

वसन्त.

६४५-

सस्य सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु ५३
 मन्त्रे तेजोमगोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तोजोमयोऽमृतम
 श्व म योऽयमात्मेन्द्रममनामिदं ब्रह्मेवं सर्वम् । उपनिषद्

नीत्याञ्च प्रमादितव्यम् । यर्माञ्च प्रमादितव्यम् । कुशलाञ्च प्रमादितव्यम्
 च, प्रमादितव्यम् । म्वाध्यायप्रवृत्ताश्च न प्रमादितव्यम् । दशोपनिषद्

११, अं. १-२-३ । [भासिक] भाष, -इह्युन, -यैत्र, संवत् १८६८.

पत्नी-प्रोत्तिम अ न ग २ पातुभार्मि भुव, ओम ओ, ओत् ओत्. पी

ब्रिटिश-साम्राज्य

अं. ६.

वसंत.

"One life, one flag, one fleet, one throne."

Tennyson

"The awful beauty of self-sacrifice".

Whither.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતશ્ચંમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતચ્ચમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ ભૂત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વોધ્યાયપ્રવચનોક્તિયાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૧, અંક ૧-૨-૩.

[માસિક] માધ, - શાશ્વત, - ચૈત્ર, સંવત્ ૧૯૬૮.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીમન્મહારાજધિરાજ જયંતી અને રાણી મેરી—એઓશ્રીની આ દેશમાં પધરામણી થઈ એ પ્રસંગની યાદગીરી રૂપે અમારા નિકાન મિત્રોના અનુમંદથી તૈયાર થએલો આ અંક અમે અમારા વાચક આગમ રજુ કરીએ છીએ. ભક્તિ કરતા જ્ઞાન વધારે ચિરસ્થાયી ફળ નીપજાવે છે—એવી સમજણથી અત્રે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વરૂપ વિષે, અને વિશેષે કરી એ સામ્રાજ્યની ધુરા ધારણ કરનાર મહાન પ્રજાના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ જીવન સમન્ધે, કેટલુંક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈ પ્રશ્ન કરશે—વિષયો નક્કી કરી અમારા મિત્રોને તે સોંપવામાં આવ્યા તે વખતે એક મિત્રે પ્રશ્ન કરેલો—કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં શું હિન્દુસ્થાનને સ્થાન નહિ ? પ્રશ્નકૃપાથી આ હલ્લમાં હિન્દુસ્થાન માટે જે જોડો મમકાર છે તે એ હલ્લને એના પ્રિય સ્વદેશની અવગણના કરવા દે એમ નથી. પણ અત્રે ઇંગ્લેન્ડ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં બે વિચાર લક્ષમાં રહેલા છે: એક તો—આપણા લોકોના ઈર્ષ્યા સંબન્ધ પડેલો હોવાથી એ દેશના અન્તરાત્માનો આપણે જેમ વધારે પરિચય કરીએ તેમ એની સાથે કામ પાડવું સહેલું પડે; અને બીજું—જે ન્હાનો સરખો દેશ અભારે આખી પૃથ્વીમાં સૌથી મોટામાં મોટું સામ્રાજ્ય જમાવી બેઠો છે તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈ એવી અદ્ભુત વિભૂતિ હોવી જોઈએ કે જેનું વિવેકપુર:સર અનુકરણ કરવાથી આપણને ધણો લાભ થાય.

અત્રે ચર્ચેલા વિષયો ઈંગ્લંડના બાહ્ય અને આન્તર જીવનને સમગ્ર વ્યાપી ચક્રતા નથી. પણ એ અપૂર્ણતા સ્થળી કાળ અને લેખકના સંકોચને લીધે અનિવાર્ય છે. છતાં હું ધારું છું કે અમુક વિષયો ગોઠવી થોડા મિત્રોને અમુક અમુક વિષય સોંપવામાં આવ્યા-એટલી વ્યવસ્થા થી પણ એ જીવનનું સ્વરૂપ વિશાળ અને સુધટિત રીતે પ્રકટ કરવામાં ઘણી અનુકૂળતા થઈ છે. હજી આ વિષયોમાં થોડાક ઉમેરવા થોડા બચાવ છે. પરંતુ તે સર્વે થોડા થોડા વખતને આંતરે ઉપાડી લઈ અમે માથે લીધેલા કર્તવ્યનો સંપૂર્ણતાથી નિર્વાહ કરીશું તથા આ નિરૂપણમાંથી આપણા દેશના પ્રશ્નો ઉપર શું અજવાળું પડે છે તે પણ વખતોવખત દર્શાવવા યત્ન કરીશું.

છેવટે—જો વિદ્વાન મિત્રજનોએ પોતાનો અમૂલ્ય વખત અમારી વિનંતિ ખાતર—કાઢીને લેખો લખી મોકલ્યા છે તે સર્વેનો અત્રે ખરા હૃદયથી ઉપકાર માનીને આ લેખમાળા અમારા વાચક સમક્ષ અમે મૂકીએ છીએ.

તત્ત્વી.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવના.

“The Empire was formed by the enterprise and energy of our ancestors, and it is one of a very peculiar character. I know no example of it either in ancient or in modern history. No Caesar or Charlemagne ever presided over a dominion so peculiar.”

“Its flag floats in many waters; it has provinces in every zone; they are inhabited by persons of different laws, manners, customs. Some of these are bound to us by ties of liberty, fully conscious that without their connection with the Metropolis they have no security for public freedom and self-government; others are bound to us by ties of flesh and blood, and by material as well as moral considerations.”

“There are millions who are bound to us by our military sway, and they bow to that sway because they know that they are indebted to it for order and justice.”

“All these communities agree in recognizing the commanding spirit of these islands that has formed and fashioned in such a manner so great a portion of the globe.”

“That Empire is no mean heritage, but it is not a heritage that can

only be enjoyed it must be maintained, and it can only be maintained by the same qualities that created it—by courage, by discipline, by patience, by determination, and by a reverence for public law and respect for national rights"—Lord Beaconsfield

એક એક કલુમાંથી અનેક કોટિ બ્રહ્માંડ ઉપજવવાની જેની શક્તિ છે એની કૃતિના સંબંધમાં આશ્ચર્યને અવકાશ જ નથી તથાપિ, મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે 'શ્રીમત્' 'ઊર્જસ્વિ,' 'વિભૂતિમત્' 'મત્ત્વ*' ની સમક્ષ એની ખુદ્ધિ ચકિત થાય, એનું હૃદય અદ્ભુત રસથી ભીંજાઈ માનથી નમ્ર બને. પાંચસો વર્ષ પહેલાં જે દેશ પરદેશી લોકોના વખતો વખત હજી ખાતો હતો તે અત્યારે સમસ્ત પૃથ્વી ઉપરની સૌથી મોટામાં મોટી પ્રજા બની રહે—અને એ જ અરસામાં અંધાધુનીથી છવાએલો અને છિન્નભિન્ન દશામાં પીડાતો દેશ, વચ્ચે અનેક સુખ દુઃખો ભોગવી, આજ પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી એકરાષ્ટ્રની ભાવના મિદ્ધ કરવા મર્જી થાય—એ બે આ જગતના ઇતિહાસમાં ચોડા આશ્ચર્યકારક બનાવ નથી પરંતુ એ આશ્ચર્યમાં હુખી ન રહેતા, ઉપર પ્રભુની અદ્ભુત શક્તિનું જે ભાન કંઈ છે તે કાયમ રાખી—આશ્ચર્યની લાગણી ડગતા ઊંચી એવી જ્ઞાનની ભૂમિકાએ ચઢીને જોઈએ તો એ બંને બનાવો તદ્દન આભાવિક અને બોધથી ભરપૂર લાગ્યા વિના રહેતા નથી. પ્રભુએ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસ ઉપર ગૂઢ પણ તેજસ્વી—તેજસ્વી પણ ગૂઢ—અક્ષરે પોતાના મહાન નિયમો લખી રાખ્યા છે, એ વાચતા આવડે તો આ પ્રજા સુખી કેમ અને પેલી દુખી કેમ, આ પ્રબળ કેમ અને પેલી દુર્બળ કેમ, એવા મધળા પ્રશ્નો એકદમ શાન્ત યર્ષ જાય. આપણા દેશનો ઇતિહાસ આવી જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી મમજવાનો ઉપક્રમ કોઈ ખીજે પ્રસંગે કદાચ યશે. પણ આજ તો બ્રિટિશ રાજ્ય,—કે જે એક ન્હાના ટાપુથી બદકે એના પણ ન્હાના ન્હાના ટુકડાથી માડી પાંચસે વર્ષોમાં પૃથ્વી ઉપર ૧, ૧૫૦૦૦૦૦ (એક કરોડ પંદર લાખ) એકરસ માધ્યમ જમીન છાઈ રહ્યું, જે રાજ્યની પૂર્વ અને પશ્ચિમ સીમાના સૂર્યાસ્ત વચ્ચે ભાગ્યે પાથી અરધા કલાકનો ફેર રહેતો અને જેમાં આજ તદ્દન સૂર્યાસ્ત એવી વસ્તુ જ રહી નથી, જ્યાંના લોક એક વખતે બકરાનું ઊન અને દરિયાકાંઠાની માછળી એ મિલાય ભાગ્યે જ કાંઈ વેપારની ચીજ સમજતા, અને જે આજ આખા જગતની મોટામાં મોટી વેપારી પ્રજા યઈ પડી છે,—તે મહાન રાજ્યમાં સામ્રાજ્યભાવના કયારથી કેવી ગીતે અને કેવા સ્વરૂપમાં પ્રકટ યઈ એ બતાવવાનો જ અત્રે પ્રયત્ન કરીયું તો ને બમ યશે.

પૂર્વરંગ.

એક વખત એવો હતો કે જ્યારે 'ઈંગ્લંડ' જેવડો પ્રદેશ પણ ત્યાંની પ્રજાના સ્વદેશ-ભિમાન માટે મોટો પડતો હતો: છોક આરસે વર્ષ ઉપર સુધી, દરિયા પાર વિસ્તરતા સામ્રાજ્યનું સ્વપ્ન સરખું પણ એ પ્રજામાં કોઈને ન હતું. બસે વર્ષ ફ્રાન્સ ઉપર અમત્ત ભોગવવાના ટૂંકા પ્રયત્નમાં ગાળ્યા બાદ ઈ. સ. ૧૫૫૮ માં ઈંગ્લેન્ડે ફ્રેન્સે જોયું—અને ત્યારથી ઈંગ્લેન્ડની દૃષ્ટિ, ફ્રાન્સ જીતવામાં ગૂંથાઈ ન રહેતાં, સ્પેઈન હોલક અને પોર્ટુગલની માફક વેપાર માટે નવા પ્રદેશ શોધી કાઢવા તરફ વળી. ઇલિઝાબેથના મમયમાં સ્પેઈન જે "દરીઆની રાણી" નું પદ

ભોગવતું હતું તેની સાથે ઈંગ્લંડને પ્રબળ હરીફાઈ મળી—ગ્રોટસ્ટન્ટ અને રોમન કંથલિકે એકત્ર થઈને સ્પેઈનના કાંદલા સ્થાને લઢવાનો ઉપક્રમ કર્યો, એટલામાં પ્રભુએ જાણે એકસંપની જ કદર કરાને એને વિજેરી નાંખ્યો ! ઈંગ્લંડના વહાણવડીઓ અને સાહસિક પુરુષો, રાજ્યના આશ્રયની જરા પણ અપેક્ષા ન રાખતાં,* આપખળથી સુવર્ણમય દેશો, શોધી કાઢવા નીકળી પડ્યા. સર ફ્રાન્સિસ ડેકકે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી, સ્પેઈનનાં સોનેથી ભરેલાં વહાણો લૂટ્યાં, અને એ જ પ્રમાણે ખીન્ન વહાણવડીઓએ તથા સર વાલ્ટર રૅલે વગેરે સાહસિક વીરોએ પરદેશના દ્રવ્યનો ઈંગ્લંડને સ્વાદ ચખાડ્યો. ‘પૂર્વ હિન્દ’ સાથે વેપાર કરવા માટે ખાનગી પ્રયત્નથી એક વેપારી કંપની સ્થપાઈ—એણે હિન્દુસ્થાનમાં કોડી નાંખી, ભોગલ પાદશાહ અઘગળ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાડી, અને સ્વાર્થ સાધું તો પણ મહારા દેશ અર્થે એવી જાંચી સ્વદેશહિતની ભાવનાથી એ કંપનીના અનેક પુરુષોએ આ દેશ સાથે સંબંધ ચલાવ્યો. ખીજી તરફ—આ અરસામાં ઈંગ્લંડમાં જે ધાર્મિક કલહ ચવા માંડ્યો તેનાથી કંટાળી કેટલાક ઉચ્ચ ધાર્મિક મનો-વૃત્તિવાળા સજ્જનો અમેરિકા જઈ વસ્યા, અને ત્યાં તેઓએ યુનાઇટેડ સ્ટેટસ નામે પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં. સ્પેઈન જુલમી અને સાંકડા મનના ધર્મરાજ્યને અધીન પડવાથી દિવસે દિવસે નળાં પડતું ગયું. એના પ્રજાજનો રાજ્યના આશ્રય વિના ભાગ્યે એક પગલું ભરી શકતા. તેઓએ જે સંસ્થાનો વસાવ્યાં તે કાં તો જંગલી વતનીઓને શુદ્ધામ બનાવીને અગર તો તેઓનું નિકન્દન કાઢી નાંખ્યાં. આથી જાનની ખુંવારી ઉપરાંત શક્તિની ખુંવારી પણ પુષ્કળ થતી. ઈંગ્લંડની રીત આથી જુદી જ હતી. ઈંગ્લંડ કદી પણ ધર્મશુરુઓના જુલમને નમ્યું નથી. એણે સંસ્થાનો વસાવ્યાં તે પણ બહુધા વગર-વસ્તીવાળાં જંગલો કાપીને, અને બહોળી જમીન આંતરી લઈ એ ઉપર જાતમહેનત કરીને. આગળ જતાં, ઈંગ્લંડે પોતાનાં સંસ્થાનો સાથે માત્ર પોતાનાં વહાણ જ વેપાર કરી શકે એવો પ્રતિબંધ કર્યો, અને એ રીતે સંસ્થાનોના હિતને નુકસાન પહોંચાડીને પણ માનુષ્યોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માંડ્યો. જે ઉપરાંત ખીજી પણ કેટલીક રીતે પોતાની હકુમત ચલાવીને સંસ્થાનોને તેણે કનડગત કરવા માંડી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અમેરિકાનાં ‘યુનાઇટેડ સ્ટેટસ’ વાળાં સંસ્થાનો ઈંગ્લંડની જુલમી હકુમત સહન ન કરી શક્યાં, એમણે બ્રિટિશ રાજ્યપુરા ફેંકી દીધી; પણ એમના કેટલાક પાડોશીઓ (કેનેડા)—ઈંગ્લિશ અને ફ્રેંચ ઈંગ્લંડને વચ રહ્યા તથા ચયા.

આ જ અરસામાં યુરોપમાં ભારે યુદ્ધો થર ચયાં. યુરોપ ખંડની વિવિધ પ્રજાઓ આ યુદ્ધોથી ખુંવાર થઈ ગઈ. ઈંગ્લંડે આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો તેમાં તે બહુધા ફતેહ મેળવતું ગયું, અને એનાં રણક્ષેત્રો તળ ઈંગ્લંડમાં ન હોવાથી એને નુકસાન પણ થોડું જ ચયું.

‘પૂર્વ હિન્દ’ માં જે વેપારી કંપની પડી હતી તેણે પ્રથમ તો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં

* ‘No State can make men men. No State can produce wealth and worth. These three—men, and wealth, worth—are produced only when men measure themselves against men for the mastery over the fruits of the earth, without adventitious aids of any kinds and under the protection of laws that all make and all obey.’—Price Collier.

કાંઠીઓ ધધારી, અને ધૂરોપમાં ફ્રાન્સ-ઈંગ્લેન્ડનો જે વિગ્રહ ચાલતો હતો એના પ્રતિધ્વનિ રૂપે અત્રે પણ ફ્રાન્સની સત્તા સ્થાને ચુદ્ધ આવી. ધૂરોપમાં જેમ 'ફ્રાન્સ' હોય, તેમ હિન્દુસ્થાનમાં પણ હોય. મોગલ પાદશાહી પડી ભાંગી પડી પરસ્પર વિગ્રહથી છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. રાજ્યો સ્વતંત્ર રીતે એકતા સારી શક્યાં નહિ—અને વખતે વખતે પરદેશી રાજ્ય સ્થાને તેઓએ છૂટક છૂટક બાથ લીધી, પણ સર્વની એકતાને અભાવે એ સંઘર્ષો પ્રવૃત્તો બન્યાં ગયાં. પ્રજાના ઇતિહાસમાં એવું બને છે કે જે એકતા અતંતરના પ્રયત્નોથી સારી શકાતી નથી તે બહારના પ્રસંગથી સિદ્ધ થવા લાગે છે: આ પ્રમાણે બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાને જે હિન્દના રાજ્યો એક ન થઈ શક્યાં તે એના છત્ર નીચે એકતા પામવા લાગ્યાં. આમ અરાધનો સંદોને અન્તે ઈંગ્લેન્ડે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ' રૂપી એક મહોટું અંગ બોધ્યું, તેના બદલામાં તેણે ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હિન્દુસ્થાનનું મહારાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

ઇતિહાસિક સમયથી જે સામ્રાજ્યનાં બીજાં નંખાવા માંડ્યાં હતાં તે અરાધનો સ્થાને સ્પષ્ટ ભીંગી નીકળ્યાં—પણ એ સામ્રાજ્યને પોતાના આત્મતત્વનું ચોખ્ખું ભાન એ સદીને અન્તે જ બરાબર થયું હોય એમ જણાય છે. કારણ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ભાવનાનો પ્રસિદ્ધ લેખકોમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ આપણે ખર્કમાં જ પ્રથમ જોઈએ છીએ.

ઓગણીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધ હિન્દના મહારાજ્યની સ્થાપનામાં અને વિસ્તારમાં પસાર થયો છે. એ મહારાજ્ય ઇંગ્લેન્ડની એક વેપારી પેઢીના સ્વાર્થ માટે નથી, પણ આ દેશના હિત માટે ઇંગ્લેન્ડના રાજ્ય ઉપર આવી પડેલી એક મહોટી જવાબદારી છે, એ સમજણ ઇંગ્લેન્ડની પ્રજામાં દાખલ થઈ—અને ૧૮૫૬ ના બળવા પછી, આ નવી સમજણ પ્રમાણે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાના ઉદ્દેશથી વેપારી કંપનીની સર્વ સત્તા ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યે પોતાના હાથમાં લીધી, અને ૧૮૫૭ ના મહારાણી વિક્ટોરિયાનો મહાન દંડેરો બહાર પાડ્યો.

(૧) સંસ્થાનો.

હવે ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આવીએ તો આપણને શું નજરે પડે છે? આપણે ઉપર જોયું કે છોકરાં માં અર્થે કે મા છોકરાં અર્થે?—સંસ્થાનો ઇંગ્લેન્ડ અર્થે કે ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાનો અર્થે?—એ પ્રશ્નનું ઇંગ્લેન્ડે હહાપણથી સમાધાન ન કર્યું ત્યારે પ્રભુના મહાન નિયમે પોતાની સત્તા વાપરીને તે કરી આપ્યું: બાળપણમાં મા છોકરાં અર્થે એ સનાતન નિયમ તોડવા માટે ઇંગ્લેન્ડને પ્રભુએ સજા કરી: યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. પણ ઇંગ્લેન્ડની એક ખૂંટી છે કે ઠોડર ખાંધને એ ડાહ્યું થયાં વિના રહેતું નથી. નેપોલિયનનાં યુદ્ધોથી પરંવારી, થાક ખાઈ, ધરના રાજ્યવહીવટની સત્તામાં જે જરૂરી સુધારો (Reform Bill, ૧૮૩૨; અને Repeal of Corn Laws ૧૮૪૮) કરવા લાગ્યાં હતાં તે કરી રહ્યું, કે તુરત નૌકાયાનના કાયદા (Navigation Acts) પણ રદ કર્યાં: સંસ્થાનોની વેપારી સ્વતંત્રતા ઉપર પોતે આજ સુધી જે પ્રતિબંધ નાખ્યા હતા જેમકે ઇંગ્લેન્ડનાં વહાણોમાં જ સઘળો બેહુપાર થઈ શકે—તે દૂર કર્યાં. સંસ્થાનોને આ છૂટ મળી તેનું પરિણામ તુરત એ આવ્યું કે બેહુપારી જાકાત વગેરેનાં બાબતમાં એણે સ્વતંત્રતા ધારણ કરી, અને બીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લેન્ડને મોટે કાંઈ ખાસ લાભ રાખ્યો નહિ. એટલું જ નહિ પણ જેમ સંસ્થાનોમાં ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં સ્થપાતાં ગયાં તેમ તેમ

એના રક્ષણ અર્થે ઇંગ્લંડના માલ ઉપર આઘાત જકાત નાખવાની પણ તેઓએ દિશ્વર કરી. ૧૮૪૫ થી ૧૮૭૫ વચ્ચેનો સમય ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનો વચ્ચે વિશ્લેષનો છે. એ વિશ્લેષના હેતુ પરત્વે લિબરલ અને કન્ઝર્વેટિવ પક્ષકારો વચ્ચે મતભેદ છે: લિબરલ મતવાદીઓ કહે છે કે સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય આપવું એ પ્રથમ સિદ્ધાન્ત છે, અને એને પરિણામે વિશ્લેષ થતો હોય તો તેમાં ધટાપતિ છે; કન્ઝર્વેટિવ મતવાળાનું એવું કહેવું છે કે ઇંગ્લંડના વેપારીઓને હવે સંસ્થાનો સાથેના સંબંધમાં કાંઈ લાભ રહ્યો નથી અને તેથી તેઓ સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય આપવાને બદલે તેઓના રક્ષણ માટેની પોતાની જવાબદારી ખંખેરી નાખવા માગે છે. હેતુ પરત્વે આ મતભેદ છતાં વસ્તુસ્થિતિ પરત્વે કાંઈ જ ભેદ કે સંશય નથી: તે એ કે લિબરલ પક્ષકારો સંસ્થાનો માટેનું લશ્કરી ખર્ચ ઓછું કરવા માગતા હતા, અને એને પરિણામે સંસ્થાનો વિખૂટાં પડે તો તે સ્થિતિ પણ તેઓ ધટ ગણતા હતા; કન્ઝર્વેટિવ પક્ષકારો સંસ્થાનો સાથે સંબંધ જળવવાની—વધારવાની—વાતો કરતા હતા, પણ તે માટે બાકે લશ્કરી ખર્ચ રાખવા અને વધારવા સિવાય બીજી કાંઈ યોજના તેઓ રજૂ કરી શકતા ન હતા. આ બે પક્ષના ઉત્તમમાં—ઉત્તમ બે રાજ્ય પુરુષો—ડિઝરાએલી (ખીકન્સફીલ્ડ) અને ગ્લેડસ્ટન—એઓના ઉદ્ઘાસે સામસામા ગોઠવીને અને મુઠ્ઠીએ કે જીથી બ્રિટિશ-સામ્રાજ્યભાવના સિદ્ધ કરવાની એક બીજી તકનીક ઉઘડી જ બે રીતિ વાચક સહેલાઈથી સમજી લે:

“Gentlemen, if you look to the history of this country since the advent of Liberalism forty years ago, you will find there has been no effort so continuous, so subtle, supported by so much energy, and carried on with so much ability and acumen as the attempts of Liberalism to effect the disintegration of the empire of England. And, gentlemen, of all its efforts this is the one which has been the nearest to success. Statesmen of the highest character, writers of the most distinguished ability, the most organized and efficient means, have been employed in this endeavour.

“It has been proved to all of us that we have lost money by our colonies. It has been shown with precise, with mathematical demonstration, that there never was a jewel in the crown of England that was so truly costly as the possession of India. How often has it been suggested that we should at once emancipate ourselves from this incubus? Well, that result was nearly accomplished. When those subtle views were adopted by the country, under the plausible plea of granting self-government to the colonies, I confess that I myself thought that the tie was broken.

“..... Experience has proved that if you want to strengthen the connection between the Colonies and this country if you want to see British law held in respect and British institutions adopted and beloved in the Colonies, never associate with them the hated name of force and coercion exercised by us, at a distance, over their rising fortunes. Govern them upon a principle of freedom. Defend them against aggression from without. Regulate their foreign relations. These things belong to the Colonial connection. But of the duration of that connection let them be the judges, and I predict that

Not that I, for one, object to self-government. I cannot conceive how our distant colonies can have their affairs administered except by self-government. But self-government, in my opinion, when it was conceded ought to have been as part of a great policy of imperial consolidation. It ought to have been accompanied with an imperial tariff, by securities for the people of England for the enjoyment of the unappropriated lands which belonged to the sovereign as their trustee, and by a military code which should have precisely defined the means and the responsibilities by which the colonies should be defended, and by which, if necessary, this country should call for aid from the colonies themselves. It ought, further, to have been accompanied by some representative council in the metropolises which would have brought the colonies into constant and continuous relations with the home government. All this, however, was omitted because those, who advise that policy and I believe their convictions were sincere—looked upon the colonies of England looked even upon our connection with India as a burden on this country,—viewing in a financial aspect, and totally passing by those moral and political considerations which make nations great, and by the influence of which alone men are distinguished from animals.

“Well, what has been the result of this attempt during the reign of Liberalism for the disintegration of the Empire? It has entirely failed. But how has it failed? Through the sympathy of the Colonies with the mother-country. They have decided that the Empire shall not be destroyed; and in my opinion no minister in this country will do his duty who neglects any opportunity of reconstructing as much as possible our colonial empire, and of responding to those distant sympathies which may become the source of incalculable strength and happiness to this land.”—*Deasraeli*

if you leave them the freedom of judgment, it is hard to say when the day will come when they will wish to separate from the great name of England. Depend upon it, they covet a share in that great name. You will find in that feeling of theirs the greatest security for the connection..... You have seen various Colonies, some of them lying at the antipodes, offering to you their contributions to assist in supporting wives and families of your soldiers, the heroes that have fallen in the war. This, I venture to say, may be said without exaggeration to be among the first fruits of that system upon which, within the twelve or fifteen years, you have founded a rational mode of administering the affairs of your Colonies without gratuitous interference.”

Gladstone.

[અને કૌલમમાં પ્રાથમિક અક્ષર અને ઠપા છે.]

હિઝરાએલીએ “Imperial Tariff” યાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એકાકાર જઠાતી કાયદો રચીને સંસ્થાનોને ઈંગ્લંડ સાથે સાંકળી રાખવાની ઇચ્છા બતાવી, (જુઓ ઉપલો ઉતારો) પરંતુ એ પોતાના સમયમાં એ દિશામાં કોઈ જ કરી શક્યો નહિ—કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. એની બુદ્ધિ બહેપાર કરતાં—અંધમ અને પિરની માફક—વિજયની અભિલાષાવાળી વિશેષ હતી. બહેપારી બુદ્ધિનો એની સામ્રાજ્યભાવનાનો અનુયાયી એમ્બલેઈન નીકળ્યો: એનું દહ એવું માનવું છે કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ સ્વાર્થની સાંકળથી ઈંગ્લંડ અને સંસ્થાનોને બાંહેમાલિ નહિ જોડે, ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક સંધાનું અશક્ય છે. એ સાંકળ તે એ “Preferential Tariff” યાને પક્ષપાતી જઠાત—બતાવે છે: અર્થાત્ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં અવયવોએ જમણો હાથ મેળો તરફ વાળી, પરરાજ્યના માલની હરીફાઈમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના માલને જઠાતની બાંધ-તમાં વિશેષ અનુકૂળતા આપવી એવી એની સૂચના છે. આ સૂચના હજી બર આવી નથી, અને એને અમલમાં મૂકવામાં ઘણા વાંધા રહેલા છે. હવે સ્લામા-લિબરલ-પક્ષ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ છીએ તો એમાં સંસ્થાનોને ભારરૂપ માનનાર એમના પૂર્વજો (Political Economists) નો અનુયાયી કોઈ જ નજરે પડતો નથી. હિઝરાએલીનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ વિજયી નીવડ્યો છે, અને એ સામ્રાજ્યની એકતાની ભાવના કેવી રીતે સિદ્ધ કરવી એ વિષે ગમે તેટલો મતભેદ છે,* તથાપિ એ એકતા જ ઇષ્ટ છે અને વિસ્તેષ ઇષ્ટ નથી જ એ વિષે હવે એ મત રહ્યા નથી. મોર્લિ અને ચર્ચિલ (હાલના લિબરલો) ના ઉદ્ગાર તે ઠાપડન અને આપદ (પહેલાંના લિબરલો) ના ઉદ્ગાર કરતાં જુદી તરફના છે.

(૨) હિન્દુસ્થાન.

હવે સંસ્થાનો મૂકી, હિન્દુસ્થાન સાથેની ઈંગ્લંડની વૃત્તિમાં સામ્રાજ્યભાવના કેવે રૂપે દેખા દેછે તે જોઈએ. ૧૮૫૮ માં ઈંગ્લંડે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય બહેપારી કંપનીના હાથમાંથી લઈ પોતે હાથ ધર્યું, ત્યારથી હિન્દુસ્થાન એ માત્ર બહેપારનું બજાર કે તાબાનો દેશ મટી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ભાવનામાં અંગરૂપે દાખલ થયું. પણ ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા પાંદના લિબરલ રાજ્યતન્ત્રીઓને જેમ સંસ્થાનો ભારરૂપ લાગ્યાં, તેમ ઈંગ્લંડના રાજ્યસુકુટમાં ઉમેરા-એલો હિન્દુસ્થાનરૂપ હીરો પણ બહુ મોંઘો પડ્યો છે અને એને રાખી રહેવું એ ઈંગ્લંડને લાભકારી નથી પણ માત્ર એક અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે એવી સમજણ થઈ. હિન્દુસ્થાનને લીધે રશિયા વગેરે બીજી પ્રજાની ઈંગ્લંડ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને તેથી ઈંગ્લંડને જળ અને સ્થળનું લશ્કર અધિક રાખવું પડતું હતું—આવી દલીલથી હિન્દુસ્થાનને તેઓ ભારરૂપ દર્શાવવા લાગ્યા. પણ ધનાઢય થવું, અને તેથી પ્રાડોશીની ઇર્ષ્યા બહેપારી પડે તો તે માટે ધનનો દોષ કાઢવો—એ રીતિ તો ખરેખર એના કુતર્ક માટે હસવા જેવી તેમ જ કૃતમતાથી

§ આ લેખને આરંભે ટાંકેલા એમના સૂત્રો અુસારે લિબરલ અને કન્ઝર્વેટિવ બંને પક્ષવાળા સ્વીકારશે.

* એમ્બલેઇન (કન્ઝર્વેટિવ) ‘જઠાતી પક્ષપાત’ થી સિદ્ધ કરવા માંગે છે; વિન્ટન ચર્ચિલ (લિબરલ) ‘સાહાઈબરી રાજ્યનીતિ’ થી સિદ્ધ કરવા માંગે છે. (જુઓ ચર્ચિલનું બેન્ક્રાફ્ટ ખાતે આ તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરીનું બાજણ.)

લાંછિત છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના આચાર્ય ડિઝરાએલીએ, સામ્રાજ્યમાં હિન્દુસ્થાનની કેવી કિંમત છે, એને લીધે એ સામ્રાજ્યનું કેટલું ગૌરવ છે—એ જવલનત પ્રતિભાથી જોયું અને તે માટે એણે ત્રણ અગત્યનાં કૃત્યો કર્યાં: એક તો—તુર્કસ્તાનને બચાવવાથી રશિયા સહામે હિન્દુસ્થાનનું રક્ષણ ઠીક થઈ શકશે એમ સમજી તુર્કસ્તાનની, પરધર્મી છતાં પણ, તેણે રશિયા સહામે લડવામાં પીઠ ઠોકી. ડાર્વિનસ્મની સામુદ્રધુનીમાં થઈ જીમ્મીસમુદ્રના બ્રિટિશ કાફલાને રશિયાની ગતિ રોકવા મોકલ્યો, કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલથી થોડેક માછલ નીચે એ કાફલા લાંગર્યો—અને રશિયાએ એ થહેર ઉપર કદી હલો કરવાનો વિચાર રાખ્યો હશે તો તે છોડી દીધો. આ કૃત્યથી હિન્દુસ્થાનના ધોરી રસ્તા ઉપર આવેલા એક મોટા રાજ્ય સાથે ડિઝરાએલીએ મૈત્રી સ્થાપી. બીજું—૧૮૫૮ ના અરસામાં ફ્રાન્સના મહાન ઇજનેર લેસેપ્સે સુવેઝની નહેર ખોદવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. તે કરવાથી તુર્કસ્તાનની ઇજિપ્ટ ઉપરની હકુમત ધટી જશે એમ મતાવી કેટલાકે તુર્કસ્તાનને એ યોજનાની સહામે પડવા ઉશ્કેરણી કરી હતી. વળી એ સહામે એક બીજી દલીલ એ લાવવામાં આવી હતી કે સુવેઝની નહેર જો કોઈ મોટું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડ કરી લેશે તો ઇંગ્લેન્ડને હિન્દુસ્થાન સાથેનો વ્યવહાર અટકી પડશે. ઇંગ્લેન્ડને આ વાંધાને ફાવવા દીધો નહિ. પણ એ સંબંધી અપૂર્વ કામ ડિઝરાએલીએ કર્યું: ૧૮૭૫ માં એ નહેરની કંપનીના બ્રિટિશ રાજ્ય તરફથી ૪૦ લાખ પાઉન્ડના શેર એકઠા ખરીદી એ યોજનાને એણે ઇજાડની કરી દીધી. આમાં પણ હિન્દુસ્થાનને—બલકે ઑસ્ટ્રેલિયાનાં સંસ્થાનને પણ—ઇંગ્લેન્ડ સાથે સાંકળી દેવાની દીર્ઘદર્શી રાજ્યનીતિ રહેલી હતી. વળી ડિઝરાએલીએ (૧૮૭૬ માં) ત્રીજું મહત્ત્વનું કામ એ કર્યું કે ઇંગ્લેન્ડની રાણીના વશ—પણ સાથે “એમ્પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા” યાને “હિન્દની મહારાણી” એવું પદ ઉમેરાવા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ભાવનામાં હિન્દને પૂર્ણ ઠાઠમાઠથી દાખલ કર્યું—બીજી બાજુએથી બોલીએ તો એ સામ્રાજ્યની ભાવનાને હિન્દ ઉપર પૂર્વ કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અને પૂર્ણ આડમ્બર સાથે વિસ્તારી.

વાચકે જોયું હશે કે ડિઝરાએલીએ પ્રવર્તાવેલી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ભાવનામાં લોકકલ્યાણ—બલકે કલ્યાણ—એવી વસ્તુની કલ્પના જ ન હતી: ઇંગ્લેન્ડને ક્ષાત્ર પથ વધારવો, પૃથ્વીનાં બીજાં રાજ્યોને આંજી નાંખે એવી બળોબળાલી સર્વત્ર પ્રદર્શિત કરવી,

“આદ્યોઽમિજનવાન્સમિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદ્ગ્જો મુવા” —

ઇંગ્લેન્ડ પરત્વે આ વાક્ય આકાશમાં ઘંટ વગાડીને સૌને સંભળાવતું, એ એની સામ્રાજ્યભાવના હતી. ડિઝરાએલીનો એક મહાન ચરિત્રકાર (Fronde) લખે છે કે—

“He thought that he was reviving patriotic enthusiasm, and all that he did was to create jingoism.”

= “ડિઝરાએલી ધારતો હતો કે હું સ્વદેશભિમાની ઉત્સાહ વધારું છું પણ એણે કર્યું તે

એટલું જ કે જિંગોપણું* વધાર્યું.”†

હિન્દુસ્થાનને ઇંગ્લંડની કીર્તિ વધારવા માટે જ પ્રભુએ નિર્માણ કર્યું તથી; પણ એ પણ મનુષ્યોની વસ્તીવાળો દેશ હોઈ, ન્યાય સ્વાતન્ત્ર્ય આદિ ભાવો જે મનુષ્યને સર્વત્ર પ્રિય લાગે છે તે એને પણ લાગે છે, અને એ ભોગવવાનો એનો અધિકાર છે: આ નવીન દૃષ્ટિબિન્દુ હિન્દુસ્થાન પ્રત્યેની બ્રિટિશ રાજ્યનીતિમાં પહેલવહેલું લોર્ડ રિપને ઉઘાડ્યું. એને માટે ચોઅ જ કહેવામાં આવ્યું છે—

“He was the first Viceroy to discover the New India, the India not of expanding frontiers but of expanding souls.”

અર્થાત્ વિકસતી દેશિક સીમાવાળા ભારતને નહિ પણ વિકસતા આત્માવાળા ભારતને— ‘અભિનવ ભારત’ને પ્રથમ શોધી કાઢનાર વ્હાઈસરોય એ જ હતો. હિન્ડાએલી અને એના નિત્ર પાદસરોય લોર્ડ લિટ્ટન ૧૮૭૭નો દરબાર ભરવામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવના સિદ્ધ થતી માની હતી, ત્યારે કિયરમ પદ્મના વાહાઈસરોય દરેક મહાન અને ચિરસ્થાયી સામ્રાજ્ય ન્યાયના પાયા ઉપર જ ટકી શકે છે એ સનાતન સત્ય નજર આગળ રાખ્યું હતું. લોર્ડ રિપન એમના સિદ્ધાન્ત સામે એક આક્ષેપ કરનારને કહે છે:—

“The Hon'ble Mr. Thomas has asked, “Was there ever a nation which retained her supremacy by the righteousness of her laws?” I have read in a book, the authority of which the Hon'ble Mr. Thomas will admit, that “righteousness exalteth a nation,” and my study of history has led

* ગંગવિજ્ઞા. આ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ નીચેની લીટીઓપરથી સમજાશે. તુર્કી અને ઇશિયાના વિશ્વદ વખતે હિન્ડાએલીએ ઇંગ્લંડમાં રૂઝિયા સ્લામે લડવાનો જુસ્સો સળગાવ્યો, તે વારે એક ગીત રચાયું હતું તેમાં નીચેના શબ્દો દત્તા:—

“We don't want to fight, but by Jingo, if we do,
We've got the ships, we've got the men, we've got the money too.”

આ ઉપરથી એ લડાઇના પક્ષનું નામ ‘જિંગો’ પડ્યું.

† આ ભાવના આપટની ભાવના કરતાં કેવી ઉલટી હતી એ આપટના નીચેના શબ્દો વાંચતાં વાચકના સમજવામાં આવશે:

“Crowns, coronets, mitres, the pomp of war, wide colonies, and a huge empire are in my view, trifles light as air unless with them you have a fair share of comfort, contentment and happiness among the great body of the people. Palaces, stately mansions, do not make a nation. The nation in every country dwells in the cottages; and unless the light of your constitution can shine there rely upon it you have yet to learn the duties of Government.”

Mr. Bright.

me to the conclusion that it is not by the force of her armies or by the might of her soldiery that a great Empire is permanently maintained, but it is by righteousness of her laws and by her respect for the principles of justice.*

લૉર્ડ રિપને ચર કરેલી રાજ્યનીતિ—૧૮૯૨ નો કાઉન્સિલ ઍક્ટ બાદ કરતાં, પચીસ વર્ષ સુધી તે બહુ આગળ વધી શકો નહિ. એ સમય હિન્દુસ્થાનના તેમ જ ઇંગ્લંડના રાજ્ય-કારભારમાં બહુધા કૉન્ઝર્વેટિવ અમલનો હતો. એ અમલ અત્રે કે ઇંગ્લંડમાં ખાસ લોકનું અહિત કરવાના ઇરાદાવાળો હતો એમ નહિ. પણ એની રાજ્યનીતિની ભાવના જ લિબરલ ભાવનાથી જુદી જાતની હોય છે, અને તેથી બંનેમાં ઘણો તફાવત રહે છે—કૉન્ઝર્વેટિવ ભાવના રજઃપ્રધાન છે, લિબરલ ભાવના સત્ત્વપ્રધાન છે; વધારે સૂક્ષ્મ ભેદમાં ઊતરીને બોલીએ તો એક રજસ્તમપ્રધાન છે, બીજી સત્ત્વરજઃપ્રધાન છે. ઉપર ટકેલા વાક્યમાં ‘expanding frontiers’ અને ‘expanding souls’ એ બે શબ્દોમાં જે ભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે કૉન્ઝર્વેટિવ અને લિબરલ ભાવનાનો ભેદ બરાબર સૂચવી દે છે. કન્ઝર્વેટિવનું લક્ષ્ય નિરંતર રાજ્યની સીમા વધારવા તરફ હોય છે; લિબરલનું લક્ષ આત્માને વિકસાવવા તરફ હોય છે.* બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કૉન્ઝર્વેટિવ અમલ દરમિયાન રાજ્યસીમામાં તથા લશ્કરી ખર્ચમાં નીચે પ્રમાણે જે વધારો થયો તે એની ભાવનાનું સ્વરૂપ બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપશે:

ઈ. સ. ૧૮૮૪ અને ૧૯૦૦ વચ્ચે ૩,૭૧૧,૯૫૭ ચોરસ માઇલનો વધારો; એની વચ્તી ૫૭,૦૦૦,૦૦૦ માણસ.

	જળ-સ્થળનું લશ્કરી ખર્ચ	કુલ ખર્ચ.
૧૮૭૫ માં	૨૫૯ લાખ પાઉંડ,	૭૪૩ લાખ પાઉંડ.
• ૧૯૦૬ માં	૬૨૧ ,,	૧૫૦૪ ,,

આ ઉપરાંત રાજ્યવહીવટની રીતમાં પણ આ બે પક્ષની ભાવના તફાવત જુદી પડે છે. એમનો ભેદ લૉર્ડ કર્ઝનની અને લૉર્ડ મોર્લિની રાજ્યનીતિ સરખાવા બેવાથી બહુ સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. ૧૯૦૫ માં લૉર્ડ કર્ઝને હિન્દુસ્થાન છોડતી વખતે સિમલામાં છેલ્લું બાપણ કયું તેમાં પોતાની કારકીર્દીની ભાવના વિષે બોલતાં કહ્યું કે “If I were asked to sum it up in a single word, I would say ‘efficiency’. That has been the key-note of our administration.” (એ ભાવનાનું તત્ત્વ દર્શાવનાર ‘efficiency’—‘કાર્યકારીપણું’ શબ્દ અગ્રે ઇંગ્લેન્ડમાં મૂક્યો છે.) હવે આ સ્થાને લિબરલ રાજ્યનીતિની ભાવના સરખાવો. લૉર્ડ મોર્લિએ દાખલ કરેલા સુધારા વિષે બોલતાં આગળની ‘efficiency’ની (‘કાર્યકારીપણાની’) ભાવના પ્રત્યે નાપસંદગી સૂચવીને સર ઍરન્ડલ ઍરન્ડલે કહ્યું કે “A stage has been reached, when granting of these reforms may involve some falling away from that administrative efficiency which has been the Englishman's

* આ લક્ષ્ય સિદ્ધ થાયો ન થાયો એ જુદી વાત છે. પણ બે વચ્ચે લક્ષ્યભેદ છે એમાં તો સંશય નહિ જ.

1101." તાત્પર્ય કે આ નવા સુધારા ઘાખલ કરવાથી રાજ્યવહીવટની 'કાર્વશકિત'—જેને અંગ્રેજો એક દેવની મૂર્તિની માફક પૂજે છે—એ કદાચ જરા ઓછી થશે તોપણ શું ? વળી લિબરલ પક્ષના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો 'કામ કામને શીખવે છે' એ નિયમને અનુસરીને જેમ જેમ પ્રજાને યોગ્ય અધિકાર સોંપાતા જશે તેમ તેમ એ અધિકારના કાર્યમાં કળકાંશે અને દિનપરદિન વધારે યોગ્ય બનશે. મિ. મોર્લિસના સુધારાનો પ્રસ્તાવનારે પે સુચીતનામધેય શીહેનશાહ એડવૉર્ડ ૧૯૦૮ ના નવેમ્બર દંદેરામાં એજ સિદ્ધાન્ત પ્રતિષ્ઠાન કર્યો હતો:—“ The political satisfaction of speech & claim will strengthen not impair existing authority and power Administration will be all the more efficient if the officers who conduct it have greater opportunities of regular contact with those whom it affects; and with those who influence and reflect common opinion about it ”

—અર્થાત્ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સાથે બેઠવાની કામ કરવાથી રાજ્યતંત્રની કાર્યક્ષમતા ઘટશે એમ માનવું જોઈ છે.

આમ હિન્દુસ્થાનના રાજ્યવહીવટની રીત લિબરલ અને કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષની જુદી જુદી છે, તથાપિ બંને અત્યારે હિન્દુસ્થાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું આવશ્યક અંગ માને છે, અને એનું શ્રેય કરવું એ વિધાતાએ ઇચ્છાંડને સોંપેલી ફરજ છે એમ બંને સ્વીકારે છે. હિન્દુસ્થાન ઇચ્છાંડ ઉપર બારણ છે અને એની ખાતર ઇચ્છાંડને પોતાને ઘેર પણ મોટું લશ્કર અને બારે કાશી રાખવો પડે છે એવી આગલા લિબરલો—‘Little Englanders’—ની સમજણ હતી તે અત્યારે દૂર થઈ ગઈ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દુસ્થાન કેવું ઉપયોગી સ્થાન ધરાવે છે એ વિષેનો સર્વમાન્ય મત ગયા મે માસમાં “ સામ્રાજ્ય-ગયન્તી ” ને પ્રસંગે દાખલ (લંડન) પત્રે અગ્રણ્ય રૂપે નીચે મુજબ દર્શાવ્યો હતો: “ India stands right across the greatest highway in the world; it is the centre of the East Through its possession we secured our great predominance in Eastern trade, and from its shores we extended our interests to Australasia, the Malay Peninsula, the Pacific Island and the Chinese coast. The power which holds India must of necessity command the sea. Supreme seapower would be as difficult to maintain without control of India as control of India without supreme seapower. ”

આ રાખેલો વાંચ્યા પછી કોઈ એમ કહી શકશે કે હિન્દુસ્થાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું “ મોઢું પડતું ધરણું ” છે ? લૉર્ડ મોર્લિ કહે છે કે હિન્દુસ્થાનમાંથી આપણે ખશીએ તો એ દેશ અંધાધુન્ધીમાં પડે—પણ તેમ ન થવા દેતાં એને સુધારાને માર્ગે ચલાવવો એ પવિત્ર કર્તવ્ય ઇચ્છાંડે માથે લીધું છે, અને તેથી એને છોડી શકાય એમ નથી. આમ સ્વાર્થ અને પરાર્થ ઉભય માર્ગે એક જ સિદ્ધાન્ત ઉપર આવ્યા છીએ, એને તે એ કે હિન્દુસ્થાન એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ‘ મોઢું પડતું ધરણું ’ નથી પણ આવશ્યક અંગ છે.

ઉપસંહાર

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવનાનો કેવી રીતે ઉદય થયો, છેલ્લાં દોઢસો બસે વર્ષમાં, એમાં (૧) સંસ્થાનો પરત્વે અને (૨) હિન્દુસ્થાન પરત્વે કેવા કેવા ફેરફારો થયા, અને અત્યારે એ ભાવના ક્યાં આવીને ઢરી છે એ આપણે જોઈએ. દર બવિધ્યમાં એમાં શા શા ફેરફારો થશે એ વિષે તર્ક કરવો વૃથા છે. દરમિયાન, પૃથ્વીનાં વિવિધ રાજ્યોનું બલાબલ તપાસતાં એટલું ચોક્કસ સમજાય છે કે—પચાસ સાઠ વર્ષ ઉપરના ‘Little-Englandism’ નો સમય હવે ગયો છે; તે વખતે ઈંગ્લંડની હરીફાઈ કરી શકે એવી પૃથ્વીની કોઈ પણ પ્રજા નહોતી, અત્યારે જર્મનિ વગેરે બીજાં રાજ્યો હરીફાઈમાં બહુ પાસે આવી ગયાં છે, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સઘળાં અવયવો—સંસ્થાનો, હિન્દુસ્થાન, અને ખુદ ઈંગ્લંડ પોતે—પરસ્પર એકતાની ભાવનાથી વળગી રહેશે તો જ આ હરીફાઈમાં ટકી શકશે.

અત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રીઓ સમક્ષ ચાર મોટા પ્રશ્ન છે.

- (૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ભાવના કેવી સલાહથી પોષવી કે જેથી અન્ય પ્રજાનાં ઈર્ષ્યા રોધ વગેરે મહિન ભાવો ન ઉત્કેરાય ?
- (૨) સંસ્થાનોનો ઈંગ્લંડ સાથેનો સબન્ધ દૃઢ કાયમ રહે તે માટે શા સાધનો ચોજવાં ? માત્ર “ ઈંગ્લંડના મોટા નામના અભિલાષ ”* ખાતર અથવા તો “ લોહીની સગાઈ ”† ના કારણથી સંસ્થાનો ઈંગ્લંડને વળગ્યાં રહેશે એમ આશા કેમ રખાય ?
- (૩) હિન્દુસ્થાનને ઈંગ્લંડ સાથે જોડી રાખવાની સાથે—એની સ્વરાજ્યની ભૂખ કેવી રીતે શાન્ત કરવી ? એને શું શું અન્ન ક્યારે ક્યારે આપવું કે જેથી તેની ભૂખ શાન્ત થવાની સાથે, એ અન્નનું સ્પર્ધિ થઈ એના જીવનને વિકસાવે ?
- (૪) સંસ્થાનો અને હિન્દુસ્થાન ઉભયને એક બીજાની સાથે કેવી રીતે જોડવાં કે જેથી તેઓના સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ પરસ્પરના વિરોધમાં ન થાય ?

ઉપરના ચાર પ્રશ્નોનું જે રાજ્યતંત્રી સંતોષકારક સમાધાન કરશે તે બવિધ્યનો ઉત્તમ રાજ્યતંત્રી લેખારો.

તે સાથે—આપણી હિન્દી પ્રજાના અગ્રણીઓને શિર પણ એક બારે કર્તવ્ય રહેશે તે એ કે જે પદ્ધતિએ ઈંગ્લંડની પ્રજા પોતાના દેશમાં પોતાના હક મેળવે છે તે જ રીતે—અર્થાત્ પૂર્ણ દૃઢતાથી અને આત્મમાન સાથે—એ હક મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ તે એવી કુશળતાથી કે પ્રજામાં શંકાભરી પરરાજ્યશુદ્ધિ ન વિસ્તરે અને બ્રિટન અને એના સંસ્થાનોની માફક હિન્દ પણ પૂર્ણ ઉદ્ધાસથી ઉચ્ચરે કે

“ One life, one flag, one fleet, one Throne.”

—પ્રજુ એ ઉચ્ચાર યથાર્થ કરે !

* બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુલકો.*

“Of all the results of English history none is comparable to the creation of this enormous, prosperous, in great part homogeneous, realm; and it can be paralled by nothing in the history of any other state.”—*Prof. Seeley.*

* * * * *

“A power to which Rome in the height of her glory was not to be compared—a power which has dotted over the whole surface of the globe with its possessions and military posts—whose morning drum-beat, following the sun, and keeping company with the hours, circles the earth daily with one continuous and unbroken strain of its martial airs.”—*Daniel Webster.*

* * * * *

ઈ. સ. ૧૯૧૧ ના મે માસની ૨૪ મી તારીખે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાટનગર લંડનમાં અને સાર પછી ડિસેમ્બર માસની ૧૨ મી તારીખે “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સુકુટના “સર્વોત્તમ રાત્ર” સમ ગણાતા આપણા દેશ હિન્દુસ્તાનના જ પાટનગર દિલ્હીમાં, પરમ કૃપાળુ નામદાર પાંચમા જર્જીન મહારાજાધિરાજની તાજપોષીના માંગલિક ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કારણથી આ મહાન સામ્રાજ્યના અનુષ્ઠાન ગૌરવનાં ગાન આપણા પ્રત્યેકના શ્રુતિસ્મૃતિ-પ્રદેશમાં અઘાપિ રમી રજાં છે એમ કહેવામાં આવે તો તે સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં પણ આવા મહાન અને અદ્વિતીય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ગૌરવની પ્રતીતિ કરાવે એવાં તેનાં વિશેષ લક્ષણો પરત્વે જે કાંઈ લખવામાં કે કહેવામાં આવ્યું હોય કે આવે તે સર્વ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચીને કે સાંભળીને તે વિશે મનન કરવું એ આ સામ્રાજ્યમાં વસતા પ્રત્યેક દેશજનનો પરમ આવશ્યક ધર્મ છે; એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મ અનુભવમાં અન્યોન્યને સદાયભૂત થાય એવા પ્રયાસ જે મનુષ્ય આદરે છે તે પોતે કર્તવ્યપરાયણ છે, ખરો રાજભક્ત છે, ખરો દેશભક્ત છે.

‘બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય’—એનો શો અર્થ ? કયા કયા સંયોગોમાં તે ઉદ્ભવ પામ્યું ? એને હૈદરીને ઐરોસર સીસીએ જે વાક્ય કહેલું છે અને જે મેં આ નિબંધના સત્તરપે ઉપર ટાંચ્યું છે તે સર્વાંશે યથાર્થ જ છે. તે, અને તે ઉપરાંત એ સામ્રાજ્ય સમ્બન્ધી ઉત્પત્તિ યતા બીજા અનેક પ્રશ્નો વા વાક્યોનું સમાધાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ વાંચીને, આ પૃથ્વી પર થઈ ગયેલાં વા અઘાપિ અસ્તિત્વ ભોગવતાં અન્ય દેશોના પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન રાજ્યો જેવાં કે ખાદ્કીયા, બાબિલોન, મિસર, ઇરાન, ગ્રીસ, રોમ વગેરેના ઇતિહાસની

* ટેટસાંકે અંગ્રેજી પુસ્તકોની મદદથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો ઘણો ખરો ભાગ એક સુંદર બાળપાકને આધારે લખ્યો છે—એને ઉપોદ્ધાત રૂપે રાખીને હવે પઞ્ચીય વસન્તમાં આ વિષય વિગતવાર—વિવિધ પુસ્તકોને આધારે-ચર્ચવામાં આવશે.—લેખક.

આ શ્રેષ્ઠ-અનન્ય-સામ્રાજ્યની સાથે તુલના કરનાર પ્રત્યેક મનુષ્યને યશ જ. આ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જેટલો ભૂમિસમુદાય છે તેના છઠ્ઠા કરતાં પણ કાંઈક વધારે ભાગની ભૂમિ ઉપર આ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સત્તા જામેલી છે; અને જેટલી મનુષ્યની કુલ વસ્તી છે તેનો ચોથો ભાગ આ સામ્રાજ્યના કૃપાળુ રક્ષણ નીચે છે. વળી આ સામ્રાજ્યનાં અંગભૂત સંરચાનો, રક્ષિત મુલકો, અને સત્તાધીન દેશો પ્રત્યેક મહાસાગરમાં, પ્રત્યેક ખંડમાં, ઉત્તર ધ્રુવનાં શીતકટિબંધ વાળા દેશોમાં, સમશીતોષ્ણકટિબંધ વાળા મુલકોમાં અને સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ધગધગતા ઉષ્ણકટિબંધમાં-એ રીતે આખી પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર આવી રહેલા છે. આ કારણથી આ સામ્રાજ્યને ‘જગત્ સામ્રાજ્ય’ “ World Empire ” કહીયે, તો તેમાં કાંઈ જ અતિશયોકિત નહિ ગણાય.

અમેરિકાના વિદ્વાન સદ્વક્તા ડેનીયલ વેબસ્ટરે જે રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે તે રીત હું ધારું છું કે સર્વમાન્ય ગણ્યારો. તેમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે:—“ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એક એવું સામ્રાજ્ય છે કે તેના જેવી જાહો જહાઝી રોમના સામ્રાજ્યે પણ પોતાના સર્વોત્તમ દિવસોમાં પણ ભોગવી નથી; આ સામ્રાજ્યના તાબાના મુલકો તેમ જ લસ્કરી નાકાં આખી પૃથ્વીના પૃથ પર એમેર પથરાતાં આવી રહેલાં છે; આ સામ્રાજ્યની અંદર વાગતો પ્રાતઃકાળનો દુહાભિનાદ, ભગવાન સૂર્યનારાયણની આકાશગતિની પાછળ અખંડિત રીતે વાગતો, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા દિવસમાં એકવાર પરિપૂર્ણ કરે છે ! ” બીજી રીતે એમ કદાપિ કહેવામાં આવે કે “ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર સૂર્ય સમળગો અસ્ત કદાપિ પામતો જ નથી ” તો તેમાં પણ અતિશયોકિત કે અસંભવનો દોષ નડતો નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે પૃથ્વી ૩૫૧ ગોળા પોતાની ધરી-axis-ઉપર દિવસમાં—અર્થાત્ ૨૪ કલાક જેટલા સમયમાં—પશ્ચિમથી પૂર્વ એમ એક સંપૂર્ણ ફેરો ફરી રહે છે. હવે પૃથ્વીના પૃથ ઉપર યદને ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવને અડીને જતી એવી એક સરખી ૩૬૦ કક્ષિત રેખાઓ ધારેલી છે. આવી ૩૬૦ કક્ષિત રેખાઓને ‘રેખાંશ’ (રિખામ્અંશ) કહેલી છે. હવે આખો ગોળો ફરી રહે છે, તે ઉપરથી આપણે એમ કહીશું કે જે અર્ધ ભાગ સૂર્યની સામે ૧૨ કલાક સુધી રહેવાનો તે અર્ધ ભાગમાં ૧૮૦ રેખાંશ આવી જવાના. હવે બાકીના-પાછલા-બીજા અર્ધ ભાગને-બાકીના બીજા બધા ૧૮૦ રેખાંશને-સૂર્યના પ્રકાર નીચે આવી રહેતાં બીજા ૧૨ કલાકો લાગવાના. તેથી પૃથ્વીના પૃથ પર આવેલા કોઈપણ એ સ્થળોનું અંતર ૧૮૦ રેખાંશ કરતાં અધિક હોય તો જ એક વખતે તેમાંના એક સ્થળમાં ‘રાત્રિ’ અને બીજો સ્થળે ‘દિવસ’ એમ બનવાનો સંભવ છે.

હવે જો ઉપર કહેલું ધોરણ મનમાં રાખીને પૃથ્વીના પૃથ ઉપર આવેલા બ્રિટિશ સત્તાધીન મુલકોનું અન્યોન્યનું અન્તર ૧૮૦ રેખાંશથી ઓછું જ છે એમ ચોક્કસ રીતે આપણા જાણવામાં આવે, અને વસ્તુતઃ તેમ જ છે, કારણ કે એક બીજાથી વધારેમાં વધારે દૂર આવેલા કોઈએ બ્રિટિશ મુલકોનું અંતર આશરે ૬૦ રેખાંશ કરતાં તો વધારે નથી જ—તો આપણે નિઃસંદેહ વાણીથી કહી શકીશું કે પૃથ્વીના પૃથ ઉપર ૧૮૦ રેખાંશ કરતાં ઓછા અંતરે આવેલા કોઈ પણ બ્રિટિશ સત્તાધીન એ મુલકો પર સૂર્ય એક વખતે પ્રકાશ આપશે, એટલે બ્રિટિશ રાજ્યના તાબાના અમુક એક મુલકમાં તે પ્રકાશતો હશે ત્યારે તેનાથી ૬૦

રેખાંશ કરતાં ઓછા અંતરે આવેલા એ જ રાજ્યના તાખાના બીજા મુલકમાં પણ તે પ્રકાશતો હશે જ, અને પૃથ્વીના દૈનિક પરિભ્રમણને લીધે પ્રથમ મુલકોમાંથી અસ્ત પામ્યો હશે તો બીજા અને ત્રીજા મુલકોમાં (કરણ કે જે મુલકોમાં તો એકી વખતે પ્રકાશવો જ નોંધાયે) તે પ્રકાશતો હશે. બીજી રીતે કહીએ તો જો જે બ્રિટિશ મુલકો વચ્ચે સૂર્યોદય થવા માટે બાર કરતાં વધારે કલાકનું અંતર પડતું હોય તો જ એમ કહેવાય કે અમુક એક બ્રિટિશ મુલકમાં સૂર્ય આયમ્યો અને બીજા બ્રિટિશ મુલકમાં તે હજી પ્રકાશ્યો નથી. પણ વસ્તુતઃ તો એક બીજાથી દૂરમાં દૂર આવેલા અમુક જે બ્રિટિશ મુલકો વચ્ચેનું અંતર ૧૮૦ રેખાંશથી ઓછું તો શું પણ ૧૦ રેખાંશ કરતાં પણ ઓછું આવેલું છે માટે તે જે મુલકો વચ્ચે ટાઇમનો-સૂર્યોદયના ટાઇમનો-ચાર કલાક કરતાં વિશેષ ફેર પડવાનો નથી. અર્થાત્ સૂર્યનારાયણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર સતત—અખંડિત—સ્વરૂપે પ્રકાશે છે.

આપણને પૂર્યોક્ત ઉક્તિની યથાર્થતાનો નરી આંખે અનુભવ લેવાનો વિચાર થતો હોય તો આપણે જાણે ભગવાન સૂર્યનારાયણના રથના સારથિ અરુણની સાથે જ આકાશમાર્ગે જડતા જડતા પૃથ્વીના પૃથ પર આવેલા બ્રિટિશ મુલકોની મુલાકાત લેખએ છીએ એવી કલ્પના કરીશું. પ્રથમ તો આપણે આ સામ્રાજ્યના પાટનગર લંડનમાંથી જ (૦ રેખાંશ વાળા રથળથી) આપણા પર્યટનનો આરંભ કરીશું. આ વખતે લંડનમાં પ્રાતઃકાળ થયો છે. સેંટ પૉલના દેવળના બહુ ઉંચા શિખર (રાય) ઉપર સૂર્યનાં ચળકતાં કિરણોએ હમણાં જ પડીને તેમને પ્રકાશિત કરી દીધાં છે. એટલે આપણે પ્રાતઃકાળે ૭ વાગે લંડન છોડ્યું; અને પશ્ચિમ દિશા પ્રતિ આકાશમાર્ગે સૂર્યનારાયણની સાથે સાથે જ ઉડુચન-પરિક્રમણ-પરિભ્રમણ-કરવા માંડ્યું એમ ધારીશું. લંડનની પશ્ચિમે જતાં પહેલ વહેલા જે બ્રિટિશ મુલકોનાં આપણને દર્શન થશે તે ન્યૂ ફાઉન્ડલૅન્ડ ટાપુ અને વેસ્ટ ઇન્ડિયાના ટાપુઓ અને ફ્રાંકલૅન્ડ ટાપુઓ છે. તે ટાપુઓનું લંડનથી આશરે ૧૦ રેખાંશ જેટલું અંતર છે તેથી લંડનથી આપણે આપણું ઉડુચન શરૂ કર્યું તે વખતે આ મુલકોમાં પાછલી રાતના ત્રણેક વાગ્યા હશે; અને લંડનથી સૂર્યની ગતિને અનુસરીને આપણે જડતા જડતા આવીએ તો આ ટાપુ આગળ આવતાં આપણને આશરે ૪ કલાક લાગશે; એટલે અહિં આવીશું ત્યારે પ્રાતઃકાળના ૭ વાગ્યા હશે ત્યારે લંડનમાં બપોરના ૧૧ વાગવા આવ્યા હશે. અહિંથી આગળ ચાલતાં ચાલતાં આશરે ૮૦ મીનીટમાં કિંગમેકેનો ભવ્ય ગઢ આપણી દૃષ્ટિએ પડશે. અને બીજા જે કલાક પછી વીનીપેગ સરોવર આપણું નજરે પડશે. ત્યાંથી બીજે કલાક પુરો થતાં રથમાં ફેંકી પવત, વાંકુવર દ્વીપો, અને અમેરિકાનો વાયવ્ય મુલક—કેનેડાનો વાયવ્ય મુલક નેવાડા હશે. આ પ્રમાણે લંડન મુક્યા પછી, ન્યૂ ફાઉન્ડલૅન્ડ દ્વીપ, કેનેડાનો મનોહર સરોવર વાળો પ્રદેશ, હુડસનનો અખાત, માનીટોબાનાં ઘડુંના પાકનાં વિશાળ મેદાનો, અને બીજાં જંગલો, અને ફેંકી પર્વતના રાતી માટીના ને નક્કર પત્થરાના પ્રદેશો—આ સર્વ ૬ કલાક જેટલા સમયમાં આપણે આકાશમાર્ગે સૂર્ય સાથે જડતાં જડતાં જોઈ લીધું. અમેરિકાનો કિનારો છોડ્યા પછી બીજા ત્રણ કલાક પુરા થતાં થતાં—લંડન છોડ્યા પછી ૧૨ કલાક રહીને—આપણે ન્યૂઝીલૅન્ડ ટાપુના કિનારાનાં દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થઈશું. એટલે ન્યૂઝીલૅન્ડમાં વહાણું વારો. આ વખતે લંડનમાં તેમ જ આપણાંડના કિનારો ઉપર સ-આકાશનો સમય પુરો થઈને રાત્રિનો અમલ શરૂ થવા લાગ્યો હશે; પરંતુ ન્યૂ ફાઉન્ડલૅન્ડમાં હજી દિવસ જ હશે.

ન્યૂઝીલેન્ડ પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી આગળ જતાં ઓસ્ટ્રેલીયાના દક્ષિણ કિનારા પરના મેલબોર્ન બંદરે આવી પહોંચતાં : આપણને બીજા બે કલાક લાગશે. એટલે મેલબોર્ન પહોંચીશું ત્યારે ન્યૂ ફાઉન્ડલેન્ડમાં રાતનો અમલ શરૂ થવા લાગશે પણ કેનેડામાં ને ન્યૂઝીલેન્ડમાં તો દિવસ જ હશે. મેલબોર્ન મુક્યા પછી આશરે ૨ કલાક (૧-૪૦') માં આપણે પર્યં આવી પહોંચીશું. આ પ્રમાણે ઓસ્ટ્રેલીયાના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું પર્યં બંદર વઠાવીને આપણે આગળ પ્રયાણ કરતા જઈશું તેમ તેમ હિન્દી મહાસાગર ઉપર ચઢીને જતાં, બર્મામાં આવેલા માંડલે શહેરમાં પહોંચતાં આવી પહોંચીશું. આ વખતે ઓસ્ટ્રેલીયામાં સ્હાંજના ૪ વાગ્યા હશે, મતલબ કે રાત્રિનો અમલ નહિ જ બેસે હોય. માંડલે મુક્યા પછી આશરે ૧૫ મીનીટમાં કલકત્તામાં પ્રાતઃકાળ થશે, ત્યાંથી નીકળ્યા બાદ બીજા ૧૫ મીનીટમાં આપણા નવા પાટનગર દીલ્હીના કુતુબમીનારના આકાશને ચુંબન કરત; શિખર ઉપર પ્રાતઃકાળના સૂર્યનાં કિરણો રમી રહ્યાં હશે ! અને ત્યાર પછી થોડા વખત પછી (બીજા ૩૦ મીનીટ પછી) ઓસ્ટ્રેલીયાના પર્યં બંદરે સૂર્યાસ્ત થયો હશે—અર્થાત્ તે બ્રિટિશ મુલકમાં સૂર્યાસ્ત થયો હશે તે જ વખતે મુંબાઈના ઊંચા ઊંચા મકાનોનાં છાપરાનાં નળીયાં પ્રાતઃકાળના સૂર્યોદયનાં કિરણોથી પ્રકાશિત બનીને સુવર્ણમય દીપ્તિમન્ત થયાં હશે ! મતલબ કે ઓસ્ટ્રેલીયામાં સૂર્યાસ્ત થયો નથી તે પહેલાં તો મુંબાઈમાં સૂર્યોદય ક્યારનો એ યર્ષચૂકો છે ! મુંબાઈમાં સૂર્યોદય થયા પછી અર્થાત્ પ્રાતઃકાળના ૬ વાગ્યા પછી બે કલાક પીત્તા બાદ, મોરિશસ, સેકોંડા, અને છેક રાતા સમુદ્રની કુચી-એડન-તે સર્વ સ્થળે પ્રાતઃકાળના કુદડા બોલવા મંડી પડ્યા હશે; અને એડન છોડ્યા પછી બીજા બે કલાક પુરાં થતાં થતાંમાં તો મિસરના પીરામિડ, કિ'બર્જીની હીરાની ખાણોના પ્રદેશોમાં, અને કેપ કોલોનીમાં આવેલા ટેબલ પર્વતના ટેબલ-મેજ-જેવા દેખાતા શિખર ઉપર પ્રાતઃકાળના સૂર્યનાં કિરણો પડવાં લાગ્યાં હશે; અને ત્યાર પછી બીજા એક કલાકમાં એટલે મુંબાઈ છોડ્યા બાદ બીજા પાંચેક કલાકમાં તો આપણે જે સ્થળેથી પ્રથમ નીકળ્યા હતા તે જ સ્થળે—લંડનમાં—બીજા દિવસના પ્રાતઃકાળમાં જ શ્રી ભગવાન સૂર્યનારાયણના રચની સાથે જ પ્રવેશ કરીશું; અર્થાત્ મુંબાઈમાં સૂર્યાસ્ત થયો હશે ત્યારે ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રાતઃકાળના ૬૦ કે ૧૧ વાગ્યાનો અમલ થયો હશે.

આ પ્રમાણે સૂર્યની સાથે સાથે જ આકાશ માઁં આપણે આખી પૃથ્વી ઉપરની આપણી મુસાફરી ૧ દિવસમાં—૨૪ કલાકમાં—૩૬૦ રેખાંશ જેટલી—સૂર્યનારાયણની સાથે સાથે પુરી કરી.

‘‘યથાર્થ જ કહેવાંયલું છે કે—

“બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર સૂર્ય કદાપિ અસ્ત પામતો નથી.”

લીનકરરાય અચરતલાલ સૈયદ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો આર્થિક અભ્યુદય.

"They value only two things—wealth and worth"—Montesquieu

પેશો નેપોલિયને કરેલો અંગ્રેજોનો ઉપહાસ—'a nation of shopkeepers' 'દુકાનદારોની પ્રજા' સૌને સુવિદિત છે. ક્ષાત્રમદ્યથી ઝરતા એ મહાન યોદ્ધાએ મનુષ્ય-સુધારના ગણિતમાં દુકાનદારોની કિંમત ખોટી માંડી એટલું જ નહિ, પણ ક્ષાત્રબળની ખાછળ પણ વિજય માટે નિઃસ્વાર્થતા સ્વદેશભક્તિ વગેરે કેવા ઉમદા ગુણોની જરૂર રહે છે એ વિશે પણ બહુ દયાભર્યું અજાન દાખવ્યું. એ અમે તેમ જો. પરંતુ એ મહાપુરુષો—ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાનું જીવાતુબૂત તત્ત્વ, એના ગુણ-દૌષ્ટ્યનું ખરેખરે બીજ, આ ચાર શબ્દોમાં સમાવી આપ્યું છે એ વિશે ઇતિહાસકારોમાં જતો દહાડો કદી પણ બે મત થાય એવો સંભવ નથી. નેપોલિયને જ્યારે આ વચન ઉચ્ચાર્યું ત્યારે તો હજી બ્રિટિશ જીંદગીના મૂલ્યનાં માત્ર કિરણ જ ફટકાં હતાં—એનો ઝળહળતો પ્રકાશ જગતને જાઈ લે એ સમયને પચાસ-પોણેસો વર્ષોની વાર હતી. એ 'દુકાનદાર પ્રજા' એ એટલા સમયમાં બીજી કેટલી દુકાનો પોતામાં લેખવી લીધી અને પાકોશીને પણ પોતાના દાખલાથી અને પોતાની હરીફાઈથી દુકાનદાર કર્યા એનો ઇતિહાસ 'અનુકરણ' અને 'જીવનકલહ'ના મહાનિયમોનાં સારાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે. પરંતુ અંગ્રે જગતની પ્રગતિના નિયમો પ્રકટ કરવાનો કે એવા જ બીજા કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુથી એ ઇતિહાસ અવલોકવાનો પ્રસંગ નથી. અંગ્રે તો એ ઇતિહાસની આછી-આછી રૂપરેખા આંધેખીને, એ સાથે, યાં યાં કારણોએ મળી એ ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ધણું એટલું બતાવવાની દમ્મજા છે—વિષયનું મથાળું જોતાં એ કરતાં અધિકને અવકાશ પણ નથી.

નેપોલિયનના અને અલ્બારની સમય વચ્ચે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની 'દુકાનદારી'માં કેટલો ફારો થયો છે એ નીચેના આંકડામાં જુઓ:—

બ્રિટિશ (સામ્રાજ્ય*) વિકાસ—	૩૮,૧૨૦,૧૨૦ પાઉંડ.	૬૫૭,૮૯૯,૩૬૭ પાઉંડ.
" આયાત—	૩૦,૫૭૦,૬૦૫ પાઉંડ.	૮૦૯,૧૭૮,૨૦૯ પાઉંડ.
કુલ:—	૬૮,૬૯૦,૭૨૫ પાઉંડ.	૧,૪૬૭,૦૭૭,૫૭૨
		(લગભગ દોઢ અબજ)
		પાઉંડ. x

અર્થાત—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો જીંદગીનો સાત કરોડ પાઉંડથી ૭૫૭ કરોડ પાઉંડ—એટલે કે વીસ ગણો યા તેથી પણ કાંઈક વધારે—ધક થયો ! વળી એ

* સંસ્થાનોને એ સમયમાં ઈંગ્લેન્ડ સિવાય કોઈ દેશ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ નહોતી તેથી આ આંકડાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આંકડા તરીકે ગણવામાં આવે નથી. (એન્સા. બ્રિટનિ)

x એક જણ ગણતરી કરીને કહે છે કે પાઉંડના સોનાના સિકાની હાર કરી તે ૨૦,૦૦૦ માઈલ લાંબી થાય !

સામ્રાજ્યમાં આજકાલ પેદા થતા કાચા અને ઝાકા-માઝના આંકડા જોઈએ તો તે પણ છકાકરે એવા છે: મનુષ્યનાં ખોરાકની કોઈ ચીજ એવી નથી કે જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ન પાકતી હોય; વણાટમાં વપરાતો કોઈ પદાર્થ એવો નથી કે જે ત્યાં ન ઉત્પન્ન થતો હોય. ખાણો ખોદવાના કામમાં રોકાએલાં આખી પૃથ્વી ઉપરનાં આણસોનો ૬ ભાગ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી છે; આખી પૃથ્વીમાંથી નીકળતા કોલસાનો ૬ ભાગ અને સોનાનો ૬ ભાગ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ભૂમિમાંથી નીકળે છે. આટલું જ નથી. ભવિષ્યમાં તો હજી કેટલી સમૃદ્ધિ આ સામ્રાજ્યમાં ઉમેરાશે એની ગણતરી કરવી પણ અશક્ય છે: હજી પુષ્કળ જમીન માત્ર આંતરી મૂકેલી પડી છે, એના ઉપર હજી વસ્તી પણ જામી નથી, એના કિંમતી લુગર્ભેની હજી તપાસ પણ થઈ નથી. વળી આર્થિક સમૃદ્ધિનાં એક બે નહિ પણ સર્વ અંગે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આવેલાં છે: કૌનેડાનાં ઘઉંનાં ખેતરો, ઑસ્ટ્રેલિયાના ઢોરના ચરાઓ, દક્ષિણ આફ્રિકાની સોના હીરાની ખાણો, ઇંગ્લંડ તળાનાં કાપડ લોખંડ વગેરેનાં કારખાનાંઓ, તથા હિન્દુસ્થાનનાં બનરો—એ સર્વ મળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની નિઃસીમ સમૃદ્ધિ બનેલી છે. હવે એ સમૃદ્ધિ કેવી રીતે ઉદય પામી, અને વિસ્તરતી ગઈ એનું સમ્પ્રદાય ટુંકામાં અવલોકન કરીએ.

૧. ઇંગ્લંડના આર્થિક અબ્યુઝની શરૂઆત બકરાંનો ઉછેર અને ઊનનો વણાટ—એ બે ધન્ધાઓથી થઈ છે. ઇંગ્લંડને બેપાર તે શું કરખાનાં તે શું એ શીખવનાર પરદેશીઓ—હૅન્ડર્સલોક હતા. એઓ ઇંગ્લંડમાં આવ્યા તે પહેલાં શિયાળાની મોસમમાં ધાસની અછતને લીધે બકરાં ઘેટાં રાખવાં પાસવતાં નહિ—અને તેથી તેઓનો શિયાળાની મોસમમાં ઘણે ભાગે ખોરાક માટે જ ઉપયોગ થતો. લોકને બૂંડ ઉછેરનાં વધારે ઠીક પડતાં કારણ કે બૂંડણ બચ્ચાં જણે વધારે, એટલે શિયાળામાં થોડાંક બૂંડ સાચવી રાખ્યાં હોય તો પણ ઉત્ક્રાણમાં એમની પુષ્કળ વસ્તી થઈ શકતી. પણ જેમ પરદેશ સાથે ઇંગ્લંડનો ઊનનો બેપાર વધવા લાગ્યો તેમ તેમ બૂંડનો ઉછેર થતી બકરાં ઘેટાંનો વધ્યો.

પણ એ વેપાર પણ અંગ્રેજોને પ્રથમ સ્વતન્ત્ર રીતે કરતાં આવડતો નહતો. ઈ. સ. ૧૨૫૦ માં કોલેન શહેરના કેટલાક જર્મન બેપારીઓએ ઇંગ્લંડના રામના નિમન્ત્રણથી

* ૫૦ કરોડ પુરાણ (૪૬ કરોડ મણ) ઘઉં અને બીજા કરોડો મણ દાણા.

૪૩ કરોડ પાઉંડ ચાહ.

૫૦૦ કરોડ પાઉંડ ખાંડ.

x કરોડો મણ કપાસ અને શણ.

+ એક વર્ષમાં ત્રીસ કરોડ ટન કરતાં પણ વધારે. સાધારણ ગામમાં એ ટન કોલસો ભરાય છે. એ ગાડાની હાર કરીએ તો એ ૫૦૦,૦૦૦ માઈલ લાંબી ચાપ—પૃથ્વીના કંદો-રાના વીસ આંટા ચાપ !

§ પ્રતિવર્ષ પાંચ કરોડ પાઉંડનું સોનું.

† હજી પણ ઇંગ્લંડનો લોર્ડ ચાન્સેલર (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) ઊનની માદી (wool-block) ઉપર બેસે છે.

આવીને લંડનમાં કોફી સ્ટાપી—જે ‘સ્ટીલયાર્ડ’ ને નામે જાણીતી થઈ છે. એ કોફી ૩૭૫ વર્ષ રહી તે દરમિયાન એણે ઇંગ્લંડના લોકને પોતાના દાખલાથી સંબંધથી અને જ્ઞાનથી ઘણો લાભ કર્યો. તેમાં પ્રથમ તો એ બહેપારી મંડળી જીન, ક્લાઈ, ચામડાં, માખણ વગેરે ખરીદી, એને બદલે પોતાનું—એલ્યુમિનમ્—કાપડ પૂરું પાડતી. એની જીનની ખરીદીથી બકરાં ઘેરાંના ઉછેરને બહુ ઉત્તેજન મળ્યું.

ચાલમા સૈકામાં બકરાંની સંખ્યા બીજાં બધાં જાનવરોની એકત્ર સંખ્યા કરતાં પણ વધારે જોવામાં આવે છે. જીનની પેદાશ વધવાની સાથે જીનનો વણાટ શરૂ કરવા તરફ જમીનદારોનું લક્ષ ગયું.

૨. તેઓએ કાપડનો વણાટ કર્યો. સ્ટીલયાર્ડ સ્થપાયા પછી સો વર્ષ થતાંમાં ત્રીજા એડવર્ડ ફ્રેમિશ વણકરોને ખાસ હક આપીને વેલ્સમાં વસાવ્યા. અને એના ઉત્તેજન માટે વિવિધ જાતના કાચદાઓ ધડવામાં આવ્યા.

ઇંગ્લંડમાં જીનના વણાટ વગેરે ઉદ્યોગો જરા જામ્યા એટલે પંદરમા સૈકાના આરંભમાં એક એવો કાચદો દાખલ થયો કે પરદેશી વેપારીઓ જેટલી કિંમતનો માલ આ દેશમાં આયાત કરે તેટલી કિંમતનો ઇંગ્લંડનો માલ તેઓએ ખરીદી જવો.

પરદેશીઓ અનાજ બહુ ખાઈ જાય છે અને તેથી તે મોંઘું થાય છે અને દુકાળની ધાત્રી છે એમ કહી આડમા હેત્રીના વખતમાં ૧૫૦૦૦ એલ્યુમિનમ્ કારીગરોને ઇંગ્લંડમાંથી હાંકી કાઢ્યા. —લોકે પોતાની જાત ઉપર કેટલું ખર્ચ કરવું, કેવાં લુગડાં પહેરવાં, † (ઉદા. મુડદાંને જીનનું લુગડું જ એરાલતું) અનાજનો ભાવ શો રાખવો, મજૂરીનો દર શો આપવો ક્યાકિ આ અને આવી બીજી જાતના કાચદાની કૃત્રિમ મદદથી જીનના કાપડનો વણાટ જમી ગયો, અને દક્ષિણએયના વખત સુધીમાં એ વણાટ બહુ સારી પદ્ધતિએ પહોંચ્યો. પરંતુ હજી કાપડને ધોવા રંગવાની કળા અંગ્રેજ લોકોને આવડતી નહોતી. તે કામ માટે કાપડ એલિન્યમ મોકલવું પડતું. પણ જેમ્સ (૧) અને ચાર્લ્સ (૧) ના વખતમાં ઇંગ્લંડમાં આ કળા ખીલવવા માટે રાજ્ય તરફથી ખાસ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું, અને તેથી એ કળા પણ ઇંગ્લંડમાં જમી ગઈ.

જેમ્સ (૧) ના વખતમાં કાપડનો નિકાસ ઇંગ્લંડના સઘળા નિકાસનો $\frac{1}{10}$ જેટલો જોવામાં આવે છે. આ વેપારમાં ઇંગ્લેન્ડે રશિયા સ્વીડન નોર્વે ડેન્માર્ક વગેરેનાં જાતરમાં એલિન્યમના વેપારને હાવી દીધો.

કાપડના વેપાર સાથે કાલસાના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું. કાલસા સાથે કાંદાનો વેપાર

* તેઓ પૂર્વમાંથી આવ્યા તેથી ‘Easterling’ યાને પૂર્વીઆ કહેવાતા, અને તે ઉપરથી તેઓએ ચકાવેલું નાણું ‘sterling’ કહેવાતું. ‘સ્ટર્લિંગ’ પાઉન્ડ એ શબ્દની આવી વ્યુત્પત્તિ અપાય છે.

† આપણાં રાજ્યના વિધિનિયમની પાછળ હાલ વીજળી અને જન્તુઓ જોવામાં આવે છે તેમાં આ આર્થિક દૃષ્ટિ ઉમેરવા જેવી નથી ?

તથા માછલીનો વેપાર વધ્યો. જેમ્સ (૧) રાજ્યએ શેકરને માછલી ખાવાનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો ! તથા સ્વદેશી વહાણ બાંધવાના કામને ઉત્તેજન આપ્યું. ઇંગ્લંડ દરિઆઈ પ્રજા થવા લાગી. એનાં વહાણ જગતની મ્હોટી મ્હોટી સફર કરતાં થયાં—એટલે એણે નૌકાયાનનો એવો કાયદો ધડગા કે ઇંગ્લંડ સાથે કોઈ પણ પ્રજા બ્રિટિશ સિવાયનાં વહાણમાં વેપાર કરી ન શકે. આ રીતે ઇંગ્લંડનું વેપારી નૌકામંડળ વધ્યું, એથી એના લસ્કરી નૌકાયાનને પણ ધણું પોષણ મળ્યું—અને એની દરિઆઈ સત્તા વધી. ઈ. સ. ૧૭૦૩ માં ઇંગ્લંડે પોર્ટુગલ સાથે કોલકરાર કર્યા તેમાં ડચ અને જર્મન લોક એ દેશ સાથે વેપાર ન કરી શકે અને માત્ર ઇંગ્લંડ જ કરી શકે એમ બંદોબસ્ત કર્યો. પોર્ટુગલ સાથેના વેપારથી સોનું રૂપું કમાઈ લાવી એની મદદથી ચીન હિન્દુસ્થાન અને પૂર્વ હિન્દના ટાપુઓ સાથે વેપાર ચલાવ્યો—અને હિન્દુસ્થાનના સામ્રાજ્યનો પાપો નાંખ્યો.

. ઈ. સ. ૧૭૨૧ માં પહેલા જ્યોર્જને મુખે એના રાજ્યતંત્રીઓએ જે શબ્દો કહેવાયા છે એ સર્વ દેશોની સર્વ કાળની આર્થિક ઉન્નતિનું સ્વસ્થસ્ત્ર છે એમ કહીએ તો સાચે. રાજ કહે છે:—

“ It is evident that nothing so much contributes to promote the public well-being as the exportation of manufactured goods and the importation of of the foreign raw materials ”

પરદેશથી કાચો માલ જ આયાત કરવો, અને પાકો માલ જ ચઢાવવો આ નિયમ ઇંગ્લંડે એવી દૃઢતાથી અમલમાં મૂક્યો કે હિન્દુસ્થાન કે જે તે વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અંગ બનવા લાગ્યું હતું તેના સત્તરાઈ અને રેશમી કાપડ સ્થાપે પણ ભારે જકાત નાંખી, એટલું જ નહિ પણ એનો તાંતણો સરખો પણ ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઈ શકે નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો ! † ઇંગ્લંડની પ્રજાએ હિન્દુસ્થાનની ઉમદા કારીગરી વાળાં વસ્ત્રો યુરોપમાં વેચવા માંડ્યાં એક તરફથી એ વેપારમાંથી નફો કર્યો, અને બીજી તરફથી બહા વણાટનું સ્વદેશી કાપડ

† સમય જ એવો વેપારી સ્વાર્થપરાયણતાનો હતો. સંસ્થા(તા)નો પ્રત્યે સ્વાર્થભરી પદ્ધતિ ચાલતી હતી તો હિન્દુસ્થાન માટે શી વિશેષ આશા રાખી શકાય ? અને યુગદોષ માનીને ઇંગ્લંડને ક્ષમા આપીશું.

* જર્મની અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાંથી બોધ લઈ સપ્રતિબન્ધ વ્યવહાર સ્વીકાર્યો અને ઇંગ્લંડ સાથે હરીફાઈમાં ઉતર્યાં. એઓની હરીફાઈને લીધે ઇંગ્લંડને અત્યારે મુશ્કેલીઓ આવે છે—ત્યારે જૂની સપ્રતિબન્ધ વ્યવહારની નીતિ પુનઃ ચઢણ કરવાનું એને મન થાય છે. પરંતુ હજી હુનીઆના જાગરોમાં ઇંગ્લંડની કારીગરીનું એનું સામર્થ્ય છે કે એ નીતિ ચઢણ કરવાની એને ફરજ પડતી નથી—ભવિષ્યમાં એને એ ફરજ પડશે કે કેમ એનો આધાર બીજા દેશોની ઔદ્યોગિક હરીફાઈ કેવી તીવ્ર થાય છે તે ઉપર છે. અત્યારે મિ. એમ્મરેલેનની જકાતી નીતિ સારો કે ખોટી એનો નિર્ણય અર્થશાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ દલીલોથી નહિ પણ ઇંગ્લંડના વેપારના પ્રતિભાસ (કે દરઅકવાડીએ) પ્રસિદ્ધ થતા આંકડાના સ્થૂલ બળ થકી થાય છે. અને એ આંકડા લિખરશે અધિકારે ચઢ્યા ત્યારથી એમની અપ્રતિબન્ધ વેપારની નીતિને અનુકૂળ જ આવ્યાછે.

પહેરાને ધીમે ધીમે પોતાના દેશનો કારોગરીને સુધારી કેવા સુધારો તે આજ આપણે જોઈએ છીએ. મનુષ્ય જંગલી દશામાં હોય છે ત્યારે તેને અપ્રતિબંધ વ્યવહાર (વહેપાર) થી બહુ લાભ થાય છે: વનનો ખેતરની અને દરિયાની સુલભ પેદાશ સુધરેલી પ્રખરે આપીને સારાં વસ્ત્રો આપીને વગેરે મેળવે છે અને એ રીતે ક્રમે ક્રમે સુધારાની ઉપલી ભૂમિકાએ ચઢતો જાય છે. પણ આ નવા ક્રમમાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં પછી એમાં અધિક ઉત્તતિ મેળવવા માટે સપ્રતિબંધ વ્યવહારની જરૂર પડે છે. ઇંગ્લંડે આ બંને સ્થિતિમાં સમયાનુસારી ડહાપણ વાપર્યું: આરંભમાં એણે પરદેશી કારીગરો અને વેપારીઓને છૂટથી દેશમાં આવવા દીધા એટલું જ નહિ પણ તેઓને નોતર્યા વસાવ્યા અને તેઓને કારખાનાં બાંધવાં દીધાં; પણ પછી બ્યારે પોતાને કામની આવડ ચર્ધ ત્યારે તેઓના ઉપર વિવિધ જાતના નિયંત્રણો નાંખ્યાં, પણ ઇંગ્લંડે આ ઔદ્યોગિક સંક્રાન્તિની ભૂમિકામાં જ ભરાઈ રહ્યું નહિ. એ કરતાં એક ઉપલી ભૂમિકાએ ચઢ્યું—અર્થાત્ સાધકદશામાંથી સિદ્ધ દશાએ પહોંચ્યું એટલે એણે સાધકદશાના પ્રતિબંધો કાઢી નાંખ્યા. અને મુક્તદશાનો અપ્રતિબંધ વ્યવહાર આરંભ્યો.

ઇંગ્લંડે નાંખેલા આર્થિક વ્યવહારના પ્રતિબંધોથી ઇંગ્લંડને આર્થિક નુકસાન થયું નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સ્પેઇનનું સૌંદર્ય જીન લેવાને બદલે તે ઉપર જકાત નાંખીને મોંડું દેશી જીન ખપાવ્યું તેથી જીનના કાપડના ધન્યને નુકસાન લાગ્યું એમાં સંશય નહિ—પણ એ નુકસાન ખમીને પણ ઇંગ્લંડે જે આર્થિક બળ સંપાદન કર્યું તે એને ઘણું ફળદાયી નીવડ્યું. એણે સ્વદેશી ધન્યા ખીસવવા માટે જે પ્રતિબંધો રચ્યા તે ન રચ્યા હોત તો જર્મન અર્થશાસ્ત્રી લિસ્ટ કહે છે તેમ ઇંગ્લંડે આજ સુધી યકરાં ઘેરાં જ ચરાવ્યાં કરત, અને આજ

* અથશાસ્ત્રના આકરગ્રન્થોમાં તથા ચેમ્બરલેઇને ઉદાવેલા વાદ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થએલાં વિવિધ ચોપાનીઓમાં સપ્રતિબંધ અને અપ્રતિબંધ વ્યવહારને લગતી સઘળી દલીલો અમે જોઈએ. પણ આજથી શીતેર વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ થએલા લિસ્ટ (જર્મન લેખક) ના નીચેના ચબ્દો કરતાં ઓછા ચબ્દોમાં એમાં સમાવેલા મત્ય કરતાં વધારે સત્ય સમાવેલું અમે કોઈ દેકાણે જોઈએ નથી:

“Thus England by her policy increased her naval power, and by means of her naval power enlarged the range of her manufacturing and commercial powers, and again, by the latter, there accrued to her fresh accessions of maritime strength and of colonial possessions. Adam Smith, when he maintains that Navigation Laws have not been beneficial to England in commercial respects, admits that, in any case, these laws have increased her power. And power is more important than wealth. That is indeed the fact. Power is more important than wealth. And why? Simply because national power is a dynamic force by which new productive resources are opened out, and because the forces of production are the tree on which wealth grows, and because the tree which bears the fruit is of greater value than the fruit itself. Power is of more importance than wealth because a nation, by means of power, is enabled not only to open up new productive sources, but to maintain itself in possession of former and of recently acquired wealth, and because the reverse power—namely feebleness—leads to the relinquishment of

એની જે આર્થિક સમૃદ્ધિ આપણે જોઈએ છીએ તેમાંનું કાંઈ જ ન હોત.* તે માટે પર-
દેશીઓના સંસર્ગથી કૃષિવાયા બાદ, ઉપર જણાવેલા સમયાનુસારી પ્રતિબંધોને (pro-
tection) અને ઇંગ્લંડના આર્થિક અભ્યુદયનું પ્રથમ કારણ માનીએ છીએ.

૩. પરંતુ પ્રથમ કારણ તે સૌથી મોટામાં મોટું—તાત્વિક—કારણ છે એમ ન સમજવું:
વરસાદ કે વાડ વિના ખીજ ખીલીને વૃક્ષ થવા ન પામે; પણ વૃક્ષ ખીજ હોય તો જ જોગે
એ બૂટવું ન જોઈએ. આ ખીજ તે ઇંગ્લંડની કળાકૌશલ્ય માટેની શક્તિ છે. જે ઇંગ્લંડની
પ્રજામાં આ શક્તિ ન હોત તો ઉપર જણાવેલા સઘળા કૃત્રિમ ઇલાજો થયા ભત. જનના
કાપડો વેપાર નરમ પડવાનો થયો કે તુરત ઇંગ્લંડે સ્વતંત્રતા કાપડો ઉદ્યોગ ઉપાડી લીધો.
ઇંગ્લંડમાં લાંબા વખત સુધી સ્વતંત્રતા કાપડ શું તે કોઈ સમજતું નહિ. જે બાદી હજાર વર્ષ
પૂર્વે હિરોડોટસે હિન્દુસ્થાનમાં ‘જાડ ઉપર જન જોગે છે’ અને એનાં ત્યાંના લોક કપડાં
બનાવે છે એમ લખ્યું હતું. પણ યુરોપને એ ‘જાડના જન’નો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર મૂર
શેકો હતા. મૂર શેકોએ એ સ્પેઇનમાં દાખલ કર્યું ત્યાર પછી પણ ઘણે સૈંકે ઇટાલિ સંકસની
અને નેપરર્સમાં એ આવવા લાગ્યું. અને ઇંગ્લંડે તો સૌથી છેલ્લું સ્વીકાર્યું. જનના વેપા
રીઓની આગણીથી પાર્થિવેટે હિન્દુસ્થાનની ઊંટનો ઉપયોગ અટકાવ્યો. પણ લોકરુચિ આગળ
એનું બહુ આશ્ચર્ય નહિ, એટલે તાણે બ્રિટિશ શણુનો હોય તો ચાલે એટલી કાયદાએ છૂટ
આપી ! તથા જકાત નાંખીને પણ સાદાં સ્વતંત્રતા કાપડને આવવા દીધું—એટલે એની હરી-
રાઈમાં, પણ જકાતના રકમણ થકી, અદારમાં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ઇંગ્લંડમાં સ્વતંત્રતા કાપડ
વણવાનો ધંધો શરૂ થયો. કાંતવાના તથા વણવાના વિવિધ સાંયામાં જૉન કે રૉબર્ટ કે,
રિચર્ડ આર્કરાઈટ, લ્યુસ પૉત, સેમ્યુઅલ, કૉમ્પટન એડમંડ કાર્ટરાઈટ વગેરે અનેક બુદ્ધિમાન
પુરોગાએ સુધારા કર્યા અને કૉમ્પટનના વખત સુધીમાં ઇંગ્લંડે હિન્દુસ્થાનને પાછળ મૂકી દીધું:
હિન્દુસ્થાનના વણકરો શેર રૂમાંથી ૧૧૯ માઈલ લાંબો તાર કાઢી શકતા; અંગ્રેજ વણકર
૧૬૦ માઈલ લાંબો તાર કાઢવા સમર્થ થયા ! એજ નામના સ્કૉચમને ખીલાંથી ઊંટ ઊપવાને
બદલે બૂંગળાં ઉપર ઊપવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. અને છેવટે ન્યૂકોમન, જેમ્સ વોટ, બોસ્ટન
વગેરેએ વરાળચત્રને લગતી શોધો કરીને તો હજી જ વાળી. ઇંગ્લંડના કારખાનાંમાંથી એટલો
અધો માત્ર નીકળવા માંડ્યો કે પરદેશમાં એને અપાવવા માટે એના બદલામાં પરદેશી માત્ર
લેવાની જરૂર પડી, અને ઇંગ્લંડે પોતાના ઉદ્યોગના જ હિત ખાતર પૂર્વે જે પરદેશી આયાત

of all that we possess, not of acquired wealth alone, but of our power of
production; our civilisation, of our freedom, nay even of our national inde-
pendence, into the hands of those who surpass us in might, as is abundantly
attested by the history of the Italian Re-publics, of the Hanseatic League of
the Belgians, the Dutch, the Spaniards and the Portuguese.”—List

* લિસ્ટનાં વચનોમાં ઘણી વાર અતિશયોક્તિ જોવામાં આવે છે. પણ મિ. નિક્લસન
કહે છે તેમ—અહોરા સાથે વાત કરવા સારું મોટો ઘાંટો કાઢવો પડે એ સ્વાભાવિક છે.
અત્યારના શરવા કાનવાળા જનોને એ ઘાંટો જોઈએ તે કરતાં કદાચ વધારે મોટો અને
જરા હસવા જેવો લાગે ખરો. પણ એણે પોતાના અહોરા દેશના કાનમાં એવો તો પ્રજળ
અવાજ પાડ્યો કે એના કાન ઉધડી ગયા—અને આજ જર્મની ઉદ્યોગોમાં કેવું આગળ
પડ્યું છે એ આપણે જોઈએ છીએ.

ઉપર પ્રતિબંધો નાંખ્યા હતા તે તે જ હિંત ખાતર દૂર કર્યા(free trade)—અને જે ઇડાંમાં પક્ષાં પોષાતું હતું તે જ ઇંડું સમય આવતાં ભાગીને પક્ષી બહાર નીકળ્યું! શરૂઆતમાં એ પક્ષી જરા જરા ઊડતું, પણ જતે દહાડે તો એ ખરેખર ગગનચારી ‘ વિહંગમ ’ બન્યું, અને આજ આખા જગતમાંથી ચારો લાવી પોતાના માળામાં ભરી શકે એવું એનું સામર્થ્ય થયું છે.

૪. પરંતુ ઇંગ્લંડના વણકરોની અને ઇજનેરોની ‘ મુદ્ધિ ’ પણ એ અગત્યની સંપત્તિ વિના નકામી જાત: એ બે—લોહું અને કોલસા. બીજી સર્વ ધાતુ કરતાં લોહું ગાળવું સાફ કરવું કઠણ છે, અને મનુષ્યના ઉપયોગમાં એ ધાતુ સૌ કરતાં છેલ્લી આવે છે. ઇંગ્લંડમાં લોહાની ખાણો હતી. રોમન લોકો ઇંગ્લંડમાં આવ્યા ત્યારે તેઓએ કૌનંવાલમાં કલાઈ શોધી કાઢી, વેલ્સમાંથી સીસું મેળવ્યું, અને ગ્લેસ્ટરશાયરમાં લોહાનાં કારખાનાં કર્યાં, પણ રોમન લોકો દેશ છોડીને ચાલ્યા ગયા તે પછી બ્રિટિશ લોકો રોમનોનું અનુકરણ કરી શક્યા નહિ. જતે દહાડે લોહાનાં કારખાનાં શરૂ થયાં, પણ એમાં કાઠી બળવા માંડી, અને તેથી વહાણ બાંધવાના ધંધાને ઘોઘા પહોંચવા લાગ્યો—તેથી પાર્લિમેન્ટે એ કારખાનાં બંધ કરાવવાનો વિચાર કર્યો. પણ સુભાગે સત્તરમા સૈકાના આરંભમાં લૉર્ડ કોલિના એક છોકરાએ કોલસા વડે લોહું સાફ કરવાની રીત કાઢી, એટલે એ ધંધો બંધ થઈ જતાં જતાં બચી ગયો. અરાઢમા સૈકાના મધ્યમાં વર્ગે દહાડે ૧૮૦૦૦ ટન લોહું નીકળવા લાગ્યું; ૧૮૦૨ માં એ ૧૭૦,૦૦૦ થયું; ૧૮૦૬ માં ૨૫૦,૦૦૦; ૧૮૨૦ માં ૪૦૦,૦૦૦; અને ૧૮૭૦ માં ૬,૦૦૦,૦૦૦ ટન લોહું નીકળતું થયું! કોલસાની ખાણો પણ એ જ રીતે ધીમે ધીમે ઊઘડતી ગઈ—અને ૧૮૧૫ માં સર હુમ્ફ્રી ડેવિસે ‘ સેઇફ્ટી લંમ્પ ’ ની શોધ કરી તેથી ખાણોમાં કામ કરતા હજારો મનુષ્યના જીવ બચવા લાગ્યા; અને કોલસાની ખાણો વધારે ઝૂટથી ખોદાતી ચાલી. જેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અત્યારે ઇંગ્લંડ કોલસાની પેદાશ માટે જગતમાં અગ્રેસર પ્રજા છે.

૫. વેપાર વિના ઉદ્યોગ નિરર્થક છે. અને તંથી ઇંગ્લંડે જે દરરીઆ પર સત્તા મેળવી, અને એ સત્તાને બળે વેપાર માટે જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરી, તે એના ઉદ્યોગની બીલવણીમાં પણ એક પ્રખળ કારણ થયું છે. પણ સમુદ્રવાન જેમ બહારના વેપાર માટે આવશ્યક છે, તેમ નદીઓ નહેરો અને જમીનના રસ્તા એ દેશની અંદર માત્ર લઈ જવા લાવવા માટે જરૂરનાં છે. નદીઓ પહોળી જાડી અને બારે માસ વહેતી જોઈએ—અન્ય દેશની નદીઓના પ્રમાણમાં ઇંગ્લંડની નદીઓ ટૂંકી છે, પણ એમાં પૂર્વોક્ત ગુણ છે અને તેથી જુદાં જુદાં પ્રગણાને માત્ર લઈ જવા લાવવાના કામમાં એ અનુકૂળ પડતી. પણ અરાઢમા સૈકાના આરંભમાં વધતા જતા ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગ માટે એ બસ ન થઈ—અને તેથી નદીઓને પહોળી અને જાડી કરવા માટે કેટલાક કાયદા પસાર થયા. નહેરો ખોદાવા માંડી. કોલસો એક (ખાણને) સ્થળેથી બીજે સ્થળે (ઉદ્યોગનાં કારખાનાં આગળ) લઈ જવા સાર, સાધી પહેલી કંચૂક આદિ ઇન્જિનવાટરે જેમ્સ ઇન્ડિસ નામના ઇજનેર પાસે પોતાની જમીનમાં નહેર ખોદાવી, અને ત્યાર પછી એ જ ઇજનેરે ક્વિવરપૂલ, હથ, ક્વિસ્ટ્ર અને લંડન એ ચાર બંદરને નહેરોથી જોડી દેવાની યોજના ઊભી કરી. નહેરોના કામમાં નફો પણ થવા લાગ્યો, તેથી ૧૭૮૦ માં તો નહેરો બાંધવાની યોજના જ થઈ: ૧૭૯૨ માં અરાઢ નહેરો ખોદાવા લાગી—અને બીજાં બે વર્ષમાં એને સગતા ૮૧ કાયદા પસાર થઈ ચૂક્યા. નહેરો પછી રસ્તા બાંધ-

વાનું કામ શરૂ થયું. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ટેલકુર્ડ અને મેંકેડમ નામના બે ઈજનેરોએ સપાટ સરળ અને મજબૂત રસ્તા બાંધવાની રીત દાખલ કરી અને એ રીતે ઘણા રસ્તાઓ બંધાયા. આવી, અત્યાર સુધી થોડાની ઉપર પીઠ ઉપર લાદીને માલ લઈ જવામાં આવતો તેને બદલે ગાડાને થોડા જોડીને લઈ જવાનું બની શક્યું—અને એ રીતે થોડી મહેનતે વધારે માલની આવ જ થવા લાગી. પણ જેમ ઘણાકામનાં યંત્રોમાં વરાળયંત્ર શોધાતાં અદ્ભુત શક્તિ આવી ગઈ, તેમ સ્ટીવન્સને આગાડી શોધી કાઢી તેથી માલ લઈ જવા લાવવાના સાધનમાં પણ ચમત્કારી બળ દાખલ થયું. જેમ જમીન ઉપર રેલવે થઈ, તેમ દરોઆ ઉપર આગબોટ થઈ—વહાણના પ્રમાણમાં આગબોટની અધિક ઝડપથી તેમ જ રિયરતાથી દરીઆઈ વેપારમાં યુષ્કળ અનુકૂળતા ઉત્પન્ન થઈ. અને તેમાં વળી વીજળીના તાર ઉમેરાવાથી જગતના વેપારમાં અચિન્ત્ય સરળતા આવી: ઈંગ્લંડ દરિઆઈ પ્રજા હોવાથી આ વેપારનાં સાધનોનો ઉત્તમ લાભ એ દેશને મળ્યો—તેમાં વળી ફ્રેંચ ઈજનેર લેસેપ્સે સુવેઝની નહેર ખોદી આપી તેથી ઈંગ્લંડનો હિન્દુસ્થાન અને ઑસ્ટ્રેલિઆ પર્યંત એવો ગાઢ અને નિકટ સંબંધ થયો કે—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આર્થિક વિકાસમાં એ ફ્રેન્ચ ઈજનેરે પણ અગત્યની મદદ કરી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. વ્યવહારના માર્ગની તથા સાધનોની આ સરળતાથી ઓગણીસમી સદીના આરંભ અને અન્ત વચ્ચે કેટલો ફેરફાર થઈ ગયો છે એ જુવા:—

૧૯ મા સૈકાની શરૂઆતમાં—ઈંગ્લંડથી ઑસ્ટ્રેલિયા પહોંચતાં આઠ મહિના લાગતા, અને વેપારી કાગળ લંડન અને સિડનિ વચ્ચે બે વર્ષમાં ફરી વળતો નહિ—૨૦ મા સૈકાના આરંભમાં એ મુસાફરી ૩૧ દિવસમાં બની શકે છે, અને ચોવીસ કલાકમાં—ગમે તેવા કામ સંજ્ઞાથી—વાતચિત કરવી હોય તો તે તારથી થઈ શકે છે. વહાણ પહેલાં કરતાં છ ગણો માલ ખેંચી શકે છે—અને જે નફા માટે એક વરસ દોઢ વરસ વાટ જોઈ ખેંચી રહેવું પડતું તે નફા બે માસમાં મેળવી લેવાય છે. પૃથ્વીના ઉત્તર-દક્ષિણ ગોળાર્ધ વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર ઘણી ઝડપથી કરી શકાય છે અને તેથી એક બીજાથી ઉલટી ઝડપીઓનો એક બીજાને લાભ મળી શકે છે. ફળ માખણ ઈંડાં વગેરે ખોરાકના પદાર્થો પણ એક બીજાને મોકલી શકાય છે. ઑસ્ટ્રેલેશિયાની માખણ માટે અનુકૂળ ઝડપુ ઑકટોબરથી માર્ચ છે—આયર્લેંડ અને ઉત્તર યુરોપમાં માર્ચથી ઑકટોબર છે, એટલે ઉન્હાળામાં બ્રિટનને આયર્લેંડ અને ડેન્માર્કમાંથી જે માખણ પૂરું પાડવામાં આવે છે તેને ખાસ ધક્કો લગાડ્યા વિના વિઝટારિયા અને ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ ૧૦ લાખ પાઉંડનું માખણ પૂરું પાડે છે.

૬. ઈંગ્લંડ, અરાધી સહોના અન્તમાં અને ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં, પોતાના ઉદ્યોગ અને વેપારનાં સાધનો ખીણવતું હતું તે વખતે યુરોપની ખીણ હરીફ પ્રજાઓ-ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનની અન્ધાધુની અને નેપોલિયનનાં યુદ્ધથી પાયમાલ થતી હતી. લશ્કરતી કૂચથી અને લશ્કર ખોરાક માટે તેઓના હજારો સુન્દર ખેતરો લોનાઈ લૂટાઈ વેરાન થઈ જતાં હતાં

* આવાં યુદ્ધો યુરોપની કેવી પાયમાલી કરતાં હતાં એનું કરુણ કટાક્ષમય વર્ણન રૉબર્ટ સંધીએ “It was a famous victory.” એ ટેકવાળા “The Battle of Blenheim” નામના કાવ્યમાં સારૂ આપ્યું છે.

કારખાનાં નાશ પામ્યાં હતાં, અને એનો માલ ખરીદવાની ખેડૂતની શક્તિ ન હતી. તે વખતે ઇંગ્લંડને એક દ્વાપ તરીકેના એના સ્થાનિક અસંગપણાનો પણ ભાર લાગ મળ્યો. એ અસંગપણાને લીધે એક તરફ એના ઉદ્યોગને હાનિ ન પહોંચી એટલું જ નહિ પણ બીજી તરફ એટલા વખતમાં એણે હિન્દુસ્થાનના રાજ્યનો પાયો નાંખી પોતા માટે ભવિષ્યનું એક ઉત્તમ બજાર ઉત્પન્ન કર્યું, અને બીજી પ્રજા મૂર્ખામાંથી ઊડી તે પહેલાં તો એણે આર્થિક પ્રગતિમાં એટલાં બધાં ગાઢ કાપી નાંખ્યા કે એ પ્રજાએ હરીફાર્થ કરવા દોડી પહોંચવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. નેપોલિયનની લડાઈમાં ઇંગ્લંડે જે ભાગ લીધો તેનું ખર્ચ કાઢવા લોક ઉપર જે કર પડ્યો તે પણ, “આગવશાળીને ભૂત રહે” એ પ્રાકૃત પણ વિશ્વનિયમની એક મૂઠ વ્યવસ્થા બતાવનાર નિયમને અનુસરી, ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગ-વેપારને લાભકારક નીવડ્યો. *

૭. પણ ઇંગ્લંડની આર્થિક ઉત્પત્તિનાં કારણોની પરિગણનામાં દેશાન્તરવાસ (Immigration) ગણાવવો ભૂલવો ન જોઈએ. આ સમયમાં યુદ્ધોથી યુરોપની વસ્તી આછી થઈ પણ ઇંગ્લંડ એ આકૃતથી મુક્ત રહ્યું, અને મુખનાં સાધનો વધ્યાં તેથી ત્યાંની વસ્તીમાં પણ વધારો થયો. ઇંગ્લંડની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ સુધરી છતાં ગામડાંમાં કામના કરતાં મજૂરો વધી પડ્યા. રેલવે થતાં પહેલાં, ખેડૂત લોકો પોતાનું પ્રગણું છોડી કારખાનાંવાળા પ્રદેશમાં જવા નારાજ હતા, અને તેઓને એકદમ નવા ધન્ધામાં જોડાવું પણ મુશ્કેલ હતું. તેથી ખેતીવાળાં પ્રગણાંમાં ખેડૂત લોકોનો બહુ ભરાવો થયો, અને એને માટે ખેતીના નવા પ્રદેશો શોધી કાઢવાની રાજ્યતંત્રીઓને જરૂર જણાઈ. ૧૮૧૯ માં થોડા મજૂરોને કેપ ઓફ ગુડ હોપ મોકલવાને માટે ૫૦,૦૦૦ પાઉંડ કાઢ્યા. ૫૦૦૦ માણસ આફ્રોઆના અખાતે ઊતર્યા જેમાંથી જતે દહાડે દક્ષિણ આફ્રિકાનું મહાન ખ્રિશ્ચ સંસ્થાન ઉત્પન્ન થયું. એ સંસ્થાનના ઇતિહાસનું રાજકીય પ્રકરણ આ લેખમાં અપ્રસ્તુત છે. પણ એની આર્થિક મહત્તાના સંબંધમાં આટલું કહેવા જેવું છે કે—૧૮૨૭ માં આ સંસ્થાનમાં ૨૧૬૦૦૦ પાઉંડનો ખ્રિશ્ચ માલ ખપ્યો, ૧૮૪૪ માં એથી બમણો—૪૨૪,૦૦૦ પાઉંડનો અને અત્યારે આખા આફ્રિકા ખંડમાં એટલિટન અને આવડડનો ૨૦ કરોડ પાઉંડ કરતાં પણ કાંતક વધારે માલ ખપે છે. નવાં ઉદ્યોગ અને વેપારનાં સાધનોને લીધે એટલિટનમાં જે અચાગ માલ નીકળવા માંડ્યો તેને ખપાવવા માટે ખ્રિશ્ચ સંસ્થાનોની જરૂર હતી. પરંતુ એ સંસ્થાનો તો આજ માત્ર માલ ખરીદનાર મટીને કિમતી હીરા સોના વગેરેની ખાણ તથા હાથીદાંત વગેરે જાત જાતનો માલ ઉત્પન્ન કરનાર અવધવ છે. આફ્રિકા પ્રમાણે ઑસ્ટ્રેલિઆ પણ ઓગણીસમી સદીમાં જામેલું સંસ્થાન છે. ૧૭૯૯ નું ‘ટ્રાન્ઝિટ ઓફ વીનસ’ (શુકરનું સંક્રમણ) અવલોકના નીકળેલા કાફલાઓ પૈકી એક ખ્રિશ્ચ કાફલો ક્રેપ્ટન ફૂકની સરદારી નીચે નીકળેલો હતો. સાવ-સત્તા હિત ખાતર કરવામાં આવેલું આ સાહસ ઑસ્ટ્રેલિઆનું ખ્રિશ્ચ સંસ્થાન સ્થાપવામાં ફળીભૂત થયું. ત્યાં થોડાક અંગ્રેજો જઈ વસ્યા. ૧૭૮૭ માં એ દૂર દેશનો ઇંગ્લંડે ગુંદે-

“Even the taxation which war has necessitated had stimulated traders to fresh exertions. The merchants were continually discovering fresh outlets for British trade, the manufacturers were constantly encouraged to increase their produce.”

Spencer Walpole.

ગાર માટે કાળા પાણી તરીકે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. વખતો વખત જે ગુન્હેગારો મોકલવામાં આવ્યા. તે પૈકી કેટલાક રસ્તામાં જ મરી ગયા, કેટલાક ત્યાં પહોંચીને મરી ગયા, અને છત્રી શક્યા તેઓ પણ પોતાનું કે પોતાની માતૃભૂમિનું ભાગ્યે જ કાંઈ કલ્યાણ કરી શક્યા. † આખરે ત્યાંના ગઝર્નરની સૂચનાથી થોડાક સ્વતંત્ર ખેડૂતોને જમીન ખેરાક ઓળંગર અને મજૂરો પૂરાં પાડવાનું માથે લઇને મોકલવામાં આવ્યા—એ પ્રયોગ સફળ નીવડ્યો, અને ઑસ્ટ્રેલિયા આજ સોનાની ખાણો ઉપરાંત ખેતી અને ઢોરઉછેરના ધંધાથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિને પોષે છે.

૮. બ્રિટિશ દરીઆઈ બળ—એ પણ બ્રિટિશ આર્થિક સમૃદ્ધિનું એક મુખ્ય, બદકે મુખ્યમાં મુખ્ય, કારણ છે. ઉપર જણાવેલાં કારણો પૈકી ઘણાં એ બળને લીધે જ કાર્યજનક થયાં છે: ઉપર કહેલા નૌકાયાનના કાયદા જે વડે બ્રિટિશ ઉદ્યોગોને ઉછેરવામાં આવ્યા તેનો અમલ અંગ્રેજોના નૌકાબળ અર્થાત્ દરીઆઈ બળને લીધે જ થઈ શક્યો છે. એ જ દરીઆઈ બળને લીધે નેપોલિયનની હિન્દુસ્થાન ઉપરની દૃષ્ટિ અફળ નીવડી; અને અત્યારે જગત્ની કોઈ પણ પ્રજા અંગ્રેજો સહામે યુદ્ધમાં—જમીન પરના યુદ્ધમાં પણ—ઉત્તરવાની હિંમત ધરી શકતી નથી તેનું કારણ પણ એ દરીઆઈ બળ જ છે. “*Britannia rules the waves*” એ કાવ્ય બ્રિટિશ સ્વદેશભિમાનનો ધર્માર્થ અને સમર્થ ઉદ્ગાર છે એટલું જ નહિ પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આર્થિક અભ્યુદયનું એ રહસ્યસૂત્ર છે.

૯. પરંતુ આ દરિઆઈ બળની પાછળ કોઈ એવું અધિશત છે ખરૂં કે જે એ દરિઆઈ બળને ટેરવી રાખતું હોય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે નહિ આપીએ—કારણ કે એ ઉત્તર સાંભળી કદાચ કોઈને અમારા ઉપર અયોગ્ય—સ્વદેશભિમાનનો આરોપ મૂકવાનું મન થાય. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે એક અંગ્રેજને મુખેથી જ લઇશું—અને તે પણ ઇંગ્લંડ માટે પૂર્ણ અભિમાન ધરાવનાર એક નામાંકિત સામ્રાજ્યવાદીને મુખેથી લઇશું. ઇંગ્લંડનું મહોરમાં મહોરું પત્ર “*The (London) Times*” નેની ૨૪ મી મે (૧૯૧૧) ની ‘*Empire Day*’—Edition ના “*The Two Empires*” એ મથાળાના અગ્રદેખમાં નીચે મુજબ લખે છે:—

“*India stands right across the greatest highway in the world: it is the centre of the East. Through its possession we secured our great predominance in Eastern trade, and from its shores we extended our interests to Anstralian, the Malay Peninsula, the Pacific Islands, and the Chinese coast. The power which holds India must of necessity command the sea. Supreme sea power would be as difficult to maintain without control of India as control of India without supreme sea-power. It is, therefore, in special and pecu-*

† યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ‘*Pilgrim Fathers*’ અને ઑસ્ટ્રેલિયાના આ ‘*convicts*’ વચ્ચે નીવડેલા ફેર બહુ બોધદાયી છે.

‡ આ કાયદાને નાપસંદ કરનાર અર્યંશસ્ત્રીઓ પણ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે—“*Nevertheless these Acts, coupled with the development of our Indian and American trade resulted in giving us a position of undoubted commercial supremacy.*”—Gibbins,

the centre of Imperial defence. Were India lost to us, the security of three great dominions—the Union, the Commonwealth, and the Dominion of Newzealand would inevitably be threatened by the Power which took our place. We should, moreover, be compelled at once to abandon all efforts to affect the balance of forces in the Pacific and should diminish thereby, to an extent hardly calculable as yet, the security of the whole Pacific Coast of the American Continent.

૧૦. ઇંગ્લંડની આર્થિક ઉત્પત્તિનાં કારણ શોધતાં શોધતાં—આપણે હિન્દુસ્તાન ઉપર આવ્યા. હવે આ કારણની ચર્ચા પેટે એક પ્રશ્ન એ ઉઠે કે હિન્દુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં શી રીતે આવ્યું? આ પ્રશ્નનો એક સહેલો પણ તદ્દન ઉપરછલ્લો ઉત્તર એ છે કે—તરવારથી. પણ વસ્તુતઃ તરવાર તો કાપે, સાંધે નહિ. અને આપણે છેલ્લી દોઢ સદાના ઇતિહાસથી એટલું જાણીએ છીએ કે બ્રિટને હિન્દુસ્તાનને કાપ્યું નથી, પણ સાંધ્યું છે. તેથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આર્થિક અભ્યુદયની કારણભૂમિમાંસામાં બ્રિટનની તરવારને આપણે નહિ ગણાવીએ, પણ તરવાર કરતાં વધારે પ્રબળ શક્તિ—જે સ્વતંત્ર ન્યાયી વીર્યવાન અને ઉદાર બ્રિટિશ જીવન, જેના સંસર્ગથી હિન્દુસ્તાન અત્યારે ફરી સંધર્ષ જગત્ની મહાપ્રગ્નઓમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા તત્પર થયું છે, તેને તો ખેશક ગણાવીશું જ. આ ભ્રમ્ય ગુણોનાં મનુષ્યો તે બ્રિટનના આર્થિક તેમ જ હરેક પ્રકારના અભ્યુદયનું હેવટનું—સર્વ કારણોનું કારણ, પરમ કારણ છે. જે કવિએ—

‘ Ill fares the land, to hastening ills a prey,
Where wealth accumulates, and men decay.’

એમ શોકોદ્ગાર કર્યો હતો તેણે ઇતિહાસનું એક અમૂલ્ય સત્ય (જે કે જરા અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં) દર્શાવવાની સાથે, પોતાના સમકાલીન દેશજનુઓને અન્યાય કર્યો છે.^૧ જે વખતે આ પંક્તિઓ લખાતી હતી તે જ વખતે ઇંગ્લંડની પ્રજા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય રૂપી એક ભવ્ય ઇમારતનો પાયા નાંખતી હતી, અને તેમ કરવામાં કોઈ કોઈ વાર એણે હુદ્રતા દર્શાવી હશે તો ઘણે ભાગે તો પૂર્વોક્ત ગુણો જ દાખવ્યા છે. ‘દ્રવ્ય વધે અને પુરુષો ઘટે’ એ રિયતિ ખેશક અભંગળ છે, પણ ખૂબ ધ્યાનના સામનું કે “પુરુષો ઘટે” અને “દ્રવ્ય વધે” એ રિયતિ જ ખરૂં જેતાં વિશ્વનિયમથી વિપરીત છે.

“ If I were to be asked what is the predilection of the English, I should find it very hard to say: not war, nor birth, nor honors, nor success in love, nor the charms of ministerial favour *They want men to be men. They value only two things—Wealth and Worth*”

—એમ લખનાર ફેચમનેઈ ગોલ્ડસ્મિથ કરતાં અંગ્રેજોનો જનસ્વભાવ વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોયો છે એટલું જ નહિ, પણ ‘Wealth’ (દ્રવ્ય) અને ‘Men’ (પુરુષો) ની ખૂબ એકી વખતે બની શકે એમ સ્વીકારવામાં, હરેક પ્રજાની આર્થિક સમૃદ્ધિના દૃઢ પાયા એના પરાક્રમી પુરુષોમાં છે એ મહાન સત્ય એણે ગોલ્ડસ્મિથ કરતાં વધારે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જોયું છે.

૧ ‘સ્નેહી હૃદય સ્નેહ સ્નેહમાં સારાંક બને છે’ એ નિયમ થકી પણ કદાચ ગોલ્ડસ્મિથે

ખૂણ કરી હોય.

૨ ઇટાલિક અને મૂકાવ્યા છે,

૩ મોન્ટેસ્ક્યુ.

૦ ઈંગ્લંડનો વિસ્તાર યા વિકાસ.

પ્રાચીન વખતમાં ગ્રીક લોકોની વસ્તી ઓછા દેશ ઉપરાંત સીસીલી, દક્ષિણ ઇટલી અને એશીયામાઇનરના પશ્ચિમ કિનારે ફેલાઈ હતી. ઇસ્પાની સનની શરૂઆતમાં અને તે પહેલાં હિંદુઓ પણ તેની જ રીતે અફઘાનીસ્તાન, બરમા, સિંધોન, ચીન વગેરે દૂર પ્રદેશોમાં વસેલા હતા. આધુનિક સમયે હજારો જર્મન દર વરસે અમેરિકામાં વસવા જાય છે અને લાખો જર્મનો અમેરિકાના કાયમના વતની થયા છે. અસલના હિંદુ અને ગ્રીકોએ પોતાનો ધર્મ, સુધારો, ભાષા અને સાહિત્ય પોતાની જોડે બીજા દેશોમાં ધણો ફેલાવ્યો તેમ જ હાલના જર્મનો જર્મન ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્થાઓ પોતાના દેશની બહાર ઘણી જગ્યાએ દાખલ કર્યા જાય છે. પરંતુ આમાંની કોઈ પ્રજા પોતાનો અગર પોતાના અસલ દેશનો રાજ્ય અમલ પોતાની જોડે પરદેશમાં લેઈ ગએલી અગર લઈ જતાં જોવામાં આવતી નથી.

મહાનુષ્યાના રાજ્ય તરફથી જ્યારે ઓછા દેશ ઉપર હુમલો થયો ત્યારે સિસિલી અને એશીયા માઇનરમાં વસતા ગ્રીક લોકોથી કંઈ મદદ પોતાના અસલ દેશને થઈ શકી નહીં અને ઓછા દેશને મહાનુષ્યાને તાબે થવું પડ્યું. હાલમાં પણ જર્મની ઉપર કોઈ પરરાજ્ય વિચાર કરે તો તેને પ્રસંગે અમેરિકામાં વસતા લાખો જર્મનોથી પોતાની અસલ ભૂમિને કંઈ પણ મદદ થઈ મટે જ નહીં.

પોતાની પ્રજાના ફેલાવા જોડે પોતાના રાજ્ય-અમલનો પ્રચાર ચલાવવામાં ફક્ત એક જ પ્રજા ફતેહમંદ થઈ છે.

પાંચાસ લાખ ચોરસ માઇલમાં એટલે હિંદુસ્તાન કરતાં બેવડો મોટો ખ્રીશ્ચીય નોર્થ અમેરિકાનો પ્રદેશ આવેલો છે. તેની વસ્તિ પચાસ લાખ ઉપરાંત છે તેમાંનો ધણો ભાગ અંગ્રેજ ચોલાદનો છે. આફ્રિકાના તેવીસ લાખ ચોરસ માઇલમાં અંગ્રેજ વાવરો ઉડે છે. અને બ્રિટિશ દક્ષિણ આફ્રિકાના નાતાલ, કેપટોવોની, ટ્રાન્સ્વાલ વગેરે ભાગોમાં ધણા અંગ્રેજો વસે છે. આસ્ટ્રેલીયાનો ટાપુ ત્રીસ લાખ ચોરસ માઇલનો છે. ૩૫ લોકોએ સને ૧૬૦૬ માં શોધી કાઢેલો પણ હાલ તે અંગ્રેજ રાજ્યનો વિભાગ છે. અને આસ્ટ્રેલીયાના વતનીઓ ધણે ભાગે અંગ્રેજ વંશના છે. આ રીતે અમેરિકા આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલીયાના ખંડોનો ધણો ભાગ અંગ્રેજ પ્રજાના વસીયાણુનો તેમજ રાજ્યઅમલનો છે. પરંતુ અંગ્રેજ રાજ્યનું કોઈનુર હિંદુસ્તાન છે. તેનો વિસ્તાર ૧૬૪૩૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે અને વસ્તિ ત્રીસ કરોડ ઉપરાંત એટલે સમગ્ર દુનિયાની વસ્તિનો ફે ભાગ છે. અને જો કે આ દેશમાં અંગ્રેજ પ્રજાએ વસિયાણું કર્યું નથી તેમ વસિયાણું કરે તેવો સંભવ નથી તોપણ ઇશિર-ઇચ્છાએ ઈંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાન એટલાં નિકટના સંબંધે સંજોગાયાં છે કે બંનેમાંથી કોઈને એક બીજા વગર કેવી રીતે ચાલી શકે તેની કલ્પના દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજ્યદ્વારીઓ પણ કરી શકતા નથી.

ઈંગ્લંડનો વિસ્તાર ૫૦૯૦૦ ચોરસ માઇલ છે. વેલ્સનો ૭૪૦૦ ચોરસ માઇલ છે.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વિસ્તાર હાલ ૧૧૬૦૦૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે અને તેમાં ૪૫ કરોડ મનુષ્યોની વસ્તિ છે.

જગતના ઇતિહાસમાં ઉપર મુજબનો ઇંગ્લેન્ડનો વિકાસ અપૂર્વ છે. હિંદુ અને ગ્રીક લોકોની પ્રાચીન પ્રજાઓએ પોતાના લોકોનો તેમ જ રાજ્ય અમલનો એવડો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન બીલકુલ કરેલો નહિ. અને તેવો પ્રયત્ન કરવાનું તેમના ખ્યાલમાં પણ કોઈ વખત આવેલું નહિ. ફ્રાન્સ, સ્પેન, પોર્ટુગલ અને હોલેન્ડે આવો પ્રયત્ન કરેલો અને તેમાં કુટલેક અંશે ફતેહ મેળવી પણ ખરી, પણ હાલ તેઓ છેવટે નિષ્ફળ ગએલાં જણાય છે. અને આપણી દૃષ્ટિ આગળ જર્મન પ્રજા પોતાના લોકો જોડે પોતાના રાજ્ય અમલનો પ્રચાર કરવા રાક્ષસી પ્રયત્નો અને ખટપટો કરે છે કે જેથી આખી દુનીયાની મુલેહ અને સુખશાંતિ વખતો વખત જોખમમાં આવી જાય છે.—અને જે મુલેહ ઈશ્વરી કૃપાથી અને અંગ્રેજી નૌકાબલથી જ જળવાઈ રહી છે, અંગ્રેજ પ્રજાનો દુનીયાની ચારે દિશાએ ફેલાવો, અને સૂર્યનારાયણ હમેશાં તપતા જણાય એટલા વિશાળ પ્રદેશમાં અંગ્રેજી અમલનો વિસ્તાર, એટલે ઇંગ્લેન્ડનો વિકાસ તે જગતના ઇતિહાસનું સર્વથી અગત્યનું પ્રકરણ છે. આ વિકાસ ટુવે ટુવે પ્રસંગે અને શા શા કારણોથી ફતેહમંદ થયો અને આ વિકાસ ભવિષ્યમાં 'ઇટલે દરજ્જે' અગાડી જશે અને તે કઈ સ્થિતિએ પોહાયશે તે વિશે મનન કરવા કરતાં ખીજો કોઈ પણ સંસારિક વિષય વધારે ખુશકારક નથી.

મહાન રાણી ઇલીઝાબેથના મરણ મુધી એરજિટન હયાતિમાં હતું નહિ એટલે ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનાં રાજ્યો ભિન્ન હતાં યુરોપની બહાર કંઈ ભૂમિ ઇંગ્લેન્ડને તાબે સતરમે ફેટા શરૂ થયો ત્યારે નહતી. સ્કુઅર્ટ વંશના અમલથી બે કિપા શરૂ થઈ એક તો ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડનું સમગ્ર ચતુર્થ, અને બીજી દૂર દરીએ પરદેશ જાદને અંગ્રેજોનું વસતું તે. આ જ ક્રિયા સને ૧૬૦૬ માં વરજનોઆને પહેલો પટો મળ્યો ત્યારથી શરૂ થઈ તે અઘાપિં પર્યંત અસ્ખલિત ચાલી જ જાય છે. ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડનાં ત્રણ રાજ્ય સમગ્ર કેવી રીતે થયાં તે દરેક નિશાળમાં શિખાય છે. પરંતુ અંગ્રેજી પ્રજાની વસ્તિ દર દરીયા પાર કેવી રીતે ફેલાઈ તે વધારે મહત્વની હકીકત છે.

ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનો અરાદમી અને એગણીસમી સદીનો મોટામાં મોટો બનાવ તે અંગ્રેજી પ્રજાનું કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને એસ્ટ્રેલીઆમાં જાદને વસવાતું અને હિંદુસ્તાન છતવાનું છે. અને આ પરાક્રમ અંગ્રેજી પ્રજાએ જે કર્યું છે તેના યુદ્ધ પાયામાં તો અંગ્રેજોએ બીલકુલ ભાગ લીધેલો જણાતો નથી.

વાસકોડીગામાએ યુરોપની પ્રજાને માટે હિંદુસ્તાનનો રસ્તો શોધી કહાડ્યો અને કોલમ્બસે અમેરિકાખંડની નવી દુનીયાની શોધ કરી તે મહાન બનાવોનો યશ સ્પેન અને પોર્ટુગલની પ્રજાનો છે. એટલું જ નહીં પણ કેનેડામાં અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસીયાણું કરી તે દેશોને હાલની આખાદીની સ્થિતિએ લાલ્લવાની પરાક્રાશ ફેંચ અને ડચ પ્રજાએ ભોગવી છે. વળી હિંદુસ્તાન છતવાની કુચી અને તે જાળની રાખવાનું સાધન એ બનેલી શોધ અને સ્થાપન ફેંચ પ્રજાની અક્ષતની ખુબી છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓને યુરોપની લશ્કરી

કવાયદ આપવાથી અને યુરોપીઅન અમલદારોના તાબામાં મુકવાથી તેઓ હિંદુસ્તાન છતવાનું અચુક સાધન થશે તેવી હકીકત મુજવાનું અને પ્રથમ તેને અમલમાં. મુકવાનું જાણીતા ફ્રેંચ મો. ડુપ્લેનું છે. હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓને તેવા લશ્કરની મદદ આપવી અને દેશી રાજાઓની દ્વારા રાજકીય મુદ્દાની સત્તા બોગવવી તે હિંદુસ્તાન સર કરવાની બીજી ચાવી પણ તે જ વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા મો. ડુપ્લેએ શોધી કાઢી પ્રથમ અમલમાં મુકેલી, અને આ બે પદ્ધતિઓનું કલાઘવ સાહેબે અને તેમના પછીના બ્રીટીશ રાજ્યદ્વારીઓએ અનુકરણ કરીને એટલો બધો વિજય મેળવ્યો કે હાલમાં પણ ઇજ્જત દેશ અંગ્રેજોએ કબજે કર્યો છે તે પણ ધણે દરજ્જે તે જ રાજ્યધોરણના અવલંબવાથી.

યુરોપની પ્રજા હિંદુસ્તાન કેવી રીતે વશ કરે તેની શોધ જેમ એક ફ્રેંચને પ્રથમ જડેલી તેમ જ તે હિંદુસ્તાન છૂટ્યા પછી તે હમેશનું શી રીતે જાળવી શકાય તેનું સાધન પણ એક બીજા ફ્રેંચ નરેજ પુરૂં પાડ્યું છે. હિંદુસ્તાનના સંરક્ષણમાં આધુનિક સમયે સ્વેચ્છની નહેર કેટલી બધી મહત્વની છે તે દરકને જાણીની વાત છે ને નહેર બોદવાનો પ્રથમ વિચાર નેપોલીઅનને મુજેલો અને તે નહેર બોદવાનો જગીરથ પ્રયત્ન જગત્પ્રસિદ્ધ મો. ડી. લેસેપ્સે કરેલો છે.

ઈંગ્લેન્ડની માફક સ્પેન, પોર્ટુગલ, ફ્રાન્સ અને હોલેન્ડ પણ પોતાની પ્રજાનો તેમ જ રાજ્ય અમલનો વિસ્તાર કરવા ધણું પરાક્રમો કરેલાં છે. જેમ હાલ 'ગ્રેટર બ્રીટન' છે તેમ પ્રથમ ગ્રેટર સ્પેન, ગ્રેટર પોર્ટુગલ, ગ્રેટર ફ્રાન્સ અને ગ્રેટર હોલેન્ડ એટલે તે પ્રજાઓનો તથા રાજ્યોનો વિસ્તાર દરીઆપારના દૂર દેશોમાં હતો. પરંતુ કાળે કરીને દરીઆપારનો સ્પેનનો તાબાનો મુલક એક પછી એક જતો રહ્યો, પોર્ટુગલથી બ્રાઝીલ સાડેક વરસ ઉપર સ્વતંત્ર થઈ ગયું. ફ્રાન્સના અને હોલેન્ડના દરીઆપારના મુલકો ધણા ખરા લડાઈમાં અંગ્રેજોએ છૂટી લીધા અને તે હાલ અંગ્રેજ રાજ્યને તાબે છે. ગ્રેટર સ્પેન, ગ્રેટર પોર્ટુગલ, ગ્રેટર ફ્રાન્સ અને ગ્રેટર હોલેન્ડ અત્રોપ થયાં અગર નાશ થયાં અને ફક્ત હાલમાં ગ્રેટર બ્રીટન એટલું જ કાયમ રહ્યું છે એટલું જ નહીં પણ તે તેની ખરી જાહોજલાલીમાં છે.

આવાં મહત્વના પરિણામનાં કારણોનું પૃથક્કરણ કરવું મુશીબત છે. સ્વુઅર્થ રાજાઓએ ધર્મ બાબત કેટલોક જુલમ કરવા માંડ્યો તેથી કરીને દુહા અને આગ્રહી સ્વભાવના ધણા અંગ્રેજો પોતાની માતૃભૂમિ છોડી અમેરિકા ચાલ્યા ગયા તેઓ “ પીલગ્રીમ ફાધર્સ ” તરીકે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે.

ધર્મને માટે આ સંસારનું સુખ વર્જનાર દરેક દેશમાં દરેક પ્રસંગે હજારો નરો પાકે છે. પરંતુ અમેરિકામાં હાલના વસનારા ધણા જ થોડા આવા ધર્મયુદ્ધિવાળા અંગ્રેજોની ઓલાદના છે. ધણો ભાગ તો પોતાના દેશમાં મુજરાનનું સાધન નહીં હોવાથી અને વેપારના લોભમાં આવી વસેલાના વંશજો છે. વેપાર, વેપાર અને વેપાર એ યુરોપના વતનીઓનો જીંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અને તે વેપારની હરીફાઈમાં જ વાસકોડોગામાએ હિંદુસ્તાનનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો અને કોલમ્બસના અનુયાયીઓ અમેરિકામાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયા. અદ્યારમાં સૈકામાં તેમજ ઓગણીસમી સદીમાં પણ દરેક મોટો વિશ્વ વ્યાપારની હરીફાઈ

કે અદેખાઈને લીધેજ થયો છે. દુનીઆની સુલેહ આજે પણ જર્મન વ્યાપારની ખટપટી હરીફાઈને લીધે જ જોખમમાં છે. આવી રીતે વ્યાપારના વિગ્રહોમાં વ્યાપારી પ્રજા જ જીતે તે સ્વભાવિક છે. ફ્રાન્સનો ચાંદ્રો લુઈ રાજ કહેતો કે લડાઈમાં હેલો રૂપીઓ જેની પાસે રહેશે તે જીતશે. અંગ્રેજો જન્મેલા વ્યાપારી છે અને તેથી ફ્રાન્સ, સ્પેન, પોર્ટુગલ અને હોલંડના વતનીઓ ઉપર વિજય મેળવી હાલનું ખ્રીસ્તીય રાજ્ય સંપાદન કરે તે સ્વભાવિક છે એટલુંજ નહીં પણ તે તેમના ગુણોનો યોગ્ય બદલો છે અને તે તેવા સામ્રાજ્યને પાત્ર છે. અંગ્રેજોને મહાન નેપોલીયન મશ્કરીમાં દુકાનદારોની પ્રજા કહેતો પણ છેવટે તે દુકાનદારોની પ્રજાએજ તેને હંફાવ્યો અને વોટરલુની લડાઈમાં થોડા લશ્કરથી નેપોલીયન સામે ટકર જીતી દુનીઆના ઇતિહાસમાં ઉચ્ચપાયેલ થતી તેજ પ્રજાએ અટકાવી.

સ્પેન, પોર્ટુગલ, ફ્રાન્સ અને હોલંડ નિષ્ફળ થયાનું બીજું કારણ એ છે કે તે દેશો યુરોપ ખંડમાં આવેલા હોવાથી તેમને વખતોવખત યુરોપના વિગ્રહોમાં ભાગ લેવાની ફરજ પોતાના સંરક્ષણ માટે પડતી. સને ૧૭૫૬ થી શરૂ થયેલા સાત વરસના યુરોપના વિગ્રહમાં ફ્રાન્સ રોકાયેલું જોઈને વિશાળ બુદ્ધિવાળા પહેલા ત્રીજીયમ પીટ ફ્રાન્સ પાસેથી કેનેડા ખુંબી લીધું, અને ઈશ્વરી પ્રેરણાથી ક્વાઈબ સાહેબે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો અને ફ્રેંચોના હુમરાને માટે પરાજય આ દેશમાં કર્યો. ઈંગ્લંડની આધુનિક મહાજલાલી અને તેનું હાલનું સામ્રાજ્ય ઘણું અંશે તેની અલગ સ્થિતિના લાભે જ ટકી રહેલું છે.

રશીયા, જર્મનીનાં પચાસ લાખનાં ક્વાયદી લશ્કરે ઈંગ્લંડ સામે તદન નકામાં જેવાંજ છે. એશિયા ખંડથી જાપાન દેશ પણ તેવીજ રીતે અલગ આવેલો હોવાથી જાપાની વતનીઓ મગરાશથી કહી શકે છે કે ગયાં બે હજાર વરસથી કોઈ પરદેશી રાજ્ય તેમના દેશમાં પગ પેસારો કરી શક્યો નથી. હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખુણામાં જો અઘર અને બોલનના બે સાંકડા રસ્તાની ખીણોમાં જો પર્વતો જ આવેલા હોત તો હિંદુસ્તાનની કેવી જુદી સ્થિતિ હાલ હોત તે કલ્પના કરવી અશક્ય છે.

ત્રીજું અને સર્વેથી મહત્વનું કારણ અંગ્રેજોની ન્યાયબુદ્ધિ અને પ્રમાણિકપણું છે. લોર્ડ મેકડોલ્ડનો અભિપ્રાય બહુ જાણીતો છે કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સંસ્થાપના અને પ્રચાર અંગ્રેજ અકલ અને પરાક્રમ કરતાં વિશેષતઃ અંગ્રેજોના ન્યાય અને પ્રમાણિકતાને લીધે થયો છે.

આ કારણો ઉપરાંત સર્વોપરી કારણ તો ઈશ્વરી મરજ જ છે. ઈશ્વરની મરજ આગળ મનુષ્યપ્રવચન નિરર્થક છે અને અણીને વખતે ઈશ્વર અંગ્રેજોને મદદ કરતો હોય એવો આ ભાસ એટલો બધો થાય છે કે અંગ્રેજો ખાસ નશીબવાળા છે એમ દરેક ઇતિહાસકારને કબ્જ કરવું પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે દરીયાઈ તોફાનથી સ્પેનીશ આરમેડોનો વિનાશ જ થયો હતો તેજ યાદ કરવું બસ છે. ઈશ્વરે કુંકે મારી અને ફુસ્મનો નાશ પામ્યા (‘Gott blew and they were scattered’)

ઇંગ્લંડનું દરીયાપારનું સામ્રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્ય પ્રજાના રાજ્યશોખને લીધે બંધાયું નથી પણ તે ઈશ્વરી પ્રજ્ઞા (Divine dispensation) છે. કેટલાક ઇતિહાસકારો વળી એમ

પણ જણાવે છે કે રાજ્ય મેળવવાના પૂર્વ નિશ્ચયથી નહીં પરંતુ સંજોગોના દબાણને લીધે જ હિંદુસ્તાનમાં વખતો વખત અંગ્રેજોને પોતાનો અમલ વધારવાની દરજ પડી છે. ટીપુ ભેડેની લડાઈએ અને મરાઠા સાથે વિગ્રહો અંગ્રેજોએ પારકું રાજ્ય જીતવી લેવા નહીં પરંતુ પોતાનાજ રક્ષણ માટે કરેલા અને આણંધાર્યા પરિણામે જ નવા મુલકની પ્રાપ્તિ કરવાની જવાબદારી અંગ્રેજોને સ્વીકારવી પડી. 'અંગ્રેજોએ શૂન્યમને અડધી દુનીઆ જીતી' અને વસી દીધી એવો ફકરો ઘણા નામીયા માણસો વખતો વખત આપણને કહી બતાવે છે. અંગ્રેજ પ્રજાનો ફેલાવો અને અંગ્રેજ રાજ્યનો વિસ્તાર—એનાં આ દેખીતાં ભિન્ન ભિન્ન કારણો વસ્તુતઃ એકજ ગણાય. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્ય ધધિરી મરજ છે એવું મહર્ષિ રાનડેનું માનીતું સૂત્ર; અંગ્રેજોએ શૂન્ય મને ('in a fit of absent mindedness') અડધી દુનીયા વશ કરી વશીઆણ કર્યું; અને અંગ્રેજો મહા નશીબવાન પ્રજા છે—એ સર્વે કારણો એકમેકનું રૂપાંતર છે.

અંગ્રેજ સામ્રાજ્યની ઉત્પત્તિ અને સંસ્થાપનાનાં કારણો 'આખત ઉપરનું' વિવેચન ફક્ત ઉપલક્ષ છે. હવે તે સામ્રાજ્યનું હોકાયંત્ર કંઈ દિશા તરફ ભવિષ્યમાં ખેંચાય છે તે તરફ આપણી દૃષ્ટિ કરીએ. કેનેડા, આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલીયાની ગેરી પ્રજાનાં વસિયાણાનાં સંસ્થાનો ભવિષ્યમાં કયી સ્થિતિએ જશે? શું તે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ માફક સ્વતન્ત્ર થશે? અગર શું તે જાપાન અગર જર્મન અગર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના રાજ્ય અમલમાં ધસડાઈ જશે? આવી શંકાઓ ઘણી વખત ફેટલાક સમસોને આવે છે. પણ તે તર્કવિતર્ક પાયા વગરના છે. જ્યાં સુધી ઈંગ્લંડનું નૌકામળ હાલની માફક સર્વોપરિપણું ભોગવશે અને જ્યાં સુધી ગ્રેટ બ્રિટનની રૈયંત પોતાને 'ખરચે કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલીયાનું સંરક્ષણ કરશે અને જ્યાં સુધી તે સંસ્થાનોને પોતાનો અંદર અંદરનો રાજ્યવંહીવટ પોતાની મરજ મુજબ કરતાં કોઈ ભતની ડખલ ગ્રેટ બ્રિટન હાલની માફક નહીં કરશે ત્યાં સુધી તે સંસ્થાનો વિશે કંઈ ડર રાખવા જેવું પ્રયોજન નથી.

ઈંગ્લંડનો વિસ્તાર યા વિકાસ એ પ્રશ્ન સંબંધી હિંદુસ્તાન વિષે ભવિષ્ય સૂચન કરવું અતિશય કઠિન અને ગુચ્છવળુ બરેલું છે. પરંતુ તેનો ફડચો બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારી પુરોષોના રાજ્યકૌશલ્ય બહાર નથી. મહાદયાળુ મહારાણી વિક્ટોરીયાએ સને ૧૮૫૮ ના દંડેરામાં પોતાની સર્વે વર્ણુની પ્રજાઓને સરખા હક અને સમન્યાય આપવાનું ધોરણ સ્વીકારીને હિંદુસ્તાનના ભવિષ્યનું હોકાયંત્ર અચળ રીતે ગોઠવ્યું છે.

હિંદુઓ પરાપૂર્વથી રાજ્યને ધધિરી માન આપે છે એટલું જ નહિ પણ ધધિરી શક્તિ રાજ્યોમાં હોય છે એમ તેઓ ઘણે દરજ્જે માને છે. અને આ ધોરણ તેઓનું પાયા વગરનું નથી કેમકે સને ૧૮૫૮ નો દંડેરા બીટીશ પ્રધાનમંડળની રાજ્યનીતિથી નહીં પરંતુ મહાદયાળુ અને મહાબુદ્ધિશાળી મહારાણી વિક્ટોરીયાના ખુદ હુકમથી ઘડાયેલો હતો. અને લોર્ડ કર્ઝન જેવા અમલદારો તેનો ગમે તેવો અર્થ કરે પરંતુ આ દંડેરાની જ રાજ્યનીતિ તે બ્રિટિશ અમલને હિંદુસ્તાનમાં અચળ રાખનાર લંગર છે. આ તો શેષનાગને માથે ખોલી મારનાર છે. તે મહારાણીના સ્વર્ગવાસ પછી મરહુમ બાદશાહ એડવર્ડ કે જે રાજ્યકૌશલ્યમાં આખી

હુનીઆમાં એકે ગણાતા તેઓએ 'મલુ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને 'સને ૧૮૫૮ ના હંદેરાનાં વચ્ચેના કાયમ કરી આપ્યાં' છે અને અંગ્રેજી 'સંભવનીતિને' સુધારવાની સમયાણુ દેવાં મહાપ્રતાપી બાદશાહ પાંચમા જ્યોર્જ ન પ્રથમ સત્તાવાર રીતે બહાર કરી છે. 'પ્રીન્સ' એક વેક્સ તરીકે આખા હિંદુસ્તાનની મુસાફરીના અનુભવ લેઈને ઈંગ્લંડ પાછા પધાર્યા તેના માનમાં લંડનના શહેરીઓએ આપેલા ખાણુમાં તે 'નામદારે જણાવ્યું કે—

"I cannot help thinking from all I have heard and seen that the task of governing India will be made easier if we on our part infuse into it a wider element of sympathy."

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની રૈયત પોતાં મુંઝવિષ્ય અંગ્રેજી બાદશાહી બેડે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર દૃઢ રીતે માને છે તે સ્વાભાવિક છે. અને રૈયતની આ રાજભક્તિની યુગ અંગ્રેજી અમલદારો કરતાં બાદશાહ પોતે વધારે સારી રીતે સમજે છે અને તેવી રાજભક્તિની કદર કરવા જ પાંચમા જ્યોર્જ બાદશાહે આ દેશમાં અંગ્રેજી બાદશાહ તરીકે પધારવાની પહેલ કરી છે. મહારાણી વિક્ટોરીઆના સર્વે પ્રજાને સરખાં હક અને સંમન્યાય, અને બાદશાહ જ્યોર્જની રાજકીય દીલસોજી યા અનુકંપા (sympathy),—એ ઈંગ્લંડના બાદશાહોની આ દેશને બે બક્ષિસો ઈશ્વરકૃપાથી મળી છે તે બેના સંમેલન અને અનુસંધાનથી હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય કેવું ધડારે ? લોર્ડ મિટો અને મોર્લેના 'સુધારા'યું આ દીલસોજીનું પરિણામ મંથી ? હિંદુસ્તાનની પ્રજાને પાર્લામેન્ટ યા પ્રજાપ્રતિનિધિસંસ્થા ને દિવસે આપાવવામાં આવશે તે દિવસ ઈંગ્લંડના ઇતિહાસનો સર્વેથી વધારે કીર્તિમાન ગણાશે એવી લોર્ડ મેકાલેની ભવિષ્ય ચાણી શું ખરી પડશે ?

સર. કે. જી. ગુપ્તા અને ઓનરેબલ મી. ગોખલે વીગરે હિંદુસ્તાનના પુત્રોની ઈંગ્લંડના સંસ્થાનોના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ (Colonial Self-Government) પોતાના પ્રિય દેશને મળે તેવી જાખના શું ફલીભૂત થશે ખરી ?

રાજ તથા પ્રજાને સમ પ્રિય મી. એસ. પી. સિદ્ધાએ ચોક્કસ માસ ઉપર ઈંગ્લંડમાં એક પ્રસંગે જણાવેલી ઇચ્છા શું ભવિષ્યમાં જર નહિ આવે ?

'ઈશ્વરકૃપાથી બ્રિટિશ બાદશાહીના આશ્રયે ઉપરંતી, ઉમેદો ભવિષ્યમાં લાંબે દિવસે ફલીભૂત થવાની જ,—કેમકે ઇંગ્લંડનો વિકાસ (Expansion of England) ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચ્યો ગણાય કેમ ?*

‘શિવાલાર્ધ’ મોતીભાઈ ‘પરલ.

* આ લેખ લખાયા પછી, આ પ્રશ્નોને ઉત્તર આપણા મહારાજાધિરાજને મુખે જ મળી ગયો છે—હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય બિજલું છે.

બ્રિટિશ મહારાજ્યનું રાજ્યબંધારણ.

બ્રિટિશ મહારાજ્યના વિસ્તારના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ એ મહારાજ્ય બ્રિટિશ રાજ્ય અને પૃથ્વીના ૫૩ ઉપર આવેલાં એ રાજ્યનાં અનેક સંસ્થાનો મુલકો વગેરે મળી બનેલ છે. આ મહારાજ્યનો વિસ્તાર એટલો બધો મોટો છે કે પૃથ્વીના વિસ્તારનો છઠ્ઠો ભાગ તે રોકે છે અને મનુષ્ય જાતનો પાંચમો ભાગ એ મહારાજ્યની વસ્તી છે; તથા એ પૃથ્વીના જુદા, જુદા ભાગમાં એવું ફેલાયલું પડ્યું છે કે બ્રિટિશ મહારાજ્ય ઉપર સૂર્ય કદી અસ્ત પામતો નથી.

૧. એ મહારાજ્યના વિભાગો સંબંધી ચર્ચા કરતાં પહેલાં એક બીજી બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. સામાન્ય વાતચિતમાં અને રાષ્ટ્રીય લેખોમાં બ્રિટિશ મહારાજ્ય શબ્દ એ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે જો કે આ એ અર્થને અમુક અંશે એક બીજા સાથે સંબંધ છે. સામાન્ય અર્થમાં બ્રિટિશ મહારાજ્ય શબ્દ બ્રિટન સાથે કોઈપણ પ્રકારનો રાજકીય સંબંધ ધરાવનાર બધા દેશને લાગુ પાડવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે બ્રિટિશ મધ્ય આફ્રિકા એ સામાન્ય રીતે બ્રિટિશ મહારાજ્યનો ભાગ ગણાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. બ્રિટિશ મધ્ય આફ્રિકા એ માત્ર રક્ષિત રાજ્ય છે; અને તેના પર બ્રિટિશ હકુમત માત્ર નામની જ છે. આ ઉપરાંત કેટલાક સ્વતંત્ર દેશોમાં બ્રિટનની લાગવગ સ્થાપિત થવાથી એ મુલક બ્રિટિશ લાગવગનો મુલક (British sphere of influence) કહેવાય છે. આને બ્રિટિશ મહારાજ્યના ભાગ તરીકે ગણી શકાય જ નહીં, એટલે બ્રિટિશ મહારાજ્યમાંથી બ્રિટિશ રક્ષિત સંસ્થાઓ (protectorates) અને બ્રિટિશ લાગવગના મુલક (British sphere of influence) બાદ કરી માત્ર બ્રિટિશ હકુમતના બધા દેશોને જ એ નામ લાગુ પડ્યું વાસ્તવિક છે. પણ બ્રિટિશ લાગવગના મુલક અને બ્રિટિશ રક્ષિત રાજ્યમાંથી ધીમે ધીમે બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપિત થઈ મહારાજ્યના ભાગો બને છે એટલે ઉપરોક્ત બન્ને સંસ્થાના પ્રકાર તપાસવાની ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે. એશિયા અને આફ્રિકામાં સ્થપાયેલાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો અને મુલકોની ઉત્પત્તિ ઘણું અંકે એ જ પદ્ધતિએ થઈ છે.

૨. રાજ્ય એટલે સંપૂર્ણ સત્તા, (Sovereignty) ધરાવનાર મંડળ. આ સત્તાના બે વિભાગ પાડી શકાય: ૧. બાહ્યસત્તા. ૨. આંતરસત્તા. બાહ્યસત્તા એટલે પોતાના જેવાં બીજા રાજ્યો સાથે મુલેહ યા વિગ્રહ ગમે તે કરવાની—એકંદરે તેમની સાથેતો પોતાનો સંબંધ ઠરાવવાની સત્તા. આ સત્તા પોતા પાસે જ હોય ત્યારે જ તે રાજ્ય સ્વતંત્ર કહી શકાય. આંતરસત્તા એટલે પોતાના રાજ્યની અંદરની વ્યવસ્થા કરવાની સ્વતંત્રતા; એટલે ટુંકામાં રાજ્યની પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની સત્તા. હવે અમુક રાજ્યો આંતરસત્તા હોય અને બાહ્યસત્તા ન હોય એમ બની શકે. ઉદાહરણ તરીકે છેલ્લા બેર વિગ્રહ પહેલાં ટ્રાન્સવાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને આંતર વ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી પરંતુ તેને કોઈ પણ પરદેશી રાજ્ય સાથે સંબંધ બાંધવાનો હક હતો નહીં. પરરાજ્યો સાથેનો બધો વ્યવહાર બ્રિટિશ સરકારની માર્ગદર્શિ થાય એવો, નિયમ હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે એક રાજ્યના બાહ્યસત્તા બીજા રાજ્ય પાસે હોય છે ત્યારે તે રાજ્ય એક રક્ષિત રાજ્ય કહેવાય છે અને સામું રાજ્ય, રક્ષક રાજ્ય કહેવાય છે. રક્ષિત રાજ્ય ઉપર બીજા કોઈ પણ પરરાજ્યના હુમલા અટકાવવાની ફરજ આ રક્ષક રાજ્ય

પોતાને માથે લે છે. આપણા દેશમાં દેશી રાજ્યોને લશ્કર રાખવાની હવે જરૂર રહી નથી તેનું કારણ એજ છે કે બ્રિટિશ સરકારે તેમના અચાલ કરવાની ફરજ પોતાને માથે લીધેલી છે. માત્ર દેખાવને માટે અને સર્વાભીમ સત્તાને જરૂરને પ્રસંગે મદદ કરવા માટે થોડું થોડું લશ્કર રાખવામાં આવે છે. રક્ષક રાજ્ય અને રક્ષિત રાજ્ય વચ્ચે શરૂઆતમાં ઉપર કહેલ માત્ર બાહ્યસત્તાનો જ સંબંધ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે આફ્રિકામાં સોમાલિ કોસ્ટા પરનું બ્રિટિશ 'પ્રોટેક્ટોરેટ' (રક્ષિત રાજ્ય) આ તરેહનું છે.

૩. આ પ્રમાણે જ્યારે બાહ્ય દુશ્મનની ખીટી નષ્ટ થાય છે ત્યારે દેશમાં સ્વસ્થતા અને શાંતિ પ્રસરે છે. દેશ દેશના લોકો વ્યાપાર ધંધા અથવા પરોપકાર અર્થે ત્યાં આવી વસવાટ કરે છે; બીજી તરફથી રાજ્યકારભાર ચલાવનાર ઉપરથી પણ એક મોટો બોજો દૂર થવાથી એ પણ અમુક અંશે અંકુશરહિત બને છે અને જ્યારે એવાં પગલાં ભરવા માટે છે કે પછી રક્ષક રાજ્યને વચમાં પડવાની ફરજ પડે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ ઇન્જિનમાં રાજ્યસત્તાથી સ્વતંત્ર ન્યાયાધિકારીઓ (Con-sular Courts)નીમવાનું કામ બ્રિટિશ સરકારને કરવું પડ્યું કે જેથી ઇન્જિનમાંથી અને જુદી જુદી કોમના યુરોપીય વ્યાપારીઓ વચ્ચે શુદ્ધ ન્યાય જળવાય. અત્યારે ઇન્જિન રક્ષિત રાજ્ય છે છતાં બ્રિટિશ એજન્ટ તેની આંતર હકુમતમાં પણ સલાહ આપે છે અને જો કે ખેડિવ (રાજા) ને મદદ કરવા પાર્લમેન્ટ આપવામાં આવી છે છતાં પાર્લમેન્ટનો મત બાજુએ મૂકી બ્રિટિશ એજન્ટનો મત માનવાની ખેડિવને ફરજ પડે છે. માત્ર ગયેજ વરસે પાર્લમેન્ટે સુવેઝની નહેરનો પટો ફરી ન કરી આપવાનો હાથ કરેલો તે બ્રિટિશ એજન્ટની સલાહથી ખેડિવે રદ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે સંજોગોને લઈને રક્ષિત રાજ્યમાંથી સ્વાધીન મુલકનું રૂપ આવતું જાય છે.

૪. ઉપર મુજબ જેમ અમુક પ્રસંગોમાં રક્ષિત રાજ્ય અને સ્વાધીન મુલક વચ્ચેનો આંતર સ્પષ્ટ બતાવતો નથી, તેમ જ લાગવગનો મુલક અને રક્ષિત રાજ્ય વચ્ચેનો ભેદ પણ અમુક ઠેકાણે સ્પષ્ટ દર્શાવી શકતો નથી. લાગવગનો મુલક (Sphere of influence) નામ એ મુલકને રાખવામાં આવે છે કે જેની આંતર અથવા બાહ્ય સ્વતંત્રતામાં કોઈ ભાગ ન હોય પણ માત્ર એ દેશ પરરક્ષિત રાજ્યની સત્તા અથવા સ્વાધીન મુલક કરવાની સત્તા એક જ દેશના હાથમાં હોય; એટલે એ દેશ આ દેશ પર હકુમત મેળવતાં બીજા દેશોને અટકાવી શકે અને પોતાનો પ્રથમ હક રજૂ કરે. આ પ્રકારના લાગવગના મુલક કોલકરારથી નિર્ણયિત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે હમણાં ઇરાનમાં અવ્યવસ્થા લાગે છે તેમાં બીજું કોઈ રાજ્ય વચ્ચે ન પડે તેમ જ પોતપોતામાં પણ વિરોધ ન થાય એ હેતુથી બ્રિટિશ અને રશિયન સરકારે અનુક્રમે દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં પોતપોતાની લાગવગ સ્થાપી છે અને વચ્ચે એક સીધો પટો બનેને માટે સામાન્ય હકનો રાખ્યો છે. આવા લાગવગના મુલકની સંરચા ઘણું ખર્ચ અસ્થિર રાજ્ય વ્યવસ્થા વાળા દેશોમાં સ્થપાય છે અને તેમાંથી ધીમે ધીમે વ્યાપારીઓ અને પાદરીઓનાં રક્ષણને માટે ઉપાયો લેવા પડે છે; દેશની જુદી જુદી જગતોને એક બીજા સાથે વિચ્છેદ કરતાં અટકાવવી પડે છે અને એવી રીતે ધીમે ધીમે તેમાંથી રક્ષિત રાજ્યની સંરચા જન્મ પામે છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રથમ લાગવગનો મુલક—તેમાંથી રક્ષિત રાજ્ય—અને તેમાંથી સ્વાધીન મુલક ઉદ્ભવે છે,

૫. કેટલીક વખત અમુક લાગવગના મુલકની ખીજવણી કરવાનું કામ બ્રિટિશ સરકાર પોતાના વતી અમુક કંપનીને પટો આપી સોંપે છે. જેવી રીતે ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં બ્રિટિશ સરકારે રોયલ નાઇજર Royal Niger Co કંપનીને પટો કરી આપી નાઇજર નદીના કાંઠાના મુલકમાં વ્યવસ્થા ખેસાડવાનું, વસવાટ કરાવવાનું તથા વ્યાપાર સ્થાપન કરવાનું કામ સોંપ્યું. આ કંપનીએ પોતાનું કામ બરોબર બમ્બુનું એટલે ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં બ્રિટિશ સરકારે એ મુલક ફરી પોતાના હાથમાં લઈ તેમાં નાઇજરીયાનાં રક્ષિત રાજ્યની સંસ્થા સ્થાપન કરી, આ જ પ્રમાણે ટ્રાન્સવાલની ઉત્તરે આવેલ હોટેસિયાના મુલકની વ્યવસ્થા બ્રિટિશ સાઉથ આફ્રિકા કંપની ચલાવે છે અને તે સાઉથ આફ્રિકાના હાર્ષ કમિશનર નામના સરકારી હોદ્દાદારની દેખ-રેખ નીચે પોતાનું કામ કરે છે. આપણા દેશમાં પણ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ લગભગ બસો વર્ષ સુધી રાજ્ય તરફથી પટો મેળવી અમલ ચલાવ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં એ પટો રદ કરી પાર્લમેન્ટ દેશની હકુમત પોતાના હાથમાં લીધી તે સર્વને વિદિત છે.

૬. બ્રિટિશ મહારાજ્યના જુદા જુદા વિભાગમાં જુદી જુદી તરેહની રાજ્યવ્યવસ્થા હસતી ધરાવે છે. એટલે એ દૃષ્ટિબિંદુથી બ્રિટિશ મહારાજ્યના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પડી શકે છે:-

૧. બ્રિટિશ રાજ્ય.

૨. સ્વનિયંત્રિત સંસ્થાનો (Self-governing colonies.)

૩. રાજ્યનિયંત્રિત સંસ્થાનો (Crown-colonies.)

૪. બ્રિટિશ સ્વાધીન મુલક. (Dependencies.)

૧. બ્રિટિશ મહારાજ્યને કેન્દ્રસ્થાને બ્રિટિશ રાજ્ય આવેલું છે. બ્રિટિશ રાજ્યની વ્યવસ્થા પાર્લમેન્ટની મદદથી રાખ કરે છે જે સંબંધી વિગતવાર વર્ણન પાર્લમેન્ટના પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યું છે. બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ એક હજાર વર્ષની લડતથી પોતાની સત્તા જમાવી છે અને આજે પૃથ્વી પરનાં બધાં રાજ્યોના અનુકરણનું પાત્ર બની છે. આ પરથી બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ એ પાર્લમેન્ટોની માતા (Mother of parliaments) કહેવાય છે.

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનું કામ બ્રિટિશ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા ઉપરાંત બ્રિટિશ મહારાજ્યની સલામતિ માટે જોઈતું નૈઘણ તૈયાર રાખવાનું અને જુદાં જુદાં સંસ્થાનો અને મુલકોની વ્યવસ્થા કરવાનું પણ છે. પરંતુ આ પાછળનું કામ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પોતે કરવાને બદલે થોડા વત્તા પ્રમાણમાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનોને સોંપે છે જે કે કાયદાની રૂયે ગમે તે વખતે તે સત્તા પાછી ખેંચી લેવાનો અધિકાર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ ધરાવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોને એકત્ર કરી તેમને સ્વરાજ્ય બક્ષવાનો કાયદો માત્ર બે જ વર્ષ પર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે પસાર કર્યો પરંતુ તેમાં એશિયાવાસી અને આફ્રિકાની અસલ વતની જનો સંબંધીના કાયદા મંજૂર કરવાની સત્તા બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે ખાસ પોતાની પાસે રાખી છે. કેનેડામાં પ્રથમ કાયદા બંધનારી સભાના સભાસદો ચૂંટણીથી નીખાતા પરંતુ એ દેશના સંજોગોમાં ચૂંટણીનું ધોરણ માફક ન આવવાથી તે રદ કરી તેને બદલે અમુક લાયકાતવાળા સભાસદોને નીમવાની સત્તા

ગવર્નરને આપવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે દરેક સંસ્થાનની હકુમત, ચલાવવાની છેવટની જવાબદારી બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની છે અને તે પોતાનું કામ કેટલુંક ખતે કરે છે અને કેટલુંક બજાવવાની સત્તા તે, તે સંસ્થાને બહે છે.

૭. રાજ્યસત્તાના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. ૧. કાયદા બાંધવાની સત્તા (લેજિસ્લેટિવ) ૨. અમલ ચલાવવાની સત્તા (એક્ઝીક્યુટીવ) ૩. ન્યાયાધિકારી સત્તા (જ્યુડિશિયલ). ઉપર જોયું તે પ્રમાણે બધાં સંસ્થાને કાયદા બાંધવાની સત્તા બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ તરફથી અમુક હદમાં આપવામાં આવે છે; તે ઉપરાંત તેમને માટે કાયદા બાંધવાની બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ પોતે સત્તા ધરાવે છે.

૮. અમલ ચલાવવા માટે દરેક સંસ્થાનમાં બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ એક ગવર્નર નીચે છે અને આ ગવર્નર પોતાના સંસ્થાનની રાજસભામાંથી ચૂંટી કાઢેલા સભાસદોને પોતાના પ્રધાન નીમી તેમના માર્ગદર્શક હકુમત ચલાવે છે. તે ઉપરાંત રાજસભાએ પસાર કરેલા કાયદાને સંમતિ આપવાની અથવા રદ કરવાની સત્તા પણ ગવર્નરને હોય છે. બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ પસાર કરેલ કાયદાને રાજની સંમતિની જરૂર છે તેને જ મળતી આ સત્તા સંસ્થાનો ખાતામાં ગવર્નરને આપવામાં આવી હોય છે અને તે સત્તા તે પોતાની મુનસૂફી પ્રમાણે વાપરે છે અથવા યોગ્ય લાગે તે કાયદા માટે બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળની મંજૂરી માટે મુલતવી રાખી શકે છે. આ ઉપરાંત રાજસભા બોલાવવાની, તેને બરખાસ્ત કરી, નવી ચૂંટણી કરવાની/પ્રધાનોને રજા આપી બીજા પ્રધાનો નીમવાની વગેરે સત્તા ગવર્નર ધરાવે છે.

૯. છેવટે ન્યાયખાતામાં પણ દરેક સંસ્થાનની અદાલતો ઉપર છેવટની અપીલ ટ્રાઈ બ્રિટિશ પ્રીવી કાઉન્સિલ છે. આ કાઉન્સિલ બ્રિટિશ મહારાજ્યના બધા ભાગોમાંથી અપીલ સાંભળી શકે છે અને તેના ચુકાદા સર્વોપરી મહત્ત્વ છે. આ કાઉન્સિલના ન્યાયાધીશો નીમવાની સત્તા બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળની છે જો કે જુદાં જુદાં સંસ્થાનોના સ્થાનિક કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર હોવાથી થોડી જગ્યા સંસ્થાનોમાંથી અને દિલ્હી કાયદાથી વાકેફ ન્યાયાધીશોને આપવામાં આવે છે.

૧૦. હવે આપણે જુદાં જુદાં સંસ્થાનોના પ્રકાર તપાસીએ.

બ્રિટિશ રાજ્યથી બીજા નંબરે સ્વનિયંત્રિત સંસ્થાનો (Self-governing colonies) આવે છે. આ સંસ્થાનોમાં બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની માફક રાજ્યસભા સ્થાપવામાં આવે છે. રાજસભાના બે મંડળ હોય છે જેમાંથી એક સેનેટ કહેવાય છે અને તેની, સત્તા બ્રિટિશ અમીરોની, સભાને મળતી આવે છે. બીજું મંડળ હાઉસ ઓફ રેપ્રિસેન્ટેટિવ્ઝ એટલે પ્રતિનિધિ-મંડળ કહેવાય છે અને તે હાઉસ ઓફ કોમન્સને મળતું આવે છે. ઘણી ખરી સત્તા આ પ્રતિનિધિમંડળના હાથમાં હોય છે અને એ મંડળમાં બહુમતિ ધરાવનાર વર્ગ પ્રધાન પદે આવી શકે છે. જુદાં જુદાં સંસ્થાનો એકત્ર કરી તેમને સ્વરાજ્ય બક્ષવામાં આવેલું હોવાથી સેનેટના સભાસદોની નીમણુંક દરેક સંસ્થાન કરે છે જ્યારે પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કર બરનારાઓ સીધી રીતે કરે છે અને તેમની સંખ્યા કર બરનારાના પ્રમાણમાં મુકરર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સેનેટરોની સંખ્યા નિશ્ચિત હોય છે. ત્યારે પ્રતિનિધિઓની

સંખ્યા વસ્તીના પ્રમાણમાં વધારે થાય છે. સેનેટ અને નીચલા મંડળના દરેક સભાસદને વાર્ષિક ૪૦૦ પૌંડ પગાર મળે છે. આ પ્રકારનું સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંયુક્ત સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—૧. ઓસ્ટ્રેલીયા, ૨. ન્યુઝીલેન્ડ, ૩. કેનેડા, ૪. ૪. દક્ષિણ આફ્રિકા.

૧૧. સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોની ઉત્તરતી પકિતનાં રાજ્યનિયંત્રિત સંસ્થાનો છે. આ સંસ્થાનોની હકુમત બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના સંસ્થાનો ખાતાના પ્રધાનની દેખરેખ નીચે ગવર્નરના હાથમાં હોય છે.

આ સંસ્થાનોના ત્રણ વર્ગ છે.

(૧) જેમાં ગવર્નરને પોતાના કામમાં મદદ કરવા માટે કારોબારી મંડળ (એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલ) અને ધારાસભા (લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ) આપવામાં આવી હોય છે. આ બન્ને મંડળના સભાસદોમાંથી થોડો ભાગ પ્રજા તરફથી ચૂંટી કઢાય છે બ્યારે બાકીનાની નીમણુક કરવાની સત્તા ગવર્નરના હાથમાં હોય છે. આ વર્ગનાં સંસ્થાનોમાં સીમેન, બ્રિટિશ હોન્ડુરસ, હોન્ગકોન્ગ, મોરિશિયસ, સેટ્ટલસ સેટલમેન્ટસ, અને સીપેરાલિયોન મુખ્ય છે.

(૨) બીજા પ્રકારનાં સંસ્થાનોમાં ધારાસભા પ્રજાના પ્રતિનિધિની બનેલી હોય છે પણ કારોબારી મંડળ (એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલ) ની નીમણુક ગવર્નરમાં કરે છે. આવાં સંસ્થાનો સાત છે તે નીચે પ્રમાણે બાબાડોસ, બર્મુડા, બ્રિટિશ ગાયના, જામેકા, લીવર્ડ ટાપુઓ, માસ્ટા અને બહાલા ટાપુઓ.

(૩) ત્રીજા પ્રકારનાં સંસ્થાનોમાં હકુમત તેમ જ ધારા ધડવાની સત્તા ગવર્નરને જ આપવામાં આવી હોય છે. આવાં સંસ્થાનો ૪ છે; બામુટોલાન્ડ, બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન, લાપુસાન ટાપુઓ અને સેન્ટ હેલેના.

૧૨. છેવટે આપણે બ્રિટિશ સ્વાધીન મુલક પર આવીએ. આવા મુલક ત્રણ છે; ૧. મેનલના ટાપુઓ. ૨. મેનનો ટાપુ; ૩. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન.

મેનલના ટાપુઓ ચાર છે; જર્સી, ગર્મની, આઈર્લી અને સાઈ, આ તેમજ મેનના ટાપુની હકુમત બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાનના હાથમાં છે. તે પોતા તરફથી કામકાજ ચલાવવા એક ગવર્નર નીમે છે અને કાયદા બાંધવામાં તેને મદદ કરવા ચૂંટાયેલી ધારાસભા (લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ) આવે છે.

હવે બ્રિટિશ સ્વાધીન મુલકમાં બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન રહે છે તેનું બંધારણ આ માસિકના બાંચકોને સારી રીતે જાણીતું છે.

૧૩. 'બ્રિટિશ મહારાજ્યના વિભાગો આ પ્રમાણે છે. એ દરેક વિભાગને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે કાયદાની રૂપે સંબંધ છે તે આપણે જોઈએ; પરંતુ કાયદા પ્રમાણેના હક હમેશાં અમલમાં મૂકી શકાતા નથી. અદ્યારમાં સૈકામાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર થઈ તેમાંથી યુનિટીડ સ્ટેટ્સનું સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું ત્યારથી બ્રિટિશ રાજ્યે પોતાનાં સંસ્થાનોને ઘણા પ્રકારની

છૂટ બક્ષી તેઓને લગભગ સ્વતંત્ર કર્યા છે; અને પોતપોતાનો પ્રગ્નનો ઉત્તતિ કરવાનું કામ તે તે સંસ્થાનના પ્રતિનિધિ મંડળોને સોંપ્યું છે; તે ઉપરાંત કેટલાક સવાલો બ્રિટિશ મહારાજ્યના બધા ભાગોને સરખા લાગુ પડે છે અને તેના નિકાલ માટે દર ચાર વર્ષે લંડનમાં કોલોનિયલ કોન્ફરન્સ (સંસ્થાનો ખાતાનું સંમેલન) ભરવામાં આવે છે અને તેમાં આવા સવાલોની ચર્ચા થાય છે. બ્રિટિશ મહારાજ્યની અંદર એક સરખાંટપાલ, તાર, જકાતવગેરેનાં ધોરણ, મહારાજ્યના રક્ષણ માટે 'લશ્કરી અને નૌકા સૈન્યની યોજના, દેશ પરદેશ સાથેના કોલકરાર કરવામાં સંસ્થાનોની સંમતિ, વગેરે સવાલો આવાં સંમેલનોમાં ચર્ચાય છે અને તે ઉપર જે સલાહમાં સર્વાનુમતે કરાવ થઈ શકે તે જ હાય ધરી ખાકીનાનાં વિવેચન માત્ર જુદાં જુદાં દલિખિંદુથી થાય છે. અને કરાવો પણ જુદાં જુદાં સંસ્થાનોને સલાહના રૂપમાં જ ધડવામાં આવે છે. આ વર્ષમાં ભરાયેલી છેલ્લી કોન્ફરન્સમાં સંસ્થાનો ખાતાના પ્રધાનોને બ્રિટિશ રાજ્યની પરદેશ ખાતાની રાજ્યનીતિ અને તેનો જુદા જુદા સવાલોના સ્વરૂપ વિષે પણ વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી હતી અને તેથી બ્રિટિશ મહારાજ્યનાં જુદાં જુદાં અંગને મહારાજ્યની એકતાની ભાવનાનો વિશેષ રૂપે ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો.

આ પ્રમાણે સંસ્થાનોમાં મહારાજ્યની એકતાની લાગણી પ્રસરતી જાય છે. તેમાં ભંગ પાડનાર એક માત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારની બ્રિટિશ હોંદી વતનીઓ તરફની વર્તણૂક એ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનોએ પોતપોતાના દેશની આબાદી વધે એ હેતુથી હિંદમાંથી અમુક વર્ષની બંધણીથી પગારદાર મજૂરો ભોલાવ્યા અને બંધણી પ્રમાણે નોકરી કર્યા પછી તેઓને સ્વદેશ પાછા ફરવાની અથવા ખુશી પડે તો તે દેશમાં વસવાટ કરવાની છૂટ આપી. આ પ્રમાણે નાતાલ કેમલોકોની વગેરે સંસ્થાનોમાં મોટાં હિંદી લોકોનાં થાણાં સ્થપાયાં અને તેઓ પોતાના વેપાર રાજગાર ચલાવવા માંડ્યા. પણ હોંદી લોકોનાં સાદાં નિયમો અને કરકસરની નિંદગીથી યુરોપીય વેપારીઓ તેમની સાથે હરીફાઈમાં ટકી ન શકવાથી એમને માટે જુદા જુદા હરકત નાખનારા કાયદા ધડવા માંડ્યા છે અને એ કાયદામાંથી રક્ષણ આપવા ખુદ બ્રિટિશ સરકાર પણ નિષ્ફળ નીવડી છે. પરંતુ શ્રીયુત મોહનદાસ માંધીની આગેવાની નીચે જે હિંમત, સ્વાભિમાન અને સ્વાર્પણ સમગ્ર હિંદીઓએ બતાવ્યું છે તેથી ચકિત થઈ સાઉથ આફ્રિકાને સરકારે હવે સમાધાન કરવાની ખાહેશ બતાવી છે અને આપણે આશા રાખીશું કે એ સમાધાન બને બાબત સતોષકારક પડાડે. છતાં ઉપલા સમાધાનથી બ્રિટિશ હિંદીઓ પરના બધા અન્યાય દૂર થવાના નથી. એને માટે તો હજી ઘણા દિવસની મહેનત અને હીલચાલની જરૂર છે પણ આપણને માનવાનાં પ્રબળ કારણ છે કે બ્રિટિશ પ્રગ્નનો અંતરાત્મા હજી જાગ્યો છે અને તે મહારાજ્યના દરેક ભાગમાં એક સરખો ન્યાય પ્રવર્તાવવા કોશિશ કર્યા કરે છે; છતાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોમાં એશિયાવાસી બ્રિટિશ પ્રજાજનોના હક જાળવવા અને તેઓને ન્યાય અપાવવો એમાં સર્વોપરી મહારાજ્યનો 'રાજ્યનીતિ (highest Imperial statesmanship) સમાયલો છે એમ આગેવાન બ્રિટિશ રાજ્યનીતિનિપુણ મહાપુરુષો ઉઘાડે મોંઘે કબૂલ કરે છે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ મહારાજ્યની ઉત્તતિનો દીવસ ચડતો છે એ નિર્વિવાદ છે.

હરિલાલ મા. ભટ્ટ.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ.

પૃથ્વીતલ ઉપર મનુષ્યોએ સ્થાપેલી સંસ્થાઓમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે અને કીર્તિમંત છે. એ સંસ્થા ઈંગ્લાંડ, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડના રાજ્યતંત્ર સ્વતંત્રતાની મહાભાવનાને અનુસાર ચલાવે છે તથા અતિવિસ્તારી બ્રિટિશ રાજ્યના બધા મુલકોના રાજ્યતંત્રમાં એ મહાભાવના પ્રવર્તે છે, એટલું જ નહિ પણ, એ સંસ્થા આખી દુનિયાને, સુધરેલી, અડધી સુધરેલી અને વગર સુધરેલી-બધી પ્રજાઓને એ મહાભાવનાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને એ મહાભાવનાને માર્ગે મિતિ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. જ્યાં જ્યાં પ્રજામતને ધોરણે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની ધટના થયેલી છે ત્યાં ત્યાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના દટાન્તથી પ્રાણપ્રદાન થયેલું છે, અને એ કારણથી એ સંસ્થાને *mother of parliaments* (પાર્લામેન્ટની માતા) નું યથાથેત્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ સંસ્થા એ રીતે સ્વતંત્રતાની મૂર્તિ અને સ્વતંત્રતાની જનની છે, તથા રાજ્યતંત્રમાં સ્વતંત્રતાનું બંધારણ સ્થાપનારમાં સદુચી જુની છે, એટલેથી જ તેની કીર્તિ અટકતી નથી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સ્વતંત્રતાના નામનો ધોષ કરીને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરતી નથી, પણ, રાજકાર્યોની સિદ્ધિમાં પરમ સફલતા આણી સ્વતંત્રતાનો પ્રભાવ દર્શાવે છે. પરતંત્રતા તેને જેટલી અપ્રિય છે તેટલી જ અતંત્રતા તેને અપ્રિય છે. નિરંકુશતા અને અસાચારને તે સર્વથા ભ્રાજ્ય ગણે છે, બીજા પાસે તે જેમ સુનિયમો પળાવે છે તેમ પોતે પણ સુનિયમો પાળે છે, નિયમ હોય ત્યાં પોતાની સત્તાનો અમલ નિયમ પ્રમાણે કરે છે અને નિયમ ન હોય ત્યાં પોતાની સત્તાનો અમલ શુદ્ધિવિવેક પ્રમાણે કરે છે. સ્વતંત્રતાના રક્ષણની વ્યવસ્થામાં જ્યારે જ્યારે કાયદાની ખામી જણાય છે ત્યારે ત્યારે તે સ્વતંત્રતા સાચવવા નવા કાયદા કરે છે, તે જ પ્રમાણે, પોતાના નિયંત્રણની વ્યવસ્થામાં જ્યારે જ્યારે નિયમોની ખામી જણાય છે ત્યારે ત્યારે આત્મનિયંત્રણ સાચવવા તે નવા નિયમો કરે છે. પોતાના વર્તનમાં નિયમોના અભાવને પ્રસંગે તે અનિયમિતતામાં ઉતરી પડતી નથી, પણ, આત્મસંયમ કરી યોગ્યતાની મર્યાદા સાચવે છે. સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ દેશના સુખ માટે અને દેશના ઉત્કર્ષ માટે કરવાનો છે, હાપણ એ સ્વતંત્રતાનું મહોટું ભૂખણ છે અને હાપણ વિનાની ઉચ્છૃંખલ સ્વતંત્રતા દેશને ભારે હાનિ કરે છે તથા સ્વતંત્રતાની કીર્તિને કલંકિત કરે છે: એ સિદ્ધાન્તોનું તે કદી વિસ્મરણ કરતી નથી. સ્વતંત્રતાની કીર્તિ સ્વતંત્રતાની શુદ્ધ બ્યાખ્યાઓ કરીને પ્રસરાવવાનો તે પ્રયત્ન કરતી નથી, પણ, સ્વદેશમાં સારી રીતે રાજ્ય ચલાવીને અને અન્ય દેશોની સ્વતંત્રતા જાળવવાની હિમાયત કરીને તે સ્વતંત્રતાથી કીર્તિ પ્રસરાવે છે. રાજ અને પ્રજા, અમીરો અને સામાન્ય જનો, તવંગરો અને ગરીબો, વેપારીઓ અને મજૂરો, બધા રાજ્યનાં આવસ્યક અંગ છે અને બધા પરસ્પર અનુકૂલ ઘર્ષ રાજકાર્યમાં સામેલ થવાથી જનસમાજમાં પ્રવર્તતાં બળોનું સમતોલન સચવાઈ રાજ્યતંત્ર ઉત્તમતા પામે છે, એ મહાસિદ્ધાંત દૃઢ રીતે સ્થાપી તે માનવજાતિની બધી રાજકીય ભાવનાઓને સુરાજ્ય તરફ વાળે છે, અને એ રીતે જનસમાજના બંધારણના ભૂતકાલના ઇતિહાસનો વર્તમાન સાથે યોગ કરે છે, રાજ્યતંત્રમાં સારા નિવડેલા અંશેને જાળવી તેમની સહાયતા હાનિકારક નિવડતા અંશેને દૂર કરવામાં તથા ઉપયોગી અંશેની નવી સ્થાપના કરવામાં લે છે.

આવી સંસ્થાની ઘટના બધી રીતે મોકસ નિયંત્રિત અને વ્યાખ્યાયિત નહોતી થયેલી હોય એ શક્ય નથી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો પાથો મુખ્યત્વે કરી દેશતરોમાં લખેલા કાયદા ઉપર નથી પણ વગર લખાયેલી વ્યવસ્થા (unwritten constitution) ઉપર છે; આ દેશના ધર્મગ્રંથોની ભાષાદ્વારા કાંઈકે એમ કહી શકાય કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો વ્યવહાર સ્મૃતિ કરતાં શ્રુતિને આધારે વધારે પ્રવર્તે છે, શાસ્ત્ર કરતાં રૂઢિને આધારે વધારે પ્રવર્તે છે. એ વ્યવસ્થાની ઘટના ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રનાં ત્રણ અંગ (Estate) છે. (૧) રાજ, (૨) અમોરોની સભા (House of Lords) અને (૩) સામાન્ય જનોની સભા (House of Commons). આમાંના બીજા અને ત્રીજા અંગના યુગ્મને 'પાર્લામેન્ટ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. પાર્લામેન્ટ રાજ કરતી નથી, પણ, રાજ પાર્લામેન્ટ વડે રાજ કરે છે. રાજ્યતંત્રમાં પાર્લામેન્ટની સામેલગીરી એ પ્રકારની છે કે જેમના ઉપર પાર્લામેન્ટને વિશ્વાસ હોય એવા પુરુષોને રાજ પોતાના મંત્રા નિમે છે અને તે મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે જ બધો રાજ્યતંત્ર ચાલે છે. પાર્લામેન્ટ મંત્રીઓને નિમી શક્તી નથી કે કહાડી મુકી શક્તી નથી, એ સત્તા રાજને છે; પણ, પાર્લામેન્ટને પસંદ ન હોય એવા મંત્રીઓથી રાજ્ય ચાલી શકતું નથી, કેમકે પાર્લામેન્ટ મંજૂર કરે તેવા જ કાયદા થઈ શકે છે અને પાર્લામેન્ટ મંજૂર કરે તેવા જ કર નાખી શકાય છે તથા તેવા જ ખર્ચ થઈ શકે છે. પાર્લામેન્ટની મંજૂરી વિના કોઈ કાયદો કરવામાં આવે તો ભોલો તે પાળે નહિ અને પાર્લામેન્ટની મંજૂરી વિના કોઈ કર નાખવામાં આવે તો ભોલો તે આપે નહિ. પાર્લામેન્ટને પસંદ ન હોય તેવા મંત્રીઓ રાજ નિમે તો પાર્લામેન્ટ તેમને મદદ કરે નહિ. બીજા મુલકો સાથે લડાઈ કરવી કે સલાહ કરવી એ પાર્લામેન્ટનું કામ નથી, પણ, રાજનું અને મંત્રીઓનું કામ છે. એ કાર્યમાં પણ રાજ મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે જ વર્તે છે, અને, મંત્રીઓનાં કાર્ય પાર્લામેન્ટને પસંદ ન પડે તો પાર્લામેન્ટ નાપસંદગીનો ઠરાવ કરે છે, અને તેમ બને છે ત્યારે મંત્રીઓને મંત્રીપણું મુકી દેવું પડે છે. રાજકાર્યની વિધિમાં પણ એ જ ઘટના છે. બધો વિધિ, બધા સરકારી નોકરોની નિમણૂકો, બધાં રાજકાર્યો રાજને નામે મંત્રીઓ કરે છે, પાર્લામેન્ટ તે વ્યાખ્યાતમાં આદા કરી શક્તી નથી; પણ, તેના વાજબીપણાને ખુલાસો પાર્લામેન્ટ માગે ત્યારે મંત્રીઓ આપે છે. મંત્રીઓને જ્યારે એમ માલમ પડે કે આમાં રાજકાર્યો પાર્લામેન્ટને પસંદ પડતાં નથી કે પાર્લામેન્ટ અમને કાયદા કરવામાં અને ખર્ચ કરવામાં મદદ કરતી નથી ત્યારે તેઓ પોતાની મેજે જ રાજનામું આપે છે, અને જેમને પાર્લામેન્ટની મદદ મજે તેમ હોય તેવા નવા મંત્રીઓ રાજ નિમે છે. મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે રાજ પાર્લામેન્ટ મેળવે છે, પણ, પાર્લામેન્ટની મદદ વિના રાજ થઈ શકતું નથી, માટે, પાર્લામેન્ટ મેળવવાની સલાહ આપવી એ મંત્રીઓની ફરજ છે. પાર્લામેન્ટમાં નિમણેશ પ્રતિનિધિઓને કાયમ રહેવાની કાયદામાં ઠરાવેલી મુદત પુરી થાય છે ત્યારે નવા પ્રતિનિધિઓ નિમવાના પત્ર રાજને નામે મંત્રીઓ કહાડે છે. કાયદામાં ઠરાવેલી મુદત પુરી થયા પહેલાં પણ આપુ પાર્લામેન્ટ સમાપ્ત (બરખાસ્ત) કરવાની અને નવા પ્રતિનિધિઓ નિમવાના પત્ર કહાડવાની રાજને સત્તા છે, અને, મંત્રીઓ સલાહ આપે તો રાજ તેમ કરે છે. સામાન્ય લોકમતને અને પાર્લામેન્ટને વિરોધ થઈ ગયો છે એમ મંત્રીઓને લાગે, અથવા,

અમુક અગત્યનો કાયદો કે પદ્ધતિ પાર્લામેન્ટ પાસે મંજૂર કરાવતા પહેલાં તે વિશે લોકમત નક્કી થવો જોઈએ અને એવી મંજૂરી આપવાના લાભમાં મત આપે એવા ઘણા પ્રતિનિધિઓ લોકો નિમે છે કે કેમ તે જાણવું જોઈએ, એમ મંત્રીઓને લાગે ત્યારે, અધુરી મુદતે પાર્લામેન્ટ સમાપ્ત કરવાની અને નવી પાર્લામેન્ટ મેળવવાની મંત્રીઓ રાજ્યને સલાહ આપે છે. પાર્લામેન્ટ સમાપ્ત થતાં મંત્રીઓની નિમજીક પશુ સમાપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે, કેમકે, નવી પાર્લામેન્ટને તેમના પર વિશ્વાસ હોય તો જ તેઓ કાયમ રહી શકે છે. પરંતુ, લોકના મત વિરુદ્ધ કે પાર્લામેન્ટના મત વિરુદ્ધ મંત્રિપદે વળગી રહેવું એવો તેમને લોભ હોતો જ નથી, અને લોક કે પાર્લામેન્ટ પ્રતિકૂલ થાય ત્યારે મંત્રીઓને રજા આપવાની રાજ્યને જરૂર પડતી નથી, પણ, મંત્રીઓ પોતાની મેજે રાજ્યનામું આપે છે. પાર્લામેન્ટની સમાપ્તિ (termination) કરવાની સત્તા રાજ્યને છે. પરંતુ, પાર્લામેન્ટ સમાપ્ત થયા પછી કે પાર્લામેન્ટને સમાપ્ત કર્યા પછી રાજ્ય નવી પાર્લામેન્ટ ન મેળવે તો અમુક મુદત વાટ જોઈ લોકો પોતાની મેજે પ્રતિનિધિઓ નિમી શકે અને પ્રતિનિધિઓ મળી પાર્લામેન્ટમાં બેસી એવી સલાહ આપનાર મંત્રી પર કામ ચલાવી શકે એવો કાયદો છે, પણ, એ કાયદાનો અમલ કરવો પડતો નથી અને પાર્લામેન્ટ મેળવવામાં વિલંબ થતો નથી. પાર્લામેન્ટ જે કાયદો મંજૂર કરે તે છેવટે રાજ્ય મંજૂર કરે ત્યારે તે અમલમાં મુકાય છે, પણ, પાર્લામેન્ટે મંજૂર કરેલો કાયદો નામંજૂર કરવાની સત્તા (power) તો રાજ્ય ઉપયોગ કરતા નથી. એ સત્તાનો ઉપયોગ ત્રિમ વિલિયમને કરેલો તે પછી આજ બેસ વર્ષ થયાં કોઈ રાજ્યએ તેનો ઉપયોગ કર્યો નથી અને હવે કોઈ રાજ્ય તે સત્તાનો ઉપયોગ કરે તો તે કાયદા વિરુદ્ધ (unlawful) ન ગણાય પણ વ્યવસ્થાવિરુદ્ધ (unconstitutional) ગણાય. રાજ્ય કે મંત્રીઓ પાર્લામેન્ટ વગર કે પાર્લામેન્ટ વિરુદ્ધ રાજ્ય કરવા જાય તો તે ચાલી શકે નહિ, કેમકે, લોકો કર આપે નહિ, નોકરોનો પગાર આપી શકાય નહિ, લશ્કર રાખી શકાય નહિ, અને બધાં રાજકાર્યો અટકી પડે.

રાજ્ય અને પાર્લામેન્ટનો સંબંધ આ પ્રકારનો સુવ્યવસ્થિત છે તેમ જ પાર્લામેન્ટનાં અંગનો અન્દર અન્દરનો સંબંધ પણ સુવ્યવસ્થિત છે. દરેક કાયદો અમીરોની અને સામાન્ય જનોની બંનેની સભા મંજૂર કરે ત્યારે રાજ્યની મંજૂરી માટે મંત્રીઓ તે રજુ કરી શકે છે. બેમાંની જે સભા કોઈ કાયદો પસાર કરે તે બીજી સભાને તે કાયદો મંજૂરી માટે મોકલે છે. બીજી સભા એ પ્રમાણે આવેલા કાયદામાં ફેરફાર કરે કે તે નામંજૂર કરે તો પ્રથમ મંજૂર કરનાર સભામાં તે કાર્મ પાછું રજુ થાય છે, અને તે સભા એ ફેરફાર મંજૂર કરે તો કાયદો રાજ્ય આગળ રજુ કરવા જેવો થાય છે. તે સભા એ ફેરફાર મંજૂર ન કરે અથવા પોતાના કાયદાની બીજી સભાએ કરેલી નામંજૂરી સાથે એકમત ન થાય તો તે પોતે કરેલો કાયદો બીજી સભા તરફ ફરીથી મોકલે છે. આ પ્રમાણે બે સભાઓ વચ્ચે કાયદાની આવજન થતાં આખરે બંન્નરે બંને એકમત થાય ત્યારે કાયદો પાર્લામેન્ટે મંજૂર કરેલો ગણાય છે અને રાજ્ય પાસે રજુ થાય છે. આ રીતે, બંને સભાની સત્તા કાયદા પ્રમાણે સરખી છે, પણ, વ્યવસ્થાનો વહીવટ એવો છે કે સામાન્ય જનોની સભામાં લોકોના પ્રતિનિધિઓ હોય છે માટે લોકમતનું પ્રાપ્ત્ય થવા સાથે આખરે અમીરોની સભાએ સામાન્ય જનોની સભાનો ઠરાવ કચ્છ રાખવો જોઈએ. સામાન્ય જનોની સભાના ઠરાવમાં વીગનની કે હકીકતની જૂઠ છે એમ અમીરોની

સમા વાસ્તવિક રીતે દર્શાવી આપે તો સામાન્ય જનોની સમા તેમનો મત ફરીકારે છે. પણ, એવી બૂલ ન છતાં અમીરોની સમા સાચી થાય તો સામાન્ય જનોની સમા પોતાના મત વિશે આગ્રહ કરે છે. સામાન્ય જનોની સમા જે ઠરાવ કરવા છૂટે છે તે લોકમતથી વિરુદ્ધ છે એમ અમીરોની સમા દલીલ કરે અને મંત્રીઓને એ દલીલ વાજબી લાગે તો પાર્લામેન્ટ સમાપ્ત કરી નવી પાર્લામેન્ટ બેલાવવાની મંત્રીઓ રાજીને સલાહ આપે છે. કે જેથી નવી પાર્લામેન્ટમાં લોકોના પ્રતિનિધિરૂપે મળેલા સામાન્ય જનોના મતથી લોકમત બાણી શકાય. પણ, એ દલીલ મંત્રીઓને વાજબી ન લાગે અથવા નવી પાર્લામેન્ટ મળ્યા પછી પણ તેમાંની સામાન્ય જનોની સમાના ઠરાવ અમીરોની સમા નામંજુર કરે તો સામાન્ય જનોની સમાના મતને અનુકૂળ હોય એવા કેટલાક પુરુષોને અમીરો નિમવાની સલાહ મંત્રીઓ રાજીને આપે છે કે એ રીતે એવા પુરુષો અમીરોની સમામાં દાખલ થતાં તેમના બહુમતે સામાન્ય જનોની સમાનો ઠરાવ મંજુર થાય. અમીરો નિમવાની સત્તા માત્ર રાજીને છે અને મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે જ રાજ અમીરો નિમે છે. એ રીતે અમીરોની સમા ઉપર મંત્રીઓ દ્વારા સામાન્ય જનોની સમાનો અને તે સમા દ્વારા લોકમતનો અંકુશ રહે છે. આ પ્રમાણે નવા અમીરોની ગમે તેટલી સંખ્યા અમીરોની સમામાં અમુક ઠરાવ મંજુર કરાવવા સાર નિમવાની રાજીને સત્તા છે, પણ, તે સત્તાનો અમલ કરવો પડતો નથી. એ સમાઓ વચ્ચે વિરોધ પ્રકટ થાય ત્યારે મંત્રીઓ જાહેર કરે છે કે સામાન્ય જનોનો સમાને અનુકૂલ મતના નવા અમીરો નિમવાની તેઓ રાજીને સલાહ આપશે, અને, તે ઉપરથી અમીરોની સમા પોતાનો આગ્રહ મુકી દે છે. આખરે લોકમત પ્રમાણે રાજ થવું જોઈએ અને લોકમત સામાન્ય જનોની સમા દ્વારા પ્રકટ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત અમીરોની સમા પણ કબુલ કરે છે. માત્ર અમુક પ્રસંગે સામાન્ય જનોની સમા લોકમતથી વિરુદ્ધ પડી ગયેલી છે એટલે જ આગ્રહ તેઓ કરી શકે છે. સને ૧૯૦૯ માં સામાન્ય જનોની સમાએ મંજુર કરેલું “ કાઉન્સિલ ” (ઉપજ ખર્ચના કાયદાનો ખરડો *) અમીરોની સમાએ નામંજુર કર્યો ત્યારે બહુ મહોટી તકરાર ઉઠી. ઉપજ ખર્ચની બાબતમાં સામાન્ય જનોની સમાએ કરેલા કાયદામાં અમીરોની સમા હાથ ધાલી શકે નહિં એવી રીતિ છે, — એમ મંત્રીઓએ આગ્રહ કર્યો, અને આખરે પાર્લામેન્ટ સમાપ્ત કરી નવી પાર્લામેન્ટ મેળવવામાં આવી. આ રીતે નવી પાર્લામેન્ટ માટે (સામાન્ય જનોની સમાના) પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરતાં લોકોના ધ્યાન ઉપર એ વાત મુકાઈ કે અમીરોની સમાની સત્તા નિયમિત કરવાની જરૂર છે. એ વાત લક્ષમાં લઈ લોકોએ નિમેલા પ્રતિનિધિઓએ (સામાન્ય જનોની સમામાં) સને ૧૯૧૧ માં કાયદો કર્યો કે: (૧) નાણાં સંબંધી કાયદાનો ખરડો સામાન્ય જનોની સમા તરફથી અમીરોની સમામાં આવ્યા પછી એક માસમાં અમીરોની સમા તેની મંજુરી ન આપે તો તેમની મંજુરી વિના રાજીની મંજુરી માટે તે ખરડો રજુ થાય અને રાજ મંજુર કરે એટલે અમીરોની સમાની મંજુરી વિના તે કાયદો પસાર થયેલો ગણાય. અમુક કાયદાનો ખરડો નાણાં સંબંધી છે કે કેમ તેનો નિર્ણય સામાન્ય જનોની સમાનો Speaker (સંભાષિત) કરે: (૨) નાણાં સિવાય બીજી બાબતના કાયદાનો ખરડો સામાન્ય જનોની

* કાયદો કરવાનો ખરડો Bill (બિલ) કહેવાય છે અને તે ખરડો સંપૂર્ણ રીતે હેવટનો મંજુર થાય ત્યારે તે Act (એક્ટ=કાયદો) કહેવાય છે.

મત્રા એક પછી એક લાગણાગટ ત્રણ એકેડો (sees'ings) માં મંજૂર કરે તે છતાં અમીરોની સભાં તે નામંજૂર કરે તો એમ ત્રણ વાર થાય ત્યારે અમીરોની સભાની મંજૂરી વગર તે રાજની મંજૂરી માટે રજુ થઈ શકે અને રાજની મંજૂરી મળેથી તે કાયદો પસાર થયેલો ગણાય. પણ, ખરડો પહેલી વાર રજુ થયા પછી સામાન્ય જનોની સભામાં તે ત્રીજી વાર મંજૂર થાય તે બે વચ્ચે એ વર્ષનું અંતર જરૂં નોંધ્યો. (૩) દરેક પાર્લામેન્ટ વધારેમાં વધારે પાંચ વર્ષ પછી સમાપ્ત થવી જોઈએ.† સને ૧૯૧૧ નો આ કાયદો 'પાર્લામેન્ટ એક્ટ' ને નામે જાણખાય છે, અને એ કાયદાથી શાસક પ્રજાવર્ગ (democracy) નું પ્રભુત્વ દૃઢ થયું છે. એ કાયદો અમીરોની સભામાં રજુ થયો ત્યારે અમીરોની મહોટી સંખ્યા તેની વિરુદ્ધ હતી અને તેની તરફ યોગ્ય અમીરો હતા. દરેક પ્રકારે તે કાયદાની સામે થવાનો ધણા અમીરોએ નિશ્ચય દર્શાવ્યો. સંખ્યાબંધ નવા અમીરો રાજ નિમે ત્યારે એ કાયદો બંધે અમીરોની સભા મંજૂર કરે પણ તેમ થતાં સુધી એ કાયદો મંજૂર થવા ન દેવો એવા વિચાર તેમણે પ્રકટ કર્યા. જોઈએ તેટલા નવા અમીરો નિમવા રાજ્યો ખુશી દર્શાવી છે એમ મંત્રીઓએ જાહેર કર્યું. આખરે વિરુદ્ધ પક્ષમાંના વિચારરંત અમીરોની સલાહ પ્રમાણે તેમના મતના અમીરોએ નમતું મૂક્યું અને નવા અમીરો નિમાયા વિના અમીરોની સભાએ એ નવો કાયદો મંજૂર કર્યો. એ વિરોધ દરમ્યાન, અમીરોની સભાનું બંધારણ મુદ્દારનું જોઈએ અને લોકમતને અનુસાર બનાવવું જોઈએ એવું એ વિરોધીઓ પણ કંતુલ કરતા હતા.

અમીરોની સભા અને સામાન્ય જનોની સભા પોતપોતાની અંદરનો બ્યવહાર પણ સુવ્યસ્થિત રીતે ચલાવે છે. જે તરફ વધારે મત હોય તે દરાવ મંજૂર થયેલો ગણાય છે. મત લેવાનું અને સભાનો કાર્યક્રમ ચલાવવાનું કામ અમીરોની સભામાં કોર્ડ ચેન્સલર કરે છે અને સામાન્ય જનોની સભામાં “સ્પીકર” કરે છે. એ તંત્ર મંત્રીઓના હાથમાં હોતો નથી. સમાના કાર્યક્રમની મુરકેલીઓ સામાન્ય જનોની સભામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને નવી પાર્લામેન્ટ નિમાય તે જ વખતે આરંભમાં સામાન્ય જનોની સભા પાર્લામેન્ટની આખી મુદ્દતને માટે “સ્પીકર” નિમે છે. “સ્પીકર” તે કોઈ પક્ષનો નેતા નથી હોતો. તે રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રમુખ નથી હોતો. તેના નામનો અર્થ “વક્તા” છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે “અવક્તા” છે. સભામાં ચાલના વાદવિવાદમાં તેને કોઈ બાપણ કરવાનું હોતું નથી. અમલના વખતમાં સામાન્ય જનોની સભા તરફથી રાજ આગળ જઈ સભાની અરજ કહી બતાવવાનું કામ તેનું હતું તેથી તેનું એ નામ પડેલું છે. હવે તેનું કામ માત્ર સંભાળવું છે. સભાના કાર્યક્રમ માટે યોગ્ય નિયમો અને રૂપરેખા રૂઢિઓ સાચવવી એ તેનું કામ છે. વાદવિવાદમાં કોના પછી કોણ બોલે એ તે નક્કી કરે છે. વિવાદને અંતે તે મત લઈ કયો દરાવ બધું અને મંજૂર થયો તે નક્કી કરે છે. કોઈ સભાસદ અસભ્ય રીતે વર્તે છે તો તેને તે રોકે છે. કોઈ સભાસદ નેના શાસનની અવગત કરે છે કે સભાના નિયમ વિરુદ્ધ વર્તે છે તો તેની સૂચના પરથી તે સભાસદને સભાની બેઠક પૂરી થતાં સુધી જવાર કઢાડવાનો સભા દરાવ કરે છે. “સ્પીકર” એકે પક્ષનો હોતો નથી, પણ, બંને પક્ષ તેનું શાસન કચુલ કરે છે. અને તેનું શાસન પગાવવામાં અને તેની પ્રતિષ્ઠા સાચવવામાં, સહાયમૂલ થાય છે. મંત્રીઓ પણ તેના અધિકારને અનુસરે છે.

તેના હુકમ પ્રમાણે બંદોબસ્ત રાખનાર સાર્જન્ટ-એટ-આર્મ્સ નામે અચલદાર હોય છે તે જરૂર પડે તો તોફાની સભાસદને પકડીને બહાર કઢાડે છે. કોઈ બાબતમાં વાવવિવાદ બહુ લંઘાય છે ત્યારે “ક્લોઝર” નિયમ બહુ મતે લણ કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ વાદવિવાદ બંધ કરી એકદમ મત લેવામાં આવે છે. આવે પ્રકારે સામાન્ય જનોની સભા પોતાને સંયમમાં રાખે છે..

પાર્લામેન્ટ વડે ચાલતા રાજતંત્રમાં ઉદ્ભૂત થયેલી બે સંસ્થાઓ એ તંત્રની સફલતાનાં કારણરૂપ છે: (૧) પક્ષપદ્ધતિ (party system) અને (૨) મંત્રિમંડળ (cabinet). પક્ષાપક્ષીમાં સાધારણ રીતે ગેરવાળખીપણું હોય છે, પણ, પાર્લામેન્ટની પક્ષપદ્ધતિ જુદી જ જાતની છે અને તે વડે યોગ્યતા રચાય છે. જ્યાં બહુ મતે કામ થવાનું હોય ત્યાં દરેક માણસનો જુદો મત હોય તો હજાર જાણના હજાર મત થાય અને કોઈ કામ થઈ શકે નહિં તથા કોઈ જાતની કાર્યપદ્ધતિ બંધાઈ શકે નહિં. આનો પ્રતિકાર પક્ષપદ્ધતિથી થાય છે. પાર્લામેન્ટમાં Liberal (ઉદાર) અને Conservative (સંરક્ષક) એવા બે મુખ્ય પક્ષ છે. ઉદાર પક્ષનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રજાનું પ્રજુલ વધારવાનો, હાનિકારક સંસ્થાઓનો ઉચ્છેદ કરવાનો, અને રાજતંત્રમાં કરકસર કરવાનો છે. સંરક્ષક પક્ષનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે અમારો, ધર્મોચાર્યો વગેરેની સત્તા છે તેવી જાળવવી, જુની સંસ્થાઓ અસાધ્ય નિવડે તોપણ તેમને એકદમ ઉભેડી નાખવી નહિં, અને, જરૂર હોય ત્યાં અરચ સાધું જોતું નહિં. આ માત્ર તેમના મૂળ ઉદ્દેશની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. વાસ્તવિક રીતે તો, બે વચ્ચે ભેદ એ હોય છે કે રાજ્યતંત્રના મુખ્ય વિષયો ઉપર દરેક પક્ષના ખાસ સિદ્ધાન્ત હોય છે અને પોતાના સિદ્ધાન્તનું અનુસરણ કરવાના હેતુથી દરેક પક્ષ પોતાની કાર્યપદ્ધતિ રચે છે. પાર્લામેન્ટનો દરેક સભાસદ આ બેમાંથી એક પક્ષમાં દાખલ થાય છે. સામાન્ય જનોની સભાના પ્રતિનિધિઓની “ચુંટણી” (election) વખતે મત આપનારાઓ આ બેમાંથી જે પક્ષ પોતાને ઇષ્ટ હોય તેના અનુયાયીને મત આપે છે. અને એ રીતે ચુંટણી થઈ રહ્યા પછી બેમાંથી જે પક્ષના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધારે થઈ હોય તેના અગ્રેસરને બોલાવી રાજ તેને પ્રધાન મંત્રિને પદે નિમે છે અને પાર્લામેન્ટ નબે ત્યાં સુધી તે પક્ષ પોતાના અગ્રેસરો દ્વારા રાજ્ય કરે છે. અગ્રેસરો પોતાનો પક્ષ ટકાવી શકે માટે અનુયાયીઓ હમેશ તેમની તરફ મત આપે છે. જે પક્ષનો અમલ હોય તે પક્ષના અનુયાયીઓ પોતાના પક્ષના અગ્રેસરોનો દરેક કામમાં બહુ મતે વિજય કરાવે છે અતે તેથી તે અગ્રેસરો રાજ્ય ચલાવી શકે છે. કોઈ અનુયાયીને કોઈ કામની અમુક બાબત નાપસંદ હોય તોપણ પોતાનો પક્ષ નબે તે હેતુથી તે પોતાના અગ્રેસરોના મત પ્રમાણે મત આપે છે; જે કામમાં

§ પ્રથમ એ બે પક્ષ Whig અને Toryના નામથી ઓળખાતા. આપર્લોડને જુદી પાર્લામેન્ટ કરી આપવાની “લિબરલ” પક્ષની દરખાસ્તથી કેટલાક એ પક્ષના અનુયાયીઓ જુદા પડી સામા પક્ષમાં ભળ્યા છે તેથી સામે પક્ષ “કોનઝરવેટિવ” ને બદલે Unionist (એકસંસ્થાવાદી) કહેવાય છે. મજૂર વગના પ્રતિનિધિનો નાનો વર્ગ Labourite કહેવાય છે. તે વર્ગ અને આપર્લોડને જુદી પાર્લામેન્ટ આપવાની હિમાયત કરનાર આપર્લોડના પ્રતિનિધિઓનો Home Rule વર્ગ હાલ “લિબરલ” વર્ગમાં ઉપવર્ગ તરીકે ભળેલા છે.

અગ્રેસરોનો આગ્રહ નથી હોતો ત્યાં તેઓ જાહેર કરે છે કે અનુયાયીઓને પોતાપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મત આપવાની છુટ છે. જ્યારે કોઈ વિષયમાં કોઈ અનુયાયીને પોતાના અગ્રેસરની તરફ મત આપવો એ અધોગ્ય અને અન્યાય લાગે ત્યારે જ તે અગ્રેસરોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મત આપે છે; પણ, એવે પ્રસંગે તે ધનુષ્ય પોતાના પક્ષથી જુદા પડે છે. આમ બને છે ત્યારે તેણે પોતાના સભાસદપણાનું પણ રાજીનામું આપવું એ વાજબી ગણાય છે. રાજીનામું આપવાને તે કાયદાથી બંધાયેલો હોતો નથી, પણ, પોતે અમુક પક્ષમાં ભળશે એમ ધારી પોતાને ચુંટી કહાડનાર વર્ગ તરફ ન્યાયવૃત્તિ ખાતર તેણે રાજીનામું આપવું એ દુરસ્ત મનાય છે. આ પ્રમાણે, દરેક પક્ષના અનુયાયીઓ સ્વચ્છંદી થઈ વર્તતા નથી પણ નાની બાબતોના મતાંતરની દરજીબ કરી એકત્ર રહે છે, અને અગ્રેસરોની ઇચ્છાને આધીન થાય છે, તેથી જ તેમનો પક્ષ રાજ્ય કરી શકે છે અથવા રાજ્ય કરનાર પક્ષ સામે ટક્કર લઈ શકે છે. પક્ષ-પદ્ધતિનું આવું શાસન ન હોય અને દરેક સભાસદ પોતાપોતાની જુદી મતિ પ્રમાણે વર્તવા બંધ તો કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત કે કાર્યપદ્ધતિ ફગીલૂત થઈ શકે નહિ. રાજ્ય કરનાર પક્ષ પોતાની અધિક સંખ્યાના બળનો દુરુપયોગ કરે નહિ તે માટે સામે પક્ષ હમેશા તેમના કાર્યોની ટીકા અને પરીક્ષા ચાલુ રાખે છે અને તેમની પાસે વખતોવખત ખુલાસા અને જવાબ માગે છે. પક્ષોનું સંખ્યાબળ વખતોવખતની પાર્લામેન્ટમાં લોકમત પ્રમાણે બદલાય છે, જે પક્ષ એક પાર્લામેન્ટમાં રાજ્યાધિકારી હોય તે બીજી પાર્લામેન્ટમાં રાજ્યાધિકારબ્રષ્ટ થાય છે, અને બ્રષ્ટ થયેલો પક્ષ વળી પાછો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે. એમ રિયલિટીનું ચર્ચા કરે છે, અને, અધિકાર ભોગવનાર પક્ષનાં કાર્યો તરફ લોકમતની દૃષ્ટિથી એ ફેરફાર ચર્ચા કરે છે. અધિકારબ્રષ્ટ પક્ષવાળા પોતાના સિદ્ધાન્તનું મહત્ત્વ કદી ઓછું કરતા નથી અને પોતાને અધિકાર પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પોતે કેવી રીતે રાજતંત્ર ચલાવશે તેનું ક્લિયર હમેશા પ્રકટ કરતા રહે છે. આ કારણથી પાર્લામેન્ટ મારફતના રાજતંત્રમાં બંને પક્ષ આવશ્યક થઈ પડે છે. અધિકારયુક્ત પક્ષ His Majesty's Government (રાજનું રાજકાર્ય ચલાવનાર) કહેવાય છે તેમ અધિકાર-બ્રષ્ટ પક્ષ His Majesty's Opposition (રાજનું વિરોધકાર્ય ચલાવનાર) કહેવાય છે. એક જ પક્ષ હોય કે 'કપાળે કપાળે જુદી મતિ' હોય તો લોકમત પ્રમાણે રાજ ચાલી શકે નહિ, અધિકારીઓ ઉપર કાચુ રહે નહિ અને લોકમતને અનુસરતી યોજના મંજૂર થઈ શકે નહિ.

અમીરોની સભામાં પણ આ બે પક્ષ પ્રમાણે વિભાગ હોય છે, પરંતુ અમીરો નવી પાર્લામેન્ટ બદલાતા નથી. અમીરોની સભામાં સંરક્ષક પક્ષની સંખ્યા ઘણી વધારે છે, પણ, સામાન્ય જનોની સભામાં જે પક્ષની સંખ્યા વધારે હોય તેના હાથમાં રાજતંત્ર સોંપાય છે.

સામાન્ય જનોની સભામાંના પ્રમુખ પક્ષના અગ્રેસરને રાજ્ય પ્રધાન મંત્રી (Premier અથવા Prime Minister) નિમે છે.* તે પછી તેનો સલાહ પ્રમાણે તેના પક્ષના મુખ્ય માણસોને રાજ્ય જુદા જુદા ખાતાના મંત્રીને પદે નિમે છે. આ રીતે નિમાયેકું મંત્રિમંડળ તે (Cabinet) કહેવાય છે. એ “કેબિનેટ” તે કોઈ જાતનો “કમીટી” નથી. તેમાં

* આ પ્રધાન મંત્રી અમીરોની કે સામાન્ય જનોની બેમાંથી એક સભાનો સભાસદ હોય. પણ સામાન્ય જનોની સભામાં જે પક્ષની સંખ્યા વધારે હોય તે પક્ષનો તે અગ્રેસર હોવો જોઈએ.

જૂઠું મતે કામ થતું નથી. દરેક ખાતાનો મંત્રી પોતાના ખાતાનો તંત્ર ચલાવે છે અને અગત્યની બાબતો સમસ્ત મંત્રિમંડળ આગળ રજુ કરે છે. પ્રધાન મંત્રીનું નાયકત્વ સ્વીકારી સર્વ મંત્રીઓ વર્તે છે, અને પાર્લામેન્ટ આગળ તેમ જ પ્રજા આગળ સર્વ મંત્રીઓ એક સરખા મતવાળા અને એક સરખા વૃત્તનવાળા પ્રકટ થાય છે. જેનો મત જુદો પડે તે પોતાની મેળે મંત્રિપદ મુકી દે છે. “ક્લિનેટ” ની એક ખાત્રી થાય છે, તેની તોંધ રહેતી નથી અને અનુયાયીઓને કે પાર્લામેન્ટને એ એકમાં થયેલા સંકલ્પની ખબર આપવામાં આવતી નથી. એ મંત્રિમંડળ સમસ્ત રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે અને પોતાને જોઈતા કાયદા અને નાણાંની મંજુરી પાર્લામેન્ટ માસે પોતાના અનુયાયીઓની અધિક સંખ્યાના બળે મેળવે છે.

કોઈ મંત્રીઓ અમીરાની સભાના સભાસદો અને અને કોઈ સામાન્ય જનોની સભાના સભાસદ હોય છે. ધણું ખર્ચ મંત્રીના હાથ નીચે ઉપમંત્રી હોય છે, અને, મંત્રી એક સભાનો સભાસદ હોય તો ઉપમંત્રી બીજી સભાનો સભાસદ હોય એમ ગોઠવણ થાય છે. પાર્લામેન્ટના સભાસદને રાજ્ય એ મંત્રી નિમવો કે જે પક્ષનું બળ વધારે હોય તેના અગ્રેસરને મંત્રી નિમવો એવો લેખી કાયદો નથી. પરંતુ, રાજ્ય એથી ઉત્પત્તી રીતે મંત્રી નિમે તો પાર્લામેન્ટની મદદ રાજ્ય ચલાવવામાં મળે નહિ. રાજ્યના અમલદારો પાર્લામેન્ટના સભાસદ હોવાથી રાજ્યની શેઠ પડે નહિ તે માટે એવો નિયમ છે કે સામાન્ય જનોની સભાનો સભાસદ મંત્રા નિમાય એટલે તેનું સભાસદપણું રદ થાય અને મત આપનારાઓ તેને ફરીથી ચુંટી કહાડે તો તે એ સભાના સભાસદ તરીકે કાયમ રહી શકે.

પાર્લામેન્ટના જોરથી પસંદ થયેલા મંત્રીઓ રાજ્યને નામે રાજ ચલાવે છે, પણ રાજતંત્રની વિગતમાં પાર્લામેન્ટ વચ્ચે પડી શકતી નથી. પાર્લામેન્ટ તેમની પાસે હકીકત માગી શકે છે અને તેમને તંત્ર પસંદ ન પડે ત્યારે પાર્લામેન્ટ તેમને મદદ કરવી બંધ કરે છે. કોઈ હકીકત પ્રકટ કરવાની ના કહેવાની અને શુભ રાખવાની તેમને છુટ છે. મંત્રીઓ પાર્લામેન્ટના પ્રતિનિધિઓના અને લોકના મતનો અમલ કરે છે માટે રાજ્ય મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે જ વર્તે છે, મંત્રીઓ કહે છે તેવા જ હુકમ કરે છે. આ કારણથી બ્રિટિશ રાજતંત્રની વ્યવસ્થામાં એવો સિદ્ધાન્ત રચાયો છે કે રાજતંત્રમાં ખોટા કામ માટે રાજ્ય જવાબદાર નથી (The King can do no wrong), પણ, તે માટે મંત્રીઓ જવાબદાર છે. રાજતંત્રમાં રાજ્યની પદવી ધણી પૂજ્ય ગણાય છે. રાજ્ય વિના બ્રિટિશ રાજતંત્ર ચાલી શકે તેમ નથી. પ્રજાની ઇચ્છાનુસાર મંત્રીઓ નિમવાનું અને તેમની મારફત પાર્લામેન્ટ વડે રાજ્ય કરવાનું કામ રાજ્યનો જ ધર્મ શકે તેમ છે. મહારાણી વિક્ટોરિયા, શહાનશાહ સાતમા એકવર્ડ અને શહાનશાહ પાંચમા બોર્જોની ઉમદા રાજનીતિથી રાજતંત્રનું મહત્ત્વ વિશેષ રીતે સિદ્ધ થયું છે.

સામાન્ય જનોની સભાના સભાસદને પ્રતિનિધિરૂપે ચુંટી કહાડવાનો હક શહેરો અને પ્રગણાઓના વતનીઓને હોય છે. જેની પાસે અમુક મિલકત હોય છે, અથવા જે અમુક કરની

જે આ મંત્રીઓ અને ઉપમંત્રીઓ દરેક પાર્લામેન્ટ વખતે બદલાવાનો સંભવ રહે છે માટે દરેક ખાતામાં કાયમના ઉપમંત્રીઓ હોય છે અને તે પાર્લામેન્ટના સભાસદ હોતા નથી. તેઓ ખાતાંની વિગતની વાકેફગારી મંત્રિમંડળને આપે છે.

રકમ ભરે છે તે ચુંટણીમાં મત આપી શકે છે. આ રીતે મત આપવાનો હક ધરાવનારમાં મંડળ ચુંટણી માટે ધરવામાં આવેલાં હોય છે. એ સમા માટે ઈંગ્લાંડ તરફથી ૪૬૫ પ્રતિ નિધિઓ નિમાય છે, વેલ્સ તરફથી ૩૦ નિમાય છે, સ્કોટલાંડ તરફથી ૭૨ નિમાય છે, અને આયર્લાંડ તરફથી ૧૦૩ નિમાય છે. આ રીતે પ્રતિનિધિઓની કુલ સંખ્યા ૬૭૦ ની છે, પરંતુ, સમામાં માત્ર ૩૫૦ ને બેસવાની સગવડ છે. બધી સંખ્યા હમેશ હાજર હોતી નથી અને ૪૦ હાજર હોય તો કામ ચાલે છે. ધણી સંખ્યા હાજર હોય તો કેટલાક સંક્રાંતિ બેસે છે કે ઉભા રહે છે. આમ સમાસની અગવડ છે, પણ, સમાગૃહનું નાનું હોવાથી બાપણે સર્વ સાંભળી શકે છે. સમા ચાલતાં દરમ્યાન કેટલાક સમાસદો પાર્લામેન્ટની પુસ્તકશાળામાં, રવે-શમાં કે અમાસીમાં બેસે છે અને ફરે છે અને મત આપવાને વખતે ઘંટડી વાગે છે ત્યારે સમાગૃહમાં આવે છે. અધિક સંખ્યાની ખાસ જરૂર હોય ત્યારે દરેક પક્ષના Whips (=પ્રેત્સાહકો) સમાસદોને લઈ આવી હાજર રાખે છે. કપી તરફ વધારે મત છે એ વિશે સમાપતિનો અભિપ્રાય સમાસદોને સંતોષકારક ન લાગે તો “હા” અને “ના” કહેનારાને જુદા જુદા ઓરડામાં લઈ જઈ તેમની યોક્તિ સંખ્યા ગણવામાં આવે છે. સમાનું કામ સાંજે ચાર વાગે થઈ જાય છે અને રાતના અગીઆર પછી જરૂરનાં કામ લેવાતાં નથી.

અમીરોની સમામાં હાલ આશરે ૧૨૦ સમાસદો છે. દર સાલ થોડા નવા અમીરો નિમાય છે તેથી સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે. ઈંગ્લાંડના અમીરો વંશપરંપરા અમીરોની સમાના સમાસદ હોય છે. સ્કોટલાંડના અમીરો સોળ પ્રતિનિધિઓને અમીરોની સમા માટે પસંદ કરી નિમે છે. તે પ્રતિનિધિઓ દર પાર્લામેન્ટે અદલાય છે. આયર્લાંડના અમીરો અઠવાડીસ પ્રતિનિધિઓને પસંદ કરીને નિમે છે અને તેઓ નિમાયા પછી જીવતાં સુધી કાયમ રહે છે. ઈંગ્લાંડના છવીસ ધર્મચાર્યો અમીરોની સમાના સમાસદ હોય છે. અમીરોની સમાની બેઠક જુદાં જુદાં વખત સુધી ચાલતી નથી.

નવી પાર્લામેન્ટ ભરાય છે ત્યારે રાજ અને રાણી અમીરોની સમામાં આવીને બિસજે છે. અમીરોની બાલુઓ પણ આવીને બેસે છે. સામાન્ય જનોની સમાના સમાસદો પોતાના સમાગૃહમાં વધાદારીની પ્રતિદા લઈ રહે છે પછી અમીરોની સમા તરફથી Keeper of the Black Rod (સ્થામંડલધારી) નામે અમલદાર સંદેશો લખી આવે છે કે રાજ પોતાના વધાદાર સામાન્ય જનોને બોલાવે છે. સામાન્ય જનો સમાપતિને અગ્રેસર કરી અમીરોની સમાની બેઠકી મંડળી આગળ જઈ ઉઠાડે માથે માનપૂર્વક ઉભા રહે છે. રાજ તેમને રાજકર્મોનો સંદેશો (Message) વાંચી સંભળાવે છે અને તે સાંભળીને ઉત્તર (Address) વિશે વિચાર કરવા સામાન્ય જનો પોતાના સમાગૃહમાં પાછા જાય છે. દરેક પક્ષ આ ઉત્તરમાં રાજ્યતંત્ર વિશે પોતાના અભિપ્રાય દાખવ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અહીંથી પાર્લામેન્ટનું કાર્ય ચરૂ થાય છે. જુદી જુદી બાબતો માટે જુદી જુદી ‘કમીટી’ ઓ નિમાય છે અને તેમના ‘રીપોર્ટ’ પાર્લામેન્ટમાં રજુ થાય છે. કેટલાક માસ કાર્યક્રમ ચાલ્યા પછી રાજ પાર્લામેન્ટનું કામ બંધ

‡ પાર્લામેન્ટનું સમાગૃહ “વેસ્ટમિન્સ્ટર” નામે મહેલમાં છે. ઉત્તર તરફ સામાન્ય જનોની સમાનો ખંડ છે, દક્ષિણ તરફ અમીરોની સમાનો ખંડ છે.

(prorogue) કરે છે: તે પછી પાર્લામેન્ટ ફરીથી ‘ઉઘડે’ છે ત્યારે આજ વિધિ થાય રાજ ન આવી શકે ત્યારે લોર્ડ એન્સલર તેમના તરફથી સંદેશો વાંચે છે.

આ માત્ર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની વ્યવસ્થાનું રેખાદર્શન છે. એથી એ મંડળના ભવ્ય પ્રતાપનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. એ પ્રતાપ પાર્લામેન્ટને એક જમાનામાં કે એક સૈકામાં પ્રાપ્ત થયો નથી. કેટલાક સૈકા સુધી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કર્યો છે ત્યારે આજે તેની આવી ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ છે, પાર્લામેન્ટના હક (privilege) અને રાજના અધિકાર (prerogative)નું સમાધાન થઈ પ્રજામતનું પ્રભુત્વ દૃઢ થયું છે, અરજ કરનાર મંડળી તે કાયદા કરનાર સભા બની છે. દુનિયાના રાજતંત્રોમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની વ્યવસ્થા અનુપમ છે. તેનાં ધણાં અનુકરણ થયાં છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, બેલજીઅમ, હોલાંડ, જાપાન, વગેરે દેશોમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને ધોરણે બે સભાઓ (chambers) વાળી વ્યવસ્થા થઈ છે, પક્ષપદ્ધતિ થઈ છે અને મંત્રિમંડળની રચના થઈ છે. એ સર્વમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું અનુપ્રાણન કારણભૂત છે. પરંતુ, એમાંથી કોઈમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સરખું વિવિધ બળોનું સમનોલન સિદ્ધ થયું નથી. કોઈ ઘટનામાં બહુ સખત નિયમોથી જડતા થઈ છે અને વખતોવખત ઘટતા ફેરફાર થઈ શકતા નથી. કોઈ ઘટનામાં દૃઢતાની ખામીને લીધે ચંચલતા વ્યાપી ગઈ છે અને કાર્યપદ્ધતિમાં એકધારી સફળતા આવતી નથી. કોઈમાં રાજ્યતંત્ર શિથિલ થઈ ગયો છે, કોઈમાં રાજ્યતંત્ર કઠોર થઈ ગયો છે. કોઈમાં રાજ (કે પ્રમુખ) અને પ્રજા વચ્ચે અન્તર પડી ગયું છે. કોઈમાં પ્રતિનિધિઓ અને મંત્રીઓ વચ્ચે અન્તર પડી ગયું છે. કોઈમાં રાજ (કે પ્રમુખ) અને મંત્રીઓ વચ્ચે અન્તર પડી ગયું છે. જે સ્વતંત્રતા, જે ડહાપણ, જે આત્મસંયમ, જે મર્યાદારક્ષણ, જે સુરાજ્યવૃત્તિનો યોગ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને વિનિયંત્રિત કરે છે તે માનવ છાતલાસમાં અદ્વિતીય છે. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો યથા દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઉજાસ પામે, એ યશનો સાગર વધારે ને વધારે ઉભરાય, એ આકાંક્ષા કોને નહિ થાય?

રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ.

રકમ ભરે છે તે સુટ્રણીમાં મત આપી શકે છે. આ રીતે મત આપવાનો હક ધરાવનારનાં મંડળ સુટ્રણી માટે ધડવામાં આવેલાં હોય છે. એ સભા માટે ઈંગ્લાંડ તરફથી ૪૬૫ પ્રતિ નિધિઓ નિમાય છે, વેસ્ટ તરફથી ૩૦ નિમાય છે, સ્કોટલાંડ તરફથી ૭૨ નિમાય છે, અને આયર્લેન્ડ તરફથી ૧૦૩ નિમાય છે. આ રીતે પ્રતિનિધિઓની કુલ સંખ્યા ૬૭૦ ની છે, પરંતુ, સભામાં માત્ર ૩૫૦ ને બેસવાની સગવડ છે. બધી સંખ્યા હંમેશ હાજર હોતી નથી અને ૪૦ હાજર હોય તો કામ ચાલે છે. ઘણી સંખ્યા હાજર હોય તો કેટલાક સંક્રાંતને બેસે છે કે ઉભા રહે છે. આમ સભાસભી અગવડ છે, પણ, સભાગૃહનું નાનું હોવાથી બીજા સર્વ સાંભળી શકે છે. સભા ચાલતાં દરમિયાન કેટલાક સભાસદો પાર્લામેન્ટની પુસ્તકશાળામાં, રેન્-શમાં કે અગાથીમાં બેસે છે અને ફરે છે અને મત આપવાને વખતે વંટડી વાગે છે ત્યારે સભાગૃહમાં આવે છે. અધિક સંખ્યાની ખાસ જરૂર હોય ત્યારે દરેક પક્ષના Whip (=પ્રોત્સાહકો) સભાસદોને લઈ આવી હાજર રાખે છે. ક્યો તરફ વધારે મત છે એ વિશે સભાપતિનો અભિપ્રાય સમાસદોને સંતોષકારક ન લાગે તો “હા” અને “ના” કહેનારાને જુદા જુદા ઓરડામાં લઈ જઈ તેમની યોક્ત સંખ્યા ગણવામાં આવે છે. સભાનું કામ સાંજે ચાર વાગે શરૂ થાય છે અને રાતના અગીઆર પછી જરૂરનાં કામ લેવાતાં નથી.

અમીરોની સભામાં હાલ આશરે ૬૨૦ સભાસદો છે. દર સાલ થોડા નવા અમીરો નિમાય છે તેથી સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે. ઈંગ્લાંડના અમીરો વંશપરંપરા અમીરોની સભાના સભાસદ હોય છે. સ્કોટલાંડના અમીરો સોળ પ્રતિનિધિઓને અમીરોની સભા માટે પસંદ કરી નિમે છે. તે પ્રતિનિધિઓ દર પાર્લામેન્ટે બદલાય છે. આયર્લેન્ડના અમીરો અઢવીસ પ્રતિનિધિઓને પસંદ કરીને નિમે છે અને તેઓ નિમાયા પછી જીવતાં સુધી કાયમ રહે છે. ઈંગ્લાંડના ધર્મીસ ધર્મીસાર્થો અમીરોની સભાના સભાસદ હોય છે. અમીરોની સભાની બેઠક બહુ લાંબા પ્રખત સુધી ચાલતી નથી.

નવી પાર્લામેન્ટ ભરાય છે ત્યારે રાજ્ય અને રાણી અમીરોની સભામાં આવીને બિરાજે છે. અમીરોની બાનુઓ પ્રજા આગ્રીને બેસે છે. સામાન્ય જનોની સભાના સભાસદો પોતાના સભાગૃહમાં વફાદારીની પ્રતિજ્ઞા લઈ રહે છે પછી અમીરોની સભા તરફથી Keeper of the Black Rod (સ્વામંદંધારી) નામે અમલદાર સંદેશો લખને આવે છે કે રાજ્ય પોતાના વફાદાર સામાન્ય જનોને બોલાવે છે. સામાન્ય જનો સભાપતિને અગ્રેસર કરી અમીરોની સભાની બેઠેલી મંડળી આગળ જઈ ઉઠાડે માથે માનપૂર્વક ઉભા રહે છે. રાજ્ય તેમને રાજકાર્યોનો સંદેશો (Message) વાંચી સંભળાવે છે અને તે સાંભળીને ઉત્તર (Address) વિશે વિચાર કરવા સામાન્ય જનો પોતાના સભાગૃહમાં પાછા જાય છે. દરેક પક્ષ આ ઉત્તરમાં રાજ્યતંત્ર વિશે પોતાના અભિપ્રાય દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અહીંથી પાર્લામેન્ટનું કાર્ય શરૂ થાય છે. જુદી જુદી બાબતો માટે જુદી જુદી ‘કમીટી’ ઓ નિમાય છે અને તેમના ‘રીપોર્ટ’ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થાય છે. કેટલાક માસ કાર્યક્રમ આપ્યા પછી રાજ્ય પાર્લામેન્ટનું કામ બંધ

૬ પાર્લામેન્ટનું સભાગૃહ “વેસ્ટમિન્સ્ટર” નામે મહેલમાં છે. ઉત્તર તરફ સામાન્ય જનોની સભાનો ખંડ છે, દક્ષિણ તરફ અમીરોની સભાનો ખંડ છે.

(prorogue) કરે છે. તે પછી પાર્લામેન્ટ ફરીથી 'ઉઘડે' છે ત્યારે આજ નિધિ યાજ રાજ ન આવી શકે ત્યારે લોર્ડ ચેન્સલર તેમના તરફથી સંદેશો વાંચે છે.

આ માત્ર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની વ્યવસ્થાનું રેખાદર્શન છે. એથી એ મંડળના બાકી પ્રતાપનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. એ પ્રતાપ પાર્લામેન્ટને એક જમાનામાં કે એક સૈકામાં પ્રાપ્ત થયો નથી. કેટલાક સૈકા સુધી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કર્યો છે ત્યારે આજે તેની આવી ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ છે, પાર્લામેન્ટના હક (privilege) અને રાજના અધિકાર (prerogative)નું સમાધાન થઈ પ્રજામતનું પ્રભુત્વ દૃઢ થયું છે, અરજ કરનાર મંડળી તે કાયદા કરનાર સભા બની છે. દુનિયાના રાજ્યતંત્રોમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની વ્યવસ્થા અતુલ્ય છે. તેનાં ઘણાં અનુકરણ થયાં છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ફ્રાન્સ, જર્મની, હાલાન્ડ, બેલ્જિયમ, હોલાંડ, જાપાન, વગેરે દેશોમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને ધોરણે બે સભાઓ (chambers) વાળી વ્યવસ્થા થઈ છે, પદ્ધતિ થઈ છે અને મંત્રિમંડળની રચના થઈ છે. એ સર્વમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું અનુપ્રાણન કારણભૂત છે. પરંતુ, એમાંથી કોઈમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સરખું વિવિધ બળોનું સમનોલન સિદ્ધ થયું નથી. કોઈ ઘટનામાં બહુ સખત નિયમોથી જડતા થઈ છે અને વખતોવખત ઘટતા ફેરફાર થઈ શકતા નથી. કોઈ ઘટનામાં દૃઢતાની ખામીને લીધે ચંચલતા વ્યાપી ગઈ છે અને કાર્યપદ્ધતિમાં એકધારી સફળતા આવતી નથી. કોઈમાં રાજ્યતંત્ર શિથિલ થઈ ગયો છે, કોઈમાં રાજ્યતંત્ર કડોર થઈ ગયો છે. કોઈમાં રાજ (કે પ્રમુખ) અને પ્રજા વચ્ચે અન્તર પડી ગયું છે, કોઈમાં પ્રતિનિધિઓ અને મંત્રીઓ વચ્ચે અન્તર પડી ગયું છે. કોઈમાં રાજ (કે પ્રમુખ) અને મંત્રીઓ વચ્ચે અન્તર પડી ગયું છે. જે સ્વતંત્રતા, જે હઠાપણ, જે આત્મસંયમ, જે મર્યાદારક્ષણ, જે સુરાજ્યવૃત્તિનો યોગ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને વિનયવંત કરે છે તે માનવ ધર્મહાસમાં અદ્વિતીય છે. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો યશ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઉઘાસ પામે, એ યશનો આગર વધારે ને વધારે ઉભરાય, એ આકાંક્ષા કોને નહિ થાય?

રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

આપણા દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ભાવનાનાં ખીજ કેવા પ્રકારનાં હતાં, અને ખ્રીડીશ રાજ્યના સંબંધ પછી તેમાં કંઈ દિશાએ વિકાસ થવાની જરૂર છે તે સંબંધમાં યથામતિ પ્રકાશ પાડવા આ લઘુ લેખનો આરંભ છે.

પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં ગ્રામસંસ્થાનો ઉદય આર્યોના વિજય પછી થયો હતો, અને તે સંસ્થાનું જીવનબળ એટલું બધું છે કે, સર ચાર્લ્સ મેટકાફના શબ્દોમાં કહીએ તો હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન સઘળી સ્થિતિઓ બદલાઈ ગઈ છે તો પણ ગ્રામસંસ્થા અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યાં જાય છે. ઘણી રાજ્યકાન્તિઓ થઈ—હિંદુ રાજ્યનો નાશ થયો, પઠાણ રાજ્ય સ્થપાયું; તે રાજ્ય ગયું, મોગલ રાજ્યની સ્થાપના થઈ; તે રાજ્ય વિલય પામ્યું અને મરાઠાની સત્તા જમી; તેનો અભિભવ થયો અને ખ્રીડીશ રાજ્યની છત્રછાયા નીચે સમગ્ર દેશ હાથ છે, અને પોતાનો ઉદયક્રમ સિદ્ધ કરતો જાય છે—આ સર્વ પરિવર્તનો અથવા ફેરફારોમાં ગ્રામસંસ્થામાં બળવાન ફેર થયો નથી.

સંકટના સમયમાં ગામલોક એકત્ર થાય છે; રાજ્યકાન્તિના અથવા બળવાના સંજોગોમાં ગામના લોક પોતાનાં ઠોરને વાડામાં પૂરી શત્રુને શાન્તિથી પ્રસાર થઈ જવા દીધાના દાખલા છે. પ્રસંગે ગામ ઉપર શત્રુનો અથવા હુટારાનો દરોડો પડે તો પાસેનાં ગામોમાં લોક જતા રહે છે, અને હાવાળ વિખરી ગયા પછી પુનઃ પોતાના ગામતળમાં મધમાખીની પેડે આવી વસે છે. શાંતિનો સમય આવે ત્યારે તેના તે જ ગામતળમાં તેના તે જ ગામથી ઉપર મૂળ પુરુષના બંશને આવી વસે છે; તેની તે જ જમીન પારકા કબજામાં ગઈ હોય તો મોં માઝ્યા પૈસા આપી પાછી મેળવે છે, અથવા શાહુકારના દાસ થઈ તે જ જમીન ખેડે છે. દુકાળના પ્રસંગો વીસ્યા પછી રવડતાં રહેલા માણસો પુનઃ તે જ ગામે આવી વસે છે, ત્યાં જ પોતાના સુખ દુઃખના દહાડા વીતાવે છે. આ સ્થાનિક પ્રીતિ અને યૂથમાં રહેવાનો સ્વભાવ હિંદુસ્થાનની વિશાળ ભૂમિને ઉત્તમ સાહસ વડે ખેડતા વેપારધંધાથી ધનવાન બનાવી શક્યો નથી, તો પણ શાંતિથી પ્રાપ્ત કરેલી ઝોછી સંપત્તિએ તે ભૂમિના વસનારાને સુખનું ભાન કરાવી શક્યો છે.

દરેક ગામ નાના મોટા પ્રમાણમાં સંપૂર્ણ રાજ્ય હોય એમ પોતાનો બ્યવહાર ચલાવે છે. પોતાની સઘળી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે તેવા ધંધાધારીને તે સંસ્થામાં સ્થાન હોય છે. કંઈ નહિ તો એક સુધાર, એક લવાર, એક કુંબાર, એક ચમાર અથવા મોચી, એક શાહુકાર, એક પુરોહિત અથવા કાજી, એક પગી—એ પ્રમાણે ઉપયોગી કુટુંબો ગ્રામસંસ્થામાં હોય છે અને પરસ્પરને મદદ કરી નિભાવ કરે છે. અને ઘણા ખરાબે ગામમાં જમીનનાં પસાયતાં અસલથી ચાલતાં આવેલાં હોય છે કે તેઓને તે ગામમાં જ રહેવાનો મોહ થાય. સામાન્ય તકરારો, તંટાણિસાદ, ગૃહસંસારના કજીઆ અને ત્યાં સુધી ગામ બહાર નિકાલ થવા સાર જતા નથી. રૈયતવારી ગામોમાં જ્યાં વ્યક્તિનું પ્રધાનપણું છે ત્યાં પણ મુખ્યની પ્રતિષ્ઠા હોય તો તકરાર બહાર જવા પામતી નથી. જ્યાં ગામનું બંધારણ મજબૂત—એટલે બાગદારી,

નરવાદારી, તાલુકદારી જેવું હોય છે. સાં. ગામના માલીક મતાદાર અથવા લંબરદારના કુટુંબોની પંચાયતથી આવી તકરારોનો નિર્ણય આવે છે. હાલના જમાનામાં ગામ લોકોની આંતર વ્યવસ્થા શિથિલ થઈ છે, અને નવા કેળવણેલા ખેડુતના છોકરાઓ આ. પરાપૂર્વનાં રૂઠું બંધનો છૂટી ગયુંતા નથી; તેા પણ આમસંસ્થાનું મૂળ સ્વરૂપ હવે ઝાઝાથી શકાય તેમ રહ્યું છે.

આ પ્રમાણે જો કે હિંદુસ્થાનમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી આમસંસ્થામાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં બીજા રહેલાં છે, તેા પણ યુરોપની પેઠે પ્રતિનિધિ દ્વારા સ્થાનિક વહીવટ ચલાવવાની સંસ્થા હિંદુ અથવા મુસ્લમાની રાજ્યમાં વિકાસ પામી શકી નથી. પ્રાચીન હિંદુસ્થાનનાં રાજ્યતંત્રની મર્યાદામાં પૈર (Urban) અને જનપદ (Rural) વિભાગો પડતા હતા, અને તે વિભાગોની રક્ષણપદ્ધતિ કંઈકે જૂઠા પ્રકારની હતી. કરનો બોલે જનપદ ઉપર પડતો હતો, અને નગરવાસીઓ (પૈર અથવા નાગરિક) કર વિનાના રહેતા હતા. જનપદનાં ગામોની સુધ-રાધનો આધાર માત્ર આમસંસ્થા ઉપર જ રહેતો; અને ગામની વજેમાંથી અથવા ખજામાંથી દાણા અથવા અનાજ આપી' ભંગીઓ પાસે કામ લેખામાં આવતું. આ પ્રચાર હાલ પણ ઘણાં ગામોમાં માણે જ છે.

નગરમાં અથવા મોટા કસબામાં શહેરસુધારાના ખાસ નિયમો હતા એમ ટ્રાઈલ-અર્થશાસ્ત્ર સાક્ષી પૂરે છે. રસ્તામાં કચરો વિગેરે નાંખવાનો પ્રતિબંધ હતો, તળાવ કુવા વિગેરેનાં પાણીને લગાડનારને નગરનાં મુખ્ય સ્થાનોમાં અપકારક કૃત્ય કરનારને દંડની શિક્ષા થતી; મઠમાં બાળવા સારૂ સ્મશાનની જગ્યાઓ નિર્માણ થયેલી હતી; અને તે સ્થાન વિના બીજી જગ્યાએ મઠમાં દાટનાર અથવા બાળનારને સજા થતી. આ ઉપરાંત કસબાની અથવા નગરની વ્યવસ્થા રાખવા અધ્યક્ષોની યોજના રાખવામાં આવતી. ચાલુક્ય અથવા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે મગધરાજ્યમાં નગરની વ્યવસ્થા ઉંચા પ્રકારની હતી.

મેગેસ્થનીસ લખે છે કે, નગરવ્યવસ્થા છ પંચાયતથી કરવામાં આવતી હતી. એક પંચાયત નગરમાં ચાલતી ધધા અને ઉદ્યોગ ઉપર દેખરેખ રાખતી. બીજી પંચાયત પ્રવાસીઓ અને પરદેશીઓનાં રક્ષણ; અને સવડ ઉપર દેખરેખ રાખતી. પ્રવાસીઓને ઉતારા આપતા, અને પરદેશીઓની હિલચાલની નોંધ બારીકાઈથી લેતી. એક રાજ્યમાંથી પરાજ્યની સત્તામાં તેમને વળાવા આપી મોકલવામાં આવતા, અને દેવસંજોગે તેઓ ગુજરી જાય તેા પ્રવાસીનાં સગાંની શોધ કરી તેમની મીલકત તેમને સ્વાધીન કરવામાં આવતી. માંદા પ્રવાસીની સારવાર કરવામાં આવતી, અને મરણ પછી તેમનાં શવની રીતસર વ્યવસ્થા થતી. ત્રીજી પંચાયત જન્મમરણની નોંધ રાખતી; અને મરણનાં કારણો પણ નોંધાતાં હતાં. ચોથાં વર્ગ વેપાર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. તે પંચાયતના મેમ્બરો કાઠલાં તથા માપના ખરાપણા બાબત મોકલી રાખતા. પાંચમે વર્ગ સ્થાનિક કારીગરીની ચીજો જાહેર લીલામથી વેચાય તે બાબત દેખરેખ રાખતો હતો. જૂની અને નવી ચીજો ભેગી કરી વેચનારને દંડ થતો. છઠાં વર્ગ વેચાણ કીમતનો દલાઈ રાજ્યની ત્રીજેરી સારૂ વસૂલ લેતો હતો.

ઉપરનો હેવાલ મગધરાજ્યાધિપતિ ચંદ્રગુપ્તના સમયનો મેગેસ્થનીસની નજર આગળનો છે;

મને તેથી ચાલુક્યના અંશમાં જે રાજ્યપદ્ધતિનું જાણુન છે તે વસ્તુતઃ અમલમાં મૂકાયલું માનવાને આપણને સમજાઈ કારણ મળે છે.

અમલદારોના મહારાજા અધિકારના સમય પછી એક છત્ર નીચે લગભગ સઘળું હિંદુ-પ્રાચીન મુગલ રાજ્યના સમયમાં આવ્યું હતું. તે રાજ્યના પ્રતાપી-શહેનશાહ અકબરના સમયમાં નગર-અથવા-કસ્ટમાનું અધ્યક્ષપણું કોટવાળા નામના અમલદારમાં રચાયેલું હતું. તે અમલદાર પોલીસ, માસ્ટરેટ તથા મુલકી અધિકારી પણ હતા. અને સ્થાનિક મ્યુનિસિપલ સત્તા પણ તેના હાથમાં હતી. ખ્રીડીશ રાજ્યમાં પણ મુલકી અને ફોજદારી હકુમત ન્યાયાલય પડી નથી તેવા પ્રાંતમાં, અને ન્યાયાલય મ્યુનિસિપલ કમીટીના કારભાર હોવાના અધ્યક્ષમાં રહ્યા છે ત્યાં મોગલ બાદશાહી જેવી સત્તા એક જ અમલદાર-જેને કલેક્ટર કહે છે તેમાં સમાયેલી રહેલી છે. માત્ર કોટવાલ નગરનો અધિપતિ હતો, ત્યારે કલેક્ટર એક જ હોવાનો સત્તાર જેવો અમલદાર છે. કોટવાળાની સત્તા જેવી અસાધારણ હતી તેવી તેની જવાબદારી પણ ભારે હતી.

“ચીન-ઈન્ફ્રાચેરી” માં લખે છે કે:—

“આ બોલાને ધારણ કરનાર ધણે અનુભવી, પ્રતાપી, ચાલાક, પુખ્ત વિચાર કરનાર, ક્ષીર, હિંમતવાન અને દયાળુ હોવા જોઈએ. તેની ચાલાક દેખરેખ અને રાત્રિના દરવા વડે નગરવાસીઓ નિર્ભય રહેવા જોઈએ, અને દગાખોર મુએસા જેવા રહેવા જોઈએ. તેણે ધર અથવા મકાનોનું રજીસ્ટર રખાવવું. તથા મુખ્ય રસ્તાનું લીસ્ટ રખાવવું જોઈએ; અને નગર-વાસીઓ સુખ દુઃખમાં પરસ્પર ભાગી-ચાય તેવી રીતે તેમને વિશ્વાસમાં લેવા જોઈએ. નગરના વિભાગ અથવા વોર્ડ પાડી તે ઉપર એક અધ્યક્ષની નીચે તે હતાના જનાર આવનારની હિંમતવાન સંબંધમાં તેણે શોધો રિપોર્ટ માગવો; અને અગત્યના અથવા ખુલ્લે પડી રહેલા કોઈ ચાલાક માણસને ગૂઢ પુરુષ (Detective) તરીકે તેણે રાખવો જોઈએ; અને તેણે આપેલી બાતમીઓના સાત્તા ખોટાપણા બાબત તેણે ચોકશી કરવી જોઈએ. તેણે ધિલાઈદી સીરાઈ અથવા પાનથાળામાં બહારના પ્રવાસીઓને ઉતારવા ગોઠવણ કરવી; અને તેમની હિંમતવાનની જૂદા જૂદા વેશધારી ગૂઢ પુરુષ મારફત નોંધ લેવી જોઈએ. જૂદા જૂદા વર્ગના માણસોની ઉપજ ખરચ તેણે ધ્યાનમાં લેવું, અને સમ્ય રીતભાત વડે પોતાનો કારભાર ચાલાકીથી તેણે દીપાવવો જોઈએ. મુદ્દાધારીઓનું પંચ દરાવી તે પંચના આગેવાનને તેણે મુકરર કરવો, અને એક દલાલ રાખવો. આ લોકોની મદદથી તેણે કબજિફતના ધંધાને વ્યવસ્થામાં મૂકવો તેણે આ આગેવાનો અને દલાલો પ્રાસેદો ધંધાના સમંધી રિપોર્ટ માગવા જોઈએ, સરીઆમ રસ્તાની સ્થિતિ તેણે જોવી જોઈએ, પેસવાના માર્ગ આગળ દરવાજાની વ્યવસ્થા રખાવવી જોઈએ, અને ગંદકી થતી અટકાવવી જોઈએ. પહેલી રાત પછો સોકરને નગર બહાર જવા આવવાનું તેણે અટકાવવું જોઈએ. આજસ માણસોને ધણે લગાડવા જોઈએ. જૂદાં વેરનાં કારણો નાજુક કરવાં જોઈએ, અને સાપુરાણ પરપ્રેશ તેણે અટકાવવો જોઈએ તેણે જોરોને પકડી આપવા જોઈએ, અથવા ચોરાયેલા માનસું ટેકાણું પાડવું જોઈએ; પ્રસંગે નુકશાની પણ ભરી આપવી જોઈએ. હયાત્તર, હાથી, શીયા, ઉટ, બકરાં, ઘેટાં, તથા વેપારના સાત્ર વિના બીજા પદાર્થ ઉપર જકાત લેવાય તેવું ધોરણ રાખવું જોઈએ. દરેક સુખમાં હાલકી, જકાતનું ધોરણ દાખલ કરવું જોઈએ. જૂના સીકા અથવા નાણાંને પ્રાણ મેળવી ચીજોમાં મોકલી તેને ગળાવી નખાવવા જોઈએ.”

રાજ્યમાં ચાલતા ચલણી સોના રૂપાનાં નાણાંમાં ઘસારો બનતો સુધી ન ચાપ તેવી દેખરેખ રાખવી, અને ખોટા ઘસારાની પૂરી કરી લેવી જોઈએ. બાવની ચક્ર ઉતર ઉપર દેખરેખ રાખવી, અને નગર બહાર વેચાણ થતું અટકાવતું જોઈએ. શ્રીમાન માણસોએ પોતાના ઉપયોગ કરતાં જાદે ચીજો બહાર લઈ જવી નહિ. શેર અને ગજ વિગેરે વગન અને માપની તેણે ચોકશી રાખવી, અને મુકરર કરેલા ધોરણુથી ઓછાં વત્તાં માપ ન વપરાય તેવી દેખરેખ રાખવી. દારૂનું વેચાણ બંધ કરવું, અને દારૂ ગાળવાનો ધંધો અટકાવવો, પણ કોઈના ઘરની એજ ઉધાડવી નહિ.

ખીનવારસી ગુજરી જનારની મીલકતની યાદી કરવી, અને પોતાને કબજે લેવી. સ્ત્રી પુરુષો માટે ધર્મિયદાં નાવ રાખવાં. સાર્વજનિક નવાણુ અથવા કેનાલ ઉપર આબરૂદાર માણસને અમલદાર તરીકે મૂકવા, અને સ્ત્રીઓને ધોડે એસવા દેવી નહિ. બળદ ભેંસ, ઘોડા અથવા ઉંટને હલાક કરવા દેવાં નહિ, અને ગુલામની જાતની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારવા દેવી નહિ, તેમ ગુલામને વેચાવા દેવા નહિ. કોઈ પણ સ્ત્રીને તેની મરજી વિરુદ્ધ સતી થવા દેવી નહિ અને જેને દેહાન્ત શિક્ષા થવાની છે તેને એડીમાં રાખવો નહિ; x x x x x x x ધર્માન્ધ સાધુઓ અને ફકીરોને કાઢી મૂકવા જોઈએ, અથવા તેમના ધર્તીંગને તેણે અટકાવતું જોઈએ; પણ આમ કરવામાં સાચા સાધુ સંન્યાસીને અથવા ફરતા ફકીરોને હેરાન ન ચાપ તેની સંભાળ રાખવી. કસાઈ તથા પારધીઓનો વાસ ધર્મિયદો રખાવવો જોઈએ, તેવી રીતે બંગી વિગેરે હલકા ધંધા કરનારને ધર્મિયદો વાસ આપવો જોઈએ. x x x x x x x નગરની બહાર અને પશ્ચિમમાં સ્મશાનભૂમિ રખાવવી જોઈએ.”

બ્રીટીશ રાજ્યના સંબંધ પહેલાં આપણા દેશમાં સ્થાનિક રાજ્યનાં ખીજ કેવા પ્રકારનાં હતાં તેનું ઝાંખું રૂપ ઉપરના લખાણથી પ્રકટ થયું હશે. તે સંબંધ થયા પાઠી કેવા પ્રકારનો વિકાસ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના રૂપમાં થયો છે તે સંબંધી વિચાર કરતા પહેલાં બ્રીટીશ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ચિત્રની બાલરેખા કેવા પ્રકારની છે તે જાણવાની અગત્ય રહે છે.

દરેક સુધરેલા દેશમાં રાજ્યસંસ્થાના એ રૂપ હોય છે:—(૧) કેન્દ્ર સત્તા (Central) અને (૨) સ્થાનિક સત્તા (Local). સમગ્ર દેશ ઉપર નિયંત્રત્વ એક સત્તામાં જામી રહેલું હોય તો જ દેશનું રાજ્યબંધારણ ટકી શકે છે; પણ તે કાં તો એક રાજ્યમાં સ્થપાયું હોય, કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓમાં સ્થપાયું હોય, અથવા પ્રતિનિધિઓની સંસ્થા સાથે જોડાયેલી સમર્થાદ નૃપસત્તામાં સમાયેલું હોય. ગમે તો રાજ્યરૂપ બ્યક્તિ (Individual) માં અથવા તો પ્રતિનિધિના સમૂહમાં (Bodyમાં) નિયંત્રત્વ હોય તો પણ તે નિયંત્રતાના બલ ઉપર જ રાજ્યસત્તા ટકી રહેલી હોય છે. સુધરેલા દેશોની રાજ્યસંસ્થાનાં રૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોય તો પણ તે રૂપ એ પ્રકારથી ઘડાયેલાં હોય છે.—કાં તો સ્થાનિક રાજ્યનું બંધારણ કેન્દ્રસત્તાથી રચાયેલું અને તેના તાબાનું હોય, અથવા કેન્દ્રસત્તા પોતે જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસનું પરિણામ હોય. જે કે અમુક દેશની રાજ્યસંસ્થા કયા વર્ગમાં પડે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તો પણ ગમે તે દેશના રાજ્યબંધારણનું સ્વરૂપ આપણને જ્ઞાન કરાવી શકે છે કે—આ રાજ્ય-તંત્ર કેન્દ્રસત્તાથી રચાયેલા સ્થાનિક રાજ્યબંધારણવાળું છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસ-રૂપ કેન્દ્રસત્તાવાળું છે. અમેરીકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ઓસ્ટ્રેલીઅન કોલોની વિગેરેમાં જે

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બાંધારણ છે તે કેન્દ્રસત્તાથી રચાયેલું છે, પણ સ્વતઃસિદ્ધ નથી. આથી ઉત્પન્ન ઇંગ્લન્ડ, નાંવે વિગેરે દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બાંધારણ સ્વતઃસિદ્ધ છે, અને કેન્દ્ર સત્તા (Limited Monarchy) તેના પરિણામ રૂપ બનેલી છે. આ બે પ્રકારનાં રાજ્ય-બાંધારણનાં પોલીટીકલ પરિણામો જૂદા પ્રકારનાં થાય છે. જ્યાં સ્થાનિક રાજ્યબાંધારણ કેન્દ્ર-સત્તાથી રચાયેલું અને તેના દબાણ નીચે હોય ત્યાં વહીવટ અથવા કારભાર ઘણો ચાલાકીથી ચાલે છે, પરંતુ લોકોની સ્થાનિક કારભાર કરવાની શક્તિ મંદ હોય છે. ઘણા સમયો સુધી તે શક્તિ ઉદ્ભવને પામતી નથી, ઉદ્ભવ થયા પછી અસાધારણ આવેશમાં આવી જાય છે, અને પરિણામે અસ્થિરતા અને અપ્રમાણિકપણા રાજ્યસત્તામાં ઉદય થાય છે. પરંતુ જ્યાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સ્વતઃસિદ્ધ હોઈ તેના પરિણામમાં કેન્દ્રસત્તા જામેલી હોય છે ત્યાં સુધારા મંદવેગથી થાય છે અને વહીવટમાં સ્પષ્ટતા વારંવાર થાય છે તો પણ લોકોની કાર્યદક્ષતા અને પ્રામાણિકતા ઉંચા પ્રકારની હોય છે અને સુધારો મંદવેગથી દાખલ થયો હોય તો પણ સ્થિર જામેલો રહે છે. ઇંગ્લન્ડનું રાજ્યબાંધારણ આ બીજા પ્રકારનો ઉત્તમ નમુનો છે. પાર્લામેન્ટની કેન્દ્ર સત્તા જામી તે પહેલાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાયા તે દેશમાં ઘણા જૂના વખતથી નખાયા હતા. કેન્દ્રસત્તાનો વહીવટ ખરી રીતે બારમા સૈકાથી આરંભને પામ્યો છે, અને તે કેન્દ્ર અમલદારોથી સ્થપાયો એમ કહેવામાં બાધ નથી; પરંતુ સ્થાનિક વહીવટ તેના કરતાં પાંચસો વર્ષનો જૂનો છે, અને ઘણું કરીને ટયુટન લોકોના વસવાટ થયા પછીના તેમના આચારના પરિણામમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે. સ્વરૂપમાં કહીએ તો Treasury, King's Bench, અને Parliament-ની સંસ્થાઓ લગભગ પ્લેન્ટાજીનેટ રાજવંશથી યદ્યપિ ગણાય છે. પરંતુ Township અથવા Parish, Shire અથવા County વિગેરે સ્થાનિક સંસ્થાઓ આફ્રિક પહેલાંની કહીએ તો ચાલે; અને આ ગ્રામસંસ્થા અથવા નગરસંસ્થાઓના જમાવટથી જ ઇંગ્લન્ડ એકપ્રજાત્યની બાવનાવાળું બન્યું છે. આથી જ્યારે કેન્દ્ર સત્તા ઉદયને પામી ત્યારે સ્થાનિક સત્તા સ્વતઃસિદ્ધ હતી, અને તેની અવગણના કરવાનો તેને અવકાશ જ ન હતો. આરોગ્યરક્ષણ સાર નવા ડિસ્ટ્રીક્ટ રચવા પડે અથવા ચુટણી સાર વિભાગ વ્યવસ્થા કરવી પડે તો પણ પાર્લામેન્ટ જૂના વિભાગને લક્ષમાં લઈ રચવાનું ચોક્કસ ગણતી અને ગણે છે. કાં તો જુના વિભાગને નવું નામ આપે છે, અથવા નવા વિભાગને જુનું નામ આપે છે. આ પદ્ધતિ ઇંગ્લીશ પ્રજાની પુરાણ-સંસ્થાની પ્રીતિ (Conservatism) નું ઉત્તમ દર્શાવ છે.

જેમ પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં ગ્રામ, દસગ્રામ, શતગ્રામ વિગેરે રાજ્યવહીવટ સાર જનપદની વિભાગવ્યવસ્થા હતી તેમ ઇંગ્લીશ સ્થાનિક રાજ્યની મૂળ વિભાગ-વ્યવસ્થા Township, Hundred, અને Shire ઉપર રચાયેલી છે. Townshipનું હાલનું નામ પ્રીસ્ટી ધર્મના સંબંધદાર Parish પડ્યું છે, અને Shireનું નામ નોર્મન લોકોના સંબંધથી County પડ્યું છે. Hundred (શત) વિભાગનું નામ માત્ર રહ્યું છે, પણ જૂની સંસ્થા લોપ પામી ગઈ છે, અને તેને સ્થાને બીજી ઘણી સંસ્થાઓ જન્મ પામી છે. Hundred (શત)ની સંસ્થા ઘણી જૂની ગણાય છે, અને ફ્રેન્ક (Frankish) રાજ્યોએ છૂટા સૈકામાં, અને એડગરે (Eadgar) દસમા સૈકામાં તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો કહેવામાં આવે છે. ક્ષતિહાસદ્વારા એટલું જણાય છે કે Hundredની સંસ્થા પોલીસ ડિસ્ટ્રીક્ટનું કામ કરતી. તેમની મર્યાદામાં ચોરી અથવા બીજા ગુન્હા કરનાર માત્રમ પડે તો તેમાં વસતારની સામુદાયિક જવાબદારી ગણાતી, અને આથી

આ સંસ્થા વિશેષ જોડીસ અથવા ગ્રામની જોડીસની જૂની સંસ્થા ઉપર હાલ આપણે ત્યાંની ફીફ્ટીકટ જોડીસ અંકુશ રાખે છે તેમ રાખતી હતી; અને તેથી Hundred હતો અથવા નેને Hundred-man કહેતા તે ફીફ્ટીકટ જોડીસનો વડો ઉપરી ગણાતો હતો. આ Hundred-manમાંથી High Constableની જગ્યા ઉપજાય છે હતી.

ઉપરના ત્રણ સ્થાનિક રાજ્ય વ્યવસ્થાના વિભાગ ઉપરાંત Boroughની સંસ્થા જૂના વખતથી ઈંગ્લેંડમાં પ્રકટ થઈ હતી. Town (Tun=ગ્રામ) ના કરતાં Borough (burgh=કંસો) જોડી વસ્તીવાળો અને ફીફાવાળો ભાગ ગણાતો, Tudor રાજ્ય પછી Town જે પ્રથમ ગ્રામવાચક શબ્દ હતો તે બદલાયો, અને Boroughના સમાન અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો.

બ્રીટીશ સ્થાનિક રાજ્યના આંતર વિભાગોની જોડવણી નીચે મુજબ થઈ શકે છે:—

વર્ગ (અ)—Township અથવા Parish.

(૧) Urban Parish.

(૨) Rural Parish.

વર્ગ (બ)—Hundred

(૧) Hundred

(૨) Petty Sessional Division

(૩) County Court District

(૪) Poor Law Union.

(૫) Sanitary District.

(૬) Highway District.

વર્ગ ક—County.

(૧) Parliamentary County.

(૨) Military and Judicial County.

(૩) Administrative County.

(૪) Joint Committee.

વર્ગ દ—Borough.

(૧) Parliamentary Borough.

(૨) Municipal Borough

આ વિભાગોની આંતર વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તેનું વર્ણન કરવામાં ત્રણે વિસ્તાર થવાનો સંભવ રહે છે. પણ ઉપરના ટેબલ ઉપરથી જોઈએ સમજશે કે નાના Parishમાં Parliamentની હેવટ મર્યાદા સુધી સ્થાનિક રાજ્યતંત્રનું શિરણ ચાલ્યું આવે છે, અને કેન્દ્ર સત્તા ઉપર સ્થાનિક સત્તા ઊંડી ત્રણસર કરે એવી રાજ્યતંત્રના સૂત્રની રચના છે.

પણ અત્રા સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે આવા સ્થાનિક સંસ્થાનતંત્રની વિભાગવ્યવસ્થા આ-
પણા હિંદુસ્થાનમાં પણ છે તો શા કારણથી કેન્દ્ર સત્તા ઉપર તેની અસર થવી નથી? તેનું
ઉત્તર એ છે કે આપણે ત્યાં ગામ, તાલુકો, જિલ્લો, સેશન-વિભાગ, સેનેટરી, ડિસ્ટ્રિક્ટ,
તાલુકા-લેક્સાબોર્ડ, ડિસ્ટ્રિક્ટ લેક્સાબોર્ડ, મ્યુનીસીપલ ડિસ્ટ્રિક્ટ—વિગેરે વિભાગવ્યવસ્થા
લગભગ સમાન નામ વાળા છે, પરંતુ તે નામ માત્ર છે અને સ્ત્રીકીય વિભાગમાં જેવી રીતે
સ્વરાજ્યનું સત્તા પરોવણું છે, તેનું આપણા વિભાગમાં પરોવણું નથી. આપણા વિભાગોમાં
કેન્દ્ર સત્તા વડે સ્થાનિક સંસ્થાનતંત્રની રચના રચાય છે, અને તે પ્રમાણે કાર્યભાર ચાલે છે.
અર્થાત્ આપણા વિભાગોનું આંતર જનન નથી પરંતુ બાહ્યે ગઈ તે જ છે.

રાજ્યતંત્રનાં ચાલક સૂત્રો ચાર પ્રકારનાં હોય છે, અને જ્યાં આ ચાર સૂત્રો સુવ્યવસ્થિત
ગણવાયેલાં હોય છે—ત્યાં કાર્યપ્રવાહ બરાબર ચાલે છે. રાજ્યતંત્રનું પ્રથમ સૂત્ર કાયદાની રચ-
નાનું છે—અથવા ચાલુકાની પરિભાષામાં કહીએ તો ધર્મવ્યાયમ એ પ્રથમ અંગતનું છે.
પ્રજ્ઞના બાલ આચારને નિયંત્રિત કરનાર સામાન્ય નિયમોની રચના સ્થવી—અને legi-
slative (ધર્મસ્થાયમ) દિશા કહેવામાં આવે છે. આ કાયદા અથવા ધર્મ—આચાર—ના નિયમો
બંધાય પછી તે નિયમોનો પ્રવાહ ચલાવનાર સત્તાધીશોને નીમી તે પ્રમાણે કાર્યભાર ચલાવવો
એ બીજું સૂત્ર છે. આને Administrative અથવા રાજ્યકારભાર ચલાવવાની દિશા
કહે છે. રાજ્ય કારભાર સાર નાણાં શી રીતે ઉભાં કરવાં, અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ
કરવો—એ સંબંધી મુખ્ય કામના અંતર્ભાવ આ શાખામાં થાય છે. આ શાખાના ચાલક
નેતાઓમાં કાર્ય કરવાની અસાધારણ જુદી અને સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં દક્ષતા અથવા વિવેક
રહેલાં હોય છે. કાર્યભારની દિશાનું નિર્માણ થયા પછી તે નિયત વ્યવહારને અમલમાં મૂક-
વાની સત્તાને રાજ્યતંત્રની Educative કેળવનાર દિશા કહે છે. આ શાખાના અધ્યક્ષોને કર્તવ્યમાં
સ્વાતંત્ર્ય ઓછું હોય છે, અને નિર્માણ કરી આપેલી પદ્ધતિએ આ અમલદારોએ કામ કરવાનું
હોય છે, અને શાસનોને અમલમાં મૂકવાનાં હોય છે. રાજ્યતંત્રનું ચોથું સૂત્ર ન્યાયનું અર્થાત્
Judicial છે. નિર્માણ થયેલા કાયદાઓ, તેના આધારે ચાલતો કાર્યભાર અને અમલદારોથી
થતાં કર્તવ્યો—એ સર્વ અમુક પ્રસંગે યોગ્ય રીતે લાગુ પાડવામાં આવ્યાં છે કે કેમ તેનો
નિર્ણય વિવાદપદ્ધતિથી કરવાનું કામ આ શાખાનું છે. આ ચાર પ્રકારનાં રાજ્યતંત્રનાં સૂત્રો
આપણા અર્થશાસ્ત્રમાં પણ સ્વીકારાયાં છે:—

અનુસાસિદ્ધિ-ધર્મેણ વ્યવહારેણ સંસયવા ।

ન્યાયેન, ચ, ચતુર્થેન, ચતુરક્તાં મહીં જયેત્ ॥

આ ચાર શાખાનાં રાજ્યસૂત્રો પૈકી કાયદા બાંધવાનું અને તે પ્રમાણે કાર્યપ્રણાલિકા
રચવાનું કામ પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિથી થાય તો જ તે રાજ્યતંત્રમાં સ્વરાજ્યની ભાવનાનો પ્રવેશ
થયો સ્વીકારાય, અને તેમ જાય ત્યારે જ અમલ કરનારના હુકમો અને ન્યાયાધીશના ન્યાય-
નિર્ણયો પ્રજ્ઞના સ્વમતને અનુસાર થયેલા ગણાય. જ્યાં પ્રથમનાં બે સૂત્રો પ્રજ્ઞના પ્રતિનિ-
ધિના હાથમાં નથી ત્યાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ગણાય નહિ, અને કેન્દ્ર સત્તાથી સ્થાનિક વહીવટ
થયો હોય તો પણ તે સ્થાનિક સંસ્થાનતંત્ર કહેવાય પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નહિ.

બ્રીટીશ સ્થાનિક રાજ્યતંત્ર (Local Government) સ્વરાજ્યની વાસ્તવ ભાવના વાળું છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વ રૂપ અંશનો પ્રત્યેક શાખામાં પ્રવેશ છે, અને તેથી જે અમલ થાય અથવા જે ન્યાય મળે તે અમુક વ્યક્તિને અણગમો ઉત્પન્ન કરનાર થાય તો પણ પ્રજા મતને વિરોધી થણે ભાગે હોઈ શકતો નથી. વળી બ્રીટીશ સ્થાનિક રાજ્યતંત્ર કાયદાથી-સ્વધર્મથી-પ્રાપ્ત છે (Legal), પણ આપણીથી (prerogative) પ્રાપ્ત થયેલું નથી. કોઈ પણ સ્થાનિક સંસ્થા, અથવા સ્થાનિક અમલદાર ચોક્કસ કાયદાના આધાર વિના પ્રવૃત્તિ કરી શકતાં નથી. તેવી સંસ્થા અથવા અમલદાર જો કંઈ પણ કામ કરે, જે ખાનગી સખસને ક્યું હોય તો ગેરકાયદે ગણાય, તો તે કામ બદલ તેણે કાયદાનો આધાર બતાવવો જોઈએ, નહિ તો ખાનગી સખસની પેઠે તે જવાબદાર થાય છે. કાયદાના આધાર વિના કોઈ સ્થાનિક સંસ્થા અથવા અમલદાર કામ કરે અને તે અપકૃત્ય કરતું હોય તો તેને ખાનગી સખસની પેઠે ન્યાયની કોર્ટમાં ઉભા રહેવું પડે છે, અને આરોપ સાબીત થાય તો તેને ખાતા તરફથી બરતરફ કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ ન્યાયની કોર્ટથી શિક્ષા પણ થાય છે. આ પદ્ધતિ સ્થાનિક રાજ્યતંત્રમાં જ છે એમ નથી, પણ બ્રીટીશ રાજ્યના કેન્દ્ર સત્તાના મુખ્ય અધિપતિને બાદ કરતાં બાકીના સધળાને પણ લાગુ પડે છે. માત્ર છેવટની સત્તા King in Parliament—નાં કૃત્યો કાયદાના બંધનથી મુક્ત છે, તે વિના સધળા અમલદાર અથવા સત્તા ધારણ કરનાર મંડળોનાં કામો ખાનગી સખસની પેઠે કાયદાના પ્રતિબંધોને વશ છે. ઉત્તમ હેતુથી કોઈના ધરમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અમુક કાગળોની શીઘ્ર સાફ પ્રવેશ કરે અને તે પ્રમાણે પ્રવેશ કરવાનો કાયદાથી તેને અધિકાર પ્રાપ્ત ન હોય તો તે પ્રવેશ સાપસધ પ્રવેશનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ બ્રીટીશ રાજ્યતંત્રનો મહિમા છે. પર-રાજ્યમાં—અને યુરોપનાં કેટલાક સુધરેલાં રાજ્યોમાં અમલદાર અને ખાનગી સખસ વચ્ચેની તકરારનો સુકાદો ન્યાયમંદિરે ન થતાં વરિષ્ઠ કાર્યભારી અમલદારોથી થાય છે.

આ ઉપરાંત બ્રીટીશ સ્થાનિક રાજ્યતંત્રનું બેદક લક્ષણ તેની સ્વતંત્રતા છે. અર્થાત્ પોતાની પ્રાપ્ત મર્યાદામાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી દરેક સ્થાનિક સંસ્થા અથવા અમલદાર સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરી શકે છે. કેન્દ્ર સત્તા અને તેના અધ્યક્ષો સ્થાનિક સત્તા અને તેના અધ્યક્ષો ઉપર જે અંકુશ રાખે છે તે દેખરેખ દ્વારા સહાયક તરીકે રાખે છે, પણ નિર્ધંતા તરીકે નહિ. જ્યાં સુધી સ્થાનિક સંસ્થા પોતાનું કામ યોગ્ય રીતે ચલાવે, અને કાયદાના બંધનને વશ વર્તે ત્યાં સુધી સખસનો થાય તો પણ કેન્દ્ર સત્તા તેમાં આડે આવતી નથી એટલું જ નહિ પણ અમુક સખસન વડે કોઈ સખસને નુકસાન થયું હોય તો તેની અરજી ઉપરથી પણ સ્થાનિક સત્તા ઉપર હુકમ કરવાનો અથવા આડે આવવાનો કેન્દ્ર સત્તાને અધિકાર નથી. આ આંતર સ્વાતંત્ર્ય વડે બ્રીટીશ રાજ્યની સ્થાનિક સત્તાઓ પ્રજામતના શુદ્ધ આદર્શ રૂપ હોય છે, અને કેન્દ્ર સત્તાથી અણબધતી દબાયેલી રહેતી નથી.

આ ઉપરથી બ્રીટીશ સ્થાનિક રાજ્યતંત્રમાં સ્વરાજ્યનાં મુખ્ય લક્ષણો સમાયેલાં નોંધે મુજબ જણાશે:—

(૧) સ્થાનિક રાજ્યતંત્રના કાયદાઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ બાંધે છે.

(૨) સ્થાનિક રાજ્યતંત્રની કાર્યભાર કરનારી સંસ્થાઓ અથવા અધ્યક્ષો પ્રબળ તરફથી નિભાય છે.

(૩) સ્થાનિક રાજ્યતંત્રના ઠરાવોના અમલ કરનાર અધ્યક્ષોનાં કૃત્યો ખાનગી સખસની પડે કાયદાના બંધનને પશ્વ પળે છે, અને અધ્યક્ષો ન્યાયાસન આગળ રજુ થઈ શકે છે.

(૪) સ્થાનિક રાજ્યતંત્ર આંતર સ્વતંત્રતાવાળું છે, અને કેન્દ્ર સત્તાને તેનાં કૃત્યો શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને કાયદા પ્રમાણે બ્યાં સુધી થતાં હોય ત્યાં સુધી આડે આવવાનો હક્ક નથી.

બ્રિટીશ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં બેઠક લક્ષણો જાણ્યા પછી આપણા હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટીશ રાજ્યના સંબંધ પછી સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કેવી રીતે વિકાસ થયો છે તે જાણાવવાની અગત્ય છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની મુખ્ય સંસ્થાઓના બ્રિટીશ રાજ્યમાં નીચે મુજબ વિભાગો પડે છે:—

(૧) નગર અથવા કસ્ટા સંબંધી સંસ્થા જેને મ્યુનીસીપાલિટી કહે છે.

(૨) ગામોના સમૂહ સંબંધી સંસ્થા જેને લોકલ બોર્ડ કહે છે.

(૩) બંદરવાળાં નગરોને લગતી સંસ્થા જેને પોર્ટ ટ્રસ્ટ કહે છે.

(૪) મોટાં ગામોને લગતી સંસ્થા જેને સેનેટરી કમીટી અથવા સેનેટરી બોર્ડ કહે છે.

મ્યુનીસીપાલિટીની સંસ્થા આપણા દેશના ઇલાકાની રાજધાનીમાં લગભગ બસે વર્ષ પહેલાં જન્મ પામી છે. સને ૧૬૮૭ માં ઈંગ્લેન્ડના મહારાજા બીજા જેમ્સે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને મદ્રાસમાં કોરપોરેશન અને મેયરની કોર્ટ સ્થાપવાની સત્તા આપી હતી. તે નગરના આરોગ્યનું રક્ષણ કરવા બધી અગવડો ઉત્પન્ન થવાથી કંપનીના પ્રખ્યાત ગવર્નર સર જોશીઆ આઇડે આ યોજના ઉભી કરી હતી. આ નગરનું સ્થાનિક રાજ્ય મુધરેલાં ઈંગ્રેજ ધોરણ ઉપર રચ્યું હતું, અને તે સંસ્થાના મેયર વિગરેને નિશાળનું મકાન બાંધવા, શિક્ષણ આપવા, નગરને શણગારવા વિગરે કામ સારૂ ટેક્સ ઉઘરાવવાનો અને ખરચ કરવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. લંડનના લોર્ડ મેયર અને ઓલ્ડરમેનની પેઠે મદ્રાસના મેયરનો દબદબાભરેલો વ્યવહાર ચાલતો, તેમના આગળ બે ચાંદીના છડીદાર ચાલતા. આ સત્તા અને ભપકાથી મદ્રાસના લોકો એજન્યા નહતા, અને તેઓ પ્રલક્ષ (direct) કર આપવાને સામા થયા. ટાઉનહૉલ, નિશાળો, ફેનેજ વિગરે સાફ નવા કોરપોરેશનથી પ્રલક્ષ કર મારફત નાણાં ઉભાં થઈ શક્યાં નહિ, અને આખરે મેયરને રસ્તા સાફ કરવા સારૂ ઓક્ટ્રોઇ અથવા જકાતના રૂપમાં પરોક્ષ અથવા આડકતરી રીતે (indirect) કર લેવાની મંજૂરી મેળવવી પડી હતી.

સને ૧૭૨૬ માં મદ્રાસ, મુંબઈ તથા કલકત્તા નગરોમાં મેયરની કોર્ટ સ્થપાઈ હતી અને મદ્રાસના ચાલુ ધોરણ પ્રમાણે તેને કામ કરવાનું હતું. આ કોર્ટને માત્ર ન્યાયનિર્ણય કરવાનો હતો, પણ કારભારની સત્તા તેમના હાથમાંથી લઈ લેવામાં આવી હતી.

સને ૧૭૩૩ માં મ્યુનીસીપલ કારભાર અથવા વહીવટનું કાયદેસર બધોરણ થયું. આ આર્ટર એક્ટ વડે ઇલાકાનાં નગરોમાં કંપનીના મેકરોમાંથી, અને બ્રિટીશ પ્રબળમાંથી " જસ્ટીસ

ઓફ ધી પીસ ” ની નિમનોડો કરવામાં આવી હતી. આ જસ્ટીસોને ન્યાયની કામ ઉપરાંત શહેરસ્થુધાર્થી, રસ્તા-રિપેર વિગેરે સાથે ઘર અથવા સ્થાવર મીલકત ઉપર કર નાંખી નાણાં ઉભાં કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. સને ૧૮૪૦ થી ૧૮૫૩ સુધીમાં મ્યુનીસીપલ બંધારણમાં સુટંણીના અંશ દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ સને ૧૮૫૬ માં તે અંશ કાઢી નાંખવામાં આવ્યો, અને ત્રણ સરકારથી નિભાયેલા નોકરો વડે મ્યુનીસીપલ કારભાર ચલાવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. કેન્દ્ર સત્તા ત્યાર પછી બ્રીટીશ મહારાજામાં સંક્રાન્ત થઈ અને સને ૧૮૬૧ ના કાઉન્સીલ્સ એક્ટ થયા પછી પ્રત્યેક ઇલાકામાં મ્યુનીસીપલ બંધારણ સ્થાનિક કાયદા પ્રમાણે થવા લાગ્યું, અને ત્રણ ઇલાકાની રાજધાનીમાં ત્રણ સ્થાનિક કાયદા થયા.

ઇલાકાની રાજધાની બહાર મ્યુનીસીપાલેટીનું બંધારણ જીલાનાં નગરોમાં સને ૧૮૪૨ પહેલાં નહતું. આ સાક્ષમાં બંગાળાને લખતો કાયદો થયો અને તેના ઉદ્દેશ સાર્વજનિક પ્રવાસનાં સ્થાનોના રહેવાસીઓવડે લોકસુખાકારી અને સગવડ જળવાય તેટલા સાથે નાણાં ઉભાં કરી વ્યવસ્થા કરવાનો હતો. આ કાયદો તે સમયના લોકમતથી આગળ ધપેલો હતો, અને તેથી તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. એકજ કરખામાં તે દાખલ થવા પામ્યો હતો. લોકોએ કર ભરવા ના પાડી એટલું જ નહિ પણ કલેક્ટરે ત્યારે વસૂલ લેવા તજવીજ કરી ત્યારે તેના ઉપર સાપરાધ પ્રવેશની લોકોએ ફરીઆદ માંડી. ત્યારપછી સને ૧૮૫૦ માં સઘળા બ્રીટીશ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં લાગુ પડે તેવો કાયદો રચાયો હતો. તે પણ નિષ્ફળ નિવડ્યો. જો કે તેમાં પ્રત્યક્ષ કરને બદલે અપ્રત્યક્ષ અથવા આડકતરી રીતે કર લેવાનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. ઘણે ભાગે તે વાયવ્ય પ્રાંતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. મદ્રાસ અને બંગાળના પ્રાંતોમાં તે ખીલકુલ દાખલ થઈ શક્યો નહિ. માત્ર મુંબઈ ઇલાકામાં તે એકઠો નો પ્રસાર સારી રીતે થયો હતો. અને તેનું કારણ એ હતું કે તેમાં દાખલ કરેલું કરનું ધોરણ મરાઠા રાજ્યમાં દાખલ થયેલા સાપરવેરા જેવું હતું. સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ તથા મદ્રાસને સ્થાનિક કાયદા રચવાની સત્તા મળી, અને ત્યારપછી મ્યુનીસીપાલેટીનું બંધારણ જીલામાં સ્થાનિક ઇલાકાના કાયદા પ્રમાણે થવા લાગ્યું. ત્યાર પછી આપણા ઇલાકામાં સને ૧૮૫૦ નો એક્ટ ઘણો વખત ચાલુ રહ્યો. અને સને ૧૮૭૦ માં લૉર્ડમેયોના રાજ્યસમયમાં પ્રજાના વહીવટને આગળ પકડતું સ્થાન આપવા ઠરાવ થયો. તે નામદારે જણાવ્યું કે સ્થાનિક ઉત્સાહ, દેખરેખ અને કાળજીવડે કેળવણી, આરોગ્ય, દવાખાનાં ધર્મદા અને સ્થાનિક સાર્વજનિક ઉપયોગનાં બાંધકામેને લગતો વહીવટ સારો ચાલે છે અને આ વહીવટ કરવાની કેળવણીવડે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ભાવના લોકોમાં ખીલવા સંભવ છે, મ્યુનીસીપલ સંસ્થા બળવાન થાય છે, અને દેશી અને યુરોપીઓને એકત્ર થઈ કાર્યભાર કરવાના પ્રસંગ આવે છે. આ ઉદ્દેશને અનુસાર ઇલાકાના કાયદા રચાયા, અને આપણા ઇલાકામાં સને ૧૮૭૩ નો છઠો કાયદો પસાર થયો. આ કાયદાવડે મ્યુનીસીપાલેટીની ઉપયોગિતા વધી અને સુટંણીના ધોરણને સ્થાન મળ્યું; પરંતુ ઘણી જગ્યાએ સુટંણીનું ધોરણ દાખલ કરી શકાયું નહતું. સને ૧૮૮૨ નામદાર લૉર્ડ રિપનના રાજ્યવહીવટમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો સાચો પાયો સ્થપાયો. આ દરદર્શી રાજ્યવંત્રીને જણાયું કે સ્થાનિક કારભારમાં વધારે ઉભંગથી કામ કરવાની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને ટેવ પડવાથી તેઓ રાજ્યકારભારની કેળવણીનાં કિરણો સર્વત્ર પ્રસારી શકાશે. સને ૧૮૮૪ ના એક્ટ બેવડે આપણા ઇલાકામાં સુટંણીનું ધોરણ સારી રીતે

પ્રતેશ પામ્યું, જ્યને ઘણાં નગરોમાં અધ્યક્ષ અથવા પ્રેસીડેન્ટ તરીકે ખાતગી શુદ્ધરથને પસંદ કરવાનો લાભ આપ્યો; અને મ્યુનીસીપાલિટીની કારભાર કરવાની સત્તા અને જવાબદારી વધવા લાગી. પોલીસને લગતા ખસ્યનો બોલને મ્યુનીસીપાલિટી ઉપરથી ધણે ભાગે ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો, અને ઇલાકાની મહેસુલનો કેટલોક ભાગ મ્યુનીસીપાલિટીને હસ્તગત કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી કાયદામાં ઘણા સુધારા થયા અને છેવટે આપણા ઇલાકાની મ્યુનીસીપાલિટીનું અંધારણ સને ૧૯૦૧ ના એક્ટ ત્રણ મુખ્ય સ્વચ્છ છે, અને ત્યારપછી મ્યુનીસીપલ વહીવટમાં આંતર અંકુશ કેન્દ્રસત્તાના અધ્યક્ષોનો ગયો છે, પરંતુ બહારનો અંકુશ રહ્યો છે. આ અંકુશ કલેક્ટર અને કમીશનર રાખે છે. આ અમલદારો મ્યુનીસીપલ દફતર તપાસી શકે છે, અને સરકારની મંજુરીવડે મ્યુનીસીપાલિટીને ગેરકાયદે કામ કરતાં અથવા સાર્વજનિક હરકત થાય અથવા સુલેહનો ભંગ થાય તેવાં કામ કરતાં અટકાવી શકે છે. સ્થાનિક સરકાર મ્યુનીસીપાલિટી પોતાનો વહીવટ ચલાવવા તદ્દન અશક્ત નજાય, અથવા પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે તો સકારણુ નોંધ લઈ તેને વહીવટમાંથી દૂર કરી શકે છે.

સને ૧૯૦૧ નું મ્યુનીસીપાલિટીનું અંધારણુ અમલવાદે જેવાં મોટાં નગરોમાં ખાત્રીવાળું નજાયું છે, અને કાયદાના સુધારણુની જરૂર કેટલાકને નજાયું છે.

આપણે પ્રથમ નજાવી ગયા તેમ રાજ્યતંત્રના કાયદાના અંધારણુમાં અને નાણાંના વહીવટ સંબંધમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વરૂપ અંશને પ્રધાનપણું આપવાથી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય દીપે છે. પરંતુ કાર્યભારની દિશા નિર્માણ થયા પછી તેને અમલમાં મૂકવાની સત્તા (Executive) એકતંત્ર અથવા એકનિષ્ઠ હોવાની જરૂર મોટાં નગરોમાં નજાયવા લાગી છે. આ સૂત્ર જ્યાં એક વ્યક્તિનિષ્ઠ નથી હોતું, પરંતુ બહુમતાનુસારી હોય છે ત્યાં કાર્યભારની ગતિ મંદ ચાલે અને આંતર વ્યવસ્થા નિરંકુશ જેવી થઈ રહે છે.

આંતર વ્યવસ્થા રાખવાની સત્તા એક વ્યક્તિનિષ્ઠ રાખી કાર્યભારની દિશા નિર્માણ કરવાનું મ્યુનીસીપલ બોર્ડ પોતાના હાથમાં રાખે, અને તે પ્રમાણે યોજના ડાય, તો બોર્ડનું અંધારણુ પ્રજાકીય મેંબરોથી બહોળારૂપમાં ધડાય અને અધ્યક્ષ તેવા મેંબરોમાંથી ચૂંટાય તો સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિકાસ સારો થવા સંભવ છે. સરકારનો આ પ્રકારનો ઉદ્દેશજ છે, અને તે ઉદ્દેશને વળગી જે જે મ્યુનીસીપાલિટીઓ વર્તે છે તે તે સ્વરાજ્યનો વિકાસ સિદ્ધ કરતી ચાલે છે.

મ્યુનીસીપાલિટીઓનાં સમૂહ તરફથી સ્થાનિક ઇલાકાના રાજ્યતંત્રના કાયદા ધડનાર મંડળમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનું હવે પગલું હવે ચલાવવા લાગ્યું છે તેથી સ્થાનિક વહીવટને લગતા કાયદામાં પ્રજામતની છાપ પડવા સંભવ રહે છે.

પૌર વ્યવસ્થા રાખવામાં મ્યુનીસીપાલિટી જેવી સંસ્થા શી રીતે ઉદય થઈ અને કઇ દિશાએ તેનો વિકાસ થવો યોગ્ય છે તે સૂચવ્યા પછી જનપદનો સ્થાનિક કારભાર ચલાવનાર મંડળ પ્રતિ લક્ષ કરીએ.

મદ્રાસ અને મુંબઈ ઇલાકામાં ગ્રામસમૂહને ઉપયોગી સુધારા થવા સાર નાના મંડળનું બંધારણ સને ૧૮૬૫ પહેલાં થયું હતું. આ મંડળોમાં પોતાની મેળે બંડોળ ભેંચું કરવાની યોજના હતી, અને તે બંડોળવડે ગામડાંની નિશાળો, રસ્તા, અને દવાખાનાના વહીવટમાં સ્થાનિક સરકારી નોકરોને મદદ મળતી. બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવું મંડળોનું આત્મ-બંધારણ થયું નહતું. આ સંબંધમાં કાયદાનું પ્રથમરૂપ સને ૧૮૬૫ માં ઉદય થયું, અને મીર લોકોના વહીવટમાં સ્થાનિક વેરા લેવાતા હતા તે પ્રમાણે સ્થાનિક કર લેવાનું ધોરણ દાખલ થયું. આ કાયદાથી જમીન ઉપર અને મકાનો ઉપર સ્થાનિક ઉપયોગી કામ સાર વેરા લેવાનું થયું પરંતુ વહીવટ કરનાર મંડળનું કાયદેસર બંધારણ તે વડે થયું નહતું. ચાલતાં મંડળોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં હતાં. બીજે વર્ષે મદ્રાસ ઇલાકામાં સ્થાનિક વેરા લેવાનો કાયદો થયો, પણ તે બંડોળનો વહીવટ કરવા સાર વેરા ભરનારાને મંડળ સ્થાપવાની સત્તા મળી નહિ. સને ૧૮૬૯ માં મુંબઈ ઇલાકામાં કાયદાનું સ્વરૂપ સુધાર્યું અને ઉદ્દેશ એ રાખવામાં આવ્યો કે ગામલોકો પોતાના કાયદાનાં કામોમાં ભાગ લે, અને બંડોળની વ્યવસ્થા સરકારથી નિભાયેલા કર ભરનાર પૈકીના મંજૂર વડે કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે થાય. સને ૧૮૭૧ માં પ્રતિદિન વધતી જરૂરીઆતોને લીધે અને લોર્ડ મેયોના રાજ્ય-તંત્રમાં નાણાં સંબંધી વહીવટ કરવામાં સ્થાનિક સ્વતંત્રતા આપવાનું ધોરણ દાખલ થવાથી સ્થાનિક વહીવટના કાયદાના બંધારણમાં ઘણો સુધારો થવા પામ્યો. મુંબઈમાં કાયદાનું સ્વરૂપ જેવું ને તેવું રહ્યું, પરંતુ મદ્રાસ, બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં નવા કાયદા થયા. આ પ્રાંતોમાં લોકલ ફંડના વહીવટ સાર જનપદના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા, અને કમીટી અથવા બોર્ડનું કાયદેસર બંધારણ થયું. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં નવી કમીટીઓ સાર કામ કરી શકી નહિ, તેઓ બળાકારે ભેગી થતી, અને પોતાના કામમાં કંઈ રસ લેતી નહિ; અને કાર્યભાર જીલ્લાના અમલદારોને કરવો પડતો. ત્યાર પછી લોર્ડ રિપનના રાજ્યતંત્રમાં મોટો સુધારો થયો અને સમગ્ર દેશમાં લોકલ બોર્ડોની જાળ પ્રસરી. ગ્રામસમૂહ અથવા સર્કલ એવી રીતે ઘડવામાં આવ્યાં કે સ્થાનિક સુધારાનું સ્વરૂપ પોતાના મેયરદાર ડીસ્ટ્રીક્ટ કાઉન્સિલ આગળ તે રજુ કરી શકે. ખાનગી ગૃહસ્થાને બોર્ડ ઉપર આગળ પડવાનો હક પ્રાપ્ત થયો અને મ્યુનીસીપાલિટીની પેઠે સુટણીનું ધોરણ દાખલ થવા પામ્યું. બોર્ડોની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ પ્રોવીન્ડી-અલ ઉપજમાંથી અમુક રકમો આપવા વડે સુધારવામાં આવી. લોર્ડ રિપનની યોજના અને ધારણા અમલમાં મૂકવા સાર સ્થાનિક ઇલાકાના સરકારને કેટલીક સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી

હતી, અને તેથી સને ૧૯૩૮-૩૯ સુધીમાં હિંદુસ્થાનમાં ઇલાકા અને પ્રાંતોમાં લોકલબોર્ડોનાં બંધારણ સ્થાનિક સરકારના કાયદાથી રચાયાં.

મદ્રાસમાં લોકલબોર્ડોનાં ત્રણ રૂપ થયાં છે (૧) ગામ સંબંધી પંચાયત (૨) તાલુકા લોકલબોર્ડ અને (૩) જિલ્લા અથવા ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલબોર્ડ. મુંબઈ ઇલાકામાં તાલુકા અને ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલબોર્ડો સ્થપાઈ છે, અને ગામના સંબંધમાં ગામની સેનેટરી કમીટી અથવા સેનેટરી બોડ એવી સંસ્થા ઇલાયદા કાયદાથી રચાઈ છે. વિશેષમાં મુંબઈ ઇલાકામાં ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલબોર્ડમાં મ્યુનીસીપાલેટી તરફથી મેયર મોકલવાની યોજના છે.

ચુંટણીનું ધોરણ ન્યૂનાધિક અંશે મુખ્ય ઇલાકામાં લોકલબોર્ડમાં પ્રવેશ પામ્યું છે. પરંતુ અધ્યક્ષની ચુંટણી કરવાનો પ્રસંગ અમલમાં મૂકાયો નથી. આ તાલુકાની અથવા ગામની લોકલબોર્ડ અથવા કમીટીઓના મેમ્બરોમાં સ્થાનિક કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ જેવો જોઈએ તેવો જણાતો નથી, અને તેનું મુખ્ય કારણ ગામડામાં કેળવણીનો જોઈએ તેવો પ્રસાર નથી, અને તેથી પ્રજામતની અસર મેમ્બરો ઉપર બરાબર થઈ શકતી નથી. તે સાથે સ્થાનિક અમલદારો હુશીઆર મેમ્બરોને કાર્યભાર સોંપી મોકળા થવાની હિંમત ધરાવતા નથી.

આ ઉપરાંત ખંદરનાં નગરોમાં પોર્ટટ્રસ્ટ અથવા હાર્બરટ્રસ્ટની સંસ્થાઓ સ્થાનિક વહીવટ ચલાવે છે. મુખ્યત્વે કરી વ્યાપારી મંડળમાંથી મેમ્બરો પસંદ થાય છે, પણ અધ્યક્ષ સરકાર તરફથી નીમાય છે.

પ્રજુના અનુગ્રહથી બ્રીટીશ છત્ર નીચે સ્થાનિક રાજ્યતંત્રની આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓએ વાસ્તવ સ્વરાજ્યનું રૂપ ધોરણ કરવા વેગ ધર્યો છે, અને તેના વિકાસમાં બ્રિટીશ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં ચાર સૂત્રો ઓતપ્રોત થાય એજ આપણે ઇચ્છીશું, તે ચતુઃસૂત્રી ઉપસંહારમાં જણાવી વિરમીશું:—

(૧) સ્વધર્મ અને સંસ્થાનું સ્થાપન આપણે કરીએ અર્થાત્ કાયદાનું બંધારણ પ્રજાના પ્રતિનિધિ સ્થાપે.

(૨) સ્થાનિક રાજ્યતંત્રની કાર્યવાહક સત્તા અને અધ્યક્ષ યોજના પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રહે.

(૩) કર્તવ્યવ્યવસ્થા એકનિષ્ઠ હોઈ અમલદારો કાયદાના અંધનને સર્વાશે વશ વર્તે.

(૪) સ્થાનિક રાજ્યતંત્રમાંથી કેન્દ્રસત્તા અને અમલદારો મોકળા થાય અને સ્થાનિક રાજ્યતંત્રના નિયંત્રા યવાને બદલે સહાયક થાય.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

ઈંગ્લાંડનાં વિનોદવિધાનો.

માનવ હૃદયને આનંદ કરવાના પ્રસંગ અને સાધનની જરૂર સર્વત્ર સ્વીકારાયેલી છે. જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદે જૂદે પ્રકારે મનુષ્યજનો આનંદ કરે છે. આપણો દેશ ધણો મોટો છે તેમાં જૂદી જૂદી જાતની પ્રજાઓ છે; તેમાં અનેક સંખ્યા નાણેની છે તેને લીધે સામાન્ય રીતે આપણી લોકના રીતરિવાજો, અને રહેણીમાં ઘણી જિજ્ઞાસા જોવામાં આવે છે. છતાં આનંદ કરવાના પ્રકાર કેટલાક સામાન્ય છે. તેમજ આનંદનું મુખ્ય સાધન ધન સંપત્તિ છે અને તેની આપણા દેશમાં ન્યૂનતા હોવાથી આપણા લોકના સામાન્ય આનંદ પ્રકાર ઘણા યોગ્ય અને નિર્જીવ છે. હાલમાં આપણે ઈંગ્લાંડના રાજ્યજન નીચે છીએ તેથી સાધારણ રીતે હરેક બાબતમાં આપણે ઈંગ્રેજ લોકની અમુક વાત અથવા ઈંગ્લાંડની અમુક સ્થિતિ સાથે મુકાબલો કરીએ છીએ; તેમના રીતિરીવાજોનું અનુકરણ—યોગ્ય અને અયોગ્ય સ્વભાવિક રીતે—આપણું જાય છે. તેમાં વળી હિંદુસ્થાન ઈંગ્રેજને હાથ આવ્યું ત્યારથી આજ સુધી ન બનેલો એવો બનાવ હાલ જાણ્યો છે—નામદાર શહેનશાહનું આપણા દેશમાં આગમન—આવે અપૂર્વ પ્રસંગે આપણે જે પ્રજાની હકુમતમાં છીએ અને જે પ્રજાનું અનુકરણ હરેક બાબતમાં કરીએ છીએ, જે પ્રજા જેવી આપણે સામાજિક અને રાજકીય સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ—તે પ્રજા પોતાના દેશમાં કેવી રીતે આનંદ કરે છે, તે પ્રજાનાં વિનોદસ્થાનો કેવાં છે એ જાણવાની ઉત્કંઠા અસ્થાને ગણી શકે નહિ. અલબત્ત આ બાબતમાં આપણા કેળવણેલા લોક સર્વથા અજ્ઞાન છે તેમ નથી; છતાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ મળેલો હોવાથી તે વિશે કાંઈક લખવાની મહેનત આજી થઈ છે તે મેં સ્વીકારી છે. પરન્તુ તે પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ મળવાને આજ દશ વર્ષ થઈ ગયાં છે, અને ઈંગ્લાંડ જેવા નિરંતર વૃદ્ધિગત

થતા દેશમાં દશ વર્ષમાં ધણી ફેરફાર થાય છે; તેમ આ વિષયમાં, પણ થયા હશે. છતાં હાલ તુરતજ તે દેશમાં યાત્રા કરી આવેલાને પૂછતાં અને લાંબા પત્રો વાંચવાથી જણાય છે કે જે વિષય મને સોંપાયો છે તેમાં કાંઈ ધણી ફેરફાર થયા નથી.

આપણા કરતાં ઈંગ્લાંડનાં વિનોદસ્થાનો અને આનંદ કરવાના પ્રકાર વધારે સજીવ અને હંચી પંક્તિનાં હોવાનાં બીજાં પણ કારણ છે. એક તો એ દેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર ધણો છે અને સેંકડો વર્ષથી તે દેશ સર્વથા સ્વતંત્રતા ભોગવતો આવે છે. વળી, તે દેશના લોક ઉદ્યોગી પણ ધણા છે એટલે આખો દિવસ કામકાજ કરી થાકો જનનારને વિનોદથી વિશ્રાંતિ મેળવવાની વિશેષ જરૂર છે. એટલે ધન, સ્વતંત્રતા, હંચી કેળવણી અને ઉદ્યોગ એ સર્વના પરિણામ રૂપે જ વિનોદપ્રિયતા એ લોકમાં સર્વિશેષ જોવામાં આવે છે.

વિનોદના બે પ્રકાર છે: શારીરિક; અને માનસિક. અલગત માનસિક આનંદ માટે પણ શારીરિક ક્રિયાની તો જરૂર છેજ; જેમકે સંગીત દ્વારા કલ્પના, અને હૃદયને આનંદ આપવા માટે અવલેન્ડ્રિયની જરૂર છે; અને હયા પ્રકારના નાટ્યપ્રયોગથી હૃદયને વિનોદ માટે કર્ણ અને ચક્ષુ બન્નેનો ખપ છે. પરંતુ માત્ર શારીરિક આનંદ માટે યુદ્ધિ કે કલ્પનાનો ધણો ખપ પડતો નથી. જેમ મથુરાના ચોળા અધમણૂ દૂધનો દૂધપાક ખાઈને સતુટ થાય છે અથવા કરનાળીના બ્રાહ્મણો વાસ કેળાં ધીખાંડ સાથે ખાઈ પ્રસન્ન થાય છે એવા પ્રકારના આનંદ કેવળ શારીરિક છે અને તેમાં યુદ્ધિ કલ્પના વગેરેને અવકાશ જ નથી. મતલબ કે માત્ર ખાનપાનથી મનને પ્રસન્ન રાખવું એ પણ એક આનંદ ભોગવવાનો માર્ગ લોકમાં પ્રચલિત છે અને તેવા આનંદ માટે ઈંગ્લાંડમાં જે સ્થાનો છે તેને "Restaurant" કહે છે, તે સ્થળો સવારના આઠથી રાત્રિના બે વાગતાં સુધી ઉઘાડાં રહે છે. પરંતુ તે જગ્યાઓમાં પણ રસિકતાનું સર્વત્ર દર્શન થાય છે. ખાવા પીવાનાં ટેબલો અને ખુરશીઓની રચના, તેના ઉપર પુષ્પ વગેરે સુગંધમય વસ્તુઓની શોભા, નિત્ય રાત્રે સંગીતની યોજના ઇલાદિ સામગ્રી મનોરંજક હોવાથી તેવી જગ્યાઓમાં બેઠાથી માત્ર ખાનપાનનોજ આનંદ મળે છે એટલું જ નહિ પરંતુ મનને પણ વિશ્રાન્તિ મળી હંચા પ્રકારનો આનંદ થાય છે. એ સર્વ રચનામાં દેખાતી રસિકતામાં એક વિશેષ ઉમેરો ખાનપાન પીરસનાર સ્ત્રી વર્ગ-એટલે Waitress-હોય છે અને તે પણ ઘણે ભાગ સુંદર અને સુધટિત યોગ્ય વાળી હોય છે-તેને લીધે એ સ્થાનોમાં આકર્ષણ વિશેષ થાય છે અને માટે જ હૃદયના વિનોદસ્થાન તરીકે તેની ગણના થાય છે. ઈંગ્લાંડના લોક આપણા કરતાં ધણી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. સ્ત્રી-પુરુષોનું સંમેલન આપણા કરતાં તે લોકમાં સર્વિશેષ છે; વિવાહિત અને અવિવાહિત સ્ત્રી-પુરુષોને એક બીજા સાથે ફરવા હરવાની છૂટ વધારે છે. આ સર્વ સ્થિતિ છતાં તે દેશની નીતિ બીજા દેશ કરતાં ઉતરતી છે એમ કહી સકાતું નથી. મનુષ્ય જાતિમાં કામવાસના સર્વત્ર છે. સર્વ દેશમાં સર્વ કાળમાં માનવ જાતિ યોડે ધણે અંશે દાષિત છે. તોપણ ઈંગ્લાંડના મધ્ય અને ઉચ્ચ વર્ગમાં જ્યાં જ્યાં કાંઈ દૂધણુ દેખાય છે ત્યાં પણ માત્ર શારીરિક તત્ત્વ નથી હોતું પરંતુ તેવા લોકમાં પણ માનસિક આનંદ મેળવવાની જ્ઞતિ હોય છે અને તેવા લોક પણ માત્ર શારીરિક આનંદથી સંતુષ્ટ ન થતાં બીજા હંચા પ્રકારના આનંદ પણ ભોગવે છે-તેનું કારણ હંચી કેળવણી અને સ્વતંત્રતા. અલગત વિવાહિત લોકો બીજા સ્ત્રી પુરુષ સાથે છૂટથી ફરી

હરી શક્તા નથી; અવિચલિતતેજ માત્ર ફરવા હરવાની સ્વતંત્રતા વિશેષ છે. એ સ્વતંત્રતા ઉપરથી તે લોકમા નીતિનિયમ શિથિલ છે એવું અનુમાન કરવાનું નથી; ઉલટું એ સ્વતંત્રતાને લીધે જ નીતિનિયમમાં વિશેષ નિયંત્રણ, હરેક વ્યક્તિનું વિશેષ નિગ્રહબળ વગેરે સદ્ગુણોનું દર્શન થાય છે. સ્ત્રી-પુરૂષો નિર્ભય રીતે એક બીજાની સાથે હળી મળી, ફરી હરીને આનન્દ મેળવે છે તે પણ એજ સ્વતંત્રતાને પરિણામે. આ પ્રકારનો આનન્દ આપણા દેશમાં હાલ તો અશક્ય છે. આ રીવાજનું આપણે કેટલે અંશે અતુકરણ કરવું એ એક મ્હોટો પ્રશ્ન છે.

શારીરિક આનન્દ માટે બીજી એક યોજના ઈંગ્લાંડમાં થાય છે-જૂદી જૂદી જાતોનાં પુષ્પોનું પ્રદર્શન-(Flower Show)-જેથી દ્રાણેન્દ્રિય અને અમુની તૃપ્તિ થવા ઉપરાંત તે પ્રદર્શનની રચનામાં દેખાતી રસિકતાથી માનસિક આનન્દ પણ થાય છે અને અનેક તરફનાં સુંદર પુષ્પો જોઈ તેના રચનાર મહાન ઈશ્વરનું પણ સ્વભાવિક રીતે જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રકારનાં પ્રદર્શન આપણા દેશમાં થાય છે-મુંબઈ પૂતામાં-પરન્તુ ઈંગ્લાંડનાં પુષ્પપ્રદર્શનોની રચના વધારે રસિકતાપૂર્ણ હોય છે તેમ જ ત્યાંનાં પુષ્પો આપણાં પુષ્પો કરતાં વધારે સુંદર હોય છે. આપણાં પુષ્પોમાં સુગન્ધ વિશેષ છે એ વાત ખરી પરન્તુ ઈંગ્લાંડનાં પુષ્પો સુગન્ધ રહિત નથી-ધણાં ખરાં પુષ્પોમાં મન્દ સુગન્ધ હોવા ઉપરાંત સૌન્દર્ય વિશેષ હોવાથી તે પુષ્પો વધારે પસંદ કરવા લાયક છે અને પ્રદર્શનમાં તેની રસિક રચના વધારે મોહક અને ઈશ્વરની સુંદરતાની સૂચક થાય છે. પુષ્પપ્રદર્શન વિશે લખતાં ફ્રાન્સની Battle of Flowers વિશે લખવાની સ્વભાવિક વૃત્તિ થાય છે. આ લેખ માત્ર ઈંગ્લાંડનાં વિનોદસ્થાન વિશે છે તો પણ ફ્રાન્સમાં જે Battle of Flowers થાય છે તે ઉત્સવ એટલો મનોરંજક છે કે આ સ્થળે તેની નોંધ લેવી યોગ્ય છે. ફ્રાન્સ અને ઇટલીનાં એ સુંદર શહેરો Nice (નીસ) અને Naples (નપલ્સ) માં આ પુષ્પવિહાર વિશેષ કરીને થાય છે. બન્ને દેશ Roman Catholic રામન કેથોલિક છે અને ફેબ્રુઆરીમાં Lenton તહેવારમાં તે લોકો કેટલાક દિવસ મિતાહારના-એટલે માંસાહારનો ત્યાગ કરવાના કાદે છે અને તેને અંતે Carnival (કાર્નિવલ) કરે છે. તે વખતે પુષ્પવિહાર કરે છે. દરિયાકિનારે એક જગ્યા ઉપર ધનવાન લોકો પોતપોતાની ગાડીયો સુંદર પુષ્પોથી શણગારી, પોતે તેમાં ઉત્તમ વસ્ત્ર અને પુષ્પથી સજ્જ થઈ પુષ્પોની મ્હોટી મ્હોટી ળાળો પાસે રાખે છે અને સર્વ ગાડીયો ઝોળાકારમાં ફરે છે અને એક ગાડીમાં બેઠેલાં સ્ત્રી પુરૂષો પોતાની સામેની ગાડીમાંના લોકોના ઉપર પુષ્પપ્રહાર કરે છે; અને આ ક્રમ બે ચાર કલાક સુધી ચાલે છે. તેની આસપાસ લોકોને આ પુષ્પવિહાર જોવા માટે જાગી જાગી બેઠેલાં ઊભી કરેલી હોય છે, તેમાં ખેસવાની મ્હોટી મ્હોટી શી આપી લોકો બેસે છે અને આમ પુષ્પવિહારમાં શામિલ થનાર અને જોનાર સર્વેને આનન્દ મળે છે. આ રચના પાછળ ઘણો ખર્ચ થાય છે. એક એક ગાડી પાછળ લગભગ પાંચસે રૂપિયા ઓછામાં ઓછા થાય છે. આ રચના ઘણી જ મનોહારી છે.

શારીરિક આનન્દ માટે ઈંગ્લાંડમાં Sports એક સુખ્ય સાધન છે. ક્રીકેટ, પોલો, વગેરે મ્હોટી મ્હોટી રમતો રમવામાં અને જોવામાં એ દેશના લોક બહુ વિનોદ મેળવે છે. વર્બી (ડર્બી) Derby વગેરે સ્થળોની ઘોડદોડની શરતો, ઑક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજની Boat Races (ટોડોની સરતો) વગેરેથી પણ આનન્દ મેળવનાર એ પ્રગ્નમાં મ્હોટો વર્ગ છે. તે સિવાય

માત્ર excursion^૧ (સહેલ સફર) રેલ્વેમાં અને બોટ અને સ્ટીમરોમાં-કરીને પણ શરીર અને મનને વિશ્રાન્તિ મેળવે છે. ઘોડાક સમય માટે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે બોટમાં જઈ સહેલ કરી આવી આનન્દ કરનારા ઘણા છે. રેલ્વેમાં પણ જુદે જુદે સ્થળે માત્ર સ્થલાન્તર માટે જ ઘણા લોક જાય છે. આપણા દેશમાં હવે હવાફેર માટે અથવા વિશ્રાન્તિ માટે જવાનો રિવાજ નીકળ્યો છે; પરન્તુ સામાન્ય રીતે ધંધા સિવાય માત્ર મુસાફરી માટે મુસાફરી કરવાનો રિવાજ આપણા દેશમાં નથી. જન, જગત અથવા કાણ એ ત્રણ હેતુ આપણા દેશમાં મુસાફરી માટે મુખ્ય છે. પરન્તુ ઈંગ્લાંડમાં હરેક વર્ષના લોક વર્ષમાં એકાદ મહિનો સ્થલાન્તર કરે છે અને આ પ્રકારે વિનોદ અને વિશ્રાન્તિ મેળવે છે. આ excursionમાં એક મુખ્ય નોંધવા લાયક Stratford-on-Avon (સ્ટ્રાટ ફોર્ડ-ઑન-એવોન) ઉપરનું વાવક excursion છે. એ જગ્યા શેક્સપીયરની જન્મભૂમિ છે અને તેની જન્મતિથિને દિવસે લંડનથી ખાસ ટ્રેન જાય છે અને તેમાં ઘણા લોક તે જગ્યાએ જઈને આખો દિવસ ગાળી શેક્સપીયરનું ઘર, શેક્સપીયર થીએટર, અને શેક્સપીયર લાયબ્રેરી-વગેરે સ્થળો જૂવે છે. એ લાયબ્રેરીમાં શેક્સપીયરનાં નાટકોનાં બધી ભાષામાં થયેલાં ભાષાન્તરો છે. બોટોમાં અને આગબોટોમાં excursion કેટલીક વાર ધનવાન લોકો દિવસના દિવસ ગાળે છે; બોટોને જ ધર તરીકે વાપરે છે અને તેને House-boats (હાઉસ બોટ) અથવા Boat-houses (બોટ હાઉસ) કહે છે, નિત્ય નિરન્તર હવોગી પ્રજાને આવા માર્ગની આવશ્યકતા છે. ટેમ્સ નદીમાં એક સ્થળે ખેડીને કેટલાક માછલિ સુધી એ પ્રમાણે મુસાફરી લોકો કરે છે અને સૃષ્ટિ-રચના જોતા મનને આનન્દ આપી વિશ્રાન્તિ મેળવે છે. આ excursion વિશે લખતાં Venice વેનીસમાં ચાલતો, પ્રકાર સહજ યાદ આવે છે. ઇટલીમાં Venice શહેરની રચના જુદા જ પ્રકારની છે. દરિયામાં આવેલા ન્હાના ન્હાના છૂટા છૂટા બેટ ઉપર વસેલું એ ગામ છે એટલે તે ગામમાં રસ્તા પથ્થરના કે માટીના નથી પરન્તુ પાણીના છે; ઘોડાગાડી નથી પણ હોડીયો (gondolla) છે. સ્ટેશન ઉપર ઉતરતાં જ ગોડોલા (હોડીઓ) વાળા મળે છે અને તેમાં ખેડીને જ મુકામ ઉપર જવું પડે છે; આ શહેરમાં એક મ્હોટો રસ્તો છે તેને Great Canal કહે છે અને તેમાં દરરોજ સાંજે સાતથી બાર સુધી એક ન્હાની સ્ટીમર ફરે છે તેમાં ખાનપાનની સર્વ સામગ્રી ઉપરાંત ઉંચા પ્રકારનું સંગીત સંભળાવનાર એક બેંડ રહે છે અને અનેક લોકો તેના લાભ લે છે.

આ સર્વ પ્રકાર શરીરને મનને આનન્દ અપવાના છે. પરન્તુ તેની સાથે જ્ઞાન મેળવવાના માર્ગ પણ ઇંગ્લાંડમાં છે. જમકે Exhibition and Museums-પ્રદર્શનો અને સંગ્રહસ્થાનો. તેમાં વિનોદ અને જ્ઞાન બન્ને મેળવવાના પ્રસંગ મળે છે. કેટલાંક પ્રદર્શનો (Exhibitions) લંડનમાં વર્ષોવર્ષ થાય છે જેવાં કે Earls Court Exhibition અર્લ્સ કોર્ટ એક્સી-બીશન Alexandra Palace (અલેક્ઝેન્ડ્રા પેલેસ) અને Crystal Palace (ક્રિસ્ટલ પેલેસ) આ પ્રદર્શનો મેથી ઓક્ટોબર સુધી ઉઘાડાં રહે છે; તેમાં જ્ઞાન કરતાં રમતગમતનાં સાધનો છે. Alexandra Palace લંડનના ઉત્તર ભાગમાં છે; તેમાં ઘણે ભાગે મધ્ય વર્ગના લોક જાય છે. તેમાં જુદી-જુદી જાતની વસ્તુઓની દુકાનો; સંગીત, વગેરે અનેક પ્રકારે વિહાર કરવાની યોજનાઓ છે; કવચિત્ આતશબાજી પણ હોય છે. Earls Court Exhibition

લંડનનો પશ્ચિમ બાજુના ભાગમાં છે અને તે વધારે સુંદર અને આકર્ષક છે. તેમાં દરવર્ષે નવી તરેહની યોજનાઓ થાય છે. Great Wheel, Switch Back Railway, Waterchute વગેરે યોજનાઓ જૂદે જૂદે વર્ષે થાય છે. રથળે રથળે ખેડ વાગે છે. ઉંચા પ્રકારની રોશની થાય છે;—સીનેમેટોગ્રાફના દેખાવો પણ થાય છે; Woman's Exhibition, એટલે જૂદા જૂદા દેશની સ્ત્રીઓ તેમનાં ઘર રહેણી વગેરે દેખાડનારા વિભાગો પણ હોય છે, એકંદર આ પ્રદર્શન સર્વ કરતાં વધારે મનોરંજક છે. Crystal Palace (ક્રિસ્ટલ પેલેસ) સર્વથી જૂનો છે; તેનું નામ જેટલું ઉચ્ચારમાં મધુર છે તેથી તે જગ્યા સુંદર નથી; બગીચો ઘણો સુંદર છે; પણ મકાન તો કેવળ જૂનું અને પાટીઆનું છે. માત્ર છાપડું અને ભૂતિમાં કાચ છે તેથી Crystal Palace નામ છે; બાકી અંદર જમીન જૂનાં પાટીયાંની, દાદર જૂનાં પાટીયાના અને કોઈ પણ મનોરંજક નહિં એવી રચના છે. તે શિવાયની ખીજ યોજના ઘણી મનોહારી છે. જૂદી જૂદી જાતની વસ્તુઓની દુકાન, બગીચાની વ્યવસ્થા અને તે રથળે પ્રસંગે પ્રસંગે સંગીત વગેરેની યોજના ઘણી ચિત્તરંજક છે. તે રથળે દર ગુરુવારે આતશબાજી છૂટે છે અને તે ઘણી ઉંચા પ્રકારની હોય છે. તે જોતાં પ્રકાશના મહા-સાગરમાં તણુતા હોખએ એવું લાગે છે લંડનથી જરા છેટે હોવાથી ઘણા લોકો એનો લાભ લઈ શકતા નથી પરંતુ ગુરુવારે અને બીજે ખાસ પ્રસંગે લોકસમૂહ ઘણો મહોટો લેગો થાય છે. આ રથળે અંદર દાખલ થવાનો ફી ૧ શીલ્ડિંગ ખીજ જગ્યાઓનો માફક છે પરંતુ દર ત્રીજે વર્ષે લ્હાં Handel Festival (હેંડલ ફેસ્ટીવલ) થાય છે તે વખતે દાખલ થવાના સાત શીલ્ડિંગ હોય છે અને Handel Festival માં દાખલ થવાનો એક ગિની છે. Handel નામનો એક મહોટો જર્મન સંગીતવેતા હતો; સંગીતલેખક હતો જેને ઈંગ્લેન્ડમાં Composer કહે છે; તેની જન્મતિથિને દિવસે દર ત્રીજે વર્ષે Crystal Palaceમાં ઈંગ્લેન્ડ સ્કોટલેન્ડ આર્લેન્ડના મજૂરીતા ગાયકો—Professional and Amateur ભેગા થાય છે; લગભગ ચાર પાંચ હજાર ગાયકો એકત્ર થઈ જૂદાં જૂદાં ગીત ગાય છે તે સાંભળતાં આપણા બ્રાહ્મણો વેદોચ્ચાર કરે છે તેનું ભાન થાય છે.

જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપનારાં કાયમનાં સંગ્રહસ્થાનો છે—જેવા કે Madame Tussau, British Museum, અને Picture Galleries—ઇત્યાદિ. મેડમ ટુસોના પ્રદર્શનમાં ઐતિહાસિક પુરૂષોનાં મીણનાં આખાં પૂતળાં છે; અને ઐતિહાસિક બનાવ દર્શાવનારાં પૂતળાં છે. તે નીચેના ભાગમાં—એટલે ભોંયરામાં પણ મીણનાં પૂતળાં પ્રદર્શન છે—તેને Chamber of Horrors કહે છે; અને તે નામ પ્રમાણે બંધકર છે. ખૂન વગેરે મહોટા ગુન્હાનાં કાર્યદર્શક મીણનાં પૂતળાં છે અને તે જોવાથી મનને બિલકુલ આનન્દ નથી થતો પણ હૃદય ઉપર બહાનક અસર થાય છે. માત્ર મનુષ્યની હસ્તકલા કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે તેનો જ નમૂનો છે કેમકે એ સર્વ પૂતળાં હુબહુ માનવી આકારનાં જ છે; અને તે જોઈ આશ્ચર્યચકિત થવાય છે.

બ્રીટીશ મ્યુઝીયમનું સંગ્રહસ્થાન છે તેના બે વિભાગ છે: એકમાં દેશવિદેશની જૂદી જૂદી વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે અને બીજામાં પુસ્તકોનો મહોટો સંગ્રહ છે. વસ્તુઓનાં સંગ્રહસ્થાન લંડનમાં બીજાં ઘણાં છે અને અન્ય દેશોમાં પણ છે; પરંતુ પુસ્તકોનો સંગ્રહ જેવો બ્રીટીશ

મ્યુઝિયમમાં છે તેવી બીજી કોઈ સ્થળે નથી; તેમ જ તેવી વ્યવસ્થા પણ અન્ય સ્થળે જોવામાં આવતી નથી. હરેક ભાષાનાં, સર્વ વિષયનાં, સર્વ લેખકનાં, જૂનાં નવાં પુસ્તકો ત્યાં છે; તેનો ઉપયોગ કરવાને કાંઈ પણ આપતું પડતું નથી. માત્ર કોઈ જાણીતા સદ્ગૃહસ્થની બલામણુ ત્યાંના લાયબ્રેરીયન ઉપર મેળવ્યાથી તે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી સકાય છે. પુસ્તકો ત્યાંથી બહાર લઈ જવાનાં નથી; પરંતુ ત્યાં બેસીને જ તેનો ઉપયોગ કરાય છે. બેસીને લખવા વાંચવાની વ્યવસ્થા ઘણી જ ઉત્તમ છે. એક મોટો ગોળાકાર ઝોરડો છે તેમાં ચારે તરફ પુસ્તકોનાં મોટાં કબાટો છે; મધ્યમાં એક ક્લાર્ક બેસે છે તેની પાસે પુસ્તકોની યાદીઓ ત્રણ રીતની—અક્ષરવાર, વિષયવાર અને લેખકવાર—પડેલી હોય છે તેમાંથી જે પુસ્તકની જરૂર હોય તે એક છાપેલી ચીઠી ઉપર લખી આપીને પોતાની બેઠકનો નંબર તેમાં લખ્યાથી દસેક મીનીટમાં તે પુસ્તક તે બેઠક ઉપર મોટાથી જાય છે. વાચકોને માટે ગોળાકાર બેસે બેઠકો અને ટેબલો છે અને આખા ઝોરડામાં સ્પર્શની છાત્ર (સાદકી બિઝાત) પાથરેલી છે કે જેથી ચાલનાર માણસોના પગનો અવાજ યાચ નહિ; સવારના આઠથી રાત્રિના દસ સુધી આ સ્થળ ઉઘાડું રહે છે. કોઈ પણ પુસ્તક ત્યાં ન હોય તો તેનું નામ દાખ લખી આપ્યાથી તે સંસ્થાને ખરચે મંગારી આપે છે. આવી સરળ યોજના બીજી કોઈ સ્થળે નથી. વિદ્યાવિનોદ મેળવનારને આ સ્થળે ઘણું જ ઉપયોગી છે.

આ સિવાય માત્ર દેશ-પરદેશની વસ્તુઓનાં સંગ્રહસ્થાન ઘણું છે South Kensington Museum (કેનસિંગ્ટન મ્યુઝિયમ) તેમાં મુખ્ય છે અને તેમાં Indian Section (ઈન્ડિયન સેક્શન) આપણા લોકોને બહુ આકર્ષક લાગે છે તેમાં હિન્દુસ્થાનના ધરતી લોકોના મોટા નમૂના છે; સંગીતનાં સર્વ જાતનાં વાદ્યો છે. આ પ્રકારનાં સ્થાનમાં જ્ઞાન સાથે આનન્દ મળે છે; કેટલાક લોક રમ અને અવકાશના દિવસો ત્યાં જ ગાળે છે. જ્ઞાનાં છોકરાંઓ તેમાં ફર્યાથી પોતાની સ્વભાવિક વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપી સકે છે. સંગ્રહસ્થાનોમાં રસિક વૃત્તિને આનન્દ આપનાર ચિત્રનાં સંગ્રહસ્થાનો છે. લંડનમાં ત્રણ ચાર મોટાં મોટાં ચિત્રનાં સંગ્રહસ્થાનો છે તેમાં પ્રાચીન અર્વાચીન સર્વ ચિત્રકારોનાં જૂદાં જૂદાં ચિત્રો છે; તે સર્વ વિષયનાં, સર્વ જાતનાં ચિત્રો છે. માનવ આકૃતિ, સ્પષ્ટરચના, મનુષ્ય હૃદયના ભિન્ન ભિન્ન ભાવદર્શક ઐતિહાસિક ઇત્યાદિ સર્વ જાતનાં ચિત્રો હોય છે અને તેનાં દર્શનથી મનને ખરેખરો આનન્દ થાય છે. શિલ્પકળાનાં સંગ્રહસ્થાનો છે પરંતુ આ કળાના ઉંચા નમૂના જેવાં ફાન્સ, ઇટલી અને બેલ્જિયમમાં જોવામાં આવે છે તેવા ઇંગ્લેંડમાં નથી.

આનન્દ સાધનમાં સર્વથી વિશેષતા રસિક કળાઓને છે; અને તેમાં ચિત્રકળા વિશે ઉપર સૂચના કરી પરંતુ જનસમૂહનો મોટો ભાગ જે માગે આનન્દ મેળવે છે તે સંગીત અને નાટ્યકળાથી છે. સર્વ સ્થિતિનાં મનુષ્યોને અનુકૂળ પડે તેવી યોજના આ વિષય પરત્વે છે. હજીતાના ૭ દિવસ અને જુધવાર શનિવાર બપોરે પણ નાટ્યપ્રયોગો થાય છે. નાટકના પ્રયોગોમાં સંગીતમય નાટક લંડનમાં Covent Garden (કોવેંટ ગાર્ડન થીએટર) Theatreમાં થાય છે; અને તેમાં મહાન નાટકકારોની રચનાઓના પ્રયોગો થાય છે, અને તે ઇંગ્રેજી, ફ્રેંચ, અને ઇટલીયન ભાષામાં થાય છે. આ નાટકમાં અને આ સ્થળે થનારાં સર્વ નાટકોમાં સંગીત ઘણા ઉંચા પ્રકારનું હોય છે; અને ઇટલીયન અથવા ફ્રેંચ ભાષામાં થતાં

પ્રયોગોનો ભાવાર્થ પણ સારી રીતે સમજી શકાય તેવી ઉંચા પ્રકારની કળાવાળું singing (અભિનય) હોય છે. ફાઉસ્ટ (Faust) નું નાટક જોવાથી મ્હને અભિપ્રાય બાંધવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. માત્ર સંગીતનો જ આનંદ આપનારા સંસ્થાનો પણ લંડનમાં અને ઈંગ્લંડમાં ઘણાં છે. Queen's Hall, Seimway Hall, Albert Hall, વગેરે સ્થળોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે જૂદા જૂદા ગાયકો સંગીત ગાય છે. એક પ્રસંગે Seimway Hallમાં ઈંગ્લિશ ગીતોને દેશી રાહમાં ગાવાનો પ્રયોગ એક ઈંગ્રેજ ગાયનશાસ્ત્રીએ કર્યો હતો; તે પ્રસંગે તે ગાયનશાસ્ત્રીના નિમંત્રણથી હું ગયો હતો; પરન્તુ તે પ્રયોગ સફળ થયો નહિ. તેની અસર દેશી ગાયન જાણનાર ઉપર કાંઈ જ થઈ નહિ. અને ઈંગ્લિશ શ્રોતાજનોમાં માત્ર હાસ્યજનક પરિણામ થયું. સંગીતમાં ઉત્તમ પ્રકારનું સંગીત સાંભળવા માટે Albert Hall માં જ્યારે Madame Patti મેડમ પેટ્ટી ગાય છે ત્યારે પ્રસંગ મળે છે. Madame Patti ઈંગ્લંડમાં સર્વોત્તમ ગાયક છે. એનું સંગીત સાંભળ્યા પછી ઈંગ્લિશ ગાનકલા વિશે અભિપ્રાય ફેરવવો પડે છે. આ દેશમાં સામાન્ય ઈંગ્રેજોના સામાન્ય ગીત સાંભળવારને અને ખાસ કરી musical ear (સંગીત શ્રુતિ કર્ણ) પૂરેપૂરો કેળવાયો ન હોય તેને ઈંગ્લિશ ગાન તે બાળકો રડતાં અથવા કૂતરાં ભસતાં જેવું લાગે છે; પરન્તુ Madame Patti અથવા તેનાથી ઉતરતા દરજ્જાનાં ગાનારને સાંભળ્યા પછી એ અભિપ્રાય રહેતો નથી. ઈંગ્લિશ ગાનમાં તાનપદ્ધતિ જેવી રચના પેટ્ટી કરી બતાવે છે; તેની ગાનકળા હૃદયને ઘણી ઉડી અસર કરે છે; અને કાયમની છાપ પાડી સકે છે. તે માત્ર ત્રણ ગીત ગાય છે; ઉંચા પ્રકારનું હિન્દુસ્થાની ગીત સાંભળ્યાથી જે અસર થાય છે તેવી જ અસર પેટ્ટીનું ગીત સાંભળ્યાથી થાય છે. એક ફ્રેંચ ગીત તેનું માનીતું છે તે ગાય છે તે વખતે શ્રોતાનું હૃદય ઉજળ્યા વગર રહેતું નથી. વળી "Take ! oh ! take me to thy care" એ ગીતની આ પંક્તિ વારંવાર જૂદી જૂદી રીતે ગાય છે ત્યારે સાંભળનાર ઇશ્વરાધીનતાનો પૂરો અનુભવ કરે છે. પેટ્ટી Albert Hallમાં જ્યારે જ્યારે ગાય ત્યારે તેની સાથે બીજાં પણ ગાનાર હોય છે તેમાં Miss Clara Butt મિસ ક્લેરા બટ્ટ ઉંચા પ્રકારની ગાનકળા ધરાવ છે; એનું ગાયન સાંભળવાથી હૃદયમાં ઘણી શાન્તિ અસર થાય છે. એના એક ગીતમાં Hush ! oh ! Hush ! એમ વારંવાર શબ્દો આવે છે; એ શબ્દોના ગાન વખતે આખા હાલમાં એક અપૂર્વ શાન્તિ પસરેલી આવે પડી હતી. સામાન્ય રીતે ઈંગ્લંડની નાટક ભૂમિમાં જરા પણ ગડબડ થતી નથી. સર્વત્ર શાન્તિ હોય છે તે શાન્તિને વિશેષ શાન્ત કરનાર Miss Clara Buttનું "Hush ! oh ! Hush !" નામનું ગીત હતું. જેવું તેનું સંગીત ઉત્તમ, તેની જ તેની શારીરિક સુન્દરતા પણ હતી. નાટકની રંગભૂમિ ઉપર હાલ ઈંગ્લંડમાં George Alexander Beerbham Tree વગેરેથી ઉંચી પદવી બોગવે છે. પરન્તુ તે સર્વ કરતાં ઉંચું સ્થાન Sir Henry Irving સર હેન્રી અર્વીંગને મળ્યું હતું. અને તે સર્વથા યોગ્ય હતું. એના જેવો ઉત્તમ નાટ્યકલાનો વિધાયક અને સર્વથા એ કલાને ઉન્નતિમાં લાવનાર હાલના જમાનામાં બીજો કોઈ થયો નથી. શેક્ષપીયરનાં નાટકોના નાયક તરીકે એની વિશેષતા હતી છતાં બીજાં નાટકોમાં પણ એની કુશળતા એવી જ રીતે પ્રકાશી નીકળતી હતી. The Bulls નામના એક ન્હાનાં નાટકના પ્રયોગમાં એ કુશલતા ઘણી જોવામાં આવતી. એ નાટકમાં માત્ર એક જ પાત્ર હતું. બીજા મોટા પ્રયોગની શરૂઆતમાં એનો પ્રયોગ થતો તેથી તે એ રીતે દૂકાવી દીધું હતું. રશિયાના ઉત્તર ભાગમાં બરફથી ભરેલા

રસ્તાઓ ઉપર Street " નામની ગાડી ચાલે છે અને તેને ઘંટડીઓ બાંધે છે; એવી એક ગાડીમાં જનાર સ્ત્રી પુરુષના એક યુગ્મનું એક માણસે ખૂન કર્યું; ખૂન કરીને ટુરન્ટ જ પશ્ચાત્તાપ અને બપોનો આઘાત તેના હૃદયમાં લાગ્યો અને તેની અસર એવી કાયમની હતી કે ત્યાર પછી બ્યારે બ્યારે કોઈ પણ ઘંટનાદ એ સાંભળે ત્યારે બચતરત થઈ ગાંડા જેવો ચર્ષ ભય; આ ખૂની તરીકે Irving રંગભૂમિ ઉપર આવતો; આ-વાર્તાનો પ્રથમ ભાગ મૂકી દર્શકો માત્ર ઘંટનાદના અવશ્યથી તેના હૃદય ઉપરની અસર ખતાવવા જેટલો જ ભાગ તે બજાવતો; તે એક કલાક સુધી ચાલતું; અને તેમાં એની કુશલતા એટલી પ્રગટી નીકળતી કે આખી નાટકભૂમિમાં એટલાં હૃન્નોરો શ્રોતાજનો એક ચિત્તે તે જોતા અને તેમનાં હૃદયમાં એક વિચિત્ર અનુભવ થતો. સ્લેનગાડી, ખૂની વગેરે જાણે પ્રત્યક્ષ જોતા હોઈએ એવું ભાન થતું. શેક્સપીયર તરીકે એને મેં માત્ર Merchant of Venice મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસમાં Shylock " શાયલોક " તરીકે જોયો છે. શેક્સપીયરનું એક નાટક બે ત્રણ વાર રીકા સાથે અભ્યાસ કરવાથી Shylockની અંતઃપ્રકૃતિની કુટિલતા, એની કષ્ટમય જાણો વગેરેનું વાંચનારને ભાન થાય તેના કરતાં વધારે સારી રીતે Irvingના એક જ પ્રયોગના દર્શનથી થતું એમ મ્હારો પોતાનો અનુભવ છે. શેક્સપીયરના નાટકના નાયક તરીકે Irvingની પ્રથમ ગણના હતી તે જ રીતે તેની નાયિકામાં Miss Ellen Terry મિસ એલન ટેરી પ્રથમ ગણાતી. મેં તેને Merchant of Veniceમાં જોઈ તે વખતે તેનું વય આશરે ૫૫ વર્ષનું હતું છતાં Portia તરીકે રંગભૂમિ ઉપર તે સોળ વર્ષની યુવતિ તરીકે દેખા દેતી ત્યારે તેનું વૃદ્ધત્વ દેખી જાણે ક્યાં જોડી જતું. જેવી એ દેખાવમાં સફળતા મેળવતી તેવી જ પાત્ર (part) ભજવવામાં પણ વિજયી હતી. શેક્સપીયરના બીજા એક નાટક King John કિંગ જોનમાં Miss Julia Nielson (મિસ જૂલીયા નીલસન) એક ઉચ્ચ કુશલતાવાળી જોવામાં આવી હતી. તેમાં તેણે Lady Constance લેડી કોન્સ્ટન્સ તરીકે જે કાર્યકુશલતા દેખાડી તે નાટકના પાત્રજનનો પૂરેપૂરી પીછાન કરાવી સકાય તેવી હતી. એનું સૌન્દર્ય પણ મોહક હતું. બીજી સૌન્દર્યવાળી નાટકકાર Miss Edna May મિસ એડના મે છે. એનું સૌન્દર્ય એટલું બધું છે કે કેટલાક શ્રોતા તેના દર્શન કરવા જતા હશે. એની કાર્યકુશલતા એના સૌન્દર્યને અનુરૂપ જ છે. મેં તેને એક Serio-comic નાટક નામે Liars (લાયર્સ) માં જોઈ હતી. તેમાં તેની અદ્ભુત રંગી શક્તિ versatility ધણી જણાઈ આવતી અને conflict અને struggles of feelings-વિરોધી શક્તિઓનો કલહ યાને સંઘર્ષ-સારી રીતે જણાવતી હતી. બીજી એક નાટકકાર Sarah Bernhardt પ્રખ્યાત ગણાય છે. તે દેખીતી કાંઈ સુંદર નથી છતાં એની કાર્યકુશલતાને લીધે ખ્યાતિ પામી છે તેને મેં જે નાટકમાં જોઈ હતી તે એક ફ્રેંચ નાટક હતું; મ્હને ફ્રેંચનું જ્ઞાન નાટક સમજવાં જેટલું ન છતાં તેના ભાવ દર્શાવવાના આતુર્યથી ઘણું અંશે અને થોડે અંશે મ્હારી સાથે નાટક જોવા આવનારના ફ્રેંચ ભાષાના જ્ઞાનને લીધે નાટક પ્રથમથી છેવટ સુધી સમગ્રી સમજું અને એ પાત્રજનની કુશળતાનો અનુભવ થયો.

ચુંગાર અને કરણ રસ જેવા મંબીર રસનાં નાટકો જોઈ જ્ઞાન અને આનંદ બન્ને મેળવવાની શક્તિ ન હોય તેવા શ્રોતાઓ માટે હાસ્યરસના પ્રયોગો કરનાર ધણી રંગભૂમિઓ

લંડનમાં છે. કામના ભારથી થાકેલા, અનેક ચિંતાથી ભરેલા અથવા રૂવજનથી દૂર પડેલાં મનુષ્યોના ચિત્તો ઉદ્દેગ દૂર કરવા માટે આ રંગભૂમિઓ ખરેખરો ઉપચાર છે. તેવી રંગભૂમિ ઉપર હાસ્યરસનાં નાટકો જોઈ મનો-ભાર હલકો થાય છે અને સંસાર સુખમય લાગે છે એક જ નાટક ભજવનાર રંગભૂમિ ઉપરાંત એવી બીજી રંગભૂમિઓ છે જ્યાં જૂદા જૂદા પ્રયોગો કરી બતાવી શ્રોતાઓના મન રંજન કરે—જેને Variety Entertainments કહે છે તેવી પણ અનેક જગાઓ છે. વળી હાથચાલાકીના ખેલ કરનાર જગા Egyptian Hall છે ત્યાં જઈને પણ લોક આનંદ મેળવે છે અલબત્ત હાથચાલાકીના ખેલથી હૃદયને કંઈ રસિક અસર થતી નથી; માત્ર તે તમાશા જોઈ તેની કુશલતાથી આશ્ચર્યચકિત થવાય છે.

આ સર્વ નાટકભૂમિમાં જવાની કિંમત આપણા દેશ કરતાં વધારે છે. સામાન્ય રીતે પ્રથમ વર્ગનો એક ચિનો અને છેલ્લા વર્ગનો એક શિલિંગ હોય છે. ઘણી ખરી જગાએ પ્રથમના ત્રણ વર્ગમાં Evening Dress વગર દાખલ કરતા નથી. રંગભૂમિ ઉપર ચાલતા પ્રયોગો જોવા માટે Opera glasses ત્યાં જ મળે છે. નાટકના પ્રોગ્રામ જુદેવાય છે તેના ઉપર અહિંની પેટે નાટકની હકીકત અને ગાયનો લખાતાં નથી પણ પાત્રજનની ટીપ હોય છે અને બીજી જાહેર ખર્ચો હોય છે. નાટકસાળામાં અહિં કરતાં દશગણાં માણસો હોવા છતાં અહિં કરતાં અડધો પણ ધોંધાટ થતો નથી. નાટકકારોની કમાઈ પણ ઘણી જ છે. આપણા દેશમાં મોટા મોટા વેપારીયો કમાય છે તેટલી રકમ નાટકકારો સહજ માત્ર સાંજના ત્રણ કલાક કામ કરીને મેળવે છે.

Amateur Theatricalsના રિવાજથી પણ ઇંગ્લેન્ડના લોક આનંદ મેળવે છે; તે Elizabethan Stage Society કહેવાય છે, તે પર ત્રીજે વર્ષે Elizabethનો વખતના એકાદ નાટકનો પ્રયોગ amateursથી કરી બતાવે છે. હું ઇંગ્લેન્ડમાં હતો તે વખતે એક વર્ષે આ મંડળે “શકુન્તલા” નો ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો. તેમાં એક સ્ત્રી અને પુરુષ માત્ર નાટકમંડળીનાં હતાં, શિવાય બીજાં તેવાં નાટકનો ધંધો કરનાર નહોતાં. આ પ્રયોગ કંઈ વખાણુવા લાયક નહોતો.

જનસમૂહને માટે Zoological Gardens એક ખરેખર વિશ્રાન્તિસ્થાન છે. અનેક પ્રકારનાં જાનવરો જોઈ તેમની ચિત્રવિચિત્રતા જોઈ આનંદ મેળવવા ઉપરાંત ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ ચાતુર્ય અને અગાધ શક્તિનું ભાન આવે રચ્ચે સહજ થાય છે. આ શિવાય બીજાં બગીચા જે લંડનના મોટા ભાગ માટે વિશ્રાન્તિસ્થાન છે તે પણ ઘણા મોટા વિસ્તારવાળા છે—જેવા કે Hyde Park, Regent's Park, Botanical Gardens, Kenwood Gardens ઇત્યાદિ. આ સર્વ જગાઓમાં સુંદર યુષ્પો, ઝાડપાન વગેરેની શોભાથી નેત્રાનંદ થવા ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બેડ વગેરેની યોજનાથી સંગીત દ્વારા પણ આનંદ લોકોને મળે છે. તે ઉપરાંત તે જગાઓમાં ઘણી વખત જૂદા-જૂદા વિષયોનાં ભાષણો પણ થાય છે. આ શિવાય ઇંગ્લેન્ડનાં હરેક સમુદ્ર કિનારાને સ્થાને દરિયાની અંદર કેટલાંક અંતર સુધી જતા પૂલ—Piers હોય છે તે ઉપર પણ બેડ વાગવાની વ્યવસ્થા, બગીચા, ખાવા પીવાની જગા, અને બીજી રમત ગમતથી જનસમૂહના વિનોદની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. તેમાં Brightonનાં Pier સર્વોત્તમ છે. તેમાં Brighton Pierની બાંધણી મુસલમાની ઈમારતના જેવી છે.

શિયાળાની મેસિમમાં જે વખતે ખુદા જમીયાનો લાભ લેવાનું અશક્ય હોય તેવા વખત માટે Dancing Halls Skating Rink, Casino વગેરે સ્થળો ભરાયલાં જોવામાં આવે છે. Casinoની યોજના ઈંગ્લાંડમાં નથી પરંતુ યુરોપના બીજા સર્વ દેશોમાં એ વ્યવસ્થા છે—તેમાં ગાનગાન, ખાનપાન, જમીયા ઉપરાંત મુખ્ય આકર્ષણ જુગાર રમવાના ટેબલો છે. ઈંગ્લાંડમાં આમ Skating Rink શિવાય જુગાર રમવાની પદ્ધતિ નથી. શિયાળામાં જ્યારે ધણે બરફ પડે છે અને નદિયોનાં પાણી પણ ઠરી જાય છે ત્યારે તે સખત થઈ ગયેલા બરફ ઉપર Skaters બાંધીને રસ્તા ઉપર લોકો “સ્કેટ” કરી ધણી રમૂજ મેળવે છે. Dancing Hallsમાં પણ લોકો નાચતાં રીખવા અને નાચવાનો અભ્યાસ કરવા અને સામાન્ય રીતે મનને આનન્દ આપવા જાય છે. આ શિવાય લંડનમાં એક આકર્ષણ St. Paul's Cathedralની Whispering Gallery છે. એ મહોટા દેવળનો ઘૂમટ છે તેનો અંદર જઈને એક તરફ બોલવાથી સામી બાજુએ તેનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે. પરંતુ આપણા દેશમાં દક્ષિણમાં વીળપુરમાં એક મસીદમાં એવો જ “ગોળ ઘૂમટ” છે તેમાં પણ એવો જ પ્રતિધ્વનિ થવા ઉપરાંત ઘૂમટમાં પેસતાં કાંઈ પણ ઉચ્ચાર કરીએ તો તેના બે ત્રણ પ્રતિધ્વનિ સામગ્ર થાય છે તે વિશેષ રમુજ લાગે છે.

સામાન્ય લોકોના વિનોદનું એક સાધન મેળા (Fairs) વગેરે આપણા દેશમાં છે તે જ પ્રમાણે ઈંગ્લાંડમાં છે; અને ઘણે ભાગે મેળાની રચના આપણા જેવી છે; દુકાનો, ચમડોળો વગેરે વ્યવસ્થા આપણા જેવી છે, માત્ર કાંઈક ઉંચા પ્રકારની વ્યવસ્થા ઈંગ્લાંડના મેળામાં જોવામાં આવે છે: જેમકે દુકાનોમાં વેચાતા માત્ર જૂદી તરેહના, રમકડાં, ખાવાની ચીજો વગેરે ઉંચા પ્રકારનાં. આપણા મેળામાં મેણાં ચીજરાંવાળાં વાધરીઓના હાથે ફેરવાતા ચમડોળ હોય છે અને ઈંગ્લાંડના મેળામાં કાંઈક સારાં કપડાં પહેરેલા ઈંગ્લેન્ડનાં કળથી અથવા સ્કોટલેન્ડથી ચાલતાં ચમડોળ અને તેની સાથે જ કાંઈક વાજૂ વગાડવાની પણ યોજના હોય છે. વળી મેળામાં શામીલ થનારા લોકોમાં પણ ઈંગ્લાંડમાં આપણા દેશ કરતાં સ્ત્રીઓ ઉંચા વર્ગની પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. સામાન્ય તહેવારોના મેળા ઉપરાંત મહોટા ઐતિહાસિક બનાવના સ્મરણાર્થ નિર્માણ કરેલા મેળા અને મેળાવડા ઈંગ્લાંડમાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવા છે Battle of Trafalgarનો દિવસ સ્મરણમાં રાખવા માટે તા. ૨૧ મી ઑક્ટોબરને દિવસે Trafalgar Squareમાં Lord Nelsonના પૂતળા ઉપર અને તે આખા મહેલામાં રોશની થાય છે અને લોકસમૂહ ભેગો થઈ એ મહાન વિજયનું સ્મરણ કરી ગર્વાનન્દ ભોગવે છે. એવા જ ગર્વાનન્દથી પ્રયુક્ત થઈ ચાલતા સમયમાં મહોટા વિજય મેળવવાને પ્રસંગે પણ તાત્કાલિક મેળા ઈંગ્લાંડમાં થાય છે. ટ્રાન્સવાલની લડાઈ ચાલતી તે વખતે Ladysmith, Mafeking વગેરે સ્થળોએ જ્યારે જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ સેન્યોના જયની ખબર લંડનમાં ફેલાતી કે તુરત જ રાત્રે કામકાજથી પરવારી સર્વ વર્ગના લોક સ્ત્રી પુરુષ દૃઢ આળસ રાત્રિના બાર એક વાગતા સુધી મહોટા સમૂહમાં મુખ્ય મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર ભેગા થઈ વિજયધોષ કરતા, “God save the King,” “Rule Britannia Rule,” વગેરે પ્રજનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનારાં, પ્રજના મહત્વનું અભિમાન સૂચવનારાં જુદાં જુદાં ગીતો ગાતા, ડુરરેના પોકારો કરતા, ખાનપાનથી ખુશ થઈ, પ્રજનો એકતા અને ઉત્સાહ દર્શાવતાં અનેક પ્રકારે ભર્વાનન્દ ભોગવતા દેખાતા હતા.

એકંદર રીતે આ લેખમાં આરંભમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણા કર્તાં ઈશ્વારના સોકમાં વિનોદના પ્રકાર જુદા અને કાંઈક હંચા પણ છે. તેનાં કારણ પ્રથમ દર્શાવ્યાં છે. આ લેખ પ્રેરે કરતા પહેલાં આપણા લોકમાં વિનોદપ્રિયતા ઓછી હોવાનું ખીજું એક કારણ આસ્થાને જણાવવું છત છે. આપણા દેશમાં વિનોદ કરવાનો અધિકાર માત્ર બાળકોને અને અમુક વય સંધીના યુવકોને 'છે એમ આજ સુધી મનાય છે અને રીવાજ પણ તેને અનુસરીને છે. રમતો રમવી તે બાળકોનું જ કામ, બાલ્યવસ્થામાંથી મુક્ત થયા પછી રમત રમનારા યુવકો આજથી આઠીસ પચાસ વર્ષ ઉપર હાસીને પાર્શ્વ થતા હાજ ઈંગ્રેજના અનુકરણને લીધે ત્રીસ આઠીસ અથવા તેથી વધારે વયનાં ટેમીસ, ફીફ્ટ, બીલીયર્ડ રમે છે તે આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું પરંતુ તે જ ગૃહસ્થો ગીરીદા કે એરંડો રમે તે બાલિરાતા ગણાવવાનો હજી સંભવ છે. તેવી જ રીતે નાટક જોવા અથવા સંગીત સાંભળવાં, મેળાઓમાં જવું પણ તે પણ બાળકો અને યુવકોના આધારનું જ ગણાય છે. વયોવૃદ્ધ થયા એટલે વિવાદવા અધિકાર 'જ' નહિ; જેમ જેમ વયમાં વધતા જાય તેમ વિવાદ ઓછા થવા જોઈએ એવું આપણા જનમંડળમાં છે આ સ્થિતિનું કારણ—

શૌશલ્યસ્તવિદ્યાનાં યૌવને વિપયૈપિણમ્

વાર્ધક્યે મુનિવૃત્તીનાં યોગેનાન્તે તનુલજામ્—

—આ શ્લોકમાંથી મળી આવે છે. જુદાવસ્થામાં નેત્રની શક્તિ હોય છતાં નેત્રાનન્દ ન ભોગવે—કર્ણ કાયમ હોય છતાં શ્રવણમુખ ન લેવું એવો કાંઈક પ્રકાર જોવામાં આવે છે. મુનિ થઈને વનવાસ કરી સ્થિરચત્રા નીરખતો, વિવિધ પક્ષીના નાના ઉચ્ચાર સાંભળતો એથી રહે તેજ યોગ્ય ગણાય અને તે જુદા સંસારમાં રહી માનવ રચના જોઈ આનન્દ પામે કે સંગીતશ્રવણનું મુખ ભોગવે તે અયોગ્ય ગણાય, એ વૈરાગ્યની ખોટી ભાવના લાગે છે. પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં વૈરાગ્યની આવી ખોટી ભાવના ન હોવાથી તે દેશોમાં આબાલવૃદ્ધ સર્વે સંસારિકઃ સુખ સમાન રીતે ભોગવતા દેખાય છે. જુદત્વ અને દુર્બલત્વ એ બે તે દેશોમાં એકાંતમાં જ ગણાય છે, આપણા દેશ પ્રમાણે ‘જુદત્વં જરૂર વિના’ ત્યાં નથી. જ્યાં સુધી શરીર શક્તિઃકાયમ હોય ત્યાં સુધી સર્વ પ્રકારનો આનન્દ ઈશ્વાર વગેરેના દેશોમાં સ્ત્રી ધુરંધો ભોગવે છે અને ઉદ્યોગી પ્રજાને આ સ્થિતિની જરૂર પણ છે. આપણા દેશમાં પણ જેમ જેમ ઉદ્યોગ વૃદ્ધિ પામશે તેમ તેમ વિનોદથી વિશ્રાન્તિ મેળવવાની આવશ્યકતા પણ જણાશે અને સંસાર માત્ર યુવકો માટે છે, રમતગમત માત્ર બાળકો માટે છે, અને જુદોએ સંસાર છોડી મુનિવ્રત લેવું—એ ખોટી ભાવના જરૂરે જ આપણી રડતી અને નિસ્તેજ બનેલી પ્રજા હસમુખી અને સતેજા થઈ શકશે.

કૃષ્ણરાવ લોખાનાંધ.

ઈંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રો.

નામદાર શહેનશાહ પંચમ જયેશ્વરનું આપણું હિંદુસ્તાનમાં આગમન તથા રાજ્યાભિષેક એ મંગલ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ગૌરવનો કંઈક પ્રાસ્તાવિક. આપણી શકે એવા અગત્યના વિષયો ઉપર લેખ લખાવવાની જે યોજના વસન્તના વિદ્યાન તંત્રી તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી છે તેને અંગે “ઈંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રો” એ વિષય સમ્બન્ધી એક લેખ લખી મોકલવાનું કર્તવ્ય આ લેખકને પ્રાપ્ત થયું છે. ઈંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રોની પ્રથમ કેવી સ્થિતિ હતી અને હાલ કેવી સ્થિતિ છે તે વિષેની સવિસ્તાર માહિતી મેળવીને તે સંક્ષેપમાં વાંચક સમક્ષ રજૂ કરવી એટલેજ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

આ વિષયના આપણે જે વિભાગ પાડી શકીયું, તેમાંના પહેલા વિભાગમાં આપણે વર્તમાનપત્રના સાહિત્યનું ઐતિહાસિક નિરૂપણ કરીયું, અને બીજા વિષયવિભાગ, વિભાગમાં ઈંગ્લાંડનાં હાલનાં વર્તમાનપત્રો એ વધારે અગત્યના અને વધારે રસ પડે એવા વિષયની ચર્ચા કરીયું.

૧. ઐતિહાસિક નિરૂપણ.

વર્તમાનપત્રોને માટે અંગ્રેજીમાં “news-paper” (ન્યૂસ-પેપર) એ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે; અને એ શબ્દ આપણી શુભરાતી બાપામાં પણ વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત દાખલ થઈ ચુકે છે એમ કહીએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં. એ પત્રોમાં વર્તમાન (સમાચાર) આપેલા હોય છે અને એ નિયમ-સર-ચોક્કસ વખતને અન્તર-પ્રસિદ્ધ થાય છે એ વાત તો કોઈથી પણ અગત્યની નથી, પણ એ “ન્યૂસ પેપર” નું પ્રથમ સ્વરૂપ કેવી રીતનું હતું તે લગભગ જાણવા જેવું છે. અમીર ઉમરાવ જેવા મોટા માણસો મોજસોખને માટે કે કોઈ બીજા કારણસર દરબારથી દૂર રહેતા હોય તે સમયે દરબારના સમાચારથી વાકેફ રહેવાની તેઓને જરૂર પડે એ ધણું સ્વાભાવિક છે. વર્તમાનપત્રો જેવું કંઈ પણ સાધન જે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતું ન હતું એવા પ્રાચીન સમયમાં દરબાર સમ્બન્ધી આ જરૂરના સમાચારને માટે પોતાનાં જ માણસો ઉપર એ અમીર ઉમરાવોને આધાર રાખવો પડતો, અને દરબારની હકીકતો સારી રીતે લખી શકે એવા “કુશળ માણસો” તરફથી પત્રો (“news-letters”) દ્વારા પોતાના શેકને દરબાર સમ્બન્ધી સમાચાર મોકલવામાં આવતા.

આવી રીતનાં પત્રો “news-letters” એ ઈંગ્લાંડનાં હાલનાં વર્તમાનપત્રોનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ હતું, અને એ “news-letters” થી “ન્યૂસ લેટર.” ઈંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. એવી રીતના સમાચારની જરૂર જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ એ સમાચાર સારી

રીતે આપવાનો, શક્તિ મેળવવા તરફ વધારે ને વધારે લક્ષ્ય આપાતું ગઈું, અને પરિણામે એવા સમાચાર આપનારા બાહ્યેશ માણસોને એક સ્વતંત્ર ધંધોજ સ્થાપિત થયો. જેને જેને દરબારના સમાચારની જરૂર પડતી તે તે આવા માણસોને પગાર આપીને તેની પાસથી સમાચાર મેળવવાની ઉમેદ રાખતા, અને અગાઉ એકજ શેઠ ઉપર એક પત્ર લખીને સમાચાર આપવામાં આવતા તેને બદલે હવે એકજ માણસ તરફથી પોતાના જુદા જુદા ધરાકો ઉપર જુદા જુદા પત્રો લખીને સમાચાર આપવામાં આવે એવી રીતનો નવો રિવાજ શરૂ થયો. આખરે “new-letters” લખવાનો ધંધો કરનારાઓમાંથી એક વધારે સાહસિક પુરુષ નીકળ્યો તેણે રીતસરની “intelligence office” (સમાચાર પૂરા પાડનારી સંસ્થા) સ્થાપી, અને એ સંસ્થામાં અનેક માણસોને પોતાના હાથ તળે નોકર તરીકે રાખીને સમાચાર પૂરા પાડવાનું કામ ધણી મોટા પાયા ઉપર એણે ચલાવવા માંડ્યું. આવી રીતની એક સંસ્થાનું વર્ણન સત્તરમા સતકના બેન જહોન-સન નામના જાણીતા લેખકે પોતાના “The Staple of News” એ નામના નાટકમાં આપ્યું છે:—

“This is the outer room where my clerks sit,
And keep their sides, the register in the midst;
The examiner, he sits private there within;
And here I have made several rolls and files
Of news by the alphabet, and all put up
Under their heads.”

(=“આ બહારનો ખંડ છે તેમાં મ્હારા કારકુનો બેસે છે; તેઓની બે બાજુઓ ઉપરાંત જે વચ્ચેની જગા છે તેમાં તેઓનું રજિસ્ટર રાખવામાં આવે છે. પરીક્ષક તે શંકરના ઓરડામાં એકલો બેસે છે, અને પ્રથમાક્ષરના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવેલા સમાચારનાં જુદાં જુદાં કાગળિયાંના ચોડાઓ અહીં મ્હારી આમળ પડ્યા છે.”)

વર્તમાનપત્રો ભણે જેમાં કયન કરવામાં આવ્યું હોય એવું નાટક સૌથી વધારે જાણીતું આ છે તેથી તેમાંનું અવતરણ આ રીતે રાંકવામાં આવ્યું છે. અગાઉ એ પત્રો નિયમસર ચોક્કસ વખતને અન્તરે-પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતાં નહોતાં; પણ પરદેશના સમાચારને માટે લોકોની જિજ્ઞાસા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ અમુક બનાવ બનતો જાય તેની સાથેજ તે વખતેજ તેનું વર્ણન આપવામાં આવે એવી રીતની પત્રમાલા નીકળતી થઈ. એ પત્રમાલા નિયમસર-અઠવાડિયે અઠવાડિયે નીકળ્યાં કરે એવું જે પહેલું ઇંગ્લાંડનું પહેલું વર્તમાનપત્ર હતું તેનું નામ “Weekly News” (“સાપ્તાહિક સાપ્તાહિક પત્ર સમાચાર”) એ પ્રમાણે હતું, અને એ પત્રની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૬૨૨ ના મે માસમાં થઈ હતી. પણ એ પત્રમાં જોકે દરેક અઠવાડિયાના સમાચાર આપવામાં આવતા હતા તેપણુ એના જુદા જુદા અંકો એકબીજાની સાથે એથી વિશેષ કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતા નહોતા. એકજ તત્વનાં જુદાં જુદાં અંગો હોય એવી રીતના અંકો તો સૌથી પહેલા “Mercurius Britannicus” (૧૬૩૫) એ પત્રનાજ નીકળ્યા. સાર પછી ઈ. સ. ૧૬૩૨ માં સ્ટાર એમ્પર તરફથી પરદેશના સમા-

ચાર છાપવા વિરુદ્ધનો હુકમ નીકળ્યો તેને લીધે પત્રકારોની પ્રવૃત્તિમાં કેટલાક વખત સુધી વિઘ્ન નડ્યું, પણ ઈ. સ. ૧૬૪૧ માં સ્ટાર ચેમ્બર નામુદ યદ્ય એટલે પત્રકારોને વધારે છૂટ મળી અને વર્તમાનપત્રના સાહિત્યનો વિકાસ નિર્વિધે થવા માંડ્યો. ઇંગ્લાંડની અંદરજ ને બનાવો બનતા તેના સમાચાર પણ નિયમસર જેમાં આપવામાં આવે એવી રીતનાં પત્રો હવે નીકળ્યા માંડ્યાં, અને પાર્લામેંટની હકીગતો એ પત્રોમાં છપાવવા માંડી. એવાં પત્રો ને સૌથી પહેલાં નીકળ્યાં તે પાર્લામેંટની-પ્રમુખપક્ષની-તરફેણનાંજ હતાં, પણ ઈ. સ. ૧૬૪૩ ની જાન્યુઆરીમાં એક રૉયલિસ્ટ-રામના પક્ષનું—“Mercurius Aulicus” નામનું પત્ર નીકળ્યું. તેનો મુખ્ય લેખક સર જર્જાન બર્કનહેડ હતો અને તેનું લખાણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. લંડનમાં સૌથી પહેલું નિયમસર ને સચિત્ર પત્ર નીકળ્યું તે “Mercurius Civicus” એ નામનું હતું. રિચર્ડ કોલિન્સ નામના પાર્લામેંટ પક્ષના માણસ તરફથી ૧૬૪૩ ના મે માસમાં એ પત્ર કાઢવામાં આવ્યું હતું, અને ૧૬૪૬ ના ડિસેમ્બર માસ સુધી એ પત્ર ચાલુ રહ્યું હતું. એજ માણસે ૧૬૪૩નાજ વર્ષની શરૂઆતમાં “Kingdom's Weekly Intelligencer” (રાજ્યનો સાપ્તાહિક ખબરપત્રી) એ નામનું પત્ર પણ કાઢવા માંડ્યું હતું તે ૧૬૪૯ના અક્ટોબર માસ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું. તે સિવાય, પાર્લામેંટ અને રાજ્ય એ બેઉ પક્ષનાં બીજાં પણ ઘણાં પત્રો આ સમયમાં નીકળ્યાં હતાં. તેમાંના જાહેરખબરો. “Perfect Occurrences” (“સંપૂર્ણ બનાવો”) એ નામના પત્રમાં જાહેરખબરો પહેલીજ વખતની દાખલ કરવામાં આવી હતી, અને એવી રીતે એ “Perfect Occurrences” ના સમયથી વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબરોને પણ દાખલ કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો હતો.

વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત ઇંગ્લાંડમાં કેવી રીતે થઈ એ આપણે જોયું. એ પત્રોની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધરતી ગઈ એ હવે આપણે જોઈશું. વર્તમાન-એન રાણીનો સમય. પત્રના સમ્બન્ધમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું મનોબળ અને સર્વશ્રાદ્ધી બુદ્ધિનો પ્રતાપ સૌથી પહેલો એન રાણીના વખતમાં જોવામાં આવે છે. એ રાણીના રાજ્યારોહણ પછી યોડાજ વખતમાં “Daily Courant” નામનું પહેલું યશસ્વી દૈનિક પત્ર નીકળ્યું (૧૭૦૨-૧૭૦૩ ના માર્ચની તા. ૧૧ મી). એ પત્ર નીકળ્યું તેના પહેલાં સાત વર્ષ હપર “Postboy” નામનું પહેલું દૈનિક પત્ર લંડનમાં કાઢવામાં આવ્યું હતું એ ખરું, પણ તે પત્રના ચારજ અંક નીકળ્યા પછી તે બંધ થયું હતું. આ “Daily Courant” નું નવું સાહસ એવી રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યું નહોતું. “Daily Courant.” સંખ્યબલ બકલી એ નામનો વિદ્વાન એ પત્રનો આધ્યક્ષ અને પ્રકાશક હતો. તેણે લોકોને જણાવ્યું હતું કે “કોઈ પણ ભાષામાં પરદેશથી જે કંઈ હકીગત મળી શકે તે એકી કરવા માટે લેખકે જોઈતી ગોઠવણ કરેલી છે.....દરેક લેખ (આર્ટિકલ) ની શરૂઆતમાં એ લેખ પરદેશના કયા પત્રમાંથી લીધેલો છે તે જણાવવામાં આવશે કે જ્યાં એ લેખનો વૃત્તાન્ત કેટલો બરાસાપાત્ર અને ખરો છે તેના વિષે લોકો પોતપોતાની મેળે સ્વતંત્ર વિચાર બાંધી શકે. વળી કોઈ પણ રીતની દીકા કરવાની જવાબદારી એ પોતાના શિર ઉપર લેશે નહીં.....કારણ કે પોતાની જાતે વિચાર કરવા નોટલી અંકલ બીજાં માણસોમાં છે એવું એ માને છે.” આ પત્રની હરીફાઈમાં બીજાં પણ

ધણી પત્રો એજ અરસામાં નીકળ્યા વગર રહ્યાં નહીં. તેમાંનું એક “Country Gentleman's Courant” (૧૭૦૬) એ નામનું પત્ર હતું, તેના બહેલો અંક મહત્ત્વવાળાં આવ્યો હતો, અને એ પત્ર વિશેષ લોકપ્રિય થઈ પડવાનો સંભવ છે એમ માનવાના કારણ તરીકે અધિપતિએ જણાવ્યું હતું કે “આ પત્રમાં અહીંની તેમજ પરદેશની ખાસ ખ્યાન એવે એવી અને અગત્યની હકીકતોની ચોક્કસ નોંધ લખીને વાંચક વર્ગને આનન્દ આપવામાં આવશે.....એટલુંજ નહીં પણ દરેક લેખમાં જુદાં જુદાં અગત્યનાં જે જે સ્થળ વિશે કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે તે સ્થળની પણ માહિતી આપવામાં આવશે, કે પછી વાંચક વર્ગને નકશાઓમાં જોવાની જરૂર પડે નહીં.”

૧૭૦૪ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૯ મી તારીખે, રાજદ્વારી ગુન્હાને લીધે બંધીવાન તરીકે પૂરાયલા ડીફેન્સ નામના સમર્થ લેખકે પોતાના “રિવ્યૂ” નામના સુવિખ્યાત પત્રની શરૂઆત કરી. પ્રારંભમાં એ પત્ર અઠવાડિયામાં એકજ વખત નીકળતું હતું; ડીફેન્સ “રિવ્યૂ” પછી તે બે વખત અને છેવટે ત્રણ વખત નીકળતું થયું. એ પત્રને લેખક એકલો અને અસહાય હતો તોપણ જાહેર વિષયોના સમ્બન્ધમાં હિંમતથી અને આગ્રહપૂર્વક એ પોતાના વિચાર દર્શાવતો રહ્યો; અને સહામાં પક્ષના સમર્થ અને કરમ લેખકો તરફથી એના ઉપર જબર પ્રહાર કરવામાં આવ્યા તોપણ તેની સહાનુભૂતિ એ નિરપેક્ષ ટકી રહ્યો અને પોતાનો બચાવ કરવામાં લેધ પણ પાછો હઠ્યો નહીં. ૧૭૧૨ ના સેપ્ટેમ્બર એકાદમી દિવસે આવી પડ્યું એટલે પોતાના પત્રના સ્વરૂપમાં કંઈક ફેરફાર કરવાની જરૂર એને જણાઈ, અને ૧૭૧૨ ની ૨૭ ઓગસ્ટથી તે ૧૭૧૩ ની ૧૧ મી જુન સુધી એ નવી પત્રમાલા એણે ચલાવી. પોતાના પત્રની સાથે મહિને મહિને “Advice from the Scandalous Club” એ નામનો વધારાનો અંક પણ એ કાઢતો હતો તેની અંદર ધણેખંડ સાહિત્યના અને લોકરહિતા પ્રશ્નોની જ ચર્ચા કરવામાં આવતી; અને એવી રીતે, રિચર્ડ સ્ટીલનું “ટલર” (૧૭૦૯) અને સ્ટીલ તથા ઓડિસનનું “સ્પેક્ટેટર” (૧૭૧૧) નીકળ્યું ત્યાર પહેલાંથીજ જનસમાજને સુધારવાની ગંભીર ફરજ આ લેખકે ઉપાડી લીધી હતી. ૧૭૦૫ માં આ વધારાના અંકોને મૂળ પત્રથી લેખકે છૂટા પાડી નાંખ્યા, અને “લિટલ રિવ્યૂ” એ નામથી અઠવાડિયામાં બે વખત એ અંકો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા. પણ થોડા વખત પછી એ અંકો નીકળતા બંધ થઈ ગયા. આ સિવાય, “પ્રાચીન ઇતિહાસો એવી તરફથી” એક નવું માસિક પત્ર પણ ૧૭૧૬ માં એણે શરૂ કર્યું હતું તે ૧૭૨૦ ના સપ્ટેમ્બર માસ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું.

“એક્ઝામિનર” એ નામનું પત્ર ૧૭૧૦ ના ઓગસ્ટ માસમાં નીકળવા માંડ્યું. એ પત્રના તેર અંકો જોસિંગ્સોફ, પ્રાયર, ફેડ, અને કિંગ એ ચાર જણાઓએ મળીને બહાર પાડ્યા હતા. ત્યાર પછી એ પત્ર એકલા રિવરફોર્ડના તાપામાં ગયું હતું. એ પત્ર નીકળ્યું પછી તરતજ-સપ્ટેમ્બર માસમાં-“બિહગ એક્ઝામિનર” નીકળવા માંડ્યું. “બીજાઓનાં લખાણની પરીક્ષા કરવી અને એક્ઝામિનરના અગ્રણી શાસનથી જેઓને હાનિ થઈ હોય તેઓને ફરીથી

‘ન્યાય આપવો’. એ ખુલા ઉદ્દેશથીજ એ પત્ર ચર કરવામાં આવ્યું હતું. સાર મંછી તથા અઠવાડિયા રહીને “મેઠલી” નામનું પત્ર નીકળ્યું.

આ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રોની લોકપ્રિયતા વધતી જતી હતી અને જનમંડળ ઉપર તેની મજબૂત અસર થતી હતી એ વાત તે વખતની સરકારને અરચિકર વર્તમાનપત્રો ઉપર લાગ્યા વિના રહી નહીં. પત્રકારો ઉપર ઘણી વાર ફરિયાદો મંડાતી અંકુશ. યદ્યપિ, પણ તેથી કંઈ ઝાઝો ફાયદો થયો નહીં. આખરે, કોઈ દરબારીના ખટપટિયા મગજમાંથી વર્તમાનપત્રો ઉપર કર નાંખવાની યોજના નીકળી આવી (૧૭૧૨). આને પરિણામે સ્પેક્ટેટર જેવું પત્ર પણ (૧૭૧૨ ના ડિસેમ્બરમાં) બંધ કરવું પડ્યું; અને ૧૭૧૩ માં સ્ટીવે “ગાર્ડિયન” નામનું નવું પત્ર ચલાવવા માંડ્યું તે પણ છ મહિના સુધીજ રહી શક્યું. આવી રીતના કરથી ખરેખરે સારું સાહિત્ય તે દબાઈ ગયું, પણ નકારાં સાહિત્યને દબાવી દેવાનું કામ એ કરતી યદ્યપિ શક્યું નહીં. નકારામાં નકારાં પત્રો તો રહી રહ્યાં, એટલુંજ નહીં પણ થોડા વખત પછી એવાં પત્રોની સંખ્યામાં વધારો પણ થયો. દરબારી માણસોનું લાંચિયાપણું એ પણ આવી રીતના વધારાનું એક મુખ્ય કારણ હતું એમ વ્યાજબી રીતે કહી શકાય એમ છે, ૧૭૪૨ માં અર્થ આંદ્ર આંદરફર્ડના સમ્બન્ધમાં તપાસ કરવાને માટે આમની સભા તરફથી એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી તેણે એનું જણાવ્યું હતું કે યોજ્યોજના મંત્રીપણાનાં છેલ્લાં દશ વર્ષ દરમ્યાન કેટલાંક પત્રોના ચલાવનારાઓને પ્રભાકીય નાણાંમાંથી ૫૦૦૭૭ પૌંડ અને ૧૮ શિલિંગ જેટલી મહોટી રકમ આપવામાં આવી હતી. પણ આ રકમનો કેટલોક ભાગ તો જહોરખબરો છપાવવાને માટેજ આપવામાં આવ્યો હોય એ બનવા ભ્રમ છે. આ સૈકાના મધ્ય ભાગમાં સ્ટેમ્પ ઍક્ટના નિયમો વધારે ચોક્કસ કરવામાં આવ્યા અને એ નિયમો તોડનારને માટે ભારે શિક્ષા નક્કી કરવામાં આવી. તોપણ વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા તો વધતીજ રહી. ડૉ. જહોન્સને ૧૭૫૦ માં “ફૅસ્ટર” નામનું અઠવાડિયામાં એ વાર પ્રકટ થતું પત્ર બહાર પાડ્યું, અને ૧૭૫૮ માં “આઇડલર” નામનું અઠવાડિયામાં એક વાર પ્રકટ થતું પત્ર બહાર પાડ્યું; અને એ પાછલા પત્રમાં વર્તમાનપત્રોના વધતા જતા વર્તમાનપત્રોને વધતો શોખના સમ્બન્ધમાં એણે લખ્યું હતું કે: “વર્તમાનપત્રોની સંખ્યામાં જતો શોખ. દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે, પણ તેનાથી જ્ઞાનમાં વધારો થતો જતો નથી. સહવારના વર્તમાનપત્રની હકીકત સંજ્ઞાના વર્તમાનપત્રમાં આપેલી હોય છે અને સંજ્ઞાની હકીકત પાછી સહવારનાં પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આવી પુનરુક્તિથી ખરેખર વખત ગુમાવાય છે તો ખરો, પણ વખતને દૂંકો કરી શકાતો નથી. વર્તમાનપત્રો ઘણાજ ઉત્સાહથી વાંચે એવો માણસ પણ પોતાની મહેનત પૂરી થાય સાર પહેલાં કંટાળી જાય છે; અને રાતનો ઝમોતયા સપાટ પહેરીને કોંધો-હાઉસમાં પ્રવેશ કરનારા ઘણા માણસોને ચુરોપની સ્થિતિ વિષે પૂરેપૂરો વિચાર કરવાનો વખત મળે સાર પહેલાં તો માલની ખરીદીને માટે અથવા બોજનને માટે પાછું દોડવું પડે છે.” ૧૭૭૬ ના વર્ષમાં પણ એકલા ફ્રાંસની અંદરજ ૫૩ વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં !

જહાન્સને પોતાના “આઇડલર”ની સાથેજ પ્રસિદ્ધ ચનાર્સ અને અમુક અર્થમાં
 • એની સાથે હરીદ્રાધ કરનારાં વર્તમાનપત્રોને માટે જે વખતે આવી
 વર્તમાનપત્રોની અવનતિ. રીતની કરડી ટીકાઓ કીધી તે વખતે વર્તમાનપત્રોનું ધોરણ
 આગલા વખત કરતાં ઘણું ઉતરતું થઈ ગયું હતું. એની આગળના
 જમાનામાં વર્તમાનપત્ર તે ઘણી વાર એક સાદસભરેલા ઉદ્યોગ કરતાં રાજકીય ચર્ચા સ્થા-
 વનારા વાનિજ્ય તરીકે વધારે દીપી નીકળતું. ડીકાએ વર્તમાનપત્રને લગતાં જે જે પરાક્રમે
 કરી ખતાવ્યાં તેમાં તે આ બેઉ લક્ષણોનું મુખ્ય સંમિલન થતું હતું. ડીકા એ એક બાહ્ય
 વેપારી હતો તેનીજ સાથે રાજદારી ચર્ચામાં પણ એ ઉસાદભર્યો ભાગ લેતો હતો. અને
 એજ પ્રદેશમાં કામ કરનારા એના બીજા સાથીઓ હતા તે પત્રકારો તરીકે તેટલાજ
 રાજદારી પુરુષો તરીકે પણ આગળ પડતા હતા. જહાન્સનની ઉપલી ટીકા પ્રસિદ્ધ થઈ
 તેના વીસ કરતાં પણ ઓછાં વર્ષ પહેલાં વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ તથા લેખકોમાં હિન્દી
 ફીલિંગ જેવા બુદ્ધિપ્રભાવવાળા માણસો જેવામાં આવતા હતા. પણ ૧૭૫૦ માં વર્તમાન
 પત્રોનું કામ જુદીજ જાતનાં માણસોના હાથમાં ગયું હતું.

ત્રીજા જર્જાન્સના લાંબા રાજ્ય દરમ્યાન અનેક પત્રકારો ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યાં
 હતાં અને તેઓને શિક્ષા દરખાવવામાં આવી હતી, પણ પરિણામે
 ત્રીજા જર્જાન્સે સમય. વર્તમાનપત્રોનેજ લાભ થયો હતો અને તેઓને જે પરાજય મળ્યા
 હતા તે પણ આખરે વિજયના રૂપમાં બદલાઈ જવા પામ્યા હતા.
 વિલ્કિન્સ નામના પત્રકાર ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું (૧૭૬૧) સાર પછી એવી રીતે
 દરેક મોટો કેસ ચાલ્યાનું પરિણામ એ આવતું થયું કે જે સિદ્ધાન્તોને નાશુદ્ધ કરવાના પ્રયાસ
 થતા તેને ઉલટો દશગણે પ્રચાર મળી જતો. આ યુગના પ્રારંભમાં, જેઓ મુજદદારી ચર્ચા
 તરફ વેપારની દૃષ્ટિથીજ જોતા, જેઓના ઇરાદાઓ હલકા હતા, અને જેઓની જિન્દગી
 ધિક્કારવા જેવી હતી તેઓ “સ્વતંત્ર પ્રજાને છાપાની સ્વતંત્રતા પણ મળવી જોઈએ” એ
 સાદા સત્તાના પ્રભાવ વડે કરીને થોડા સમય સુધી રાજની, કાયદાની, અને ન્યાયાસનની
 પણ સ્થાને થઈ શકે એવા સમર્થ થયા. આજ વખતમાં પાર્લામેન્ટની અંદર ચાલેલી ચર્ચાઓ
 કેટલાંક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડી; અને એવી રીતે કાયદાનો ભંગ કરવામાં આવ્યો તેને
 લીધે બારે તકરારો ચાલી, સખત ઠરાવો પસાર થયા, અને જેમ કહે તેમ કેદની શિક્ષાઓ
 દરખાવવામાં આવી. પણ એ સર્વનું છેવટનું પરિણામ એ આવ્યું કે (થોડાક અપવાદો
 સિવાય) પાર્લામેન્ટની ચર્ચાઓનું સ્વરૂપ પ્રધાનપણે જાહેર ચર્ચાઓના જેવુંજ છે એ વાત
 સ્વીકારવામાં આવી, અને અસાર સુધી. પણ એ વાત એવી ને એવી સ્વીકારાતી રહી છે.

• ઈંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રો અગાઉ સ્થાપકો નીકળતાં હતાં, પણ ધીરે ધીરે સાંજનાં
 પત્રો પણ નીકળવાં માંડ્યાં. કંઈક અગત્યનું એવું સાંજના સમયનું લેખન
 સાંજનાં પત્રો. તું પહેલું વર્તમાનપત્ર “*Courier*” એ નામનું હતું. એ પત્રમાં
 “*Courier*” એક વખતે મકિનટોચ, કોલરિજ, અને વર્જુવર્થ જેવા વિદ્વાન પુરુ-
 શોના લેખો આવતા હતા અને એ પત્રની પ્રતિષ્ઠા ઘણી સારી હતી.
 પણ ૧૮૪૨ માં એ પત્ર બંધ થયું.

એ સિવાય ખીજાં પણ કેટલાંક પત્રો 'ત્રીન્જ બર્થ્દેન્ના' રાજ્ય દરમ્યાન અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, પણ તેમાંનાં "Morning Post" (મોર્નિંગ પોસ્ટ) " મોર્નિંગ પોસ્ટ " અને " The Times " (ધી ટાઇમ્સ) એ બેજ પત્રો આજ અને " ધી ટાઇમ્સ " સુધી ટકી રહ્યાં છે. વર્તમાનપત્રોની વધતી જતી સંખ્યાને અટકાવવાને માટે પત્રો ઉપર નાંખવામાં આવેલા કરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે એક તરફથી કર વધારવામાં આવેલો હતો તો બીજી તરફથી સોંધાં વર્તમાનપત્રો માટેની લોકોની ઇચ્છા પણ ન દબાવી શકાય એવી હતી. સ્ટાંપ વગરનાં વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાના ગુન્હાને માટે ૭૦૦ કરતાં વધારે માણસો ઉપર કામ કરમાં વધારો. ચલાવવામાં આવ્યું અને ૫૦૦ કરતાં વધારે માણસોને કેદમાં પૂરવામાં આવ્યા. તેમાંના કેટલાકને તો લાંબા વખત સુધી કેદખાનામાં સજા કરવું પડ્યું હતું. કાંમ જેમ જેમ વધારે ચાલવા માંડ્યાં અને શિક્ષા જેમ જેમ સખત કરવામાં આવી તેમ તેમ રાજદોહ, નાસ્તિકતા, અને અનીતિનો ઉપદેશ કરનારાં નકારાં પત્રોની સંખ્યા વધતી ગઈ. અકેક પેની ને અડધી અડધી પેનીની કિંમતનાં પત્રો નીકળ્યાં તેમાં ગંભીર અનીતિ અને ભયંકર ગુન્હાઓનાં વર્ણન સિવાય બીજું કંઈ પણ આપવામાં આવતું નહીં, અને દુરાચાર તથા દુષ્ટતાને કેવી રીતે આડર્ષક બનાવવાં તે માટે પત્રોની એકબીજા સાથે હરીફાઈ ચાલતી. આ ગંભીર સ્થિતિને કેવી રીતે સુધારવી એ પ્રશ્ન આમની સભામાં પ્રથમ ધ્યુસ્વર લિટન એ પ્રખ્યાત નવત્રકયાકાર અને રાજનીતિષ્ઠ પુરુષ તરફથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યો, અને પછીથી મિલનર ગિબ્સન અને રિચર્ડ કોબ્બન એ બેઉ એ પ્રશ્નને વળગી રહ્યા તેને લીધે વર્તમાનપત્રો ઉપરના કરમાં પ્રથમ ઘટાડો કરવામાં આવ્યો અને છેવટે એ કર તદ્દન કાઢી નાંખવામાં આવ્યો. સ્ટેમ્પ ટેક્સ તદ્દન કાઢી નાંખવાની છેવટની કર નાણું. યોજના ડબલ્યુ. ઇ. ઍડ્ડરટન તરફથી પોતાના " ચેન્સેલર ઑફ ધી એક્સચીકર " તરીકેના અમલ દરમ્યાન ૧૮૫૪ માં તૈયાર કરવામાં આવી હતી અને તે એની પછીના અધિકારીના વખતમાં (૧૮૫૫ માં) પસાર થઈ હતી.

આ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રો ઉપરના કર નીકળી ગયા તેની સાથે ફળવણીનો ફેલાવો થતાં, વર્તમાનપત્રો છાપવાના સાંચાઓમાં સુધારો થતાં, સમાચાર મેળવવાને હાલનો સમય. માટે ભારે સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકાય એવી અનુકૂળતા મળતાં, વર્તમાનપત્રો વહેંચવાની સારી સગવડ થતાં, લોકસમૂહની સઘળી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તરફ વધારે ને વધારે લક્ષ રાખવામાં આવતાં, અને જાહેરખબરો આપવાની કળાનો વિકાસ થતાં વર્તમાનપત્રોની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો. એ આધુનિક વર્તમાનપત્રોનાં જુદાં જુદાં નામો અને તેમનાં જુદાં જુદાં કામોની ગણના કરવાને ન યોગ્યતાં એ પત્રોનાં સામાન્ય લક્ષણો કયાં કયાં છે તેના વિષેજ કેટલુંક વિવેચન કરીને આ સમયે આપણે સંતોષ માનીશું.

૨. હાલનાં વર્તમાનપત્રો.

ઈંગ્લાંડનાં, આધુનિક વર્તમાનપત્રોનું એક સુખ્ય લક્ષણ એ છે કે સઘળી જાતના

“વર્તમાન”-સમાચાર-મેળવવા તરફ અને લેણીનું ધ્યાન ખેંચાય સમાચારનું મહત્વ. તેથી રીતે એ સમાચાર રજુ કરવા તરફ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે લક્ષ આપાનું જાય છે. તેનીજ સાથે, કયા સમાચારને વિશેષ મહત્વના ગણવા તે વિષેના વિચારમાં પણ અગાઉના કરતાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. રમત ગમતના સમાચાર અને રાજ્યની આમદાનીના સમાચાર હવે વધારે વિસ્તાર સાથે અને વધારે રસ પડે તેવી રીતે આપવામાં આવે છે; અને કંઈક અંશે પત્રોની સંખ્યામાં વધારો થયો અને પરિણામે પત્રકારોમાં વધારે ને વધારે હરીફાઈ ચાલવા માંડી તેને લીધે તો કંઈક અંશે જન-સમૂહ હવે વાંચી શકે અને વાંચવાની વસ્તુ ખરીદ કરવાને તૈયાર થાય એવો બન્યો છે તેને અનુકૂળ થવાની વૃત્તિને લીધે વાંચનને માટે ઘણા ઉંચા પ્રકારની સાહિત્યપ્રીતિ અને રસિકતા જરૂરની છે એવું માનનારાઓ કરતાં કંઈ પણ વાંચી શકે એવા માણસોના મોટા સમૂહની રચિ તરફ હવે વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે. આને પરિણામે પત્રકારોએ ઓછી પાંડિલ-વાળી શૈલીમાં લખવા માંડ્યું છે અને સામાન્ય મનુષ્યને રસ પડે એવી રીતે છૂટક સમાચારો-“bite-bits”-આપવા માંડ્યાં છે, એટલુંજ નહીં પણ હવે લેખના મથાળા ઉપર વિષય સૂચવનારી લીટીઓ (head-lines) નો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને વાંચકની નજર ખેંચવાને માટે એવા જ પ્રકારની બીજી કંઈ કંઈ યુક્તિઓ રચવામાં આવી છે. અકિતવિષયક સમાચાર-“Personal journalism”-સમાજમાં નામાંકિત ચપ્પાં અથવા જાહેર બાબતોમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારાં સ્ત્રીપુરુષોના ખાનગી જીવન વિષેના અથવા તેઓના બહારના દેખાવ વિષેની હકીકતોને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે; અને આ બાબતમાં તેમ બીજી ઘણી બાબતમાં અન્યની વાત જાણવાની ઉત્કંઠાને તેમ જ ખુશામત કરવાની વૃત્તિને વિશેષ વેગવતી કરવામાં આવી છે.

વર્તમાનપત્રોના સમ્બંધમાં અમેરિકાના નવા નવા સુધારાઓ ઇંગ્લાંડમાં દાખલ થઈ ચૂક્યા છે. તેમાંનો એક સુધારો “મેળાપ” અથવા “interview” મેળાપ-“Interview” એ નામથી ઓળખાય છે. કોઈ મોટો માણસ આવ્યો હોય સારે વર્તમાનપત્રનો રિપોર્ટર તેને મળવા જઈને તેની સાથે વાત-ચીત કરી આવે છે અને એવી રીતે તેના વિચારો જાણી લઈને પછી તે વિચારોને વાંચક સમક્ષ રજુ કરે છે. આપણા હિંદુસ્તાનના કેટલાક આગેવાનોની એવી રીતે ઇંગ્લાંડમાં સુલાકાત લેવાવાની વાત આપણને જાણીતીજ છે.

પણ સારામાં સારાં વર્તમાનપત્રોનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ તો એજ હોય છે કે બાંધી મળે લાંબી સાચી હકીકત મેળવવી અને તે પછી જેમ અને તેમ બહેલી મેળવવાને પ્રયત્ન કરવો. વર્તમાનપત્રોની ઔદિસોમાં અને તે સિવાય જુદાં જુદાં સ્થળોથી વર્તમાનપત્રોને સમાચાર પૂરા પાડનારી એજન્ટીઓમાં આ કામ શોધ્ય રીતે કરી શકાય તેને માટેની વ્યવસ્થા ઘણા મોટા પાયા ઉપર કરવામાં આવી હોય છે. તાર ઝડપથી મૂકી તારની સગવડ. શકાય તે માટેની સગવડમાં વધારો થયો જાય છે તેથી, અને ટાઈપીંગોડવવાની તથા છાપવાની પદ્ધતિઓમાં નવા નવા સુધારાઓ દાખલ થયા જાય છે તેથી આ કામ દાલના વખતમાં ખચીત ઘણું રહેલું થઈ પડ્યું છે. તેનીજ

સાથે એ પણ ખરું કે તારની સગવડને લીધે સમાચાર ઘણી ઝડપથી ફરી વળે છે તેને પરિણામે વર્તમાનપત્રોની ઉત્કૃષ્ટતામાં કંઈક ન્યૂનતા પણ આવી જાય છે. એ સગવડને પરિણામે ઉતાવળથી વિચારો બાંધી દેવામાં આવે અને ગમે તેવી હકીગત છાપી દેવામાં આવે એવું ઘણી વાર બને છે; અને કેટલીક વાર તો એવા પ્રકારની ભૂલને લીધે એવાં વિપરીત પરિણામ આવે છે કે પાછળથી એ ભૂલને સુધારી લેવાને માટે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોપણ તે સુધરી શકતી નથી. તોપણ એકંદરે, તાર મારફત સમાચાર પ્લોંચાડી શકાય એવી સગવડને લીધે પ્રજાને તેમજ રાજાને સીધી અથવા આડકતરી રીતે ફાયદોજ થાય છે એની ના પાડી શકાશે નહીં.

આ પ્રમાણે સમાચાર મેળવવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. તેનીજ સાથે અમુક વર્તમાનપત્રમાં કયા કયા અગત્યના વિષયો આપવામાં આવ્યા વિષયસૂચન. છે તે દર્શાવનારા પત્ર—“poster”—નો પ્રચાર પણ ઘણો વધી ગયો “Poster” છે, અને મહોક્ષાઓમાં કેકાણે કેકાણે એવા પત્રો જોવામાં આવે છે. ‘અમુક અગત્યનો વિષય આ વર્તમાનપત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે’ એટલુંજ એ “poster” વડે સૂચવાય છે, પણ આ રીતેપણ સમગ્ર સ્વરૂપ કેવું છે તે વર્તમાનપત્ર વાંચ્યા વગર એકલા એ “poster” ઉપરથીજ સમજી શકાતું નથી એવી ખુબી એ “poster” ની અંદરના વિષયસૂચનમાં રાખવામાં આવી હોય છે, અને થોડા થોડા શબ્દોની થોડી થોડી લીટીઓ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય તેવી રીતના મ્હોટા મ્હોટા ટાઇપમાં મૂકવાનું વક્ષણ વધારે ને વધારે જોવામાં આવતું જાય છે. લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય તેવી રીતે વિષયોનાં નામ આપવાની “poster”ની શૈલી વર્તમાનપત્રની અંદર પણ સમાચાર સમ્બન્ધી લેખનાં મથાળાંઓ કરતી વખતે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને ઘણુંખરું એ મથાળાંઓ એવી રીતનાં કરવામાં આવે છે કે તે વાંચ્યા પછી સમાચારનો લેખ આખો વાંચવાની જરૂર જોતું બહુ રહેજ નહીં.

સમાચાર, હકીગતો, વર્ણનો,—એ સિવાય રાજદ્વારી કે ખીજા અગત્યના વિષયો ઉપર અથવા નાટક, કળા, સંગીત, પુસ્તકો, રમત ગમત, રાજ્યની આમદાની દીકા. વિષેની વ્યવસ્થા વગેરે ઉપર ટીકા કરવી એ વર્તમાનપત્રોનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાય છે. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે રમતગમતો, થોડાનાં શરતો વગેરેનાં લખાણોમાં ઈન્ડિયાના લોકો ધણો રસ લે છે. એ લખાણો સાધારણ રીતે વર્ણનાત્મક હોય છે. થોડાની શરતો અથવા ક્રિકેટ વગેરેની રમતોનાં પરિણામો જાણવાની જનમેંડળની તીવ્ર ઉત્કંઠાને એ લખાણો વડે તૃપ્ત કરવામાં આવે છે.

૧૮૭૦ થી તે ૧૮૮૦ સુધીમાં સાહિત્ય તથા રસિકકળાના વિષયો ઉપર ટીકા કરવાની વર્તમાનપત્રોએ શરૂઆત કરી; અને સમાચારો આપનારાં તથા રાજ-કીય, સામાજિક, અને મહેસુલ સમ્બન્ધી વિષયોનીજ ચર્ચા કરનારાં દૈનિક પત્રો પણ ધીરે ધીરે સાહિત્યચર્ચાના ક્ષેત્રમાં સાપ્તાહિક, માસિક, તથા ત્રિમાસિક પત્રોની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરવા લાગ્યાં. વર્તમાનપત્રોમાં પુસ્તકોનાં “અવલોકન” આવે છે તે કેટલીક વાર પ્રામાણિક સાહિત્યસેવા કરવાના ઉદ્દેશથી

લખાવવાં હોય છે તો કેટલીક વાર પુસ્તકના પ્રકાશકને જાહેરખબર તરીકે છુપચોગી યર્ધાંતે એવા હેતુથી પણ એ "અવલોકન" લખાવવાં હોય છે. "દરેક સદૃશસ્થની લાઈબ્રેરીમાં આ પુસ્તક હોતું જ નેઈ એ" એવી મતલબની ટીકા અમુક વર્તમાનપત્રમાં વાંચવામાં આવી એટલે તરત સન્તોષ પામીને લોકો એ પુસ્તકની ખરીદી કરવા મંડી પડશે એવું સમજીને પુસ્તકના પ્રકાશકો પોતાના પુસ્તક સમ્બંધી ટાંકી શકાય એવો ગમે તેનો પણ અભિપ્રાય જ્યાં લાંથી મેળવવાને માટે બહુ ઉત્સુક રહે છે, અને એ વિષયે પ્રકાશક વર્ગમાં એક જાતનું ગાંડપણ જ આવ્યું હોય એવી રીતનું જણાય છે. દર વર્ષે ઇંગ્લાંડમાં પુસ્તકો એટલા બહાર પડ્યાં જાય છે કે તે સર્વનાં "અવલોકન" કરવાનું કામ વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓથી જાતે જની શકતું નથી, અને ક્યાં પુસ્તકો ખરેખરાં "અવલોકન" ને લાયક છે, અને ક્યાં નથી તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરવો એ કામ પણ તેઓને માટે અસમ્ભવ મુશ્કેલીભર્યું યર્ધાંતે છે. આ સ્થિતિનું પરિણામ એ આવે છે કે ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રોમાં "અન્યવલોકન" નું કામ ઘણી ઉતાવળથી અને ઘણી અસન્તોષકારક રીતે કરવામાં આવેલું હોય છે.

અન્યવલોકનના સમ્બંધમાં ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રોની સાધારણ સ્થિતિ આ પ્રમાણેની હોય છે; પણ તેની જ સાથે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે એ નિયમના સાર નમૂનાઓ અપવાદો તરીકે ગણાવી શકાય એવા ઘણાં સારા નમૂનાઓ પણ ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રોમાંથી કેટલાક મળી શકે છે. "The Times" (ધ ટાઈમ્સ) પત્ર તરફથી ૧૯૦૧ ના વર્ષથી એક "Literary Supplement" (સાહિત્યને લગતો વધારાનો એક) કઢાડવામાં આવે છે, તેમાં સાહિત્યવિષયક ચર્ચાના અતિ ગંભીર જવાબદારીવાળા કામને માટેનો આદર્શ ખીજ કોઈ પણ દૈનિક પત્રના કરતાં ઘણો વધારે ઉચો રાખવામાં આવ્યો છે. સૌથી પ્રથમ ૧૮૯૧ માં "Daily Chronicle" (દૈનિક સમાચાર) એ નામના પત્રે એક જુદા સાહિત્યવિષયક ચર્ચાને માટે રાખવાની શરૂઆત કીધી, અને સાર પછી ઇંગ્લાંડનાં ઘણાં વર્તમાનપત્રોએ યોડે ઘણે અંશે પણ એ પત્રનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. તેપણ હાલના ઇંગ્લાંડનું અન્યવિવેચનનું સાહિત્ય જોઈએ તેનું સન્તોષકારક તો નથી જ. અને એ સાહિત્ય સન્તોષકારક ન હોવાનાં કારણો શાં શાં છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ટીકાકારો જે પુસ્તકોનાં વખાણ કરવા પર રુદ્ધ છે તેનાં આંખો મીંચીને વખાણ જ કર્યાં જાય છે, અને જે પુસ્તકોની નિંદા કરવા માંડે છે તેની આંખો અવળું જોયા વિના અને પોતાની જવાબદારીનો કંઈ પણ ખ્યાલ રાખ્યા વિના નિંદા જ કર્યાં જાય છે. તેઓ પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુતનો વિચાર કરવા યોગતા નથી અને ઘણી વાર કેવળ ગંભીરતા હીન વાચાળતાથી ભરેલાં, વિદ્વાનો બાસ માત્ર દર્શાવનારાં, મુશ્કેલ પટકારોવાળાં, અને "ધુ-છલાં" લખાણો લખીને તેઓ ઇંગ્લાંડના અન્યવિવેચનસાહિત્યને લાંછન લગાડે છે. વળી, માંહેમાંહે એકબીજાનાં વખાણ કર્યાં કરે અને ખીજ બહારના માણસોની સાધારણ રીતે નિંદા કરે એવી રીતનું વિદ્વાનોનું એક જાતનું ખેડજન બિન યર્ધાંતે હોય એવો સજડ વહેમ કેટલાક ટીકાકારોના સમ્બંધમાં ચોક્કસ આવી ગયો છે તેની લીધે પણ ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતાં અન્યવિવેચનોની પ્રતિકા હાલના સમયમાં ઘણી ઓછી યર્ધાંતે છે. અને મોટે ભાગે હવે તો એનું યર્ધાંતે છે કે નવું પુસ્તક નીકળે સારે ખીજ હકીમ તોની, જેવી રીતે નોંધ લેવાય તેવી રીતે જ આ પુસ્તકની પણ નોંધ લેવાય છે, અને રોજનાં

બીજા સમાચાર ઉપર નોટલું વગરનું મૂકવામાં આવે તેના કરતાં આ સમાચાર ઉપર વધારે વંચન મૂકવામાં આવતું નથી. વળી પુસ્તક લખાર ઠીકજણાવે તો તેમાંથી થોડાંએક ઉતારાઓ આપવામાં આવે છે; નહીં તો પુસ્તકના પ્રકાશનની હકીકતને એમાંથી એમનુંકંઈ પણ ઉતારા આપ્યા વગર—પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

હાલના વખતમાં અનેક લખાણો વર્તમાનપત્રોદ્વારા પ્રસિદ્ધ થાય છે તેને લીધે વર્તમાન-પત્રોની શૈલી ઓછી પાંડિત્યમય થતી જાય છે તેનીજ સાથે સાહિત્યની વર્તમાનપત્રોની લેખન શૈલી વધારે ને વધારે વર્તમાનપત્રોને મળતી આવે એવી થતી પદ્ધતિ. હાલના “ સાક્ષર ” વર્ગ (“ men of letters ”) માંથી જેઓ વધારે આગળ પડતા છે તેમાંના ઘણાખરાએ થોડા ઘણા વખત પણ અન્યાયસોક્તનકાર તરીકે, ‘લીડર’ (મુખ્ય લેખ) ના લખનાર તરીકે, અથવા તો અધિ-પતિ તરીકે કોઈ ને કોઈ વર્તમાનપત્રમાં ભાગ લીધેલોજ હોય છે, અને પુસ્તકના રૂપમાં જે લખાણો હાલ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમાંનાં પણ ઘણાં પ્રથમ નિબંધો, કવિતાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, અથવા કકડે કકડે પ્રસિદ્ધ થતી નવલકથાઓના રૂપમાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા પ્રકાશમાં આવી ચૂક્યાં હોય છે. એવી રીતે પોતાના લેખો વર્તમાનપત્રોમાં છપાવવાથી અન્યકર્તાને વધારે પૈસા મળે છે તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ફાયદાઓ થાય છે. નવો લેખક હોય તેને પોતાનામાં કેટલી શક્તિ છે તે અજાણી જોવાનો પ્રસંગ વર્તમાનપત્રો વડે પ્રાપ્ત થાય છે, અને વર્તમાનપત્રોદ્વારા એના લેખોનો બ્હોળો ફેલાવો ઝડપથી થતો હોવાને લીધે વર્તમાનપત્રના વાંચકોમાં એનું નામ જાણીતું થાય છે. વળી, સુશિક્ષિત વર્ગમાં વંચાતાં હોય એવાં વર્તમાન-પત્રોમાં સાહિત્યનો જેને શોખ હોય એવા રસિક લેખકોના લેખ છપાય તેને લીધે વર્તમાન-પત્રોને પછું ફાયદો થાય છે. પણ એકદરે, વર્તમાનપત્રના વાંચનનો વધતો જતો શોખ અને અન્યકારોની સાથેનો વર્તમાનપત્રોનો ગારો સમ્બંધ એ એને પરિણામે હાલના સાહિત્યના મોટા ભાગ ઉપર વર્તમાનપત્રની લેખનશૈલીની મજબૂત અસર થઈ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વર્તમાનપત્રમાં લખનારો વિદ્વાન જે સમયે પોતે લખતો હોય તે સમયે ગમે તેટલો લોક-પ્રિય થઈ પડે તોપણ તત્કાળનોજ મહિમા ધરાવનારા વ્યાધુનિક વિષયોની ચર્ચાને માટે અતુલ્ય એવી જે લેખનપદ્ધતિ વર્તમાનપત્રોમાં વપરાય છે તેનો એવ એને લાગ્યા વગર રહેતો નથી, અને તેને પરિણામે એના અન્યમાં અમુક પ્રકારની ન્યૂનતા આવી જાય છે અને સાહિત્યના અથવા રાજ્યના અમર અયોના લખનાર તરીકેની પદવીને માટે એ બીજી રીતે યોગ્ય હોવા છતાં આ ન્યૂનતાને લીધે એને એ પદવી મળી શકતી નથી.

વર્તમાનપત્રોને લોકપ્રિય કરવાની બાબતમાં એક નવા સુધારાની શરૂઆત ૧૮૮૧ માં “ Tit-bit ” નામના એક પેત્રીની કિંમતના સાપ્તાહિક પત્રથી થઈ છે. સમાચારની ટૂંકી ટૂંકી હકીકતો તેનંદાર ભાષામાં મૂકાવેલી હોય તે વાંચવામાં સામાન્ય લોકસમૂહને ધણેા રસ પડે છે એ વાત લક્ષમાં રાખીને આ “ Tit-bit ” ના પત્રનું કામ ચલાવવામાં આવ્યું તેથી એવા પ્રકારનું સાહસ કેવું લાભકારક થઈ પડે છે તે જાણીતું આવ્યું; અને ત્યાર પછી બીજાં અનેક વર્તમાનપત્રોએ એજ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરીને સામાન્ય લોકસમૂહ કરતાં કંઈક વધારે

રાખવામાં આવી હોય^૧ તોપણ વાંચકોને સધળા જ પ્રકારની જરૂરિયાતની ખબરો પૂરી પાડવાનું વર્તમાનપત્રોથી બની શકે નહીં. અને એ કારણને લીધે, અભિપ્રાય તથા સમાચાર પ્રકટ કરવાનાં સાધન તરીકે, ચર્ચાપત્રોની અગત્યતા કંઈ જેવી તેવી નથી. વિદ્વાનોને લગતી મારવામાં, ધર્મના ઝઘડાઓને વધારવામાં, અને દેષપુદ્ધિ રાખીને અંગત દીકાઓ કરવામાં ચર્ચાપત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવતો હોય તો વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાપત્ર વડે જે જગા રોકાય છે તે ઘણી જરૂરની છે એમ કોઈને પણ લાગ્યા વગર રહે નહીં.

હાલ વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો શોખ ઈંગ્લાંડમાં ઘણો વધી ગયો છે અને વર્તમાનપત્રોની સારી પ્રતિષ્ઠાને લીધે જનમંડળ ઉપર તેની ઘણી મજબુત અસર થયા વગર રહેતી નથી. વર્તમાનપત્રોદ્વારા જનમંડળના સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ વિચારોને સુદૃઢ રીતે પ્રકટ કરવામાં આવે છે, લોકમતને કેળવવામાં આવે છે, અને પ્રતિનિધિઓની કોઈ ઉપસંહાર. પણ સમાના કરતાં વધારે નિડરપણે અને વધારે ચોકસાઈથી લોક-મતને સરકારની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે. રાજ પ્રજા ઉભયના વિચારો એક ખીખરે સમજાવવાની અને ગેરસમજુતી થતી હોય તો તે અટકાવવાની ગંભીર જવાબદારી વર્તમાનપત્રો ઉપર રહે છે, અને સમાજની જે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તે સફળ કે નિષ્ફળ જવાનો કેટલો સંભવ છે તેનો નિર્ણય પણ મહોરે ભાગે વર્તમાનપત્રોના વલણ ઉપરથી જ થાય છે. ઈંગ્લાંડના વર્તમાનપત્રો વિષેના સંક્ષિપ્ત વિવેચનને અન્તે, એ વર્તમાનપત્રોનાં સાહસિકતા, કર્તવ્યજુદ્ધિ, નિયમવશતા, હિંમત, આગ્રહીપણું વગેરે ઉચ્ચ લક્ષણોને ગ્રહણ કરવા જેટલું સામર્થ્ય આપણા પત્રકારોમાં પણ આવે એથી વિશેષ આપણે શું ઇચ્છી શકીશું ?

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી.

જ્યારે “વસંત પત્ર” ના તંત્રીએ “ઇંગ્લંડની યુનિવર્સિટી” એ વિષય ઉપર, આ શ્રુત પ્રસંગ માટે કહોડેલા ખાસ અંકમાં લેખ લખી મોકલાવવા માટે મહેને પુછાવ્યું, ત્યારે લેખ લખી સકારે કે નહિ, તેને કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તાત્કાલિક જ લેખ લખવાનું માથે લઈ, પ્રત્યુત્તર મોકલાવી દીધો. વખત જતાં, તે વિચાર કરતાં, એમ લાગ્યું કે વિષય ધણી વિશાળ છે, અને જો કોઈ ધારે તો યુનિવર્સિટી બાબતમાં એ વિષયનું પુસ્તક રચી યુનિવર્સિટી પ્રગટ અનેક લાભ આપી સકે.

હાની જાણના વિષય ઉપર લેખ લખવા માટે કોટલો વિસ્તીર્ણ અનુભવ જોઈએ એ કોઈ સામાન્ય બુદ્ધિ વાળો મનુષ્ય પણ સમજી સકશે. એજ વિચારથી ઇંગ્લંડની જે યુનિવર્સિટીમાં થોડો ધણો અનુભવ મેળવ્યો છે, તે યુનિવર્સિટીને કાંઈક ઇતિહાસ, ત્યાંની શિક્ષણવ્યવસ્થા, અને આપણી એટલે મુંબાઈની યુનિવર્સિટી સ્થાપેલી સમાનતા તેમજ તફાવત વિષે લખવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

બ્રિટિશ સત્તા જ્યારથી હિન્દુસ્થાનમાં સ્થપાઈ, ત્યારથી તે આધુનિક કાળ સંઘીમાં જે અનેક લાભ પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેમાંથી શિક્ષણ માટે ઇંગ્લંડ તેમજ યુરોપના બીજા દેશોમાં જઈ આપણા યુવકોને પ્રયાસ કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મહારી માન્યતા પ્રમાણે એક ધણોજ અમૂલ્ય લાભ છે. અત્યંત, આ પ્રયાસ સફળ થવા માટે દ્રવ્યનો ધણો વ્યય થાય છે, અને એ કારણથી ધણા યોગજ આ લાભ મેળવી સકે છે; પણ જે યોગા હિંદવાસીઓ આ ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ આવેલા છે, તે પોતાનો સ્વાર્થભાગ કરી દેશોગતિના કામોમાં જ મગ્યા રહે તો જ એ શિક્ષણ લીધું સફળ ગણાય એમ મહારી માન્યતા છે. એ ઉચ્ચ અભિલાષા પરિપૂર્ણ થવા માટે હમેશાં પ્રયાસ કરવો જ જોઈએ.

ઇંગ્લંડમાં લગભગ પંદરેક ‘યુનિવર્સિટી’ છે જોમાંની ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટી ધણા પ્રાચીન સમયની છે. કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટી ઇતિહાસ. કેમ્બ્રિજ નામના એક ન્હાના પણ સુંદર ગામમાં સ્થપાયેલી છે. અને એ યુનિવર્સિટીને લીધે જ આ ગામ પૃથ્વીના દરેક દરેક સ્થળમાં પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. આ યુનિવર્સિટી તેનાથી પણ પ્રાચીન કાળની પેરિસની યુનિવર્સિટીના નમુના પર સ્થપાયેલી છે. આદિયા જ્યારથી શિક્ષણ આપવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું, ત્યારે હેનો હેતુ માત્ર ધાર્મિક વિષયો સંબંધીજ માત્ર આપવાનો હતો, અને એ વસ્તુસ્થિતિના કાંઈક ચિહ્નો તથા લક્ષણો હાલમાં અપાના ત્યાંના શિક્ષણમાં જોવામાં આવે છે, જે બાબત યોડું ધણું વિવેચન હું આગળ ઉપર કરીશ. હાની જાણની ઇંગ્લંડમાં બે જ (ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ) ‘યુનિવર્સિટી’ હોવાને લીધે તેઓની વચ્ચે સ્વાભાવિક હરિહાર ઉત્પન્ન થાય એ નિઃસંદેહ છે; અને એથીજ કરીને પોતાનું પ્રાચીનત્વ સાબીત કરવા માટે બન્ને જગ્યાએ જુદી જુદી જાણની દંતકથાઓ પ્રચલિત થઈ. એ દંતકથાઓ સ્થાયે વિષયને સંબંધ ન હોવાથી આપણું જ કહી અંધ રહીશું.

આ પ્રાચીન-કાળમાં એટલે આશરે ૧૨ મા-સૈકામાં અનેક શિષ્યો કેમ્બ્રિજના જુદા જુદા ધર્મસ્થાનોમાં આકર્ષાઈ આવતા હતા. પણ ઈ. સ. ૧૨૩૧ માં હેનરી બીજાએ લુકન ક્લારી નક્કી ન કરી આખું ત્યાં સુધી કેમ્બ્રિજ જ્ઞાન-સંપાદન કરવાનું મધ્યસ્થાન બન્યું નહોતું. આખરે સ્થિતિ એટલે સુધી આવી કે કેમ્બ્રિજ ગામમાં શિક્ષણ લેવા આવનારાઓનું જોર દિનપ્રતિદિન વધતું ગયું અને તે એટલે સુધી કે ગામના લોકોને અને શિક્ષણ લેવા આવનારાઓની વચ્ચે અનેક પ્રકારનાં તોફાનો અને લડાઈઓ થવા માંડી. એ તોફાનોને સામાન્ય રીતે ‘‘*Town vs. Gown*’’ ની લડાઈ તરિખે લોકો ઓળખવા લાગ્યા. આ લડાઈઓ થવાનું કારણ ગામની અને યુનિવર્સિટીની સત્તાની બેઠકોનો એ જ હતું. હેનો પહેલો દાખલો ઘાટ્ટાખરના ઈ. સ. ૧૩૧૮ ના દુકાડ મખન મળ્યો. હાલ પણ હાની ખલનાં તોફાનો જોવામાં આવે છે, પણ હવે તો બેઠકોની રીતે આર્થિક દુનિયાનીના વખતમાં તોફાન થાય છે તેવા પ્રકારનું કાંઈક તોફાન વિદ્યાર્થીઓ અને પોલીસ તથા ગામના લોકો વચ્ચે થાય છે.

કેમ્બ્રિજનું શૈક્ષણ, જોડામાં યુનિવર્સિટીના અધિકારીઓની સત્તા ચાલે છે, તે લગભગ ૧૦-૧૨ ચોરસ માઈલનું છે. શી સત્તા અધિકારીઓ પાસે છે, તે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી આપણે આગળ જોઈશું. હાલ યુનિવર્સિટીનું બંધારણ શું અને કેટલેક વધુ કોલેજોનું બંધારણ. પ્રકારનું છે એ વિષે કાંઈક કહિયે.

કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટી એ એક સંયુક્ત મંડળ (Corporation) છે. આ મંડળ સ્થાવર ભિત્તકતની માલિકી ધરાવે છે, અને તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટીના સમાસદો ઉપર હેબરેખ રાખવાની, તેમજ પાઠશાળામાં બે પ્રિનિપિયો મોકલવાની અને શિક્ષણ લઈ પરીક્ષાઓમાં પાસ થનારાઓને જુદી જુદી પદવીઓ (Degrees) આપવાની સત્તા ધરાવે છે. આપણી મુઆઈ યુનિવર્સિટી અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના બંધારણની સમાનતાનું કાંઈક બાન નીચેના લખાણથી થશે.

યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ લઈ જાહેગીના જુદા જુદા પંથો પર ચડી ગયેલા લોકો ન વિદ્યાર્થી-મળી લગભગ ૧૩-૧૪ હજાર સમાસદો આ યુનિવર્સિટીમાં છે. શિક્ષણ લેનારાઓના બે વિભાગ છે. (Undergraduates) જેઓએ પદવી (Degree) નથી લીધેલી તે, અને (Graduates) જેઓએ પદવી (Degree) લીધેલી છે તે. આ સમાસદ તરિખેના હકો ન જોવા બદલ દર વર્ષે યુનિવર્સિટીને અમુક પૈસા આપવા પડે છે. સમાસદ તરિખેના મુખ્ય હકોમાંના એક હક યુનિવર્સિટીના કાર્યભારમાં ભાગ લેવાનો છે. શિક્ષણ અને સાર્વિક સંબંધી સ્વાસ્થ્યો નિર્ણય કરવાનું કામ સેનેટ (Senate) નામના મંડળને આપવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આ મંડળના સમાસદો ત્યાંના જ એમ. એ અથવા તો એમ. એમ. એમ. એમ. થયેલા હોય છે. પછી તેઓ કેમ્બ્રિજમાં રહેના હોય ત્યાં ન રહેતા હોય. યુનિવર્સિટીનાં ખાસ કાર્ય માટે એક આન્સેટર નિમવામાં આવે છે, જે ઘણે ભાગે કેમ્બ્રિજની બહાર જ રહે છે. હેના હાય તમે વાંચસ આન્સેટર હોય છે, જે વારાફરતી કેમ્બ્રિજની દરેક કોલેજમાંથી નિમાય છે. વાંચસ આન્સેટરની મદદમાં ૧૬ સમાસદો (fellows) ની મંડળી હોય છે. એ સમાસદો કેમ્બ્રિજમાં રહેનારામાંથી જ પસંદ કરાય છે. આ મંડળીને યુનિવર્સિટીના કાયદાઓ ધરાવતી

સત્તા આપવામાં આવે છે. જહેવી રીતે આપણી (મુંબાઈ) યુનિવર્સિટિમાંથી મુંબાઈની ધારા-સભામાં એક પ્રતિનિધિ મોકલવાની સત્તા છે, તહેવી રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કેમ્બ્રિજ યુનિ-વર્સિટિના પોતેજ પસંદ કરેલા બે પ્રતિનિધિયો પાર્લામેન્ટમાં મોકલવાની સત્તા છે. આ રીતે બન્ને યુનિવર્સિટિના બંધારણની સમાનતા કાંઈક સિદ્ધ થાય છે. હવે આપણે બન્ને વચ્ચે શે તફાવત છે તે જોઈએ. અહિંની યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષણ લેનારાઓની ચાલચલગત ઉપર દેખ-રેખ રાખવા માટે કોઈ પણ જાણનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવતો નથી, જ્યારે કેમ્બ્રિજમાં આ સારૂ બે અથવા ચાર અધિકારીયો નિમવામાં આવે છે, જે Proctorsના નામથી જાણાય છે. જહેવી રીતે આપણી યુનિવર્સિટિમાં શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયો સંબંધી વિચાર કરવા અને કામ કરવાને Syndicate નિમવામાં આવે છે તેમ કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટિમાં પણ નિમાય છે. વધારામાં બંધારણની વિશેષતા એ છે કે અમુક અધિકારીયો યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષણ આપનારા Professors નિમવાની અને તેઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા ધરાવે છે. કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટિની સત્તા નીચે લગભગ ૧૯ કોલેજ છે, જહેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

નામ.	ક્યારે સ્થપાઈ.
કાઉન્ટ	કોલેજ.
કોલેજ.	ઈ. સ. ૧૫૦૫.
કોર્પસક્રિસ્ટ.	ઈ. સ. ૧૩૨૬
કોર્પસક્રિસ્ટ.	ઈ. સ. ૧૩૫૦
કોર્પસક્રિસ્ટ.	ઈ. સ. ૧૮૦૭
કોર્પસક્રિસ્ટ.	ઈ. સ. ૧૫૮૪
ગોન્વિલ ઓન્ડ કીઝ	ઈ. સ. ૧૩૪૮
જીસસ	ઈ. સ. ૧૪૯૬
હિંગ્સ	ઈ. સ. ૧૪૪૧
પેમ્બ્રોક	ઈ. સ. ૧૩૪૭
પીટરહાઉસ.	
(સેન્ટ પીટર્સ.)	ઈ. સ. ૧૨૮૪
કવીન્સ.	ઈ. સ. ૧૪૪૫-૪૮
સેન્ટ કેથરીન.	ઈ. સ. ૧૪૭૩
સેન્ટ જૉન્સ.	ઈ. સ. ૧૫૧૧
સેલ્વીન	ઈ. સ. ૧૮૮૨

સિડની સસેક્સ.	કોલેજ.	”	૧૫૯૬
ટ્રિનિટી.	”	”	૧૫૪૬
ટ્રિનિટી હોલ.		”	૧૩૫૦
ગર્ટન.	કોલેજ.	”	૧૮૭૩
ન્યુનહામ	”	”	૧૮૭૫
ફીટઝવિલિયમ હોલ.			
(નૉન કોલેજીએટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ.)		”	૧૮૬૯

આ બધી કોલેજો કેમ્બ્રિજના એક કે બે મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર આવેલી છે. હામાંની પહેલી સત્તર કોલેજો માત્ર છોકરાઓ માટે જ છે, અને ગર્ટન તથા ન્યુનહામ છોકરીઓ માટે છે. સ્ત્રી પુરુષની કોલેજો જુદી છે તેા પણ શિક્ષણ લેવાનું સ્થાન તેા ઘણું અંશે એક જ હોય છે. કેમ્બ્રિજની કોલેજોની યોજના આર્લિની કોલેજો કરતાં કાંઈક જુદી હોવાને લીધે આ પ્રમાણે બેઠ રાખવાની જરૂર પડે છે. છેલ્લી એટલે ફીટઝવિલિયમ હોલમાં શિક્ષણ લેનારાઓમાં જે ગરીબ હોય અથવા, જે કાંઈ પણ કોલેજમાં દાખલ થઈ સમ્યા ન હોય તે દાખલ થાય છે. કોલેજોમાં દાખલ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ આ નૉનકોલેજીએટ વિદ્યાર્થીઓને પોતાથી કાંઈક હલકી પાપરીના ગણે છે.

દરેક કોલેજ એક સંયુક્ત મંડળની બનેલી હોય છે, જે યુનિવર્સિટીથી તદ્દન જુદું જ હોય છે. દરેક કોલેજ પોતપોતાની સ્થાવર ભિત્તકત સંભાળે છે, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવે છે, અને અધિકારી વર્ગ નિમે છે. પણ આ બધાં સંયુક્ત મંડળો છેવટે જોતાં યુનિવર્સિટીની સત્તા હેઠળ જ પોતપોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યુનિવર્સિટીને મળેલી સત્તા પ્રમાણે પ્રોફેસરો નિમી દરેક કોલેજના અધિકારી વર્ગમાં થોડા થોડા પ્રોફેસરો બંધેથી આવે છે. આપણો યુનિવર્સિટીના બંધારણની પેઠે ત્યાં પણ દરેક કોલેજના અધિકારી વર્ગને યુનિવર્સિટીના કાર્યભારમાં ભાગ લેવાના હક મળી સકે છે; અને આ કારણને લીધે કોલેજો અને યુનિવર્સિટી મળી એક સંયુક્ત મંડળ બને છે. દરેક કોલેજમાં જે અધિકારી મંડળ નિભવામાં આવે છે તે નિચે પ્રમાણે હોય છે.

પ્રોવેસ્ટ, પ્રેસિડન્ટ, અથવા માસ્ટર ઑફ ધ કોલેજ;* જે દરેક કોલેજમાં અધ્યક્ષ ગણાય છે.

ફેલોશ, જેના નીચે પ્રમાણે વિભાગ હોય છે:—

* King's Collegનો અધ્યક્ષ Provost કહેવાય છે.

Queen's “ “ “ President “ છે.

બીજી બધી કોલેજોમાં Master કહેવાય છે.

(૧) Tutors—જે વિદ્યાર્થીઓને દરેક બાબતમાં સલાહ, અધિવાની તેમજ તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાની, અને યુનિવર્સિટિમાં તેમની તરફથી સર્વ કામ કરવાની ફરજ બજાવે છે.

(૨) Deans—જેઓ છોકરાઓને ધાર્મિક શિક્ષણ આપે છે, અને તેમની વર્તણૂક ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

(૩) Lecturers—શિક્ષક મંડળ જેઓ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાની ફરજ બજાવે છે. આ શિક્ષક મંડળમાંથી ધણાને યુનિવર્સિટિ તરફથી શિક્ષણ આપવા માટે અને ભાષણો કરવા સાર રોકવામાં આવે છે. એટલે શિક્ષણ લેનારાઓમાંના મુખ્યાંભાગ કોલેજમાં શિક્ષણ ન લેતાં યુનિવર્સિટિમાં જ લેવા બળ્ય છે. હાથી બલનું, ધોરણ આપણી યુનિવર્સિટિમાં જોવામાં આવતું નથી, તેના મુખ્ય કારણોમાંનું એક એ છે કે આપણી યુનિવર્સિટિની કોલેજો એક જ સ્થળમાં સ્થપાયેલી નથી.

(૪) Butler, જેની ફરજ કોલેજની ત્રીજેરી સંભાળવાની છે.

(૫) Steward, એ કોલેજના રસોડા ઉપર દેખરેખ રાખે છે અને ખાવા પીવાનો સર્વ વ્યવસ્થા કરે છે.

(૬) Librarian જાહેનું કામ કોલેજના પુસ્તકાલય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું છે.

(૭) આ ઉપરાંત દરેક કોલેજમાં “ડીરેક્ટર ઓફ સ્ટડીઝ”ની નિમણૂક કરેલી હોય છે, જાહેનું કામ કોલેજની પ્હાર શિક્ષણ લેનારાઓ કેટલું કેટલું અને શું શું સીખે છે, ક્યા શિક્ષકના હાથ તથા શિક્ષણ લે છે તથા ક્યા શિક્ષક પાસે શિક્ષણ લેવા જવું હોય તેની અગત્યની બાબતો ઉપર દેખરેખ રાખવી એ છે. વિદ્યાર્થીઓએ કયા કોલેજમાં દાખલ થવું એ તેમની પોતાની મુનસફી ઉપર આધાર રાખે છે. ગત વર્ષ સુધી જે હિન્દવાસીઓ કેમ્બ્રિજ માન સંપાદન કરવા જતા હતા તે પણ પોતપોતાની મુનસફી પ્રમાણે કોલેજ પસંદ કરતા હતા. પણ હવે “ઇન્ડિયા ઓફીસ” તરફથી “Educational Adviser” નિમાયા પછી એ કામ હેને સોંપવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ લેવા જનારાઓ નીચેની બાબત ઉપર લક્ષ્ય રાખી અમુક કોલેજના સલાહદાયક છે. એ બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પોતાના બાપદાદાઓએ કયા કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે.

(૨) જે શાળામાંથી પોતે આવેલા હોય તે શાળાના ધણા છોકરાઓ. કયા કોલેજમાં દાખલ થયેલા છે.

(૩) કયા કોલેજ રમત ગમત (Sports) માં પહેલી હોવાનું માન જોમવે છે.

(૪) કયા કોલેજ દેખાવમાં પ્રણી જ સુંદર છે.

(૫) કયા કોલેજમાં સૌંદરથીય, ધન્ય વજેરે વધારે મળે છે.

(૬) કયા કોલેજમાંના. ત્યાં જ અને યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષણ આપનારાઓ સારા છે.

(૭) કયા કોલેજમાં છોકરાઓની સંખ્યા વધારે અથવા ઓછો છે.

દરેક કોલેજમાં હાખત ચવા માટે યુનિવર્સિટીને ૫ પૌંડની Matriculation fee આપવી પડે છે; તે ઉપરાંત કેટલીક કોલેજોમાં પ્રવેશક પરીક્ષા આપવાની હોય છે. અને ૧૫-૩૦ પૌંડ જેટલી રકમ (Canton money—તુકાનીની સાવચેતી બદલ અનામત) તરીકે આપવી પડે છે. શિક્ષણ લેવા માટેની ફી જે પ્રમાણેનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ લેવા ઇચ્છતા હોય તે પ્રમાણે જુદી જુદી હોય છે; પણ એટલું તો ખરું કે દરેક શિક્ષકના ફી વરસ માટે ત્રણ ગિનીથી ઓછી હોતી નથી.

આ યુનિવર્સિટીમાં ખાસ કરીને ગણિતશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર, જૂસ્તર-વિદ્યા, પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને યુનિવર્સિટીની તર્કશાસ્ત્ર, વૈદ્યશાસ્ત્ર, અને ધર્મશાસ્ત્ર એ વિષયો શિખવવામાં આવે છે. શિક્ષણપદ્ધતિ, અને તેમાં ગણિતશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રના શિક્ષણ માટે એ યુનિવર્સિટીમાં લેક્ચરમાં આપતી જગપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં શિખવવાની પદ્ધતિ એટલી તો સરળ અને સુધ-પરીક્ષાઓ.

રિત છે, કે દરેકે દરેક વિષયની ઝીણી ઝીણી બાબતોની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાનું ધણું જ મહેલું થઈ પડે છે. આધુનિક કાળમાં આ યુનિવર્સિટી ખેતીવાડી સંબંધી શિક્ષણમાં તેમજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્રના શિક્ષણમાં આગળ વધતી જાય છે. હાનું કારણ એ છે કે એ વિષયોને લગતું કામ કરવાના સ્થાનો એટલે (Library, museums અને Laboratories) ની ધણી જ સગવડતા હોય છે. આ બધાં સ્થાનો યુનિવર્સિટીને ખર્ચે બંધાવવામાં આવેલાં છે, અને હેની સત્તા તથા જ છે. આ સગવડતા હોવાનું કારણ ઈંગ્લંડના લોકોનો સ્વદેશપ્રેમ અને દેશના જ્ઞાનના નેમ જ સંપત્તિના ભંડોળમાં વધારો કરવાનો ઉત્સાહ એ જ છે. આ ઉત્સાહને લીધે હાની બાબત માટે દ્રવ્ય ભેગું કરવામાં ધણી મુશ્કેલીઓ નડતી નથી. હાની સ્થાયે મુંબાર્થ યુનિવર્સિટીમાં થતાં ક્યાં કામને કોઈ પણ મનુષ્ય સરખાતી સક્ષો? ખરી વાત છે કે હાલમાં હાની જાસના ઉત્સાહની ઝાંખી આપણને યથા માંડી છે.

આ યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષાઓ બે પ્રકારની હોય છે: એક તો માન સ્થાયે પદવી (Honour's Degree) મેળવવાની પરીક્ષા, અને બીજી સાધારણ પદવી (Ordinary Degree) ની પરીક્ષા. આ પરીક્ષા માટે સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓનો ખેસવાનો લક છે, પણ તેઓને કોઈ પણ જાતની પદવો (Degree) મળતી નથી; આ બાબતમાં કેમ્બ્રિજ અને ઓક્સફર્ડની યુનિવર્સિટી જેટલી જુની રીતોને પકડી રહેવામાં યુસ્ત છે, એટલી બીજી કોઈપણ યુનિવર્સિટી નથી. બન્ને પરીક્ષાઓ આપતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીઓએ ઓછામાં ઓછા ૬ ટર્મ્સ અથવા બે વર્ષ ભરવા જોઈએ છીએ. એક વર્ષ ત્રણ ટર્મ્સમાં વિભક્ત થયેલું હોય છે. અને એકેક ટર્મ આઠથી દસ અઠવાડિયાનું હોય છે એ ટર્મ્સનાં નામ Michaelmas, Lent અને Easter છે. પહેલા અને બીજા, અને બીજા તથા ત્રીજાની વચ્ચે ચાર ચાર અઠ-

* University Library બધાં યુનિવર્સિટીના દરેક સ્થળનાં પુસ્તકો રાખવામાં આવે છે. University Chemical Laboratory, Cavendish Laboratory for Physics.

Sedgwick Museum of Geology. Botanic Garden, Fitzwilliam Museum of Archeology. વિગેરે.

વાડીયાની રજા પડે છે, અને ત્રીજા તથા પહેલાની વચ્ચે લગભગ સાર મહિનાની લાંબી રજા પડે છે. પરીક્ષાઓ વર્ષના ત્રીજા દર્મની આખરે થાય છે. માન સ્થાયે પદવી મેળવવાની પરીક્ષા Tripos તરીકે ઓળખાય છે; અને સાધારણ રીતે જો કે શિક્ષણધોરણ આદિ આના છેવટની પરીક્ષાઓ માટે અપાતા શિક્ષણ કરતાં ઘણું વધારે હોય છે તો પણ પરીક્ષાનું ધોરણ કંઈક સહેલું હોય છે; હેતુ કારણ માત્ર એ જ છે કે આદિની યુનિવર્સિટિમાં જો પરીક્ષકો નિમાય છે તેઓમાંના કેટલાક પોતાનું લક્ષ પરીક્ષા આપનારાઓને કેટલું નથી આવડતું હેના ઉપરજ માત્ર રાખે છે, જ્યારે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટિમાં પરીક્ષા આપનારાઓને કેટલું આવડે છે એ ઉપર જ પરીક્ષકો ખાસ ધ્યાન આપે છે. હેનો અર્થ એટલો જ કે ત્યાંના પરીક્ષકો એમ સમજી શકે છે કે પોતે જ જો પરીક્ષા આપનારા હોય તો ફૂલેલી રીતે તેઓ પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવી શકે.

એ યુનિવર્સિટિમાં ખીલું નાણુવા થોડા એ છે કે ચાર મહિનાની જો લાંબી રજા પડે છે તેમાં યુનિવર્સિટિના જવસ્થાપકો ઓળસુ થઈને બેસી રહેતા નથી. જે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની વૃત્તિ હોય, તેમને માટે ખાસ ભાષણોની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે. ઘણી વખત તો ઇંગ્લંડની ખીજી યુનિવર્સિટિમાંથી ખાસ ભાષણકર્તાઓને બોલાવે છે. આ યોજના “ University Extension Scheme ” તે નામે ઓળખાય છે. હાલો જાણવું અંધારણુ આપણે આદિયા ભાગે જ જોવામાં આવે છે. હેતુ કારણ એ છે કે આદિની યુનિવર્સિટિના દર્મની યોજના સુધરત નથી; જ્યારે ઘણા થોડાને લાંબી રજા ભોગવવાની મળે છે, ત્યારે શિક્ષણ લેનારાઓ અને શિક્ષણ આપનારાઓમાંનો ઘણો મોટો ભાગ પરીક્ષા પાપવા લેવાના કામમાં રોકાયેલા હોય છે.

આ લેખનો મુખ્ય હેતુ ઇંગ્લંડની યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષણ લેવા જનારાઓ ફૂલેલી જાણની જાણી ગુજારે છે એ બતાવવાનો છે. આ બાબતમાં દરેક યુનિવર્સિટિમાં ગુજરાતી જાણી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. કેમ્બ્રિજમાં ગુજરાતી જાણી આદિના લોકોને તો નથી જ લાગશે. આદિયાની કોલેજોની પેઠે ત્યાં પણ કોલેજમાં જ રહેવાની ગોઠવણ ઘણા ખરા માટે થાય છે; પરંતુ જોહમ્સ કોલેજની ખંડાર રહેતું હોય તેમણે યુનિવર્સિટિના અધિકારીઓએ પસંદ કરેલાં જ અને તેમની સત્તા તળેનાંજ અમુક ધરોમાં (Licensed Lodgings) રહેવું પડે છે. કોલેજમાં રહો કે ખંડાર રહો તો પણ કોલેજ તેમજ યુનિવર્સિટિને લગતી દરેક બાબતની જવાબદારી તેઓને શીર રહે છે. કોલેજમાં રહેવાના ખર્ચ કરતાં ખંડાર રહેવાનું ખર્ચ કંઈક વિશેષ થાય છે, પણ તેમાં સગવડતા વધારે મળે છે. કેટલાક તો ખંડાર વધારે છૂટથી રહેવાય એવા હેતુથી જ રહે છે; જ્યારે ખીજા કેટલાક ખંડાર રહેવાથી પોતાના અભ્યાસમાં વધારે ખસલ ન પહોંચે એટલા હેતુથી જ રહે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં એક ખીજાને મેળવાનો અને મિત્રાચારી વધારવાનો ઘણો જ પ્રચાર છે. આ હેતુ ફલીભૂત કરવાનાં ઘણાં સાધનો લાં મળી શકે છે. એક વાત તો સિદ્ધ જ છે કે સ્થાયે આવાસીવાનો, સ્થાયે રહેવાનો અને સ્થાયે જ શિક્ષણ લેવાનો-પછી વિદ્યાર્થીઓ મમે તે કોલેજના હોય તો પણ જો લાભ મળે છે તે લાભથી આપણે તો તદ્દન અચાત જ છીએ, એક કોલેજમાં શિક્ષણ લેનારાઓ તો

હમેશાં સ્થાનને જીતવા માટે કોલેજના એક જ ઓરડામાં બેસી થવાના, એટલે સાધારણ રીતે ઓળખાણ થવા વિના રહે ન નહિ. રિવાજ હોયે પડી ગયેલો છે કે કોલેજના જુના થયેલા અને યુનિવર્સિટીની રીતભાતથી વાદે થયેલા વિદ્યાર્થીઓ નવા આવનારાઓને મળવા આવી હેમની સ્થાયે મિત્રતા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આટલી ન્હાની વયમાંથી* પણ પદ્ધતિ સર દરેક કામ ફહેલી રીતે કરવું એ જાહેરું ઇચ્છાના લોક સમજે છે તેનો એક શતાંશ પણ આપણે સમજતા નથી. ભણવાની વખતે ભણવાનું, જમવાની વખતે જમવાનું અને રમત વખતે રમવાનું. મહેને એમ યાદ નથી કે ત્રણ વર્ષમાં એક ટેબલ ઉપર સ્થાયે બેસી જમતાં કોઈએ તે વખતે ભણવાની વાત કહાડી હોય. જો કોઈ કહાડે તો ખીજ તરફથી એમ જ ઉત્તર મળે છે કે “Don't talk shop” જમવા વખતે વાત કરવી હોય તો બસે કરે. રમત ગમતની. વળી આટલી ઉમ્મરમાં હેમાંના ધણાકની ભાવનાઓ પણ એટલી ઉચ્ચ હોય છે, કે ખીજ જાહેરી સ્થાયે એ વાત કરતો હોય તેની પણ ભાવનાઓ એટલી જ ઉચ્ચ હશે એમ ધારે છે; તેમ જ પોતાની શક્તિ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે, અને ખીજોમાં એ વિશ્વાસ ઉદ્ભવવાની શક્તિ હોય છે. યુનિવર્સિટીમાં આવનારાઓમાંના ઘણા મોટા ભાગ તો ઉચ્ચ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે આવેલો હોય છે. બાકી “ગામ હોય ત્યાં ઢેડવાડો હોય” એ નિયમ પ્રમાણે ધણા ખરા ખરાય વર્તણુક વાળા પણ મળી આવે છે. હાવા લોકો માટે ખાસ શબ્દ “Blonds” વપરાય છે. છોકરાઓની કપડાં પહેરવા કરવાની તેમ જ ખોલવાની રીતભાત ઉપર પણ એક જાણની છાપ પડી જાય છે. જાણે ક્યમ એ લોકોને વખત ન મળતો હોય લમ લાંબા શબ્દોને દૂકા કરી બોલવાની ટેવ પડી જાય છે. હાના દાખલા થોડા નીચે પ્રમાણે છે:

જો Tripos એમ કહેવું હોય તો Trip કહે છે.

Examination માટે Exams બોલે છે.

Natural Sciences ને Stinks એ ઉપનામ આપે છે.

Breakfast અને Lunch સ્થાયે લેવાના હોય તો હેને Branch કહે છે.

Undergraduates માટે Under-grads એમ કહે છે. વગેરે.

ત્યાંની જાહેરીમાં મોં એક વિશેષતા જોઈ તે એ કે શિક્ષકો અથવા તો કોલેજના અધિકારી વર્ગ અને શિક્ષણ લેનારાઓ વચ્ચે જે બેદ આપણી અધિયાની કોલેજની જાહેરીમાં જોવામાં આવે છે તે ત્યાં જોવામાં આવતો નથી. શિખવવા વખતે શિક્ષક નહિં તો તેના મિત્ર એ નિયમ મંદ ત્યાં પરિપૂર્ણ થતો જોયો અને અનુભવ્યો. કોલેજની જાહેરીમાં જોઈએ દરજ્જો છોકરાઓને અધિં છૂટ મળે છે, એટલી છૂટ ત્યાં મળતી જોવામાં આવતી નથી. વિદ્યાર્થીઓની વર્તણુક ઉપર જેમ યુનિવર્સિટી તરફથી દાખ રાખવામાં આવે છે, તેમ જ કોલેજ તરફથી પણ રાખવામાં આવે છે. જેમકે બાપ્તિસ્મમાં જતી વખતે અથવા તો કોલેજના

* વિદ્યાર્થીઓનું વય સાધારણ રીતે ૧૯ થી ૨૨ વર્ષ સુધીનું હોય છે.

અધિકારી વર્ગને મળવા જતી વખતે, સંધ્યાકાળે ફરવા જતી વખતે તેમજ કોલેજના હોલમાં જમવા જતી વખતે, અમુક જ કપડાં (cap and gown=અમુક જાતની ટોપી અને ઝબ્બો) પહેરને જ જવું પડે છે. અને જો હેમાં કાંઈ પણ જૂલુચ્ચકાયાય તો દંડની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. સમ જ ને ધરમાં અથવા કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હોય, ત્યાં રાત્રિના દસથી બાર વાગ્યાની અંદર આવી જવું જ જોઈએ. જો દસ ને બારની વચ્ચે આવે તો તહેને ઘોડા દંડની શિક્ષા યામ છે, અને જૂલે ચૂકે જો બાર વાગ્યા પછી આવે તો હેને માટે હેના શિક્ષકને જો સંતોષકારક જવાબ ન આવે તો પેહેલે શુન્હે ચેતવણી મળે અને બારે દંડ યામ પણ ખીજે શુન્હે કેમ્પિજન યુનિવર્સિટીની હદ ખ્હાર હમેશને માટે કહાડી મૂકે. ટર્મના વખતમાં અથવા રજા પછા પછી કેમ્પિજનની ખ્હાર જવું હોય તો દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના શિક્ષકની રજાચિઠી-લેવી જોઈએ. હાવી જાલની નિયંત્રિત જીંદગી જો અહિંની કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તહેનો હેતુ માત્ર સખ્તાઈ કરવાનો છે એમ જ સમજાય. પણ આ ખ્હારા ધારવા પ્રમાણે, એક મ્હોટી જૂલ છે. ઉપર જે જીંદગી કેમ્પિજનના વિદ્યાર્થીની વર્ણવી છે, તહેનો કાંઈક ભાસ કેકન કોલેજના માનનીય માજી પ્રિન્સિપાલ મી. સેલ્મીએ દાખલ કરેલી વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની પદ્ધતિમાં જોવામાં આવે છે. કેમ્પિજનની જીંદગીમાં વિદ્યાર્થીઓ માત્ર શિક્ષણ લેવામાં જ રોકાયેલા હોય છે એમ નથી. આપણને કાંઈ વિચાર પણ ન આવી શકે, કે એ લોકો પોતાનો વખત કેટલો આનંદમાં ગાળે છે. સહવારના નવથી તે બપોરના બે વાગ્યા સુધી લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના કામમાં ગુંધાઈ રહે છે. અને ત્રણથી તે ઓછામાં ઓછા પાંચ વાગ્યા સુધી તો તેઓ પોતાનો વખત ખુલા મેદાનોમાં ફરવામાં, અને ક્રિકેટ, ક્રુટબોલ, હૉકી, વિગેરે રમતો રમવામાં, અથવા તો કેમ્પિજન શહેર પાસે આવેલી “ગ્રાન્ડ” અથવા “કેમ” નામની નદી ઉપર ન્હાની ન્હાની હોડીઓ અથવા હોડકાંઓમાં પોતાના મિત્રોની સહાયે ફરવામાં અને આનંદ કરવામાં ગાળે છે. સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી પણ નાના નાના વિષય ઉપર ચર્ચા કરવામાં, ટ્રાઈ કોઈ વખત નાટક જોવામાં અથવા તો જુદી જુદી જાલનો કૉન્સર્ટ (સંગીત મેળો) કરવામાં પોતાનો થોડોક વખત કહાડે છે. દરેક કોલેજમાં જોશો તો ઘોડા ઘોડા વિદ્યાર્થીઓ મળી પોતપોતાની ન્હાની ન્હાની મંડળીઓ રચાપે છે, તહેને કાંઈક હાસ્ય ઉપજાવે હેવાં નામ આપે છે; જ્યમ કે Liars' Club, Porcupine Club વિગેરે; અને હેવી રીતે પોતાનો વખત આનંદમાં કહાડે છે. વિદ્યાર્થીઓની હાવી ન્હાની મંડળીઓ હોય છે એમ જ નહિં, પણ આખી યુનિવર્સિટીના બધાએ વિદ્યાર્થીઓ લાભ લઈ શકે એવી પણ એક સોસાયટી ત્યાં રચાવેલી છે; જહેને “કેમ્પિજન યુનિવર્સિટી યુનિયન” એ નામ આપવામાં આવેલું છે. હામાં પુસ્તકાલય, વાંચનગૃહ (Reading Room) વિગેરે અનેક સગવડતા કરેલી હોય છે, આ સોસાયટીમાં દર મંગળવારે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની પદ્ધતિ ઉપર રાજકીય સામાજિક અને સાહિત્ય સંબંધીના નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવવામાં આવે છે. કેમ્પિજનના વિદ્યાર્થીઓ જો તે ચાલતી રાજકીય ચળવળમાં ઘણો જ આગળ પડતો અને અવિચારી ભાગ લેતા નથી, તો પણ યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ લેવા આવ્યાથી એ સંબંધી તહેમનો ઉત્સાહ દબાઈ જતો નથી, અને અનેક પ્રકારની સગવડતા હોવાને લીધે તેઓ ભવિષ્યમાં વાપરવાની પોતાની શક્તિને ખીલવવામાં બાકી રાખતા નથી. કેમ્પિજન યુનિવર્સિટી, ઑક્સફર્ડની પેઠે રમત ગમતને લીધે ઇંગ્લંડની બીજી બધી ‘યુનિવર્સિટીઝ’ કરતાં ઘણી આગળ પડેલી છે. આ

રમત ગમતોમાંની મુખ્ય ક્રિકેટની મેચો, ફુટબોલની મેચો, ટેનિસનાં ટુર્નમેન્ટ, અને નદી ઉપર હોડીયોની સરત, હેમાં પણ ખાસ કરીને તો જ્ઞહારે ઑક્સફર્ડ અને ક્રેમ્લિનની યુનિવર્સિટિના સુટી કહાડેલા રમનારાઓ એક બીજા સ્થાયે હરિક્ષાઈમાં ઉતરે છે ત્હારે જોવાનો ઘણો જ આનંદ આવે છે. જ્યમ શિક્ષણ આપવામાં એક બીજા યુનિવર્સિટિ વચ્ચે હરિક્ષાઈ થતી જોવામાં આવે છે, લગ હામાં પણ હોય છે. હાવી જાલની હરિક્ષાઈ તો અહિં પણ જ્ઞહારથી ક્રિકેટ માટેનું નૉર્થકોટ શીલ્ડ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે ત્હારની જોવામાં આવે છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે ઈંગ્લંડમાં જ્ઞહારે આખા દેશના લોકો એ બાબતનો શોખ ધરાવે છે, ત્હારે અહિં માત્ર યોડાને જ એ વિષયનું જ્ઞાન અથવા જ્ઞાન હોય છે. આ એ યુનિવર્સિટિ વચ્ચે થતી હરિક્ષાઈ (Inter'varsity rivalry) ની વાત બાજુ ઉપર રાખી આપણે ક્રેમ્લિનની કોલેજો વચ્ચે થતી હરિક્ષાઈનું એક ઉદાહરણ આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીએ.

યુનિવર્સિટિની પરીક્ષાઓમાંથી પરવાર્યા પછી છોકરાઓ પોતાનો વખત આનંદમાં પરિપૂર્ણ કરવા માટે હોડીયોની સરતો કરે છે અને જો કે આ સરતો લગભગ જુનની આખરે થાય છે, તો પણ જે અઠવાડિયામાં એ થાય છે તે આખુ અઠવાડિયુ "may week" તરિખે પ્રખ્યાતિ પામેલુ છે. આ સરતોમાં દરેક કોલેજની અકેડમી હોડી હોય છે. અને એક હોડીમાં એક કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંથી આઠ આઠ પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિયો હોય છે. આ હોડીયો વચ્ચેની હરિક્ષાઈ એ અઠવાડિયામાં થાય છે. આ સરતો તો વિદ્યાર્થીઓની યુનિવર્સિટિની જીદગીમાં એક મુખ્ય સામાજિક કાર્ય ગણાય છે. આ વખતે વિદ્યાર્થીઓના રનેલી મજબીઓનો મ્હોટો જથ્થો ક્રેમ્લિનમાં આવે છે, અને એ આઠ દિવસ તો આખા ગાત્રમાં આનંદ આનંદ પ્રવર્તી રહે છે. પહેલા ચાર દિવસ લોકો સરતો જોવામાં રોકાય છે અને પછીના ચાર દિવસોમાં નાટક, નાચ, કોન્સર્ટ વિગેરે આનંદજનક અને મોજ-શોખની બાબતોમાં ગાળે છે. અઠવાડિયાની આખરે વિદ્યાર્થી તરિખે આવેલા, અને પોતાનો અભ્યાસક્રમ પરીક્ષાઓ આપી પુરો કરેલા યુવકો પોતપોતાને મજેલી પદવી (Degree) લઈ સતોપ માની પોતાની ભવિષ્યની જીદગી શુભરવા, પોતે સપાદન કરેલા જ્ઞાનનો લાભ બીજાઓને આપવા અને દેશમેવા કરવા ક્રેમ્લિનની જ્ઞહાર પ્રયાણ કરે છે.

વસન્ત.

ઈન્ડિયાની કેળવણી.

આ વિષય પર વિચાર કરવા માંડતાંજ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે કે આપણે અહીં અપાતી કેળવણીથી ઈન્ડિયામાં અપાતી કેળવણી કઈ કઈ બાબતમાં જુદી પડે છે. સહેજ વિચાર કરતાં જણાય છે કે—

(૧) ઈન્ડિયામાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે; આપણે અહીં નથી. દેશનાં છોકરાંઓને પ્રાથમિક કેળવણી આપવી એ સરકારની ફરજ છે અને તે બદલ એ છોકરાંઓને નિશાળે મોકલવાં એ પ્રજાની ફરજ છે એ વાત ઈન્ડિયામાં પ્રથમ મરહુમ મિ. ગ્લેડસ્ટનની સરકારે ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં સ્વીકારી ત્યારથી ત્યાં પૈસાદારનાં જ છોકરાંઓ અથવા ખુદિશાળી છોકરાંઓજ કેળવણી મેળવી શકે એ વિચાર દૂર થયો છે અને કેળવણી હાલના પાયા પર અપાવા માંડી છે. ત્યારથી ત્યાં કેળવણીનો બહોળો પ્રસાર થવા માંડ્યો છે અને લોકો સ્વેચ્છાતિ અને દેશોત્થાનને માગે ચઢ્યા છે. આપણે અહીં પણ કેળવણી ફેરલેક અંશે મફત અને ફરજિયાત કરાવવાના ઉદ્દેશથી આંતરેબલ મિ. ગોખલે મહેનત કરે છે; પણ હજુ લોકો એ પ્રયત્નો ઉદ્દેશ અને સાર્વજનિક કેળવણીનું રહસ્ય-માહાત્મ્ય સમજ્યા નથી, એટલે તેમની સહાનુભૂતિ વિના એમનો હેતુ એકદમ પાર પડે એમ સંભવતું નથી. પણ અત્રે કહેવું જોઈએ કે સાર્વજનિક કેળવણી મળ્યા સિવાય કોઈ પણ દેશનો ઉદ્ધાર થયો નથી. હિંદુસ્તાન પ્રાચીન સમયમાં સુધારાની ટાંચે ચઢ્યું હતું ત્યાંથી કેમ પડ્યું? ચીન, એસિરિયા, મીસર, ગ્રીસ અને રોમ પણ અત્યુત્કૃષ્ટ રિથિતિએ પહોંચ્યા પછી તેમની કેમ અધોગતિ થઈ? એ વિષય પર હોડા વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે એ બધા મહાન દેશોની અવદશા થવાનું કારણ મુખ્ય તો એજ હતું કે ત્યાંના યોગજ લોકો કેળવણી પામેલા હતા, ત્યાં કેળવણી બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાઈ ન હતી. તેથી પરિણામ એ થયું કે જે યોગજ વિદ્વાન લોકોને લીધે દેશ ઉત્તર થયો હતો અને જેમના હાથમાં દેશનો કેળવણો અને દેશના સુધારાની લગામ હતી તેમનો નાશ થયા પછી સાર્વજનિક કેળવણીને અભાવે તે દેશની કેળવણી અને સુધારાને ટકાવી રાખવાને સમર્થ પુરૂષો રહ્યા નહિ અને તેમની પડતી થવા લાગી. એથી ઉલટું, ઈન્ડિયા, જર્મની, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, જાપાન વગેરે અર્વાચીન દેશોમાં સાર્વજનિક કેળવણી અપાતી હોવાને લીધે એ દેશોનો સુધારો વધતો જાય છે અને જશે. તેજ પ્રમાણે જ આપણે ઉપલાં દેશોનો પરથી એટીને સાર્વજનિક કેળવણી મેળવવાને માટે તૈયાર થઈશું તોજ મહાન અંગ્રેજ સરકારના રક્ષણ નીચે આપણે પણ યોગ્ય વખતમાં ઘણા આગળ વધી શકીશું.

કેટલાક સંભાવિત પુરૂષો કહે છે કે હજુ સામાન્ય લોકો ફરજિયાત કેળવણીને માટે તૈયાર થયા નથી, તેઓ તરફથી એની માગણીજ થતી નથી, તો શા માટે યોગ્ય કેળવણી પુરૂષોના આગ્રહને અનુસરી સામાન્ય લોકો પર ફરજિયાત કેળવણીનો બોજો નાખવો? આ કહેવું સત્ય ભાસે છે ખરું, પણ તેમાં એક મુદ્દાની વાત વિસારે મૂકવામાં આવે છે. તે એ છે કે સામાન્ય લોકો કેળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ હજુ સમજ્યા નથી. તેઓ તો હજુ એમ

જ સમજે છે કે જેને નોકરી કરવી હોય તેનેજ ભણવાની જરૂર છે. એવું છે ત્યાં સાર્વજનિક કેળવણીની માગણી થવાની આશા રાખવીજ નકામી છે. - ઈંગ્લાંડમાં પણ ન્યારે કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો સવાલ ઉભો થયો હતો ત્યારે આ પ્રમાણેજ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. તે છતાં ત્યાં કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવી હતી, અને તેનું શુભ ફળ આજે તે દેશ આપે છે. તેજ પ્રમાણે આપણે અહીં પણ થશે તો પરિણામ સારૂંજ આવશે એમ સંભવે છે.

એ તો ખરૂંજ છે કે ખેડુત કે મજૂર વર્ગનાં છોકરાંને બારે માસ નિશાળે આવવાની ફરજ પાડી શકાય નહિ, કારણ કે તેઓ પોતાનાં માથાપને અનેક રીતે તેમના કામમાં મદદ કરે છે અને એવી મદદ વગર તેમને હાલની સ્થિતિમાં ચાલે તેમ નથી. પણ ફરજિયાત કેળવણીની જેઓ હિમાયત કરે છે તેઓ પણ આ વાત સ્વીકારે છે અને એવાં છોકરાંને કામની મોસમમાં નિશાળે હાજર રહેવાની ફરજ ન પાડવી એમ કહે છે.

ખીજું, આપણે અહીં ઘણા લોકો એકલી મફત કેળવણીની (ફરજિયાતની નહિ) માગણી કરે છે અને દેશનાં છોકરાંને મફત કેળવણી આપવી એ સરકારની ફરજ છે એમ ભાર મૂકીને કહે છે. પણ એમ કહેવામાં તેઓ એક અગત્યની વાત ભૂલી જાય છે, તે એ છે કે જે મફત કેળવણી આપવાની સરકારથી ફરજ છે તો પોતાનાં છોકરાંને દરરોજ નિશાળે મોકલવાની લોકોની પણ ફરજ છે. જે સરકાર પાસેથી મફત કેળવણી માગવાનો લોકોનો હક છે તો લોકો પાસેથી તેમનાં છોકરાંની નિશાળમાં ફરજિયાત હાજરી માગવાનો સરકારનો પણ હક છે. લોકોએ પોતાની ફરજનો વિચાર ન લાવતાં સરકારની ફરજ ખતાવ્યા કરવી અથવા સામા પક્ષનો હક ન સ્વીકારતાં પોતાનો હક આગળ કર્યા કરવો એ એક જાતનો પક્ષપાત છે, અન્યાય છે. હક અને ફરજ એ સાપેક્ષ શબ્દ છે, હકના અર્થમાં તેને લગતી અમુક ફરજનો અર્થ સમાયલો છે; અને જ્યાં જ્યાં હકની વાત થાય છે ત્યાં ત્યાં જ પક્ષ હકની માગણી કરે છે તેને તે હકને અંગે અમુક ફરજ પણ જાળવવાની રહે છેજ. જ્યાં સુધી એ ફરજ અદા કરવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી હક થતોજ નથી.

(૨) ખીજું, ઈંગ્લાંડમાં અપંગ છોકરાંઓને કેળવણી આપવાને માટે પણ ઘટતી તજવીજ કરવામાં આવે છે. ત્યાં આંધળાં, બહેરાં, મૂગાં વગેરેને માટે ખાસ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે, અને તેઓને ઉપયોગી કેળવણી આપી તેઓ કોઈક રીતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે એવી સ્થિતિમાં તેમને મૂકવામાં આવે છે; ત્યારે આપણે અહીં તેમ ચતું નથી. જેના પર કુદરત રહી છે તેના પર આપણે પણ દયા લાવતા નથી.

(૩) ઈંગ્લાંડની કેળવણી આપણે અહીં અપાતી કેળવણી જેવી એકમાર્ગી—એકદેશી નથી. આપણે અહીં શિક્ષકનું લક્ષ્ય બુદ્ધિજ છે, પણ ઈંગ્લાંડમાં તો બુદ્ધિ, શરીર અને નીતિ એ ત્રણે છે. આપણે અહીં પ્રાયમિક, માધ્યમિક તેમજ અંતિમ શાળાઓમાં માત્ર જ્ઞાન આપવામાંજ શિક્ષકો મગ્યા રહે છે; ત્યારે ઈંગ્લાંડમાં જ્ઞાન આપવા પર જોડેલું લક્ષ આપવામાં આવે છે તેટલુંજ શિષ્યનું શરીર તથા શિષ્યની નીતિ સુધારવા પર અપાય છે શિષ્યની માનસિક શક્તિઓનેજ કેળવી એટલે જૂથાર્થ થયા એમ ત્યાંના શિક્ષકો માન

નથી પણ તેમની શારીરિક તથા નૈતિક શક્તિઓને પણ યોગ્ય રીતે ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જુદા જુદા વિષય શિખવતી વખતે પણ માત્ર તે તે વિષયનું જ્ઞાન શિખતા મગજમાં ભરવા પર લક્ષ ન આપતાં તે તે વિષય પર તેમનો ગ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા પર તેમ જ તે તે વિષય સંબંધી જ્ઞાન પોતાની જાતે મેળવવાની ઉત્કંઠા અને શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા પર વિશેષ ધ્યાન ઇજ્ઞાંડના શિક્ષકો આપે છે. ત્યાંનું કેળવણીખાતું પણ દરેક નિશાળમાં અપાતી માનસિક, શારીરિક તેમ જ નૈતિક કેળવણી પર સમાન રીતે લક્ષ આપે છે. ત્યાંની નિશાળો તપાસનાર અમલદારોને સરકયુલરથી જણાવવામાં આવ્યું છે કે નિશાળોમાં અપાતી કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ શિખવું વર્તન સુધારવાનો, તેમને સારી ટેવ પાડવાનો અને તેમની ખુદી ખીલવવાનો છે. તે હેતુ શિક્ષકના કામથી નિશાળમાં કેટલો સચવાય છે તે નક્કી કરી તે પરથી અમુક શિક્ષકના કામની તેમ જ તેની નિશાળમાં અપાતા શિક્ષણની ગુલના કરવી. નીમોલા વિષયો બાળકને શીખવ્યા અથવા ચોક્કસ ઉપયોગી જ્ઞાન તેને આપ્યું કે નિશાળને હેતુ પાર પડ્યો એમ સમજવાનું નથી. જેટલે દરજ્જે નિશાળમાં મળેલા જ્ઞાનથી તેમનું વર્તન સુધરે, તેમને સારી ટેવ પડે અને તેમની ખુદી ખીલે તેટલે જ દરજ્જે એ જ્ઞાન ઈર્ષમતી ગણવું.

ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓ પણ એનો જ ઉચો ઉદ્દેશ રાખે છે. એક વખત આંકસ્ટર્ડ યુનિવર્સિટીના મહાન શિક્ષક ડૉ. જોવેટને કોઈકે પૂછ્યું કે તમે તમારી યુનિવર્સિટીમાં શું શીખવો છો ? તેનો ઉત્તર તેમણે આપ્યો કે અમારી યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા જુવાનીઓને અમે બાળકાઈમાં લાવીએ છીએ, યૃદ્ધસ્યાર્થ શીખવીએ છીએ. આપણે અહીંની શાળા તથા યુનિવર્સિટીમાં અને ઇજ્ઞાંડની શાળાઓમાં તથા યુનિવર્સિટીમાં મુખ્ય ફેર એ જ છે કે અહીં બ્યારે ખુદિબળ વધારવા તરફ જ વિશેષ લક્ષ આપાય છે ત્યારે ત્યાં તેમનું ખુદિબળ તેમ જ શરીરબળ અને નીતિબળ વધારવાનો ખંતથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આપણે અહીં વિદ્યાર્થીઓને બજાવવામાં જ આવે છે, ગણાવવામાં નહિ; ત્યારે ઇજ્ઞાંડમાં વિદ્યાર્થીને બજાવવામાં આવે છે તેમ જ ગણાવવામાં આવે છે. અંગ્રેજી શાળા કે યુનિવર્સિટીમાં કેળવણીથી જુવાનીઓ સંસારમાં પડ્યા પછી પોતાનો વ્યવહાર ધૈર્યથી અને કુશળતાથી ચલાવી શકે છે, ત્યારે આપણી શાળા કે યુનિવર્સિટીમાં તેટલે જ દરજ્જે કેળવણી પામેલો જુવાનીઓ એ શક્તિ નોંધએ તેટલી ધરાવતો નથી.

અ. હવે ઇજ્ઞાંડમાં માનસિક કેળવણી શા ધોરણ પર અપાય છે તે જોઈએ. પ્રથમ તો ત્યાંના શિક્ષકો આપણે અહીંના શિક્ષકો કરતાં એકંદરે જોતાં પોતાના ધંધા માટે વધારે યોગ્યતા ધરાવનારા હોય છે. તેઓ શિક્ષણ વિષયનું તેમ જ શિક્ષણપદ્ધતિનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે.

સારા શિક્ષક થવાને માટે બાળસ્વભાવના જ્ઞાનની તેમ જ માનસશાસ્ત્રના તથા શારીર-શાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર છે એમ ત્યાં મનાવા લાગ્યું છે, તેથી ત્યાંના શિક્ષકો એ વિષયનો અભ્યાસ કરે છે અને બાળક સ્વભાવે કેવાં હોય છે, તેમનાં મન તેમ જ તનની ખીલવણી શા ક્રમે થાય છે, જુદી જુદી વયે તેની કઈ કઈ શક્તિઓ ખીલવા માંડે છે, તે ઉત્તમ રીતે ખીલવવાને શિક્ષકે ક્યા ક્યા ઉપાય યોજવા જોઈએ અને શિક્ષણ શા નિયમ પર આપવું જોઈએ એ વગેરે બાબતોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણે અહીં તો

હજી એમાંનું કાંઈ જ થતું નથી, એમ કહીએ ચાલે. ટ્રેનિંગ કૌશલમાં શિક્ષકોને થોડું ધણું ન્યાયશાસ્ત્રનું કે માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળ્યું, શિક્ષણશાસ્ત્રના કેટલાક નિયમો તેમણે જાણ્યા, એટલે પોતાનું કામ કરવાને લાયક થયા એમ માનવું એ ખોટું છે. એ શાસ્ત્રોના નિયમોનો શુદ્ધ અભ્યાસ કરવો નકામો છે. જરૂરનું તો એ છે કે એ વિષયનો ખોળકનો મન તથા તનની ખીલવણીના સંબંધમાં અભ્યાસ કરી તે પરથી કેળવણીનો કામ ગોઠવવો અને તે પરથી નીકળતા નિયમો શિક્ષણકામને લાગુ પાડવા.

વળી ત્યાંના શિક્ષકો દરરોજ વર્ગમાં જઈ દરેક વિષય કેવી રીતે શિખવવો તેનો પુરતો વિચાર કરી રાખે છે. તેથી કરીને વર્ગમાં જઈને તેમને કાંઈક મારવાં પડતાં નથી અને વર્ગનું કામ સરળતાથી ચાલ્યું જાય છે. આપણે અહીં બાળ્યે જ મોમાં દશ શિક્ષક એ પ્રમાણે પોતાના કામને માટે આગળથી તૈયારી કરે છે; અને તેમ શિક્ષકોને વારંવાર વર્ગ વચ્ચે પુસ્તક-માં જોવું પડે છે અને શિક્ષણ સંતોષકારક અપાતું નથી. રમણી મુલના મુખ્ય શિક્ષક મહાન ડૉ. આર્નાલ્ડે વર્ષો સુધી ઇતિહાસ શીખવ્યો હતો, પણ કદી પણ તેઓ પોતાને આપવાના પાઠની નોંધ કર્યા વિના જતા નહિ. એક વખતે કોઈક શિક્ષકે તેમને પૂછ્યું કે તમે તો આ વિષય વર્ષો થયાં શીખવો છો, હવે તમને આવી નોંધ કરવાની શી જરૂર છે? તેનો તેમણે ઉત્તર વાળ્યો હતો કે ખરૂં, વિષયજ્ઞાન તો મને છે અને એકનો એક વિષય મારે શિખવવાનો છે, પણ શિખનારા એના એ જ નથી. વર્ષે વર્ષે શીખનારા બદલાય છે, તેઓની શક્તિ કાંઈ સરખી હોતી નથી. તેમ જ વર્ગને લગતા મંત્રેગો પણ એના એ જ રહેતા નથી. માટે આગળથી તૈયારીની જરૂર છે. આપણા શિક્ષકો ઘણું મોટે ભાગે એ પ્રમાણે પોતાને કરવાના કામને માટે આગળથી તૈયારી ન કરતા હોવાને લીધે શાળાઓમાં શિક્ષણ કેવું અધુરું અને અવ્યવસ્થિત રીતે અપાય છે અને તેથી વિદ્યાર્થીઓ કેવી અધવચરી સ્થિતિમાં રહે છે તે સર્વના જાણવામાં હશે.

વળી ત્યાં શિક્ષકની યોગ્યતા પ્રમાણે તેને કામ સોંપવામાં આવે છે, પણ આપણે અહીં તેમ હંમેશાં થતું નથી. કેટલીક વખત જેણે ગણિત શિખવ્યું ન હોય તેમ જેનો ગણિતનો અભ્યાસ પણ મારો હોતો નથી તેવાને એ વિષય શિખવવાનું સોંપવામાં આવે છે; જેણે ગણિતના વિષયમાં સારી નામના મેળવી હોય છે તેને ઇતિહાસ શિખવવાનું કહેવામાં આવે છે; જેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ સારો હોય છે તેને ન્યાયશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષક તરીકે નીમવામાં આવે છે; જેણે રસાયનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર શિખવવાની જરૂર પાડવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે કેટલીક વખત યોગ્યતાવિરુદ્ધ કામ કરવામાં આવતું હોવાને લીધે પણ આપણે અહીં શિક્ષણ સંતોષકારક થતું નથી.

વળી, ઈત્યાંડમાં ધણું ખરૂં શિક્ષણના વિષયો નક્કી કરી આપવામાં આવે છે, પુસ્તકો નહિ. તેમ જ પરીક્ષા પણ વિષય જ્ઞાનની થાય છે, અમુક અમુક પુસ્તકના જ્ઞાનની નહિ, તેથી કરીને તે જ પ્રમાણે ત્યાંના શિક્ષકો પણ વિષયજ્ઞાન મારૂં અને બહોળું આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે—અમુક અમુક પુસ્તકોને જ વળગી રહી તેમાંથી જ શિખવતા નથી. આથી ઉત્પન્ન જ આપણે અહીં ચાલે છે, આપણે અહીં શિક્ષણ વિષય તેમ જ શિખવવાનાં સાધન

૩૫ પુસ્તકો પણ નક્કી કરી આપવામાં આવે છે અને પરીક્ષકો તે પુસ્તકોમાંથી જ ઘણું ખર્ચ પ્રશ્ન કાઢે છે, એટલે શિક્ષકો પણ પુસ્તકોને વળગી રહી શિક્ષણ આપે છે અને વિદ્યાર્થીઓને બાંધેલા પાણીમાં જ ડુબકી મારતાં શિખવે છે. આથી કોઈ પણ વિષયનું ગાન આપણા યુવકોને પુરું મળતું નથી કે મેળવવાની ઉર્લંદા ઉત્પન્ન થતી નથી અને બહોળા પાણીમાં ઉતરવાની હીમત આવતી નથી. શિક્ષણ માટે પુસ્તક નક્કી કરી આપવાથી શિક્ષકો કેટલીક વખત કેવો અર્થનો અનર્થ કરે છે તેના દાખલા જેઓને શિક્ષકોનું કામ તપાસવા પ્રસંગ મળ્યો હશે તેમની જાણમાં હશે. ઘણી ખરી નિશાળોમાં ગણિતની પરીક્ષા લેતી વખતે શિક્ષકોને પૂછીએ છીએ કે માસ્તર, શું શું ચાટ્યું છે તો જવાબ મળે છે કે સાહેબ, લાલશંકરના ગણિતમાંથી ફક્ત ફક્ત મનોપલનના આટલા દાખલા સુધી ચાટ્યું છે. પછો જે વિષયો ત્યાં સુધીમાં આવી જતા હોય તેને લગતા દાખલા મોટેથી કે પુસ્તકને છેડે આપેલા પરચુરણ દાખલામાંથી લખાવતાં જ શિક્ષકો મોલી ઉઠે છે કે સાહેબ, એ તો ચાલ્યા નથી ને નહિ આવડે. અમદાવાદ શહેરની એક નિશાળમાં ધોરણ ચોથાની પરીક્ષા લેતી વખતે જે પૂછ્યું કે ૨૪, ૩૧ અને ૪૮ એ રકમોને કઈ મોટામાં મોટી રકમે ભાગી શકાય ? એ સવાલ સાંભળતાં જ શિક્ષકે મને કહ્યું કે સાહેબ, આ તો છોકરાંથી સમજશે નહિ. આપની રજા હોય તો શું કાઢવાનું છે ને એમને કહું, અથવા કયા મનોપલનનો દાખલો છે તે કહું. આ દ્વારાં પરથી જણાશે કે આપણે અહીં પુસ્તકોનો કેવો ખરાબ અને કેટલીક વખત કેવો હસવા જેવો ઉપયોગ થાય છે. આપણો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ સંસ્કૃત, દારસી તેમ જ ફ્રેન્ચ ભાષાના નિમેશાં પુસ્તકોનો તે સમજ્યા વગર તેનાં ભાષાંતરો ગોખી કાઢી કેવો ઉધી રીતે અભ્યાસ કરે છે તે પણ સીના જાણ્યામાં છે. માટે પરીક્ષાના અભ્યાસ-ક્રમમાં વિષયો અને વિષયના સુદ્ધાઓ જ નક્કી કરી આપવા જોઈએ, પુસ્તકો નહિ. એમ ચવાથી જ શિક્ષકની દૃષ્ટિમર્યાદા વધશે અને શિક્ષણમાં સુધારો થશે. વળી ઈંગ્લાંડમાં પરીક્ષાપદ્ધતિ અહીં કરતાં સારી છે. ભાંના પરીક્ષકો આપણા પરીક્ષકોની માફક ઘણા લાંબા લાંબા પ્રશ્નપત્રો કાઢતા નથી તેમ જ જે પ્રશ્ન કાઢે છે તે બનતા સુધી ગોખણને ઉત્તેજન આપે તેવા હોતા નથી. પ્રશ્ન ઘણું ખર્ચ સામાન્ય પ્રકારના એટલે કોઈ અમુક પુસ્તકમાંથી જ નહિ પણ વિષયનો બુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ તેની કસોટી કાઢે તેવા—વિષય વિષે ઘણું વાંચ્યું હોય તો જ સંતોષકારક રીતે ઉત્તર આપી શકાય તેવા—હોય છે, અને ઉપાણા જેવા-ગુચ્ચે તેવા-હોતા નથી. આપણે અહીં તો જાણે વિદ્યાર્થીઓને શંક્યવાના હેતુથી જ પરીક્ષા લેવામાં આવતી ન હોય એમ જણાય છે—તેઓ જે શીખેલા હોય તેની નહિ પણ જે નહિ શીખેલા હોય તેની. ખીજું ઈંગ્લાંડમાં વિદ્યાર્થીઓનું આખા વર્ષનું કામ પણ પરીક્ષા વખતે ધ્યાનમાં લેવાય છે, એટલે આપણે અહીં જેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આખું વર્ષ રસભ્યાસ કરી પરીક્ષા વખતે પુસ્તકો ગોખી નાખી પાસ ચર્ચ શકે છે તેમ ત્યાં ઘણું ખર્ચ બની શકતું નથી. વળી, ત્યાં દરેક વિદ્યાર્થીના કામ વિષે તેના શિક્ષકે જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય તેના પર પુરતું વજન રાખવામાં આવે છે.

ઈંગ્લાંડમાં તેમ આપણે અહીં પરીક્ષા ઘણી ચર્ચ ગઈ છે અને તેનો બોલો તેમ જ તેની યાંત્રિક પદ્ધતિની માફી અસર લાગવા માંડ્યાં છે. ઈંગ્લાંડમાં તો પરીક્ષાના સંબંધમાં

સંપૂર્ણ રીતે વિચાર ચલાવવાને એક બાદશાહી કમિશન નીમવાની માગણી કરવામાં આવે છે. લંડનની સોસાયટી ઑફ આર્ટ્સની ગઈ વાર્ષિક સભામાં તેમ જ બ્રિટિશ એસોસિએશનના કેળવણીવિભાગની ગઈ વાર્ષિક સભામાં ત્યાંના એક કેળવણીકાર મિ. પે. જે હાર્ટેગિ એ વિષય પર લંબાણથી વિવેચન કર્યું હતું, અને જાહેર પરીક્ષાઓ, તેના હેતુ, તે સેવાનો પદ્ધતિ તથા તેથી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ તેમ જ શિક્ષણ પર થતી અસર વિષે સરકારી રીતે તપાસ ચલાવવાની જરૂર જણાવી હતી. એ સભાનું પ્રમુખ-સ્થાન કલકત્તાના માણ બિશપ ડૉ. વેલડને લીધું હતું. તેમણે પણ બાળકુર્તાના વિચારને અતુભોદન આપતાં જણાવ્યું હતું કે વગસગ અને મહેરબાનીથી થતો પક્ષપાત દૂર કરવાના હેતુથી પરીક્ષાપદ્ધતિ અસલ દાખલ કરવામાં આવી હતાં. પણ માત્ર જ્ઞાનની પરીક્ષાથી જાહેર નોકરીને માટે જોઈતા કેટલાક ઉંચા ગુણોની કદી પણ પરીક્ષા થઈ શકતી નથી. એટલિટન કરતાં હિંદુસ્તાનમાં પરીક્ષા પદ્ધતિની નિષ્ફળતા વધારે માલમ પડવા લાગી છે. કાગળ પર સવાલોના જવાબ આપવાની કુશળતા હોવા છતાં વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિમાં તેમ જ તેના વર્તનમાં ગંભીર દોષ હોઈ શકે છે, વગસગ અને મહેરબાનીથી પક્ષપાત થવાનો ભય જેમ જેમ ઓછો થતો જાય છે તેમ તેમ પરીક્ષાઓની ત્રાસદાયક સત્તા પણ ઓછો થવી જોઈએ.

પરીક્ષાનું ખીજું માંડું પરિણામ એ છે જે તેમાં સારી રીતે પસાર થવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાની શક્તિ વિશે ખોટો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ કેળવણીનો હેતુ મોટાં થયા પછી પુરૂષ તથા સ્ત્રીને જે જે જાહેર ફરજો બજાવવાની છે તેને માટે તૈયાર કરવાનો છે. તેર કે અઠાર કે બીસ વર્ષની ઉંમરે વિદ્યાર્થીને મજેલા જ્ઞાનથી તેની કીમત આંકવાની નથી પણ પુખ્ત ઉંમરે પહોંચ્યા પછી તેઓ જે જાહેર સેવા બજાવે તે પરથી તે આંકવાની છે.

વળી, પરીક્ષામાં પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વહેલા વહેલા પસાર કરાવી દઈ ખોટો જશ મેળવવાની જે આતુરતા શિક્ષકોમાં વારંવાર જોવામાં આવે છે તે પણ પરીક્ષાપદ્ધતિનું જ પરિણામ છે. વર્ષોવર્ષ સંખ્યાબંધ નાની વયના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ગળ ઉપરાંત અભ્યાસ કરાવી તેમને સ્કૉલરશિપ વગેરે જાહેર પરીક્ષાઓમાં બેસાડવામાં અને પસાર કરાવવામાં આવે છે, અને એ પ્રમાણે શિક્ષકો અધટિત ખ્યાતિ મેળવે છે. પણ એ જ વિદ્યાર્થીઓનું મગજ જુવાન વયે પહોંચતાં ખવાઈ જાય છે અને તેમને માટે રખાવલી મોટી મોટી આશાઓ આગળ જતાં ફળીભૂત થવા પામતી નથી.

આપણે પરીક્ષા સમજાવી કાઢી શકવાના તો નથી પણ તેનો સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો કરી શકીએ ખરા. દાખલા તરીકે, હાલમાં આપણા છોકરાઓને પ્રાથમિક શિક્ષણને અંગે આઠ, માધ્યમિક શિક્ષણને અંગે આઠ અને કૉલેજ શિક્ષણને અંગે ત્રણ પરીક્ષા આપવી પડે છે. એ સિવાય જુદા જુદા ધંધાને લગતી પરીક્ષાઓ તો જુદી. આટલી બધી પરીક્ષાની શી જરૂર છે? પ્રાથમિક શાળાઓમાં તપાસણી કરનાર અમલદાર છોકરાઓનો અભ્યાસ તપાસી તેમ જ તેમનું વર્ધનું કામ તથા શિક્ષકનો તેમને વિષે અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લઈ તેમને ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવે, અને ન્યારે પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પુરો થાય ત્યારે તેમની એક વર્નાક્યુલર ફાઇનલ જેવી જાહેર પરીક્ષા લેવામાં આવે તો બસ છે. એ જ પ્રમાણે માધ્યમિક

શાળામાં પણ સાંસાદિક, છ માસિક તેમ જ વાર્ષિક પરીક્ષા કાઢી નીખી અભ્યાસને અંતે એક જાહેર પરીક્ષા (સ્કુલ ફાઇનલ કે મેટ્રિક્યુલેશન જેવી) લેવામાં આવે તો કેવું સારું ? તે જ પ્રમાણે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીની જ પરીક્ષા રાખી હોય તો સારું. બીજી વચ્ચેની પરીક્ષાની કંઈ કોમંત નથી, એટલે તે જાહેર રીતે લેવાની જરૂર નથી. કાલેજના શિક્ષક પોતપોતાના વિદ્યાર્થીઓને તપાસી તેમને યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપર ચઢાવે તો પુરતું છે. એ પ્રમાણે થાય તો પરીક્ષાનો બોલો હાલમાં જે અસંલગ્ન થઈ ગયો છે અને આપણા જીવાનીઆઓનું લોહી શોષી લે છે તે ધણી ઓછો થાય, ગોખણુ એની મેજે ધણું ઓછું ચર્ધા નાંચ, અને કેળવણી સુધરે.

ઈંગ્લાંડમાં નિશાળ ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો હાલમાં નિશાળોની સંપૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કરતા નથી. દરેક વર્ષ થયાં નિશાળોને પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે સરકારી મદદ આપવાની રહી બંધ પડી સારથી એ પદ્ધતિ બંધ પડી છે અને તેને બદલે ઇન્સ્પેક્ટરશનની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે હવે ત્યાં ઇન્સ્પેક્ટરો નિશાળોમાં જઈ દરેક વર્ગની વિષયવાર ઝીણવટથી પરીક્ષા લેવામાં ધણી કોમંતી વખત ગુમાવતા નથી અને નિશાળ કામની કોમંત પરિણામના ટકાથી આંકતા નથી. પણ નિશાળમાં શિક્ષકો પોતપોતાનું કામ કરવાને માટે ઘટતી લાખકાત તેમ જ પુરતું જ્ઞાન ધરાવે છે કે નહિ; તેઓ પોતાને કરવાના કામને માટે આગળથી તૈયારી કરે છે કે નહિ અને દરેક વિષય પદ્ધતિસર શિખવે છે કે નહિ; નિશાળમાં બાળકને જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત તેનું શરીર સુધારવા તરફ તેમ જ તેને સારી સારી ટેવો પાડવા તરફ પુરતું લક્ષ આપાય છે કે નહિ; નિશાળનો તેમ જ વર્ગનો બંદોબસ્ત નાજાવવાને માટે બચનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે કે પ્રોતિનો, અને બચનો થાય છે તો બાળકને કંઈ કંઈ જાતની શિક્ષા કરવામાં આવે છે અને તે કંઈ કંઈ જાતના યુના માટે; સારી રીતે વર્તનારા વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે કે નહિ અને નફારી વર્તણુકવાળા છોકરાઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે નહિ; કાચા અભ્યાસવાળાં છોકરાંઓનો અભ્યાસ કાચો હોવાનું કારણ શું છે અને તે ખામી દૂર કરવાને શિક્ષક તરફથી ખંતથી પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ; નિશાળ કામમાં વર્ષે વર્ષે સુધારો થતો જાય છે કે કેમ; નિશાળ કામની મુખ્ય શિક્ષક બરાબર દેખરેખ રાખે છે કે નહિ અને પોતાના તાખાના શિક્ષકોને જ્યાં જ્યાં તેમની ખામી જણાય ત્યાં ત્યાં તે જાતે સુધારી બતાવે છે કે નહિ; કેળવણીનો હેતુ નિશાળ પરિપૂર્ણ કરે છે કે નહિ અને તે પરિપૂર્ણ કરવામાં શિક્ષકો હળી મળીને કામ કરે છે કે નહિ; નિશાળ કામમાં શિક્ષકોને કંઈ કંઈ મુશ્કેલી નડે છે વગેરે અનેક બાબત ધણી ઝીણી નજરથી તપાસે છે અને જ્યાં જ્યાં ખામી માલમ પડે છે ત્યાં ત્યાં શિક્ષકો સાથે મસલત ચલાવી તેમને ઘટતી સલાહ આપી તે દૂર કરવાના ઉપાય સચવે છે. આપણે અહીં પણ ઇન્સ્પેક્ટરશન પદ્ધતિ કેટલેક અંશે દાખલ થઈ છે ખરી, પણ હજી અંગ્રેજ ઇન્સ્પેક્ટરો સિવાય બીજા તપાસણી કરનાર અમલદારો એનો ખરો ઉદ્દેશ સમજ્યા હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ અસંલગ્ન ચાલતી આવેલી પરીક્ષાપદ્ધતિ પર વધારે વિશ્વાસ રાખે છે અને ઇન્સ્પેક્ટરશન એટલે ઉપલક્ષ્ય તપાસણી એનું સમજી તે જ પ્રમાણે કામ કરે છે. તેઓને પરીક્ષા કરતાં એક આખો દહાડો (એટલે થાંચ કે છ કલાક) લાગે છે સારે ઇન્સ્પેક્ટરશન તેઓ એક બે કલાકમાં પતાવી દે છે. એ કારણને લીધે જ જ્યારે કોઈ પ્રાયમિક નિશાળનું ઇન્સ્પે-

કચન કરવાનું હોય છે ત્યારે તેના મહેતાજી નિશ્ચિત રહે છે, અને પરીક્ષા હોય છે ત્યારે જેમ નિશાળને ટકારાખંધ રાખવાને તત્પર રહે છે તેમ રહેતા નથી.

વળી ઈંગ્લાંડમાં નિશાળખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરોની ઇન્સ્પેકશન પદ્ધતિ પણ આપણે અહીંના ઇન્સ્પેક્ટરોની પદ્ધતિ કરતાં વધારે સારી ને પસંદ કરવા જોગ છે. ત્યાંના ઇન્સ્પેક્ટરો શિક્ષકોનાં હિંદ્ર શોધી કાઢવાના હેતુથી જ કામ કરતા નથી, પણ શિક્ષકને શિક્ષણકામમાં સહાય બુદ્ધિ ધવાના હેતુથી નિશાળમાં જાય છે અને શિક્ષણકામ તપાસે છે. તેઓ શિક્ષક પ્રતિ સંમાન ભાવથી વર્તે છે અને કદી પણ તેને વર્ગ વચ્ચે હલકા પાડતા નથી. તેના કામમાં કંઈ દોષ માલમ પડે છે તો એકદમ તેના પર ચઢી બેસતા નથી પણ તેની પદ્ધતિ સંબંધી ઘટતી પૂછપરછ કરી તેને તે બતાવે છે, તે વિષે તેની ખાતરી કરે છે અને તે સુધારવાનો માર્ગ સૂચવે છે. કદી પણ પોતાનું કહેવું હંમેશા ખરું છે એવો મત તેઓ રાખતા નથી, અને કદાચ દોષ કાઢવામાં પોતાની ઉતાવળ કે બુદ્ધિ યદિ હોય તો આચકો ખાધા વગર એકદમ તે કબુલ કરી દે છે. તેઓ ઇન્સ્પેકશનના કામમાં ઘણું ખર્ચ રોકાયેલા રહે છે, તેમને અહીંના ઇન્સ્પેક્ટરોની માફક ઓફિસ કામમાં ઘણો વખત રોકાયેલા રહેવું પડતુ નથી. તેથી તેઓ પોતાના કામનો સારો અનુભવ મેળવી શકે છે, પોતાનું જ્ઞાન તાજું રાખી શકે છે તેમ જ તેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો કરી શકે છે, અને દેશમાં અપાતી કેળવણીને લગતી હીલચાલમાં ઉલટમથોં ભાગ લઈ શકે છે. ત્યાંના ઇન્સ્પેક્ટરો નિશાળ કામમાં ઉડા ઉતરે છે. દરેક વિષય કેવી રીતે શિખવવો સહેલો પડે; દરેક વિષય શિખવવામાં ક્યાં ક્યાં સાધનો સહેલાઈથી મેળવી તેનો ઉપયોગ યદિ શકે; શિક્ષકને તેના કામમાં શી શી મુશ્કેલી નડે છે અને તે શી રીતે દૂર કરી શકાય; એ વગેરે બાબતોની ઝીણવટથી અભ્યાસ કરે છે અને શિક્ષકને થોડા સલાહ તથા સૂચના આપી તેના કામમાં ઉત્તેજન આપે છે. પણ અહીં તે પ્રમાણે થતું નથી. આપણા તપાસણી કરનાર અમલદાર છોકરાંઓના ઘરની સ્થિતિ તથા સંજોગો તથા તેથી તેમના પર ચતી અસરનો વિચાર ન કરતાં, તેમની મરીબી તથા તેમને પુરતો ખોરાક મેળવવાને પડતાં સાંસાંનો ખ્યાલ ન લાવતાં, તથા તેમને હાજર રાખવાને શિક્ષકને પડતી મુશ્કેલી તથા તે છતાં હાજરીમાં રહેવું અનિયમિતપણું ન વિચારતાં બધી નિશાળોને એક સરખી ગણે છે અને બધા નિશાળોઆઓ પાસે એક સરખા જ્ઞાનની આશા રાખે છે. આનું કારણ એ છે જે તેઓમાંના ઘણાખરા અનુભવી જ્ઞાનને અભાવે પુસ્તક જ્ઞાનને આધારે જ કામ લેવા જાય છે અને સ્થાનિક સ્થિતિ તથા સંજોગોનો વિચાર કરતા નથી. તેઓમાંના ઘણા ખરાને પોતાના કામની પુરતી સમજ હોતી નથી, ઘણાખરાઓ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના તેમ જ તેમને શિખવવાના વિષયના શિક્ષણના સંબંધમાં આવેલા હોતા નથી, અને તેઓ ગામડાના છોકરાઓની સ્થિતિથી વાકેફ હોતા નથી. હુંકામાં કહીએ તો આપણે અહીંના પરીક્ષક કે તપાસણી કરનાર અમલદારોની પદ્ધતિ એવી છે કે તેથી શિક્ષકોને તેમના મુશ્કેલ કામમાં ઉત્તેજન મળવાને બદલે નાહોંમત ચલાવું કારણ મળે છે.

(૪) ઈંગ્લાંડમાં બાળકોની શરીરસંપત્તિ સુધારવાને પણ મૂલતો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ત્યાંની શાળાઓમાં તેમનું મન સુધારવા પર જોરહું ધ્યાન આપાય છે તેટલું જ તેમનું તન સુધારવા પર આપાય છે; અને એ હેતુથી અંગ કસરતનો પણ અભ્યાસક્રમ નક્કી કરેલો

હોય છે. તેને ગણિત, ઇતિહાસ વગેરે વિષયોની માફક નિશાળના ઇન્ટર મેડલમાં યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે નિશાળમાં નિયમિત રીતે કામ ચાલે છે. આપણે અહીં તો કસરત કે કવાયત ઘણું ખર્ચ નામની જ કરાવવામાં આવે છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. નવાં ધોરણોમાં એ વિષય કોઈક તરંગી કેળવણી ખાતાના અધિકારીના આગ્રહથી દાખલ કરવામાં આવ્યો હશે અને એને ધોરણમાં સ્થાન મળેલું છે માટે એ શિખવવાનો ડાળ સરખો પણ કરવાનો છે એમ સમજી ઘણા ખરા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો એને માત્ર બહારના દેખાવને ખાતર આવતા જતા અમલદારને નિશાળનું ખર્ચ કામ ન જોવા દેતાં બહારની દબાવણથી રીઝવી પાછા વાળવાના હેતુથી જ શિખવતા હોય એમ બાસે છે. ઈંગ્લાંડમાં જ્યારે અંગ કસરતને નિશાળ કામના એક જરૂરી અંગ તરીકે ગણવામાં આવે છે, ત્યારે અહીં તેમ બીલકુલ ગણાતું નથી. તેનું કારણ એ પણ છે કે પરીક્ષક અમલદારો એને એ પ્રમાણે ગણતા નથી અને માત્ર ફાલતુ વિષય તરીકે માની નિશાળ કામની કીંમત કરવામાં એના શિક્ષણ પર યોગ્ય લક્ષ આપતા નથી. બાળકની અંગ કસરતના સંબંધમાં આ દુર્લક્ષનું પરિણામ ઘણું મારું નીપજવા લાગ્યું છે. આપણે અહીં ચાલતા કેળવણીના એકમાર્ગી ધોરણને લીધે જ આપણે આપણાં માથાપના કરતાં શરીરે વધારે નબળાં છીએ, અને ઉછરતી પ્રજાને વધારે વધારે નબળી થતી જોઈએ છીએ. એ વિષય પર સરકાર તરફથી લક્ષ અપાવા માંડ્યું છે ખરું; પણ એ સંબંધમાં પ્રજા હજી બેકાળજી છે. નિશાળમાં કસરત કે કવાયત કરાવવા સારૂ શિક્ષક નિશાળીઆને રોકે છે તો તેમનાં માથાપ બૂમ પાડે છે અને કહે છે કે અમારા છોકરાને કોઈ લરકરામાં કે પોલીસમાં રહેતું નથી કે એને કસરત કરવી જોઈએ !

ખીજું, નિશાળમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોનાં શરીરની ખરી સ્થિતિથી તેમનાં માથાપને વાકેફ કરી તેના સંબંધમાં જરૂર પ્રમાણે ઘટતા ઇલાજ લેવાની તેમને લલાહ આપવાના હેતુથી તેમ જ નિશાળ શિક્ષણથી વેને ગુફસાન ન પહોંચે તે સંભાળવા સારૂ ઈંગ્લાંડની સરકારે સને ૧૯૦૭ ની સાલથી બધાં સ્કૂલ બોર્ડોને તેમના તાબાની નિશાળોમાં છોકરાંઓની અમુક અમુક વખતે દાકતરી તપાસ કરાવવાનું ફરમાવ્યું છે અને તે પ્રમાણે ત્યાં કામ ચાલતું પણ યઈ ગયું છે; અને તેને પરિણામે નિશાળે બહુતાં છોકરાંઓને લાગુ પડતા અનેક રોગ તથા મંદવાડ જાહેર થયા છે, તેનાં કારણ માથાપની જાણમાં લાવવામાં આવ્યાં છે, અને તે થતા અટકાવવાને તેમ જ ચાપ તો તે સાબ કરવાને ઘટંતા ઉપાય પણ લેવાની ફરજ પાડનારી એક વધુ કલમ નિશાળોની દાકતરી તપાસને લગતા કાયદામાં દાખલ કરવાની ખાહેશ બતાવવામાં આવી છે.

વળી, છોકરાંઓને પેટ પુરતો તેમ જ જોઈએ તેવો પુષ્ટિકારક ખોરાક ન મળે તો તેમનું મગજ ન ચાલે તે તેમને બહુવેલું નકામું જાય એમ માન્ય કરી સને ૧૯૦૬ થી ઈંગ્લાંડની સરકારે એવાં ગરીબ સ્થિતિનાં છોકરાંઓને દરરોજ નિશાળમાં યોગ્ય રીતે પેટ પુરતું જમાડવાનું પણ સચવ્યું છે. ત્યાં જ્યારે આ પ્રમાણે ઘેરથી જૂખ્યાં રહેતાં છોકરાંઓને નિશાળમાં જમાડવાનું નક્કો થયું છે ત્યારે આપણે અહીં આવા દુકાળના વખતમાં પણ નિશાળીઆને ડોલ (અનાજ) આપવાની કોઈ જાહેર રીતે હિમાયત કરતું નથી એ શું ઓછી નવાઇની વાત છે ! એથી શું સિદ્ધ થતું નથી કે આપણે હજી કેળવણી સંબંધી વિચારમાં ઘણા જ પાછળ છીએ ?

(૫) ઈન્ડિયાની બાળકનાં તન તથા મન સુધારવા તરફ લક્ષ આપાય છે તેવી જ રીતે તેમની નીતિ સુધારવાનો પણ પ્રયત્ન થાય છે એ સુધારવાનું કામ માત્ર શિક્ષકને માથે પડતું નથી; પણ માઆપ પણ એ જાગૃતમાં પોતાની જોખમદારી સમજે છે અને ઉદારી લે છે. ત્યાં બાળકને પોતાનાં વડીલો, સરખાઓ તેમ જ ઉતરતા દરજ્જાનાં માણસો પ્રતિ કેવી રીતે વર્તવું તેની સમજ તે ધરમાં રમતું થાય છે ત્યારથી જ આવવામાં આવે છે. આપણે અહીં માઆપ છોકરાને બચપણમાં લાડ લડાવી તેમને સ્વહંદે વર્તવા દઈ તેમ જ તેમ વર્તવાનું ઉત્તેજન આપી અનેક જાતની ખોટી ટેવ પાડી બગાડી મૂકે છે અને પછી તેવાં છોકરાને સુધારવાનું કામ શિક્ષકને માથે નાખે છે, તેમ ત્યાં થતું નથી. ત્યાંનાં માઆપો દેશમાં ફરજિયાત કેળવણી અપાતી હોવાને લીધે કેળવણીમાં હોય છે તેથી એ બાબત સમજે છે, શિક્ષક સાથે ઝોળખાણ કરે છે, વખતે વખતે નિશાળે જઈ પોતાનાં છોકરાંના અભ્યાસ તથા આચરણ સંબંધી તપાસ કરે છે; અને તે સુધારવામાં શિક્ષકને સહાયબૂત થાય છે. વળી, આપણે અહીં શિક્ષક છોકરાંઓને નિશાળ કામ ચાલતી વખતે જેમ તેમ દાખમાં રાખી જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન તેમનાં મગજમાં ભરવા પર જ લક્ષ આપે છે તેમ ત્યાં થતું નથી. ત્યાંના શિક્ષકો તો બાળકને નિશાળમાં તેમ બહાર યોગ્ય રીતે વર્તવાની ટેવ પાડવાનું કામ પણ પોતાનું જ છે એમ સમજ તેમનો નૈતિક કેળવણી પર પણ લક્ષ આપે છે. ત્યાં તો માણસની રીતબ્રાત પરથી જ તેને શિક્ષકે આપેલી કેળવણીની કીમત અંકાય છે, તેના જ્ઞાન પરથી નહિ.

વળી પ્રાથમિક, માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને અંગકક્ષરત ખાટે જે જે ક્રિકેટ, ટેનિસ, ફુટબોલ, બોક્સ વગેરે રમત ગમતો રમાડવામાં આવે છે તે તેમની નીતિ સુધારવામાં પણ સહાયબૂત થાય છે એમ ત્યાંના શિક્ષકો તેમ જ લોકો માને છે; અને તેથી તે રમવાની ક્ષાને ફરજ પાડવામાં આવે છે. તે બાબતમાં માઆપો વધી ઉદારતા નથી; અને તે રમાય છે તે વખતે યોગ્ય દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. આપણે અહીં નિશાળા-આઓને રમત ગમત રમાડવાનું રોકાય દગ્ગુ બરાબર સમજાવું હોય એમ જણાવું નથી. નિશાળામાં તેમ જ કોલેજમાં રમત ગમતો રમાય છે તેમાં દગ્ગુ બધા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની રાજી ખુશીથી બાંધ લેતા નથી; તેમ જ જેઓ તે ઉત્તેજાવે છે તેઓને પણ દગ્ગુ રમતના મેદાનમાં સ્વેચ્છાને દાખી દઈ, બીજા સર્વની અથવા તો સામા પક્ષને લાગણીને માન આપી, પોતાના પક્ષના વડાની આજ્ઞા અથવા તો અમપાવરતા નિર્ણયને એકદમ શરણ થઈ વર્તવાનો વિચાર આવ્યો નથી. જુદી જુદી શાળાઓ વચ્ચે તેમ જ જુદી જુદી રમતારી ટોળીઓ વચ્ચે રમત ગમતની દરદારી થાય છે ત્યારે પોતાના પક્ષના જાખને ન રૂચે એવો બનાવ બનનાં કે નિર્ણય મળનાં તે પક્ષના ખેલાડીઓ કેવો ન જાને તેવો દેખાવ કરે છે અને એક બીજા વચ્ચે કડવી લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે તેનો કોઈ કોઈને અનુભવ દશે. એવા બનાવ બને છે તે જ બતાવી આપે છે કે આપણે અહીં દગ્ગુ રમત ગમત બાળકનો નૈતિક કેળવણીમાં સહાયબૂત થઈ નથી, અને કેટલીક વાર અનિષ્ટ પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક શિખર અમુક ચોક્કસ ધોરણ પર આપવાની હિમાયત કરવાને ઈન્ડિયામાં એક " મોરસ એડ્યુકેશન લીગ " નામનું મંડળ સ્થપાયું છે. અને શાળાઓમાં નૈતિક શિખર

બાળકને તે પર અણુગમો ન ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે કેવી રીતે આપણે તે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપી બતાવવામાં આવે છે. આપણે અહીં પણ વિદ્યાર્થીઓની નૈતિક કેળવણીના સંબંધમાં ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે. હાલમાં શાળાઓમાં તે યોગ્ય રીતે અપાતી નથી એવો આલેખ મૂકવામાં આવે છે, માનસિક કેળવણીની સાથે તે પણ અપાતી જોઈએ એવી જરૂર બતાવવામાં આવે છે અને તે જરૂર સરકારે સ્વીકારી તે સંબંધી શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તે પ્રત્યક્ષ બતાવવાને ઈંગ્લાંડના મોરલ એડ્યુકેશન લીગના એક પ્રતિનિધીને અત્રે ચોડા માસ પર જ બોલાવ્યા હતા અને તેમની પાસે ફેટલાક જાહેર પાઠ અપાળ્યા હતા. વળી, એ સંબંધમાં શાળાના ઉપયોગ માટે એ જ મંડળ તરફથી અને આપણી સરકારના અનુમોદનથી “*Youth's Noble Path*” નામનું એક પુસ્તક પણ બહાર પડી ચુક્યું છે. તેમ જ એક બીજું પુસ્તક સરકાર પોતે જ એક જાહેર સલાહકારી મંડળની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરાવે છે.

પણ એ બાબતમાં સવાલ એ જોડે છે કે એ પુસ્તકોથી જ યોગ્ય નૈતિક શિક્ષણ અપાતું હોય, નીતિના નિયમો તથા તેને લગતાં દૃષ્ટાંતોથી જ બાળકનું વર્તન સુધરતું હોય તો તો એ સંબંધમાં આપણે અહીં વપરાતાં વાંચન પુસ્તકોએ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે એ પુસ્તકોમાં ડગલે ડગલે બોધદાયક પાઠ આવે છે. કદાચ એમ છે ખરું કે એ દૃષ્ટાંતો બધાં આ દેશમાં થઈ ગયેલાં સ્ત્રી પુરોનાં છૂવન ટૂંતાંતમાંથી લેવામાં આવેલાં નથી-તો પણ સારાં નીતિ શિક્ષણ સંબંધી પુસ્તકો વપરાવાથી જ શાળામાં અપાતી કેળવણીનું રૂપ સુધરી જશે એમ તો માની શકાતું નથી. મુદ્દાની ધાત તો એ છે કે શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકો જ ઉંચા પ્રકારના હોવા જોઈએ અને તેમની ખાતરી તેમ જ જાહેર વર્તણૂક દોષરહિત અને નમુનારૂપ હોવી જોઈએ. તો જ શિષ્ય પર તેઓ સારી છાપ સચોટ પાડી શકે અને તેમની નીતિ સુધારી શકે. હાલમાં આપણા ફેટલા શિક્ષકો એવા ઉંચા પ્રકારના છે? હાખલા દૃષ્ટાંતથી બાળકની મનોવૃત્તિઓ સુમાર્જે દોરી શકાય ખરી, પણ શિક્ષકનો પ્રત્યક્ષ હાખતો વિરુદ્ધ દિશામાં લઈ જાય તેવો હોય તો ખીજાં બધાં શિક્ષણ પર પાણી ફરી વળે. માટે ખરી જરૂર તો એ છે કે શિક્ષકની નીમણૂક કરતી વખતે તે કઈ કઈ ઉંચી પરીક્ષાઓમાં પાસ થયેલા છે તેટલું જ ન જોતાં તેની રહેણીકરણી પણ કેવી છે, શિક્ષકને જાજતા ગુણ તે ધરાવે છે કે નહિ, બાળકના માર્ગદર્શક તરીકે તેનાથી કામ થઈ શકશે કે નહિ તે પણ વિચારવું જોઈએ.

બીજું, માનસશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે બાળક ૧૬ વર્ષનું થતું નથી ત્યાં સુધી નીતિ-શાસ્ત્રના નિયમો વિશેનું વિવેચન સમજવાને તે અશક્ત હોય છે; એટલે એ ઉંમરે પહોંચતાં સુધી તો વિદ્યાર્થીને નીતિશાસ્ત્ર સંબંધી કોઈ પણ જાતનું કાર્યકારણસહિત શિક્ષણ આપવું એ પંથર પર પાણી રેડવા જેવું છે. તેને તો શિક્ષકનો (આપાપનો પણ ખરો) સારો નમુનો રાજ જોવાને ને અનુકરણ કરવાને મળે તો બસ છે. જો શિક્ષક જ ઘેર પોતાના માઆપની સાથે તિરસ્કારથી વર્તેલો હોય, જો પોતાની સ્ત્રી સાથે બનાવ રાખેલો ન હોય. લોકોમાં તેને વિશે હલકો વિચાર રખાતો હોય, જો ન્યાય જાતના કણ્ઠવ્યામાં આગેવાની કરતો હોય, અને નિશાળમાં શિષ્ય પ્રતિ ગ્રેમભાવથી વર્તવાને બદલે વારંવાર ચીઠીઆં તથા માર ફાડ કરતો હોય, તો તેવા શિક્ષકને કાચે છોકરાંઓની નીતિ સુધરી શકે જ નહિ. બાળકની

નીતિ સુધારવાને માટે નિશાળમાં અમુક પ્રકારની નીતિમય અને પ્રેમમય હવા જ ફેલાઈ રહેવી જોઈએ. મુખ્ય શિક્ષકે મદદનીશ શિક્ષકો પ્રતિ પ્રેમથી અને સમાનભાવથી વર્તવું જોઈએ, શિક્ષક વર્ગનું વર્તન નજીવી બાબતમાં પણ નીતિ વિરૂદ્ધ થાય છે એવો શિષ્ય વર્ગને કદી પણ આભાસ ન થવો જોઈએ તેમ જ તેઓ કહે કાંઈ ને કરે કાંઈ એમ પણ કદી ન થવું જોઈએ. શિક્ષકે પણ શિષ્યની માફક નિશાળના ધારાઓને માન આપી વર્તવું જોઈએ, તેણે પણ વખતસર નિશાળે જવું જોઈએ, વર્ગનું કામ ચાર કરવું જોઈએ, અને નક્કી કરેલા ટાઈમ ટેબલ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ; તેણે કદી પણ વર્ગમાં નકામે વખત સુમાવવો જોઈએ નહિ; કદી પણ ગમે તેમ ટંગમણ વગર કપડાં પહેરી નિશાળે જવું નહિ; અને કદી પણ પોતાના દરજ્જાને ન છાજે તેવો દેખાવ કરવો નહિ. જે શિક્ષક હંમેશા નિશાળમાં ચોડાપણો મોડો આવે છે, જેને હંમેશાં વેળાસર આવી પહોંચવાને માટે તેમ જ વર્ગનું કામ આટાપવાને માટે દોડાદોડ કરવી પડે છે; જે કોઈ દિવસ પોતાના મેજની કુચી તો કોઈ દિવસ પોતાની નોટબુક ઘેર બૂલી જાય છે; જે કપડાં મેઝાં થાય કે હજમત વધી જાય એટલે કપડાં બદલતો કે હજમત કસવનો નથી; તે ગમે તેવો જ્ઞાનીને જુદિશાળી હોય તો પણ બાળકને કેળવણી આપવાને માટે નકામે છે. કારણ કે જે તેની રીઝભાત કેઠાણા વગરની હોય, જે તે જ અનીતિથી વર્તેલો હોય તો પછી તે પોતાના શિષ્યને નિયમ પ્રમાણે વર્તવાની રીતીને ફરજ માની શકે? અને કદાચ ફરજ પાડે તો પણ તેઓ ને પ્રમાણે વર્તશે એવી આશા જ ક્યાંથી રાખી શકાય? કેમકે શિષ્ય તો શિક્ષકને અનુસરીને ચાલે છે, શિક્ષકે બાંધેલા નિયમને અનુસરીને નહિ. માટે શિષ્યને સુમાર્ગે ચલાવવાને શિક્ષકે જ સુમાર્ગે ચાલવું જોઈએ, તેને શુદ્ધચાર્દ શિખવવાને પોતે જ શુદ્ધચર તરીકે હંમેશા વર્તવું જોઈએ.

નિશાળ તેમ જ વર્ગનો બંદોબસ્ત રાખવામાં પણ શિક્ષકે પોતે જ સંભાળીને ચાલવાનું છે, તેનો પોશાક. તેનો દેખાવ, તેનું બોલવુંચાલવું, તેનું શિક્ષણ અસરકારક હોય જોઈએ, અને તેની પ્રકૃતિ શાંત અને દૃઢ હોવી જોઈએ. વર્ગને હંમેશા કામમાં રોકાયેલો શિક્ષકની રાખી તેને કદી નવરો પડવા દેવો નહિ; તેને તેનો ધાક રહેવો જોઈએ ને આપણા પર શિક્ષકની નજર છે એમ લાગવું જોઈએ, શિક્ષકે વારંવાર છોકરાંઓને ધમકાવ ધમકાવ ન કરતાં, તેમને મારફાડ ન કરતાં તેઓ તરફ માયાથી વર્તવું જોઈએ; તેમને તેમના અભ્યાસમાં ઘટતી મદદ કરી તથા તેમને માટે ઘટતી કાળજી રાખી તેમનો પોતાને માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ; આપણા બચાને ખાતર જ શિક્ષક આપણને કપડો આપે છે કે સગ્ન કરે છે, તેને આપણે માટે દાઝ છે એમ તેઓને લાગવું જોઈએ; આપણે કાંઈક જોડું કામ કરીએ છીએ ત્યારે તે ધણી દીન-ગીર થાય છે એમ તેઓને જણાવું જોઈએ; પોતે હંમેશા નીતિથી વર્તવું જોઈએ; કદી પણ વિના કારણ છોકરાંને હાડછેડ કરી તેમના મંડળમાં તેમને હલકાં પાડવાં નહિ; તેમને શિક્ષા ન છુટકે જ, જરૂર જોગી જ, અને ન્યાય પૂર્વક કરવી ને કદી પણ કોઈ પર ખાર રાખી ઘટે તે કરતાં વધારે કરવી નહિ; કામ કરવાનું આપતા પહેલાં, ગમે તે કોઈ હુકમ કરતા પહેલાં, તેમ જ શિક્ષા કરતા પહેલાં પુરો વિચાર કરવો જોઈએ; અને નિયમ બાંધ્યા પછી હંમેશાં તે પ્રમાણે જ પોતે વર્તવું તેમ જ બધાંને વર્તવાની ફરજ પાડવી. આપણે અહીં તો થઈ અફ માયા કરતાં બધેનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે; કચિન જ તેમના નિષ્ટ અંબમાં

આવી તેમની લાગણીઓ તથા પ્રેરણાઓ, તેમની ઇચ્છાઓ તથા મહોત્સાહો જાણી તે પ્રમાણે કામ લેવામાં આવે છે; તેમ તેમના રમતીઆળ અને તોફાની સ્વભાવ પર પુરતું લક્ષ આપવામાં આવતું નથી; શિક્ષક શિષ્ય વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે શિષ્યને હંમેશા દૂર રાખી ડરમાં ને ડરમાં રાખવામાં આવે છે; શિક્ષક પોતે જ નિરાશાના કાપદાનું ઉત્ત્રેધન કરે છે, વગર વિચારે હુકમો કરે છે અને તે ફેરવતાં વાર લગાડતા નથી; અને શિક્ષાની જરૂર કે યોગ્યતાનો પુરતો વિચાર કરતા નથી.

(૬) ઇંગ્લાંડ અને અહીંની કેળવણીમાં એક ખીજને અગત્યનો ફેર પડવા માંડ્યો છે. ત્યાં હવે કમ્પુલ કરવામાં આવે છે કે જ્યાં છોકરાં એક જ જાતનાં હોતાં નથી, જ્યાંને મોટાં યધને એક જ જાતનો ધંધો કરવાનો નથી, તેમ જ જ્યાં પ્રાંતની ઔદ્યોગિક તેમ જ ખીજ જરૂરીઆતો પણ સરખી હોતી નથી. માટે તેઓને અપાતી કેળવણીમાં પણ ફેર પડવો જોઈએ. દેશનાં જ્યાં (ગામડાંનાં તેમ જ શહેરનાં) છોકરાંઓને નિરાશામાં એક જ ધોરણે શિક્ષણ આપતું એ નકામું છે કારણ કે તેથી તેમને આગળ મોટાં થયા પછી બહુ કામમાં આવે એવું કાંઈ શીખવાનું મળતું નથી એટલું જ નહિ પણ ફેટલીક વખત પોતાના આપ-દાદાથી ચાલ્યા આવતા ધંધા પર ઉલટો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ અનિષ્ટ પરિણામ અટકાવવાને ત્યાં હવે જુદા જુદા વર્ગનાં છોકરાંઓને તેમની સ્થિતિને રૂએ તેથી કેળવણી આપવાની માગણી થવા લાગી છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે એ પ્રમાણે તે અપાવા માંડી છે, સામાન્ય શિક્ષણવિષયોમાં સ્થાનિક સંન્દેગોને અનુસરીને ઘટતો ફેરફાર કરવામાં આવે છે અને છોકરાંઓ ભવિષ્યની જાહેગીને માટે તૈયાર થાય એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવે છે. ખેડૂત વર્ગનાં છોકરાંઓ પાસે નિરાશાના બાગમાં કામ કરાવી તેમ જ જંગલમાં થતી વનસ્પતિનું તથા ખેતરમાં ઉગતા પાકનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરાવી વનસ્પતિશાસ્ત્ર તથા કૃષિશાસ્ત્રના જાણુઓ જેવા નિયમોનું ભાન કરાવવામાં આવે છે; સુતાર, જુદાકા દરજી વગેરે ધંધાદારીઓનાં છોકરાંઓ પાસે તેમને રચતું કામ કરાવવામાં આવે છે; અને એ પ્રમાણે સૌનું પોત પોતાના ધંધા પર ચિત્ત રહે તે તે ઉપરથી ઉડી જાય નહિ અને તે તે કરવાને લાયક થાય એવી રીતે ગોઠવણ કરવામાં આવે છે. પહેલાં ત્યાંની પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ જ્ઞાન મગજમાં ભરવા પર જ વિશેષ લક્ષ આપતું હતું તેમાં હવે મુધારો થવા માંડ્યો છે. ત્યાં જ્ઞાન આપવામાં છોકરાંની અવલોકન, સ્મૃતિ, કલ્પના તથા વિચારશક્તિ ખીલવવા ઉપરાંત તેમના હસ્તનો પણ ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. ત્યાં ચિત્રકામ, રંગકામ, સીવણકામ, ભરતકામ, લકડકામ વગેરે નિરાશાના વખતમાં જ થયેલા અવલોકનને દૃઢ કરવાના તેમ જ બાળકના મગજને આરામ આપવાના હેતુથી કરાવવામાં આવે છે, અને તેથી નિરાશાનું જીવન સ્વરૂપ બદલાઈ જવા માંડ્યું છે. જરૂર જોગી પ્રાથમિક કેળવણી મેળવ્યા પછી પોતપોતાના ધંધાને લગતું ખાસ શિક્ષણ તથા અનુભવ મેળવવા સાથે ત્યાં અનેક જાતની ઔદ્યોગિક શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે ત્યાં જઈને તેઓ અભ્યાસ કરે છે અને પોતાના ધંધાને માટે તૈયાર થાય છે. આપણે અહીં હજી એમાંનું કશુંએ થતું નથી. જ્યાં છોકરાંને એક જ ગાડરીએ પ્રવાહુ લઈ જવામાં આવે છે; જ્યાંને તેમની વિવિધ શક્તિઓ, તેમનાં કુદરતી વલણ અને તેમને ભવિષ્યમાં કરવાના ધંધા પર વિચાર કરી વગર એક જ ધોરણે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને ધણું ખર્ચ નોકરીને માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેથી ખીજ કાંઈ ધંધામાં

તેમને સૂઝ પડતી નથી કે તે પર ભાવ થતો નથી. તેથી જ કરીને બાણુનું તે તો નોકરીને માટે જ અને જેને નોકરી કરવી હોય તેને જ બાણુવાની જરૂર છે એવો ખોટો ખ્યાલ લોકોમાં ઉત્પન્ન થયો છે; અને એ કારણથી જ કેળવણી તરફ તેમનો ઘણો અભાવ જોવામાં આવે છે. મહાન શિક્ષણ પેસ્ટલોઝાઈએ કહ્યું હતું તેમ નિશાળ રૂપી ગાડીનો ઘોડો જ બદલવાથી આ સ્થિતિ સુધારી શકાવાની નથી પણ એ ગાડીનો ચીકો જ બદલવો પડશે.

આપણી નિશાળોમાં અપાતી કેળવણીનું ચોચારીઉં રૂપ જ બદલવાની જરૂર છે. જે કોઈ શીખવવામાં આવે તે શબ્દથી જ ન શિખવતાં તેની બાળકનાં મગજ પર ચોક્ખી અને સચોટ છાપ પડે, તેમની અવલોકનશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, અને નહું નહું બનાવવાની ને શોધી કાઢવાની શક્તિ ખીલવણી પામે તેટલા માટે તેને કાન ઉપરાંત આંખ વગેરે બીજી ઈન્દ્રિયો વડે પણ પદાર્થોનું અવલોકન કરાવવું જોઈએ, તથા તે સંબંધી રચના, ચિત્રકામ, રંગકામ, ભરતકામ, લક્ષ્યકામ, ભરતકામ, સીવણકામ વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગો કરાવવા જોઈએ. આપણી નિશાળોના અભ્યાસક્રમમાં દરેક વિષયના શિક્ષણમાં અને દરેક પાઠમાં હસ્ત કામને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ, તે યોગ્ય રીતે કરાવવાની સમજણ શિક્ષકોને મળવી જોઈએ, અને તે પ્રમાણે કામ તેઓ પાસે પરીક્ષા કે તપાસણી વખતે લેવું જોઈએ. એ પ્રમાણે શહેર તેમ જ ગામડાની નિશાળોમાં માટી વતી, ખર વતી અથવા વાંસની સળી વતી, કાગળ વતી, અને લાકડા વતી અનેક જાતના છોકરાઓને રૂએ તેવા ઉદ્યોગો નિયમપૂર્વક કરાવવામાં આવે તો જ બાળકની રચનાશક્તિ વિકાસ પામે અને તેમને હસ્ત કામ પર અભાવ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

વળી ખેડૂતના છોકરાઓની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવાને દરેક ગામડાની નિશાળને લગતી કુલ્યાણી ત્રણ ચાર વીધાં જમીન નિશાળના ઉપયોગ માટે જ રખાવવી જ જોઈએ, તેમાં નાના કિત્તા પાડી તે ખેડા છોકરાઓને વહેંચી અપાવવી જોઈએ, અને તેમાં તેઓ પાસે ખેતી ત્રણનાર શિક્ષકની દેખરેખ નીચે ખેતી કરાવવી જોઈએ. ગામમાં તેમ જ આસપાસ તાલુકામાં કે જિલ્લામાં કયા કયા પાક થાય છે, તેનું વાવેતર ક્યારે થાય છે, તેને તૈયાર થતાં કેટલોક વખત લાગે છે, તે ક્યારે વાદી લેવાય છે, દરેક વોધે તે કરતાં શો ખર્ચ થાય છે, અને તે વેચતાં શું ઉત્પન્ન થાય છે એ વગેરે બાબતોના ત્યાં તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપવો જોઈએ. વળી છોકરાઓને પોતાના કામમાં સ્વાર્થ રહે તેટલા સાર તેમની મહેનતનું ફળ તેમને જ લેવા દેવું જોઈએ. એથી ઉલટું, મુંબાઈ અમદાવાદ જેવા ઔદ્યોગિક શહેરમાં શહેરની જીંદગીને માટે છોકરાંઓ તૈયાર થાય તેવી તેમને કેળવણી અપાવી જોઈએ. જ્યાં જ્યાં કારખાનાંઓ આવેલાં હોય અને તેમાં કામ કરનારા મજૂરોની વસ્તી વિશેષ હોય ત્યાં ત્યાં આવેલી નિશાળોમાં કારખાનાઓમાં જે પ્રકારનું કામ થતું હોય તેને લગતી કેળવણી મળવી જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવાથી જ હાલમાં અપાતી કેળવણીને વ્યવહારિક રૂપ આપી શકાશે અને લોકપ્રિય બનાવી શકાશે.

ખેડૂતનાં છોકરાંને બણાવવાને ખેડૂત વર્ગના જ અને શહેરનાં છોકરાંને બણાવવાને શહેરના જ શિક્ષક હોવા જોઈએ.

આપણે અહીં ગામડી નિશાળોમાં ચાલતો અભ્યાસક્રમ શહેરની નિશાળોમાં ચાલતા અભ્યાસક્રમથી કેટલીક બાબતમાં જુદો છે ખરો, તો પણ તે હજુ ખેડૂતનાં છોકરાંને બરાબર રૂચે તેવો નથી. તેમાં થોડા વખતમાં ઘણા વિષયો શિખવવાના રાખવામાં આવ્યા છે. ખેડૂતની જીંદગી સાથે તેનો સંબંધ થોડો રીતે જોડવામાં આવ્યો નથી; તેથી કેટલીક વખત પરિણામ ઘણું વિપરીત આવે છે. ખેડૂતના છોકરા હજી ચલાવી શકતા નથી, ગાંડું ભેડી શકતા નથી, કે બળદ હાંકી શકતા નથી, તેમને પોતાનો ધંધો પસંદ પડતો નથી; ખેતરમાં હાથવંતી કામ કરવું હલકું લાગે છે; અને મહેનત કરી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા પાસ કરી નોકરી મેળવવા તરફ જ ધ્યાન રહે છે. તેમ થતું અટકાવવાને સરકારે ગામડી નિશાળોનો અભ્યાસક્રમ હજુ ટુંકો અને સહેલો કરવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો છે,

(૭) વળી, ઈંગ્લાંડની અને અહીંની કેળવણીમાં એ એક છે કે ત્યાં એ વિષય શાસ્ત્રીય ગણાવા લાગ્યો છે અને એ સંબંધમાં અનેક જાતના પ્રયોગો, અભ્યાસ, અવલોકન તથા શોધો થવા માંડ્યાં છે. કેટલાક મહાન શિક્ષકો કેળવણીને લગતી અનેક બાબત પર બારીકાથી વિચાર ચલાવે છે અને પોતે કરેલાં અનુભવોનો સામાન્ય શિક્ષક વર્ગને તેમ જ પ્રખ્યાત જાહેર ભાષણો, ચોપાનીઓ, પુસ્તકો વગેરે દ્વારા લાભ આપે છે. આપણે અહીં કેળવણી વિષયના એવા કેટલા અભ્યાસી છે? વળી, કેળવણી વિષય પર થોડો રીતે ધ્યાન આપવાને, તેને લગતી હીસચાસોમાં ઉચ્ચતથી લાભ લેવાને, અને સત્તાધિકારીઓ પાસેથી તે સંબંધમાં ઘણું મેળવવાને ઈંગ્લાંડમાં કેટલાંક મોટાં મંડળો છે; જેવાં કે લંડનની કૉલેજ ઓફ પ્રીસેપ્ટર્સ, ધી નેશનલ યૂનિયન ઓફ ટીચર્સ, ધી બ્રિટિશ આઇડેન્ટિટી સોસાયટી, ધી વર્કમેન્સ એડ્યુકેશનલ એસોસિએશન, ધી સીડી એન્ડ ગિફ્ટ્સ ઓફ લંડન ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ધી નેશનલ ફાઇન યૂનિયન, ધી યૂનિવર્સિટી લીમેન ટીચર્સ એસોસિએશન, ધી ટ્રેનિંગ કૉલેજ એસોસિએશન, ધી એસોસિએશન ઓફ મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ ટીચર્સ, ધી પબ્લીક સ્કૂલ માયન્સ માસ્ટર્સ એસોસિએશન, ધી પ્રાવેટ સ્કૂલ એસોસિએશન, ધી ઇલામિકલ એસોસિએશન, ધી મૉડર્ન સેન્ગવેલ્સ એસોસિએશન, ધી હિસ્ટોરિકલ એસોસિએશન, ધી જીઓગ્રેફિકલ એસોસિએશન, ધી મેથેમેટિકલ એસોસિએશન વગેરે સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ ત્યાં એ વિષયનો અભ્યાસ કરે છે અને ઘટતી ચર્ચા ચલાવે છે. એ સંસ્થાઓની વાર્ષિક સભાઓમાં અનેક કેળવણીને લગતા વિષયો પર વિચાર ચલાવવામાં આવે છે, અને પ્રખ્યાતિ પામેલા શિક્ષકો પોતાના અનુભવનો લાભ શિક્ષક વર્ગને આપે છે. આપણે અહીં એ પ્રમાણે કેળવણી વિષય પર ચર્ચા ચલાવવાને કોઈ પણ સંસ્થા નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

વળી, ઈંગ્લાંડની યુનિવર્સિટીઓએ પણ કેળવણી વિષયની અગત્યતા સ્વીકારી છે અને તેનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારા યુવકોના લાભાર્થે એ વિષય સંબંધી શિક્ષણ આપવાની જોગવાણી કરી છે. આપણી યુનિવર્સિટીઓ હજુ એ બાબતમાં પોતાની ફરજ સમજી નથી.

એ ઉપરાંત ત્યાંના આગેવાન પુરોગો પણ એ વિષય પર ઘટતું લક્ષ આપે છે. આપણે અહીં તો એ સંમંધી ચર્ચા કેળવણી ખાતા અને સરકારી ધારા સભા બહાર બહુ સાંખનવામાં આવતી નથી.

ત્યાં સામાન્ય પ્રજા વર્ગ પશુ એ વિષય પર અહીંના લોકો કરતાં વિશેષ લક્ષ આપે છે. તેથી કરીને શિક્ષકના તેમ જ સત્તાધિકારીઓના કામ પર તેમનો કાંઈક અંકુશ રહે છે.

એ પ્રમાણે કેળવણીની બાબતમાં ઈસ્લામમાં ધણી જાતની હોવાને લીધે ત્યાં એ વિષયમાં સુધારો થતો જાય છે, કદી એ સ્થિરતા પામતો નથી.

(૮) વળી કેળવણી વિષયનો અભ્યાસ કરવાને અનેક જાતની સવડો ત્યાંના શિક્ષકોને મળી શકે છે. ત્યાં આપણે અહીંની માફક ગણીને માંડી નહિ પણ સંખ્યાબંધ ટ્રેનિંગ કોલેજો (સરકારી તેમ જ ખાનગી) સ્થાપવામાં આવી છે; ત્યાં સરકાર તરફથી દરેક વિષયનું પદ્ધતિ-સર શિક્ષણ આપવાના સંબંધમાં સચવાતો બહાર પાડવામાં આવે છે; અને અમુક અમુક વિષયનો અભ્યાસ કરવાનું ઉમંગી શિક્ષકોને ઉત્તેજન આપી તેમની પાસે તેમના અનુભવનો સવિસ્તર હેવાલ લખાવી શિક્ષક વર્ગના લાભને માટે તે છપાવી બહાર પાડવામાં આવે છે.

વળી, નિશાળોમાં રજા પડે છે તે દરમિયાન ગામડાના શિક્ષકોના લાભાર્થે મધ્ય સ્થળોએ યૂનિવર્સિટીઓ, કાઉન્ડ્રી કાઉન્સિલો, ટ્રેનિંગ કોલેજો, તેમ જ બીજી કેળવણીને લગતી સંસ્થાઓ પ્રખ્યાત શિક્ષકો પાસે અમુક અમુક અગત્યના કેળવણીના વિષયો પર જાહેર ભાષણો આપાવે છે, દૂરના શિક્ષકો મહાન શિક્ષકોના સમાગમમાં આવી તેમનાં જ્ઞાન તથા અનુભવનો થોડો પૈસે લાભ મેળવે છે અને પોતાનું કામ સુધારવાને સમર્થ થઈ શકે છે. વળી, શિક્ષકો પરદેશમાં અપાતી કેળવણી સંબંધી જાતિ અનુભવ મેળવી શકે તેટલા સારા તેમને પરદેશની નિશાળોમાં અમુક મુક્ત સુધી શિક્ષક તરીકે કામ કરવાની સવડ કરી આપવામાં આવે છે.

(૯) ઈસ્લામમાં કેળવણીને લગતા અનેક વિષયો સંબંધી સામાન્ય લોકોના વિચાર કેળવવાને યૂનિવર્સિટીઓ જ્યાં જ્યાં વેપાર ઉદ્યોગનાં મથકો હોય છે ત્યાં ત્યાં વિદ્વાન માણસો પાસે જાહેર ભાષણો આપાવે છે, અને એ રીતે જે ગરીબ વર્ગને ઉંચી કેળવણીનો લાભ મળતો નથી તેઓનું જીવન ઉચ્ચ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ત્યાં ધણાં વર્ષો થયાં યૂનિવર્સિટીઓ વિદ્વાન પુરોષોને નાણાંની મદદ કરી એ પ્રમાણે લોક વિચાર સુધારે છે, ત્યારે આપણી યૂનિવર્સિટીઓ સામાન્ય પ્રજાના હિતને માટે એવું કાંઈ કરતી નથી.

વળી, મજૂર વર્ગને ઉંચી કેળવણી લેવાનું ઉત્તેજન આપવાના તેમ જ તે લેવાની સવડ કરી આપવાના હેતુથી 'ધી વર્કર્સ એડ્યુકેશનલ એસોસિએશન' નામની એક મહાન સંસ્થા ત્યાં ધણું કાંમતી કામ કરે છે તેવું પણ આપણે અહીં કાંઈ કાંઈ કરતું નથી.

(૧૦) ઈસ્લામમાં અપાતી કેળવણીમાં એક ખાસ નોંધ કરવા જેવી બાબત એ છે કે ત્યાંના ધર્મ ગુરૂઓ જ કેળવણીના વિષયમાં અસલથી આગેવાની ભરેલા ભાગ લેતા આવ્યા છે. ખરે જોતાં તો અસલ જે કાંઈ કેળવણી કે શિક્ષણ અપાતું હતું તે દેવળમાં ધર્મ ગુરૂઓને હાથે જ અપાતું હતું. આજે પણ દરેક ધંધાના હજારો ખ્રીસ્તી પાદરીઓ ત્યાં તેમ જ આખી પૃથ્વી પર એ કામમાં મગ્યા પડે છે અને કોઈની કેળવણીને અગે ધર્મસ્થાનોના કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે. આપણે અહીં જોઈશું તો એમાં ઉસલું જ છે. ધર્મગુરૂઓ એ બાબત-

માં બીજકુલ એ દરકાર છે, અને પોતાના અનુયાયીઓને ધર્મબોધ સરજો આપવાની પણ તરદી લેતા નથી. તો પછી તેઓની અથવા સામાન્ય લોકોની કેળવણીને ખાતર નાણું તો ક્યાંથી જ કાઢે ? આપણા ધર્મ ગુરુઓને ત્યાં ધર્મનિમિત્તે લાખો રૂપિયા જમા થાય છે તેના કેવો અધમ ઉપયોગ થાય છે ? તેઓ જો સારી કેળવણી પામે, પોતાના વિચાર સુધારે અને પોતાને ત્યાં ભરાતા લાખો રૂપિયાનો લોકોને કેળવણી આપવામાં ઉપયોગ કરે તો કેટલું બધું લોકહિત સચવાય ?

(૧૧) છેલ્લું, ઇંગ્લાંડમાં અપાતી કેળવણીનું દૃષ્ટિબિંદુ એક જ નથી. એ દેશમાં અનેક જાતના વેપાર રોજગાર તથા ઉદ્યોગો આવતા હોવાને લીધે તેની જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને અનેક પ્રકારની સંખ્યાબંધ ખાસ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવેલી છે, જ્યાં ત્યાંના જુવાની-આઓ પોતપોતાને જોઈતું શિક્ષણ તથા અનુભવ મેળવી શકે છે. તેથી ત્યાં બધા બહુની બી. એ. એમ. એ., કે એડ્. એડ્. બી. જ યવાની કે નોકરીમાં પેસવાની ખાહેસ રાખતા નથી.

ઉપરનો હકીકત પરથી જણાશે કે કેળવણીની બાબતમાં આપણે ઇંગ્લાંડ કરતાં કેટલા બધા પાછળ છીએ.

કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ.

બ્રિટિશ પ્રજાની સુસ્મરણીય નારીઓ

તથા

તે પ્રજાના જીવન પર તેમની અસર.

વેલવ અને કીર્તિની આટલી કળાએ પહોંચેલી બ્રિટિશ પ્રજાના જીવનમાં સ્ત્રીઓનો કેવો અને કેટલો હિસ્સો છે તેના રેખાચિત્રનું કાંઈક દર્શન થાય તે માટે તેમની કેટલીક નમુનારૂપ સત્તારીઓ સંબંધી થોડી ઘણી હકીકત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આ અતિ મહત્વના પ્રસંગે અપ્રાસંગિક નહીં ગણાય.

ઇંગ્લાંડના જનસમાજમાં સ્ત્રીઓની આજ જેવી પદવી છે તેવી પ્રથમથી નહોતી. હાલ જેવું સ્ત્રીઓને ઉદાર શિક્ષણ મળે છે તેવું પહેલાં નહોતું મળતું. છેડે અરાધ્ય સદીની આ-

પર સુધી સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ માત્ર સહેજ વાંચવા લખવામાં તથા શીવણ કરવામાં સમાપ્ત થતું. એથી વધારે અભ્યાસ કરવાની સ્ત્રીઓને જરૂર છે એમ મનાતું નહોતું. એ રીતે સ્ત્રીઓ ઘણું જુજ શિક્ષણ પામેલી હોવાને લીધે તેમનામાં યોગ્યતાને અભાવે તેમની પદવી પણ ઉતરતી ગણાતી અને ઘટિત સ્વતંત્રતા પણ તેમને મળી નહોતી. આ સ્થિતિ ઇષ્ટ નથી એવા પોઝાર તે પહેલાં વખતે વખતે ઉત્સાહી સત્યદર્શી પુરુષો તરફથી કરવામાં આવતા. સતરમા સૈકામાં ડીફા નામના અંગ્રેજ લેખકે સ્ત્રીઓ માટે ખાસ પાઠશાળાની યોજના દર્શાવી હતી અને તેમાં ભાષાજ્ઞાન, ઇતિહાસ સંગીત અને બીજા વિષયો શીખવવાની જરૂર બતાવી હતી. તે પછી તે બાળ્યત વર્તમાનપત્રોએ માન્ય કરી તે વિશે ચર્ચા ચાલુ રાખી હતી. પરંતુ લોક-પ્રવાહની ચાલતી આવેલી માન્યતાથી વિરુદ્ધ જે સત્ય હોય જનસમૂહને ગળે ઉતરતાં ઘણાં વિલંબ થાય છે એ અનુભવની વાત છે. સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપી તેમની ઉન્નતિ કરવાના યોગ્ય કેટલાં બધાં વર્ષ ચાલુ રહ્યા પછી એ સત્ય ઇંગ્લાંડમાં સમજાયું ! સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણનાં દ્વાર ખુલ્યાં અને તે સાથે સ્ત્રીઓનો જીવનક્રમ પરિવર્તન પામ્યો.

સ્ત્રીઓની પાઠશાળાની યોજના સંબંધી લખતાં ડીફા કહે છે કે ‘સુશિક્ષિત અને સારી રીતે ઉછેરેલી સ્ત્રીની તુલના થાય તેમ નથી. તેને સુશિક્ષણના લાભથી વિમુખ રાખશો તો તે ઘણું ભોક્ષનારી, ઉદ્વેગ, વિચિત્ર વિચારની મીઠાશ યશે અને અધમ સ્થિતિમાં રહેશે. સારા સંસ્કારવાળી બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી પુરુષના હક ખુંચવી લેવાની ઇચ્છા કરી નહીં કરે. જે રીતે સુઘ પુરુષ સ્ત્રીની નિર્બલતાને લીધે તેના પર પોતાની સત્તાનું દબાણ નહીં કરે તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પુરુષના હક લઈ લેવાનો ભય નથી.’ સ્ત્રીશિક્ષણની હિમાયત કરનારને આ પ્રમાણે પોતાના પક્ષના સમર્થનમાં કહેવાની જરૂર પડતી. લોકમત તે વખતે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાની વિરુદ્ધ હતો અને સ્ત્રીશિક્ષણનાં અનિષ્ટ પરિણામ દર્શાવવામાં આવતાં હતાં. ધીમે ધીમે એ મત બદલાયો અને લાલમાં ઇંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાની શાળાઓ, પાઠશાળાઓ અને બીજી અસૂખ્ય સંસ્થાઓ છે. સામાન્ય શિક્ષણ આપનાર શાળાઓ ઉપરાંત ગૃહવ્યવસ્થા, આરોગ્ય, રસોઈ એ વગેરે શીખવનારી સંસ્થાઓ તથા જુદા જુદા ધંધાનું શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ પ્રત્યેક નાને ગોટે રચળે છે.

સુશિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યાથી ત્યાં સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીઓ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પામી અને પુરુષોના સર્વ આચાર વિચાર સ્ત્રીઓના સંસ્કારી જીવન વડે ઘડાવા લાગ્યા. અંગ્રેજ-લોકોના જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં તેની અસર જણાઈ આવે છે. એ પ્રજાનું સાંસારિક જીવન જ શ્રેષ્ઠ છે અથવા તેમાં કાંઈ ખામી નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ તેમના જીવનના ઘણા શુભ અંશે સ્ત્રીઓને ઘટિત સ્થાન મળવાને લીધે છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

સ્ત્રીઓના કર્તવ્યપ્રદેશની સંકુચિત મર્યાદા ધીમેધીમે વિસ્તાર પામતાં ઇંગ્લાંડમાં ઘણી સ્ત્રીઓ સાહિત્યસેવામાં આગળ પડી અને તેમણે જનસમાજના ઉત્કર્ષ માટે સાહિત્યદ્વારા અથાગ પ્રયાસ કર્યા છે અને કરે છે. વળી એ કર્તવ્યપ્રદેશનો વિસ્તાર થતાં સ્ત્રીઓએ પોતાને ઘણા જ અનુકૂળ તથા પોતાની શક્તિઓનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય પરદુઃખ ભંજનનો માર્ગ મહણ્ય કર્યો. ઘણી સ્ત્રીઓએ એવી જનસમાજની સેવામાં પોતાનાં જીવન સમર્પણ કર્યાં.

સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં યશ સંપાદન કરનાર સ્ત્રીઓ ઇંગ્લાંડમાં ઘણી યર્ધ ગઈ છે અને હજી પણ તેમની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. લેડી મેરી મોન્ટેગ્યુ, મેરી વોલ્સ્ટન-ક્રાફ્ટ, જેન ઓરિસ્ટન, મીસીસ સોમરવિલ, મીસીસ ગાર્કેલ, મીસીસ ટ્રોલોપ, શારલોટ બ્રોન્ટે, મીસ એન્જલેસ, જ્યોર્જ એલિથટ, હેરીએટ માર્ટિનો, મીસીસ બ્રાઉનિંગ, મીસીસ ગ્રાર, મીસીસ ઓલિફન્ટ, મીસ બેરેટ, મીસ એકીન, મીસ ફીઅર, મીસ ફેરીઅર, મીસીસ મેક્લીન, મીસીસ કેક, મેરી કોરેલી, 'જૉન ઓલીવર હાંપ્સ', 'લૉરેન્સ હાંપ' મીસ યંગ, મીસીસ છે, મીસીસ માર્ચ વગેરે ઘણી સ્ત્રી લેખકાએ નવલકથા, કાવ્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકો રચ્યાં છે અને એ સિવાય વિવિધ વિષયો પર પુસ્તક લખ્યાં છે. ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાં સ્ત્રીવિરચિત પુસ્તકો એટલાં બધાં છે કે ગણતાર પાર આવે તેમ નથી. ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાં એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનો ધણો હિસ્સો છે. સાહિત્ય વાંચનાર અને રચનાર તરીકેની તેમની પ્રબળ અસર તેમની સમાજમાં સતત રહે છે. બાલ-સાહિત્ય સ્ત્રીઓએ જ શરૂ કર્યું છે અને સો વર્ષ પર ઇંગ્લેન્ડ બાળમાં બાળ સાહિત્યના નહોં જેવા ગ્રંથો હતા તે હાલમાં અસંખ્ય યર્ધ ગયા છે અને તેમની લેખક ઘણું ભાગે સ્ત્રીઓ જ છે.

સત્તરમા સૈકાનો છેવટનો અર્ધો અને અઠાદમા સૈકાની શરૂઆત એ ઇંગ્લાંડના સાહિત્યમાં સુવર્ણ યુગ સમ છે. વર્ડ્સ્વર્થ, શેલી, કીટ્સ, કોલરિજ, બાયરન વગેરેનો સમય એ છે. તે જ સમયમાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓમાંથી બે ત્રણ સંબંધે અત્રે ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

મેરી સોમરવિલ ૧૭૮૦ માં જન્મી હતી. તેને એક બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં મોકલવાનો વિચાર તેનાં માબાપે કર્યો. એ નિશાળમાં “તેના મૃદુ, ચંચળ શરીરને હાથે ચાલે નહોં તેવી એક પ્રકારની ચોળામાં જકડી રાખવામાં આવતું. તે ચોળાની આગળ લોખંડની ચીપ મૂકવામાં આવતી; હડપ્પી નીચે યદને ધાતુના સળીઆ વાળો એક અર્ધગોળ એ ચીપની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હતો અને આ કટલાયક યત્રમાં રાખી જૉનસનના કોપનાં કાલમ તેને ગોખવા આપતા!” એ વખતે કન્યાશાળામાં આ પદ્ધતિને શિક્ષણ કહેવામાં આવતું હતું. છુભાગ્યે મેરીને ત્યાં ઘણો વખત રાખવામાં આવી નહોં. ત્યાં તે કાંઈ શીખી નહોં. તેની માતાને લાગ્યું કે નકામા પૈસા ખરચાયા. સારી રીતે લખતાં અને હીસાબ રાખતાં શીખી હોત તો તે વખતના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેની માતાને મન કન્યા માટે પુરતું ગણાત. એ પછી મેરીએ પોતાની મેજે અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો. સગીતનું તેને શિક્ષણ અપાતું પરંતુ લૅટિન ભાષા તે મેજે શીખી. ઐદ વરસની યર્ધ ત્યાં સુધી જેટલો અભ્યાસ તેણે જતો કર્યો હતો તેને કેઈ તરફથી ઉત્તેજન મળતું નહોતું. તે પછી એક વખત તે પોતાના માસાને ત્યાં ગઈ. ત્યાં તેણે મેરીનો લૅટિન અભ્યાસ વધાર્યો. આ પછી મેરીએ ગ્રીક ભાષા શીખવા માંડી અને તે ભાષાનાં ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચવા જેટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. તેણે ચિત્રકળાનો અભ્યાસ પણ કરવા માંડ્યો હતો. વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્રનો તેને વિશેષ શોખ હતો. તે સાથે તે ઉત્તમ ગૃહિણી હતી અને શીવવાનું કામ ઉંચા પ્રકારનું કરી શકતી. સાધારણ રીતે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોના અભ્યાસ પાછળ જેટલો કાળ કાઢે છે તેના કરતાં મેરી ઘણો વધારે કાળ પોતાનાં છોકરાંના શિક્ષણમાં ગાળતી. સતાવીસ વર્ષની ઉંમરે તેનો સ્વામી વિદેહ થતાં તે પોતાના પિતાને ત્યાં આવી વસી અને ગણિતશાસ્ત્રનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. ગણિતમાં પ્રવીણતા માટે એકીન-

વિક-રીતે સંતોષ થયો અને પોતાની એ કૃતિ છં એવું તેણે કયુલ કયું. એ ઉપરથી એના એ બાઈએ તેને કહ્યું કે 'હવે પહેરણ બનાવવાનું, અને મોળાં સાંધવાનું કામ બીજી સ્ત્રીઓ માટે રહેવા દેજે અને તું આ કાર્ય પાછળ મંડળે.' માર્ટિનોના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ પાછળથી ખરાબ થઈ. તે માટે હેરીએટ લખે છે કે 'હું બહુ ખુશી થઈ છું કારણ કે પૈસા કમાવાની જરૂર ન પડી હોત તો અમે સાધારણ સ્ત્રીઓની પેઠે રહેત અને અમારા વિચાર સંકુચિત થઈ ગત. આમ સ્વાશ્રય પર આધાર રાખવો પડવાને લીધે અમે પરિશ્રમ કરી શક્યાં છીએ, મિત્રો પ્રાપ્ત કર્યા છે, કીર્તિ સંપાદન કરી છે, સ્વતંત્રતા મેળવી છે, અને દુની-આનું દર્શન કર્યું છે. સંક્ષેપમાં અમે વનસ્પતિ સરખું જીવન ગાળવાને બદલે ખરું જીવન ગાળ્યું છે.' હેરીએટની માનસિક શક્તિ વાપરવા થોડાં દિવસો છતાં તેને ધંણા કાળ સુધી સીવો સાંધી યુજ્જરાન ચલાવવું પડ્યું હતું અને કલમ ઊંચી મુકવી પડી હતી. લખાણથી કમાઈ થાય તેવું નહોતું અને સ્વાભાવિક વલણ તે તરફ હોવાથી તેણે એ કાર્ય આદર્યું, તે ઊંચી પ્રતિભા સીવણ કામ આપેા દિવસ કરતી અને રાત્રે છેક એ ત્રણ વાગતા સુધી અભ્યાસ કરતી અને લખતી. તે લખે છે કે 'આ સમયનું માફે જીવન તે ખરું-શુદ્ધ અને નીતિના પ્રયાસ-મય-જીવન હતું. (તે વખત) મને પરિપૂર્ણ મુખ હતું. અભ્યાસની તૃદ્ધિ અને વિસ્તારથી ધળો આનંદ થતો!' એટલે વાદનું સમર્થન કરનારા સ્પર્ધાના ત્રણ લેખ, કેથોલિક માટે, યા-હુદીઓ માટે તથા મુસલમાનો માટે તેણે યુનિટેરીઅન મંડળ માટે લખ્યા હતા. તેણે તે ત્રણે જુદે જુદે નામે લખી મોકલ્યા હતા. એક જ સ્ત્રીએ એ મર્વ ઉત્તમ લેખ લખ્યા છે એમ જણાતાં સર્વને સાનંદાશ્ચર્ય થયું હતું. આ પછી અર્થશાસ્ત્રના મહત્વના સિદ્ધાંતો સંબંધી વાર્તાઓ તેણે રચી હતી. તેની પ્રથમ આવૃત્તિ તેના પ્રકાશકે પોતાના જોખમે છપાવવાની ના કહી હતી પરંતુ તે આવૃત્તિ તરત ખપી જવાથી પાંચ હજાર નકસો તેણે (પ્રકાશકે) છપાવી હતી. આ પછી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધવાથી તે લડન આવી રહી. હાં તે વખતનાં અગ્રણી સ્ત્રીપુરુષો સાથે ઓળખાણ થયું. પરંતુ તેથી તેને જરા પણ ગર્વ થયો નહીં. તેણે કેટલીક ઉત્તમ ગ્રામ વાર્તાઓ લખી છે અને હિસ્ટરી ઑફ પીસ, ઓગસ્ટ કોમન્ટી રીલસ્ટરીનું ભાષા-તર, વગેરે ધણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે અને સ્વજીવનચરિત્ર લખ્યું છે. અમેરિકામાં ઉત્તરનાં અને દક્ષિણનાં સંસ્થાનો વચ્ચે મુલામતીરી કાઢી નાંખવા સંબંધમાં જે વિચલ થયો હતો તે વખતે દક્ષિણ સંસ્થાનોને અમેરિકન યુનિયનમાંથી જુદાં પાડવાની તરફેણ કરવાની સૂચના તથા દોષમાંથી ઇંગ્લાન્ડને દૂર રાખનાર રાજનીતિજ્ઞ અગ્રેસરોમાં હેરીએટ માર્ટિનો હતી. મી. ડબલ્યુ. ઇ. ફ્રાંસેરે તે વખત કહ્યું હતું કે 'અમેરિકાની બાબતમાં આ દેશની પ્રજાને (ઇંગ્લાન્ડને) ખરે ખારે દોરનાર અને લાગે છે કે હેરીએટ માર્ટિનો જ માત્ર હતી. પોતાની સત્તાનું આટલું ખરું બળ મુખે થોળનારનું જીવિત ધન્ય છે,

સાહિત્યમાં આગળ પડતો બાગ લેનાર નહીં પણ તે માટે અતુલતા કરી આપી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં સહાયક તરીકે ડોરોથી વર્ડસ્વર્થ, કવિ વર્ડસ્વર્થની બહેનની કીર્તિ ઇંગ્લાન્ડના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અચળ યર્ષ ગર્ષ છે. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આ સમયમાં બાઈ બહેનનાં નામાંકિત યુગ્મે ઇંગ્લાન્ડમાં હતાં. વર્ડસ્વર્થ સિવાય આર્લ્સ અને મેરી લૅન્થ તથા ફ્રેડેલીન અને વિલીઅમ હર્શલ એ બાઈ બહેનો સુપ્રસિદ્ધ છે. ઈ. સ. ૧૭૭૨ ના અરસામાં ડોરોથીનો જન્મ થયો હતો. કવિ એના કરનાં ઘેટ વર્ષે મોટા હતા. એ બાઈ બહેનને

આળપણથી જ પ્રીતિ હતી. વર્ડસ્વર્થને નિરાળે મૂકવામાં આવ્યો એટલે એ બંને છૂટા પડ્યાં. પરંતુ તેમનો પરસ્પર રોહરોએંધ જતી હતો. ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિને પ્રસંગે તે વખતના ઘણા યુવકોની પેઠે વર્ડસ્વર્થ કવિને એ રાજ્યક્રાન્તિ માટે સમભાવ હતો અને એથી મનુષ્યજાતિ અત્યંત સુખ પ્રાપ્ત કરશે એમ તે ધારતો. એ રાજ્યક્રાન્તિના પરિણામે જે ખૂન રેડાયું તથા અસંખ્ય નિર્દય ઘાત થયા તે અગાઉના રાજ્યો કરતાં ઘણા વધારે અધર્મ હતા. એથી કરીને મંગલતા તથા નીતિ તરફ કવિની યત્તિ શિથિલ થઈ લગભગ ડોલવા લાગી. જગત મંગલમય છે એ શ્રદ્ધાનો અભાવ તે નારિતકપણું જ છે અને એવી નાસ્તિકતાના ખાડામાં પડતો કવિ વર્ડસ્વર્થ તેની જાહેનની શુભ સત્તાથી બચ્યો. કવિના નૈતિક પ્રકૃતિને ખચાવી લેવાનું આ કાર્ય જેવું તેવું નહોતું. આ પછી એ બાઈ જાહેને સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. કવિને તેની જાહેનનો શુભ સમભાવ અમૂલ્ય થઈ પડ્યો હતો. જે મહાન વિચારો વર્ડસ્વર્થના કાવ્યની પ્રાસાદિક વાણીમાં મૂર્તરૂપ બન્યા છે તે સર્વને પોથી તેની શક્તિ કરવાનું કાર્ય ડોરોથીનું હતું. કુટુંબી જીવનને કવિની પ્રવૃત્તિ અર્થહીન લાગવાથી તેઓ અપ્રસન્ન રહેતા તે વેળા પણ જાહેનની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ તેને હતી. તેણે પ્રથમથી જ જાણ્યું હતું કે તેનો બાઈ પ્રતિબાવાળો હતો. તેમની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી ડોરોથીને કુશળતાથી ગૃહવ્યવહાર ચલાવવાની જરૂર પડી હતી. રસોઈ કરવી, સીધવું સાંધવું, સાફચૂક કરવું એ સર્વ કાર્ય તે જાતે કરતી. તે જ્યારે આ કામ કરતી ત્યારે કવિ જગીઆમાં કામ કરતો. ગૃહકાર્યથી પરવારે એટલે તે અને કવિ બંને સાથે વાંચતાં અથવા વાત ચલાવતાં ફરવા જતાં. કવિના સરખી જ તીવ્ર અવસોકન શક્તિ મીસ વર્ડસ્વર્થમાં હતી અને જે વિચાર વર્ડસ્વર્થ કાવ્યમાં લખતો તે જ લગભગ આશ્વર્ય: ડોરોથી સ્વતંત્ર રીતે ગદ્યમાં લખતી. કવિને પ્રેરનાર તે હતી અને તેનાં કાવ્યોની વિવેચક પણ હતી. બાઈના રોહ ખાતર નેણે પોતાને માટે સ્વતંત્ર જીવનની આશાનો લાગ કર્યો હતો તેમ જ વિવાહિત જીવનના પ્રેમપ્રધનમાં પડવાથી પણ તે દર રહી હતી. આ પરિણામ નિરર્થક ન નીવડયો. ઈ કહે છે કે મારી જીવિ 'કોલરી' અને મારી જાહેનના ત્રણમાં છે.' બાઈ માટે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગનારી જાહેને, જ્યારે વર્ડસ્વર્થે લગ્ન કર્યું ત્યારે બાઈ પર સહેજ પણ ઈર્ષ્યા રાખી નહીં. તેને પોતાના બાઈ માટે એટલો પ્રેમ હતો કે જે માટે બાઈને સુખ થાય તે તેને પ્રિય લાગ્યા વિના રહેતો જ નહીં. મીસીસ વર્ડસ્વર્થ પણ આવા પતિ અને આત્મી નણુંદને પોત્ત સન્મારી હતી. આ ત્રણનો ગૃહસ્થાશ્રમ કોઈ પણ અસંવાદ વિના ચાલ્યો અને વર્ડસ્વર્થનાં બાલકો ડોરોથીને પોતાનાં સંતાન હોય તેટલાં જ વહાલાં હતાં. બાલકો પોતાને જાણે એ માતા છે એવું સમજતાં હતાં.

આવી જીવિશાળી તથા સહૃદય બર્ગિનીઓ સર્વ કોઈના લાગ્યમાં સરજેલી નથી હોતી. કવિ વર્ડસ્વર્થ જેવા મહાન કવિ'તત્ત્વવેત્તાના જીવનપર અને જીવનકાર્ય પર કાચમની છાપ પાડવાનું એશ્વર્ય ધરાવનાર સ્ત્રીરત્ન જવલ્લે જ નોપજે છે.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં કમણુ કરનાર અસંખ્ય અંગ્રેજ સ્ત્રીઓમાંથી આ ત્રણનો ઉદ્ગરણ પડી પરીપકાર્યના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં કાર્ય કરનાર સ્ત્રીઓમાંથી દેટલીકની હકીકત જોઈએ. પરીપકારનાં કાર્યની શરૂઆત કરનાર, સ્ત્રીઓને એ દિશા દર્શાવનાર અથવા જનસમાજની એ જાતની સેવાને

અસ્તિત્વમાં લાવનાર તરીકે પ્રથમ સ્થાન મીસ ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલેનું છે. અનાથ, રોગ તથા નિર્ધનને સહાય થવાનું પુણ્યકાર્ય પહેલાંના જન્માનામાં યુરોપમાં ખ્રિસ્ત સાધુઓ કરત પણુ તે પદ્ધતિપુરઃસર નહોતું અને કામનું નહોતું. રોગીની સારવાર કરવાનું કાર્ય (નર્સિંગ) તો તે પહેલાં બાળે જ કૌંઈ સમજતું. રોગીની શુશ્રૂષા કરવાનું કાર્ય સ્ત્રીનું જ છે એ મનાતું હતું તથાપિ એ માટે શિક્ષણની જરૂર છે એમ લાગતું નહોતું તથા પૈસા લઈ કે કામ કરવું એમને અણુછાજતું ગણાતું હતું. આ બંને ભ્રમનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલે કર્યો અને દરદીની સારવાર કરવા માટે જાતે જ શિક્ષણ લઈ એ કામનો આરંભ કર્યો. લડાઈ વખતે ધાયલ થએલા સીપાઇઓની સારવાર કરવામાં તેણે પોતાના જીવનનો એ કાળ ગાળ્યો હતો. આ કાર્યની આદ્યદષ્ટ તરીકે મીસ નાઇટિંગેલે અક્ષય કીર્તિ મેળવી અને તેના જીવનની માહિતી ગુજરાતી-વાચક વર્ગને મળવાનાં બીજાં સાધન મળે તેમ છે.

ઈંગ્લાંડમાં પણ પરાયે જીવન ગાળનાર સ્ત્રીઓનો વર્ગ મયા સૈકામાં જ ધણો ખો ઉદ્ભૂત થયો છે. ગૃહકાર્ય ઉપરાંત ગૃહની બહારનું સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર હોય એવી માન્યતા અસહ્ય ત્યાં પણ નહોતી. સ્ત્રીઓએ જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવી એ પ્રકાશથી સ્ત્રીજીવનને સાર્થક કરના પાપમય જગતમાં પુણ્ય અમી વર્ણાવનાર, મનુષ્ય માત્ર પ્રભુનાં બાળક છે એ સત્યનું દર્શ કરાવનાર, પરદુઃખનિવારણનો માર્ગ અબળા જાતિને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ છે એ તેમણે બોધ્યું આ મહા કંઠણ તપ, સ્વાર્થત્યાગ, મનનુદ્વેગ સ્ત્રીઓ ઉત્સાહથી કરતી જોવામાં આવે છે. અ સ્ત્રીઓની એ શરૂઆત પછી ઈંગ્લાંડમાં મોટી-મોટી પરોપકારી સંસ્થાઓ ચાલવા માંડી અને અસંખ્ય દુઃખીઓની આશિશ એ સંસ્થાના સ્થાપકો પામે છે.

ઈલીઝાબેથ ફ્રાય એવી એક પરોપકારી સ્ત્રી હતી. તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૮૦ ન થયો હતો- બાળપણમાંથી જ તેને સંગીત, લૅટિન અને ગણિત શાસ્ત્રનું શિક્ષણ મળ્યું હત આવા પ્રકારનું શિક્ષણ કન્યાઓને આપવાનો સાધારણ રીવાજ નહોતો તો પણ તેને તે પ્રા થયું હતું. વિદ્વીઅમ સેવરી નામના ધર્મગુરુના ઉપદેશથી ઈલીઝાબેથના જીવનનું વલણ બા લાવાનો આરંભ થયો હતો. એક વેળા એનો ઉપદેશ સાંભળી પાછાં મેર જતાં આખો વખ તેણે અશ્રુપાત કર્યો કર્યો હતો. તત્કાળ ઉભરાઈ નય અને પાછળ કોઈ અસર ન મૂકી જ તેવા પ્રકારની આ વૃત્તિ નહોતી. આ પછી જોસેફ ફ્રાય નામના ગૃહસ્થ સાથે તેનું લગ્ન થા આ વખત તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી. ઈલીઝાબેથનાં માતાપિતા ‘કેકર’ નામના ખ્રિસ્ત પંથનાં હતાં; તેમ જ તેનો પતિ પણ તે જ સંપ્રદાયનો હતો. એ સંપ્રદાયના લોકો પોતા પંથનાં મનુષ્યોમાં મિત્રભાવની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે અને મોજમગ્નવાળા જીવન તિરસ્કાર કરે છે. વિચલિત સ્ત્રીને પોતાના સ્વામી અને સંતાન સિવાય બીજા કોઈ પ્રત્યે કર્તવ્ય નથી એવી તેમના પંથના લોકોની રીકાને ન ગણકારતાં ઈલીઝાબેથનો સ્વામી સુભાગ્યે લેકલિત તેના સર્વ પ્રયાસોને ઉત્તેજન આપતો હતો. જનસમાજની સેવા કરવામાં કુટુંબ તરફની દરઃ સહેજ પણ ચૂકાય નહોં તે માટે ઈલીઝાબેથ આસ કાળજી રાખતી એમ પોતાની નોંધમાં તે લ છે, તેને બાર સંતાન હતાં અને તેમના પ્રત્યે તેને અતિ કામળ અને પ્રેમપૂર્ણ બાવ હતો. નિર્ધન સહાય કરવાના તેના કાર્યની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે થઈ હતી. એક વખત એક બીખારી

હાથમાં બાળક તેડીને જતી હતી તેણે તેને રોડી સખી. એ બાળક અમુક ભયંકર પ્રકારની ઉપરસથી પીડાતું હતું તે જોઈ મીસીસ ફ્રાયે તેને સહાય થવા તે સ્ત્રીની સાથે જવાનું કહ્યું તે પરથી તે સ્ત્રી નાસી ગઈ. તેને રોગગ્રસ્ત બાળકની સારવારની જરૂર નહોતી, તે માત્ર પૈસા લેવા આવી હતી. મીસીસ ફ્રાયે તેની પાછળ જઈ તેનું રહેઠાણ શોધી કાઢ્યું અને જોયું તો જુદા જુદા રોગથી પીડા પામતાં અનેક, ગમે ત્યાંથી એકઠાં કરેલાં બાળકો દીડાં. આવાં બાળકો તે સ્ત્રીને બીજા મેળવવામાં સહાયજીત થતાં અને તે કારણથી જ તેમને એવી દશામાં રાખેલાં હતાં. આ બનાવ પછી યુન્હા કરનાર વર્ગમાંની અધમ, નીચ સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની દશાનું તેણે અવલોકન કરવા માંડ્યું. તેનામાં વફાત્વ શક્તિ સારી હતી તેના તેણે આ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. અને એ રીતે પોતાના પંથની કેટલીક સ્ત્રીઓને પોતાના મતમાં મેળવી તેણે ન્યુગેટના કારાગૃહમાં ઉપદેશ કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં તે સ્ત્રીઓનો સંપૂર્ણ ટેકો હતો. ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં જ્યારે તે એ કેદખાનામાં પહેલ વહેલી ગઈ ત્યારે ત્યાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોની દશા ત્રાસદાયક હતી. જે ઓરડામાં આવાં ત્રણસો હતમાગી મનુષ્યોને (સ્ત્રીઓ તથા બાળકો) ગોંધેલાં હતાં. તેમાં કાંઈ સરસામાન કે બીજાનાં પણ નહોતાં અને મલાહજો નળવવાની કાંઈ પણ ગોઠવણ નહોતી. એ સર્વની બીલતસ ભાષા અને કુવડ રીતમાતને લીધે એ કોટડીઓ આંખ, કાન, અને નાક તેમ જ લજ્જની લાગણીને કંટાળો ઉપજાવે તેવી લાગની હતી. નાના મોટા યુન્હા કરનાર સર્વ સ્ત્રીઓને એક જ રથળમાં રાખવાથી નાની છોકરીઓ જેઓ માત્ર જુદા વાંકસર કેદમાં પડા હોય તે મોટા અપરાધ કરનારની સોખતે અધમ થઈ જતી. કેદીઓને કોઈ પ્રકારનો હુન્નર શીખવવામાં નહોતો આવતો કે જેથી છૂટ્યા પછી પ્રમાણિક જીવન તેઓ ગાળી શકે. સ્ત્રી કેદીઓની રખેવાળ સ્ત્રીઓ નહોતી પણ પુરુષ રખેવાળ હતા, તેઓ ઘણીવાર હલકી જીવિતોવાળા હતા. આવાં આવાં અનેક કારણોથી ન્યુગેટ કારાગૃહનો સ્ત્રી વિભાગ તે પૃથ્વી પરના નરકની ઉપમા પામ્યો હતો. આવા કોઈ જાતના નિયંત્રણ વિનાનાં, કેવળ પશુ જેવાં જીવન ગાળનારને સુધારવાનો પ્રયત્ન મહાભારત હતો. છોકરાં તરફ લક્ષ્ય દોરવાથી તેમનામાં કાંઈ સુધારણા થશે એમ મીસીસ ફ્રાયેને લાગ્યું. તેણે એ કેદખાનામાં વસતાં છોકરાં માટે ત્યાં શાળા કાઢી. આ નવીન પદ્ધતિ હતી તેથી તેની વિરુદ્ધ ઘણા દીકા કરવા લાગ્યા તથા બીજા કોઈ સારા કાર્યમાં પોતાની શક્તિનો વ્યય કરવાની મીસીસ ફ્રાયેને ઘણાએ ભલામણ કરી. મનુષ્યજાતિનાં દુઃખનિવારણ કરવા સારૂ જેણે સહેજ હાથ પણ હલાવ્યો ન હોય તેવાં મનુષ્યો એ જાગૃતમાં શું કરવું અને કેમ કામ કરવું તે શીખવવા નીકળી પડે છે. આવી દીકાઓને ઈતિહાસે ગણકારી નહોતો. તેણે શરૂ કરેલી શાળાથી આશ્ચર્યજનક ફેરફાર થવા માંડ્યો. સ્ત્રીઓની વાતચીત, પોશાક અને વર્તનમાં સુધારો થવા લાગ્યો. હવે સ્ત્રી કેદીઓને સુધારવાની મુશ્કેલી રથપાઈ; લોકોનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું અને આમની સભા તરફથી એ બાબત તપાસ કરવા મેડગી નીમાઈ. તેમાં મીસીસ ફ્રાયેની જુલાની પહેલી લેવાઈ. તેણે કેદખાનામાં ઉદ્યોગ દાખલ કરવાની, સ્ત્રી રખેવાળો રાખવાની, સારી વર્તણૂક બદલ ઈનામ આપવાની અને બીજી કેટલીક સચવાઓ કરી. ને પછી દેશપાર કરેલી સ્ત્રીઓ પર જે કૂર અમાનુષ્ય વ્યવહાર ચલાવતો તેમાં સુધારો કરવાનો તેણે પ્રયત્ન આદર્યો અને તેમાં તે સફળ થઈ. ઇંગ્લાંડની તુરંગોમાં હાલ જે સુખ-

વસ્થા જોવામાં આવે છે અને સુધક્તા, આરોગ્ય અને નીતિના શાસનતરફ જે લક્ષ્ય આ છે તેની પ્રથમ શરૂઆત કરનાર એ સ્ત્રી હતી.

આ ઉદારચરિત સંતારીઓ સિવાય 'વસુંધૃદકુટુમ્બકમ્' ગણનારી પરદુઃખી સ્ત્રીઓ ઇંગ્લાંડમાં ઘણી થઈ ગઈ છે. જોસફાઈન બટલર, ઓકટેવીઆ હિલ, સેરા રટીન, સીરટર ડોરા, હાના મોર, ઈલીઝાબેથ ગિલ્બર્ટ, ઝેન્નીસ જોન્સ, મીસ કારપે વગેરે ઘણી સ્ત્રીઓએ લોકસેવામાં પોતાના જીવનનો ઘણો કાળ કાઢી દુઃખીનાં દુઃખ ટાળવા સહાયતા કરી છે.

સાહિત્ય અને પરાપકારની પ્રવૃત્તિમાં અમર નામ કરી ગયેલી કેટલીક અંગ્રેજ સ્ત્રીઓની યોડી ઘણી હકીકત ઉપર આપી છે. તે સિવાય અન્ય સુકાર્યમાં ભાગ લેનારી તેઓ થઈ ગઈ છે. ઇંગ્લાંડના સમાજમાં જે સન્માન તથા સ્વતંત્રતા સ્ત્રીજાતિને મળ્યાં તેને લાયક તેઓ કેવી રીતે થઈ છે તે જાણવાથી આપણી સમક્ષ મહા પ્રશ્ન ઉભો થાય. આપણી સ્ત્રીઓ માટે શુભ ભવિષ્ય કોઈ કાળે છે કે નહીં ? મુસંસકારી સ્ત્રીઓના નિર્મ અને પ્રેતસાહક ચાતાવરણમાં રહેવાનું આપણી પ્રજાના ભાગ્યમાં છે કે નહીં ? સ્ત્રીએ સુશિક્ષણ આપવાથી જ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય એમ છે તે ઇંગ્લાંડના દર્શાત પરથી જ જણાય છે.

સૌ. વિદ્યા

હિન્દુઓના આદર્શ.*

હિન્દુ સામાજ્યના નૃપતિ તરીકે નામદાર શહેનશાહ જ્યૉર્જનો દિલ્હીમાં અભિયાય, એ પ્રસંગ અપૂર્વ છે. અનેક લોકોએ, અનેક રીતે એ વિષય પર ચર્ચા કરી છે. ન કરે જ; એમાં આશ્ચર્ય જેતું કંઈ જ નથી. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આ તદ્દન નવો (નવાવ) epoch છે.

પ્રાચીન દિલ્હી શહેરે જૂદે જૂદે સમયે અને બિન્ન બિન્ન પરિસ્થિતિમાં જે આ રાજ્યાભિષેકો જોયા હશે તેનું, તથા વિવિધ પ્રજા સાથે જે, અનેક ભોદો આવ્યા હશે તેમ ચઢતી પડતીનું દિગ્દર્શન કરવાની ઇચ્છા આ પ્રસંગે થાય તો તે સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ શહેનશાહ જ્યૉર્જ પોતાની હકુમતમાં જે પ્રજાને આશ્રય આપે છે, તે લોકો

* એક અપ્રસિદ્ધ ઇંગ્રેજ લેખ ઉપરથી.

કેટલાએક આદર્શનું મનન કરવાને પ્રયાસ કરીશું તો આ સ્થળે અપ્રાસંગિક નહિં ગણાય; તેમ જ લાભદાયક થશે એવી આશા છે.

કેટલાક હિન્દુનિવાસીઓનાં તેમજ વિદેશીઓના મનમાં એવો કાંઈક ખ્યાલ છે કે હિન્દુ લોકોના જીવનાદર્શ સંબંધે જરા પણ એકમત નથી. એટલે સુધી કે કેટલાક ટીકાકાર તો ખાત્રીપૂર્વક કહે છે કે “હિન્દુ પ્રજા” એવી ઓળખ અસ્તિત્વજનક નથી. અને વળી તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે હિન્દુસ્થાનની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં એક હિન્દુ પ્રજાનો કદી પણ ઉદ્ભવ યદ્ય શક્યો નહિં. જે લોકો હિન્દુનું ઔચ્ચ સ્વીકારે છે તે લોકોપર આક્ષેપ કરીને તેઓ કહે છે કે “ભારતખંડમાં બિન્ન બિન્ન કોમની અને પંથની પરિપટ્ટામાં જે વિવિધ પ્રકારના ધોષ સંભળાય છે, જૂદી જૂદી ભાષામાં, જાણે કે નીચે સ્વરે અસ્પર્શસ વિરોધી ભાવનાના આદર્શ, પ્રાર્થના અને વિરુદ્ધિઓ પ્રદર્શિત થાય છે, તે તથા અશિક્ષિત જનસમુદાયનો વૃદ્ધિ પામતો ગણગણાટ, જે કોઈ સમજી શકતું નથી; આ સર્વનું શ્રવણ કરો અને ત્યાર પછી પણ શું તમે એક પ્રજાનો, તમારો અસંભવિત ખ્યાલ કાયમ રાખશો ?”

હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના ઔચ્ચ સંબંધે આપણો મત ગમે તે હો. આપણા મનન માટે એ વિષયની ચર્ચાની અત્રે ખાસ અગત્યની નથી એમ લાગે છે. તેથી પ્રસ્તુત વિષય તરફ ક્રમણ કરીએ.

ભારતખંડવાસી—પછી તે ગમે તે કોમના કે ગમે તે પંથના હોય, હિન્દુ હોય કે મુસલમાન હોય, કે ગમે તે અંત્યજ હોય તોપણ મનુષ્ય માત્રમાં સામાન્ય રીતે જણાતી કેટલીક સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ અને અભિલાષાઓ તેમનામાં હોય એ વાત તો સર્વને માન્ય હોવી જ જોઈએ.

પરમાત્મા સાથે તેમજ મનુષ્ય સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ તેનો નિશ્ચય કરવો, અને તે નિશ્ચય પ્રમાણે તેનો અમલ કરવો એ જિજ્ઞાસા સર્વ મનુષ્યમાં સામાન્ય રીતે પ્રથમ પદ ધરાવે છે. બીજું, આ અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્યને અમુક સ્થિતિ અને અમુક સરળતા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. ‘આત્મપ્રાપ્તિ’ (Self-realization) ને અંગે જ તેની અન્ય ઇચ્છાઓ અને તૃષ્ણાઓ ઉદ્ભવે છે. આ તેનો ધર્મ કહેવાય છે.

પરમાત્મા પ્રત્યે મનુષ્યનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવાનું અત્રે ઉચિત નથી. કારણકે આ લેખ કાંઈ એ વિષયનો નિયમિત નિબંધ નથી.

વળી આ વિષયનાં મૂળતરવો સંબંધે સર્વત્ર એકમતજ છે. આત્મતત્ત્વવિચાર સંબંધે અનેક તર્ક વિતર્ક થયા છે, અને યાય છે, પરંતુ મનુષ્યના આદર્શ, આચારના હેતુ અને ભાવના શા છે તે સંબંધે ઘણો મતભેદ નથી. તેમજ જે તત્ત્વવેત્તાઓ આ મહાન વિષયનું ચિંતન કરે છે, તેમને અનેક મુશીબત નડે છે, તેથી જ તેઓ સહિષ્ણુવૃત્તિ ગ્રહણ કરે છે. જે બિન્ન બિન્ન મતભેદ છે તેને લીધે આંતર સ્થિતિમાં અવરોધ થવાકાંઈ સંભવ નથી, તેમજ પાશ્વર્ય કે પૌર્વાલ અન્ય પ્રજાના સંબંધમાં આવ્યા છતાં પણ પોતાનું બક્ષિતલ ટકાવી રાખવામાં મુશ્કેલી પડે તેમ નથી.

મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે દરેક વ્યક્તિનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ, તેનો એક વાક્યમાં સમાવેશ થઈ શકે. આત્મવત્ત સર્વમૂતપુ અથવા કાષ્ટરતના વચન પ્રમાણે “Do unto others as you would that they should do unto you.” (તમારા પ્રત્યે જેવી વર્તણૂકની આશા રાખતા હો તેવી વર્તણૂક અન્ય પ્રત્યે રાખો.) સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યને સ્વતંત્રતા,—અપરિમિત સ્વતંત્રતા—પ્રિય હોય છે; તે છતાં તે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જગત્માં તે એકલો નથી. બીજા મનુષ્યઅંશુઓનો વિચાર તેને કરવો પડે છે. અન્ય વ્યક્તિઓની એવી જ ધૃત્યને લીધે સ્વતંત્રતાની ભાવના તેને પરિમિત કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે જનસમાજમાં પોતાનું સ્થાન ક્યાં છે તેનું તેને જ્ઞાન થાય છે. આ ઉપરાંત પોતાના હક્ક એટલે વાસ્તવિક રીતે પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. સ્વાર્થસિદ્ધિમાં ખરા સુખની પર્ચામિ નથી; પરંતુ આત્મ નિયંત્રણ અને જરૂર પડે આત્મત્યાગ એ જ ખરા સુખનું મૂળ છે, એ મહાન સિદ્ધાન્ત તેનાથી સમજી શકાય છે.

મનુષ્ય જાતિ એટલે જનસમાજ પ્રત્યેની વર્તણૂકનો આદર્શ હિન્દુ પ્રજામાં આ પ્રકારનો છે. આનો અર્થ એમ નથી કે માત્ર હિન્દુઓના જ આવા આદર્શ હોઈ શકે, પરંતુ હિન્દુ આદર્શનો મૂળ પાથો આ સિદ્ધાન્તપર રચાયેલો છે.

હવે પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ તેમજ જનસમાજ પ્રત્યેનો સંબંધ કેળવવા માટે તથા તે પ્રમાણે આચરણ થવા માટે મનુષ્યને કેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા છે તેનો વિચાર કરીએ.

પ્રથમ તો ‘જીવનું’ એ વાત અગત્યની છે; એને માટે તો કોઈ તકરાર ઉઠાવેજ નહિ. દેહ અને આત્માનો સંયોગ રાખવો. પણ એટલું જ માત્ર બસ નથી. જીવન આરોગ્યવાન હોવું જોઈએ, કારણ કે શરીર આરોગ્યવાન હોવા વિના કોઈ અર્થ સરી શકે નહિ. અને જનસમાજના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં આરોગ્ય મનુષ્ય અડચણ કરનાર, પ્રગતિને અવરોધ કરનાર ગણાય. તેથી આત્મપ્રાપ્તિના સાધન માટે, તથા જનહિતકારી કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો ભરી આપવા માટે આરોગ્યવાન જીવન ગાળવાની સર્વ કોઈ આકાંક્ષા રાખે છે. આ અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે કઈ કઈ બાબતપર લક્ષ આપવું જોઈએ તેનું સવિસ્તર વર્ણન અત્રે અનુચિત છે. પરંતુ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, પૂર્ણ જીવન ગાળવા માટે એટલે નિઃસ્વાર્થ રીતે સર્વોપયોગી કાર્ય કરવા માટે અથવા કળા અને તર્કના કાર્યમાં સતત પ્રયાસ કરવા માટે સંપૂર્ણ જોઈએ તે કરતાં વધારે આરોગ્ય સાચવી રાખવાની આવશ્યકતા છે.

હાર પછી મનુષ્યની પ્રત્યેક શક્તિની કેળવણીનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

જન્મથી માંડીને મૃત્યુ પર્વત, પ્રાથમિક શિક્ષણથી તે ઘણું જ મિશ્ર અને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવું—વિશેષ કરીને ચોગ્ય ચારિત્ર્ય (character) નો પાથો રચવો તથા સદ્વર્તનશીલ મનુષ્ય બનવું એ લક્ષ્ય સ્થળ હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક બાળ્યતમાં પોતાના અંતઃકરણની શુભ પ્રેરણાને અનુસરનારા, પોતાની આસપાસ સ્વચ્છ અને પવિત્ર વાતાવરણનો પ્રચાર કરવાની શક્તિવાળા, અને પોતે તેમજ પોતાનો જનસમાજ ઇશ્વરની વધારે સમીપ આવે એવા ફેરફાર પોતાની આસપાસની સ્થિતિમાં કરી શકવાનું ઈર્ષ્ય હોય એવાં માનનીય નાગરિક ઉત્પત્ત થવા જોઈએ.

દરેક વ્યક્તિનું ઉત્કર્ષ અને આત્મપ્રાપ્તિ માટે આ સર્વ લક્ષણ આવશ્યક છે; અને વ્યક્તિ સમુદાય જેને જનસમાજનું નામ આપ્યું છે તેના ઉત્કર્ષ માટે પણ તે તેટલા જ અગત્યનાં છે.

જનસમાજ અથવા પ્રજા અનેક સૂક્ષ્મ કે મહાન સમુદાયની અનેલી છે. પરંતુ એ સંસ્થા શ્રવંત હોવાથી અનેક વિરોધિ ભાવના અને હિતને વ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં લાવી શકે છે; અને આત્મવત્ત સર્વમૂતેષુ એ સિદ્ધાન્ત અગ્ર ભાગે આવીને ફરી સમતોલપણું સ્થાપિત કરે છે. જે પ્રજામાં આ પ્રકારની ભિન્નતા વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવતી હોય ત્યાં વિશાળ પ્રમાણમાં એકીકરણ (synthesis) ની આવશ્યકતા રહેલી છે. યોગ્ય વ્યવસ્થા અંતે તો સ્થાપિત થવાની જ, કદાપિ જનસમાજ તરફના નિરર્થક પ્રતિબંધોને લીધે થોડો વખત રોકાણ થાય ખરું. પરંતુ એમાંથી એક સ્થિતિ આવશ્યક પ્રાપ્ત થાય. કાંતો વિરુદ્ધતા છતાં ઉચ્ચ આદર્શને પરિણામે સમ્પૂર્ણ સમતોલપણું પુનઃસ્થાપિત થાય અથવા સર્વતઃ નાશ થાય.

ભારતવર્ષનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ અનેક વિચિત્ર સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે. અનેક દેશના અનેક જાતિના લોકો પોતાના ભિન્ન ભિન્ન સુધારા—civilizations—સહિત આપણા દેશમાં સંપ્રાપ્તિ આપ્યા, અને તેમનું સમીકરણ થઈ ગયું—તે સર્વના અંતઃપ્રવાહ પછી હિન્દના પ્રાચીન સ્વરૂપનું ઉત્તરોત્તર આપોઆપ પરિવર્તન થઈને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ વ્યવસ્થા થઈ; અને ધીમે ધીમે દેશનો અને દેશના આદર્શનો ઉત્કર્ષ થતો ગયો.

વર્તમાન સમયમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ ધણા નિકટ સંબંધમાં આવ્યાં છે. કેટલાક પાશ્ચાત્ય સહુવિચાર તો આપણે ગ્રહણ કરવા પડશે જ, અને તેની સાથે જે પાશ્ચાત્ય માર્ગથી અધઃપતન અને હુદ્દશા થતી હશે તેનો ત્યાગ કરતાં શીખીશું.

નિરૂપિત રૂપરૂપમાં પાશ્ચાત્ય બંધુઓ સાથે આપણા બળની તુલના થઈ છે; આપણી નબળાઈ આપણને માનુષ પડી છે; અને તેની સાથે આપણું આપણા આદર્શનું ચઢીઆતાપણું તથા બળ પણ જણાયું છે. એ આદર્શ વ્યવહારમાં મૂક્યાનું જે મુશ્કેલ કાર્ય આપણી સમક્ષ ઉદ્ભૂત થયું છે તે આપણે નિહાળ્યું છે. પરંતુ એ મહાન કાર્ય સામે ટકર ત્રીજવા નેટલું બળ આપણામાં છે. કારણ કે કર્તવ્યપ્રયાણનો સત્ય માર્ગ આપણને વિદિત છે. આત્મવત્ત સર્વમૂતેષુ એ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર કરવા સાર જે મહાન એકીકરણ (synthesis) કરવાની આપણે ઇચ્છા રાખીએ છીએ એ બધું ગંભીર કાર્ય છે. પરંતુ જગતમાં ભિન્નતામાં એકમનું અસ્તિત્વ હોય છે એવો આપણને અનુભવ છે—પ્રકૃતિમાં એ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. મનુષ્ય માત્રનો બંધુભાવ આપણને વિશેષ કરીને માન્ય છે. જે પ્રત્યેક વ્યક્તિ એકજ લક્ષ્યસ્થળ તરફ પ્રયાણ કરે તો વિરોધનો અવકાશ જ ન રહે. અનેક દેશના ધર્મગુરુઓએ બંધુભાવનો આદર્શ મનુષ્યને વારંવાર દર્શાવેલો છે; અને દરેક પ્રસંગે તેના અર્થનો વિસ્તાર વધતો ગયો છે; હવે ન્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ આટલા નિકટ સંબંધમાં આવ્યાં છે—ન્યારે એક ખીજનો વધારે પરિચય થવાથી અસ્પર્શ સન્માનની વૃત્તિ થવા માંડી છે—ત્યારે તે આદર્શ પ્રમાણે વર્તન થવાની ધણી જ આશા રહે છે. તેનો તાત્કાલિક સર્વત્ર સ્વીકાર થશે એવો ભાવ્ય નથી.

જગતમાં અધાપિ અસંખ્ય મનુષ્યો સ્વાર્થ અને અહંતાથી અંધ થઈ ગયેલાં છે. પૂર્વ ને પશ્ચિમના અસ્પર્શ પરિચયની દૃષ્ટિથી સારા સંસ્કાર પ્રવેશ થશે અને તેનું પરિણામ નિઃસંશય મનુષ્યજાતિને શ્રેયસ્કર થશે.

પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નની પ્રવૃત્તિઓ તથા પ્રગતિ જોતાં પ્રગ્નએ કર્તવ્યનોદ્ધાદર્શ સ્વીકાર્યો છે એમ જણાશે. તેના કરતાં આપણો આદર્શ ભિન્ન છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા, ‘સબસબકી સમાલીઓ’-પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા પરિશ્રમ કરવો એ રીતિ છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે આ આદર્શ દૃષ્ટિમર્ધાદાનું સાંકડાપાણું સૂચવે છે અને એ આદર્શ હાનિકારક નીવડવાનો સંભવ છે.

આત્મનિયંત્રણ અને આત્મત્યાગ એ આપણો પંથ છે. આપણાં શાસ્ત્રોએ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં આ જ બોધ કરેલો છે.

શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને બોધ કરે છે કે “વેદ ત્રિગુણાત્મક છે; તું ત્રિગુણાતીત થઈને, દ્વંદ્વવિરોધને જીતીને હંમેશા ધૈર્ય પકડ; નવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ તજ દઈને, તેમજ પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવાનું છોડી દઈને વાસનામાંથી મન કઢાડી નાંખ. તારો અધિકાર તો માત્ર કર્મ કરવાનો છે; ફલ કેવું થશે તેનો વિચાર કરવાનો નથી, કર્મનું ફલ તે કર્મનો હેતુ રાખવો નહિં; તેમજ કર્મથી વિરક્ત પણ રહેવું નહિં. પરંતુ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને, યોગનો આશ્રય લઈને, કર્તવ્ય કર. વિજય, કે પરાજયમાં સમભાવ રાખવો એ જ ખરો યોગ છે.”

અનિયંત્રિત સ્પર્ધા કરતાં આ તદ્દન વિરુદ્ધ પથ છે, પરૂવિષયના નિયંત્રણનો. સભ્યમાર્ગ આ જ છે. આપણા આદર્શનો સારાંશ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:—

પરમાત્મા તે પિતા, સ્વદેશ તે માતા, પુરુષ માત્ર તે બન્ધુ, અને સ્ત્રી માત્ર તે ભગિની. પક્ષપાત કોઈ પ્રકારનો નહિં. અવિચાર, અયોગ્ય પ્રતિબંધન, અસહિષ્ણુતા સર્વનો અભાવ, સ્ત્રી પુરુષ સર્વને આત્મપ્રાપ્તિનો સમાન અધિકાર.

આ મહાન કાર્યની સફળતાના પન્થમાં જેટલાં જનસમાજ તરફથી પ્રતિબંધનો નડે તેનો સંહાર કરવાને આપણે તૈયાર છીએ. આપણી સમક્ષ જે વિશાળ કાર્ય છે તેની વિકટતાનો ખ્યાલ આપણને છે; પરંતુ તેની સાથે એ મહાન આદર્શની પવિત્રતા પણ આપણે સમજીએ છીએ; અને બને તેટલો પ્રયાસ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. કારણ કે પરસ્પર સહાયભૂત થવાનો એ એક માર્ગ છે.

જનસમાજને જ્યારે આપણી અરજીસિત કર્તવ્યપરાધણતાનો ખ્યાલ આવશે ત્યારે આપણને તેઓ સાહાય્ય કરશે; અથવા પ્રતિબંધ તો નહિં જ કરે એ નિઃસંશય છે. દરેક જણ આત્મશ્રેય માટે અને સામાન્ય શ્રેય માટે પ્રયાસ કરશે-પોતાના આત્મામાં પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ જોશે-તેનાં દિવ્યદર્શન કરશે, અને જનસમાજને પરમાત્મ-પ્રાપ્તિના માર્ગમાં એક પગલું આગળ લાવવા યત્ન કરશે. તથાસ્તુ.

વડોદરા મસ્તુબાગ.
તા. ૧૨-૧૨-૧૧;

}

સૌ. શારદા મહેતા.

ઈંગ્લંડની વિજ્ઞાનસેવા અને યાંત્રિક પરાક્રમો.

પૃથ્વીની સપાટીપરના એકંદર વીસ કરોડ ચોરસ માઈલમાં લગભગ ૭ કરોડ ચોરસ માઈલ જમીનનો પ્રદેશ છે અને આમાંથી વસ્તીવાળા આશરે સવા પાંચ કરોડ ચોરસ માઈલ પર લગભગ દોઢ અબજ મનુષ્યો વસે છે. આમાંના સાઝાચાર કરોડ ચોરસ માઈલમાં એકંદરે પંચોત્તર રાજ્યો છે અને તેમાંના મોટાં વીસ સામ્રાજ્યો ચાર કરોડ ચોરસ માઈલમાં ફેલાયેલાં છે. આ સર્વ સામ્રાજ્યોમાં સર્વથી મોટું બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય છે જેનો વિસ્તાર એક કરોડ અઠાસ લાખ ચોરસ માઈલમાં ફેલાયેલો હોઈ લગભગ ૪૦ કરોડ મનુષ્યની વસ્તી તેમાં વસે છે. આવી રીતે પૃથ્વીના દરેકે દરેક ભાગમાં પ્રમદેલા અને જેની પર થી સૂર્યનારાયણ જરા વાર પણ અસ્ત પામતા નથી એવા મહાન બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર પૃથ્વીપરની સર્વ જમીનના લગભગ ૨૬ ભાગમાં ફેલાયેલો છે અને આ પ્રચંડ સામ્રાજ્યની હકુમત પૃથ્વીપરની ૬ કરતાં વધારે વસ્તીપર ચાલી રહી છે. દુનીયાના અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં આટલું બધું અને સર્વદેશી સામ્રાજ્ય કોઈ યથું નથી અને તે સ્થાપવાનું માન યુરોપ ખંડના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલા ન્દાના બ્રિટીશ ટાપુઓને મળ્યું છે કે જેનો વિસ્તાર પુરો સવા લાખ ચોરસ માઈલનો થે નથી અને વસ્તી પાંચ કરોડ કરતાં થે ઓછી છે. આ વિશાળ સામ્રાજ્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાને આ ન્દાના સરખા ટાપુની પ્રજા કેવી રીતે શક્તિવાન થઈ તે બાજુવાની ઉત્કંઠા સહજ કોઈને પણ યથા વિના રહે નહિ. સામ્રાજ્ય સ્થાપનારી પ્રજાનું શુદ્ધિપ્રાપ્ત થણા જ ઉચા પ્રકારનું વધેલું હોવું જોઈએ અને આ શક્તિ પૃથ્વી પરની તમામ મનુષ્ય પ્રજાના વધતા જતા સુધારાને આગળ વધવાને કારણમૂલક થઈ પડે છે. પ્રાચીન આર્યાવર્ત, ઇજીપ્ત, બેબીલોન, ગ્રીસ અને રોમના સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન કરવાથી જ મનુષ્યના સુધારાનો ઇતિહાસ તારવી કઢાય છે તો પછી આધુનિક મહાન સામ્રાજ્યની પ્રજાએ અર્ચાચીન વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક યુગના પ્રત્યેક આગળ વધતા પગથીયા પર સ્વાભાવિક રીતે આગળ પડતો ભાગ લીધો હોતો જ જોઈએ એ તો નિર્વિવાદ છે. આકગ્સ પ્રજાની વૈજ્ઞાનિક સેવા કદાચ અદ્વિતીય ન કહી શકાય તો પણ ખીજ કોઈ પણ પ્રજા કરતાં તે ઉતરતી તો નથી જ.

આ સામ્રાજ્યના રાજધાનિજ શહેરશાહ જ્યોર્જ પાંચમાની ન્યારે અનેક રાજનિષ્ઠ પ્રજાજન અને માંડણિક રાજઓથી વિખૂંપિત આ સામ્રાજ્યના મુખ્ય અગ્રકાર ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષેક નિમિત્તે પધરામણી યવાની છે ત્યારે આ અપૂર્વ સામ્રાજ્યની જ્ઞાનપ્રબોધિત બાવનાઓનું દિગ્દર્શન કરવા આ પત્રના તંત્રીએ જે મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે તે ખરેખર ચુર્ચર પ્રજાની રાજ્ય કરતી પ્રજા તરફની શુદ્ધાંતઃકરણ રાજનિષ્ઠાને શુદ્ધિયોગે વિશેષ તીવ્ર કર્યા વિના નહિ જ રહે. આ વિખ્યાત પ્રજાનાં શુદ્ધિચાતુર્યના દિગ્દર્શનમાં આ પ્રજાની વિજ્ઞાનસેવાને કંઈ નાનું સુનું સ્થાન આપી શકાય તેમ નથી અને તે સેવાનું યથાર્થ સંપૂર્ણ રેખાદર્શન કરવાને લેખક કોઈ રીતે લાયક નથી તો પણ જે થોડો ઘણો યથાશક્તિ શ્રમ કરેલો છે તે કોઈ રીતે વ્યર્થ નહિ જ જાય એવી ખાત્રી છે.

ગ્રીસ અને રોમના સુવર્ણયુગ યુગ પછી યુરોપમાં ચારે મેરે ધર્મોપપણને લઇને જે અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો તેમાંથી ગ્રીક અને ચાહુદી તત્ત્વજ્ઞાનના પાશ્ચાત્ય યુરોપ અંકમાં કૂસેડના ધામક યુદ્ધને લઈ થયેલા ફેલાવાથી ધીમે ધીમે જાગૃતિ થવા પામી હતી. અર્વાચીન સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિની શરૂવાત પ્રચલિત ધર્મ વિરુદ્ધ નિષેધમત લોકોમાં પ્રસરવાથી થવા માંડી હતી.

મધ્યકાળની અવસ્થામાંથી ઉન્નત યર્ધ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ નૈતિક, માનસિક અને આર્થિક જ્ઞાન તરફ દોરાર્ધ હતી. અને સોળમાં સૈકાની શરૂવાતમાં લગભગ યુરોપમાં સર્વત્ર આ સુધારણાનો પવન જોરથી ટુકાર્ધ રહ્યો હતો. ખ્રિસ્તીમાં ખરેખરા બીટીશ ટાપુમાં પણ આ પવનની અસર કંઈ થોડી ઘણી યર્ધ નહોતી. પ્રજાના આચાર વિચાર અંધ ધાર્મિક દશામાંથી સામાજિક આર્થિક ઉન્નતિ તરફ વળ્યા હતા. આ અરસામાં ઇંગ્લંડે એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાને જન્મ આપ્યો હતો. ફ્રાન્સીસ બેકનને (૧૫૬૧-૧૬૨૬) પ્રથમ પોતાના તત્ત્વવિચારો સૃષ્ટિકર્મના નિયમોનું બારીક નિરીક્ષણ અને અધ્યયન કરી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને વિશાળ વિજ્ઞાનમાં પ્રદુક્ષિત કરવા તરફ ખંતથી પ્રયોજ્યા હતા. જેનાં પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ ધીમે ધીમે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને પ્રાપ્ત થતી ગઈ હતી. તેણે પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન એરીસ્ટોટલની સામાન્ય ઉપરથી વિશેષ ઉપર ઊતરવાની ન્યાયપદ્ધતિ (Deductive) નો તિરસ્કાર કર્યો અને વિશેષ અખતરાઓ પરથી સામાન્ય સત્ય શોધી સિદ્ધાંત પર આવવાની (Inductive) વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય પ્રજાની વૈજ્ઞાનિક અને તેને લઈ ઔદ્યોગિક ઉન્નતિનું બીજ વાવવાનું માન આઠમી પ્રજાના તત્ત્વજ્ઞાને મળ્યું છે.

આ યજ્ઞવળને લઈને તરત જ ઇંગ્લંડમાં બીજા ચાર્લ્સ રાજાના વખતમાં ઈ. સ. ૧૬૬૩ માં એક રોયલ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ હતી. જે સંસ્થાએ સૃષ્ટિકર્મના તત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરી વિધેયન કરવાનું કર્તવ્ય સ્વીકાર્યું હતું. “ભૌતિકશાસ્ત્ર, પ્રાણીજ્ઞાન, ભૂમિતિ, ખગોળ, નૌકાશાસ્ત્ર, યત્રક્રિયા, લોહચુમ્બકજ્ઞાન, રસાયન” વિગેરે શાસ્ત્રોનો વિગતથી અભ્યાસ કરી તે જ્ઞાન દેશવિદેશમાં પ્રસારવા માટે આ સંસ્થા યોજનાઈ હતી. ડૉ. ગ્રાઉચ વિગેરે કેટલાયેક વિદ્વાનો જે ધાર્મિક લાગણીથી અંધ થઈ ગયા હતા તેઓ આ સંસ્થા વિરુદ્ધ પડ્યા હતાં છતાં રોબર્ટ બોયલ (૧૬૨૬-૧૬૯૧) વાયુના દબાણના નિયમો બારીકીથી તપાસવા લાગ્યો. તેણે રસાયન પદાર્થની કલ્પના જુના ગ્રીક વિચારો વિરુદ્ધ કરી મૂળતત્ત્વોની કલ્પના પ્રચલિત કરી. આ પ્રમાણે શુદ્ધ રસાયનશાસ્ત્રનો પાયો અંગ્રેજ વિદ્વાન બોયલે નાંખ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. સર ક્રીસ્ટોફર રૅન (૧૬૩૧-૧૬૮૦) તે બોયલનો સહચર હતો. તેણે એક મોટા સ્થપતિની પદ્ધતિ મેળવી હતી. પહેલાં તે આદર્શમાં ખગોળશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો અને પછી રોયલ સોસાયટીનો અધ્યક્ષ થયો હતો. લન્ડન શહેર ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં બ્યારે ભયંકર આગમાં બળી ગયું ત્યાર પછી નવા લન્ડન શહેરની ઘણી ખરી યોજના આ મહાન સ્થપતિએ જ કરી હતી. સેંટપોલનું ભવ્ય દેવાલય તેણે પાછું બાંધ્યું તે શિવાય ઇંગ્લાંડના કેટલાંક ભવ્ય મકાનોની રચના તેણે જ ચોજાઈ હતી. હન્ટર પ્રાણીના અવધવોનો વ્યવસ્થા કરી અવધવરચનાના શાસ્ત્રનો પાયો નાંખ્યો હતો. પ્રાણી અને વનસ્પતિઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં જાહોન રૅ અને વીલ્હીમી રૅકાયા હતા. આ પ્રમાણે ધાર્મિક સુધારણા પછી વૈજ્ઞાનિક

જ્ઞાનનો અભ્યુદય ઇંગ્લંડમાં ધીમે ધીમે વધવા માંડ્યો હતો. રાયલ સોસાયટીના અનેક વિદ્વાનોમાંથી સર ઐસેક ન્યુટનની (૧૬૪૨-૧૭૨૭) કીર્તિ સઘળા યુરોપમાં સર્વના પ્રકાશની માફક પ્રસરી રહી હતી. ગણિતશાસ્ત્રનો અગાધ અભ્યાસ કરી અનેક નવા નવા ગણિત સિદ્ધાંતો તેણે સ્થાપિત કર્યા અને સૃષ્ટિક્રમના નિરોક્ષણને ઉપયોગી એવી કેટલીક સૂક્ષ્મ ગણિતની પદ્ધતિ સ્થાપિત કરી. પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી તેની રચનાના નવા જ વિચારો પ્રસિદ્ધ કર્યા અને ખગોળના તારાગણ અને ગ્રહમંડળને માટે સર્વવિશ્વવ્યાપી એવો ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરી આપ્યો કે જેથી ખગોળના દિવ્ય પદાર્થોની ગતિઓનું ગણિત કરવા માટે ચોક્કસ નિયમ જડવાથી એક પછી એક મહાન શોધો થવા માંડી. આ પ્રમાણે આ મહાન ગણિતશાસ્ત્રાની કીર્તિને વૈજ્ઞાનિક પ્રદેશમાં પહોંચી વળવા હજી સુધી કોઈ બીજો સમર્થ થયો નથી એમ કહીએ તો ચાલી શકે. ન્યુટનના ગણિતશાસ્ત્રના મહાન નિયમોથી યોગ્યતામાં ગણિતની મદદ વડે એકમંડલ હેલીએ (૧૬૫૬-૧૭૪૨) સૂર્યનું અંતર ચોક્કસ પ્રથમ માપ્યું. ધૂમકેતુ વખતસર પાછા આવે છે એનું સિદ્ધ કરી આપ્યું, અને શુક્ર અને બુધનું સૂર્યબિંદુ પરથી પ્રસાર થઈ જવાનો કાળ નિર્ણય કર્યો. આ પ્રમાણે ગણિતનું પ્રાબલ્ય વધતું જતું હતું ત્યારે રાસાયણિક પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરવામાં સ્પીડન હેર્ડિસ (૧૬૭૭-૧૭૬૧) રાકાયેસો હતો તેણે પ્રથમ હવામાંથી કાર્બોનિક એસીડ ગાસ છુટા પાડ્યો જે પરથી પાછળથી જોસેફ પ્રીસ્ટલીએ (૧૭૩૩-૧૮૦૪) એકસીજન વાયુ હવામાંથી છુટા પાડ્યો અને પૃથ્વી પરના સજીવ પદાર્થોના જીવન માટે તે કેટલો ઉપયોગી છે તે બતાવી આપ્યું. આ પ્રમાણે હવા જે પ્રાચીનકાળથી એક જ પદાર્થ છે એમ મનાતી હતી તે જુદા જુદા વાયુઓની બનેલી છે એનું પ્રથમ અંગ્રેજ વિદ્વાને શોધી કાઢ્યું. પહેલ વહેલું સોડાગ્રાઈડ બનાવવાનું માન પણ આજ વિદ્વાનને મળ્યું છે. હેન્રી કેવન્ડીશ (૧૭૩૧-૧૮૧૦) આ જમાનાનો એક પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાની થઈ ગયો તેણે પૃથ્વીનું વજન નક્કી કર્યું તેનો મહાન શોધ પાણીનું પૃથક્કરણ છે. જહોન ડાલ્ટને (૧૭૬૬-૧૮૪૪) પ્રથમ રાસાયણિક સમિશ્રણનો ખુલાસો પદાર્થની અણુમય રચનાની કલ્પનાથી કર્યો. સર હ્યુમ્ફ્રી ડેવીએ (૧૭૮૮-૧૮૨૯) વિદ્યુતશક્તિની મદદ વડે પદાર્થોનું પૃથક્કરણ શરૂ કર્યું તેની મહાન શોધ તો ક્લોરિનની ખાણમાં સળગી ઉઠે એવી હવામાં લઈ જવાનો સહી સલામત દીવો છે કે જેનાથી તેનું નામ સર્વ ઠંડાણે અમર થઈ ગયું છે. ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં તે રાયલ સોસાયટીનો અધ્યક્ષ થયો હતો. સર વીલીયમ હર્શલે (૧૭૩૮-૧૮૨૨) આ જમાનામાં ખગોળશાસ્ત્રમાં શોધો યજ્ઞાવી હતી. અને તેણે યુરેનસના ગ્રહની શોધ કરી હતી અને રાયલ સોસાયટીમાં પાંચ હજાર તારાઓનું અને વાયુમય તારાઓનું પત્રક રજૂ કર્યું હતું. આ વખતે ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો જન્મ થયો હતો અને જેમ્સ હટને (૧૭૨૬-૧૭૯૬) પૃથ્વીની રચના સંબંધીની કલ્પના બહાર પાડી હતી. વીલીયમ સ્ત્રીએ (૧૭૬૯-૧૮૩૯) જુદા જુદા યુરોનો જીવોની નિરાનીઓ ઉપરથી અભ્યાસ કર્યો હતો. અને ઇંગ્લંડ અને વેલ્સના ભૂસ્તરનો વિગતવાર નકશો બહાર પાડ્યો હતો.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની દરેકે દરેક શાખાઓમાં જ્યારે ૧૭ અને ૧૮ મી સદીમાં નવી નવી શોધો ચાલી રહી ત્યારે તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ ઔદ્યોગિક જીવનપર થવા વિના રહ્યું નહિ હતું. વધતા જતા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી કુદરતના બળોનો ઉપયોગ મનુષ્યોપયોગી કાર્યમાં વિશેષ ને વિશેષ લેવાને જુદી જુદી યંત્રરચનાઓની શોધ થવા માંડી. યંત્રશાસ્ત્રીઓને આ

પ્રમાણે વિજ્ઞાનની મદદથી જુદી જુદી યંત્રરચનાઓથી ઔદ્યોગિક પેદાશ ઉત્પન્ન કરવા પાછળ અસંખ્ય મજુરોની મદદ લેવી પડે છે. અને તેને લઈ રવાનાવિક રીતે જનસમાજની વહે-ચણીમાં એક નવો જ ફેરફાર થઈ જાય છે. જેને પરિણામે હાલના જમાનાના ઔદ્યોગિક મોટા શહેરોની રચાપના થઈ છે. આ યંત્રોમાં વરાળ યંત્ર સૌથી મુખ્ય છે. વરાળખળનો ઉપયોગ પ્રાચીન વખતમાં એલેક્સેન્ડ્રીયાના હીરોને કર્યો હતો પણ ૧૭ મી સદીમાં માત્ર જુદી જુદી વરાળયંત્રરચનાઓ કરવામાં આવી હતી જેમાં માર્કીસ આંદ્રુ વુરસેરટરનું યંત્ર મુખ્ય છે. કેપ્ટન થોમસ સેવરીયે ઈ. સ. ૧૬૯૮ માં ખાણોમાંથી પાણી ખેંચી લેવા પ્રથમ વરાળયંત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને જેમ્સ વોટ (૧૭૩૬-૧૮૧૯) વરાળયંત્રની રચનામાં ધણો જ સુધારો કર્યો હતો અને હાલનું વરાળયંત્ર તેણે પ્રચલિત કર્યું.

વરાળયંત્રના શોધથી કપડાં વણવાનું કામ જે અત્યાર લગી માત્ર હાથની મદદથી જ કરવામાં આવતું હતું તેમાં એકદમ આ બળથી ઘણો જ ફાયદો થયો. અને વણાટની યંત્ર રચનામાં એકદમ ઘણો જ સુધારો થયો. ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં જેમ્સ હારઝીવે (૧૭૨૦-૧૭૭૮) ૩ પીંજવાનો અને કાંતવાનો સયો બનાવી કાઢ્યો. સર રીચર્ડ આર્ક્રાઇટ (૧૭૩૨-૧૭૯૨) ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં કાંતવાનું બોખું તૈયાર કર્યું અને ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં ક્રોમ્પ્ટને હારઝીવ અને આર્ક્રાઇટની યંત્રરચનાનું બેગ્રણ કરી કાંતવાનું “મ્યુલ” તૈયાર કર્યું, એડમન્ડ કાર્ટ રાઇટ ઈ. સ. ૧૭૮૫ માં પહેલ વહેલી વરાળયંત્રથી ચાલતી વણાટની શાળ શોધી કાઢી. આ પ્રમાણે રૂના કપડાં બનાવવાનો હુત્તર ઈંગ્લંડમાં પ્રથમ જ સૌથી વધારે આગળ પડી આવ્યો જેને લઈ ઈંગ્લંડની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ જગજગદેર થઈ રહી. દુનીયામાં એક સુધરેલાં માથુસને કપડાં વિના ચાલતું નથી. અને જનસમાજની સુધારણાનું મુખ્ય લક્ષણ જલદી ધોળને સાફ થઈ શકે એવાં સોંધાં સુતરનાં કપડાં જ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ઈંગ્લંડમાં જે કે ૩ પાકતું નથી તો પણ તેની યંત્રરચનાની આ ફત્તેહથી દેશ દેશાવરથી ૩ ઈંગ્લંડમાં ઘસડાઈ આવવા લાગ્યું અને તેનાં વરાળશક્તિથી બનાવેલાં સોંધાં કપડાં બનાવવાનો ઉદ્યમ ધીમે ધીમે ઈંગ્લંડમાં વધી પડ્યો. આ વખતના ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્રના નામાંકિત પંડિત એડમ સ્મીથ જણાવે છે કે તે વખતમાં લૅકેશાયર પરગણામાં લગભગ ચાલીસ હજાર મજુરો સુતરના ધંધામાં રોકાયેલા હતા. ઈંગ્લંડનો સુતરનો વેપાર અત્યાર સુધીમાં તો એટલો તો આગળ વધી પડ્યો છે કે એક વરસમાં લગભગ દોઢ અબજ રૂપૈયાનો માલ પેદા થાય છે સુતરની મીલોના ઉદ્યોગને લઈ ઈંગ્લંડના લૅકેશાયર પરગણામાં મોટામોટા શહેરો એકદમ વધી પડ્યાં છે.

ઈંગ્લંડની યંત્રશાસ્ત્રની શોધ એકદમ આગળ વધી પડવાનું એક મુખ્ય કારણ ઈંગ્લંડનું હુત્તર છે. કોલસાની ખાણો જે કે ઈસ્વીસનની તેરમી સદીથી શરૂ થઈ હતી તો પણ વરાળયંત્રના શોધથી કોલસાનો ખપ વધવા માંડ્યો. અને તેને પુરા પડવા કોલસાની પેદાશ ઈંગ્લંડમાં હજી સુધી પુરતી છે. આખી પૃથ્વી પર લગભગ ૨૮ અબજ મણ કોલસો દર સાલ નીકળે છે તેમાંથી એકલા બ્રીટીશ ટાપુમાંથી જ લગભગ બાર અબજ મણ તો મળી આવે છે. ઈંગ્લંડનું ખીજું મહત્ત્વનું ખનિજ લોખંડ છે. અને લોખંડ આ જુદા જુદા શોધોને લઈ સુધારાનું મુખ્ય સાધન થઈ પડ્યું છે. આખી પૃથ્વી પરથી કોઈ જાદુને લઈ સમગ્ર

લોખંડ સોનું બની જાય તો મનુષ્ય આગળ કરતાં વધારે તાલેવાન થવાને બદલે ગરીબ થઈ જાય, કારણ કે જનસમાજનું બધારણ બધું લોખંડ પરજ આવલખેલું છે. અને લોખંડ વિના મનુષ્યને જંગલી દશા પાછી પ્રાપ્ત થાય. લોખંડ અને તેથી પણ વધારે મજબુત લોખંડની કાર્બનમિશ્ર ધાતુ પોલાદ મનુષ્યને કેટલી સવડ કરી આપે છે તેનો ખ્યાલ ઓગણીસમી સદીમાં થયેલી એક પછી એક મોટી ઔદ્યોગિક શોધો પરથી સહજ આવી શકે છે. લોખંડ આજકાલ સુલેહમાં અને લગાઈમાં મોટું સાધન થઈ પડ્યું છે. અને ઈંગ્લેન્ડની આટલી બધી અભિવૃદ્ધિનું મુખ્ય કારણ આ ઉત્તમ ધાતુનો ઉપયોગ જ છે. પૃથ્વી પર એકંદર હાલ દર સાલ અઢી અબજ મણુ લોખંડ નીકળે છે જેમાંથી ઈંગ્લેન્ડમાં એકંદરે લગભગ છપન કરોડ મણુ પેદા થાય છે. સતરમી સદી સુધી તો આ અમૂલ્ય ધાતુની ખરી કીંમત ઈંગ્લેન્ડમાં માલૂમ નહોતી અને ખનીજ લોખંડને શુદ્ધ કરવાની ઘણી જુની અને કઠંગી રીતો પ્રચલિત હતી પણ જેમ જેમ યાંત્રિક શોધો થવાથી શુદ્ધ લોખંડની જરૂર વિશેષ પડવા લાગી તેમ તેમ આ રીતમાં એકદમ સુધારો થવા લાગ્યો. પહેલાં તો લોખંડની ભટ્ટીમાં લાકડાના બાળેલા કોપલા વાપરવામાં આવતા હતા. અને તેને લઈ ઈંગ્લેન્ડના મોટા મોટા જંગલો ખાલી થઈ ગયાં. લૉર્ડ એડવર્ડ ડાલીયે પહેલી વાર ખનીજ કોલસાનો ઉપયોગ લોખંડની ભટ્ટીમાં કર્યો પણ આ રીત એકદમ પ્રચલિત થઈ નહીં. અને છેક ઈ. સ. ૧૭૫૦ સુધી ઈંગ્લેન્ડમાં જુની રીતે જ થોડું ઘણું લોખંડ મેળવાતું હતું. પણ એએદમ ડરબીયે, ડાલીની રીતનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો. આથી લોખંડ, કોલસો અને ચુનાનો જથ્થો ઈંગ્લેન્ડમાં ઘણો પાસે પાસે હોવાથી લોખંડનો વેપાર એકદમ ધમધાકાર વધી પડ્યો. રેનોલ્સ, હન્ટસમેન, કોર્ટ, બેસીમર, મુશેટ, રોબક, નીક્સન, ગીલ્ડરીટ, થોમસ અને સાઈમન્સના ભટ્ટીમાં કરેલા એક પછી એક સુધારાથી લોખંડ અને પોલાદ ઈંગ્લેન્ડનું મુખ્ય ઔદ્યોગિક સાધન થઈ પડ્યું છે.

લૉર્ડ બેકને લખ્યું છે કે રાષ્ટ્રની ઉત્તતિ માટે ત્રણ સાધનો આવશ્યક છે, એક તો ફળદ્રુપ જમીન, મોટા મોટા કારખાનાં, અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવાનું સહેલું સાધન. આ પ્રમાણે ઈંગ્લેન્ડની અભિવૃદ્ધિ માટે અરાધમી સદીમાં ડયૂક ઑફ બ્રેડફોર્ડ, અને ડયૂક ઑફ નોર્થ ફોર્ક ઈંગ્લેન્ડની ખેતીવાડીના અને ઢોરોના સંરક્ષણના સુધારા માટે ઘણા મહાન પ્રયાસો કર્યા હતા. કારખાનાઓની જમાવટ વરાળચંત્રના શોધથી ક્યારની થે થઈ ચુકી હતી. અને વ્યવહાર માટે રસ્તાઓ અને નહેરોનું કામ ચંત્રશાસ્ત્રીયોએ ક્યારનુંયે શરૂ કર્યું હતું. ઈંગ્લેન્ડના મોટા મોટા રસ્તાઓની મજબુતી કરવાનું માન મેકેડમ અને ટેલ્ફર્ડ નામના ચંત્રશાસ્ત્રીયોને ધટે છે. જેમ્સ બ્રીન્ડલીયે (૧૬૧૬-૭૨) પુરસ્તીથી મેન્ચેસ્ટર સુધીની બ્રીજવેલર નહેર તૈયાર કરી હતી જેની લંબાઈ લગભગ ૭૭૬ માઈલ છે. જહોન સ્મીટન (૧૭૨૪-૧૭૯૨) આ જમાનાનો મોટો બાંધકામનો ચંત્રશાસ્ત્રી થઈ ગયો છે. તેણે દરીયામાં બહાણની ગતિ માપવાનું ચંત્ર તથા સુધારેલું હોકાયંત્ર શોધી કાઢ્યું છે. ઈંગ્લેન્ડમાં સૌથી મોટી દીવાલંડી જે એડીસનની છે તે તેણે બાંધી છે અને ફોર્થ અને ક્લાઈડની નહેર પર તેણે કામ કર્યું હતું. જહોન રેની પણ એક પ્રખ્યાત ચંત્રશાસ્ત્રી થઈ ગયો છે તેણે સાઉથ આર્ક, વોટરલુ અને અને લન્ડનના પુલો ટેમ્સ નદી પર બાંધ્યા છે. બીજી કેટલીક નહેરો પણ તેણે બાંધી છે. લન્ડન, ઇસ્ટ ઇન્ડીયા અને વેસ્ટ ઇન્ડીયાના ડકકા પણ તેણે બાંધ્યા છે. ક્વીન્સફેરી, હોલીરોડ

અને કીમ્સ ટાઉનના બારાં પણુ તેણે બાંધ્યાં છે. પોર્ટ રમાઉથ, અને પીમાઉથનાં દરીવાઈ નૌકા બાંધવાનાં કારખાનાં પણુ તેણે બાંધ્યાં છે. આ મહાન સ્થપતિયો અને યંત્રશાસ્ત્રીયો ઈંગ્લંડની સમૃદ્ધિનાં હારે ઉધાડવામાં મશગુર હતા ત્યારે જોશીયા વેન્જલુડ (૧૭૩૦-૯૫) ઈંગ્લંડનો ચીનાઈ માટી કામનો ઉદ્યોગ ખીલવવામાં રોકાયો હતો. આ હુન્નર પ્રથમ ચીન-માંથી યુરોપમાં ફેસડન શહેરમાં શરૂ થયો હતો પણુ ઈંગ્લંડમાં ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં સ્વદેશી હુન્નર ખીલવવાનું માન તો વેન્જલુડને જ છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં વીલીયમ હાર્વીયે પ્રથમ શરીરમાં લોહીના ફરવાનો વાસ્તવિક નિયમ શોધી કાઢ્યા પછી જહોન હંટરના હાથ નીચે તેવાર થયેલા જેનરેયે ગૌ શીતળાનો ચેપ લેવાનું શોધી કાઢ્યું હતું.

અરાધમી સદીમાં આવી રીતે ઈંગ્લંડમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિનો પ્રારંભ ક્યારનોયે થઈ ચુક્યો હતો. અને બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનો સૂર્યોદય પણુ દુનીયાના ઘણા ખરા પ્રદેશોમાં ધીમે ધીમે થવા જ લાગ્યો હતો. ઇસ્તિસનની ઓગણીસમી સદી બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની બાલ્યાવસ્થામાંથી પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવવાનો કાળ ગણી શકાય. હાલ વીસમી સદીની શરૂવાતમાં સામ્રાજ્ય પૂર્ણ યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ છે. મનુષ્ય જેમ આ મુખ્યાવસ્થામાં જગતના અનુભવોના ટક્કાઓથી ધસ્ય છે તેમ આ સામ્રાજ્યને અનેક પ્રકારના અનુભવો આ સદીમાં મળ્યા છે અને ઘણે ખરે બારીક પ્રસંગે તે ઘણા ચાતુર્યથી ફતેહમંદ નીવડી આવેલ છે. તે ઉપરથી તેની ભર યુવાવસ્થાનો કાળ ઘણો જ દીર્ઘાયુષી અને ચરિતાર્થી થાય એ સાહજિક છે.

આ મહાન સામ્રાજ્ય નિયત્રિત પ્રબળે ઓગણીસમી સદીની મુખ્યાવસ્થામાં કરેલી તમામ વિજ્ઞાનસેવાઓ અને યાંત્રિક પરાક્રમોનો સંપૂર્ણ હેવાલ આપવો આજ સ્થલસંકેતને લાઇને તફાવત અશક્ય જ છે તો પણુ થોડા ઘણા અગત્યના મહાન વૈજ્ઞાનિક શોધો અને યાંત્રિક વિજ્ઞાનોની નામગણીના કરીને સતોષ માનીશું.

શુદ્ધ વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં ચારે બાજુએ જુદી જુદી શાખાઓમાં એટલો બધો તો વધારો થવા લાગ્યો હતો કે અસંખ્ય વિદ્વાનો પોતપોતાના કાર્યમાં મશગુલ રહી રાત્ર દિવસ વિજ્ઞાનસેવા કર્યા જ કરતા હતા. અને જે અમૂલ્ય સેવાનું ફળ આજકાલ વરાળખળ અને વિદ્યુત્પ્રજ્વલિતના જુદા જુદા સાધનોથી મનુષ્યોપયોગમાં લેવામાં આવે છે તે જ કદાચ અસ ગણી શકાય.

વિદ્યુત્પ્રજ્વલિતના એક પછી એક અખ્તરાઓ કરી મીશાઇલ ફ્રેરાડે, ક્લાર્ક ગ્રેફેલ, અને લોર્ડ કેલ્વીને વિદ્યુત્પ્રજ્વલિતને મનુષ્યનું એક અમૂલ્ય સાધન બનાવી આપ્યું છે; તે કંઈ ઈંગ્લાંડની મનુષ્ય જાતને માટે નાની સુની સેવા કદી ગણી શકાય જ નહિ.

આર્લેસ ડારવીન અને આર્લેસ ડાલેસે પ્રાણીઓની જાતીય ભેદનું રહસ્ય જાણવા માટે અનેક મહાન અખ્તરાઓ કરી સ્થિતિમાં ઉત્ક્રાન્તિનો મહાન સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ રીતે બતાવી આપ્યો છે. આ નિયમને થોમસ હક્સલીયે ઘણો જ લોકપ્રિય કર્યો છે અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરે આ ઉત્ક્રાન્તિસિદ્ધાંત પરથી વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વજ્ઞાન જ ઉભું કર્યું છે.

સર આર્થર લાઇલ અને સર રોડરીક મસ્કીસને જૂસ્તર શાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી તેને મોક્ષ વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપ્યું છું. મીસરે આ નવા શાસ્ત્રને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં ઉતારી અતિ લોકપ્રિય બનાવ્યું. ટીન્ડલ અને લોર્ડ કેલ્વીને યાંત્રિકશાસ્ત્રની અમુલ્ય સેવા બજાવી છે. થોમસ ગ્રેહામ અને સર હેન્રી રોસ્કો રસાયણશાસ્ત્રના અગ્રણી વિદ્વાનો હતા. સર જોહાન હર્શલ તેના પિતા સર વીલીયમ હર્શલની ખગોળશાસ્ત્રની કીર્તિ ટકાવી રહ્યો હતો. ઈંગ્લેન્ડમાં એડમ્સે અને જરમનીમાં લીલીરીરે સર આલ્બ્રેક્ટ ન્યૂટનના ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતની અને સ્ક્રમગણિતની કીર્તિ નેચરનના ગ્રહની શોધ કરી અનન્ત કાળ સુધી અમર કરી મુકી છે. સર રોબર્ટ બ્રાઉને અનેક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો લખી ખગોળશાસ્ત્ર લોકપ્રિય કર્યું છે.

ઈ. સ. ૧૬૬૦ માં ઉપર નોંધેલ ગયા તે પ્રમાણે રાયલ સોસાયટીની મહાન સંસ્થાની સ્થાપના થયા પછી ગ્રાનીયની વેધશાળા ઈ. સ. ૧૬૭૫ માં સ્થપાઈ હતી. ત્યાર પછી ઓગ-ણીસમી સદીમાં મોટી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા બ્રીટીશ એસોસીએશનને નામે ઈ. સ. ૧૮૩૧ માં સ્થપાઈ છે. જેની આજ સુધી દર વર્ષે, ઈંગ્લેન્ડ સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડના એકત્ર સભ્યના કોઈ પણ મોટા શહેરમાં એક જાહેર સભા એકઠી થાય છે. સર ટેવીડ બ્યુટર આ સંસ્થાનો મુખ્ય સ્થાપક હતો. આ સંસ્થાના લગભગ ૫૦૦૦૦ સભાસદો છે. આ સંસ્થાના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડી નાંખવામાં આવ્યા છે. ૧. ગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્ર. ૨. રસાયણશાસ્ત્ર. ૩. જૂસ્તરશાસ્ત્ર. ૪. પ્રાણીશાસ્ત્ર. ૫. ખગોળશાસ્ત્ર. ૬. અર્થશાસ્ત્ર. ૭. યંત્રશાસ્ત્ર. ૮. મનુષ્યવિદ્યા. ૯. અંગરચનાતું શાસ્ત્ર. ૧૦. વનસ્પતિ શાસ્ત્ર. ૧૧ કેળવણીનું શાસ્ત્ર. આ સંસ્થામાં ઈંગ્લેન્ડના તમામ વિજ્ઞાનરસિકો પોતાના જ્ઞાનનો લાભ દર વર્ષે આપે જાય છે અને પ્રત્યેક વર્ષે ઈંગ્લેન્ડે વિજ્ઞાન સેવા કેટલી કરી છે તેનો હિસાબ થાય છે.

વિજ્ઞાનોત્તેજ બીજી સંસ્થા બ્રીટીશ સંપ્રદરશ્યાન છે જે ઈ. સ. ૧૭૫૩માં સ્થપાયું હતું પણ તેનો ખરા ઉપયોગ ઈ. સ. ૧૮૪૭ થી થવા લાગ્યો છે. આ સંપ્રદરશ્યાનમાં એક પ્રયંત્ર ગ્રંથસંચય છે જેનો લાભ ગમે તે લઈ શકે છે. અને પોતાની યથાશક્તિ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની સેવા બજાવી શકે છે. આ સંપ્રદરશ્યાનનો પ્રાણી અને વનસ્પતિ વિભાગ ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં છુટો પાડી સાઉથ કેન્સિંગ્ટનમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે. આ શિવાય વિજ્ઞાનના દરેક જુદા જુદા વિભાગની જુદી જુદી સંસ્થા છે જે પોતપોતાના પ્રદેશમાં યથા-શક્તિ સેવા બજાવ્યા જ કરે છે.

આ સદીની ઔદ્યોગિક દિશા તરફ વળીએ તો અંતર વ્યવહારનું મોટું સાધન રેલ્વે તરફ સદજ નજર જાય છે. સત્તરમા સૈકાની અધવચે ન્યુ કેસલની ખાણોમાંથી કોલસો લઈ જવા માટે પ્રથમ લાકડાના પાટાની સડક શરૂ થઈ હતી અને ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં પ્રથમ પાર્લામેન્ટે વેન્ડસવથથી કોલ્ડન સુધીનો યોખંડના પાટાનો રસ્તો (ટ્રાન્કે) મંજૂર કર્યો હતો. અને ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં કેર્નવોસની ખાણવાળા રીચર્ડ રીલીથી પ્રથમ વરાળચંત્રનો ઉપયોગ આ રસ્તા પર કર્યો હતો. આપણે આગળ નોંધેલ ગયા તે પ્રમાણે વરાળચંત્રનો પ્રથમ ઉપયોગ ૧૫માં તથા બીજો જરૂરીયાતનો સમાન બનાવવામાં કરવામાં આવ્યો હતો એટલે હવે અપાટ

બંધ તૈયાર થતા માલને ઝપાટાબંધ લઈ જવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી. જ્યોર્જ સ્ટીવ-
નસને (૧૭૮૧-૧૮૪૮) પ્રથમ કીલીગવર્થની કોલસાની ખાણમાં ટ્રાન્કે પર ચાલવાને
એક વરાળયંત્ર બનાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં ઉત્તારઓને લઈ જવા માટે પ્રથમ રેલ્વે
સ્ટોકોને અને ડાર્લીંગ્ટન વચ્ચે કરવામાં હતી તે પર તેણે વરાળયંત્ર ચલાવ્યું હતું. આ ગા-
ડીનો વેગ કલાકના પાંચથી છ માઈલનો હતો. પણ લીવરપુલથી માન્ચેસ્ટરની રેલ્વે જે
ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં શરૂ કરવામાં આવી હતી તે ઉપર તેણે “રોકેટ” નામનું ઇન્જન ચલાવ્યું
હતું જેનો વેગ કલાકના લગભગ ૩૦ માઈલનો હતો. આ પછી ઈંગ્લેન્ડમાં એક પછી એક
રેલ્વે લાંબો શરૂ થઈ ગઈ હતી અને હાલ ભાગ્યે પૃથ્વી પર થોડા જ પ્રદેશો હશે જ્યાં
આ નવા વ્યવહારનું સાધન દાખલ થયું નહિ હોય.

વરાળયંત્રની જમીન પર ફોતેહ થયા પછી તરત જ તેનો દરીયા પર પણ જથ થયો
હતો. પહેલ વહેલી વરાળથી ચાલતી હોડી સ્કોટલેન્ડની એક નહેરમાં સીમીંગ્ટને ચલાવી
હતી અને ત્યાર પછી “કોમેટ” નામની આગબોટ ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં હેન્નીગેલે કલાઈડ
નદીમાં ઝુકારી હતી. ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં આટલાંટીક મહાસાગર “સેનેના” આગબોટે છવીસ
દોવસમાં પહેલી વાર ઓળંગ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૩૮ પછી તો આગબોટનો નીચમસર વ્યવ-
હાર આ મહાસાગરમાં શરૂ થયો હતો. સમુદ્રમાં એક પછી એક બોટ બોટી આગબોટો દોડવા
લાગી અને અત્યારે તેમની સંખ્યાનો તો સુમાર જ નથી.

વરાળયંત્રની આ ફોતેહથી મનુષ્ય વ્યવહારના દરેક સાધનોમાં વધારો થતો જ ગયો.
રેલ્વે સડકો લઈ જવા માટે વચ્ચે આવતાં અનેક વિધો દૂર કરવા માટે મોટામોટા પૂલો
અને બુગદાંઓ બાંધવાના મહાન પરાક્રમો કરવાની જરૂર પડી. પહેલાના રસ્તાઓ પરના
પૂલો પથ્થર, ઈંટો કે લાકડાના બાંધવામાં આવતા હતા પણ હવે તો લોખંડના મોટામોટા
બનાવેલા પાટડાઓનો ઉપયોગ કરી પૂલો બાંધવામાં આવે છે. રોબર્ટ સ્ટીવન્સને મીના-
યની સામુદ્ર ધુની પર એક મોટો લોખંડના લુંગળાનો પૂલ જે બ્રિટાનીયા પૂલ તરીકે
ઓળખાય છે તે બાંધ્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં ફોર્થ બ્રિજ બંધાઈ રહ્યો. આ ગંભીર પુલ
એ મોટા ૧૭૦૦ ફીટના ગાળાની કમાનો પર લટકી રહ્યો છે અને લગભગ ૫૧૦૦૦ ટન
પોલાદ આ પુલમાં પેસી ગયું છે. લન્ડનનો પ્રખ્યાત ટાવર બ્રિજ ૧૮૯૪ માં ખુલ્લો ઝુકાયો
અને બ્રિટાનીયા પુલની પાસે મીનાઈ સામુદ્ર ધુની પર એક જુલતો પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે.

સેવર્ન નદી તળે એક મોટું બુગદું ઈ. સ. ૧૮૭૩ થી ૮૫ સુધીમાં બાંધવામાં આવ્યું
હતું. ટેમ્સ નદી તળે પહેલ વહેલે ઇસેમ્પાઈડ બ્રેનલે ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં એક મોટું બુગદું
પાડ્યું હતું. ટેમ્સ નદી તળે આજ એકદરે નવ બુગદાં છે અને લન્ડન શહેરને તળીયે
બુગદાંઓ કરી રેલ્વે લઈ જવામાં આવી છે વ્યવહારની વિશેષ સગવડ તો વીજળીના તારની
શોધથી થઈ છે ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં કુક અને બ્રીટીશ્ટનને પહેલી વાર તારની લાઈન લન્ડન
અને પ્લેક વોલની રેલ્વે લાઈન પર નાંખી હતી. સઘળા દેશ પર પછી તારનાં દોરડાં ફરી
વ્યાં ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં ડેવરથી કેલે સુધી દરીયામાં દોરડું નાંખ્યું હતું અને ઈ. સ.
૧૮૬૬ માં “ધી ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન” સ્ટીમરમાંથી પહેલી વાર આટલાંટીક મહાસાગરમાં આવેલેન્ડથી

ન્યુ ફાઉન્ડેશન્સ સુધી જારનું દોરકું, પહેલા ત્રણ નિષ્કૃષ્ણ પ્રયત્નો પછી નાખાયું હતું. અને અત્યારે ચારે મેર દુનીયાના ભાગો પર તારનાં દોરકાં સર્વત્ર પ્રસરી ગયાં છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં ટેલીફોનની શોધ થઈ. ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં વીજળીની બતા શહેરોમાં બળવા લાગી. જુના તેલના દીવાઓ ક્યારનાથે ગેસની બત્તીથી બદલ થઈ ગયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૯ માં ફોટોગ્રાફનો શોધ જગતભરે થઈ ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૩૯ થી ફોટોગ્રાફ એક જાણીતી કળા થઈ હતી અને ઈ. સ. ૧૮૫૪ પછી શીવવાના સંચા દરેક ઘરમાં દાખલ થઈ ગયા હતા.

આવા અનેક વધતા જતા સાધનોથી બ્રિટનો ઓગણીસમીમાં જમીન અને દરીયાનો બધ તણ નવા પ્રદેશોની શોધ કરવા ક્યારનાથે બહાર પડી ગયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં સર જહોન ફ્રેકલીન ઈંગ્લેન્ડ છોડી ઉત્તર ધ્રુવના દરીયા તરફ જતાં ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં તેના કાફલા સહિત બરફમાં ફરી ગયો હતો. છ વરસ પછી આ પ્રદેશમાં મેકલ્યુર સહી સલામત જઈ શક્યો હતો. આફ્રિકામાં લીવોંગસ્ટન, સ્પીક, બેકર આન્ટ અને સ્ટેનલીએ ઘણી પ્રખ્યાત નામના મેળવી છે. લીવોંગસ્ટને ઝેમ્બીસી અને નાઇલની વચ્ચેનો પ્રદેશ શોધી કાઢ્યો, ખીજાએ ઠેક નાઇલના નદીના મુખ સુધી પહોંચી ગયા હતા. અને સ્ટેનલીએ લીવોંગસ્ટનને જંગલમાંથી શોધી કાઢી કોંગોનો મુલક વેપાર માટે બહાર પાડ્યો. થોમસન ઝાંઝીબારની પશ્ચિમે મસાઈ દેશમાં ગયો હતો. ઓસ્ટ્રેલીયામાં કેપ્ટન સ્ટુઅર્ટ ૧૮૨૯ માં મુરે નદીની શાખાઓનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૬૦-૬૧ માં બર્ક અને વીલ્સ ઓસ્ટ્રેલીયાના મધ્ય પ્રદેશમાં ગયા હતા.

વધતી જતી શોધોના ઉપયોગથી સામ્રાજ્ય વધારવાના પ્રત્યક્ષ લક્ષ્યાંક સાધનોમાં ધણો જ સુધારો થયો હતો. અને બ્રિટનો આ દરેક સુધારણા પોતાની લડાયક સામગ્રીમાં દાખલ કરવા કદી પાછા હટ્યા નથી. દારૂગોળાની મોટામોટી તોપો, લોખંડના બખ્તરથી છવાયેલી જંગી મનાવરોમાં આ જમાનાના રાક્ષસીયોની મદદ વડે ગોઠવવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં લોર્ડ આર્મસ્ટ્રોન્ગે પાણીના બળની મદદ વડે એક ગંબવર તોપ બનાવી હતી. નૌકાબળમાં બ્રિટનોની મનાવરો, ફજરો, ટોરપેડો અને વિનાશક બોટોની સંખ્યા બીજી નૌકા કરતાં ઘણી જ વધારે છે.

આ વીસમી સદીમાં પણ ઈંગ્લેન્ડમાં અનેક મોટા મોટા વિજ્ઞાનીયો અને યંત્રશાસ્ત્રીઓ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનું કીર્તિશિખર હમેશાં ઊંચું રાખવા મથ્યા જ કરે છે.

સર વીલીયમ કુક્સ આજના જમાનામાં પ્રખ્યાત રસાયન અને વિદ્યુતશાસ્ત્રી છે. સર વીલીયમ રામ્સેયે હવામાંથી સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં રહેલા અનેક વાયુઓ શોધી પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. લોર્ડ રેલે ગણિતશાસ્ત્રના અને ભૌતિકશાસ્ત્રના અગ્રણી વિદ્વાન છે. સર. જે. જે. થોમ્પસને રેડીયમમાંથી નીકળતા વિદ્યુત અણુઓની રચનાનું ભવિષ્ય ક્યારનું પોતાની ગણિત અને ભૌતિક વિદ્યાના બળથી ક્યું છે. સર ઓલીવર લોન્ગે વિદ્યુત

શાસ્ત્રમાં મોટી કીર્તિ મેળવી તાર વીનાના સંદેશ મોકલવાની યંત્ર રચના ગોઠવવામાં મોટો ભાગ લીધો છે. સર નોરમનલોકયર ભૌતિક અને ખગોળના પ્રદેશ જોડનારા શોષો તા-સાઓના પ્રકાશના પ્રયક્ષણથી કર્યા કરે છે. લોડએવબરી મધમાખ, કોડીયો વિગેરે નાનાં પ્રાણીઓની સમાજ રચનાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી પ્રાણી શાસ્ત્રમાં મોટી કીર્તિ સંપાદન કરી રહ્યા છે. સર એડવીનરે લે'કસ્ટર જીવનશાસ્ત્રના અનેક શોધોમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. રાઇટ આનરબલ એ. જે બ્રાહ્મર તત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ફરતા હોય હાલમાં સ-જકીય જંતળખાંથી નવી શોધો કરવા માટે નિવૃત્ત થયા છે.

હુઈએનાને ટારપેડોની શોધ કરી છે અને હાલમાં એક પાટા પર ચાલતી રેલ્વેના અપ્તરા કરી રહ્યા છે.

ફ્રાન્સીસ હાર્વર્થ અને સર જ્યોર્જ હાર્વીન તેમના પીતાની અમર કીર્તિમાં વધારો કર્યાજ નય છે. ઓફ્ટસર ડેવાર જગપ્રસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે બહાર પડ્યા છે હવા તેમજ હાલજીવનને ધન અને પ્રવાહી સ્વરૂપમાં લાવવાનું માન તેમણે મેળવ્યું છે. સર આર્ચબોલ્ડ ગીડીયે બુસ્તર શાસ્ત્રના મહાન ગ્રન્થો બહાર પાડ્યા છે.

લૉર્ડ લીસ્ટરે જ્વાડકાપમાં જંતુ પ્રવેશ ન કરે એવી ગોઠવણ કરવાથી અનેક માણ-સોના જાન બચ્યા છે. આલ્ફ્રેડ માર્શલે અર્થશાસ્ત્રનો અપૂર્વ અભ્યાસ કર્યો છે. સર અર્નેસ્ટ હોકકલ્ટન દક્ષિણ સમુદ્રમાં દરમાં દર જઈ આવ્યો છે. કેપ્ટન રોબર્ટ સ્કોટ ગઈ સાથે જ દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ નીકળી ગયો છે.

આ પ્રમાણે તમામ પ્રદેશોમાં વિજ્ઞાન અને યત્રશાસ્ત્રની મદદપડે આગળ વધેલું બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય એક ધણજ પ્રતાપવાન અને સુસેવથી દૃઢ થયેલી યુવાવસ્થામાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય વીસમી સદીમાં હાખત્ર થયું છે. છેલ્લા સદીના છેલ્લાં માઃ વર્ષ મુખી ઇંગ્લેન્ડની બાહ્યશાળી રાણી અને બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય તળેની હિંદુસ્તાનની મહાન શહેનશાહતની પ્રથમ મદારાળી વિક્ટોરીયાનું રાજ્ય તપો બળ પ્રવર્તવું હતુ અને ત્યારપછી શહેનશાહ એડવર્ડ સાતમા એ આખા યુરોપખંડમાં શાન્તી ફેલાવવાનું મોટું માન મેળવ્યું છે. અને આજે સુદૃઢ થયેલી શહેનશાહત ઉપર જ્યોર્જ પાંચમાની દુવાઈ ફરી રહી છે અને હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમવાર શહેનશાહની પધરામણી તેઓએ કરી, આ રાજ્યનિષ્ઠ આર્થ પ્રગતિ એક અતિશય આનંદ અને સંતોષનું કારણ આપ્યું છે. તે સમયે ચુર્ગર પ્રજા સમક્ષ તેમની અધિષ્ઠાતા અંગ્રેજ પ્રગતતા ઉપજા વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક પરાક્રમેનો સંલેપ હેવાલ નિર્ધક ન જતાં, તેને જા-નના પ્રદેશમાં તેમની રાજ્ય કરતી પ્રગતનું અનુકરણ કરવા ગ્રેરશેજ એવી નમ્ર આશા છે.

અંગ્રેજી પ્રજાનું તત્ત્વચિન્તન.

માતૃયુક્ત ઉત્પત્તિના માર્ગમાં કોઈ પ્રજાનું શું સ્થાન છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે જે જે સાધનો છે તે સર્વેમાં તે પ્રજાનું તત્ત્વચિન્તન કેવું છે તેની તપાસ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. જેમ કોઈ પુરુષનું જીવન કેવા પ્રકારનું છે તે તેના વિચારોથી જણાય છે તેમ પ્રજાનું જીવન પણ તેના મગજની ચિન્તકોના વિચારોથી ઘણે અંશે જાણી શકાય છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ જેમ અમુક વય પછી પુરુષના વિચારો અને વર્તન અમુક દિશા તરફ બંધાઈ જાય છે તેમ પ્રજાનું જીવન પણ બીજી દિશાઓ કરતાં અમુક દિશામાં વધારે દોરાયેલું હોય છે. આ નિયમને અનુસરીને દરેક પ્રજાનું તત્ત્વચિન્તન પણ અમુક એકજ લક્ષણવાળું હોય છે. અને તે પ્રજાના સામાન્ય વિચારોમાં પણ તે લક્ષણનો આભાસ થાય છે. તેની સાથે એમ પણ અને છે કે કોઈ કારણથી પ્રજાના ગુણો બદલાય છે ત્યારે તેના તત્ત્વચિન્તનનું લક્ષણ પણ બદલાય છે. આ સામાન્ય સિદ્ધાન્તોને સ્મરણમાં રાખીને ઇંગ્લાંડની પ્રજાના તત્ત્વચિન્તનનું સિદ્ધાંતલોકન કરીશું.

ઈ. સ. સોળમા સદીની પૂર્વે યુરોપની ઘણી પ્રજાની માફક ઇંગ્લાંડની પ્રજામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ એટલો જૂન હતો કે સામાજિક જીવનમાં તેનું મુખ્યસ્થાન હતુંજ નહીં. ખ્રીસ્તી ધર્મના રોમનકેથોલીક પંથે પોપેરી અધ્યક્ષતા પ્રજાના મગજમાં એટલી પ્રસરેલી હતી કે બાઈબલમાં અમુક લખેલું છે તે સત્ય હોવું જ જોઈએ એમ સ્થમજનવાના ધર્મચાર્યોના ઉપદેશો સ્વીકાર્યા પછી સ્વતન્ત્ર રીતે વિચિત્રો અભ્યાસ કરવાનું ઉત્તેજન હતુંજ નહીં. પરમજ્ઞાન એટલે બાઈબલના જ વચનો અને તે પણ મૂળ વચનો નહીં પરંતુ તે વચનોનાં ધર્મચાર્યોના મ્હોમાંથી નીકળતા સ્વાર્થી અર્થો એમ સ્થમજનવામાં આવતું હતું. આવી રીતિમાં યુરોપના સર્વે દેશોએ કેટલાએક શતકો કહાડ્યા પછી બ્યારે કેથોલીક પંથનો ધાર્મિક જૂલમ બહુજ વધ્યો તથા ધર્મ યુદ્ધોમાં ટુક, આરબ વિગેરે પ્રજાઓના સંસર્ગમાં આવવાથી ખ્રીસ્તી ધર્મના અનુયાયિઓનું ઇજિપ્ત, ગ્રીસ, હિન્દુસ્થાન વિગેરે પ્રાચીન દેશોની વિદ્યા વિષેનું જ્ઞાન વધ્યું ત્યારે આખા યુરોપની આંખ ઉઘડી અને ત્યારથી 'રેફરમેશન' ના નામથી ઓળખાતા સુધારાના સમયની શરૂઆત થઈ. જીવનું વાતાવરણ સર્વત્ર બદલાવા લાગ્યું અને નવા વિચારોનું સામાજિક ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતું ગયું. આ સુધારણાની હીલચાલ ઈંગ્લાંડમાં પ્રથમ ઘણો સારો સહાર પામી અને ધર્મ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં જીવન તથા નવા વિચારો વચ્ચેના વિગ્રહમાં પ્રત્યેક પુરુષના મનની સ્વતન્ત્રતા પ્રતિષ્ઠાન કરનારા નવા સિદ્ધાન્તોનાં જલદી સ્વીકાર થયો. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં જે જે સુધારકો યુરોપમાં થયા તેમાંનો એક ફ્રાન્સીસ બેકન ઈંગ્લાંડમાં થયો અને સત્ય સંશોધનની નવી શાસ્ત્રોપ પદ્ધતિના સ્થાપક તરિકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી રૂઢિનેજ અવલંબી રહેવા તથા અમુક પુરુષના જ મતોનો અન્ધ સ્વીકાર કરવાની વિરુદ્ધ બેકને અસરકારક રીતે ભુગ્ગળનાદ શરૂ કર્યો અને વસ્તુઓનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, વિષયને લગતી સર્વ બાનાઓનો સંગ્રહ તથા ચોક્કસ પ્રયોગોની રીતિવડે જ્ઞાનના દરેક વિભાગમાં શાસ્ત્રરચનાની આવશ્યકતા તેણે અનેક પુસ્તકો દ્વારા પ્રકટ કરી. 'રેફરમેશન' ની પૂર્વે 'અન્ધયુગ' ના નામથી ઓળખાતા સ-

મયમાં સૃષ્ટિરચનાના અભ્યાસના અભાવને લીધે જે જે બહેમો, અનિદ મતો તથા તર્કવિ-
તર્કો પ્રચલિત હતા તે સર્વેને દૂર કરવા માટે નિષ્પક્ષપાતી દૃષ્ટિબિન્દુથી ઇન્દ્રિયોદ્ધારા કુદર-
તના નિયમોનું આનુભવિક જ્ઞાન મેળવવું તે એકનની સર્વે તત્વચિન્તકોને મુખ્ય વિનંતિ
હતી. આ જ્ઞાન મેળવવા માટે તહેણે 'ઇન્ડક્શન' (Induction) એટલે આપણા અનુભ-
વની મર્યાદામાં કોઈપણ વિષયને લગતી જેટલી બીનાઓનું અવલોકન થઇ શકે તે સર્વે-
વિષયની સાધક તેમજ બાધક બીનાઓ-ધ્યાનમાં લઈ હેમનામાંથી નીકળતા સામાન્ય નિ-
યમો (generalisations) ઉપર આરોહણ કરવું એ રીતે પ્રતિપાદન કરી. આ રીતિ
જ્ઞાનના પ્રત્યેક વિભાગમાં લાગુ કરી બતાવવા માટે એકને ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, અને
સર્વે શાસ્ત્રોનું બારિગીથી વર્ગીકરણ કરેલું છે. આવી રીતે કુદરતના અવલોકન અને પ્રત્યક્ષ
અનુભવના પાયા ઉપર આપણા સર્વે જ્ઞાનની ધમારત રચવાનો મત પ્રતિપાદન કરનાર પોતે
પહેલો જ હોવાથી એન 'ઇમ્પીરીસીઝમ' (Empiricism) એટલે ઇન્દ્રિયોથી મળતા સર્વે
અનુભવ ઉપર સ્થળા જ્ઞાનનો આધાર રહેલો છે એ મતના પિતા તરિકે ગણાય છે. ખરૂં
જેતાં એકનને તત્વચિન્તક કહી શકાય નહીં કારણ કે તત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં તહેણે અનુપ્રવેશ
ઉપરાંત કઈ ઉદાહરણી ચિન્તન કરેલું નથી. પરંતુ તત્વજ્ઞાન મેળવવાની રીતિ કેવી જોઈએ
અને એ રીતિ કેવી રીતે મુદ્દિના અભ્યાસમાં લાગુ પાડી શકાય તે વિષે તહેણે વિવેચન ક-
રેલું છે. છતાં જ્ઞાન મેળવવાના વિષયમાં કઈ રીતિથી જ્ઞાન મેળવવું એ એક સર્વોપરિ પ્રશ્ન
હોવાથી તત્વજ્ઞાનની રીતિના ચિન્તક તથા સુધારકને પોતાને તત્વચિન્તક કહીને તો તદ્દન ખોટું
નથી. ભૌતિક પદાર્થોના ગુણધર્મોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની જે સ્ફુરણા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં
ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામી આધુનિક સમયમાં પૂર્ણ અને વિસ્તરણનક વિકાસ પામેલી છે તે સ્ફુર-
ણાને જન્મ આપનાર તરિકે એકનનો દાવો ઘણા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે અને અદ્યપિ પર્યન્ત
એકનનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ જગત્નું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવા તરફ યુદ્ધિ આપનારો ગણાય છે.

ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષ અનુભવના પાયા ઉપર જ્ઞાન રચવા વિશેનો જે બ્યાવહારિક સિદ્ધાન્ત
એકને પ્રતિપાદન કર્યો તે અંગ્રેજી પ્રબલને ઘણો રૂચિર નીવડ્યો અને હજુ સુધી પણ ઈ-
ંગ્લાંડનું તત્વચિન્તન ઘણે અંશે આ સિદ્ધાન્તને અવલંબી રહેલું છે. એકનના મરણ પછી
માત્ર છ વર્ષો બાદ લૉક નામનો તત્વચિન્તક ઈંગ્લાંડમાં જન્મ પામ્યો અને તહેણે ઉપરના
સિદ્ધાન્તવડે તત્વજ્ઞાન રચવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો. લૉકે પ્રથમ પ્રશ્ન એ કર્યો કે તત્વજ્ઞાનના
અત્યંત વિશાળ અને ઊંડા સમુદ્રમાં કુબકી મારવા પહેલાં આપણા મનનું સ્વરૂપ શું છે તે
તપાસવું જોઈએ અને ઈશ્વર તથા વિશ્વનું જે જ્ઞાન મેળવવા હાંધાં મારીએ છીએ તે જ્ઞાન માટે
જોઈતી માનસિક શક્તિઓ આપણી પાસે છે કે નહીં તહેણે યોગ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ.
અર્થાત્ તત્વજ્ઞાન રચતા પહેલાં જ્ઞાનશાસ્ત્ર (Epistemology) એટલે માનસિક શક્તિઓ
વડે કેવી બલનું જ્ઞાન મનુષ્યને સાધ્ય છે અને તે જ્ઞાનની શી મર્યાદા છે તે સર્વેની શાસ્ત્રીય
ચર્ચા-તહેણે રચતા થવી જોઈએ. અને આ રચના કરવામાં પણ જે જ્ઞાન સાધ્ય થઇ શકે
તેમ છે તહેણાં સાધનો એટલે માનસિક શક્તિઓ કેવા પ્રકારની છે તે માનસ શાસ્ત્રનો પ્રશ્ન
પણ પ્રથમ ચર્ચવો જોઈએ. આવી રીતે લૉકે મનના સ્વરૂપ વિષેનો મૂળ પ્રશ્ન તત્વજ્ઞાનના
પ્રદેશમાં પહેલો જ ઉપરિચ્છન કર્યો. યુરોપમાં આ પ્રશ્ન હજુ સુધી તાત્વિક દૃષ્ટિએ ચર્ચવમાં
આવ્યો નહતો અને તેથી આ ઉપયોગી ચર્ચા શરૂ કરવાનું માન લૉકને જ મળી શકે તેમ

છે. હવે પછી યૂરોપીય તત્ત્વચિંતનનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાયું જોવામાં આવે છે અને જ્ઞાન-શાસ્ત્ર તથા માનસશાસ્ત્રની અર્થા સઘળા તત્ત્વચિંતકોની રચનાઓમાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે.

ફ્રાન્સમાં બેકનના સમકાલીન ડેકાર્ટ નામના તત્ત્વચિંતકે મનના સ્વરૂપ વિષે એવો મત સ્થાપ્યો હતો કે ઈશ્વર આત્મા વિગેરે કેટલાએક વિષયનું જ્ઞાન મનમાં નૈસર્ગિક રીતે રહેલું છે અને આ જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ અનુભવની જરૂર રહેતી નથી. આવી જાતના જ્ઞાનને ડેકાર્ટ તથા ત્હેના અનુયાયિઓએ 'નૈસર્ગિક જ્ઞાન વ્યાપારો' (Innate ideas) નું નામ આપેલું છે. લોકે આ મતની વિરૂદ્ધ પોતાનો મત 'મનુષ્યની જ્ઞાનશક્તિ વિષેનો નિબંધ' ('Essay on the Human Understanding') નામના પુસ્તકમાં લંબાણથી દર્શાવ્યો છે. ત્હેનો મત એ છે કે મનુષ્યનું સર્વ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોમાંથી મળતા અનુભવોથી ઉદ્ભવ પામે છે. બુદ્ધિનો વ્યાપાર તો ફક્ત ઇન્દ્રિયો વડે મળેલાં પ્રત્યક્ષો (Sensations) ની માનસિક આકૃતિઓ ઉપભવવાનો તથા તેઓના પરસ્પર સંબંધો ગ્રહણ કરવાનો છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન પોતાની જ મેજે ઉપભવી શકતી નથી. તે તો ફક્ત એક કોરા કાગળ જેવી છે કે જ્હેના ઉપર ઇન્દ્રિયોથી મળતા સંસ્કારોની છાપ પડે છે. આવી રીતે મનની જ્ઞાનશક્તિ ઇન્દ્રિયવ્યાપારોમાં જ મર્યાદિત થયેલી હોય છે. પોતાના ઇન્દ્રિયવ્યાપારો શિવાય મન કંઈ પણ જાણી શકતું નથી અને તેથી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનું ચાક્ષસ જ્ઞાન મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. આ મત 'ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવાદ' (Sensationalism) ના નામથી ઓળખાય છે અને ઇન્દ્રિયોના અનુભવ ઉપર જ્ઞાનનો આધાર રહેલો છે તે ત્હેનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

લોક પછી બર્કલી નામના તત્ત્વચિંતકે આ મતને જ અવલંબી ત્હેમાં કેટલાએક સુધારો વધારો કર્યો. ક્યોંકે એમ કહ્યું હતું કે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થોમાં કેટલાએક ગુણો જેવા કે રસ, ગંધ, ઉષ્ણતા વિગેરે ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષને લીધે જ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પદાર્થોમાં નહોં પરન્તુ આપણી ઇન્દ્રિયોમાં જ છે તથા કેટલાએક ગુણો જેવા કે આકાર, ગતિ વિગેરે આપણા ઇન્દ્રિય-ગ્રહણથી સ્વતન્ત્ર રીતે પદાર્થોમાં જ રહે છે. હવે આ પદાર્થોની મૂળ પ્રકૃતિ (Matter) આપણી ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે અને આપણી ઇન્દ્રિયો ઉપર સંસ્કારો ઉપભવવાની શક્તિ આ અગ્રેય મૂળ પ્રકૃતિમાં રહેલી છે. લોકના આ મતને લીધે ત્હેના કેટલાએક અનુયાયિઓનું જગત્માં સર્વ શક્તિ આત્મામાં નહોં પરન્તુ ભૌતિક પદાર્થમાં જ રહેલી છે એવા પ્રકૃતિવાદ (Materialism) તરફ વલણ થવા લાગ્યું અને તે સમયમાં પદાર્થશાસ્ત્રોના વધતા અભ્યાસથી આ મતને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું. બર્કલીએ આ મતની વિરૂદ્ધ પોતાનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય અને પોતાનામાં જ શક્તિ ધરાવનાર એવી મૂળ પ્રકૃતિ છે જ નહોં અને ભૌતિક સંસ્થિતિનું અસ્તિત્વ તેમ જ જ્ઞાન જીવાત્માઓ તથા ત્હેમના અભાવે પરમાત્મા વડે જ છે; જગત્માં શક્તિનું ઉત્પત્તિસ્થાન આત્મા જ છે; અને ભૌતિક પદાર્થો તો આ શક્તિના અવિર્ભાવનાં સાધન માત્રો જ છે. આવી રીતે બર્કલીએ આત્માથી સ્વતન્ત્ર એવો ભૌતિક પદાર્થ ઇન્દ્રિયગમ્ય ન હોવાથી ત્હેનું અસ્તિત્વ ખોટું માની જગત્માં આત્માઓ તથા ત્હેમના વ્યાપારો શિવાય બીજું કંઈ જ નથી એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કર્યો.

બર્કલી પછી હ્યુમ નામના ચિંતકે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવાદને અક્ષરશઃ વળગી રહી એટલે કેવળ

ઇન્દ્રિયો વડે જે કાંઈ જ્ઞાન થાય તે જ સાચું છે એમ માની આત્માના અસ્તિત્વ વિષે પણ શંકા જણાવી, કારણ કે ઇન્દ્રિયોથી મળતા અનુભવમાં આત્માના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. ત્હેના મત પ્રમાણે ઇન્દ્રિયવ્યાપારો તથા તેઓની માનસિક આકૃતિઓ શિવાય મન ખીજું કાંઈ પણ જાણી શકતું નથી. અને આ વ્યાપારો ક્ષણભંચર હોવાને લીધે આપણું જ્ઞાન પણ સાચત વસ્તુઓનું નહીં પરંતુ ક્ષણભંચર વસ્તુઓનું જ હોઈ શકે. આમ હોવાથી કોઈ પણ વસ્તુનું અસ્ખલિત જ્ઞાન મળી શકે તેમ નથી અને જે કાંઈ ચોક્કસતા વસ્તુઓના જ્ઞાનમાં માનીએ છીએ તે ઘણી વખત એકની એક જ જાતનો અનુભવ મળવાથી આપણા મનમાં જ રહેલી છે, પરંતુ વસ્તુઓમાં પોતામાં તે ચોક્કસ સંબંધ રહેશે માનવાનું આપણી પાસે કાંઈ કારણ નથી. આવી રીતે અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ વિષે કેવળ અજ્ઞાન દર્શાવનારો ‘અગ્રેયવાદ’ તથા વસ્તુઓના ચોક્કસ સ્વરૂપો તથા નિયમોના જ્ઞાન વિષે શંકા દર્શાવનારો ‘સંદેહવાદ’ હ્યુમના વિચારોને પરિણામે ઈંગ્લાંડના તત્ત્વચિન્તનમાં દાખલ થયા.

લોક અને હ્યુમના વિચારો ઈંગ્લાંડની પ્રજામાં ફેલાયા પછી તત્ત્વચિન્તનના વાંતાવરણમાં મહાન ક્રાંતિ થઈ રહી. નવા સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને ટોલેડ, કુપર, શાફ્ટસબરી, કેલીન્સ, મારગન વિગેરે કેટલાએક ચિન્તકોએ કાર્યીઆનીડીની વિરુદ્ધ વિચારો ફેલાવ્યા. અને આના જવાબમાં કુલાર્ક, બ્રાઉન, બર્કલી, બટલર વિગેરેએ ઇશ્વર તથા આત્માનું જ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક શ્રદ્ધાથી સાધ્ય છે એમ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો. અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્યબુદ્ધિ અશક્ત છે એ હ્યુમના વિચાર વિરુદ્ધ રીડ, સ્ટીવર્ટ, બ્રાઉન વિગેરેએ ભૌતિક પદાર્થોના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયા વિના સ્વતંત્રપણે અધ્યાત્મજ્ઞાનના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તો મનુષ્યબુદ્ધિમાં નૈસર્ગિક રીતે રહેલા છે એમ સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કર્યો. પરંતુ પદાર્થશાસ્ત્રોના વધતા અભ્યાસથી કેવળ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તરફ ઈંગ્લાંડનું વલણ એટલા જોરથી ચલાવ્યું હતું કે આ યત્ન ઘણે અંશે નિષ્ફળ નીવડ્યો અને પ્રજાના મનમાં અધ્યાત્મવિદ્યાની અવગણના થવા પામી. હ્યુમે ત્હેના સિદ્ધાન્તો ઇંગ્લાંડમાં સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવાદ ઉપર એટલી ચોક્કસનાથી રમ્યા હતા કે ત્હેમનું સંતોષકારક ખંડન થવા માટે ઈંગ્લાંડને ઘણી રાહ જોવી પડી અને તે પણ કોઈ ઈંગ્લાંડના ચિન્તકના મગજથી નહીં પરંતુ જર્મનીના મહાન ચિન્તક ઇમેન્યુઅલ કેન્ટના તત્ત્વદર્શનથી થવા પામ્યું. સંશયવાદ વિરુદ્ધ કેન્ટે બતાવ્યું કે બુદ્ધિનો વ્યાપાર જો કે ઇન્દ્રિયો વડે મળતા સંસ્કારોથી સંકુચિત છે છતાં તે ક્ષણભંચર સંસ્કારોમાંથી અસ્ખલિત તથા વ્યવસ્થિત જ્ઞાન રચી શકવાને સમર્થ છે અને આ રચના માટે કેટલાએક નિયમો બુદ્ધિના બંધારણમાં જ રહેલા છે. જર્મનીના ખીન્ન મહાન ચિન્તક હેગલે આથી આગળ વધીને જણાવ્યું કે સકળ વિશ્વ પરમ બુદ્ધિનો બહિર્ભાવ છે અને મનુષ્ય બુદ્ધિ આ પરમ બુદ્ધિનો અંશ હોઈ ઇન્દ્રિય સંસ્કારો ઉપર પોતાના સ્વરૂપની છાપ પાડી ત્હેમને પોતાના વિકાસનું તથા આત્મજ્ઞાનનું સાધન બતાવે છે. કેન્ટ તથા હેગલનાં તત્ત્વદર્શનો ન્યારથી ઈંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં ત્યારથી લોક તથા હ્યુમના વિચારોનું સામાન્ય ઓછું થવા લાગ્યું અને ‘બુદ્ધિજ્ઞાનવાદ’ (Idealism) ના નામથી ઓળખાતો નવો મત ઇંગ્લાંડમાં દાખલ થયો. પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજાના તત્ત્વવિચારથી તો આ મત વિરુદ્ધ જ હતો અને ઓન, કેડ, વૉલ્સ વિગેરે જે ચિન્તકોએ આ વાદનું અવલંબન કર્યું છે તેઓ સર્વે ‘જર્મન સ્કુલ’ ના નામથી ઓળખાય છે.

ધન્વિજ્ઞાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપવાનું આ વક્ત્રુ ઈંગ્લાંડના વર્તનશાસ્ત્ર (Ethics) વિષેના વિચારોમાં પણ પ્રતિબિંબિત થયેલું જોવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રમાં પણ એ મુખ્ય વિરોધી વાદો પ્રચલિત છે. એક વાદ પ્રમાણે આનન્દમય સુખ એ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને જો કર્મો આ ઉદ્દેશનાં સાધક પરિણામો ઉત્પન્ન કરે તોમને જ નીતિમય કહી શકાય અર્થાત્ જો વર્તન આનન્દમય સુખ મેળવવાને ઉપયોગી છે તોને જ સદ્વર્તન કહેવાય. આ વાદ 'ઉપયોગવાદ' અથવા 'આનન્દમયસુખવાદ' (Utilitarianism or Hedonism) ના નામથી ઓળખાય છે. બીજા વાદ પ્રમાણે મનુષ્યે પોતાના વિશિષ્ટ ગુણ-બુદ્ધિ-વડે આત્મ-સિદ્ધિ (Self-Realisation) મેળવવી તે જ જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ છે. કારણ કે આનન્દની પ્રાપ્તિમાં ધન્વિજ્ઞાની તૃપ્તિ તેજ મુખ્ય સાધન છે અને આ તૃપ્તિ મેળવવામાં તો મનુષ્ય અને પણ વસ્તુ કાંઈ ફેર રહેતો નથી. આ મતને 'આત્મસિદ્ધિવાદ' કહે છે. આ બન્નેમાં પહેલો મત 'ધન્વિજ્ઞાનવાદ' ઉપર અને બીજો મત 'બુદ્ધિજ્ઞાનવાદ' ઉપર સ્થાપેલો છે. અને સ્વામાયિક રીતે ઈંગ્લાંડનું વક્ત્રુ પહેલા મત તરફ વિશેષ જોવામાં આવે છે. હાઈમ્સ, લૅક, જોન્થામ, મીલ, પેલી, સીન્કલે વિગેરે વર્તનશાસ્ત્રીઓએ 'ઉપયોગવાદ'ને બ્રહ્મ કહ્યો છે. આ વાદનો ઉદ્દેશ સ્વીકારનારાઓમાં એક મતબેદ જોવામાં આવે છે. કેટલાએકનું એમ કહેવું છે કે દરેક પુરુષનું પોતાનું જ સુખ એ વર્તનનો ઉદ્દેશ છે. આ મત 'સ્વસુખવાદ' (Egoistic Hedonism) ના નામથી ઓળખાય છે. બીજાઓનું કહેવું એમ છે કે દરેક માણસ પોતાપોતાનું સુખ સાધે તો કેટલાનું પણ સુખ મળે તહાં માટે પોતાનું સુખ દાખી દઈ સર્વે મનુષ્યો અર્થાત્ મનુષ્યજાતિનું સુખ સાધવું જોઈએ. આ મત 'સર્વસુખવાદ' (Universalistic Hedonism) ના નામથી ઓળખાય છે અને ઘણાખરા ઉપયોગ-વાદીઓએ આ મતને પુષ્ટિ આપેલી છે. ઉપયોગવાદની વિરુદ્ધ એક બીજો વાદ પણ ઈંગ્લાંડમાં બટ્લેસર, માર્ટિનો વિગેરે એ પ્રચલિત કર્યો છે કે ખરા ખોટાનો વિવેક અને નીતિની ભાવના બુદ્ધિની માફક મનુષ્યના મનમાં નૈસર્ગિક રીતે રહેલાં છે અર્થાત્ આ ભાવના (Conscience) મુખ-દુઃખના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોતી નથી પરંતુ એક અનન્ય અને અપૃથક્કરણીય શક્તિ છે અને આ શક્તિ મનુષ્ય જાતિમાં હોઈ સર્વે મનુષ્યો માટે ખરા ખોટાનો વિચાર એક જ હોય છે. આ મતને 'નૈસર્ગિકવાદ' (Intuitionism) કહેવાય છે. અને ડૉ. માર્ટિનોએ તે ઘણા બુદ્ધિબળથી દર્શાવ્યો છે. પરંતુ 'ઉપયોગવાદ'નું સંપૂર્ણ ખંડન કરવાને આ વાદ પોતાની કેટલીએક ખામીઓને લીધે શક્તિમાન થયો નથી. આ બન્ને વિરોધી મતો કેટલેક અંશે સત્ય છે પરંતુ એમાંથી કોઈનો સર્વાંશે સત્ય હોવાનો દાવો સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. બન્નેમાં સત્યો ભેગાં કરી એક ત્રીજો મત સ્થાપવાનો પ્રયાસ ઈંગ્લાંડના મહાન તત્ત્વચિન્તક હર્બર્ટ સ્પેન્સરે કર્યો છે. સ્પેન્સરનું તત્ત્વદર્શન ઈંગ્લાંડના તત્ત્વચિન્તનમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ધરાવે છે. ડાર્વિન, વૉલેસ વિગેરે વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ તથા પ્રાણિશાસ્ત્રીઓએ કરેલાં અવલોકનો તથા પ્રયોગો, ભૌતિકશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્તો તેમજ જનસમાજને લગતા નિયમો-આ સર્વેને ભેગાં કરી તેઓમાં રહેલો અન્તઃસંબંધ શોધી 'પરિણામવાદ' અથવા 'ઉત્ક્રાન્તિવાદ' (Theory of Evolution) ના નામે ઓળખાતા તત્ત્વદર્શનની રહેણે રચના કરી છે. આ મત પ્રમાણે જડ વિશ્વમાંથી ચેતનમય વિશ્વ ઉત્ક્રાન્તિ પામેલું છે અને આ અસન્ન લાંબા કાળથી ચાલતી આવેલી ઉત્ક્રાન્તિનું મનુષ્યજીવન પરિણામરૂપ છે.

વસન્ત.

જનના શરીર તેમજ મનનું બધારણ તથા શક્તિઓ પશુઓના શરીર તથા
તપન થયેલાં છે, જે કોઈ અવયવ, તથા અનુભવ અને મહેનત વડે પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ
પ્રાણિવર્ગને પોતાની પરિસ્થિતિની સાથે એકમય થવાને ઉપયોગી નીવડે, તે સર્વે
તહેના શારીરિક તથા માનસિક બંધારણમાં જડાઈ રહે છે, અને તે વર્ગના વંશજોમ
શક્તિ તરિકે જણાય છે. આ સિદ્ધાન્તને વર્તનશાસ્ત્રમાં લાગુ કરી સ્પેન્સરે જ્યોતાનુ
બ્યવર્ગને આત્મસંરક્ષણ માટે પોતાની પરિસ્થિતિની સાથે એકમય થવાને જો જો
વર્તનો ઉપયોગી નીવડ્યાં તે સર્વે હવે સદ્ગુણો તરિકે ગણાય છે અને જો કે તેઓ
મનુષ્ય જાતિને તો અનુભવ વડે પ્રાપ્ત થયેલું છે પરંતુ 'વંશપરંપરા' ના નિયમ પ્રમાણે
ત્યેક મનુષ્ય વ્યક્તિમાં જાણે સ્વાભાવિક તથા અનુભવથી સ્વતન્ત્ર હોય તેમ લાગે છે.
રીતે સ્પેન્સરે ઉપર જણાવેલા વિરોધી મતોનું જીવનશાસ્ત્રના નિયમોવડે સમાધાન કરેલું
સ્પેન્સરનું તત્વદર્શન જો કે મનુષ્ય જીવનના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને યોગ્ય ન્યાય કરી
નથી, છતાં તહેમના ભૌતિક સ્વરૂપ તથા તહેની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસ વિષે ઘણું ન.
તથા રસિક જ્ઞાન કરાવે છે.

ઉપરના સંક્ષિપ્ત વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે એકનથી શરૂ કરીને સ્પેન્સરે સુધી ઈજાં
ડના તત્વચિન્તનનો વિકાસ લગભગ એકજ માગ ઉપર થયેલો છે. ઈજાંડના ધણાખરા ચિ-
ન્તકોએ મનુષ્ય જીવનના ઐન્દ્રિય સ્વરૂપ તરફ વધારે ધ્યાન આપેલું છે અને તહેના આધ્યા-
ત્મિક સ્વરૂપની અવગણના કરેલી છે. વ્યાધવારિક કુશળતા અને આધ્યાત્મિક ચિન્તન એ બે
પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ છે અને જે પુરુષ તથા પ્રજામાં આમાંનો એક ગુણ હોય છે તહે
નામાં બીજો ગુણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. વ્યાધવારકુશળ અંગ્રેજી પ્રજા આ નિયમના
અપવાદ રૂપ નથી.

હરસિદ્ધલાલ વજુલાલ દીવેરીઆ.

ઈજાંડની ધાર્મિક અને પરોપકારી સંસ્થાઓ.

કહેવત છે કે—જગતના ખરેખરા મહાન પુરુષો વિષે જગત ભાગ્યે જ માંઈ જાણે છે:
બીજાં ક્ષેત્રોમાં તો ગમે તેમ હો—પરંતુ ધર્મ અને 'પરોપકાર'ના ક્ષેત્રમાં તો પેલી
કેતઓ તદ્દન સાચી છે કે—

"Full many, a gem of purest ray serene,
The dark unfathomed caves of ocean bear;
Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness in the desert air."

‘જેનો જન્મજો હાથ શું કરે છે તે ડાળો હાથ બાણુતો નથી’—જેણે અગાત રીતે ન્હાનાં ન્હાનાં પરોપકારનાં કૃત્યો કરી પોતાના મનુષ્યબંધુઓને સાચા કરી છે, એ જ ખરો ધર્માત્મા છે, એને જ પ્રભુ ધર્માત્મા-તરીકે સ્વીકારે છે. પણ પ્રભુ જેવો અગમ્ય પદાર્થ પણ મનુષ્યને કાંઈક તો જણાય છે જ, તો ધાર્મિક જન પણ છેક તો જગતમાં અપ્રકટ કેમ રહી શકે? આ કારણથી કેટલીક વખત એના જીવનનો પ્રકાશ—આરીમાંથી સૂર્યનો કિરણપટ પ્રવેશ કરી ઓરડાને જીભળે છે તેમ—આ જગતને જીભળે છે: અને દરેક પ્રગમમાં આવા ન્હાના મોટા કિરણપટ તેજ નાંખતા દીસે છે.

ઈસ્લામમાં આવા કિરણપટો યાને ધાર્મિક જનો આપણે ઘણા ગણાવી શકીએ અને એમના જીવનમાંથી બોધ લઈ શકીએ. પણ સ્થળસંકેચને લીધે, અત્રે તે વિશે લખવાનો ઇરાદો છોડી દેવો પડે છે. તેમ ઈસ્લામમાં ધર્મનું શું સ્વરૂપ છે, લોકના ધાર્મિક વિચારો કેવા છે—ઈત્યાદિ બાબતની ચર્ચા પણ ગમે તેટલી આકર્ષક હોય તથાપિ એ પણ લાચારીથી જવા દેવી પડે છે. આ સ્થળે માત્ર, યોડીક ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને પરોપકારનાં કૃત્યો જેણે ઈસ્લામના જીવનમાં ઊડી અસર કરી છે અને કરે છે એ વિશે યોડીક નોંધ કરવી ખસ ધારી છે.

રવિવારની શાળાઓ—(Sunday-Schools:) આ સંસ્થાનો સ્થાપક રોબર્ટ રેમકસ નામનો એક માણસ હતો. અબજ અને ગરીબ બાળકોને ધાર્મિક સંસ્કાર વિના અધ-મતામાં જીહરતાં નોંધ એના હૃદયમાં બહુ લાગણી થઈ આવી, અને તુરત એણે ચાર સો શિક્ષકોને કામે લગાડ્યાં. દર રવિવારે રખડતાં છોકરાંને એકઠાં કરી, તેઓ પાસે બાણુવા મોકલવામાં આવતાં. છોકરાંઓએ હાથ મૂક્યાં ધોઈ, વાળ હોળી, જેવાં લુગડાં હોય તેવાં સ્વચ્છ પહેરીને જવું અને અમુક કલાક શિક્ષણ લેવું એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. પ્રખ્યાત ધર્મોપદેશ જૉન વેસ્લિએ (૧૭૮૮) આ સંસ્થાની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તે માટે ભવિષ્યમાં બહુ સારી આશા બતાવી, તેથી વેસ્લિને સાંભળવા આવનાર હબરો મનુષ્યોએ એને વધાવી લીધી. વગર પગારે ૮૦ શિક્ષકો આ કામ કરવામાં શામિલ થયા—આથી એ સંસ્થામાં અતુલ્ય ધાર્મિક તેજ આવ્યું. ૧૮૨૯ માં જોહા નામના એક માણસે રવિવારની શાળા માટે પાઠ તૈયાર કર્યા, અને શિક્ષકો માટે ટિપ્પણ—સહવર્તમાન એ પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આ પાઠો ઉપર ‘વનનાં પાંદડાંની પેઠે સંકેતો ટીકાઓ લખાઈ’, અને બાળકોનું ધાર્મિક શિક્ષણ બહુ વેગથી વધતું આવ્યું. ઈસ્લામ અને અમેરિકાના ઘણાક તંત્રગર અને નામાંકિત પુરુષો આ કામમાં તન મન અને ધનથી પડ્યા—અને અનેક પ્રજાઓના એકત્ર ઉપયોગ માટે (Inter-national system) રવિવારની શાળાના ધાર્મિક પાઠો, ટિપ્પણો, માસિકો, પત્રો વગેરે પુષ્કળ નીકળે છે. અત્યારે વીસ લાખ શિક્ષકો જિનપગારે આ પવિત્ર કામમાં લાગેલા છે અને અઢી કરોડ માણસ આ રવિવારની શાળામાં બાળિયને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવામાં ગુંથાયાં છે. ડૉ. ડેકન નામના એક અમેરિકને આ સંસ્થામાં એક ગૃહ-શાળા (Home Department) ઉમેરી:

એનો ઉદ્દેશ ધરડાં-ખુટ્ટાં માંદાં અને અશક્ત જનો, જે શાળાનો લાભ ન લઈ શકે એવાં હોય, તેમને ઘેર બેઠે આ ધાર્મિક શિક્ષણનો લાભ મળે એવી યોજના દાખલ કરી. વળી જન્મ આ તરેહનાં ('shut-ins') મનુષ્યોને ધાર્મિક શિક્ષણ મેળવવાની મુશ્કેલી છે, તેમ અહર્નિશ રખડવાનો જેઓનો ધન્યો છે—જેવા કે વેપારી મુસાફરો તથા સ્ટીમર રેલવે પેસ્ટ લશ્કર ધજાનેર વગેરે ખાતાંના ફરતા નોકરો ('shut-outs')—તેઓને પણ શાળાનો લાભ મળવો અશક્ય છે; તેથી એવાઓને માટે પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી. જંગલને ખૂણે કે ડુંગરની ઠાંચે એકાન્તમાં એક ઘર હોય અને એમાં તારતું દોરડું ઊતારી હજારો ગાઉ ઉપરની શહેરી વસ્તી સાથે એના વસનારને જોડાયો હોય તો એ કેવો આશીર્વાદ દે!—એવો જ આશીર્વાદ રવિવારી શાળાની શૃદ્ધાભાષા અનેક સ્ત્રી-પુરુષોને મુખે પામે છે. આવી સંસ્થા કેવા ઉત્તમ અને દૃઢ નિશ્ચયમાંથી જન્મ પામે છે એ જાણવું હોય તો ડૉ. ડંકનના નીચેના શબ્દો વાંચો:—

“Where there is a parlor, a kitchen an empty room in the barn; where there is a tree which God has made to throw shade upon the earth; where there is a Christian mother who loves her sons and daughters; where there is a Christian sister who feels like doing something for the Master, there these boys and girls can be gathered together and taught about Jesus.”

ધર્મ-પુસ્તકપ્રસારક મંડળીઓ:—(Bible and Religious Tract Societies.)
યુરોપમાં ધાર્મિક સુધારા(Reformation)ને પરિણામે લોકમાં બાઈબલ જાતે વાંચીને સમજવાનો શોખ વધ્યો અને તેથી એ પુસ્તકની ઘણી માગણી થવા લાગી. તે પૂરી પાડવા માટે ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા તેમ જ બીજા દેશોમાં એ ધર્મપુસ્તક છપાવનારી અનેક મંડળીઓ ધર્મ છે, પરંતુ તે સર્વમાં ઇંગ્લેન્ડની “The British and Foreign Bible Society.” (બ્રિટન અને પરદેશ માટેની બાઈબલ સોસાયટી) અત્યારે મોટામાં મોટી છે. મોટાં યક્ષ કેવાં ન્હાનાં બીજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું આ સોસાયટી ઉત્તમ દષ્ટાન્ત છે. વેદસ્મના રેન્ડર્સ. દોમસ આર્ચર્સ નામના એક પાદરીને લોકને બાઈબલ પૂરાં પાડવાની મુશ્કેલી નહીં તેથી તેણે એ કામ માર વેલ્ફર્સ માટે એક મંડળી ઊભી કરવાની સૂચના કરી. એ સૂચનાં એવી તો લોકપ્રિય થઈ પડી કે—“જો વેલ્ફર્સ માટે કરવી, તો આખા રાજ્ય માટે કેમ નહિ? અને તો પછી આખી પૃથ્વી માટે પણ કેમ નહિ?” એવો મહાન પ્રશ્ન થયો, અને—આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અત્યારે આપણે પૂર્વોક્ત બાઈબલ સોસાયટી સ્થપાએલી જોઈએ છીએ. (૧૮૦૪) એણે ૭૦૦ પાઉન્ડના બંડોળથી શરૂઆત કરી. આ મંડળનો ઉદ્દેશ “કોઈ પણ રીકા કે ટિપ્પણ વિના” ('without note or comment') બાઈબલ છાપવાનો છે, અને એમ કરવાથી બાઈબલનો કેટલાક લોક ખોટો અર્થ કરશે છતાં વાંચા લેવામાં આવ્યા તે એણે દૃઢતાથી બાંધી પર કાઢ્યા છે. વળી આ મંડળી માત્ર અંગ્રેજમાં જ કે ઇંગ્લેન્ડ માટે જ બાઈબલ છાપતી નથી—અન્ય ભાષાઓમાં અન્ય દેશ માટે પણ એ એ ધર્મપુસ્તક છાપાવે છે, અને એની ફરોડો નફો જોડાય છે. આ કાર્યમાં એ સોસાયટીના માણસોના કેવો ઉત્સાહ છે તે આટલા ઉપરથી જાણી શકે છવેન્સ નામે એક માણસે આદમી પેટીઓની આસપાસ વાંચાલેલાં મીમાંનાં પત્રોમાંથી યાદ્ય બનાવ્યાં, બન્દકના દારને પાણીમાં પડાળીને ચાલી કરી, અને તે વડે બૂર્જન-પત્રથી કાગળ ઉપર બાઈબલ છાપું!

આઈબિઝ સિવાય બીજાં ધાર્મિક પુસ્તકો નિબંધો કમિટિ પાસે પસંદ કરાવી છપાવવાની એક સંસ્થા છે તે 'Religion Tract Society' ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ધાર્મિક ઉપદેશ અને પરોપકાર:—(Missions etc.) ઈંગ્લંડનાં વિવિધ મિશનરો દેશ પરદેશ સુધરેલી અને નંગતી વસ્તીમાં જઈ કેવો ભગીરથ શ્રમ ઉઠાવી તથા જોખમ ખેડી ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, દુઃખીનાં દુઃખ ટાળે છે, નંગતી લોકને માણસાઈમાં લાવે છે—આ બાબતનું વર્ણન અને વિવેચન કરવાનું અહીં બની શકે એમ નથી. અત્રે ફક્ત ચાર પાંચ અંગ્રેજ મહાત્માની પરોપકારની નોંધ કરીશું. તેમ કરવામાં—જેઓ ધાર્મિક ઉપદેશકો નહિ, પણ લોકોપકારનાં અમુક કાર્યો માટે સિદ્ધ કરવામાં જીવન ખપાવી નાખનાર કર્મચોગીઓ છે, તેમનું પણ નામસ્મરણ આ સ્થળે જ કરીશું—કારણ કે એવા કર્મચોગીઓનું જીવન એ જ ખરું ધાર્મિક જીવન છે.

આ વર્ગમાં પ્રથમ તો ફાર્લેન્ડન, બ્રક્સ્ટન વિલ્મ્ફર્સિસ અને વેસ્લી એ મહાત્માઓને ગણાવવા જોઈએ: તેઓએ અદ્ભુત શ્રમ ઉઠાવીને, પુષ્કળ પુરાવો એકઠો કરીને, પાર્થિવેન્ડ દેશ અને દેશની બહાર લક્ષ્ય ચત્રાવીને ગુલામોનો બેપાર ઈંગ્લંડ પાસે રદ કરાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ ઈંગ્લંડ દ્વારા બીજી પ્રગ્નઓનો પણ એ વેપાર બંધ કરાવ્યો. આ વેપાર આર્થિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે એમ એડમ સ્મિથે પ્રતિપાદન કર્યું હતું, પણ એ સમજવા જેવું છે કે બુદ્ધિની ફલીત કરતાં વધારે પ્રજાન શક્તિ—ધાર્મિક જુસ્સો—ઈંગ્લંડના અદ્વિતીય ધર્મોપદેશ વેસ્લીના આત્મામાંથી જીજ્ઞાસા અંગારની માફક એ દુષ્ટ સંસ્થા ઉપર પડ્યો ત્યારે જ એ સંસ્થા નાશ થવા પામી.

• જૉન હુલ્કર્ડ અને ઇલિઝાબેથ ફ્રાઈ—એ બીજાં બે પરોપકારી સહવારનાં નામ છે. તેઓએ તુરગોની સ્થિતિ સુધારી, અને એ સંસ્થાનો ખરો ઉદ્દેશ ગુન્હા ઓછા કરવા તે પાર પાડ્યો. હલ્કા ભારે, રોગી અરોગી, બાળક પીડ, બધી જાતના ખરાબોટા ગુન્હેગારને એકઠા પૂરવામાં આવતા, એમના ઉપર જીલમ ગુમરાવામાં આવતો, પણ એમની નૈતિક સુધારણા પ્રત્યે કાંઈ જ લક્ષ આપવામાં આવતું નહિ. એ બધા દોષો એમણે દૂર કર્યા. જૉન હાવર્ડ આખા યુરોપ ઉપર આ કામ માટે મુસાફરી કરી હતી. મિ. બર્કના શબ્દોમાં—

“He has visited all Europe, not to survey the stateliness of temples, but to dive into the depths of dungeons to plunge into the infections of hospitals; to survey the mansions of sorrow and pain, to take the gauge and dimensions of misery, depression and contempt; to remember the forgotten, to attend to the neglected, to visit the forsaken, and to compare and celebrate the distresses of all men in all countries.”

ઈલિઝાબેથ ફ્રાઈ—સારી સ્થિતિની બાઈ હતી. ૧૮૧૩ માં એને આનાપાસે ન્યૂગ્રેઈટનું તુરંગ જોવા જવાનું થયું તેમાંથી એને કેદીઓની સ્થિતિ માટે લાગણી થઈ આવી. તુરત તેણે એક ન્હાનું સરખું સ્ત્રીઓનું મંડળ જીત્યું કર્યું. જેઓએ સ્ત્રી કેદીઓને મળી તેઓની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન આરંભ્યો.

મિસ. ફ્રાન્સ નામદિગ્ગજ—એ નૈમિત્તિક અભ્યારણી સાધીનું સીમ કોણે નહિ. સાંભળ્યું હોય ? એ કીમિયાના યુદ્ધ વખતે લશ્કરમાં ધવાતા સીપાઇઓની સારવાર કરવા ગઈ, અને ત્યારથી એણે સ્થાપેલી સંસ્થા યુદ્ધનાં દુઃખો ટાળવામાં એવી સમર્થ નીવડી છે કે એના વાવટાને ઉભય પક્ષ માન આપે છે.

ડૉ. આમર્સ, ડૉ. બર્નાર્ડોઃ અર્થે ઓફ શાફ્ટસબરિ-વજેરે ધણું. નામ ઉચ્ચકાંત પરાપકારપરાયણ જીવનમાં પ્રથમ પંક્તિમાં છે. તે સર્વનાં મહાન ચરિત્રાતું અત્રે વર્ણન આપતું અશક્ય છે માત્ર એમાંથી એ ત્રણને ઉપલક્ષણ રૂપે લઈ એ શબ્દો બોલીશું.

ડૉ. આમર્સ—પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતા. ૧૫ વર્ષની વયે એમણે એડિનબરોના ગરીબ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાનું ભગીરથ કામ એક જુવાન માણસ જેવા જુસ્સાથી ઉપાડ્યું, અને તેને અંગે ગરીબ માણસોને મળવા કાતરીઆમાં ચઢતું પડે તો તે ‘એક પ્રખ્યાત દેવળના માનવંતા ઉપદેશપીઠ ઉપર ચઢતાં જેટલો હર્ષ હોય તેટલા હર્ષથી ચઢત.’ વળી ગરીબનાં દુઃખ ટાળવાનું આ કામ તે એવી રીતે કરતા કે તેથી ગરીબોના ખરા હિતને હાનિ ન થાય. ખરેખર ગરીબ કોણ છે અને કોણ નથી એ જાણવા માટે એમણે એક બાતમીખાતું રાખ્યું હતું તે મારફત એ મોકસ હકીકત મેળવતા તેમજ તેઓ માટે કેળવણીની યોજના કરી હતી તેમાં તેઓને સ્વાશ્રય, ઉદ્યોગ, અને કરકસરના ચુલો શીખવવામાં આવતા. એડિનબરોની વસ્તીમાં કે ભાગ તદ્દન ગરીબ હોઈ ધર્મદા ઉપર જીવતા; અને કે ચોરી અને બીખનો ધન્ધો કરનારો હતો. એ સર્વને બહુ કુશળતાથી એમણે કેળવણી આપી સુખી કર્યા.

ડૉ. બર્નાર્ડોઃ—એમનું નામ અનાથ બાળકોના આશ્રમ માટે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. સર્વ ધર્મનાં, સર્વ વર્ગનાં, આંધળાં લૂણાં સધળી તરેહનાં અનાથ બાળકોને એમના આશ્રમમાં રાખીને ઉછેરવામાં આવે છે, અને એમને યોગ્ય કેળવણી આપી, મોટાં થઈ તેઓ પોતાને અને જનસમાજને લાભ કરી શકે—એવે ધન્ધે ચલાવવામાં આવે છે. ન્હાનાં છોકરાંઓને બોર્ડિંગ હાઉસમાં રાખવાં; તેર-ચૌદ વર્ષ પછી તેઓને વિવિધ જાતના ઉદ્યોગની શાળાઓમાં તૈયાર કરવાં; સત્તરમા વર્ષ પછી છોકરાઓને પરદેશ સંસ્થાનેમાં આજીવિકા મેળવવા મોકલવા—એવો એમના અનાથાશ્રમનો ક્રમ છે. ડૉ. બર્નાર્ડોના અનુભવથી એટલું સિદ્ધ થયું છે કે તદ્દન નીચ અને ગરીબ લોકનાં બાળકોને પણ જે પૂરતો વખત દેખરેખ નીચે રાખી કેળવણી આપવામાં આવે તો તેઓ સારાં નીવડે છે. આ મહાન પુરુષનું આ પરાપકારી કાર્ય કરવા તરફ શી રીતે લક્ષ ગયું તેની વાત અતિશય કરુણાજનક છે. તેઓથી ૧૮૬૬ માં લંડનમાં એક દાકતરી શાળામાં વિદ્યાર્થી હતા, અને રાત્રે એક પરાપકારી શાળામાં શીખવવા જતા. બહાણું બહાણું અને સર્વે છોકરાં પોતપોતાને ઘેર ગયાં પણ એક દસ વર્ષનો બાળ પાછળ રહ્યો. ડૉ. બર્નાર્ડોએ કહ્યું કે હવે બત્તી જૂઝવવાનો વખત થયો છે, તો “ભાઈ, હવે તું તારે ઘેર તારી’ મા પાસે જા.” છોકરાએ જવાબ દીધો: “સાહેબ; મને અહીં રહેવા ધો; મારે’ મા બાપ નથી.” ડૉ. બર્નાર્ડોઃ—“તારાં કોઈ સગાં વહાલાં હશે?” છોકરો—“ના. સાહેબ.” બર્નાર્ડોઃ “તારે’ ભાઈ તું કોને’ સાં રહે છે?” ડૉ. બર્નાર્ડોઃ “સાહેબ—હું રાત્રે એક ઘાસના ગાડામાં પડી રહ્યો હતો.” બર્નાર્ડોઃ “તારે તને નિશાળે. કોણ લાવ્યું?”

અડધી સદી-પોતાની ત્રીસ વર્ષની ઉંમરથી ઘડપણ પર્વન્તનો સઘળો વર્ષત, આખું જીવન—
 એમાં વ્યતીત થશે, એને અંગે ઘણાં યુદ્ધો લડવાં પડશે, વૈરા અંધારો, આશાનિરાશાનાં પ્રસંગો
 આવશે-માટે પોતાની સહધર્મચારિણીની સલાહ અને આશ્રય વિના આ કામ માથે ને
 શક નથી. તેથી તેમણે સ્વામ રંગે બાવળની નિંદગી ચીતરીને પત્ની આગળ ખડી કરી, અને
 પૂછ્યું—“હવે શું કરવું એ કહો.” એ બાધએ કહ્યું: “It is your duty, and
 the consequences we must leave: go forward and to Victory.”—
 “એ તમારી ફરજ છે—પરિણામ આપણે જોવાનું નથી. આગળ ધસો, અને ફત્તેહ કરો.”

આવાં સ્ત્રી-પુરુષો આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થશે તારે જ દેશનું ભવિષ્ય સુધરશે. બ્રિટિશ
 રાજ્યના આરંભ પછી આ દેશમાં જે તરું ચૈતન્ય જાગ્યું હતું, ત્રીસ વર્ષથી ન્હાની મોટી
 સંસ્થામાં જે અપકવું દીસતું હતું, અને અભાવે જે ‘સર્વન્ટમ્ આફ ધિન્ડિયા: સોસાઈટી’
 ‘ડિપ્રેસ્ડ ક્લાસ મિથન’ ‘સોસાયટી સર્વિસ ક્લોઝ’ વગેરે અનેક લોકહિતકારિણી સંસ્થામાં
 મૂર્તિમન્ત થયું દેખાય છે, તે એક દીપમાંથી અનેક દીપમાળ પ્રકટે. એ ત્યાં સમસ્ત દેશમાં
 વિસ્તરશે, અને એ તેજયો દીપનો દેશ જગતના બીજા દેશને દર્શનરૂપ બનશે.

“Do all the good you can,
 By all the means you can,
 In all the ways you can,
 In all the places you can,
 At all the times you can,
 To all the people you can,
 As long as ever you can.”

John Wesley

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मध्यस्य सत्यस्य सखाणि मृतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमगोऽवृत्तमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उवाच ॥

सत्यान् प्रमादितव्यम् । धर्मान् प्रमादितव्यम् । कुशलान् प्रमादितव्यम् ।
मृत्युं न प्रमादितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाङ्गां न प्रमादितव्यम् ।

આવૈવ ॥

વર્ષ ૧૧, અંક ૪.

[માસિક]

વૈશાખ, સંવત્ ૧૯૬૮.

એક અભ્યાસોત્તેજક ચર્ચા.

વસન્ત-પત્ર અને એવાં જ બીજાં ગુજરાતી માનિદો પ્રત્યેક મહિને ધીમે ધીમે પણ
સદૃશ રીતે ગુર્જર પ્રાંતમાં જ્ઞાન અને અભ્યાસના ઉચ્ચ સંસ્કાર પાડનારા ઉદ્દેશથી શ્રમ કર્યો
જાય છે, પરંતુ આ પત્રોમાં આપણા વિદ્વાનો કેટલીક વખત જ્ઞાન અને અભ્યાસના ઉચ્ચ
આદર્શ પ્રજ્ઞ આગમ મુકતા કરતાં ઘણી વાર નીચા અને વખતે વ્યક્તિવિષયક ચર્ચાથી નિર્માસ્ય
ચર્ચા જતી ચર્ચાઓ કરવામાં વિશેષ આનંદ લે છે. આવી ચર્ચાઓને લઈ અવખત આ પત્રો
ઘણી વખતે લોકોને આકર્ષક થાય છે અને જ્ઞાનના સાદા સરળ નિર્માણ કરતાં ચર્ચા વધારે
સાકારી થતી હોય એવું બાંધે છે. પણ જ્યારે ચર્ચા ઘણી જ યોગ્ય મહત્ત્વના પ્રશ્ન પર ચર્ચા
વ્યક્તિવિષયક કુત્રક ભાવનાઓમાં પ્રદીપ્ત થાય છે ત્યારે આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માનિદોના કલ્પનામાં
સૂચિ થાય છે: અને આવા જ કારણથી આ પત્રના તંત્રીને ઘણી ચર્ચાઓ અટકાવવી પડી છે.
પરંતુ જ્યાં સુધી જ્ઞાનના ઉચ્ચ નિર્માણના સરળ નિર્માણ લખવા અને વાંચવા માટે આપણા
ગુર્જર વિદ્વાનો અને ગુર્જર પ્રજા તૈયાર થયાં નથી ત્યાં સુધી ચર્ચાને આવાં પત્રોમાં રજાન
આપવું જ પડશે. પણ ચર્ચા ફરી રીતે વિશેષ જાનપ્રચાર અને અભ્યાસોત્તેજક બનાવી શકાય
એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં હાલમાં “ રીબુ ઓફ રીબુઝ ” ના તંત્રીએ ઉપસ્થિત કરેલી એક
ચર્ચા ઘણી જ ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવી આપે છે.

લેખકોના વ્યાપારથી અતિ સમૃદ્ધ થયેલા મી. એન્ટુ કાનેંગીએ પોતાના ચમોત્તરના જન્મ દિવસ નિમિત્તે તેને મુખ્યારક્ષાદી આપવા આવનાર અમેરીકન વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ જોડે પૃથ્વી પરની જનસુધારણા વિષે વાત કરતાં, દુનીયાના મોટા માણસોનાં નામ આખાં હતાં તે ઉપરથી એક ચર્ચા આ ઉત્કૃષ્ટ અંગ્રેજી માસિકના ઉત્સાહી તંત્રીએ જાગૃત કરી છે. તેણે પ્રથમ તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના મતાનુસાર ઉદ્ભવેલા તત્ત્વજ્ઞાનના અગ્રણી વિદ્વાન મી. ફેડરીક હેરીસનને આ કાનેંગીવાળી યાદી મોકલી, તેની જુદી પ્રમાણે એક નવી જ યાદી લખવા વિનંતિ કરી. તે ઉપરથી આ વિદ્વાને ઘણા જ રસથી અને કલાથી પોતાના મતાનુસાર વીસ મોટા માણસોની યાદી ગોઠવી કાઢી. આ બંને યાદીઓ સાથે આ તંત્રીએ યુરોપના મહાન વિદ્વાનોને પત્રો લખી તેમના મત પ્રમાણેના વીસ મોટા માણસોના નામો મંગાવ્યાં અને તે ઉપરથી આ અત્યંત વિધાર્મિક યુરોપ ખંડમાં એક ઘણી જ જુરસાદાર ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ છે.

આ ચર્ચા અહીં ચર્ચવાનો આજનો ઉદ્દેશ નથી. પણ આવી જ જો કોઈક ચર્ચા આપણા જુજરાતી માસિકમાં ચર્ચવામાં આવે તો લેખક અને વાંચક બંને વર્ગોમાં નવો જ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થશે અને ઉચ્ચ જ્ઞાનના અભ્યાસનો નીરોગી વ્યાયામ ચાલુ થશે એમ ધારી એક ચર્ચા આ પત્રમાં શરૂ કરવાનું મન થયું છે.

ભરતખંડમાં વીસ મહાન નરો કોણ થઈ ગયા છે ?

આ વિષયની ચર્ચા વિનોદ સાથે ઉચ્ચ જ્ઞાન જાગૃત કરશે એવી આશા છે. ભરતખંડનો ઇતિહાસ પણ યુરોપના ઇતિહાસની બરાબરી કરી શકે એવો જ છે કારણ કે અહીંયા પણ ત્યાંના જેવી લગભગ એકધર્મમતાનુસારી અનેક પ્રજાઓ ઉત્પત્તિ અને અવનતિના ચક્રવર્તમાં ફર્યા જ કરે છે. કાનેંગીએ પસંદ કરેલી આખી પૃથ્વી માટેની વીસની સંખ્યા ઘણી જ યોગી છે અને તેટલા માટે જ હેરીસને ફેજુઆરીના રીન્યુના એકમાં આખી પૃથ્વી પરના લગભગ ચાર હજાર વર્ષોના ઇતિહાસ માટે પચાસની સંખ્યા યોગ્ય માની છે. તો એકલા ભરતખંડ માટે વીસની સંખ્યા બહુ વધારે કે બહુ ઓછી નહિ ગણાવ.

આ ચર્ચામાં વિદ્વાનો પોતે પસંદ કરેલા માણસોને યાદીમાં દાખલ કર્યા બદલનાં કારણો આપશે તો ચર્ચા વધારે રસિક થશે. આ ચર્ચામાં ભાગ લેવા માટે જો " રીન્યુ ઓફ રીન્યુ " ના જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ ના બે અંકો એકત્રાર વાંચી જવામાં આવશે તો તેમાં જાણાર્થ આવતી વ્યવસ્થા ઉપરથી આપણો યાદી વ્યવસ્થિત થઈ શકશે.

આ પત્રના તંત્રી પણ આ વિષય પર તેમના અનેક જ્ઞાન મિત્રોને ખાસ નિમંત્રણ કરશે તો વધારે ઉપયુક્ત ચર્ચા આપણને વાંચવાનો લાભ મળશે.

મારો અસ્પષ્ટ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી એક યાદી અહીં આપીને આ ચર્ચાનો લેખ શરૂ કરવા રજા લઉં છું.

• સરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો.

- ૧ કપિલ—વેદના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપનાર.
- ૨ કણ્વાદ—યાત્રિક અને લૌતિક જગોને તત્ત્વદૃષ્ટિએ જ્ઞેનાર.
- ૩ પાણિનિ—સંસ્કૃત વ્યાકરણના બ્યવસ્થિત અધ્યાપક.
- ૪ વ્યાસ—“ મહાભારત ” નું મહાકાવ્ય રચનાર.
- ૫ મનુ—હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનું પુસ્તક રચનાર.
- ૬ ચરક—“ આયુર્વેદ ” સ્થાપક.
- ૭ બુદ્ધ—મહાન સામાજિક સુધારક અને બુદ્ધધર્મના પ્રસારક.
- ૮ શંકરાચાર્ય—મહાન તત્ત્વવેદના અને હિંદુ ધર્મના પુનરુદ્ધારક.
- ૯ કાલિદાસ—સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શરૂપ કવિ.
- ૧૦ કબીર—મહાન ધર્મોપદેશક અને સંસારસુધારક.
- ૧૧ નાનક—શીખ ધર્મના આદ્ય પુરુષ.
- ૧૨ ચક્રવર્તી—ધર્મસહિષ્ણુતાના આદર્શ રૂપ રાજ્યકર્તા અને બ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રના ધુરંધર.
- ૧૩ પ્રતાપસિંહ—સ્વધર્મસંરક્ષક શૌર્યશુભી રત્નપુત્ર વીર.
- ૧૪ શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનું પ્રયંક હિંદુ રાજ્ય સ્થાપનાર.
- ૧૫ નાનાકજનવીસ—મહારાષ્ટ્રના છુટતા સ્વરાજ્યને ટકાવી રાખનાર મહાન મુત્સદ્દી.
- ૧૬ લૉર્ડ મેકૉલે—હિંદુસ્તાનમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું બોજ રોપનાર.
- ૧૭ રાજરામમોહનરાય—અર્વાચીન સંસાર સુધારણાનો પાયો નાંખનાર.
- ૧૮ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી—અર્વાચીન સુધારણા પ્રમાણે વેદધર્મના ઉપદેશક.
- ૧૯ લૉર્ડ રીપન—હિંદમાં સ્વરાજ્ય જાગવનાને ઉત્સાહિત કરનાર.
- ૨૦ દાદાભાઈ નવરોજી—રાજકીય કર્તવ્યના હિંદી આદર્શ.

સંખેડા બહાદરપુર. }
તા. ૨૦-૩-૧૨ }

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ.

જગત્માં દુઃખ સદાય ક્યારે રહે છે ?

હરિગીત.

માં શોક કરજે વ્યર્થ જો કદિ જિંદગી દુઃખકાર છે,
ખાવી ઉપા તુજ શોકથી, નહીં નિજ પ્રભા સંતાકશે;
સાંધ્ય ને મૃદુતા શિરીષ ને કમલ કેરાં હોય છે,
તે પૂર્વ નિમિત્ત, શોક તવથી, નહીં વસન્ત હરી શકે.—

ધર્મોઓ રવ કરી મધુરા ડાળી ડાળી ફૂલતાં,
જેતી સારતા ઉત્પત્તિ નિજ નાય સાગર ભેટવા;
પેલો પ્રભાકર તે વિષે દર્પણ ગણી મુખ દેખતો,
ને વાયુ ભેરી, વૃક્ષ ઝુકરી, પુષ્પગંધ પ્રસારતો.

નવાન મુગસો વિશ્વમાં ઢોળે પ્રભુવરસ જહો તહો,
લખ માત વ્હારે બાળને ચુંબન કરી હરખે ધણી;
નિર્દોષ દસનાં ખેત્રતાં જગર્ગ કુશકુલ તો કરે,
પુરુષ મિત્રો ક્યાંક ક્યાંક સહેલીઓ છૂટા કરે.

એવા સમય ને કૈંક કમ શું બંધ તુજ શોકે થશે ?
ઉરાક અંતર ફેરી ઘેરી ગમી : નહોં પ્રિય જોડ રહે;
જે ઝપાટો આજ આજો તે સદા રહેશે નહોં,
એવા ઝપાટા કૈંક આવે સહન કરવા પૈયંથી.

વિટંબનાથો પૂછું જીવન હોય તોય મુંઝા નહોં,
નહોં થંબશે: વિશ્રામ ભેરો સમય માર્ગે વિષે નહોં;
કૌતુકવતુ, લાંબું, કદિન જે આજ લાગે તુજને
તે સત્વરે ગાંધ કાનનું જૈલાપકું પ્રિય! લાગશે.

માં રહન કર: આરા નવી, સ્વપ્નો નવાં, વદનો નવાં,
અગત વર્ષ બધાં તણી નહોં ભોગવી એવી મઝા;
તારા હૃદયના શોક કેરા સ્વામપટને ભેદશે,
માનીય નહોં તું તોય કારાં નયનઅશ્રુ સુકવશે.

મુખાઈ }
૨૦-૮-૧૧. }

“સદ્વિલાસી.”

સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં કાવ્યો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૨૨ થી.)

કુદરતનો મનુષ્યનાં હૃદય સાથે શાં સમ્બંધ છે તે વિષે એક કાંવના વિચાર આપણે જાણ્યા. હવે આપણે કુદરતના જુદા જુદા પદાર્થથી કવિહૃદય ઉપર શી અસર થાય છે અને તે તે પદાર્થની સુંદરતા કવિ આપણી આગળ કેવી રીતે પ્રકટ કરે છે તે તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

પણ તે કરતાં પહેલાં કવિતાના આત્મલક્ષી અથવા સ્વાતુભવરસિક અને પરલક્ષી અથવા સર્વાતુભવરસિક એવા બે વિભાગ છે તે આપણે યાદ રાખવા આત્મ લક્ષી અને પરલક્ષી નરના છે. એ વિભાગ કાવ્યનિક નહીં, પણ વસ્તુમાં રહેલા સત્ત્વ લક્ષી કાવ્યો. એકને લીધે હોવાથી આપણે ઉભય પ્રકારની કવિતાને એકજ કોટિમાં મૂકી શકીએ નહીં. આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી એ ઉભયનાં દૃષ્ટિબિન્દુજ નૂહાં છે. આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કવિ પોતાની અંગત લાગણીઓ પ્રકટ કરે છે, પોતાના અનુભવો ઉભરાઓ બહાર કહાડે છે. પણ પરલક્ષી કાવ્યમાં તો વસ્તુનું આબેહૂબ વર્ણન આપવાનો જ હેતુ છે. નર્મદાશંકરેનું “કબીરવડ” એ પરલક્ષી કાવ્યનો નમૂનો છે. રા. નરસિંહરાવનું “મધ્યરાત્રિયે કોપલ” એ આત્મલક્ષી કાવ્યનો નમૂનો છે. નર્મદાશંકરના કાવ્યમાં કવિ પોતાના વિચારો કે લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરતો નથી, પણ કબીરવડનો આબેહૂબ ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તે પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ કોને નથી લાગતું ?

પરલક્ષી કવિતામાં એવી સફળતા ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના અચુક પદાર્થનું કે અચુક બનાવનું વર્ણન આપતાં કેટલાક અરસિક કવિઓ માત્ર તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ જ નોંધી શકે છે, પણ તેનું ઉંડું રહસ્ય સમજી શકતા નથી. તેની દરેક છૂટક છૂટક વીગતની તેઓ વિસ્તારથી નોંધ લે છે, અને જેવી રીતે એક નિરાળાણો પોતાનો મોંઘો કરેલા પાક સમજ્યા વિના બોલી જાય છે તેવી રીતે તેઓ. પોતાની શુષ્ક દૃષ્ટિએ જણાયેલી વસ્તુઓ લંબાણથી ગણાવી જાય છે. ગુજર સાહિત્યના સાંકડા પ્રદેશમાંથી પણ એવા કવિઓના દાખલા મળી આવે છે, પણ આ રૂંડા લેખમાં સારા કવિઓની અનેક સુંદર રચનાઓ વિષે મૌન ધરવું પડશે તો મોંઘારાં કાવ્યોનાં ઉદાહરણ આપવાનું તો નજ બની શકે એ સ્વાભાવિક છે, તેમ એવાં ઉદાહરણો ટાંક્યાનું પ્રયોજન પણ જણાતું નથી.

એથી ઉલટું, રસિક કવિઓ પ્રકૃતિના તે તે વિષય કે જતાન્તને જોતાં તેનું ખરૂં તત્ત્વ સમજી લે છે, અને એક કે બે પંક્તિમાં તે વિષય કે જતાન્તની સુંદરતા વાંચક આગળ સચોટ રીતે ખડી કરે છે. સ્વાતુભવરસિક કવિઓ એ વર્ણનના વિષયને પોતાના હૃદયના રંગથી રંગે છે, અને હૃદયની જુદી જુદી સ્થિતિ પ્રમાણે જુદા જુદા આત્મલક્ષી ભાવનું કથન કરે છે. એકજ વસ્તુના હરીતશી કવિહૃદયમાં કાંઈક વાર શાન્તિ થાય છે, ત્યારે કાંઈક વાર ઉદ્વેગ થાય છે; કાંઈક વાર હર્ષ થાય છે ત્યારે કાંઈક વાર શોક થાય છે; અથવા તો જે હર્ષ થાય છે તે કંઈક જુદા પ્રકારનો

હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, “મધ્યરાત્રિયે કોયલ” અને “રાત્રિયે કોયલ” એ બે રા. નરસિંહરાવનાં કાવ્યો એક બીજા સાથે સરખાવો. શાન્ત રજનીમાં કોયલનો ટહુકો સુષુતાં એક સમયે તેમને એક પ્રકારનો વિચાર આવે છે, ત્યારે બીજે સમયે બીજેજ વિચાર આવે છે. “મધ્યરાત્રિયે કોયલ” એ કાવ્યનો સારોશ નીચે પ્રમાણે છે:

રમ્ય શય્યામાં સૂતાં સૂતાં મધ્યરાત્રિએ કોયલનો ઝીણો અને મધુર સ્વર, અવણે પડતાં એથી મળતું સુખ સ્વપ્નનું છે કે ખરૂં છે એ વિષે કવિના હૃદયમાં ક્ષણવાર શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તરતજ એ શંકા નાશ પામે છે, અને કવિના હૃદયમાં ચતા આનન્દની ઉત્પત્તિ મધુર કોયલના ગીતથીજ છે એવી ખાત્રી થાય છે. આનન્દનું કારણ સમજતાં કવિ સ્વાભાવિક રીતે એ કોકિલાના મધ્યરાત્રિના ગાયનનું કારણ શોધે છે, અને આસપાસની કુદરતની લીલામાં તેને એનું કારણ મળી આવે છે. શાન્તિને સમયે નીકળતું એ મધુર ગાયન આસપાસની શાન્તિમાં વધારો કરે છે. તે વધારો કેવી રીતે થાય છે એ કવિ સચોટ રીતે સમજી શકે છે:

“ નગર બધું આ શાન્ત સૂતું, ચાંદની પણ ‘અહિ’ સૂતી,
તે વાદળોએ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જગતી;
અનિલ ધીરે ભરે પગલાં પણે શાન્તિ રખે સહુ,—
ત્યાં ઉછળતી આનન્દરેસે કોકિલા બોલે-હૂહૂ ! ”

આસપાસની સવળા શાન્તિમાં પણ એ ટહુકો સાંભળનાર હૃદય શાન્ત નહીં, પણ જાગતું છે. પવનલહરીની સંગે લાડતો કોયલનો મીઠો ટહુકો સવળા સૃષ્ટિને શાન્ત રાખીને કવિને એકલાનેજ જગાડે છે, અને તેના હૃદયમાં કંઈ અવનવી મોહની સીંચે છે. પણ એટલામાં તો એ ટહુકો સંભળાતો બંધ પડે છે, અને લલચાતા હૃદય સાથે કવિ એટલુંજ કહીને અટકે છે કે

“ ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય, મીઠી ! હૂહૂ, હૂહૂ ! ”*

“ રાત્રિયે કોયલ ” ના ગીતમાં ઝાડનાં ઝુંડમાં છુપી રહેલી કોયલડીનો ટહુકો સાંભળનાર કવિ એકલા નથી, અને એ વખતનો કવિહૃદયનો આનન્દ જુદીજ રીતે પ્રકટ થયો છે.

કોયલ વિષે રા. નરસિંહરાવનાં બીજાં પણ કાવ્યો છે. રા. અબરદારનો પણ કોયલ ઉપર વિશેષ પ્રેમ જણાય છે. એમની “ મકાશિકા ” માં પણ “ કોયલ ખેલનાં ” એ નામનું એક કાવ્ય છે, તેમાંની

રા. નરસિંહરાવના આ કાવ્યમાં કેટલાક ટીકાકારોને અસંભવનો દોષ જણાય છે. મધ્યરાત્રિએ કોયલ નજ બોલે એવું જો હોય તો તો એ કાવ્યમાં અસંભવનો દોષ છે એ સ્વીકારવું પડે. પણ તેમ છે ખરૂં ?

“હોરું સ્વર્ગ રેલાવતું ગાન રે, મહારી કોયલ બહેનાં,
ક્યમ શોક વસે, અમ તપન રે મહારી કોયલ બહેનાં?
અમ હાસ્ય પૂઠે દુઃખ હાય રે મહારી કોયલ બહેનાં,
તું તો નિત્ય હસી હસી ગાય રે મહારી કોયલ બહેનાં!”

એ પંક્તિઓ શેલીના “Skylark” ના કાવ્યમાં જણાયલા એવાજ વિચારોનું સ્મરણ કરાવે છે.

૨ા. ન્હાનાલાલની શેલી એથી જુદાજ પ્રકારની છે:

“આંખોવાડિયું વિચાજ હલું.
ત્હેની હડી હડી ઝંખળાઓ,
લીલા કે વાદળના ફણગા જેવી,
દૂરના ખેતરોમાં બળા જતી.
ગહન ગુફામાંથી યોગેન્દ્ર ગાય,
ત્હેના મહામન્ત્ર જગતમાં સંચરે,
ભૂત ઉપરથી તરી આવી
વર્તમાન મહા સંગીતે ભરે
અને ભવિષ્યને ભવ્ય જગાડે:
કુલપતિવવાસી કાકિલા
'વસન્ત' 'વસન્ત' 'વસન્ત'ની
પુરાણ મન્ત્ર ઘોષણા.
તેમ નવ ચૈતન્યથી પુકારતી,
નિજુર જગતને સુણાવતી.
આંખોવાડિયું સદ્ગોલ બોલતું,
લીમડીઓની કુંજમાં ધ્વનિ પાડતું,
માનવકુંજે ષડધા વિરામતું.
ચન્દ્રઅદર્શને ય ચન્દ્રિકા વહે
ત્હેવી કોયલની ગીતમાધુરી
જગત ઉપર ઝીણી ઝરમરતી.
એકાકી રમણ ઉપર
ત્હેની ફરફર વરસી.
તહેણે તરત પ્રત્યુત્તર આપ્યો:
કુળિયુ.” (૧)

૩ા. ન્હાનાલાલની કોયલ.

એની સાથે સાથે ત્રીજી પંક્તિના ભાવમાં અસાતતાની મધુરતા હોવાથી જે વર્ણનને ૨ા. નરસિંહરાવે “અનુપમ સૌન્દર્યવાણું” કહ્યું છે તે ૨ા. મધુસૂદનકરનું “વસન્તવિજય” એ કાવ્યમાંનું વર્ણન સરખાવીએ:

રા. કાન્તની કાવલ. “ ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વહીઓથી પરિભળ પ્રસરે, નેત્રને તુમિ ચાપ;
બેસીને કોણુ જાણે કંઈ પરભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને—દૃષ્ટિથી દાખ જાય.”

રા. નરસિંહરાવના “ રાત્રિયે કાવલ ” એ કાવ્યમાં

“ કાવલડી રહ્યો છૂપી જાડના ઝુંડ મારે ”

એ પંક્તિથી કંઈક નિશ્ચિતતાવાળું ચિત્ર ચીતરવામાં આવ્યું છે, તેના કરતાં ઉપલા શ્લોકની ત્રીજી પંક્તિ એમને પોતાને વધારે ચમત્કારવાળા લાગે છે એ વાસ્તવિકજ છે.

કાવલ ઉપરાંત ચંડાળ, ધુવડ, બગલું, બુલબુલ વગેરે ઉપર પણ કવિઓનું લક્ષ ગયેલું છે, મૃગલાંબો ને મનુષ્યનો સમ્બન્ધ કલાપીએ “ ભરત,” “ વીણાનો બીજ ” પદ્યપદ્યોએ મૃગ ” વગેરે કાવ્યોથી સમજાવ્યો છે, અને અનન્ય પ્રેમ વાળા “ સા-રસી ” નું સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે. પણ પ્રકૃતિના દરેક પદાર્થ લઇને જુદા જુદા કવિઓએ જુદે જુદે પ્રસંગે તેને વિષે શું શું વિચાર્યું છે તે વિસ્તારથી વર્ણવવાનું કામ બની શકે એવું નથી અને બની શકે એવું હોય તોપણ તે સપ્રયોજન નથી. તોપણ એટલું જણાવવું તો આવશ્યક છેજ કે ‘અનન્ત’ કરેણાંના પુષ્પોનો હર્ષ, કરેણાં. લાલિસ, અને રમત, ધીર સમીરના સુખનથી થતું સ્થિત, મનુષ્યનાં જેવાં કૃત્રિમ બન્ધન વિનાનું તેઓનું સરસ અને સ્વતંત્ર જીવન, અને પ્રકૃતિની પ્રેમમય ઉછેરમાં ઉછરતાં પુષ્પોની આનન્દમય મૂર્તિ.—એ સધળાંની સચોટ છાપ પાડતું રા. નરસિંહરાવનું “કરેણા” એ નામનું કાવ્ય અને રા. ખખરદારનું એન્તરૂના ઉમ-ળકાથી ઉભરાતું, અનેક સુંદર ચિત્રો ખડું કરતું, ચંપેલીને પ્રત્યેક સમીર આગળ પ્રેમથી રાંધે વિનોદથી નખરાં કરતી કંપતું, અને કવિના અંત સમે પ્રકૃતિની એ સુંદર બાહિકા તરફથી અશ્રુપાતની કવિની આશાને પ્રકટ કરતું “ ચંપેલી ” નું કાવ્ય—એ ચંપેલી. ઉભય વર્ણવેલાં “ Daffodils ” કાવ્યનું સ્મરણ કરાવે છે, અને પશ્ચિમના કવિઓની કૃતિની સાથે સરખામણીમાં ટકી શકે એવાં છે.

“ કુસુમમાળા ” ના “ ફુલની સાથે રમત ” એ કાવ્યમાં મનુજ સમઠથી કંટાળીને કામળ દહડાંનાં, કપટ કુટિલતા કે દૂરપણાં વિનાનાં, મધુરાં ફુલડાંની સાથે રમવાની હચ્ચા કવિ જતાવે છે. એની સાથે કલાપીનું “ પુષ્પ ” નું કાવ્ય સરખાવવા જેવું છે. એ “ મીઠા આત્મા ” ને સમ્બોધીને કવિ તેની રસિકતા, કામળતા, સુગન્ધીપણું વગેરેનો વિચાર કરે છે, તેના જુદા જુદા કામના અનુભવોનું સ્મરણ કરે છે, અને પછી તેનાં હૃદયનો અને મનુષ્યન હૃદયનો બેઠ તપાસે છે ;

“અરે બહાલા ! વારો પવન અધિકો ફળ્યુ બળતો,
હરો આ કાલે વા તુજ 'તરફ એ ફર ધસતો;
તને ચિન્તા 'ના'ના સુખમ તુજ હેયું સુખમયું,
તને ના સ્પર્શો કે વિષમ દુઃખ આ ફર ! જગતું !

સુખી આ સંસારે સુખમય નહીં કે તુજ સમું,
અમારે આતન્દ્રે દિલ પર રહે છે. દુઃખ છુપ્યું;
દુઃખી ને આણું તો સુખ બસ થયું એમ ગણુશે,
ખિચારે બોણું એ મનુજ સુખ પૂરે ન સમજે !

અમારાં મીઠાં તે રહન મય છે ગીત સધળાં,
દુઃખે શિખેલાં એ કવિ દિલ શિખાવે દુઃખ બધાં;
ન નિદ્રામાં એ છે પરમ સુખ. વિશ્રાન્તિ અમને,
બૂરાં સ્વપ્નો આવી જનહૃદયમાં કંટક ભરે !

ન આતન્દ્રે ત્હારા ખિલકુલ હરો ધ્વંસ કદિએ,
ઉદારીની છાયા તુજ દિલ પર ના રજ વસે;
કરે છે પ્રીતિ તું, સરવ તુજ પ્રેમે ખુશ રહે,
અતિતપ્તિની તું સમજ નહિ પીડા પશુ ખરે !

સુખી આત્માનું ને પ્રણય જગ ને મૃત્યુ ભવતું—
હરો જીવું સાચું તુજ હૃદયમાં. ગાન વસતું;
ન ને જાણે છે કે મગજ કપટી મર્ત્ય જનતું;
નહીં તો આતું તું સુખમર રહે કેમ ખોલતું ?

“ ન જાણું તું શું છે ! તુજ સમ હરો શું જગતમાં ?
ન ત્હારા જેવી મેં નિરખી ખુશખો કે કુસુમમાં;
નહીં તું પૃથ્વીનું, સમ મુજ કહે ક્યાં અવતર્યું ?
વચ્છું તું કેલાસે ? શિવ શિર પરેથી સરી પડ્યું ?

ન તું સ્વાર્થી ને ના કૃપણ તુજ હેયું જન સમું,
અહીં આશા તેથી હૃદય મમ કુંળું તુજ કૃપું;
મને દે તું દીક્ષા, મધુપ તુજ બહાલો કર મને,
અભેદનન્દો હું શિખનીય પછી આ જગતને ! ”

સાર પછીની “ મ્હાડું કબૂતર ” એ નામની વધારે સુંદર કવિતા કબૂતરનાં મૃત્યુ
વિષેની હોઈને તેની ચરચાત સુખની ક્ષણિકતા અને મરણની અ-
કલાપીનું ‘કબૂતર’ નિવાર્યતાના હૃદયગ્રસ્થી ચાલ્યું છે. સાર પછી કવિ તેને આગળ લગાવેલાં
લાડનું—તેને કનકમય પિંજરમાં પૂર્યાનું અને મુક્તાનગરિત ઝાંઝર પહે-

રાબ્યાનું-રમરણ કરે છે. પણ મનુષ્યની આકૃષ્ટ સુવર્ણથી ન લોભાતાં કનકનાં પિંજર અને મુક્તાન્નુદિત ઝાંઝર કરતાં તેને વનની ઘટા વધારે પ્રિય છે એ વિચાર આવતાં તેને મતલબની-પણાંથી બન્ધનમાં પરવા માટે કવિહૃદયમાં પરતાવો થાય છે, અને પોતે તેનો શુન્હેગાર બનેલો હોવા છતાં તેનું પોતાના પર બહાસ હતું એ વિચારથી એને આશ્ચર્ય ઉપજે છે. પોતાના અપરાધનું તીવ્ર બાન થતાં તેને આખી મનુષ્યજાતિ ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે છે:

“ મનુષ્યો સંહારી સુખદ રતિ બન્ધી કુદરતી-
અરે ! ભોળાં પ્રાણી ઉપર ચલવે રાજ્ય જૂલમી ! ”

એની કબૂતરીની શી દશા થઈ હશે તેનો પણ એને વિચાર આવે છે, અને બહાસ બચ્ચાંએ આગળ પોતાના પ્રિય પંખીના ગુણુ ગાતો ગાતાં કવિ એવા નિશ્ચય પર આવે છે કે:

“ મર્યું બોવાયું, વા ઢળી ગયું કહો, કે ઉડી ગયું,
બલ્યાં બૂતે ભૂતો; લય નથી થયું એ કબૂતર ! ”

“ એક આગિયાને ” એ કાવ્યમાં કવિ આગિયા તરફ પોતાની પ્રીતિ બતાવતો તેની ચળકતી પાંખોથી તેને થતા લાભ વર્ણવે છે, પણ સાથે ઉમેરે છે કે આગિયા. એ ચળકાટથી તેને લાભ છે તેમ હાનિ પણ છે, કારણ કે એ ચળકાટને લીધે કોઈ પક્ષીની દષ્ટિએ પડતાં એનાથી છૂપાઈ શકાતું નથી, અને એનું મરણ નીપજે છે. કવિ ઉમેરે છે કે:

“ આ પ્રેમ સંસારી તણો તુજ તેજ જેવો છે નહીં,
એ અમૃતે શું ઝેરનાં બિન્દુ બધાં વિધિએ નથી !
અમ એ જ જીવિત, એ જ મૃત્ય, એ જ અમૃતને અમી,
જે પોપતું તે મારતું શું એ નથી કમ કુદરતી ! ”

પ્રકૃતિના વિવિધ પદાર્થોના સૌન્દર્યથી કવિહૃદયમાં કેવા બાવ જાગે છે તે આપણે જોઈએ. એ ઉપરાંત, કોઈ વાર અમુક રચનાનું વર્ણન આપતાં એ રચનામાં બનેલા ઐતિહાસિક બનાવોનું કવિને રમરણ થાય છે. (ઉદાહરણ, “ સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ ”). કોઈવાર મનુષ્યના વ્યવહાર તરફ પ્રકૃતિના પદાર્થો કેવી તિરસ્કારભરી નજર કરે છે, મનુષ્યનાં સુખ દુઃખની તેઓને કેવળ અવગણના છે એવો વિચાર કવિ-હૃદયમાં આવે છે, અને કોઈ વાર એ પ્રકૃતિના દર્શનથી કવિને પર-ભૂમિનાં દર્શન થાય છે, અને પરમ પુરુષની એને ઝાંખી થાય છે.

“ મધુર કુસુમ વિશે રમે ગંધ સુંદરા,
કૌમુદી મુદપદા, ઉપા મનોહરા,
મૃદુલકંઠ કોકિલરવ અવલુસખકરા;—

સહુમાં વસતી હસતી પ્રતિશ્લિતા—થી લલિતા—સુંદરતા

પૂજ જગદરા. સુંદરં ”

એમાં મધુર કુસુમની ગંધથી, આનંદ આપનારી કૌમુદીથી, મનોહર ઉપાધી, અને શ્રવણને સુખ આપનારી મૃદુલકંઠી કોકિલાના કૂજનથી એ સર્વમાં વસતી અને હસતી પરમ પ્રભુની સુંદરતાનું કવિને જ્ઞાન થાય છે.

વળી, કોઈ વાર આનંદની સત્રળી સામગ્રી હોવા છતાં કવિહૃદયમાં કંઈ આનંદ થતો નથી, પણ ઉલટો વિપરીત ભાવ પ્રકટ થાય છે. એ વિપરીત ભાવનું કારણ કોઈ વાર કવિ સમજી શકે છે તો કોઈ વાર એ જાણતું કારણ કવિ પોતે સમજી શકતો નથી એમ પણ બને છે. “રમણીયતાજનિત શોક” એ કાવ્યમાં રમણીય સરોવરના દર્શનથી કવિને શોક થવાનું શું કારણ છે ને કવિથી અચાત રહેતું નથી, પણ “અચાતહૃદયક્ષોભ” એ કાવ્યમાં તો

“ સંધ્યા શું રંગ ગિરિશૃંગ રમે રમે જો !
તે તે છાંયે ઉર લહી સરિતા હસે જો !
આનંદમૂર્તિ અહિ આ સમયે વિરાજે,
તો કેમ આ હૃદય શોક તરંગ નાચે ? ”

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કવિથી આપી શકાતો નથી, અને કવિને એટલુંજ કહીને વિરામનું પડે છે કે

“ જાણું ન જાણું કંઈ કારણ અહ કેરું,
જાણુંતું એક સરિતાજન ગાતું ઘેરું;
ને જાણુતા ગિરિવરો ગગને ગયેલા,
જાણે વળી ગગનરંગ જ સાન્ધ્ય પેલા;—
સંક્ષોભ મીઠો સખિ ! તું પણ જે ન જાણે,
જે દે મધી હૃદયને પણ અશ્રુ નાણે. ”

એ સિવાય, કુદરતના દર્શનથી કવિહૃદયમાં જુદા જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા અનેક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, જેની ગણના કરવી કેવળ અશક્ય છે.

(અપૂર્ણ.)

જોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

જાણવાનુંગ આંકડા.

૧

ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં—હિન્દુસ્થાનમાં ૧૯,૧૪૧ પ્રાથમિક (Primary) અને મધ્યમ (Secondary) નિશાંચો હતા—તેમાં કુલ ૭૦૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.

૧૮૮૧-૧૮૮૨ માં—૯૦,૦૦૦ શાળાઓ યથા, અને એમાં ૨,૨૦૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.

૧૯૦૧-૨ માં—૧૦૪,૦૦૦ શાળાઓ અને ૩,૯૦૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ યથા જેમાં ૪૦૦,૦૦૦ છોકરીઓ હતી.

૧૮૮૨માં—માત્ર ૧૭ મહોટી પાઠશાળાઓ, (Colleges) હતી તેમાં ૬,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.

૧૯૦૧ માં—૧૯૧ પાઠશાળાઓ યથા, જેમાં ૨૩,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.

૧૯૦૮-૯માં—૬૦,૦૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ યથા—અને એમને ભણાવવાનું ખર્ચ ૪,૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડ થયું.

૨

હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બાવ અને રોજ સંબંધી સરકારી આંકડાના પત્રકમાં છેલ્લા પચાસ વર્ષની કેટલીક માહિતી આપી છે તે જાણવા નેગ છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૧ પછીથી આજ સુધીમાં માત્ર બે વાર જ અનાજના બાવ કબજે રહેલા છે. ૧૮૭૧ થી ૧૮૭૫; ૧૮૮૧ થી ૧૮૮૫ આખીજ વર્ષ પેચકમાં એ બાવ ઘણા નીચા હતા. પણ સાર પછી એ ચઢતા ગયા છે. ૧૮૯૬-૯૭ અને ૧૮૯૯-૧૯૦૦ ના દુકાળોએ એના હિંપરે ઘણું અસર કરી અને માત્ર ૧૮૯૭-૯૮ ખાદ્ય કરીને બોલતાં એ બધો સમય મોંઘવારી અત્યન્ત હતી. ૧૯૦૩ માં એ કદ જરા નરમ પડ્યું, અને ૧૯૦૪ માં નરમાશ સ્પષ્ટ જણાઈ. પણ ૧૯૦૫ માં પાછી કડણ સ્થિતિ સર્જ થઈ. ૧૯૦૭-૦૮ ના ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના દુકાળથી અનાજના બાવ ઘણા વધ્યા. ૧૯૦૯ માં તથા ૧૯૧૦ માં એ જરા નરમ પડ્યા છે.

બાવના વધારાનું પ્રમાણ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં જતાવવા માટે—૧૮૭૩ ના ભાવ ૧૦૦ આંકીએ તો જુદાં જુદાં વર્ષમાં એનો વધારો નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

મુબારકમાં ઘઉં.	• મદ્રાસમાં ચોખા.	મુબારકમાં બાજરી.	મુબારકમાં જુવાર.
૧૮૯૧ માં ૧૨૦	૧૪૫	૧૧૭,	૧૧૬
૧૯૦૧ માં ૧૦૪	૧૮૮	૧૩૪.	૧૫૧
૧૯૧૦ માં ૧૭૧	૨૦૫	૧૫૧,	૧૬૯

૧૮૯૧ પછી બાજરી એક જ વખત ૧૧૭ થઇ છે.

જુવાર „ ૧૩૨ „

બાજરીનો સામાન્ય ભાવ ૧૩૦ કરતાં વિશેષ રહ્યો છે.

જુવારનો „ ૧૪૦ „

ગરીબ માણસોને હુંપણાં માટે વાંસ અને રાંધવાને બળતણ તોળે છે તેમાં સેંકડે ૧૦૦ (સેંકડો) ટકા વધારો એટલે કે બમણો ભાવ થયો છે. અને હુંકામાં કહીએ તો—મીઠા સિવાય દરેક વસ્તુ કે જે જે ગરીબ લોકો વાપરે છે—તે મોંઘી થઇ છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં ભાવનો વધારો ૫૦ ટકા આંકી શકાય અને છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં રાજીમાં વધારો ૩૦ ટકા આંકી શકાય જેથી છેવટે શુદ્ધરાતના સાધનમાં વધારો ૨૦ ટકા.

• મોંઘવારીનાં કારણો ધણાં અપાય છે :—

- (૧) પરદેશ નિકાસ.
- (૨) વરસાદની તંગી.
- (૩) આખી પૃથ્વી ઉપર ભાવનો વધારો.
- (૪) નાણાંની વિશેષતા.
- (૫) અનાજને બદલે નિકાસી માલનું વધતું જતું વાવેતર.

‘ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ’ આ છેલ્લા કારણને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

—ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરથી.

[વસન્ત ઑફિસ.]x

x દેખાતા નિરર્થક અને શુદ્ધ, પણ સ્વદેશ લાગણી ધરાવનાર જનને અત્યંત ઉપ-
યોગી અને રસિક—એવા આ અને બીજા વિષયનું યાન મેળવવું હોય તો વાંચો
“ બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર. ”

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત ઑફિસ અમદાવાદ કિંમત પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧-૪-૦.

સાધુદમ્પતી.

“ અમે સચરાચરના સરદાર—

સમવિધે હયેળીમાં સંસારઃ

ચાહ ચોકડી રાજ એક ચક્રવે આ બોગવનાર—

આ બોળા ચપટીથી ચગવિધે કુદડીમાં કરનારઃ

બાર બ્રહ્માનો નહિ તલ બાર,

દેવદાનવ અમથી લાચાર;

હાક હીનકાવે તેમ અમ ગ્રહાડ,

હંકરે કેવળ અમ હુંકાર.

ચરણાગતને સુખદ નવલ બ્રહ્માડ રચી દેનાર—

પ્રતિસ્પર્ધાને વમળ પાડિયે રાયરંક કરનારઃ

એક સત્તાક શત્રુના ત્રાસ—

શક્તિ સંહારી ધાત કરનાર—

પ્રબળ બ્રહ્માર્ષિ ચોગી રાજઃ

કોણ રાજર્ષિ અમને કહેનાર ? ”

દરકદમ કેં આવી હાકે વદે તમરાજ શું ?

પ્રકૃતિ પડધા પાડે તેનાં પરિજન પેઠ શું ?

જહૂકી હાલો અન્ધારેકો નિશાચર તામસી—

કરબદરશી ડોલાવી શું રહ્યો મહીન દેખી ?

ધરણી, ધૂળવે, ગાળે, વર્ષે ઝડી, મળા, એમણી;

વીજળી ઝબૂકે, ફૂંકે વાયુ બધે સુસવાટથી:

બૂધવતી રહી રેલી થેલી નદી વન કમ્પવે:

વનચર બધાં ત્રાસે ન્યાં લાં જડાઈ રહ્યાં દીસે:

કડક ગગડે, રેગે વાધે તુષાન, ગિરિ હાંચે,

વીર લામ કસે અચ્છે, અચ્છે છલંગ બધો ફૂદે,

નદી ખડક કે જાડી ખાધ પહાડ ન સેખતો—

તીફર તુષાન કોણે વીંઝે અસિ કમ ગ્રહાડતો.

આમાં ૩

કેમ બદમ ને રામે રામે વસીળ'જ વેરતી,
ધન્ધવતી વહે સુટિ કેના વિનાયની રાજસી
મૂચર બમણાં બ્હીતાં નાસે: ન જમ્ય કહીં જરા:
પ્રિયહિત જપે જમ્યે તેથે ન સારસ હંસલાં ।

અસુરસમ એ આલ્યો અન્તે પડે ધર્સી ધોધ જ્યાં—
'હિમગિરિચકી હેઠે ગંગાં સવેગ ધમ્યે જતાં—
સ્થળ વિપમની ઉડી ખીલો ધપે પટ સાંકડે—
તટઝૂમતાં વૃક્ષો જંગી ગુંથે નિજ ડાળને !

ફરજ બજતાં કેં જોસ્સાએ કઠિન નકેં વસે:
તરૂપર ચ્હડયો આલ્યો યોદ્ધા: ન ધાયલ ધા ગણે:
કપર નબને નીચે પૃથ્વી રજો ગુણીને જુવે
વિકલ મનના રાજર્ષિની દયા ધરતાં વહે:—

' તપધુતિ બર્ષાં આવાં સન્તો બૂલવે બવે: અહા !
જગમુખકરી સિદ્ધિ આવાં અકર્મ ધડે: અહા !
જનહિત તજી સેવે દમ્ભી સ્વભાવ વિદેહી એ—
સમજી ન શકે: નિર્દોષીને દમ્યે વિનિપાત છે.

" શતકથુ જીવી આવા દેહે શુભાન જ કાં ઘટે ?
સમઉદ્ધરનાં સન્તાનો કાં પરસ્પર ના અહે ?
જીવતર ટુંકે સાધુસેવા રચે રમણીયતા ।
પરમપણું તૃપ્તિ અર્પે ! ખરે મહચાર આ:

' જટિલ મનડે તત્વજ્ઞાની, છતાં મુખ રોષ છે—
પ્રભુ બજનિયાં હૈયું ગાતું, છતાં કર સત્ર છે—
પુનિત પગલે દેવી લીલા. છતાંય પ્રમત છે—
પ્રભુ—પ્રિય, છતાં રાજર્ષિએ પ્રતક્ષ પ્રવૃત્ત છે ।।

" પ્રિય સહચરી પૃથ્વી દેવિ । પડે પડ એમથી—
જનજગતનાં ઉકેલીને અપાર્થિવતા બરી —
મન હૃદયના બાવે બાવે સુગન્ધરસે દ્રવી—
મહમહમિકા આનન્દેયો પ્રકાશથી રૂડવી: "

પવન અટકયા, વેળા યંબ્યાં, અબોલ લીલા ઉભાં—
નખ પૃથિવીની આ દીક્ષાને સમી સમજાવવા ।

અંજવાળાં ઉઘડે અણુમૂલ !

સાધુતા સતી શંકરનો—

પ્રભુતાએ દેવંભર્વનની—

રૂએ માલિકેમાં મંચંગૂલ !

સાધુ સંગે:

અંતરિયાં ફારે ઉજળાં ફૂલ !

સાધુ સંગે:

અંજવાળાં ઉઘડે અણુમૂલ ! ”

“ બસ, બસ, સતી ! આહો આતો પ્રભુજનતા રમી:

ઉજળી ઉજળી એની આહો ખીલી રહી ચન્દની ! ”

ભવસકલમાં વિશ્વામિત્રે વિભુમયતા ધરી:

પુનિત જ થયાં બ્રહ્મર્ષિને સ્મરી: પણ એ અહીં ? ”

મુનિ અધુરૂં એ બોલે ત્યાંતો પગે પડી રાજવી—

નયનજળની એ જોડાને ધરે કંઈ અંજલિ:

“ દીન અનુગ્રહે બ્રહ્મર્ષિ શું ? ” વસિષ્ઠ વદી નમ્યા:

અધીન જનતા સાધુઓને નિહાળી સતી નમ્યા !

કંઈ પણ પછી અન્તે બન્ને મહર્ષિ છુટા પડ્યા,

સતી શરણમાં સાધુ સેવા રહસ્ય વિચારતા:

સતીવચનને અન્તે જાગી ઉઠ્યા પડછન્દ સાં:—

“ પ્રભુ અવતરે સાધુરૂપે સદા દીન તારવા ”

ચચાપત્ર.

‘વસુન્ત’ના તન્ત્રી સાહેબ,

વિ. વિ. સ્વ. કલાપીનાં કાવ્યો જોતાં તેમાં અને રા. નરસિંહરાવકૃત ‘કુસુમ-
માળા’ તથા ‘હૃદયવીણા’માંનાં એકાદ બે કાવ્યોમાં કેટલુંક મળતાપણું જોવામાં આવ્યું,
તે ઉપરથી એમ જાણ થાય છે કે લાડીના સ્વ. ઠાકોર સાહેબે રા. નરસિંહરાવકૃત
‘કુસુમમાળા’ તથા ‘હૃદયવીણા’ વાંચ્યાં હોવાં જોઈએ. તેમ જાણ થાય તેવાં કેટલાંક
કાવ્યો વાચકવર્ગને બતાવવા નીચે ઉતારું છું. આ ઉપરથી એક ચર્ચા ઉત્પન્ન થાય છે,
ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ આગળ રા. રૂપચંકર ઉદયચંકર એમણે વાંચેલા ‘કલાપીનું સા.
દ્વર જીવન’ નામના નિબંધમાં (કલાપીએ) વાંચેલાં પુસ્તકોનાં તથા કર્તાઓનાં નામ
નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે.

“તેમ ઇ. સ. ૧૮૯૨ સુધી તે એમણે માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકો જ જાણ વાંચ્યાં
હતાં. કાદમ્બરી, સરસ્વતીચંદ્ર, નવલમ-ચાવલિ, ઉત્તરરામ ચરિત્ર, સ્વ. મણિલાલ તેમજ
સ્વ. મનસુખરામબાઈના તમામ ગ્રન્થો અને લેખો, નૃસિંહ, દયારામ, મીરાં, પ્રેમાનંદ,
સામળ ઇત્યાદિ પ્રાચીન કવિ, રામાયણ, મહાભારતાદિ પુરાણ ગ્રન્થો, નર્મદ, દલપત,
કાન્ત. ઇત્યાદિનાં કાવ્યો અને લેખો તેમજ સંસ્કૃત કવિઓનાં ભાષાન્તરો વગેરે ગુજ-
રાતી સાહિત્ય બહોળા વિસ્તારમાં એમણે વાંચ્યું હતું તે સમયમાં પ્રસિદ્ધ યતાં લગભગ
બધાં માસિકો તે ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જતા.”

હામાં રા. નરસિંહરાવનાં એકે પુસ્તક તેમણે વાંચ્યાં હોય તેમ કહેલું નથી. પણી
“ઇત્યાદિ, વગેરે ગુજરાતી સાહિત્ય બહોળા વિસ્તારમાં” હેવા શબ્દો તથા વાચ્યોમાં
રા. નરસિંહરાવના નામનો તથા પુસ્તકોનો ગુમ રીતે સમાવેશ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય
તો કાલુ જશે.

અથવા તો “તે સમયમાં પ્રાસિદ્ધ યતાં લગભગ બધાં માસિકો તે ધ્યાનપૂર્વક જોઈ
જતા.” એમ કહ્યું છે તો વખતે તે સમયનાં માસિકોમાં પ્રગટ થયેલાં રા. નરસિંહરા-
વનાં કાવ્યો સ્વ. કલાપીએ વાંચ્યાં હોય એમ અનુમાન થઈ સકે ખરું.

ઉપર કહેલું સરખાપણું બતાવનારા દાખલા નીચે આપું છું:—

‘કુસુમમાળા’ ઇ. સ. ૧૮૮૫.	‘કલાપીનો કેકારવ.’
(૧) ‘કન્યાકા હું કુળવતી’ ઇત્યાદિ-(ચંદા)	(૧) ‘લાડલી હું સ્વેતજરણી
ઝૂલતી રહું જલ પહે.’
(કમલિની, તા. ૧૦-૧૧-૧૮૯૩)
(૨) ‘ને વાળ અળકતા રૂપેરી
વિખરી યોગમ રમે.’
(ચંદા).	(૨) ‘ને વાળ ખાંખેરી રૂપેરી
મુઠાં જલકાવી હસે.’
(કમલિની, તા. ૧૦-૧૧-૧૮૯૩)

(૩) 'ખન્ધુ મહારો રાહુ તે ઉઠ્યો
કુછન્દી ફૂંડો' (ચંદા.)

(૪) 'ધોષ કરી ચઢી બોમ,
વળગ્યાં વાળશું જળખિન્દુડાં.'
(ચંદા.)

(૫) 'એ જ મુજને પ્રેમભર
આલિંગીને કહી લાડતો
કો સમે નિજ સિંહાસને
મુજને વળી ખેસાડતો'
(ચંદા.)

(૬) 'ને રૂપેરી કોર્પોતો રમાલ
ધોળો ઢે કદી,
કહી પાથરે મુદુ સેજ
તે પર વળી ક્ષયુબર
રહું પડી;
કો ધડી વળી ચામળી
નિજ શાલ લેધ તે
વડે'

* * * *

(ચંદા)

(૭) 'જો બાર કુમ્ભ દિન
તે થકો માંડી આજે
ખાલી કર્યા ફરી ભર્યા
અહિં ચન્દ્રરાજે'
('સંસ્કારોદ્ધોધન',
'કુસુમમાળા.)
'સુધા પાતી એહને—ભરી
કુમ્ભ આપ્યો તાતજી'
(ચંદા.)

(૮) " અસ્વસ્થ ગ્રાહણી " માં " નયનપર હવાતાં અશ્રુનું એક ખિન્દુ " ઇત્યાદિવાળો શ્લોક
કાવ્યના મધ્યમાં આવેલો અન્યે પાછો મૂક્યો છે. એ કાવ્યની તારીખ ૨૧-૧-૧૮૯૭.

(૩) 'કુસુદિ નહાની બહેનડી
મુજ બહાલ ચંદાપર ધરે.'

* * * *
મગિની મહારી લાડકી તે
'જગતી આખી નિશા.'
(કમલિની, તા. ૧૦-૧૧-૧૮૯૩.)

(૪) 'મુગાધ ફેંકે દૂર તે ત્યાં
સ્વેદખિન્દુડાં ખરે.'
(કમલિની, તા. ૧૦-૧૧-૧૮૯૩.)

(૫) 'સ્નાટિક તણો મગને
ધરે ધન પાટલો તે
પર ઉભે.'
(કમલિની, તા. ૧૦-૧૧-૧૮૯૩)

(૬) 'ભુરખો નવો મુખપર
ધરી ડગલાં ભરે
મથુ ચારને'
(કમલિની, તા. ૧૦-૧૧-૧૮૯૩.)

(૭) 'ને કુમ્ભ અમૃતનો
ભરી ઉઠધિ થકી
ચંદા કુદે'
(કમલિની, તા. ૧૦-૧૧-૧૮૯૩.)

ની છે. આ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘હૃદયવીણા’માંના ‘કૃષ્ણ પડેલી માળવિધવા’ નામના કાવ્યમાં એક બે શ્લોક અમુક દેવુથી પુનરુક્તિ પમાડવાનું કલાવિધાન નજરે પડે છે, તેનું જ આ કંઈક આહું અનુકરણ જણાય છે.

ઉપર આપેલા સાત દાખલાઓમાં કદપના, ચપ્પો ઇત્યાદિના સામ્ય ઉપરાંત બે વાતો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે:—

(૧) ચન્દ્ર અથવા ચંદાને અંગે કુમ્ભની કદપના કરનાર શુન્દર કવિયોમાં રા. નરસિંહરાવ જ પહેલ બેલા છે.

(૨) નર્મદાચંકર પછી ચંદા એ નામની યોજના રા. નરસિંહરાવે પ્રથમ જ કરેલી જણાય છે. અને ‘કમલિની’ કાવ્યમાં ૨૫. કલાપીએ એ શબ્દ રા. નરસિંહરાવ કનેથી જ સ્વીકારેલો હોયવાનું અનુમાન થઈ સકે છે.

આ સ્થિતિમાં, રા. રૂપચંકર ઓઝાએ રા. નરસિંહરાવના અન્યોનું નામ ૨૫૯ રીતે દીધું નથી તે જોઈ આશ્ચર્ય લાગે છે.

લિ. આપનો

“ પૃષ્ઠક. ”

સાંક્રેટીસની શિક્ષણ પદ્ધતિ.

“The object of teaching is to bring more and more out rather than to put more and more in.” (*Froebel*)

પૂરોપનો દાહનો સુધારો મુખ્યત્વે કરીને પેદેસ્ટાઇન, રામ, અને અંથેન્સના, વિદ્યાપ્રવાહને આભારી છે. પૂરોપના સર્વ દેશ કરતાં ગ્રીસમાં સુધારાનો આરંભ પહેલ વહેલો થયો છે, અને તેમાં અંથેન્સમાં સર્વશાસ્ત્ર અને કળાનો સારો વિકાસ થયો છે. ગ્રીસના સર્વ શહેર કરતાં અંથેન્સ વધારે આકર્ષક અને લોકપ્રિય હતું, ત્યાં પ્રતિભાશીલ કવિઓ અને પંડિતો, ગંભીર તત્ત્વવેત્તા અને વ્યવહાર કુશળ રાજ્યતંત્રી, ચતુરવક્તાઓ અને રસમ નાટકકાર, ને શિષ્યચાત્રીઓનું વિદ્વન્મંડળ બેસુ યઈ વિદ્યાર્થીઓ કરી રહેતું હતું. અંથેન્સવાસીને વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને તેમાં તત્ત્વગ્રાહન, અને અને રસિક કળામાં તેમણે અનુપમ પ્રવીણતા મેળવી છે. છાપખાનાની શોધથી જે અમૂલ્ય પુસ્તકોનો લાભ જનમંડળને હાલમાં મળે છે તેથી એક અનિષ્ટ ફળ એ જોવામાં આવે છે કે આપણા જ્ઞાનનો મ્હોટો ભાગ શબ્દ જ્ઞાનનો છે. સ્વતંત્ર શુદ્ધિ વ્યાપારને જડને અન્ય વિદ્વાનોના સિદ્ધાંતને પોતાના અભિ-

પ્રામત્યરીકે માનવામાં આવે છે. જ્ઞાનની વૃદ્ધિ હમેશાં વસ્તુ જ્ઞાનથી—પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી થવી જોઈએ; પણ જ્યારે કોઈ પણ ત્રિપષ્ટિ પર સ્વતંત્ર વિચાર કરવાને અહલે; તેના વિષે બિન બિન પંડિતોના મત શોધવામાં આવે છે, અને તેને ચોતામા જ્ઞાન તરીકે ગણવામાં આવે છે, ત્યારે જ્ઞાન ધણું અનિશ્ચિત અને અર્ધજાણ માલમ પડે છે. આવી રીતે શબ્દજ્ઞાનથી સંતોષ માનવાથી, તે શબ્દના અધિક્ષાન તરીકે જે બાવ કે રસ રહેલાં હોય છે, તેનું બરાબર માન થતું નથી; પણ અધ્યેન્સમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની સત્તા પ્રબળ હતી. એક ઠેકાણે જુલો 'તો તત્ત્વશોધકો પોતાના શિષ્ય સાથે તત્ત્વ જ્ઞાનની અર્થમાં શોકાયલા માલમ પડે, તો બીજા જગાએ કવિજનો જનસમૂહને પોતાના કાબળું આસ્વાદન કરાવતા જોવામાં આવે; વળી ત્રીજે ઠેકાણે નાટકકાર પોતાના આબેહુલ્ય અને ઉચ્ચ માહવાળા ખેલથી પ્રેક્ષકોના અંતઃકરણમાં ઉચ્ચ ભાવના પ્રેરતા માલમ પડે. ચિત્રકાર પોતાની તસ્વીર બજારમાં મૂકી ખૂંટી તેની કદર જનસમૂહ પાસે કરાવવા હજીબતા હતા, અને શિલ્પશાસ્ત્રી તેમની સુંદર મૂર્તિથી લોકને સૌંદર્યનો ભાવ સમજાવતા જોવામાં આવતા હતા. આવી રીતે અધ્યેન્સ એક સરસ્વતિ મંદિર હતું ને તેના સેવકો તેની ભક્તિમાં ધણી તીવ્ર જિજ્ઞાસા બતાવતા હતા.

જેમ દરેક વ્યક્તિમાં કાંઈ ખાસ ગુણ જોવામાં આવે છે તેમ દરેક પ્રજામાં પણ કાંઈક વિશેષ લક્ષણ માલમ પડે છે. જેમ વ્યક્તિ પરત્વે તેનું વ્યક્તિત્વ તેની સર્વ પ્રવૃત્તિનું અધિક્ષાન છે, તેમ પ્રજાના સર્વ વિચાર અને આચારમાં તેનું પ્રજાત્વ જણાઈ આવે છે. ભરતખંડના સુધારાનું લક્ષણ ધર્મ છે. દુનિયાને વારસામાં રાખે રાજ્ય બચાવવા અને કાપડા કાનુનનું જ્ઞાન આપેલું છે, તેમજ શ્રીસે સૌંદર્યનો ભાવ સું છે તે જગતને બતાવ્યો છે. શ્રીક પ્રજાના જીવનમાં સૌંદર્ય—સમતા—જેવી જોવામાં આવે છે તેવી ભાગ્યેજ દુનિયાની બીજી કાંઈ પ્રજામાં જણાતી હશે. જેમ બાળક સૃષ્ટિ સૌંદર્યને ઘણી જિજ્ઞાસાથી અવલોકે છે અને યુવાવસ્થામાં વિવેકથી તેનું જ્ઞાન મેળવે છે, તેવીજ જનઃસ્થિતિ શ્રીક લોકની હતી એમ નિઃસંશય કહી શકાય. આત્મા—અને અનાત્માનો, પુરુષ અને પ્રકૃતિનો જે વિરોધ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રચારથી ઉદ્ભવ્યો તે, તે વખતે જોવામાં આવતો નથી. જે સમતા—શ્રીક પ્રજાની કલ્પના અને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, તેના આદર્શ સૌંદર્યીસ છે. તેના વિષે એમ કહેવાય છે કે તેણે કોઈ દિવસ અસવ તથા અપવિત્ર વસ્તુનો અંગીકાર કર્યો નથી, અને કર્તવ્ય આગળ સુખને પ્રાધાન્ય આપ્યું નથી. જગતના ડાહ્યા પુરોમાં તેથી તે સર્વોપરી ગણાય છે. જે કે સૌંદર્યીસની કૌંતિ ઘણી બેડોળ અને હાસ્ય ઉપજાવે એવી હતી તો પણ તેનો અંતરાત્મા સુંદર હતો; તેની ખ્યાતિ દુનિયામાં એક ઉત્તમ ફિલસૂફ તરીકે થઈ છે; પણ વિદ્વાનો તેને એક ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે ગણે છે. સૌંદર્યીસ એક મહાન તત્ત્વ શોધક થઈ ગયો છે; એ ખાત નિર્વિવાદ છે; કારણ કે તેના વિષે લોકાંકિત એવી છે કે તેણે નીતિશાસ્ત્ર સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર આપ્યું; બાનો અર્થ એટલોજ છે કે તેણે આત્મ નિરીક્ષણથી સદાચારના સિદ્ધાંત આંધવાને લોકને આપ્યો.

સૌંદર્યીસનો જમાનો પ્રકાશવાદ § (Illumination) નો હતો. પ્રથમ યુગમાં

§ જ્યારે કોઈ એક યુગના વિચાર જન—મંજની અભિવૃદ્ધિ થતાં તે તેને અપૂર્ણ અને અસંતોષકારક લાગે છે, અને નવીન સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેની ટીકા કરવાથી જે

જ્ઞાનની શોધમાં પ્રકૃતિનું નિરીક્ષણ પ્રમુખ હતું અને સંસારની દરેક વ્યવસ્થામાં જાણ સત્તા પ્રધાન હતી. પણ બુદ્ધિ અને અંતરાવલોકનની દૃષ્ટિએ જનમંડળના સર્વ વિચાર અને આચારનો વિવેક કરવાની જરૂર પડવાથી; 'સોફિસ્ટ' નામનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે, ખર્તિ; દ્રવ્ય; ને અધિકારને વધારે ચાહતો હતો. ફક્ત જ્ઞાનની ખાતર નિરપેક્ષ રીતે લોકને શિક્ષણ આપવું તે 'સોફિસ્ટ' નો સિદ્ધાંત નહોતો. સૌકેટીસ સર્વ પ્રાચીન ઉત્તમ શિક્ષકની માફક એમ માનતો હતો કે, સૌંદર્ય અને જ્ઞાનને પેસા લઇ વેચવું એ ઘણું અધર્મ અને અધમ છે. સોફિસ્ટને જ્ઞાન વિષે કાંઈ તત્ત્વ નિશ્ચય હતો નહિ. તેઓ વાક્યાનુયંમાં ઘણા કુશળ હતા; તેથી જ્ઞાનનો આડંબર કરી ગમે તેમ પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનું ખંડન મંડન કરી શકતા હતા. આવી રીતના બુદ્ધિવિલાસથી સૌકેટીસના વખતના યુવકો તેમના તરફ સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષાતા હતા. સોફિસ્ટના ઉપલક્ષીઆ જ્ઞાન અને તેમની તર્કજ્ઞતાથી તે જમાનાનો યુવર્ગ, અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થયેલો હતો. જીવિતના હેતુ સંબંધી કોઇ ગંભીર સિદ્ધાંત તેમણે મદલ્ય કર્યો હતો નહિ, વિચાર પરત્વે નિરંકુશ ચંકા—સંશયવૃત્તિ પૂરજોમ મમાં હતી; અને આચારમાં સ્વચ્છંદસ્યાર—વિષય સુખના ઉપભોગ સિવાય, તેમની અન્ય જાવના હતી નહિ. નીતિની અને જ્ઞાનની આવી છિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં સૌકેટીસ, વિચાર યુક્ત ઉચ્ચજાવના સ્વીકારવાને તે યુવકોને ઉપદેશ કરતો હતો.

જગતમાં—રસ્તામાં—શેરીમાં—અને કસરત ખાનામાં દરેક મનુષ્ય જોડે વાતચિત કરવાનો સૌકેટીસને ધણો શોખ હતો. તેનામાં પ્રશ્ન કરવાની ખૂબી અહિતીય પ્રકારની હતી. સ્લામા પુરપના મનમાં જ્ઞાનના જે શુભ બીજ હોય તેને યોપીને ચિકસાવવાની કળા તે સારી રીતે જાણતો હતો. તેની શિક્ષણ પદ્ધતિના એ અંશ જોવામાં આવે છે. એક નિષેધાત્મક (Negative) અને બીજો વિધિર્ષ (Positive) છે.

જે શખ્સ જોડે સૌકેટીસ વાત કરતો હતો; તેને તે પ્રથમ કેટલાક સવાલ તેના મનની સ્થિતિ જાણવાને માટે કરતો હતો; પછીથી તેણે જે અનિશ્ચિત અને અર્ધજગ્ધ વિચાર, સૌકિરેટો પાસેથી મદલ્ય કર્યા હોય, તે સંબંધી યુક્તિપૂર્વક સવાલ કરી એવા પદ્ધતિ પુરઃસર જવાબ તેને પાસેથી તે કઢાવતો હતો, કે પ્રથમ જે પ્રતિજ્ઞા તેણે કયુલ કરી હોય તેનાથી તદ્દન ઉલટો સિદ્ધાંત તે પોતે, ધીમેધીમે સિદ્ધ કરતો હોય એમ જણાઇ આવતું હતું. તેની નિષેધાત્મક પદ્ધતિનું પ્રથમ રજ એ આવતું કે તેના શિષ્યને પોતાના વિચાર કેટલા અપૂર્ણ છે, તે સહજ જણાઇ આવતું, અને તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે ખોટું સિદ્ધ થાય

જ્ઞાન સર્વ કામના જાણવામાં આવે છે તે પ્રકાશવાદ છે. તેનો હેતુ જુના આચાર અને વિચારને સંશયવૃત્તિ દાર નટ કરવાનો છે. આત્મ-ઉચ્છેદ્યવૃત્તિ પ્રધાન હોવાથી કેટલોક વખત જનમંડળની વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય છે; ઉચ્છેદ્યવૃત્તિના આશ્રય રૂપ જે સંસ્થાપક સિદ્ધાંત હોય છે, તેનો જ્યારે મથાર્ય પ્રચાર થાય છે ત્યારે નવીન યુગનો આરંભ થાય છે. આવા બારીક પ્રસંગે જ મહાન વિચારકની ખાસ જરૂર પડે છે. સૌકેટીસ તેમાંનો એક છે. ક્લાસના પરિવર્તન પહેલા તત્ત્વચિંતક વૉલ્ટર અને રસોના વખતમાં જનમંડળની જે વ્યવસ્થા હતી, તેપણ પ્રકાશવાદને લીધે હતી. ક્લાસની આપણી સ્થિતિ પણ લગભગ તેવી જ છે.

થાય છે તે વિષે મનન કરવાની ટેવ પડતી હતી; અને તે ઉપરથી સત્ય સિદ્ધાંત યું છે તે વિચાર કરવાનું સંતોષકારક સાધન તેને મળ્યા આવતું. સોફ્ટીસને જે સત્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય તે, કમવાર પ્રશ્નદ્વારા તેના શિષ્યની મનોવૃત્તિ જાગ્રત કરી તે શિષ્યવતો હતો. તેની પ્રશ્ન શૈલીની એક ખૂબી એ છે કે સર્વ મહાન ઉપદેશક માત્રક તેના દર્શાંત અને દલીલો ધણા સરળ છે અને તે હમેશના અનુભવ. ઉપરથી લેવામાં આવેલા છે. તે સારી પેટે સમજતો હતો કે જાત મહેનત સિવાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. જે મનુષ્યમાં જ્ઞાનના અંકુર મૂળથી હોય છે તેને જ શિક્ષક યુક્તિ પૂર્વક સવાલથી વિકસાવી શકે છે. જ્ઞાનના ખીજ મનુષ્યમાં પ્રથમથી હોવા જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ તેની સારી ખિલવટ માટે શિષ્યની જિજ્ઞાસા અને તેની મનોવૃત્તિને, ઉશ્કેરી જાગ્રત કરવાની ખાસ જરૂર છે. જ્યાં સુધી બાળક સ્વપ્રવૃત્તિદ્વારા જ્ઞાનને પોતાનું કરતું નથી ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિત અને અપકવ સ્થિતિમાં હોય છે. શિષ્યની મનોવૃત્તિ જાગ્રત કરવાથી તે સ્વતઃક્રિયાથી જ્ઞાન મેળવે, તે ઉપરાંત ખીજ બાજત તે સંબંધમાં ધ્યાન રાખવાની એ છે કે જ્ઞાન એ સુવ્યવસ્થિત વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી અમુક વિષયના મુખ્ય સિદ્ધાંત ગ્રહણ કર્યા હોતા નથી અને તે વિષેની ઝીણી ઝીણી બાબતોને તેની સાથે સંબંધ જોડ્યો હોતો નથી, ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન પરિપકવ અને નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં આવી શકતું નથી. સોફ્ટીસની પ્રશ્ન પદ્ધતિ ઉપરથી આ બાબતનો ખ્યાલ આપણને સ્હેલાઈથી મળી શકે છે. તે પોતાની જાતને આત્મિક દૈયણીની સાથે સરખાવતો હતો. જે મનુષ્યમાં અમુક વિષયના જ્ઞાનના ખીજ ગુપ્ત સ્થિતિમાં હોય તોજ, શિક્ષક પોતાના અનુભવ અને જ્ઞાનથી તેને ખિલવી શકે છે. જન્મથી બાળકના અંતઃકરણમાં જેવા સંસ્કાર માલમ પડે છે, તેથીજ તેની વૃત્તિ કેળવણી દ્વારા ધણાય છે. જે સંસ્કાર વિશેષ પ્રબળ હોય તો વિષયના સ્વરૂપમાં પણ તે પોતાની રૂચિ મુજબ ફેરફાર કરી શકે છે.

સોફ્ટીસનો પ્રધાન સિદ્ધાંત એ હતો કે જ્ઞાન-વિચાર-એ દરેક કૃત્યને માટે ખાસ જરૂરનાં છે. જ્યાં સુધી આપણી પ્રવૃત્તિ વિચાર યુક્ત હોતી નથી ત્યાં સુધી આપણને જાગૃતમાં જ્ય મળતો નથી. મનુષ્યના દરેક કૃત્યમાં જ્ઞાનની એટલી બધી આવશ્યકતા સોફ્ટીસને લાગતી કે તે સદાચાર અને જ્ઞાનને પર્યાયભાવ તરીકે ગણ્યો હતો. સોફિસ્ટો અમુક તત્વને સ્વીકાર્યા સિવાય મનસ્વી રીતે જે શિક્ષણ આપતા હતા તેની રહામે સોફ્ટીસ દરેક બાબતને વિચાર ઉપર, —તત્ત્વ કે સિદ્ધાંત-ઉપર રચવાને માટે પ્રયત્ન કરતો હતો. વિચારમાં તત્ત્વ અને આચારમાં સદાચાર; જ્ઞાનમાં સામાન્ય સિદ્ધાંત, અને કૃતિમાં નીતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ સોફ્ટીસની પ્રવૃત્તિનો હેતુ હતો. સોફ્ટીસનું જીવન તેના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત અનુસર હતું અને તેના તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ; તે શિષ્ય સાથે ચર્ચા કરી આપતો હતો; તેથી તેને તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે કે કેળવણીકાર તરીકે ઉચ્ચ સ્થાન આપનું એ સુસ્કેલ બાબત છે.

સોફ્ટીસના શિક્ષણનો હેતુ અને તેની શિક્ષણ પદ્ધતિનો સામાન્ય વિચાર કર્યા પછી હવે તેના વિશેષ જ્ઞાનને માટે પ્લેટોના સંવાદનું કંઈક અવલોકન કરીશું. 'સોફિસ્ટ'માં જ્ઞાનનો ઘણો ઢોંગ હતો. જ્ઞાનનું સત્ત્વ યું છે તે તેઓ જાણતા ન હતા ફક્ત જ્ઞાનના આભાસને જ

પ્રથમ જ્ઞાન તરીકે જ્ઞાનતા હતા. વક્તૃત્વનો હેતુ ન્યાય-શ્રેયસ્ હોવાને બદલે તે ખુશામત અથવા સ્વાર્થ સાધવાની કળા છે એમ સોફિસ્ટોનો મત હતો. તે બાબત નીચેના સંવાદથી વધારે રોશન થશે.

સૌંદર્યીસ—ગૌરજીઅસ, તારે તમે જે કહ્યું તેમાં શું અજાણી બરેકું છે તે સાંભળો, કારણ કે કદાચ તમે ખરેખર જોઈ શકો, ને હું તે બરાબર સમજી શક્યો નહિ હોઉં. તમે કહો-
છો કે તમારું શિક્ષણ જે કોઈ લેવા ખુશી હોય તેને તમે વક્તા બનાવી શકો.

ગૌરજીઅસ—હા.

સૌ—તારે તે વક્તા જનસમૂહને કોઈ પણ વિષય સંબંધી અસરકારક રીતે સમજાવી શકે; તેને કળવણી આપ્યા સિવાય તે સમજાવી શકે.

ગૌ—તે બરાબર છે.

સૌ—તમે વળી કહ્યું છે કે વક્તા વૈદના કરતાં આરોગ્ય સંબંધી વધારે સારી રીતે જાણી શકે.

ગૌ—એટલું જ કહ્યું કે જનસમૂહને તે સમજાવી શકે

સૌ—તારે 'જનસમૂહ' એ શબ્દનો અર્થ અગાની થતો નથી? કારણ કે બરેખર શિક્ષક વર્ગમાં, વૈદ કરતા વક્તા વધારે સારી રીતે સમજાવી શકે નહિ.

ગૌ—તમે બરાબર કહો છો.

સૌ—તેથી જો વક્તા, વૈદ કરતાં વધારે સારી રીતે સમજાવી શકે, તો તેનો અર્થ એટલો જ કે જે માણસને અમુક વિષયનું જ્ઞાન છે તેના કરતાં તે વધારે સારી રીતે સમજાવી શકે છે.

ગૌ—બરેખર તેમ

સૌ—જો તે વૈદના હોય તો પણ સમજાવી શકે? કેમ નહિ વાર?

ગૌ—હા.

સૌ—પણ જે માણસ જાતે વૈદ નથી તે, જે બાબતમાં વૈદ નિપુણ છે તેમાં કુશળ નથી.

ગૌ—સ્પષ્ટ રીતે તેમ છે.

સૌ—જ્યારે વક્તા આરોગ્ય સંબંધી વૈદના કરતા વધારે અસરકારક રીતે જ્ઞાન આપી શકે; તારે તો જે માણસને કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન નથી, તે જનસમૂહને-અગાનીને જ્ઞાન આપવાથી, જે માણસને તે વિષયનું જ્ઞાન છે. તેના કરતાં વધારે નિપુણ હોય છે. શું આ બધા ઉપરથી આ દ્વિતિય થાય છે કે ખીજું કંઈ?

ગા—આ દષ્ટાંતમાં તો તેજ પરિણામ આવે છે.

સા—વક્તૃત્વ શક્તિ એ કેવી કળા છે ?

ગા—ઉત્તમ કળામાંની એક.

સા—વક્તૃત્વનો શો વિષય છે ?

ગા—‘ શબ્દ ’.

સા—પણ ‘ શબ્દ ’ ની સાથે ગણિત બુદ્ધિ વગેરે શાસ્ત્રને કામ પડે છે.

ગા—દરેક મનુષ્યને તેનો વિશેષ ખપ પડે છે અને તે ઉત્તમ વસ્તુ છે.

ગા—પણ સરાઈ, વૈદ, કસરતખાજ, દરેકની કળાનો હેતુ ઉત્તમ છે. ત્યારે મનુષ્યને ઉત્તમ સુખ આપનારી વસ્તુ કંઈ છે ?

ગા—મનુષ્યને શબ્દથી સમજાવવાની કળા.

સા—શું સમજાવવાનું ? વૈદકના કામમાં તેમજ વહાણ, ગોદી તથા બંદર બાંધવાના કામમાં વક્તાનો અભિપ્રાય લેવામાં આવશે કે આ બાબતમાં જે માણસો નિપુણ છે તેનો ?

ગા—આ બાબત ઉપર અને બીજા વિષય સંબંધી વક્તા તે વિષયમાં જે માણસ પ્રવીણ હોય તેના કરતાં વધારે અસરકારક રીતે બોલશે.

ગારજબ્બસ તેના દરેક શિષ્યને વક્તા બનાવી શકે એવી પ્રથમ પતિસા સ્વીકાર્યા પછી સૌકેટીસના પ્રશ્ન ચાતુર્યથી તે વિષય સંબંધી તેનું કેટલું અજ્ઞાન છે તે તરત જણાઈ આવે છે.

.....

પૉલસ—સૌકેટીસ ત્યારે તમે શું કહો છો ? શું તમને વક્તૃત્વનું ખુશામત છે એમ જણાય છે ?

સા—અજ્ઞાત, મ્હે એવું કહ્યું કે તે ખુશામતનો એક ભાગ છે, પણ પૉલસ જોકે તમે જીવાન છો તો પણ શું તે વાત યાદ રાખી શકતા નથી ? ત્યારે તમે શું કરશો ?

પૉ—ત્યારે તમારું એમ ધારવું છે કે સારા વક્તાની કદર સહેરના નીચ. ખુશામતીઆના જેવી થાય છે ?

સા—આ તમે મને પ્રશ્ન પૂછો છો, કે તમે વાદવિવાદનો આરંભ કરો છો ?

+ એથેન્સમાં રાજ્યપર્તવની અંદર પ્રજાનો હક હોવાથી જન સમૂહને હાથમાં લેવાને માટે વક્તૃત્વ શક્તિની ખાસ જરૂર પડતી હતી. વક્તા ફક્ત સુંદર નાપણ કરનાર જ હતો નહિ પણ તેના હાથમાં રાજ્યની સત્તા હતી, તેથી સૌકેટીસ વક્તાઓ કેવા ઉપદ્રવકીયા માનવાળા અને અધમ છે તે વાત સૌકેટીસ ધામે ધામે સિદ્ધ કરે છે.

પા—હું તે સવાલ તરીકે પૂછું છું.

સા—તેમની કંઈ પણ કદર હોય તેમ મને લાગતું નથી.

પા—કેમ તેમની કંઈ પણ કદર થતી નથી ? શું શહેરમાં તેમની પાસે વધારેમાં વધારે સત્તા નથી ?

સા—જો તમારે એમ માનવું હોય કે કોઈ પણ માણસ પાસે સત્તા હોય તેથી તેનું બેહતર યાચ છે તો હું તે કબૂલ કરતો નથી.

પા—પણ હું તે પ્રમાણે કહું છું.

સા—જો તેમ હોય તો મારા ધારવા પ્રમાણે વક્તા પાસે શહેરના બધા માણસ કરતાં ઓછી સત્તા છે.

પા—પણ તમે શું કહ્યું ? જુલમગાર મારક તે મરજીમાં આવે તે માણસનું પુન કરતા નથી; અને તેની મીલકત છીનવી લઈ શહેરની બહાર તેને કાઢી મૂકતા નથી ?

સા—પૉલસ, તમે જે બાબત સંબંધી કહો છે તે વિષે મને ભારે શંકા રહે છે. તમે આ બાબત વિષે તમારો અભિપ્રાય દર્શાવો છો કે તે વિષે મ્હારો મત શો છે તે પૂછો છો ?

પા—હું તમને સવાલ પૂછું છું.

સા—મ્હારા મિત્ર; તે તમારી ઇચ્છા મુજબ થવા દો. ત્યારે તમે એકી વખત બે પ્રશ્ન પૂછો છો.

પા—કેવી રીતે બે ?

સા—શું તમે હમણાં એવું કહ્યું નથી કે વક્તાઓ જુલમી રાજની મારક મરજીમાં આવે તેને મારી નાંખે અને તેની મીલકત છીનવી લઈ તેને શહેર બહાર કાઢી મૂકે ?

પા—હા.

સા—તેથી હું કહું છું કે તેમાં બે સવાલ રહેલાં છે. અને હું તે બંનેનો જવાબ આપીશ; કારણ કે, પૉલસ, જેમ મ્હે હમણાં બહાર કહ્યું હતું તેમ હું આત્મીપૂર્વક કહું છું કે શહેરમાં વક્તા અને જુલમગાર પાસે ઘણીજ યોદ્ધા સત્તા છે, આત્મ કારણ એ છે કે જો કે તેઓ જે બાબત તેમને ઉત્તમ લાગે છે તે કરે છે પણ જે વસ્તુની તે [શુભ] ઇચ્છા કરે છે તે બાગે જ તે કરી શકે છે.

પા—શું ત્યારે આ મ્હોટી સત્તાને લીધે નથી ?

સા—પૉલસના કહેવા મુજબ તો નથીજ.

પા—શું હું ના કહું છું ? ઉલટું તે જ પ્રમાણે હું એમ કહું છું.

સૌ—જ્યુપિટરના ડું સોગંદ ખાઈ કહ્યું કે તમે તે પ્રમાણે કહેતા નથી; કારણ કે તમે એમ કહ્યું છે કે; જે માણસ પાસે મ્હોટી સત્તા છે તેથી તેનું એય થાય છે.

પા—અને હું તે શરીયા કહું છું.

સૌ—શું તમે એમ ધારો છો કે જે માણસ શુદ્ધ બુદ્ધિમાં હોતો નથી તેને જે પ્રિય લાગે છે તેનો અમલ કરવાથી તેને લાભ થાય છે ? આને તમે મહાન સત્તા કહો છે ?

પા—હું તેમ કહેતો નથી.

સૌ—જો તમે મને હરાવવા માગતા હો તો તમે સાબીત કરો કે વક્તાઓમાં [શુદ્ધ] બુદ્ધિ છે અને વક્તાવ શક્તિ એ ખુશામત નથી. જો તમે એમ સિદ્ધ નહિ કરો તો એમ કહી શકાય કે જે જુલમગાર અને વક્તાઓ શહેરમાં મરજીમાં આવે તેમ કરે છે તેમને તેથી કંઈ લાભ થતો નથી તમે કહો છો તેમ સત્તા એ લાભકારક વસ્તુ છે, પણ યોગ્ય વિચાર કર્યા સિવાય મનસ્વી રીતે કંઈ કરવું તે હાનિકારક છે તે તમે પણ સ્વીકારો છો.

પા—શું તે તેમ નથી ? હું તે કબૂલ રાખું છું.

સૌ—જ્યાં સુધી પૌલસ સોફ્ટીસને સમજાવી શકે નહિ કે જુલમગાર અને વક્તાઓ તેમની [શુભ] ઇચ્છા મુજબ કદી કરી શકે છે ત્યાં સુધી તેમની પાસે મ્હોટી સત્તા છે એમ શી રીતે કહી શકાય ?

પા—તમે કેવા વિચિત્ર માણસ છો !

સૌ—તેઓ તેમની [શુભ] ઇચ્છા મુજબ કંઈ કરી શકે છે તે બાબત હું કબૂલ કરતો નથી; નહિ તો તે બાબતનું ખેડ કરો.

પા—શું તમે હમણાં કહ્યું નહિ કે તેમને જે પ્રિય લાગે છે તે તેઓ કરે છે.

સૌ—અને હું તે કબૂલ રાખું છું.

પા—તેથી તેઓની જે શુભેચ્છા હોય છે તે પ્રમાણે તે કરે છે.

સૌ—હું તે બાબતનો ધનકાર કરું છું.

પા—ત્યારે તેમને જે બાબત પ્રિય લાગે છે તે તેઓ કરે છે.

સૌ—હું તે વાત સ્વીકારું છું.

પા—સોફ્ટીસ; તમે મૂર્ખાઈ ભરેલું અને વિચિત્ર બોલો છો—

સૌક્રેટીસ અને સોક્લિસ્ટનો સંવાદ બરોબર રીતે સમજવાને એક બાબત યાદ રાખવાની. એ, છે કે, તેઓ જ્ઞાન અને સદાચારના આભાસને શોધતા હતા. સત્ (Idea) વસ્તુ થું, છે તેનો કંઈ ખ્યાલ નહિ. હોવાથી અસતને (copy of the Idea) સિદ્ધાંત રૂપ માનતા હતા. વસ્તુત્વનો ઉદ્દેશ; શ્રેયસ્—કલ્યાણકારક વસ્તુ (Good)નું જ્ઞાન આપવાનો છે, પણ જ્યારે તે સોક્લિસ્ટના હાથમાં અધમ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે ફક્ત પ્રિય વસ્તુ-સુખ (Pleasure) સાધવાનું સાધન બને છે. જ્ઞાનના આવા આભાસને લીધે સૌક્રેટીસ તેમને વારંવાર ગુંચવી નાખે છે.

સૌક્રેટીસની આવી શિક્ષણ પદ્ધતિથી આપણને શું બોધ મળે છે? શિક્ષકે પ્રથમ એમ ધારવું, જોઈએ કે જે બાળકને તેણે કેળવવાનું છે તેનું મન ચોકસું ચઢે હોતું નથી. તેના મનમાં સહિના અને મનુષ્યના સસર્ગથી અમુક વિચાર, ભાવ, અને ઉર્મીના બેઝાર તૈયાર હોય છે. બાળકની પ્રકૃતિનો બરોબર અભ્યાસ કરી, નવું જ્ઞાન આપતી વખત જ્ઞાનની આવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો છે; જેમ સૌક્રેટીસની સાથે વાદવિવાદ કર્યા પછી તેના શિષ્યને જ્ઞાનનો કંઈ બેઝાર પ્રકાશ લાગતો હતો, તેમ બાળકે સંમૂલેલા જ્ઞાનને અનુકૂળ, જ્યારે શિક્ષક તેની શિક્ષણ પદ્ધતિ બંધ બેસતી કરે છે ત્યારે તેના મનનો વિકાસ સારી રીતે થાય છે. આવી રીતે જીવું અને નવું જ્ઞાન બરોબર જોડાવાથી જ્ઞાન વૃદ્ધિ કંઈતરના નિયમને અનુસરી થાય છે. જર્મન તત્ત્વવેત્તા અને શિક્ષણ શાસ્ત્રી હુરખાર્ટ જીના અને નવા જ્ઞાન સંબંધને સંવેદન (Apperception) કહે છે. તેના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિમાં સ્વસંવેદને મુખ્ય બાબત છે; આથી જ જ્ઞાનને બ્યવસ્થિત કરવાની ખાસ જરૂર છે; કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી બ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવ્યું હોતું નથી, ત્યાં સુધી તે બરોબર રીતે આપણું પોતાનું જ્ઞાન બનતું નથી. સાધારણ મનુષ્યના અને વિદ્વાનના જ્ઞાનમાં એક ભેદ તકાવત બ્યવસ્થાનો છે. જુદા જુદા પદાર્થના સંબંધ અથવા તેના નિયમ જ્યાં સુધી આપણા મનમાં કોઈ એક સિદ્ધાંત રૂપે જાણવામાં આવતા નથી ત્યાં સુધી તે આપણા જ્ઞાનના એક અંગ તરીકે રહી શકતા નથી. કોઈ પણ વિષય હવે તેથી વિચાર કરવો તેનો અર્થ એ છે કે તે બાબતને આપણા જ્ઞાન સાથે જુદી જુદી રીતે જોડવી જોઈએ. જ્યારે આપણું જ્ઞાન પથકરણ અને સંયોગીકરણ ઉપયોગથી સુબ્યવસ્થિત થાય છે ત્યારે તે નિશ્ચિત અને પથાર્ય બને છે. બાળકના મનમાં જે થોડું જ્ઞાન એકંદ્ર યજ્ઞે હોય છે તેને બરોબર ખિલવવાને માટે કંઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ? કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન તથા રીતે આપી શકાય છે. પ્રથમ પદ્ધતિ એ છે કે શિક્ષક તે વિષયનું જ્ઞાન બાપણદારા આપી નાખે. બાળકે ફક્ત શિક્ષક જે બાબત કહે છે તે ધ્યાન પૂર્વક અવણ કરે છે. આને બા-ખ્યાન પદ્ધતિ કહે છે. જ્ઞાન આપવાની બીજી રીત પ્રમાણે શિક્ષક વિષયનું વિવેચન કરે છે પણ તે સાથે તે થોડા પ્રશ્ન કરે છે. આ કારણે લીધે શિષ્યને જવાબ આપવાની જરૂર પડવાથી તેનું મન પ્રથમના કરતાં વિશેષ જાગ્રત રહે છે. જ્યારે શિક્ષક અને શિષ્ય બંને પ્રશ્નદાર કોઈ વિષય સંબંધી ચર્ચા કરે છે, ત્યારે તે વિષયનું જ્ઞાન ચોખ્ખી રીતે મળે છે, કારણ કે જ્યાં સુધી શિષ્યનું મન જાગ્રત થાય નહિ, અને તેને જાતે મનન કરવાની

ટેવ પડે નહિ ત્યાં સુધી કોઇ પણ બાબતનું પરિષદ્ધિ જ્ઞાન તેને મળી શકે નથી. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની જે ત્રીજી પેઢિતિ છે તે જ્ઞાન મેળવવાને માટે ઉત્તમ છે; અને તે સૌંદર્યનું માન સૌંદર્યસને ઘટે છે. આ પદ્ધતિથી દેખીતું ફળ વખતે ઘણું ઓછું માર્ગ પડે છે પણ બાળકના મનો-વિકાસ, માટે આ રીત ઘણી અનુકૂળ છે એમ કહી સિવાય ચાલે એમ નથી. કોઇ પણ બાબતનો સંસ્કાર એકજ વખતના આધાતથી અંતઃકરણ ઉપર જોઇએ તેવો થતો નથી. તે વસ્તુની છાપ ઝાંખી અને અનિશ્ચિત હોવાથી તે મગજમાં થોડો વખત ટકી શકે છે. વસ્તુના સંસ્કાર દૃઢ કરવાને પ્રશ્નની જરૂર પડે છે એટલુંજ નહિ પણ તે સંસ્કારનો પ્રથમ સંસ્કાર સાથે સંબંધ જોડવાને બુદ્ધિ પુરસ્કર સવાલ કરવાની જરૂર છે ખોરા-કના પાચનનો જે નિયમ શારીરિક વૃદ્ધિને માટે જરૂરનો છે તેજ નિયમ માનસિક વૃદ્ધિને માટે તેટલોજ ઉપયોગી છે. કોઇ પણ પદાર્થ જરૂર અને મનની સ્વતઃ ક્રિયા સિવાય એક રસ થઇ શકતો નથી. બુદ્ધિની જાગૃતી સિવાય કંઇ પણ જ્ઞાન આપણને હોઇ શકતું નથી; તેથી પ્રશ્નથી બાળકના મનને ચંચળ સ્થિતિમાં રાખી તે પોતે તે બાબતનો વિચાર કરે એવી પદ્ધતિ વધારે અગત્યની છે. સૌંદર્યસની શિક્ષણ પદ્ધતિથી શિષ્યને માહિતીનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું થાય છે, પણ તેની વિચાર શક્તિને સારી કસરત મળે છે. કોઇ પણ વિષય ઉપર શિષ્યની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી ને તેને મનન કરવાની ટેવ પાડવી એ, ઘણી અનિશ્ચિત અને અવ્યવસ્થિત હકીકતના ભાર કરતાં વધારે કિંમતી ફળ ફળવણીનું છે. સૌંદર્યસના સંબંધમાં જે જે મનુષ્ય આબ્યા હશે તેમને કંઇ નવિન કથામાં વિચાર કરવાનું જ્ઞાન થયું હશે એમ કહી શકાય. જ્ઞાન આપવામાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પદ્ધતિ ઉત્તમ છે, પણ જેમ સૌંદર્યસ તેના શિષ્યને પ્રથમ શુંચવી નાખતો હતો અને તેના જ્ઞાનનો ઢોંગ લોકને જાહેર કરતો હતો એવી રીતનું અનુકરણ કરવાની શિક્ષકને કંઇ જરૂર નથી. તેમજ બીજી પાત ધ્યાનમાં એ રાખવાની છે કે જે વિષયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી મળે છે તે છુટું છુટું હોય છે તેથી તે જ્ઞાનના કડકાને એકઠા કરી તેનું સંબંધપૂર્વક જ્ઞાન બાળકને મળે તે બૂલી જવું જોઇએ નહિ. આવી રીતે પચકરણની સાથે સંયોગીકરણ પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ ખરોખર જ્ઞાન માટે જરૂરનો છે.

સૌંદર્યસની શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉપરથી બીજી બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે પુસ્તકના વાંચનથી અને મનુષ્યના સમાગમથી જે જ્ઞાન મળે છે તેમાં ઘણો તફાવત છે. દુનિયાના મહાન ચિંતકોના વિચારનો બંધાર પુસ્તકમાં છે, એ વાત ખરી છે તોપણ મનુષ્યના સંસર્ગથી મનની અંદર જે સંસ્કાર પડે છે તે કંઇ જૂઠાંજ પ્રકારના હોય છે. મનુષ્ય એ કુદરતની કારીગરીનો ઉત્તમ નમૂનો છે, તેથી તેનામાં સર્વ પ્રાણી કરતાં ચૈતન્યનો પ્રકાશ વિશેષ માર્ગ પડે છે. મહાન વિચારકના અંતઃકરણમાં જે દિવ્ય પ્રકાશ અનુભવવામાં આવે છે તે સર્વ વસ્તુ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તેમની સંગતિમાં જે જ્ઞાન આપણને મળે છે ને સંયોગ અને સ્થાયી હોય છે. આ ઉપરાંત પ્રશ્નદાર જે બાબતનો ખુલાસો પુસ્તકોમાંથી મળી આવતો નથી તે સંવાદની મદદથી મળી આવે છે. પુસ્તકોમાં સંગ્રહ કરેલા વિચાર સ્પષ્ટ છે પણ મનુષ્ય સમાગમથી અંતઃકરણ ઉપર જે અસર થાય છે તે આખેલુંજ હોવાથી હૃદયના મર્મભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યાં સુધી આપણ હૃદયના અંતર્ભાગમાં આવી સજળ છાપ પડતી નથી ત્યાં સુધી પદાર્થ જ્ઞાન અને

શબ્દ જ્ઞાનનો તથાવત્ જરાજર રીતે આપણે સમજતા નથી. હાલમાં પુસ્તકો ઉપર વિશેષ આધાર રાખવાથી આપણું કેટલું બધું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તે જો, આપણે જરા વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે. જ્ઞાન ખરો ક્રમ પ્રથમ પદાર્થનું, અવલોકન અને પછીથી તે દ્વારા ઉદ્ભવતા વિચાર છે; પણ જ્યારે અન્ય લેખકના શબ્દ ઉપરથી તેના વિચારને આપણા મનમાં દાખલ કરવા યત્ન કરીએ છીએ ત્યારે જ્ઞાનની વ્યવસ્થા ઉધી થાય છે. આની સાથે આપણે જૂલી જરૂં જોઈએ નહિ કે જે વડિલોપાર્જિત જ્ઞાન હોય તેનો લાભ આપણે લેવો નહિ.* આપણા પૂર્વગામી વિદ્વાનની શોધનો લાભ ધણો જરૂરનો છે; પણ જ્યાં સુધી કુદરતનું અપરોક્ષજ્ઞાન (First hand knowledge) પૂરતા પ્રમાણમાં હોતું નથી ત્યાં સુધી બીજા અંચકારના પુસ્તકના અભ્યાસથી જોઈએ તેટલો લાભ થતો નથી. વિચાર પ્રદર્શિત કરવાનું સાધન શબ્દ છે, પણ જ્યારે પ્રથમ શબ્દનું જ્ઞાન મેળવી તે દ્વારા જ્યારે આપણા મનમાં તે સાથે જોડાએલા વિચાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે આપણું જ્ઞાન વ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં રહેતું નથી. અપચેલા ખોરાક માફક મન તેને કોઈ પણ રીતે પોતાના એક અંગ તરીકે સ્વીકારતું નથી. શિક્ષક અને શિષ્યના હૃદયના અંકુશથી જે જ્ઞાન મળે છે તેની અસર હીરી થવાથી તે લાંબો વખત ટકી શકે છે. હાલમાં આચાર અને વિચારમાં જે અયોગ્ય ભેદ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અભાવ છે. જે વિચાર આપણા મગજમાં સ્થિર રહે છે તેનો આવિર્ભાવ કૃત્યદ્વારા થાય છે. સમજા વિચાર વેગથી જ્ઞાનતંતુદ્વાર બહાર આવવાને પ્રયત્ન કરે છે, પણ વિચાર અનિશ્ચિત અને અપકવ હોય છે તો તેની અસર આચાર ઉપર નહિ જેવી જણાય છે; જે વિચાર ને મન પોતાના એક અંગતરીકે ગણે છે તે બ્યવહારમાં ઝટ પ્રદર્શિત થાય છે. જે વિચાર ઉપર ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે તેજ ક્રિયાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અન્ય સર્વ વિચાર ગ્રાસ અવસ્થામાં રહે છે.

યથાર્થ જ્ઞાન અને સુખકારક વ્યવહારને માટે વ્યવસ્થિત વિચારની કેટલી બધી જરૂર છે તે હવે આપણને સહજ સમજશે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે મનુષ્યનો સહવાસ વધારે ઉપયોગી સાધન છે; અને તેમાં મહાન પુરૂષનો સમાગમ વિશેષ જરૂરનો છે. પણ કોઈ પણ મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને જ્ઞાન આપી શકે છે? હાલના મહાન કેળવણીકારના મહોટા ભાગનો સિદ્ધાંત એવો છે કે બાળમનમાં જન્મથીજ સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ કરવાનું વલણ જોવામાં આવે છે. મનની જાગૃતી અને તેની ક્રિયા સિવાય કંઈ પણ જ્ઞાન વિદ્યાર્થિને મળતું નથી. આંતરવૃત્તિને ઉત્તેજવાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. બાલ જગત્તા પદાર્થ અને બતાવ એ જ્ઞાનના સાધન છે; તેથી જેમ જડ વસ્તુ એક બીજાને રહેલાઈથી આપી શકાય છે, તેમ ચૈતન્ય સૃષ્ટિમાં જ્યાં સુધી જુદીની ક્રિયા સિવાય જ્ઞાન એકસ સ્થિતિ થતું નથી ત્યાં સુધી તે યથાર્થ જ્ઞાનની સ્થિતિમાં આવી શકતું નથી. બાલ સૃષ્ટિની વસ્તુ અને દેખાવો તો મનને એક ઉત્તેજક તરીકે છે. તે બહારથી જ્ઞાનને અંદર લાવવાતાંજ નથી. જ્ઞાન મૂળથીજ તેની અસહ્ય સ્થિતિમાં હૃદયમાં હોય છે. કેળવણી, સંગતિ, પુસ્તકોનો અભ્યાસ,

* Reading should serve as a commentary on our individual experience rather than be mere substitute for it.

ઉમેરું હરો કે તે કવિ રચિત હરો એ કહી શકાય નહિ. તો પણ બીજી કોઈ પ્રતમાં તે નહિ હોવાથી એ વિષે સંદેહ તો રહે જ. મોસાળીયાં બાબત કવિ ગાય છે કે

હિમાચળ, વિંધ્યાચળ તેડાવો રે, ત્રિકુટાચળ, ઉદ્યાચળ આવો રે
ગિરિ મોટા હિમાચલ આવ્યા, શોભીતાં મોસાળાં લાવ્યા,
વિંધ્યાચળને તેડાવો કરી આવે, તે તો શોભીતાં મોસાળાં લાવે
ત્રિકુટાચળ આવે બહી બાતે, ઉદ્યાચળને લીધે સાથે
આવ્યા છે ત્યાં ગિરિ કૈલાસ, મોસાળું લાવ્યા છે ખાસ,
માગીઆં તુંગીઆને કહેજો, સાથે મીનાકરને લેજો.

આ પ્રમાણે મોસાળીયાંને આમંઆ પછી કવિ લક્ષ્મી શર્યાતની ગૃહશાંતિની વિધિ કરે છે. અત્રે એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉષાહરણની બધી પ્રતોના પાઠ વાંચ્યા પછી એટલું જણાય છે કે લક્ષ્મીઆઓએ કે પુરાણીઓએ નક્કલ કરતી વખતે જોઈએ તેટલી કાળજી રાખેલી નથી. ઉષાહરણની કથાનો આગલો ભાગ જેટલી કાળજીથી ઉતાર્યો છે તેટલી કાળજીથી પાછલો ભાગ ઉતાર્યો નથી. કડવામાં આવતી સામાન્ય તુક ફરી વાર લખી જ નથી, ને માત્ર આગલી તુક જ લખી છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે હુંકું કરવા ખાતર અથવા વખતનો બચાવ કરવા માટે તેમણે આમ કર્યું હશે. એટલું જ નહિ પણ લક્ષ્મીવિધિમાંની અમુક અમુક અગત્યની કીચાઓ કેટલીક હુંકાણુમાં પતાવી છે તો કેટલીક સમૂળગી આપી નથી. આપણે વ્યવહારિક જ્ઞાનથી તથા અનુભવથી જાણીએ છીએ કે પ્રથમ ગૃહશાંતિ કરવામાં આવે છે. એ ગૃહશાંતિનો પાઠ એક પ્રત સિવાય બીજી કોઈમાં નથી. જો કે ત્યાર પછીનો પીકી ચોળવાનો, વરને પોંકવા બાબતનો, મંગળદેરા ફરવાનો, મધૂર્ધનો, ગોર નોતરવાનો, પહેરામણીનો, સ્ત્રીઓનાં મંગળગીતનો વગેરે પાઠ થોડા ધણા-માર્ગદેરથી ધણી ખરી પ્રતોમાં જોવામાં આવે છે, પણ તે સર્વે ધણા હુંકાણુમાં. કવિ પ્રેમાનંદનો રસ અધવચ્ચ અટકે નહિ, પરંતુ આ પ્રમાણે અર્ધાં પર્ધાં કડવાંથી એવો શક જાય છે કે નક્કલો ઉતારનારે કંટાળો ખાઈ અર્ધાં ઉતાર્યાં હશે. આ બધી નવ પ્રતોમાં માત્ર એક સુરત રાંદેરવાળી પ્રત એવી છે કે તેમાં તમામ હકીકત ચોખ્ખા અક્ષરથી આર્થત ઉતારેલી છે, એટલે તે પાઠ કંઈક વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય. તો પણ કેટલીક હકીકત બીજી પ્રતોમાં આપવામાં નથી આવેલી તે એમાં આવેલી છે એટલે તે પણ સંશય પડતી પ્રત ગણી શકાય. આથી કરીને પ્રેમાનંદ કવિનું મુખ્ય રહેઠાણ, સુરત, વડોદરા, ને નંદરવાર, હતું એટલે. ત્યાંની જીજી વિશ્વસનીય પ્રતોના પાઠ સાથે આ પાઠ સરખાવી શકાય તેટલા માટે તેમાંની બની શકે તેટલો ભાગ અત્ર લેવો યોગ્ય ધારું છું.

કવિ ગૃહશાંતિ એવો કરે છે કે

શુકળ વાણી ઓયરે, સાંભળ પરિક્ષત રાય
શ્રી કૃષ્ણજી રણીઆત ચલા, તેને ઉલટ એમ ન માય.
મંડપમાંહે હોડિ મલપતી, પુન્યવંત કૃષ્ણની નાર,
સરખે સરખી સહુ મળો, મહુનિ મંગળ ગાય સાર.

વેગે લે વિપ્ર તેડાંવિયા, આત્મા અવની ગુંથુખંભ
સ્નાન કરીને ઉઠીયા, માંડ્યો શાંતિ કરમ આરંભ.

શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણ ભલી ભાતનાં, દ્રાક્ષ બીજોસો સાર
તત્ત્વ જવ ને કુંકુમ નાહું, ધૂત હોમે તત્કાળ.

હાથમાં સરવો ને સ્વાહા કહે, આહુતિ દે ઋષીરાય
ધુનિ લાગી ચોદસ વેદની, મંડપ મળીયા રાય.

ચુઆ ચંદન અરચીયા, ને ચર્યાચ્યા રાગન
ત્યાં વૃત્ય કરે છે અપ્સરા, બંદીજન બોલે ધનધન.
શાંતિક કરી શુભ અરચીયા, તમ કર્યા નવ ગ્રહદેવ
દાન આપે છે વિપ્રને, મજરય હેમ તત્ત્વેવ.

છેવટે

તેલ ચંપેલ આણીયાં, સખી સહુ પહેલાં આવો
અનિરુદ્ધને તેલ ચડાવો, સોહાસણ મળી ગાવો.

આ પ્રમાણે ગૃહશાંતિની વિધિ કરી અનિરુદ્ધને તેલ મર્દનની રીત કવિ કરે છે. એ તેલ મર્દનની રીતનો પાઠ લગભગ બધી પ્રતોમાં છે. થોડો ધણો પાઠદેર જોવામાં આવે છે તેને માટે આપણે કંઠી 'સક્રીએ કે એ તો હોય. સ્વાભાવિક છે. આ પછી પીઠી ચોળવાનો વિધિ શરૂ થાય છે, અને સર્વ સ્થળે આનંદ આનંદ થઈ રહે છે, તથા સ્ત્રીઓ મંગળ ગીત ગાય છે. કવિ પોતે આનંદમાં આવે છે, એ જોણે ગાયત્રી ઉક્તિઓથી પ્રલક્ષ થાય છે. એ વખતના પાઠમાં કાવ્યદોહનમાંના કડવામાં અને સુરતરાંદેરવાળી પ્રતમાંના કડવામાં ફેર છે.

પીઠી ચોળો પીઠી ચોળો પટરાણી રે
અંગ મસળો, અંગ મસળો મોળાણી રે
પગ ધુવો, પગ ધુવો વરની કાકી રે
આખાખાઈ અખંડ સોભાગી રે.

વરકન્યાને પીઠી તો ચોળાય રે
જોતાં ત્રિભોવનરાય.
પીઠી ચોળે તે વરની કાકી
માત્રી હળમળ કરતી ચાકી

કલવો ગ્રાણાસુરનો આવે
સખી ગાયે તે મંગળ ભાવે.

વગેરે ગીતથી કવિ આનંદમાં આવી વરને ઘોડે ચડાવે છે. વરઘોડો મોટો કહાડ્યો છે, ને તેમાં વાગ્ગ, નફેરી, ઝરણાઈ વગેરે વાદ્યો વાગે છે. અધિકમાં

સાંભેલા સિા શોખતા રે, અસ્વારી, અપાર.
ચનગન તેજ ત્યાવતા, હેવા સુંદર દીસે સાર.

વાળા સાંભેલા રચી વરધોડાને, કવિએ ડાઠ કીધો જાણાય છે.

વરધોડાને સાંભેલાની ઘેલછા વિશેષે કરીને અન્ય સ્થળ કરતાં સુરતમાં વિશેષ છે. કવિ સુરતમાં ઝાઝું રહ્યા હતા એ આપણે જાણીએ છીએ; અને વળી કવિ વ્યવહાર કુશળ, અને સર્વાનુભવ રસિક હોવાથી જેમાં લોકોને આનંદ તથા રસ પડે તેવી કવિતા ક્યાં વિના રહે નહિ.

કવિએ સાધારણ પ્રસંગોનું લોખંડું લોખંડું વર્ણન કર્યું છે, તે પાછો આનું કરે એમાં નવાઈ નથી, એ જ કડવાની અંતે બૃહત્ કવિદોહનમાં

સાસુ આવો સજ. યર્ષ રે, પહેાંતી મનની આશ
ઓખાને અનિરૂદ્ધ પરણુશે રે, ગુણુ ગાય ત્રેમાનંદદાસ.

એવી લીટીઓ છે, ત્યારે સુરત રાંદેરવાળી પ્રતમાં

સાસુ સગઈ કરે ઘણી, જેમ પહેાંચે મનની આશ;
ઓખા અનિરૂદ્ધ પરણુશે, ગુણુ ગાયે કાશીદાસ.

વાળી ઉક્તિ છે. આથી ત્રેમાનંદદાસ અને કાશીદાસ જેવાં નામ આવે છે તે વિશે સંશય પડે છે, પણ બન્ને પ્રતમાં ઘણા ખરે પાઠ મળેલા આવે છે એટલે લહીઆની એ, કદાપિ જૂલ હશે એમ માની શકાય.

હવે અનિરૂદ્ધ બાજે ઉભા છે, સાસુ પુંસળ, મુંસળ, રવાઈ ત્રાક લેખને પોકવાં આવ્યો છે, સાસુ જમાઈનું નાક તાણે છે, ને એવા ઉત્તમ હૃદયના ઉમળકાથી કવિ ગાય છે કે

પુંસળે મા પુંકીશ ઉમયા, પુંસળે જુપભનું જોતરું રે,
મુંસળે મા પુંખીશ ઉમયા, મુંસળે અમૃત ખાંડણું રે
રવાઈએ મા પુંખીશ ઉમયા, રવાઈ તે મહીનું વલોવણું રે.

આગળ ચાલતાં કવિ અનિરૂદ્ધને માયરામાં તો કેટલીક પ્રતમાં ચોરીમાં જોસાડે છે, અને મધુપર્કની વિધિ કરી બાણ પાસે ઉપાતું કન્યાદાન દેવડાવે છે. એમાં જુદી જુદી પ્રતમાં ઘણો ફેરફાર છે. એ સંબંધમાં મારું પારતું એવું છે કે ત્રેમાનંદ જેવા આભેદ્ય ચિત્રકારનું વર્ણન અથ ધતિ ઘણી ખરી વિધિમાં મળતું આવે તો પછી જુદી જુદી ન્યાતની કોઈ ઝીણી રીઠીમાં થોડો ઘણો ફેર હોય તો તેને માટે એવો ખુલાસો થઈ શકે કે તે લહીઆઓના કે પુરાણીઓના ધ્યાનમાં આવતાં તેટલા પ્રાન્તિક, ફેરફાર કર્યો હોય. આ સહજ સમજાય એવું છે, પરંતુ તેમાં એ કાવ્યદોહનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મધુપર્કનો ને કન્યાદાનનો ણ કડવામાંનો પાઠ બીજી કોઈ પ્રતમાં નથી, એ મારે તમને કહેવું જોઈએ.

આ પછી વરકન્યા મંગળ ફેરા કરે છે તે વખતનું કવિનું ગીત લગભગ બધી પ્રતમાં,

એક સરખું છે. વરફુવા પરણી ઉઠ્યા પછી ગોત્ર કે વંશાવળી વાંચવાનો રિવાજ બધી ન્યાતમાં છે, પણ ધણી પ્રતમાં તે જોવામાં આવતો નથી. એ જરા પ્રેમાનંદ કવિની બાબતમાં આશ્ચર્ય જોવું છે. કારણ કે સાદામાં સાદા પ્રસંગો પણ તેણે વર્ણવ્યા છે તો આ વંશાવળી વાંચવાનો પ્રસંગ છોડી દે એ પ્રેમાનંદ માટે સંભવતું નથી. આ બાબતમાં સો વર્ષની જુની પ્રતમાં એક વંશાવળીનો પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તે અગત્યનો ધારી અત્રે લીધો છે.

શુક્રાચાર્ય જ એણી પેરે જોલે, કોય ન આવે બાણાસુરની તોલે;
ગર્ગાચાર્ય સાંભળો ઝૂપીરાય, બાણાસુરની વંશાવળી વંચાય.

આઘ વિષ્ણુ તેના બ્રહ્મા, બ્રહ્માના મરીચી કેવરાય;
મરીચીના કસ્યપ રાય, હિરણ્યકશ્યપનો પ્રહ્લાદ હરિજન
પ્રહ્લાદનો વીરોચન, વીરોચનનો બળરાજ ચતુરસુખણ.
તેને કુળ પ્રગટ્યો રાજ બાણ.

શિવે આવી ઉપા બાણાસુરને કોડે, કોઈનાવે અનિરુદ્ધના કુળને તોલે;
કહે ગર્ગાચાર્ય જ શુક્રાચારજ મતિમંદ, એક નેત્રે ક્યાં થયા છે અંધ.

આઘ વિષ્ણુ બ્રહ્મા મરીચી ને અત્રી, સાંભળો સોમવંશી મોટા ધત્રી
અત્રીના ત્રંદ છુધ પુર્વા થાય, પુર્વાના સુરગોપ નિર્ગોપ રાય

તેના તન સુરસેન રાજન, તેના વસુદેવ શ્રી કૃષ્ણ પ્રદુમન
જને સુરોતર મુનિ ધાય, તેનો પુત્ર અનિરુદ્ધ કહેવાય.

ઉપાએ મહાતપ કીધુંઈ, સાંપડો અનિરુદ્ધ સરસો સ્વામી
સાંભસામી વંશાવળી વંચાય, સુરીનર મુનિ હપ્પ્યાં લાંચ,
ગારજ લગ્ન ને સંધ્યાકાળ, સમો વરતે સાવધાન.

હિંદુ રીતિ પ્રમાણે કંસાર ખાવાની રીત પણ કવિએ છોડી નથી. અને ત્યાંથી વહુવર તરફની સ્ત્રીઓ મંગળ કે મામિક જે કહો તે ગીતો ગાય છે તે ભાગ પણ કવિના ધ્યાન ખેંચાર રહ્યો નથી. કવિના વર્ણન ઉપરથી એવું જણાય છે કે કુટુંબને ભાંડવાનો જે ચાલ આપણે આજે જોઈએ છીએ તે કાંઈ આજકાલનો નથી. એ તો પરંપરાથી ચાલતો આવેલો છે. કેળવણીએ ખીન્ન રીતરિવાજોમાં ફેરફાર કર્યો છે, પણ આમાં તેવું ચાલી રહ્યું નથી, એવું કહીએ તો બહુ ખોટું નથી. કાળ છે તે પોતાનું કાર્ય કર્યો જાય છે, ને તેમાં એ સુધારો થશે.

પ્રેમાનંદ કવિએ કંસાર જમવાના પ્રસંગને અનુસરતું જે ગીત ગાયું છે તે ધણી ખરી પ્રતમાં ટુંકાણુમાં છે, પણ સુરત રાદેરવાળી પ્રતમાં

તારા કોણુ છે માત ને તાત, જે લખતાં ચૂકી વિધાત
નીચે ઉંચતી કન્યા પામી, મોટીં લાગી તે કુળમાં ખામી રે.
તારા તાતની જો કરણી રે, સ્વયંવરની દાસી પરણી રે.
જાદવની શોભા કહાડી રે, મયાવેલી તારી માંડી-રે.
તારા વડવાને શું વખાણું રે, ગોઠુજની કરણી જાણું રે.

એકું આહેરડામાં ખાંતો રે, ઝા ચારવાને વનમાં ખાંતો રે •
 સધળે મલકલડાં લેતો દારી, ઘનમાં ઘેર ઘેર કરતો ચોરી
 વળી મથુરામાંથી પધાર્યો, આપડા ફંસ મામાને માર્યો
 કુબડી તે કુબ્જ દાસી, તેની પૃથ્વીમાં ચાલી હાંસી.
 તે તો ખુંધા ને વળી ખોડી, કહેવી શામતી હશે જોડી
 એ મહોટમ તો અમે પ્રીછી, પટરાણી પરણ્યો રીછી.
 એવો પિતામહનો પ્રતાપ, નંદ વાસુદેવ એ આપ
 એણે દીન દીન મહોટમ કહાડી, સગા સાધાની બોડાવી દાડી.
 સહુકો કહે વિશ્વાધારી, રાજ બળી તણો પ્રતિહારી
 એમ વરને ગાય તે વરણો, વરકન્યા તે ઉઠ્યાં પરણી.

ગાઈ બાણાસુર પાસે ગોરને ગોર નોતરવા મોકલાવે છે. એ ગોરવ નોતરવાનો પાઠ કાવ્ય-
 દોહનમાં નથી જણ્યોતો, પણ બીજી પ્રતોમાં છે. એમાં રસોઇમાં ગેમર, ખાન, જલેખી,
 વડાં, વેડાં, ખડખડાં, ફાલસાં, આરીયાં, તૂરિયાં, કારેલાં, રીંગણા વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે.
 એમાં જુદી જુદી પ્રતમાં ઘણા પાકિર નેવામાં આવે છે તેનું કારણ જ્યાં ઉધાહરણનો પાઠ
 પુરાણીએ વાંચતા હશે તે ગામમાં ન્યાતના વરામાં જેવી રસોઈ થતી હશે તે પ્રમાણે પાઠ
 લખાયો હશે. જેવી રીતે કન્યા તરફની સ્ત્રીઓએ વરનાં સગાંએને ગાયું છે તેવી રીતે અનિરૂદ્ધ
 તરફની સ્ત્રીઓએ બાણુની ઓખાત ઉધાડી છે. આવી રીતે સંબંધ જોડાયા પછી ગાળાગા-
 ળીનો રિવાજ પ્રેમાનંદ કવિના ૨૦૦ વર્ષના સમય વખતે જેવો હતો તેવો ને તેવો રહ્યો
 છે એ ખૂબી છે.

ગોરવ પછો બાણાસુર પહેરામણી આપે છે તેનો પાઠ રાજકોટવાળી તથા જુની પ્રતમાં
 ઘણો થોડો છે. હુંકમાં જ પતાવ્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ જેવી રીતે પ્રેમાનંદ
 કવિએ માગેરામાં કુંવરબાઈના સાસરીયાં પાસે પહેરામણીમાં કપી કપી વસ્તુ જોઈશે તે લખાણું
 હતું તે પ્રમાણે કાવ્યદોહનમાંનું

સાલકી કહે છે લખો કાગળમાં, એક લાખ માતંગ
 સાજ સંગાથે પાણી પંચા, પાંચ લાખ તુરંગ

વાળું ૪૮ મું કડવું છે. બીજી કોઈ પ્રતમાં પૂછીને પેરામણીનો પાઠ નથી, એ તો માત્ર
 કાવ્યદોહનમાં છે.

હરિ હજધરને પહેરામણી, આપે દાનવ રાય
 કુળ કેશવનું મોર્દું, તે કેમ પૂરું થાય.
 વાસુદેવને પરચમ પૂજ્ય, હવેસેન બ્રહ્માજી
 મુળ અંબર ઓપતાં, ઉપર મુકતામાળા.

વાળો પહેરામણીનો પાઠ રાંદેર વાળી પ્રતમાં છે તો સો વર્ષની જુની પ્રતમાં એવો છે કે

• સર્વે બ્રેહા મદવ સાય, કૃષ્ણ ને રકમણા રે,
આખ્યા સોળ શણુમર, મોતી મોટાં ઘણાં રે
આખ્યાં ઘરેણાં જડિત જડાવ, રક્ષાટક મણિ તણા રે,
ઉપા બેસારી ઉછરંગ, કરી પહેરામણી રે.
ઉપાને પૂછી વાત, તમે ભાગો વળી રે,
આખ્યું આપામંડળ ગામ, બ્યાં છે કુશસ્થળી રે.

પ્રેમાનંદના. ઉપાહરણનું આખ્યાન પૂરું થતાં છેલ્લે ઉપાને સાસરે વળાવતી વખતે માતા જે શિખામણ આપે છે તે ખરેખર ઉત્તમ છે, ને દરેક સ્ત્રી પુરુષે મનન કરવા યોગ્ય છે. છેવટે દોરડા છોડવાની વિધિનું કવિનું વર્ણન છે તેમાં જે પ્રમાણે દોરડા ન છૂટે ત્યારે સ્ત્રીઓ માનિક ગાય છે તે પ્રમાણે અસલ સ્ત્રી સ્વભાવની કવિએ નકલ કરી છે, ને ઉપા તરફનાં સંગાને અને અનિરૂદ્ધ તરફના વડિલોને દોરડા છોડવા બોલાવ્યાં છે એથી કવિની અદ્ભૂત શક્તિને માટે આપણા મનમાં માન ઉપજે છે, ને તેને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેવાનું નથી. કાવ્ય-દોહનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું દુટાણાની ચાલવાળું પચાસમું કડવું જો કે બીજી કોઈ પ્રતમાં નથી, તો પણ કન્યા સાસરે જાય છે ત્યારે વર તથા વધુ તરફની સ્ત્રીઓ એક બીજાને ગાળોનો વરસાદ વરસાવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ એટલે તે કદાચિત્ તેમાં આપવામાં આવેલું હોય. કાવ્યદોહનમાંનો

આબ્યો આબ્યો કારકાનો ચોર, લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે.

પાઠ દરેક વર્ણની સ્ત્રીનો મુખ પાઠ છે. પરંતુ તે કોઈ બીજી પ્રતમાં નથી એટલે તે પ્રેમાનંદ રચિત હશે કે કેમ તેની તપાસ ચવી જરૂરનું છે. વળી કાવ્યદોહનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છેલ્લું આવનમું કડવું પણ કોઈ પ્રતમાં જોવામાં આવતું નથી, એટલે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સો વર્ણની પ્રતમાં બીજી કોઈ પ્રતમાં નહિ મળી આવતો આખા અને ચિત્રલેહાના મેળાપનો પાઠ આપવામાં આવેલો છે તે પણ મને તો હેષક જણાય છે, તથાપિ તેની આપણે પ્રથમ ખાતરી કરવી ઘટે છે.

આ પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિનું ઉપાહરણ સમાપ્ત થાય છે. જુદી જુદી પ્રતોમાં જોવામાં આવતા જુદા જુદા પાઠ તમારી સમક્ષ મેં આજે ગાઈ બતાવ્યા, તેમાં મારે કહેવું પડશે કે ફેટલાક પાઠમાં કવિનો હાથ નથી. એ પાઠ માટે કોણ જવાબદાર છે તે હું કહી શકતો નથી. તેટલા માટે ઉપાહરણની શુદ્ધ પ્રત મેળવવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. માફ માનવું છે કે અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે ઉપાહરણની શુદ્ધ પ્રત હશે. કારણ કે છેલ્લા બુદ્ધિપ્રકાશમાં આપેલી જાહેર ખબર પ્રમાણે ટીકા સહિત ઉપાહરણનું પુસ્તક છપાવવા તે માગે છે, એટલે એ વખતમાં મારા આજના ભાણજીમાં જુદી જુદી પ્રતોમાં આપેલા જુદા જુદા પાઠના અભ્યાસ પછી જે મેં કહ્યું છે તે તેમને ઉપયોગી થશે એમ હું ધારું છું, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાર્યભારીઓ પ્રત્યે મારી એટલી જ નમ્ર વિનંતિ છે કે તેમણે ઉપાહરણની જેટલી પ્રતો મળી શકે તેટલી મેળવી સંપાદકોના હાથમાં મૂકવી. આ પ્રમાણે કર્યા

સિવાય કયો પાઠ મૂળ પ્રેમાનંદ કવિનો છે, ને કયો ક્ષેપક છે તે બાણ્યું તથા કહેવું મુશ્કેલ છે. અલ્પબલ હું કબૂલ કરું છું કે ઉપાહરણના મારા અભ્યાસની પૂરેપૂરી હકીકત તમને કહી શક્યો નથી. કારણ તેટલો સમય નથી એટલે યથાશક્તિ જે બન્યું છે તેથી સંતોષ વાળવા મારી નમ્ર વિનંતિ છે. વળી ઉપાહરણની મારી પાસે જે પ્રતો છે તે ઉપરાંત કોઈ વિશ્વસનીય પ્રત મારી પાસે આવશે, ને તેના અભ્યાસ પછી જે વિચારો મારા બંધારો તે અનુકૂળતા આવે તમારી સમક્ષ મૂકીશ.

છેવટે પ્રેમાનંદ કવિના

ઓખાહરણ જે સાંભળે, તેનો તાવ તરીયો જાય
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, વળી મળજો જાદુવરાય.

તથા

જયા બુદ્ધિએ કરી કથા, ઓતાજન ઓળો થી રામ

કહી વિરમીય.

“ભાનુ.”

તા. ક. ઉપાહરણનું ભાષણ આપ્યા પછી રાજકોટના સુપ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થ રા. રા. રત્નજી માધવજીને ત્યાં પ્રેમાનંદ રચિત ભ્રમરગીતા, રણયજ્ઞ, ઓખાહરણ વગેરે કાવ્યો વાળો એક ચોપડો મારા જોવામાં આવ્યો છે. તે ચોપડો સંવત ૧૭૯૬ માં લખાયેલો છે, ને તેમાં ઉપાહરણના ૫૩ કડવાં છે એમ લખ્યું છે, જો કે ચોપડાનો ઉપાહરણવાળો ભાગ ફાટી ગયેલો હોવાથી ૫૩ કડવાં ગણી શકાતાં નથી. જે અદાર કડવાં વાંચી શકાય છે તે જુદત્ કાવ્યદોહનના પાઠ સાથે મેળવાં જોતાં ચોખ્ખો તફાવત માલમ પડે છે. ઉપાહરણના પાઠ માટે માઈ શોધન ચાલુ છે તેથી કોઈ સાહિત્ય પ્રેમી મજાન, તેમની અથવા તેમની પાસે આવેલી પ્રત મને મોકલશે તો હું તેમનો ધણો જ ઉપકાર માનીશ, ને તે પ્રત સહીસલામત તેમને પાછી મોકલી આપીશ.

પ્રેમાનન્દે નાટક લખ્યાં કે નહિં ?

શેક્સપીયરનાં નાટકો શેક્સપીયરે લખ્યાં કે બેકને એ ચર્ચા કેટલાંક વર્ષ ઉપર ઇંગ્લાંડના સાક્ષરવર્ગમાં ચાલી હતી તે જાતની ચર્ચા હાલ આપણા ગુજરાતી સાક્ષરોમાં પ્રેમાનન્દનાં નાટકો માટે ચાલી છે. અલબત્ત એ ચર્ચામાં બે પક્ષકારમાંથી એક તરફ એક જ ગૃહસ્થ-રા. નરસિંગરાવ બોળાનાથ છે અને બીજા પક્ષકારમાં વધારે ગૃહસ્થો છે—અને ઘણા સાક્ષરો જે આ ચર્ચામાં શામિત થઈ સકે એવા છે તે તટસ્થ રહી મૈત્ર રાખી બેઠા છે; એટલે એ ચર્ચા બહુ લાંબી ચાલે કે ગંભીર સ્વરૂપ ધરે એમ સંભવ નથી. આવી જાતની ચર્ચાથી દેશને બહુ લાભહાનિ પશુ નથી—ખાસ કરીને આપણા દેશને—કારણ કે વેદ જેવા ગ્રન્થોમાં પણ વિશુદ્ધિ ન સચવાઈ—અચર્યવેદમાં અલ્પાસૂક્ત પેશી ગયું; સ્મૃતિઓમાં પણ પરસ્પર-ત્વરોધી વચનો પેશી ગયાં, અરાધ પુરાણને બદલે ઓગણીશનું કંકપુરાણ થયું, નવા દેવ-ઉત્પત્ત થયા, નવા પંથો થયા, નવા મહારાજો થયા એમ અનેક રીતે દેશમાં અનાચાર દુષ્ટાચાર પસરી ગયા; બાવામાં પણ પારસી ગુજરાતી, તરણુમીયા ગુજરાતી, કૃત્રિમ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી વગેરે બેળશેળ થઈ ગઈ તો પછી પ્રેમાનન્દનાં નાટકો તેણે લખ્યાં કે બીજાએ તેથી હવે વધારે લાભહાનિ દેશ સમસ્તને કાંઈ થાય એમ નથી. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્યના પ્રશ્નોમાં મગી રહેલી પ્રજા દેહશુદ્ધિમાં ધ્યાન રાખે કે બાધાશુદ્ધિ તરફ લક્ષ રાખે ? આમ છતાં સાક્ષરોમાંથી આ પ્રશ્નનો છેવટ નિર્ણય લાવવાની—સલની ખાતર—આવશ્યકતા છે ખરી. એ નિર્ણય કરવાનો મ્હારો આ પ્રયત્ન નથી. કેમકે પક્ષકારમાં એક વિદ્વાન, ખંતીલા, અને ઝોડા ઉતરી પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાનો મહા પ્રયાસ કરનાર છે તેવો હું નથી અને બીજા પક્ષકારના પક્ષવાદી તરીકે ગૂઢ નામથી પ્રસિદ્ધ અયેલા “ જ ” જેવો હું સર્વજ્ઞ નથી; હું તો અલ્પજ્ઞ છું. તેથી આ પ્રશ્નમાં સમાયેલા માત્ર યોગ્ય જ મુદ્દા વિશે મ્હારા સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવવાની ઇચ્છા થઈ આવી છે તેથી જ આ લેખ લખ્યો છે.

પ્રેમાનન્દનાં નાટક છે એમ કહેનાર ગૃહસ્થો, વાદીની સ્થિતિમાં છે અને ના કહેનાર ગૃહસ્થ પ્રતિવાદી છે. વાદીનો દાવો પ્રતિવાદી સ્વીકારતા નથી તો પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાનું કામ એટલે તે સાબીત કરવાનો બોબો વાદીને જ સિર છે. તે બોબમાંથી વાદી સુક્ત થયા નથી એટલું જ નહિં પરંતુ વાદીનો દાવો ઈનકાર કરનાર પ્રતિવાદીની દલીલોનો પૂરેપૂરો જવાબ વાદીના પક્ષકાર “ જ ” એ આપ્યો નથી. કોઈ પણ સારો પક્ષવાદી દલીલને માટે હાંસિનો ઉપયોગ નહિં કરે. પરંતુ “ જ ” એ કેટલેક સ્થળે તેમ કરવાથી એમની દલીલોનું બળ કમતી થયું છે. અલબત્ત રા. નરસિંગરાવની દલીલોમાં બે દલીલોનું બળ કાંઈ કમી છે.

જે બે દલીલો રા. નરસિંગરાવની દલીલોમાંથી યોગ્ય બળવાળી છે તે નીચે મુજબ છે:—

(૧) પ્રેમાનન્દનાં નાટકોની એક જ પ્રત કેમ છે ?

(૨) અને તે નાટકો એનાં કાવ્ય પછી આટલે વર્ષ કેમ પ્રકાશમાં આવ્યાં ?

આ બે દલીલો કાંઈક દુબળા છે ખરી છતાં દુર્લભ કરવા જેવી નથી. બીજાં કાવ્યોની

વધારે પ્રતો મળી તો નાટકોની એક જ કેમ એ શંકા સહજ છે; અને કાવ્યો અને નાટકો વચ્ચે આટલો બધો કાળ વ્યતીત કેમ થઈ ગયો એ શંકા પણ સ્વભાવિક રીતે થાય જ. અને આ બંને શંકાઓનું સંતોષકારક સમાધાન કરવાનું કર્તવ્ય વાદીના પક્ષકાર “સ” નું છે તે તેમણે ક્યું જણાવ્યું નથી. વળી, જે “ભેદ ભરેલી” બાઈના ધરમાંથી નાટકની પ્રત મળી તે બાઈનું નામ હામ પણ પ્રસિદ્ધ કરવું જ જોઈએ. જે આ પ્રશ્ન ઉઠ્યો જ ન હોત તો ભલે એ બાઈ અપ્રસિદ્ધ રહે; પરન્તુ બ્યારે વાદીના દાવાનો આમ પ્રસિદ્ધ રીતે ઈતકાર કરનાર સખળ પ્રતિવાદી છે તો તે બાઈનું નામ, હામ, ધંધો, વય, સઘવા છે કે વિધવા, તેને પુત્ર પુત્રી છે કે કેમ, તે પ્રેમાનંદની કાંઈ સગી સંબંધી હતી કે કેમ વગેરે હકીકત જાહેરમાં લાવ્યાથી વાદીનો પક્ષ ઉલટો સખળ થશે. એ બાઈનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવાથી રા. નરસિંગરાવ અથવા તો તેમના કોઈ પક્ષવાદી (હજી કોઈ નીકળી આવ્યા નથી) તેને સમજાવીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેશે એવો કાંઈ પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી.

જે પુરાવો પક્ષકારે રજૂ કર્યો જોઈએ તે રજૂ ન થાય તો. *pramāṇam* (અનુમાન) તેમના વિરૂદ્ધ થાય એવો પ્રમાણશાસ્ત્રનો નિયમ છે.

આ બે દલીલો ઓછા બળવાળી છે એ ખરું પરન્તુ રા. નરસિંગરાવ પોતાના સિદ્ધાન્તો માટે તે ઉપર ધાણું વજન રાખતા હોય એમ લાગતું નથી; એમનો મુખ્ય આધાર તો આ પ્રશ્નનાં અંતઃપ્રમાણ ઉપર જ છે. અને તેને અંગે હવે કાંઈક કહેવું જોઈએ.

અંતઃપ્રમાણમાં “નિડર,” “સઘને માટે” અને “એક કાંકરે બે પક્ષી મારે” એ ત્રણ શબ્દ અથવા શબ્દપદ માટે રા. નરસિંગરાવ કહે છે નવીન છે તરજીબીયા છે અને પ્રેમાનંદના બીજા ગ્રન્થોમાં નથી અને તેથી આ નોટકો લખનાર પ્રેમાનંદ હોવાનો સંભવ નથી. હવે તે સંબંધે રા. “સ” શું કહે છે તે જુઓ. “નિડર” માટે તેઓ કહે છે:-

“ડર આધુનિક નથી x x x (ડર તો પ્રેમાનંદે વાપર્યો છે x x માંધાતાખ્યાન પાન. ૧૪૧) હવે નિરનો નિ થાય નહિ, અગર નિ અભાવવાચક રૂપે અસલ વપરાતો નહોતો એમ તેમનું કહેવું છે. પ્રેમાનંદે જ નિ નકારના અર્થમાં વાપર્યોના દાખલો નળાખ્યાનમાંથી ઉતારી લઈએ” એ દાખલામાં નિધન વાપરેલો જણાય છે. પરન્તુ રા. નરસિંગરાવે કોઈ ઠેકાણે કહ્યું છે કે પ્રેમાનંદે “ડર” શબ્દ વાપર્યો નથી અથવા તો ડર શબ્દ નવીન છે-કે નિ અભાવાર્થમાં અસલ નહોતો વપરાતો અને પ્રેમાનંદે એ અર્થમાં નિ પ્રત્યય વાપર્યો નથી એવું ક્યાં તેમણે કહ્યું છે? તેમનું કહેવું એટલું જ છે કે નિડર—એટલે અમાન વાચક નિ અને અસલ વપરાતો ડર એ બંનેનો ભેગો પ્રયોગ કરીને થયેલો “નિડર” શબ્દ નવીન, અને અપુત્ર છે. માંધાતાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે ડર શબ્દ વાપર્યો અને નળાખ્યાનમાં તેણે જ નિ વાપર્યો માટે પ્રેમાનંદે નિડર શબ્દ વાપર્યો એમ કહેવું તેતો ચાર વાણીયાએ મળીને વાઘને ચાર અક્ષરની ગાળ દેવા માટે એક એક અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરી આખી ગાળ દીધાનો સંતોષ માન્યો તેના જેવું લાગે છે!

નિર્ભયનો અર્થ બતાવવાને નિડર શબ્દ આજથી ચાળીસેક વર્ષ પૂર્વે જ ઉત્પન્ન થયો જણાય છે. રા. “સ” નિડર શબ્દ આખો વપરાયેલો પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકોમાંથી અથવા તે

સમયનાં બીજાં લખાણમાંથી બતાવી સકે તો જૂદી વાત. “સદાને માટે” “For ever”નો તરજુમો છે એ ઉધાતું જણાય છે. કોઈ પણ જૂના જમાનાનાં લખાણમાં અથવા તો હાલના વર્તમાનપત્રો ન વાંચનારને મુખે આ શબ્દ દેખાતો કે સંભળાતો નથી. “એક કાંકરે બે પક્ષી પડે” એ કહેવત પણ જૂની જણાતી નથી “Two birds with one stone”નો તરજુમો છે. એ અર્થવાણી સામાન્ય કહેવત તો એક પંથ દો કાજ છે. એક કાંકરે બે પક્ષી પડે એ કહેવત પણ કદી પૂર્વે વાંચી સાંભળી નથી. પારસી ગુજરાતીમાંથી હાલમાં એટલા બધા શબ્દો અને શબ્દપદો વર્તમાનપત્રદ્વારા અને તેમજ કોરેલાં નવલકથાનાં પુસ્તકોદ્વારા આપણી વાતચીતમાં, પુસ્તકોમાં અને લેખોમાં પેદા ગયા છે કે ઉપરચોટીયા માણસોને તે સર્વ રૂઢ અને પરિચિત લાગે; અમુક શબ્દ રૂઢ છે પરિચિત છે એમ કહેવાથી રા. “મ” નો પક્ષ સિદ્ધ થતો નથી. પ્રેમાનન્દનાં બીજાં પુસ્તકોમાં ‘સદાને માટે’, ‘નિહર’, ‘એક કાંકરે બે પક્ષી પડે’ એનો ઉપયોગ થયેલો તેઓ બતાવી શકે છે? પ્રેમાનન્દે રાકારવાચક બીજાં શબ્દપદ વાપર્યાં છે એમ તેઓ બતાવે છે પરંતુ તે પણ તેનાં તકરારના વિપયજૂત નાટકોમાંથી જ. તેનાં કાબોમાંથી આ કહેવત જડે છે? અથવા તો તેના સમકાલીન લેખકોના લેખમાંથી કે કોઈ બીજાં લખાણો જેવા કે પત્રવ્યવહાર, દસ્તાવેજ વગેરે બતાવનાં બીજાં લખાણમાંથી આવી તરહના રા. નરસિંગરાવ આધુનિક કહે છે તેના પ્રયોગો રા. “મ” ટાંકી બતાવે તો સાફ. “એક કાંકરે બે પક્ષી પડે” એ કહેવતના અર્થવાણી ફારસી કહેવત રા. “મ” બતાવે છે; પરંતુ આ કહેવત તો ઇંગ્રેજોના શબ્દય: તરજુમો જણાય છે. ફારસી ઉપરથી જ એ કહેવત આવી હોય તો ‘નિશાન’ અને ‘તીરતે’ બદલે ‘કાંકરેન’ કેમ થઈ ગયું? એક ઘા અને બે કડકા અથવા એક પંથ દો કાજ એ કહેવતો મૂકીને એક કાંકરે બે પક્ષી પડે એવી કહેવત વપરાય એ જરૂ આશ્ચર્ય અને શંકા જેવું ખરૂં. જો રા. મ. આ કહેવતનો ઉપયોગ બીજા જૂના લેખોમાં એટલે આજથી પચાસ વર્ષ ઉપરના લેખમાં બતાવી સકે તો એમની દલીલ મજબૂત થાય. ગુજરાતી ભાષાનાં વર્તમાનપત્રો ધણે ભાગે પારસીઓને હસ્તક છે; હિંદુ ગુજરાતી પત્રોમાં પણ પારસી લેખકો હોય છે—રેન્નિંગ—જે પારસીઓ જ ચલવે છે—તે ઉપરથી બીજા સર્વે પાત્રો ઉતારા જેમના તેમ કરે છે એટલે ઘણા શબ્દો અને પ્રયોગો—તરજુમીયા અને પારસી શાઈ છે. તે આપણામાં પેદા ગયા છે અને તેથી તે રૂઢ અને પરિચિત લાગી ગય છે. વળી સુરત મુંબાઈમાં પારસી ગુજરાતીની બીજા રચયો કરતાં વિશેષ અસર છે એટલે તેમની ઘરમતુ ભાષામાં પણ પારસી પ્રયોગો ઘણા સંભળાય છે. જ્યાં સુધી આ કહેવતનો ઉપયોગ થયેલો જૂના લેખમાંથી રા. “મ” ટાંકી બતાવે નહિં ત્યાં સુધી એમની એ દલીલ મજબૂત ગણાય નહિં.

અંતર્થમકને સંબંધે રા. “મ” પ્રેમાનન્દના કાબના અંતર્થમક બતાવે છે; પરંતુ રા. નરસિંગરાવ ગદ્યના અંતર્થમક શ્રાટે તકરાર કરે છે; પ્રેમાનન્દનાં બીજા ગદ્યામક મન્ય ન હોય તો મલે પરંતુ તે સમયના બીજા કોઈ પણ મન્યમાંથી ગદ્યમાં અંતર્થમકો વપરાયા હોય એમ રા. “મ” બતાવી સક્તા હોય તો તે સાક્ષર વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરવા જોઈએ.

અક્ષબન રા. નરસિંગરાવ રા. “મ” ને વીગતવાર ઉત્તર આપશે. આ લેખ રા. “મ” ના ઉત્તરમાં નથી. તેમના લેખ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા ચોડક વિચાર સાક્ષર વાચકોના મનન

માટે આ સ્થળે દર્શાવ્યા છે; અને તેનો થોડો ઉપયોગ થશે એવી આશા છે રા. “ ય ” ને આ લેખમાં “ કોર્ટના લણુકારા ” વધારે લાગશે એ નિઃસંશય છે; પરંતુ સાક્ષરોની કોરટમાં આ પ્રશ્નની તપાસ થાય અને બંને પક્ષકારો પોતપોતાની દલીલો રજુ કરે તો વધારે સાર. કારણ કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થવાની જરૂર છે. અશ્વપત ઉપર આરમ્ભમાં કલા પ્રમાણે એથી દેશને વિશેષ લાભહાનિ નથી. વ્યક્તિ પરત્વે લાભ હાનિ વિશેષ છે. વાદી પ્રતિવાદીને જયપરાજયથી ચનાર સંતોષ અસંતોષ અને હર્ષખેદનો સંભવ છે; માટે સત્યની ખાતર કોઈ પણ સાક્ષર નિર્ણય કરશે તો વિજયીને અભિનન્દ આપીશું અને પરાજિતને શોક પ્રદર્શિત કરીશું.

મુંબાઈ,

તા. ૨૭-૧-૧૨

કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવડીઆ.

મહારી બહેની.

(ગરબી.)

મહારા હેડનો હલકાર, મીઠડી બહેની તું !

આવે ચાંદનીનો ચમકાર, મીઠડી બહેની તુ !—(મુવ)

આછેરાં દુધિયાં અજવાળાં ઉપા બરે જગમાંય રે,

મુજ આંગણિયે એવાં તારાં તેજ મધુર ઢોળાય :

મીઠડી બહેની તું !—૧

બોમઅટારી તારા ટાંગી ચંદા ફરતી જેમ રે

ફુલપગલી પૃથ્વીમાં પાડે, આવે રસભર તેમ

રસીલી બહેની તું !—૨

વીરાપરથી વારી જતી ઓ અધીરી અધીરી બહેન રે !

વીરાનાં દુખડાં લેવાને તપ્પર રહે દિનરેન,

અધીરી બહેની તું !—૩

ખરેટ્ટા તારા સરતા કોરે નજ રૂપેરી નર રે,
તુજ વાતલડીના ચમકારા એમ સરે મુજ ઉરે ।

બ્હાલી બહેની તું ।—૪

માતલડીનાં હેત અનોરાં ઉર સંધરવી બહેન રે ।
જગઅંધારે વીરાપર તુજ છે ચંદા શું નેન:

મોંધી બહેની તું ।—૫

પર્વતશિખરે ધુમસવિશેથી શુક્ર હસંતી જોય રે,
આ સંસારે એમ સુધામય હાસ્ય મોંહું તુજ રહોય ।

હસતી બહેની તું ।—૬

મોંધેરી બહેની મ્હારી તું વીરાની કરખાંલ રે;
વીરાના સરવરહૃદયે તુજ ભાવતણી રૂહો છાંય ।—

વિરલી બહેની તું ।—૭

જળતા વાયુ જગવાડીમાં જાળે કુમળાં ફૂલ રે,
ત્યાં મુજ બહેનડલીની શીળી વરસે વૃષ્ટિ અમૃત ।

મીઠડી બહેની તું ।—૮

માતાના આગનીં જો સુલકળોં ! ખીલોં પ્રસરાવ સુવાસ રે ।
અદલ હૃદયમાં વસજો તહારે મધુરે મધુરે હાસ ।—

મ્હારી બહેની તું ।—૯

મદ્રાસ,

}

અરવેશર કંઠ અબરહાર,

૧૨-૧-૧૯૧૨.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુલકો.

૧

કેનેડા.

“ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર સર્વ કંઠપિ અસ્ત પામતો નથી ” એ ઉક્તિની યચ્છાર્થતા વસન્તના ગત અંકમાં આપેલાં દૃષ્ટાંત વાંચ્યાથી પ્રત્યેક વાચકને સહજ પ્રતીત થઈ હશે; એટલું જ નહિ પણ તે અંકમાં પ્રગટ થયેલા અન્ય લેખોના વાચનથી એ સામ્રાજ્યના અનુપમ ગૌરવની-એની અદ્વિતીય મહત્તાની-પ્રતીતિ પણ સુસ વાચકવર્ગને થઈ જ હશે. હવે, એ સામ્રાજ્યના મુલકોનો કાંઈક વિગતવાર સાક્ષાત્કાર થાય તે માટે પ્રયાસ કરીશું. અત્રે વર્ણનાત્મક નિબંધના વાચનથી વાચકના મનઃપ્રદેશમાં સ્વાભાવિક રીતે ઊપજતી નીરસતા અશ્વાંશે પણ દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી સુસ વાચકને એ પ્રદેશોમાં ‘ આનન્દપર્થન ’ (Excursion trip) કરવા અને એ રીતે એમાં આવેલી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી લેવા નીસર્યા છીએ એવી પોતાના મનની અંદર કલ્પના કરી લેવાની વિનંતિ કરીશું.

હવે, આ મુલકો પૈકી સૌથી પહેલો કેનેડા લઈશું; કારણ કે ભૂમિના વિસ્તારમાં, બ્રિટિશ સત્તાની સ્થાપનાના કાળમાં અને બ્રિટિશ સંસ્થાનોના ઇતિહાસમાં, એ દેશ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અંગભૂત અન્યદેશોમાં સૌથી અગ્ર-પ્રથમ-સ્થાન ભોગવે છે.

કેનેડા જે ખડમાં આવેલો છે તેનું નામ, શોષ, વગેરે સમ્બન્ધી હકીકત સર્વના જાણમાં છે એટલે તે વિષે કાંઈ નવીન કહેવા જેવું નથી. પણ એ નામના કેનેડામાં પ્રવાસ અર્થ વિષે એટલું જણાવવા જેવું છે કે “ કેનેડા ” શબ્દ અમેરિકાના મૂળ વતનીઓની ભાષાનો છે. તેનો અર્થ તે ભાષામાં “ *groups of huts* ” = “ કુપડાંઓનો જથ્થો ” એવો થાય છે. એ દેશ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ. જવા માટે ધારો કે આપણે લંડનમાંથી નીસરીએ છીએ. તે પ્રથમ, લંડનથી ઉપડતી ‘ ધ લંડન એન્ડ નૉર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે ’ ટ્રેનમાં બેસીને ક્રૂ (Crewe) જંકશને જઈશું. ત્યાંથી એક શાખાટ્રેનમાં (branch line) માં બેસીને લિવરપૂલ ખંદેરે (લંડનથી લિવરપૂલ ૨૦૧ માઈલ દૂર છે.) જઈશું. આહીથી તેમ જ સ્કૉટલેન્ડના ગ્લાસગો ખંદેરથી ‘ આલિય ’ (‘ Allin ’) અને ‘ ડોમિનીયન ’ (‘ Dominion ’) નામની બે સ્ટીમર કંપનીઓની આગબોટો નિયમિત સમયના અંતરે કેનેડાના માન્ટ્રિયલ ખંદેરે જ આવ કરે છે તેમાં બેસીને તે તરફ પ્રયાણ કરીશું. પ્રથમ, ન્યૂ બ્રાંઝવૂડ (ઇશ્વર ટાવરની દીવાદાંડી) વગેરે દૂરથી જોતા જોતા આપણે ઈંગ્લેન્ડની વાવવ્ય કોણમાં આવશ્વકોનો ટાપુ જે “ એમરલ્ડ આઈલ ” (“ લીલાં પાનાંતો ટાપુ ”) કહેવાય છે તેના નૈર્ઝલ કોણમાં આવેલા કોર્નસોર પોર્સન્ટ નામના ભૂમિબિન્દુને સ્પર્શ કરીને, કૉર્ક ખંદેર-તેના કિવ-સટાઉન હાર્બરમાં-આરામાં-

જરા થોભીયું; કારણ કે આખા આયર્લેન્ડની ટપાલને અને ઉતારઓને લેવા માટે બધી અમેરિકા જનારી સ્ટીમરોને આર્લિ થોભવું પડે છે. તેથી આર્લિ થોડી વાર વિદ્યામ લીધા બાદ, ઉતારઓને અને ટપાલના કાગળોને લીધા પછી તેમ જ કોયસો પાણી ભરીને આપણે સ્ટીમર આર્લેન્ડિક મહાસાગરના અતિ વિસ્તીર્ણ જલપૃથ ઉપર અજાનીયું; અને એ રીતે પશ્ચિમ દિશામાં પ્રયાણ કરતા કરતા આપણે અમેરિકાની છેક પૂર્વમાં એટલે યુરોપની અને આયર્લેન્ડની છેક પાસેમાં પાસે આવેલો અમેરિકાનો એક ભૂમિભાગ જે ન્યૂ ફાઉન્ડલેન્ડના નામથી ઓળખાતો અને આયર્લેન્ડથી કદમાં ૧૬ ગણો મોટો દ્વીપ છે ત્યાં આવી પહોંચીયું. (આયર્લેન્ડની છેક પશ્ચિમમાં આવેલું ભૂમિબિન્દુ જે કેપ કલ્ડીઅરના નામથી ઓળખાય છે તેની અને ન્યૂ ફાઉન્ડલેન્ડના છેક પૂર્વમાં આવેલું ભૂમિબિન્દુ જે કેપ રેસના નામથી ઓળખાય છે તેની વચ્ચેનું અંતર આશરે ૧૬૫૦ માઇલનું છે. તેટલું અંતર કાપતાં ૭-૮ દિવસ લાગે છે.) આર્લેન્ડિક મહાસાગરના ઉપર કટિબંધના પ્રદેશોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જગત્ પ્રસિદ્ધ ‘ગલ્ફ-સ્ટ્રીમ’ ના પ્રવાહના ઉપર જળનું અને ઉત્તર દ્રુવના શીત કટિબંધના પ્રદેશોમાંથી આવતા લાઘાડોરના નામથી ઓળખાતા પ્રવાહના શીત જળનું આ સ્થળે મંદ્રન થતું હોવાથી ઉત્પન્ન થતા ધૂમસ (fogs), બરફના તરતા ડુગરા (Ice bergs) વગેરે અન્યથોથી ન્યૂ ફાઉન્ડલેન્ડનો પૂર્વ કિનારો વહાણોની મુસાફરી માટે નિર્ભય નહિ હોવાથી સ્ટીમરો ત્યાં નહિ જતાં તેની દક્ષિણે યહને સેન્ટ લૉરેન્સ નદીના અખાતમાં પેસીયું.

કવેબેક.

અને એ અખાતમાં પેસતાં જ જે પહેલ વહેલો પ્રાન્ત આવે છે તેની મુલાકાત પ્રથમ લેઈયું. આ પ્રાન્તનું નામ કવેબેક છે. આ પ્રાન્ત કેનેડામાં સૌથી પુરાતન યુરોપીય (ફ્રેન્ચ) સંસ્થાન છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦ ના શુભારમાં ન્યારે બ્રિટિશ સંસ્થાનિકો આર્લેન્ડિક મહાસાગરના કિનારા પાસેનો અને ઉત્તર અમેરિકાના બરાબર મધ્ય ભાગનો જે પ્રદેશ હાલ યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સના નામથી ઓળખાય છે તેના પૂર્વ અને આગળે દિશાના પ્રદેશો જે હાલ પેન્સિલ્વેનીયા, ફ્લોરિડા વગેરે નામથી ઓળખાય છે ત્યાં આગળ પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપતા હતા, ત્યારે ફ્રેન્ચ સંસ્થાનિકોએ સેન્ટ લૉરેન્સની નદીના કિનારાનો પ્રદેશ ખોળી કાઢીને તેની અંદર સંસ્થાનો સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ આરંભેલો હતો; અને ઈ. સ. ૧૬૦૮ ના શુભારમાં જેક કાર્ટીયર (Jacques Cartier), સેમ્યુઅલ શેમ્પલેન (Samuel Champlain) વગેરે સાહસિક ફ્રેન્ચ પુરુષોએ એ કાર્યમાં બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. અને કવેબેક આન્ડિયન વગેરે શબ્દો તેઓએજ વસાવ્યાં હતાં. આ પ્રાન્ત સેન્ટ લૉરેન્સના બન્ને કિનારા ઉપર આવેલો છે, અને તેની સીમા તપાસીએ તો, પૂર્વે સેન્ટ લૉરેન્સનો અખાત અને લાઘાડોરની ભૂમિ (સાંકડીપટ્ટી), ઇશાને અને ઉત્તરે અંગાવા જીલ્લો આવેલાં છે, પશ્ચિમે ઓટાવા નદી ઓન્ટારીયો પ્રાન્તથી તેને વિખૂટા પાડે છે, અને દક્ષિણે યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો મુલક અને ન્યૂ બ્રિટિશ પ્રાન્ત આવેલા છે. એનો કુલ વિસ્તાર આપણા પેન્જન પ્રાન્તના વિસ્તાર કરતાં પોણા ગણો વધારે મોટો છે; અગર એટલું જાણના વિસ્તાર કરતાં બમણો મોટો છે. વસ્તીની બાબતમાં તે આખા કેનેડામાં બીજા નંબરનો પ્રાન્ત છે, અર્થાત્ એન્ગ્લો પ્રાન્તમાં જ તેના કરતાં અધિક વસ્તી છે. આ (કવેબેક) પ્રાન્તમાં જે વસ્તી છે તે બહુધા ફ્રેન્ચ પ્રજા છે. દર આઠ માણસે સાત મનુષ્ય ફ્રેન્ચ ઓસાદનાં છે. ત્યાંના કાયદા, રીતરિવાજ, ધર્મ, ભાષા, મુકાનો વગેરે સૌ ફ્રેન્ચ જ છે;

તેથી આ પ્રાન્ત બ્રિટિશ આશ્રય નીચેનો ફ્રેન્ચ સંસ્થાનિકોનો છે એમ કહી શકાય. પ્રાન્તનો દક્ષિણ ભાગ જ-સેન્ટ લૉરેન્સની દક્ષિણનો ભાગ જ-સાંકડી પટ્ટીનો પ્રદેશ જ-માત્ર સપાટ અને ફળદ્રુપ છે, બાકીનો બધો ભાગ ટેકરાટેકરીઓવાળો, જંગલોથી ભરપૂર, અને ઊંડો છે; આ પ્રાન્તની અગલ માત્ર તેમાં થઈને વહેતી સેન્ટ લૉરેન્સ નદીને લીધે જ વધેલી છે, કારણ કે કેનેડાના માંદાના બાગનાં જંગલોનાં ઇમારતી કાટની અને જથ્થાબંધ પાકતા ધાતુની પેદાશ આ નદી મારફત-આ પ્રાન્તમાં થઈને-પરદેશ જાય છે. આ પ્રાન્તને અગાઉ (Lower) લોઅર (નીચલો-સેન્ટ લૉરેન્સના મુખ આગળનો) કેનેડા અગર પ્રાચીન (Old) કેનેડા કહેતા હતા. આ પ્રાન્તમાં બે જાણવા લાયક શહેર આવેલાં છે. તેમાંનું પહેલું ક્વેબેક છે. અહિં આપણે સ્કીમરમાંથી પ્રથમ ઉતર્યા. આ શહેરમાં આશરે ૧૫૦૦૦ માણસની વસ્તી છે; એનું નામ ક્વેબેક શા ઉપરથી પડ્યું હશે તેને માટે નીચે પ્રમાણે દંતકથા છે. જ્યારે ફ્રેન્ચ નાવિકો સેન્ટ લૉરેન્સના મુખમાં થઈને દેશની અંદર પેસવા લાગ્યા ત્યારે તેઓએ કેટલેક દૂર નદીમાં રહે રહે એક ગંભીર કેપ ડાયમંડ નામથી ઓળખાતી ટેકરી દોઢી, તે જોઈને તેમના મુખમાંથી 'Quel bec'! (કવેલ બેક ! કેવી સારી ભૂમી! કેવી ટેકરી!) એવો ઉદ્ગાર સહજ નીકળી ગયો; પાછળથી તેઓએ તે જ ટેકરી ઉપર ને પાસે એક શહેર વસાવ્યું એનું નામ ક્વેબેક ('કવેલ બેક' ઉપરથી) રાખવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૦૮ થી ૧૭૫૮ સુધી આ શહેર અને આખો પ્રાન્ત ફ્રેન્ચ સંસ્થાનિકોના હાથમાં હતાં. ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ (Seven Years' War) ચાલ્યો ત્યારે તેની અસર પૂર્વમાં હિન્દુસ્તાનમાં, અને પશ્ચિમમાં કેનેડામાં પણ જણાઈ. તે બન્ને દેશોમાં પણ એ બન્ને પ્રજાઓએ સામસામી તરવારો ખેંચી. કેનેડામાં કેટલાક સંજાઓ એ બન્ને પ્રજા વચ્ચે થયા. તે પૈકી એક બનાવ ઐતિહાસિક અગત્યને લીધે બહુ પ્રસિદ્ધ અને સ્મરણીય થઈ ગયો; તે એ કે એ વિગ્રહ ચાલતો હતો તેવામાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનિકોનો બહાદુર સરદાર જનરલ મૉન્ટકાલ્મે (General Montcalm) પોતાનું લશ્કર ક્વેબેકમાં—તે માંદાની પ્રસિદ્ધ ટેકરી ઉપરના કિલામાં—રાખીને બહુ બહાદુરીથી બ્રિટિશ સૈન્ય સામી ટક્કર કરી લીધી હતી. તેવામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનિકોનું આશરે ૫૦૦૦ સૈનિકોનું સૈન્ય લેઈને જનરલ વૂલ્ફ (General Wolfe) તે તરફ આગ્રો અને ૧૭૫૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે અડધી રાત્રે તે 'Wolf's Cove' નામની જગાએ-નદી કાંઠે-જીત્યો અને તે ટેકરીનો નદી તરફનો ઊંચો-ઊંચો ઢાળ-ને "હાઇડ્રસ ઓવર આબ્રાહમ" (Highgate of Abraham—"આબ્રાહામના ઊંચા ઊંચા ઢાળ") એ નામથી ઓળખાતો હતો તે ઉપર "The path of Dirty leads but to the grave" એવી શ્રેષ્ઠવિરચિત સુપ્રસિદ્ધ કવિતની એક દુંક રહેજ ફેરફાર કરીને બોલતો બોલતો પોતાના સૈનિકોમાં શરૂ થઈને-તેણે મોન્કામના કિલાની પાછલી બાજુએ પોતાનું આખું સૈન્ય ખડું કરી દીધું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ફ્રેન્ચ સૈન્ય તેમને આટલી બધી જગ્યા ટેકરી ઉપર ચઢીને સંમુખ આવેલા જોઈને ચક્રિત થયું. તે બન્ને સૈન્યો વચ્ચે તુરંત યુદ્ધ ચાલ્યું; તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે કિલો-ટેકરી-અને શહેર છોડીને ફ્રેન્ચ સૈનિકો નાશા. આ સમયે બનેલા એક બનાવ જોઈશે હૃદયનેદક છે તેટલા જ પ્રસંસાપાત્ર છે, અને તે એક જે સમયે ફ્રેન્ચ સૈનિકો મૂઠી વાળીને નાસતા હતા તેવામાં અંગ્રેજ સૈન્યના સરદાર વૂલ્ફને જાતીમાં દુશ્મન તરફથી એક પછી એક એમ સાથે લગી ત્રણ ગોળીઓ લાગી; ત્રીજી ગોળી વાગતાંની સાથે તે ભૂમિ ઉપર પડ્યો અને તે વખતે

તેની પાસે જાહેરાત એક સૈનિકે “ they run I protest they run.” (“=તેઓ દોડે છે. હું નિશ્ચય પૂર્વક કહું છું કે તેઓ દોડે છે.”) એવા ચમ્પેનો ઉદ્ગાર કર્યો, જે સાંભળીને વૂદ્દે પ્રશ્ન કર્યો કે “who run?” (“કોણ દોડે છે?”); આ પ્રશ્નનો જવાબ તેને “The French” (“ફ્રેન્ચ સૈનિકો દોડે છે”) એવો પ્રત્યુત્તર મળ્યો ત્યારે તેણે (Vow God be praised. “Then I die happy-content”) (“હવે હૃદયરો આભાર માનો. કારણ હું હવે સુખથી-સંતોષથી-મૃત્યુ પામું છું”) એવાં વચનો કાઢ્યાં. વૂદ્દે ત્યાર પછી યોડી વારમાં પોતાના પ્રાણ ત્યાજ્યા, તોપણ અંગ્રેજ પક્ષનો જય થયો અને તે દિવસથી કંવેબેકમાંથી જ માત્ર નહિ પણ આખા કેનેડામાંથી પણ ફ્રેન્ચ સત્તાનો અસ્ત થયો. (ઈ. સ. ૧૭૬૩ની સાલમાં થયેલું પેરિસનું તહનામું જેની રૂએ કેનેડાનો ફ્રેન્ચ મુલક ઇંગ્લંડને હસ્તગત થયો.) કંવેબેકમાં એ બન્ને શૂરવીર સરદારોની અક્ષય કીર્તિના સ્મરણાર્થે એ કીર્તિસ્તંભ બાંધ કરવામાં આવેલા છે, જે અઘાપિ જોવામાં આવે છે. આ શહરની પાસે જે બિલા હાળવાળો કેપ હાયમંડના નામની ટેકરી જે આપણે પ્રથમ જોઈ હતી તે આશરે ૩૩૩ ફીટ ઊંચી છે અને તેની ઉપર એક મજબૂત કિલ્લો છે, તેની પાસે ડરીન ટેરેસ (‘આકાશિક’) નામની જગા છે તે તથા હાઇડ્રસ ઓફ આકાહામ વગેરે બીજાં કેટલાંક સ્થળ એવા લાયક છે. આ સ્થળ (ટેરેસ) ઉપર બિલા રહીને ચોમેર દૃષ્ટિ કરીશું તો પૂર્વમાં અને ઉત્તરમાં વિશાળ જંગલો, આસમાની રંગની બીજી બીજી ટેકરીઓની પરંપરા, અગ્નિકોણમાં અને દક્ષિણ દિશામાં અતિવિસ્તૃત સેન્ટ લૉરેન્સ નદીનો સ્વચ્છ જળપ્રવાહ અને તે ઉપર ચમને જતાં આવતાં અસંખ્ય નાનાં મોટાં વહાણો, નદીની પેલી મેર દૂર દેખાતાં ફળદ્રુપ જમીનનાં ખેતરો, પશ્ચિમમાં મોટાં મોટાં મકાનો, એ સર્વે આ પુરાતન અને ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવતા શહરની સ્મરણીયતાનો પ્રેક્ષકને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. બીજી પાસા જો આપણે અહિં બિલા રહે રહે ખુદ શહેરની માંજના ભાગ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો ત્યાંના વાંકાચૂંકા રસ્તાઓની હાર, તેમાંના કેટલાક રસ્તાઓ નીસરણીનાં પગથીયાં માફક ચડતી ઉતરતી બાંધણીના કે ધાટના-તેનાં જૂનાં, પુરાણાં, અને વિચિત્ર બાંધણીનાં ધરો, એ સર્વે આપણને ૧૭ મી સદીના ફ્રાન્સના ઉછરેલી અને નાઈન્ટી પ્રાન્તોની સંસ્કૃતિ કરાવે છે. વળી આની પાસે પૂર્વમાં ૭ માઈલ દૂર એક નાનો મૉન્ટ મૉરેન્સી નામનો ધોધ છે, તે પર પિકનીક-આનંદ જમણુ-અર્થે શહરવાસીઓ વર્ષમાં એકાદ બે વાર એકઠા થાય છે. અને નાના પ્રકારની રમત ગમત કરે છે. કંવેબેકને “અમેરિકાનું બિઝાઈટર” એવું નામ બુગોળવેત્તાઓએ આપ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

કંવેબેકમાંથી સ્ટીમરમાં બેસીને આપણે પશ્ચિમ તરફ આગળ જઈશું તો તે જ પ્રાન્તનું બીજું શહર જેનું નામ મૉન્ટ્રિયલ* છે ત્યાં આવી પહોંચીશું. આ મૉન્ટ્રિયલ. શહર સેન્ટ લૉરેન્સ નદીની અંદર એક બેટ છે તેમાં આવેલું છે. તેમાં ૨૬૭૦૦૦ માણસની વસ્તી છે; અને તે મનસંપત્તિમાં, સ્વાખાર

ફુ કેટલાક બુગોળવેત્તાઓ હાલિફાક્સ બંદરને “અમેરિકાનું બિઝાઈટર” કહે છે.

* ‘મૉન્ટ્રિયલ’ શબ્દ કેટલાકના મત પ્રમાણે ‘માઉન્ટ’=પર્વત+‘રૉયલ’=રાજાનો-મુખ્ય એ બે શબ્દો ઉપરથી થયો છે, તે હુંગર તે શહરની નજદીકમાં છે. પરંતુ ‘મૉન્ટ્રિયલ’

રોજગારની આબતમાં અને સુંદરતામાં આખા કેનેડામાં સૌથી પહેલાં નંબરનું-એથ-શહેર છે. પ્રથમ મોટાં વહાણો માત્ર ક્વેબેક સુધી જ આવી શકતાં હતાં. પણ નદીને ઊંડી કર્યા પછી વહાણો છેક મોન્ટ્રિયલ સુધી આવી શકે છે. કેનેડાની બધી પેદાશ નાના વહાણોમાં, હોડીઓમાં, નહેરો મારફત અને રેલ્વે મારફત આ શહેરમાં આવે છે અને અહિંથી તે ઇંગ્લંડ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તરફ જાય છે. આ શહેરમાં એક બધ મોટું દેવળ છે; તે રોમન કથોલિક ધર્મ માનનારાઓનું છે, અને આખા અમેરિકા ખંડમાં તે મોટામાં મોટું છે. તેની અંદર ૧૦,૦૦૦ માણસોના એકી વખતે સમાસ થઈ શકે તેમ છે તેવું વિશાળ તે છે. તે દેવળ રોમમાં જે સેન્ટ પીટરનું મંદીર દેવળ છે તેનો નમૂનો છે. આખું શહેર જણે દેવળોનું જ બાંધેલું હોય તેવો ભાસ આપે તેટલાં બધાં દેવળો તેમાં આવેલાં છે. આખા શહેરના મહોલાઓમાં નામ પણ સંતોના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલાં છે. અને એ ઉપરથી માર્ક દુવેર્ન નામના એક વિદ્વાને અને નવલકથાકારે તે શહેરને ઉદ્દેશીને એક વખતે કહ્યું હતું કે “શહેરમાં આવીને કોઈ માણસ ઈતોના કકડો ગમે તે દિશામાં ફેંકે તો તેથી અવશ્ય કોઈ દેવળની બારીનો કાચ ભાંગ્યા વિના નહિ રહે.” આ શહેર, ઇન્ટર કોલોનીયલ રેલ્વે, કેનેડીઅન પાસિફિક રેલ્વે અને આન્ડ દ્રંક રેલ્વે એવી ત્રણ મોટી રેલ્વેનું જનકુશન સ્ટેશન છે; અને સેન્ટ લૉરેન્સની બીજી નહેરોનું ટર્મિનસ પણ છે. વળી આ શહેરની પાડોશમાં ઓટાવા નામની નદી સેન્ટ લૉરેન્સ નદીને મળે છે. તેની પાસે એક ડુંગર છે તે શહેરની શોભામાં ઉમેરો કરે છે. આ શહેર ખેટમાં આવેલું છે અને ઓટાવા અને સેન્ટ લૉરેન્સના બન્ને કાંઠે બહુ પૂલો બાંધેલા છે, એ સર્વે પૂલોમાં ‘વિક્ટોરીઆ બ્રિજ’ નામનો એક પૂલ (આન્ડ ટ્રંક રેલ્વેનો) આશરે ૨ માઈલ લાંબો છે. તેની ચોમેર આવેલા કાંઠાની આસપાસ ચૂનાગચ્છીની મજબૂત દિવાલ બાંધેલી છે. અને નદીમાં હજારો સ્તીમરો આવ જ કરે છે. આ શહેરમાંથી સાગ, બીજો ઇમારતી કાઠ, ચનાજ, લોટ, માખણ, ફળફળાદિ દેશાવર જાય છે. આ શહેરમાં એક ગીલ (Mc Gill) ની પાઠશાળા યા કોલેજ અને વિશ્વવિદ્યાલય યા યુનિવર્સિટી છે.

આ પ્રમાણે આ શહેરની મુલાકાત લેઇને આ (ક્વેબેક) પ્રાન્તના તાબામાં એન્ટી કૉસ્ટી નામનો નાનો એક ખેટ છે, તે જે સેન્ટ લૉરેન્સના ઉપસાગરમાં છે, તેની મુલાકાતે નદીમાં વહાણમાં બેસીને જઇશું; અને એ જોઇને આ પ્રાન્તની મુલાકાત પુરી કરીશું.

ક્વેબેક પ્રાન્તની મુલાકાત આપણે સેન્ટ લૉરેન્સના મુખ આગળ આવેલા એન્ટી કૉસ્ટી શબ્દ ખરી રીતે ‘મૉન્ટ રૉયલ’ તો અપભ્રંશ નથી. ‘મૉન્ટ્રિયલ’ શબ્દ જ ‘મૉન્ટ’ ‘રીયલ’ એ બે ફ્રેન્ચ શબ્દોનો બનેલો છે, તેનો અર્થ ડુંગરના રાજ્યનો મુલક એવો થાય છે. ‘રીયલ’ શબ્દમાંથી અંગ્રેજ ભાષામાં રેલ્મ-દિવાન-એવો શબ્દ ઉપસ્થિત છે. આ શહેર નૉર્મન્ડીના ફ્રેન્ચમન અને કેનેડાના શીખક જેક કાર્ટિયર (Jacques Cartier) ઈ. સ. ૧૫૩૫ માં વસાવ્યું હતું.

• નામના ટાપુ આગળ પુરી કરી. હવે આપણે અહિંથી સ્ટીમરમાં
 'મેરિટાઇમ પ્રોવિન્સિઝ' બેસીને કેનેડાના બીજા ત્રણ પ્રાંતો જેનું સમસ્ત નામ "મેરિટાઇમ
 પ્રોવિન્સિઝ" છે ત્યાં જઈશું. આ પ્રાંતો સમુદ્ર કિનારે આવેલા છે
 'સામુદ્રિક પ્રાંતો.' તેથી તેમનું ને નામ રાખવામાં આવ્યું છે તે વચાર્થ જ છે. આ ત્રણ
 પ્રાંતોની પુખ્તી એ છે કે શિયાળામાં પણ અહિંના બંદરો ખરડને લીધે
 વહાણની આવ જન માટે બંધ થઈ જતાં નથી. કારણકે પાસે આ પ્રાંતોમાં આવાં સરસ બંદરો
 છે એટલું જ નહિ પણ એમાં પુષ્કળ ખનિજ નજરે છે તથા એની જમીન ફળદ્રુપ છે. આ
 ત્રણ પ્રાંતોમાંથી પ્રથમ આપણે નોવા સ્કોશીયા: (નોવા=નવું+સ્કોશીયા સ્કોટલેન્ડ)
 પ્રાંતની મુલાકાત લેશું. આ પ્રાંત મેરિટાઇમ પ્રાંતોમાં સૌથી દૂર-
 (અ) નોવા સ્કોશીયા સમુદ્ર તરફનો પ્રાંત છે. તેની લંબાઈ ઇશાન-નૈઋતી છે; વિસ્તાર
 સ્કોટલેન્ડના કે ભાગ જેટલો છે. તેની ચોમેર સમુદ્ર છે માત્ર એક
 સાંકડી (૧૬ માઈલ પહોળી) શિગનેકોટની સંયોગી ભૂમિથી તે ન્યૂ બ્રિસ્વિક સાથે
 જોડાયેલો છે. આ પ્રાંતમાં નાની નદીઓ અને કેટલાંક મોટાં સરોવરો છે. એન્ટી
 કોસ્ટી ટાપુમાંથી નીસરીને પ્રથમ આપણે અને નોવા સ્કોશીયાના તામા નીચે આવેલા
 કેપ બ્રીટન ટાપુમાં આવીશું. તે ટાપુની અને નોવા સ્કોશીયાની વચ્ચે કાન્સોની ખાડી
 આવેલી છે. તે ટાપુમાં સેન્ટ બ્રહ્મન નામનું શહેર છે, ત્યાં લુધિર્ગનો કિલ્લો છે. ત્યાં કાયદાનો
 વ્યાપાર ચાલે છે. ૨૫૦ ચો. માઈલના ક્ષેત્રફળવાળી કાયદાની ને લેડાની ખાણો છે. બૂસ્ટર
 શાસ્ત્રીઓનું એ માનવું છે કે-ખાણોની ખડકો આટલાંટિક બંદર પણ ગણતી છે. એ ટાપુમાંથી
 આપણે નૈઋત્ય તરફ જઈશું કે થોડી વારમાં હાલિફાક્સ બંદરે આવીશું. આ શહેર નોવા
 સ્કોશીયા પ્રાંતનું મુખ્ય નગર છે. આ આખી પૃથ્વી ઉપરનાં ઉત્તમ બંદરો પૈકીનું એક ઉત્તમ
 બંદર છે; તેની બંદર આખા બ્રિટિશ નૌકા સૈન્યોનો એકો વખત સમાસ થાય તેટલો
 અવકાશ છે. અને એવું સુરક્ષિત તેનું બાંં છે કે ગમે તે વખતે-ગમે એવી બરતી અને
 તોફાનોનો સમય આવે પણ અહિં લંગરાયલાં વહાણોને હરકત આવતી નથી. પશ્ચિમ
 ગોળાર્દ કે અમેરિકાનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો માટે ઇંગ્લેન્ડનું એક નૌકા સૈન્ય આ બંદરમાં
 હમેશ રહે છે. શિયાળામાં ન્યારે સેન્ટ લૉરેન્સનું મુખ ખરડ બધાવાથી વહાણને જવા
 આવવા માટે બંધ થઈ જાય છે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડની સ્ટીમરો આ બંદરે આવે છે. કારણ
 કે ગાલ્ફ સ્ટ્રીમનો ઉષ્ણ વહન અહિં કિનારે કિનારે ચળે વહે છે તેથી ખરડ ખાતો નથી.
 ઇંગ્લેન્ડથી-લિવરપૂલથી-મૉન્ટ્રિયલ ૨૬૦૦ માઈલ દૂર છે; અને ત્યાં જતાં આવતાં ૯-૯
 દિવસ લાગે છે. લિવરપૂલથી હાલિફાક્સ ૨૪૦૦ માઈલ દૂર છે; ને ત્યાં જતાં આવતાં
 ૭-૭ દિવસ લાગે છે. આ બંદરથી મૉન્ટ્રિયલ સુધી રેલ્વે છે. આ બંદર-શહેરની વસ્તી
 ૪૧૦૦૦ માણસનો છે. આ બંદરની બાંધણી ઇંગ્લેન્ડના શહેરની બાંધણીને બહુ અનુસરતી
 છે, આ શહેરની પાડોશમાં 'સાઇમન' વગેરે જાતના મચ્છ પકડવાનો વ્યાપાર બહુ ચાલે છે;
 આશરે ૧૪૦૦૦ મચ્છના અહિં રૂચી કરે છે. ઇંગ્લેન્ડની ટપાલ આ બંદરે આવે છે ને
 અહિંથી રેલ્વે મારફત કેનેડામાં પહોંચાડવામાં આવે છે. આ શહેરનો મુલાકાત લીધા બાદ
 આપણે હવે પ્રાંતના માંજના ભાગમાં રેલ્વે મારફત જઈશું, તેા ગીચ જંગલો બહુ નજરે
 પડશે. ત્યાં વાયવ્ય કાણુમાં જતાં-શીગનેકોટની સાંકડી સંયોગી ભૂમિમાં થઈને આપણે

મૅરિટાઇમ પ્રાન્તો પૈકી બીજો પ્રાન્ત જે ન્યૂ ઇન્સ્વિક છે તેમાં પેસીફિક. પણ તેમાં પેસીફિક તેની ધરિણે એક ત્રીજો પ્રાન્ત-પ્રિન્સ એડવર્ડ આયલૅન્ડ-ટાપુ-છે તેની (બ) પ્રિન્સ એડવર્ડ મુલાકાત પ્રથમ લેખ્યું. આ ટાપુ સેન્ટ લૉરેન્સના અખાતના દક્ષિણે આયલૅન્ડ. આવેલો છે. ત્યાં ઝાસાં બારાં છે. પણ તેમનો ઉપયોગ ઉનાળામાં જ થાય છે આ પ્રાન્ત બહુ જ ફળદ્રુપ છે તે ઉપરથી તેને 'કેનેડાની વાડો' કહે છે. મુખ્ય નગર શાર્લોટ્ટી ટાઉન છે. અહિંથી આપણે પાછા જ્યાંથી આવ્યાં ત્યાં ન્યૂ ઇન્સ્વિક પ્રાન્તમાં જઈશું.

ન્યૂ ઇન્સ્વિક પ્રાન્ત મૅરિટાઇમ પ્રાન્તો પૈકી ત્રીજો છે; તેની પૂર્વે સેન્ટ લૉરેન્સનો અખાત છે; અને દક્ષિણે ફ્રંકીની ખાડો છે. આ ખાડીમાં આખી પૃથ્વી ઉપરનાં (ક) ન્યૂ ઇન્સ્વિક બધાં સ્થળો કરતાં સૌથી વધારે ઊંચી ભરતી ૬૦ થી ૭૦ ફુટ ઊંચી આવે છે! આનાં કારણ ત્રણ કદબી શકાય છે (૧) ખાડીનો સાંકડો પટ; (૨) ખાડીનું જવાળામુખી ખડકોનું તળીજી અને (૩) ગરૂ સ્ટ્રીમના વહનનું ખાડીનાં પાણી પર થતું દબાણ. આ પ્રાન્તના ઉત્તરના ભાગમાં નાની નાની ટેકરીઓ, અનેક સરોવરો અને ઉચ્ચ પ્રદેશ વાળા ભાગો આવેલા છે. પશ્ચિમનો ભાગ સેન્ટ જહોન નદીના જળપ્રદેશથી ફળદ્રુપ થયેલો છે. આ નદીમાં મુખથી ૨૦૦ માઇલ સુધી વહાણ હંકારાય છે. અગાઉ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર આ પ્રાન્તમાં વિશાળ અને ગીચ જંગલો હતાં પણ જપારથી યુરોપના લોકો અહિં આવીને વસવા લાગ્યા ત્યારથી આ જંગલોનો ઉપયોગ ધ્રમિરતી કાટ તરીકે અને વહાણ બાંધવા માટેના કાટ માટે લેવામાં આવ્યો. પ્રાન્તનો રૂઝે ભાગ જ હજી વસાયેલો છે. ખાડીના ભાગમાં ગીચ જંગલો, નિર્મળ જળની નદીઓ, રમણીય સરોવરો અને સુંદર ટેકરીઓ આવેલાં છે. પ્રાન્તમાં અન્યત્ર માછલાં (લૉબસ્ટર) નો વેપાર ચાલે છે પણ બહુ અંશે જોતીવાડી ચાલે છે. આ પ્રાન્તનો વિસ્તાર સ્કૉટલૅન્ડ જેવડો છે. આ પ્રાન્તના ભૂમિપ્રદેશનું વર્ણન અમેરિકન કવિવર લૉન્ગફોર્સે પોતાના 'ઇવેન્જલાઇન' ('Evangeline') નામના કાવ્યમાં સારી રીતે આપ્યું છે. આ પ્રાન્તનું વ્યાપારિક અગત્યનું મુખ્ય નગર સેન્ટ જહોન એ જ નામની નદી ઉપર આવેલું છે. જે સ્થળ ઉપર અગાઉ સો વર્ષ ઉપર ગીચ જંગલ હતાં ત્યાં આજ સુંદર મકાનો વાળું શહેર વસેલું છે. તેમાં આશરે ૪૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને રાજકીય અગત્યનું નગર ફ્રેડરીક્ટન છે, ત્યાં પ્રાન્તિક પાર્લમેન્ટ મળે છે. આ પ્રાન્તની મુલાકાત લીધા પછી આપણે રેલવેમાં બેસીને પાછા કુવેબેક પ્રાન્તમાં પેસીફિક ને તે પ્રાન્તના મૅનિટૅન્સ શહેર આગળ જઈ પહોંચીશું; અને ત્યાંથી ઓટાવા નદી ઓળંગીને કુવેબેક પ્રાન્તની પશ્ચિમમાં આવેલા ઓન્ટારિયો પ્રાન્તમાં જઈશું.

(અપૂર્ણ.)

લીનકરરાય અચરતલાલ સૈયદ.

ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ.

ગયા અઠવાડીઆમાં વડોદરા નગરમાં આપણા વૃદ્ધ સાક્ષર રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદય-રામના ઈશ્વર પણ રસિક અને આનંદી પ્રમુખપણા નીચે, અને સ્વદેશહિતપરાયણ શ્રીમત મહારાજ સયાશ્રાય ગાયકવાડના ઉદાર આશ્રયથી, ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ મળી હતી. તે પ્રસંગે પ્રમુખશ્રીએ આપેલું ભાષણ સારરૂપે વસન્તના વાયકો આગળ નિવેદન કરવામાં આવ્યું હોય તો ઠીક એમ ધારી, અત્રે એના સાર તારવવામાં આવે છે.

“આજના સાહિત્યસંમેલન સમયે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવાને જ્યારે મને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ તો, મેં વિરામી જવાની ધારણા કરી હતી, તે એવા વિચારથી કે, વિશેષ યોગ્યતાવાળા, અને વિશેષ ઉત્સાહવાળા પુરુષોને આગળ કરીને, મારા જેવા વૃદ્ધ તો તેમની પીઠ ઠોકીને, બની શકવા પ્રમાણે તેમના સાહાય્યભૂત થવું એ જ ધટિત છે. કારણ કે, હવે પછી પરિષદ ભરાય ત્યાંસુધી કરવ.તાં કાર્યોનું જોખમ પ્રમુખને શિર રહેવું જોઈએ, તે પ્રમાણે કાર્ય-સિદ્ધિ યદ્ય શક્ય નહિ તો અવરથા ભાર વહન કર્યો ગણાય. પણ લાગડું જ મારા મનમાં એમ સ્ફુરી આવ્યું કે, આપણને તો મહાસમર્થ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો આશ્રય મળવાનો છે, તેથી તેમના સાહાય્યને લીધે, આપણા કાર્યમાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા આવવાનો સંભવ જ નથી, તો એમણે આવા શુભ કાર્યમાં આપણે જોના રહેવું, એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.” આમ “અબ્દહેવના અર્ચ” ૩૫, “એશ્વર્યસંપન્ન મહાઅંકિત” શ્રીમંત મહારાજશ્રી સયાશ્રાય ગાયકવાડના આશ્રયની આશાથી પ્રેતસાહિત યદ્ય પોતે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે એમ જણાવી, રા. રણછોડભાઈ આજ સુધીમાં પારપદ માટે પસંદ થએલાં જુદાં જુદાં સ્થળોનું ઐચિત્ય બહુ સારી રીતે બતાવે છે:

“આવી ગુર્જરી ગિરા જેઓની માનુભાષા છે. તેવા લોકોના નિવાસસ્થાનની મર્યાદા, ઉત્તરમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ, અને દક્ષિણમાં મુંબઈ ગળી શકાય. એ બંને લખાગની રાજધાનિયો-મુંબઈ અને રાજકોટમાં આપણી બીજી અને ત્રીજી પરિપદો ભરાઈ. એ ઉભયની મધ્યમાં જે ચારુતર દેશ છે, તે એક પ્રકારે એ મહાન સત્તાથી વિખજત છે. તેના અમુક ભાગમાં ખ્રિષ્ટિય સત્તા છે, અને અમુક ભાગમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું શાસન પ્રવત્ત છે. પ્રથમની રાજધાની અમદાવાદમાં આપણી પ્રથમ પરિષદ ભરાઈ. દ્વિતીયની આ સુશોભિત વટપદ-વડોદરા નગરીમાં, ક્રમે કરી, વર્તમાન ચોથી પરિષદ ભરવાનો લાભ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે.” પછી વડોદરા રાજ્યનાં એ મહાન રત્ન-કવિ પ્રેમાનંદ અને “અપર રત્ન” શ્રીમંત સયાશ્રાય ગાયકવાડ, એમની પ્રસંગેચિત સ્તુતિ કરી, રા. રણછોડભાઈ “ગત પરિપદોનું પશ્ચાદ્વલોકન” કરે છે એમાં “નાના વિષય સંબંધી અનેક ઉચ્ચાવય પંક્તિના નિબંધો” નું સદ્મદદિષ્ટિ વર્ગીકરણ કરી, એમાં શરૂ થએલું કાર્ય કેવી રીતે પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડવું તે વિષે નીચે પ્રમાણે સૂચના કરે છે:—

“ગત આઠ વર્ષમાં ત્રણ સાહિત્યપરિષદો ભરાઈ ચૂકી. તેઓમાં નાના વિષય સંબંધી અનેક ઉચ્ચ પંક્તિના નિબંધો આવ્યા હતા, તેમાં કેટલાએક સચનાત્મક હતા, અને કેટલાએક

વસ્તુપ્રકાશક હતા, તે કંટલાએક અધિક ચર્ચાને અવકાશ આપે એવા હતા. નિર્દિષ્ટ યાદિયો અમ લઈને 'તૈયાર કરવામાં' આવી હતી. તેમાંના વિષયોમાંથી ઘણા ઉપર એક પણ નિબંધ ન હતો, ત્યારે કોઈ કોઈ વિષય ઉપર અનેક નિબંધો આવ્યા હતા. હજી ઘણા વિષયો અચૂંબિત રહ્યા છે. તે સંબંધી સારાં લખાણ યદ્યપે 'ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ નિબંધો લખાતા' જાય; તેમજ સારી રીતે ચર્ચા યદ્યપે લખાયલા નિબંધોમાંથી 'સાર એથાઈ, નિર્ણય ઉપર' આવીને તેમાંથી 'કંઈ લોકોપયોગી કાર્યો' ધરાઈ, તેની પ્રસિદ્ધિ થાય, એવી મારી સમજાઈ જાય છે."

"આવા પ્રકારના સત્વર નિર્ણયે આવવા જેવા વિષયોમાં" એ ત્રણ ગણાવે છે: (૧) એક તો જોડણી વિષેનો; (૨) બીજો, યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં દેશી ભાષાઓનો પ્રવેશ કરાવવા વિષેનો; અને (૩) દેશી ભાષાદ્વારાજે ઉચ્ચ કેળવણી આપવા વિષેનો. તેમાં પ્રથમ વિષયમાં 'સત્વર' નિર્ણય ઉપર આવી એને અમલમાં મૂકવાના પ્રથમ પગલા તરીકે, ગૂજરાત યુનિવર્સિટીના સોસાયટી હાલ જે કાંઈ તૈયાર કરાવે છે તેમાં એ જોડણી દાખલ થાય એમ ઇચ્છા જતાવે છે. બીજા વિષય વિષે બોલતાં-હાલ બી. એ. ની પરીક્ષામાંથી "પ્રાચીન દેશી ભાષાઓને દેશયટો" આપવામાં આવ્યો છે તો તેને સ્થાને વર્તમાન દેશી ભાષા (જે હાલ મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એ. માં છે તેને) બી. એ. માં પણ દાખલ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું સચવે છે. ત્રીજો વિષય દેશી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ કેળવણી આપવાનો-તે બાબત જોડી અને તીવ્ર લાગણીથી પોતે કહે છે કે:

"પ્રથમ તો મદત કેળવણી આપવામાં આવતી અને પુસ્તકોના પૈસા ખેસતા નહિ. હમણાં ભારે ટી આપવી પડે છે, વીસી પચે ૧૦ થી તે ૧૫ રૂપિયા સુધી ભરવું પડે છે, તેથી ગરીબ છોકરાઓ ઉચી કેળવણીનો લાભ લેતાં અટકી પડ્યા છે. તેઓની આંતરડી કારવાને દેશી ભાષામાં મદત ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની યોજના કરાવવા પ્રયત્ન કરવાની ખરેખરી અગત્ય આપણે સિરે આવી પડી છે."

પછી વાચનમાળાના પ્રશ્ન માટે એક સ્વતંત્ર કમિટી નીમાએલી હોવાથી તે સંબંધી બોલવું જવા દઈ, રા. રણછોડભાઈ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગૂર્જર સાહિત્યનું સવિસ્તર અવલોકન કરવાનું શરૂ કરે છે. "સાહિત્ય-શબ્દ પ્રધાન અર્થમાં જેટલું વાક્ય છે તેને લાગુ પડે છે; પણ ગ્રાણ્ય અર્થમાં તે આનંદ સહિત ઉપદેશ આપનાર એવા કાર્યાદિના અર્થમાં વપરાય છે." એમ 'સાહિત્ય' શબ્દના એ અર્થ આપી, સંકુચિત અર્થનો ત્યાગ કરી-વિશાળ અર્થનું અહણુ કરી, "સાહિત્યની 'સમાજ' ઉપર અને સમાજની સાહિત્ય ઉપર અસરો રૂપ જે પરસ્પર ઉપકાર્ય-ઉપકારક ભાવ" છે તેનો નીચેના શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરે છે:

"સાહિત્યની ઉન્નતિ એ સમાજની પ્રગતિ છે અને સમાજની પ્રગતિ એ નવા નવા સાહિત્યને પ્રગટ કરાવી તેને વિસ્તારે છે. જેમ જેમ વાચક વર્ગ અધિક જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ સાદે ઉચ્ચ વિષયો અહણુ કરવા જિજ્ઞાસુ થાય છે, તેમ તેમ લેખક વર્ગને નવા નવા શબ્દો અને વિચારદર્શનશીલીની જરૂર પડતી જાય છે. વાક્યો વ્યાદિની રચનામાં 'અધિક' સાવધાન થવું પડે છે અને એ પ્રકારે તેઓ ભાષાના શબ્દકોષ વિચારદર્શન તથા લેખનશીલીની અભિવૃદ્ધિ કરે છે."

પછી રા. રણછોડભાઈ સાહિત્યના ત્રણ વિભાગો પાડે છે: "કાવ્ય (Poetry), દર્શન (Philosophy) અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science.)

“એમાં વિનાશ એ ઐહિક-એટલે સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દર્શનનો સંબંધ ઇશ્વરાદિ પારલૌકિક પદાર્થો પરાયણ છે. આ બંને વિષયો ગંભીર હોતાં થમ વિના એકદમ સાધ્ય થઈ શકે એવા નથી. કાવ્યનો વિષય નૈસર્ગિક હોતાં મનુષ્ય પ્રાણીના મનમાં એની મેળે સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવેલો રહે છે, અને સમાજ ઉપર તે સત્વર અસર કરી શકે છે, તેથી જ પૂર્વ કાળથી આરંભમાં કાવ્યસાહિત્યની યોજના થતી આવી છે, કેમકે, એ મનને પ્રસન્નતાપૂર્વક કદિન વિષયોમાં પણ અભિમુખ કરાવે છે, અને શ્રમિત થયેલાં મનોને વિનોદ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તથા મુશ્કેલીને અર્થાત્ અનુભવિયોને સંસારની સ્થિતિનું દર્શન અને ભાન કરાવે છે. આવો વિવેક હોવાથી સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અને તેનાં અંગોના વિકાસના સંબંધમાં સર્વ ભાષાઓમાં કાવ્યસાહિત્ય વધારે લોકપ્રિય, અને વિસ્તાર પામેલું જોવામાં આવે છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તો આત્મજ્ઞાનાદિ વિષયોનો પ્રચાર કવિતાના સાધન-દ્વારા થયેલો છે. પરંતુ વિજ્ઞાનની તેટલી ઉન્નતિ થતી અટકી પડી છે તેનાં કારણ એ છે કે, માયાના પ્રપંચમાંથી જ્ઞાનિયો વિમુખ થતા ગયા, આ નાશવંત સંસાર ઉપરથી તેમની વૃત્તિ વિરામી ગઈ, તેઓ જ નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખવનારા હતા, અને નાના પ્રકારના હવણાં જ શોધ થતા આપણા જોવામાં આવે છે, તેમાંના જે ને સમયે પ્રચલિત હતા તે તેમણે વિસારી દીધા, અને પરિણામે તેનું શિક્ષણ આપનારા રહેતાં રહેતાં બંધ થવા લાગ્યા. વળી આ દેશમાં અજ્ઞપાનાદિકની જોઈએ તેટલી અનુકૂળતા હોવાથી સર્વેનાં નિર્વાહ સારી રીતે ચાલવા લાગ્યો. એટલે તેમને તે માટે વિશેષ કડાકુટ કરવાની અગત્ય રહી નહીં. પરંતુ સમય વાતતો ગયો તેમ તેમ, દેશની સમૃદ્ધિ જોઈને બહારના લોકોનું આગમન થવા લાગ્યું, અને સમયે સમયે તેમના તરફથી દેશ ઉપર આક્રમણો થવા લાગ્યાં. તેમાં વળી, કલિયુગના ચોજે કરીને માંહોમાંહોનાં અત્યંત કલહો ચાલતા જ રહ્યા.

પરંતુ ગત શતકથી એ કલહો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની શીતલ છાયા નીચે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છે, એટલે હવે, કરીને એસવાનો વારો આવ્યો છે. તેથી નવીન દિશામાં સાહિત્યે હવે કમે કમે પ્રગતિ કરવા માંડી છે.”

કાવ્યસાહિત્ય વિષે જોલણતાં—એના “પ્રાચીન” અને “અર્વાચીન,” અને વધારે ચોક્કસ રીતે કહીએ તો, “પ્રાચીન” “સમ્પ્રદાય” અને “અર્વાચીન” એમ ત્રણ ભેદ પાડી એનું અવલોકન કરે છે. પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યનું સ્વરૂપ દૂંકામાં—(૧) “છટક પદો અને રાગબદ્ધ” “ધર્મમૂલક” કવિતાનો યુગ; (૨) “જેવરાગોવાળા” “પુરાણમૂલક” આખ્યાનોનો યુગ; (૩) “જેય રાગો” ઉપરાંત “છપય આદિ જાતિ” તથા “વસંતતિલકા આદિ વ્રતો” વાળા—આખ્યાનોનો અને લૌકિક વાર્તાઓનો યુગ; અને (૪) શાન્તરસપ્રધાન કાવ્યસાહિત્યનો યુગ—એમ ચાર યુગો પાડીને બતાવા દે છે. અને એ અવલોકનને અન્તે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી પ્રસંગોપાત્ ગૂર્જર ભાષાના સાહિત્યની એક વિશદાણતા એ બતાવે છે કે એમાં “એક જ કવિએ...શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ બે વિરોધી રસોનો ઉત્કૃષ્ટ રીતે જનસમાજને આસ્વાદ આપ્યો છે.” “દયારામની શૃંગાર અને વૈરાગ્યમય ઉભય રસની કવિતા છે. સદૃશ્ય ગોવર્ધનભાષના સર-સ્વતીચંદ્રમાં આદ્ય એ ભાગમાં તથા અંતિમ એ ભાગમાં એવા રસભેદ છે. એક પાસ નર્મદા-ચંદ્ર જુસ્સાવાળી તેમ જ શૃંગારરસપ્રધાનવાળી કવિતા રચતા જતા હતા, તો બીજી પાસ કવિ દક્ષપતરામ નીતિવર્ધક તેમ જ હૃદયગમ્યેક કવિતાઓ રચતા હતા.”

પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં—રા. રણજોડભાઈએ જૈન સાહિત્યનું પણ સ્મરણ રાખ્યું છે. “જૈન મુનિઓએ ઘણા રાસા, સંગ્રાષો આદિ અનેક રસપૂર્ણ કવિતા નાના પ્રકારના દેશી રાગોમાં, તેમ જ હંદોમાં લખી છે...પ્રારંભ થોડે થોડે ચતાં, પાછળથી તેમાં બહુ અંશે રચાય છે: જેવા કે શ્રીપાળ રાસ, વસંતવિલાસ, વિમલ મંત્રી રાસ, નળાખ્યાન, નંદજનીશી, મૃગાવતી રાસો, મદન રેખા આદિ.”

બ્રાહ્મણ અને જૈન વચ્ચેના “ધર્મવિરોધનો સારો પરિણામ એ આવ્યો કે જેથી બાપા સાહિત્યના અંથોની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો. ખેદની વાત એ છે કે એક માર્ગના પંથિયો ખીજા માર્ગના અંથોનું અહણ કરતા નથી.” આમ આ ધર્મવિરોધની સાહિત્ય પરત્વે અસર બતાવી—રા. રણજોડભાઈ અર્વાચીન સાહિત્ય ઉપર ઊતરે છે.

પ્રથમ એ સાહિત્યના પૂર્વ રંગનું (૧૮૨૦ થી-૧૮૪૮ સુધીના સમયનું) રેખાદશન કરાવે છે, અને તે પછી “સંઘાદિપ સાહિત્ય”નું સવિસ્તર વર્ણન આપે છે. અને એમાં પારસી ભાષાઓએ ગૂજરાતી સાહિત્યને કરેલી સેવાની પણ યોગ્ય કદર કરે છે. આ ભાગ રા. રણજોડભાઈની પ્રમુખ તરીકેની પસંદગીમાંથી આપણને ખાસ લાભ રૂપે મળેલો હોવાથી અત્રે એમના જ શબ્દોમાં એ સવિસ્તર ઊતારીએ છોએ:

“ગુજરાતી પ્રભુને નવીન શિક્ષણ આપવાના હેતુથી સન ૧૮૨૦ માં નેટિવ સ્કૂલ શરૂ અને નેટિવ સ્કૂલ સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી. તે સમયે લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન મુબારકના ગવર્નર હતા. તેઓને અભિપ્રાય થયો કે દેશી ભાષાઓમાં કેળવણી આપવાનો અર્થાથી સન ૧૮૨૨ માં “હિન્દિયાળ” અને “પુસ્તકમંડળ” એનું નામ ધારણ કરેલી સંસ્થા ચાલતી થઈ તેમાં અંગ્રેજ અધિકારિયોને સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ પુસ્તકો મરાઠી ભાષામાં રચાયાં. તે વેળાએ કેળવણીના આગેવાન મરાઠી હતા, તેથી તેમણે અથવા તો અંગ્રેજોએ મળીને ગુજરાતીમાં કેળવણીનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કર્યા.”

પછીનારો રણજોડદાસ ગિરિધરભાઈ આદિ પંડિત ગૃહસ્થો એ વિજ્ઞાપનમાં દાખલ થયા, ત્યારે ગુર્જર ગિરાને શોભા મળવા માંડી. તેમના પત્રી કાકાનંદાસ મંદરામ,^૨ મોહનનાંદાસ રણજોડદાસ,^૩ અને પ્રાણનાથ મથુરાંદાસ^૪ એઓએ સારાં ભાષાન્તર કર્યાં. આગળ જતાં સહિ-

૧ લિપિધારા, ડાડરવીની વાનો. બોધવચન, ઇસપનાતિ (અંગ્રેજીમાંથી મરાઠીમાં થયેલો તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર બાપુસાસ્ત્રીએ કરેલું) (ન્હાની) બોધકથા. આળમિત્ર અંગ્રેજી ઉપરથી મરાઠીમાં થયેલું, તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં. પંચતંત્ર સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રથમ મરાઠીમાં થયું અને તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં થયું. ગંગાધર શાસ્ત્રી દુડકેએ રચેલું બ્યાકરણ (ન્હાનું અને મોટું) આ બધાં પુસ્તકો દેવનાગરી લિપિમાં છપાયાં હતાં. વિદ્યાના ઉદ્દેશ, લાભ અને સતોષ એ નામનું પુસ્તક રેવરેંડ ગૃહસ્થ અંગ્રેજી ઉપરથી ગૂજરાતીમાં રચીને છપાવ્યું હતું. ઇંગ્લંડ દેશનું વર્ણન એવા નામનું લીટી દોરીને ગુજરાતી અક્ષરે છપાયેલું એક પુસ્તક હતું. ૨ શાંતોપયોગી નીતિમંથ. ૩ મરાઠી બખરના બે ભાગનું મરાઠી ઉપરથી ભાષાન્તર અને ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ. ૪ કોલમ્બસનો જર્નાલ, અંગ્રેજી ઉપરથી.

જન્ય ઇશ્વરજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ, ગ્રામ સાહેબની ખગોળવિદ્યાઃ છત્યાદિ ગ્રંથોનો તેમાં ઉમેરો થયો હતો.

પ્રારંભસમયની એલ્ફિન્સ્ટન પાઠશાળાના આ ગૃહસ્થો અભ્યાસી હતા. એમનાં પછી એ જ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરનારા અને બીજા ગૃહસ્થો, હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ, મયારામ શંભુનાથ, કરસનદાસ માધવદાસ, કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ રૂપરામ, નર્મદાશંકર લાલ-શંકર, દલપતરામ ખખ્ખર, ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર, ગંગાદાસ કિશોરદાસ આદિ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે સ્થપાયેલી “બુદ્ધિવર્ધક” હિંદુ સભામાં ભાવણે આપવાના અને આ ભૂમિમાં સુધારાનાં બીજા રોપવાના કાર્યમાં અંતઃકરણપૂર્વક મંડયા હતા.

આપણી તરફ સુરતવાસી દુર્ગારામ મહેતાજી, નંદાશંકર અને નવકરરામ આદિ, વિદ્યા-વૃદ્ધિનાં કાર્યોમાં મંડી પડ્યા હતા. અમદાવાદમાં પ્રથમ ભોગીલાલ પ્રાણુવલ્લભદાસે વિદ્યાનાં બીજા વાવ્યાં હતાં અને ત્યાંથી, ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર આદિ ઉત્સાહી પુરોષોને મુંબઈની પાઠશાળામાં મોકલવા યોગ્ય કરીને તેમને ત્યાંના વિદ્વાન્ મંડળમાં દાખલ થવાની યોગ્યતાએ પોઢોંચાડી દેવાને સાધનબૂત થયા હતા. મગનલાલ વખતચંદ અને એદમજી ડોસાભાઈ એએએ ગૂજરાતનો ઇતિહાસ આદિ પુસ્તકો રચ્યાં હતાં. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની દ્વાર્સ સાહેબે સ્થાપના કરી હતી (૧૮૪૮). વર્તમાનપત્રો અને માસિક પણ પછવાડેથી ચાલતાં થયાં હતાં.

પછી અમારો સમય આવ્યો. રા. બા. ભોળાનાથભાઈ, કવિ દલપતરામ, રા. સા. મહી-પતરામ, રા. મનસુખરામ. રા. ભાઈશંકર ન્દાનાભાઈ આદિનું મંડળ રચાયું હતું. પ્રથમ જે વિદ્યાભ્યાસક સભા સ્થપાયેલી બંધ પડી ગઈ હતી, તેનો મંત્રી મને નિમ્નો હતો અને તે સભા પૂરેપૂરી જાગ્રત કરવામાં અમે સર્વેએ પૂરી કાળજી રાખી હતી. મુંબઈની બુદ્ધિવર્ધક સભામાં કવિ નર્મદ ગર્જના કરી રહ્યા હતા, ત્યારે અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામ પોતાની કવિ-તાની મધુરનાથી સભાનાં મન રંજન કરતા હતા. અમદાવાદમાં ધર્મસભા સ્થાપવામાં આવી હતી અને ‘ધર્મપ્રકાશ’ ચોપાનીયું ચાલતું કર્યું હતું, અને ગૂજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ કરનાર અને તેની સેવામાં તત્પર મંડયા રહેનાર ચાત્રી વ્રજલાલ પણ આ વેળાએ આર્દ્રજ વિદ્યાપ્રસારનાં આર્વાં કાર્યોમાં માહાક્ષતા હતા. તેઓ તેના તંત્રી હતા. પાછળથી તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ગુજરાતી ભાષાનો કોષ રચવાની યોજના પણ કરી હતી.

મારા પરમ મિત્ર સદ્ગત મનઃસુખરામ પ્રથમ મુંબઈ ગયા અને પછીથી હું પણ ત્યાં જ પ્રેરાયો. તેમજ બીજા પણ કેટલાક ત્યાં ભેગા થતા. મુંબઈગરા અને અમદાવાદીનું મિત્રણુ દ્વધમાં સાકર ભડ્યા પ્રમાણે વિદ્યાવૃદ્ધિના કાર્યમાં અત્યુગ્રાથ થઈ પડ્યું.

સુરાષ્ટ્રની રાજધાની રાજકોટમાં પ્રથમ ભોગીલાલભાઈ, અને સુધારાનો ઝુંડો પકડી રહેલા દુર્ગારામ મહેતાજી તથા પછવાડેથી મોતીલાલ રામપ્રસાદ, નવકરરામભાઈ, ગોપાળજી સુરભાઈ, એએને આ સુનું અને નવીન ક્ષેત્ર સોંપાતાં તેઓએ ત્યાં વિદ્યાવૃદ્ધિ કરવામાં પાછી પાની કઢાડી નથી. વડોદરા રાજ્યમાં પણ આ સમયે આવો વિદ્યાવૃદ્ધિનો પ્રારંભ થવા માંડ્યો હતો.

આ પ્રમાણે મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, રાજકોટ આદિ મુખ્ય સ્થાનોમાં વિદ્યાવૃદ્ધિનો પ્રારંભ થયા પછી ભાષાખેડાણનાં કાર્યો પણ ચાલતાં થયાં હતાં અને તેનાના પ્રકારે વિસ્તરતાં

હતાં. વિદ્યાપ્રચારિકા નવી સંસ્થાઓમાં છાપખાનાં પણ સ્થપાતાં જતાં હતાં. આ પ્રમાણે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં નવી જાતિનાં ખીજો રોપાતાં હતાં, અને તેને ખીજવનારા નવીન ભાષાઓ નવીન પ્રકારનાં છુટ્ટાનો ઉઠાવ કરતા હતા.

ધર્મના જ્ઞાનપ્રચારને અર્થે મુંબઈમાં જીલેશ્વર આમળ શુદ્ધાદિત જ્ઞાનનો બોધ સદ્ગત ગટલાલજી અને અદિત જ્ઞાનનો ઉપદેશ વેદધર્મસભામાં વે. શા. જયકૃષ્ણ વ્યાસ વ્યાખ્યાનો દ્વારા આપતા અને અપાવતા હતા. તેને માટે પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં પ્રકટ થતાં હતાં. વૈદક જ્ઞાન આપવાને વૈદ્ય-પ્રજ્જરામ, ડા. ભાલચંદ્ર, અને ડા. પોપટભાઈના પ્રયાસથી એક સંસ્થા સ્થપાઈ. આ સર્વેના પરિણામમાં પછવાડેથી ખીજી સારી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે.

જૈનોએ પણ પોતાના ધર્મવિષયક જ્ઞાનના બંડાર ખોલીને પુસ્તકો છપાવી તથા સંસ્થાઓ સ્થાપીને પ્રગતિ કરવા માંડી હતી. તેમના પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રવાસ વિષે નિરાળું કથન કર્યું છે.

આ પ્રકારે સર્વત્ર સામટા ઉદ્યોગો ચાલતાં દયારામભાઈ પછી સાહિત્યની પ્રગતિ નાનાવિધ થવા માંડી. તેનું દિગ્દર્શન થતાં જણાશે કે પૂર્વના કરતાં એક નવીન પ્રકારનું વિલક્ષણ રંગ ધારણ કરતું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે, અને તે યુનીવર્સિટીદ્વારા વધારે શિક્ષણ પામેલા યુવકોના હાથથી જે નવીનતર સાહિત્યનો આરંભ થવા માંડ્યો છે, તેની મધ્યેના અવકાશની પૂર્ત કરનાર છે-એ ઉભયને જોડનાર છે-સાંકળરૂપ છે-સંધિરૂપ છે. અરે જોતાં, એ સાહિત્યમાં કેવળ નવીન વિચારોની પ્રધાનપણે સંકલના નથી, તેમ જ તે કેવળ પ્રાચીનનું અનુકરણ પણ નથી. પરંતુ સાહિત્યનાં વિવિધ ખીજોતો તેમાં નિષ્કેપ થયેલો છે. એ સંબંધમાં આ અવસરે અમ્મમાં ઉપસંહાર કરી તો તે હસ્ત-અથ જ ગણ્યારો.

સંધિરૂપ સાહિત્યનો જે સમય ઉપર જણાવ્યો તેને અમારા સમયના સાહિત્યનો સમય કહેવામાં આવે તો, તેમાં કાંઈ બાધ નહીં એમ નથી. એ સાહિત્યનાં મુખ્ય બેદરકાર ચિહ્ન, ગદ્યલેખો, તથા નાટકો, તેમ જ જૈનોને સ્થળે પારસી ભાષાઓએ જે ભાગ લેવા માંડ્યો, તે ગણી શકાય એમ છે. દયારામભાઈના સમય સુધીમાં ગદ્યભાગ, બહુધા કોઈ કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં શાસ્ત્રીય શૈલીમાં ભાષાંતરે થતાં, તે હતા. ગદ્યમાત્ર કથન કરવામાં જ વપરાતું, એટલે વિશિષ્ટ સાહિત્યમાં તેનો આશ્રય લેવાતો નહિ એમ લાગે છે. પરંતુ ત્યારપછી તો અંગ્રેજી ભાષામાં નિબંધાદિ લેખો મદમાં હોય છે તે જોઈને, યુજ્જરાતીમાં તેવો જ આરંભ થવા માંડ્યો. આવા આરંભિક ગદ્યમાં હવણું વિકાસ પામેલી વિવિધ શૈલીના ચમત્કારો ન હતા પણ તેની ભાષા સરળ અને સાદી હતી. પરંતુ અમારા જ સમયમાં, થોડા કાળમાં કમે કમે તેમાં સાહિત્યોચિત લક્ષણો આવવા માંડ્યાં. મારા મિત્ર સદ્ગત મનઃસુખરામે ઉત્તરોત્તર સંસ્કૃત શબ્દોના અધિક ઉમેરણના પ્રયત્નો પોતાના લેખોમાં કર્યા. તે સમયે બાપાશુદ્ધિ તથા શબ્દલેખનશૈલીના સંબંધમાં પણ હાલની પેઠે બહુ વાદવિવાદ થતા. તે સમયના બુદ્ધિવર્ધક, બુદ્ધિપ્રકારા, સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ આદિના વિષયો જોવાથી જણાય એમ છે. એ ગદ્ય કમે કરીને કેટલા બધા વિકાસને પામ્યું છે, એ સર્વેને સુવિદિત જ છે.

જ્ઞાનના જે જે વિવિધ વિષયો છે, તે સંબંધમાં કોઈ કોઈ સારા લેખકો તે સમયમાં થયા, તેમાં ગદ્યનિબંધ લેખકોમાં કવિ નર્મદાશંકર અને રા. મનસુખરામ સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલા

છે. કવિ નર્મદાશંકરે ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેની રચના કરી તથા અંગ્રેજી કવિતાનું અને મરાઠી કવિતાનું કેટલોક અંશે અનુકરણ કર્યું; દર્વારામ આદિ પ્રાચીન કવિઓનાં લેખો અને ચરિત્રોનો ઉદ્ધાર પણ કર્યો અને સાંધનવિષયમાં 'ધિંગલ', રસ અને અલંકારના પ્રવેશકો રચ્યા. કોશ રચવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન પણ તેઓએ જ કર્યો. કવિ દલપતરામે ધિંગળ રચ્યું, હિંદી કવિતાનું અનુકરણ કર્યું; નીતિવર્ધક કવિતાઓ રચી અને ગુજરાતને ચિરસ્મરણીય અને પરાં પકારક ફાપ્સ સાહેબના આશ્રયવડે ઐતિહાસિક શોધો કર્યા. રા. બા. નંદશંકરે 'કરણધેવાની' સુપ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય કથા નવીન શૈલી ઉપર ગદ્યમાં રચી.

કરસનદાસ મળજી સુધારાના આગેવાન નાયક હતા. તેમણે નીતિવચન, સંસારસુખ, ઈજ્ઞાનો પ્રવાસ આદિ પુસ્તકો રચ્યાં અને "સલપ્રકાશ" વર્તમાનપત્ર ચલાવી છેવટે તે "રાસ્તગોકતાર" સાથે મેળવી દીધું. તેઓ કેટલીક મુદત સુધી "રાસ્તગોકતાર"ના તંત્રી હતા. રાવસાહેબ મહીપનરામે પણ નવલકથાઓ રચી તેમના નાનાવિષય વિષયો અને તેમાં વિશેષ કરીને કેળવણીના વિષયો રચ્યાં અને મારી જ પ્રેરણાથી બવાઈસંગ્રહ અવ્યવસ્થિત હતો તેનો ઉદ્ધાર કરી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો. મુંબાઈમાં હતા સારે પણ તેઓ "સલપ્રકાશ"ના અધિપતિનું કામ કરતાં પ્રકીર્ણ વિષયો લખતા.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાને અર્થે અને બવાઈ જેવાં ભૂડાં રૂપકો બજવી બતાવવાનો અટકાવ સાથે એવા હેતુથી મેં પણ નાટકનો વિષય હાથમાં લીધો. રા. રા. બાઈશંકર ન્હાનાબાઈએ પણ એ જ માર્ગે નાટકો રચ્યાં. શીઘ્ર કવિ શંકરલાલે સાવિત્રી-નાટક સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીમાં રચ્યું. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે બાપા સંબંધી શોધો કરી અને પ્રકીર્ણ ગદ્ય લખ્યું. યુરોપ આદિ દેશોમાં પણ જેની કીર્તિ પહોંચી ગએલી એવા પંડિત ભગવાનલાલ ધંન્દજીએ સુપ્રસિદ્ધ ડાકટર બાઉ દાજના આશ્રયથી, પ્રાચીન ઐતિહાસિક શોધોમાં શ્રમ લેવા માંડ્યો હતો. એમના જેવી કીર્તિ હજી લગણુ નવીન વર્ગમાં કોઇએ પ્રાપ્ત કરી બજાતી નથી. રાજકોટ સંપ્રદરશાનવાળા ડ્યુરેટર આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્તે પણ રા. ભગવાનલાલના પ્રયાસનું ધણે અંશે અનુસરણ કર્યું છે. રા. રતિરામ દુર્ગારામ કંઈક એ દિશામાં પ્રયત્ન કરતા હતા, અને જો તેઓ વિશેષ જાણ હોત તો, દાખલો નોંધવા જેવાં કૃત્ય તેઓ કરે એવા હતા. તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી કેટલાક લેખો લખ્યા છે.

નવલકથાવલ્લીમાં આવેલી સાહિત્યગુંથણી કરીને વિવેકી નવલકથામે પણ સાહિત્યમાં નવલ પ્રકાર ઉમેર્યો છે; એમણે પ્રધાનપણે કેળવણી, વિવેના પ્રશ્નો દસ્તગત કર્યા હતા. મર્યેતું વિવેચન કરનાર ટીકાકાર તરીકે એમની કીર્તિ અચ્ચ રહી છે. સર્વદેશીય લખાણ કરવાની એમનામાં શક્તિ હતી. ઝવેરીલાલ, દલપતરામ ખખખર એઓએ 'બુદ્ધિવર્ધક'માં લેખો લખ્યા અને શાકુંતલનાં બાપાન્તર કર્યા. બીજા પણ કેટલાક લેખકો આ સમયમાં થયા છે. વિદ્યાનાદિ:વિષય સંબંધમાં કેટલાક લેખકોએ તે સમયના વર્તમાનપત્ર અને માસિકોમાં ન્હાના મોટા-લેખો લખી દેશમાં પ્રવેશ પામેલી ધણી નવી શોધો ઉપર અજવાળું નોંધવા માંડ્યું હતું. ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં ઉચ્ચ-વિદ્યાયો પ્રકટાવવા સાર (અમદાવાદમાં). "બુદ્ધિપ્રકાશ"; (મુંબઈમાં) "બુદ્ધિવર્ધક," (કાઠિયાવાડના જુનાગઢમાં) "સૌરાષ્ટ્રદર્પણ," (રાજકોટમાં) "વિજ્ઞાનવિલાસ," એવાં એવાં માસિકો પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. "ધર્મપ્રકાશ"

ધાર્મિક વિષયો માટે નીકળતું હતું, અને સુપ્રસિદ્ધ કેશવલાલ હરિરામદા “આર્યધર્મપ્રકાશ” ચોપાનીયામાં ધર્મસંબંધી વિષયો આવતા. આ પ્રમાણે માસિકોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલવ સાથે સામાન્ય અથો લખાતા હતા, પણ ઉચ્ચ પ્રકારનાં દર્શનશાસ્ત્રો સંબંધમાં બહુ બળુચ થોડું લેખો કે અથો લખાયા ન હતા. શાસ્ત્રી વ્રજલાલે એક ન્યાયનો અંધ અને મનઃસુખરાને કરેલું વિચારસાગરનું ભાષાંતર એ આદિ ચાર પાંચ અથો ગણાવી શકાય એટલું એ સંબંધી લેખન થયેલું છે.

મુંબઈમાં કેળવણીના પ્રારંભ થયો ત્યારથી જ, આગેવાન ઘણા, આપણા પારસી ભાષા-એએ તેમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. છેક સન ૧૮૧૯ માં “મુંબઈ સમાચાર” (વર્તમાનપત્ર)ની પ્રથમ સ્થાપના થઈ હતી. આજે એ પત્રને ૯૩ વર્ષ થયાં છે. પારસી ભાષા-એએ ન્હાના મ્હોટા અથો રચવા પ્રારંભ કર્યા. પ્રથમ શિક્ષાછાપખાનામાં અને પછીથી લીટી વિનાના બોડીયા અક્ષરોનાં ખીખાં પણ તેમણે જ પાડીને છાપખાનાં ચાલતાં કર્યા. ખીખું દૈનિકપત્ર “જામેનજરોદ” ૧૮૩૧ માં પ્રારંભાયું. હિંદના દાદાનું યોગ્ય પદ પ્રાપ્ત કરનારા દાદાભાઈ નવરોજજીનું આખું જીવન સાહિત્યસેવામાં ગયું છે, એમ કહીએ તો તે યોગ્ય કહેવાશે. એમની સાથે નવરોજજી ફરદુનજી, અરદેસર મુસ અને બહેરામજી મર્જ્યાન એએએ અઠવાડીયાનું “રાસ્તગેશ્તાર” આજથી ૬૧ વર્ષ ઉપર પ્રકટ કરવા માંડ્યું. “દક્ષતર આચકારા” નામનું છાપખાનું પણ તે સમયથી ચાલતું આવ્યું છે. “જ્ઞાનપ્રસારક” ચોપાનીયું અને પછવાડેથી “સ્ત્રીભિષ” પણ ત્યાંથી જ પ્રારંભાયાં. “ચાચુક” નામનું અઠવાડીયામાં એ વાર પ્રકટ થતું વર્તમાનપત્ર ઘણી મુદત સુધી ચાલતું હતું. સાહિત્ય, વ્યાપાર, નાના પ્રકારના ઉદ્યોગમાં મચેલા રહેતા, આપણા એ ભાષાએએ જ આપણને સાહિત્યક્ષેત્રમાં દોર્યા છે, એમ કહીએ તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે. પારસી “હિંદીપંચ” જે રમુજ સાથે જ્ઞાન અને ચાનક આપનારું પત્ર છે તે પણ એએની જ ઉલટથી ચાલતું આવ્યું છે, તે “સાંજ વર્તમાન” એ પણ એક દૈનિક છે. આ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રો અને “જ્ઞાનવર્ધક” “નૂરેએલમ” આદિ માસિકો તેમના જ ઉત્સાહથી ચાલે છે.

અમારા સમયમાં શેઠ બેહેરામજી, કેપુશરો, ન્હાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીના, અરદેસર ફરામજી મુસ, માણેકજી બરજોરજી મીનાચેરહોમજી આદિ ઉત્સાહી લેખકો અમારા મિત્ર હતા અને પ્રતિદિવસ અમે ભેગા થતા હતા, અને અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવી આનંદ આપતા અને લેતા હતા. એઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તેજક હતા અને શુદ્ધ બોલવા અને લખવા ઉપર આદર રાખતા હતા, અને હું તથા મારા મિત્ર મનઃસુખરામ તેએને એ જ ઉદ્દેશ પૂરો કરવાને ઉત્તેજન આપતા હતા, તે તેઓ આદર સહિત સ્વીકારતા હતા. પછવાડેથી શેઠ જહાંગીરજી મર્જ્યાન અને બેરામજી મહાપારી આદિ અમારા સ્નેહીઓ પણ સહવાસમાં આવ્યા હતા. તેએની પ્રકીર્ણ કાવતા એ તેમની નવીન ભાષાનો નમુનો છે. આ સદૃશ્યોએ જે આર્ભ કર્યો તેને ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં પારસી લેખકોએ પણ ઉપાડી લીધો છે. તેના પરિણામમાં પારસી ભાષાએને હાથે ગુજરાતી ભાષામાં મ્હોટું સાહિત્ય ઉમેરાયું છે. કથાવિભાગ અને નાટકરચનામાં મારા મિત્ર મી. કાબરાજી આગળ પડેલા હતા. મી. જહાંગીરજી મર્જ્યાન જેવા હસમુખા અને આનંદી છે તેવા જ, એમનાં કથાનાં પુસ્તકો રમુજ બનાવી શક્યા છે. એમના અંધો હિંદુ કુટુંબોમાં બહુ આદરથી

વંચાય છે. પારસી ભાષાએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અંગ્રેજીદ્વારા શીખ્યા હોય તો તે ગુજરાતીમાં લખવાને પણ ચૂક્યા નથી.

પારસી ધર્મ સંબંધમાં કેટલાક સામાન્ય અર્થો તેઓએ ગુજરાતીમાં લખ્યા છે તોપણ, ઉચ્ચ દાર્શનિક વિષયો તેમની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ હોય એમ સમજાય છે. ઘણા પારસી ભાષાએ વેદાંત મતને સ્વીકારનારા પણ છે. સામાન્ય ભાષામાં ઘણા અર્થો હિંદુ ભાષાઓ કરતાં પણ વધારે તેઓએ લખ્યા છે.

પારસી કોમમાં સ્ત્રી તથા પુરુષો ઉભયમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર સારો થતો જાય છે અને તેથી તેઓ બને તેટલો લેખક થવા ઉપર પ્રેમ રાખે છે. તેઓ વસ્તીના પ્રમાણમાં યુનિવર્સિટીની પદવીઓ વધારે પ્રમાણમાં મેળવે છે, એ આપણે અનુકરણીય છે. “સ્ત્રી-બોધ” ચોપાનીયું સર્વત્ર માન્ય છે અને તે અમારા મિત્ર કામરાજનાં પુત્રી શારીન-બાઈ ચલાવે છે.

નવા લેખકોમાં મી. અરદેશર ખબરદાર શુદ્ધ અને રસિક કવિતા રચનારા કવિ છે. એવા વધારે પારસી કવિયો નીપજે અને સર્વત્ર અંધરચનામાં શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાનો અભ્યાસ પાડે, એવી અમારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. વિશેષ એટલા માટે કે એવા ઉત્સાહી ભાષાઓ અને બહેનો આપણા સાહિત્યમાં ભાગ લેનારાં જેમ વધારે નીકળી આવશે તેમ તે આપણને વધારે લાભદાયક થઇ પડશે.

ધર્મના કારણને લીધે જૈનોના સાહિત્ય ઉપર જેમ ઓછી અભિરુચિ જણાય છે તેમ ભાષાના કારણને લીધે પારસી ભાષાઓ સાહિત્યસેવામાં ઓછા ગણાય, એમ થવા હેવા જોવું નથી. વાચક વર્ગમાં આવી ઉપેક્ષા, તેમની વાર્તાના અંથો સંબંધમાં થતી નથી એ વાત ખરી છે, પણ સામાન્ય રીતે કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ નડે નહિ એમ થવાને બાધા અને શંકામાં તો નવા સાક્ષર પારસી યુવકોએ હિંદુ ભાષાઓનું અનુકરણ કરવું જ જોઈએ. તેમણે પણ પોતાના અર્થોની બાધાશુદ્ધિ તથા શબ્દલેખનપદ્ધતિ સંબંધમાં વિશેષ કાળજી રાખવી જોઈએ, કે જેથી તેમના અર્થો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન પામી શકે.”

ત્યાર પછી નવીન સાહિત્યનો વિભાગ આવે છે. એમાં મ્હોટા મ્હોટા લેખકોની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી ટુંકામાં સમાપ્તિ કરી છે.

કાવ્યસાહિત્ય પછી “દાર્શનિક અર્થો” અને “વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્ય” ની નોંધ કરી છે. ઉભય વિભાગમાં આપણે શું કર્યું છે અને કેટલું બધું કરવાનું બાકી છે એનું દિગ્દર્શન પ્રમુખે કરાવ્યું છે. અને આ સંબંધમાં “નવીન લેખકોને સૂચના” કરી છે તે વિચારવા જેવી છે: (૧) “કાવ્યદિકોમાં અન્ધ અનુકરણ થવાને બદલે રસાદિક કાવ્યતરવોની જે મીમાંસા હજી લગણુ થઈ છે તેથી પણ વધારે થવાની અગત્ય છે.” (૨) “બાધા બ્યુત્પત્તિ આદિને અંગે થતા વાદવિવાદોમાં આડે તેડે અને વાંકે ચુંકે માર્ગે સ્પર્ધા જવાને બદલે સત્યપ્રાપ્તિ જેમ શીઘ્ર થાય તેમ થવું જોઈએ.” (૩) “વળી વર્તમાન સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં, જે એક બીજી સૂચના કરવાનું મન થાય છે, તે એ કે, જેઓ ઉચ્ચ પંક્તિના લેખકો છે અને જેઓ પ્રાસાદિક કવિતા કરી શકે છે, તે સિવાયના લેખકોએ માત્ર સામાન્ય કવિતા કે પાર્લાઈપ સાહિત્ય રચી તેમાં સંરસાઈ મેળવવા પ્રયત્નોમાં પોતાની શક્તિ રોષવાને

બદલે આપણા સાહિત્યનાં ધણાં અંગોમાં જે ન્યૂનતાઓ છે, તે પૂર્ણ કરવા તરફ પોતાના ચિત્ત લગાડવાં. એ દિશામાં પણ તેમણે કરેલા પ્રયાસોની સાહિત્યસેવામાં 'સારી રીતે' ગણના થઈ શકશે. એવા હાથ ધરવા જેવા ઉપયોગી વિષયોમાં, ચિત્ર, સંગીત, શિક્ષાદિ લલિત કલાઓ, તથા તેઓના ગુણદોષોની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે એવા ઉપદેશક અંગો, ઐતિહાસિક શોધો આદિ, યાદીમાં આપેલા ધણા વિષયો ગણાવી શકાય એમ છે. અને આપણા ગુર્જર સાહિત્યના હજી વિશેષ યોગ્ય વિકાસને અર્થે, એ અચુચ્ચિત વિષયો સંબંધી લેખો લખાવાની અગત્ય છે.”

તે પછી આગળ ચાલતાં—“અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો ” અને “ ઐતિહાસિક શોધો ” તથા “ વર્તમાનપત્રોના સાહિત્ય ” વિષે થોડું થોડું કહ્યું છે. તેઓ કહે છે: “ પ્રાચીન કૃતિઓ કેવળ ગૂંજરાતી જાણનારા વર્ગમાં તો બહુ પ્રિય છે; પરંતુ નવા શિક્ષિત વર્ગમાં અધિક પ્રિય થવા સાથે એ પુસ્તકોની નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સંશોધિત આવૃત્તિઓ, રસાદિપ્રકાશક ટીકાઓ સાથે પ્રકટ થવાની અગત્ય છે. ”

શ્રીમાન ફાર્બસે સાહેબે રમેલી રાસમાળાનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયા પછી ધણાં વર્ગો વ્યતીત થયાં છતાં પણ ખરા ગૂંજરાતને લગતા ઇતિહાસ સંબંધી કાંઈ નવીન જાણવા યોગ્ય શોધખોળો ગૂંજરાતવાસીઓદ્વારા થઈ જણાતી નથી. આચાર્ય વલ્લભજીએ તથા રા. રતિરામ દુર્ગારામે પ્રાચીન વિષયો ઉપર સાંઝે લક્ષ આપ્યું હતું. પરંતુ કાંઈખાસ નોંધવા યોગ્ય નવીનતાઓ પ્રકાશમાં આવી તથી. આ વિષયમાં ગૂંજરાત દેશ બહુ સામગ્રી આપે એવો છે, અને નિરર્થક વાર્તાલાપોમાં વેળાનો ન્યય કરવા કરતાં ઐતિહાસિક શોધોમાં શક્તિનો વ્યય કરવા જેવું છે. જૂનું શિક્ષ, જૂના ધર્મો, જૂના શિક્ષા, જૂના લેખો, જૂની વાતો, જૂનાં ગીત એ સર્વ નાના પ્રકારની રસજ્વલિઓને સંતોષ તથા ઉત્તેજિત આપે એવાં છે.”

વર્તમાન પત્રોમાંથી વર્તમાનપત્રોની ભાષા ઉપસ્થિત થાય છે—અને તેમાંથી ભાષાશુદ્ધિનો પ્રશ્ન સહજ રીતે આવે છે. તે વિષે બોલતાં, સ્વપક્ષના જયના યોગ્ય અભિમાનથી રા. રણછોડભાઈ કહે છે કે—

“પારસી પત્રોની ભાષા પણ અગાઉ કરતાં વધારે શુદ્ધ થઈ છે. વર્તમાનપત્રો આમ સાહિત્યવિષયક લોકસેવામાં પણ સાધતબૂત થવાની સાથે ભાષાને ઉચ્ચ અને શુદ્ધ બનાવવા પ્રયત્નો આદરે છે, તો હિન્દુ ભાષ્યોને હાથે ચાલતાં વર્તમાનપત્રોની તો શાપ જ એમાં નવાઈ શી! હાલમાં વર્તમાનપત્રોના લેખોમાં અગાઉ કરતાં સંસ્કૃત શબ્દોની અધિકતા જોવામાં આવે છે; ભાષા પણ સામાન્યતઃ સંસ્કૃતી જણાય છે; વાક્યોમાં પણ ગૌરવ લાવવા પ્રયત્ન થયેલો દેખાઈ આવે છે; અને લેખનશુદ્ધિ ઉપર પણ અધિક લક્ષ અપાય છે.

મારા સદગત મિત્ર મનઃસુખરામનો શબ્દશુદ્ધિ વિષે, એટલે કે અન્ય ભાષાના શબ્દોને બદલે તે સ્થાને સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો વાપરવાનો, બહુ આગ્રહ હતો અને બીજાઓને પણ તેઓ તેવો જ ઉપદેશ કરતા હતા. તેઓના મતનો તેના આરંભના સમયમાં બહુ ઉપહાસ થતો હતો, પરંતુ તે ઉપહાસને હવણુંની વસ્તુરિયતિએ ખોટો પાડવો જણાય છે. હાલકાંઈને બદલે ન્યાયમંદિર, ગવર્મેન્ટ ગેઝેટને બદલે આશાપત્રિકા, હેડખીલને બદલે હસ્તપત્ર, હોટેલને

બદલે ઉપહારગૃહ, યુનિવર્સિટીને બદલે શારદાપીઠ, વિશ્વવિદ્યાલય, વોલેન્ટિયરને બદલે સ્વયંસેવક, પુસ્તકહાઉસને બદલે અનાથાશ્રમ, સિસ્ટર્સહોમને બદલે સેવાસદન, નર્સિંગને બદલે સેવિકાઓ આવા આવા અનેક શબ્દોની યોજના કરનારા નવા લેખકો તો ટિકિટને બદલે મૂલ્યપત્રિકા, સ્ટેશનને બદલે અગ્નિચર્યાપનસ્થલ અને ટેબલને બદલે લેખિનીવૃત્તાલય આદિ ઉપહાસક શબ્દો યોગ્ય ઉપહાસ કરનારાઓનું જાણે કે પ્રત્યુપહાસ કરી રહ્યા છે. આ સર્વે ધીમે ધીમે પણ અગ્નાત રીતે ભાષાની પ્રગતિ કયી દિશામાં થયાં જાય છે, તેનું નિઃસંદિગ્ધ સૂચન કરે છે.”

છેવટે સાહિત્યપરિષદ આગળ ઉપસ્થિત થએલા “ચર્ચાના બે વિષય” લેવામાં આવે છે: (૧) એક તો જોડણીનો અને (૨) બીજો સાહિત્યપરિષદના બંધારણનો. જોડણીના વિષય ઉપર આગળ બોલાઈ ગયું છે. વિશેષમાં એટલું કહેવામાં આવે છે કે—

“વિવાદી વિષયમાં મતભેદ થયા જ જોઈએ અને તે આ વિષયમાં થાય છે એ યોગ્ય જ છે; પણ જ્યારે ત્યારે એક નિર્ણયપર આવ્યા વિના સિદ્ધિ નથી, તો બાંધછોડની રીતિએ, બ્યાપહારિક દૃષ્ટિ ઉપર લક્ષ રાખીને તેનો નિકાલ લાવવા માટે, વિશેષ મતને માન આપીને, છેવટે નીકાલ આણુવા ઉપર સર્વે સાક્ષરોનો અભિપ્રાય થાય તો આપણી પરિષદ મહાન કાર્યનો છેડો આપ્યો ગણાશે.”

બીજો પ્રશ્ન સાહિત્યપરિષદના બંધારણનો છે. આ પ્રશ્નની ચર્ચાને અંગે સ્વાભાવિક રીતે ‘ફ્રેન્ચ એકેડેમી’ આદિ પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓ હિન્દના બીજા ભાગોની સાહિત્ય પરિષદો ઉપસ્થિત થાય છે. રા. રણછોડભાઈ ફ્રેન્ચ એકેડેમીનું સવિસ્તર વર્ણન-એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાને આધારે આપે છે. એ હકીકત સામાન્ય ગૂજરાતી વાચકને અગ્નાત હશે, તેથી તે અત્રે પૂરે પૂરી ઉતારીએ છીએ:—

“યુરોપખંડની એકેડેમીઓ (વિદ્વત્પરિષદો) રા. હેતુથી સ્થપાયેલી છે અને તેમાંએ ફ્રેન્ચ એકેડેમી કેમ આટલી બધી જગપ્રસિદ્ધ થયેલી છે, તે હું અત્રે જણાવું છું. આશા છે કે તે પ્રાસંગિક ગણાશે. સ્વાર્થના અંગ વિના સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા આદિની ખીલવણી અને પ્રગતિને, લક્ષ્યબિંદુ રાખીને તદ્દયે શ્રમ લેનારા મંડળને વિદ્વત્પરિષદ-એકેડેમી કેહેવામાં આવે છે. યુરોપખંડના સર્વ દેશોની લગભગ સઘળી એકેડેમીઓના જાહેર પ્રજામાં સ્વીકાર થયેલો છે. તેની સ્થાપનામાં તેમ જ તેના નિભાવમાં તે તે સભ્યોએ સારો આશ્રય આપેલો છે અને અદ્યપિ પર્વત એ આશ્રય ચાલુ જ છે. યુરોપમાં એવી એકેડેમીઓ-વિદ્વત્પરિષદો બહુધા પાંચ પ્રકારની છે:—૧ વિજ્ઞાનવિષયક, ૨ સાહિત્યવિષયક, ૩ પુરાણવસ્તુશોધવિષયક અને ઇતિહાસવિષયક, ૪ વૈદકીય અને શસ્ત્રપ્રયોગવિષયક અને ૫ લલિતકલાવિષયક.

આ સર્વ વિદ્વત્પરિષદોના હેતુઓ અને કાર્યોનું અવલોકન કરવાનો આર્હિ અવકાશ નથી. પરંતુ આદર્શરૂપ ગણાયેલી અને સત્તરમા સદ્કાની બીજી પચ્ચીશીમાં સ્થપાયેલી ફ્રેન્ચ વિદ્વત્પરિષદ સંબંધી હું હુંકમાં માર્ગદર્શક થઈ પડે એટલું જ આર્હિ જણાવું છું. આ પરિષદ સન ૧૬૭૫ માં રાજની આગાથી સ્થપાઈ હતી. શરૂવાતમાં કેટલાક સાહિત્યરસિક મિત્રો મળતા અને મોટો ભાગે સાહિત્યના જ વિષયો ચર્ચતા. વળી એકાદેક લેખકના પૂરા થયેલા ગ્રંથ

ઉપર પણ તેના શુદ્ધોપની ટીકા કરતા, અને અભિપ્રાયો દર્શાવતા. આ ખાનગી મંડળની કીર્તિ, ચોમેર ધીરે ધીરે પ્રસરી અને રાજ્યના રક્ષણ હેતુ તેને પરવાનો મળ્યો. તેની સ્થાપનાનો હેતુ નીચે પ્રમાણે નક્કી થયો હતો. (૨૪ મી કલમ:-) “આ વિદ્યુત્પરિવહનું મુખ્ય કાર્ય, આપણી ભાષાને માટે પૂરતી સંભાળ અને ખંતથી ચોક્કસ નિયમો ધડવાનું, અને તેને શુદ્ધ, સુભાષિત, અને એ કલાઓ તથા વિજ્ઞાનોનું નિરુપણ કરવાને સમર્થ, બનાવવાનું રહેશે.”

“સામાન્ય જનસમાજના મુખથી, ધારાશાસ્ત્રિયોની ગરબડ સરખાવાકુટાથી, અજ્ઞાન ખુશામતિયાઓના ગેરઉપયોગથી તથા સભામંડપોમાં વક્તાઓના દુરુપયોગથી જે અશુદ્ધતાઓ તેમાં પેડેલી છે, તેથી ભાષાને નિર્બળ કરવાનું” એ વિદ્વાનોએ ધાર્યું.

આ કાર્ય માટે પ્રથમ ચાલીશ વિદ્વાનોની યોજના થઈ. તેઓ આરંભમાં ચારા દરતી પોતામાંના દરેક વિદ્વાને લખેલા નિબંધ ઉપર વિવેચન કરતા. તેની આરંભની પ્રવૃત્તિથી જણાઈ આવે છે કે, તે સમયે એ નિબંધો કંઈ ખાસ પ્રતિભાશક્તિવાળા કે લક્ષણવાળા ન હતા. પછી તેમણે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનના અંધની સમાજોચના કરવા માંડી. પણ તે સમયે એવો નિયમ હતો, કે એ લેખકની વિનિતિ વિના તેના અંધની સમાજોચના કરવી નહિ. ધીરે ધીરે આ વિદ્યુત્પરિવહ પસંદ કરેલા લેખકોના ગદ્ય-પદ્ય, અંધોની સૂચી પ્રકટ થઈ. તેમાંના પસંદ કરેલા સઘળા શબ્દો અને પદોના સંપ્રદર્શમાંથી તેમણે એક કોષ તૈયાર કર્યો. આ વિદ્યુત્પરિવહનો ઇતિહાસ વાંચવાથી બીજી ઘણી ઉપયોગી બાબતો સંબંધી માહિતી મળી શકે એમ છે.”

આ પ્રમાણે કેન્દ્ર એકેડેમીનું સ્વરૂપ વર્ણવીને-૨૧. રજુહોડભાઈ આપણી સાહિત્યપરિવહ કવી હોવી જોઈએ તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરે છે:-

“મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, સાહિત્ય પરિવહનો હેતુ એવો હોવો જોઈએ કે, અભિપ્રાયોની ભિન્નતાનો વિચાર કરી, તેનું મથન કરી, તેમાંથી સારરૂપ એકતા તારવી કાઢાડવી, ને પ્રત્યેક ગુજરાતી ભાષાના અભિમાની વાચકો, લેખકો, આદિએ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે ન જતાં, તથા પોતાની શક્તિયો જુદે રસ્તે વીખરાવી ન દેતાં, સર્વ સંઘની નુલ્ય એક સાહિત્યસેવાની સિદ્ધિ રૂપ જે મંદિર-અથવા ઉદ્દેશ તેના પ્રતિ સાથે મળી, સહગમન કરવું. કોઈ પણ પ્રકારના તાલભંગને અવકાશ ન આપતાં તાલબંધની સર્વત્ર યોજના કરવી, એ જ સુશિક્ષિત સાક્ષરોની પદવીના સત્યાભિલાષિયોનું ખરું કર્તવ્ય છે.”

૨૧. રજુહોડભાઈ વર્તમાન સમયનું સ્વરૂપ પણ અસાધ્ય સમજે છે, અને તે માટે-

“સાંપ્રત સમયે હિંદમાં એકપ્રજ્ઞત્યની ભાવના જન્યત થયેલી છે. તેને અંગે, દેશનાં જુદી જુદી ભાષાનાં સાહિત્યોના અનેકવિધ વિકાસો થવા માંડ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને આવે સમયે સમૃદ્ધ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, તે સાર ઉપર જણાવ્યું તેમ હિંદની આગેવાન સાહિત્ય પરિવહનો સમાગમમાં આવવાની અને તે તે ભાષાનાં સાહિત્યનો વિશેષ પરિચય કરવાની જરૂર છે.”

આ પરિચય યોગ્ય રીતે થવા માટે “હિન્દની સર્વ ભાષામાં જે જે નવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો પડે, તે સર્વની યોજના સંસ્કૃત કોષખંડરમાંથી કરીને સર્વે ભાષાના અંધોમાં

તેવા જ નિવસે ઘડેલા શબ્દો ચોજવા જેમકે Town Hall ને જદ્દે પુરાલય, University માટે વિધવિદ્યાલય, ગ્રાસ્તાપીક, ગ્રામીમાંગળ આદિ શબ્દોમાંથી કોઈ પણ હિન્દની સર્વે ભાષામાં, દાખલ થાય. એ જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનાદિ વિષયો સંબંધી પારિભાષિક શબ્દો સર્વે ભાષામાં એક જ પ્રકારના દાખલ કરવા.

અંગ્રેજી અને 'હિન્દી' મુખ્ય ભાષાના કોષને એવું કોઈ નામ આપીને સર્વની સંમતિથી જે એવો એક કોષ થાય, તેમાં પ્રથમ 'શબ્દ અંગ્રેજી, તેના અર્થ સંસ્કૃત, ગુજરાતી, બંગાળી, હિન્દી, મરાઠી અને તામિલ સાથે સાથે આપવામાં આવે. હિન્દની ધણી ખરી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી ઉપરિચિત થયેલી હોવાથી એક બીજાનો સંબંધ એવો છે કે, તે સમજવાને અઘરું પડતું નથી. તેમાં વળી આવા કોષનો આશ્રય મળે તો, કોઈ મુશ્કેલી નડે નહિ. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની રચના કરવી હોય તો, તેની પસંદગી માટે સર્વે પરિપક્વોને એકમત થાય, એવી એક સ્મરણી તૈયાર કરવી અને અનુકૂળતા પ્રમાણે પ્રત્યેક પરિપક્વે તેના અંચ રચાવવાની વૈદ્યેયણી કરવી. બંગાળીમાં આવા પાંચ અંચ થાય, તે ઉપરથી આપણી ભાષામાં આપણે તેનું અનુકરણ કરી લેવું. આપણી ભાષામાં જેટલા અંચ તૈયાર કરવાનું કરે તો, તેટલા તૈયાર થતાં તે ઉપરથી બંગાળી કે મરાઠી ભાષાવાળા ભાષાન્તર કરી લે. આવે પરીચય પડવાથી અંચ રચનારા પુરષોનો એક બીજાની ભાષાનો અભ્યાસ વધવાથી હિન્દની આલ્પભાષી ભાષા ઉપર પણ કાળુ આવી જશે."

આમ હિન્દની વિવિધ ભાષાઓ વચ્ચે કેટલુંક એક સંપાદન કરવાની રીતિ બતાવી શાસ્ત્રીય વિષયો પણ એવી જ રીતે શીખવવાની રા. રણછોડભાઈ સૂચના કરે છે. છેવટે "બાલભોધ લિપિ" દાખલ કરવાનો નીચે પ્રમાણે પ્રબળ દિમાયત કરે છે:

"આમ સમગ્ર દેશમાં વિવિધ વિષયોના શિક્ષણ અને વિશેષ કેળવણીના પ્રસારને માટે સાહિત્ય પરિપક્વોની એકતા સંબંધી જે ઉપર કહેલું છે. માં બાલભોધ લિપિ દાખલ થવાથી વિશેષ સરળતા થાય એમ છે. મરાઠી, બંગાલી આદિ ભાષાઓમાં જે ઉત્તમ અને ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રકટ થાય છે તે, અને તે ભાષાના કોષ આદિ આધાર લેવા થોડા જે સૂચીગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય છે તે ગ્રંથો જો બાલભોધ લિપિમાં પ્રકટ થયેલા હોય, તો તે ગ્રંથોનો પરિચય સુશિક્ષિત અભ્યાસી સરળતાથી કરી શકે, તેને અમારે તેમ જ બંગાલી, મોડી આદિ લિપિયો શીખવાની સરળતા નહિ હોવાને લીધે એ ભાષાઓના ઉત્તમ અને ઉપયોગી ગ્રંથોનો લાભ લઈ શકાતો નથી. આથી બાલભોધ લિપિમાં ગ્રંથો પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા છે.

'બાલભોધ લિપિ દાખલ કરવા હાલ એકદમ પગ ઉપાડો થઈ શકે એમ દીસતું નથી તેથી સાહિત્ય વિષે કર્તવ્યની દીપમાં તેને દાખલ કરવી' એવું નીચે પરિપક્વોમાં પ્રમુખ તરફથી કથન કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાતી અક્ષરની તરફેણમાં જાણવાની સરળતાનો એમાં શુભ છે એમ કહેવામાં આવે છે, તે કદાપિ એ લિપિના ઓછા પ્રચારથી તેનું કામ કરનારાઓની તાણુ આદિ કારણોને લીધે હશે, પરંતુ એ તકરાર વધારે વળન આપવા સરખી નથી. ૧૨ કરોડની હિન્દની

વસ્તીની ભાષાના અક્ષર બાળભોષ છે. મરાઠી પુસ્તકોની લિપિ દેવનાગરી છે. સંસ્કૃત પુસ્તકો સર્વે દેવનાગરીમાં જ છપાય છે. નવીન ગુજરાતી ભાષાના પ્રારંભ અથે દેવનાગરી છપાતા હતા. વળી પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઘણે ભાગે એ લિપિમાં જ લખાયલા છે. બીજા પણ ઘણા અંશે એ જ લિપિમાં છપાય છે. એ પ્રમાણે દેવનાગરી લિપિનો વેહેતો પ્રવાહ છે. તેમાં કોઈને કચવાતું પડ્યું નથી. ગુજરાતી અક્ષરો તો માંમાં બાંધ્યા વિનાના બોડિયા છે. એકે એકે માંમાં બાંધવાં તેની કડાકૂટ ટાળવાને તેને બદલે પ્રથમ લીટી દાખલ થઈ અને હવે તો લીટીને પણ રૂખસદ આપી છે. આવા અક્ષરના સહવાસમાં આવી પડવાથી તેનાથી વિખુટાં પડવા કદાપિ વૃત્તિ ઓછી થતી હોય તો, હવે એવો આગ્રહ પકડી રાખવાની અગત્ય નથી. અંથ ગુજરાતી લિપિમાં છપાય તો ખર્ચ ઓછું થાય છે, એ વાત ટકી શકે એમ નથી. છપાવનારને અને લિપિ સરખે ભાવે પડે છે. તેમ છતાં કદાપિ તેમ હોય તોપણ જનસમૂહની એકતાના સવાલ આગળ તે નબી શકે એમ નથી.”

માટે બીજી ઓછી અગત્યની દલીલો વેગળી મૂકીને ગુજરાતી ભાષાના અંશે દેવનાગરી લિપિમાં જ પ્રકટ કરવા એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

છેવટે “સાહિત્ય પરિષદને ચિરકાળ ઉત્તરોત્તર સફળ જીવન ઇચ્છી, અને ‘સ્વંદે શક્તિઃ કલૌ યુગે’ એ વ્યાસવચનનું સ્મરણ કરાવી” આ ચોથી પરિપક્વા પ્રમુખપદનું પોતાને જે માન આપવામાં આવ્યું તે માટે વિનયપૂર્વક ઉપકાર માની વદ સાક્ષરશ્રી રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામે પોતાનું બાપણ સમાપ્ત કર્યું.

આ પ્રમાણે રા. રણુછોડભાઈના બાપણનો વિગતવાર સાર છે. આ બાપણ પ્રાચીન સાહિત્યના અવલોકનમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામના બાપણ કરતાં આગળ વધ્યું નથી; રા. કેશવલાલનું જૂની ગૂજરાતીનું પાંડિત્ય કે શબ્દોની ફરસબંધી પણ એમાં નથી; તેમ દિ. બ. અંબાલાલ ભાઈનું વાણીનું સામર્થ્ય કે અસાધારણ વ્યવહાર હકાપણ પણ એમાં નજરે પડતું નથી. છતાં એમાં કેટલાક શુભ એવા છે કે જે માટે અમે રા. રણુછોડભાઈને ખરા અન્તઃકરણથી ધન્યવાદ આપીએ છીએ. એક તો પોતે જેને ગ્રોમ્ય મતલથી “અમારો સમય” કહે છે તે એમણે બહુ સારી રીતે આલેખ્યો છે. બીજું, પોતે આગલા જમાનાના હોવા છતાં, વર્તમાન સમયના સાહિત્ય સાથે ઓળખાણ રાખી રહ્યા છે-તે એટલે સુધી કે માસિકોમાં ચાલતા વાદવિવાદો, અને સ્ત્રીકવિઓની કૃતિઓ પણ એમની નજર જહાર નથી. વળી એમના બાપણમાં કોઈને માટે પણ એક કંડુ શબ્દ શ્રવણ થતો નથી. એમનું હૃદય સૌને માટે-ન્હાના મ્હોટા સઘળો તરેહના લેખકો માટે-પૂર્ણ દિલસોજીથી ભર્યું છે: સરસ્વતીના મંદિરની જે કોઈએ ન્હાની મ્હોટી સેવા કરી છે તે સંઘળી એમની નોંધપોથીમાં નોંધાઈ છે-આમાં કદાચિત કોઈને યથાર્થ વિવેચક શક્તિનો અભાવ લાગશે. પરંતુ રા. રણુછોડભાઈનું કર્તવ્ય આ પ્રસંગે વિવેચકનું નથી તેટલું સૌ સાહિત્યસેવકોને સહાર આપવાનું છે એ સ્મરણમાં રાખીશું તો આ ખામી આપણે સહજ દરગુજર કરી શકીશું. બેશક-જે રા. રણુછોડભાઈ વર્તમાન સમયની આપણી સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓની માત્ર નોંધ લખીને જ ન બેસી રહેતાં, એના ઉડા શુભ હોય જોઈ શક્યા હોત, અને એ રીતે એમણે વર્તમાનનું સ્વરૂપ આલેખી બલિખ્યો માર્ગ દર્શાવવા યત્ન કર્યો હોત તો તે વધારે ઘટ ગણાત. એવો યત્ન એમણે સર્વથા કર્યો જ નથી એમ તો નથી. કવિતા

માટે જોઈતી પ્રતિભાધર્મિત જેનામાં ન હોય તેવા યુવકોને ગદ્યદ્વારા સાહિત્યની સેવા કરવા રા. રણછોડભાઈએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ખરેખર અમૂલ્ય છે. તેવી જ એક બીજી કાર્ય-દિશા એમણે હિન્દુસ્થાનની સઘળી ભાષાઓ એક સામાન્ય કોષ રચવાની બતાવી છે. હિન્દુ-સ્થાનના વિવિધ ભાષા બોલતા લોકોનું એક ભાષાથી ઐક્ય કરવાનો ઉદ્દેશ સ્તુતિપાત્ર છે, પણ અમારે કહેવું જોઈએ કે રા. રણછોડભાઈએ બતાવેલો માર્ગ અત્યંત કૃત્રિમ અને સાહિત્યના જીવંત આત્માને ન ઓળખનાર જનને જ સૂઝે એવો છે. આવી કૃત્રિમ ભાષામાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અન્યો ઉતારવાનો પ્રયાસ આપણા પૂજ્ય સાહ્ય રા. મનઃસુખરામભાઈ કરતા, અને એમની જ મૈત્રીનો પ્રભાવ રા. રણછોડભાઈની આ સૂચના માટે જવાબદાર જણાય છે. પરંતુ વડીલો માટે માનપૂર્વક સત્યખાતર કહેવું પડે છે કે ભાષાન્તરમાં માત્ર પારિભાષિક શબ્દો યોજવાનો સવાલ નથી—એવા શબ્દોની સંખ્યા તો યોડીક જ હોય છે; વસ્તુતઃ તે સિવાયના સામાન્ય સાહિત્ય-વિષયક શબ્દોના ઉચિત અને રુચિકર શબ્દો યોજવામાં જ ખડું કૌશલ જોઈએ છે. વળી પારિભાષિક શબ્દો પણ સર્વત્ર એકસરખા કામ લાગતા નથી. પ્રસંગાનુસાર એના એટલા વિવિધ રંગો બતાવવાના હોય છે કે જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા શબ્દો યોજ્યા વિના ચાલતું નથી, અને ત્યાં એક સામાન્ય કોષ ઉઘાડીને એમાંથી શબ્દ કાઢી કાઢીને જોડવાનાર ભાષાન્તરકાર કદી પણ કૃતેહમન્દ થતો નથી. પણ રા. રણછોડભાઈના ‘એક શિપિ’ માટેના આશ્રહમાં તો અમે સંપૂર્ણપણે સંમત થઈએ છીએ. હિન્દુસ્થાનની તામિલ કુટુમ્બની ભાષાઓ બાદ કરતાં—લગભગ ધણીખરી ભાષાઓ જે એ એક શિપિમાં લખાય તો બહુ ઝાઝી મુશ્કેલીથી એક બીજા પ્રાન્તમાં સમજી શકાય એવી છે. આ ભાષાઓની ધરગથ્થુ બોલી કદાચ ઓછી સમજાય, પણ શાસ્ત્રીય અને ઉચ્ચ પંક્તિના વર્તમાન ભાષામાં લખાતા લેખો, જેમાં સંસ્કૃત અંગ્રેજી વગેરે સમાન ભરતો વિશેષ માપમાં આવે છે, તે તો યુદ્ધિમાન અને કેળવાયેલા વાચકને સમજતાં ભાગ્યે જ મુશ્કેલી આવે છે. આ એક શિપિને ઉપયોગ જુદા જુદા પ્રાન્તના વિદ્વાનો એક બીજાના વિચારોનો પોતાની માતૃભાષામાં વિનિમય કરી શકે તે માટે કરવા જેવો છે. બંગાળીમાં પાંચ પુસ્તકો ઘાય, અને તે ગૂજરાતીમાં ઊતારી લેવાય છે ત્યાંદિ “વભાગી યોજના” તો કેવળ હસવા જેવી જ લાગે છે. સુભાગ્યે આ યોજના અત્યારે કોઈ અમલમાં મૂકી શકે એમ નથી એટલે એ સંજનધી તીવ્ર વાદવિવાદની જરૂર નથી.

અનેક વિષયો ચર્ચતા ભાષણમાં—મતબેદના ઘણા પ્રસંગો હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આ સ્થળે કોઈ કોઈ બાબતમાં નિષ્ણાવસપણે અમારે અમારો મત જણાવવો પડ્યો છે. પણ તેજ સાથે સ્પષ્ટતા ખાતર અમે એટલું ઉમેરીએ છીએ કે, રા. રણછોડભાઈ માટે બાંધેલી પ્રમુખ તરીકેની સર્વ આશા સફળ નીવડી છે, અને આટલી વૃદ્ધ અવસ્થામાં એક યુવક કરતાં પણ અધિક ઉત્સાહ અને રસથી એમણે જે કાર્ય કર્યું છે તે માટે સઘળી ગૂજરાતી પ્રજા એમના પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી જૂએ છે.

દિગ્દર્શન.

ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ મળી-મળી અને વેરાઈ, કાંઈ કાર્ય કર્યું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર, ઉત્તર દેનારનાં દર્શિબિન્દુ ઉપર આધાર રાખે છે. પશ્ચિમની ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્ય-આગળ વધેલી પ્રજાઓમાં આવાં નામ ધરાવતી સંસ્થાઓ કેવા પરિપક્વ. પ્રકારની હોય છે એ વર્તમાનપત્રો અને સાંકડોલોપીડીઆના આ યુગમાં બાજુનું મુરકેલ નથી. અને એવી સંસ્થાનું વર્ણન લઈ, એ સાથે આપણી સંસ્થાની સ્થિતિ સરખાવી, એના દોષ કાઢવા સહેલા છે. પણ અમને તો આવી દોષદૃષ્ટિ ધારણ કરતાં-માંડવ્ય ઋષિની કથા સાંભરી આવે છે. એ ઋષિએ બાળપણમાં તીર્ત-ઘોડો વધ્યો હતો. તે માટે યમરાજએ એમને સજા કરી, ત્યારે ઋષિએ એમને શાપ દીધો કે 'બાળપણમાં મનુષ્ય અજ્ઞાનતાથી ઘણાં પાપ કરે છે પણ તે માટે જવાબદાર નથી; છતાં તમે મને સજા કરી, માટે તમે મર્ત્ય લોકમાં અવતરજો.' યમરાજ વિદુરરૂપે અવતર્યા. આ પણી સાહિત્યપરિષદ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે, અને બાલ્યાવસ્થાના સઘળા સ્વચ્છન્દ ઉપર હક ધરાવે છે. એણે હજી સુધી કોઈપણ તીર્તઘોડો વધ્યો હોય એમ અમારા બાજુવામાં નથી-જહુ તો બાજુવા બેસવાનો વખત એણે રમવામાં ગાળ્યો હશે-એટલું જ; એથી વધારે દોષ એણે કર્યો નથી. છતાં એને જે અતિશય દોષપાત્ર ગણુરો, એના ઉપર ટકટકારો કરી એના ખીલતા જીવનને દગ્ધ કરશે, તે ન્યાયના સ્વર્ગીય આસન ઉપરથી બ્રહ્મ થશે.

જે ફરજ આપણી આપણાં બાળક પ્રત્યે છે, તે આપણી બાળક સંસ્થાઓ પ્રત્યે છે. બાળકના શારીરિક અને માનસિક ગુણો-સાતદિવસ કંદુ વાણીનાં વજ્રપતનો કરવાથી ખીલતા નથી; એ ગુણો ખીલવવા માટે માળાપના જેવું મમત્વવાળું હૃદય જોઈએ; એના ઉછેરમાં જાતે ભાગ લેવો જોઈએ; ક્ષણવાર બાળક સાથે બાળક પણ ચતું જોઈએ; બાળક થઈને, એ બાળકના હૃદયમાં પેશીને, એની નિમ્ન શક્તિઓ પારખીને, એને જહાર લાવવી જોઈએ, એને વિકસાવવી જોઈએ—આ શિક્ષકનો ખરો ધર્મ છે. પણ બાળકનું જીવન ખીલવવા માટે જેમ મમત્વવાળું હૃદય જોઈએ, તેમ એના હિત ઉપર અડમ્મ ધ્યાન જોઈએ. રમત એ બાળકના જીવનનો ઉદ્દેશ નથી; એના જીવનવિકાસનું એ એક સાધનમાત્ર છે. રમ્યા સિવાય બાળક બહુ શકતું નથી, એની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીલતી નથી, માટે એને રમવા દેવું-પણ અર્થહીન, ઉદ્દેશહીન રમત નુકસાનકારક છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

આ ચોથી સાહિત્યપરિષદમાં રમત ઘણી હતી-પણ તેજ સાથે ગંભીર કાર્ય પણ જોડા-એણું હતું. અને તેથી એ રમત સફળ થતી હતી.

સાહિત્યપરિષદના કેટલાક ગંભીર શુભેચ્છકોને સામાન્ય નિબન્ધોથી સન્તોષ થતો નથી. આ માટે વડોદરાની બેઠકમાં "ચર્ચા" નો વિભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો હતો. પણ હ્રમ્ય અભિ-લાષવાળો વિવેચકોને તો આ નવા તત્ત્વથી પણ સન્તોષ થશે નહિ. સાહિત્યપરિષદ એ તરુણ ઝેડ્યુંએટો કે જૂદ મહેતાજીઓના નિબન્ધ વાંચવાની સભા નથી; તેમ એ અમુક વિષય ઉપર વાદવિવાદ કરવા માટેની 'ડિમેન્ટિંગ સોસાયટી' પણ નથી. એ તો નવી 'શોષબોળ' કરનારા

વિદ્વાનોનું મંડળ છે—એમ આ પ્રકારના વિવેચકોનું કહેવું છે. પશ્ચિમની સાહિત્યપરિષદો આવી ઉચ્ચ તરેહની હોય છે એ અમારા જાણવામાં છે. પણ એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ અમારી ઉછરતી પરિપક્વ નિન્દવામાં અમે કદી પણ કરીશું નહિ. અમે અમારી પરિપક્વતા તરણ એંડ્યુએટ અને મહેતાશ વર્ગ ભાગ લે છે એ જોઈ રાજી થઈએ છીએ. વિદ્વાનો પોતાના ગંભીર ‘શોધખોળ’ના, ‘ભાષા અને વ્યુત્પત્તિ’ના નિબંધો વાંચે, અને તરણ અને અર્ધસંસ્કારી જનો એ નિશાળીઆઓની પેઠે સામા બેશીને બગાડાં ખાતા સાંભળે—એ સ્વરૂપ પણ પસંદ કરવા જેવું નથી. મધ્યમ સંસ્કારનો વર્ગ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાહિત્યસેવા કરવા આવે છે તેને તે કરતાં અટકાવશે તો તેઓનું પરિપક્વ માટે ‘મન્નવ’ થી રીતે રહેશે ? એઓના ધણા નિબંધો સામાન્ય માસિકમાં કે વર્તમાનપત્રોના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાય એવા હોય છે ખરા. પણ જેમ જેમ સાહિત્યપરિષદ આગળ વધતી જશે તેમ તેમ એની ભાવના ઊંચી ચતી જશે, અને લેખકો પોતે જ પોતાના અયોગ્ય નિબંધો આવી મ્હોટી સભામાં રજૂ કરતાં યરમાશે—કારણ કે સાહિત્યપરિષદનું સ્થાન જેટલું પોતાની યોગ્યતા પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાધન છે, તેટલું જ તે અયોગ્યતા પ્રસિદ્ધ કરવાનું પણ છે જ. માટે આવા નિબંધો હજી યોગ્ય વખત સહન કરવા પડે તો તે કરવા એવો અમારો મત છે.

ખીનું—‘શોધ-ખોળ’ શબ્દ એ પણ અંગ્રેજીમાં જેને ‘labour’ યાને અર્થહીન ગતા-નુગતિક ઉચ્ચાર માત્ર કહે છે તેવો આજકાલ ધર્ષ રહ્યો છે. એની વારતવિક અગત્ય વિશે કાંઈ અજાણ્યું નથી, અને બેશક એ ઇષ્ટ છે. પણ યુદ્ધ ભગવાન કહે છે તેમ-રહામા કિતારાને જામે અવાજે બોલાવવાથી તે આમ આવતો નથી; વહાણમાં બેશી હલેસાં મારી એ તરફ પ્રયાણ કરીએ ત્યારે જ ત્યાં પહોંચાય. પ્રમુખ મહારાજે પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને રતિરામ દુર્ગારામ પંડી આ જાતનું કામકાજ થતું બંધ પડ્યું છે તે માટે શોક દર્શાવ્યો છે. પણ એ જાતનું કામ ફરી થી રીતે થવા લાગે એ બાબત કાંઈ માર્ગ બતાવ્યો નથી. પ્રાચીન શોધખોળ ગયા જમાનાના આપણા પૂર્વજો કરી ગયા અને આપણે કરતા નથી, એમાંથી આપણે એમનાથી ઉતરતા છીએ એવું જ અનુમાન નીકળે છે ? અમને એ પૂર્વજો માટે પૂરું માન છે, પણ પોતાને ઉતરતા લેખવાથી જ એ માનરૂપ દર્શાવાય એમ અમે ધારતા નથી. વસ્તુતઃ એમના અને આપણા સમય વચ્ચે આ જાતના કામકાજની સરળતા પરત્વે ઘણો ભેદ છે. પહેલાં સોનું જમીન ઉપર કોદાળી મારતાં જડી આવતું, એ બધું સોનું હવે બહાર નીકળી ગયું. પ્રત્યેક પ્રાન્તના વિભાગની જીલ્લાની અને તાલુકાની પ્રાચીન હકીકત ગેઝેટીયરમાં સંગૃહીત થઈ ગઈ. લોકકથાઓનો પણ પોતાના અધિકારનો યોગ્યલાભ લઈ કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોએ ભાટ ચારણોને એકઠા કરી, સંગ્રહ કર્યો. હવે એમાં જે જોમેરા થઈ શકે એવો છે તે વધારે શ્રમસાધ્ય છે. ઉપરનું રૂપક વાપરીએ તો હવે સામાન્ય કોદાળીને બદલે માછનિંગનાં યાને ખનિજ ખોદી કાઢવાનાં પ્રયત્ન યત્નોની જરૂર છે. હવે છટા-છવાયા વ્યક્તિના યત્નોથી બહુ કાર્ય થવાનું નથી. સાહિત્યપરિષદે જો ‘એ જાતની શોધો થઈ નિબંધ વેચાય તો કેવું સાદું !’ એવી શુભ ઇચ્છા બતાવીને જ બેશી રહેશે તો એ ઇચ્છા સિદ્ધ થએલી નેવાનો એને કદી પણ વખત આવશે નહિ. સરકારના ‘આર્કાઈવોલોજ’ ખાતા સાથે સરકારદ્વારા સંબંધ બાંધી, એ જોડે ‘વ્યવહાર હિષાડી, જરૂર લાગે ત્યાં સરકાર પાસે ખોદાણું કામ વગેરેનું ખર્ચ કરાવી, પોતાનું કાર્ય કરાવવા પરિપક્વ કરશે તો જ તેને આ દિશામાં ફળ-

સિદ્ધિ થશે. હાલ જેમ મિ. દેવદત્ત ભાંડારકર એ ખાતામાં કામ કરે છે, તેમ એકાદ તરફ શુદ્ધિશાળી ગૂજરાતી પણ એ ખાતામાં જોમેરાય અને એવી આ કાર્ય ઉપર ખાસ નીમણું કરવામાં આવે એ પણ આ માટે જરૂરનું છે. વળી પરિપદ્ધતિ જે ગૂજરાતનાં કયાં કયાં સ્થાનોમાંથી લોકવાર્તા લોકગીત વગેરે મળી 'શકે' એમ છે એ સંબંધી ચોક્કસ માહિતી એકઠી કરી ગૂજરાત બ્લોક્સીયર સોસાયટી ઉપર મોકલે તો તેને આધારે એ સંસ્થા પણ ખાસ માણસ રાખીને કેટલુંક કામ કરાવી શકે. પરિપદ્ધતિ 'બેડણી' અને 'પરિપદ્ધતા બંધારણ' ને લંગતા કામથી હાલ મુક્ત થઈ છે, તો હવે આ નવા વિષય ઉપર લક્ષ દે તો તે બની શકે એમ છે.

આ સાહિત્યપરિપદ્ધતિમાં 'વિજ્ઞાન' (Science) ના સાહિત્ય માટે પ્રમુખ તરફથી તેમજ કેટલાક લેખકો તરફથી બોલવામાં આવ્યું હતું. આ વિષયની હિન્દુસ્થાનને સંપ્રતિકાશમાં ધણી જ જરૂર છે. પરંતુ એ સંબંધી જેટલો હિસાબ દર્શાવાય છે તેના પ્રમાણમાં વ્યવહાર પગલાં થોડાં જ ભરવામાં કે સૂચવવામાં આવે છે. 'વિજ્ઞાન' એ પુસ્તકદ્વારા પદવાનું શાસ્ત્ર નથી, પણ પ્રયોગ વડે અનુભવમાં લેવાનું શાસ્ત્ર છે. અને તેથી જો કે સરલ બોધદાયક વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો નકામાં નથી, તથાપિ જો વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ખરેખર લાભપ્રદ કરવો હોય તો પ્રયોગ-શાળા તરફ લક્ષ દેવું જોઈએ. આ બાબતમાં સાહિત્યપરિપદ્ધતિ કેટલું કરી શકે એ શંકાપડતું છે. આપણાં બાળકોમાં વિજ્ઞાન પ્રત્યે ખરી અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી હોય, અને એ રુચિ એમના જીવનમાં વણાઈ ન્તય એમ કરવું હોય તો હાલ નિરાશોમાં 'પદાર્થપાઠ' શીખવવાનાં સાધનો હોય છે તે કરતાં ઘણાં વધારે જોઈએ, અને ઇંગ્લંડની શાળાઓમાં બાળકોની અવલેક્ષનશક્તિ કેળવવા માટે 'Nature diaries' રખાવવામાં આવે છે એવી અને એ જાનની ખીજ અનેક ગોડવણોની જરૂર કરવી જોઈએ. પણ આ કાર્ય કેળવણીપરિપદ્ધતિનું છે, સાહિત્ય પરિપદ્ધતિ નથી. સાહિત્યપરિપદ્ધતિ ધ્વજે તો એક યોજના કરી શકે. રાજકોટમાં જે વ્યાખ્યાન-માળા થોજી હતી, અને જે એ કાર્ય કરનારાઓની અનુકૂળતાને અભાવે તેમ જ એ વસ્તુની ખરી જરૂરિયાતને અભાવે, અત્યારે પડી બાગી છે—તે બીજે રૂપે, અને વધારે ઉપયોગી રૂપે સાહિત્યપરિપદ્ધતિ દાખલ કરી શકે. વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય જીવું કરવું હોય તો વિજ્ઞાનનો સેવકો જમા કરવા જોઈએ—તે માટે ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી શાળાઓમાં ન્હાનપણથી વિજ્ઞાનના શોખ વધે એવી ગોડવણ કરવી જોઈએ, અને તેના આજથી પાંચે નંખાય તો જ આજથી પચીસ વર્ષે ગૂજરાતીમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ગ્રન્થોની આરા સખી શકાય. આ કાર્ય સાહિત્યપરિપદ્ધતિના અંગભૂત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પાસે—ગૂજરાતનાં થોડાંક શહેરો પસંદ કરી ત્યાં સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનો આપાવીને સાધી શકે. વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો ઉત્પન્ન કરવાનું અને લોકમાં એને રદ કરવાનું પણ આ જ સાધન છે. વિજ્ઞાનના ગ્રન્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે આ કરતાં વધારે : સાહિત્યપરિપદ્ધતિ કરી શકે એમ નથી.

ત્રીજું—સાહિત્યપરિપદ્ધતિમાં કયા કયા વિષયો ઉપર નિબન્ધો મંગાવવા એ સંબંધી અમારા મત પૂછવામાં આવ્યો. ભારે-વડોદરાની કમિટીએ કરેલી વિષયની યાદીમાં અમે "સાહિત્ય પરિપદ્ધતિ કાર્યપ્રદેશ" એ વિષય જોમેરી મોકલ્યો હતો. આ સંબંધમાં લોકમત શોધે એ પ્રકટાવવાની તથા એ ઉપર પરિપદ્ધતિ ચર્ચા થવાની જરૂર હતી. પરંતુ એ તરફ અમારા કોઈ પણ સાક્ષર બંધનું લક્ષ ગયું નથી. પરિપદ્ધતિ એ વિષયની જરૂરિયાત માત્ર સૌ વિદ્યા પોતાની એજે જોઈ શકે. દ્વાનું મિસ. પાલમકોટની ગેરહાજરીમાં પોતે એમનો નિબંધ વાંચી છેમટે

આ વિષય ઉપર કોઈ વિદ્વાન પાસે સવિસ્તર નિબંધ લખાવવો એવી એમણે બહુ અગતી સચના કરી હતી. આ વિષયને અમે આટલું મહત્વ આપીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોમાં આ જાતની પરિપદાનું જે સ્વરૂપ હોય છે તે જ આપણી પરિપદાનું હોવું જોઈએ એમ માનવું તે અમને બહુ ભરેલું લાગે છે. અમારે મતે તો આપણી સાહિત્યપરિવર્તનાં સપનાં કતવ્યોમાં મોટામાં મોટાનું—‘શોધખોળ’ કરતાં પણ મોટું, અને ‘ભાષા’ ‘વ્યુત્પત્તિ’ અને ‘જોડણી’ કરતાં પણ મોટું—કર્તવ્ય તે ગૂજરાતી વાચકને માટે વિવિધ વિષયોનું વિશાળ અને સંગીન સાહિત્ય પૂરું પાડવું એ જ છે. આ સાહિત્ય રીતે પૂરું પાડવું ? ભાષાન્તરોથી. ‘ભાષાન્તરોથી’ એમ અમે બેધડક કહીએ છીએ. જેઓ ‘Original’ યાને સ્વયંકલ્પિત ગ્રંથોની વાતો કરે છે તેમને તે કરવા દો. જગતના સાહિત્યવિકાસનો ઇતિહાસ અમારી તરફ છે, એમની તરફ નથી અને તેથી અત્યારે સ્વયંકલ્પિત યાને કપોલકલ્પિત ગ્રંથોને બદલે ભાષાન્તરો પસંદ કરતાં અમે શરમાતા નથી. જગતનાં વિવિધ સાહિત્યોના ઇતિહાસ પૂર્ણ રીતે જોઈ જાણીને શીર્ષત મહારાજ સાહેબે પોને છેવટના ભાષાજુમાં ગોચ્ય કર્યું હતું કે “There is no shame...” “ભાષાન્તરો કરવામાં કાંઈ જ શરમ નથી.” જેઓ દિન દિન જગતના મહાન ગ્રંથો જુએ છે તેમને ગૂજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિના હલ્કા-બેઠક થઈ પડે છે. પ્રાચીન દિન્દુરધાનનું અને પ્રાચીન અર્વાચીન પશ્ચિમ દેશોનું કેટલું બહુ સાહિત્ય ગૂજરાતી વાચકને અજાણ્ય છે ! એનો ચતાંચ પણ અત્યારે ગૂજરાતીમાં ગીતારી શકાય એમ નથી. પણ જે પુસ્તકથી મનુષ્યનું સ્થિતિ પ્રત્યે દૃષ્ટિબિન્દુ હંમેશા માટે બદલાઈ ગયું અને પરિણામે “ધોલકપૂચન” સખ્દ ધરગથ્ય થઈ ગયો—તેવા પુસ્તકનું (Darwin's ‘Descent of Man’ નું) પણ ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર નથી એ યોગ શોકની વાત છે ? પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોહને લાભ આપવા માટે ગૂજરાતી પ્રેસના ઉત્સાહી અધિપતિ શ્રી ઇશ્વરરામભાઈએ ધણું કર્યું છે. પણ એક ખાનગી ચદરજ કેટલું કરી શકે ? દ્રવ્યનો ભોગ પણ કેટલો આપી શકે ? અત્યારે સાહિત્યપરિપદે જનાં બધાં કાર્યોને ઝાણ કરી, આ કાર્યને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ છે. અને સુભાગ્યે એ કાર્ય એને હવે હાથ ધરવું જ પડશે. શીર્ષત મહારાજ સાહેબે જે બે લાખની સખાવત કરી છે—તેનો થોડા લાભ લેવા માટે સાહિત્યપરિપદે ગોઠવણ કરવી જોઈએ. એ પરિપદામાં સર્વ વિષયોના ઉત્તમ વિદ્વાનો છે. એ વિદ્વાનોની મદદથી જુદા જુદા વિષયો માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષનો—એટલે કે એક પરિપદાથી બીજી પરિપદા સુધીનો—કાર્યક્રમ એણે નક્કી કરાવવો જોઈએ, અને મહારાજ સાહેબના કેળવણીખાતા પાસે માણસો પસંદ કરાવી એ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાવવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. આપણા તરુણ ઉત્સાહી અને સાહિત્યપ્રેમી ઝેડયુએટો આ કામ કરવામાં બહુ ઉપયોગી થશે. સાધારણ રીતે અત્યારે એમ જોવામાં આવે છે ‘કે’ મુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો ‘એમની વિદ્વાતાના વ્યવસાયને લીધે કે અન્ય બ્યાવહારિક કારણોથી આ કાર્યમાં થોડો જ સમય આપી શકે છે.

* આ રકમ પરિપદાને સોંપવાની નથી, અને તે થોડા જ છે. પરિપદાના સામાન્ય વ્યવહાર માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે બંડોળ એકઠું કરવાનો વિચાર અમને પસંદ નથી. દ્રવ્યમાં કલિ રહે છે—માટે જ્યાં કલિનો અવકાશ ન હોય એવે કેસણે જ દ્રવ્ય રહે એ નીક. સાહિત્યપરિપદા સાહિત્યની પ્રગતિનો નકશો દોરે અને જે જગતનાં સુધરેલાં સોસાયટી, શીર્ષત મહારાજ ગોવંદવાડનું કેળવણીખાતું પગેરે આગળ રચ્યું કરે તો શાસન.

પણ તરણ એડુએટોને વિદ્યાવ્યાસથી પરવારીને—વ્યવહારમાં સારી નીતે મૂંઝાતાં જે લગભગ દરેક વર્ષ જાય છે એ સમયમાં એ સાહિત્યની આ જાતની સેવા કરી શકશે, અને આ જાતની સેવા માટે પુખ્ત અનુભવ કે વિચારશક્તિની પરિપક્વતાની જરૂર નથી એટલે એમની તરણતા પણ એમાં બાધક થવાની નથી. આ દસ વર્ષ સાહિત્યને કરેલી સેવાથી મૂંઝરાતી સાહિત્ય માટે એમનું મમત્વ બંધારે, અને એ પાયા ઉપર એમની લાવિષ્યની વિદ્વત્તા બહુ મજબૂત રીતે ચણી શકારો.

જોડણી કમિટીનો રિપોર્ટ.

રાજકોટમાં મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદે જોડણીની વ્યવસ્થા વિષે વિચાર કરી અભિપ્રાય દર્શાવવાનું અમને સોંપેલું હતું. એ વિષય પર અમારા યોતાના મત ઉપરાંત શુદ્ધતાના વિવિધ વિદ્વાનેના મત મંગાવી તે ઉપર વિચાર કરતાં, અમારો જે અભિપ્રાય થાય છે તે અમે નીચે દર્શાવીએ છીએ.

અમારી પ્રથમાળા, એના વિદ્વાનો તરફથી આપેલા ઉત્તરો, તથા એ ઉત્તરોનું તારણ પણ આ સાથે જોડીએ છીએ.

જોડણીની આખતમાં અમારા મત પ્રમાણે નીચેનાં તરવો ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. વ્યુત્પત્તિ, ભાષાનો ઇતિહાસ, ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ, ચાહુ લેખનપદ્ધતિ, સરળતા અને સમગ્ર. એ સઘળાં તરવ ધ્યાનમાં રાખી, એના બલાખલનું તોલન કરી, અમે નીચેના નિર્ણયો ઉપર આવીએ છીએ:—

(૧) ભાષામાં તત્સમ અને તદ્ભવ બંને રૂપોને સમાન રીતે સ્વીકારવાં. [ઉદા. કુકુ—કકિન; અચરજ—આશ્ચર્ય; સિપાઈ—સિપાહી.]

(૨) સ્વરાન્ત તત્સમ શબ્દો મૂળ પ્રમાણે લખવા.—[ઉદા. મતિ, ગુરુ.] વિશેષ નામને પણ આજ નિયમ લાગુ છે. [મણી (મીનું નામ) નહિ, મણિ.]

(૩) વ્યંજનાન્ત તત્સમ શબ્દો શુદ્ધતામાં આવતાં તેને વિકલ્પે સ્વરાન્ત ગણીને લખવા. [ઉદા. જગત, જગત્, ભગવાન, ભગવાન્. કવચિત્તજ]

(૪) શિષ્ટ જનોના ઉચ્ચાર જુદા જુદા હોય ત્યાં બધા ઉચ્ચાર સ્વીકારવા. અને તે પ્રમાણે જોડણી કરવી. [ઉદા. ડોશી, ડોસી; ફલ અને ફળ (પ્રસંગાનુસાર), પણ મું નહિ, પણ મું; પણ સરળતા વગેરે કારણથી આ નિયમનો કવચિન્ આપવાદ કરવો પડે.] જેમકે યકારને લગતો નિયમ, જુઓ નીચે.]

(૫) એક સ્વરવાળા તદ્દભવ શબ્દોમાં ઈ, ઊ, દીર્ઘ લખવા. [ઉદા. ધી, જી, લી]

(૬) બહુ સ્વરવાળા તદ્દભવ શબ્દોની જોડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર, અને જ્યાં વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળી શકતો હોય ત્યાં વિશેષ કરીને વ્યુત્પત્તિ ઉપર ધ્યાન રાખવું. [ઉદા. દૂધ, શીખવું, ઊડવું, ઊઠવું, નીવડવું.]

(૭) પ્રાચીન તદ્દભવ શબ્દો ઉપરથી ધરાતા શબ્દોમાં પ્રાચીન શબ્દની જોડણી રાખવી. [ઉદા. દૂધ, દૂધાળી. જૂલ, જૂલામણી. શીખવાડવું. ઊડાવું, ઊઠાવું.]

(૮) બહુ સ્વરવાળા ઇકારાન્ત, ઊકારાન્ત શબ્દોમાં મૂળ શબ્દને પ્રસય લગાડતાં ઉચ્ચારમાં વિકાર થતો હોય તો તે પ્રમાણે, અગર મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખીને-એમ બે રીતે જોડણી થઈ શકે. પરંતુ જોડણી એકધારી રાખવા માટે, એમ મૂળ શબ્દનું સ્વરૂપ કાયમ રાખીને જોડણી કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. [ઉદા. નદી+ઓ=નદીઓ, નદિયો; જૂ (જેવું ધાતુનો આદેશ)+ઓ=જૂઓ. જુવો. પરંતુ જોડણી એકધારી રાખવા સાર નદીઓ, જૂઓ ઇત્યાદિ રૂપો સ્વીકારવાં હીક છે.]

(૯) ને શબ્દોમાં “એ” અને “ા” એમ એક સ્વરવાળાના ઉચ્ચાર થતો હોય તે શબ્દોમાં “ એ ” અને “ ઔ ” થી જ જોડણી કરવી; “ અઈ ” અને “ અઉ ” એમ બે છૂટા સ્વરોથી નહિ. [ઉદા. પછસો નહિ પણ પેસો; અઉડું નહિ પણ ઔડું.]

(૧૦) “ઓ” “ઓ” ના સંવૃત વિવૃત ઉચ્ચારની ભિન્નતા માટે જુદાંજુદાં ચિહ્નો કરવાની છૂટ રાખવી. પરંતુ પરભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચારમાં જાનિત ન થાય તે માટે આ ચિહ્નોનો ખાસ ઉપયોગ કરવો ઈક છે.

(૧૧) ચ, છ, જ, ઝ, ઙ, ટ ના બે પ્રકારના ઉચ્ચાર થતા હોય, તો તે ઉચ્ચાર જુદા અક્ષર કે ચિહ્નથી દર્શાવવાની જરૂર નથી.

(૧૨) પરભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચાર મૂળ પ્રમાણે કરવા જ્યાં ઈક હોય, અને તે દર્શાવવાના આપણી ભાષામાં અક્ષર ન હોય ત્યાં તે ઉચ્ચાર માટે સાંકેતિક ચિહ્નો ઉમેરવાં હીક છે.

(૧૩) અસ્પૃશ નાસિક્ય [ઉદા. વંશ] અને ધ્વનિરૂપ નાસિક્ય [ઉદા. કંઈ, કાંતવું.] ઉચ્ચારો અનુસ્વારથી દર્શાવવા; અને સ્પૃશ નાસિક્ય ઉચ્ચાર માટે અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો નિરૂપ રાખવો. [ઉદા. અન્ત. અંત, કમ્પ, કંપ.]

(૧૪) ગુજરાતના અમુક ભાગના શિષ્ટ-ઉચ્ચારમાં કેટલાક શબ્દોમાં યકાર શ્રુતિ થાય છે એમ એક મત છે. પરંતુ ત્યાં તે યકાર શ્રુતિ લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી. [ઉદા. “આવ્ય” નહિ, પણ “આવ;” “આપ્ય” નહિ પણ “આપ.”]

(૧૫) કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં “સ” કાર અને “સ” કાર બંને વપરાય છે. તેવે સ્થળે જે શિષ્ટ જનોના સપ્રદાયનો બંને ઉચ્ચારને આધાર હોય તો તે બંને ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી થઈ શકે [ઉદા. દશ; શકવું, સકવું; પણ “શાકર” નહિ પણ “સાકર.”]

લાંબુથી તો અખંડ બ્રહ્મચારી જ રહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણા આર્યોના નિયમનું પુનરુજ્જીવન કર્યા સિવાય પ્રગતિને માર્ગે પળાશે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

સૌથી વધારે અગત્યનો બીજો આશ્રમ-ગૃહસ્થાશ્રમ-છે. ‘પ્રજાવૈ વૃદ્ધમોષિનઃ’ એ વાક્યનું રહસ્ય દરેક પુરુષે સારી પેઢે સમજવું જોઈએ, અને પ્રાચીન પદ્ધતિનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખી ગૃહસ્થાશ્રમને ૨૦ વર્ષ કરતાં વધારે ન લંબાવતાં પોતાના ૪૦-૪૫ વર્ષના વયે ગૃહી મંત્રી જઈ ઘરમાં બેઠાં બેઠાં જ વાનપ્રસ્થ ધારણ કરવું જોઈએ. યુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવીને આપું જ વાનપ્રસ્થ ‘સરસ્વતાચન્દ્ર’માં સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ આપેલું જણાવ્યું છે. વળી, સારી પેઢે રમણભાં રાખવાનું તો એ છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બ્રહ્મચર્યનું વિધાન છે. આ સર્વની ઉપેક્ષા કરી આપણા લોકો-સુસંસ્કૃત જનો પણ-૪૦-૪૫ વર્ષ ફરીથી લગ્ન કરે છે એથી આપણે નીચું જોવું જોઈએ નહિ? પ્રાચીન મહર્ષિઓને તેમના દરગામી નિયમોનો ભંગ થતો જોઈ કેટલો ક્રોધ અને કેટલી દયા આવતી હશે?

ત્રીજા આશ્રમમાં વનમાં જઈ રહેવાની જરૂર હવે રહી નથી. ગૃહસ્થાશ્રમથી વિમુક્ત થવું એ જ ત્રીજા આશ્રમનું રહસ્ય, તેટલું જ આપણે અહણ કરીએ અને પાળીએ તો આશું નથી. તેમજ એા આશ્રમની પણ જરૂર હાલના સમયમાં જણાતી નથી; તેથી મોંઘાને ત્રીજામાં ભેગવી દઈએ તો આપણી ગરજ સરશે. એટલે કે અખંડ બ્રહ્મચર્યનો ૨૦ થી ૨૫ વર્ષનો પહેલો આશ્રમ, અમુક પ્રકારના બ્રહ્મચર્યથી મુક્ત ૨૦ વર્ષનો બીજો આશ્રમ, અને ગૃહીની સ્થિતિથી દૂર રહી ઘરમાં જ રહી આયુષ્યરોપ ગાળવો એ ત્રીજો આશ્રમ. આ ત્રીજા આશ્રમમાં પણ પ્રવૃત્તિમય રહી જગતના તેમજ પોતાના કલ્યાણાર્થે સતત પ્રયત્નો નેતરી રાખવાના છે; નહિ કે કુટુંબના બીજા માણસો ઉપર ભારરૂપ ધર્મ પડી રહેવું.

આવી રીતે શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક, સર્વ શક્તિઓને સંપૂર્ણ પોષણ આપે એવા સુધરિત આશ્રમોના ધર્મોને વખતને અનુસરીને, તેમનો તાર્ત્ત્વિક ભેદ જાળવીને, સહેજ ફેરફાર કરીને આપણે પાળીએ તો આપણાં ઘણાં કષ્ટનાશ પામે. સામાજિક સુધારાને પણ ઘણી જ સાહાય્ય મળે, અને ભવિષ્યની પ્રગતિને સર્વ રીતે લાયકાતવાળી બનાવી શકીએ. વિરોધ કરાતે, ગૃહસ્થાશ્રમને તેની અસહ્ય સ્થિતિ ઉપર લાવીએ તો આપણી જગતને તેમજ આખા સમાજને મોટો ઉપકાર કર્યો કહેવાશે, અને આપણાં છોકરાંઓને અનેક સાંસારિક ક્ષેત્રોમાંથી બિગારવાનું માન મળશે.

અમદાવાદ,

તા. ૩-૧-૧૯૧૨.

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

જોઈતા ચિત્તશક્તિનિરોધની શી જરૂર ? આત્મા-પરમાત્મા એવા પદાર્થો જ ક્યાં છે ? તર્ક-પ્રધાન યુગની આ-શંકાઓનો ઉત્તર આપવા વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનો ઉત્પન્ન થયાં. આત્મા અને અનાત્માના વિશેષ ધર્મો નક્કી કરનાર દર્શન તે વૈશેષિક; અને તે મત્તે જોઈતાં અનુમાનોદિ પ્રમાણની યોગ્ય ઘટના કરનાર તે ન્યાય. આમ પૂર્વોક્ત સાંખ્ય અને યોગ ઉપરાંત બીજાં એ દર્શનો થયાં. પણ એ દર્શનોમાં એક ખામી ઊઘાડી હતી. તેઓ લૌકિક પ્રમાણ વડે અલૌકિક પદાર્થનો નિર્ણય કરવા પ્રવૃત્ત થયાં હતાં. ‘પરંતો વહ્નિમાનુ ધૂમાત’ એ અનુમાન-પદ્ધતિ ભદ્રે ધૂમ અને વહ્નિ માટે યથાર્થ હોય; પરંતુ આપણે જે વિષય વિચારવા બેઠા છીએ તે તો ધૂમ અને વહ્નિ કરતાં ઘણાં ઊંડા છે—અને એમાં સામાન્ય અનુમાનપદ્ધતિ નિશ્ચય ઉપજતી શકતી નથી. આ રીતે વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનો અસન્તોષકારક પ્રતીત થયાં. મનુષ્યબુદ્ધિએ યાકીને ફરી સ્થિતિનું શરણ લીધું. પૂર્વભીંમાંસાએ બ્રાહ્મણનો આશ્રય કર્યો. ઉત્તરભીંમાંસાએ ઉપનિષદનો કર્યો. બ્રાહ્મણની કર્મકાંડની બળ પૂર્વભીંમાંસાએ બરાબર જોડવી—પણ એ જળ વિચારકોને મુકિતને અનુદાન ન દેખાઈ; તેઓના આત્માને બ્રહ્મજ્ઞાનની તરફ લાગી હતી, તે તરફ ઉત્તરભીંમાંસાએ છીપાવી. આમ ઉત્તરભીંમાંસાયાને બ્રહ્મસૂત્ર યાને વેદાન્તસૂત્ર ઉપર આપણે આત્મા—એટલે હાંથી એના અર્થનો પ્રશ્ન ઘડ્યો: શંકર રામાનુજ અને વલ્લભ એ ત્રણ આચાર્યોનાં ભક્ત્યો અને એ ભાષ્યોનાં વાર્તિકો વિવરણો પ્રકરણ અન્યો આદિ રચાતાં આહાં. આ પ્રમાણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શંકરાચાર્યનું સ્થાન છે.

સદૃશદૃશ્યો: શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત ઘણા ગહન છે. મ આપને આરંભમાં કહું હતું તેમ એક મનુષ્યજન્મ તો રૂંધું પણ મનુષ્યમૃતિ અનાદિ કાળથી આજ પર્યન્ત એ વિષયનો પાર પામવા મથે છે પણ તે પામી શકતો નથી. એ તત્ત્વજ્ઞાનની છેવટની ભૂમિકાના સિદ્ધાન્ત છે એ શી રીતે મૂમજાય ? પણ ભવમૃતિ કહે છે તેમ ‘વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદુવિ કુલ્લમાદપિ લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ’—મહાન પુરુષોનાં હૃદય વજ્ર કરતાં કઠણ અને કુસુમ કરતાં કેમળ હોય છે; તદ્વત્ એમના સિદ્ધાન્તો પણ કઠણમાં કઠણ અને સરળમાં સરળ હોય છે. એમના સિદ્ધાન્તો તે રાજાને ખાવાની સુતરફેણી જ નહિ, પણ ગરીબની ભાખરી પણ હોય છે:

અને એ જ એની યથાર્થતાની ખરી કસોટી છે. પંડિતો પંડિતોની શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન. બુદ્ધિ પ્રમાણે, અને સામાન્ય બુદ્ધિનાં મનુષ્યો સામાન્ય બુદ્ધિ પ્રમાણે, એનો ઉપયોગ કરી શકે—એ જ એનો ખરો મહિમા છે. શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને પાશ્વલ કેળવણી પામેલો વિદ્વાન પણ ગહનતાની પરિસીમા સમજે છે, અને રસ્તે જતા ભિખારી પણ એના એકતારામાં એને ગાય છે એ એની ખૂબી છે. તો એ ગહન સિદ્ધાન્તને સરળ આકારમાં શા માટે ન મૂકી શકાય ? તેમ કરવામાં બેશક બહુ કૌશલ જોઈએ છે, અને એ કૌશલ ભારમાં છે—એમ માનવાની ધૃષ્ટતા હું કરતો નથી—તથાપિ જેમ બનશે તેમ હું એને સરળ રૂપે આપતી આગળ મૂકવા ચત્ન કરીશ.

હાલમાં—દરેક મહાન પુરુષના અન્યો, એના જીવનની હકીકત સાથે અને એના સમ-યના સ્વરૂપ સાથે મેળવીને, વાંચવા વિચારવાની રીતિ ચાલે છે. અને તે ઇષ્ટ છે. પરંતુ શંકરાચાર્યના સંખ્યધર્મો એનો ઉપયોગ કરતાં કેટલીક મુશ્કેલીત નડે છે. એક તો એમના જીવનની હકીકત આપણે ઇચ્છીએ તેટલી સપ્રમાણ મળતી નથી. શંકરવિજય અને શંકરદિગ્વિજયમાં જે હકીકત નોંધાએલી છે તે એની સ્પષ્ટ રેખારૂપે આપણે સ્વીકારી શકીએ: પણ એમાંની

દરેક વાત શબ્દશઃ આપણે ખરી માની શકીએ તેમ નથી. એ અન્યો શંકરાચાર્ય પછી ધણે વર્ષે લખાયા છે, એના કેટલાક ભાગ કાવ્ય તરીકે લખાએલા હોઈ એ રૂપે સમજવાના છે, અને એમાંની કેટલીકે હકીકત તો તદ્દન અવધાર્ય જ છે—જેમકે, શંકરાચાર્યનો કેટલાક પ્રતિ-પક્ષીઓ સાથે વિવાદ વર્ણવ્યો છે, પરંતુ તે પ્રતિપક્ષીઓ એમના સમયમાં નહિ પણ ખીન્ન સમયમાં થયા હતા એ અન્ય પ્રબળતર પ્રમાણને આધારે ઇતિહાસથી સમય વૃત્તાન્ત તથા સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. વળી—એ પોતે ક્યારે થયા એ બાબત પણ અન્ય સંબંધી મુશ્કેલી. વિવિધ મત છે: ઈ. સ. પૂર્વે કેટલાકે શતકોથીમાંડી ઈ. સ. પછી આડમા શતકસુધીમાં એમને માટે બિન બિન સમય બતાવવામાં આવે છે. એમાંના કેટલાક મત સ્વીકારતાં બાધ એ આવે છે કે શંકરાચાર્ય બૌદ્ધ ધર્મનો ઉચ્છેદ કર્યો કહેવાય છે છતાં એ સમયમાં અને તે પછી પણ બૌદ્ધ ધર્મ પૂર્ણ જાહોજલાલી ભોગવતો હતો એમ પરદેશી (ચીના) મુસાફરોની નોંધ ઉપરથી તથા અત્યંત અન્યોમાંથી મળતી હકીકત ઉપરથી જણાય છે. વળી શંકરાચાર્યનાં અન્યો કયા કયા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો પણ તદ્દન સહેલો નથી. ‘શંકરાચાર્ય’ નામ માત્ર આદ્ય શંકરાચાર્યનું જ નથી. એમની સર્વે પુરવો ‘શંકરાચાર્ય’ નામે જ ઓળખાય છે, અને તેથી અન્ય શંકરાચાર્યોની કૃતિઓ આદ્ય શંકરાચાર્યને નામે ચડી ગઈ હોય તો તેમાં કોઈ નવાઈ જેતું નથી. છતાં, જ્યારે આપણે એમના સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરવો જ છે, તો આ મુશ્કેલીતથી નિરાશ ન થતાં—એમના અમુક અન્યો જે નિર્વિવાદ રીતે એમના જ છે તે લઈ, એ અન્યોથી અવિરુદ્ધ જે જે અન્યો માલુમ પડે તે સ્વીકારવા અને અન્ય છોડી દેવા. આવી રીતે વિચાર કરતાં—વેદાન્તસૂત્રનું શારીરક ભાષ્ય કેટલાંક ઉપનિષદો તથા જાડપાદની કારિકા ઉપરનાં ભાષ્યો, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉપરનું ભાષ્ય અને તે ઉપરાંત કેટલાક પ્રકરણઅન્યો અને પદ્યો નિઃસંદિગ્ધ રીતે શંકરાચાર્યનાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ અન્યોમાં પ્રતિપાદન કરેલા અગ્રાધ અને વિસ્તીર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવાનું આ સ્થાન નથી, આ પ્રસંગ નથી. પણ એ સ્વરના દેહનરપ—

“ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः”

એ શ્લોક જે શંકરાચાર્યનો કહેવાય છે, પણ જે એમના કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં ઉપદ્રવ્ય થતો નથી, છતાં એનો પ્રસાદ જોતાં, તથા એમાં ધણું સત્ય હુંકામાં બહુ સારી રીતે સમાવી દીધું છે એ જોતાં, શંકરાચાર્યનો હોય એ સંભવિત છે—એ શ્લોકાર્થના જ વિવરણ રૂપે યોરુંક કહું તો તે અત્રે બસ થશે.

સર્વ સિદ્ધાન્તના સારભૂત આ શ્લોકાર્થમાં પહેલી જ વાત શી કહી છે?—“ब्रह्म सत्यम्”—“બ્રહ્મ સત્ય છે” એ. આ બહુ અગત્યનો સિદ્ધાન્ત છે. શંકરાચાર્યના ખીન્ન એ સિદ્ધાન્તનો એ પાયો છે. કેટલાક જનો શંકરાચાર્યને અનીશ્વરવાદી કહે છે.

‘ब्रह्मसत्यम्.’ અને પશ્ચિમમાં પણ ‘Pantheism’ ને ‘Polito theism’ કહેવામાં આવ્યું છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોને ‘Pantheism’ પ્રત્યે આટલો બધો દેખ થવાનાં ઐતિહાસિક કારણો છે—પરંતુ ત્યાંના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપવા જતાં બહુ વિષયાન્તર થઈ જાય માટે અત્યારે તે છોડતો નથી. હું ખાસ આગ્રહથી જણાવવા માગું છું તે એ કે શંકરવેદાન્તને અનીશ્વરવાદ બિચકુલ કહી શકાય એમ નથી. શંકરસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે—જો હું છું—તમે છો, જો આ જગત છે, તો ઈશ્વર પણ

છે જ; જે અર્થમાં હું નથી, તમે નથી, જગત્ નથી—તે જ અર્થમાં ઈશ્વર નથી: અને તે બરબર છે. જીવ જગત્ અને ઈશ્વરની, મન માયા અને મહેશ્વરની, ત્રિપુટી છે—એમાંથી કોઈ એકલું રહી શકતું નથી. જે હું—તમે અને આ જગત્ ન હોય તો ઈશ્વર નિયન્તા કોનો? માટે જે અર્થમાં એમનો નિષેધ થાય છે, તે અર્થમાં, અને તે જ અર્થમાં, ઈશ્વરનો પણ નિષેધ બરાબર છે. હવે બ્રહ્મ જે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેને વિષે થોડાંક વિચાર કરીએ. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞ કોન્ટે મનુષ્યમાનતા સ્વરૂપ વિષે તથા એની મર્યાદા વિષે કેટલુંક તત્ત્વચિન્તન કર્યું છે. એ તત્ત્વચિન્તન કરીને એણે એક એવો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે કે આપણે જે ‘દેશ’ ‘કાલ’ નામે ઓળખીએ છીએ એ બાહ્ય પદાર્થો નથી—એ હવા કે ધુમ્મસની માફક બહાર પથરાએલા પદાર્થો નથી; એ તો અમુક આકારો યાને બીજાં છે કે જેને ઇન્દ્રિયો પોતાની સાથે વિષય પ્રત્યે લઈ જાય છે, અને વિષયને એ બીજામાં નાંખીને જ દેખાડે છે. અર્થાત્ એ અમુક ઉપાધિઓ છે, અને જે પદાર્થો ઇન્દ્રિયગોચર છે તેને જ એ લાગૂ પડે છે. આથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે ચૈતન્ય કે જે ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી એને દેશ કે કાલરૂપ ઉપાધિ લાગૂ પડી શકતા નથી. અને જે આમ દેશ અને કાલથી અતીત છે તેની—સંખ્યા પણ કેમ સંભવે? હું મને અને તમને એક બે ત્રણ ચાર એમ ગણી શકું છું, કારણ કે આપણે આ દેહરૂપે દેશ અને કાલમાં છીએ. પણ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પદાર્થ તો સર્વથા એક જ હોઈ શકે—બધકે એને એક એવો સંખ્યાવાચક શબ્દ પણ લાગૂ પાડી શકતો નથી; તો એનામાં અનેકતા કેમ સંભવે? માટે શંકરવેદાન્ત ‘વદ્મ સત્યમ્’ એમ કહેવાની સાથે જ જગત્નો અને જીવનો નિષેધ કરે છે. બ્રહ્મની જેડે જગત્ કેમ રહી શકે? બ્રહ્મ એક અને જગત્ બીજું એમ ગણવા શી રીતે બેસાય? આ અજવાળું અને આ ટેમત્ર—એમ બ્રહ્મ અને જગત્ તે એક બીજાની બહાર રહેલા પદાર્થો નથી: બ્રહ્મ કાંઈ અજવાળાની માફક જગત્ની આસપાસ વીંટળાઈ રહેલો પદાર્થ નથી એ તો એના અન્તરૂમાં પ્રવેશીશો પદાર્થ છે, અને તે પણ મધ્યપ્રકાશમાં મધ્ય કે આડમાં રસની માફક જરા પણ જુદો હોઈ અંદર પ્રવેશીશો પદાર્થ નથી—પણ જેના કોઈ પણ દાખલા આપી ન શકાય એવી રીતે પોતાના વિસ્તારમાં જગત્ને સમાવી દેનાર વ્યાપક પદાર્થ છે. આમ ચૈતન્યના બરા સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરવાની સાથે જ—જગત્ અને જીવ ઉભય એમાં લય પામી જાય છે. ‘વદ્મ સત્યમ્’ એ એક સિદ્ધાન્તમાંથી ‘જગન્મિથ્યા’ અને ‘જીવો વદ્મૈવ નાપરઃ’ એ બંને સિદ્ધાન્તો અવસ્ય ફલિત થાય છે.

આ જગત્ મિથ્યા છે, દેખાય છે પણ તે વસ્તુતઃ નથી એ સિદ્ધાન્ત ગળે ઊતારવો ધણીને કઠણ લાગે છે. પણ મેં આપને કહ્યું તેમ વદ્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ સમજાઈ જાય તો એ સમજણમાંથી એ સિદ્ધાન્ત અવસ્ય રીતે ફલિત થાય છે. છતાં

જગન્મિથ્યા.

સામાન્ય બુદ્ધિ એનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી. ન જ કરે. બાહ્ય જગત્ને ન માનનાર એક ફિલસૂફને સામાન્ય બુદ્ધિની મૂર્તિરૂપ

એક અંગ્રેજ વિદ્વાને ચાંમલા સાથે માથું ભેટકાવવા અને પછી બાહ્ય જગત્ છે કે કેમ એ નક્કી કરવા કહ્યું હતું! પણ જગત્ના નિષેધનો આવો ઉપહાસ વર્તમાન જમાનામાં સ્થાય નથી. હાલનો એક તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રોફેસર કહે છે તેમ—જેને આ બાહ્ય જગત્ના અસ્તિત્વ વિષે સંકો બપજી નથી તેને તત્ત્વવિચાર કરવાનો અધિકાર જ નથી. તત્ત્વવિચાર જગત્ના નિષેધ વિના ઉદ્ભવતો નથી એટલું જ નહિ, પણ કોઈ પણ શાસ્ત્ર તે વિના ઉદ્ભવતું નથી. માયાવાદ એ સર્વ શાસ્ત્રના પાયામાં સ્વીકારાઈ રહેલો છે, લૌકિકદૃષ્ટિએ—અવહારદૃષ્ટિએ—સામાન્ય

બુદ્ધિએ આ સધળું દેખાય છે તેવું જ નથી પણ એની પાછળ ગૂઢસભ્ય રહેલું છે એમ માનીને જ સર્વ શાસ્ત્રો પ્રવર્તે છે. સૂર્ય ચન્દ્ર તારા દેખાય છે તેવડા નથી, પૃથ્વી સ્થિર દેખાય છે પણ વસ્તુતઃ તેવી નથી—આ ટેબલ સ્થિર પડેલું દેખાય છે પણ એના અવયવ રૂપ પદાર્થમાં અચિન્ત્ય ગતિ સદા સર્વદા થયાં જ કરે છે—ઇત્યાદિ સર્વ પ્રતિપાદનો માયાવાદ સ્વીકારીને જ બની શકે છે. હવે પ્રશ્ન એટલો જ છે કે આ જગત્ દેખાય છે તેવું નથી ત્યારે કેવું છે? ધાર્મિકદૃષ્ટિ યાને ઐતમ્યદૃષ્ટિ જેમની તીવ્ર થએલી છે તેમને એ હમેશાં અલક્ષ્ય જ દેખાયું છે.

“યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પચ્યતો મુનેઃ ।”

અન્ય સૌની રાત્રિ એ જાનીનો દિવસ; અને જાનીનો દિવસ એ અન્યનાં રાત્રિ.—એવું ભગવદ્ગીતાનું વચન છે. નરસિંહ મહેતા કહે છે: “જાગીને જોઈ તો જગત્ દીસે નહીં, જાંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે.” અને ખેડોના સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરતી અંગ્રેજ કવિ વર્ડસ્વર્થની પંક્તિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે કે—“Our life is but a sleep and a forgetting” ઇત્યાદિ છતાં—જેઓની દૃષ્ટિ આટલી અલ્પભરી થઈ ન હોય તેઓને માટે પણ શાંકરવેદાન્તમાં એક સ્થાન છે. શાંકરવેદાન્તી વિદ્યારણ્યમુનિ ઈશ્વરસૃષ્ટિ અને જીવસૃષ્ટિ એવા સૃષ્ટિના એ બેદ પાડે છે. પંચમહાભૂત અને એના વિવિધ પદાર્થો તે ઈશ્વરસૃષ્ટિ; અને એ પદાર્થો પ્રત્યે જીવે કરેલા રાગદ્વેષાદિક તે જીવસૃષ્ટિ. જીવને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જીવસૃષ્ટિનો નાશ થાય છે, ઈશ્વરસૃષ્ટિનો નહિ. અર્થાત્ મુક્ત દશામાં તે તે પદાર્થો કાંઈ દેખાતા બંધ થવાના નથી, પણ તેઓ પ્રત્યે રાગદ્વેષાદિ ઇતિ બંધ થવાની. આ સિદ્ધાન્ત જો કે શાંકરવેદાન્તના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ કોટિનો મનાતો નથી—તથાપિ ઉત્તમ કોટિના સિદ્ધાન્ત સાથે એનું એક મળતાપણું છે તે એ કે જ્ઞાન મુક્તિ એ અમુક દૃષ્ટિ છે—એ સ્થિતિમાં બાહ્ય જગત્માં કાંઈ ફેરફાર થવો નથી પણ એ જગત્ જુદે રૂપે ભાસવાનું છે. આ જ્ઞાન મને તમને ભાસે છે તે કરતાં એક ‘botanist’—યાને વનસ્પતિશાસ્ત્રીને તે જુદે જ રૂપે ભાસે છે. તે જ રીતે એક મનોહર સ્ત્રીનું શરીર જે એના પર બોહલા પતિને એક રૂપે ભાસે છે, સર્જનને બીજે રૂપે ભાસે છે, તે જ અલ્પજ્ઞાનીને વળી અન્ય રૂપે જ ભાસે છે.

જગન્નિમિત્યાત્વનું તાત્પર્ય અલ્પસત્યત્વના ઉદામ અનુભવમાં સમજવાનું છે; પાપપુણ્યના નિષેધમાં કે અન્ય કોઈ રીતે જગત્નો નિષેધ કરવામાં લેવાનું નથી.

“બ્રહ્મ સત્ત્વ” “જગન્નિમિત્યા” —એનું તાત્પર્ય આપણે સમજ્યા. હવે “જૌવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ” એનું રહસ્ય સમજીએ. શાંકરવેદાન્ત એ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનની “જૌવો બ્રહ્મૈવ.” પરાકાશ છે એ વાત ‘તત્ત્વમસિ’ નો સિદ્ધાન્ત સમજવા જતાં જેવી પ્રતીત થાય છે તેવી એ દર્શનના અન્ય કોઈ ભાગમાં પ્રતીત થતી નથી. અને જીવાત્મા અને પરમાત્માનો જે સંબંધ કહ્યો છે તેનું ખરૂં સ્થાન સમજવા માટે એ સંબંધ પરવેદશાંખ્યેના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો લાઇએ અને તેમને એક એકની ઉપર ભૂમિકા વાર ગોઠવીએ. પરમાત્માની કેવળ શક્તિ જ અનુભવવી એ મનુષ્યની જંગલી દશા. પણ કુટુંબમાં અને જનસમાજમાં ન્યાય અન્યાયની સમજણ ઉદય પામે કે તેની સાથે—પરમાત્મા ન્યાય-કારી છે, રાજા છે એ સમજણ ઉદ્ભવે. વેદમાં વરુણને “યાસા રાજા વરુણો યાતિ ઇયમે

સંસ્કૃતે અવપદ્યન્ જન્માનામ્ ” ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે ‘રાજ’ કહેલો છે; અને તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્ર સોમ વગેરેને પણ ‘રાજ’ વિશેષણ લગાડેલું છે. રાજ કરતાં ચઢીઆતો ભાવ પિતાનો. પાત્રાત્મ્ય ધર્મના ઇતિહાસકારો કહે છે કે યાહુદી પ્રજા ઇશ્વરને રાજ તરીકે પૂજતી, અને પિતાનો ભાવ ધર્મમાં પહેલવહેલો ઇસુખ્રિસ્તે જ દાખલ કર્યો. આપણામાં પણ કેટલાક ઇશ્વરની પિતા તરીકેની સમજણ ખ્રિસ્તી ધર્મની માની એનો ઉપહાસ કરે છે. પણ વસ્તુતઃ “પિતાતિ ટોકસ્ય ચરાચરસ્ય” એમ ભગવદ્ગીતામાં નથી કહેતી? એટલું જ નહિ પણ છેક ઋગ્વેદસંહિતામાં પણ “પિતૃર્ન પુત્રઃ સિચમારમે તે”=“પુત્ર પિતાના વચ્ચેના છેડા આવે તેમ હું તારો છેડા જાઉં છું.”=“પિતૃવ પુત્રમયિમેહ્વસ્યે”=“પિતા પુત્રને-બેળામાં લે તેમ હું મને, લે છે.” એમ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધ વિષેની ઉક્તિઓ છે. રાજમાં ફક્ત સામર્થ્ય અને ન્યાય છે; પિતામાં વિશેષમાં પ્રેમ છે. પણ પિતા આગળ પુત્ર પોતાના હૃદયની જાડી બાંધેલા કરી શકતો નથી. તે માટે તો સખ્યાભાવ જોઈએ: એ ભાવવાચક વચનો પણ ઋગ્વેદસંહિતામાં મળે છે. વસિષ્ઠ અને વરુણ વચ્ચે સખ્યા-ભાવ છે. ઉપનિષદમાં પણ “દ્વા સુવર્ણા સયુજા સહ્યાયા સમાનં વૃક્ષં વરિષ્ઠસ્વજાતે તવોઽન્યઃ દિવ્યલંકારાદ્વત્નશ્ચ-ત્રન્યોઽમિચાક્રશીતિ”=“એક વૃક્ષ ઉપર જીવાત્મા અને પરમાત્મા એવા બે જોડીમાં સખ્યા-પદ્ધતિઓ બેઠેલાં છે. તેમાંનું એક એ વૃક્ષના ટેટા ખાધ છે, અને બીજું અન્તર્યામી સાક્ષી રૂપે એ જોયા કરે છે.” એ સખ્યાભાવનો અનુભવ બરાબર તમારી કદરનામાં લાવવો હોય તો ઇતિહાસ અને પુરાણ વાંચો: “ઈતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપવૃંહયેત્ । વિમંત્વસ્પ્રજ્ઞતાદ્વેરો મામયે પ્રહારિશ્ચતિ”=“ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદનું ઉપખુંદણ કરવું; અલ્પજ્ઞતા માથુસ-જેણે ઇતિહાસ અને પુરાણની આખ્યાયિકાઓ સાંભળી નથી—તેનાથી વેદ બહીએ છે કે રખેને એ મારો ધાત કરે.” માટે ઇતિહાસ અને પુરાણથી તમારી પ્રતિભા જગાડશો તો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સખ્યાભાવ તમને નર અને નારાયણમાં, અર્જુન અને કૃષ્ણમાં પ્રત્યક્ષ થશે. પણ સખ્યાભાવના અધિકારી થવું સહેલું નથી. દાસ્ય પછી સખ્યાભાવ પ્રાપ્ત થાય છે—હનુમાન પછી અર્જુન આવે છે. હનુમાનની દાસ્યમક્તિ વિચારો । એણે કેવા બળથી પરમાત્માની પ્રકૃતિને રાક્ષસના બંદીખાનામાંથી છોડ્યી । દાસભાવ હસી કાઢવા જેવો નથી. ‘દાસોઽહમ્’ માંથી જન્મમરણના ફેરાનો દા કાઢી નાંખો એટલે ‘સોઽહમ્’ થઈ જરે. એ કહેવું ખરૂં છે—પણ સારા રમનારા તો દાથી જરા પણ ગમરાતા નથી—દામાં જ આનન્દ માને છે. દાસ્યમાં જે સમાન પ્રેમની ન્યૂનતા છે તે પતિ-પત્ની યાને ‘પ્રિય-પ્રિયા’ ના સંબંધમાં પૂરાય છે: બક્ત કહે છે ‘વિરહીવ વિમો પ્રિયામયં કવિવદ્યામિ મન્મથયે જગત્’ “હું વિભો । વિરહી જેમ આખું જગત્ પ્રિયામય જીવે તેમ હું આખું જગત્ તમારામય જોઈ છું.” ભગવદ્ગીતામાં અર્જુને કહેલું “પ્રિયઃ પ્રિયાવાર્હિતે દેવ સોઽહમ્” એ વચન સુવિદિત છે. આ જગત્ના સર્વ સંબંધોમાં એકતાની બાબતમાં પતિપત્ની-પ્રિયપ્રિયાતા સંબંધ જેવો એકે સંબંધ નથી. આ એકતા તે માત્ર વાણીની નહિ—પણ આપે સાંભળ્યું હશે કે ‘ટાઇનિક્’ સ્ટીમર ડૂબી તે વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓને એમનો જીવ બચાવવા માટે પતિ પાસેથી પરાણે વિખૂટી પાડીને હોડીમાં જીતરવા માંડી પણ તે ન જિતરી “They refused to be torn from their husbands.” અને પતિની સાથે જળશયન કર્યું !—આવી એકતા જીવાત્માએ પરમાત્મા સાથે કરવી જોઈએ. હજી પણ આમાં કોઈ બેદાબ જણતો હોય તો તે નિવારવા શ્રુતિ બે ત્રણ શબ્દોમાં કહે છે કે “તત્ત્વમસિ”=“તે હું

છે. આ કરતાં જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતા વધારે દૂકામાં દર્શાવતી નથી. આ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સંબન્ધની ભૂમિકામાં સર્વોપરિ છે—સર્વ પ્રાસાદનું શિખર છે. પણ આ સર્વ રૂપકો તમે કહેશો કે મનુષ્યનાં (‘anthropomorphic’) છે. આપણું શું મનુષ્યનું (‘anthropomorphic’) નથી? મનુષ્યનું તે મનુષ્યનું હોય એમાં શી નવાઈ? પણ એ રૂપકો મનુષ્યનાં છે, અને તેથી તે તત્ત્વને પૂરેપૂરું નિરૂપી શકતાં નથી એ પણ સાથે જ સ્વીકારવું પડે છે. ફરતારને જગન્ દીસે છે તે કરતાં મનુષ્યને જુદું જ દીસે છે, અને મનુષ્યમાં પણ સર્વને એકસરખું દીસતું નથી—અને મનુષ્ય પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદા સમજે છે એટલે પોતાનાં સધળાં રૂપકોનો નિષેધ કરીને ‘નેતિ નેતિ’ એ નહિ એ નહિ’ એમ કહે છે. અને શંકરાચાર્ય પણ—

“ ન ચૈકં તદન્યદ્દિતીયં કુતઃ સ્યાત્

ન વા કેવલત્વં ન ચાકેવલત્વમ્ ।

ન શૂન્યં ન ચાશૂન્યદ્દેતકત્વાત્

કયં સર્વવેદાન્તસિદ્ધં વ્રવામિ । ”

એમ એ અવાજનસંગોચર તત્ત્વ પરવે મૈત્ર ધારણ કરવું ઉચિત ધારે છે. છતાં શંકરાચાર્ય પોતાના અન્યોમાં જુદે જુદે સ્થળે જ રૂપકો વાપર્યાં છે તે પકડી લઈ એમાંથી શંકરાચાર્યના પછીના વખતમાં કેટલાક વાદો ઉત્પન્ન થયા છે. એ વાદો વસ્તુતઃ શાંકરસિદ્ધાન્ત કરતાં અધિક નથી. રોકેટ (હવાઈ) આકાશમાં ચડીને ફાટે અને એમાંથી રાતા લીલા પીળા અનેક તારાઓ નીકળે તેમ ‘તત્ત્વમસિ’ના શાંકરસિદ્ધાન્તમાંથી એ વાદો નીકળ્યા છે. એનું હું આપને યોગ્ય દિગ્દર્શન કરાવું. કેટલાક કહે છે—જેમ એક સૂર્ય કે ચન્દ્રનાં અનેક જળાશયમાં પ્રતિબિમ્બ પડી એ અનેક દેખાય છે તેમ એક પરમાત્મા અનેક રૂપે દેખાય છે. આ બિમ્બપ્રતિબિમ્બવાદ. પણ આ રૂપક શબ્દસઃ લઈ બીજા પૂછે છે કે—ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ કેવું? જડનું જડમાં પ્રતિબિમ્બ પડે; મોર-મોરનું ચાટલામાં પ્રતિબિમ્બ પડે; પણ આત્માનું શી રીતે પડે? માટે કેટલાક બીજું રૂપક આપી કહે છે કે જેમ આકાશ એક અખંડ વસ્તુ છે, પણ આ ચાર દિવાલો વચ્ચેનું આકાશ તે આ ચોરડીનું કહેવાય અને પેલી ચાર દિવાલો વચ્ચેનું પેલી ચોરડીનું કહેવાય—તેમ જુદા જુદા અવસ્થાઓને લઈ એક આકાશ અનેક કહેવાય છે. પણ આમાં પણ અવસ્થાઓની અવસ્થાઓની ભિન્નતા અને એકતા આવે છે. કેટલાક જીવાત્મા પરમાત્માનો સંબન્ધ ‘કર્ણુરાધેય’ વગેરે દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે: સિંહનું બચ્ચું શિયાળવામાં બળી જઈ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી બેસે, કે રાજકુમાર બીલોમાં ઊછરી પોતાને બીલ જ માણે, કે પૃથ્વીનો પુત્ર કર્ણ પોતાને રાધાપુત્ર માણે—તેમ જીવાત્મા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ પરમાત્મ-સ્વરૂપ ભૂલી માયાનો અવિદ્યાનો જીવ બની રહે છે. આ વાદમાં પણ સિંહ અને શિયાળ, રાજા અને બીલ, પૃથ્વી અને રાધા—એટલું દૈત આવે છે જ. આ દૈતાપસિત્તે શાંકરવેદાન્તની ખામી રૂપે ન મૂકતાં—એમાંથી સાર એ લેવો જોઈએ કે મનુષ્યનાં સધળાં રૂપક પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ અને એનો આપણી સાથેનો સંબન્ધ દર્શાવવાને અસમર્થ છે. અને એ જ શાંકર-વેદાન્ત કહેવા માગે છે.

આ પ્રમાણે દૂકામાં શંકરાચાર્યનો બહુ જગન્ અને જીવ સંબન્ધી—અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનની

જ્યેષ્ઠ મહાપદાર્થો સંબન્ધી—નિર્ણય છે. હવે આ વસ્તુસ્થિતિ અનુભવમાં શી રીતે બિતારવી, એનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે કરવો એ સંબન્ધી શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત હું તમારી સમક્ષ મૂકું છું. શંકરાચાર્ય જ્ઞાન યદી મોક્ષ માને છે, પણ એ જ્ઞાન શુષ્ક તર્ક નહિ, તેમ સાંખ્યનો પ્રકૃતિ-પુરુષનો વિવેક માત્ર પણ નહિ, પણ સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય સાથે એકતાનો અનુભવ. આ અનુભવ પામવા માટે પ્રાણાયામાદિ અષ્ટાંગ યોગ સાધન નથી. યોગશાસ્ત્રના ઈશ્વર જગત્ અને જીવ સંબન્ધી વિચારોનું શંકરાચાર્ય વેદાન્તસૂત્રકારને અનુસરી “એતેન યોગ પ્રવૃત્તઃ” એ સૂત્રના ભાષ્યમાં ખંડન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ ‘અપરોક્ષાનુભૂતિ’માં અષ્ટાંગ યોગનું ખંડન કરતાં પોતે સ્પષ્ટ કહે છે કે “અજ્ઞાનાં ઘ્રાણયોનમ્” — “નાક દ્વારીને બેઠવું એ તો અજ્ઞાનીની રીત છે.” વળી નાક ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપવાથી બ્રહ્મધ્યાન થાય છે એમ માનનારાના ખંડનમાં પોતે કહે છે કે

“દર્ષિ જ્ઞાનમર્પી કૃત્વા પश्यેદ્ બ્રહ્મમયં જગત્

સા દૃષ્ટિઃ પરમોદારા ન નાસાગ્રાવલોકિની”

== “જ્ઞાનમય દૃષ્ટિ કરી સમગ્ર બ્રહ્મમય બેઠવું—આ પદમ ઉદાર દૃષ્ટિ છે; નાકની આશ્વી ભેગા કરવાથી કૃષ્ણ નથી.” એ જ પ્રમાણે ખરો રેચક અને પૂરક તે પ્રપંચનો નિગેધ કરી સર્વત્ર પરમાત્માને ભરવો એ જ છે—જોગ્યા નીચા શ્વાસ લેવા છત્યાદિ નથી. આ શ્વાસ લેવાથી શારીરિક લાભ ગમે તે હો, યોગશાસ્ત્રનો વિષય ભલે રસિક અને જાણુવા શોધવા લાયક હો—પણ શંકરસિદ્ધાન્તમાં તો બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે આ યોગનો સ્પષ્ટ નિગેધ છે એ હું આપને જણાવું છું.

શંકરાચાર્ય પ્રમાણે આ અનુભવ પામવા માટે પ્રથમ અતુરંગ અધિકાર પ્રાપ્તકરેલો હોવો જોઈએ. તે (૧) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક; (૨) ઇહામુત્રાર્થેકલ્પભોગવિગ્રાગ; (૩) રામ દમ ઉપરતિ તિતિક્ષા થતા સમાધાન એ પરસાધનસંપન્ન અને (૪) સુમુહુત્વ. આ ચાર અંગો ગમે તેમ લાઇને ગણાવ્યાં છે એમ નથી. એની પ્રકારરચનામાં માનસશાસ્ત્રનું ઊંડું અવલોકન રહ્યું છે. પરમાત્મા તે જીવાત્માની અમુક ગતિથી અનુભવી શકાય છે એમ નથી; એને અનુભવવા માટે અખંડ આત્મા જોઈએ; અને એ આત્મામાં ‘Intellect,’ ‘Emotion,’ ‘Moral Will’ અને ‘Religious Sense’ એ ચાર વાનાં આવે છે. અને એ જ ચાર ક્રમ વાર ઉપરના અધિકાર વિભાગમાં સમાએલાં છે. એક તો નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુને એક બીજાથી જુદી ઓળખવી જોઈએ (વિવેક). બન્નેમાં કષ્ટ ખરીદવા ગએલો માણસ લીલા પીળા પણ કાચા એવા રંગથી મોહી જાય, અગર તો કાંજ ચઢાવેલો કડકડતો પણ કોહેલો એવો માલ લાઇને ઘેર આવે, તો તેને તમે કેવો કહેશો ? સંસારના પતંગીઆ રંગથી મોહી જઈ, ખરી વસ્તુને—પરમાત્માને—શુભાવી બેસનાર, મનુષ્ય આ કરતાં સહસ્રગણો મૂર્ખ છે. માટે આ બાબતમાં ખરી સારમાહી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી એ પહેલી જરૂરિયાત છે. તે સાથે બીજી બાબત તે વૈરાગ્ય છે. એ વૈરાગ્ય તે આ લોકનાં તેમ જ પરલોકનાં સુખ ભોગવવા પ્રત્યેનો. કેટલાક કહેશે કે અત્યારે હિન્દુસ્થાનને વૈરાગ્યની જરૂર છે ? તો તેએને પૂર્ણ આચ્છાદ્ય આપણે ઉત્તર આપીશું કે—એટલું વૈરાગ્યની જરૂર છે, શું આપણા દાકતરો વહીવેલો અધ્યાપકો વગેરે દેશોપદેશક અને દેશસેવક વર્ગમાં વૈરાગ્યની ખામી અનેક સારાં કૃત્યો કરવામાં આરો નથી આવતી ? શું જોખણે અને પરાંજળેની આપણને જરૂર નથી ? સુખની ઇચ્છાનો ત્યાગ—એની કર્તવ્ય કરવામાં પગલે પગલે જરૂર પડે છે, અને એ જ વૈરાગ્ય છે. વળી, આ લોકનાં સુખ સાથે

પરલોકનાં સુખ પણ ત્યજવાનો અત્રે ઉપદેશ કરેલો છે. કારણ કે પરલોકમાં સુખ પામવાની આશાએ આ લોકનાં સુખ ત્યજવાં એ તો માત્ર વહિગ્રસ્તિ છે. એવી આશાએ યત્ન કરનારાઓમાં નિર્દયતા સ્વાર્થ વગેરે ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ કેવી પ્રવર્તતી હતી એ બુદ્ધ ભગવાને સારી રીતે જોયું હતું, અને તેથી તેમણે સ્વાર્થવૃત્તિનું બીજ ને અહંભાવ (આત્મવાદ) તેનો ઉચ્ચરવે નિરોધ કર્યો હતો. વૈરાગ્ય સાથે શમ દમોદિ સાધનસંપત્તિ પણ જોઈએ. અન્તરૂમાંથી વિષયવાસના છોડી દેવી (શમ); બાહ્ય વૃત્તિને દબાવવી (દમ); વિષય તરફથી વૃત્તિને તદ્દન વાળી દેવી (ઉપરમ); દુઃખ સહન કરવાં પડે તો તે આત્મભગથી સહન કરવાં (તિતિક્ષા); વેદે 'તત્ત્વમસિ' 'દેવદામ્યમિદં સર્વમ્' આદિ વાક્યોમાં ને ઉત્તત અને ઉદાર ભાવના પ્રતિપાદન કરી છે તે ખરી છે, અને એ ભાવના જગત્માં પ્રવર્તવવા આચાર્યો ને જાત અનુભવથી ઉપદેશ કરે છે તે હવાઈ નથી પણ અનુભવમાં જીતારી શકાય એવું સત્ય છે એથી શ્રદ્ધા રાખવી; અને વૃત્તિ યાત્રનું પરમ લક્ષ્ય ને પરમાત્મા એનામાં ચિત્ત સ્થાપયું (સમ્માધાન)—એ છ વાનાં આ સાધનસંપત્તિમાં આવે છે. મનુષ્યના આચાર-વિચારની સઘળી ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો આ માર્ગ છે. નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિષેક કરતાં કરતાં અનિત્ય વસ્તુ ઉપરથી વૈરાગ્ય થાય છે, અને એ વૈરાગ્યમાંથી આ છ સાધનોનું સેવન શરૂ થાય છે. પણ એ સર્વની પાછળ અધિકારનું ચોરું અંગ ને સુમુક્તિવ તે જોઈએ. એ સુમુક્તિવ તે સંસારમાંથી છૂટવાની તીવ્ર વૃત્તિ છે—એ ધર્મમાત્રનું અન્તસ્તત્ત્વ છે. એક માણસના વાળ સળગ્યા હોય અને તે જેમ જળાશયમાં પડવા દોડે, તેમ સંસારની અનિદ્રતાનું તીવ્ર જ્ઞાન પામી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા તલપયું જોઈએ. આવી વૃત્તિ જોતામાં ઉદય પામી નથી તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી નથી.

આમ ટૂંકમાં મેં આપને શંકરાચાર્યનો તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત, અને એ સિદ્ધાન્તનો અનુભવ પામવા માટે જોઈતી અધિકારસામગ્રી નિરૂપણ કરી. હવે શંકરાચાર્યના ઉપદેશ સમન્વે આપણા સામાન્ય લોકમાં કેટલીક ભ્રાન્તિઓ પ્રવર્તે છે. તે વિશે થોડુંક કહી માઈ ભાષણ સમાપ્ત કરીશ. શંકરાચાર્ય સંખ-વે સામાન્ય જનોમાં એક એવી માન્યતા છે કે એમણે જોદ્ધાનું અને જૈનોનું ખંડન કરી વૈદિક વર્ણશ્રમધર્મ કરી રચાવેલા

કેટલીક ભ્રાન્તિઓ. શંકરાચાર્યના ગ્રન્થો જોશે અગર એમના જીવનની હકીકત વાંચશે—

તો તમને જણાશે કે આ માન્યતા ખરી નથી. વર્ણશ્રમધર્મ ઘટ છે કે અનિષ્ટ એ આમાં સવાલ નથી; તેમ હિન્દુ ધર્મનું એને આવશ્યક અંગ માનવું કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ જુદો છે; તેમ શંકરાચાર્ય વર્ણશ્રમ ધર્મના દુષ્કર્મનું હતા એમ કહેવાનું પણ માઈ તાત્પર્ય નથી. મારો આગ્રહ એટલો જ છે કે શંકરાચાર્યના ઉપદેશનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા બેસવું ત્યારે હિન્દુ ધર્મના સામાન્ય વિચારો કે આપણા પોતાના પક્ષપાતો એમાં જોળવી દેવા નહિ—પણ યથાસ્થિત ને જોવું જણાય તે તેવું સ્વીકારવું; અને એ રીતે જોતાં તમને જણાશે કે શંકરાચાર્યના જીવનનો અને ઉપદેશનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જોદ્ધા અને જૈનોનું ખંડન કરવાનો ન હતો. પણ હિન્દુ ધર્મને જ અન્તરૂમાંથી સુધારવા પોતે પ્રયત્ન થયા હતા. એમને જણાયું કે હિન્દુ ધર્મ પ્રાચીન ઉપનિષદધર્મમાં ચળી અસંખ્ય દેવતાની ઉપાસનામાં ગૂંચાઈ ગયો હતો, અને એને અંગે કર્મકાંડની જાળ પણ એમાં પુષ્કળ મયરાઈ ગઈ હતી, તેથી એમણે સર્વત્ર એક પરમાત્મા જ ઉપાસ્ય છે જોનાં શિવ વિષ્ણુ આદિ માત્ર નામ જ છે એમ ખતાવ્યું, તથા કર્મકાંડનું બહુ જોસથી અને આગ્રહથી ખંડન કર્યું. શંકરાચાર્યનાં બાળ્યો

જિઘાસીને જોશો તો એક વાત તમારી નજર ખેંચાવિના નહિ રહે તે એ કે કર્મમાર્ગના ખંડન માટે એમણે પાનાં ને પાનાં લખ્યાં છે—ધણા અર્થો તો એ ખંડનથી જ ચાર થાય છે—અને એ કરવા માટે એમનો જેવો આગ્રહ દાસે છે તેવો ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય સિદ્ધાન્તના ખંડન માટે દેખાય છે. શંકરાચાર્ય જ્ઞાનથી જ પરમાર્થસિદ્ધિ માને છે, અને તે એટલે સુધી કે જ્ઞાન-કર્મ સમુચ્ચયવાદ એટલે કે જ્ઞાન અને કર્મ ઉભય મળીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ વાદ જે રામાનુજચાર્યને ગ્રાહ્ય છે તે શંકરાચાર્યને ગ્રાહ્ય નથી. એ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે કર્મ અને જ્ઞાન અંધારા અને અજવાળા જેટલાં એક બીજા છે વિરુદ્ધ છે: વસ્તુ જોવી હોય તો દીવો જોઈએ, કોડીઆમાં અંધાઈ ભરીને ફરીએ તો તેથી વસ્તુ ન જડે. કેટલાક જનો એમ માનતા જણાય છે કે કર્મ વડે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને એ રીતે કર્મ એ આવશ્યક સાધન છે. આ બાબત પણ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત ચોખ્ખો છે. જહાજમાનના અધિકારીમાં નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક આદિ સામગ્રી હોય તો બસ—એ પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વે એ માણસે કર્મ કરવાં જ જોઈએ અગર તો કર્મભીમાંસા કરવી જ જોઈએ એમ કાંઈ નથી—અર્થાત્ અધિકારસામગ્રી ઉપર જ એમનો ભાર છે એ પૂર્વે કર્મ છે કે નહિ એ જોવાનું નથી. તમે પૂછશો કે સામાન્ય મનુષ્યને નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્મની અપેક્ષા નથી ? આનો ઉત્તર કે બધાં કર્મોની નથી. જેટલાં અને જેવાં કર્મ એ વિવેક ઉત્પન્ન કરવામાં અનુકૂળ થાય તેટલાં જ અને તેવાં જ કર્મો રાખવાં, ખીજાં ત્યજી દેવાં. અર્થાત્ જે મનુષ્યજીવનનું લક્ષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન છે તો તે તરફ અદ્વિતિય પ્રયાણ કરવું જોઈએ. અને તે માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો તે કરવાં; પણ હમેશાં તપાસતા રહેવું કે આ કર્મ વિવેકાદિ શુભો ઉપજાવવામાં અનુકૂળ થાય છે કે કેમ ? આ રીતે તપાસશો તો ધણાં કર્મો, જેનો શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને નામે આજ્ઞાકાન્ત બગાડ કરવામાં આવે છે, તે નકામાં જણાઈ ખરી જશે. શંકરાચાર્ય સાધનત્રયચક્રમાં ‘કર્મ સન્નિવૃત્તતામ’ એમ કહે છે, પણ એ સન્નિવૃત્ત જરા ખારીકીથી સમજવા યત્ન કરવાનો છે. એનો અર્થ—કર્મ કરો એમ નહિ, પણ કર્મ સારી રીતે કરો. કર્મ સારી રીતે કર્યાં કરારે કહેવાય ? એ વડે પરમાત્માની પૂજા થાય તથા નિષ્કામ રીતે એ કરવામાં આવે ત્યારે. માટે શંકરાચાર્ય કહે છે કે “તેજસસ્વ વિષોયતાંમર્ષચિત્તઃ વામ્યે મતિસત્યગ્યતામ્”—અર્થાત્ દરેક કર્મ કરવું તે નિષ્કામ બુદ્ધિથી; એટલું જ નહિ, પણ એ અમુક કર્મ કરવાથી પરમાત્માનું પૂજન થાય છે કે કેમ એ પણ જોતા રહેવું. આ બે કસોટી તમારું કર્મને હમેશાં લગાડ્યા કરશે—તો ધણાં કર્મો, જુદા હલાન્યાથી એમાં સૂકાં પાંદડાં ખરી પડે છે એમ, ખરી પડશે, અને જુદાનું જીવન વધારે રસભય તાનું અને જોરદાર થશે. વળી કર્મ કરવાથી આપણી પાપવૃત્તિ ઓછી થતી આવે છે કે કેમ એ ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખવી. કારણ કે એ કર્મ કરવાનો ઉદ્દેશ—“વાયોઃ પરિપૂર્યતામ.” એ હોવો જોઈએ. આ સર્વનો સાર એ કે કર્મના આપણે બે વર્ગ પાડીએ: અન્તરંગ અને બહિરંગ—તો અન્તરંગ કર્મ જ કામનાં છે, બહિરંગ નહિ. અર્થાત્ જે કર્મનો વિવેકાદિ સાથે અન્તરંગ સંબન્ધ સમજાતો હોય તે કરવાથી જ લાભ છે: જેમકે બ્રાહ્મણનાં નિત્ય કર્મમાં મુખ્ય બ્રહ્મયજ્ઞ. આ કર્મમાં નિત્ય ધર્મગ્રન્થોનું અવશેષકન કરવાનો વિધિ રહેલો છે. એ અવશેષકનથી બુદ્ધિ બેઠે છે, આત્મવસ્તુનો મહિમા સમજાય છે, એના સાક્ષાત્કારનાં સાધન સૂત્રે છે—એમ અનેક રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં એ ઉપદારક થાય છે. અને દિવસે દિવસે કર્મ ઓછાં કરવા તરફ જ દૃષ્ટિ રાખવી—‘વાયઃપરિપૂર્યતામ’ એ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત નથી. તે જ પ્રમાણે—આપણું શાસ્ત્રોની ચાર આગ્રમની વ્યવસ્થા વખાણવાની આપણને પૂર્ણ છટ છે, પરંતુ બ્યારે શંકરાચાર્ય શું માને છે એ પ્રશ્ન હોય ત્યારે તો જેવું દેખાય તેવું જ કહેવું કે—‘માત્રમા-

દાશમં ગચ્છેત્' એક આશ્રમ પછી બીજો આશ્રમ એમ ચારે આશ્રમ એક પછી એક સ્વીકારવા એ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત નથી: 'વદદોવ વિરજેત્ તદદોવ પ્રમજેત્'—'જે ધડીએ વૈરાગ્ય થાય—ખરે વૈરાગ્ય થાય—તે ધડીએ જ સંન્યાસ લઈ ધરમાંથી નીકળી પડતું.' એવો એમનો સિદ્ધાન્ત છે. વર્ણની બાબતમાં જોઈએ તો એ દ્વિજને જ બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિકારી માને છે. પરંતુ જેમ રામાનુજાચાર્યના પંથમાં પ્રપત્તિદ્વારા અને વલ્લભાચાર્યના પંથમાં પુષ્ટિદ્વારા સર્વ વર્ણને પરમાત્માનાં દ્વાર ઊધડે છે, તેમ શંકરાચાર્યના જીવનમાં મનીષાપર્યયકનો પ્રસંગ પણ વર્ણબેદની પાર જઈ પરમાત્માની એકતા અનુભવવાનો ભોધ કરે છે. એક વખત શંકર ભગવાન નદીએ ન્હાઈને આવતા હતા, રસ્તામાં દેડ મળ્યો—એને એમણે કહ્યું કે 'ખસ, ખસ.' સારે દેડે ઉત્તર દીધો: "બ્રહ્મવાદમયમથવા ચૈતન્યમેવ ચૈતન્યાત્ દ્વિજયર દૂરીકર્ત્વં વાછસિ કિં બ્રૂહિ ગચ્છ ગચ્છેતિ"—મહારાજ ! તમે મને ખસ ખસ કહો છો, પણ શું ખસેડો છો ? એ તો વિચારો: તમારો દેડ પંચમહાભૂતનો છે તેવો મારો છે, અને આત્મા રૂપે પણ આપણે બંને એક જ છીએ: પછી ખસવા ખસેડવાનું ક્યાં રહ્યું ? "વિપ્રોડયં શ્વચોયમિત્યપિ મદાન્ કોડયં વિમદ્બ્રમઃ" આ બ્રાહ્મણ અને આ દેડ એ કેટલી બધી મિથ્યા સમજણ ! હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના અન્ય પ્રમાણથી આપને જણાય કે વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા સારી છે, તો તે એકદમ ત્યજ દો એમ ઉપદેશ કરવા હું ઊભો નથી: પણ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તનો વિચાર ચાલતો હોય ત્યાં તો એ સિદ્ધાન્તનું મ્હોં કપી દિશા તરફ છે એ જોઈને જોવું હોય તેવું બતાવવું પડે. ભાગવત કહે છે કે છેક પ્રાચીન કાળમાં માત્ર એક જ વર્ણ હતો. ધણી ખરા પાશ્વલ વિદ્વાનો 'બ્રાહ્મણોડય મુલ્લમાસીત્' આદિ ઋગ્વેદસંહિતાનું દશમા મંડળનું વાક્ય સંહિતાના ઉત્તર કાળનું માને છે. પણ એમાં વર્ણવેલા ચાર વર્ણ વધારે પ્રાચીન હશે એમ તો લાગે છે જ. કારણ કે એ વર્ણમાંના ત્રણ વર્ણને મળતા વર્ણચતુક શબ્દો ઝંદ અવસ્થામાં મળે છે. પરંતુ બ્યારે એ વાક્ય ચાર વર્ણના ભેદનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ટાંકવામાં આવે ત્યારે એ ટાંકનારને 'ઐતદ્ધં સ્મરણ્ય આપતું પડે કે એ વાક્યવાળા સૂક્તમાં વિધિ નથી પણ માત્ર અનુવાદ છે. (વસ્તુસ્થિતિ જેની જગ્યાઈ તેવી માત્ર નોંધી છે.) અને વિધિ તો એ ભેદ ટાળી પુરુષમાં એકતા અનુભવવાનો છે. અને આ મારી કપોલકલ્પિત કલ્પના જ નથી. જે સૂક્તમાં એ વાક્ય છે એ સૂક્તનું જ સ્વરૂપ વિચારો. હજારો હાથ અને હજારો પગ, હજારો માથાં અને હજારો આંખ આપણે જોઈએ છીએ—ચાર વર્ણો પણ આપણે જોઈએ છીએ—એમાં કાંઈ નવું કહેવાનું નથી. પણ એ સર્વ એક પુરુષનાં જ અંગો છે એ કેટલા યોગી જાણે છે ? અને તેથી એ જ જણાવવાનું 'અનધિગતાર્યગમક*' વૃત્તિનું તાર્ક્ય છે. આપણાં હમેશનાં કર્મોમાં પણ શાસ્ત્રકારોએ વૃત્તિની ઉદારતા ઉપજવા માટે યોગ્ય રાખી છે. "શમ્યો નમઃ શ્વપતિશ્ચો નમઃ" એ યજુર્વેદના વાક્યમાં શ્વાન અને દેડમાં જેવી પરમાત્મયુદ્ધિ ઉપદેશી છે તેવી પરમાત્મ—યુદ્ધિ રાખીને, વૈશ્વદેવ કર્મમાં શ્વાન અને શ્વપચને નિલ અન્નદાન કરવામાં આવે, તો તિરસ્કારવૃત્તિ ધીમે ધીમે વિલય પામી એમાં પરમાત્મયુદ્ધિ ઉપજે. પણ હાલ કેટલા યોગી જનો સમજીને કર્મ કરે છે ! હાલ કેટલા યોગી જનો નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક વગેરે સાથે પોતાનાં કર્મો સાકળે છે !

એક બીજી દિલગીરીની વાત એ છે કે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત સાથે શિવપૂજન ભરમ-રુદ્રાક્ષધારણ વગેરે વસ્તુઓ એવી જોડાઈ ગઈ છે—કે શંકરાચાર્ય તે શિવ સંપ્રદાયના આચાર્ય એમ મનાઈ બેઠું છે. આ બૂલ કાંઈક એમના નામ ઉપરથી થાય છે: શંકરાચાર્ય તે પોતે શંકરનો અવતાર છે, પણ એમણે પોતાની પૂજાનો ઉપદેશ કર્યો નથી—એમણે તો શંકર

વિષય આદિ નામથી જોળખાતા બ્રહ્મના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ દેવોને જુદા જુદા માની ને વિવિધ પન્થો ઉત્પન્ન થયા હતા—માહેશ્વરાદિક—તે સર્વનું એમણે ખંડન કર્યું છે. આ બ્રહ્મનું એક બીજું મ્હોટું કારણ એ છે કે તામિલ દેશમાં શિવ અને વિષ્ણુ ભક્તિના ઉપદેશો જુદે જુદે વખતે થયા છે, તેમાં વાસ્તવિક જ્ઞાનને અજાણે તે તે દેવના અનુયાયીઓ વચ્ચે પ્રચંડ યુદ્ધ થયાં છે, અને એ સર્વને પરિણામે હજારે શ્લોક—પરસ્પરના વિદ્વેષના—પુરાણોમાં દાખલ થઈ ગયા છે. પુરાણોની શ્લોકસંખ્યા ને જૂના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે તેની, અને હાલ ઉપલબ્ધ થતાં પુરાણોની શ્લોકસંખ્યા વચ્ચે ને બહુ ફેર જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ—જેમ નવાં નવાં તીર્થો બંધાતાં ગયાં તેમ તેમ જોનાં માહાત્મ્ય રચવા પડ્યાં અને તે પુરાણોમાં ઉમેરાયાં એ એક છે, તેમ બીજું કારણ આ વિવિધ દેવતાના અનુયાયીઓનો પોતાના મત માટે આગ્રહ અને સામાના મત માટે દ્વેષ એ પણ છે. વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય છેક ઋગ્વેદસંહિતાના સમયનું છે. પણ લાંબા વખત સુધી એની ભક્તિ મન્દ પડી જવાથી, એ જ્યારે ફરી ઊભી થઈ ત્યારે, ઇતિહાસના જ્ઞાનને અજાણે, જૂના શિવ સંપ્રદાયીઓને નવી લાગી—અને તેથી એમણે પોતાના સંપ્રદાયને ‘સ્માર્ત’—સ્મૃતિને અનુસરનારો—માન્યો, અને સામા પક્ષને પાપાંડી કહ્યો ! તે જ પ્રમાણે વિષ્ણુઓએ પણ ઋગ્વેદ યજુર્વેદ બહુ જઈ શિવસંપ્રદાયવાળાઓને બૂત-પિથાચના ઉપાસકો ગણ્યા !

આ સર્વ તામિલ દેશની લડાઈ અને તે પણ જૂના વખતની વર્તમાન સમયમાં આપણા દેશમાં શા માટે જોરથી જોઈએ ? શંકરાચાર્યની ગાદીએ બેસનારનું કર્તવ્ય આ બેમાંથી એકે પંથ સાથે ન જોડાતાં—શુદ્ધ શંકરસિદ્ધાન્ત જોની રૂપરેખા મેં આપની આગળ દોરી બતાવી—તે જગતમાં પ્રચલિત કરવાનું છે. હું શંકરાચાર્યનું ખાસ નામ લઈ છું તેનું કારણ એ છે કે આ વિષયમાં સર્વ આચાર્યો પૈકી આય શંકરાચાર્ય જોવો ઉદાર સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે તેવો બીજા કોઈ આચાર્ય કર્યો નથી, અને તેથી એમની ગાદીએ બેસનાર માથે અન્ય આચાર્યો કરતાં આ બાબતમાં અધિક કર્તવ્ય રહે છે.

અત્યારે આપણા સર્વ આચાર્યોનું કર્તવ્ય છે કે એમણે પરસ્પરના કલહ છોડી દઈ એકલા મળી આવા સઘળા એક બીજાની નિન્દાના ભાગે પુરાણો-વર્તમાન આચાર્યોનું માંથી દૂર કરવા, જનસમાજના અમુક ભાગે તો અમારો જ સંપ્રદાય કર્તવ્ય. પાળવો જોઈએ એ આગ્રહ પણ તેઓનો નિરાધાર છે, અને તે તેમણે એકત્ર મળી છોડી દેવો જોઈએ. આ વિવિધ સંપ્રદાયો બરાબર રીતે ચલાવવામાં આવે તો તે અમિશ્ર નથી. આપણા ધર્મની એ ખાસ ખૂબી છે કે આ સંપ્રદાયો કોઈ જૂજ કારણથી લડાઈ ઉત્પન્ન થઈને પડ્યા નથી—પણ એની પાછળ ધર્મ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના ઊંડા મતભેદ રહેલા હોય છે. કોઈનું માનસિક બંધારણ એનું હોય કે તેને ભક્તિ જ બહુ ગમે—તેનો અધિકાર શંકરાચાર્ય કરતાં વજ્રમાચાર્યના સંપ્રદાય માટે વિશેષ છે. કોઈનું માનસિક બંધારણ જ્ઞાન માટે—તેને શંકરસિદ્ધાન્ત વધારે અનુકૂળ પડે. માટે દરેક માણસે પોતપોતાનું માનસિક બંધારણ તપાસી તે પ્રમાણે સંપ્રદાય પસંદ કરવો જોઈએ, અને તેમ કરવાની આચાર્યો તરફથી છૂટ મળવી જોઈએ—એટલું જ નહિ પણ તેઓએ આ જ ખરી અધિકાર-અવસ્થા છે એમ સમજાવી પોતપોતાના શિષ્યોને ખરે ખર્ગે દોરવા જોઈએ. એક ક્રિત્રિસ્યન(ઓપધવેદ)ને દર્દીનું દર્દ તપાસતાં એમ લાગે કે આ કેસ સર્જન(ચાન્સ)ને લાપક

હું આ અને આ પછીનો આચાર્યોને લગતો ભાગ કાળખંડોચને લીધે ભાષણ વખતે અરપટ રહી ગયેલો તે અને વિસ્તારીને સ્પષ્ટ કર્યો છે.

છે તો, તેને એકદમ પોતાના હાથમાંથી છોડી સર્જનને તેણે સ્વાધીન કરવો જોઈએ—ઘણાં વર્ષ ઉપર યજ્ઞો આપણા મહૂમ શહેનશાહ એકવર્કનો સશ્ત્રપ્રયોગ યાદ લાવો—અને મને મારા અધ્યાપનમાં એમ જણાય કે આ વિદ્યાર્થી સાહિત્ય કે તત્ત્વગાનના વિષય કરતાં ગણિત-શાસ્ત્રને માટે વિશેષ લાયક છે તો શું મારી ફરજ નથી કે એને મારા વિષયમાંથી કાઢી ગણિતશાસ્ત્રના પ્રોફેસરને સોંપવો જોઈએ ? આવી વૃત્તિ જ્યારે આપણા આચાર્યોમાં આવશે ત્યારે જ તેઓ આપણને આચાર્ય તરીકે ખરા ઉપયોગી થશે.

આચાર્યોએ, અમારો સિદ્ધાન્ત જૂનો અને તમારો નવો, અમારો વેદાંત અને તમારો વેદબાહ્ય—ઈસાઈ આગ્રહો પણ છોડી દેવા જોઈએ. રામાનુજનાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય પછી કયા એ ખરું—પણ તેથી કોઈ એમ કહેવારો કે એમના સિદ્ધાન્ત શંકરાચાર્ય પહેલાં જાણીતા ન હતા ? રામાનુજનાર્ય કહે છે કે હું ‘બોધાયન-વૃત્તિ’ને અનુસરીને મારું વેદાન્તસૂત્રભાષ્ય લખું છું. એ વૃત્તિ અત્યારે જડતી નથી અને કદાચ કોઈ દુરાગ્રહી શાંકરવેદાન્તી એના અસ્તિત્વ વિષે શંકા પણ લે. પણ રામાનુજનાર્યનો સિદ્ધાન્ત જે ભાગવત મત એ નામે ઓળખાય છે તેનું પ્રાચીન અસ્તિત્વ ઈ. સ. ખસે ત્રણસે વર્ષ ઉપરના શિલાલેખના પૂરાવાથી સિદ્ધ છે. એ શિલાલેખ સંકર્ષણ અને વાસુદેવની ઉપાસનાની સાખ્ય પૂરે છે—એટલે હવે કોઈથી એમ કહી શકાય એમ નથી કે ભક્તિસંપ્રદાય નવો છે. મહાભારતમાં આને લગતું પ્રકરણ છે તેને ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરથી ઉત્પન્ન થએલું કહેતા, પરંતુ તેમ હવે કહી શકાય એમ નથી. તે જ પ્રમાણે વલ્લભાચાર્યનો જીવાત્મા પરમાત્માના અંશાંશિભાવનો કે “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ” નો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદમાં તથા ભગવદ્ગીતા વગેરે ખીળ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્યાં નથી મળતો ?

માટે સૌ આચાર્યોએ પરસ્પર સમભાવ રાખવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ પોતા-પોતાના સંપ્રદાયને અન્ય સંપ્રદાયની મદદથી સુધારવો જોઈએ. વર્તમાન શંકરાચાર્યોએ એવું જોઈએ કે જે સ્માર્ત કહેવાતા પોતાના અનુયાયીઓમાં આચારવિચારની સાદાઈ અને હરેલપણું છે તો નવા વૈષ્ણવ પંથોમાં ધાર્મિકતાનો ઉત્સાહ અને ભક્તિરસનું માદંવ જોવામાં આવે છે. વલ્લભાચાર્યોએ પણ ધ્યાનમાં રાખવું વધારે જોઈએ કે મળ આચાર્યના ‘સેવાના’ અને ‘સંબંધ’ સિદ્ધાન્તમાં કેટલોક ધાર્મિક કચરો ભરાઈ ગયો છે—એ ભક્તિ ગાનરહિત બની જવાનું પરિણામ છે.

સદ્ગુહરચો !—સ્વામી વિવેકાનન્દનું વચન મને અત્યારે યાદ આવે છે: એ કહે છે કે હિન્દુ ધર્મના પરસ્પરના કલહો બંધ કરવા હેતુ તો લઘાઈ બહાર લઈ જાઓ—પરદેશમાં હિન્દુ ધર્મનો ઝંડો લઈ જાઓ—એમ કરવાની સાથે જ આપણામાં એકતા આવશે. ઊંડા મનુષ્યસ્વભાવના ગાનપૂર્વક આ સલાહ અપાએલી છે. એમાંથી પ્રકૃત પ્રસંગે હું જે સાર એવવા માગું છું તે એ કે લઘાઈ માટે પરદેશ જવાની પણ જરૂર નથી—એ લઘાઈ આપણે આંજણે આવી છે. હિન્દુસ્થાનમાં નવી કેળવણીને પરિણામે પાશ્ચાત્ય દેશની વર્તમાન જમાનાની ઔદિક વૃત્તિ આપણાં બાળકોને અને યુવાનોને ધર્મવિમુખ બનાવે છે. દેશમાં એ નાસ્તિકતાનો હલો આવ્યો છે, તો સૌ આચાર્યોની ફરજ છે કે એકદમ મળી તેઓએ હિન્દુ ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જતા અટકાવવા આર્યસમાજ યત્ન કરે છે, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ કરતાં હજારગણો ખરાબ ધર્મ તે નાસ્તિકતાનો છે—એ તરફ કોઈ જોતું નથી. નાસ્તિકતા માંથી બચાવવા માટે એ ઉપર કોઈ તરફના આશ્રય કયેં ચાલે તેમ નથી. એની સામે જ્યારે અન્તરમાંથી શુદ્ધ હિન્દુ ધર્મ ખીલવશે, ત્યારે જ એ નાસ્તિકતા પ્રસરતી અટકશે. અને તે ખીલવવા માટે એક આચાર્યનો પ્રયત્ન ખસ થશે નહિ. હિન્દુ ધર્મ ગાન ભક્તિ અને કર્મ ત્રણ અંગોનો બનેલો છે—અને એ સર્વને ખીલવનાર આચાર્યોની જરૂર છે.

આમન્દશંકર આપુલાઈ દ્રુવ.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૩)

“ શું શાં ” શબ્દો.

આજ સાંજના ‘કાર્તિક’ માસના ‘વસંત’માં મારા જે લેખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા, તે રા. નરસિંહરાવના ભાષણનો જે સાર ‘સાંજ વર્તમાન’માં છપાએલો તે ઉપર તથા તેમના નિબંધ ઉપર આધાર રાખી લખવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ એ લખાયા પછી તેજ અંકમાં તેમનું આખું ભાષણ તથા પુરવણીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ, તે સંબંધે કેટલીક ખાખતો ખાસ લખવા જેવી જણાઈ, તેમ માફ લખાણ એટલું લાંબુ થઈ ગયું હતું, કે ઘણે ઠેકાણે મારે ફક્તમાં પતાવવું પડ્યું હતું. તેથી કેટલાક ખુલ્લા કરવાની જરૂર છે. લખાણ થવાનો ભય હોવાથી એક એક મુદ્દો જૂદો લેઈ કકડે કકડે વિવેચન કરવું યોગ્ય થશે.

‘ શું, શાં ’ શબ્દો વિશે રા. નરસિંહરાવે જે ઐતિહાસિક બંધારણ ઉપજાવ્યું છે, તે કેટલું ટકી શકે છે તે જોઈએ.

ચોડાં દર્શાવે લેખને કે ઉતાવળથી જે સામાન્ય સિદ્ધાંત-નિયમ-વ્યાખ્યા બાંધવામાં આવે છે, તે બહુધા અપૂર્ણ રહે છે, કે ખોટી પડે છે. એક વિદ્વાનને કોઈએ માણસની વ્યાખ્યા પુછી, સારે તે બોલી ઉઠ્યો, કે “ જે-પશુ ગ્રાણી તે માણસ ! ” પ્રશ્ન કરનાર કહે, “ જે-પશુ ગ્રાણી તો પક્ષી પણ હોય છે; ” સારે તે વિદ્વાને સુધારણા કરી કહ્યું, કે “ પાંખ વગરનું જે-પશુ ગ્રાણી તે મનુષ્ય ” ! રા. નરસિંહરાવ પણ આવી રીતે ઉતાવળે જ પોતાની વ્યાખ્યાઓ બાંધી બેસે છે. આપણે કહેવું જોઈએ, કે “ શું શાં ” મારે રા. નરસિંહરાવે દર્શાવેલ પોતાનો મત આપ્યો નથી, અને તેઓ ઘણે સ્થળે સંક્રાંતિ જણાયા છે. તેમને કહે છે, કે “ એ શબ્દ ગુજરાતીમાં પાછલા જે સૈકાની અંદર વ્યાપક રૂપે પ્રચલિત થએલો હોય એમ લાગે છે ”. વળી કહે છે, “ સત્તરમા શતકમાં એ શબ્દ ગુજરાતીમાં પૂર્ણ પ્રસિદ્ધ પામ્યો હોવા બાબત મને સમજા સ્પષ્ટ છે-મારી ભૂલ્ય હશે તો સ્વીકારતે હું અચકાઈશ નહિ-તો તે શતકનો દુહો* સંભવતઃ નથી ”. આગળ જતાં અનુમાન કાઢે છે, કે “ ૧૬મા સૈકાના આરંભમાં ‘કિયું’ ને ‘શું’ એ બે રૂપો ભાષામાં પ્રવૃત્ત હશે, અર્થાત્ ‘શું’ ગુજરાતી ભાષાનું વિશેષ તેમજ આગળ પડતું લક્ષણ બન્યું તે પ્રેમાનંદ ને તેની પછીના સૈકામાં હોવાનો સંભવ છે, ” “ પ્રેમાનંદ તથા સામળના કાવ્યોમાં ‘શું’ અને હેનાં ૨૫ ઠેર ઠેર જડે છે. ” છેવટ સંભવાનુમાન કાઢે છે, કે “ વિક્રમના ૧૬ મા શતકના આરંભમાં ‘કિયું’ એ વિશેષ પ્રચારમાં, અને ‘શું’ એ અલ્પ પ્રચારમાં હશે, અને ૧૭ મા શતકના અંત ભાગથી તે ૧૮ મા શતકમાં ‘કિયું’ પ્રચારમાં હતું, પણ તે ઓછે ભાગે-અર્થાત્ ‘કેવું’ના

* સદર દુહો પુદ વલ્લભે તેજ શતકમાં સુધિષ્ટિર વૃકોદરાખ્યાનમાં વાપર્યો છે, તે આપણે (૧) લા લેખમાં જોયું છે.

અર્થમાં અને કવચિત્ 'શું'ના અર્થમાં; અને 'શું'ના પ્રચાર વધવા માંડ્યો હતો, પરંતુ ભાષાના વિશેષક ચિહ્ન રૂપે 'શું' પ્રગટ થવાને પ્રેમાનંદ સામળના સમય પછી પચાસેક વર્ષનો ગાળો ગયો હોવો જોઈએ. આ માત્ર કલ્પનારૂપે હાલ રજૂ કરું છું." આ બધું કહેવાનું તાત્પર્ય 'શું, શાં' વાળો દોહરો ૧૭ માં શતકથી ઉતરી આવ્યો નથી એમ સાબીત કરવાનું છે. તેઓ ૧૭ માં શતકથી દોહરો ઉતરી આવ્યાનો આધાર આજે છે, તો આપણે તેમને પુછીશું, કે 'શું'ને ભાષાના વિશેષક ચિહ્ન રૂપે પ્રગટ થવાને પ્રેમાનંદ સામળના સમય પછી પચાસેક વર્ષનો ગાળો ગયો હોવો જોઈએ, તેના તેમની પાસે શા આધાર છે? સોળમાં, સત્તરમાં ને અઠારમાં શતક સંબંધી જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઐતિહાસિક સમય 'કશું'ને 'શું'ને માટે નિર્ણય કરવાનો તેઓ આધાર બતાવી શકે છે?

રા. નરસિંહરાવ પોતાના નિબંધની છેવટની કલમમાં કહે છે, કે "અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય તથા ભાષા તરફની ભક્તિમાં હું કોઇને નમતું આપું એમ નથી." એટલે પ્રાચીન સાહિત્યના સુસ્ત ભક્ત હોઇ તેઓએ તેનું પૂર્ણપણે અવલોકન કર્યું છે, તેથી તે વખતે તેઓ અજાણપણું બતાવી શકે નહીં. તેઓએ 'શું'ને માટે જુદી જુદી રીતે પણ સાવચેતીથી જે લખ્યું છે, તે બારીકીથી તપાસતાં તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા માલમ પડે છે. જો પ્રેમાનંદને સામળના કાવ્યોમાં 'શું' અને તેનાં રૂપ ઠેર ઠેર જડે છે, તો તે વખતનો વાપર "કવચિત્"—યોરો નહીં, પણ સામાન્યજ કહી શકાય.

હવે, તેમણે ઐતિહાસિક સમયનો "શું, શાં" માટે જે નિર્ણય કર્યો છે, તેની વિરુદ્ધમાં જૂના ત્રણ કવિઓના દાખલા લેઈએ, અને તેમણે જે 'શું'ના વાપર સામાન્ય રીતે કર્યો હોય એમ નીકળી આવે, તો રા. નરસિંહરાવે કરેલી સઘળી દલીલ રદ થવી જોઈએ. પ્રથમ આદિ કવિ નૃસિંહ મહેતાને લેઈએ. તેના એકજ પદમાં બ્યાર ઠેકાણે 'શું' શબ્દ આવે છે, તો એ કરતાં વિશેષક ચિહ્નવાળું રૂપ બીજું કયું જોઈએ? એ જાણીતા પદમાં "શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા ચક્રી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધેથી" માંડીને, "શું થયું ખટદર્શન સેવા ચક્રી, શું થયું વરણના ભેદ આણે" સુધીની લાગટ છ કડીઓમાં 'શું' શબ્દ બપ્પે વાર આવે છે. એ શિવાય માત્ર વાનગી તરીકે બીજાં દશ દ્વંદ્વંત એજ કવિની કવિતામાંથી નીચે આપું છું:—

૧ કામની કામ અભિલાષ કરી બોલતી,

ભૂર ગોવાળિ માંહે શું રે રમે.

૨ ગોરસ માંહે શાં રસ ગોવાળીઆ,

અધર અમૃત રસ જોને આપી.

૩ નરસૈયાનો સ્વામી ઉપર લીધા, શું કરે દુરી જન બળતારે.

૪ શા શા ભાવ ધઈ પિયુ સાથે સુદર સેજ સમારીરે.

૫ સુખની સીમા શી કહું, જ્યમ વાલો સામું જોવેર.

૬ શંભુગટડા હું શાને રાખું, પ્રોત બંધાણી પિયું શુંરે.

- ૭ શાં શાં સુખ કહુ સામળીઆનાં, નાના લાડ લગાવે છે.
૮ બેલે બંધ ન હોય નેને, તેને શુ' અનુસરિયેરે.
૯ તસ્કર લઈ છેડશે સાહિયે, જુકડા બોલાને શુ' કહીએરે.
૧૦ તિસ્કારી નણુદી પૂછે, પેલા કાનડું શુ' કાઢેરે.

હવે મારાંબાઈ લેઇએ. તેમણે રચેલા એકલા સત્યભામાના રસણુમાંજ 'શુ' શબ્દ આઠ વાર આવે છે, જુઓ:—

હવે તમારે અમ સાથે શુ' કામ જો,
એ નિર્જનને શાનો દીન રંગ જો;
યોગા દિવસમાં શુ' દીધાં મને સુખ જો,
પાણીમાં પીને રે ધર શુ' પૂછીએ,
એવાને મે'ણાં શુ' બોલો સુખ યદી,
બોળા મનની શુ' આણો છો જાંત જો;
નારી ગત શુ' સખો નારદને કહેરે,
શુ' સતભામા કુડા અદ્યવો કોધ જો.

વળી,

કામળીઆં શુ' લખિયે ગોવિંદને,
આધવ સાથે શુ' કહાવીએ.

છેવઠ ત્રીજા જૂના કવિ ભાવજીના નમુના તરીકે બાર ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે:—

- ૧ જટા મધ્ય ઝાઝી જાનવી, તપ શાનું રે આઈ.
- ૨ મન માનું મહાદેવનું તે, તું સામું શાનું બાળે.
- ૩ શંભુ વન કીડા કરે, તે ઘેર શાને આવે,
- ૪ બીલતું સુખ શુ' બોગવે.
- ૫ લાભ શો ઘેર શોક (મ) બે.
- ૬ પિયુ મારો અતુર નથી, તે શુ' જાણે બોગની રીત.
- ૭ ને રસ જોઈ ચાખ્યો નહિ, તે શુ' જાણે તેહ.
- ૮ જાઓ નંદના ગોવાળિયા, તું શૈતું માગે દાણ.
- ૯ અંચળ આળા શા કરો.
- ૧૦ સામું જોઈને ચાલિયે ધંચ, આવડો શાનો સોર.
- ૧૧ ટંદાવનની વાટમાં તમે, બલે શાને રોકો ધાટ.
- ૧૨ રાધા જો દાણુ ન આપેરે, તમારું શુ' જોર?

મને લાગે છે, કે રા. નરસિંહરાવ આટલા જૂના દાખલાથી સંતોષ માની પોતાનો મત ફેરવશે; તથાપિ જો તેમને ખીન્ન વધારે જોઈતા હશે, તો સેંકડા આપી શકશે. પોતાના નિબંધમાં તેમણે આવ્યંતર પ્રમાણો ત્રણ વર્ગમાં વહેંચ્યાં છે: (૧) નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં, (૨) ધણે અંશે નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં, અને (૩) કાંઈક સંદિગ્ધ; મતલબ કે પોતાનાં પ્રમાણોમાંથી કોઈ ખોટાં તો નથીજ, એવો અર્થ તેમાંથી નીકળે છે. ‘શું, શાં’ નું પ્રમાણ તેમણે ત્રીજા વર્ગમાં મૂક્યું હશે, તો તે કાંઈક સંદિગ્ધ છે કે ખોટુંજ છે, તેનો વિચાર વાચકવર્ગ કરી લેશે; તોપણ રા. નરસિંહરાવે કહ્યું છે, કે “મારી જૂલ હશે, તો સ્વીકારો છું અચકાઈશ નહિ,” એટલે હવે તેઓ પોતાની જૂલો મોકળે દિલે સ્વીકારે છે, કે અચકાય છે, તે જોવાનું રહે છે.

“ જા. ”

ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો.

રા. [વજ્રવલાસની યાદી અને ગૂજરાતના—વય કેળવણી ધન્યો સહજ સંસ્કાર આદિની ભિન્નતાવાળા થોડા મિત્રો પસંદ કરી એમને મોકલી, અને પોતા તરફથી એક સ્વતન્ત્ર યાદી તૈયાર કરી મોકલવા વિનંતિ કરી. એમાંથી ઘણા ખરા મિત્રોના ઉત્તર આવી ગયા છે તે પ્રથમ એ ત્રણ અંકમાં અને પ્રસિદ્ધ કરીશું, અને પછી અમારા તરફથી આ વિષયના ઉપ-સંહાર રૂપે એ મોકલ લખીશું.

તાન્ત્રી.

૧.

રા. રા. લાલશંકરભાઈ નીચેનાં નામો મોકલે છે તથા તે સાથે જણાવે ૧ ૨
“ અંગ્રેજ અમલદાર એ હિંદના વીસ ઉત્તમ પુરુષમાં ગણાય નહીં માટે તેમનાં નામ કમી કરી તે સ્થળે, રાનડે અને સર સૈયદ અહમદનાં નામ દાખલ કર્યાં છે. કાર્યપરત્રે ઉત્તમ પુરુષ જૂદા ગણાઈ શકે:—”

- ૧ કપિલ—વેદના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપનાર.
- ૨ કણ્વાદ—યાત્રિક અને ભૌતિક યજ્ઞને તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોનાર.
- ૩ પાણિનિ—સંસ્કૃત વ્યાકરણના વ્યવસ્થિત અધ્યાપક.
- ૪ વ્યાસ—“ મહાભારત ” નું મહાકાવ્ય રચનાર.
- ૫ મનુ—હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનું પુસ્તક રચનાર.
- ૬ ચરક—“ આયુર્વેદ ” રચાપક.
- ૭ બુદ્ધ—મહાન સામાજિક સુધારક અને બુદ્ધધર્મના પ્રસારક.

૮ શંકરાચાર્ય—મહાન્ તત્ત્વવેત્તા અને હિંદુધર્મના પુનરુદ્ધારક.

૯ કાલિદાસ—સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શરૂપ કવિ.

૧૦ કબીર—મહાન્ ધર્મોપદેશક અને સંસારસુધારક.

૧૧ નાનક—શીખ ધર્મના આદ્ય પુરુષ.

૧૨ અકબર—ધર્મસંદિષ્ણુતાના આદર્શરૂપ રાજ્યકર્તા અને વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રના પુરંધર.

૧૩ પ્રતાપસિંહ—સ્વધર્મસરક્ષક ચાર્યગુણી રજપુત વીર.

૧૪ શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનું પ્રથમ હિંદુ રાજ્ય સ્થાપનાર.

૧૫ નાનાફ્કનવીસ—મહારાષ્ટ્રના છુટતા સ્વરાજ્યને ટકાવી રાખનાર મહાન્ મુસદ્દી.

૧૬ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે—દેશોત્કર્ષ માટે આયુધ્ય કમણુ કરનાર.

૧૭ રામરામમોહનરાય—અર્વાચીન સંસારસુધારણાનો પાપો નાંખનાર.

૧૮ સ્વામી હર્માનંદ સરસ્વતી—અર્વાચીન સુધારણા પ્રમાણે વેદધર્મના ઉપદેશક.

૧૯ સર ભૈયદ અહમદ—અલીગઢ કાલેજ સ્થાપી મુસલમાનોમાં વિદ્યાવૃદ્ધિને માટે યત્ન કરનાર.

૨૦ દાદાભાઈ નવરોગજી—રાજકીય કર્તવ્યના હિંદી આદર્શ.

લાલશંકર ઉમીયાશંકર.

૨.

રા. રા. હરગોવિન્દદાસ હાંટાવાળા “હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશમાં હજારો વર્ષના યત્ન ગણેલા મહાન પુરુષોમાંથી ૨૦ ની ચૂંટણી કરવી એ સહજ વાત નથી” એમ કહી નીચે પ્રમાણે યાદી મોકલે છે:—

૧. પાણિનિ—સંસ્કૃત વ્યાકરણના વ્યવસ્થિત આધ્યાપક.

૨. વ્યાસ—મહાભારત રચનાર.

૩. મનુ—હિંદુ ધર્મધાત્ર રચનાર.

૪. ચરક—આયુર્વેદસ્થાપક.

૫. ભાસ્કરાચાર્ય—ખગોળવેત્તા.

૬. બુદ્ધ—બુદ્ધ ધર્મના સ્થાપક.

૭. શંકરાચાર્ય—મહાન્ તત્ત્વવેત્તા અને હિંદુ ધર્મના પુનરુદ્ધારક.

૮. કાલિદાસ—સંસ્કૃતના મહાન્ કવિ.

૯. વિક્રમ—પરદુઃખમંજન શક વર્તવનાર રાજા.

૧૦. બોજ—વિદ્યાનો આશ્રયદાતા રાજા.

૧૧. કખીર—મહાન્ ધર્મોપદેશક અને સંસારસુધારક.
૧૨. નાનક—શીખ ધર્મનો સ્થાપક.
૧૩. અકબર—સર્વ ધર્મને માન આપનાર, પરાક્રમી, અને રાજ્યવ્યવસ્થા સુધારનાર.
૧૪. પ્રતાપસિંહ—સ્વધર્મસંરક્ષક ટેકાણો રજપૂત વીર.
૧૫. શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનું હિંદુ રાજ્ય સ્થાપનાર.
૧૬. સિદ્ધરાજ—ગુજરાતના રાજ્યની કીર્તિ વધારનાર પરાક્રમી રાજા.
૧૭. ચાંદબીબી—અતિ શૂરવીર રાણી.
૧૮. રાજા રામમોહનરાય—અર્વાચીન સંસારસુધારણાનો પાપો નાખનાર.
૧૯. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી—આર્ય સમાજના સ્થાપક ને સુધારક.
૨૦. દાદાભાઈ નવરોજી—રાજકીય કર્તવ્યના હિંદી આદર્શ.

હરગોવિંદ હારકાંદાસ કાંટાવાસી.

૩.

૨૧. ૨૨. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી—રા. વિજયલાલની માદીના નંબર ૨-૬-૧૭ માં ફેરફાર કરીને નીચે પ્રમાણે નામો આપે છે:—

- ૧ કપિલ—વેદના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપનાર,
- ૨ કૃષ્ણ—આદર્શ મનુષ્ય.
- ૩ પાણિનિ—સંસ્કૃત વ્યાકરણના વ્યવસ્થિત અધ્યાપક.
- ૪ વ્યાસ—“ મહાભારત ” નું મહાકાવ્ય રચનાર.
- ૫ મનુ—હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનું પુસ્તક રચનાર.
- ૬ ચરક—“ આયુર્વેદ ” સ્થાપક.
- ૭ જુહ—મહાન્ સામાજિક સુધારક અને જુદ્ધધર્મના પ્રસારક.
- ૮ શંકરાચાર્ય—મહાન્ તત્ત્વવેત્તા અને હિંદુ ધર્મના પુનરુદ્ધારક.
- ૯ કાલિદાસ—સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શરૂપ કવિ.

- ૧૦ કખીર—મહાન્ ધર્મોપદેશક અને સંસારસુધારક.
- ૧૧ નાનક—શીખ ધર્મના આદ્ય પુરુષ.
- ૧૨ અકબર—ધર્મસહિષ્ણુતાના આદર્શરૂપ રાજ્યકર્તા અને વ્યવસ્થિત રાજ્યપ્રતંત્રના પુરંધર.
- ૧૩ પ્રતાપસિંહ—સ્વધર્મસંરક્ષક શૌર્યગુણી રજપૂત વીર.
- ૧૪ શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનું પ્રચંડ હિંદુ રાજ્ય સ્થાપનાર.
- ૧૫ નાના ફકરનેવીસ—મહારાષ્ટ્રના તુટતા સ્વરાજ્યને ટકાવી રાખનાર મહાન્ મુસદ્દી.

- ૧૬ જગદ્ગુણ—દુકાળની આફત મટાડવા પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેનાર.
 ૧૭ પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર—વિધવાવિવાહનો પાથો નાખનાર.
 ૧૮ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી—અર્વાચીન સુધારણા પ્રમાણે વેદધર્મના ઉપદેશક.
 ૧૯ લોર્ડ રીપન—હિંદમાં સ્વરાજ્ય બાવનાને ઉત્સાહિત કરનાર.
 ૨૦ શાંભાઈ નવરોજી—રાજકીય કર્તવ્યના હિંદી આદર્શ.

મુબઈ.
 તા. ૧-૪-૧૯૧૨ }

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

૪.

રા. રા. રણછોડલાલ વૃન્દાવનદાસ પટવારી નીચે પ્રમાણે નામ મોકલે છે:—

૧ વેદવ્યાસ.	૧૧ અકબર.
૨ મનુ.	૧૨ અશોક.
૩ કપિલ.	૧૩ પ્રતાપ.
૪ પાણિનિ.	૧૪ શીવાજી.
૫ ચરક.	૧૫ લોર્ડ રીપન,
૬ ક્રુદ્ધ.	૧૬ મોહનદાસ ગાંધી.
૭ શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય.	૧૭ દયારામ કવિ.
૮ શ્રી રામાનુજાચાર્ય.	૧૮ નારદ.
૯ શ્રી વલ્લભાચાર્ય.	૧૯ રાડોડ અજીતસિંહજી.
૧૦ કાલિદાસ.	૨૦ ઋષભદેવ.

પટવારી રણછોડલાલ.

૫.

રા. રા. તનમુખરામ—“લોર્ડ રીપનાદિ કેટલાએકની ગણુના ભારતવાસીમાં ચર્ચાશકે તેમ જણાતું નથી અને રામરામમોહનરાય આદિ કેટલાએક નામે મનુ આદિ જવાની પંક્તિમાં ગણાવા યોગ્ય લાગતા નથી. તેથી મહાન પુરુષોની ગણુનામાં સાધેનાં દસ નામે યોગ્ય ધાર્દ્રું એમ લખી નીચેનાં દસ નામે જ મોકલે છે:—

- ૧ શ્રી વાલ્મીકિ—ઉત્તમોત્તમ ચેતન-અચેતન સૃષ્ટિના ચિત્રકાર.
- ૨ શ્રી રામચંદ્ર—ઉત્તમોત્તમ રાજા.
- ૩ શ્રી કૃષ્ણ—ઉત્તમોત્તમ પુરુષ.
- ૪ શ્રી વ્યાસ—ઉત્તમોત્તમ પુરુષાર્થવ્યવસ્થાપક.

- ૫ શ્રી પાણિનિ—ઉત્તમોત્તમ વાણીવ્યવસ્થાપક.
 ૬ શ્રી મનુ—ઉત્તમોત્તમ ધર્મવ્યવસ્થાપક.
 ૭ શ્રી ચરક—ઉત્તમોત્તમ આયુર્વેદવ્યવસ્થાપક.
 ૮ શ્રી શંકરાચાર્ય—ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકાશક.
 ૯ શ્રી કાલિદાસ—ઉત્તમોત્તમ મહાકવિ.
 ૧૦ શ્રી પ્રતાપ—ઉત્તમોત્તમ વીર.

તનુસુખરામ. મ. ત્રિપાઠી.

૬.

૨૧. ૨૧. જોડાલાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ નીચેનાં નામો મોકલે છે:—

૧. વૈવસ્વત મનુ—હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રણેતા.
૨. શ્રી રામચંદ્ર—ધર્મસંસ્થાપક રાજર્ષિ.
૩. શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર—સમર્થ રાજ્યનીતિજ્ઞ અને યોગનિષ્ઠ રાજર્ષિ.
૪. વ્યાસ દ્વિપાયન—વેદમંત્રોનું એકત્ર અથન કરનાર.
૫. ચારક—વૈદિકશાબ્દકોષ બનાવનાર.
૬. પાણિનિ—વૈદિક અને લૌકિક વ્યાકરણનાં સૂત્રો બનાવનાર.
૭. પતંજલિ—વ્યાકરણસૂત્ર ઉપર મહાભાષ્ય રચનાર.
૮. ગૌતમ બુદ્ધ—બુદ્ધધર્મના આદ્ય સંસ્થાપક.
૯. અશોક—બુદ્ધધર્મનો વિદેશમાં પ્રચાર કરનાર.
૧૦. શંકરાચાર્ય—વેદાંતસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચનાર.
૧૧. કાલિદાસ—સંસ્કૃત કવિચિરોમણિ.
૧૨. વિક્રમ—ભારતનું દ્વિતીયકાલ હુમવાઓથી રક્ષણ કરનાર પરાપકારપરાયણ રાજર્ષિ.
૧૩. ભાસ્કરાચાર્ય—ભારતના ન્યૂટન.
૧૪. પ્રતાપસિંહ—આર્ય ધર્મનું રક્ષણ કરનાર રાજર્ષિ.
૧૫. શિવાજી—હિંદુ સ્વરાજ્યને પુનઃ સ્થાપિત કરનાર.
૧૬. રણજીતસિંહ—શીખ મહારાજ્યને સ્થાપનાર.
૧૭. સ્વામી સદાગનનંદ—દરેક વર્ણુના હિંદુઓને માટે ધર્મનાં દ્વાર ખુલાં કરનાર ધર્મનિષ્ઠ યોગી.
૧૮. દયાનંદ સરસ્વતી—પ્રાચીન વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર.
૧૯. ખંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય—અર્વાચીન સમયના મહાત્મા નવલચંચકાર.
૨૦. લાલા મુન્શીરામ—પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિના પુનરુજ્જીવન માટે હરહાર ચરકુલના સંસ્થાપક.

લી. જોડાલાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ.

૭.

શા. રા. નરસિંહરાવ નીચેના પત્ર સહવર્તમાન નામો મોકલેછે:—

‘વસન્ત’ ના તન્ત્રી,

સાહેબ,

“આ યાદીમાં વિદેહ પુરુષો જ દાખલ કર્યાં છે, જ્યાં સુધી માણસે પોતાની જીવન-યાત્રા પૂરી કરી નથી ત્યાં સુધી યોગ્યાયોગ્યતાના નિર્ણયમાં હેને દાખલ ના કરી સકાય.

દ્રક્ષા પુરુષો વિશે જ પ્રશ્ન છે. તેથી સ્ત્રીઓનાં નામ બાલક રાખવાં પડ્યાં છે. (સ્ત્રીઓ વિશે જુદો અર્થ અલાવશે તો તે પ્રસંગ જુદો થશે.)

નીચેની યાદીમાં મનુષ્યના પ્રવૃત્તિવિષયોના સ્થૂલ વિભાગ પાડી તે નીચે નામગણના કરી છે. એ ધોરણ સ્વીકાર્યાથી વિચારસરણી યોગ્ય સીટામાં ચાલી સકે.

એ વિભાગમાંથી કેટલાકની રજાએ શૂન્ય મૂકવાં પડ્યાં છે તે મહારા અગાળને લીધે જ હશે તો ખેદની વાત નથી; પરંતુ દેશના ઇતિહાસની અપૂર્ણતા અથવા તે વિભાગમાં પ્રાચીન-કાળમાં સંયક્ષનનો અભાવ એ કારણો હશે તો તો ખેદની વાત.

યાદી.

A રસિક કલાઓ—

(ક) કવિતા અને સાહિત્ય.

(૧) વાદમીક્રિ—ભરતખંડનો આદિ કાવ, અને રામનું ચરિત સાદી તથા સુંદર કવિત્વશૈલીમાં ચિરસ્મરણીય રાખનાર.

(૨) કાલિદાસ—સંસ્કૃત નાટકસાહિત્યને લલિત રસિકતા આપનાર, તેમ જ કવિતાના અન્ય પ્રદેશોમાં સમયતા અને સુંદરતાના આદર્શ પ્રગટ કરનાર કવિ.

(૩) ભવભૂતિ—સંસ્કૃત નાટકમાં હૃદયનાં ઊંડાણો સચોટ રીતે અને સુંદરતાથી આલિખીત કરનાર કવિ.

(લ)—૧ સંગીત—શાસ્ત્ર

(૪) *ભરત—સંગીતશાસ્ત્રનો આદિ સ્થાપક.

(સ) —૨—સંગીત—વિનિયોજિતકળા.

૦—૬

(ગ) —૧ નૃત્ય—શાસ્ત્ર

(૪) *ભરત—નૃત્યશાસ્ત્રનો આદિ પ્રણેતા.

(ગ) —૨—નૃત્ય—વિનિયોજિતકળા.

૦

(૫) અભિનયકળા—

૦

(ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર છે તે પ્રસક્ત વાત નથી. અભિનયની કલાના વિનિયોગમાં નટ તરીકે ઉત્તમ કોઈ નથી જાણ્યો. કલક-કન્દલનું નામ પ્રખ્યાત નટ તરીકે વાંચવામાં આવ્યું છે. પરંતુ વ્યાપક કીર્તિવાળા નટ તરીકે જણાવ્યું નથી. તેથી શૂન્ય મૂક્યું છે.)

(૬) —ચિત્રકળા—

૦ (રામ રવિવર્મા—મદ્રાસના—નું નામ મૂકી સંકાય અરું.)

(૭) શિલ્પકળા—

૦

B વિદ્યા.

(ક) વિજ્ઞાન (Physical sciences, Chemistry, &c.)

૦

ટીપ્પ:—આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં અને દર્શનોમાં atomic theory, chemistry ઇત્યાદિનાં છૂટક અને અસ્પષ્ટ અંધારણુનાં સ્વરૂપો—ખીજરૂપે—નજરે પડે છે; પરંતુ વિજ્ઞાનનું

* ભરત એ આ વિષયના લેખક તરીકે ઐતિહાસિક પુરુષ હતા એમ માની લાઇને આવવાનું છે. સંશયનો વિષય હોય, તો મને તે જ એ ગ્રન્થોનો કર્તા હોય તે ગણવો.

‡ નારદ, પ્રાચીન કાળમાં; તાનસેન, અર્ધાચીન કાળમાં અને ખીજ અનેક છે. તેથી હાલ આ વિભાગ ખાલી રાખ્યું છે.

શાસ્ત્રીય રૂપ બંધાયું જણાતું નથી, તેમ તે સૌજ્ઞના અધિકારતા રૂપે કોઈ પુરુષ નથી; તેથી આ શૂન્ય મૂક્યું છે. કણાદ અને કપિલ જેવા સમર્થ પુરુષોને વિજ્ઞાનના અધિકારતા ગણવા વાજબી નથી; હેમનો વિષય તત્ત્વજ્ઞાન જ હતો.

(૧) ખગોળશાસ્ત્ર.

(૫) ભાસ્કરાચાર્ય.

(૬) આર્યભટ્ટ.

ખગોળશાસ્ત્રના પ્રમાણભૂત આચાર્યો;

(૭) ખીન્ન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો (ભૂસ્તરવિદ્યા, ઇત્યાદિ.)

૦

C તત્ત્વજ્ઞાન.

(૭) શંકરાચાર્ય†—અદૈતમતનો સમર્થ પ્રતિપાદક અને ભરતખંડમાં પોતાના સિદ્ધાન્તોના વિજય માટે સામર્થ્યથી મથનાર.

D ધર્મ.

(૮) યુદ્ધ (શાસ્ત્રમુનિ)—દ્વિસાપ્રધાન યાત્રુ ધર્મની રહામે સખળ અને સફળ યુદ્ધ કરનાર, અને ભૂતદયાની અપૂર્વભાવના ઉપર રચાયેલો વિરાળ વ્યાપક ધર્મ પ્રવર્તાવનાર.

(૯) રાજા રામમોહનરાય—

યુદ્ધ એકેશ્વર ધર્મનો—આદ્યધર્મનો—આદિ પ્રવર્તક.

(૧૦) દયાનન્દ સરસ્વતી.

મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ સખળ યુદ્ધ ચલવી આર્યસમાજની અંર્યા પ્રવર્તાવનાર.

E ભક્તિ.

(૧૧) છુકરામ—અમૂર્ત મૂર્તિપૂજાની ભાવના પ્રત્યક્ષ કરનારો પરમ ભક્ત.

† ૭ દર્શનકારોના નામ મૂકવા જતાં વિષમતા આવશે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રધાન અને સમર્થ આચાર્યને જ પસંદ કરવો ઉચિત લાગે છે.

(૧૨) કંપીર—અમૂર્ત ઇશ્વરની અપૂર્વ બકિતનો મત સ્થાપનાર બક્ષત.

II સામાજિક સુધારો.

(૧૩) ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર—વિધવાવિવાહનો અચળ હિમાયતી,

(૧૪) મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે—અર્વાચીન સામાજિક સુધારાના સંચાલનના પાવજીવન અનન્યપરાયણ ચાલક.

III રાજધર્મ.

(૧૫) રામ (દાશરથિ)—આત્મસુખનો ત્યાગ કરી પ્રજારંજન એ જીર્ણવ્ય ગણનાર

સ્નેહં દયાં તથા સૌલ્યં યૈદિતા જાનકીમપિ ।

આરાધનાય લોકસ્ય મુશ્વનો નાસ્તિમેવ્યથા ॥

હવે ઉચ્ચ રાજધર્મની ભાવના સેવનાર, ‘રામરાજ્ય’ ની નામના મૂકી જનાર રાજા.

(૧૬) અરોહ—ભરતખંડમાં અનન્ય વિરતારવાળું સામ્રાજ્ય મેળવનાર, અને પ્રજાને ધર્મમાં પ્રવર્તાવનાર રાજા.

(૧૭) અકબર—હિન્દુ મુસલમાન તરફ સમભાવ રાખી, સર્વધર્મ તરફ ઉદાર ભાવ દર્શાવી, મુગલ રાજ્યને પ્રજાપ્રિય બનાવનાર અનન્ય વિદેશી-સ્વદેશી શહાનશાહ.

IV દેશભક્તિ અને શૂરત્વ.

(૧૮) પુરુ—(Porns.)

ત્રીક વિજેતા એલેક્ઝાન્ડર-ધ-ગ્રેટની સ્થાને નિષ્ફળ પણ દેશરક્ષણાર્થે અને પરાક્રમી યુદ્ધ કરનાર વીર.

(૧૯) રાણા પ્રતાપસિંહ.

મુગલ પ્રભાવની સ્થાને અનન્ય ટેકથી ટકી રહેનાર દેશ-ભિમાની વીર રાજા.

(૨૦) શિવાજી—

મુસલમાન સામ્રાજ્યની સ્થાને પ્રયંત્ર યુદ્ધ કરી મરાઠા રાજ્યનો પ્રભાવ સ્થાપનાર દેશભક્ત વીર.

K આર્થિક ઉત્તતિ સાધન.

○ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે—હિન્દુસ્તાનના અર્થસાધનાં તત્ત્વોનું દર્શન કરાવનાર.

L રાજકીય સંચલન—

○ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે—

આધુનિક રાજકીય ઉત્તતિના ગમ્ભીર આદર્શ ભારતવાસીઓ આગળ નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી ઉપસ્થિત કરનાર.

વાંદરા,
તા. ૨-૪-૧૨. }

આપનો,
નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

રા. સાકરલાલ અમરતલાલ દવેને પ્રગટ પત્ર.

રા. રા. ભાઈ સાકરલાલ,

આશ્વિન સં. ૧૯૬૭ ના 'વસન્ત' ના અંકદ્વારા મહારા ઉપર લખેલો ત્હમારો પત્ર પહોંચ્યો. આ પ્રકારે મહારું સન્માન કરોછો તેથી વિચક્ષણ ભાવ ઉત્પન્ન થાયછે. એ પત્રનો ઉત્તર હું પણ 'વસન્ત' ની દ્વારા જ મોકલુંછું. કારણ ઉધારું જ છે.

ત્હમારો પ્રસ્તુત પત્ર વાંચ્યા પછી પ્રથમ વૃત્તિ તો એમ જ થઈ કે ઉત્તર ના આપવો. એ પત્ર પ્રગટ થતા પહેલાં ત્હમારી સાથે મુલાકાત મદારે થઈ હતી તે પ્રસંગે મ્હં કહું પણ હવું કે ઉત્તર આપવો ના આપવો એ મહારી રુચિ ઉપર અને લેખમાં દસ્યમાન થતી વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખશે. ઉત્તર ના આપવો એમ વિચાર થવાનું ખાસ કારણ તો એ હવું કે ત્હમારા પત્રમાં ચર્ચેલા પ્રશ્નોમાંનો એક પણ પ્રશ્ન ભાગ્યે હેવો હશે કે જેનું સમાધાન મહારાં આજ સુધીનાં આ વિષયનાં લખાણોમાંથી મળી ના સકે. જોડણી સંબંધી મહારા જે મુખ્ય લેખ (ઈ. સ. ૧૮૮૮ નો એક અને ઈ. સ. ૧૯૦૫-૦૬ નો બીજો,) તથા એ જ વિષય ઉપર 'વસન્ત' માં લખાયેલા એ ત્રણ લેખો,*—વગેરે વાંચી હેનું ખરું તત્ત્વ જેણે પોતાની

* (૧) " સાહિત્ય પરિષદમાં જોડણી "—'વસન્ત' સં. ૧૯૬૧, ભાદ્રપદ.

(૨) " શુભરાત્રી જોડણી "—'વસન્ત' સં. ૧૯૬૦ ભાદ્રપદ.

(૩) " શુભરાત્રી જોડણી "—'વસન્ત' સં. ૧૯૬૧ માધ.

બુદ્ધિમાં પચાવ્યું હોય તે તો ત્હમારા જેવી શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરે એમ સંભવે નહિ. આ વિચારે મૈત્ર તરફ વૃત્તિ દોરી. —

પરંતુ મૈત્ર રાખવા માટેનાં આ કારણોની સ્થાને એક એ કારણોનું પ્રાપ્ત્ય વિજય પામ્યું. પ્રથમ તો એ કે ત્હમે નોબેલપ્રમુખના આરમ્ભમાં મ્હારી મુલાકાત લીધી તે સમયની વાતચીતથી ત્હમારા સૌજન્ય અને સદ્ભાવની છાપ મ્હારા મન ઉપર સખળ પડી હતી; અને તેથી ત્હમારા પત્રનો અનાદર કરવો મ્હને અનુચિત લાગ્યો. ખીજું કારણ એ કે ત્હમારા પ્રસ્તુત પત્રમાં “ શીખાય તેટલું શીખી લેવું ” એ શુદ્ધ હૃદયની વૃત્તિ ત્હમે દર્શાવી છે. એ ખરું કે કોષ્ટક સ્થળે “ અમુક વાત આમ જ હોવી જોઈએ એ નિઃસંશય છે ”—એ રૂપમાં ત્હમે દૃઢ સિદ્ધાન્ત દર્શાવી દીધા છે, અને તે ત્હમારી શીખવાની ઇચ્છાના વચનની જોડે સુસંગત કરાવાય એમ જણાતું નથી. પરંતુ જ્ઞાનના અદ્ભુત જ્યોતિષી આકર્ષાઈ અને તેથી અંજલિ નર્મ તે તરફ ઉત્સાહભરે ધસનાર યુવકોને સંબંધે હેવાં સાહસવગ્નો સ્વાભાવિક છે. તેથી ત્હની કીમત એ મર્્યાદાથી જ આંકતાં, ત્હમારી શુદ્ધ બુદ્ધિને અને જિજ્ઞાસુવૃત્તિને બાધ આવતો નથી એમ જ માનું છું.

આટલો ઉપોદ્ધાત કરીને ત્હમારા પત્રમાંની મહત્વની શક્તિઓનું યથામતિ સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

આ વિષયમાં પ્રથમ દ્વારમાં પેસતાં જ ત્હમને એક વિષય વિદ્ય નડે છે; અને એ કશ્પિત વિદ્યાથી ત્હમે દોઢર ખાઓ છો. સંસ્કૃત અને ત્હની પુત્રીરૂપ ભાષાઓનું જોડણીની બાબતમાં ઉચ્ચારાનુસારી (phonetic) લેખનસ્વરૂપ ત્હમને અરાગ્ય ભાસે છે. ત્હમારા આ ભ્રમનું નિરસન ‘વસન્ત’ના વિદ્વાન તન્ત્રીએ ત્હમારા પત્ર નીચેની લાંબી નોંધમાં કર્યું છે; તેથી હું ત્હની પુનરુક્તિ નહિ કરું. માત્ર મ્હારી તરફથી એક એ વાતો ઉમેરું છું. વોલ્ટર સંવેજ લેઝારનું વચન ત્હમે ઉતાર્યું છે તે લક્ષ્યભેદી ન બની વ્યર્થ નીવડ્યું છે. હું નથી ધારતો કે એ વિદ્વાન સંસ્કૃત અથવા ગુજરાતી ભાષાની જોડણીને ઉદ્દેશીને એ વચનો બોલ્યો હોય. એ વચનોનું લક્ષ્ય અંગ્રેજી ભાષાની જોડણી જ છે. અને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી (અને વિશેષતઃ સંસ્કૃત) ભાષાઓનાં જીવનરૂપ સ્વરૂપ પરસ્પર ભિન્ન હેવાં છે કે જોડણીના સંબંધમાં ઉચ્ચારાનુ-લેખનનું તત્ત્વ એકમાં પ્રવર્તવું અરાગ્ય છે તે બીજી ભાષાઓમાં તે સ્વરૂપગત અંશ જ છે. આ બેદ વિશે મ્હારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકમાં (પૃ. ૨ નામાં) ઇશારો છે,

* એ નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઉચ્ચારાનુલેખન સ્થાને અંગ્રેજી ભાષાને લાગૂ પડતા વાંધા સંસ્કૃત, ગુજરાતી, ઇલાદિ ભાષાઓને લાગૂ ના પડે એ વિચાર તન્ત્રીએ સ્વીકાર્યો છે. છતાં પ્રસ્તુત ‘વસન્ત’ના અંકના પૂંકાને છેલ્લે પાને અંગ્રેજી ભાષાને લગતા એ વાંધાઓ દર્શાવનારો ડૉ. જોનસનના વચનનો ઉતારો શા માટે મૂક્યો છે તે સમજાતું નથી. એ માટે તન્ત્રીનું પ્રયોજન જુદું જ હશે. ગમે તેમ હો, પણ પોતાની જવાબદારી દર્શાવનારી નોંધમાંનો મત જ ખરો સ્વીકાર્ય ગણ્યો હશે એમ ધારી ત્હવું જ અનુલક્ષણ મ્હં ઉપરની ચર્ચામાં કર્યું છે.

અને ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૧૯ થી ૨૪ માં સવિસ્તાર ચર્ચા કરી છે, તે તરફ તદ્દમારું લક્ષ કરી ખેંચી હેમાં દર્શાવેલાં તત્ત્વોનો નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરી બુદ્ધિમાં ઉતારવાની વિનંતિ કરું છું. આદિ એટલું જ કરું છું કે—

- (૧) ઉચ્ચારાનુલેખન યજ્ઞરાતીમાં બહુ અંશે પ્રવર્તે છે એમ જ મેં કહ્યું છે; સર્વત્ર નહિ;
- (૨) અંગ્રેજીમાં ઉચ્ચારાનુલેખનના સેવનથી વ્યુત્પત્તિદર્શનનો લોપ થઈ, હાસ્યજનક રૂપો ફક્તિત યાય એમ છે, ત્હારે તેથી વિપરીત સ્થિતિ યજ્ઞરાતીમાં છે; ત્હેમાં તો ઉચ્ચારાનુલેખનના ત્યાગથી વ્યુત્પત્તિદર્શનનો લોપ યાય છે, અને હાસ્યજનક રૂપો દરાત દે એમ છે; ઉદાહરણ:—

અંગ્રેજીમાં-know રાખ્યાથી જા, ઇલાદિ પ્રાચીન ખાખાઓના રાખ્દો જોડેનો સંબન્ધ પ્રગટ થયો; go એમ લખ્યાથી તે હુમ થયો; હાવાં અનેકાએક ઉદાહરણો મળશે. યજ્ઞરાતીમાં ' ન્દાનું, '—ને બદલે ' નાનું ' લખશે તો—મજન—છગ્—એ મૂળ જોડેનો સંબન્ધ દૃષ્ટિ-ગોચર થતો અટકશે.

- (૩) ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ યજ્ઞરાતીમાં પ્રવર્તે છે એ મત નમંદકરિ અને નવજન-રામભાઈએ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારેલો હતો; અને બીજા વિદ્વાનોએ પણ હેનું અનુસરણ કર્યું છે;

ઉચ્ચારાનુલેખનમાં હું સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો નથી, એ પ્રકારનું લેખન અશક્ય છે,— એમ ત્હમે કહેપછે. પરંતુ જમનું મૂળ એ છે કે ઉપર બતાવ્યું તેમ મેં સર્વશે એ તત્ત્વ પ્રવર્તે છે તેમ માન્યું જ નથી તે વાત ત્હમે બૂલી જાઓ. એ ચાર અપવાદ જણા માટે સામાન્ય નિયમ ' અશક્ય ' હરે એ તો નવીન જ વાત જાણી :

આ પ્રશ્નને વિશે મહારા મતનું સંક્ષિપ્ત રૂપ મેં એકવાર દર્શાવેલું ફરીથી ઉતારવું પડ્યું એમ લાગે છે:—

“ મુખ્ય ઉચ્ચાર, બીજો દરજ્જો વ્યુત્પત્તિ; એ બંને વચ્ચે બહુધા અવિરોધ; વિરોધ આવનાં ઉચ્ચારો પ્રાધાન્ય; અમુક પ્રસંગે વાજબી સગવડનો પણ આદર;—આ સર્વ મહારી શક્તિનાં વિશેષ લક્ષણ છે. ”

(“ સાહિત્યપરિષદમાં જોડણી ” ‘ વસન્ત ’

સં. ૧૯૧૧ બાદપદ પૃ. ૩૦૮.

(૨) પ્રથમ પેરા.)

હું સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો નથી એ ત્હમારા આરોપ માટે ત્હમે ઉદાહરણ ફક્ત બે પ્રકારમાં જ આપી સમ્માણ;—

- (૧) કોણુ—નાં વિમળિનમંગ વગેરેનાં રૂપોમાં હકારને બદલે ' ચિદ્;

(૨) જે-નાં હેલાં રૂપોમાં પણ હેલું ચિહ્ન;

‘જોને,’ ‘જોણે,’ ‘જોનું,’ ‘જેલું’ (કાદશં);

‘જેને,’ ‘જેનું,’ ‘જેણે,’ ‘જેલું,’—

ત્હમે તો પણ જ રૂપ બતાવ્યાંછે. પણ હું વધારે બતાવી એ સર્વનો ઉપરના બે વર્ગમાં સમાવેશ કરુંછું. અને એ પદ્ધતિથી જ ખરી પરીક્ષા થાય.

આ બાબત ખુલાસા આપતા પહેલાં એક બાબત સંતોષ બતાવ્યા વિના નથી રહેવાતું; તે એ કે આ શબ્દોમાં હકારના સ્થળનું ખરું તત્ત્વ ત્હમે સ્વીકાર્યુંછે; તે તત્ત્વ એ કે હકારનું વચણ બહુધા હમેશાં આરમ્ભ તરફ જ જવાનું છે.* (આ તત્ત્વ ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મહારા નિબંધમાં સવિસ્તર કારણો ચર્ચાને બતાવ્યું હતું. એ પુસ્તકનાં પૃ. ૧૭ થી ૨૨ જુવો.)

હવે ઉપરના અપવાદો વિશે ખુલાસા આપુંછું:—

કોને—ધત્વાદિ રૂપોમાં ‘કોને’ ધત્વાદિ હું નથી લખતો, હેલું એક કારણ એ છે કે ‘કોણે’ (કો ધાતુના આદ્યર્થ દ્વિતીયપુરુષ બહુવચનના રૂપ) જેડે બ્રમ થતો ટાળવો; વળી હેમાં હકાર વ્યુત્પત્તિસાધ્ય ન હોઈ માત્ર ઉચ્ચારના વ્યવહારને બળે પ્રક્ષિપ્તરૂપે જ આવેશોછે.

જેને—ધત્વાદિ રૂપોમાં હકાર સ્પષ્ટ રૂપે હું નથી દર્શાવતો હેલું કારણ સમજાવવાને સારું ત્હમને મહારે જરાક વાઝ્યાપારના ઊંડા પ્રદેશમાં મહારી સાથે ઉતારવા પડશે. ત્હમારી ધત્તણ છે એમ માનીને ત્હમને લઈ ચાલુંછું. મહારાં ભેડણી વિશેનાં લખાણોમાં ખારીખીથી જોશો તો જણાશે કે કહ, પહ, ધત્વાદિના ખ, ફ, ધત્વાદિ નથી થઈ જતા એ વિશેની ચર્ચામાં જકારને મહે હમેશાં ટાળીને જ વાત કરીછે. હેનો હેતુ છે. જેમ ગૂનદ્વં આવતાં ધ, થઈ જ નયછે (ઉદાહરણ—ગંધાર—ગંધાર—થેરું, ગોપૂષ—ધઉ, ગોધા—ધો—ધત્વાદિ); તેમ જ જકાર જેડે હકાર ભેળવવા જતાં ઝકાર થવાનો સંભવ સખળ છે; હેનું કારણ એમ છે કે કકાર, પકાર, ધત્વાદિમાં હકાર જેડે સ્થાન અથવા પ્રયત્નને સંબંધે ફરક હોવો આવેછે કે મહાપ્રાણ અક્ષર બની જવામાં નડતર બિલું થાયછે; પરંતુ, જેમ ગકાર જેડે તે નડતર અસ્પ-તમ હોવાથી ધકાર બની નયછે તેમ જ, જકાર અને હકાર વચ્ચે પ્રયત્નનું સામ્ય વિશેષ

* “આ શબ્દોમાં હકાર બોલાતો હોય તો તે પ્રયમના વ્યંજનમાં જ બળેશો હોવો જોઈએ;” એમ ત્હમે કહ્યોછો. બોધાયછે એ વસ્તુસ્થિતિનો અને કર્ણશક્તિનો પ્રશ્ન છે, તે વાત જુદી છે.

આ પ્રસંગે હકારનું સ્થળ પ્રથમના વ્યંજન બેચું વાજખી રીતે ત્હમે દર્શાવ્યોછો; અર્થાત્ હકાર ક્યાં સંભળાયછે તે ત્હમે અનુભવી સકોછો; છતાં “આ શબ્દોમાં હકાર બોલાતો હોય તો” એ વચનમાં ‘હોય તો’ એમ સાંકેતિક અર્થાદિ બાંધી હકારના શ્રવણને જ સંદેહ વિષય બનાવો-છો, એ બે સ્થિતિમાંની અસંગતિ જોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાયછે અને, નથી એ ચંતું. હકારનું શ્રવણ થાયછે ખરું, છતાં તે સ્વીકારતાં સંકેત—એમ કાંઈક એ અસંગતિનું કારણ સંભવે.

હોઈ સ્થાનભેદ છતાં વંતેનાં સ્થાનોમાં (ગ નો જ અને જ નો ગ થાયછું) એ પ્રકારમાં અન્ત-ગત મત્વથી જણાશે તેમ) સંવદિતા હેવી છે કે જ્ઞાનનો ઝ યઈ જાય. અને એવું, એવું, દત્તાદિ રૂપો તો, કેવળ મૂળનું ઓળખાણ મૂલી જવાય હેવાં થાય; આ કારણથી આ પ્રસંગે વ્યવહારકુશલતાને અવકાશ આપી જકાર જ રાખવો અને હકારનું અસ્તિત્વ કોઈ રીતે દર્શાવવું એ માર્ગ સ્વીકારવો છટ લાગ્યો. એ અસ્તિત્વ જની નીચે ટપકું મૂકાયાથી, અથવા 'જે' પછી 'ચિહ્ન મૂકવાથી દર્શાવાય એમ છે. નીચે ટપકું મૂકવામાં કેટલીક અગવડો જણાઈ. 'જે' પછી 'ચિહ્ન મૂકવાનો પ્રચાર કેટલાંક વર્ષ ઉપર હતો તેથી અન્ય સુગમ ચિહ્નને અમારે માત્ર વ્યવહારોપયોગાર્થે ' ચિહ્ન મ્હેં વાપર્યું છે. આ વ્યવહારોપયોગી ચિહ્ન સર્વથા સુવ્યવસ્થિત છે એમ મ્હારું માનવું છે જ નહિં. તેમ જ હકારનું સ્થાન આરમ્ભની *શ્રુતિના સ્વરની પૂર્વના વ્યંજનમાં નિર્ણય સયોગરૂપે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે—ને તે ત્હમે સ્વીકારો જ છો. પરંતુ 'જેને' એ શબ્દમાં 'જ્ઞ' અને 'એ'—એ બેની વચ્ચે હકાર છે એમ દર્શાવવા ચિહ્ન મૂકવું અગત્ય જ હોવાથી એકારની પછી જ ' ચિહ્ન મૂક્યા વિના છટકો નથી. (કાને—દત્તાદિમાં પણ તે જ પ્રમાણે જોઈ લેવું). અંગ્રેજી અંપોરટ્રોસીનો ઉપયોગ આ સ્થળે—આમ જરાક પ્રકારાન્તરે—કર્તા વિના ખીજે માર્ગ નથી.

હું આ પ્રશ્ને અંગે એક વાત રસ ઉત્પન્ન કરે હેવી છે. અમરમરનાના યમન પ્રાન્તના આરમ્ભો જ કારનો ઉચ્ચાર હમેશાં ગ કરથી જ કરે છે. 'છમ' અક્ષરને પણ 'ગીમ' કહે છે. (દુનિમના અને ખીમ આરમ્ભો જકારનો ઉચ્ચાર જકાર જ કરે છે). આ કારણને લીધે પ્રાચીન આરમ્ભ મુસાફરો 'ગુજર' સમજાવશે લખતાં પ્રથમ ગ કરને ટેકાણે 'છમ' અક્ષર જ લખતા હતા, અને તેથી અંગ્રેજ લેખકોએ એ શબ્દની જોડણી Juzzr એમ કરેલી છે. ગ કર અને જ કરનો phonetic (વાચ્યપાદ્ય) સંબંધ આમ સમગ્ર રીતે સ્પષ્ટાય છે.

જ આ ચર્ચામાં syllableના અર્થમાં 'એકાચ' શબ્દ ત્હમે વાપર્યો છે તે જાડુ સુ-ધરિત નથી. પરંતુ હેમાં ત્હમારો દોષ નથી. ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના જુલાઈ માસમાં વાયતમાળા સંશોધન કમિટીએ ધડેલા મુસાફરોમાં syllableને માટે 'પદ' શબ્દ વાપરેલો તેની અપોખ્યતા મ્હેં દર્શાવ્યાથી એ કમિટીના આખર સ્વીકારેલા નિયમોમાં—'એકાચ' અને 'હિરવર' એમ શબ્દો મૂકાયા. ત્હમે ત્હાંથી શબ્દ ઉપાડી લીધો જણાય છે. તેની અપોખ્યતા દર્શાવવાનું આ સ્થળ નથી.

હું અંપોરટ્રોસીથી "એકાદ અક્ષરનો અધ્યાહાર" સૂચવાય છે એમ ત્હમે કહ્યો છે. આદિ 'અધ્યાહાર' શબ્દનો ઉપયોગ ત્હમે અપોખ્ય રીતે કર્યો છે. પરંતુ એ વિશે ચર્ચા આદિ કંટું તો વિષયાન્તરતા યઈ જાય. માટે એ સંબંધે 'વસન્ત' ના નીચે દર્શાવેલા અંકોમાંના લેખો તરફ ધ્યાન ખેંચું છું:—

'વસન્ત' સં. ૧૯૧૪ ના ગ્રાવજીનો અંક, પૃ. ૩૨૮.

'વસન્ત' સં. ૧૯૧૫ ના માર્ચેશિર્મનો અંક, વધારો પૃ. ૭ થી ૧૮ સુધી.

આ લેખોમાં અધ્યાહારના સ્વરૂપની પરીક્ષા નિતારથી મ્હેં કરેલી છે.

મહારી જોડણીને પરિણામે (ઉચ્ચારાનુસાર લેખનને પરિણામે) ઇષ્ટ સ્થળે “ આખ્યને અણુગમે બિખજવે હેવા ” અને “ કૃત્રિમ રીતે લખાયલા ” શબ્દોથી ભરપૂર, મહારા લેખો લખને જણાય છે. “ આખ્યને અણુગમે ” એટલે શું ? મહે કોઇ નવા જ અપૂર્વ કંઠપા અક્ષરો સોધી કાઢયા છે ? આપણી લિપિમાં જે અક્ષરો છે તે ઉપરાંત એક પણ અક્ષર નવો મહે ધડ્યો નથી; જે છે તેનાં—ઉચ્ચારાનુસાર—સંયોજન જ કર્યાં છે. એ સંયોજનમાં આખ્યને અણુગમે ઉત્પન્ન શી રીતે થયો તે સમજાવું નથી. ‘આવો’ ‘લખો’ ઇત્યાદિ ભૂતકાળનાં રૂપો લખવાનું છોડી દઈ ‘આવ્યો,’ ‘લખ્યો’ ઇત્યાદિ રૂપોથી આખ્યને અણુગમે યતો હોય તો ‘આવ્ય,’ ‘લખ્ય,’ ઇત્યાદિ રૂપથી અણુગમે લખને યામ તો વાજખી ગણાય. ‘જ્ઞહાર,’ ‘ત્જહાર’ જેવાં રૂપોમાં પણ અક્ષરોની આકૃતિમાં—સંયોજનને પરિણામે પણ—વિરપતા જણાય એમ નથી. અને ખરું જોતાં આ વિષયમાં આખ્યને અણુગમાનો અંશ પ્રવેશ જ પામી ના સકે. ખરી વાત એ છે કે કેટલાકને એ રૂપો અપરિચિત લાગતાં હશે;—પણ નેટલા માટે ‘અણુગમા’ નું નામ દાખલ કરવું એ તો નિર્વિકાર દૃષ્ટિને શોભે એમ નથી.

“ કૃત્રિમ રીતિ ” એટલે શું ? કૃત્રિમતાની સ્વરૂપપરીક્ષા કરવી પડશે. કૃત્રિમ શબ્દના અનેક અર્થ થાય. પ્રકૃતિથી રચાયલું નહિં તે કૃત્રિમ—એમ અર્થ લઈશું તો તો બધી લેખન-કલા જ કૃત્રિમ ફાળેથી પડશે. એ તો જીદિ હોય નહિં. પ્રકૃતિના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ તે કૃત્રિમ; જેમકે, સ્વાભાવિક અવાજ તજીને અસ્વાભાવિક અવાજ કરીને બોલવું, ગાવું, ઇત્યાદિ;—આમ અર્થ પણ બાદિ નહિ સંભવે; કેમકે મહારી લેખનપદ્ધતિમાં એ સ્વરૂપ તો લખે પણ નહિં જોઈ સકે. પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરનારી રચના તે કૃત્રિમ—જેમકે બનાવટી કાગળનાં ફૂલ, અથવા સૃષ્ટિના દેખાવનાં ચિત્ર, ઇત્યાદિ. આ કૃત્રિમતાને દૂષણરૂપ કોઈ ના ગણે, અને લખે પણ નહિં ગણે. તો કૃત્રિમતાનો દોષ લખે મહારી લેખનરીતિ ઉપર શી રીતે આરોપોછો તે અગમ્ય છે. પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ—એ અર્થ જ દૂષણરૂપ સંભવે. તો તો મહારી રીતિ નહિં, પણ બાજ સૂક્ષ્મીની ઉચ્ચારનું પ્રતિબિમ્બ ના પાડનારી રીતિ તે જ કૃત્રિમ ફાળેવાય. મહારી રીતિ તો ઉચ્ચારરૂપ સ્વાભાવિક બિમ્બનાં પ્રતિબિમ્બ યથાર્થ પાડવાને લક્ષ્ય ગણનારી છે, તે તો સ્વાભાવિક જ બનશે, કૃત્રિમ નહિં. ઉચ્ચારાનુસાર લેખનના તરવમાં જ સ્વાભાવિકતા અન્તર્ગત છે.

મહારી પદ્ધતિના અનિષ્ટ પરિણામ તરીકે “ કેટલાક વિચારમૂઢ બિહારતા લેખકો અધેદર્શ દશામાં રહ્યા છે ” એમ કહી લખે પૂછેછો:—“ આ સ્થિતિને માટે જવાબદાર કોણ ? ” લખારો વ્યક્ત્યાર્થ ઉઘાડો જ છે. મહેને લખે જવાબદાર ગણોછો. આ કેટલે દરજ્જે ન્યાય-યુક્ત છે તે લખે પોતે જ શાન્તતાથી તપાસો એટલી મહારી વિનંતિ છે. મહારી પદ્ધતિનું હાર્દ લખે જ નથી સમજી સમ્યા, તો પછી બિચારા “ વિચારમૂઢ ” સુવકોનો શો દોષ ? એ “ વિચારમૂઢ ” સુવકોને લખારી ઉદારતામાંથી થોડાક ભાગ ખરચીને ન્યાય જરાક આપશે ? એ સુવકો ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ તો જુદિમાં બિતારી સમ્યાછે; માત્ર અમુક પ્રયોગમાં વ્યુત્પત્તિ અથવા વસ્તુસ્થિતિના અગ્નાને લીધે—હેમણે ભૂલ્યો કરી હશે. સંક્રમણાવસ્થામાં આ પ્રકારના દોષો પ્રવેશ પામે તો કાંઈક ક્ષમા કરવી જોઈયે. હેમની ભૂલ્યો સુધારવી જોઈયે. એ તો જુદી વાન; પરંતુ એ પરિણામ માટે મહેને લખે શા આધાર જવાબદાર ગણી સકે ?

જાનંતો દુરુપયોગ થાશે માટે જ્ઞાન આપનારને જવાબદાર નાં ગણાય. દુરુપયોગ થવાનાં જે જુદાં કારણો હોય ત્હને જ દોષ દેઈ સકાય. આ વીસમી સદીમાં જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ રીતે આપવાના પ્રચારને લીધે અધિકારી અને અનધિકારી સર્વેને જ્ઞાનનું અહણુ કરવાને સગવડ મળેછે. તેથી અનધિકારીને જ્ઞાન આપ્યું એ આરોપ પણ હું સ્વીકારી નહિં સકું. હાલ લેખનપદ્ધતિની અવ્યવસ્થા છે તે તો ત્હમે જ મ્હારી સુધાકાંત વખતે રબરમાં સ્વીકાર્યું હતું અને સુવ્યવસ્થા થવી જોઈએ એમ ત્હમારી જ સચના ચર્ચા હતી. હેનો અર્થ એમ તો નહિં હોય કે શાળા-ખાતાની અવ્યવસ્થિત અને દૂષિત પદ્ધતિ સ્થપાય એટલે સુવ્યવસ્થા થઈ.

પ્રસંગવશાત્ એક વાત તરફ લક્ષ્ય ખેંચું ? “વિચારમૂઢ” જેવો ગાલીપ્રદાનનો ચમ્દ વાપરવાનો આરમ્ભ ત્હમે કર્યોછે તે વાત ત્હમને શોભા આપનારી નથી જણાતી. ત્હમે પણ “ઊછરતા લેખક” ના વર્ગમાં છો; તો પેન્ના “વિચારમૂઢ” “અર્ધદમ્બ” લેખકો ત્હમને આ વૃદ્ધપણાનો સ્વીકાર કરતા જોઈએ હમે તો દોષ હેમનો ના ગણાય. આ સ્પષ્ટ પરંતુ હિતચુદ્ધિથી પ્રેરાયલી વાણી માટે ક્ષમા કરશો.

‘સકરું,’ ‘સુણું’—એ શબ્દોની ચર્ચાવાળા પેરેશાનમાં તો ત્હમે વિચારથેણીમાં વિપર્ણ જ કરી નાંખ્યોછે. ‘સકરું’ ઇત્યાદિ શબ્દો શી રીતે ખોટી સક્રાતા હશે ? આખી શુભરાતી પ્રજાએ એ ઉચ્ચારો કરવા જ જોઈએ એમ નિયમ શી રીતે બાંધી સકાય ? આમ ત્હમે પૂછોછો. મ્હારી પદ્ધતિનાં તરવોનું ત્હમે અહણુ જ નથી કરી શક્યા, અથવા તો તે બુદ્ધિમાં પચાવી નથી સક્યા એ આ પ્રકારના પ્રશ્નોથી સ્પષ્ટ જણાયછે. ઉચ્ચારાનુસારકેખન—આ પણ જ શું સૂચવેછે ? એ જ કે પ્રથમ ઉચ્ચાર અને પછી ત્હેનું પ્રતિબિમ્બ પાડનારું લેખન. તો ન્યાયદૃષ્ટિ એમ જ દિશા બતાવે કે હું ‘સકરું’ ઇત્યાદિ ઉચ્ચારનો પ્રચાર છે એમ માનુંછું. તો પછી ઉપરના વિચિત્ર પ્રશ્નોને અવકાશ જ મળતો નથી. એ ઉચ્ચાર પ્રચરિત છે કે નહિં તે પ્રશ્ન જુદો છે. * અવકાશનશક્તિ તથા દોષરહિત અવલુચ્છિતનો વ્યાપાર એ પ્રશ્નના નિર્ણય માટે આવશ્યક છે. એ શક્તિયોનો ઉપયોગ કરશો તો વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થશે. સક્રાતાદી મુરતી લોહો પણ ‘સકરું’ ખોટતા નવી સાંભળ્યા એમ ત્હમે કહોછો. પરંતુ હેનું નિદાન ત્હમે પોતે જ અનુભૂતાં સૂચવ્યુંછે. ‘સકરું’ એમ ઉચ્ચારવાની આપણને ખોટી ટેવ પડી છે—એ મ્હારી દલીલ ત્હમે (ખંડન કરવાની ઇચ્છાથી) આગળ ચૂકીછે. પણ હેનું ખંડન ત્હમે શું કર્યુંછે ?—“પ્રાકૃતહાર અવેશે ‘સકરું’ હેવો ઉચ્ચાર જ ખરા છે”—એમ મ્હારા મતનું ખોટું સ્વરૂપ બાંધીને, પછી—“એક વખત ઉચ્ચારાનુસારકેખન, અને એક વખત પ્રાકૃતહારકેખન એમ પરસ્પરવિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તો” હું સ્વીકારુંછું. એમ ત્હમે ઠરાવી લોછો. પણ જરાક સસદસન કરવાની ઇચ્છા રાખશો ? પ્રાકૃતહારા ઉચ્ચાર આજ્યો છે એમ મ્હે કદી કહ્યું જ નથી. વસ્તુસ્થિત ઉચ્ચાર ‘સકરું’ છે, અને એ રૂપ પ્રાકૃતહારા આજ્યુંછે તેથી

* ‘સધી’ શબ્દમાં હું ઊકાર દીર્ઘ સાંભળુંછું અને બોલુંછું. પછી આ પ્રસંગે કહ્યું હોય હોય તો ‘કોણ’ જણે. અને હાવા શબ્દોને સંબંધે આમ કે તેમ કોઈ પણ આજ્ઞાનો આમલ રાખવો દીક નથી.

આ શબ્દોનાં પ્રસંગ ત્હમારા પત્રમાં બીજા પ્રશ્ન ભેગો અસંબદ્ધ રીતે જ ખોટી દીધેલો જણાયછે તેથી ત્હેનો ઉત્તર આ પ્રસંગ લઈ આમ કુટનોટમાં જ મૂકું.

હેને વ્યુત્પત્તિનો આધાર પણ મળેછે;—એટલું જ મહાનું કહેવુંછે. આમ છે તો હમે જણાવેલા પરસ્પરવિરોધ નિરાધાર જ બનેછે.

‘સકયું’ એ ઉચ્ચાર વસ્તુસ્થિતિમાં છે એ વાત હમારા જ એક અસાવધ વચન-માંથી પકડાઈ આવેછે. “મળ સંસ્કૃત પ્રમાણે શકાર બોલાવો નીચે એ નિઃસંશય છે”—આમ કહેવાની સાથે જ વસ્તુસ્થિતિ સકારની છે એમ હમે ગમિત રૂપે સ્વીકારોછો. ઉચ્ચારના ઉપર આ પ્રકારનું બહારનું દબાણ આણવું એ નવો જ પ્રકાર છે. હમારા જ શબ્દો વાપરીને હું કહુંછું કે:—“લેખનપદ્ધતિ ફેરવી સકાય ખરી, પણ લોકોના ઉચ્ચાર કોઈથી પણ ફેરવી સકાય જ નહિ.”

પરંતુ એ બહારના દબાણને લીધે જ સકારવાદી સુરતીઓ પણ હવે ‘શકયું’ બોલતા થયેલા;—પણ તે સર્વે સુરતીઓ નહિ. માત્ર સંસ્કૃતનું દબાણ સ્વીકારનારા કૃત્રિમ પક્ષનું અવગ્રમન કરનારા જ; સુરત શહેરમાં સ્વાભાવિક ભાષા બોલનારામાં એ પ્રકાર નહિ બેઠે. એક સમય હેવો હતો કે તળચુરરાતના કેટલાક લોકો સુરતી ઉચ્ચારને ઊંચા આદર્શરૂપ ગણતા હતા અને દન્ય સકાર તથા ચવર્ગના અક્ષરોનું (અરથાને) સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ-હેને શોભારૂપ ગણતા હતા. કાલક્રમે સુરતીઓએ જ સકારને બદલે સકારના ઉપયોગને અધિષ્ટ ગણવા માંડ્યો. અને હવે અરથાને પણ શકારને શોભારૂપ ગણવા લાગ્યાછે. એ લોકોમાં ‘શકયું’ એ ઉચ્ચારણ માટે આ શક્તિ જ કાંઈક અંશે જવાબદાર છે.

‘ચુરરાતી’ શબ્દમાં પ્રથમ * જ્ઞતિનો સ્વર હ્રસ્વ હું લખુંછું હોમાં મહારા સિદ્ધાન્તનું જ બંધન કયુંછું એમ હમે કહ્યોછો. પરંતુ, ઉપર બતાવ્યું તેમ, પ્રથમ તો મહારા સિદ્ધાન્ત જ હમે ઉધિા સમજ્યાછો; અને બીજી વાત એ કે ‘ચુરરાતી’ શબ્દોમાંની ઉકાર હ્રસ્વ છે તે પ્રાકૃતમાંથી ચુરરાતીમાં આવતાં પ્રવર્તતા અચુક ઉત્સર્ગાનુસાર જ છે. ગુર્જરા (સં.) નું પ્રાકૃત ચુરરાત્તા યઈ, તે પછી ‘ચુરરાત’ થવામાં, જ ના એકનો લોપ થતાં પૂર્વસ્વર, એક ઉત્સર્ગ પ્રમાણે, દીર્ઘ થતો બોધ્યો; પરંતુ એ ઉત્સર્ગને અપવાદરૂપ બીજા ઉત્સર્ગ પ્રમાણે તે પાછો હ્રસ્વ થાયછે, અથવા દીર્ઘ થતો અટકે છે. તે ઉત્સર્ગ એ કે:—

§ ‘શોભયું’ સંબન્ધી હમારી સકયનો ઉત્તર પણ એ જ રીતે મળેછે. ‘શોભયું’ એ વસ્તુસ્થિત ઉચ્ચાર છે; માટે તે તત્સમ. ‘સોભયું’ એમ બોલાવું હોત તો તે તદ્ભવ થાત. (શિષ્ટવર્ગનો ઉચ્ચાર બોલો એ વાત તો છે જ.)

* ‘શકયું’માં શકારના સ્વીકારનું બ્રહ્મચક્ર કારણ એ છે કે મળ સંસ્કૃતમાં શકાર છે; અને ‘ચાલતા ઉચ્ચાર અને મળ વચ્ચે ચોકો ફેર હોય તો મળ પ્રમાણે શબ્દ લખવો’ એ ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ની સાલના યુકકમિટીના બેઝણીના નિયમોમાંના પ્રથમ નિયમનો અર્થાત્ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યોછે. (મહારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના “બેઝણી” ના નિબન્ધમાં પૃષ્ઠ ૭-૧૧ માં એ નિયમનો ખરો ઉદ્દેશ ઇત્યાદિ ચર્ચા છે.) આ પ્રકારનો આગ્રહ રાખનારા ‘તળયું’ ને બદલે ‘ત્ચળયું’ પણ વિના કારણ લખેછે. એ આગ્રહ રાખનારાઓ ‘દસ’, ‘બમયું’, ‘ચૂણયું’, ‘લખયું’, ‘મળયું’, ઇત્યાદિને બદલે ‘દય’, ‘બમયું’, ‘ચૂણયું’, ‘લિખયું’, ‘મિલયું’, ઇત્યાદિ હજી નયા લખતા એ સુદૈવ ગણીશું.

બેથી વધારે ઉંચણ્યુતિના શબ્દમાં દીર્ઘ અથવા સ્વરિત યુતિની પૂવની યુતિમાંનો સ્વર ધ્વંસ રહેછે અથવા દીર્ઘ હોય તો ધ્વંસ બનેછે.

ઉદાહરણ:—

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	ગુજરાતી.
ચિત્રકાર:	ચિત્રભારો	ચિતારો.
સૂત્રધાર:	સુત્રદારો	સુતાર.

પ્રલાદિ.

તે પ્રમાણે ગુર્જરાતું ‘ગુજરાત;’—એ શબ્દમાં ‘સ’ સ્વરિત તથા દીર્ઘ પણ છે તેથી પ્રથમ યુતિનું ઉ ધ્વંસ રચું.

આ વિશે ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના માર્ચ અને ને પંડીના મગધમાં “ગુજરાતી” પત્રમાં ચર્ચા મ્હેં અક્ષાત્રી હતી તે વખતે ઉપરના ઉત્સર્ગનું તત્ત્વ જ મ્હેં રચૂસરૂપે બતાવ્યું હતું. ત્હમને તે વાતની ખબર ના જ હોય. પરંતુ આ વિષયમાં જે ચુરુ કનેથી ત્હમને બોધ મળ્યો હતો તેનાથી તો એ વાત બાગે અમણી હતો. ત્હમે તે ચુરને પૂછ્યું હોત, તો જરૂર આ ખુલાસો ત્હમને એઓ આપત.

(‘ગુજર’ શબ્દમાં પણ ઉકાર ધ્વંસ રહેછે; તે વળી સંયોગપ્રોપ અને તત્પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વના ઉત્સર્ગના અનેક અપવાદોમાંનો એક છે; એનાં ઉદાહરણ:—

વ્યાહ્યાનં	વચ્ચાણં	વખાણ;
કર્પૂરં	કપ્પૂરં	કપ્પર;
ઉદ્ઘાસ:	ઉદ્ઘાસો	ઉઘાસ;
વક્ષ:	વક્ષો	વખું;

ઈલાદિ સંખ્યાબંધ છે. આ વાત પ્રસંગવશાત્ ઉમેરું છું. ‘ગુજરાત’ શબ્દ પ્રથમ કહેલા અપવાદોત્સર્ગને બદલે આ ઉત્સર્ગમાં મૂકવો હોય તો પણ મૂકી સકારો.

‘ગુજર’ અને ‘ગુજરાત’ બંનેમાં ઉકાર વસ્તુસ્થિતિમાં ધ્વંસ ઉચ્ચારાયછે. ત્હને વિષર પ્રમાણે ઉત્સર્ગનો આધાર છે, એ ફરી કહેવું પડશે ?)

‘વિશે’ શબ્દ બાબત મ્હેં ખુલાસો અગાઉ એક પ્રસંગે આપ્યોછે;—સં. ૧૯૬૦ ના બાદપદના ‘વસન્ત’ માં પૃ. ૩૦૫-૩૦૬ માં જોસો તો મ્હેં સ્વીકારેલા શબ્દનું કારણ સ્પષ્ટ થશે. અહિં પુનરુક્તિ કરવાનું કારણ નથી.

‘ પ્રગટ ’—આ શબ્દ લોકવ્યવહારમાં બોલાયછે; પ્રગટ—એ વૃત્તસભ રૂપે આદ્ય શબ્દ વાપરી પાંડિત્યદમ્ભ કરવો અનિષ્ઠ લાગેછે; અને *પ્રાકૃતદ્વારા એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રચરિત રૂપને ટકા આપેછે;—આ કારણથી હું સામાન્યવર્ગની સાથે ‘ પ્રગટ ’ શબ્દ વાપરુંછું. એ શબ્દ ગુજરાતી છે તે હશે સ્વીકારોછો; તો એ રૂઢ શબ્દ વાપરવામાં દોષ શો ?

અવ્યયરૂપ ‘સારું’ શબ્દમાં હું અનુસ્વાર લખુંછું તે હંમને શા માટે અગમ્ય લાગેછે તે સમજાવું નથી. એ પ્રયોગનો ઇતિહાસ તંપાસશો તો બધું સુગમ થશે. “ મ્હારે કાળે, ” “ મ્હારે વારતે, ”—એ વચનોમાં ‘ કાળે ’ તે ‘ કાળ ’ નું અને ‘ વારતે ’ તે ‘ વારતો ’ (= સખળ, કારણ) એ શબ્દનું સમ્પ્રતીત્ત્વ રૂપ છે. તો “ મ્હારે સારું ”—એ વચનમાં ‘ સારું ’ એ સમ્પ્રત્યન્ત તો નથી જ એ રપછ. પરંતુ અવ્યયરૂપે છે, તો તે અવ્યય ક્રિયા શબ્દ ઉપર થી અને શી રીતે થયો ? વગર મહેનતે જણાશે કે “ સારું ” એ વિશેષણ ઉપરથી અવ્યયરૂપ થયુંછે. “ મ્હારે સારું ”—દ્વારા હિતને અર્થે—વિશેષણના રૂપમાં “ સારું ” માં અનુસ્વાર છે તે તો નિર્વિવાદ છે. તો વિશેષણનો અવ્યય બનતાં અનુસ્વારનો લોપ કરવા માટે કશો પણ આધાર છે ખરો ? વિશેષણત્વ કાઢી નાંખવા માટે અનુસ્વારનો લોપ કરાતો હોય (જે હજી સૂધી જાણ્યું નથી), તો અનુસ્વાર સાથે ઉકાર પણ કાઢી નાંખી માત્ર પ્રાતિપદિક શબ્દ ‘ સાર ’ એમ જ કેમ ના મૂકવો ? ખરી વાત એ છે કે—જેમ સંસ્કૃતમાં અકારાન્ત નપુંસક સિદ્ધાન્ત વિશેષણ શબ્દો પ્રથમા એકવચનના રૂપમાં જ અવ્યય તરીકે વપરાયછે, ઉદાહરણ:—

* સિ. હે. ૮-૪-૩૯૬ પ્રમાણે કનો ગ ચાયછે; અને ૮-૪-૩૯૮ ને આધારે સંયુક્ત માંના અધસ્તન રકારનો લોપ થતો નથી; આ રીતે પ્રગટ એ અપભ્રંશના રૂપમાંથી જ ગુજરાતીમાં શબ્દ આગ્યોછે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં પણ આ શબ્દ જડેછે:—

સરવર રૂઢડ ઠાડ નીર મહું પુળ માવનું ।

પ્રગટ ન પીળડ જાઈ ચોરિ તરસ છીપડ નહિ ॥

(પ્રજલાલ શાસ્ત્રીકૃત—‘ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ ’

૪. ૪૮ (ઈ. સ. ૧૮૬૬ ની આવૃત્તિ.)

આ સોરઠો હેમણે સં. ૧૫૫૧ માં લખાવેલા એક પુસ્તકમાંથી ઉતારી બતાવ્યોછે. હેમણે આ અપભ્રંશ ભાષા કહીછે; પરંતુ સંવત્ ૧૪૫૦ માં રચાયેલા ‘ સુધાવયોધ ઔકિતક ’ માંની ભાષાને એ પોતે જ ગુજરાતી ભાષા કહેછે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી વિક્રમ સંવત્ ૧૫૨૩ માં શતક અને તે પછીની ભાષાને ગણવામાં આવે નથી. (રા. કેશવલાલ કુવરું બીજી પરિપક્વ પ્રમુખપદથી આપેલું વ્યાખ્યાન, ૪. ૩ જુલો. મધ્યકાલીન ગુજરાતીને જૂની ગુજરાતી કહેવી કે કેમ તે પ્રશ્ન ચર્ચવાનું આ સ્થળ નથી.)

પ્રમાન-દે પણ એ શબ્દ વાપર્યોછે:—

‘ બોલું સ્થમ પ્રગટે ધરપુરુષ નિકટે ”

(‘ નળાખ્યાન, ’ કડકું પા.)

મન્દં મન્દં તુરતિ, પવનઃ—ઈત્યાદિ, તેમ ગુજરાતીમાં પણ પ્રકાર પ્રવર્તેછે; અને તે આધારે આદિ-પણ 'સારું' એ રૂપ અવ્યય તરીકે વપરાયછે. એક બે ઉદાહરણ ગુજરાતી ભાષાનાં આપ્યાથી પ્રકાશ પડશે:—

(૧) આડં ના જો; (૨) સમું જો; (૩) મહારા રહ્યામું જોઈને જોલો. ઇત્યાદિ.

રા. કેશવલાલ દ્રુવં પણ અવ્યયરૂપમાં અનુસ્વાર હાવે પ્રસંગે મૂકેછે:—

“સ્પષ્ટતા સારું” એકના બે છંદ પણ કરવા પડ્યાછે.”

(‘ગીતગોવિન્દ’ ના ભાષાન્તરની આદ્યત્તિ ૧ લીની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૩, પં-૧.)

દેવરકૃત વ્યાકરણમાં ‘સારૂ’ એમ અનુસ્વારરહિત શબ્દ આપ્યોછે, પરંતુ એ જાણ-બરેણો પ્રયોગ છે તે ઉપરની ચર્ચાથી જણાશે.

છેવટે જોડણીને લગતા નહિં હેવા બે પ્રશ્નો તકમે છેવા છે, તેની અપ્રાસંગિકતા છતાં ઉત્તર આપુંછું. કેમકે એ અપ્રાસંગિકતા તહારી છે, મહારી નથી.

હ્રસ્વ રુકાર માટે ‘ડુ’ એ રૂપ તે અક્ષરના સ્વરૂપનો (લિપિનો) પ્રશ્ન છે. હેમાં ‘જોડણી’ નો કોઈ તત્વને સંબંધ જ નથી. સંસ્કૃત શબ્દોમાં સંસ્કૃત લિપિમાં ઋ એ રૂપ, અને ગુજરાતી શબ્દોમાં ડુ એ રૂપ;—આમ વ્યવસ્થા મહેં રાખીછે. તહારી દૃષ્ટિએ એ સ્વચ્છન્દ લાગે તો ક્ષમા કરંશો. ડુ જોઈને કોઈને ખમ થતો નથી અને અણુગમે પણ થતો હોય તો દિલગીર છું. એ રૂપમાં રૂંદ તૃતીયમ કથું નથી. હ્રસ્વવપદું આ રૂપનું ગુજરાતી લિપિમાં (અને સંસ્કૃત લિપિમાં પણ) પ્રચરિત જ છે. તેનો જ મહેં ઉપયોગ કર્યોછે. ૨ ની એક અથવા બીજી બાજુએ અથવા નીચે કાંઈ નવું જ ચિહ્ન ૦ કે × કે □ કે જેવું યોજ્યું હોત તો રૂંદ તૃતીયમનો દોષ વાજખી રીતે દેવાત.

‘માન્યતા’—શબ્દ beliefના અર્થમાં હું વાપરુંછું તેથી તકમે મહારી “પ્રૌઢ વિદ્યતા”ને લાગ્ન લાગ્યું ગણાણો. (પ્રૌઢ વિદ્યતાનો દાવો હું કદી કરતો જ નથી. હું તો અભ્યાસી છું ને અભ્યાસી રહીશ.)

આ પ્રશ્ન કેવળ અપ્રાસંગિક રીતે તકમે દાખલ કર્યોછે, તે આપણા જૂના શાસ્ત્રીવર્ગની વાદવિવાદની પદ્ધતિનું સ્મરણ કરાવેછે. છતાં બે બોલ ખુલાસાના કહુંછું. Beliefના અર્થમાં “માન્યતા” શબ્દ બહુ સુવિલસ્ટ લાગવાથી, અને બીજો શબ્દ હેવો સુધરિત ન મળવાથી, એ શબ્દ મહેં થોડા માસ ઉપર જ સ્વીકાર્યોછે. (પ્રથમ મહેં પણ એ શબ્દ ગમ્યો નહોતો). સ્પષ્ટ મુલાકાતમાં આ બધો ખુલાસો તહમને મહેં કર્યો હતો.* “માન્યતા” શબ્દની શુદ્ધિ

* મકરન્દ તુન્દિલાનામ—ઈત્યાદિ વાળું તુન્દિલ ઉદાહરણ તકમે આપ્યુંછે. તેને બદલે માન્યાન માનય ત્રિવિષોડ્યનુનય ઇત્યાદિવાળું આપ્યું હોત તો તહમારો હેતુ બેવડો સિદ્ધ થાત.

અશુદ્ધિ વિશે ગુજરાત કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસરે એક ન્હાની નોંધપ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા મ્હારી આગળ જણાવી છે; અને એમો લખશે તે સમર્થ રીતે અને સપ્રમાણ લંખશે; તેથી હું અપેક્ષિતને યોગ્ય માનનો જ આશય કરું છું.

વાંદરા,

તા. ૧૪-૧૨-૧૯૧૧.

વિ. શુભેચ્છક

નરસિંહરાવ લોખાનાથના

યથાયોગ્ય.

* * * રા. નરસિંહરાવ આ પત્રમાં અમારા ઉપર બે ફરજ નાંખે છે: (૧) એક તો રા. સાકરલાલના એક પત્ર નીચે તન્ની તરીકે અમે નોંધ કરેલી તે પૂંદા ઉપરના ડૉ. જૉન્સ-નમાંથી લીધેલા જિતારા સાથે અસંગત હોઈ, એ બેમાંથી અમને વસ્તુતઃ શું ગ્રાહ્ય છે એ જણાવવું; અને (૨) બીજું, 'માન્યતા' શબ્દની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ વિષે ટિપ્પણ કરવું.

૧. અમારી પોતાની નોંધ જ અમને ગ્રાહ્ય છે. ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાની બેઝણી વચ્ચે જે તાર્વિક ભેદ છે એનું વિસ્તરણ કર્યો વગર—ડૉ. જૉન્સનનાં વચનો વિચારવા જેવાં છે અને તેથી જ તે પૂંદા ઉપર જિતારાં છે. પૂંદા ઉપર દર મહિને જે જિતારા મૂકવામાં આવે છે એ મનન કરવા જેવા—અસાધારણ શબ્દ કે અર્થના સરવશાળી—હોવાથી જ પસંદ કરવામાં આવે છે. એમાં પ્રતિપાદન થતી વસ્તુ અમને સર્વથા ગ્રાહ્ય હોવાથી કે બહુધા પણ ગ્રાહ્ય હોવાથી જિતારાય છે એમ નથી. આવી પ્રાપ્તિ, યવાનો સંભવ અમે ધાર્યો ન હતો.

૨. ઇન્દ્ર અને દુષ્યન્તના સમયથી—અન્યને માન આપાવવાનો મહાન પુરુષોનો સ્વભાવ સુપ્રસિદ્ધ છે. બાકી 'માન્યતા' શબ્દ અશુદ્ધ નથી એ બતાવવું રા. નરસિંહરાવને દુર્ઘટ ન હતું. રા. સાકરલાલે 'માન્યતા' શબ્દના પ્રયોગ સામે લીધેલા વાંધાનો ઉત્તર બે રીતે આપી શકાય. (૧) એક તો આપણા જૂના સંસ્કૃત ટીકાકારોની રીતિએ—એટલે કે, માનં પ્રમાણં તત્ર સાધુરિતિ માન્યઃ તસ્ય માનઃ માન્યતા—એમ 'મન્'—'માન્' ધાતુને બદલે જુદા જ 'મા' ધાતુ ઉપરથી એ શબ્દને સિદ્ધ કરીને. 'મા' ધાતુ ઉપરથી થએલો 'માન' શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'પ્રમાણ' ના અર્થમાં વપરાય છે; અને જે 'માન' માં—'પ્રમાણ'માં 'મા'—સાફ તે 'માન્ય'—અર્થાત્ યથાર્થ તરીકે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, અથવા તો યથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં અતુલ્ય સાધ. તેવું. પોતાનું માનવું પોતે આ બતાવું માને છે તેથી તે 'માન્યતા' કહેવાય છે. (૨) બીજી રીતે ઉત્તર આપીએ તો 'માન્યતા' શબ્દ 'માન્-વજ્રાયમ્' ધાતુ ઉપરથી ચલે છે. 'માન્ય'—એટલે પૂજ્ય; એ મૂળ અર્થ; અને તે ઉપરથી દ્રવિત અર્થ, માનવઃ યોગ્ય તે—કારણ કે જે પૂજ્ય હોય તે માનવા યોગ્ય હોય. (૩) પરંતુ આ કરતાં પણ વધારે વાસ્તવિક ખુલાસો એ છે કે 'માન્યતા' શબ્દ મૂળ 'મન્' ધાતુ ઉપરથી જ ચલે છે. અને ધાતુપાઠમાં જે 'માન્' ધાતુ 'મન્' ધાતુથી જુદો ગણીને આપ્યો છે તે વસ્તુતઃ 'મન્' ધાતુ ઉપરથી જ પાડ્યો છે. ધાતુપાઠમાં

જે ધાતુઓ આપ્યા છે તેનો શાસ્ત્રીય રીતિએ વિચાર કરીએ તો એ સર્વને પૃથક્ પૃથક્-સ્વતન્ત્ર-ન ગણતાં એમનાં એ વર્ગ પાડવા જોઈએ, અને તેમાંના કેટલાકને મૂળ (primary) ધાતુ તરીકે અને કેટલાકને ઊપજેલા (secondary) ધાતુ તરીકે ગણવા જોઈએ. ઉદા. 'વસ્'-to shine (મૂળ), 'હર્ષ'-to burn (ઊપજેલો)—અને ઉપરથી 'હર્ષ્'=Eos-Dawn. આ પાણિનિની પાર વિચાર લઈ જવાની રીત અસારે અનેક પ્રસંગે ગ્રહણ કરવી જ પડે છે: ઉદા. હવે 'દમ્પતી' ને જાણ અને પતિના હન્દ તરીકે કોઈ નહિ જ માને—'દમઃ' ના એ પતિ (પત્ની) રૂપે જ એને લેશે; તેમ 'મા' (નિષેધાર્થક) ના યોગમાં Aoristનો ઝ લોપ પામે છે એમ કહેવા કરતાં મૂળ વેદમાં અરહિત જે 'subjunctive mood' હતો તેનું જ આ રૂપ, નાશ ન પામતાં, કાષ્ઠમઃ રહી ગયું છે એમ કહેવું તે વધારે વસ્તુસ્થિતિને ચોખ્ખું ગણાશે. આ ઉપરથી દર્શાવવાનું તાત્પર્ય એ કે—જે 'પૂજ્ય' તે 'માનવા ચોખ્ખું' એમ નહિ, પણ જે 'માનવા ચોખ્ખું' તે 'પૂજ્ય': અર્થાત્, 'માન્ય' શબ્દનો 'પૂજ્ય' એવો અર્થ થતા પહેલાં 'માનવા ચોખ્ખું' એવો અર્થ હોવો જોઈએ; અને જે 'માનવા ચોખ્ખું' તે 'પૂજ્ય' એમ મૂળ. અર્થ-માંથી રૂઢ અર્થ ઊપજેલો હોવો જોઈએ. અને એ મૂળ અર્થ ગૂજરાતીમાં નજરે પડે છે. (આદ્ય સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી વચ્ચે આવી મંડૂકપ્રુતિનાં ઘણાં ઉદાહરણો છે.) હું નથી ધારતો કે 'માનવું' શબ્દ ગૂજરાતીમાં 'to believe' ના અર્થમાં વપરાય છે અને 'માનતા' શબ્દ 'belief' ના અર્થમાં વપરાય છે તે વિશે કોઈ પણ ના પાડી શકે; તો હવે પ્રશ્ન એટલો જ રહેશે કે 'માનતા' ને 'માન્યતા' એવું સંસ્કૃત રૂપ આપવામાં બાધ છે ? જોમને મતે 'પ્રમાણિક' છાકરાને 'પ્રમાણિક' છાકરા કહેવામાં બાધ ન હોય, બલકે એમ કહેવું જરૂરનું ગણાવું હોય, તેમણે તો આ 'માન્યતા' શબ્દ સ્વીકારવો જ જોઈએ.

તન્ત્રી.

અન્યાવલોકન.

“રાજરાજેન્દ્રને”* આ નામનું એક અસાધારણ પ્રતિમાના પ્રભાવથી ભરેલું સચિત્ર કાવ્ય અમારી પાસે રા. રા. હાથ મહમ્મદ અબ્દા રખિયા શિવજી. માવજી ગોવિન્દજી શેઠ-એઓ તરફથી અભિપ્રાય માટે આવ્યું છે. કાવ્યના કર્તા ગૂજરાતને અજ્ઞાનના નથી. સૌને વિદિત છે કે અર્થ કરતાં શબ્દને, આત્માના રૂપ કરતાં પગનાં ઝાંઝરને અધિક પૂજનાર સંહિદય (૧) તા સામે બેંડ ઉઠાવવાના અગ્રનથી રા. ન્હાનાલાલે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક નવો ઝંડો લઈને ધસારો કર્યો હતો. એ પ્રાતને ઘણાં વર્ષો થયાં. કાળક્રમે રા. ન્હાના-

* એક કાવ્ય કર્તા રા. રા. ન્હાનાલાલ દક્ષપતરામ કવિ એમ. એ.

લાલની કવિતાને હરી કાઠનાંરા ટીકકારો એમની કવિતાની પ્રતિભાશક્તિને એળખતા થયા, માન આપતા થયા. રા. ન્હાનાલાલની કવિતાને પશુ સમજણ પડી કે પોતાની અન્ય બહેનો માપસર પાદવિન્યાસ કરે છે તે કૃત્રિમ વાચકાપણથી નહિ, પણ માન એ સુન્દરતાનો સ્વાભાવિક આવિર્ભાવ છે, અને એનો ભંગ તે સુન્દરતાનો ભંગ છે તેથી જ. ગમે તેમ હોય પણ એમની કવિતાનાં આચરણ ઉપરથી કાવ્ય અવલોકવામાં કવિતા અને માપના સંબંધની ચર્ચામાં ઉતરવું પડે એમ નથી. રા. ન્હાનાલાલે આ કાવ્યમાં સંસ્કૃત વૃત્તબન્ધ સ્વીકાર્યા છે, અને એની પસંદગી પણ બહુ સચિત્ત રીતે કરી છે.

આ કાવ્ય અંગ્રેજી એક જાતની 'Ode' ના આકારનું—અમુક ખંડમાં વહેંચાયેલું છે. ખંડ દસ છે. (૧) ઉદ્બોધન; (૨) સત્કાર; (૩) આર્યભૂમિ; (૪) હસ્તિનાપુર; (૫) મહારાજ્ય; (૬) કુશલ વાર્તા; (૭) અભિલાષ; (૮) ઇતિહાસના માર્ગ; (૯) આશીર્વાદ; (૧૦) કલ્યાણમન્ત્રો.

‘સહ નાવતુ સહ નૌ મુનક્તુ સહ વીર્યં કરવાવૈ |

તનસ્વિ નાવધીતમસ્તુ | મા વિદ્વિષાવૈ ||

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ’

એ ઉપનિષદના વાક્યથી અતીવ પ્રસંગોચિત મંગલાચરણ કરીને ઉદ્બોધન (ખંડ પહેલો) કર્યું છે. આરંભના ખંડે જરા નબળા છે. આ ખંડના વૃત્તમાં કોઈ સ્થળે યતિ ભંગ કાને પડે છે અને એક સ્થળે ‘ધર્મપાદ’ એવો અશુદ્ધ શબ્દ પણ પ્રયોજ્યો છે. એને બદલે ‘ધર્મચક્રપરિવર્તનચત્ર’ ને ટૂંકાવી ‘ધર્મચક્ર’ એવું પદ મૂક્યું હોત તો સકલ દુઃખ શમાવનાર શાન્તિપ્રવર્તક રાજ્યચક્રપરિવર્તનનો ધ્વનિ પણ નીકળત. વળી બૌદ્ધ કરતાં જૈનોને લઈ ‘અંગ સુત’ ને કે એવું જ કોઈ બીજું પદ યોગ્ય હોત, તો એ પસંદગી આપણા પ્રાન્તના કાવ્ય માટે વધારે ઉચિત ગણાત.

બીજો ખંડ—સત્કાર: એ પણ પહેલાંના જેવો જ ટૂંકો છે. સામાન્ય રીતે રા. ન્હાનાલાલની વાણી એમના પિતાના જેવી સરળ નથી. પણ આ ખંડમાંની

“એકાદશી દેવતિથિ ગણાય,
તે દિન આવ્યા અમ થેર રાય;
રાજેન્દ્ર ! તો માનવું છે પ્રજાનું
આજે ઉગ્યો છે અમ ભાગ્યભાતુ,”

એ પંક્તિઓની મનોહર સરળતા કવિ દક્ષપતરામનું સ્મરણ કરાવે છે. સાથે સાથે જ રા. ન્હાનાલાલની રસિક ભાવનિર્ભર શૈલી પણ.

“પધારો સુખની લહેર, મોંમાં જેહમાન ! આ સમે
અધૂરાં ગારસો, ત્હો ચે દેશું મંચામૃતો અમે.”

હું અમે ‘રા. ન્હાનાલાલ’ ને ન કહેતાં એમની ‘કવિતા’ કહીએ છીએ કારણ કે રા. ન્હાનાલાલના સિદ્ધાન્તમાં કોઈ ફેરફાર થયો છે કે કેમ તેની અમને ખબર નથી.

એ પંક્તિઓમાં નજરે પડે છે.

કવિ ન્હાનાલાલની પ્રતિભાશક્તિ જે પહેલા એ ખંડમાં કાંઈક ઔચિત્યપુરઃસર જ મન્દ હતી તે ત્રીજા ખંડથી (આર્યમૂર્તિ) એકદમ સતેજ થાય છે—એકાએક ‘ રોકેટ ’ની માફક આકાશમાં ઊડે છે. અણુધડ્યા તેજસ્વી હીરાના કડકા-હીરાકણીઓ નહિ પણ હીરાના કડકા-સમાન શબ્દો એ કવિ ન્હાનાલાલની શૈલીનું ખાસ લક્ષણ છે—જેવડે, રોકેટ ફૂટતાં આકાશ તેજના તારાઓથી છવાય તેમ, આ ખંડ છવાએલો છે. વળી એ પ્રતિભા તે પ્રેક્ષકની આંખને આંજી નાંખનારી પણ કર્તાના હૃદય સાથે જોને લેવા દેવા નહિ એવી જાદુગરની કૃતિ નથી; રા. ન્હાનાલાલની ઊંડી સ્વદેશભક્તિમાંથી એ પ્રતિભાનો જન્મ છે, અને એ પ્રતિભા અને એ સ્વદેશભક્તિ એક બીજાને શોભાવે છે.

પૃથ્વિજૂની લોકસંસ્થા, પૃથ્વિજૂનાય ધર્મનાં
પૃથ્વિજૂનાં જ ખંડેરા, નિહાળો અમ રાજ ! આ,

... ..

સંસારના શાસ્ત્ર તથા પ્રયોગ,
આશ્ચર્યવન્તા ઇતિહાસયોગ,
આત્માનું ને સ્થૂઘનું વિરહું જે;
આદ્યુત સી અહિં ભર્યું પ્રભુએ.

... ..

છૂટી છૂટી પ્રજાના સરવર વિગ્રસે લક્ષ્મી ખડે યૂરોપે,
ત્હેના પશ્ચિમ ખડે ઝરણુજલ વહી વાડી ત્હં એક રોપે,
ન્હાળો આ ધર્મખડે દિશદિશ મહાથી મેઘનાં સિન્ધુ આવે,
તે વાઘે માનવીનો ઇંઈ યુગયુગથી આ મહાસિન્ધુ ભાવે.

અત્રે ‘ પૃથ્વિજૂની ’—એ સમસ્ત પદને તોડીને એનું તાત્પર્ય અન્ય કોઈ શબ્દોથી આટલું સખળ રીતે બતાવી શકાય એમ નથી; તેમ જો પદની ત્રિવાર ઉક્તિ આ આર્યભૂ-મિતી પ્રાચીનતાને એનાં અંગેઅંગમાં ભવ્ય રીતે વ્યાપેલી દર્શાવે છે. વળી એ ભૂમિના પ્રાચીન અને અર્વાચીન જનસમાજની ઘટનામાં સંસારશાસ્ત્રના જે વિષવિધ પ્રયોગો થયા છે અને થાય છે તેની નોંધ લેવામાં પણ કાવચે આ આર્યભૂમિની એક ખાસ ખૂબી એજળખી લીધી છે. અને યૂરોપ અને હિન્દને લગાડેલાં ‘ લક્ષ્મીખંડ ’ અને ‘ ધર્મખંડ ’ પદ પણ યોડામાં બહુ અર્થ સચવી દે છે. અમેરિકા માટે એવું જ ત્રીજું એકાદ પદ ન યોજતાં ‘ પશ્ચિમ ખંડ ’ કહેવામાં કવિએ ઠીક સંયમ સાચવ્યો છે—નહિ તો યૂરોપ અને હિન્દ જોનો સંબન્ધ આ કાવ્યમાં વર્ણવવો છે તેની સમાન કક્ષામાં અમેરિકા વર્ણન ૧૫૫ થઈ જાત.

ચોથા ખંડ—(હસ્તિનાપુર)માં દિલીનું ગૌરવ કહ્યું છે.

“ છે વેદ રાજન, ઈ અંત ધર્મરતન,
અને મહાભારત કાવ્યરતન;
ને યાનરતો ઉપનિષદો છે,
દિલી રડું રાજવીરતન તો છે. ”

દીપકાલંકારની આ પંક્તિઓમાં રતનોની કલ્પના ઠીક છે—પરંતુ મહાભારત અને ઉપનિષદનું પૌર્વાપર્ય ઉલ્લેખવેલું શોભતું નથી. તેમ દિલીને ‘રાજધાનીરતન’ ન કહેતાં ‘રાજવીરતન’ કહેવામાં થું તાત્પર્ય છે એ કળાતું નથી. દિલીની પ્રાચીનતા અને હિન્દુ-મુસલમાનો એ શહેર સાથેનો સંબંધ નીચેની પંક્તિઓમાં ઠીક બતાવ્યાં છે:—

મંડાપાં ગ્રીસ કે રોમ, આજનાં કે મહાપુર,
તે પહેલાં કાલને બોલે મંડાપું હસ્તિનાપુર,
સુહાવ્યું સિંહાસન તે યુધિષ્ઠિરે;
અને સુહાવ્યું ઉમદા અકબ્બરે;
હસ્તામ ને હિન્દુ જ એમ જોડે
પુષ્પાક્ષરોથી ઇતિહાસમાં ખડે. ”

‘ખલે’ શબ્દ અમને જરા આશ્ચ લાગે છે. અને ‘ખિલે’ શબ્દ વાપરીએ છીએ તેથી કદાચ હશે.

દિલી (હસ્તિનાપુર) ની ચતુર્દિશ સીમા આસપાસમાં ઉદાત્તાલંકારનો ઉપયોગ બહુ પ્રસંગોચિત રીતે કર્યો છે:

“ ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર વિસ્તરે રાજ ઉત્તરે;
દક્ષિણે કૃષ્ણનાં દીપે ગોકુલ મથુરાં ખરે;
પૂર્વે અયોધ્યા રઘુરાય કેરે,
ચિતોડ છે પશ્ચિમમાં અનેરે;
દિલી તણાં ચોરિય એ પડોરી,
પૂછી જુના મન્ત્ર નવા ધડોછ. ”

આ ઉદાત્તાલંકારની કમાનો ઉપર લખેલા અક્ષરો વાંચતાં જ કલ્પનાશક્તિ જગૃત થઈને મહાભારત અને ભાગવત રામાયણ અને પ્રતાપકાવ્યના અસંખ્ય રમ્ય અને ભવ્ય વૃત્તાન્તો નેત્ર આગળ સ્ફુરે છે.

આ ખંડના અન્તિમ શ્લોકમાં કવિએ પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસનો બોધ સમાવ્યો છે:

“ ગ્રીસે શાન્દર્ભને પૂજ્યું,
રોમે પૂજ્યો વિલાસને;

એક પૂજ્ય પ્રભુ છે તે,
પૂજ્યને રાજ્ય મન્દિરે."

આ ધંકિતઓનું તાત્પર્ય અમારાથી બરાબર સમજાયું નથી. ગ્રીસે સૌન્દર્યને પૂજ્યું, અને રોમે વિદ્યાસને પૂજ્યો, તેથી એ બે રાજ્યોનો નાશ થયો એમ વિવક્ષિત છે? કે ગ્રીસ અને રોમના સુધારાનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો જ અન્ને આંકવાનો યત્ન છે? સૌન્દર્યની પૂજાથી ગ્રીસનો નાશ થયો એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય; તેમ વિદ્યાસ એ રોમના સુધારાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હતું એમ પણ કહેવાતું નથી. જે અર્થમાં સૌન્દર્યની પૂજા એ ગ્રીક સુધારાનું લક્ષણ હતું, એ અર્થમાં વિદ્યાસ નહિ પણ સંયમ એ રોમન સુધારાનું લક્ષણ હતું. અને જો વિદ્યાસને પરિણામે રોમ જંગમી પ્રજાઓના હજાર હાથે ટકર ઝીલવાને અસમર્થ નીવડ્યું, તો ગ્રીસ સૌન્દર્યની પૂજાથી નહિ પણ પ્રતિવ્યક્તિના સ્વતંત્રતાની ભાવનાથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયું—એમ ઇતિહાસ કહે છે. કાવ્યપરીક્ષામાં ઐતિહાસિક તથાતત્ત્વતાના વિચારને અવકાશ હોય તો આવે સ્થળે જ્યાં—ઇતિહાસનું સહ જ કાવ્યના રસને પોષક યાય છે—ત્યાં તે છે.

ચોથા ખંડમાં ખીલેલી પ્રતિભાશક્તિ પાંચમા ખંડ ('મહારાજ્ય') માં પૂર્ણ રીતે ફાલે છે. આ ખંડ આખા કાવ્યનું મધ્ય સ્થાન છે, અને તેથી એમાં પ્રતિભાશક્તિ પૂર્ણ યોગ્યમંદ્યથી મહાસે એ ઉચિત છે. નીચેની ધંકિતઓ કરતાં સામ્રાજ્યભાવના, અને એને અંગે ઉત્પન્ન થતી કર્તવ્યભાવના—કોઈ ગૂંચરાતી ગદ્ય કે પદ્યમાં વધારે દીક્ષિથી પ્રકટ થએલી જોઈ છે?

" સૂર્યના સૂર્યભાવાના ધર્મો એક નથી કદા;
રાજ્ય સામ્રાજ્યના ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન જ છે સદા.

• સામ્રાજ્યના રાજ! અનેક અંગો,
સૌના ઊણોના નવલા જ રંગો;

સામ્રાજ્ય રાજન! નથી એકતામાં,
સામ્રાજ્ય તો ઐક્ય જ ભિન્નતામાં. "

રનેહ સત્યે ન્યાય સંપે, આધારે એકમેકને
ખીલવો, રેહ અંગોનાં, સૌ મહારાજ્ય અંગને. "

પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કેવું નથી અને કેવું છે—એ સમજાવવા જતાં કવિ—

" રાજની મહારાજ્ય બ્રિટીશ કેફ
ન, રોમનું રાજ્યસમાતું એક:
ગૂંચાયું સામ્રાજ્ય જ આ વડેફ,
ડોહાસ પેઠે દ્વિપથી અનેક. "

એમ રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસનો સરખાવટ માટે ઉપયોગ કરે છે. પણ તેમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં અંગોને ડોહાસના દ્વિપો સાથે સરખાવતાં ઉપમેયમાં ન્યૂનતા પ્રતીત થઈ—કવિપ્રતિભાની પાંખો એકદમ સંકેતાર્થ જાય છે, અને એને પાછું એકાએક ઉત્કલન કરવું વિષમ

પડે છે. પૂર્વોક્ત નિર્બળ પંક્તિઓ કાવ્યમાંથી લેખી દઈ—“સ્નેહ સત્યે” આદિ શ્લોકની પછી તુરત નીચેના શ્લોક મૂકીને વાંચો:

“ગૂંથી ગૂંથી આહો વ્યોમે દીપે છે સૂર્યમાલિકા;
સૂર્યમાલા ઘણી ગૂંથી ધૂમે એક વિરાટ આ.”

ખરેખર—ભવ્યતાના ગગનમાં કવિપ્રતિભા ભાગ્યે જ આ કરતાં વધારે જાયે નહીં શકે. અસંખ્ય ગૂંચાય ત્યારે એક સૂર્યમાળા—બહુ સૂર્યમાલિકા—એક ન્હાની સૂર્યમાળા બને; અને એવી ઘણી સૂર્યમાળા એકઠી ગૂંચાઈને ધૂમે ત્યારે એક વિરાટ બને. આ વિરાટમાં અનેક વ્યક્તિમાં એક અવ્યક્ત પ્રકટ થાય છે.

“રાજેન્દ્ર ! વ્યક્તિત્વ મંછી અનેક
અવ્યક્ત વ્યાપે સઘળે જ એક;
સંસારનું, રાજ્યનું, ધર્મકર્મ,
અભ્યાસનું સત્ જ એ વડેઈ.”

ભવ્યતાનું સ્વરૂપ એક તો દૈશિક કે કાલિક વિરાજતાથી બને છે. પણ એ જાતની ભવ્યતા કરતાં પણ ઉચ્ચતર ભવ્યતા વિશ્વવ્યાપક: પ્રેમમાં પ્રકટ થાય છે. કવિ વિરાટની ભવ્યતાથી પણ અધિક વંધી—

“જામ્યો છે એ મહારાસ, લાગે વેણુ સનાતન;
મુણે છે અહમ્મીનાં તે, રમે તેમાં હરિજન.”

એમ અહમ્મીની ભવ્યતા અનુભવે છે: અને એ અનુભવમાં અનુભવમાં આપણને લીન રાખી—ખંડ છટ્તાની કુચલચારા પૂછવી શરૂ કરે છે. એમાં પણ પૂર્વોક્ત વિરાટની ઉપમા ફરી વાપરીને કવિ કહે છે—

“સૂર્ય ને ચન્દ્ર બે નેત્રો જેવાં મહા વિરાટનાં
રાજ્ય અને પ્રજા એવાં નેત્રો બે રાજ્યદેહનાં”

અને પછી રાજ્યશાસ્ત્રનું એ જ પ્રસિદ્ધ સત્ય, ખીજી પ્રસિદ્ધ ઉપમા વડે, પણ સાદી અને અસરકારક વાણીમાં, કવિ ઉચ્ચારે છે:

“રાજ્ય પ્રજાના ઉરમેળ જ્યાં હશે,
સંવાદી વીણા ગીત જેથી ગૂંજશે;
જો એક કંપે અનુકંપ ના થશે,
તો રાજ્યવીણા બસુરી જ બોલશે.”

પછી ખંડ સાતમામાં (અમિલાવા) માં આર્ય મહાજનોને રાજેન્દ્રને ઝાળખાવતાં કવિ કહે છે:—

“પાંસે રાજેન્દ્ર ! હિમા છે અંધારા આ મહાજનો:
પરીક્ષી એમના ભાવો આત્માનાં અમી વર્ષન્ને.”

અને પછી બહુ સખળ દલીલ વાપરીને પૂછે છે

“ રાજન્ ! નથી એમ નથી બધા જે
પ્રજ્ઞસમૂહો મંહી અહરાહસો:
નૈશું જ શું કાંઈ જ સર્થના એ ?
કે ભાળશું ભૂપતિ અહવર્ચસો ? ”

અને પછી પૂર્ણ આત્મમાનથી—પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંબન્ધ યોગ્ય રીતે સમજાવે—કવિ રાજેન્દ્રને વીનવે છે કે—

“ પૂર્વ પશ્ચિમના યોગ પ્રભુનિર્મલ આ કંઈ:
પોષન્ને એહને, રાજન્ ! સદ્ગુણોને લઈ દઈ
એ યોગના યોગીજનો અમે, ને
રાજેન્દ્ર છો આપ, કરો સહુને:
રમે ભવિષ્યે ઇતિહાસ ભાષે,
ખોયો મહા યોગ જ આ અલેખે.
પૂર્વ પશ્ચિમ એ પાંખો છે રાજેન્દ્ર ! તુલોકની
પરસ્પરને આધારે ઉડે છે પૃથ્વિપંખિણી. ”

રા. કવિના આ કાવ્યમાં અમને બે તરવો ઘણાં જ ગમે છે: એક તો એમની પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંબન્ધની સાચી અને આત્મમાનભરી સમજણ; અને બીજું એ સમજણને અનુરૂપ એવી ભવ્ય પ્રતિભા તથા ગંભીર વાણી.

આઠમા ખંડમાં—કવિ ‘ રિતિહાસના માર્ગે ’ પરત્વે દૃષ્ટાન્ત દલીલો સાથે નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત બાંધે છે—

“ બેડી હેઠ વિશે મનુષ્યકુલની યોખંડ ન્યાયાધિશી,
જાગી એક અમેરિકા મંહી સખા સૌ લોકના ઐક્યની;
કાંધા કોલકરાર પંચ નીમવા, સંગ્રામ ખોટા ગણી,
દોરે છે ઇતિહાસની પગથી સૌ રાજેન્દ્ર શાન્તિ ભણી. ”

અત્રે બે દૃષ્ટાન્તોમાંના બીજનો, બીજા અને ત્રીજા લીટીમાં શિથિલ વિસ્તાર—એ દલીલની અસરને નિર્બળ કરે છે. પ્રત્યેક લીટીમાં એક એક દૃષ્ટાન્ત સમાવ્યું હોત તો કલાવિધાન વધારે સાફ થયું ગણાત.

છેવટે ‘ આશીર્વાદ ’ નામના નવમા ખંડમાં કવિ પ્રતિભા પાંખો સંકેલી ભોંય જાતરે છે—અને દશમા ખંડમાં ચારે વેદના ‘ કલ્યાણમન્ત્રો ’ નો ઉચ્ચારીને વદાય થાય છે.

આ કાવ્ય સર્વથા નિર્દોષ નથી. કવિપ્રતિભા, કોઈક વખત 'ઉચિત રીતે તો કોઈક વખતે નિર્બળતાથી મન્દ પડે છે. "વડેડે" જેવા કેટલાક શબ્દોની અસચિત્તર પુનરુક્તિ 'કથિતપદ દોષ' ઉત્પન્ન કરે છે.

જો એક તરફથી

"દોરે છે ધૃતિહાસની પગથી સૌ રાજેન્દ્ર ! શાન્તિ બાણી"

આ અને

"શાન્તિના પન્થના પન્થી તેઓ જ પ્રભુપન્થી છે"

—જેવી પંક્તિઓનો મનોહર પ્રસાદ એ પંક્તિઓને ચિરંજીવી આયુષ્ય આપે છે, તો બીજી તરફ સ્થળે સ્થળે કાવ્યમાં નજરે પડતું બોધનું પ્રાધાન્ય પ્રતિભાની ઝલકને ઝાંખી પાડે છે.

અને એ કરતાં પણ આગળ જઈ જ્યારે કવિ—

"ઉચેથી જેટલે આવે

પાણી પ્રજાભક્તિ તણું નૃપાસનાં,

કુવારા તેટલા ઉંચા

ઉડે પ્રજાની નૃપ ! રાજભક્તિના."

—એમ યંત્રશાસ્ત્ર (Mechanics) શીખવવા જેસી નય છે ત્યારે તો તે ખરેખર કવિ જૂજ જ રહે છે.

પરંતુ આ સમજા દોષ આ કાવ્યના એકંદર ગુણમાં દબાઈ જાય છે. કવિપ્રતિભા જડે છે ત્યારે બહુ વેગથી અને બહુ ઊંચે જડે છે—અને તે ચોમ્ય પ્રસંગે એટલે કે કાવ્યના ખરેખરા મધ્ય ભાગમાં જ ઊંચામાં ઊંચા બિન્દુએ પહોંચે છે. વળી વિષયને અનુરૂપ વિચારનું ગાંભીર્ય છે—અને તદ્વત્સાર સમજું 'મહાન' છે, 'વિરાટ' છે. જેમ રા. કવિ રા. 'લલિત'ના કાવ્ય પરવે લખતાં કહે છે કે રા. 'લલિત'નો શબ્દ 'લગીર' છે, તેમ રા. કવિ માટે આપણે કહીએ તો એમનો શબ્દ 'વિરાટ' છે.

રાજરાજેન્દ્રની પધરામણી નિમિત્તે ઘણું કાવ્યો લખાયાં છે—મિ. તાલીયારખાને શુભ-રાત્રી પત્ર મારફત ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું તેના જવાબમાં સોએક કાવ્યો લખાઈ આવ્યાં હતાં ! એમાંથી બાણે એક પણ ખરેખર ઇનામને લાયક હતું. આપણા એક બે વિદ્વાનોએ, અને તેમાં પણ એક તો ખરેખર ઉત્તમ કવિવરે પણ, આ પ્રસંગે કવિતા કરી છે. પરંતુ એ સર્વ કરતાં રા. કવિનું આ કાવ્ય ચઢી જાય છે અને તે માટે અમે એમને ખરા અનન્તકૃત્ણથી અભિનંદન આપીએ છીએ.

વસન્ત.

સત્યં સર્વેણ મૂતાતાં મધ્વસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ મૂતાનિ મધુ યથા-
તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાપમધ્યાત્મં સાલ્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
મ યોઽપમાત્મેદમમૃતમિદં પ્રક્ષેદં સર્વમ્ ।

ઉપનિષદ.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૃત્યુ-
નિદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

૧૨, અંક ૬.

[માસિક]

આપાક, સંવત્ ૧૯૬૮.

દિગ્દર્શન.

મયા આગ્રનો મેંડાઝામાં મેંડોઝા ખતાવ—રાષ્ટ્રનિક નામની એક બારે સ્ટીમર દેખેલ-
થી અમેરિકા જતાં અમેરિકા પાસેના દરિઆમાં એક બરફના તરતા
દેનિકને આ- હુંગર સાથે અથડાઈ અને ડૂબી. જાગબગીચા એકાન્ત રાત્રીમાં
જ્યાં આદિ લક્ષ્મીના અનેક વેબવ અને વિવાસથી ભરપૂર, આજ
સુખીની સ્ટીમરમાં વિશાળમાં વિશાળ—આ મહાભારી સ્ટીમર પહેલ-
જા દરિયે ચડી હતી, અને એને અમર કરવા માટે વર્તમાનકાળના યન્ત્રશાસ્ત્રથી
જા યન્ત્રોની જેટલી સાધના થઈ શકે તે સવળી કરવામાં આવી હતી. એક મધ્યરાત્રે,
જ્યારે સ્વચ્છ હતું, તારાં નિર્મળ તેજસ્વી પ્રકાશતા હતા, અને સમુદ્ર સંસાર જેવો
દિક્વલ-પડેલો હતો—તે વખતે એક તરતો બરફનો હુંગર પાણીની નીચેથી એ
પેટા સાથે ઘસાયો, એનો અવાજ જાગખાયો, ન જાગખાયો; જાગખાયો છતાં
સ્ટીમરની દૃઢતા અને તરણશક્તિ માટે કોને એટલો વિશ્વાસ-બહે અભિમાન—
એની કોઈએ દરકાર કરી નહિ. ચોડી જ વારમાં સ્ટીમરના પેટામાં પાણી ભરાયું,
તે સ્થળે ગયું. અધિકારી વર્ગમાં કાગ્ગલજન થયો, અનેકા કતારે આ જગ્યા, વગીને

બહાર આવ્યા, પણ આ સ્ટીમરના બળ વિશે સૌને એટલી બધી ખાતરી કે કેટલાક તો પાછા જઈને સતા!—પણ થોડીક જ વારમાં પ્રસંગ એકદમ ગંભીર બની ગયો. ‘લાઈફ બોટ’ યાને ઉદ્ધરણનૌકાઓ જે સ્ટીમર સાથે લટકાવી હતી તેમાં ઉતારાઓને ભૂમિ દાટવા માંડ્યાં; પહેલાં બૈરાં છોકરાં, અને પછી પુરુષો—કોઈ તવંગર નહિ, કોઈ જરીબ નહિ, સૌ સરખાં (ધન્ય છે એ પુરુષોના આત્મચંદ્રમને, અને ધન્ય છે એમના સમાન ભાવને!). કેટલીક સ્ત્રીઓએ એમના પતિથી વિયુક્ત થવાની ના પાડી, તેમાં કેટલીકને તો ખેંચીને નૌકામાં નાંખી, પણ કેટલીક પાછળ રહી. નૌકાઓ ઓછી પડી. પાછળ ગેરેલાં ઉતારાઓ અને ખલાસીઓ જેમાં થોડીક સ્ત્રીઓ પણ હતી—તેમણે ‘લાઈફબોટ’ યાને તરણકટિબન્ધ કમ્મરે બાંધી લીધા, પણ ટાઢ એવી કડકડતી હતી અને સમુદ્રનું બળ એવું તો શીત હતું કે—પાણીમાં પડ્યા પછી ભાગ્યે જ કોઈને ઘડી બે ઘડી પણ ઊંચવાની આશા હતી. સ્ટીમરના બંદરવાળાઓએ આજો વખત “ચેસે કે ભૈયા, પ્રબુછકે પાસ.” એ મન લખતું ગાયત વગાડ્યા કર્યું, અને મૃત્યુનો ભય નિવારવા યત્ન કર્યો. સ્ટીમરે છેલ્લી ક્ષણે—એક, બે, ત્રણ હડવટ દુબકાં ખાયાં; કપ્તાન તૂટક ઉપર ઊભો છે, ત્યાં એના ઉપર એકવાર પાણી ફરી ગયું—હજી ઊભો છે—બીજવાર ફર્યું—અને એ ફૂંપ્યો—સ્ટીમર પણ ફૂંખી—અખાધ જળમાં એક છીપતી માફક ગરક સર્ધ મર્ધા!

પેલી નૌકામાં ઊતરેલાં ઊતારાઓનું શું થયું? ટાઢ અસહ્ય લાગતી હતી, અને તેઓ એવાં ભરચક ભરેલાં હતાં કે હાલવા જતાં એક બાજુપર હોડી ટોલી જાય તો ફ્રા પાણીમાં પડે. પોતે મંકટમાં છે એમ જણાવવા ટાઈટનિક આકાશમાં હવાધઓ છોડવા માંડી હતી, તથા બિનતારા વીજળીના સન્દેશ મૂકવા માંડ્યા હતા. પાણેની એક સ્ટીમરે તો એવી અવગણના કરી—પણ બીજી મદદે આવી પહોંચી. તેણે પેલી હોડીઓનાં ઉતારાઓને પોતામાં લીધાં, અને ફ્રા ટાટથી કકડી ગએલાં તેથી તેમને કાનગામાં નાંખી તથા દવાદાર વગેરે આપી યોગ્ય સારવાર કરી, અને છેવટે ન્યૂયૉર્ક પહોંચ્યાં.

† અમેરિકામાં આ અકસ્માત સંજ્ઞાથી કોર્ટ બરીને જે જુગાની લેવામાં આવી તેમાં પ્રકટ થએલી હકીકત ઉપરથી કેટલાકનું એવું કહેવું થયું છે કે કપ્તાન વગેરેની ગંદકત ઘણી થઈ હતી, સ્ટીમરમાં ગભરાટ બહુ થઈ ગયો હતો, પહેલી જ હોડીમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો વધારે ઊતરી પડ્યા હતા, લાઈફ બોટમાં લઈ શકાય તે કરતાં ઓછાં ઊતારાઓ લેવામાં આવ્યાં હતાં, અને ખલાસીઓની વર્તણૂક સન્તોષકારક ન હતી. આ વિશે હજી ઇંગ્લેન્ડમાં તપાસ ચાલે છે. પણ એ ખરી હોય તો એક ખેદકારક છે. પણ તે ગણતરીમાં લેતાં પણ એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્ય મનુષ્ય છે, પરંતુ તે સાથે એ દૈવી પ્રાણી પણ છે એ સિદ્ધ કરનાર પુરાણો પણ થોડા કાયમ રહેતો નથી.

(૧)

જીવનની તૃષ્ણા સર્વને સમાન છે. પણ જીવનનો હક નિર્ભળને વધારે છે. અને તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રી-બાલ-અને વૃદ્ધને દેટલાક અધિક અધિ-

મિ. સ્ટેડ

કારો આપ્યા છે. ખશુપંચીમાં પણ સ્નેહની લાગણીથી માતા બચ્ચાં

માટે પ્રાણ અર્પતી જોવામાં આવે છે. પણ 'સખળનો નય' અને

'નિર્ભળનો ક્ષય'—એ પ્રકૃતિના નિયમને તોડવાની શક્તિ પૂરેપૂરી તો મનુષ્ય જ ધરાવે છે:

પ્રાકૃત પાશવ જીવનથી સંસ્કારી યાને શાસ્ત્રીય મનુષ્ય જીવનનું બેઠક તત્ત્વ જ એ છે. તેમાં

પણ જેમ સંસ્કાર અધિક, તેમ સ્વાર્થભૂની ક્રૂરતા પણ અધિક. અને તેથી આ સ્ત્રીમરમાં

એક મહાન નરવીર—'રિવ્યુ બ્યાંકુ રિવ્યુઝ' પત્રનો તન્ની મિ. વિલ્થમ સ્ટેડ પોતાનો

જીવ બચાવવાનો લેશ પણ ચતન કર્યો સિવાય પાછળ રહ્યો અને ડૂબ્યો તેમાં કોઈને આ-

શ્ચર્ય લાગતું નથી. પણ પૃથ્વીમાંથી દૈવી મંપતની એક પ્રજાળ શક્તિ લુપ્ત થઈ—તે ખાતે ખોટની

અને શોકની લાગણી તો પૃથ્વીને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી અપાર પ્રસરી રહી છે.

સ્ત્રીમર દુખી તેમાં અનેક કષ્ટોદાધિપતિઓ પણ ડૂબ્યા છે, પરંતુ તેમાંના કોઈ માટે શોકનો

એકે શબ્દ પણ ઉચ્ચારાયો ન ઉચ્ચારાયો, ત્યાં મિ. સ્ટેડ માટે સો શબ્દ ઉચ્ચારાયા ! કોણ

કહેશે કે આ દુનીઆ લક્ષ્મીને જ પૂરે છે ?

આ મહાન પત્રકારે ઇંગ્લેન્ડને એવી અનુપમ સેવા બજાવી છે અને અન્ય દેશના

અન્યાય અને જુલમથી પીડાતા લોક માટે પણ એની કલમથી એવી મદદ કરી છે કે

ઇંગ્લેન્ડ એનું નામ ખરા દેશભક્ત તરીકે, અને જગત એને એક વિશાળ હૃદયના 'અના-

થના બેલી' તરીકે ચિરકાલ સ્મર્યા વિના નહિ રહે. આવી સેવા મ્હોટા રાજ્યના પ્રધાન

મન્ત્રીને હાથે સ્વદેશને અને જગતને થતી આપણે જોઈ હશે—ગ્લેડસ્ટન આનો એક

દાખલો છે. પણ એક પત્રકારને હાથે આવી સેવા થએલી મિ. સ્ટેડમાં જ પહેલવહેલી

નજરે પડે છે. અને તેથી પત્રકારના ધન્યાને પ્રતિજ્ઞ મળી છે એટલું જ નહિ, પણ એ

ધન્યાને ખીજથી જાણે તો એમાં દેશનું અને જગતનું કસ્યાણ કરવાનું કેવું અસાધારણ

સામર્થ્ય રહ્યું છે તે એમણે બતાવી આપ્યું છે. નિશ્ચય, ખંત, નિર્ભયતા એ ગુણો તો એ-

મનામાં ખરેખર મુર્તિમન્ત હતા: અને એ ગુણોનું બીજા મારે જગતને કાંઈ કહેવાનું છે,

અને જગતમાં કાંઈ કરવાનું છે, એ બે સાદાં વાક્યમાં રહેલું હતું એમ હઠીએ તો ચાલે.

આ સ્વતંત્ર ઉદાહરણરૂપ એમના જીવનની યોડી હકીકતઃ અને નોંધીશું—જેથી પશ્ચિમના

આત્મારે આગળ પડેલા દેશોમાં મનુષ્યો પોતાનાં કર્તવ્યો કેવી દૃઢતાથી કરે છે, તે માટે

કેવાં બંદે જોખમ ખેડે છે, અને પોતાના ધન્યાને પ્રતિષ્ઠિત અને પવિત્ર માનીને તેઓ

એને અંગે કેવાં મહાન કાર્યો કરે છે એનો વાચકને ખ્યાલ આવે.

વિલિયમ ટોમસ સ્ટેડ ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં જન્મ્યા હતા. એમના પિતા પાદરી હતા.

ચૈદ વર્ષની ઉંમરે એમને નિશાળમાંથી જાહડી લઈ, એક વેપારીને ત્યાં કામ શીખવા

આ-હકીકતનો ભાગ લેતા "ટાઇમ્સ"ના લેખમાંથી લીધો છે. એ-સાથે બેળવેલી

રીઝ અને વિવેચન માટે અમારી જવાબદારી છે. તન્ની.

મૂંઝા. યોગક વખતમાં એ ત્યાં પગારદાર કારકુન બન્યા, અને એ રથાને એ સાત વર્ષ રહ્યા. એ વેપારીની પેઠી રશિયા સાથે વેપાર કરતી હતી, અને તે વખતથી એમને એ દેશમાં જે રસ લાગ્યો તે આજો જન્મારો પહોંચ્યો. નિરાળની કેળવણી તો બે કે એમને નહિ જેવી જ મળી હતી, તથાપિ ધરતો ઉછેર માણસનું ભવિષ્ય ઘડવામાં જેનું અગત્યનું તત્ત્વ નીવડે છે એ એમના દાખલામાં સમજાય છે. પ્યૂરિટન સંપ્રદાયની હવા, અને ઓલિવર ક્રામ્વેલ માટે અસાધારણ પૂજ્યભાવ—એ વસ્તુઓએ એમના ભવિષ્યના જીવન ઉપર બહુ ભારે અસર કરી. પ્યૂરિટન પંથવાળા સાદા ધર્મ માટે બહુ આગ્રહી હોય છે, અને જીવનનો બહુ ગંભીર અર્થ કરી, એમાં કોઈ પણ તરેહનું છિછલાપણું કે મોજમજ સાંખતા નથી—તે એટલે સુધી કે નાટક જોવા પણ તેઓ કદી જતા નથી.* અને એ કારણથી મિ. સ્ટેડે પણ હમણાં યોગાં જ વર્ગો ઉપર પહેલવહેલું જ નાટક જોયું. સાદોઈ સાથે સત્ય માટે આગ્રહ તથા સ્વતન્ત્રતાનો પ્રેમ એ આ પંથનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. એ પણ એમનામાં પરિપૂર્ણ પરિમાણમાં વિરાજતાં હતાં. ન્હાનપણથી મિ. સ્ટેડમાં, પોતે કોઈ ખોટું જુએ 'તો તે મુધારવા મગી પડે એવી કર્તવ્યનિષ્ઠા હતી. એક વાર એ ટેવ અતિશય વધી પડેલી જોઈ એમના પિતાએ એમને કહ્યું: “ભાઈ, કોઈકવાર ધ્વિરને એની પોતાની સૃષ્ટિ એની પોતાની રીતે ચલાવવા દે તો વધારે સાફ.” મિ. સ્ટેડ કોઈકવાર કર્તવ્યના આગ્રહમાં હાપણની મર્યાદા-ગદ્ગદે ફરેલ વિચારની મર્યાદા-ઓળંગી જતા એ ખડે; પણ સાથે એ પણ ઉમેરવા જેવું છે કે પ્રભુને પોતાની ડુનીઆ પોતાની રીતે ચલાવવા દેવી હોય તો માણસે હાથ જોડીને આધા બેઠા રહેવાનું નથી, પણ પ્રભુના હાથમાં સાધન બનવાની જરૂર છે. એકંદરે મિ. સ્ટેડનું જીવન ધોધળીયું હતું કે ખરી કાર્યપરાયણતાવાળું હતું એના નિર્ણયની કસોટી એટલી જ કે એમણે જે જે કાર્ય માટે પોકાર કર્યો તેમાં માત્ર કાલાહલ જ મચાવી મૂક્યો કે કોઈ અગત્યનું કાર્ય સાધ્યું? એમનું જીવન દેશસેવાનાં અને અનાથ ઉપર ઉપકારનાં કૃત્યોની અવિચ્છિન્ન પરંપરા છે. પોતે કારકુન હતા તે જ વખતથી એમને વર્તમાનપત્રોમાં લખવાનો શોખ હતો. ‘મોર્થન એકો’ નામના એક પત્રમાં એ વારંવાર લખતા, એ લખાણથી ખુશ થઈ એના માલિકે ૧૮૭૧ માં એમને એના તન્ત્રી તરીકે રાખ્યા. આ અરસામાં બલગેરિયામાં તુર્કસ્તાને જીત્યો હતો તે બાબત ઇંગ્લંડમાં જે હાલાકાર થઈ રહ્યો, અને ઝલ્હસ્તાને તુર્કસ્તાન વિરુદ્ધ જે લાગણી ઉસ્કેરી, તેમાં મિ. સ્ટેડે આગળ પડતો ભાગ લીધો; અને એને અંગે રશિયા સાથેના એમનો સંબંધ જે પહેલેથી ચાલતો આવતો હતો તે વધારે ગાઢ થયો. મિ. સ્ટેડના ઉત્સાહી અને સમર્થ લખાણથી એમનું પત્ર ઉત્તર ઇંગ્લંડમાં મુખ્ય ગણાવા લાગ્યું, અને ૧૮૮૦ની ચૂંટણી વખતે મત આપનારાઓને માટે એક “પ્રશ્નોત્તરી” બહાર પાડી. ક્ષિપ્રરક્ષ પક્ષને એથી બહુ મદદ મળી. મિ. જૉન મોર્લિ (હાલના લૉર્ડ મોર્લિ) જે એ વખતે “પેલમેલ એજેટ”ના તન્ત્રી હતા તેમણે તુરત મિ. સ્ટેડને ઉપતન્ત્રી તરીકે ઉપાડી

* સત્તરમા સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં તેઓના હાથમાં રાખ્યસત્તા હતી ત્યારે તેમણે નાટક-શાળાઓ ખાન્ય કરી હતી: જેને પરિણામે, નાટકને અબાવે, નવલકથાનો જન્મ થયો.

લીધા, અને ૧૮૮૦ થી ૮૩ સુધી ત્રણ વર્ષ, મહાન વર્તમાનપત્રકાર અને ઉદાર રાજ્ય-
નીતિના અવતરણી એ મહાન પુરોગામી વચ્ચે ધણી મેળ ચાલ્યો. ઉચ્ચ વિદ્યાળ અને સંસ્કારી
શુદ્ધિવાળા મિ. મોર્લિએ એમને બહુ સારી રીતે હાથમાં રાખ્યા હતા, અને એ એ જાણતા
વિચાર અને ભાષાની એકતા લોકને એવી લાગી હતી કે કેટલીકવાર એમનાં લખાણો મોર્લિનાં
મનાતાં. ૧૮૮૩ માં મિ. મોર્લિએ “પેલમેન્ટ ગેઝેટ”નું તન્ત્રીપણું છોડ્યું. ત્યારથી ૧૮૮૬ સુધી
એ જગ્યાએ મિ. સ્ટેડ રહ્યાં. આ દરમિયાન વર્તમાનપત્રકાર તરીકે એમણે ધણું મોટાં કાર્યો
કર્યાં, અને એમના પોક્કારો તે માત્ર ખાલી અવાજ ન હતા, પણ કાર્યસાધક યુદ્ધનાં રણરંગમાં
હતાં એ પરિણામથી એમણે બતાવી આપ્યું. આ સમયમાં એમણે કરેલાં એ કાર્ય એવાં છે
કે એમણે બીજાં કંઈ પણ ન કર્યું હોત તો પણ એક વર્તમાનપત્રકાર સ્વદેશસેવક અને
પવિત્રનીતિધુરન્ધર મહાપુરુષ તરીકે એમની ધીર્વિચિરરથાથી રાખવાને માટે બસ છે:—
(૧) એક તો એમણે “The Truth about the Navy” એ નામના લેખમાં
ઇંગ્લંડના નૌકાસેન્યની ખામીઓ-એ સેન્યના અનુભવી પુરોગામી ખાનગી મદદ લઈને-બહાર
પાડી, જેથી પ્રજાનાં નેત્ર ગ્રાપ્તમાં અને અધિકારીઓને એમાં પુષ્કળ સુધારા વધારા કરવાની
કરવા પડી. અત્યારે ઇંગ્લંડ જગતની પ્રથમ પ્રજા તરીકે પોતાનું સ્થાન જગતની રમ્યું છે તો
તે એના નૌકાબળને લીધે જ, અને એ નૌકાબળ ઉપલબ્ધ કરનાર તે મિ. સ્ટેડની કલમ છે.
પરંપર, ‘The Pen is mightier than the sword.’ (૨) બીજું, એમના
સાંખ્યવાદમાં આપ્યું કે લંડનના કેટલાક બાગેમાં અગ્નિશયક કુમારિકાઓને ફોસલાવી લાવી,
કે એમનાં ગરીબ માતૃપિતા પાસેથી વેચાતી લાવી, હાર્ટઝ લોકોની વિષય વાસના તમ
કરવાનો ધોર પાપી ધન્યો ચાલે છે. એ ઉપરથી એમણે જતે પુષ્કળ ખાનગી હકીકત એકઠી
કરી—અને એ જાન પોને છુપા વેળમાં એક લખિચારશુદ્ધમાં જઈ, પુરાવો કરી, કોર્ટ
મદદથી જતા પહેલાં, પોતાને માથે આરોપ વળગી ન પડે તે સાથે આર્યવિશય આદિ
કેન્ટર્બરી વગેરે ચોક્કસ પ્રતિષ્ઠિત માળખેને પોતાનો ઇશોદ જાણી રાખવાની અગમચેતી
વાપરી હતી. પણ જે કુમારિકા વિશે કેસ ચાલ્યો તેને એનાં માળાપ પાસેથી મિ. સ્ટેડનાં
માળખે નિર્દોષ હેતુ બતાવીને લાન્ડનાં હનાં એમ કોર્ટમાં સિદ્ધ થયું, અને મિ. સ્ટેડને
‘અપહરણ’ નામુન્દા માટે ત્રણ માસની સિદ્ધ થઈ! આ પ્રસંગે મિ. સ્ટેડે એમના “The
Maiden Tribute of Modern Babylon” નામના લેખમાં બહાર પાડેલી વાત
થેણે બાગે ખોડી હતી એમ કેટલાકનું કહેવું છે—એ તેમ હો, પણ એમના આ માહસને
પરિણામે ફાજલારી-કાયદામાં કેટલોક સુધારો થયો, તથા કન્યાઓને પાપી ધન્ય માટે
વેચવા સ્થામે જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે ગોઠવણ કરવામાં આથી મદદ મળી.

આ બંને પ્રસંગોથી મિ. સ્ટેડની ખ્યાતિ તથા સંજન્યોમાં બહુ વધારો થયો: નૌકાસેન્યમાં
તેમ જ ધર્મેષ્વરોકામાં એમના ધણા મિત્રો થયા.

૧૮૮૯ માં મિ. સ્ટેડ “પેલમેન્ટ ગેઝેટ” નું તન્ત્રીપણું છોડી, ‘રિવ્યૂ ઓફ રિવ્યૂ’
માસિક પત્ર—કાઢ્યું. એ પત્રમાં જગતના વિચારનું પ્રતિબિંબ ઝીલ્યું, અને તે જ સ્વયં

પોતાના ખાસ વિચારોની પણ એના ઉપર છાપ મૂકી—એવો એવડો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. તેમાં આ બીજા અંશમાં મિ. સ્ટેડે એવી અસાધારણ કૃતેદ્ધ 'મેળવી' હતી કે સ્વાત્મ-રસિક તન્ત્રીપણું ('Personal journalism') તો એમનું પોતાનું જ હતું અને એમની પાછળ એ અસ્ત થયું એમ કહીએ તો ચાલે. આ શુભતા આપણા દેશમાં એક એ દાખલા બાજુવામાં છે—પણ સાધારણ રીતે એ ઘણા વિરલ લેવામાં આવે છે, અને ટાંકડે સાત્વિક યા રાજસ અહંતાના ભાન વિના એ અસાધ્ય છે. સ્ટેડમાં આ શુભ સુધ્ધિ હતો, પણ તે એવાં જિયાં સંજોગે અવલંબીને રહ્યો હતો કે એણે એમને હુંપદના ગર્ભમાં કદી પણ દૂધવા દીધા નથી.

(૧) એમનું પ્રથમ સૂત્ર "faith in 'God's Englishmen'"—"પ્રભુના અંગ્રેજોને 'માં' શ્રદ્ધા"—એ હતું. એને લીધે એ સામ્રાજ્યવાદી હતા, પણ એમનો સામ્રાજ્યવાદ અંગ્રેજોને સખળ કરવાનો હતો—ઇંગ્લંડની ધુરા નીચે એમને દબાવવાનો ન હતો. આ માટે સંસ્થાનો અને તાબાના મુક્તકે ઉપર ઇંગ્લંડની સત્તાનું દબાવણ વધારવું નહિ. પણ એમને યોગ્ય સ્વતંત્ર અધિકાર આપી એમનો અવાજ ઇંગ્લંડમાં સંભળાય એવી શાલવણ કરવી એમ એ ઇચ્છતા. વળી, એ સામ્રાજ્યમાં ઇંગ્લંડમાં વસતા ન્હાના મોટા-સારા ખ્રીશ્ચ-દરેક અંગ્રેજને, સાક્ષાત્ યા પરોક્ષ, ભાગ લેવાનો છેઃ એમાં એક પણ વ્યક્તિને અસ્પૃશ્ય કે નકામી ધારીને અવગણવાની નથી. અંગ્રેજ માતાના ખોળામાં બહારી એક ગામડીઓ અંગ્રેજ આફ્રિકા અને એશિયામાં ઇંગ્લંડની પ્રભુનો પ્રતિનિધિ ચર્ચ જોયો રહે છે. એ પોતાના દેશની કીર્તિ ઉજાવવા રાખે તે માટે, દરેક અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષને એ મહાન કાર્ય માટે યોગ્ય બનાવવાં જોઈએઃ તે માટે સામાજિક વિપત્તિ દૂર કરવાની, તથા એમની મૃદુરિયત સુધારવાની જરૂર છે.

(૨) મિ. સ્ટેડના મિદાન્તમુત્રનું મધ્યબિન્દુ ઇંગ્લંડ (સ્વદેશભક્તિ) હતું, પણ એનું વર્તુલ આખી મનુષ્યજાત પર્યન્ત વિસ્તરેલું હતું. મિ. સ્ટેડ રિબૂ ઓફ રિબૂઝની ઉદ્દેશપત્રિકામાં કહે છે કે "We believe in God, in England, and in Humanity."—"પ્રભુ, ઇંગ્લંડ અને મનુષ્યજાતિ—એમાં અમને શ્રદ્ધા છે." મનુષ્યજાતિ ઉપરના આ પ્રેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન એમણે "યુદ્ધ રહામે યુદ્ધ" કરી જગતમાં શાન્તિ પ્રસારવા માટે જે સતત મહાપ્રયત્નો કર્યા છે તેમાં થાય છે. "દોરે છે ક્ષતિહાસની પગથી સૌ રાજેન્દ્ર! શાન્તિ બાણી."—એ ઉક્તિમાં કોઈ પણ વ્યવહાર સત્ય હોય તો તે મિ. સ્ટેડના પ્રયત્નથી "એકી હેગ વિશે મનુષ્ય કુશળી ચોખંડ ન્યાયાધિશી" એને જ મોટો ભાગે આભારી છે.

(૩) મિ. સ્ટેડના સર્વ જીવનમાં એમના પ્યૂરિટન ધાર્મિક સંસ્કારે બહુ અસર કરી છે. એમની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ધાર્મિક હેતુથી ઉત્પન્ન થતી એટલું જ નહિ, પણ એમના વર્તમાન-પત્રકારના ધન્યને પણ એ ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જ જોતા.

* 'Liberal Imperialism'—ઉદાર સામ્રાજ્યવાદ અને 'Jingoism'—જિંગોપણા વચ્ચેના આ ભેદ માટે જુલો આ વર્ષના આરંભનો "બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અંક."

“There is no church sayest thou?.....A preaching friar settles himself in every villago and builds a pulpit which he calls a newspaper.”—મિ. કાર્લિલિનાં આ વચનાનુસાર, એમણે વર્તમાનપત્રકારના ધન્ધાને પરમ પવિત્ર માન્યો હતો; અને મધ્ય યુગના યુરોપમાં ધર્મોપદેશની જે ફરજ સાંધુઓ ધર્મવતા, તે વર્તમાન સમયમાં વ્યવહારને ધર્મવત્ સમગ્ર પત્રકારોએ બજાવવાની છે—એવી સમજણથી એમણે એ ધન્ધો ઉપાડ્યો હતો.

આ દૃષ્ટિબિન્દુથી મિ. સ્ટેડે ‘રિન્ચૂ ઓફ રિન્ચુઝ’ પત્ર આજ સુધી ચલાવ્યાં કર્યું છે—એમાં “Progress of the World” નામનું પ્રતિભાસ તત્ત્વીનું જગતના મહત્વના વિવિધ ખત્રીયોનું દિગ્દર્શન—અને એ ઉપરાંત એમાં એમણે દાખલ કરેલાં એ તથ્ય તત્ત્વો એવાં લોકપ્રિય ચર્ચા પદ્યાં છે કે એને લીધે એ પત્રની હજારો નકલો બહુ રસ અને મન-તાથી લેવાય છે, વંચાય છે.

(૧) એક તો જગતમાં ચર્ચાના વિષય ચર્ચા પડેલા પ્રશ્નો ઉપર મહાન પુરુષોની મુલાકાત (‘Interview’) લઈ એમની સાથેની વાતચિત બહાર પાડવામાં આવે છે—અને એમાં પ્રશ્નોની ચાતુરીથી સ્લામી વ્યક્તિનું સ્વરૂપ તથા વિચારની ખૂબી બહુ સારી રીતે તારતી આપવામાં આવે છે, અને બે જણાના વિચારમાં બેદ હોય તો તે પણ કહુતા વિના ખંડે માધુર્યથી સરસી અપાય છે.

(૨) બીજું, દરેક મહિને એમાં એક ‘Character Sketch’ યાને ‘લક્ષણ-રેખા’ આવે છે એનો વિષય ઘણી વાર જુદા જુદા વ્યવસાયોમાં પડેલા વર્તમાન મહા-પુરુષો—ગૌરવની રાજ્યો સુધાંત—હોય છે, તો કોઈકે વખત એકાદ સંસ્થા કે લોકવર્ગ પણ હોય છે. એમાં એ વિષયનું એક નિબંધની રીતિએ સમગ્ર સ્વરૂપ આલેખવા કરતાં એકાદ બે બાજુ ઉપરથી ફોટોગ્રાફ કે ‘સ્કેચ’—(નિમિષચિત્ર) લેવાની પદ્ધતિ વિશેષ હોય છે—અને એમાં જ એ લેખની સ્પષ્ટતા, નૂતનતા,—આ તો સ્ટેડે જ કરી શકે, અને અન્ય ન કરી શકે—એવી કોઈક અવર્ણ્ય વિશિષ્ટતા, રહેલી હોઈ વાચકને તે આનંદ આપે છે.

આવા પત્રકારો જગતમાં વિરલા હોય છે, તો આપણો દેશ કે જ્યાં હજી વર્તમાન-પત્રોનો અભણાઈ જ છે ત્યાં એમના સરખા પત્રકારો નીપજવાની વાત કરવી એ મૂર્ખતા છે. પરંતુ જતાથી હરિશ્ચન્દ્ર ન થવાય તેનાથી પણ સત્યની ભાવના પોતાના જીવનમાં કોઈકે ઊતારી રાકાય ખરી. એવી રીતે જોતાં મિ. સ્ટેડેના ઘણા ગુણો આપણા વર્તમાન-પત્રકારોએ અનુસરવા જવા છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

(૩) એક તો મિ. સ્ટેડે જેવી આત્મચર્યા અને જીવનનો—પત્રકાર તરીકેના જીવનનો પણ—ઉદ્દેશ જોઈએ.

(૨) બીજું—એ સિદ્ધ કરવા માટે અર્થાગ ઉત્સાહ, અશ્રાન્ત પ્રયત્ન, અને જીભરાતી કાર્યશક્તિ જોઈએ.

(૩) અને એ સૌ સાથે, પોતાનો ધન્યો પવિત્ર છે, એવી જાતી સમજણ જોઈએ.

આમાંના દેટલાક ગુણો તો પ્રભુની કૃપા વિના પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ સામાન્ય જગતે એટલું તો કરી શકે કે—પોતે જે કાર્ય માથે લીધું છે તે પવિત્ર છે અને તે કરવામાં પોતે દેશની અને પ્રભુની સેવા કરે છે એમ માને; અને એ સિદ્ધ કરવા માટે માત્ર સારી કલગને આધારે જોતી ન રહેતાં, જે જે વિષય પોતે હાથ ધરે તેની પુષ્ટજ વિગતવાર માહિતી પ્રાપ્ત કરે, અને તે હિંમતથી બહાર પાડે, જેથી સત્ય આગળ વધે અને અસત્ય પાછું ખેંચે.

એક્યકહેણુ.

(અંબની ગીત)

કાવચ મોકલે કુદરત બોલે:
દુનિયાના અતરપટ જોશે
પ્રભુપ્રેમિન મહેગા બોલે
માનવની આને !

કુદરત વસન્તવિભૂતિ ધારે
માનવ તોય ગટે અન્ધારે:
એ નવ રચના રમ્યન્દેશ
કાવચથી કહાવે !

કુદરત બ્યારે કેલી કરતી
મનુષ્ય બેઠે જીભરાતી:
જૂદાર્ધ એ નવ-જોવાતાં
એક્યકહેણુ કહાવે !

પ્રેમાનંદનો નાટકો.
પ્રેમાનંદના નાટકો.

૨૧૧ (૪)

અંતર્યમક.

૨૧. નરાસિંહરાવ જણાવે છે, કે “ ગદ્યમાં અંતર્યમક આ નાટકોમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. યમક રચના તદ્દન આધુનિક છે. પ્રથમ પારસી ગુજરાતી નાટકો, આરભ કાળનામાં, એ પ્રગટ થયેલી સાંભરે છે. ગદ્ય યમકનો આરભ પાછલાં સાળીસેક વર્ષ ઉપર પારસી ગુજરાતી નાટકોએ શરૂ કર્યો ને શુદ્ધ ગુજરાતી નાટકોમાં કવચિત્ અનુકરણ રૂપે તેનો પ્રવેશ થયો. ” મતવચ્ચ કે આ કૃતિ આધુનિક છે માટે તે પ્રેમાનંદની ન હોય; કોઈ આધુનિક લખનારની હોય.

“ ભવાયનો છોકરો રહે તોય રાગમાં ” તે પ્રભાણે પ્રાસાતુપ્રામ-જંદુ ઝમક વગેરે—એ બાળકને ગદ્યશૃંગીમાં શીખવાય છે, ને તેનો ઉપયોગ આખી છાંદશીમાં ફાળે ફાળે ચાલે છે. તે એકલા હાસ્ય રસને માટે નથી, પણ તે ગંભીર વિચારોમાં—ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ વપરાય છે. તે અસર કરવા માટે સૂત્રોની માફક ટુંકામાં વિશેષ અર્થ બતાવવા માટે હોય છે. તે કહેવતોમાં, વાક્યોમાં, વાક્યના કકડાઓમાં, જગ્યાને ઉઘાડવા, રાજી કરવા ને શીખવવામાં, અર્થ બાંધવા છોડવામાં, દુચકા અને વાર્તાઓમાં, તેમ વિદ્યાના ગણિત જોતિષ બૂજોગ આદિ વિષયોમાં પણ વાપરવામાં આવે છે. ટુંકામાં, જેને આપણે જૂના વખતથી પ્રચલિત ગુજરાતી ગદ્ય કહી ચકીએ, તેના દરેક અંગમાં અંતર્યમક કાષડના તાંતણાની માફક ગુથાઈ ગયા છે: તેવા ગદ્યના દાખલા હવે આપણે જોઈએ.

(૧) કહેવતો વગેરેમાં,—

(અ) મન હોય ચંગા તો કચરોટમાં ગંગા.

(આ) કરશે તેનું પામશે ને વાવશે તેનું લણશે.

(ઇ) લોભને ઘોભ નહો.

(ઈ) મુખે સમરે સોની ને હુખે સમરે રામ.

(ઉ) બાઈજી મુખમાં બાપડાં ને ઘર થયાં આપડાં.

(ઊ) આય મારી કાંણી, છ કાંઈએ ન સમાણી.

(ઋ) બાવો બેઠો જાપે, ને ને આવે તે ખપે.

(એ) હોલામાંથી ચુલામાં ને ચુલામાંથી હોલામાં.

(ઓ) દોરડાં તો કાપાના કોડલા.

(અો) ખારલેથી ખારલે ને ખારલેથી ખારલે.

(એો) આઆ મળવા તો બેસાડ્યાં દળવા.

- (અ) ગરાશીઆની ઘોડી ને રાંડી રાંડની છોડી.
 (અ) અટક માળા ઘટક માળા મોટા મણકાવાળી.
 (ક) નગાઈ ને તગાઈ ચાલતું.
 (ખ) નાગર ભરાવે ગાગર.
 (ગ) તપશી ? જો જો પડતા લપશી.
 (ઘ) ભગત જગત કો કગત હું.
 (ક) અંધ ગાંઠે ને વિધા પાંઠે.
 (ચ) જન્મ ને જમાઈ, ને બીલડો લામ.
 (છ) કર્મમાં હોય કોઈનાં તો કોનાં જોઈએ આઈનાં.
 (જ) પેટ આગળ પેડું, તે કોને જમવા તેડું.
 (ઝ) હાથે તે સાથે.
 (ઞ) નહાશે તે ખાશે.
 (ટ) ફરે તે ચરે.
 (ઠ) પાયાં તે થાયાં ને ડાયાં તે સાયાં.

(૨) બાળકો માટેના હાલરના જેવા વચનોમાં:—

- (અ) હાલો રે હાલો ભાઈને ધુમળીએ ઘાલો (કે હોયકો ધૂણો વહાલો,)
 ભાઈ મારો ડાહ્યો તે પાટલે બેસીને નાહ્યો, પાટલો ગયો ખશી, ભાઈ તો
 ઉડ્યો હશી—ઈ.
 (આ) થાપી થાપી લોણાં, ચોરને માથે છાણાં.
 (ઇ) અડકો દડકો દહો દડકો ઈ.
 (ઇ) વડીઆં રે વડ ચડ, ચડ ચડ, પાન પાડ, પડીઓ વાળ, દૂધ પી.
 (ઉ) ચાંદ મામા પોણી, ધીમાં ઝળોણી. ઈ.
 (ઊ) કોકો કેવળો, ખખો ખાધેલો, ગંગા જોરી ગાય વાય, ઘેઘે ગુણ
 ચઢાવી જાય, ચચાઈતી ચોપડી. ઈ.
 (ઋ) ખખારે ધુણે પેશી ખૂત નંધ લખીએ એ ચપુરાઈની રીત, ગંગારે ગા
 બ્રાહ્મણને ગાળ ન ઈએ એ ચપુરાઈની રીત. ચચારે ચોર બેશી ચાડી
 ન કરીએ એ ચપુરાઈની રીત. ઈ.
 (એ) બાવી એકા બાવીય, ધઈતી રેઈલી ખાવીય, મઈતી રેઈલી મુંવાળી,
 બાવી હું મુંવાળી.
 (ઐ) એક અરીએ અઠી, ઉદરે સીંસાડી લકી, ઉદરે મારી ચાંચ, એ અઠીઆન પોંચ.

(અ) એક ઉઠે ઉઠ, ધરમાં પેહું ઉઠ, ઉઠ કરે છે વાત, બે ઉઠાન સાત.

(૩) અર્થે છોડવા બાંધવામાં—

(અ) હમ કાલ માંહે પોણ ઉપર છતર છાયા, માંહે અર્થ ને છોડે તેને આપું સોનાના પાયા.

(આ) પતાસાની પોળમાં પંદર પગથીઆં, પંદર ચંદવાં, પંદર ઉતરવાં, માંહે આધેવણનાં દર્શનકરવાં. ઈ.

(ઇ) થાળા ભરી રાઈ તે કાણું ન ગણાઇ.

(ઈ) માંખોની બે આંખો.

(ઉ) હચુક વાણીઓ, ને કાન સાંઢી તાણીઓ.

(બી) એક કોઠામાં બોતેર કોઠા, તેમાં રમે નાનાં મોટા. ઈ.

(સ) હામે હામે પણ ભમરો નહીં, એટલે જનોઇ પણ બામણ નહીં.

(૪) કુચક ને વાતોમાં—

(અ) વાત કહું રે વારતા ભાભો દોરાં ચારતા.

(આ) ખૂમ પડી ખૂટીએ, છુણાવાડું લૂટીએ નરસંગ તો નાશી જાય, હાલોલ, કાલોલમાં સાક તળાય.

(ઇ) કુંક ચસરકે, છરો ઘસરકે, પણ આથો રાણો જાગે છે.

(ઈ) એક બૈરી પોતાના ધણીને કહેતી કે તમે ઘેર ન હો, તો મારે અન્ન પાણીની આખડી લેવી પડે. તેની કસોટી કાઢવા ધણી એક વાર દાતણ પાણી કરીને પર ગામ જવાને મિથે ચાલ્યો. બૈરીએ પુછ્યું “ મ્યારે આવશે ? ” તે કહે, “ ધણું કરીને કાલે. ” બૈરી બોલી “ પણ ત્યાં સુધી મારે ભૂખે મરવું પડશે. ” ધણી કહે, “ બનતા સુધી હું આજ સાંજે જ આવીશ. ” ધણીના ગયા પછી બૈરી ધરના પાછલા ખંડમાં કાંઈ કામે મર્મ, એટલે ધણી છાતો માતો માળીએ ચડી સંતાઈ રહ્યો. મધ્યાન થવા આવ્યો, એટલે બૈરીને કકડીને ભૂખ લાગી. તેણે બેનરમાંથી શેરડી મંગાવીને ચૂસી; પણ પેટ ભરાયું નહીં, ત્યારે ખીચડી પકાવી-તેમાં ખૂબ ઘી નાખી, તે ખાધી. વળી ભૂખ લાગી ત્યારે ધાણી શેકાને, તે ખૂબ તે હાથ ધોવા વાડમાં મર્મ એટલે ધણી માળીએથી ઉતરીને ચાલતો ચયો. ચારેક વાગ્યે તે પાછો આવ્યો, તેને જોઈ બૈરીએ કહ્યું “ કેમ વહેલા આવ્યા ? ” ધણી કહે, “ મને રસ્તામાં સાપ આડો હતો તેથી હું પાછો મળ્યો. ”

બૈરી—તે સાપ હતો કેવો ?

ધણી—શેરડી સોંધી લેવો.

ઢેરી—તે કેમ ચાલે ?

ધણી—જેમ ખીચડીમાં ધી હાલે.

ઢેરી—એ વાત તમે કેમ જાણી ?

ધણી—અરે બપોરે રોકી ધાણી.

(૫) વિધાના વિષયોમાં:—

(અ) સવા મણ્ણું લાકડું, ને માહે પેઠું માંકડું, રાજ ટાંક ટાંક ખાદે તો ક્યારે પુર થાય ?

(આ) બાણુ લાખ માળવો, તે છપન બાગે ફાળવો.

(ઇ) મણુ મણુના બે મહેતો મહેતી, અથ મણુનાં બે મહેતોલાં, હોડી ઝીમે મણુનો હાર તેને ઉતારવાં પેલી પાર.

(ઈ) બાર બારીઆં ને તેર તેરીઆં (નક્ષત્ર.)

(ઉ) કાર્તીક કાતરે ને માગશર છતરે.

(ઊ) અશાડા તો ફશાડા, આવણીઆ તો સરવડ દરવડ, બાદરવા તો ચાદરવા, આસો ને મે નાસો.

(ઋ) જે વરસે મધા તો ધાન્ય થાય ઢગા.

(એ) જે વરસે ઉતરા તો ધાન્ય ન ખાય કૂતરા.

(ઐ) મધાનાં પાણી ને અમૃત વાણી.

(ઓ) રીયાળે ચાંચડ ને ચાડીઓ, ઉનાળે જુઓ ને જતિ, ચોમાસે માંકડ ને મજૂર.

(ઝી) ચાર સારા તો બાર સારા.

(અં) નાગ ફગ ને ઢીવાળી તે આવે એક વારી.

(અઃ) ઘોળકાની ધાણી ને મલાવતું પાણી.

(ક) તીન કોસ બઢવા ને ચલ મેરા ટટવા.

(ખ) ડભોણનાં દુઃખીઆં ને સહુણના સુખીઆં.

(ગ) મીઠાં એટલાં ઘણાં. (જે પ્રાણીને કાનને ઠેકાણે કાણાં હોય તે ઘણાં મુકે.)

(ઘ) ખેડ ખાતર ને પાણી તે કમને લાવે તાણી.

(ઙ) પાપો પાપાને પાપે લેવાશે.

(ચ) રેવું રાળજ ને ખાણું ખાતજ.

(છ) જે જાય જાવે તે ફરી ન આવે; જે આવે તો પરીઆનાં પરીઆં આવે એટલું ધન લાવે.

- (૪) લાડ ને તાડ એ દક્ષિણમાં.
 (૫) આઠે કે સાઠે. (દાંત પડે.)
 (૬) સોળે સાન ને વીશે વાન.

(૬) નાટકના ખીજ રૂપ ભવાઈમાં:—

મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ જૂનું ગદ્ય—ખાસ કરીને નાટકનું—મળી શકે એમ નથી, તે પછી બવાયા લોક વેપ બજારે છે તેમાં તેઓ અંતર્યમક ને બીજા ખાસ લાવે છે, અને તે જૂના વખતથી આજ્યા આવેલા છે, તેના દાખલા આ રહ્યા:—

(અ) કોઈએ કલો સરડો, કોઈએ કલો ભરડો.

(આ) એક પાલે ને બીજો વારે, તેને ધાલે જામને દ્વારે.

(ગણપતિનો વેપ.)

(ઇ) માધજ મોરી બાધજ મેં ગધતી ધોતીઆં ધોવાં ત્યાં તરક બેરોતોળેવા.

(જુહાણો.)

(ઈ) ખોલ કંસારા રાજ, અત્રા રખે તેરી બાજ.

(કંસારાનો.)

(ઉ) પગ મેશ્યો સદ્, ને દહાડો આવમ્યો કદ્.

(ઊ) અગડમ અગડમ, ભડમ ભડમ. દહોંકા ધડા, પાતકા પડા. બકરીઆં ગાતી હે, પાતરા ખાતી હે.

(ઝંઘા જુલણ.)

(ઋ) દોરે કાપા, હોકરેકા બાપા.

(હેલ બટાકિ.)

(એ) ચાંદડી રે ઝોંચ, તારે બોરું પડે ઝોંચ.

(કન્નેડાં.)

(ઐ) મસીઆઇ, તે તો ખસીઆઇ.

(રામદેવ.)

(ઓ) તેરો ક્યાં ગયો ચંગો ભયો કે નંગો.

(ઐ) મેરો યો સો મેરેક દીઓ, ઇસિમે નેરે બાપકો ક્યા લીઓ.

(કાખાનો વેપ.)

(અં) ઘેર ઘેર અમરુડી કમરમે.

(અઃ) અત્યા હુંગળીઆ કે ભુંગળીઆ ?

- (ક) આછી વગાડે તાળ કુટીઓ નહીં તો કડા કુટીઓ.
 (ખ) સાફા સો કાવતરા લાંબા દો કાવતરા. ઈ.
 (ગ) ધોષ છોટકી લોટકી કામ દીસે.
 (ઘ) બાઈ લાલી એનું મોઢું નાથે પાલી.
 (વીકો સીસોદીઓ.)
 (ક) મારાં માતા પિતા અથ લોલી, રાગ અર્થ લોલી.
 (ચ) ગદીમા સે દફી લાવ.
 (ટડનો વેવ.)
 (છ) રામ નામ જપના, પરામા માલ અપના.
 (જ) બાવો ખેડો જપે, ને જ આવે તે ખપે.
 (ઝ) ને દેગા હમકું, સો મીથેગા હમકું.

(બાવાનો વેવ.)

ઉપર જે લંબાણથી દર્શાવેલો આખ્યાં છે તે ઉપરથી વાચકવર્ગની ખાતરી થશે કે અંતર્યમક રા. નરસિંહરાવ કહે છે, તેમ આધુનિક પ્રયોગ નથી, પણ તે પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવ્યો છે.

“ જા.”

ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો.

૮.

રા. રા. ચન્દ્રશંકર-નર્મદાશંકર પંડ્યા નીચે પ્રમાણે નામ મેળવે છે:—

હિન્દુસ્તાનના વીસ ઉત્તમ પુરુષો.

૧. મનુ—હિન્દુઓમાં સૈકાં થકી ધર્મશાસ્ત્રોમાં વધારેમાં વધારે પ્રમાણ્યુત્ત લેખાતી ‘ મનુસ્મૃતિ ’ ના રચનાર.
૨. જનક—‘ શ્રવનમુકા ’ ની વેદાન્તભાવનાના દૃષ્ટાન્તરૂપ, અને ‘ વિદેહી ’ ના ઉપનામને યોગ્ય ગણનાર રાજર્ષી.
૩. રામ—સાત્ત્વિકતા અને ધર્મનિશ્ઠાની સ્મૃતિરૂપ રાજેન્દ્ર.
૪. કૃષ્ણ—વ્યવહારસિદ્ધિને ધર્મ જનાવનાર સૂર્યપતીનિત, અને આર્યોની ઉત્તમ ભાવનાઓનું સંદોહન ‘ ગીતાદ્ય ’ દ્વારા પ્રકટ કરનાર યોગીન્દ્ર.

૫. સુધિષ્ઠિર—માતમંત ધર્મ અને સાધુતા.
૬. વાલ્મીકિ—સૈકાંધરી આર્ય પ્રજાનાં જીવન ધડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવનાર 'રામાયણ' ના રચનાર આદ્ય સંસ્કૃત કવિ.
૭. વ્યાસ—પોતાના સમયમાં વિદ્યમાન સમસ્ત જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરી, તેને લોક-હિતાર્થે વિવિધ રૂપમાં પ્રકટ કરનાર અનેકદેશીય, સમર્થ વિદ્વાન, અને આર્યપ્રજાના મોંઘા ધનરૂપ 'મહાભારત' ના રચનાર.
૮. યુદ્ધ—યુદ્ધ કર્મદતાના ભોગરૂપ બનેલી આર્ય પ્રજાને "દયા" નો મહામંત્ર શીખવી તેહના જીવનમાં નહું ચેતન પ્રેરનાર, લાગની જાવનાના દહાન્ત રૂપ, જોદ્ધ ધર્મના રથાપક.
૯. શંકરાચાર્ય—અસામાન્ય પ્રતિભાશાલી તત્ત્વચિન્તક અને હિન્દુધર્મના ઉદ્ધારક.
૧૦. અશોક—વિદ્યાત્મ મહારાજ્ય ઉપર વ્યવસ્થાપૂર્વક રાજ્ય કરનાર ધર્મપ્રિય અધિરાજ.
૧૧. વિક્રમ—પોતાનાં પરાક્રમેથી પોતાનો સંવત પ્રવર્તીવનાર, અને પરાપકારથી 'પરદુઃખમંજત' નું ઉપનામ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રતાપી નરેન્.
૧૨. કાલિદાસ—કાવ્યસૌન્દર્યનો ઉચ્ચ આદર્શ આલેખનાર મહાકવિ, અને "ભારત-ભૂમિના શેક્સપિઅર."
૧૩. કબીર—ભેદોપભેદોથી છિન્નમિત્ર થયેલી પ્રજાને આંતર એકતાનો અને ઉત્તમ જીવનનો ભેદ કરનાર ધર્મોપદેશક અને સંસારસ્તુધારક.
૧૪. અકબર—અનેક ધર્મોપધર્મથી મિત્ર લોકો ઉપર મતાન્તર સહિષ્ણુતાથી રાજ્ય કરનાર, જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રખ્યાત થયેલા મહાન પુરુષોને આશ્રય આપનાર, મહાન મોગલ બાદશાહ.
૧૫. પ્રતાપ—હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના એક ભારીક અરસામાં ક્ષત્રિયવંદનો ટકીલો સંરક્ષક રજપૂત વીર.
૧૬. શિવાજી—હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ રાજ્યસત્તાનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર મહારાષ્ટ્રીય વીર.
૧૭. રાજા રામમોહનરાય—અર્વાચીન હિન્દુસમાજમાં ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારાનો પાયો નાંખનાર વિદ્વાન.
૧૮. ક્યાનન્દ સરસ્વતી—સડી ગંગેલા હિન્દુસમાજની ધાર્મિક તથા સામાજિક રૂઢિઓ ઉપર પ્રચંડ પ્રહાર કરી, તેમને વેદકાલની પ્રાચીન મહત્તાએ પહોંચાડવા મંથનનાર ધર્મવીર અને દેશભક્ત.
૧૯. દાદાભાઈ નવરોજી—પોતાનું સર્વસ્વ પોતાની માનુષ્યમિત્રે ચરણે અર્પણ કરનાર પવિત્ર દેશભક્ત.
૨૦. રાનડે—હિન્દુસ્તાનના અર્વાચીન પ્રજાના અનેકદેશીય અભ્યાસી, અને ગંભીર વિચારક.

શ્રી. બ. રમણલાલ મહીપતરામ નીચે પ્રમાણે નામ મેળવે છે:—

- ૧ પાણિનિ—મહાનું સંસ્કૃત વૈયાકરણ.
- ૨ વાલ્મીકિ—આદિ કવિ અને રામાયણ રચનાર.
- ૩ વ્યાસ—મહાભારત રચનાર અને સૂત્રકાર.
- ૪ મનુ—ધર્મશાસ્ત્ર રચનાર.
- ૫ ભાસ્કરાચાર્ય—જ્યોતિષની શોધ કરનાર.
- ૬ ચરક—“ આયુર્વેદ ” રચનાર.
- ૭ યુદ્ધ—સામાજિક સુધારક અને બોધ ધર્મ સ્થાપનાર.
- ૮ અશોક—હિંદના સામ્રાજ્યનો સહુથી વધારે વિસ્તાર કરનાર.
- ૯ શંકરાચાર્ય—મહાનું તત્ત્વવેત્તા અને હિંદુ ધર્મનો ફરી ઉદ્ધાર કરનાર.
- ૧૦ કાલિદાસ—સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વોપરિ કવિ.
- ૧૧ કબીર—મહાનું ધર્મોપદેશક અને સંસાર સુધારક.
- ૧૨ નાનક—શિખ ધર્મ સ્થાપનાર.
- ૧૩ અકબર—હિંદુસ્તાનની સર્વ પ્રજાઓને માટે રાજ કરવાની પદ્ધતિનો અને વ્યવસ્થિત રાજતંત્રનો પાયો નાખનાર.
- ૧૪ પ્રતાપસિંહ—રજપુતના શાયર અને ધર્મમક્ષિતનો આદર્શ દર્શાવનાર.
- ૧૫ શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનું પ્રચંડ હિંદુ રાજ્ય સ્થાપનાર.
- ૧૬ રામરામ મોહનરાય—અર્વાચીન, ધાર્મિક, સામાજિક, અને રાજકીય સુધારણાનો પાયો નાખનાર.
- ૧૭ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી—આર્યસમાજનો પાયો નાખનાર અને અર્વાચીન આર્ય-ભાવનાને ઉદ્દીપ્ત કરનાર.
- ૧૮ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે—હિંદુસ્થાનમાં નવી જાગૃતી ભાવનાઓને ઉજ્જવળ કરી ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જનાર.
- ૧૯ રામકૃષ્ણ ગોપાળ બાંડારકર—વર્તમાન સંસ્કૃત ભાષા શાસ્ત્રના આચાર્ય.
- ૨૦ દાદાભાઈ નવરોજી—વર્તમાન હિંદી રાજકીય ભાવનાઓના ધુરંધર.

અમદાવાદ, તા. ૩ એપ્રિલ ૧૯૧૨,

૧૦.

સૌ. વિદ્યા રમણભાઈ નીચે પ્રમાણે નામ મોકલે છે:—

- ૧ કપિલ—વેદના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપનાર.
- ૨ ભસ્કરાચાર્ય—હિંદના મહાન ગણિતવેત્તા તથા ખગોળવેત્તા.
- ૩ પાણિનિ—સંસ્કૃત વ્યાકરણના વ્યવસ્થિત અધ્યાપક.
- ૪ વ્યાસ—“ મહાભારત ” નું મહા કાવ્ય રચનાર.
- ૫ મનુ—હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનું પુસ્તક રચનાર.
- ૬ ચરક—“ આયુર્વેદ ” રચાપક.
- ૭ જુહ—મહાન સામાજિક સુધારક અને જુહધર્મના પ્રસારક.
- ૮ સંકરાચાર્ય—મહાન તત્ત્વવેત્તા અને હિંદુ ધર્મના પુનરુદ્ધારક.
- ૯ કાલિદાસ—સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શરૂપ કવિ.
- ૧૦ કબીર—મહાન ધર્મોપદેશક અને સંસારસુધારક.
- ૧૧ નાનક—શીખ ધર્મના આદ્ય પુરુષ.
- ૧૨ અકબર—ધર્મસહિષ્ણુતાના આદર્શ રૂપરાજ્યકર્તા અને વ્યવાસ્થિત રાજ્યપંત્રના પુરંધર.
- ૧૩ અશોક—ધર્મપ્રસારણ માટે દુષ્ટાંત લેવા યોગ્ય સ્વાર્થત્યાગી હિંદનો મહાન સાર્વ-
ભૌમ નૃપતિ.
- ૧૪ શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનું પ્રચંડ હિંદુ રાજ્ય સ્થાપનાર.
- ૧૫ નાનાફઠનવીસ—મહારાષ્ટ્રના તુટતા સ્વરાજ્યને ટકાવી રાખનાર મહાન મુસ્લિમી.
- ૧૬ લૉડ મેકૉલે—હિંદુસ્તાનમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું ખીજ રોપનાર.
- ૧૭ રામરામ મોહનરાય—અર્વાચીન સંસાર સુધારણાનો પાપો નાંખનાર.
- ૧૮ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી—અર્વાચીન સુધારણા પ્રમાણે વેદધર્મના ઉપદેશક.
- ૧૯ લૉડ રીપન—હિંદમાં સ્વરાજ્ય ભાવનાને ઉત્સાહિત કરનાર.
- ૨૦ દાદાભાઈ નવરોજી—રાજકીય કર્તવ્યના હિંદી આદર્શ.

સૌ. વિદ્યા રમણભાઈ.

સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં કાવ્યો.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૧૫૯ થી.)

અત્યાર સુધી આપણે જે કાવ્યો જોયાં તે મોટે ભાગે આત્મલક્ષી હતાં. હવે આપણે પરલક્ષી કાવ્યો તરફ વળીએ. નર્મદાશંકરના “કબીર વડ” ને આપણે પરલક્ષી. પરલક્ષી કાવ્યના નમૂના તરીકે ઉપર ગણાવી ગયા છિયે. વર્ણુનાત્મક કાવ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે થવોજ. જોઈએ તેવો કબીર વડનો આબેહૂય ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કવિએ એ કાવ્યમાં કાઢ્યો છે, અને એ પ્રયત્નને પરિણામે ‘તથાપિ એ થાયે, યુટ વિસ ગુણ્યા સો પરિધમાં’

એવી પંક્તિ પણ અંદર એને મૂકવી પડી છે. એકાદ દેકાણું કવિતાના ભાવ કરતાં કવિતાની વાણી ઉપર વિશેષ ભાર મૂકાઈ ગયો છે. પણ એકંદરે એ કાવ્ય હૃદય નર્મદાશંકરનું ઉપર ઉડી અસર કર્યા વિના રહેતું નથી. કબીર વડ ૧૫૯ થી ૧૬૦ ત્યાં ‘કબીર વડ.’ ગયા વિના પણ કંઈક ખ્યાલ આવી શકે એવું સવિસ્તર રહું ચિત્ર કવિએ દેણું છે, અને એ સ્થળનું સૌન્દર્ય પણ આપણને સમન્વિત છે. કવિએ પોતાની અનુકરણશક્તિથી આબેહૂય ચિતાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને પોતાના ચિત્રને સુંદર બનાવવાને કલ્પનાશક્તિનું સાહાય્ય પણ લીધું છે. એની પ્રથમની ચાર પંક્તિઓ ટાંકીનેજ આપણે હાલ સંતોષ માનીશું:

“જુરો ભાસ્યો ઝાંખો, દુરથી ધુમસે પહાડ સરખો,
નદી વચ્ચે ઉભો, નિરખયણે એકસરખો;
દીસ્યો હાર્યો જોડો, હરિતણું હદે ધ્યાન ધરતો,
રહવારે એકાંતે, કબીર વડ એ શોક હરતો.”

આ સ્થળે ઉમેરવાની જરૂર નજણ છે કે ધણે પ્રસંગે અમુક કવિની પ્રસંસા કરવાના હેતુથી તેના ઉત્તમ કાવ્યને લઈને તેની સાથે નર્મદાશંકર કે દલપતરામ કે સામળ ભટ્ટની દોષવાળી કવિતાને શોધી કાઢી ઉભયની સરખામણી કરવામાં આવે છે, અને એવી રીતના પ્રયત્નથી એ કવિઓને જાણે અન્યાય થઈ શકે પણ અન્યાય અપાયો છે. નર્મદાશંકર કવિ તરીકે જે ઉચું પદ ભોગવે છે તે એનાં પ્રકૃતિવિષયક કાવ્યોથી નહીં એમ આપણે કબૂલ રાખીએ, પણ એનાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં સારાં કાવ્યોને કોરે મૂકીને જેમાં એણે જીદાં જીદાં પુષ્પોનાં નામ ગણાવ્યાં હોય એવી પંક્તિઓ ટાંકીને સામાન્ય વાંચક વર્ગને એની વિરુદ્ધ દોરવી જવા એ સમર્થ સાક્ષર કે ઉત્કૃષ્ટ વિવેચક કરતાં વાદીની તરફેણમાં આયાસન આગળ કેસ રજુ કરનાર પક્ષકારને વધારે શોભે એવું છે.

પણ હવે આપણે નર્મદાશંકરને છોડીને દલપતરામના “અરણોદય” તરફ વળીએ.

“અરણોદય”
દશપતરીલી.

“સાહિત્યરત્ન” નામના સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલું હોવાથી એ કાવ્ય
લેવું વધારે યોગ્ય ધાર્યું છે. એમાં અરણોદયના સમયનું સવિસ્તર વર્ણન
કવિએ આપ્યું છે. “નિધિ” ના ધુધવાટથી કે પંખીના મધુરા સ્વરથી
કવિએ સંતોષ માન્યો નથી, જ્યોતે ઉઠવાથી ઉડતા અને ધધિરની

સ્તુતિ કરતા વર્ણવીને કવિ અટક્યા નથી, પણ તે વખતનાં પહેરેલાં આઠાં વસ્ત્ર તરફ પણ
કવિએ લક્ષ દોર્યું છે:

“ઉડ્યા જનો અંચળ અલ્પ દીસે,
જામો ન અંગે નહિ પાંખ ધીરો;
જાણે ચતાં એ નૃપની લલડાઈ,
લોહો તણી લક્ષ્મી ગઈ લંટાઈ.”

આખા કાવ્યમાં નૃપનું રાજ્યપારોડણુ, નૃપની લલડાઈ, નૃપનું રાજપાટ જનું વગેરે વિચાર
કવિના મનમાં રમી રહ્યા જણાય છે, અને સંસારના સધળા હર્ષ-શોકનું કારણ એજ હોય
એમ કવિ માનતા હોય એવું કાણુવાર આપણને લાગતું વિના રહેતું નથી. રાજપાટ જવાથી
જાણે કોઈ ચ્હડચો હોય તેમ નિધિ ધુધવાટ કરે છે, નવાન રાયના ગાંધર્વ જાણે શુષ્ક ગાતા
હોય તેમ પંખીઓ મધુરા સ્વર બીરે છે, રવિનું રાજ્ય આવે એમ માંગતા હોય તેમ જનો
ધધિરની સ્તુતિ કરે છે, એ નૃપની લલડાઈ ચવાથી લક્ષ્મી લંટાઈ ગઈ હોય તેમ લોહોએ
આઠાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છે, મુરારાજ છતાં બંડખોર જંપતા નથી તેવી રીતે

“રહે કુમાર્યા પતિ સાથ રહી
પ્રભાતમાંથી લડતી જ ઉડી”

એ કુમાર્યાનું સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે, અને સુરાન્યનો જોગ ચતાં સુજાણુ લોહો સંપાતિ સુખ
બોગયે છે તેમ પતિવ્રતા પોતાનાં કર્તવ્યમાં શેષાય છે એમ જણાવ્યું છે. ત્યાર પછી, એજ
શૈલીમાં માર્ગમાં ચતું જલસિંચન, યોગદારમાં યતો ફરફાર, દેવાલયો ને રાજ્યદારમાં યતો
વાજનનો ઘોષ, ઉધડેલાં ‘પુરુર્ગદાર’માંથી લોકોનું જનું આવતું, વગેરે વર્ણવ્યું છે.

એ “અરણોદય” સાથે રા. મહિર્શંકરે પોતાના “વસન્તવિગ્નય” માં વર્ણવેલો અર-
ણોદય સરખાવીશું તો ઉભયનો શૈલીનો ભેદ વિના અમે સ્તેષાઈશી
હાલની ચેષ્ટી.

“થવા માંજાં ત્યાં તો રવિકિરણનાં ચિહ્ન સધળે,
ઉડી સહિના વિપત સ્વર સાથે સદુ બળે;
જવા માંડ્યું સર્વે સ્થળ માર્દથી અંધારે જટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમાં નવીન સરખો રંગ પણ ત્યાં.

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરણોદયથી બળે;
પૂર્વની રક્તિમા સાથે સદુ આ હોમ એ વધે.

દ્રક્ષો અદૃશ્ય સધળાં નજરે પડે છે,
 ઘોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે;
 એ દેશ ચમુ તણ ઉપર જ્યાં ચડે છે,
 ઉચ્ચ પ્રચંડ શિખરો નભને ઝડે છે.

... ...

વહી જતો ઝરણો શ્રમને હરે,
 નિરખતાં રચના નયનો હરે;
 મધુર શબ્દ વિહંગ બધા કરે,
 રસિકનાં હૃદયો સ્પર્શી ભરે.

વસન્તે સ્થાપેલું પ્રખલ નિગ્ગ આશ્રાન્ય સધળે,
 નવાં લીલાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
 બધી સામગ્રી એ મદન રસથી સંદિ ભરતી,
 જનોના જુસ્સાને અતિ અપમ ઉદ્દીપ્ત કરતી."

સ્વ. હરિલાલ દ્રુવના " રાત્રિવર્ણન અને મધુરાકાશદર્શન " માં હીરાની કણ્ઠિકા જેવા
 જળક્રતા તારાઓ, મોતીનાં લુપ્તખાં જેવી નક્ષત્રમાળા, ઘોળી કુખના
 ઊભરા સમી આકાશ-ગંગા, રૂપેરી ચંદ્રની કળા, ચંદ્રોરી અને ખુલખુલના,
 ઝરણાં અને નદીઓના, મધુરા સંગીતધ્વનિ, અને સરોવરના જળમાં
 તારામંડળ સાથે રાસ રચીને નાચતી રાશીની કળા-એ સર્વનું ધણું
 સંક્ષેપમાં સુંદર ચિત્ર દર્શાવે છે, પણ સ્થળસંકેતને લીધે એ ટૂંકું વર્ણન પણ અત્રે ઉતારવું
 યોગ્ય લાગતું નથી. સ્વ. મણિલાલનું " રાત્રિ " નું વર્ણન-આર પંક્તિમાંજ
 મણિલાલ.

" અંધારું થયું પાતળું નભ વિશે, તારાધુતિ નીતરી;
 વીણા તાલ મૃદંગ રાગ તરીને, કાને પડે આ ધડી;
 રાત્રિ આ જણુણુટ જેમ કરતી, વેગે ઉડી જાય છે,
 નિદ્રાની મીઠી પાંખમાં જન બધા, જંપે પ્રચાન્તિ વિષે. "

પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સમ્બન્ધ વિષે કલાપીના વિચાર આપણે તપાસ્યા. પ્રકૃતિવિષયક
 આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો અનેક આપણે જોયાં. નર્મદ અને દલપતની શૈલી અને નવી
 શાળાની શૈલીમાં શો ફેર છે તે પણ આપણે જોયો. હવે આપણે જરા આગળ વધીએ.
 અત્યાર સુધી જોયેલાં કાવ્યોમાં મોટાદે ભાગે કુદરત તરફજ કવિનું લક્ષ હતું. કુદરતનો
 મનુષ્યના હૃદય સાથે શો સમ્બન્ધ છે તે સમજાવવાનો, કુદરતના અમુક પદાર્થથી કે અમુક
 બનાવથી ઉપજેલા વિચારો બહાર કાઢવાનો, અથવા તો કુદરતના તે તે પદાર્થ કે તે તે બનાવ
 વર્ણવવાનો કવિનો એકલો હેતુ હતો. પણ માનવ-જીવાન આપવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ રાખીને
 રચાયેલાં કાવ્યોમાં પણ કુદરતનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમાંના કેટલાક
 પ્રકાર આપણે હવે તપાસીશું.

અમુક માણસનું, તેના મુખ પર જણાતા જુદા જુદા ભાવનું, તેને થતા જુદા જુદા અનુભવનું ચિત્ર આપતાં તે તે વિષયને માટે પ્રકૃતિના વ્યવહારમાંથી માનવજાતિનાં સામ્ય ધણી વાર શોધવામાં આવે છે. આ પ્રકારના દાખલા રા. નર-કૃદ્ધરતનું સ્થાન. સિંહરાવના “મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ” માંથી ધણા મળી આવે છે, તેથી એ કાવ્યને આપણે એ દૃષ્ટિથી તપાસીશું. એ તપાસમાં ખીજા પણ કેટલાક પ્રકાર આપણી નજરે પડ્યા વિના રહેશે નહીં.

મત્સ્યગન્ધાના ગાનથી એ કાવ્યની શરૂઆત થાય છે. એ કાવ્યમાં નાયિકા રૂપકાલંકારથી સન્ધ્યાના રંગથી રંગાયત્રી સરિતાના ઉર ઉપર સ્વપ્ન-દે નાયતી ‘મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.’ અને રમતી લહરી તરીકે, વિશાળ વ્યોમના જળમાં આનન્દથી તરતી મુગ્ધ કપોતી તરીકે, લીલા વનમાં યથેચ્છ વિહરતી મૃગલી તરીકે પોતાને વર્ણવે છે, અને વિલાસિની સરિતલહરી, ઉચ્ચવિહારિણી કપોતી, અને મનોહરી મૃગલી-એ પ્રકૃતિના પદાર્થો સાથે સ્વનંતતાના ભાવને લીધે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે. મીઠું ગીત ગાતી ગાતી અને નાવડું નચાવતી નચાવતી એ આવતી હોય છે તેના મધુર સંગીતને લીધે કવિ તેને કાકિલાની સાથે સરખાવે છે અને કહે છે:

“કા કાકિલા વનવને ઉડતી જ હવે,
માધુર્ય કંઠ મહિંથી અવિરામ વસે;
હેવો ભયો મધુર આ રવ આમ રેશે,
માધુર્ય આ સરિતાના જળમાહિ રેડે.”

એ સંગીતસમયે પ્રકૃતિની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન પણ કવિ સાથે સાથે આપે છે.

“સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઈ ઝીણું છવાયું;-
એ તેજસંગમ વિશે રવ એક તત્તો,-
ને તીરકુંજ છુપી શાન્તનુ પાન કર્તો.”

કૃદ્ધતું અને નાયતું અને ગીતસુધા વરસાવતું નાવડું તે અતિ મનોહર સુન્દરી સાથે આવીને તરને સ્પર્શે છે એટલે સહસ્રા તીરકુંજમાંથી રાગ પાસે ધસી આવે છે, અને મુગ્ધા શુંજતી બન્ધ પડે છે. તેના મુખ ઉપર શરમના રોડા પડે છે. લજ્જાના રંગથી રંગાયતા મુખને સન્ધ્યાના મુખની સાથે કવિ સરખાવે છે:

“લજ્જાએ રંગ પૂરીને શુભાળી મૃદુ ગાત્રમાં,
સન્ધ્યાના મુખની ચોખ્ખા હરી છે કાણુ વારમાં.”

રાગ એ સુન્દરી આગળ નદી પાર જવાની પ્રાર્થના કરે છે, અને એ બાળા કર્તવ્ય-વશ હોવાથી એ પ્રાર્થનાને તુચ્છકારી સહતી નથી. માર્ગમાં અધવચ રાગ પોતાના હારમાં હસેલું લાંબે નાવડું ધોત્રાવે છે, અને પોતાના અંતઃકરણની વાર્તા તે બાળાને કહી સંભળાવે છે.

એ વાર્તા મત્સ્યગન્ધાએ ગાયેલી પ્રારમ્ભની -ગરબીના રૂપકને અનુલક્ષીને ઉત્તર રૂપ છે. એ વાર્તા સાંત્રણી મુઝ્યા મૂઢ બનિને અબોલા ઊભી રહેછે, અને એ ગમરામણની સ્થિતિમાં પોતે ક્યાં છે, પોતાની આગળ કોણ છે, અને તે શું બોલે છે તેની સમજ એને રહેતી નથી. એવી સ્થિતિમાં પ્રકૃતિના પદાર્થોના અને એના હૃદયનો સમ્બન્ધ કવિ નીચલી પંક્તિઓમાં વર્ણવે છે:

“ નીચું નિહાળતો રહી જળ માંદિ બાલા,

શું એ ગણતો તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?

આકાશ, તીર, તરુટન્દ જ આસપાસે,

મુઝ્યાનો આંખ સર્મોપે તરતાં જ ભામે.. ”

દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિ જોડ્યા વિના એ મુઝ્યા નિશ્ચય ઊભી રહે છે, અને પોતાથી પણ જોઈ શકાય નહિ એવા વિચારોદયિમાં હુળી ગઈ છે. એની એવી સ્થિતિ જોઈને રાગ એ સુન્દરીના વદન તરફ અર્ધમીચી આંખે મધુર મધુર જોતો હૃદયના ઉમરા બહાર કાઢે છે, આકાશના અણુગણ તારાઓને અને સનાતન બ્યોમને પોતાના નિશ્ચય અને ઉડા પ્રેમના સાક્ષી બનાવે છે, અને ચન્દ્રિકા પણ પોતાની ઉજ્જવલતાથી એ પ્રેમને અનુભોદન આપી રહી છે એવી કલ્પના કરે છે. એ વચનોથી મુઝ્યાના વદન ઉપર જે મનોહર સ્મિતની લહરી રમે છે તેને કવિ શીકા પડેલી ચાંદની ઉડી જતાં તેને સ્થાને આવતી ક્રમણ ઉપા સાથે સરખાવે છે અને કહે છે:

“ શીકા ઊડી જઈ જ ચાંદની બ્યોમમાંથી,

આવે ઉપા મુદ્ કપોલ ધરી ગુલાબી;

હેવી મનોહ લહરી સ્મિત કેરી ઝીણી,

મુઝ્યા તથા વદનમાં ઉર્ગો જે ! નવીની.. ”

એ સ્મિતથી ઉત્તેજન પામીને રાગ તેની પાસે પાસે જતો તેના કોમળ અંગને સ્પર્શે છે, અને કંઈક શરમાતી, કંઈક ગમચતી, અને કંઈક હરખાતી મનોહર સુન્દરીને સુમ્મન કર્યોનો પરમ આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ કાવ્યમાં સ્વચ્છન્દે વિહરતી સરિતની લહરીનો, આકાશમાં ઉડતી કપોતીનો, અને વનમાં રમતી મૃગલીનો, મધુર સંગીત વરસાવતી કોકિલાનો, વિવિધ રંગથી શોભતી સન્ધ્યાનો, અણુગણ તારકો અને સનાતન બ્યોમનો, પ્રોજ્જવલ ચન્દ્રિકાનો અને ક્રમણ ઉપાનો માનવ-વૃત્તાન્ત સાથે કેવી રીતે સમ્બન્ધ જોડવામાં આવે છે તે આપણે જોયું. બીજું ઉદાહરણ, આપણે “ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ ” એ નામના કાવ્યમાંથી લઈશું. નવો પરણેલો અભિમન્યુ

‘ ઉત્તરા અને

અભિમન્યુ ’

યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા એને રોકે છે એ સુપ્રસિદ્ધ કથાને આધારે એ કાવ્ય લખાયલું છે. એક લઈકર સ્વપ્નમાંથી નવોદા અજાણી ઉઠે છે તેને તેનો વીર પતિ આશ્વાસન આપે છે, તેના ધમકતા ઉરને પોતાના ઉર સાથે દબાવે છે, અને તેના ગાલ પરનાં આંસુ લૂલે છે:

“ હેતું વદી ન રણધીર નવીન નાથ,
દામે ધીરે ધનકતું ઉર ઉર સાથ;
ખીસી ગુલાબ કળી ઝાકળબિન્દુ ધારે,
હેવા કપોલ પર આંસુ ધીરે સમારે. ”

અહીં ગાત્ર ઉપરનાં આંસુને ગુલાબકળી ઉપરનાં ઝાકળબિન્દુ સાથે કવિએ સરખાવ્યાં છે.
“ વદાય ” એ નામના કાવ્યમાં પોતાની પ્રિય સખીનો વિદેશ જવાનો સમય આવી
લાગવાથી કવિ શોકસ્ત થાય છે, અને કહે છે કે જેવી રીતે સલુણી
“ વદાય. ” સંધ્યા લુપ્ત થવા છતાં તેના રંગ નયન આગળ રમી રહે છે, આનંદ
આપતું મીઠું ગાયન બંધ પડ્યા છતાં તેના રણકાર શ્રવણમાં બમ્યાં
કરે છે, ખીલેલું-ફસતું-કુસુમ કરમાવા છતાં તેની સુગન્ધ મનમાં વાસ કરીને મ્હાત્યાં કરે છે
તેવી રીતે ત્હારું દર્શન આજ લુપ્ત થાય છે, પણ ત્હારા ગુણો હંમેશાં મ્હારા રમરણમાં રમ્યાં કરશે:

“ સંધ્યા સલુણી ચર્ચ લુપ્ત સુપ્ત થાએ,
નેને રમે તદપિ રંગ રુડ બધા એ;
આનંદ દેલું મૃદુ ગાન વિરામ પામે,
તો એ બમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે;

ખીસી હસે કુસુમ તે કરમાય ન્હારે,
તો એ સુગંધ મનમાં કરી વાસ મ્હારે;
હા! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,
ત્હારા ગુણો રમરણમાં રમશે સદાએ. ”

અહીં એ પ્રિય સખીની સાથેના પરિચયનો વૃતાન્ત અને તેની ન ભૂસાય એવી હૃદય
પર પડેલી છાપને સંધ્યાના રંગ, મૃદુ ગાયનના ધ્વનિ, અને કુસુમની સુગન્ધ, એ કુદરતના
પદાર્થોના હૃદયમાંથી ન ખસે એવા મંત્રુર સંસ્કાર જોડે કવિ સરખાવે છે. એની સાથે એવાજ
બાવ પ્રકટ કરતી શૈલીની નીચલી પંક્તિઓ સરખાવવા જેવી છે:

“ Music, when soft voices die,
Vibrates in the memory;
Odours, when sweet violets sicken,
Live within the sense they quicken;

Rose-leaves, when the rose is dead,
Are heaped for the beloved's bed;
And so thy thoughts, when thou art gone,
Love itself shall slumber on. ”

‘કુલમણિ દાસીનો શાપ’ એ કાવ્યની પ્રથમની ચાર પંક્તિઓમાં કુદરતના પદાર્થો પરથી લેવાયેલું રૂપક છે. સંમતિવચનો કાપદો જે કેસ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો તે પ્રસિદ્ધ કેસ (જેમાં હરિમોહને ૧૧ વયની ઉંમરે પરણેલી કૂમળી કન્યાનું અકાલ સમાગમથી મૃત્યુ આણ્યું હતું) ને આધારે આ કવિતા રચાઈ છે. એ કવિતાની પ્રથમની પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:

“અધીરા એ ભૂંગે કુસુમકળીં મર્દી બળ કરી,
ન જાણ્યું જે યારો પરિમૃદિત સાજી નવ ફરી;
દોહું જે મોહાન્યે અનુભવ્યું ન તે સૌગન્ધ વળી-
અને સોંપી મૃત્યુચરણ પદનાયે કુલમણિ.”

રા. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાંથી અનેક ઉદાહરણો આપીને કુદરતનો માનવ-વૃત્તાન્તમાં થતો ઉપયોગ આપણે જતાવ્યો. રા. નહાનાલાલના “વસન્તોત્સવ” ‘વસન્તોત્સવ.’ માંથી એક ઉદાહરણ આપીને આપણે એ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું:

“કાઈ વર્ષાના સન્ધ્યાસમયે,
નિસ્તેજ બાલ્યન્દ્ર ઉપર
મેઘધનુષના રંગ
આવી આવી ઉડી જાય છે:
વિઝમ્બને ઝાંખે મુખડે,
એવી લલ્લનરેખા બેઠી;
ને બેસતાંજ ઉડી ગઈ.”

હાલ જે પ્રકાર આપણે વર્ણવ્યો તેમાં તેા કુદરતના જુદા જુદા વ્યાપારમાંથી સામ્ય શોધીને તેનો માનવ-વૃત્તાન્તને દીપાવવાને માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ તે ઉપરાંત અમુક વૃત્તાન્તની વાંચકહૃદય ઉપર સચોટ છાપ પાડવાને માટે એ માનવવૃત્તાન્તની પ-વૃત્તાન્તને યોગ્ય પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે પ્રકૃતિના બનાવોનું ચિત્ર ઘણી વાર આદ્ભૂમિ તરીકે આલેખવામાં આવે છે. એવાં ચિત્રો રા. નરસિંહરાવની “હૃદયવૌણી” નાં કુદરતનો ઉપયોગ. વિધવાસમ્બન્ધી કાવ્યોમાં ઘણાં આવે છે. પણ વિધવા સમ્બન્ધી કાવ્યોનું વાંચન કેટલાકની રસિકતાને ક્ષતિકર લાગવાનો ભય હોવાથી એવો ગંભીર દોષ (III) જેમાં નથી તેતું “ચિત્રવિલોપન” નામનું કાવ્ય લઈને આપણા હાલના કામને માટે જરૂરની પ્રથમ પંક્તિઓને તપાસીશું. મેરી નામની

‘ચિત્રવિલોપન.’ ૨૬ વર્ષની યુવતિ ૩૨ દિવસની કૂમળી કન્યાને ઉછંગમાં લઈને રમાડતી બાણમાં બેસીને પોતાનો પતિ (જે કિશ્કામાં હતો) તેને યોગ્ય સમયમાં મળવાના ઉત્સાહભર્યા વિચારમાં છે, એટલામાં નાવ બૂડવાયો એ મધુર ચિત્ર વિલુપ્ત થાય છે, એ વૃત્તાન્તની પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે સર્વાર્થત પછી તરતનો સમય કલ્પીને કવિ તે વર્ણવે છે :

“ સન્ધ્યા રમાડે ધરોને ઉછંગે,
આ શુકતારાકણીને શી રંગે !
ને સિન્ધુમાં ગૂઢ યદ્ય ગયેલો,
નેતી રહી રસયત્રી રવિનાથ પેલો.

પ્રાનેથી પીતી સુખ વર્તમાન,
ને ભાવિનાં રમ્ય શુભંતી ગાન,
સ્વપ્ને ન ભેતી અતિ ગૂઢ ઘેરું,
એ ચિત્ત દૂર વસતું લવકાળ કેરું.”

ઐરીના ઉછંગમાં જેવી રીતે તેની વાલિકા રમતી હતી તેવી રીતે સન્ધ્યાના ઉછંગમાં અહીં શુકતારા રમે છે; તેનો પતિ જેમ દિલ્લાની અંદર હતો તેમ એ સન્ધ્યાનો નાથ (રવિ) તે પણ સિન્ધુમાં ગૂઢ યદ્ય ગયેલો છે; અને તે જેમ પોતાના પતિને મળવાની ઉત્સુક બની રહી હતી તેમ સન્ધ્યા પણ પેલા રવિનાથને રસ યત્રી ભોઈ રહી છે. એ પ્રમાણે “ એ ચિત્રરેખામાં કાવ્યની નાલિકા અને હેતી વાલિકાનું સામ્ય, એ નાલિકાના ભાવનું પ્રતિબિમ્બ, અને તે વખતે થવાના કરણ બનાવની પૂર્વચ્છાયા ” વગેરે ધ્વનિ સમાયા છે. અહીં જે કુદરતનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે વર્ણન આપવા ખાતર નહીં પણ કાવ્યનો જે સુખ્ય ઇત્યાન્ત છે તેને દીપાવવાના હેતુથી જ આપાયલું છે.

ત્યારે આપણે એ પ્રકારનાં કાવ્યો તપાસ્યાં. રહેલાં, આપણે જેમાં કુદરતની સુન્દરતા પ્રકટ કરવાનોજ સુખ્ય હેતુ છે એવાં કાવ્યો જોયાં, અને ત્યાર પછી જેમાં માનવ-ઇત્યાન્તને વધારે અસરકારક બનાવવાને માટે કુદરતના પદાર્થો કે કુદરતના બનાવોમાંથી સામ્ય શોધવામાં આવે છે અથવા તો કુદરતનું વર્ણન ઇત્યાન્તને ચોખ્ખ પશ્ચાદ્ભૂતિ તરીકે મુકવામાં આવે છે તેવાં કાવ્યો જોયાં. પણ કેટલાંક કાવ્યો એવાં હોય છે કે જે પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું વિવરણ કરતાં હોવા છતાં પ્રકૃતિના તે તે પદાર્થમાં ચેતનવત્ ભાવનું જડમાં ચેતનવત્ ભા- આરોપણ કરવામાં આવેલું હોવાને લીધે અને તેઓને મનુષ્યના જેવો વર્તુ આરોપણ. તેના વ્યવહાર મનાવતાં, મનુષ્યના જેવી વાણી વાપરતાં અને તેના જેવું એ પ્રકાર. વર્તન રાખતાં કવિએ કદપેશાં હોવાથી કુદરતની લીલાનાં તેમજ મનુષ્ય-ઇત્યાન્તનાં રસિક મનુષ્યોને એકસરખો આનંદ આપી શકે છે. રા. નરસિંહરાવનું “ દિવ્ય સુન્દરીનો ગરબો,” સ્વ. કંઠાપીતું “ કમલિની,” સ્વ. ગોવર્ધનરામનાં “ આકાશ ” અને “ નદી ” એ આવાં કાવ્યના નમૂના છે.

જડમાં ચેતનવત્ ભાવ કવિ કેવી રીતે આરોપે છે તેનાં ઉદાહરણની તો બાક્યેજ નકરે દરો. “ હુનાળાના એક પહોરનું રમરણ ” એ કાવ્યમાં સુંગતના વ્યાપારને ઝીણી તત્તરથી જોતો તારાને કહ્યો છે:

“વિપમ સંકટ ધૂમતી (થી ?)

હૃદય મુજ આકુળ બને;

વિશ્વભાષા ધૂમતી,

બ્રમણે ચઢાવે જો ! મ્હને;

૯

લોપશે કો ધૂમને ?

બ્રમણ સમશે કો ક્ષણે ?

હૃદય નિર્મળ કંઈ બને ?

તે આત્મ મુજ શાન્તિ બણે ?”

કોકિલા કહે--“ જો ક્ષણે

દિવ્યગાનો તું સુણે,”

૧૦

(ખંડ શિખરિણી.)

વિમલ સ્મિત પ્રાચીમુખ વિશે,

ઉદિત રવિ પૂરે કંઈ રમે !

અને ગાનો ઉડાં અનુપમ સુણ્યાં દિવ્ય ગણનાં,

અને આત્મા મ્હારો કંઈ તરો રહ્યા ગાનસરમાં.”

મોહનલાલ પાર્થતીશંકર દવે.

આપણા રાજરાજેન્દ્રની કાર્ય પદ્ધતિ.

(૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરીના રહેન્ડ મેગેઝીનમાં આવેલા How the King works. નામના લેખ ઉપરથી.)

૧. જુના સમયના “ જાલ ” ની પેઠે શેહેનશાહ જયોર્જના દરબારના ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. લાર્ડ સ્ટુઅર્ટ, લોર્ડ ચેમ્પરલેન, અને “ માર્શર ઓફ ધી હોર્સ,” આ પ્રમાણે વિભાગ પાશા છે. ખરી રીતે જેતાં એક ચોથું ખાતું પણ છે, તે સૌ કરતાં મૂખ્ય છે. કારણ તે શેહેનશાહના ખાનગી અધિકારીઓનું છે, તે લોર્ડ સ્ટેમ્ફોર્ડહામના પ્રમુખપણા નીચે છે. લોર્ડ સ્ટેમ્ફોર્ડહામને પ્રજા સર આચરણીય નામે ઓળખે છે. અનુક્રમ પ્રમાણે લાર્ડ સ્ટુઅર્ટ

પ્રથમ ગણાય છે, પછી લોર્ડ ચેમ્બરલેન અને “માસ્ટર ઓફ ધી હોર્સ.” હાલ તે જગ્યાઓ અર્લ ઓફ ચેમ્બરરીફ, અર્લ રૂપેન્સર, અને અર્લ ઓફ ગ્રેનાઈથી રોકાયેલી છે. અને શેહેનશાહનો હેવો સખત કાયદો છે કે આ જગ્યાઓ માત્ર ઉમરાવોને જ મળી સકે. કારણ આ સર્વ રાજદારી જગ્યાઓ છે.

૨. શેહેનશાહનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી સરકારી ખાતામાં નથી ગણાતો, તે જરા નવાઈ ને’તું છે, કારણ દરબારી કાર્યનો સર્વ વ્યવહાર તહેને તાળે છે. મતુખ્યતું હૃદય જેમ આખા શરીરની ધોરી નસોને લોહી પુરું પાડે છે તેમ શેહેનશાહનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી દરબારનાં બધાં ખાતાંઓને ચલાવે છે.

૩. જ્યારે શેહેનશાહને સરકારી હુકમનામા ઉપર સહી કરવી હોય છે, ત્યારે લોર્ડ ચેમ્બરલેન અથવા અર્લ મારશલ ઓફ ઇંગ્લન્ડ કરે છે. તે દરબારના અધિકારીઓ નથી પણ રાજ્યના અધિકારીઓ છે. જ્યારે શેહેનશાહ પોતાની તરફથી પ્રગતે સંદેશો મોકલાવે છે, અથવા પ્રગત તરફથી આપેલા જરૂરના પત્રોનો ઉત્તર દેવાનો હોય છે, ત્યારે તે પત્રનો મુસદ્દો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી કરે છે, અને શેહેનશાહની સંમતિ માટે આપી, સંમતિ મળેથી પછી છપાવવા મોકલી દે છે. આ પ્રમાણે સધળી કોર્ટ, મીજલસ, હોબી, અને નાચ વગેરેનાં નિમંત્રણના પત્રો લોર્ડ ચેમ્બરલેનનું ખાતું, રેબલ ઘાડ, સેઈન્ટ જેમ્સ પેલેસમાંથી આવે છે. શેહેનશાહને તથા શેહેનશાહબાનુને ત્યાં ખાનગી જમણુ અથવા શિકાર કરવાનું, “બાલ મોરસ” અથવા થોડું કોટેજમાં નોનર્લ લોર્ડ સ્ટેમ્ફર્ડહામ શેહેનશાહનાં ખાનગી કામ કરનાર સેક્રેટરી તરીકે મોકલે છે.

૪. બધાં ખાતાંઓ કરતાં આ ખાતું જે ઓછું જાણુમાં છે તે ઘણું ગમતી છે. તે બર્કિંગહામ મહેલના પહેલે માળ ને બાગ “ગાર્ડન ફ્રન્ટ”ને નામે ઓળખાય છે તહેને શેહેનશાહ પોતાની ઓફીસ કહે છે. પંડ્યાં તે ખંડ શેહેનશાહ એડર્વડ વાપરતો હતો. તે ખંડ, જે ખંડમાં શેહેનશાહ એડર્વડ મરણ પામ્યો હતો તે ખંડની પાસે છે. તે ખંડમાં પવન અને અજવાળું સારી રીતે આવે છે, અને સાદાઈથી શણગારેલો છે. થોડાં વર્ષ ઉપર જ્યારે રામ એડર્વડે જાણુ કે રાજકીય કામ સહેલાઈથી પતવી દેવાય તહેવું નથી, ત્યારે તહેણે એક “રોલ ટોપ” વાળો મેજ કરાવી આ ખંડમાં તે વખતના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ માટે મુકાબો, તે મેજ હાલ શેહેનશાહ જ્યોર્જ વાપરે છે. અને જે મહેલ મેજ ઉપર ઘણા કસાક સ્વર્ગસ્થ રાજ્યએ કામ કરવામાં કાઢ્યા હતા તે મેજ તે વખત જે સ્થિતિમાં હતો તે જ સ્થિતિમાં હાલ પણ છે.

૫. ઉપર કહેલા શેહેનશાહના લખવાના ખંડમાં બીજા બાજુએ એક બીજો ટેબલ છે, તે લોર્ડ સ્ટેમ્ફર્ડહામ વાપરે છે, તે વખતે કાંઈ અગત્યનું કામ પડે માટે શેહેનશાહના એસી-સ્ટન્ટ સેક્રેટરીઓ તથા બીજા ન્હાના અમલદારો એ ખંડમાં હાજર રહે છે.

૬. શેહેનશાહ જ્યોર્જ સહવારમાં ઘણા જોડા હોય છે. જ્યારે તહેના સેક્રેટરીઓ રોજનું કાર્ય શરૂ કરવાને આવે છે, ત્યારે શેહેનશાહને ઘણી વાર કાણુ કામમાં રોકાયેલા જૂવે છે. શેહેનશાહ અને શેહેનશાહબાનુને નામે આવેલા પત્રો તહેમને બારોબાર ગમે તે મેહેલમાં

જ્યાં હોય ત્યાં “ જનરલ પોસ્ટ ઓફીસ ” માંથી સીધ કરેલી કોથળીનાં મોઢલાવી દેવામાં આવે છે. ઘણું ખર્ચ જ્યારે શેહેનશાહ જમી રહેવા આવે છે ત્યારે બ્રીંગહામ મેહેલમાં આ કોથળી આવે છે, ને “ ડ્યુટી ” ઉપર જે સેક્રેટરી હોય તેના તાબામાં આપવામાં આવે છે. સેક્રેટરી આ પત્રો જુદા જુદા કરી મુકે છે. જે પત્રો ઘણી અગત્યના હોય છે તે શેહેનશાહને તે જ રાત્રે આપે છે. શેહેનશાહ તે પત્રોનો તરત જ નિવેડો આણતો નથી, તરત તેના ઉપર નજર ફેરવી લઈ ટૂંકી તોંધ કરી તે પત્રો તાબાવાળી પેટીમાં બંધ કરી મૂકે છે, અને ખીન્ને દિવસે સહવારમાં પાછા તે કાઢે છે.

૭. સહવારમાં જમ્યા પછી શેહેનશાહને ઘણો જ થોડો વખત મળે છે. કારણ તરત જ ખીન્ન પત્રોની મોટી થેલી સહવારમાં આવે છે. માત્ર જે લોકોના હાથમાં દરબારી ટપાલની થેલી આવી હોય તે લોકો જ સમજી સકે કે કેટલા બધા પત્રોથી તે ભરાયેલી હોય છે. અને તેમાં ફૈસર અને ઝારથી માંડીને તે થેલા માણસો (જે શેહેનશાહ ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ હક માને છે) ના પણ પત્રો આવેલા હોય છે. પણ આ કાર્ય ચલાવવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થાને લીધે, બારે પત્ર વ્યવહારનું કામ ટુંકા સમયમાં કરી દે છે. લોર્ડ સ્ટેમ્પ્ફોર્ડે જ્યારે કામ ઉપર હાજર હોય છે ત્યારે તે દરેક કાગળ ઉઘાડી વાંચી જૂંધે છે, અને તે પત્રોનો થોડો મોટો કચરમજી રંગની આમડાની ડાબડીમાં મૂકે છે.

૮. આ પ્રમાણે દરેક પ્રકારનાં જાહેર નિમંત્રણો એક જુદી ડાબડીમાં મૂકે છે. ધર્માંદા ખાતાંઓની અરજીઓ વળી ખીજમાં મૂકે છે, અને એક ન્હાની ડાબડીમાં “ હાઉસીંગ ઓફ પાર્લામેન્ટ ” ના સરકારી રીપોર્ટ મૂકે છે. અને ચોથી ડાબડીમાં કેટલાક ખાનગી પત્રો મૂકવામાં આવે છે. આખરે એક ન્હાનો પણ ઘણાં જરૂરના પત્રોનો જથ્થો રહે છે, તે સર્વ રાજ્યકર્તાઓના એક્ઝીક્યુટીવોના ખંદાર ગામથી આવેલા અથવા લન્ડનના પ્રધાનના પત્રો હોય છે. ટપાલની કોથળી ઉઘાડવાનું જેના તાબામાં હોય છે તેના તાબામાંથી આ પત્રો એક ધણુ પણ છૂટા મૂકવામાં આવતા નથી. આ પત્રો માટે શેહેનશાહના મેજ ઉપર એક ખાસ પેટી મૂકેલી હોય છે તે પેટીના લાંકણા ઉપર, મને નેટલા મોટા પરખીડીયાના પત્રો પેટીમાં નાંખે તે જઈ સકે તેવી ગોઠવણ રાખેલી હોય છે. અને પેટીને “ પેટન્ટ ” તાળુ વાસેલું હોય છે. આ પેટીની કુંચી ફક્ત શેહેનશાહ, લોર્ડ નોલ્સ અથવા લોર્ડ સ્ટેમ્પ્ફોર્ડેમ કને જ રહે છે.

૯. દરરોજ સહવારે ઉપર વર્ણવેલી પેટીમાંના પત્રો પહેલાં શેહેનશાહને આપવામાં આવે છે. અને તેની સાથે તે દિવસે કરવાના કામની યાદી પણ આપે છે. ઘણું પ્રસંગે તો કેટલાક પત્રોનો ઉત્તર લખવાનું કામ શેહેનશાહ પોતે જ કરે છે, પણ તેમ કરવાની જો સગવડ નથી હોતી તો મોતાના એકાદ સેક્રેટરીને ઉત્તર લખવાનું સોંપે છે. શેહેનશાહ ઉતાવળથી નિર્ણય કરતો નથી, પણ પત્રોમાં જે રાખેલો લખવાના હોય તે પ્રત્યેક શબ્દોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરે છે. આ વિષયમાં શેહેનશાહ તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતાથી તદ્દન જુદા પડે છે. શેહેનશાહના સ્વર્ગસ્થ પિતા ઘણા અગત્યના પત્રોના ઉત્તર પણ થોડી પગમાં લખી નાંખતા અને એકવાર કરેલો દરાવ બાપે જ ફેરવતા હતા. શેહેનશાહ પોતાની મેજે જ પત્રો લખે છે તેની નકલો ઘણી સંખ્યાથી રખાય છે, અને તે વીન્ડર મેહેલમાં તેમના ખાનગી પત્રો બેગી રાખે છે.

૧૦ શેહેનશાહ પોતાને બને કદવાનું કામ કરી રહ્યા પછી, પાર્લામેન્ટમાં પહેલે દિવસે થયેલા કામનો રીપોર્ટ તપાસે છે. આ કાર્ય શેહેનશાહ ધણી લક્ષ પૂર્વક કરે છે, અને ધણી વાર તો કેટલાક વિષયોની વધારે હકીકત, તથા તેનાં પરિણામ શાં આવ્યાં તે જણવવાની આજ્ઞા કરે છે. કોઈ વખતે વડો પ્રધાન અથવા “ફોર્મર સેક્રેટરી” ને શેહેનશાહ પોતાના મેહેલમાં અમુક સમયે બોલાવી નવા ઉત્પન્ન થયેલા પ્રશ્ન વિશે સંપૂર્ણ વિગત પૂછે છે. શેહેનશાહ જ્યોર્જ માત્ર નામના રાજ્યકર્તા ગણાવવામાં સંતોષ પામતા નથી પરંતુ રાજ્યના ખરા અને શ્રેષ્ઠ રાજ્યકર્તા થવાની ઇચ્છા રાખે છે. રાજ્ય એડવર્ડ યુરોપિયન રાજ્યનીતિના મહિતગાર તરીકે વખણાતા હતા, તેટલું ઉંડું જ્ઞાન આપણા હાલના શેહેનશાહને નથી, પરંતુ તે હમેશાં દુનિયાના પ્રત્યેક દેશમાં શા શા બનાવ બને છે તેની ખબર રાખે છે. અને જેનું તેમને કોઈ પણ રાજ્યની, કોઈ પણ દેશ સંબંધી અણબનાવ થવાનો સંભવ લાગે છે ત્યારે પોતાનાથી તરત સંદેહાધી બેઠી સકાય માટે તે તકસીરી પ્રદેશના મહાટા નકશા લટકાવે છે.

૧૧ તે ઉપરાંત શેહેનશાહ જ્યોર્જ દરબારનાં બીજા ખાતાંઓ ઉપર ધણી માવચેતીથી નજર રાખે છે, તેમને ઘોડાનો પણ ધણો શોખ છે, પણ તેમના પિતા રાજા એડવર્ડને જેટલો સરનો માટે ઉન્નાહ હતો તેટલો હામને નથી અને જ્યારે ને શેહેરમાં હોય છે ત્યારે બાગે જ એકાદ દિવસ બાદશાહી અશ્વશાળામાં ગયા વગર કાઢે છે. અર્થે બોદ્ ગ્રેનાર્ડના હાથ નીચેના ઓનરેબલ W. C. W ફીટ્ઝ વિલીયમ ને દરબારી અશ્વશાળાના અધિકારી છે તેમની સાથે શેહેનશાહ પત્ર વ્યવહાર નિત્ય ચાલુ રાખે છે. જ્યારથી શેહેનશાહ જ્યોર્જ ગાદી ઉપર આવ્યા છે ત્યારથી બાદશાહી અશ્વશાળામાં ધણી ફેરફાર થઈ ગયા છે. ધણે ભાગે ઘોડાઓને બદલે મોટરકાર ઘખવ કરી છે, હાલથી દસ વર્ષ પૂર્વે અશ્વશાળામાં જેટલા ઘોડા હતા તેથી ચોથા ભાગના રહ્યા છે.

૧૨ ઇંગ્લાન્ડના રાજની પ્રખ્યાત ગાડી ને પાર્લામેન્ટ ઉધડવાને દિવસે તથા બીજા મુખ્ય પ્રસંગે વપરાતી હતી તે હાલના વખતમાં વપરાતી ન હોવાથી બાદશાહી ગાડીના કારખાનામાં સંભાળથી ઠાંકી રાખી છે, પણ કેટલાક ઘોડાઓ હજી વપરાય છે. શેહેનશાહબાલુ મેરી પાર્કમાં જાય છે, અથવા તો ખરીદી કરવા જાય છે ત્યારે સુશોભિત કાળા ઘોડાની બેડી લાપરે છે, અને શેહેનશાહને સ્થવારમાં સવારી માટે બે ત્રણ ઉત્તમ ઘોડાઓ લાગર હોય છે. બીજા કેટલાક ઘોડાઓ શેહેનશાહના અમલદારોના વપરાય માટે રાખેલા છે. અશ્વશાળાના ધણા ભાગનો મોટરનો તખેલો બનાવી દીધો છે; ત્યાં કેટલીક ગાડીઓ તથા મોટર ગાડીઓ શેહેનશાહ તથા શેહેનશાહબાલુના ઉપયોગ માટે તૈયાર રાખેલી હોય છે.

૧૩ શેહેનશાહ જ્યોર્જ પોતાનાં સર્વ ખાનગી ખાતામાં જેટલી નજર રાખે છે તેટલી ઇંગ્લાન્ડના ચર્ચ ગયેલા રાજાઓમાંથી કોઈ પણ રાજાએ બાગે જ નજર રાખી દશે. દરેકજ ડરાવેલે સમયે, મેહેલ ખાતાનો વ્યવસ્થાપક, સર ચાર્લ્સ ફેડરીક આસગી ખાતાનો ઉપરી, (સર ચાર્લ્સ સ્પેન્સર) અને બંડારના ઉપરી તરફથી શેહેનશાહ પાસે રીપોર્ટ આવે છે. તેના ઉપર તરત શેહેનશાહ જાતે લક્ષ રાખે છે. દરબારી પ્રત્યેક ખાતાંઓનો દિસાજ શેહેનશાહ ધણું કટ વેળે રાખે છે. દર મહીને દરેક જુદાં જુદાં ખાતાંમાં કેટલું ખર્ચ થાય છે તે

તપાસે છે. યુવાન પિન્સ ઑફ વેલ્સને પણ દરબારી ખાતાંઓમાં લક્ષ રાખવાની ફરજ પાડે છે, અને તે સર્વની સમજણ રાજકુવરને શેહેનશાહ પોતે જાત્યે જ પાડે છે.

૧૪ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શેહેનશાહ પસંદિયે ઉડે છે અને રાજ્યનું કાર્ય બપોર પહેલાં પુરું કરી દે છે. ત્યાર પછી રાજ્યના અધિકારીઓ ને મળવા આવેલા હોય છે તહેમની મુલાકાત લે છે. ને બપોરના જમણ પહેલાં થોડો સમય વિશ્રાન્તિ લે છે તહેમોનો થોડો સમય શેહેનશાહબાનું તથા રાજકુટુંબનાં બાળકોને મળવામાં ગાળે છે. આ ફરજ બજાવવી શેહેનશાહ કદી ચુકતા નથી. ન્હાના રાજકુમારોને રૂતુ સારી હોય તો બાગમાં અથવા તો તહેમના ખંડમાં અડધો કલાક મળે છે. બાળકો શેહેનશાહનો મેળાપ ચવાના સમયની ઘણી આતુરતાથી વાટચ જુવે છે.

૧૫. પ્રધાન અથવા તો એલ્ફીના મેળાપ સમયે કોઈ બીજો અધિકારી હાજર ન હોય તો શેહેનશાહ પોતે બનેલી હકીકતની સંપૂર્ણ તોંધ રાખે છે. પછીથી તહેમી નક્ક કરી પોતાના ખાનગી પત્રો ભેગી ભવિષ્યમાં કામ પડે તો ઉપયોગ કરવા સારૂ રાખી મૂકે છે. જે ઉપર કહેલા અધિકારીઓ સાથે અગત્યના વિષય માટે મેળાપ થાય છે તો શેહેનશાહ પોતાના એકાદ સેક્રેટરીને તહેમી તોંધ રાખવાનું કાર્ય સોંપે છે. બીજા રાજ્યો જોડેના સંબંધને અંગે ત્રા સા બનાવ બને છે તે વિશેની સંપૂર્ણ હકીકત પોતાને જણાવતા રહેવાનો શેહેનશાહનો ગાસ આગ્રહ છે. જે બનાવોને પરિણામે દ્વીપોલીમાં ઝગડો ઉત્પન્ન થયો તે બનાવોની શેહેનશાહ પગલે પગલે માહિતી મેળવી હતી. એકાએક ઇરાકીએ જ્હારે લુહ કરવાનું જાહેર થું ત્યારે શેહેનશાહે પ્રમાણિકપણે તથા ખુલા દિલથી ધણું જ આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું. પણ હેણે કહ્યું કે આ તો તહેમો ખાનગી અભિપ્રાય છે, માટે તહેમો રાજકીય બાબત તરીકેનો અભિપ્રાય ગણવો નહિ.

૧૬ શેહેનશાહ, રાજ્ય એડવર્ડ કરતાં પણ વધારે કાળજીથી પોતાની ઊંચી પદવી અને શુદ્ધ રાજ્ય બંધારણને અનુસરતું સ્વરૂપ જાળવી રાખે છે. પોતાની પ્રધાન મંડળી ઉપર પણ શેહેનશાહ ઘણી બારીકાથી લક્ષ દે છે. વખતે વખત રાજકીય વિષયોમાં સૂચના કરી તહેમો ઉપર વિચારી જોવાનું કહે છે, પરંતુ તે સૂચનામાં કાંઈ પણ વાંધો આવે તેમ લાગે છે કે પોતાની કરેલી સૂચનાઓ તરત પાછી ખેંચી લે છે. જ્હારે પ્રસંગ આવે છે ત્યારે શેહેનશાહ જ્યોર્જ કંણુ કાર્યનું પણ બીકું ઝડપે છે. ને તહેમો તે વિજયી નીવડે છે. આ વાત શેહેનશાહની પ્રધાન મંડળી ઘણી સારી રીતે જાણે છે.

૧૭ થોડા સમય ઉપર એક પ્રસંગે શેહેનશાહે એક અધિકારીને અમુક દસ્તાવેજ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી અને તહેમો લગતી સર્વ વિગત આપી. તે અધિકારીએ પોતાના વખતનો બચાવ યાવ, અને થોડા સમયમાં કાર્ય થઈ જાય, હેવી એક નવીન સુકિત કરી અને કાગળીયાં શેહેનશાહને આપ્યાં. આ કાગળો શેહેનશાહ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તહેમી મુખ મુદ્રા ઉપર કોધનાં ચિન્હ જણાયાં, જ્હારે તહેમો વાંચીને પૂરું કર્યું કે તરત તે કાગળીયાં ફાડી કડકા કરી નકામા કાગળોની છાજડીમાં નાંખી કહ્યું “ હવે મિ.—જો તહમરે વાંધો ના હોય તો તે લખાણ ફરીથી તહારી રીત પ્રમાણે આપણે કરીશું.”

૧૮ શેહેનશાહ જે ખંડમાં રાજકીય કાર્ય કરે છે તેની પાસે જ એક બીજો ખંડ છે તેને “ ઓફિસ ” કહે છે. ત્યાં રાજકીય બાબતો માટે મળવા આવેલા અધિકારીઓની શેહેનશાહ મુલાકાત લે છે. તેની પાસેનો એક બીજો ખંડ જેને “ સ્મોકીંગ ” રૂમ કહે છે તેમાં પોતાના મિત્રોની મુલાકાત લે છે. આ ખંડ, મેટેલના અન્ય સર્વ ખંડ કરતાં વિશેષ સુન્દર-તાથી શણગારેલો છે. આ ખંડની રચના રાજ્ય એડવર્ડની પોતાની દેખરેખ નીચે તથા તેની મન ગમતી ઢબથી શણગારેલો હતો. આ ખંડ ઘણો મોટો નથી તે દરેક રીતે એક પુરુષને ઇચ્છે તેવો છે. કેટલીક શણગારની વસ્તુઓ ઉપરાંત ચિત્રકર કરવાનાં હથિયારો તથા શેહેનશાહ, બંદુક, માછલાં પકડવાની લાકડી વગેરે વાપરવાની શેહેનશાહની કુશળતાની સાક્ષી આપનારાં ચિત્રો મૂકેલાં છે. કેટલીક વાર કામને સમયે સહવારમાં શેહેનશાહ, લોર્ડ સ્ટેમફર્ડહેમ, કરનલ સર પોનસનખી અથવા બીજા કોઈ સેક્રેટરીને થોડી વાર સર્વ કામ મૂકી દઈ “ સ્મોકીંગ રૂમ ” માં પોતાની સાથે થોડો સમય બીડી પીતે વાતોમાં ગાળવાની આજ્ઞા કરે છે. શેહેનશાહ તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતા જેટલી બીડી પીતા નથી. રાજ્ય એડવર્ડ માટે એમ કહેવાય છે કે તે સહવારમાં ન્હાવાના ખંડમાં જતા ત્યારે પણ મોંમાં બીડી વગર જતા નહિ.

શેહેનશાહ બાગે જ “ સીગારેટ ” કરતાં વધારે નેજદાર વસ્તુ પીએ છે. પણ જ્યારે શેહેનશાહ દરિયાઈ મુસાફરી કરે છે ત્યારે “ પાર્ષિપ ” સળગાવી પીએ છે, તો પણ શેહેનશાહ ઘણી બીડી પીનારા કહેવાય નહિ. તેનું કારણ કે, શેહેનશાહઆતુને પોતે જે ખંડમાં બધાં તેમાં તમાકુનાં વાસ હોય તો તે બીજકુલ પસંદ નથી.

૧૯ જ્યારે કોઈ પણ પ્રજા પ્રત્યેની ફરજો બજાવવાની નથી હોતી, ત્યારે અને રૂતુ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે શેહેનશાહ સાંજનો સમય “ બર્ફીંગહામ ” મહેલના બાગમાં શેહેનશાહઆતુ મેરી સાથે વાંચવામાં અથવા તો વાર્તાવિનોદ કરવામાં ગમે છે. અથવા તો “ પીન્સર ગ્રેવેશ ” જેવાં બપો છે. શેહેનશાહ કદી ન્હા પીતા નથી, બપોરનાં ને રાતનાં ભોજનની વચમાં કશું પણ ખાતા અથવા પીતા નથી. પહેલાં રાતના ભોજનનો સમય આડ વાગ્યાનો હતો પણ હવે સાત વાગ્યાનો રાખેલો છે. રાત્રી એડવર્ડ કદી નવ વાગ્યા પહેલાં જમતા નહિ.

૨૦ “ હાઉસ ઓફ પાર્લામેન્ટ ” માં શેહેનશાહને પોતાની હાલની પદવીને લીધે ચર્ચા-ઓમાં હાજર ન થઈ સફાઈ તેને જરા ખેદ થાય છે, જ્યારે તે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હતો ત્યારે બપોરનો અથવા સાંજનો સમય ગાળવાની હેને મનગમતી રીત એક હતી. રાજકીય બાબતોમાં એ ઘણો જ જોડો રસ લે છે. અને પાર્લામેન્ટના બંને વિભાગના વૃત્તાન્ત ઘણા ધ્યાનથી વાંચે છે, એટલું જ નહિ, પણ રાજના વર્તમાનપત્રોમાં આવેલાં પણ રાજકીય વિષયો ઘણી આતુરતાથી વાંચે છે. દાખલા તરીકે મિ. લોઈડ જ્યોર્જના ઇનસ્યુરન્સ બીજની દરેક લોંડીઓના શબ્દે શબ્દથી શેહેનશાહ ઘણી સારી રીતે માહિતગાર છે.

૨૧ શેહેનશાહનાં ગમે તેટલાં સાંજનાં નિર્મિત કાર્યો હોય પણ દરરોજ સાંજે એક કલાક ને દિવસમાં બનેલી રાજકીય હકીકત સાંભળવામાં ગમે છે અને કેટલીક વાર તો પહેરાડ મૂકી જગીને પોતાની આગળ રજુ થયેલી બાબતો તપાસવામાં તથા તેની શી બ્યવસ્થા

કરવી તે નિર્ણય કરવામાં રોકાય છે. ધણે જાણે તે મધ્ય રાત્રીએ સવા જાય છે, ને જે વિષયનો નિવેડો રાત્રે આવી સકે તે બીજે દિવસે કરવાનું મુલતવી રાખતો નથી.

૨૨ સ્વાભાવિક રીતે યુરોપના રાજકીય વિષયમાં જેટલો પ્રભાવ રાજ એડવર્ડ ચલાવી સકતો હતો તેટલો પ્રભાવ ચલાવવાની શેહેનશાહ આશા રાખતા નથી. અને કેટલેક અંશે તેથી કરીને રાજ એડવર્ડ દર વર્ષે ધીમ્મ અને શરદ રતુમાં યુરોપ ખંડના દરેક દેશના રાજાઓને ખાસ મળવા જતા, પણ તે રીવાજ હાલના રાજ્યમાં બંધ કર્યો છે. પરંતુ શેહેનશાહ ફેસર, ઝાર તથા ઇટલી, સ્પેઇન, ગ્રીસ, નોર્વે અને યુરોપના અન્ય રાજ્યો સાથે પત્ર વ્યવહાર રાખે છે. અને જ્ઞહારે અતુકૂળતા આવશે ત્હારે કેટલાક રાજ્યોને મળવા જવાનું વચન આપ્યું છે.

૨૩ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દૂર પ્રદેશો તરફ પોતાની ભક્તિમાં શેહેનશાહ એક અચળી અને અજ્યાસક તરીકે દીપે છે. આખા બ્રિટિશ રાજ્યમાં શેહેનશાહ જ્યોર્જ જે'વો કર્તવ્ય પરાયણ રાજા કદિ પણ પુર્વે થઈ ગયો નથી એ તો નક્કી છે. વળી ગ્રેટ બ્રિટન, બીજાં સંસ્થાનો, અને ત્હેના તાબાનાં અન્ય રાજ્યો મળી વિશાળ સામ્રાજ્યનો શેહેનશાહ જ્યોર્જ જેટલો કોઈ પ્રતાપી રાજા થયો નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં ન્હાનાં સંસ્થાનોમાંની બાબતોની ચર્ચા પણ ધ્યાનપૂર્વક પોતે જાતે કરે છે.

૨૪. હવે જગ્યા થોડી હોવાથી બ્રિટિશ દરબારના બીજા કેટલાક જાણીતા લાયક પણ ન્હાનાં વિભાગોનું વર્ણન કરી સકાય તેમ નથી પણ એટલું તો નિઃસંશય છે કે શેહેનશાહ જ્યોર્જના તાબામાં રહેલા બ્રિટિશ રાજ્ય જેટલું સંપુર્ણ રીતે સંયોજન પામેલું રાજ્ય બીજું એકે નથી. કોઈ પણ કાર્યમાં શેહેનશાહ પોતાને મેહેનત બચે ત્હવા ઉપાય શોધી કાઢતો નથી. શેહેનશાહ એક ઉત્તમ પ્રકારે કાર્ય કરનાર છે, અને પોતાની આબુખાબુનાંઓને પણ ત્હેવાંજ થવાનો આશા રાખે છે. કોઈ પણ કાર્યમાં વગર જરૂરનો એક કાણુની પણ સિથિલતા ત્હેનાથી સહન થતી નથી.

પરંતુ સૌ કોઈ એમ ઈચ્છા રાખે એમ છે કે ધણી મળે તો આ શેહેનશાહ જે'વો ઉત્તમ અને ખરડાની કાળજી રાખનારો મળજો.

વાંદરા,

તા. ૨૧-૨-૧૨.

} કુમારિકા ઊર્મિલા ન. દીવડીયા.

શંકર જયન્તી.*

ૐ શ્રી

શંકરાચાર્ય અને એમનો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત.

જેથી વૃત્તિ માત્ર ઉદ્ભવે છે અને જેથી શમે છે તેવા નિત્ય જ્ઞાન રૂપ અને ભુક્તિ-સાક્ષી આત્માને નમસ્કારઃ બધું શિવ છે, બધું શિવ છે, વારંવાર બધું શિવ છે—વાણી શિવ-મય છે એવ શિવમય છે વક્તા અને વાચ્ય પણ શિવમય છે.

શિષ્યના વિત્ત વિગેરેને હરણ કરનારા અનેક ગુરુ છે, શિષ્યના સંતાપને હરનારા એક શંકરને વંદન કરું છું.

મહારાજ પ્રમુખ સાહેબ તથા વિદ્વન્મત તથા સદ્ગુહર્યો અને ભગિનીઓ! આજ વૈદિક વર્ણાશ્રમધર્માદાઉદ્ધારક જગન્નગુરુશ્રીશંકરાચાર્ય ભગવાનના અવતાર જયંતી મહોત્સવનો લાભ લેવા તથા પરમકલ્યાણસ્વરૂપ ભગવાન શંકરચરણમાં ઉચિત સેવા આર્પણ કરવા આપણે બેગા થયા છીએ.

મહારાજો! આજ હું શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાનનો અવતાર યર્ધ જગન્ ઉપર એમણે શું શું ઉપકારો કર્યા છે તે સંબંધી તથા તેમના દેવતાદૈત્ય શું રહસ્ય છે તથા ત્રીજું હાસના મતમનાન્તર વિશે કંઈક બોલવા છત્તું છું.

મહારી કૃતિની ન્યૂનતાથી હું અજાણ્ય નથી. વક્તા કે પંડિત નથી એ પણ જાણું છું. તથાપિ જે કંઈક યોડે ધણે ખજાનિજ મહાત્માઓનો સમાગમ છે અને તેમણે જે શિષ્યવ્ર્યું છે તથા વેદાંતના કંઈક અંશે વાંચ્યા વિચાર્યા છે, તે ઉપરથી મને જે સમજાયું છે તે કહી બતાવવાનું સાહસ કરવા ઉભો થયો છું. તેમાં ખામીઓ આવશે અને મારી વાણીની દુબળતાથી હું આપ સર્વને છતાદાર ચખ્દેથી રંજન કરી શકીશ નહિ. પણ મારા ઉદ્દેશ તરફ નજર રાખી ક્ષમા કરશો એમ આશા રાખું છું.

* “આખા જગત્માં ઉપનિષદોના મનન જેવો લાભકારક અને આત્મોત્તરિએ લર્ધ જનાર કોઈ અભ્યાસ નથી. મારા જીવનને એણે સુખી કર્યું છે. અને મારા અવસાનને પણ એ જ શાંતિ આપશે”—પ્રખ્યાત જર્મન તત્ત્વવેત્તા સોપનહોરના આ ઉદ્ધારને ઉત્તમ પ્રતિશ્રવે કીર્તિવાળા પંડિત અને વિદ્વાન્ દાક્ટર મેક્સ મુલરે અનુમોદન આપેલું છે. ઉપનિષદોમાં સંયદાએલા તત્ત્વને આવી કોઈ ભક્ષામણની આવશ્યકતા નથી. ખેટોથી શોધનહોર પર્વત સર્ધ તત્ત્વવેત્તાઓ વેદાંતની આત્મોત્તરિકારક સુખાનુભાવક અક્ષરની સાક્ષી પુરે છે. માત્ર શ્રીશંકરના માયાવાદથી જેઓ ભડકે છે તેમને જ આ યુક્તિઓનું સ્મરણ કરાવતું પડે એમ છે.

* આ વિષય ઉપર સિદ્ધપુરમાં ઉજવાએલી શંકરજયન્તીમાં રા. પ્રહલાદજી મેવડકરે બાધણ આપ્યું હતું.

મહાશયો ! જે મહાત્માનો અને જન્મ થયો છે તે મહાત્મા શંકર ક્યારે થયા એ આદિ અનિશ્ચિત એવા વિવાદમાં ઉતરવું અનુચિત છે. શંકર એ નામ ધારી ઉપાધિમાં વિલસતા મહાત્મા સાથે આપણે કામ છે. જે પ્રબોધક મોહક જ્ઞાનમાધુર્યદ્વારા તે મહાત્મા અનંત યુગ અને કાળ સાથે પોતાનું ઐશ્વ્ય પ્રગટ કરે છે તેની જ આપણને જીરાસા છે. શંકર ક્યારે થયા તે નહીં નથી. કેટલાએક એમને કાષ્ઠસ્થ પછી થયા માને છે. કેટલાક તે પૂર્વે થયા માને છે. મલખારના કિનારા ઉપરના કોઈ અપ્રસિદ્ધ ગામના આહાણુના તે પુત્ર હતા. તે શિવાવતાર હતા એમ કહેવાય છે. આઠ વર્ષનું વય હતું તેવામાં જ તેમને સ્વરૂપાનુસંધાન થઈ આવ્યું અને વાતસલ્યપૂર્ણ વિધવા માતૃશ્રીની આરા લેઈ તેમણે સંન્યાસ લીધો. સંન્યાસદ્વારા તેમણે પોતાના હૃદયને પોતાની સાદી પશુંકુટીની સ્ત્રીમા પાર અનંત જનસમૂહ અને નિરવધિ જગતના ઉપકારમાં પરાવ્યું. એમણે જે દર્શનનો ઉપદેશ કર્યો તે દ્વારાએ આર્યવર્તના એક અતિ સૂક્ષ્મ અને વિકટ પ્રસંગનો તેમણે નિકાલ કરી આપ્યો અને આર્યભૂમિના હૃદય ઉપર અતિ ગંભીર, સખળ, ઉડી છાપ પાડી. આથી એમણે જે દિગ્વિજય કર્યો તેથી એમને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું. એમણે આ દેશની ચાર દિશાએ ચાર મઠ સ્થાપ્યા. જે અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. આવા મહાન આત્માની સ્મૃત્ત ઉપાધિ બીજીય વખતી બાળ વયે વિશીર્ણ થઈ ગઈ.

એમણે ગય, અને પદ્ય, એવાં ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. ગદ્યાત્મક તે પ્રાપશઃ બધી ટીકાઓ જ છે. મોહક, માદક, ગર્ભ, પ્રાસાદિક સંસ્કારવાળી હૃદયગ્રાહી વાક્યરચના સર્વદેશી, અનાગ્રહી, નિર્ભય, અનુકંપાધુક્ત વિવેચન એમની વિવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનાં આ મુખ્ય લક્ષણ છે. જે દર્શન તેઓ ઉપદેશતા તેના પોતે પુરા માર્મિક અનુભવી જાતા હતા. જ્યેષ્ઠાર્થમાં તેનું રહસ્ય દર્શાવી શકતા કે પ્રસંગે તેના જ ઉપર સદસ્ત્રાવધિ પત્રોનો ગ્રંથ લખી શકતા. નાસ્તિક, ચાર્વાક, કર્મકાંડી, ઐન્દ્રજાલિક, યોગી, યતિ, તાંત્રિક, ગમે તેની સાથે વવાદ કરી જય મેળવતા. જે સમયમાં તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તે સમયની છાયા તેમના લેખોમાં સમન્વય છે. પણ જે હૃદયગ્રાહના મંત્રબળથી ગમે તેવા બેદમાત્રને અભેદમાં મેળવી લેવાની શક્તિ આ મહાત્મામાં હતી તે સર્વત્ર અસ્ખલિત રીતે પ્રકટ થાય છે. તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના કીર્તિમંત સ્તબ પ્રસ્થાનત્રય ઉપરનાં તેમનાં ભાષ્ય છે. અદ્યાપિ પર્યંત વેદાંતાનુસારી જનોના મુખમાં રમતાં તેમનાં અનેક સ્તોત્રાદિની તો ગણુના પણ નથી. તે સમય તથા સર્વ કાળને માટે આર્યવર્તને તેમ જ આખા જગતને જે અદ્વૈત દર્શન કરાવ્યું તેમાં જ તેમના નામનું નિત્ય માહાત્મ્ય છે. પ્રત્યેક મહાત્માના જીવનચરિત્ર જે અદ્ભુત અને આકર્ષક વાર્તાઓનો શોભેળમાં અવશ્ય કરીને થાય છે જ તે લઈ લેતાં સાદે સાદી જે વાર્તા જગતના સર્વોપરિ તરવર એવા આ મહાત્મા સંબંધે અવશેષ રહે છે તેજ ઉપર બતાવી છે. આ મહાત્મા સંબંધી લેખો ઉપરથી એવું જણાય છે કે આર્યવર્તમાં અનેક મત અને સંપ્રદાયોનો વિરોધ પેદા હતો. લોક માત્રના જાતિ આદિ વિભાગ પડી ગયા હતા અને વેદપ્રતિપાદિત જે પરમાર્થ ભાવના હતી, તેમાંથી શુષ્ક કર્મકાંડના બારે કરીને તત્ત્વ નિકળી જવા લાગ્યું હતું. ઉપનિષદોમાં જેને પરાવિદ્યા એ નામથી જીવંતની દીક્ષારૂપે કહ્યું છે, તેને માટે લોકો યથાર્થ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ માત્ર કરવાના અર્થે આ રહસ્યમાં માથું મારવા આવતા. તેમના પ્રયે એ રહસ્યના રક્ષકો દિનપ્રતિદિન દ્વેષ દર્શાવવા લાગ્યા હતા. જેમને એ પ્રકાશનું દર્શન થતું તેમની દૃષ્ટિને તે સહન કરવાનું સામર્થ્ય હતું નહિ. તેવા દુર્બલ જનો એનો અર્થ સ્થૂલ ભાષામાં

ઉતારતા અને પરમાર્થભાવનાનો અનુભવ વામમાર્ગના ખીમત્સ પ્રયોગોમાં અનુભવતા. એવા સમયમાં કપિલવસ્તુના રાજ્યભવનમાંથી નિવેદ પામી ત્યાગ ગ્રહણ કરી આવેલા દયાનિધિ મહાત્મા બુદ્ધ ભગવાનને સાક્ષાત્કાર થયો તે મહા કૃપાણુએ જ્ઞાતિવર્ણ, અધિકાર કથાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર સર્વને બોધ આપના માંડ્યો. ઉત્તમ શુદ્ધિ સાથે પર પ્રેમનો માર્ગ તેમણે ઉપદેશવા માંડ્યો. પ્રાકૃત જનોની મૂળ શુદ્ધિને સંતોષવા જે ધર્માચારાદિ વ્યવસ્થા જોઈએ તે એ માર્ગમાં નહતી. બધું ક્ષણિક છે, દુઃખમય છે માટે સર્વજન અનાત્મભાવના કરી પરમ દયા અને પ્રેમ સહિત ઉપશામ પામવાથી નિર્વાણ અનુભવાય એમ ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશનું તત્ત્વ હતું. પરમ ભાવના બુદ્ધદેવે ધરી પણ જે અધિકારપ્રાપ્તિ સર્વથા આવશ્યક હતી તેની ઉપેક્ષા થવાથી સત્ તત્ત્વ અનંત વિનાશ પામે એવું ભય હતુપન થયું. અધિકાર પૂર્વે ઉપદેશ કર્યાથી આમ થઈ આવે છે. બુદ્ધધર્મની જે સ્થિતિ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી થઈ તેમાંથી આ વાતની સારી સાક્ષી મળે છે.

આર્યવર્તનો જૂલકોળ અને તેની સાથે એ અસીમ સીમામાંથી જન્મના ઉપકારાર્થે વારંવાર અવતી તત્ત્વસરિતા આ પ્રકારે ઇતિહાસના ૫૪ ઉપરથી બ્રુસઈ જવાની અણી ઉપર હતાં તેવામાં શ્રી શંકર ભગવાને જે તુમુલ્ય વાગ્મયુદ્ધો એક પાસા વામમાર્ગી તાંત્રિકો સાથે ને ખીજા પાસા-શુદ્ધ કર્મકાંડના દુરામલી ભરતો સાથે ચલાવ્યા છે તે ઉપરથી આ અનુમાનને ટેકા મળે છે. રાજ્યકીય સ્થિતિ પણ આચાર્યની કે આચાર્યજનક હતી નહિ. કપિલવસ્તુના ક્ષત્રિયકુમારને શરૂ તથા અગ્રણી રૂપે પ્રાપ્ત કરી આર્યવર્તની મામે બસવો કરી ઉડી હતી. અદેખા બ્રાહ્મણો અને તેમનો ધર્મ વિષેમાં જે માની લીધેલો અધિકાર તેની વિરુદ્ધ લડવા તત્પર થઈ હતી. એ સર્વની સ્થિતિ વિચારતાં આ તત્ત્વદર્શી શ્રીશંકરભગવાને પોતાના દર્શન અને દૃષ્ટાંતથી આવા વિરુદ્ધનું નિર્વાણ કરી શાંતિ દ્વારા જે સિદ્ધ કરી આપ્યું તે માટે બલિષ્ઠના ઇતિહાસમાં જેટલું માન તેમને આપીએ તેટલું આપું છે.

જ્યારે શુદ્ધ તર્કના પ્રલાપોથી વેદમાર્ગ છેક નિર્માલ્યવત્ થઈ ગયો હતો જે શંકરના પૂર્વના વખતમાં થયેલા પ્રચુદ્ધ, બુદ્ધ મહાત્માના બોધના કિરણોથી છેક ઓગળીને વિલય થવા લાગ્યો હતો, તે વખતે શ્રી શંકર ભગવાને બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશમાંનું તત્ત્વ તુર્ત જોઈ લીધું ને તે એટલા લગી સ્વીકાર્યું કે પોતાના ઉપર પ્રચ્છન બૈદંતો અપવાદ આપ્યો. તેની પણ તેમણે ઉપેક્ષા કરી. પરંતુ એમણે દ્યુ એ કે બુદ્ધિ અને બુદ્ધિના અંતઃકરણ અને અંતઃકરણના જે તારતમ્યોથી અધિકાર ઘડાય છે તેને લક્ષમાં આપ્યા અને એમ અબેદમાં બેદને માટે આવશ્યક એવો અવકાશ કરી આપ્યો. મહાત્મા બુદ્ધની જે ભાવના હતી તેમાંની ન્યૂનતા આમ એમણે પુરી પાડી. અને પંચ તથા મત, જાત, તથા ધર્મ એવા બેદ માત્ર જે જે અધિકારના તે સૂચક હોય તે પ્રમાણે વિશ્વવ્યવસ્થામાં સર્વથા આવશ્યક અને ઉપયોગી છે એમ જતાવી પારમાર્થિક અબેદ જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક બેદજ્ઞાન તેની વચ્ચે સમાધાન સાધ્યું.

આર્યવર્તના મૃતપ્રાપ્ત ઇતિહાસને આ રીતે તેમણે નવીન જીવન આપ્યું. મરણની સામા થવાનું સામર્થ્ય આપ્યું અને આખા જગતમાં ઉત્તમોત્તમ તથા સર્વદેશી એવી ને અતિ પ્રાચીન તત્ત્વભાવના છે, તેને તેમણે પુનઃ દૃઢ આધાર ઉપર સ્થાપી. યુગ અને કષ્ણના કર્મમાં ધનિ-

હાસની પુનરાવૃત્તિ થયા જાય છે એ વાત ખરી હોય તો મનુષ્ય વર્ગે આ સમયમાં શુદ્ધિ-વિશ્વાસની રમતો અને ભૌતિક અનર્થો ઉપર પોતાના શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ વ્યર્થ નાખી દેવા કરતાં ઇતિહાસમાંથી જે શીખવાનું છે તે શીખવું જોઈએ. મને અને શરીરની પાર એવા અભેદમાં થઈને વિજય ને શાંતિનો માર્ગ નિકળે છે, જીવન અને સત્તા માત્રનો પરમ પુરુષાર્થ અભેદમાં જ છે, વ્યવહાર માત્રનો નિયમ અભેદમાંથી જ ઉદ્ભવે છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિતાને બેદ પરસ્પર રાગદ્વેષના કલહ ઉર્મિ અને કામનાના જાત માત્ર જે સર્વ અતિ મહાન કર્તવ્યતાને પણ એક તુલ્યવત્ માની વ્યર્થ કરી નાખે છે.

તત્ત્વમાં જે પારમાર્થિક દર્શન હતું તે તો શ્રી ગૌડપાદ અને વ્યાસ જેવા મહાત્માઓએ ચિરકાલથી જાણ્યું ને જાણાવ્યું હતું. ભેદમાં અભેદ અને પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિનો માર્ગ સર્વને સમજાવ્યો હતો. શ્રી શંકર ભગવાને તો તે પ્રકારે સંપ્રદાયથી ચાલી આવેલા તત્ત્વનો વિસ્તારથી ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ જે પ્રકારે આ દર્શનને તેમણે પોતાના સમયના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં પ્રયોજ્યું તે પ્રકાર જોતાં અવ્યરથા નશ્તિકતા ને આત્મધાતના આકાશમાં પડવામાંથી ઉગારી લીધા તે ગુણસમૂહના આપણે જેટલાં આવારણાં લેઈએ તેટલાં આછાં છે.

શ્રી શંકરના માહાત્મ્યનું મૂલ્ય ઇતિહાસના એક મહાપુરુષ જેટલું જ છે એમ ન જાણવું. જે દર્શન એમણે શીખવ્યું ને સમજાવ્યું તે સર્વદેશી અને સર્વ કાલે સિદ્ધ છે. વિચારવેપારનો એક વર્ગ એવો નથી, પદાર્થવિજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ કે શોધ એવી નથી, વ્યવહારનો કોઈ પ્રદેશ એવો નથી, કે જેને તેનું પોતાનું યોગ્ય સ્થાન અવિવાદ રૂપ એવા આ અદ્વૈત દર્શનના વિશાલ ભંડારમાં ન મળી શકે. મનુષ્યને આ સમય અને સર્વદા જે સુખ અને શાંતિની સ્પૃહા રહે છે તેનો એ જ્ઞાનઝરો છે. પ્રત્યેક મહાકાર્યનો નિયમ અને નિર્વાહ એમાં છે. દુઃખ માત્રનો એ ઉપાય છે એના એક સ્પર્શ માત્રથી આખા વિશ્વનું એક્ય અનુભવાય છે. કર્તવ્યમાં નવો જીવ આવે છે, શાસ્ત્રોમાં નવો અર્થ આવે છે, આચારમાં નવું ચેતન આવે છે, વિચારમાં નવી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો એનો ચમત્કાર છે.

અદ્વૈત દર્શન સમગ્ર વિશ્વનો વેદ છે, દુરાચલી જડવાદીઓ જેને વિશ્વ કહે છે તે વિશ્વનો નહિ પણ જીવન માત્ર અને પ્રેમ માત્રના એકતંત્રરૂપ જે વિશ્વ છે, તેનો એ વેદ છે. દેશે દેશ પ્રજાએ પ્રજા નાતે નાત વ્યક્તિએ વ્યક્તિ જેને વચ્ચે અલંધ સમુદ્ર આવી રહેલો જાણાય છે તેના ઉપરે એ દર્શન ધણો દૃઢ સેતુ રચી આપે છે. ભેદ માત્રના જામને અભેદની પ્રભામાં એ ઓગાળી લે છે. આચાર્ય પોતે વહે છે કે નિરતરંગ સહજનંદાવભોષ સમુદ્ર એવી વસ્તુને વિષે આ વિષ્ર અને આ ચાંચલ એવો ભેદ જામ શા ? તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા પ્રાચીન કાલથી પડિતોએ અનેકમાં એકનું દર્શન એવી કહેલી છે અને અનેકમાં એકનું દર્શન કરવા કરાવવાના ગૂઢ પ્રશ્નનું અતિ રમણીય નિરાકરણ જો કોઈએ પણ કર્યું હોય, ધર્મ વ્યવહાર રાજ્ય સર્વત્ર એ એકને યોજવામાં કોઈ પણ વિજયી થયું હોય તો તે એ સમયના આ એક મહાત્મા શંકર જ છે.

આ પ્રમાણે શ્રી શંકર ભગવાનના જગત્ત ઉપરના ઉપકારોનું વર્ણન પૂરું થાય છે. હવે તેમના કેવલાદ્વૈત સંબંધમાં શરવાતમાં કરેલા સંકેશોનુસાર કંઈક બોલવા પ્રયત્ન થાઉં છું.

શ્રી ગાડપાદાર્ય એમણે પોતાની કારિકાઓમાં કહેલું છે કે અદ્વૈતવાદ એ સર્વને કેવલ અવિરદ છે પણ તે વાત ક્યારે સમજાય કે કર્મ, ઉપાસના, વ્યવહાર સર્વથી કેવલ છુટા થઈ જઈ અભેદ અનુભવવો. એ જ્ઞાન માર્ગ જ સર્વતો અંત છે તે ઉપનિષદોમાં તે જ બતાવેલું છે.

અદ્વૈત નામ પાડવાનું કારણ એ છે કે જેમાં દ્વિતીય નહિ હોય તે અદ્વૈત. અર્થાત્ ધમર, જગત, જીવ એ ત્રિપુટીનું ઐક્ય માનવું. ત્રણે એક જ એમ સમજવું એટલું જ નહિ પણ અનુભવવું. એ વ્યવસ્થામાં ચિન્મય બ્રહ્મ વિના બીજું કશું ન માનવું તે અદ્વૈત. અદ્વૈત એ નામ મળવાનું બીજું કારણ એ છે કે અદ્વૈતમાં ત્રણ પક્ષ છે. એક કેવલાદ્વૈત જે શ્રી શંકરાચાર્યનું મત, બીજો વિશિષ્ટાદ્વૈત જે શ્રી રામાનુજાચાર્યનું મત, તે ત્રીજો શુદ્ધાદ્વૈત જે શ્રી વલ્લભાચાર્યનું મત. આ ત્રણ અદ્વૈતમાં તફાવત એ છે કે બ્રહ્મથી જગત અને જીવની ઉત્પત્તિ માનવામાં કેવલાદ્વૈત વિવર્તવાદ માને છે, વિશિષ્ટાદ્વૈત વાળા ભેદભેદ માને છે, શુદ્ધાદ્વૈતવાળા પરિણામ-અવિદ્યૂત પરિણામ-માને છે. વિવર્ત એનું નામ કે વ્યાં વસ્તુને તે જે ન હોય એવો આરોપ થાય જેમકે સ્વપ્નમાં સર્પનો. બ્રહ્મ અને જગતનો ભેદભેદ એમ કે ચિત્, અચિત્ અને ધમર ત્રણે પરસ્પર ભિન્ન છે છતાં જેટલાં ચિત્ છે જેટલાં અચિત્ છે, તે સર્વ નાના પ્રકારનાં છતાં સ્વરૂપે એક જ છે તે પરસ્પર ત્રણે ઓતપ્રોત છે. પરિણામ એનું નામ કે વ્યાં એક વસ્તુ બીજા રૂપે થાય જેમ કે દુધ દહિ થાય. અને અવિદ્યૂત પરિણામ એ કે વસ્તુ બીજી રૂપે પણ વિકાર પામે નહિ જેમકે કનક કુંડલ. શુદ્ધાદ્વૈત વાળા એ વાદને અનુસરી જગતવાદીને બ્રહ્મની લીલા માત્ર કહી અવિદ્યૂત પરિણામથી વ્યવસ્થા કરે છે. જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી કહિએ તો જગતની પાવન વસ્તુ બ્રહ્મ પોતે જ બને છે. અને તેને લેઈને જગતને સત્ય માને છે.

આ ત્રણ મતના ગુણ હોય તપાસવાનો આ પ્રસંગ નથી. તેમ જ એ ત્રણ મતના પરસ્પર ખંડન મંડન કરવાથી અત્રે પ્રસંગાન્તર થઈ જાય. શ્રી શંકરના કેવલાદ્વૈત સંબંધમાં જ વિચાર કરવાનો છે તે માટે હુંકામાં કહેવાનું કે કેવલાદ્વૈત વધારે સમંજસ અને શ્રુતિ અનુસારી છે એમ ઘણા સમર્થ પંડિતોનું માનવું છે જે વાતને પાશ્ચિમાત્મ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સ્વતંત્ર રીતે એ જ નિર્ણય ઉપર આપ્યા છે તેનો ટેકો છે. અર્થાત્ મનુષ્યશુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા તે તો કેવલાદ્વૈત જ છે. વચલા માર્ગ અધિકારલુકલ શ્રેણી માત્ર છે. પર પ્રસ્થાનત્રય ગીતા, ઉપનિષદ, તે સૂત્ર તેના સમન્વય પૂર્વક અર્થ કરવાથી જે તત્ત્વો ઉપજા હોય તે સચાસ્ત ગણવું એવો આપણા દેશનો પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. તે તરફ જોતાં શ્રી રામાનુજનું શ્રીભાષ્ય શ્રી વલ્લભાચાર્યનું આણુભાષ્ય, અને શ્રીમદ્શંકરાચાર્યનું શારીરક ભાષ્ય આ ત્રણેમાં શારીરકનો સમન્વય સારો લાગે છે. બનારસ કોલેજના મુખ્ય દાકતર થીબો જેમણે શારીરક ભાષ્યનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે તેમણે ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યું છે કે સૂત્રકારનું મન યું દરો તે જણવાનાં સાધન નથી પણ શ્રીભાષ્ય અને શારીરક બન્નેને સૂત્રકારના આશયના અનુમાનથી જોતાં શ્રીભાષ્યની અર્થસંગતિ વધારે સાદૃશ્ય લાગે છે. પરંતુ એમ જોવા જઈએ કે પ્રસ્થાનત્રયમાંના મુખ્ય વિભાગ ઉપનિષદોનો સમન્વય કોણે સારો કર્યો છે અને કોનું મત ઉપનિષદોના મૂળ મત સાથે વધારે નિકટ સંબંધવાળું છે તો આપણે ખસી સારીરકભાષ્યકાર શંકરને તે માન આપવું જોઈએ. આ શિવલ એવા અનેક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો પુરાવો છે તે તો આપણે અત્રે ઉમેરતા નથી.

ઉપનિષદ એટલે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે તેમ જે જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન. આ ઉપનિષદોમાં જે જ્ઞાન છે તેને વેદના માર્ગ સાથે સંબંધ નથી. તે આ પ્રકારે કે વેદના ત્રણ વિભાગ છે કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન. કર્મ એટલે સત્ત્વ સ્મૃતિકારાદિ એ વેદાર્થને અનુસરી જે વિહિત અવિહિત યતાવ્યાં છે તેને પાળવો માર્ગ. ઉપાસના એટલે કોઈ એક દેવની એવી ભક્તિ કે જેથી તન્મય થવાય અને એવી તન્મયતા આવડે ત્યાર પછે પરમ જ્ઞાન જે અભેદ તેના વિષે તન્મય થઈ કર્મોપાસના વ્યવહાર સર્વથી કેવલ છુટા થઈ અભેદ અનુભવવો એ. જ્ઞાન માર્ગ સર્વનો અંત છે. વેદનો પણ અંત છે. માટે જ તે વેદાંત કહેવાય છે તે ઉપ નિષદોમાં એ જ ખતાવ્યો છે. એટલે વેદમાર્ગ કરતાં તે કેવલ ભિન્ન હોવાથી વેદ સાથે સંબંધ રાખતો નથી એમ કહી શકાય જો કે તે છે તો સર્વના પર્યવસાન રૂપ જ. અદ્વૈતનો અર્થ એ છે કે જેમાં સર્વ સમાય છે એવું કંઈક. બ્રહ્મને કંઈક એમ જ કહેવું જોઈએ. કેમકે સ્વરૂપે અવર્ણ્ય જ છે. તટસ્થ લક્ષણદ્વારા તેને સત્, ચિત્, આનંદ એવું કહી શકાય. પણ જે નિર્ગુણ, નિર્વિકલ્પ છે તેવું વર્ણન જ કેમ થઈ શકે? સ્વસંવેદનગ્રાહ્ય જ ગણાય. જડ અને ચૈતન્ય એવા વિભાગ આપણને સહજ જણાય છે પણ ચૈતન્ય એ શક્તિ જડજન્ય કે જડ સંઘાતજન્ય છે એમ માનવામાં આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. જડવાદી પાશ્વિમાય પદાર્થ વિજ્ઞાનવાળા પણ સીધી રીતે યતાવી શક્યા નથી. પરંતુ માનસ શક્તિના શોધોથી ધીમે ધીમે ચિત્ શક્તિ જડજન્ય કે જડસંઘાતજન્ય છે એ પણ પરિક્ષીણ થતો ચાલે છે. ચૈતન્ય ન હોય તો જડ પોને છે એમ અનુભવ જ ન પામી શકે. અર્થાત્ જડનું અસ્તિત્વ સ્વસંવેદ ચિત્ના અસ્તિત્વથી જ ગતાર્ય છે એટલે જે અદ્વૈત કહેવામાં આવે છે તે પણ એ જ પ્રકારે છે કે ચિત્ વિના ખીન્નું કંઈક છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. વ્યાસસૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રી શંકરાચાર્ય એમણે કહ્યું છે કે વ્યતિરેકથી અભાવ એટલે ચિત્ વિના માયા રહી શકતી નથી. એમ તેના અભાવ છે એટલે ચિત્ એ જ એક વસ્તુ અદ્વૈત છે. માયા, જડ, અજ્ઞાન, એ આદિ નામે જે વ્યવહારાય છે તે છે એ વાત કહી શકાતી નથી. કેમકે તે છે એમ કહીએ તો તેની સત્તા ચિત્ જેવી નિકાલગાથ થાય. નથી એમ કહીએ તો ઉપલબ્ધમાન અનુભવનો ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે. ત્યારે અનિર્વચનીય જ કહેવાય છે અને અજ્ઞાન રૂપ છતાં ભાવ રૂપ જ મનાય છે. જ્ઞાનાભાવરૂપ નહિ. હવે વિપર્વવાદનું રહસ્ય સમગ્રશે કે ચિત્તમાં જડ ન છતાં સમગ્રય છે એ જ વિવર્તવાદ. ચિત્ત તે જ બ્રહ્મ એ પ્રકાર સમગ્રવવા માટે અંશદ્રારોએ જુદી પ્રક્રિયા બાંધી છે. પ્રથમ તે એમ કહે છે વસ્તુ માત્રના પાંચ વિભાગ થઈ શકે: સત્, ચિત્, આનંદ, નામ, અને રૂપ. વસ્તુ માત્ર છે એમ સમગ્રય છે તે અમુક છે એમ જ્ઞાન થાય છે તે મારી તારી હોઈ આનંદને વિષે થાય છે. તેને અમુક નામ હોય છે અને અમુક આકાર હોય છે. આમાં સત્, ચિત્, અને આનંદ એ ત્રણ અંશ સર્વત્ર અનુગત અને એકાકાર છે એટલે તે પક્ષે વસ્તુ માત્રનું ઐક્ય છે અને નામ રૂપ જુદા હોવાથી વસ્તુ માત્રની એ પક્ષે ભિન્નતા છે. પરંતુ નામ રૂપ એ કંઈ પદાર્થ નથી, વસ્તુ નથી, માત્ર નામ કલ્પના જ છે એટલે મિથ્યા છે. વાસ્તવિક તો સત્, ચિત્, આનંદ એ ત્રણ જ છે. તેમાં પણ આનંદ જ્ઞાનનો લય ચિત્માં છે કેમકે જ્ઞાન વિના આનંદ સંભવતો નથી અને જ્ઞાનનો લય પાછો સત્તામાં છે કેમકે સત્તા તે જ જ્ઞાન છે. સત્તા અથવા જ્ઞાન તે જ બ્રહ્મ. આ પ્રક્રિયા, ખીજ પ્રક્રિયા આનું જ રૂપાંતર છે. કોઈ પણ વસ્તુ હશે જેમકે ઘટ એ મારીનો છે મારી પૃથિવ

છે, પૃથ્વી પ્રકૃતિનો ભાગ છે પ્રકૃતિ પરમાણુરૂપ, પરમાણુ બ્રહ્મથી અનન્ય છે—મતઃપ્રગ ક્વ વસ્તુ અદ્વૈત છે એમ સર્વથા અદ્વૈતસિદ્ધિ છે. યથાર્થ વ્યવસ્થા એમ છે કે પ્રકૃતિ અથવા અગ્નિ તે તો પરિણામ પામે છે અને તેનું કારણ સૂક્ષ્મ સ્થૂળ દશામાં તેની સાથે બ્રહ્મના ચિદંશનો જે સંબંધ તે વિવર્ત વડે રહે છે, અને પ્રાણ અથવા કૃતરથ હિરણ્યગર્ભ અથવા સૂક્ષ્માત્મા વિરાટ અથવા વૈશ્વાનર એવાં નામ પામે છે. બ્રહ્મ સંબંધી ચિત્ અને જડ અંશથી જગતની વ્યવસ્થા ને તેમાં પણ જે ચિત્તના વિવર્ત દશા તે સમજાવવા માટે વેદાંતના આચાર્યો એ ધણાક વાદ યોજેલા છે બિમ્બપ્રતિબિમ્બ અવચ્છેદાવચ્છેદક દષ્ટિસદૃષ્ટિ સદૃષ્ટિ ઇત્યાદિ. પણ ખરો વાદ તો શ્રી ગાડપાદાચાર્યે પોતાની કારિકામાં બતાવ્યો છે તે અગ્નિવાદ છે. એનો સિદ્ધાંત એવો છે કે—

“ ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વદ્ધો ન ચ સાધકઃ

ન મુમુક્ષુ નૈવૈમુક્ત ઇત્યેવા પરમાર્થતા ”

(નિરોધ નથી, ઉત્પત્તિ નથી, બંધ નથી, સાધક નથી, મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી, એ જ પરમાર્થ છે.) પણ ત્યારે સર્વત્ર અભેદનો ઉદય થાય ત્યારે જ અગ્નિવાદનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા અનુભવવામાં આવે છે. અર્થાત એ વાદ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિથી રસેશો છે પણ વ્યવહારિક કનિષ્ઠ પંડિતના અધિકારીઓ માટે તો બિમ્બપ્રતિબિમ્બ આદિ દ્વારા બોધ આરંભવાથી જ લાભ છે.

છેવટ એક વાત પણ કહેવા જેવી છે કે અદ્વૈતવાદને જ વખાણ્યો ને જગતમાં સર્વ-માન્ય ગણ્યો હારે ન્યાય સાંખ્ય દર્શનોમાં શું તત્ત્વ હશે તે જાણવું જોઈએ. દશનો એકમે તત્ત્વજ્ઞાનના છ ભાગે કહેવામાં છે. ન્યાય વૈશેષિક સાંખ્ય યોગ પૂર્વ અને ઉત્તર-મિમાંસા. ન્યાય અને વૈશેષિક પરસ્પરમાં સોળ કે પદ્મ પદાર્થ માનવાના હીસાએ ભિન્ન છે. તથાપિ એકંદર જગત વ્યવસ્થાની બાબતમાં એક મત છે. એ એમ માને છે કે અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુથી જગતની ઉત્પત્તિ છે અને પરમાણુના તટસ્થ એવા કોઈ ઇશ્વર નામના નિર્ણતા છે જે જ્ઞાન ઇચ્છા ક્રિયાને વશ હોઈ સૃષ્ટિસંહારાદિ કરે છે. આખા જગતના પદાર્થના છ વિભાગ કે સાત ભાગ થઈ શકે છે. એમાં ન્યાયના સોળ પણ સમાય છે જે છવ્વે તે ઇશ્વરથી અત્યંત ભિન્ન છે તે પણ દ્રવ્ય એ પદાર્થનો વિભાગ છે ઇશ્વર પણ દ્રવ્ય જ છે સુક્તિ ક્યારે થાય છે કે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાન થઈ અત્યંત દુઃખાભાવ થાય અને આનંદ ઉદય પામે.

આ મત ઉપર અદ્વૈત મત વાગા અનેક દ્વપણુ આપે છે પણ તેમાં મુખ્ય એ છે કે છવ્વેશ્વરભેદ અને ઇશ્વરઈચ્છાથી સૃષ્ટિ એ આરંભવાદને જ દુષ્ટ છે જે વાત ચિત્સુખી આદિમાં વિસ્તારથી ચરચેલી છે મુખ્ય તાત્પર્ય એ કહાડવામાં આવે છે કે ન્યાય વૈશેષિક પ્રમાણે વસ્તુ પદાર્થાદિ પ્રથમ નહતા તે ઇશ્વરઈચ્છાથી તે તે રૂપે થયાં એમ જ કહેવું પડશે તો તે બંધ બેસવું આવવું નથી કારણ કે સતથી જ સત્ અને અસતથી કંઈ બને નહિ. માટે એ વાદ અસંગત છે અને ઇશ્વરનાં કર્તવ્યની કદી જરૂર લાગતી નથી કેમકે તેનું સામર્થ્ય અસતથી સત્ સરજે એનું કૌટુંકરૂપે પણ ચલાવું નથી.

હવે સાંખ્ય મત એ જ સિદ્ધાંતથી આરંભે છે કે સત્થી જ સત્ થાય સત રૂપે જે

પ્રકૃતિની મૂળ પ્રકૃતિ ત્રિગુણસામ્યાવસ્થા તેમાંથી પરિણામ પામતે પામતે ચોવીસ તત્ત્વદ્વારા જગત વિસ્તરે છે પણ એ જડરૂપ પ્રકૃતિ જ્ઞાનધર્મ પામી શકતી નથી માટે જ્ઞાન રૂપ એવો અવિકૃત પુરુષ તે પ્રકૃતિથી અભિન્ન સાંખ્યવાળા માને છે. પુરુષો અનેત છે અને પ્રકૃતિ તેના સાંનિધ્ય માત્રથી પ્રવર્તે છે એ બેનો યોગ અંધપંથુ જેવો મનાય છે. પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણો આરોપી પ્રાંતિમાં પડે છે પણ બ્યારે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ તેમાંથી સત્ત્વ જે જ્ઞાન ગૃહવા સમર્થ તે જ સર્વોપરી યદ્ય વિશુદ્ધ વર્તે ત્યારે પુરુષને પ્રાંતિ ટળે છે સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ કૈવલ્ય અનુભવાય છે એમ એ મતનો સિદ્ધાંત છે. આ વાત અદ્વૈતમતવાળા સહન કરી શકતા નથી. પ્રકૃતિ જે સત કહેવામાં આવે છે તે સાથે પુરુષનો અભિન્ન યોગ છે તો મોક્ષતોજ અસંભવ છે અને વળી જડ એવી પ્રકૃતિ સ્વતઃ કર્મ કરે એ પણ અસંગત છે. પુરુષબોદની કલ્પના પણ નિર્થક છે કેમકે તેમ કલ્પવાધી કરી લાભ યતો નથી. યોગ મતમાં તો સાંખ્યનો જ વિસ્તાર છે. સાંખ્યમાં પચીસ તત્ત્વ માન્યાં છે તે ઉપરાંત ઇશ્વર એવું છતીસત્ત્વ તત્ત્વ યોગ માને છે. યોગનો મુખ્ય હેતુ અને ક્રિયા યતિનિરોધ, પ્રાણનિરોધ, આદિ કરાવીને સાંખ્યોક્ત કૈવલ્ય અનુભવવાનો છે. તેના માર્ગ રૂપે સત્ત્વ શુદ્ધિ એ જ મુખ્ય માત્રી છે અને તે સાથે યમનિયમાદિ અષ્ટાંગનો વિસ્તાર છે. આ શાસ્ત્ર સાથે અદ્વૈતનો ખીજો કરી વિરોધ નથી પણ સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન જેટલા અંશે એમાં મનાય છે, તેટલા અંશે તે અદ્વૈતને આજ નથી. આઠાં યોગ એટલે ચિત્તચત્તિનિરોધ ત્યાંથી માંડીને છેવટ રાજયોગ રૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિપર્યંતનો કર્મ અદ્વૈતને માન્ય છે.

અદ્વૈત તે જ ઉત્તરમીમાંસા. પૂર્વમીમાંસા એ કર્મકાંડનો વિષય છે અને વેદાનુસાર યજુર્વાગાદિના વિધિનિષેધ સામ્યવા એ તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. વિધિનિષેધ સામ્યવાથી ધર્મ એવું કંઈ અપૂર્વ પેદા થાય જોયી સ્વર્ગ મળે છે. પરંતુ અદ્વૈતવાળા કહે છે કે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું સ્વર્ગ તો કાર્મિક છે ને જેમ કાર્ય માત્ર ક્ષયશીલ છે તેમ ક્ષયશીલ હોઈ ધર્મનો ક્ષય થતાં ક્ષીણનાળું છે એટલે તેનો મોક્ષ નિરૂપયોગી છે.

ત્યારે સ્પષ્ટ થયું કે સર્વ દર્શનો કરતાં અદ્વૈત દર્શનની જ વ્યવસ્થા ઉત્તમોત્તમ છે. કિન્હુના જગન્ માત્રના ધર્મથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાની પરકાણથી પણ એ વાત સર્વમાન્ય જણાય છે વિશ્વવ્યવસ્થા મોક્ષસ્વરૂપ નીતિનિયમ એ જ્યાં અદ્વૈતથી જેવાં સમન્વય છે તેવાં ખીજ કશાથી સમન્વતાં નથી. જગતના એક ભાવમાં નિમગ્ન કરી એક માત્રને નિર્મૂળ કરનાર પ્રેમ-મય એક વિસ્તારનાર એવો કોઈ પણ સિદ્ધા અને સરળ ઉપાય હોય તો તે માત્ર અદ્વૈત નીતિનો પ્રસાર અદ્વૈતજ્ઞાનનો ઉપદેશ અદ્વૈતયોગનો અનુભવ એ જ છે.

અને આ અદ્વૈત દર્શનનો સિદ્ધાંત પણ વારંવાર અસમજથી કટલાએક ધારે છે તેવો અગમ્ય કે વિરોધવાળો નથી તેમ એ દર્શન યોગક પંડિતોના માટે જ છે એકાંત અભ્યાસના અર્થે છે એમ પણ નથી. હૃદમાં હૃદ શુદ્ધિમાં પણ ઉતરી શકે એવું છે. ગમે તેવા સમાજમાં પણ એનાથી આનંદ શુદ્ધિ થાય તેમ છે. પણ એટલું અવશ્ય છે કે પ્રત્યેક કાર્ય, પ્રત્યેક શબ્દ, પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક વસ્તુ, પ્રત્યેક અનુભવ, તેમાં એ દર્શનની ભાવનાને જોવાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. એવું છે નહિ કે આપણને એથી કંઈનવું રસાયન પ્રાપ્ત થઈ જશે કે પદાર્થ માત્ર ને સુવર્ણ કરી દે એવો રસ હાથમાં આવી જઈ કામીયાગરોના તર-

ગતી પ્રત્યક્ષતા થઈ રહેશે, પરંતુ એવા રસાયન કરતાં કંઈક અત્રાકિત શાસ્ત્રનું દર્શન થાય તેવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. પછે સ્પર્શમણિ અને અમરકુપો તમારા હાથમાં જ છે. કેમકે સમ-
પ્તિની સુચિત્વતા અનુભવાય પછે અનંત જ્ઞાનના મૈત્ર્ય આશ્ચર્યનો આસ્વાદ થાય છે જીવન
અને પ્રેમનું અભેદમય અદ્વૈત અપરોક્ષ સમગ્રમય છે.

હવે આ બીજા વિષયના ઉપસંહાર તરીકે થોડું કઠી લઈ છું કે આ વીસમી સદીનો
પ્રકાશ આપણી ચોપાસ પ્રગટી રહ્યો છે તે સમય પણ શંકર ભગવાનના કાળની તુલના આ
વર્તમાન કાળની સ્થિતિ સાથે આપણાથી સંદેહ જ થઈ જાય છે. સ્થિતિ ધણી સ્વચ્છ છે
સાદૃશ્યના અંદાજ બહુ ઉચ્ચ રીતે આકર્ષક છે અને એ મહાત્માના કૌશલ્યનું સર્વથા મનન અને
અનુકરણ કરવા જેવું છે. આખા જગત્ ઉપર અત્યારે શંકરના અનુકરણની બહુ જ આવ-
શ્યકતા છે એમ માટે માનવું છે.

હવે મત મતાંતર વિશે એ બોલ કહેવાની છુટ લઈ છું.

કોઈ શિવને મોટા કહે છે કોઈ વિષ્ણુને વખાણે છે કોઈ શક્તિને સર્વોપરી જતાવે છે
કોઈ લોક ઇશ્વરને આકાશવાણી કહે છે કોઈ નિરાકાર કહે છે કોઈ ઇશ્વર એવું કે જુદા જુદા
દેવ એવું કંઈ માનતા જ નથી. આવા મુખ્ય બેદમાં વળી બીજા પંથ અને સંપ્રદાય ધણાક
છે. કોઈ રામાનંદ, કોઈ સ્વામીનારાયણ, કોઈ રામાનંજ, કોઈ વજ્રમ, કોઈ કપીર, એમ અનેક
બેદ આવે છે. પણ એ બધા તો એક જ ધર્મના બેદ છે. બીજા ધર્મ વાળા આખા ધર્મને જ
માનતા નથી ને પોતાની વાતને જ માને છે. વળી એમ પણ વ્યક્તિઓ છે કે કોઈ પીને મુખમાં
રહેતું તે ઉપરાંત કશું જ માનના નથી. હાલ વળી શિક્ષકોમાં સમાર્ત વૈષ્ણવનો પંથ નીકળ્યો છે.

દ્વિત્રિયન ધર્મવાળા એમ માને છે કે નારી છુટતી વખત મુસા પેગંબરને સમુદ્ધે માર્ગ
આપ્યો. પરંતુ જ્યારે એમ માંબળે છે કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને લેઈ જતાં વસુદેવને મુખના નદીએ
માર્ગ આપ્યો હતો ત્યારે તે વાતને અસંભવિત ગણી દસે છે. મુસલમાનો એમ માને છે કે
કાળા આગળ એક પથ્થર છે તેને ચુંગન કરવાથી પાપ નાશ પામે છે છતાં હોંદુઓની
મૂર્તિપૂજા રમણુરેલી ગોપીચંદન અને ભરમવિભૂતિ તુલસી રૂદ્રાક્ષને દસે છે. વળી અગ્નિની
પૂજાથી અને તેના દર્શનથી મુક્તિ માનનારા ઉપસા એને દસે છે. હોંદુ ધર્મમાં પણ જુદા
જુદા સંપ્રદાય ને પંથવાળા એમ જ જાણે છે કે અમારા વિના બીજાને મત પાળનારા અધો-
ગતિએ જવાના છે હોંદુ ધર્મમાં મતભેદ છે એમ નથી પણ ઇસ્લામ, ક્રિસ્તિયન, પારસી
એઓમાં પણ મતભેદ ને ઘણા પળા પંથ છે. વળી ઘણાક એવા નારિતક છે કે કશું માનતા જ
નથી. આ પ્રમાણે આખા જગત્ ઉપર યજ્ઞા ધર્મ અને ભેદ દૃષ્ટિએ પડે છે.

આવા મતભેદના વિષયમાં એક વિદ્યાને કહ્યું છે કે બધા ધર્મ બે વાતમાં એક બીજાને
મળતા આવે છે એક તો પોતાના ધર્મનાં ગ્રંથોને પણ માનવાં ને સામાના ધર્મની ખરી
વાતોને પણ ધિક્કારવી. આતું શાથી થાય છે તે વિચારી જોતાં માણસની પ્રકૃતિ જ એવી છે
કે બધી વાતોમાં એક બીજાના વિચાર એકસરખા થઈ શકતા નથી. આતું કારણ જોગતાં
જ્ઞાનની ન્યૂનતા અને તેથી પેદા થતો અભિમાન એ બે જ જણાય છે. જ્યારે પૂર્ણ રીતે

જ્ઞાન થાય છે ત્યારે એવું કંઈ રહી શકતું નથી. જો કે આવા મતભેદ અભિમાનને આભારી છે તથાપિ મતમતારં આલે અને સત્ય વાત તરી નીકળે એમ ગંભીરું પણ ધણું જરૂરનું છે. એક વાત વિષે ભિન્ન મત હોવા એ કોઈ પણ દેશના લોકોની વિધાનું ચિહ્ન છે પણ તે દેશના જ્ઞાનનું ચિહ્ન એ છે કે મતાંતરને જુદા જુદા મતવાળાએ ઉદાર બુદ્ધિથી સહન કરવાં. તેમાં ધર્મની બાબતમાં તો કોઈ મત વિરુદ્ધ બીજો કોઈ પોતાનો મત પ્રગટ કરે તે તો લોકો કલ્યાણની જ વાત છે. કારણ જે ધર્મ જે માનતો હોય તેના વિરુદ્ધ બીજીની દલીલો સાંભળશે અને તેને તે યોગ્ય લાગે તો પોતાનું મત બદલવા તેને લાભ મળશે. જો બીજીની દલીલો તેને સચુકિત નહીં લાગે તો જે ધર્મ તે પાળે છે તે વધારે દૃઢ થશે. તાત્પર્ય કે પોતાના વિચાર પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર દ્રેષ કરવો એ પાપ છે કેમકે જે વિચારશક્તિ ધર્મને સર્વને સરખી રીતે આપેલી છે તેનો સર્વે સ્વતંત્રતાથી ઉપયોગ કરે. અને વિચારનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ એ જ કોઈ પણ દેશના લોકોના ઉચ્ચ સંસ્કાર નક્કી કરવાનું પ્રમાણ છે. વિચાર ઉપર ન્યાં દબાણ રખાય છે તે દેશ અગાની કે અધર્મી હોય છે. વિચાર ન્યારે આચારના રૂપ ઉપરથી તેવા વિચારને કટલે સુધી અટકાવવા કે બંધ પાડવા એ નક્કી થાય છે પણ જેનાથી બીજા કોઈને કોઈ પણ પ્રકારે હાની નથી અને પોતાના મતને અત્યંત શાંતિ યવા રૂપી લાભ છે એવા ધર્મવિચાર માટે જરા પણ દ્રેષભાવ રાખવો કે કલહ કરવો એ કામ સાફ નથી. કહેવાનો ભાવાર્થ વધારે સ્પષ્ટ બોલોમાં કહીએ તો એ છે કે ધર્મ સંબંધી બાબતમાં પોતાનો મત પ્રસિદ્ધ કરવા તે સ્વતંત્ર છે પણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કોઈના પણ મનની લાગણી દુખાય અથવા ગાલીપ્રદાન કે બીજાં ભાષામાં કહેવું લખવું ન જોઈએ. હાલમાં કંઈ ન ઈચ્છવા લાયક કલહ થયો છે તે ખૂંડે હોય તો ખેંદની વાત છે એમ કહેવું પડે છે. અને જેના તરફથી તેમ થયું હોય તો તેની એક બીજાએ ઉદાર વૃત્તિથી ઉપેક્ષા કરી હવેથી એવો પ્રસંગ કોઈના તરફથી ન થાય એ ઈચ્છવા લાયક મને લાગે છે. અને તે જ ઉદ્દેશથી આ વાત કહેવાની મને પ્રવૃત્તિ થઈ છે તેનો કંઈ પણ સારો ઉપયોગ થશે તો મને આનંદ આનંદ થશે. જ્ઞાનંકુરા નામના ગ્રંથમાંના શ્લોકનો ભાવાર્થ કહી બતાવવાની રમ્મ લઈ છું:

“મારી નિંદા કરવાથી કોઈને સંતોષ થતો હોય તો મારા ઉપર એ મોટો અનુગ્રહ ને વળી તે સિદ્ધ કરવામાં મારે કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી.”

“જે પુરૂષો શ્રેયને ઈચ્છે છે તે પારકાને સંતોષ પમાડવાના અર્થે તો હુએ કરીને પ્રાપ્ત કરેલા એવા ધનનો પણ ત્યાગ કરે છે. નિરંતર ન્યાં દૈન્ય અતિ સુલભ છે એવા સુખહીન સંસારમાં કોઈને મારી નિંદા કરવામાં પ્રીતિ આવતી હોય તો તેણે મારી સમક્ષ કે મારી પરોક્ષે યથેષ્ટ નિંદા કરવી કેમકે બહુદુઃખરૂપ જગતમાં પ્રીતિનો લાભ થઈ આવવો એ જ દુર્લભ છે.”

આ અતિ ઉત્તમ કથન ધ્યાનમાં લઈ નિંદા કરનારની નિંદા કે બીજાં ભાષામાં લખવા બોલવાનું છોડી દેવું એ જ ઉચ્ચતાનું લક્ષણ છે. એમ મારી અદ્યપમતિમાં આવે છે. આ જ વાતને સંબંધ કરતા ઉત્તર ગીતાના શ્લોકનો ભાવાર્થ પણ કહી બતાવું છું. “હિનતિનો દેવ અગ્નિ છે સુનિઓનો દેવ હૃદયમાં છે અદ્ય બુદ્ધિવાળાનો દેવ પ્રતિમાં છે અને સમદર્શિનો દેવ સર્વત્ર છે.” આ પ્રમાણે સમદર્શિ વાળાને કોઈની નિંદા કરવાનો અવકાશ જ નથી આની સાથે શ્રી પુષ્પદંતાચાર્ય એમણે મહિમ્નઃ સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે “ત્રણ વેદ સાંખ્ય યોગ

પાશુપત વૈષ્ણવ એમ પ્રધાનો. બિન બિન છે અને માણસો પોતપોતાની રચિતા વૈચિત્ર્યને લીધે આ નાણુ માર્ગ છે, આ કુટિલ માર્ગ છે એમ નાના પ્રકારના માર્ગ ઉપર પ્રેમ ધરે છે છતાં સર્વેના જળ માનને ગમ્ય સમુદ્રની પેઠે ગમ્ય હું એક જ છે.”

આ પ્રમાણે મત કે ધર્મ ગમે તેવી રીતે બાંધ્યા હોય તેનાથી સાધવાની વાત તો માત્ર બેઠ છે અને તે એ કે આ વિશ્વની રચના સમજવી અને તેમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ સાધવો. એમ જણાય કે એક મનથી ચાલતા જેવી ઉત્તમ પ્રતિતિ નીપજે છે તેવીજ બીજાથી પણ નીપજે છે તો તેમાંના એકે મત ખોટા નથી પ્રત્યેક વાત સમજવાના અનેક માર્ગ હોય છે જેમ એકજ ગામ જવાના પણ બે માર્ગ હોય છે. માણસોની બુદ્ધિ એકજ સરખી હોતી નથી. જેમ અન્ય પચવવામાં એક ધરના બે ચાર માણસને પણ એકજ જાતનો આદાર પડતો નથી તેમ, જગતના જુદાં જુદાં સ્ત્રી પુરુષની જુદી જુદી શક્તિવાળી બુદ્ધિઓને એક સરખું જ્ઞાન પચતું નથી. જેને જેનું ઘટે તેનું કદિએ તોજ તે વાત તેને ગમે ઉતરે છે. એટલુંજ નહિ પણ વધારે કહેતાં તેને અથદા થાય છે કે શદ્દા થાય તો પણ દવચિત્ત તેનો ખોટો ઉપયોગ કરી પોતાને ને બીજાને હાની કરે છે. આંધળા આગળ આરમી નક્કી છે અથવા જેને નજળી આંખો છે તેને તેના તેજથી તમર ચડે છે. આ પ્રમાણે તેજ ખમવાને સમર્થ ન હોય તેના આગળ જ્ઞાનની જળક્રાંતી આરમી ધરાતી નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં “સ્વર્ગમે નિષનંદ્રેયઃ વાપમોમવાચક ” એમ ને કહ્યું છે તેનો હેતુ પણ અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો અને સાંભળનારે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે વર્તવું એજ છે. શ્રી કૃષ્ણે ભગવદ્ ગીતામાં પણ એજ કહ્યું છે કે અગાનીના મનને ચળાવી નાંખવું નહિ. આ કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે ધર્મની વ્યાખ્યતમાં પરસ્પર કસદ કરવો એ યોગ્ય નથી.

હવે મારે બોલવાનું પુરું થાય છે અને અદિત દર્શન તરફ ને રચિ થઇ તે મારા સદગત સાક્ષ- શિરોમણિ બ્રહ્મનિઝ મણીલાલ નમ્રભાઈ દિવેદી જેમના નામથી બાગેજ કોઈ અગત્યનો હશે તેમનો સમાગમ એ મુખ્ય છે અને વિશેષ કરીને તેમણે જણાવેલા વિચારો તેમના લેખો જેનું હું હમેશ મનન કરું છું તે ઉપરથીજ મારો પદપાત કેવલાદિત તરફ ચલે છે. કારણ કે શ્રુતિ, યુક્તિ, અને અનુભવથી અને એ સિદ્ધાંત ખરો લાગ્યો છે અને એ બ્રહ્મનિઝ મહાત્માએ ધીખવેલું લખેલું ગોઠવીને મારા વિચાર મેં આપના આગળ મુક્યા છે. જેમાં ખામીઓ હશે એમ હું સરસ્વાતમાંજ કદિ સુક્યો છું. છેવટ આ પ્રસંગેના લાભ લઈ મહા બિન પણ ખરી રીતે બ્રહ્મવિવામાં મારા શુર તરીકે બ્રહ્મનિઝ મણીલાલના ચુલાનુવાદનું રમરણ કરતાં મને જે આનંદ થા છે તેનું વર્ણન કરવા મારામાં શક્તિ નથી. હું તો તેમના અવસાનથી ઘણી ખોટ અનુભવું છું પણ બે હું બૂલતો ન હોઉં તો આખા શુનરાતને તેમની સમૃદ્ધ ઉપાધિના વિચરણથી ઘણી ખોટ ગઈ છે. આ મહાત્મા તો વિદેહમુકત થયા છે એટલે તેમના માટે આટલા વિવેચન કરતાં વધારે શું કહેવું તે મને સજાતું નથી. મહારાયો ! આપ જેવા સમર્થ પવિત્રતાએ મારા આ અસ્તવ્યસ્ત ઉદ્દગારો સાંભળવાને ને તરદી લેઈ અમલ્ય વખત રોક્યો છે તે બદલ આભાર માની બેસવા રજા લેઉં છું. ઠૂં ચાન્તિ. ચાન્તિ. ચાન્તિ.

પ્રહલાદ સેવકરામ.

વરસાદ વિષે ઈશ્વરપ્રાર્થના.

(રામ. પ્રભુના ચરણ કમલ.)

પ્રભુજી મોકલશે કૃપા કરીને મેઘને રે.

મોકલી શાન્તિ કરશે આ દેશે જગતાત.

૪૬ મોકલવા તમે કૃપા કરો હો તાતજ રે.

સાખી.

મંગલમય છે હે પ્રભુ કરુણાસાગર નામ,

ધ્રુવ પણ મંગલ તેવી છે, મંગલ તારાં કામ

તેથી ભરશે અમને સાચો છે જગતાતનો રે,

શાન્તિ શાન્તિ કરશે મોકલી સર્વે કામ

૪૬ મોકલવા—૧

સાખી.

જો નહીં આવે મેઘલો, દુકાળ પડશે આંહી.

પ્રાણી સર્વે દુઃખી થશે અન વિના જગ માંહી,

મરશે ગરિબ જનો પશુ પક્ષી સર્વે રોંખી રોંખી રે.

અન પણ ક્યાંથી થાશે, વિષુ મેઘે જગનાથ

૪૬ મોકલવા—૨

સાખી.

પાપી જનો થયાં ઘણાં, આ દેશે જગતાત;

પાપ ન તે વિચારશે, જો પ્રભુ ! મારા નાથ;

લશે પુત્ર તણા અવગુણ પિતા નવ લે કદી રે

પુત્ર કપુત થાશે પણ કદી નહી થાશે માત

૪૬ મોકલવા—૩

સાખી.

હર કરી ફનીઆ થકી પાપ તાપ સંતાપ.

સદગુણ સ્થાપીને પ્રભુ કદ જનોનાં કાપ;

પ્રેમે પાપ પડીને વિનવે આજક તાહરાં રે,

આવા કદ સમયમાં સહાય કરો પિતુ માત

૪૬ મોકલવા—૪

સાખી.

તો પણ ઇચ્છા આપની, હોય બે એવી નાય
કટકટન સામર્થ્ય ઘે સંકટમાં સહી હાય
આવા કદ સમે પણ બૂલીએ નહી પિતૃ માતને રે.
કર્તવ્યપ્રેમે કરીએ સત્યસ્વરૂપ ભગવાન

૪૬ મોકલવા—૫

સાખી.

બનતી રીતે આ પ્રભુ એક બીજને નાય,
બન્ધુ બનેા સજામાં અમે સદાય કરીએ તાત.
સજાના સ્વાર્થ તથા દધને મનમાંથી કે વિભુ રે.
કરીએ આવી રીતે પરાપકારી કાર્ય

૪૬ મોકલવા—૬

સાખી.

દીન દયાળુ શ્રીપતિ અનાથોના નાય
સદાય કરશે સર્વને પ્રભુ લોકનો નાય
હેતુ ઇચ્છા સર્વે ભંગલ છે પિતૃ માતનાં રે
અમને સુખ દેવાને કૃપા કરશે તાત.

૪૬ મોકલવા—૭

સાખી.

દીનના વાણિ સંભળી અલ્પ શિશુની તાત
દેવા મેઘ તમે પ્રભુ મહેર કરે મહારાજ
મોકલી શાન્તિ કરેને આ દેશે વિશ્વંભરા રે
આટલી વિનતિ મુણવા કૃપા કરે ભગવાન,

૪૬ મોકલવા—૮

સ્વ. વસન્તકુમારી (સ્વ. લીમરાવ ભોળાનાથની પુત્રી.)*

* ઉપરનું કાવ્ય રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ પાસેથી અમને મળ્યું છે. એમાં એ પોતે કહે છે તેમ, કાંઈ અસાધારણ અમરકાર નથી, પણ એક બાલિકાના સાદા ઉદાર છે, અને તે, એક દુઃખાળના વર્ષ પછી બીજા વર્ષના આરંભ વખતે—ન્યારે શ્રી લોકનાં ચિત્ત ૪૬ માટે ઉત્કંઠ બની રહ્યાં છે ત્યારે—પ્રાસંગિક હોઈ આવકારલાયક થઈ પડે છે.

તન્ત્રી.

“ બંસીવાલા પ્રતિ. ”

બંસીવાલા હો ! બગવ તારી બંસી;
બંસીવાલાઓ !

મીઠડી છે એ તો રૂડલી વળી;
બંસીવાલાઓ !—

તુમ બંસીએ મુગને અરે હાં મત કીધો છે અતી
તુમ બંસીમાં હું લુખ્ધને, લુખ્ધા ખરે આ સુંદરી
મુગને ગમે એ તાર ન્હાનટડી
બંસીવાલાઓ

ત્હારી તો બંસી છે નાનૂક નમણી હો !

ધન્ય છે એ બંસીને હાં ધન્ય છે તુમને વળી
તુમ બંસીએ મ્હારી સખી સાણી વળી લક્ષ્મીવતી.

છખીલી છટાવતી વેલ સરખીઓ !
બંસી ત્હારી તો અગ્રખેલી રસીલી
બંસીવાલાઓ !

કોડવતી તુમ બંસીમાં મુઘ્યા અરે આ રમણી લલી
આપે મ્હને બંસી અરે આ રીખ કંઈ દેવી અતી.

બગવ તારી બંસી ! બંસીવાલાઓ
ત્હેમાં તો છે આનંદ દેવી
બંસીવાલાઓ.

રમણીક પ્રિયેદી.

પ્રાહ્લોકને ખાસ વિનંતિ.

આ પાત્રું કદ બીજવાર વધારવામાં આવ્યું છે—અને તે છતાં લવાજમમાં કાંઈ ફેરફાર જોઈ નથી. એટલુંજ નહિ, પણ પ્રાહ્લોક તરફથી અમને ઉત્તેજન મળે તો હજી પણ કદમાં વધારો કરવાનો અમારો હિસો છે—અને તેમ થશે સારું જ્યાં જાતના વિધોને દરેક અકામા યોગ્ય સ્થાન આપી શકશે. તે માટે અમારા પ્રાહ્લોકને અમારી બે વિનંતિ છે

- (૧) દરેક પ્રાહ્લોક એક પ્રાહ્લોક નવો ઉમેરી આપવા તરફી હોય?
- (૨) જે પ્રાહ્લોકોએ ચાલુ વર્ષનું લવાજમ ન ભર્યું હોય તેમણે તુરત મોકલ્લી આપવા કૃપા કરવી. ચાલુ વર્ષના છ માસ વીતી ગયા છે એ તરફ તેઓનું લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. વ્યવસ્થાપક.

ગયા અંકનું શુદ્ધિપત્રક.

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પાત્રું.	લીગ.
Polite theism ને બદલે	Polite atheism	૨૩૦	૪૧
ઉપનિષદ ધર્મમાં	ઉપનિષદ ધર્મમાંથી	૨૩૬	૩૧
શ્રુતિનું	શ્રુતિનું	૨૩૮	૨૮
ધ. મ	ધ. સ. પૂર્વે	૨૪૦	૧૩
એવું	એવું	૨૪૦	૨૦
માદવ જોવામાં	માદવ વધારે જોવામાં	૨૪૦	૨૨
રાખવું વધારે જોઈએ	રાખવું જોઈએ	૨૪૦	૨૩
'સેવાના'	'સેવા'	૨૪૦	૨૩
'સંબંધ'	'મમ-ધ' નાં	૨૪૦	૨૩

કલ્યાણિ ધણી ધણી અશુભ વ્યવસ્થા થઈ છે, તથા લીડીઓ વચ્ચે યોગ્ય અન્તર રાખવું વગેરે શુદ્ધિપત્રના સેવકોના નિયમો ઉપર બિચકલ લલ અપાયું નથી. તેવા દોષ ફરીથી થવા ન પામે તે માટે યોગ્ય બહોખત કરવામાં આવ્યો છે. વ્યવસ્થાપક.

લવાજમ મોકલનારને વિનંતિ.

મ. ઓ. દ્વારા લવાજમ મોકલનારે કોના તરફથી કેટલી રકમ મોકલવામાં આવી છે એ પુરેપુરું યોગ્યપણા અક્ષરથી શીઘ્રતામાં સાથે કુપનમાં લખી જણાવવું નહીં તો ગેરવલ્લે પડવાનો સંભવ છે.

જેરવલ્લે ધડેલા મ. ઓ. માટે વિનંતિ:—નીચે દર્શાવેલી મતીઓનાં કુપનમાં પૂરું નાન ન હોવાથી જ્યાં જ્યાં વગર અમારી પાસે એ માટે જેમના હોય તેમણે લીમનવાર નામ આપવાની કૃપા કરવી

૧. “વસન્તના લવાજમના સન ૧૯૧૨ ની માત્રતા ૩ ૨) જે મોકલનારે તે સ. ન કુપન નં. ૧ ના ખાને જ્યાં કરેલા. એજ અંક ૨૪-૫-૧૨

કુટમ્બી
જોરાગજ કાળીદાસ પંડ્યા.
આસિ.”

૨. “ખા. નં. ૨૬૫

૩. ૭-૦ એ. સા. સંવત ૧૯૬૮-૬૯ નું લવાજમ મોકલું છે તો તે પ

લેએથી તેની ધવાયદી પહેલે દરેક જગ્યા પ્રાર મોકલવા મે. થશે

૧૯૭૨ નં. ૧૭૩ વસન્ત ૧૯૬૮-૬૯ નું લવાજમ મોકલું છે.”

વ્યવસ્થાપક—‘વસન્ત’

Work and Fee.

All hear the people like their dinner, but their dinner is not the main object of their lives. So all heartily minded people like making money—ought to live—and to enjoy the sensation of winning it—but the main object of their life is not money—it is something better than money. A good soldier for instance, mainly wishes to do his fighting well. He is glad of his pay—very properly so, and justly grumbles when you keep him ten years without it still—his main notion of life is to win battles—not to be paid for winning them. So of clergymen. They like a few rents and baptisms for a rise—but yet if they are brave and well educated, the payment is not the sole object of their lives—and the baptismal fee is not the sole purpose of baptism—the clergyman's object is essentially to preach and preach not to be paid for preaching. So of doctors. They like fees no doubt—ought to have them yet if they are brave and well educated the entire object of their lives is not fees. They on the whole desire to cure the sick and—if they are good doctors—and the choice were fairly put to them—would rather cure their patient, and leave their fee than kill him and get it. And so with all other brave and rightly trained men their work is first their fee second—very important always—but still second. Dr. in every nation and the clergy are a vast class who are ill-educated—cowardly and more or less stupid. And with these people just as certainly the fee is first and the work second—as with brave people the work is first and the fee second. And this is not a null distinction—it is the whole distinction on which a man's distinction between life and death in him, between heaven and hell for him. You cannot serve two masters—you must serve one or other. If your work is first with you and your fee second, work is your master and the Lord of work—who is God. But if your fee is first with you and your work second, fee is your master and the lord of fee—who is the Devil and to enjoy the Devil but the lowest of devils—the least erected head that fell. So there you have it in brief terms. Work first—you are God's servants. Fee first—you are the Devil's. And it makes a difference, now and ever believe me whether you serve Him who has on His vesture and thigh written "King of Kings," and whose service is perfect freedom or him on whose vesture and thigh the name is written "Slave of Slaves," and whose service is perfect slavery.

—J. A. Easton

વસન્ત.

સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યજ્ઞા-
તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યજ્ઞાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
ત યોઽગ્રમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદં સર્વમ ।

ઉપનિષદ.

જાન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ પ્રમદિતવ્યમ મૃત્યુ-
વ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

ઉપનિષદ.

એકે ૭.

[આસિક] દ્વિતીય આપાક, સંવત્ ૧૯૬૮.

આત્મવિલોપન.

(તત્ત્વજ્ઞાનના એક અણાત પ્રદેશની શોધ.)

તત્ત્વજ્ઞાનના એક ક્ષેત્રે કે આપાકમાં વિશેષ નામની કલ્પતિ અદિતવાપનાનો લોપ થવાની સાથે થઈ છે. અમુક માણસ, પ્રાણી, પદાર્થ-ને સ્વતંત્ર વિશેષ નામની કલ્પતિ. વ્યક્તિ તરિકે અસ્તિત્વ આપવા માટે તેને વિશેષ નામ આપીને ઓળખાવાય છે. મોહનકાલ, મગનકાલ, તલકચંદ, ભરંબક, ચન્દ્રા-પીરનો-બોટો ઇન્દ્રપુષ્પ, ઇન્દ્રનો હાથી એરાવત, દેવોની કૃતરી સરખા; લંડન, મુંબાઈ - એ સર્વે વિશેષ નામની સાથે જ સ્વતંત્ર છે. કે એ સર્વે જુદી જુદી વ્યક્તિ છે; યાત્રીય આપાકમાં કહીશું કે વિશેષ નામ તે અન્યવ્યસ્થિત છે; મોહન તે મગન નહિ; ને મગન તે મોહન નહિ. અદિતવાપનાથી આ સ્પષ્ટ રીતે વિરદ જ છે.

પરંતુ અસારવ્યવહારમાં વિશેષ નામ વાપર્યા સિવાય તમે એમ નથી. મોહનને મગન કહેને મગનને મોહન કહેવા ફાંસ નો હેમનાં આપપણ, સ્ત્રીઓ, છોકરાં, વિશેષ નામનું મદત્ત. મોહનમોહિ કહી શકે અને હુનિયાંમાં મગનમોહા થઈ જાય. મોહારી મોહારી કહેને અનેકવાર મોહાર નામથી મોહારો બાદને બોલાવવાની અને મોહાર બોલવા નામથી મોહને બોલાવવાની; અને તેથી મગનમોહાર થયા. મોહન બોલાવું મોહાર બોલવું મગન અને મોહાર બોલવું બોલાવું મોહને મગન. આથી પણ વિશેષ વિશેષ નામની વરદ

11. "ત્વમને ચૂકા ઉપર મૂકું?—હો. ", છત્વાદિ સનત વાત કરતો, અને હેને મન મળેા સહય ન હતાં; પરંતુ હેનામાં પણ એ આમી હતી કે દરેક વાસણને વિશેષ નામ આપી તે નામથી સંબોધન કરતો ન્હોતો. એ આમીને લીધે જુદા જુદા વાસણનું વ્યક્ત રૂપે ઓળખાણ થવામાં હેને બિનતા આવતી હતી. તેથી દાખ્યની તપેલી નીચે અને ચોખ્ખાની તપેલી ચૂકા ઉપર એમ ફેરબદલ મૂકાતી અને રસોઈ કોકવાર બગડતી. ભરવાડ પોતાનાં ઘેરાંમાંનાં દરેકને, ગોવાળ ગાયો ભેંસાના ટોળામાંની દરેકને, પોતપોતાના નામથી બોલાવેછે અને ઓળખેછે. એ લોકો નામ દઈ સંબોધવાનું આ તત્ત્વ સમજતા હોવા જોઈએ.

કાંઈક આ પ્રકારના કારણથી જ, હિંદુસુન્દરીને પ્રમાદધન તરફ અંતરની ઊર્મિ ન્હોતી આવતી તે પહરાણે આણવાના સાધન તરીકે "પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા", "પ્ર—મા—દ—ધ—ન" એમ વારાફરતી છૂટક છૂટક અક્ષરો બોલીને, વગેરે પ્રયોગોથી, નામરતન હેની કને ગોવર્ધનબાદ્યે કરાવ્યું જણાયછે. બાપાસાસ્ત્રીઓ કહેછે કે પુનઃ પુનઃ—પણાના વાચક (re-iterative) પ્રયોગો ઉત્કટતા (intensity) ના પણ વાચક કાનકને બનેછે;—એ પ્રકારમાં આ તત્ત્વ જ સમાયુંછે. "ગોવિન્દ ! ગોવિન્દ !", "શંકર ! શંકર !" દત્તાદિ આકારમાં પ્રભુનું નામરતન કરવાને ઊંડો હેતુ પણ એ પ્રકારનો જ—ગંભીર્યનું વિસ્મરણ ના થાય એ જ—જણાયછે. આરાધ્યના નામનું તો શું પણ શરીરના અંગપર કરનારા કેટલાક જોયાછે; ઇન્દુકુમાર કાન્તિકુમારીનાં નયનો જોઈ તદ્દાત નયનોને રૂપે તે જૂલી જવાબ માટે 'નયન !' 'નયન !' 'નયન !' જણાવતો નથી કે રતન સી રીતે કર્યું હશે; 'ઇન્દુકુમાર નાટક'માં પ્રથમ નયનને રોછે એમ મૂચના છે તેથી લાગેછે કે આ પ્રકારે જ રતન કર્યું તત્ત્વવેત્તાની લોકો બસે હસો.

સારાંસ એ કે નામ દઈને સંબોધવાથી તે નામધારીનું વ્યક્તિત્વ આપણા મનમાં છપાયકું રહેછે. આ વ્યક્તિત્વ ઘણીવાર અમુક માણસના વ્યવહાર નામની છાપનું મહત્ત્વ. વિશેષ નામ કરતાં હેને ઉપહાસ, વિનાદ, દત્તાદિ માટે અપાયલા ઉપનામ (nick-name) થી વધારે ઉત્કટરૂપે રહેછે. ફલાણાનું તો અમુક નામ છપાઈ ગયું;—એ વચનમાં જ છાપની દક્ષતા સ્પષ્ટાયછે. એ ઉપનામની છાપ કાઢી નાંખવા માટે મથનાર પરતાયછે. એક ગાણસ વાધરીમાં ધીરધાર કરતો હતો તેથી હેનું ઉપનામ જ "વાધરી" છપાઈ ગયું હતું. હેને એ ખડ ખટકતું હતું; તેથી લોકોને કયું કે—ન્હારું 'વાધરી' નામ કાઢી નાંખો તો હું ચોરાશી જમાડું. ક્યૂંકે. ચોરાશી જમાડી. જમીને પાછા આવતાં રસ્તે જતા લોકો પૂછવા લાગ્યા—"કો'ની ચોરાશી જમા આપ્યા ?" તો જવાબ દેવા લાગ્યા—"ઝાકળ "વાધરી" ની ! આમ છપાયકું નામ ખસવાને બદલે વધારે પાકું છપાઈ ગયું ! માટે નામ ઉપનામ વિશેષવાનો આ પ્રકાર કોઈ સેવશો જ નહિ. કાંઈ પાટેકું નામ ત્વમને જમતું ના હોય, અથવા - સંસ્કૃત બ્રાહ્મણી સુદિમાંથી બ્રહ્મ થયેકું હોય, તો જપાય એટલો જ કે પોને પોતાની મેજે જ છતામના

નામ બદલવું, ક્ષુદ્ર નામથી સહી કરવી. 'સાકરબાઈ' નામ હોય તો 'શકરાબાઈ' એમ લખવું, એટલે હેની મેળે તવું નામ છપાઈ જશે. નામ બદલાવવામાં બપ છે, નામ બદલાવામાં જય છે. એ સૂત્રમાં સર્વ રહસ્ય છે.

નામગ્રહણનો આટલો મહિમા છતાં, એ તત્ત્વનો અનાદર કરેનારાં કેટલાંક આપણે જોઈએ છિયે. જુલો ને નાગરાણિયો; પોતાનાં છોકરાંનાં નામ નથી સંબોધવું નામ ના દેનારાં. દેતી; 'પેલો', 'પેલી', કે કોઈવાર તો 'પેલું' કહીને અમલ તો બોલવંતી; ક્વચિત્ 'એ' આજુ, 'એ' અંતુ, એમ કહેતી. હજી પણ નામ દેવાનું ટાળેછે;—સુધરેલા વર્ગની વાત બાદ જ કરવી. કદી નામ દે તો જે નામ પાડેલું હોય તેને અદેખીનું વિશેષણ જેવું નામ પાડીને બોલાવે;—'મ્હોટો',—'ન્હાનો'; 'મ્હોટી',—'ન્હાની'; 'જડો', 'જડી'; 'અલ્લા',—'અલી'; અથવા તો 'પ્હેલી', 'ખીજી', 'ત્રીજી', 'ચોથી',—એમ જન્મક્રમની મંજૂઆ સૂચવનારું નામ આપી અમનજુતાં જ પોતાની ફલદપ્રતા સૂચવેછે. નામ ના દેવાનું કારણ શું? લાજ પાળવી તે. સમ્રાત સમ્રાજ્યામાં બેઠાંતા, પોતે રાંધતીતી, ઘરમાં ખીનું કોઈ ન્હોતું, અને છોકરો રમતે રમતે અકસ્માત્ રાંધામાં પડ્યો; ધખકારો માયાળુ માએ સાંભળ્યો, પણ સરમાળ વહથી સમ્રાત ને કહેવાય કેમ? ટાંકાના મ્હો આગળ જઈને ધીમે અવાજે બોલી:—“અમ્મા! હમણાં નીચે બેસી રહેજો, હો! ગાર આવશે એટલે ત્હમને કાઢશે.” હેવી લાજ! એ લાજને લીધે બાળકના જીવનું નેખમ થાય પણ લજ્જવશ નાગરાણીથી નામ ના દેવાય, બાળક પડ્યું ના કહેવાય! પરંતુ નાગરાણિયો જાણતી તથી કે નામ ના દેવાથી વિશેષનામ ધસાઈ જઈ બાળકનું વ્યક્તિત્વ ધસાઈ જવાનું જીવ કરતાં વધારે બારે નેખમ પોતે ખેરેછે.

એ જ રીતે વરનું નામ વઢથી અને વડનું નામ વરથી ના દેવાય. ત્હમાં પાણુ આ મ્હોતું નેખમ બેઠાયછે તે કોઈ જાણેછે? કાળ જતે વરને વહુ અને વહૂને વર બૂલી જશે તો પછી દરશો શું? આ અનિષ્ટ પરિણામ રોકવા માટે જ સુધારાવાળાઓએ એમ નામ ના દેવાનો રિવાજ કાઢી નાંખ્યોછે. વર અથવા વહૂના નામને અદેખે 'એ' (અસંજના વખતની બાપડીઓ 'ઈયો' કહેતી તે 'એઓ'નું રૂપાન્તર 'છ્યો'), અથવા તો “ધર-માંથી”, “ધરવાળા”, “ધરવાળા”—એમ લૂલી ટેકિયો મૂકાયછે; પણ તેથી આ સ્મરણ-મંદિર વડનું શી રીતે અટકશે? એ ટેકિયો વર્ગી સંબોધન વખત તો કામ જ ના આવે. બાકી 'ધરવાળા' શબ્દમાં ગૃહિણીની પદવીદારા માન સૂચવાયછે, અને મરાઠીમાં (કોઈ જુમાં ખાસ) પોતાની પાછળ પાછળ બાપડી, મુસાદરીમાં 'ત્રાણે એ અપમાન ભરેલી સ્ત્રી તરફની વર્તણૂકને ઉઘાડી પાડનારો શબ્દ માળાગીજ છે તે કરતાં આ શબ્દ સ્ત્રીસંમાન-પતાકા તરીકે ચરિયાતો છે, એ વાતની ના નહિં.

વાણિયજો સંબોધન માટે પણ જુદી રીતની ટેકિયો વાપરેછે; “મગનિયાના બાપા!” કરીને વરને બોલાવવાની બેવડી છટ લે છે;—છોકરાનું નામ દેવાની પૂર્ણ છટ, અને વરનું રૂપાન્તર નામ દેવાની અપવગલી છટ. પણ એ દીર્ઘસૂત્રી પ્રયોગ-વિશેષનામયુક્ત સંબોધન.

નું પૂર્ણ કામ શી રીતે સારશે ? અરુણે, “મગનિયાના બાપા” કહેવાથી એક જ પુરુષ સ્વરૂપ વાપરે તેથી વ્યક્તિત્વ-સ્થાપન તરફ કોઈક ક્રમ બરાબર છે. ખરે, પણ તે પૂર્ણક્રમપરંપરા-ને અભાવે છેવટ સુધી પહોંચાતું નથી અને વિશિષ્ટ-સંબોધનનું રહસ્ય સમજાતું નથી. ‘મગનિયાના બાપા’નું પણ વિશેષ નામ લખાઈ જવાનું અને વ્યક્તિત્વ પણ રૂઝમગવાનું. માટે વાણિયલોએ પણ નાગરલોની પેઠે જ વેળાસર ચેતવાની જરૂર છે. પરોક્ષ વચનમાં સંબોધનથી ‘ભિન્ન પ્રસંગમાં—‘મગનિયાના બાપા’ આવશે-ધ્યાદિ વાક્યોમાં વળી એક રીતે અનુભુતાં સુરચિતો’ ભંગ થાય છે. મગનિયાના એ બાપા છે એ કેવળ ખાનગી વાત જગતમાં ઉઠા વગાડીને કહેવાની શી જરૂર ? પણ હાવી સુરચિની જીલુવટની તો આશા શી રીતે રખાય ?

વરના નામ માટેની આ યુક્તિ વહૂના નામ માટે પણ યથાભેદ કામમાં લેવાય છે;— ‘મગનિયાની મા’ એમ કહીને શોક શોકાલીને મંબોધે છે. એ પ્રકારને પણ ઉપરની ટીકાનું તત્ત્વ લાગૂ પડે છે. બહુ ઓછા હોય તો ક્રિયા ઓછાની મા કે ક્રિયા ઓછાના બાપા કહેવા તે કૃતપ્રજા જોયો જ નહિ’ કહિયે.

આ લૂછી ટેપી જૂના જમાનાના રજપૂત રાજાઓને તો નિરૂપયોગી જ યાત. રાણિ-યોની સંખ્યા મોટી, હેતી અંતતિ પણ ગણતરી અસમ્ય, એટલે રાણિયોનાં અને કુંવર કુંવરી-ઓની સંખ્યા જ યાદ ના હોય, તે પછી હેમનાં નામ સ્મરણમાં ટકે જ નહિ તો કામ કરવી જોઈએ. એ સ્થિતિમાં અમુક કુંવરની મા—એમ કંઠાંધી બોલી બોલાવી સકાય ?

વિશેષ નામ વાપરી સંબોધન કરવાનું આ અસાધારણ મહત્ત્વ વિચારતાં આત્મસં-બોધનની આવરણતા દોને નહિ જણાય ? આપણે પોતાને જ આત્મસંબોધન. પોતાના વિશેષ નામથી ના બોલાવિયે, તો આપણું વ્યક્તિત્વ ધસાઈ જવાનું પ્રથમ સાધન આપણે જ પૂરું પાડવાનો અપરાધ થાય. અને પછી બીજાં આપણને આપણા વિશેષ નામથી બોલાવવામાં પણ સિધ્ધિતા રાખે; અને એમ પછી આપણું વ્યક્ત સ્વરૂપ જતું રહે. પ્રથમ તો એ જ થાય કે આપણે જ આપણા વ્યક્ત પિંડને બૂલી જઈએ. પિંડને જ નહિ, પણ આત્માને પણ. આ કારણથી જ ગામડિયાઓને ખસ પોતાનું નામ દઈને બોલવાની ટેવ વિશેષ હોય છે. “મ્હે સીધું—ના બા ! હું તો આવ્યોહ ના; તોણે ગામડાજા બોલ્યા:—ના, રખીદા, ના; હોડા ને હોડા.”—ધ્યાદિ અનેક રીતે રખીદાસ પોતાને સંબોધેલું વિશેષ નામ આગળ કરે છે તો જ હેમને ગતાગમ પડે છે.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ છુપા કરીને કૃત્રિમ નામ પ્રગટ કરનારા લેખકોની કૃતિની પરીક્ષા કરિયે. એ લોકો આ માર્ગ આદર્શથી પોતાનું ખરું નામ તખલ્લુસની તત્ત્વ બૂલી જવાનું જોખમ ખેડે છે તે વાતનું બાન હેમને બાએ જ હશે. પરીક્ષા. થોડી સાહિત્યપરિવહની એક ધડોદરમાં ભરાઈ તે વખતે એક જણે પોતાના નિખન્યમાં તખલ્લુસની વિરુદ્ધ સખત શબ્દો વાપર્યા હતા;

હેને હું શાખાથી આપુંછું. આન તખ્તસુસની વિરુદ્ધ આ પોતાનું નામ બૂલી જવાના જોખમની દલીલ એ લેખકને સહી નહોતી તેટલી જિનતા હું પૂરુંછું. એક ખીલું પરિણામ પણ તખ્તસુસ ધારણથી થવાનો સંભવ છે. તખ્તસુસ તે માણસનું પોતાનું જ નામ કાલક્રમે જતી જાયછે; અને પછી તખ્તસુસની તખ્તસુસતા ખરી જાયછે; આમ તખ્તસુસેવન તે તખ્તસુસના ઉદ્દેશનું ઉચ્છેદક બનેછે. કાળે કરીને તખ્તસુસધારક તે તખ્તસુસથી ઝાળખાઈ પણ જાયછે. એક માસિકે તો પોતાના અંકોમાં આવનારાં તખ્તસુસ અને તે તે માણસનાં વ્યવહાર નામ એમ સ્થાન સ્થાને ચૂકીને યાદી છેવટના અંકમાં પ્રગટ કરી હતી. તખ્તસુસનો ઉદ્દેશ ઉચ્છિન્ન કરવા માટે આ ઉત્તમ માર્ગ હતો.

પરંતુ આ સર્વ ચર્ચાથી જણાશે કે આમ વિશેષ નામના સતત ઉપયોગથી મનુષ્ય મનુષ્યના સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિત્વની રેખાઓ બહુ તીક્ષ્ણ રૂપે અંકાયછે; અદ્વૈતભાવનાનું પ્રથમ એ માર્ગ દૈત શું? પણ અનન્ત વ્યક્તિત્વ જ પ્રગટ થાયછે; અને સાધન. તેથી અદ્વૈતભાવનાની સિદ્ધિને વિરોધી વ્યવહાર થાયછે; અને મ્હારે તો અદ્વૈતભાવના અનુભવગોચર કરવાની જાંચી આકાંક્ષા છે. આમ હું વિચાર કરતો ખેડો હતો. હેવામાં મ્હારા બાળમિત્ર (વિશેષ નામ હમણું તો વાપરું ?) નામે શોભારામ—આવી ચડયા; મ્હને પૂછવા લાગ્યા:—

“કાં બાઈ! શા વિચારના વમજમાં વીંટાયાછો?” (એ કવિ છે, અને હેમને વર્ણાનુપ્રામ—અક્ષર સંગાઈ—કંપર બહુ પ્રેમ છે.)

મ્હેં કેટલીક આતાકાની, ટાળાટાળી, કરીને અને મ્હારા મનની મુકેલી કરી. તો હેલે:—

“ઝો—હો! એ જ કે? પણ શી મ્હોટી જૂલમાં પડયાછો! અદ્વૈતભાવના તે પરમાર્થ માનોછો? શો બ્રમ! જુવો:—રેલવેની સડકના પાટા તરફ નજર કરીશું તો દૂર દૂર છેડે બંને પાટા એકઠા મળી ગયેલા જણાશે; ખરું કની? પરંતુ તે ઠેકાણે જઈને જોઈશું તો પાટા સમાન્તરે જુદા જ જણાશે. દૃષ્ટિધામાં હેને optical illusion, દૃષ્ટિભાયા, કહેછે. આ શું સૂચવેછે? એ જ કે અદ્વૈતભાવના તે માયાનું પરિણામ છે અને ‘દૈતભાવના’ તે જ પારમાર્થિક સત્ય છે. માટે આ મૂળતણાનાં કાંકાં ના મારશો.”

આ વાત મ્હારે ગળે ઊતરી નહિ. વિવેકને ખાતર મૈત્ર સેવ્યું. વાંત બીજા વિષયમાં ફાટી. પાનસોપારી આપીને શોભારામને વદાય કર્યા. પછી સ્થિર ચિન્તન કરતાં વિમલ સત્ય પ્રગટ થયું. અદ્વૈતભાવનાનું પ્રથમ કમરૂપી સાધન જડયું?—જગતમાંથી વિશેષ નામ નાખૂદ કરાવવાં. આ માટે સરંદાર કેને કાયદો દરજવાનો પરાધીન પ્રદાર, મ્હને ના ગમ્યો. મ્હારા સ્વપરાક્રમથી જ એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ મહાન કાર્ય માટે દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યું, વિશેષ નામનું નિઃકન્દન એ જ મહાન લક્ષ્ય રાખવું, એ મનમાં સ્થિર કર્યું.

પરંતુ એ પ્રથમ સાધનનું પણ પ્રથમ સાધન જીવું જરૂર. “પોથીમાંનાં શીંગણાં,”
‘પરોપદેશે જાણિત્યન,’—એ આરોપનો પ્રસંગ ટાળવાં માટે પ્રથમ તો
પ્રથમ સાધનનું પણ મ્હારે મ્હારા પોતાના વિશેષ નામનું વિવેચન કરવું જોઈએ; એ મ્હારું
પ્રથમ સાધન. નામ જૂલી જ જવું જોઈએ; તો જ અહંભાવનો નાશ થાય. આ
મનોરથ તો ઉમદા હતો, પરંતુ એ પ્રાપ્ત કરવામાં મ્હારું વિઘ્ન નહયું;
અસાધ્યતાશી વિઘ્ન. મ્હારું નામ સંભારવું જ નહિ, મનમાંથી જૂલી નાંખવું, એમ ઠરાવ
કરી, તે અમલમાં આણવાનું કશું કે તરત—ડિકન્સના પેલા મિ. ડિક આગળ મેમોરિયલ
ઘડવામાં હમેશાં રાજ આજ્ઞીતું, માયું આવીને બેઠું રહેતું તેમ—મ્હારું નામ મ્હોટા અગત્યતા
અધરે આવીને મ્હારા મનની નગર સ્થાને બેઠું રહે. આ તો યોગ સાધતે જૂત વળાયું!

આ અસાધ્યતાનો પ્રયાસ મ્હારા એક જીવન અનુભવના વર્ણનથી આવશે. અસલ મ્હને
ક્રીમિયાનો મોઢ બહુ હતો; ત્હેવામાં એક ખાખીએ મ્હને કહ્યું કે પાંચ પગમાં તાંબાનું
સનું બનાવી આપું. એક કુલ્લીમાં તાંબાના પાંચ પૈસા મૂક્યા; કુલ્લીના ટાંકણાને છાંટીને
બંધ કર્યું;—જૂક્યો, તે પહેલાં પૈસા બેગી પાંચ જાતની મૂઠ ચમકારી જૂકીઓ તાંબી;—
કુલ્લીની ચારે ખાજૂ દેવતા અને ઉપર પણ દેવતા મૂકી પંચાગ્રિસાધન કરવા મૂકી. પછી
મ્હને કહે:—“પાંચ પગ પછી કુલ્લી કાઢીને ઉઘાડજો, પૈસાને બદલે સનાના શિક્ષા થઈ
જશે.”—પછી કહે:—“હા—પણ એક ન્દાની સરખી વાત રહી ગઈ; એ પાંચ પગની
અંદર ‘ઊટ’ એ નામ સંભારવું નહિ; જો સંભાર્યું તો પૈસા તાંબાના ને તાંબાના જ રહેશે.”

આમ ત્હારે પેલા ઊંટના નામની પેઠે મ્હારું નામ નગર આગળ તરવા લાગ્યું. નામ
જૂલી જવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે જ પ્રતિજ્ઞાબંધ થયો. એક વિચાર્યોને હેના સદાધ્યાયીઓ બહુ
પગવતા હતા; એક બે વાર સ્થામા જવાબ હેજે વાળ્યા; તો એ પગવે; એટલે થાકીને
બોલ્યો:—“જુઓ, ત્હમારા જેવાને ઉત્તર આપવાને બદલે જાન જ ઉચિત છે.” એટલે
વળી પેલા ચીઢવવા લાગ્યા કે આ જાનની પ્રતિજ્ઞામાં જ જાનનો તું ભંગ કરેછે! એક
બહુ બોલકલો પ્રંદાવાલો હતો ત્હેને સાહેબ બહુ ચૂપ રહેવાનું કહે તો એ બોલે; આખર
સાહેબે કહ્યું:—“તુમ એકદમ ચૂપ રહો; બડવા છોડ દો.” એટલે જાનશનુ પટાવાલો
બોલ્યો:—“છોડ દિયા, સાખ!” આમ ચૂપ રહેવાના વચનમાં જ ચૂપકી તથા! મ્હારે
પણ આમ પ્રતિજ્ઞામાં, પ્રતિજ્ઞાબંધ થયો!

ત્હારે કરવું શું? મ્હને યાદ આવ્યું કે સર્વ સાધનાઓ માટે ચુરની અપેક્ષા રહેછે.
માટે મ્હારે પણ આ કાર્ય માટે ચુર સોધવા નીકળવું. પણ ચુર
એ સાધનના ચુર, કોણ તે જાણવું જોઈએ. લક્ષ્મીની જમણ તે શાસ્ત્રમાં દોષ કહાલો.
અને ત્હેમની બિગ મ્હને યાદ આવ્યું કે પ્રવીણ ચાર લોકો—જેને પોલીસ બામટા,
કરવા માટે પ્રવૃત્તિ. બેચેચ, દગ, ધત્તાદિ પ્રેમદર્શક વિશેષજ્ઞોથી આગળે, તેઓ—પરી
અદ્વિતમાવના સાધનારા છે. જીવનનું ધન લેવામાં પર અને નિર્ગતો

બેઠે બૂલી જાય છે એ રીતે જ નહિ, — એ તો. ખલુ સ્થૂત રૂપનું અદ્વિત છે, અને કાચાચોરને પણ આવડે છે. આ તો વધારે સૂક્ષ્મ અને ઊંચા પ્રકારના. આધ્યાત્મિક સાધનથી અદ્વિત આનુભવે છે. તે સાધન — આત્મવિલોપન; પોતાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ બૂલી નાંખવું. તેથી એ લોકો પોતાનું વિશેષ નામ જ બૂલી જાય છે. કોઈ આગળ અને પોલીસ આગળ આ પ્રકારનું વિસ્મરણ અનેક વાર એ લોકો પ્રગટ કરે છે. પછી પોલીસના અને કોર્ટના આગ્રહથી નામ દેવું પડે છે, તો ગમે તે નામ એ લોકો આપે છે. * તે ક્યાં સુધી સ્મરણમાં રહે? એકવાર એક નામ, તો બીજવાર બીજું, અને ત્રીજવાર ત્રીજું, એમ અનેક નામ આપે છે. પણ તેથી પોતાના વ્યક્ત નામના લોપને બાધ નથી આવતો.

આમ શુરુ જણા. તેથી એ શુરુના આશ્રમ તરફ પ્રવાસ શરૂ કર્યો. કેટલાક બોમિયા સાધુજનોની મદદથી એ આશ્રમનું સ્થાનક જડયું. ચોરોના નાવકને શુરુના આશ્રમમાં પ્રવેશ, પન્દન કુર્ચ. મનનો મનોરથ જણાવ્યો. મહારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી શિક્ષણ, અને ત્યાંથી નામકે એક ઉપનામકના તાળામાં મળે સોંપ્યો. ઘોડાક માસ પછી નિઃકમલ.

મહારા સદાધ્યાયીઓની સાથે એકવાર હમારા નિકટ સંબંધીઓ — પોલીસ — નો સત્કાર સ્વીકારવાને જવાનું થયું, ત્યારે મહારો વારો આવતાં મહારાથી જલ્દમાં મહારું ખરું નામ દેવાઈ ગયું! મહારા સદાધ્યાયીઓએ તિરસ્કારભરી દષ્ટિ મહારા બહુ નાંખી. પોલીસ મંડળમાંના એકે મહારું નામ સાંભળતાં જ મળે “કાણુ? — કાકા કે?” કરીને મળે ઝાળખ્યો. લજ્જાથી કે કસોટીને પ્રસંગે મહારી સાધનાની નિષ્ફળતાથી તે હું કહી સકતો નથી, પણ હું તો જ્ઞાન ધારીને રહ્યો. આખરે મહારા ઝાળખીતાની આજીજી મળે પોલીસે મહારા સહચરોથી દૂરો પાડીને મહારા ઘર તરફ મળે વદાય કર્યો.

થેર જવાનું મન યાય નહિ, અને પાછા ફરવું પણ ક્યાં? આમ વિચારશન્ય દશામાં ભટકતો ભટકતો એક અરણ્યમાં હું પેડો. આત્મવિલોપનનું પ્રથમ નિર્ણય, ઉવરનો ઉપાય, સાધન નામવિસ્મરણ તે જ અગમ્ય, તો પછી અદ્વિતભાવનાની અને અગત્ય. સિદ્ધિ ક્યાંથી મળશે? — આ વિચારથી હું કેવળ ભમારા યઈ લક્ષ્યહીન ભમવા લાગ્યો. આખર ચાકીને નિદ્રાપરવશ થયો. ઊંઘમાં

* સાહિત્યક્ષેત્રમાં તખલ્લુસધારકો વિશે પાછળ હું કહી ગયો છું, તે અને આ ચોર લોકો વચ્ચે એકતાનો બ્રમ ના ચલો બોધ્યો. તખલ્લુસધારકો કેવળ કાચા ચોર છે. એ લોકોના ઉદ્દેશ આત્મવિલોપન જેવો ઉન્નત નહિ, પણ આત્મવિલોપનનો અધમ હોય છે, એ વેળી ગુણના. ઉમદાપણનો બેદ છે તે જો જુદું જ. તખલ્લુસને બજે પોતાનું ખરું નામ ખેરવી નાંખનારા અપવાદરૂપ પુરુષો વખતે આ ચોરવર્ગની ઊંચી પદવીના અધિકારી ગણી સકાય. પણ પોતાનું કૃત્રિમ નામ પણ પ્રયોગમાં અંજલું એ આત્મવિલોપનના શૂન તરફની વિરુદ્ધ હોવાથી ચોરની પાંખી પૂર્ણ રૂપે હેમને પણ અર્પણ નહિ.

એક મ્હોટું સરોવર દીઠું. તે સાથે જ નિરાશાના વેગમાં ઊવડતો ઉપાય—અન્ય પ્રકારે, આત્મધાતદ્વારા! આત્મવિશેષન સાધવાનો ઉપાય—મનમાં સ્તુરી આવ્યો. કાંણુવારમાં સરો-
વરમાં ઊંડા પાણીમાં ડૂબકી મારી, મ્હને તરતાં આવડતું હતું તે વાત હું જુલો ગયો. કોટે
પયશે! બાંધવાનું યાદ ના આવ્યું. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ડૂબવાને બદલે તરવાના વ્યાપાર-
માં હું પડ્યો. કોકે મ્હારો હાથ જાલ્યો, અને મ્હને પ્હાર કાઢ્યો. પ્હાર કાઢ્યો? કાઢ્યો
એમ સ્વપ્નામાં ભાસ્યું. પણ જાગીને જોઉં છું તો કોક વટેમારગ મ્હને હાથ પકડીને ઊઠાડતો
હતો. ત્હને દીડો. તે બોલ્યો:—“ બાઈ! પેલા સાપ આવેછે, તે કંખશે. ” હું તરત ચમકીને
ઊડ્યો. વટેમારગ જોડે થોડે છોટે ગયો. હેજો પૂછ્યું:—“ બાઈ! ત્હમારું નામ શું? ” શો
જવાબ દઈ? પેલા સ્વપ્નામાં સરોવરમાં પેદાથી કે કેમ—મ્હારું નામ મ્હારે હોડે આવે જ
નહિં! ચમત્કાર કહો કે ગમે તે કહો,—આમ મ્હને આત્મવિશેષનનું પ્રથમ પગથિયું, નામ-
વિસ્મરણ, પ્રાપ્ત થયું. એ નામ મ્હારું જુલ્યો તે જુલ્યો જ. હવે યાદ આવતું જ નથી.

વટેમારગએ મ્હને મૂંઝો ધાર્યો કે ઘેંઝો ધાર્યો કે ગમે તે હો. એ મ્હને મૂકીને ચાલ્યો
ગયો. અથવા એમ તો નહિં હોય? કોઈ સાચા મહાત્મા એ હોય,
ચમત્કારનાં અનુભામી અને મ્હારા ઉપર કૃપા કરી મ્હને હરસપ્દથી જ આત્મવિશેષનની
પરિણામ. સિદ્ધિ આપી, તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કે નહિં તે પરીક્ષા જોવાને મ્હારું
નામ પૂછ્યું હોય; અને ખાતરી થવાથી એ મહાત્મા ચાલ્યા ગયા
હોય. એમ જ હશે. સરોવરનું સ્વપ્ન પણ હેમજે જ પ્રેરેલું. હું નામવિસ્મરણની સિદ્ધિથી
આનન્દ પામી ‘અદ્વૈત’, ‘અદ્વૈત’, એમ બોલતો ચાલવા લાગ્યો. અંતે એક નગરમાં પેડો.
સાતનો સમય હતો. પોલીસ-ચોટી આગળ સેંટીએ ‘હુકમધર’ કરીને મ્હને ટોક્યો; હું ચૂપ
રહ્યો તેથી મ્હને શેડ્યો; અને દાનનો આગ્રહ રાખ્યો તેથી અંતે મ્હને ટોક્યો. રાત્રે તો
ચોટીમાં મ્હને બેસાડી મૂક્યો. બીજો દિવસે ફર્ટ ક્લાસ માનિસ્ટ્રેટ આગળ મ્હને બોલો કર્યો.
ચોર જેવો વેસ દેખાવ ના જણાયાં; ચોરીના માત્ર કનેથી ના નીકળ્યો. તેથી છૂટવાનો
મંભવ હતો. પણ માનિસ્ટ્રેટ મ્હારું નામ પૂછ્યું,—તો નામ શું દઈ? નામ સ્મરણમાં જ
ના મળે! આત્મવિશેષનના પ્રથમ પગથિયામાં હું તો બોલો હતો. કશું ના સંજવાથી “અદ્વૈત,
આત્મવિશેષન,” એમ રાખેદો અમંજદ જણાતા હું બોલવા લાગ્યો. મ્હને ગાંઠો ધારીને
સિવિલ સર્જન કને મોકલી દીધો. અમુક મુદત પછી એ અમલદારે પણ મ્હને ગાંઠો દરાવી
સર્ટિફિકેટ લખી આપી પોલીસના તાબામાં માનિસ્ટ્રેટ કને મોકલ્યો. માનિસ્ટ્રેટ વોરંટ તૈયાર
કરી ગાંઠાની હસ્તિતાળમાં મ્હને મોકલી દીધો. સિવિલ સર્જનને, માનિસ્ટ્રેટને, પોલીસને,
મિપાઈશને, બધાને મ્હે બહુ બહુ કહ્યું કે હું ગાંઠો નથી; પણ કોણ માને? અહિં આવીને
અહિંનાં સુપરિટેંડંટ સાહેબને પણ કહ્યું, પણ હેમની એ ખાતરી થઈ જ નહિં. મ્હં કહ્યું:—
“ મ્હને છોડો, પછી પરીક્ષા જુવે. આ બૌદ્ધિક બન્ધનમાંથી છૂટવાની મ્હને કાંઈ પ્રયત્ન
તપ્સા નથી. કેમકે બ્યક્તિત્વના સંસ્કૃત બન્ધનમાંથી હું છૂટી કૃતાર્થ થયો છું, પણ આ ઉન્મત્ત-
મુદના બન્ધનમાંથી છૂટું તો વિશેષનામવિશેષનને અર્થે હવે મ્હારાથી દિગ્વિજયની યાત્રા

આરમ્ભાય અને જગતનો ઉદ્ધાર થઈ સકે. એટલો જ હેતુ અને મનોરથ છે.” આ દલીલ-થી પણ હેમનું મન ખીગળું નહિ. પરંતુ સુપરિટ્ટંડેટ સાહેબ મ્હારી માથે માયાચી વર્તે છે. હેમણે મ્હને વખત ગાળવા માટે લેખનસામગ્રી અપાવી છે. આ દસ્પિતાગ્રમાં એકે એકે આ નિબંધ લખ્યો છે. તે સુપરિટ્ટંડેટ સાહેબને આપું છું. તે તો શુભરાતી સમજતા નથી; નહિં તો નિબંધ વાંચે કે તરત મ્હારા મગજની રિધરતાની ખાતરી હેમને થાય. તેથી વિનંતી કરી છે કે ‘વસન્ત’ ના તન્ત્રીને મોકલી દેજે. એ માયાણુ તન્ત્રી મ્હને અદિયા છોડાવે ત્હારે. આટલી આશાએ અહિં દિવસ ગણતો એડોણું. એ જા સદી શી રીતે કરું? મ્હારું નામ જ બુલી ગયોણું. ત્હારે શું લખું?—આમ લખું:—

ઉન્મતગૃહ
સ્થાનકપુર
જૂન ૧૯૧૨

આપનો સેવક

વિહ્વતાત્મા

સાહિત્યપરિપક્વનો કાર્યપ્રદેશ.

મે. “વસન્ત”ના અધિપતિ જોગ,

“વસન્ત”ના ગયા વંશાખના અંકના દિશ્વર્ચનમાં જાપરના વિષય ઉપર આપે સારી પચા કરેલી છે. પરિપક્વની ખાલ્યાવસ્થાનો વિચાર કર્યા સિવાય તેના વિષે દોષપાત્ર દુકંદ-દારો કરતાર દીકાદારોને આપે પ્રજ્ઞા ઉદાપણુખરેસો ઉત્તર દીધો છે. પરંતુ એ સિવાય એક ખીગળ પ્રકારના પણ દીકાદારો છે. તેઓ સાહિત્યપરિપક્વની અગત્ય સ્વીકારતા નથી અને કહે છે કે આપણા દેશ, કાળ, અને પરિસ્થિતિ વિચારતાં સાહિત્યપરિપક્વ કરતાં કેળવણીપરિપક્વ જેવી સંસ્કારા વિશેષ લાભકારક યાત. સાહિત્યની ઉન્નતિ પરિપક્વથી થતી નથી. એ તો પ્રજ્ઞકીય જીવનના વિદ્યાસનું પ્રકટ દર્શક છે. માટે જે પ્રવૃત્તિથી આપણા પ્રજ્ઞકીય જીવનજીવના મૂળમાં અમૃતસ્રોત થાય, અને તેનાં સર્વ અંગમાં રસ થઈ, તે જ પ્રવૃત્તિ હાલમાં ઇષ્ટ છે. અને આપણાં સાધન હુંકાં તથાં કામ કરનાર ચોડા હોવાથી, આપણે બુદ્ધિમુખી ન થતાં સરઆતમાં, જેનાથી કાળક્રમે આપણાં સર્વ અંગ ખુંલવા માટે તેના ઉપર જ દૃઢ લક્ષ મૂકવું જોઈએ. સર્વ ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાન છે, અને આપણા દેશમાં જે નિરક્ષરતા ને અજ્ઞાન રહેલાં છે, તે બધાં મુખી ફેડવામાં નહિ આવે ત્યાં મુખી “સાહિત્ય અને કલા” જેવાં ઉચ્ચ અંગોને વિદ્યસવાને આઝો અવકાશ મળનાર નથી. કારણ કે પ્રજ્ઞના જીવન ઉપર ચિરસ્થાયી અસર કરી નવીન યુગે પ્રવર્તેલો એવા સાહિત્યક્રમો, કંઈ સાહિત્યપરિપક્વના પ્રયત્નથી કિપ્પન થતા નથી. આ સર્વ વિચાર સાહિત્યપરિપક્વ સ્થાપકોએ કર્યા હશે કે નહિ, તે હું કહી શકતો નથી; પરંતુ તેના કાર્યપ્રદેશ પરતે હજી પણ જે અનિશ્ચિતતા અને ફેલિંગ છે, તે જોતાં સ્વાભાવિક રીતે એમ અનુમાન થાય છે

કે એની સ્થાપના કંતો મોહ અને ઉત્સાહના આવેશમાં, અથવા અન્યદેશોમાં તેવી સંસ્થા છે તો આપણામાં કેમ નહિ એવા એક જાતના મિથ્યાભિમાનમાં કદાચ થઈ હશે. આપ જ કહો છો કે “એ તરફ (પરિપક્વતા કાર્યપ્રદેશના પ્રશ્ન તરફ) અમારા કોઈ પણ સાક્ષર-મંદુર-લેક્ષ ગયું નથી.” તો શું એમ અનુમાન ન થાય કે કર્તવ્યની દૃઢ પ્રતીતિ અને હૃદયદૃષ્ટિ પૂર્વક એની સ્થાપના થઈ નથી ?

દેશની ઉન્નતિ ખાતર કેળવણીની હઠકડતી જરૂર જણી આપણા અગ્રણી દેશભક્ત આનંદચંદ્ર મી. ગોખલે તેને માટે જે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેનો પ્રતિધ્વનિ દરેક પ્રાંત, હસ્તો, શહેર ને ગામડામાં થવો જોઈએ છે. આપણી હાલની પ્રાથમિકશાળાઓ કેવી દુર્ગાળ અવસ્થામાં છે તે સર્વે કોઈ જાણે છે. પરંતુ કેળવણીનો તે વિભાગ સ્થાનિક સ્વા-લ્યને આધારે કેટલેક અંશે આપણે સ્વાધીન થએલો છે છતાં તેને સુધારવા વધારવા પરિપક્વ જેવી એક સંસ્થા સ્થાપવાની અગત્ય જૂજરાતના નેતાઓને જણાઈ નથી તે આપણા સ્વાભાવિક વ્યવહારકૌશલની ખામી બતાવે છે. વળી વિજ્ઞાનના પ્રચાર સંબંધે આપ કહો છો તેમ “ હિંદુસ્થાનને સાપ્રતિકાળમાં ધણીજ જરૂર છે.” સાહિત્યપરિપક્વ જે કાર્ય કરે છે વા કરશે, તેના કરતાં ઉપર્યુક્ત પ્રવૃત્તિઓથી પ્રગતિ વધારે સંગીન, અને સર્વદેશી લાભ થાય તેમ છે તે સર્વે કોઈ સહેલથી સમજી શકશે. તે કાર્યો સાહિત્યપરિપક્વ નથી પણ કેળવણીપરિપક્વનાં છે એમ કહી અક્ષમ રાખવામાં આવે એ કદાચ યોગ્ય ગણાય. પરંતુ તેમની અગત્ય વિશેષ હોય નો સાહિત્યપરિપક્વ જેવી જૂજરાતના વિદ્વાનોની સમાજ કોઈ પણ દિને તે કામ ઉપાડી લે તેમ થયું જોઈએ. કારણ કે આપણામાં કામ કરનારની સંખ્યા ઘોડી અને સાધન દુર્લભ હોવાથી વળી નરીન કેળવણીપરિપક્વ સ્થાપવાની આરા સખવી અર્થ છે. તો સાહિત્યપરિપક્વ જ પોતાના સ્વરૂપ, ઉદ્દેશ અને જરૂર જણાય તો નામમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર કરી પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં કેળવણીની પ્રગતિનો વિષય દાખલ કરે તો લોકના ઉપર ભારે ઉપકાર થશે; એટલું જ નહિ પણ આપણા લોકની સ્વાભાવિક દાન-વૃત્તિને હાલના કરતાં વિશેષ દુર્લભ સ્ત્રોતમાં વહેવાનો માર્ગ ખુલશે કરી શકશે. મારી આ નમ્ર સૂચનાને ધ્યાનમાં લેવાને સાહિત્યપરિપક્વના નેતાઓને દુઃખજન માનપૂર્વક વિનંતિ કરું છું.

ઉપરની સૂચના સ્વીકારવા વિરુદ્ધ એક ગંભીર હરકત ખતાવી શકાય તેમ છે. તે એ કે સાહિત્યપરિપક્વના સભ્યોમાં વિશેષ બાજ કેળવણીખાતાના સરકારી નોકરોનો હોવાથી તેઓ કેળવણીનો વિષય અર્થતી એક સ્વતંત્ર સંસ્થામાં કેવી રીતે સામેલ રહી શકે ? પરંતુ પ્રયત્ન થાય તો આ હરકતનો પણ યોગ્ય ન જ આવી શકે એમ કહી શકાય નહિ. સરકારની તેમજ નામદાર સંસ્થાની પ્રજામાં પ્રાથમિક કેળવણી તથા વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાની ખરા ભાવની ઉત્કંઠા વિચારતાં, વિદ્વાનમંડળ તે કાર્યમાં સહાયિત્વ થવા આવે તો કેટલેક અંશે સરકાર પોતાના નોકરોને છૂટ આપવા ખાતાના નિયમોમાં સુધારો વા અપવાદ કરે એ છેક અશક્ય લાગતું નથી. દીધું નહિ તો તેમ યથા પ્રયત્ન કરી જોવો કેવળ વ્યર્થ નહિ જાય. માટે આજેવાન સાક્ષરો એ સંબંધે પ્રથમ નામદાર સરકારને અરજ કરે અને છૂટ માગે તો સાહિત્યપરિપક્વનું ઉપરની સૂચના મુજબ ઉપાન્તર કરી શકાય.

અને લોકને માટે તે જોઈએ તે કરતાં વિશેષ કડિન થઈ પડે છે. સાહિત્યની કસોટી ધણે ભાગે લોકપ્રીતિથી થવી જોઈએ. તે પ્રમાણે અત્યાર 'સુધીમાં' યએલાં ઇંગ્રેજીનાં 'બાપાન્તરો' કેટલે ભાગે લોકપ્રિય થયાં છે તે વિચારવું જોઈએ. વળી ગુજરાતીબાપા પણ હજી કૌમારવંશ્યામાં છે તે કાળે એક પ્રૌઢભાષાનું કામ-તેની પાસે લેવા જતાં, તેની શ્રદ્ધિ જેવી સંગીન થવી જોઈએ તેમ થઈ શકતી નથી. તેથી આ રિથિતિમાં પ્રૌઢ ગ્રંથોનાં શબ્દશઃ બાપાન્તરો કરતાં વિષય, પરભાષાદ્વારા અભ્યાસી સ્વભાષામાં પ્રુતઃ વિચારી, સ્વતંત્ર લેખરૂપે બની શકે તેટલા સ્વરૂપમાં લોકચોગ્ય સરળતાથી મૂકાય તો જ બાપાન્તરોથી લાભ થાય.

આપ કહો છો કે "અત્યારે સાહિત્યપરિપ્તે એનાં બધાં કાર્યોને ઝાણુ કરી, આ કાર્યને (બાપાન્તરો) પ્રથમસ્થાન આપવું જોઈએ." સાહિત્યપરિપ્તે આખરે બાપાન્તરોનું જ કાર્ય આ રીતે કરવાનું હતું તો આટલો બધો બિહાષોહ કરવાની જરૂર હતીજ નહિ. બિચારી વર્નાકુલર સોસાયટી તે કામ યથામતિ ધાંધળવગર ધણા કાળથી કરતી આવી છે, અને હજી પણ કરશે. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેનું કાર્ય ખામીવાળું નથી. પરંતુ બાપાન્તરોજ મુખ્ય કર્તવ્ય હોય તો નવીન સંસ્થા સ્થાપતાં જૂનીને સુધારીને, પોષવામાંજ આપણા સામાજિક જીવનની દૃઢતા ને સંગીનતાની શ્રદ્ધિ સમાયલી છે. બ્યાંસુધી સુધારકોએ તે દિશામાં અને તેટલો પ્રયાસ ક્યો ન હોય ત્યાંસુધી એકજ ઉદ્દેશ ને પદ્ધતિ-વાળી નવીન સંસ્થા સ્થાપવામાં ડહાપણુ નથી. પરંતુ હું ધારું છું કે સાહિત્યપરિપ્તે ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવા સ્પર્ધાઈ નથી જોકે અત્યારે તો એમની બંડોળા કમીટીના રીપોર્ટ ઉપરથી તેવી સ્થિતિ થઈ હોય એમ જણાય છે. પરિપ્તે માટે વધારે ચોગ્ય કર્તવ્ય તો આપ ખુલાસો કરો છો તેમ તે "સાહિત્યની પ્રગતિ માટે નકસો દોરો, અને તે વર્નાકુલર સોસાયટી શીમંત મહારાજ ગાયકવાડનું કેળવણીખાતું વિગેરે આગળ રજુ કરે"—તે હોવું જોઈએ. તેમ કરવાથી અત્યારે બાપાન્તરોમાં ચોગ્ય સંકલ્પનાની ને દીર્ઘદર્શિ યોજનાની જે ખામી જણાય છે તે પૂરી પડશે. સાહિત્યપરિપ્તે એક એવી યોજના ધરી કાઢે કે જેથી દશેક વર્ષની અંદર ગુજરાતીમાં મુખ્ય મુખ્ય વિદ્યાના અંગ્રેજી મૂળતરનો ગ્રંથોને આધારે સ્વતંત્ર રીતે લખાએલા ગ્રંથો સ્વાર્થતંત્ર થઈ શકે. અને પછી તે પાયા ઉપર પ્રૌઢ સાહિત્યની રચના કમે કમે થાય.

પરંતુ આ રીતે બાપાન્તરો માટે માત્ર નકસો દોરવો તે એક મંત્રી-કાર્ય થયું. તેમની સચનાને વર્નાકુલર સોસાયટી કે શીમંતનું કેળવણીખાતું અનુસરે વા ન પણ અનુસરે તો તે કાર્ય પરિપ્તેનું વિશિષ્ટ વાં મુખ્ય કર્તવ્ય બની શકે નહિ. ત્યારે લોકને વાંચન પૂરું પાડવા માટે પરિપ્તે પોતે શું કાર્ય કરવું? 'શોધખોળ' ને 'લોકકથાઓનો સંગ્રહ'? 'શોધખોળ' શેની? પ્રાચીન શિલાલેખ, શિક્ષા વિ. ની? તેથી માત્ર ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના કેટલા ભાગમાં કંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડે, તે સિવાય ખીજે શો લાભ છે? પરંતુ હાલ સુધીમાં જણાએલા ઇતિહાસ પણ બ્યાં લોકો જાણતા થયા નથી, ત્યાં સુધી આવી ખારી કાઢએ ખોળવાનો સમય આવ્યો છે એમ કહી-શકાય? વળી એવી ખારીકાઢએમાં

સામાન્ય લોકસમૂહને રસ પડે ખરો ? ત્યાંથી આ વિષયો માટે દેશિકા-તંત્રથી એવો આશ્રય થાય છે કે જાણે તેમને યાન ન મળે તો સાહિત્યપરિપક્વ બીજું શું કરશે ? સાહિત્ય પરિપક્વને લોકસેવા કરવી હોય ને માત્ર વિદ્યાવિલાસ કરવો 'ન હોય' તો આ 'શોધખોળ'નું જીવન તેનાથી જોડાઈ દૂર રખાય તેટલું દૂર હાલમાં રાખવું જોઈએ. એ સિવાય વધારે ફળદાયી અને પ્રાથમિક આવશ્યક નાનાં પીઠાં ધણાં કાર્યો છે તેમનો વિવેકથી પ્રથમ આદર કરવો ઇચ્છે છે.

લોકમાં સાહિત્યની અભિરુચિ પ્રકટાવવી, તેમની રસવૃત્તિ શુદ્ધ કરવી ને વધારવી, તેમનું ઐતિહાસિક ને વિજ્ઞાનવિષયક અજ્ઞાન દૂર કરવું, તેમની વિવેકબુદ્ધિ ખિલવવી, તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર કરનાર સામાન્ય વંશજો ઉપર દેખરેખ રાખવી-એ સાહિત્ય પરિપક્વનાં હાલમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવા જોઈએ. તે ઉદ્દેશને અનુસરી પરિપક્વ પ્રથમ સાહિત્ય મંચથી લોકરુચિ ચોક્કસ કંઈ દિશા તરફ હાલમાં જાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે. પુસ્તક વેચનારી મુખ્ય મુખ્ય દુકાનીઓમાં તપાસ ચલાવી ક્યાં પુસ્તકો લોકપ્રિય થયાં છે તથા ક્યાં પુસ્તકો પૈસા ખરચીને પણ લોકો વાંચે છે તે હકીકત મેળવી પ્રસિદ્ધ કરવી. પછી તેમાં જે પુસ્તકોનો પ્રચાર વધુ થવા યોગ્ય હોય તેની ચરતી, આશ્રિતિઓ કઢાવી ગામડાં-ગ્રામમાં પણ મળી શકે એવી યોજના કરવી. અત્યારની સ્થિતિ એવી છે કે કોળીઓ મોંમાં મૂકીશું તોજ લોકની મરી ગયેલી જૂન ધીમે ધીમે જાગૃત થશે. બીજું, જે પ્રકારનું સાહિત્ય લોકપ્રિય થયેલું છે તેમાં હાલ પ્રચલિત પુસ્તકો કરતાં એક ભૂમિકા આંગળ લેઈ જનાર સાહિત્ય રચાવવું અને તેવું તૈયાર હોય તેનો પ્રચાર કરાવવો. રસવૃત્તિની શુદ્ધિ ને વૃદ્ધિ અર્થે પરિપક્વ નાટક ને રંગભૂમિનો વિષય હાય ઉપર ધરવો. લોકોના વિચાર ને વૃત્તિ ઉપર નાટકોની જે ભારે અસર થાય છે તે વિચારી, સિદ્ધ વર્ગ ઉપેક્ષા આ વિષયને પરિપક્વ પોતાનો ગણી રાખવો. અને તે દિશામાં ઐતિહાસિક ધ્યાર્થતા તથા ચારિત્ર સાચવી, આધુનિક પ્રેક્ષકોને અનુકૂળ થાય એવાં, નવીન નાટકો વિદ્વાનો પાસે રચાવવાં, તથા ઇંગ્લેન્ડ ને અંશત નાટકોના આવશ્યક ફેરફાર સાથે, ગુજરાતીમાં પ્રયોગ કરાવવા. ત્રીજું, લોકો-પયોગી ઇતિહાસગ્રંથો રચાવવા તથા ઐતિહાસિક વસ્તુવાળી નવલકથાઓનો વિશેષ પ્રચાર કરાવવો. ચોથું લોકપ્રિય ગ્રંથોનાં ને નાટકોનાં સવિસ્તર અવલોકન કરાવી તેમાં રહેલા ચિર-કથાઓ અંગે જાણ પાડી લોકની વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત કરવી. પાંચમું, વાચનમાળા, ખાંધા-શુદ્ધિ વિ. સામાન્ય વિષયો પરત્વે વિદ્વાનોના મતની એકતા કરાવી, પ્રસિદ્ધ કરવા, તથા સરકારમાં તે સંબંધી કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેમાં પ્રવૃત્ત થવું.

અધિપતિ-સાહેબ, ધાર્યો કરતાં આ પત્ર ધણો લાભો યઈ ગયો છે માટે દરગુજર કરશો. ઉપસંહારમાં કહેવા રજા લઉં છું કે ગુજરાતને હાલમાં સાહિત્યપરિપક્વ કરતાં કેળવણીપરિપક્વની વધારે જરૂર છે એમ હું માનું છું. અને તેથી પરિપક્વનું રૂપાન્તર યઈ કેળવણીનું કામ ઉપાડે એવું ઇચ્છું છું. પરંતુ સાહિત્યપરિપક્વને એ સત્યના રચિક ન થાય તો તે અંશમાં હાલના સ્વરૂપમાં પણ વધારે લોકોપયોગી શી રીતે થઈ શકે ને ખતાવવા

વિષય આગળ ચલાવ્યો છે. આખા પત્રમાં આપ તથા પરિષદ પ્રત્યે પૂર્ણ સહભાવ તે માન સાચવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તથાપિ ભૂલેચ્છે કંઈ અસહભાવ વા કટાક્ષ થઈ ગયા હોય તો તે માટે માનનીય મંડળની તેમજ આપની ક્ષમા. ઇચ્છું છું.

મારા વિચારે મારી બ્યક્તિ અનુસાર નહિ તોલતાં તેમાં જે કંઈ વ્યર્થતા હોય તે પ્રમાણે તેનો ધડો યાય એવી ઇચ્છાથી નામ આપ્યા સિવાય પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.

વટવાણ કૅપ

એક ટ્રેનયુએટ.

તા. ૩૦-૬-૧૨

આ લેખ લખી મોકલવા માટે અમે રા. “ ટ્રેનયુએટ ” નો ઉપકાર માનીએ છીએ અને એ વિષય ઉપર અન્ય વિદ્વાનો ચર્ચા ચલાવી પ્રતિષ્ઠિત લોકમત ઉત્પન્ન કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

તન્ત્રી.

ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો.

૧૧.

૧. શ્રી રામચંદ્ર—આદર્શભૂત નૃપતિ, સામાજ્યરચાપક.
૨. શ્રી કૃષ્ણ—અનાર્ય પ્રજ્ઞના સુધારક.
૩. વિશ્વામિત્ર—પ્રથમ રાજર્ષિ.
૪. પાણિનિ—સંસ્કૃત વ્યાકરણના બ્યવસ્થિત અધ્યાપક.
૫. વ્યાસ—મહાભારતનું મહાકાવ્ય રચનાર.
૬. મનુ—હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનું પુસ્તક રચનાર.
૭. યુદ્ધ—મહાન સામાજિક સુધારક, યુદ્ધધર્મના રચાપક, અંત્યજના ઉદ્ધારક.
૮. અશોક—સમસ્ત જગતમાં હિન્દુ વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રસાર કરનાર.
૯. શંકરાચાર્ય—મહાન તત્ત્વવેત્તા.
૧૦. કાલિદાસ—સંસ્કૃત સાહિત્યના આદર્શભૂત કવિ.
૧૧. અકબર—આદર્શરૂપ રાજ્યકર્તા.
૧૨. નાનક—શીખ ધર્મના રચાપક.
૧૩. કબીર—મહાન ધર્મોપદેશક, સંસાર સુધારક.
૧૪. ચિત્તન્ય—બંગાળનો ધર્મસુધારક.
૧૫. ગુરૂગોવિંદસિંહ—શીખ પ્રજ્ઞને રણવીર કરનાર.
૧૬. પ્રતાપસિંહ—શરૂરીર રજપૂત.

૧૭. શિવાજી—મરાઠા રાજ્યના સ્થાપનાર.
 ૧૮. સ્વામિ દયાનંદ—સરસ્વતી-સંસાર સુધારક.
 ૧૯. રાજરામ મોહનરાય—સંસાર સુધારક.
 ૨૦. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર—National Idealist.

અમદાવાદ.

સા. શારદા મહેતા.

૧૨.

- (૧). વાલ્મીકિ—આદિ કવિ.
 (૨). કણ્વાદ—ઐતિક્ષ્ણિકોર્થી ના સંપ્રિતિ ઉત્પત્તિ આલેખનાર.
 (૩). પાણિનિ—આદિવૈયાકરણ.
 (૪). મનુ—આદિધર્મશાસ્ત્રકાર.
 (૫). બુદ્ધ—સહાનુભૂતિ સાથે સમાજનો ઉદ્ધારક.
 (૬). અશોક—ધર્મમય સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર.
 (૭). કાલિદાસ—ચંદ્રગૌર તથા સંપ્રિતિસૌદર્ભનો આલેખનાર ઉત્તમ કવિ.
 (૮). ચંકરાચાર્ય—ચણાત્રિધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર તત્ત્વવેત્તા.
 (૯). અકબર—વિજયી વિદેશીને પરાજીત કરેલી વચ્ચે સમતા સ્થાપનાર તથા ધર્મસહિષ્ણુતા પ્રવર્તાવનાર.
 (૧૦). ટોડરમલ—મહેસુલને મુકરર કરી ખેડુતને સહયોગ કરનાર.
 (૧૧). તુલસીદાસ—સર્વમાન્ય નૈતિક કવિ.
 (૧૨). પ્રતાપસિંહ—દેશધર્મ તથા કુળકાજ સાથે લડનાર રજપૂત.
 (૧૩). શિવાજી—રાષ્ટ્રીય પુનરુદ્ધારક.
 (૧૪). નાના ફકરવીસ—સ્વદેશભક્ત કાર્યકારી પ્રધાન.
 (૧૫). રામ મોહનરાય—શુદ્ધ જીવનમાં પ્રાચીન રસ રેડી અર્વાચીન સામાજિક સુધારાનું ખીજ રોપનાર.
 (૧૬). દયાનંદ સરસ્વતી—રાષ્ટ્રીય ધર્મ માટે ઐક્યતા સાધનાર.
 (૧૭). રાનાડે—જ્ઞાન તપોમય જીવનનો આદર્શ, સામાજિક સુધારક.
 (૧૮). સૈયદ અહમદ—નિરુપચાર સુધારક સ્વદેશભિમાની જ્ઞાનપ્રસારક.
 (૧૯). સયાજીરાવ ગાયકવાડ—હિંદનો પ્રવૃત્તિમય માર્ગસૂચક ઓરીસિયસ સુધારક.
 (૨૦). દાદાભાઈ—હિંદમાં લોકમતવાચુ રાજ્ય દાખલ થયું જોઈએ તે માટે પહેલો પ્રયત્ન કરનાર.

વિનાયક નંદશંકર મહેતા.

માણસની અવસ્થાઓ.

૧.

શિશુ અવસ્થા.

માણસ જન્મના ઇતિહાસના ઘણા અર્વાચીન જમાનામાં, અત્યાર સુધી શાંત રહેલાં ઘણાં પ્રાણીઓ બોલવાં લાગ્યાં છે; સ્ત્રીઓએ પણ પોતાના એક ઉપાડયા છે; અસ્પર્શ્યજન, વેસ્યા, અને પોતાની જાતથી પતિને પણ પોતાના અવાજ ઉઠાવ્યા છે. પરંતુ મુંગ શિશુ હજી મુંગ જ છે; તેને વાચાની જાણ નથી. તેથી આપણે તેને વિશે જ દ્રશ્ય નહીં, પણ તેને માટે લખવું જોઈએ.

સોફોક્લેસે માટે લખવાનો ધંધો જોખમજોઈ છે. શિશુ “ શેરની અને તે પાંથી ગરે છે તે જુવે છે,” એમ કહેવામાં વડજવડ ખરે છે એ સંભવિત યદ્ય શકે ? હું એમ ધારીશ નહીં અને તે પ્રખ્યાત ગજવને કવિનો તીવ્ર ઉભરો ગણીશ. આપણા જમાનામાં દરેક માનસશાસ્ત્રે શિશુને જારીકાદથી તપાસીને તે શું છે તે શોધી કઢાવ્યું છે. તેની હંદગી સામાન્ય અંગેજોમાં રાફ થાય છે. માતાના ઉદરની વેદનાના અવશ્યનીય હુખોનો હિંદુ શ્રીમદ્-ફાલ્ગુની આપેશો ચિતાર ખોટો છે. જેવી રીતે પછીથી શિશુ ઘોડીઆમાં ઉપે છે તેવી રીતે સારી પેટે તે ત્યાં ઉપે છે. જેવી રીતે પાછળથી છુપ્યું થતાં રહે છે તેવી રીતે રડતું તે હિન્દીમાં અવતરે છે. પરંતુ પોતાના હુસકાના પ્રમાણમાં તેને કંઈપણ વેદના થતી નથી. વેદના બોગવવાને સહાકા તો મોઢું થયેલું સારીર છે.

તેને વિશે ધ્યાન ખેંચનારી ખીના તો તેનામાં ઝડપથી પોપાતું વ્યક્તિત્વ છે. શુદ્ધ બૌદ્ધિક જીવનના સખ કાવદાઓ તો તે ઘણાંજ ધીમે સિખે છે; આત્માનો આત્મા સાચે સંબંધ તે નૈસર્ગિક પ્રેરણાશક્તિથી સમજે છે. ને જગદીથી પોતાની માતાને સ્મિતહાસ્ય ઉપરથી

૧ “ વસ્તે ” માસિકતા વિદ્વાન તંત્રીનો પૂર્વ અને પશ્ચિમના આચાર વિચાર, જીવન અને સાહિત્યનો વિદ્વાનોમાં અભ્યાસ વધારવા અને તેમને ગુજરાતી પ્રજામાં પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનો મહદ ઉદ્દેશ છે. તેને અનુસરીને જ મુંબઈની સેકન્ડરી દીગર્મ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ અને સુપ્રસિદ્ધ કેળવણીકાર અને સાહ્ય મી. નેશ્નન ફેઝર એમ. એ. ના “ Ages of Man ”-કે જેના ઉપર આપણા ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને હારસી સાહિત્યમાં ઘણાં વિચારો પ્રકટ થયા છે તેની સાથે જુઝના કરવાનો પ્રયંજ રચવા-મનુષ્યની અવસ્થાઓ વિશેના ખંધજેસ્તા વિચારો ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવા ઉચિત ધાર્યા છે. પ્રાચીન ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને હારસી સાહિત્યમાંના અને એશિયાના જીવનના આચારવિચારમાંથી તારણ કરી એવો ખીજો નિબંધ પ્રકટ કરવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષાની ઉપયોગી સેવા થાય. મજા નિબંધમાંના ના પ્રકાશક, મેનેજર, “ વેડનસ્ટે રીઝ્યુ ” ત્રીચીનોપોલી, અને મૂલ્ય ચાર આના છે. ભા. ક.

ઓળખતાં શિખે છે; અને હૃદયગીતું મુખ્ય હિત આત્માઓના મુખમય ઐક્યમાં સમાયતું છે, એમ તેને સમભવ છે. આસોસ! આ બોધ, જે તે ધણી શ્લેષાધર્મી શિખે છે, શ્લેષાધર્મી બુદ્ધી જાય છે અને પાછળથી તે કવચિત્ જ વ્યવહારમાં મુકે છે! ધર્માનું વલણ તેને માટે કંઈ ઓછું નેસર્ગિક નથી; તમે શિશુઓ બેસો કે જેઓ ચાલી કે બોલી પણ શક્તા નથી; તો પણ આપબુદ્ધિ, અવગણનાવૃત્તિ, અને શિક્ષાની આડે આવવાને કેટલે મુઠ્ઠી પ્રયત્નો થઈ શકે તે જોવાની શક્તિવાળા છે.

પોતાની જાતને માટે તો તેમને ભાષાની જરૂર નથી, પણ આપણી જાતને માટે આપણને કોઈને ભાષાની જરૂર નથી. આપણા વિચારો બીજાઓને જણાવવાનું ભાષાનું કામ છે, અને ચૈતન્યનાં સાધનો વેગળા રાખીએ તો—આને માટે કંઈ નિશાનની જરૂર છે. તેથી માયાતોડ હૃદયમતની ભાષાની સઘળી ગોઠવણ છે—જે મહાભારત પંથોની એક જ નગર—દક્ષિ આગળ હલકી પડે છે—અને શિશુ અવસ્થાની વાચાળાઓથી વારંવાર નિરાશ પણ થાય છે.

દ્રક્ત શરીરના સ્થૂળમાં નહીં પણ સૈદ્ધ્ય અને દેખાવની વ્યંગતામાં પણ શિશુઓમાં ધણો ફેર હોય છે તે વિશે અમે સંદેહ આણી શકતા નથી. રૂઢિચલે કાંઈકની દિવ્યતા શિશુના ચક્ષુઓમાં દર્શાવી છે. પણ તે અપ્રમાણિક, બહેકે, દૂષિત કામ હતું. અપ્રમાણિક, કેમકે, એવાં બાળકો હસ્તીમાં નથી; અને દૂષિત, કેમકે, દિવ્યતા માણસ સ્ત્રી કે બાળકનાં સ્વરૂપમાં જોઈ શકાતી નથી.

સામાન્ય રીતે, શિશુ અવસ્થા, આપણા સ્વભાવમાં ખેંચાણકારક સ્થિતિ છે કે કેમ તે ધણી શ્લેષાધર્મી ઉઠલી શકે તેવી ગૂંચ નથી. તે કુદરતનો અભ્યારસી, કે જે તેના વાનર સ્વરૂપ અને આગાધી પોપાયકા હાથ વર્ણવે છે, તેને રસ આપનાર છે. તે, માળાપો, કે જેમને ઓઝાદના ઉતરી આવેલા ચિન્હો દ્વારા અજ્ઞ સંનેગથી આ ઉમ્મરે પ્રસંગોપાત ખુલા જણાય છે તેમને તે આનંદદાયી છે. કદાચ, તે સ્ત્રીઓને આનંદદાયી છે. સ્ત્રીઓ દાવો કરે છે કે તેમ છે; પ્રસૂતિમૂહની હૃદયમતો કે જે ધણી નાપચંદ હોય છે, તે તેમને નાપચંદ હોતી નથી. એટલું તો ખરું કે તેની નાપચંદ બાળતોથી તે ધણું કચવાતાં નથી; જેવી રીતે કે બળવાન શિયાળનો નરુંકારી ડીચડથી ધણો કચવાતો નથી. સ્વતંત્રતા ભોગવતી સ્ત્રીઓ આ અભિપ્રાય માન્ય રાખતી નથી. તેઓ શિશુઓ તરફ જેટલોની સંભાળ લેતા પ્રાણીશાસ્ત્રીની માફક વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી વર્તે. પરંતુ આ નિબંધ સ્ત્રીઓ ઉપર નથી, તેથી હાલનાં જમાનાને પડતો નોંખીને આપણે દંતકથા તરફ વળીશું. દંતકથા સ્ત્રીઓ શિશુઓ તરફ દિલસોજ અને પુરવો દિલસોજ નથી હોતા એમ જણાવે છે. માણસની તો એ ખેદની લાગણી છે કે આવી માન વગરની રીતથી પોતાની જાત તેને વધારવી પડે છે. જે કુદરતની બીજી જાતની વલણ હોત તો આપણે આ ત્રાસથી પુરાણો રોમનતા કહેવા પ્રમાણે અલગ થાત. દોડવાને અને આવવાને શક્તિવાન મરઘીના બચ્ચાની માફક આપણને તે જન્મ આપી શકત,

શ્રીલક્ષ્મી તરીકે હું આ અભિપ્રાયને ટેકો આપું છું; કુદરતની શક્તિ કદી પણ Hyper-ચૈતન્ય ઉપર સંપૂર્ણ કાણુ મેળવતી નથી. અંધકાર ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થાય છે, પણ તે નિવ-

માત્ર સંદિગ્ધી કંઠી પણ પરાભવ પામતો નથી. દરેક શિશુ જોવાથી મનુષ્યના મૂળ પાપની યાદદાસ્ત તાજી થાય છે. “કેલવીનીસ્ટ” ને માટે આ યાદદાસ્ત ધણું ઓછકારમય અનુમાનોથી ભરેલી છે. જોન્થન એડ્વર્ડ કહે છે કે નરકના ઉમરા ઉપર પેટે ચાલતા બાળકોને તમે જોશો. વિશુદ્ધિના પુષ્પ સિવાય શિશુમાં ખીજું કંઈ પણ ન જોવું એ કદાચ ઉપરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ વર્તણૂક છે:—

“Ere Sin could blight or Sorrow fade
Death came with kindly care,
The opening bud to heaven conveyed
And bade to blossom there.”

એક શિશુ કે જે જન્મ્યા પછી સારા નરીએ તરતજ ગુજરી ગયું, તેના વિષે કવિ આમ લખે છે. પરંતુ કવિઓ ખ્યાલી પ્રજા છે. થીઓડોરડે જોન્થનને પોતાની પીછાનના શિશુ ઉપરની ધીરીઓ આપું?

“Souviens toi de Paradis,
Cher cœur! et je te le dis
An moment on nulle fange
Torrestre ne te Corrompt;
Pendant que ton petit front
Est encore celui d'un ange.”

હૃદ! હૃદ! ખરી રીતે શિશુની નિર્દોષતા પુષ્પના જેવી છે. તે નિર્દોષ છે કારણ કે તે બધું કરવાને માટે અસક્ત છે. તેને વખત આપો, અને તેની ગુન્દો કરવાની વલણે ભગત થયા વિના રહેશે નહીં. તમને તે સંબંધીતો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવશે તે પહેલાં તેના હૃદયમાં આપમતલબ અને ઈર્ષ્યા પુરેપુરાં ઉગી નીકળશે, સેતાન પોતાનો દાવો કરશે.

એવું નથી કે તે હમ્મેશાં અને દરેક સ્થળે વિજય પામે છે. ઈશ્વરની કૃપાદષ્ટિ, મેદા-નમાં ઝપાઝપી મચાવે છે. અને આપણે કેટલીક વખત સૌથી ન્હાનામાં ન્હાનાં બાળકને સદ્-ગુણી માણસની સુધરેલા જોવાની કલ્પનાચક્તિની બહાર અને તેને સુધારવાને વર્ગોની પણ શક્તિની બહાર જોઈએ છીએ. પણ આ વખતે આપણે બાધ્યાવસ્થામાં આવી પહોંચ્યા છીએ. ચોક્કસાધથી કહેતાં શિશુ દરેક રીતે અજેય છે. દુનિયામાં નસિબથી નાંગ્યા પછી “તમે ભારી સાથે શું કરવા માંગો છો?” એ ભારી સવાલનો હવે તે વિષય છે. આપણે તેને ઉચું ન્હ-

જ પાપ બુસાઈ જાય અથવા તે શોક કરમાઈ જાય તે પહેલાં મોત માયાળુ સંભાળથી આવ્યું અને ખીલતી કળીને સ્વર્ગમાં લઈ લઈ ત્યાં ખરી પડવાની આજ્ઞા કરી.

૧. ન્હાણાં હૃદય સ્વર્ગને યાદ કર. પૃથ્વીની જગીને તને જે વખતે કલંકિત કર્યો નથી તે વખતે હું તને કદું છું. વળી જ્યારે તારો ન્હાનો ચહેરો હજી સુધી પણ શીરસ્તાને મળતો છે.

હાવીશું અને ખેતીશું કે નહીં તેને માટે તે આપણા ઉપર આધાર રાખે છે. અને હંદગીમાં આપણે તેને શું પ્રસંગે આપીશું અને કોઈ પણ જાતની સલામતિ વિના અને પાછા બદલાની યોડી આશાથી આપણે તેને માટે કેટલો ભોગ આપીશું? એ નવાઈ જેવું નથી કે જે પ્રજા આ પ્રશ્નો ધણી કાળજીથી વિચારે છે તે પોતાનો નિભાવ કરવાને અંચકાય છે? "

એમ છતાં પણ શિશુ અવસ્થાના સંબંધમાં પણ કેટલીક ચીજો ખુશતુમાં છે. શિશુના પગ જેવા સ્ત્રી અને પુરુષના પગ સુંદર હોતા નથી અને મેં મહાભારતમાં વાંચ્યું છે અને તે ખરૂં છે એમ અનુભવ્યું છે કે શિશુઓના મસ્તકની સુવાસ ધણી મધુરી હોય છે. પુરાણા હિંદીઓ કે જેઓ પોતાના શિશુઓને જંતુમય સુંખન કરવાને બદલે તેમના મસ્તક સુંખતા તે હડાપણનું કામ હતું.

શિશુઓએ પાશ્ચાત્ય ચિત્રકલામાં ખરાબ દેખાવ દીધો નથી. એ પ્રજામાં મારા દાખલા તરીકે બર્મિનગમી બાદશાહી ચિત્રશાળામાંથી ફ્રાન્સ હોલસનું ચિત્ર મારે પસંદ કર્યું બેઠ્યો. શિશુ મળતાવડી નમ્રતાનો દેખાવ આપે છે અને તેની બાજુએ લાયક જન તેની દાઈ-ધાવ-નો કિતમ નમુનો છે.

૨.

બાલ્યાવસ્થા.

આપણે બધાએ બાળક હતા, પરંતુ આપણે આપણી બાલ્યાવસ્થા, છુટા છવાયા કોઈ પિતા, દેવિ, માનસશાસ્ત્રી કે જેણે પ્રેરણાશક્તિ યા અભ્યાસથી ફરી સંશોધન કર્યું છે, તેનાં મિત્રાય ક્ષા ભુલી ગયા છીએ. સપ્ત અને સપ્ત અભ્યાસની જરૂર છે. તેનું કારણ બાલકો એકાંત વાસ પર્મદ કરે છે તે નથી, પણ આપણા મગજને મર્યાદાની અંદર પાછા હંકવાને ના પાડે છે. આપણી પોતાની જાતથી મોટા અથવા તો નાના પ્રાણીને સમજવાનું મુશ્કેલ છે. જે કે બાળકોએ પોતાના વિષે પુસ્તકો (જે તેમણે અમેરિકામાં સહાસની ખાતર લખ્યાં છે) લખ્યાં નથી તો પણ ઓછામાં ઓછી તેઓ પોતાના વિષે વાત તો કરે છે તેઓને લાગે છે કે તેમની હુનિયા તેમની પોતાની જ છે. ચીજોને માટે તેમને તેમના પોતાના વિચારો હોય છે. તેઓ પોતાના વિચાર જણાવવા ઇચ્છે છે. આપણા વડવાઓના સંપ્રદાઈનાં જમાનામાં આ હક નાકબુલ રાખવામાં આવતો હતો. પણ હવે આપણે વસ્તુસ્થિતિ બદલી છે, આપણી સઘળી નીતિમાંથી જખરી દૂર કરવામાં આવી છે. આજનું ઈંગ્લાંડ જૉન આલ્સના કાળનું ઈંગ્લાંડ નથી.

બાલ્યાવસ્થાની મુખ્ય નિશાની ખરી વસ્તુસ્થિતિ સાચેના સંયોગનો અભાવ છે. બાલકોના અંદાજ તદ્દન ખોટા હોય છે. વખત લાંબો જણાય છે અને જગ્યા આપણા કરતાં તેમને વધારે લાંબી જણાય છે, તેઓ તેમની આસપાસના સઘળા પદાર્થોને ઘણા મોટા પાયા ઉપર કલ્પે છે.

"I remember, I remember
The fir trees dark and high;
I used to think their slender tops
Were right against the sky,
It was a childish fancy."—

કેમકે બાલ્યાવસ્થા કલ્પનાનો કાળ છે; અંગકસરનો ચરીરની રમતો છે, તેની રીતે તે મગજની રમત છે. કલ્પનાની સ્ફૂર્તિ, જમીન ઉપર ગોઠવવાને નજરમાં આવે ત્યાં સ્થિર થતી, ઉતરતી, ચઢતી, પતંગની માફક વિચારના ટોળે ટોળાં છૂટાં મેલે છે. બાલકોને તદ્દ-શાસ્ત્રનાં બંધન નથી. તેમની કલ્પના એક પત્થરને જૂત ખનાવે અથવા તે જંગલમાં લોકોનો વાસ કરાવે. તેમને કંઈ નવાઈ જેવું નથી. કારણ કે સવળી મીઠી નવાઈ જેવી છે અને મત્ત્ય અસત્યના પ્રશ્નો હવડુ સુધી તેમને કાને પહોંચ્યા નથી. તેઓ સહેલાઈથી અને તે મી-લમાં વ્યક્તિત્વનો આશય કરે છે કેમકે તેની મર્યાદા શોધવાને શીલમુશીના સવાલનો તેમને હજી ખ્યાલ આવ્યો નથી.

બાલકોની લાગણી ઉપર ખરેખર ચોખ્ખી હાથો દોય છે પરંતુ તેના અર્થ કરવાને તેની શક્તિ નબળી દોય છે. ત્યારે તેઓ આ કામ કરવા એસે છે ત્યારે તેમના રમત ગમ-તના દિવસો પુરા થઈ ગયા છે અને નિશાળનું જીવન શરૂ થયું છે. ત્યાં મમ્મ્યાઈની શોધ કથાનું ખનાવડી કામ હોતું નથી, પણ જેવી રીતે માણુમાઈમાં ચરીરના હાલતોને લીધે ફરજિયાત થાય છે તેવી રીતે બાલ્યાવસ્થામાં દોય છે. ત્યાં જો જીવન સમ્પત સંજોગોમાં શરૂ થતું નથી તો તે મુડવની વાત છે. આમ ગરીબના બાલકોના સંબંધમાં દોય છે. તેમને મા-બાપોની અમરજો અને આદરોમાં બાગ લેવે પડે છે. હમ્મેશાં આ કંઈ એવું નથી કે એમાં દુઃખી કે અધોગતિ કરનારો અનુભવ દોય. આપણે પોતાના માબાપને મદદ કરતાં, આનંદ લેતાં, અને યોગ્ય વખતે આનંદથી જીંદગીની ખુસરી ઉપાડી લેતાં બાલકોને જોઈએ. પરંતુ ખરી જૂખથી પીડાતા અને હાલતમંદ માણુસની સુક્તિ પ્રયુક્તિઓને આધીન થતી બાલ્યાવસ્થા જોવા કરતાં વધારે દિલગીરી ભર્યું શું છે? આવા જીવનમાંથી મરીસોના બીખારીઓ અને વર્જનવર્થના "આનંદી રખડો" જે "So blithe of heart, seemed fit For finest tasks of earth or air."† દોય છે તે છતાં સવળા આનંદની જીંદગી હરી જાય છે.

ખરા મહોલાના આરખ સ્ટીવન ફોર્ડનેનું કલંકિત મનુષ્ય જીવન છે, કે જેને આપણે બાલ્યાવસ્થાનું નામ આપતાં દીનગીર યજ્ઞ. કારણ કે આનંદનો દક્ષ ધરાવતી અવસ્થા બા-લ્યાવસ્થા છે. તેને આનંદનો ઉપભોગ કર્યા સિવાય બીજું ચોક્કસ કરવાનું છે. માત્ર એક જ

* મને યાદ આવે છે, મને યાદ આવે છે, ઉચા અને કાળા દેવદારનાં ઝાડો. હું એમ ધારતો હતો કે તેમનાં નાજુક સિખરો સીધા આકાશ સુધી હતાં. તે બાલ્યાવસ્થાની કલ્પના હતી.

† એટલા સુખી લલ્લનો કે દવા કે જમીનમાં મુંદરમાં મુંદર કામોને માટે લાયક જણાવે.

ચીજ છે કે જે છોકરાં ખરી રીતે સારી કરી શકે છે. તેમને ઇંદ્રિયો પણ આનંદનો ઝરો છે, કલ્પનાનો વિનોદ આનંદદાયી છે, અને માણસોનો સંસર્ગ આનંદદાયી છે. મલતાવડી ખાસી-યત જે તેમના વડીલોને જાણાઈથી એકત્ર કરે છે, તે તેમના સંબંધમાં માત્ર ઉભરા અને આવેશ ને આધીન છે. તેમના સદ્ગુણના સંબંધમાં પસંદ કરવા જેવા અભિપ્રાયો છે. કવિઓના વારંવાર જાતે ખાળકો અને ખાળકોના જેવા ખ્યાલી હોવાથી બાલ્યાવસ્થાની ધણી તારીફ કરે છે:—

“ Du bist wie eine blume,
So hold und schon und rein,
Ich schau' dich an und wehmuth
Schleicht mir ins Hirz hinein
Cllir ist, als ob ich die Hando
Aufs Hauft dir legen sollt,
Betend das golt dich erhalt
So rein und schon und hold.”

પરંતુ ખરી રીતે ખાળકોમાં પણ તદ્દાવત હોય છે. કચેલા સદ્ગુણ અથવા તો નફી યદ્ય ગમેલી માણસાઈની દુષ્ટતા સિવાય તેઓ શુદ્ધ ભક્તિ અને શુદ્ધ ઈર્ષ્યાના અંતિમ ચિત્રો આપે છે. આ ખરેખર અત્યયજ જેવું છે અને આપણે તેની કિંમત કર્યા વિના રહીએ તેમ નથી, જો કે તે ભવિષ્યની વર્તણૂકની તારીજ આપતા નથી. સ્વચ્છંદીપણ કેટલીક વખતે નૈસર્ગિક શક્તિનાં ચિન્હ હોય છે તો કેટલીક વખત પેણામાંના તેડનો ઉભરો હોય છે. પરંતુ એક ચિજની મને ખાતરી છે કે ખાળકોમાં ગાદ પ્રેમ જન્મજેન હોય છે. તેઓ પોતાની જાતમાંજ નિમગ્ન મગ્ન છે.

ખાળકો કેમ ઉછેરવાં એ કેલવણીનો મહાપ્રશ્ન છે કે જેમાં આ નિયંધના ખીજા સંઘળા વિષયોનો સ્વેચ્છાથી સમાવેશ થઈ જાય. પરંતુ હું એક સિદ્ધાંત ઉપર ભાર મૂકીને તે દાખી દેવા માંડું છું, તે એ છે કે તેમની પાસેથી તેમની બાલ્યાવસ્થા હઈ તેમને મહાભારત બોધવચનોથી કે મોટી કારીગરીના રમકડાંઓથી ખગાડો નહીં. તેમને કલ્પનાનો ખાસ હક્ક ભોગવવા દો. ખારિક તપાસના સવાલોથી તેમનાં મગજો શીલસુધીવાળાં કરો નહીં. ‘યાદ રાખજો કે તેઓ પણ હંમચંટની માફક તેમનાથી લેવાતો વિનોદ અકારો ગણે છે. શિક્ષક-વિદ્યાના આ જમાનામાં શિક્ષક આ જૂલો કરવાની વલણ ધણી ધરાવે છે. તેથી બાલ્યાવસ્થામાં સામાન્ય માણસનો આનંદ તેને પોતાની વિદ્યાની, પરંતુ મોટે-ખાગે ધારીને ગુમાવે છે.

નુંકશાન ખંડુ જુજ નથી, કેમકે દુનિયાના ગમે તેટલા ખાણમાં હોય છે તેનો ખંડો

૧ તું પુખ્ત જેવું એટલું ખડું શુદ્ધ અને સુંદર છે કે જ્યારે હું તારા તરફ જોઉં છું, ત્યારે ચિંતા મારા હૃદયમાં રૂઢ કરે છે. મને લાગે છે કે હું ઈશ્વરને તને એટલું બધું શુદ્ધ અને સુંદર સંખવાની પ્રાર્થના કરતો મારા હાથો તારા નાથા ઉપર મુકી શકું.

પોતાની મોહિનીથી કંઈ જાણે વાળતા નથી. તેમની કુદરતી ચાલથી ગંભીર અવસ્થાની સુરત હાલતમાં સ્થૂર્તિ આવે છે. ત્યારે આપણે આપણી જાતનો કોઈ પણ વસ્તુમાં આ-
નંદ બંધ પાડીએ છીએ ત્યારે આપણે હજી સુધી પણ બાળકોનો આનંદ ભોગવી શકીએ છીએ.
અને તે તેમનામાં નિર્દોષ હોય છે તેથી તેનું પ્રતિબિંબ પણ આપણામાં નિર્દોષ હોય છે. તે
કુનિયા તરફથી આપણને ખીનશરતે મળતો આનંદ છે અને આપણે નેસર્ગિક આવેશથી તેનો
સ્વીકાર કરીએ છીએ. ત્યારે આપણે બાળકોને આપણી આસપાસ દોડતા નિહાળીએ છીએ
ત્યારે આપણા અવધવાને નરક થતા ભૂલી જઈએ છીએ. આપણી કલ્પનાનો વિનોદ આપણે
તેમની સાથે રહીએ છીએ ત્યારે આપણને ફરીથી ખરા અર્થમાં બાળકો ખંતાવે છે. “આ
આપણને ત્યારે આપણે જુદા હોઈએ છીએ, ત્યારે જીવાન બનાવવાનું છે અને ત્યારે લોહી
થંકું પડી ગયું હોય છે ત્યારે તેને ગરમ કરવાનું સાધન છે.” વિશેષમાં બાલકો પશુઓની
માફક આપણા વિચારો તપાસી કે ચોરી શકતાં નથી. આપણે તેમની સોળતમાં સ્વતંત્ર
છીએ. જો કે તેઓ જણાય છે તેટલાં નિર્દોષ હોતાં નથી, એમ છતાં પણ તેઓ આપણી
આગળ નિર્દોષતાનું ચિત્ર ખડું કરે છે. અને જો આપણે માટે તેમના ખુદ્દાકિને અને વહેમ
વગરનો વિશ્વાસ પાડો આણી શકીએ તો આપણે તે પાક કે જેને હુંગલ-આપણને બાળકો
જેવા ચવાનું નહીં પણ બાળકો ચવાનું કે જેથી આપણે ઈશ્વરના રાજ્યમાં દાખલ થઈએ
તેમ કરવાનું શિખરે છે.

મને હમ્મેશાં અન્યથા થઈ છે” કે શા માટે બાલકો આટલાં બધાં ખુબસુરત હોય
છે? કદાચ કુદરતમાં કોઈ પણ સ્ત્રી જા માટે ખુબસુરત છે તે સવાલનો આ એક પેટા-
સવાલ છે. છીપો, પુષ્પો, પક્ષિઓ અને જાણીએ છીએ કે તેમની ખુબસુરતી, તેમના પોતાના
હેતુઓ પુરા પાડે છે. પરંતુ શા માટે તે આપણને ખુબસુરત જણાવ્યાં નોંધએ? મોજો
અવાજ તેની પુછડીના રંગો જેટલો તેની સ્ત્રીને મધુર લાગે છે. કાગડાનું ગીત તેની પ્રિયને
પ્રિય લાગે તેનું સુંદર હોય છે. પણ તે મનુષ્યના કાનને એટલું બધું સુંદર લાગતું નથી. કદાચ
આપણે ફક્ત એટલું કહીએ કે નસીબદેવી દરતાવાળી નહીં હોવાથી તેણે કુનિયાને તદ્દન બે-
ડોળ બતાવી નથી. ખરેખર મને લાગતું નથી કે બાલકોને ખુબસુરત ચવાથી ઘણો લાભ
નથી. એ અંબવિત્ત છે કે આ શુભચી માણસો તેમના રક્ષણને માટે શુભાય છે. ગમે તે રીતે
તે સાધારણ છે. સ્ત્રીની ખુબસુરતી કરતાં તે થોડું ધ્યાન ખેંચે છે, કારણ કે તેમાં જાતિના
સંબંધ નથી. તો પણ તે વધારે સામાન્ય છે. ચિતારાઓએ એમ છતાં તે નિહાળ્યું છે, અને
મને લાગે છે કે તેમનાં બાલકો તેમની સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે ફોટોબંદ ઉતરે છે. ફ્લોરેન્સના
ચિતારાઓમાંના ઘણાઓએ બાળકોના સ્વરૂપને બાવતામય કર્યું છે, અને બંડિયામાંના ફ્રિ-
લીપીનોના ચિત્રોને ચિત્રકળા હઠાવી રાકે તેમ નથી. કન્યા ખાતા નહાના ફિરેસ્તાઓના બુંડ
સાથે સેન્ટ બર્નાડીની મુલાકાત લે છે, તેમના મ્હેરાઓ ખરેખર ફિરેસ્તાઓ જેવા છે. રેલા-
રાન્નીઆ એમ્પીની પણ ફ્લોરેન્સને લગતું છે.

પણ મને લાગે છે કે ઇંગ્રેજ સાહિત્યે બાલ્યાવસ્થાની વિગતમાળ છતી છે અને અ-
મેરિકાને તેની જન્મમુખિનું માન છે. તેનું નામ લોગફો છે, ગદ્યમાં અનુકરણીય આ વિ-

પયનો ઉત્તાદ હેન્સ એન્ડરસન જેણે ફક્ત બાળકોને વિશે નહીં પણ બાળકોને માટે લખ્યું છે તે છે. આપણા મગજમારીના જમાનામાં એવું સાહિત્ય પેદા થઈ શકે તેમ નથી. તે એક વર્ણની શૈલીને વિચારની સરળતા ગણે છે અને તેની દાંબિક કથાવિહીનતામાં લેખકની અંગત અગત્યતા આપણને મળી આવે છે.

બાળકોનું પણ લખાયલું સાહિત્ય છે, જે કે શું તે લખનારા બાલકો હતા? બાર વર્ષની ઉંમરે લખનાર બાળક કેવી જાતનું હતું?—

Helen, thy beauty is to me
Like those Nicœan barks of yore,
That gently o'er a perfumed sea,
The weary wave-worn wanderer bore
To his own native shore.
On desperate seas long want to roam
Thy hyacinth hair, thy classic face
Thy Naiad airs have brought me home.
So the glory that was Greece
And the grandeur that was Rome.
Lo, in you brilliant window niche
How statuo like I see thee stand,
The agate lamp within thy hand,
Ah Psycho! from the regions which
Are holy land!

(અપૂર્ણ.)

નરહરી કુરણારામ દેશાધી.

* હેલન તારું સૌંદર્ય, સુવાસિત દરીયા ઉપર તરતી અને મોઝામોથી ફંટાળેલો પ્રવાસી સ્વદેશ લઈ જતો તેવી નિમ્નીઆની પ્રાચીન છાલો જેવું મને લાગે છે. જીવ, ઉપર આવેલા દરીઆઓમાં તારા હીએસીન્ય જેવા કેસ અને પૌરાણિક નમુના રૂપ તારો સ્વદેશ. તારી નાપડ જેવી છદાએ મને ઓસની કિર્તી અને જોમની બન્ધતાનો ચિતાર આપ્યો છે. જીવો, પેલી પ્રકાશીત આરીના ગોખમાં હું તને કેવી મૂર્તિ જેવી ઉમેલી જોઉં છું! તારા હાથમાં હાકીના લેમ્પ-દીપકથી, પવિત્ર જ્ઞાપીઓમાંની સ્પષ્ટ દેવી જેવી તું જણાય છે.

ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ.

હિન્દુ સ્ત્રીઓની દશા અધમ છે એ મત હવે સર્વત્ર સ્વીકારાયો છે. અલગત કિશ્કિન મીઠાનરીઓ તેમનું ચિત્ર બતાવે છે તેનું અધમ ચિત્ર હિન્દુઓ પોતે સ્વીકારતા નથી. તો-પણ હિન્દુઓમાં પણ જે સુધારાવાળા ગણાતા નથી તેઓ પણ સ્ત્રીઓની દશા સુધારવી જોઈએ પૂર્વકાળની સ્ત્રીઓ વધારે ઉત્તર દશા બોમવતી વગેરે મતોનો સ્વીકાર કરે છે. યુરો-પની સ્ત્રીઓના જેવી અને જેટલી હવે સ્ત્રી સ્થિતિએ આપણી સ્ત્રીઓને મુકવી કે કેમ એ પ્રશ્ન ધણાને યુગવે છે. પરંતુ, ગદ્ય દિવાળીને પ્રસંગે રા. ઉત્તમશાસ્ત્ર કે. ત્રિવેદીએ મુંબાઈની “ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળના સમાસદોને નવા વર્ષમાં બે બોલ ” લખી સંભળાવ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે હિન્દુ સ્ત્રીઓને યુરોપની સ્ત્રીઓ જેવું અને જેટલુંજ સન્માન મળતું જોઈએ એવા મતનું પ્રતિપાદન હવે થવા લાગ્યું છે. કેટલાક વર્ષ ઉપર ૨૫૦ કાશીરામ દેવેએ સ્ત્રીપુરુષોના સમાન હક એ નામનું ચોપાનીયું પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ રા. ઉત્તમશાસ્ત્રે તો સ્ત્રી ને પુરુષ કરતાં કંઈ વિશેષ હક અને વધારે હવે આસને બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને તેના આધાર માટે સ્મૃતિગ્રન્થોની સહાયતા લે છે.

પિતૃભિર્ધાતૃભિશ્ચૈતાઃ પતિભિર્દેવૈસ્તથા ।
 પૂજ્યા મૂપયિતવ્યાશ્ર્ચ બહુકલ્યાણમીન્દુમિઃ ॥
 યત્ર નાર્યંસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।
 યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાકલ્યાઃક્રિયાઃ ॥
 શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ।
 ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્ધન્તે તદ્ધિ સર્વપા ॥
 જામયો યાનિ ગેહાનિ શપન્ત્યપ્રતિપૂજિતાઃ ।
 તાનિ કલ્યાહનાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તાઃ ॥
 તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યાઃ મૂપણાચ્છાદનાશનૈઃ ।
 ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં સત્કોરેપૂતસવેષુ ચ ॥

મનુ. ૩-૧૬-૧૯.

પિતા, માઈ, પતિ, દેવર, જેમને બહુ કલ્યાણની ઈચ્છા હોય તેમણે સ્ત્રીઓ પૂજ્ય છે, ભૂપણાદિકથી સજ્જારતા યોગ્ય છે. બધાં પિતા વગેરે સંબંધીઓથી સ્ત્રીઓ પૂજા પામે છે, ત્યાં દેવતા રમણ કરે છે; અને બધાં તેમનું પૂજન નથી થતું ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફલ થાય છે. જે કુલમાં સ્ત્રી, પત્ની, દુહિતા, સુપા વગેરે સંબંધવાળી સ્ત્રીઓ દુઃખી હોય છે, તે કુલ શીઘ્ર વિનાશને પામે છે; અને જે કુલમાં તેમને દુઃખ નથી હોતું તે કુલમાં હમેશાં

ધનધાન્યસમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે. જે કુલની સ્ત્રીઓ પૂજા ન પામવાથી 'આમતું અનિષ્ટ યમે' એવો શાપ આપે છે તે કુલ કામણુકુંભણુ ચયું હોય તેની પેઠે વિનાશ પામે છે; 'માટે, સમૃદ્ધિ મેળવવાની કામનાવાળાઓએ સ્ત્રીઓનું સદાસર્વદા ભૂષણુ અને અન્નવસ્ત્રાદિકથી પૂજન કરવું; અને ખાસ કરીને સત્કાર અને ઉત્સવોના પ્રસંગોમાં. (મતુ: ૩; ૫૫ થી ૫૯.)

ઉપર પ્રમાણે નારીને સંતુષ્ટ રાખવાની આજ્ઞા કરનારનાં જ ખીર્જ વચન ન મંજરેલી સ્વતન્ત્રતામ્-આતું છે. આમ આ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ આજ્ઞાઓનું રા. ઉત્તમલાલ સમર્થન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે:-

સ્ત્રીઓને જીવનયાત્રાની ચિંતામાંથી એટલે સુધી મુક્ત કરી છે કે પિતા અને પુત્રને અભાવે પતિના સપિણ્ડવર્ગે અને તે ન હોય તો પિતૃપણે તેમનું ભરણુપોષણ કરવું. અને આવી રીતે ભરણુપોષણ કરનાર દોષ ન મળી આવે તો રામએ સ્ત્રીઓનું ભરણુપોષણ કરવું. આપણે સુધી સ્ત્રીવર્ગના નિર્વાહનો બોજો સગાં સંબંધીઓ અને જનસમાજ ઉપર મૂકવાની સાથે સ્ત્રીએ સ્વતન્ત્રતાનો આશ્રય ન લેવો એવું વચન છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેમ છતાં પણ અસ્વાતન્ત્ર્ય સ્મૃતિનો દુરુપયોગ ન થાય તે માટે, અથવા તે દુરુપયોગના પ્રતિકારરૂપે, સ્ત્રીધનની યોજના કરવામાં આવી છે, અને સ્ત્રીધન ઉપર સ્ત્રીઓને સ્વતન્ત્ર અધિકાર આપીને આ અસ્વાતન્ત્ર્યની વિષમતાનો કંઈક પ્રતિકાર પણ કર્યો છે.

આ પ્રયત્નમાં એક કુશલ પદ્ધતિવાદીનું ચાતુર્ય જણાય છે. પરન્તુ એ ચાતુર્યના પરિણામમાં રા. ઉત્તમલાલનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ મને જણાતું નથી. જે અન્યકાર સ્ત્રીને પૂજ્ય સ્થાને બેસાડે તે જ અન્ય સ્ત્રીને સ્વતન્ત્રતાનો અધિકાર જ આપે નહિ એ સંભવતું નથી. પૂજ્યસ્થાનના અધિકારી તે સ્વતન્ત્રતાના અધિકારી નહિ એ આશ્ચર્ય જેવું જ લાગે છે. આ બન્ને વચનોમાંથી એકાદ કદાચ સ્લેષક હોય. બે સ્લેષક ના હોય અને બન્ને એક જ અન્યકારનાં હોય તો બે અનુમાન નીકળી સકે છે. એક અનુમાન જરા અનુદાર સ્ત્રી પુરુષ બન્ને માટે, અને સ્મૃતિકાર માટે પણ અનુદાર છે. જે શ્લોકોમાં સ્ત્રીને પૂજ્ય ગણવાની. તેને પ્રસન્ન રાખવાની, તેને વસ્ત્રાલંકારથી સંતુષ્ટ કરવાની આજ્ઞા છે-તે કોના ઉદ્દેશ્ય હશે? સ્ત્રીને વાસ્તવિક પૂજનીય ગણનારના કે સ્ત્રીના દુર્ગુણોથી કાયર થયેલાના? દુરાચારી પુત્રીના દોરથી દળાયેલા પિતા-ભયંકર ભગિનીની ભીષ્મ પ્રેરૂતિથી ભય પામેલા ભાઈના, કંઈક પત્નીના જીવનથી કંટાળેલા પતિના, જનવ્યસ્થમાન ભોળાઈથી ભય પામેલા દીવરના, કે જીવનભાર સાસુથી કાયર થયેલા જમાઈના ત્રાસ દર્શક વચનો નહિ હોય? સ્ત્રીને ગમે તે રીતે પ્રસન્ન રાખો, નહિ તો કાંઈ પણ સફળ થશે નહિ. આ વચનમાં સ્ત્રીની ઉચ્ચતા જણાય છે? ત્યાં સ્ત્રી અપ્રસન્ન ત્યાં સર્વ ક્રિયા વિફળ થશે એ વચનથી શું સિદ્ધ થાય છે? સ્ત્રીના દુર્ગુણોથી કાયર થયેલા પુરુષો જેમ 'ઉચ્ચાર કરે તેવા ઉચ્ચાર આ શ્લોકમાં નથી જણાતા? આ કદપના અનુદાર છે ખરી પરન્તુ અસંભવનીય નથી. વિશેષ કરીને જે અન્યકાર સ્ત્રીને સ્વતન્ત્રતાની અધિકારણી ગણતા નથી પરન્તુ માત્ર વસ્ત્રાભૂષણથી સંતુષ્ટ 'રાખ'.

વાનું કહે છે તે મન્યકારનાં આ વચનો માત્ર કાયર થયેલા પુરોના ઉદ્ધાર જેવાંજ લાગે છે. બીજું અનુમાન-ઉદાર અનુમાન-એ, થાય છે કે આ ઉદ્ધાર સ્ત્રીથી કાયર થયેલાના નહિ પરંતુ સ્ત્રીની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરેલા અનુભવી પુરુષના-એટલે સ્ત્રી વસ્ત્રાભૂષણથી પ્રસન્ન થાય છે એ સર્વ દેશમાં સર્વકાલમાં જાણીતી વાત છે-તે પ્રકૃતિના અનુભવી પુરુષે આજ્ઞા કરી કે સ્ત્રીને વસ્ત્રાલંકારથી ભયભિત અને સંતુષ્ટ રાખવી પરંતુ તે ઉપરાંત તેને કંઈ અધિકાર નહિ, સ્વતંત્રતા નહિ. આમ જો અનુમાન થાય છે, ગમે તેમ ગણો તો પણ રા. ઉત્તમધાત્ર કહે છે તેમ સ્વતંત્રતાનો અધિકાર સ્ત્રીને ન આપવામાં તેની હિમ્મત રિયતિ કાયમ રાખવાનો સ્મૃતિકારનો હેતુ છે-એ મનાતું નથી. પૂજનીયતા અને હિમ્મત સ્થાનને યોગ્ય વ્યક્તિ કે જાતિ સ્વતંત્રતાને અધોગ્ય હોય એ કેવળ અસંગત લાગે છે. વળી, ઉચ્ચાસને સ્ત્રીને આ શ્લોકથી બેસાડી છે એમ પણ જણાતું નથી, કારણ કે પૂજનીયતાની ભાવના પણ કેવી છે? પૂજનીય એટલે વસ્ત્રાભૂષણથી સંતોષ આપવો એમાં પૂજકનું કર્તવ્ય સમાજેકું છે! આ ભાવના હંમેશાં નથી. તે ઉપરથી જણાય છે કે સ્વતંત્રતાનો અધિકાર ન આપનારા શ્લોક કોંઈક નહિ હોય.

“King can do no wrong” એ ઉગ્રેષ્ઠ પૌત્રીટીક સૂત્ર સાથે “મ મજેત્તો સ્વતન્ત્રતામ” એ વચનની તુલના રા. ઉત્તમધાત્ર કરે છે; પરંતુ ઉગ્રેષ્ઠ વચનમાં રાજની સ્વતંત્રતા સમાયથી છે અને સંસ્કૃત વચન તો સ્પષ્ટ રીતે સ્વતંત્રતાનું બાધક છે. સ્ત્રીની જવાબદારી ઓછી કરવા માટે આગ આગ્રહતરી રીતે શા માટે આજ્ઞા કરે? જે સ્મૃતિકાર સ્ત્રીને પ્રસન્ન રાખવા માટે સ્પષ્ટ વિશિષ્ટ માર્ગ-આજ્ઞાપણાહિતના જતાવે છે તે સ્મૃતિકાર સ્ત્રીની જવાબદારી ઓછી કરવા માટે સ્પષ્ટ વચન ન કહેતાં આગ્રહતરી રીતે કહે એ સંબંધિત છે.

સ્ત્રીપુરુષનાં સમાન હકના દિગ્માયતી અથવા સ્ત્રીને દેખીને પદે સ્થાપનાર શાસ્ત્રનો આધાર જોજવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. સામાન્ય દૃષ્ટિથી ન્યાયનિયમ પ્રમાણેજ બનેલા સમાન હક સ્થાપિત મઘ શકે છે. દરેક સુધારા માટે શાસ્ત્રનો આધાર માગવાનો કાળ હવે ગયો છે અને હવે સુધારાવાળા કે વગર સુધારાવાળા ન્યાયદૃષ્ટિથી ધણા ખરા સુધારાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. અને તેમાં સ્ત્રીકેળવણી, સ્ત્રીની પદ્ધતિ સુધારવી તેને તેના યોગ્ય હકો આપવા વગેરે વાતોનો સર્વ કોષ્ટ સ્વીકાર કરે છે, તો પછી શાસ્ત્રાધાર નહિ હોય તો પણ સ્ત્રીવર્ગની ઉન્નતિનો માર્ગ હવે સરળ રીતે ચાલશે. કેમકે હવે સ્ત્રીયો પણ પોતાના હકની માગણી કરવાની કોશિસ કરે છે. અક્ષયત સ્ત્રી-પુરુષના સમાન હક સ્વીકારનારા પણ તેમની જૂહી જૂહી કર્તવ્ય દિશાની અવગણના કરી શકતા નથી. કેમકે, મંથિરની રચના જ એવી છે કે કેટલાંક કાર્ય સ્ત્રીથી થાય તે પુરુષ ન કરી શકે અને પુરુષથી થાય તે સ્ત્રી ન કરી શકે. બાળકોને ઉછેરવાનું, માંદાની માવજતનું વગેરે કેટલાંક કાર્ય પુરુષોથી બની શકે નહિ. જે ધૈર્ય અને સહનશીલતા બાળકો ઉછેરવામાં અને માંદાની સારવાર માટે જરૂરનાં છે, તે ધૈર્ય કે સહનશીલતા પુરુષપ્રકૃતિમાં નથી. ગમે તેવી મહાવિપતિ ધણા ધૈર્યથી મહન કરનાર પુરુષ એક રહતા બાળકને છાનું રાખનાં ધીરજ બોધ

બોલવાની જરૂર નથી. માતૃપિતા કે ગમે તે ગૃહપતિની કેળવણીથી નીતિના અંકુરને અસર થાય છે. અને તે પછી શાળામાં અપાતી કેળવણી તેવી જ વ્યવહારની અર્થાત્ સંગતિની જે અસર, તે પણ આ અંકુરને પ્રદુષિત કરી ફલ-ફૂલ વગેરે પ્રકટ કરે છે. આવે પ્રસંગે પ્રથમ માત્ર એવો ઉદ્ભવે કે નીતિની કેળવણી અલગ આપવી, કે સાંસારિક કેળવણીમાં આ-કટ્ટરી રીતે નીતિનાં ધોરણોનું માપ લેવાય છે અને પ્રતિષાદન થાય છે તેટલાથી સંતોષ માનવો. સારા એટલે સુશીલ અને સુગત એવા શિક્ષકોના હાથમાં વ્યવસ્થા જે શાળા-ઓની રહે છે તેવી શાળાઓનું વાતાવરણ જ નીતિનાં ધોરણોથી, ભરપૂર હોય છે. તેવી શાળાઓમાં સર્વે શિક્ષણનો દોર સામાન્ય રીતે નીતિ તરફ રહે છે.

નીતિનાં બીજા છે કે કેમ એનો નિર્ણય પૂર્વે જન્મ-મુનર્જન્મ માનનારાઓને કરવો કદાચ ન લાગે તો અસ્વાભાવિક નથી. પણ ગમે તે વિચારશીલ માણસ એમ તો કબૂલ કરશે કે જન્મે સ્વાસ્થી કેળવણી પ્રત્યેક શિશુ પરત્વે આરંભાય છે તો તે કેળવણીના મૂળ પ્રકાર થઈ શકે: નીતિ તરફની; અનીતિ તરફની; અને તટસ્થ અર્થાત્ બંનેને નિરપેક્ષ અગર નીતિમય અને નીતિમય—નહિ તેનું. હવે (૧) આસપાસના સંયોગો; (૨) ગૃહ-દશા; (૩) કુટુંબજાળ; (૪) સાતિસમુદાય વગેરે અનેક ઉપાધિઓની અસર બાળકના મન તથા હૃદય ઉપર કુદરતી રીતે થયા કરે છે. અને એ અસરની અનુસાર નીતિ કે અનીતિ ધર્માદિ તરફનો માર્ગ લેવાને માટે તત્પરતા બાળકના હૃદય મહિ ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે અનિયમિત નીતિ-શિક્ષણ અપાયા જાય છે એમ માનવું પડે છે. છતાં એટલી વાત તો નિર્વિવાદ કે એ શિક્ષણ ખસ નથી; વળી અનિયમિત છે. જ્યાં લાંબી વેરણછેરણ થયેલ ધણધોરણ વિનાનો બોધ કાંઈ બોધ નથી. ધોરણ વિનાનું ભણતર કોઈએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો તેનામાં કેટલે દરજ્જે જ્ઞાન સંપાદન કરાયું હોય છે તે સદજ જણાશે; અને સરેરાશ ધોરણસર ભણતર ભણેલ સાથે તેનાથી સરસાઈ તો નહિ જ થાય.

નીતિનાં તત્ત્વો પ્રત્યેકમાં કેવા પ્રકારનાં છે તે જ્યાં સુધી ન જણાયું હોય ત્યાં સુધી તે તત્ત્વો ગ્રહણ ન કરવામાં રહાપણ સમાયું છે. “નીતિનુંબી” સંસારસાગર તરવામાં ઘણી સદાયકારક છે, તો પછી જ્યાં લાંબી નીતિનું ગ્રહણ કરાય, તેવા શિક્ષણોને સંસ્કાર સારા પાડવા એ દરજ્જા તરીકે શાળાઓના અધિકારીઓએ ગણી લેવું જોઈએ, અને બાળકોને ગૃહશિક્ષણમાં નીતિ શિખવાય તે ઉપરાંત શાળાઓમાં શિખવવાની - પૂર્ણ સગવડતા કરી આપવી જોઈએ, એ માન્યતા બાધકારક નહિ ગણાય. વળી શાળાઓમાં પણ નીતિનો બોધ માત્ર આકટ્ટરી રીતે થાય તેટલાથી સંતોષ ન પામવું, એમાં યોગ્યતા સમામેલી છે. કારણ કે એ પણ ધણધોરણ વિનાનું કેવળ નહિ, તોપણ વેરણછેરણ થયેલ શિક્ષણમાં તો તેનો સમાસ થઈ શકે ખરો.

દતિદાસમાં સાલવારી કે સળઓનાં રાજ્ય ઉપરની તારીખ. અગર લડાઈઓનાં

વર્ષો, અથવા અનેક અન્ય બનાવોની ગણતરી-વગેરેથી જે ગણિત, 'ઇતિહાસના' શિક્ષણ સાથે શિખાય છે એમ કહેતાં આશ્ચર્યઃસરતા છે, તો એ વાત કદાપિ ખરી મનાય કે ઇતિહાસના બહુતર સાથે નીતિ પણ શિખવી શકાય. પરંતુ બંને એકજ સાથે રચ્યું નથી એમ લાગે છે. ગણિતના વિષયમાં વળી જે સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી નામો આંકડા કે એકગણોને માટે શિખવાય તેથી તે તે જે ભાષાના જ્ઞાનની સંપત્તિ-પ્રાપ્તિનો સંતોષ વળી શકતો હોય, તો નીતિનું શિક્ષણ પણ અડગ કરવાની આવશ્યકતા ટળી એમ માની લેવાય. પ્રત્યેક ભાષા શિખતી વખતે જેમ તે 'તે ભાષામાં વાતચીત શુદ્ધાસે કરતાં આવશ્યકથી જ માત્ર તે તે ભાષા ઉપર કાંઈ આવે છે, કે તે તે ભાષા ઉપર પ્રીતિ ચેટે છે એમ માની લેવાય; અર્થાત્ ભાષાજ્ઞાનને માટે કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે તેના સાહિત્યમાં છેક રમ્યા પડ્યા રહી, તે સાહિત્યને જીભને ટેરવે કે કંઠમની અણી ઉપર સહેલાઈથી એટલું ફેરવી ફેરવી શકાય કે તેમાંના શબ્દો, વાક્યો વગેરે રમતમાં ઉપયોગી કરી શકાય; અને ત્યારે જ તે ભાષાનું ખડું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું કહી શકાય. હવે પ્રક્રિયાને પ્રયોગ એમ પ્રત્યેક વિષયના વિભાગો યર્ષ શકે છે; તે જ પ્રમાણે ભાષા પરત્વે; અને તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં એટલે કે જડ-પદાર્થ-શાસ્ત્રમાં માની લેવું. કારણ કે રસાયનશાસ્ત્રનું દર્શન સહેલું લઈ જોતાં લાગશે કે જે પ્રક્રિયા સાથે પ્રયોગો પણ લાખ્યા રહ્યા હોય તો તે વિષયનું જ્ઞાન વ્યવહારને તદ્દન ઉપયોગી યર્ષ પડવાનો સંભવ રહે છે; પરંતુ પ્રયોગ વિનાની કેવળ પ્રક્રિયા છેક નિરર્થક ગણવી જોઈએ.

નીતિ સંબંધે તો તપાસી જોતાં સદગ્ગ બાન થાય છે કે મણુ વસ્તુઓની નીતિ—જ્ઞાનમાં અપેક્ષા તથા આવશ્યકતા રહેલ છે. માત્ર (૧) પ્રક્રિયા તો કોઈ જ ઉપયોગી નહિ; પણ તેની સાથે (૨) પ્રયોગ અર્થાત્ અન્યનાં નીતિમય દર્શનો અવસ્ય જોઈએ; (૩) અને તેની સાથે વળી એટલું સુદૃઢ ચિત્તમાં ચોંટવા પડી પોતે પણ તેવી જ રીતે જે જે નીતિનાં તત્ત્વો ગ્રહણ કર્યા હોય તે તે પ્રયોગમાં પોતાના વ્યવહાર સમયે ઉતારી અજમાયા કરવી જોઈએ કે પોતાના કાળ-રથગને દેટલે અંશે તે અનુકૂળ છે. કારણ કે નીતિનાં ખરું તત્ત્વોમાં કોઈ પણ યુગમાં ફેરફાર યર્ષ શકતો નથી. નીતિ એકસરખી અખંડિત છે. નીતિ ખડું જોતાં મનુષ્યકર્તવ્ય છે જ નહિ. તે તો માત્ર પ્રકૃતિ-કુદરતનો નિયમ છે. પ્રકૃતિનાં વર્તનો ઉપરથી વ્યાપ્તિ—નિયમો—ઘડી કાઢી, પોતાના વર્તનોમાં વ્યવહાર સમયે ઉતારવાના જે જે ધોરી રસ્તા તે આલચકાઉ નીતિ શબ્દની સમજીતિ તરીકે લઈ શકાય; અગર જો કે વ્યાખ્યા જતા વધારે કાળજીથી મૂકી શકાય, પરંતુ તે તે સંબંધે આ રથગમાં અધિક ચચાનો અવકાશ નથી.

તો હવે એટલું સિદ્ધવત્ માની શકાય કે નીતિનો વિષય શૂદ્ધમાં ઉપયોગી છે, અર્થાત્ શૂદ્ધતા વર્તન માટે તથા બાળકોના શિક્ષણ માટે ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ શાળા-ઓમાં પણ પ્રત્યક્ષ એ શિક્ષા સંપાદન થવી જોઈએ, અને લાં પણ વર્તનમાં ઉતારાવવી જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ વ્યારે માણસ વ્યવહારમાં પડે ત્યારે પણ પોતાનાં બાલકોને શિક્ષણ આપી, પોતાના વર્તનમાં ઉતારવાની ક્રિયા સજાગ કરના જતી જોઈએ.

થયો નહોતો ! પછી હેમના કોઈ ચૂદ અન્યો હવે કોઈ ખોટી કાઢે અને ત્હેમાં
' શું ફિક્કર ' બેવા પ્રયોગો નીકળે તો જુદી વાત !

(૨) ' શું ' શબ્દની ઉત્ક્રાન્તિ કીદશમાંથી થયેલી બતાવીએ તે માટે ઉદાહરણો
પ્રાકૃત તથા પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ઉતારુંછું:—

(ક)

(૧) સં. ૧૪૫૦ માં રચાયલા મુખ્યાવબોધ ઐકિકમાં નીચે પ્રમાણે જોડે:—

(a) કિસિડં । કીદશમ્ । (હ. હ. ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલી આદત્તિ, ૫.
૧૧, કોદમ ૨).

(b) તત્ કિસિડં । તતઃ કિમ્ । તતઃ કીદશં વા । (હ. હ. ધ્રુવે
પ્રસિદ્ધ કરેલી આદત્તિ, ૫. ૧૭, કોદમ. ૧).

(c) કિસું તરદ્ધ (૫. ૩ કોદમ ૧) = કશું (શું) તરેદ્ધ. તે જ સ્થળે કિસિદં
એમ તૃતીયાન્ત 'કસે'-'સે'ના અર્થમાં પણ પ્રયોગ છે. :

અહિં તત્ કિસિડંનો એક અર્થ ' તો શું ' એમ બતાવ્યો છે તે ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિક્રમ સંવત્ ૧૫ માં સંક્રામાં ' શું 'ના અર્થમાં કિસિડં,
કિસું ('કશું', 'કિશું'નું પૂર્વરૂપ) એ શબ્દ પ્રચારમાં હતા. ' શું 'ની વ્યુત્પત્તિ
કીદશ ઉપરથી કાઢવામાં આ બહુજ સ્વભાવ પ્રમાણ છે.*

(ઉપરમાંના (a) વાળો ભાગ દ્રાક્ષ્યુન સં. ૧૯૬૬ના ' વસન્ત 'માં

* ' કશું ' શબ્દ ' કાંઈ ' (કિમપિ)ના અર્થમાં હાલ વપરાય છે: મૂળ કીદશ ઉપર-
થી આવ્યા હતાં મૂળનો અર્થ આ પ્રસંગે તો નવો ' કાંઈ ' એમ અર્થ થાય છે. આ
વાત ' શું 'ના અર્થમાં ' કશું 'ના પ્રયોગને એક રીતે આડકતરી મદદ આપશે. કીદશનું
કિસિડં થતાં એક દિશામાં ' શું ' (કિમ્)ના અર્થમાં પ્રચાર થયો, અને બીજી દિશામાં
' કાંઈ ' (કિમપિ)ના અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કવચિત્ યદ્.

ખરું જોતાં ' કાંઈ 'ના અર્થમાં ' કશું ' વપરાય છે ત્હારે ' કશું પણ ' એ વચનમાં ' પણ '-
નો રૂઢિબળે ત્યાગ થાય છે અને ત્હેનું જ અવશિષ્ટ સ્વરૂપ ' કશું ' એમ રહે છે. અર્થાત્
કિમ્ + અપિ = કશું + પણ, એ સ્થિતિમાં કાવિ નો પ્રતિરૂપ ' પણ ' હોઈ કિમનો પ્રતિરૂપ
શબ્દ ' કશું ' છે; અને તે ' કશું ' તે ' શું 'ના અર્થનો હોવો સમજવે છે. આમ પણ ' કશું 'ના
અર્થ પકડી સફાવે છે.

મહે બતાવેલો હતો; તે વખત (b) વાળો તડ ફિસિંગે । તતઃ કિમ્ ।
એ મહત્વનો ભાગ તેમ જ (c) વાળો ભાગ નજર ચૂકવી દીધો નહોતો ।)

(૨) વિક્રમ સંવત્ ૧૫૦૮ માં રચાયેલા ‘ વસન્તવિલાસ ’ માંથી નીચેના એ પ્રયોગો જોડો:—

(a) માન રત્નુ કિશા કારણ તારુણ દોહ વિચ્યારિ ।

(શ્લો. ૨૪)

અર્થ:—માન કશા (શા) કારણ રચેછો ? તારુણના દિવસ વિચારીને.

(b) સકલ કલા તું નિશાકર શા કરં સદ્ગરિ સંતાપ ।

(શ્લો. ૪૨)

અર્થ:—સકલ કલા (વાળા) નિશાકર (ચન્દ્ર) ! તું શા કરં (=શા માટે)
સદિયરને સંતાપેછે ?

આદિ પ્રથમના ઉદાહરણમાં ‘ કિયું ’ શબ્દ (કાદઈ ઉપરથી આવેલો) ‘ કેયું ’ એ અર્થમાં નહિ પણ ‘ યું ’ના અર્થમાં જ છે. કિસિંગે=કિમ્ (યું) એ અર્થ ‘ મુખાવબોધ આક્રિતક’ના કાળમાં, અર્થાત્ ‘ વસન્તવિલાસ ’ની ૫૮ વર્ષ પૂર્વે જ પ્રચારમાં આવી ચૂકેલો જ હતો.

બીજા ઉદાહરણમાં ‘ શા ’ એમ કિયું માંથી કિ* ખરી જઈને ચયેલું ૩૫ જ

* સ્વ. શાસ્ત્રી મંગલાલ કાળીદાસની ‘ ઉત્સર્ગમાળા ’માં સિંગે એમ ૩૫ નજરે પડેછે:—

સંસ્કૃત— નમ્રાનાં ગામે ધાવી કિં ધવનિ

પ્રાકૃત— નમ્રાણ ગામે ધાવી સિંગે ધોવહ

પૃ. ૧૨૦
(ક્રિ. સં. ૧૮૭૦ની
આવૃત્તિ)

ગુજરાતી—નામાના ગામે ધોળી સું ધુવે.

પરંતુ મંગલાલ શાસ્ત્રીને અનેકવાર કેવળ સ્વકલ્પિત રૂપો રચવાની ટેવ હતી, તેથી આ સિંગે ૩૫ ક્રિયા પ્રાચીન અન્યમાંથી પ્રાપ્ત કર્યું છે તે કહેવું કઠણ છે. પરંતુ ‘ સું ’ની વેચાવળી ઉપર બેઠું ગયા તે બેઠાં સંભવ લાગેછે કે સિંગે ૩૫ પણ કોઈ અન્યમાં જડશે. સહ. (= સાથે). ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘ સું ’ ચયું છે તે (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૯૧૯ પ્રમાણે) અપભ્રંશમાંના સહું માં ચર્ધને આવ્યુંછે; તદ્દને માટે પણ હેમચં ‘ ગુજરાતી ભાષાનો

નજરે પડે છે. આમ સં.—૧૫૦૮ માં કિશું અને શું બંને રૂપો સાથે સાથે (' શું ' ના જ અર્થવાળાં) વપરાતાં જોઈએ છિયે. પરંતુ કિના કારણ વાળા પ્રથમના ઉદાહરણમાં કિ હન્દમાં વધારે પડતો છતાં વળગાડી રાખેલો છે, તેથી તર્ક ચાલે છે એ સત્યમાં હજી કિ ને ખરાવી પાડવાનો બહુ પ્રયત્ન નહિ હોય; તેથી કિશું એ વધારે વ્યાપકરૂપે પ્રચારમાં હશે, અને શું એ નવીન પ્રચાર થોડો થોડો થયો હશે એમ અનુમાન થઈ સકે.

સં. ૧૪૫૦ માંના કિસિહં તે સં. ૧૫૦૮ માં કિશું બને છે;—૫૮ વર્ષમાં આટલો ફેરફાર ચાલે છે એ ધ્યાન ખેંચનારી વાત છે,

કિના કારણ (' વસન્ત વિલાસ ' નું) તે હાલના હિન્દી કિસ કારણ જોડે સરખાવવા લાયક છે. હિન્દીમાં વિભક્તિભંગ (inflection) ને પ્રસંગે કયા, કૌન એ શબ્દોને (કિ એમ વિશર થયા પછી) ન આમળ આવે છે (કિમને, કિસકો, કિસાદિ) તે મૂળ કૌતુક માંનો અવગોષ છે: એ પણ મુદ્દા વાત છે.

(૩) સં.—૧૫૧૨ માં રચાયેલા ' કાન્હરૂટે પ્રખ્યાત ' માં (' શું ' ના અર્થમાં કિશું) ૩૫ નજરે પડે છે:—

પૂછડ વાત પાતસાહ ફમી

મૂજરાતિ તે કહીડ કિસી ।

હતિલાસ' નામના ગીતાના નિબંધમાં (ઈ. સ. ૧૮૬૬ ની આશિ પૃ. ૫૮ મે) સિંહ એમ ' મૂજરાતી ' ૩૫ મુક્યું છે, ને ' મુખ્યાવગોષ આકિન્દ્ર ' માંથી જ ઉતારેલું છે.

† ચૈત્રુ લોક સિંહ વાત કરઈ ।

સંસ્કૃત—ચૈત્રો લોકેન સહ વાનાં કરોતિ.

અર્થાત્ સં. ૧૪૫૦ ની મૂજરાતી ભાષામાં સહ ના અર્થમાં સિંહ ૩૫ હતું. આ માત્ર સામ્યને માટે જ ઉતારુંદું. ' શું ' = કિમ તે તો જુદા જ પેઢીનામામાંથી આવે છે.

૨૫. મુજલાલ શાસ્ત્રીએ પણ, ૨૫. હ. હ. ધ્રુવના જેવો જ ભ્રમ પામીને ' મુખ્યાવગોષ ' ને પ્રસ્તુત રૂપે મૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ કહ્યું છે. વસ્તુરિતિએ તો એ સંસ્કૃત વ્યાકરણ મૂજરાતીમાં સમજાવવાની માર્ગોપદેશિકા છે, તે મ્હે ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં ' મૂજરાત શાળા પત્ર ' માં (ઓગસ્ટ. મેપ્ટેમ્બર અને નોવેમ્બરના અંકોમાં) એ ગ્રંથના અવલોકનમાં બતાવ્યું છે.

† હ. હ. ધ્રુવે પ્રગટ કરેલા પુસ્તકમાં (પૃ. ૩ કોલમ ૧) ચૈત્રુ છે. મુજલાલ શાસ્ત્રીએ ચૈત્રુ આપ્યું છે.

કિસ્મું સંમાયત અણહલપૂર કિસ્મું દીવગઢ મંગલહર ।

આ ઉપરથી જણાય છે કે જમ પ્રિમાનન્દના સમયમાં, અર્થાત્ ૧૮ મા શતકનામુખ્ય ભાગમાં, ‘કશું’ શબ્દ ‘કેશું’ તેમ જ ‘શું’ એ બંને અર્થમાં પ્રચારમાં હતો તેમ, ૧૬ મા શતકના આરંભમાં પણ કિશું—કિસ્મું એ શબ્દ પણ એ બંને અર્થમાં વપરાતો હતો.

- (૪) સં. ૧૬૮૫ માં કૃષ્ણદાસ દ્વારા ‘મોટા સુદમો’ નામના પુસ્તકમાં ‘શું’ શબ્દ જણે, પણ ‘શું’ એ ઉપમાં:—

દત્ત હોયિ તુ વિઠા પામાયે તેહનુ ઝ્યો મહિમાય

(‘ નવત્રઅન્યાવલી ’, ભાગ-૨, પૃ. ૪૪.)

અર્થિ આ ‘શ્યો’ માંનો મકાર કિસિર, કિરયો માંનો અવશેષ છે.

- (૫) વિક્રમ સંવતના ૧૭ મા-૧૮ મા શતકમાં પ્રિમાનન્દ, વલ્લભ, શામળના ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે ‘કશું’ તથા ‘શું’ ના પ્રયોગો જણે:—

- (૧) બાળ બીહામણુ આપી વશ્યો
કદરગને વિન્નિગ તે કશો

(પ્રિમાનન્દ—નળાખ્યાન—કડવું ૩૫ મું,)
જૂહકાબ્યદોહન ગ્રંથ ૧, પૃ. ૧૬૯.)

- (૨) નાર હુદિ જેને ગન વસી,
લાલ ભરગદા તેને કશી.

- (૩) અકરમીને ઉલમ કરી.

(શામળ—નંદબનીલી,
જૂહકાબ્યદોહન, ગ્રં. ૧, પૃ. ૩૪૬.)

- (૪) એદનો તે હન્દ કરી ? મંદ સો ઉભલ છે

- (૫) એમાં કવિત્વ કર્યું છે ? અલ્લ તેના પ્રાણ છે.

(૬) અરસિક જાણે કશું, રત્ન પાડ્યું રેંક હાથે

(વક્ત્રભન્ન—કુન્તીપ્રસન્નાપ્પ્યાન—આરમ્ભમાં.
કવિત ૯, ૧૮, તથા ૮)

અહિ 'કશું' શબ્દનો અર્થ 'કેવું' અને 'શું' એમ બંને સંભવે એ રીતે અપવચ્ચ રહેતો અર્થ છે. આ પગથિયું સૂચવે છે કે 'કેવું'—માંથી 'શું' એ અર્થમાં સંક્રમણ શી રીતે થયું.

(૬) ત્યાર પહેરે શું થયું મુને સંભળાવોને એહ.

(ત્રિમાનન્દ—ઓખાહરણ કડવું ૬ હું. બૃહત્કાવ્યદોહન
અં. ૧, ૫. ૪૦.)

(૭) તમે ધરી બેઠા શું ધ્યાન.

(ત્રિમાનન્દ—ઓખાહરણ કડવું ૬ હું. બૃહત્કાવ્યદોહન,
અં. ૧, ૫. ૪૧.)

(૮) કેહે બડ ત્રિમાનન્દ પછે શું દુખ પામી સુંદરીર.

(ત્રિમાનન્દ—નળાપ્પ્યાન—કડવા ૩૮ માનું વલણ
બૃહત્કાવ્યદોહન, અં. ૧, ૫. ૧૭૨.)

(૯) શું કહું દેહ ધરી રે.

(ત્રિમાનન્દ—નળાપ્પ્યાન કડવા ૬૩ માનું
વલણ બૃહત્કાવ્યદોહન, અં. ૧, ૫. ૨૫૧)

(૧૦) અમો અબળા તણું શું બગ ?

(ત્રિમાનન્દ—નળાપ્પ્યાન—કડવું ૪૫ અં.
બૃહત્કાવ્યદોહન અં. ૧, ૫. ૧૮૧.)

(૧૧) બૃહદ્ધ કહે સુવિદિરને વૈદ્ય દેશમાં શું થયું રે.

(ત્રિમાનન્દ—નળાપ્પ્યાન—કડવા ૪૫ તું વલણ
બૃહત્કાવ્યદોહન, અં. ૧, ૫. ૧૮૧.)

(૧૨) શું યોગાનું હમણું કામ ?

(શામળ—નૈર્ઘર્તીરી બૃહત્કાવ્યદોહન
અં. ૧, ૫. ૩૪૫.)

(૧૩) ગુણકાને મન શેની લાગે ?
આજસુને મન શેનું કાજ ?

(શામળ-નંદનગ્રામીણી બૃહત્કાવ્યદોહન,
અ. ૧, પં. ૩૪૬-૭).

ધત્વાદિ, ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી તર્ક થઈ સકશે કે પ્રેમાનન્દ, શામળ અને લક્ષ્મણના સમયમાં અર્થાત્ વિક્રમ સંવત્તના ૧૭ મા ૧૮ મા શતકોમાં ‘કચું’ શબ્દનો પ્રચાર થયો હતો-પણ તદ્દન નાબૂદ નહોતો થયો, અને ‘ક’ ખેરવી નાંખેલું ‘ચું’ એ રૂપ બહુ વ્યાપકરૂપે પ્રચારમાં આવ્યું હતું. આમ ત્યારે ‘ચું’ નો ક્રમે ક્રમે વિકાસ કોહસ-કહસ-કાસિટ-કિસું-કિચું કચું-ચું એ રીતે થયેલો પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઉપરના ઇતિહાસદર્શનમાં કિચું અથવા ‘કચું’ અને ‘ચું’ એ એક જ સમયમાં, એક જ ગ્રંથમાં, પ્રચરિત જણાય છે હેમાં અસંભવ માનવાતું, અથવા એ બે શબ્દો જુદા મુજબથી આવ્યાની કલ્પના કરવાતું, કારણ નથી. આ પ્રકારની શબ્દોની સ્થિતિ ભાષાવિકાસમાં, ભાષાના ઇતિહાસમાં, સર્વ કાળે નગર પડે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં વૈકલ્પિક રૂપોમાં આ પ્રકારના દાખલા જડશે. અન્ય ભાષાઓમાં પણ આ પ્રકાર મળશે. દૂર ચું કામ જઈયે ? હાલ ગુજરાતીમાં જ ‘અને’ (સંસ્કૃત-અન્યતઃ, પ્રાકૃત-અર્ણ, પ્રાચીન ગુજરાતી ‘અનઈ’) અને (અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિ હ્રસ્વ ધર્મ) ‘ને’ એમ બંને રૂપો પ્રચારમાં છે. કાળે કરીને ‘ને’ એટલું જ રૂપ કદી રહી નય તો હાલના સમયની સ્થિતિમાં બંને રૂપ સાથે હોવામાં અસંભવ કોઈ તે વખત ગણે તે જેમ ખોટું દ્રઢવાય, તેમ જ આ ‘કચું’ અને ‘ચું’ના એક કાળમાં જણાતા પ્રચારનું જણવું.

વાંદરા.

તા. ૧૦-૯-૧૯૧૨.

નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

એક સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની ડાયરી.

બવનનું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે. પરીક્ષાનાં પરિણામો હાઈસ્કૂલમાં ધણાં ખરાબ છે. મારું હૃદય દુભાયું છે. નબળા અને ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓને માળાપો બવનમાં મોકલે છે એટલે અંશે બવનનું સ્વરૂપ સમાજને યાત નથી. આ તો બધા વગર પરીક્ષાએ વગસગથી ચડેલા નમુનાઓ છે ! આશ્ચર્ય તો એ કે અહિં આવી નાપાસ સાથે તેમાં દોષ બવનતો ! અસ્તુ.

વિદ્યાર્થી આવ્યો ત્યારે તે જે સપાટી ઉપર બેઠો હતો ત્યાંથી અમુક કાળે તે એક ઇંચ પણ વધ્યો છે કે નહિ એટલું જ માટે તે જોવાનું છે—આગળ વધીને, એમ પણ કહી શકાય કે વધ્યો ન હોય તોપણ આગળ વધવાની શુદ્ધ ઇચ્છા તેના હૃદયમાં જન્મી છે? પોતાની ને સમાજની કોઈપણ પ્રકારની પ્રગતિમાં પોતાનું કર્તવ્ય યથાર્થ કરવાની જુદી ઉપજો એટલે બસ.

* * * મને બધા છે કે ભવનનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ આવી જાતિઓની, બોર્ડિંગોમાં, ફળી-ભૂત થશે નહિ. જાતિમાંથી સ્વાત્મભોગે નીકળી આવેલા સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ પ્રતિ જાતિ અને જાતિના વિદ્યાર્થીઓ સર્વ કાળે મીઠી નજર રાખી શકતા નથી. બોર્ડિંગોમાં ઉપયોગી હલ-ચોનો અમુકો રાગ આવાં સ્થળોમાં જન્મતો નથી અને અતિ ઉત્સાહથી કાટેલી બોર્ડિંગ પણ વીંછી થઈને બેઠી રહે છે.—બોર્ડિંગ કેવું સ્વચ્છ ધારણ કરે છે તે જોવાનું છે.

કેળવણી માણસને સારું નરસું કરી શકે? કેળવણી સ્વર્નાવને કેટલે અંશે યાદગી શકે, વારુ? આપણા જેથી બોર્ડિંગો તે વિદ્યાર્થીઓનાં અંતઃકરણમાં self-education નાં બીજાં શેષી શકે તે બસ છે.

આપણને કેળવણીની કિંમત નથી. પોતાના પુત્રને ડચમેન મેટ્રો મૂકી જનાર શેઠ તેને મૂર્ખ રાખતાં શરમાતો નથી. આંતરજાતીય વિકાસ હવનનો અમૂલ્ય અંશ છે, એ ઉચ્ચ રસાસ્વાદ અને આકાશમાં ઉડતી દષ્ટિ જતોજ માનવજીવનનો મોંઘો વારસો છે એ કેટલા યોગ્ય સમજે છે? માળાપો મનુષ્યત્વની ખરી કિંમત આંકતાં શીખે અને બહારાઈની રજો રજો જે પ્રભુત્વ વ્યાપી રહ્યું છે તેમાં મનુષ્યો પણ અપવાદ નથી એટલું શુદ્ધ હૃદયથી સ્વીકારે તો પછી કેળવણી તરફ આપણે જૂની દૃષ્ટિથી નોંધીએ ખરા.

* * * એક મનુષ્યતરીકે જે જે ક્ષુધાઓ જાગે તે સર્વપ્રકારની ક્ષુધાઓને ચોખ્ખી તૃપ્તિ આવાં ભવનોમાં મળશે કે કેમ તે સંકાવાળું છે પરંતુ મનુષ્યતરીકેની આવી સર્વ ક્ષુધાઓને મારી ન નાંખતાં તેમને ઉઘાડવી અને સદૃશમાં પૈષ્ટિક, આહાર, શોધી લેતાં શીખવવું એ તો અમારું કામ છે ખરું.

કેળવણીનો પણ spirit છે. એ spirit આવી ગયો કે માણસને થોડું બંધુવાથી પણ પાસ બેસી જાય છે. પછી તો એ spirit પોતાનો માર્ગ કરી લેશે.

બવનને એક વર્ષ થયું. તેનું શરીર અત્યુચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે એમ તો હું જાણું છું અને ખીજાઓ પણ જોઈ શકે ખરા.

તા. ૨૮-૧૨-૧૧ ના રોજ વાર્ષિક મહોત્સવમાં કેટલા બધા કહેવાતા મોટા માણસો ગેરહાજર હતા? હજી સમાજને શુદ્ધ પ્રયત્નોની ગરજ નથી—અથવા તો એ ગેરહાજરી અમારી નિંદાની કસોટી હોય.

હવે આ વિચાર્થિશ્રદ્ધ શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક વિકાસનું ક્ષેત્ર થાય એ જોવાનું છે. જે સંસ્થાને આજસુધી હું સંસ્થાના આંતરનાયક તરીકે જોતો તે જ સંસ્થાને બહારના એક પ્રેક્ષક તરીકે તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોવાનો અને અવકાશ મળશે.

સરઆતનાં વર્ષોમાં પાચે દસ નાંખવાની વાર છે. બવનની tradition ઉચ્ચ અને મજબૂત કરવાની છે. સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ બવનને મારું ગણનાર હોય તોજ આ બની શકે.

લીબડીના દાકોર સાહેબે અમને ઉપદેશ કર્યો. મને તો ફૂંડ માટે એમ પણ જણાય છે કે બવનના એક ખૂણામાં બેસીને જે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પ્રભુપ્રાસચ્છે પોતાનો પ્રયત્ન કર્યો કરશે તેમાં પોતાનું self-realisation સ્વીકારશે તો પૃથ્વીના ગમે તે પડમાંથી દ્રવ્યની મદદ આપનાર નીકળી આવશે. આ સર્વ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના નિષ્કામ તપ ઉપર આધાર રાખે છે. એ ઉપાસકની પોતાના હૃદયમાં અનાસ્થા અથવા દુર્બુદ્ધિ યશે ત્યારથી આ બવનની પડતીનું ખીજ રોપાયું માનવું. આ તપને બવનનો અમર આત્મા સમજાવો.

* * * * *

મને લાગે છે કે આપણી ઓર્ડિંગના રિપોર્ટ રા. રણજીતરામભાઈ જેવા તટસ્થ અને આપણા નિકટસંબંધમાં આવેલા વિદ્વાન્મતા હાથથી લખાવો જોઈએ. આ વખતનો વાર્ષિક રિપોર્ટ મેં લખ્યો છે તેમાં હું મારા પ્રયત્નોને તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોઈ શક્યો છું એમ કહેવાય ખરું કે? મને ખરેખર લાગી આવે છે કે મારા દોષો અને કાંઈજ નથી જતાવતું!

* * * * *

મારા વ્યવસ્થાપકો હવે ફંડની તૈયારી કરવા ધારે છે. હું સમજું છું કે આપણું બવન ઘણું ગરીબ છે. અમે સર્વ નિર્ધનજીવા છીએ, વગવિનાના છીએ. પરંતુ મને તો ચોક્કસ લાગે છે કે જે આપણો પ્રયત્ન શુદ્ધ ને અડગ છે તો પછી ફંડ તો જગતની કાંઈ પણ અણુધારી દિશામાંથી મળી આવશે. દ્રવ્યને પહેલું ફૂંદવું અને દ્રવ્ય મળે પછી પ્રયત્ન આરંભવો એ વિચાર સર્વ રીતે હઠાપણુ ભરેલો નથી. આપણું કાર્ય આપણા તપરૂપ થાય અને એ તપના બળે દ્રવ્ય આંદિ તણાઈ આવે તેમાંજ ખરી મજા છે. ઈતિહાસ કહે છે કે દ્રવ્ય આદિ પુરૂષજ બાહ્યસામગ્રી હોવા છતાં સંસ્થાનો આત્મા સહેલો હોવાથી અનેક

સંસ્થાઓ તૂટી પડી છે; સતીર્થ આત્મા હોવા છતાં બાહ્યસામગ્રીનો અભાવ રહ્યો હોય અને સંસ્થા તૂટી પડી હોય એવું બેંચું સાંભળ્યું નથી. અને તો શ્રદ્ધા છે કે બે પ્રભુપ્રીત્યે પ્રયત્ન થાય અને વિશ્વમાં સંસ્થાની ઉપયોગિતા હોય તો બાહ્યસામગ્રી તો આવીને અચકાતી ઉપર પડશે. પ્રયત્ન કરવો, દેશના ધનાદ્યોને મળવું, યોગ્ય સંસ્થામાં વસ્તુસ્થિતિ બહાર મૂકવી—સંસ્થાનાં બાળુમાં ફૂંકવાં નહિ, અને પંછી બુઝા કે ફૂંક મળે છે કે નહિ. પ્રયત્ન કરો તેપણુ આવી શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરવો.

નરસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.

સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ, શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન. (ભાવનગર.)

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૫)

મરાઠી સંપર્ક.

સાક્ષર નરસિંહરાવ માને છે, કે મરાઠી ભાષાના સંસ્કાર પોતાની રચનામાં પેસાટે જોતો સંપર્ક એ ભાષાના સાહિત્ય બેડે પ્રેમાનંદને નહોતો. મરાઠાઓનો શુન્દરાતમાં પૂર સત્તામાં પ્રવેશ ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં થયો; પરંતુ પ્રેમાનંદના વતન વડોદરામાં આવકવાડની કાયમ સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં થઈ, અને તે જ સાલમાં પ્રેમાનંદનું મરણ થયું. રા. નરસિંહરાવ કહે છે તે પ્રમાણે સાહિત્યના સંપર્કની જરૂર તો તે સાહિત્યમાંથી વસ્તુ, વિચાર, ધારી વગેરે અદલુ કરવામાં પડે; કવચિત કવચિત સંપદો અદલુ કરવામાં નહીં. આખ્યંતર પ્રમાણે અંક (૫) માં અને પૂરવણી અંક ૧૩ માં જે સંપદો બનાવ્યા છે તે સંપદો વડોદરામાં શુન્દરાતી કારકુનો મુઠાં વાપરે છે. તે મરાઠી બાળુતા પણ હોતા નથી, અને તેમણે મરાઠી સાહિત્યનાં દર્શન પણ કરેલાં હોતાં નથી. તેમની સાથે અમ કરનાર મરાઠી કારકુનોના બોલવા વાળામાંથી તેઓ પોતાને ગમે તે સંપદો યાદ કરી લે છે ને વાપરે છે.

સંપદો વિચિત્ર રીતે વિના સંપર્ક પણ બાળમાં ઢાળણ થઈ ગયે છે. એન્સ દેશનો રૂક સંપદ કરતો કરતો ને રૂપ બદલતો દિરંગીના નામથી શુન્દરાતીમાં ધુમી ગયો છે. પોતું-

ગાલ દેશના મેજ ને પાઠરી રાખ્દો ગુજરાતીમાં ઘરમયુ ચર્ચિ ગયા છે. કાનડી રાખ્દો વકટ, લેન-રેટ, સુક, નાર-નીક (એક, બે, ત્રણ, ચારના અર્થમાં) વગેરે મોઈ (ગિલ્લી) દંડાની રમત રમનાર છોકરા ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર વાપરે છે; તે પછી મહારાષ્ટ્ર દેશ, જે ગુજરાતની નજીક ને તેની લગભગ આવેલો છે, અને, જેનો સંબંધ ગુજરાત સાથે પ્રાચીન, કાળથી આસ્થો આપ્યો છે, તે દેશના કોઈ પણ રાખ્દો ગુજરાતીમાં પેલા જ ન હોય એવું કેમ બને ? મહારાષ્ટ્રના ઉત્તર પ્રદેશમાં ગુજરાતીઓની ઘણી વસ્તી છે; તે દેશનું કોઈ પણ મોટું ગામ એવું જાણે જ હશે કે જેમાં ગુજરાતી કે વહોરાનાં ઘર ન હોય. દક્ષિણમાં રહેનાર ગુજરાતીઓ ગુજરાતના સર્વ ભાગમાંથી ગએલા છે; તેમાંના ઘણાક હજી ગુજરાત સાથે સામાજિક સંબંધ ધરાવે છે, એટલે ત્યાંની કન્યાઓ ગુજરાતમાં ને ગુજરાતની કન્યાઓ દક્ષિણમાં જાય છે; તે છતાં ગુજરાતને મરાઠી કોઈ રાખ્દોનો સ્પર્શ પણ ન થાય એ માની શકાતું નથી. રા. નરસિંહરાવના ખાતવા પ્રમાણે તો મરાઠી લોક ગુજરાતમાં દાખલ થયા પછી મરાઠી રાખ્દો તેમાં દાખલ થયા છે. જો એ ખરું હોય, તો: “આઈ આઈ કહેશે, કાલું બોલશે, તેડ લાગશે મીઠું રે, એ બાલણની કવિતામાં “આઈ (મા) આઈ” રાખ્દો શી રીતે પ્રવેશ્યા ?

જાણી

જેટો આઈ બુકતો તારો રે,
અંબે આઈ પાર ઉનારો

જો કવિતામાં

‘આઈ’ ક્યાંથી આવ્યો ?

ઉડાંડીયાની દેવીને આઈ ટંકી કહે છે અને તેની મર્તિની બાધા રખાય છે, તે માતા શું મરાઠા ને પેસવાના પગપેસારા પછી ગુજરાતમાં પ્રકટ ચર્ચિ હશે ?

“ગાર પાણી આણુ” એવો મરાઠી પ્રયોગ આપણે વાપરતા નથી, પણ પાણી કંડુ ગાર ચર્ચિ ગયું છે, એમ કહીએ છીએ. આપણે ઓળો રાખ્દ મરાઠીની પેઠે લીલાના અર્થમાં સર્વત્ર વાપવતા નથી, પણ લીલા ચણતો “ઓળો” કહીએ છીએ. આપણે ઓળ કલ્તા (સ્નાન કર્યું) એમ કહેતા નથી, પણ નદાવા સાર પાણી ઉતું સુકવાના માટીના પાત્રને ઓળોળી (ઓળોળી) કહીએ છીએ. સુરતજીમાં “પોરિયો,” “પોરી” (છોકરો, છોકરી,) “શેક્ટો” (સરગવો) એ રાખ્દો ધૂમ વપરાય છે. મોનણી, મોનણીદાર, પાણી પત્રક, લાવણી પત્રક એ રાખ્દો વડોદરાથી પ્રવર્ત્યાં નથી, પણ તે ગુજરાતના પ્રથમ સ્થપાએલા સરવે ખાતાને આભારી છે, અને તે આખા ગુજરાતમાં વપરાય છે. રા. નરસિંહરાવ ચક્રાં, ઇકેક, તીકક એ નિત્ય વ્યવહારના રાખ્દોને આટું સ્વ. નવલરામની ગરબીમાંથી ઉતારી આપે છે, તેની સાથે એ પાદ રાખંતું જોઈએ, કે મરાઠા લોકોને મળકમાં તાક (હાથ) બાંતિયાં કહે છે. (તાક એ નિત્ય વ્યવહારનો રાખ્દ નથી,) તથા દક્ષણી

લોહોની મળક. “ પૂરાણાની પોળી ને તૂપાની હોળી ” કહીને પણ છેક અમદાવાદતા લોક મુઠ્ઠાં કરે છે. ‘ચી’ અને ‘તૂપ’ એ નિત્ય વ્યવહારના શબ્દ નથી. કદાચ પૂરણ પોળી શબ્દ પણ મરાઠીમાંથી લેવાયો હશે. વડોદરા રાજ્યની બહારના લોકોએ દોસમાંડકર, દિલ-વાડકર, મદડકર, એવી મરાઠી અક્ષરો ધારણ કરેલી છે તે કંઈ નિત્ય વ્યવહારના શબ્દો કહી શકાશે નહીં. ભવાઈ સંગ્રહમાં રૂડા ચાંગડા શબ્દ વપરાયો છે (જુઓ દેડનો વેપ.) વળી કવિઓ પોતાને કાવતું આવે ત્યારે ગમે તે ભાષાના શબ્દ ગ્રહણ કરે છે, કે શબ્દોમાં ગમે તેવી ભાંગફાટ કરે છે. કવિ દલપતરામને મરાઠી સાહિત્ય સાથે સંપર્ક નહોતો, તે છતાં તેમણે કાર્જસ વિરહમાં કાર્જસને તોડીને કારમ્મસ શબ્દો કર્યા, અને કારને મરાઠી અર્થમાં (દર-વણું) વાપરી દીધો, અને જોડે બસ એ યાવની શબ્દને સાંકળ્યો !

રા. નરસિંહરાવના પિતામહ મોટા અધિકારી તરીકે વડોદરાની એક ગુજરાતી પોળમાં ફેટલીક મુદત રહ્યા હતા, તે ઉપરથી બ્યારે તેમના કુટુંબમાં આપારાવ, બાબારાવ એવાં નામાભિધાન થયાં, રાવ પ્રત્યય દરેક પૌત્રના નામને જોડાયો, અબંગ દીડીમાં કવિતા રચાઈ, અને મંગીતનો વિશેષ શોખ પ્રસર્યો; ત્યારે પ્રેમાનંદ તરણ અવરધાથી માંડીને આખર પર્યંત ઘણું કરીને પ્રત્યેક વર્ણના ફેટલાક માસ નંદરબારમાં ગાળ્યા, છતાં તેને મરાઠીનો સ્પર્શ પણ ન થાય એ શું માની શકાય એમ છે ? પરંતુ રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે, કે ત્યાં તો ખાન-દેશી બાપા આશતી હતી, અને તેના પુરાવામાં શક્તર ગીયર્મનો અભિપ્રાય ટીકે છે. ખાન-દેશી એ સ્વતંત્ર બાપા (Independent) નથી, પણ એક બોલી (Dialect) છે. જે સ્વતંત્ર બાપા કહેવામાં આવે, તો તે કચ્છી જેવી સાહિત્ય વગરની ને બોલી ચાલીમાં જ વપરાતી છે. ખાનદેશની બાપા વિષે સરકારો ગેઝેટીઅરમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે. “ તાપીની ઉત્તરે ચટતા વર્ગના ખેડૂતોની બાપા ગુજરાતી છે, અને તે જ બાપા આખા પ્રાંતની વેપારી બાપા છે; પણ મરાઠી જે દક્ષિણ ને પશ્ચિમના લોહોની બાપા છે, તે સરકારી કચેરીઓની ને નિરાણોની બાપા છે, અને તે ધીમે ધીમે પસરતી જાય છે. જનસમુદયનો ઘણો ભાગ પોતાના ઘરમાં એક બોલી વાપરે છે, જેને ખાનદેશી કે આલીરાની કહે છે, અને જે ગુજરાતી, મરાઠી, નીમાડી ને હિંદુસ્તાનીનું મિશ્રણ છે. ” નગરામાં અને ઉંચા લોકોમાં મરાઠી બાપા પ્રવર્તે છે, અને પ્રેમાનંદને નંદરબારમાં ઉંચા લોકોનો સમાગમ હોવાથી તેને મરાઠી બાપાની પ્રાસાદી થોડે ઘણે અંશે પણ મળેલી હોવી જોઈએ.

જો પ્રેમાનંદ પોતાના ખીજા કોઈ પણ પુસ્તકમાં ક્યારે પણ મરાઠી શબ્દો ન વાપર્યા હોય, ને તે માન નાટકોમાં જ દ્રષ્ટીગોચર થતા હોય, તો રા. નરસિંહરાવની યંકાને કંઈ આધાર મળી શકે, પરંતુ પ્રેમાનંદે તો અન્ય ઠેકાણે પણ મરાઠી શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે; જુઓ:—

હારિકા લાવું ઉચળી હો માય
તેણે ઉચળ્યો ગોવરધન, કુંવરછ કાકાર
અભિમન્યુ આવ્યો પાહતો (જોતો)
અભિમન્યુ નીમથો નિરાણો (જુદો)

ન
અભિમન્યુ
આખ્યાન

ઉભો અત્યંત જ્યાં

હારની જોડી ચીચપટ્ટી

ઋધ્યશુંગ

આખ્યાન

પગ ઉચળી છુધર વજાડતી

આસન સહિત ઉચળી નારી.

ગંગા ત્રેયી અધોળીછ (સ્નાન કરીને)

ને નિરાળો કીધો પાપીછ

મહાસા

આખ્યાન

અભિમન્યુ આખ્યાન સંવત ૧૭૨૭ માં, ઋધ્યશુંગ આખ્યાન સંવત ૧૭૨૯ માં, અને મહાસા આખ્યાન સંવત ૧૭૨૮ માં, એટલે વડોદરામાં મરાઠી રાજ્ય સ્થપાયું તે અગાઉ ખાસકરી ચોસઠે વર્ષ પર પ્રેમાનંદે રચ્યું હતું. અત્યંત શબ્દ સંસ્કૃત છે પરંતુ તે ગુજરાતીમાં. (દેડ-અમારના અર્થમાં) નથી વપરાતો. (હાલમાં તે વડોદરાના કેળવણી ખાતાએ મરાઠીમાંથી લીધો છે.) ચીચપટ્ટી (જે પહેરવાતો દાગીનો) તેા કેવળ મરાઠી-માંથી જ આવેલી છે. મરાઠીમાં તેને ચીચપેટ્ટી (આમલીના કાતરા ને માદળીઆં-પેટ્ટી જેવું હોય છે તેવા આકારને લેઈ) કહે છે. આ શિવાય પણ કેટલાક મરાઠી દાગીનાનાં નામ ઋધ્ય શુંગ આખ્યાનમાં નજરે પડે છે.

'રા. નરસિંહરાવે ખાતી લીધું છે, કે ગુજરાતમાં ગાયકવાડી ને પેશવાઈ રાજ્યની સ્થાપના થયા અગાઉ મહારાષ્ટ્ર ને ગુજરાત વચ્ચે સંબંધ હોયો ન જોઈએ; પરંતુ એ સંબંધ પ્રાચીન-કાળમાં પણ હતો તે સાબીત કરવા ઉપર દ્રષ્ટાંતો આપેલા છે, તે ઉપરાંત મરાઠીમાં ગુજરાતી શબ્દો જૂતા વખતથી વપરાતા હતા તે જણાવવા માટે તમુના તરીકે થોડાક દાખલા જાનેશરીમાંથી નીચે આપ્યા છે. આ જાનેશરી સુમારે પાંચ સૈ વર્ષ ઉપર નાસીકે નજીક ગોદાવરી તટે રચાઈ હતી.

તૈસે આળળ પે તાહાં વિઠે (દેખીયે)

અધ્યાય ૫ ઓંવી ૧૧૨

તે નિઘંત જેય સુતલે (નિજલે)

ઓંવી ૧૪૮

ચેત્તચિના (જાગે હોત નાહોત)

ઓંવી ૧૪૮

જે એસેનિ સતે માતલે (મત ઝાલે)

ઓંવી ૧૩૭

પહુહલાં મહે (નિજલા)

અધ્યાય ૬ ઓંવી ૬૨

મટુવેં દિયેં (છાતી—હૃદય)

ઓંવી ૭૭

આરોગુ છાગે (ખાઉ-જેવુ લાગે)

ઓંવી ૨૩૦

તૈસા નપતી ચ કાહીં (કોડે) અધ્યાય ૧૨

ઓંવી ૨૮

બાપાઓની પરસ્પર અસર થાય, એ વાત એટલી ખી સિદ્ધ થએલી છે, કે આ મુદ્દા ઉપર વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી.

કુન્તીપ્રસન્નઆખ્યાનમાં વલ્લભે એક કવિતામાં હંદ, પદ, ફહા ને ચોપાઈ એ ચાર પદ રચનાઓના બેદમાં પ્રેમાનંદની - સરસાઈ વર્ણવી છે, તો અભંગ વિષે કેમ તેણે જ્ઞાન રાખ્યું હશે, એવો પ્રશ્ન રા. નરસિંહરાવ કરે છે, અને કહે છે, કે “હિંદી જોડેની સંપ્રદાઈ પ્રસંગ હતો માટે આમ હશે? આ શંકાને વિશેષ બળ હું નહીં આપું.” પરંતુ આ શંકા જ યોગી છે, કેમકે વલ્લભનું કવિત પદ રચનાઓ ખતાવવા માટે છે જ નહીં. હિંદીમાં જે ચાર પાંચ મોટા કવિઓ યર્ધ ગયા છે અને અમુક રાગને માટે ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેમણે મળીને જોટલું કર્યું છે તે કરતાં વિશેષ એકલા પ્રેમાનંદે કર્યું છે એ જાણાવવાનો વલ્લભનો હેતુ છે. હિંદીમાં

ચંદ હંદ પદ સરકે, ફહો ખિહારીદાસ;
ચોપાઈ તુઝરીદાસઝી, કેશવ કવિત વિદાસ.

એ દહોરા ચાલે છે તેને ઉદેશીને વપ્રબનું કવિત છે; તેમ જ

સર સર તુઝરી રાસિ, ઉશ્ચને કેશવદાસ;
સૌ કવિઓ ખલાત જ્યૌ, ચલકત કરત પ્રદાસ.

આ દહોરામાં સરદાસ, તુઝરીદાસ અને કેશવદાસનાં વખાણ કર્યાં છે, તે અને ચંદ જેણે સવા લાખ પૂરનો રાસો રચ્યો, એ સૌ કરતાં પ્રેમાનંદે અધિક કર્યું છે.

અભંગ વિષે બોધતાં જણાવવું જોઈએ, કે રા. નરસિંહરાવની કલ્પસ્રાત મુજબ તુઝરામની પૂર્વે પણ અભંગનું અસ્તિત્વ મરાઠીમાં હતું. તુઝરામના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે દ્રૌપદી હરણ રચાવું એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે, અને તુઝરામને અભંગ વીસ પચીસ નર્મની વધે લખવા માંજા હોય, તો તે પછી ૬૦ વર્ષે પ્રેમાનંદે અભંગ રચ્યા એમ કરે. તુઝરામની ભક્ત કવિ તરીકે ખ્યાતિ આપ્યા મહારાષ્ટ્રમાં યર્ધ હતી, તે ખુદ શિવાજીએ તેને માનપાન માટે નોતર્યો હતો, તો પ્રેમાનંદના વખતમાં નંદુરખાર જેવે સ્થળે તુઝરામના અભંગ ન ગવાતા હોય એમ માની શકાય નહીં. આ ઉપરાંત તુઝરામની પહેલાં પણ મરાઠીમાં અભંગ રચાયા હતા. ખરું જોઈએ તો અભંગનાં પ્રથમ દર્શન નામદેવની કવિતામાં થાય છે. તેનો સમય સંવત ૧૩૨૮ થી ૧૪૦૮ તો હતો; અર્થાત્ તે તુઝરામ પૂર્વે સુમારે ત્રણ સે વર્ષ ઉપર ધંધે ગયો. તેણે તેમ જ તેની માતૃમી ગોણાઈ અને તેની દાસી જનાંબાઈએ અભંગ તે સમયમાં રચ્યા હતા, એટલે ત્રણ સે સાડી ત્રણ સે વર્ષથીજે અભંગ પ્રચારમાં હતા તેની ઝાંખી પણ નંદુરખારમાં પ્રેમાનંદને ન યર્ધ હોય એ શું માની શકાય એવું છે? તેઓ જે પ્રાસને આશેપ લે છે તે વિષે એટલું જ કહેવું ખસ યશે, કે તુઝરામ વગેરે મરાઠીના જૂતા કવિઓ સાદી બાવામાં લખતા અને પ્રાસ ઉપર વધારે લક્ષ આપતા નહીં; ત્યારે નરસિંહ મહેતા વગેરે મુજરાતના આદિ કવિઓ સદા પ્રાસ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપતા. પ્રેમાનંદ કે જેની બરાબરી પ્રાસની બાબતમાં સામગ્રી પણ યર્ધ રહી નથી, તે અભંગમાં પ્રાસ લાવીને તેમને વધારે રસિક કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? મઝલો વગેરે જે રાગ સાંપ્રત કાળમાં દાખલ થવાનું રા.

નરસિંહરાવ કહે છે, તેમની અસલ ભાંયોની યુગ્મરાતી ગંજસો સાથે સરખામણી કર્યાથી જણાશે કે યુગ્મરાતી ગંજસો ગ્રાસથી વધારે ભરપૂર છે.

હવે જો પ્રેમાનંદનો મરાઠી જોડે સંપર્ક હતો, તો તેણે તે ભાષાની સ્પર્ધા કેમ ન કરી એનો પ્રશ્ન રા. નરસિંહરાવ ઉઠાવે છે. ને વિશે જણાવવાનું, કે પ્રેમાનંદનો સંકલ્પ યુગ્મરાતીને તેની ખીંછ મોટી ગણાતી બહેનો કરતાં સ્વીક્રાતી બનાવવાનો હતો, અને તે કામ તેણે વધારે ઝડપથી ને સુગમતાથી પાર પાડવા માટે વહેંચી નાખ્યું હતું. જેમ વક્ષસ્તે હિંદીની સ્પર્ધાનું કામ સોંપ્યું હતું, તેમ બીજા સિધ્ધ રત્નેશ્વરને મરાઠીની સ્પર્ધાનું કામ સોંપ્યું હતું, અને પોતે સંસ્કૃત પદ્ધતિનાં ઉચાં પુસ્તકો રચવાનું કામ માથે લીધું હતું, એમ છતાં પણ તેણે મરાઠીની સ્પર્ધા અચ્છી રીતે કરી છે, તેના નમુના દ્રાપદીદરણુ અને અષ્ટાવકાખ્યાન છે. આ બે કાવ્યો પણ પ્રેમાનંદના નથી એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી એમનું અનુમાન સાબીત ન થાય, ત્યાં સુધી તે ગ્રાહ્ય થઈ શકે નહીં. મરાઠીમાં જે જે વિશેષતા જોવામાં આવે છે, તે આઃ—

(૧) અભંગ, દીંડી, એંબી, વગેરે ખાસ રાગ.

(૨) આપો ગીતિનો વિશેષ પ્રચાર

(૩) અંત્ય યમકની ખૂબીઓ, અને

(૪) પાછલા કવિઓની ભાષાની પ્રીતતા.

પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત શૈલી પકડી હતી તેથી ભાષાની પ્રીતતા તેના કેટલાક ગ્રંથોમાં આવી છે જ. અભંગ ને આપો ગીતિ તેણે રચ્યાં છે, ને અંત્ય યમક મરાઠી જેવા આપણાં છે (જુઓ દ્રાપદીદરણુ, અષ્ટાવકાખ્યાન ને બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો.)

મરાઠી શબ્દોના સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવે એક તત્વ સ્વીકાર્યું છે, તે એ કે સંસ્કૃત-માંથી હતરી આવેલા શબ્દો તેની સર્વ પૌત્રીઓમાં સામાન્ય રીતે વપરાય, એકમાં વિશેષ વપરાય, એકમાં વપરાય ને બીજામાં ન પણ વપરાય, એટલે એ વિશે આપણે કંઈ બોલીશું નહીં; પરંતુ હુર્મિલ શબ્દ ઉપર તેમણે ખાસ ભાર મૂકી લાંબુ વિવેચન કર્યું છે. પોતે કહે છે, સંસ્કૃતમાં મિજ ધાતુ મળવાના-બેગા થવાના (to assemble—to meet—to embrace) અર્થમાં છે અને આપ્ટેએ તે જડવા—ગ્રાસ થવાના (to find) અર્થમાં આપ્યો છે, તે માટે આધાર જણાતો નથી. આપ્ટેએ આપેલા અર્થને આધાર ન.દોય તોપણ મળવા બેગા થવાના મળ અર્થમાંથી ગ્રાસ થવું એવો અર્થ ઉપજે છે, કેમકે મળવું—બેગા થવું જેમ મનુષ્ય મનુષ્યને લાગે તેમ તે મનુષ્ય અને વસ્તુને પણ લાગી શકે. જેમ કે, હું તે માણસને મળ્યો, તેમ અને કાગળ મળ્યો કહી શકાય. મરાઠી ધાતુ મિલસું ને દૂર ભાડી હુર્મિલ શબ્દ કંઈક hybrid (ભાષાસંકર) જેવો પ્રતીકારેતો જણાય છે, એમ કહીને

મરાઠી લોકોની કેકડી જેવું તેઓ કરે છે, પરંતુ સંસ્કૃત મિલ્લ ધાતુને હર લગાડી દુર્મિલ શબ્દ ઉપજાવ્યો હોય, તો તે સંકર થતો નથી. એ શબ્દ મરાઠીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં જૂના વખતથી આવ્યો આવે છે: કોઈએ નવિન ઘડી કાઢેલો નથી, તેમ તે મધ્ય ઝૂંબ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદ પોતે વાપરેલો છે, તે આપણે લેખ (૨) માં જોઈએ. આ બધું જોતાં વાંચનારને સહેજ જણાશે, કે મરાઠી શબ્દોના મુદ્દા ઉપર જે ધમિરત રા. નરસિંહરાવે ચૂલી છે, (રમવાનાં) પતાંના બંગલા જેટલી જ સંગીન છે.

“જા.”

ચર્યાપત્ર.

(પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનમાં સામ્રાજ્ય ભાવના.)

વસન્તના મેહરખાન તંત્રી સાહેબ.

સંવત ૧૯૬૭ ના આવણના વસન્તમાં આપના લખેલા દિગ્દર્શનમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો માટે આધારભૂત હકીકત વિશેષ જાણવા ઉત્કંઠા યવાથી કેટલાક સવાલો નીચે લખી મોકલું છું તેને વસન્તમાં સ્થાન આપી ઉત્તર આપશો.

માને રહ્યો મે આપ લખે છે કે “અનેક રાજ્યોની સ્થાનિક સ્વતંત્રતા કાયમ રાખી, એક સમ્રાટની હાથ તળે એમને એકત્ર કરવાં એ પ્રાચીન રાજકીય એકતાની અમારી ભાવના હતી.”

આ ભાવના ક્યારે જન્મી હતી? એનો વિકાસ કેવાં બીજાંમાંથી થયો હતો? કયા ગ્રંથોપરથી કે ઇતિહાસના કયા કયા પ્રસંગો પરથી એ ભાવના પ્રતીત થાય છે? સ્મિથના ઇતિહાસમાં જે જે ગણવંશો વર્ણવ્યા છે તેમાંથી કેટલાના અમલમાં આ ભાવના સિદ્ધ થઈ હતી? આખું હિન્દુસ્તાન એક સમ્રાટના હઝ તળે ક્યારે ક્યારે એકત્ર થયું હતું? આ બધાં માટે ઐતિહાસિક પૂરાવા છે? વીગતવાર એવા પૂરાવા બતાવશો? સ્થાનિક સ્વતંત્રતા એટલે શું? એકત્ર થનારાઓને સામ્રાજ્યમાં શા શા હક અને શી શી સત્તા હતી? સામ્રાજ્યના બંધારણ અને નિર્વાહ પર તેમજ કેવો અને કેટલો પ્રભાવ પડતો? પૌર, જનપદ, ગ્રામ્ય અને ગણના કીમતી ગણાતા મત ક્યારે ક્યારે લેવામાં આવ્યા છે? મત લેનારની વિરુદ્ધ એ મત જતા ભારે પાણુ એ મત કબૂલ થતા ખરા? અને ન થતા તો majority તાની સત્તા શી રીતે જમાવતી? ઐતિહાસિક સુખમાં આપું ક્યારે ક્યારે બન્યું છે? તાત્કાલિક અને શિક્ષણોમાં આવા મત લેવાના કેટલા પ્રસંગો નોંધાયેલા છે?

રાજસભા પર પ્રજા સમસ્તનો અંકુશ હતો કે આઠણોનો જ? વૈરો અને શત્રોએ રાજસભા પર પોતાની સત્તા વાપરી પ્રજાદિન સાધ્યાના ઐતિહાસિક દાખલા છે?

એ જ લેખમાં આપ આગળ પર લખો છો કે “માત્ર એ ઉગ્ગતવગ શુભો ગયા તેની સાથે એ ભાવના પણ ઊઠ યઈ, અને રાજ્યો પરસ્પરમાં લડવામાં જ વખત કાટવા લાગ્યો” વગેરે. આરથી આવું બન્યું? રાથી આવું બન્યું?

“આવું પરિણામ આવવા માટે એ સંસ્થા જવાબદાર નથી” ત્યારે કોણ જવાબદાર છે? અમુક કાળે લાભદાયી સંસ્થા બીજે વખતે હાનિકારક નથી થતી? વિદ્યાનું સેવન કરી તે વિદ્યા વડે જનહિત સાથે એવા આઠણોને પ્રજાએ નિર્વાહની ચિંતામાંથી મુક્ત કર્યા ત્યારે વિદ્યાનું સેવન પણ મૂકી આઠણો માંગણ અને ભાખારી થયા—એ પરિણામ નિર્વાહની ચિંતા દૂર કરવાની જ્વરયામાંથી નથી નીકળ્યું એમ કહેવાશે? જમીનરસ ખ્દાર કહાકનાર પાણી ખાણમાં પડી રહે તો કહોનાઈ મસિન અને રાગોત્પાદક યાંચ છે, દરેક સંસ્થામાં રહેલા સદસદૃશની કાળે કાળે સારી થા નરસી અમર થાય છે?

હિંદુ સામ્રાજ્યની ભાવના ઇડિશ, ઇસિન, મેસીડોનીયા, રોમ આદિના સામ્રાજ્યની ભાવનાથી વીગતમાં અને સિદ્ધિમાં કેવી કેવી રીતે ભૂટી પડે છે?

આશા છે કે આપ સવિસ્તર ચર્ચા કરી આ પ્રશ્નો વિશે મોક્ષમૂલક રૂપમાં વધારે હકીકત જાણવાની ઉત્કંઠા તૃપ્ત કરશો.

૩૬

આ ચર્ચાપત્ર અમારી પાસે લખખમ એક વર્ષથી પડ્યું હતું. જે અભિપ્રાયો ઉપર એમાં ચર્ચા જણાવવામાં આવી છે તે અને ગયા વર્ષના આવણુ માસના દિગ્દર્શનમાં એક પ્રસંગે જણાવ્યા હતા. ત્યાર પછી યોગ્ય જ માસમાં મહારાજાધિરાજ જ્યોત્સ્ના અને યજ્ઞેશ્વર રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવને પ્રસંગે—પ્રાચીન કાળની આપણા દેશની રાજ્યભાવના અને રાજા-પ્રજાના સંબંધ પરત્વે ધણી વર્તમાનપત્રોમાં લેખો પ્રસિદ્ધ થયા. (જુઓ “અક્ષવાદી” પત્રનો રાજ્યાભિષેક અંક, તથા “મોડર્ન રિવ્યુ” નો જાન્યુઆરીનો અંક). આથી અને માત્રી લીધું કે રા. “IR” ની સંકાનું સમાધાન યઈ ગયું હશે. પણ એ ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એમના તરફથી—હમણાં જ ચોડા વખત ઉપર—ફરી સ્મરણ દેવામાં આવ્યું, ત્યારે અમને થયું કે પૂર્વોક્ત વર્તમાનપત્રોના લેખ તરફ એમનું લક્ષ નહિ ગયું હોય, અથવા તો એમને અમારા ઉત્તરની ખાસ અપેક્ષા હશે. અને જણાવવાને દિવસીર છીએ કે, અન્ય જ્વરસાપને લીધે, રા. “IR” છુટે છે તેને લાગેલેખ (જદે એમો નોંધએ તે) લખવાનો

અમને અવકાશ નથી, પરંતુ યોદ્ધા મહત્ત્વનાં પ્રમાણો તરફ અમે એમનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે એ માર્ગ વિચાર અવાવવાથી એમને અમારા અભિપ્રાયો સપ્રમાણ જણાશે.

૧. રા. “ R ” પૂછે છે કે—“ આ (સામ્રાજ્ય-)ભાવના ક્યારે જન્મી ? ” ક્યારે જન્મી એ ચોક્કસ કહેવું તો અશક્ય છે. પણ અંતરેય આલણની—

“ સ ય ઇચ્છેદેવંવિત્ સત્રિયમયં સર્વાં મિતીર્જયેતાયં સર્વાન્ લોકાન્ વિન્દેતાયં સર્વેષાં રાજાં શ્રેષ્ઠયમતિષ્ઠાં પરમતાં ગચ્છેત....અયં સમન્તપર્યાયી સ્યાત્ સર્વભોમઃ સાર્વાયુષઃ આન્તાદાપરાર્ધાત્ પ્રથિવ્યૈ સમુદ્રપર્યન્તાયા એકરાક્ષિતિ ”

એ પંક્તિ જન્મી તે પહેલાં તો એ ભાવના જન્મી ચૂકી હતી જ એમ કહેવામાં બાધ છે ?

આ ભાવના રામાયણ મહાભારત અને પુરાણોમાં પણ નોંધાએલી જોવામાં આવે છે. પુરાણો હાલ જે રૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ તે રૂપમાં એ જોડે ઘણે ભાગે મધ્ય યુગની કૃતિ છે, તથાપિ એમાં વર્ણવેલી ઘણી દહીકત પુરાણી છે, અતિ પુરાણી છે, અને જે અદ્ભુત સ્મરણશક્તિવાળા આર્યોએ વેદને અક્ષરશઃ દંડિય રાખ્યા તેમણે પ્રાચીન વાર્તાઓ પણ લોકમુખે સાચવી રાખી, એમ માનવામાં કંઈ વધારે પડતું માની લેવામાં આવતું નથી. ઇતિહાસ (રામા ૦ મહાભા ૦) અને પુરાણોમાં માંધાતા-સગર-ખટવાંગ-રામ-યુધિષ્ઠિરાદિ આસમુદ્ર ચક્રવર્તી શિતીશોનાં ઘણાં નામો આવે છે. પણ જેઓની પ્રકૃતિ આ ગ્રન્થોને પ્રમાણ માનવાની વિરુદ્ધ જ હોય, તેમણે અંતરેય આલણની અટમપંચિકાના ચોધા આધ્યાયના ખાસ કરી ૨૧-૨૨-૨૩ ખટ જોવા. એમાં કયા કયા રાજાઓને કયા કયા પુરો-હિતોએ અંજ મહાભિષેક કરાવ્યો, કે જે વડે પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં કહેલું ‘સમુદ્રપર્યન્ત પૃથ્વીના રાજ્યરૂપી રૂઢ’ યાય છે—તેની નામાવલિ આપેલી છે. વળી ગ્રાંતમયુદ્ધ કરેલી ‘ધર્મપ્રવર્તિને’ ‘ધર્મચક્રપ્રવર્તન’ નામ આપવામાં આવ્યું તેમાં પણ પૂર્વના રાજાઓએ કરેલા ‘રાજ્યચક્ર-પ્રવર્તન’ ની જ સ્મૃતિ સમાજેલી છે, અને એ ‘રાજ્યચક્રપ્રવર્તન’થી આ ‘ધર્મચક્રપ્રવર્તન’ની વિવક્ષણતા સ્પષ્ટવાનો યત્ન રહેલો છે. ચન્દ્રગુપ્ત-અશોક અને એમના પછીનાં સામ્રાજ્યોની મર્યાદા તો હાલમાં સ્વાએલા ઘણા ઇતિહાસોમાં સ્પષ્ટ આપેલી છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં, જેઓએ આર્ક્ષ જોપન કૃત “ Historical Atlas of India ” ન જોયો હોય તેમને એ જોવા વિનંતિ છે. એ જોયા પછી હિન્દુસ્થાનમાં સામ્રાજ્યભાવના અનેક વખત સિદ્ધ થયેલી છે એ વિશે દોષને શંકા રહે એવું નથી. અશોકના વખતમાં હિન્દુસ્થાનનો છેક દક્ષિણનો ખૂણો સામ્રાજ્યની મર્યાદા બહાર રહી ગયેલો દેખાય છે, પણ તેને જલ્દે નેપાલ

* પૂર્વોક્ત “ અર્જુનાદી ” અને “ મોર્ડન રિજ્યુ ”ના અંકો વચ્ચે વાંચી લેશે એમ

ની માત્ર વધારાની દહીકત જ અત્રે આપવામાં આવી છે. આ ચર્ચાપત્રના સંપૂર્ણ ઉત્તર માટે અત્રે આપેલા ઉત્તરમાં એ માસિકોના લેખ મધ્યાગે અ જોરી લેવા.

અને વાયવ્ય કોણમાં ધણો વધારો છે. સમુદ્રગુપ્તના વખતમાં છેક દક્ષિણનો ખૂણો, અને પશ્ચિમ અને વાયવ્ય કોણનો થોડોક ભાગ બાદકરતાં—કામરૂપ (આસામ) અને સમતલ (ગંગામુખનો પ્રદેશ) સુદ્ધાંત આખા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. અને એનો દિગ્વિજય તો દક્ષિણમાં છેક મદુરા પર્યંત પહોંચ્યો હતો. આ ઉપરાંત, બ્યારે અમે હિન્દુસ્થાનના સામ્રાજ્યો વિષે લખ્યું સારે ચન્દ્રગુપ્ત-હર્ષવર્ધન-તથા ચોલ-ચાલુક્યાદિકનાં સામ્રાજ્યો પણ અમારી દૃષ્ટિ આગળ હતાં. એટલે આ સર્વ આખા હિન્દુસ્થાનમાં વ્યાપેલાં ન હતાં; એવી વ્યાપકતા પ્રતિપાદન કરવાનું અમારું તાત્પર્ય ન હતું, તેમ તે પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર પણ ન હતી. અમારા વાદનો મુદ્દો એટલો જ હતો કે—અનેક રાજ્યને મોતાના અંગમાં સમાવનાર, મોતાની પાંખ નીચે રાખનાર, એવાં સામ્રાજ્ય પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનમાં જાણીતાં હતાં કે કેમ? અતિ પુરાણા કાળમાં હિન્દુસ્થાનમાં આસમુદ્રચક્રવર્તી રાજ્યો ઘર્ષ ગયા છે એમ પુરાણોથી તથા મહાભારત-રામાયણાદિ ઉપરથી જણાય છે—અને એ અન્યો પ્રત્યે કેવળ અશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોયું અમે વાળ્યો ધારતા નથી. સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક સમયમાં અરોહનું રાજ્ય ચક્રવર્તી રાજ્ય હતું એમાં પણ શંકા નથી—માત્ર તે સિવાયનાં જે સામ્રાજ્યો અમે ઉપર બતાવ્યાં તે જો કે આખા હિન્દુસ્થાનમાં વ્યાપેલાં ન હતાં, તો પણ અમારા વાદના ઉપયોગ અર્થે જે સામ્રાજ્યનું લક્ષણ (“ અવરં હિ રાજ્યં પરં સામ્રાજ્યમ્ ”—શતપથ બ્રાહ્મણ) બાંધવાની જરૂર હતી તેમાં તો એટલે એ પણ આવે છે જ. અમારો મેષ ફરી વાંચી જોવાથી જણાશે કે અમારા વાદનો મુદ્દો સામ્રાજ્યભાવના હિન્દુસ્થાનમાં એક “ political category ” તરીકે જાણીતી હતી અને એ અનુભવમાં આવી હતી એટલું જ બતાવવાથી સિદ્ધ થાય છે, અને એ માટે હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન સામ્રાજ્યો આખા દેશ ઉપર વ્યાપેલાં હોવાની જરૂર નથી.

૨. પૂર્વકાળમાં સામ્રાજ્યભાવનાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી—એ ભાવનાનું વિચિત્ર સ્વરૂપ અમે જે બતાવ્યું છે તે રહામે કદાચ શંકા લેવાનું નહીં. “ R ”નું તાત્પર્ય હોય. પરંતુ અમે નથી ધારતા કે હિન્દુસ્થાન ઉપર ઘર્ષ ગયેલા અનેક રાજ્યપરિવર્તોમાં પ્રજાની સ્થાનિક સ્વતન્ત્રતાનો પાયો જે ગામલોક (“ Village Community ”) ની સત્તા, તે હુમ ઘર્ષ હતો એમ કોઈ પણ ઇતિહાસકારનો મત હોય. જરૂરે, સર્વ ઇતિહાસકાર એવા સમયમાં પણ સ્થાનિક સ્વતન્ત્રતા સચવાઈ રહેતી હતી એમ ઉચ્ચ રૂપે પ્રતિપાદન કરે છે. આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું સામાન્ય સ્વરૂપ એ ઇતિહાસકારોના લેખથી સદૃઢ જાણી શકાશે. પરંતુ તે ઉપરાંત હાલ યોગ્ય વખત ઉપર જ પ્રસિદ્ધ થયેલા મિ. કુપ્પરવામી એઈંગર દ્વારા “Ancient India” નામના પુસ્તકનાં ૧૫૮ થી ૧૯૦ પાનાં વાંચવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. એ વાંચવાથી પરાંતકે—રાજરાજ-રાજેન્દ્ર વગેરે ચોલ રાજાઓના સામ્રાજ્યમાં અસહ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કેવી જાતનું હતું એ બહુ સારી રીતે જાણવામાં આવશે. ગામોનાં મંડળો, એની મહાસભાઓ, મહાસભાની અવાન્તર કમિટિઓ, એમાં નીમવા માટે ચૂંટણી, ચૂંટણી માટે યોગ્યતા, ચૂંટણીનો વિધિ,—વગેરે અનેક રસિક ખાખો વિષે દકીકન દક્ષિણ

હિન્દુસ્થાનના સિક્કાઓને આધારે નિર્ણય થએલી એમાં નોંધી છે. આ ચોલરાજ્ય ધણી પ્રાચીન વખતથી—એક કાલ્યાણનના સમયથી—જાણીતું છે, અને એમાં પ્રાચીન રિવાજો સમવાઈ રહેલા હતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

* દરેક ગામનું પંચ હતું. કેટલાંક ગામો મળી એક ગામમંડળ થતું, અને તે દરેકની એક મહાસભા હતી. એ મહાસભા રાંભના અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે ગામનો વહીવટ કરતી. મહાસભાને અંગે જુદાં જુદાં કામો માટે, એક જળાશયો ઉપર, ખીચ વાડી વગેરે ઉપર, ચીજ ધર્મદા દેવસ્થાન ઉપર, ચોથી સુવર્ણદિ દ્રવ્ય ઉપર, વગેરે દેખરેખ રાખવા માટે જુદી જુદી કમિટીઓ હતી: અધિકારીઓને ગામના હિસાબ તપાસવાની સત્તા હતી. તે તપાસીને રાજ્યની ઉપજમાંથી લોકસભાઓને ખર્ચ માટે રકમો આપવામાં આવતી, અને એ રકમનો વહીવટ એ સભાઓ કરતી. આ સભાઓમાં ચૂંટણી કેવી રીતે થતી એની હકીકત ખરેખર રસિક છે. સભ્ય થવાને લાયક માણસોનાં નામની ચીઠીઓ અને તે સાથે કેટલાં ગાળસો ચૂંટવાનાં છે એની સંખ્યાની એક ખીચ ચીઠી દરેક વર્ષે સભા ઉપર મોકલી આપવામાં આવતી. એ ચીઠીઓ એક ગામરમાં નાંખી, પછી તે ગામના સઘળા જનોની સમક્ષ કાઢીને તે ઉપરથી ચૂંટણી કરવામાં આવતી. તે એવી રીતે કે દેવસ્થાનના સઘળા જાહણી ત્યાં એકઠા થાય અને એમાંથી જે ધરડો હોય તે એક ખાલી ગામર સો જનોને દેખાડે. પછી એક જ્ઞાનો છોકરો પેલી સભા ઉપર આવેલી ચીઠીઓ એમાં નાંખે અને તે સારી રીતે હલાવે. પછી એમાંથી એક ચીઠી કાઢી મુખ્ય જાહણીના હાથમાં—(એણે હાથની પાંચે આંગળીઓ સીધી રહે એમ હાથ ખુલ્લો રાખવો) એ ચીઠી મૂકે. અને તે વાંચતાં જેનું નામ એમાં હોય તે સભ્ય થાય. એમ જેટલા સભ્યોની નીમણૂક કરવી કરી હોય તેટલાની આ જ રીતે એક પછી એક એમ ચૂંટણી થાય. આ ચૂંટણી માટે નીચેના પુરુષો યોગ્ય ગણાતા:—

- (૧) સરકારનો કર ભરનારો અમુક માપની જમીનવાળો.
- (૨) પોતાની જમીન ઉપર જેનું ઘર હોય તેવો.
- (૩) પાંત્રીસ અને પંચોતેર વર્ષની વયમાંનો.
- (૪) મન્ત્ર-અને જાહણીનું અધ્યયન અને અધ્યાપન કરી શકે તેવો.
- (૫) કલમ (૧) માં જતાવેલી જમીન જેને ન હોય તે જો એક ચેદ અને ચાર બાળો બંધુઓ હોય તો તે.
- (૬) ઉપરના ગુણવાળામાં પણ જેઓ વ્યવહારના જાણીતા હોય, અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા હોય—

તથા (ખ) જેઓએ ન્યાયથી દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું હોય, પવિત્ર મનવાળા હોય, અને ત્રણ વર્ષ સુધી સભ્ય તરીકે નિયુક્ત ન હોય—તેવાને જ પસંદ કરવામાં આવતા.

અમુક અમુક દોષને લીધે નાંધાયેલીના પણ નિયમો હતા—જે વિસ્તરભયથી અહીં છોડી માં આવે છે.

૩. “સ્થાનિક સ્વતન્ત્રતા એટલે શું?”—ઉત્તર—સ્થાનિક સ્વતન્ત્રતા એટલે સામાન્ય-ધરત્ક તે તે રાજ્યોએ, સમ્રાટના શાસનને માન આપી સમ્રાટને ખંડણી ભરતી, યુદ્ધ વખતે મદદે આવવું, મહોત્સવનાં અને દરબારના પ્રસંગોમાં ભાગ લેવો, એ સિવાયની સર્વળી બાબતોમાં પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તવાની છૂટ. દરેક રાજ્યમાં રાજાની ઇચ્છા ઉપર ધર્મસાસ્ત્રનો પ્રબળ અંકુશ હતો, અને ધર્મસાસ્ત્ર ઉપર અસન્ત શ્રદ્ધાના સુગમાં એ અંકુશની ભાગ્યે જ અવગણના થતી, એટલે વમર પાર્લ્યમેન્ટે દેશના કર (રાજાની મુખ્ય લાંઝમ) ઉપર નિયંત્રણ રહેતું. વૈશ્યો એ જનસમાજનું પ્રબળ અંગ હોવાથી રાજા ‘વિશાં-પતિ’ કહેવાતો, અને “વિશાલ્લા સર્વા વાંછન્તુ” (અર્થવૈદ) એમ વૈશ્યપ્રધાન પ્રજા-સામાન્યની પ્રીતિ રાજા માટે જરૂરી ગણાતી. તેઓની અનુમતિ લઈને જ દશરથ રાજાએ રામચન્દ્રને યુવરાજ્યપદે બેસાડવાનો ઉપક્રમ કર્યો હતો, અને કારવોએ પાંડવોને વનવાસ આપ્યો. ભારે નિર્ભયતાથી તેઓએ પોતાની નાપસંદગી રથને રથને એકદા થઈને જાહેર કરી હતી. એકંદરે પ્રાચીન સમયમાં વેન જેવા દાખલા ભાગ્યે જ બનતા, કારણ કે એક પાસ “સર્વદેવમયો રાજા” એમ પ્રજાને ઉપદેશ કરવામાં આવતો, અને બીજી પાસ “રાજા પ્રજાતિર્જનાત્” એમ પ્રકૃતિરંજનમાં રાજાબાવના સિદ્ધ થતી મનાતી.

૪. પ્રાચીન સમયમાં બ્રાહ્મણોએ ધારણ કરેલી સત્તા રહાને રા. “*It*” નો કટાક્ષ મળ્યો-ચિત છે. સધળી પ્રજા તે તે પ્રજાના “બ્રાહ્મણો”ની સહાયતાથી જ માણસાઈમાં આવી છે, અને ધર્મ એ મનુષ્યના સુધારાની પ્રથમમાં પ્રથમ શક્તિ છે તેનું જ એ પરિણામ છે. આ કારણથી સર્વ વર્ણોની સત્તામાં બ્રાહ્મણને અધિકતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ સત્તાના અધિકારી થવા માટે બ્રાહ્મણોએ પોતા ઉપર કેવી સખ્ત કસોટી મૂકી હતી તે “*દ્રાઢ્યં ચ પુરોદયોત વિદ્યામિજનવાર્ણવચઃસીલસંપન્નઘાયદૃત્તં તપસ્વિનમ્*” (ગૌતમ ધર્મસૂત્ર) દ્વારા અસંખ્ય વચનોમાં બ્રાહ્મણને લગાડેલાં વિશેષણોમાં પ્રતીત થશે. ન્યાયની સત્તા એકલી રાજાની કે એકલા બ્રાહ્મણની જ ન હતી: ન્યાયાધીશ, અમાત્ય, બ્રાહ્મણપુરો-હિત, અને સહયો એટલાની સહાયતાથી રાજા ન્યાય કરતો, અને ન્યાયનું કામ વધી ગયા પછી તો તેઓને જ એ કામ સોંપી પોતે પ્રેક્ષક રહેતો. (“*સમ્રાટ્કિવાકઃ સામાયઃ સમ્રાઢ્યપુરોહિતઃ । સત્તમ્યઃ પ્રેક્ષકો રાજા દર્શનં તિઢ્ઠતિ ધર્મતઃ*”—કાત્યાયન.) સમ્ય અર્થાત્ સમાસદોષો વૈશ્યોને (પ્રજાસમસ્તોને મુખ્ય ભાગ) નીમવાની ભક્ષામણ છે (“*કુલગૌલંબયોદિત-વિત્તમિદ્ધિરમત્સૌઃ । વળિમિમઃ દ્યમત્ કતિપયેઃ કુલમૂતેતયિષ્ઠિતમ્*”—કાત્યાયન). વળી “*ન્યૂરિ*”ની પદ્ધતિના આધારજૂત તત્ત્વને માન આપીને ગૌતમધર્મસૂત્રમાં કહ્યું છે કે

* ઉદાહરણ—દર્શનધર્મના ઉત્સવોનું જીવનસંગે આપેલું વર્ણન વાંચો.

“The fittest would tend to rise in the struggle and partly to exploit and control, partly to educate the rest.”

—“*The Realm of Ends.*”

Prof. James Ward.

ખેડૂત, વેપારી, રબારી, શરાદ્ર અને કારીગર—એ સર્વને પોતાપોતાના વર્ગમાં ન્યાય કરવા માટે બોલાવવા—અને તેઓમાં કાયદા સંબન્ધી મતભેદ પડે-તો એમની પાસેથી ‘અર્થ’ એટલે કે હકીકત (facts)—પૂરતો નિર્ણય લેવો, અને એ ઉપર ‘ધર્મવ્યવસ્થા’ (law) કરવી. ‘અર્થ’ અને ‘ધર્મવ્યવસ્થા’ વચ્ચેનો આ વિભાગ વર્તમાનકાળમાં *order* અને *disorder* કાર્યપ્રદેશ વચ્ચે ‘law’ અને ‘facts’ એવો જે ભેદ પાડવામાં આવે છે તેને બરાબર મળે છે. (“કર્પક-વળિક્-વસુપાલ-કુસીદિ-કારવઃ સ્વે સ્વે વર્ગે” । “તેમનો યથાધિકારમર્યાન્ પ્રત્યવહર્ય ધર્મવ્યવસ્થા” —ગૌતમધર્મસૂત્ર.) કાત્યાયન બ્રાહ્મણ ઉપરાંત જે સભાસદોની મદદ લેવાનું કહે છે તેમને માથે એવી ભારે ફરજ નાંખે છે કે એ ફરજને મળતી એમના હાથમાં સત્તા ન હોય તો એ ફરજ નાંખવાનું સ્મૃતિકારને સજો જ નહિ. કાત્યાયન કહે છે કે રાજા અન્યાયથી ચાલે અને સભાસદો એને વારે નહિ તો તેઓ એની સાથે દોષભાગી થાય છે.

“બ્રાહ્મણઃ અનિયુક્તઃ સભાસદસ્તુ નિયુક્તા ઇતિ ભેદઃ । અત એવોક્તમ્ ‘નિયુક્તો વાડનિ-યુક્તો વા ધર્મજ્ઞો વક્તુમર્હતી’તિ । તત્ર નિયુક્તાનાં યથાવસ્થિતાર્થકયનેઽપિ યદિ રાજાન્યયા કરોતિ તદ્વાડસૌ નિવારણીયોઽન્યથા દોષઃ । ઉક્તં ચ કાત્યાયનેન ‘અન્યાયેનાપિ તં યાન્તં યેઽનુષ્ઠાન્તિ સભાસદઃ તેઽપિ તદ્વાગ્નિસ્તસ્માદ્વોષનીયઃ સ તૈ નૈષ્પઃ’ ઇતિ ॥”

બ્રાહ્મણ અને સભાસદોનાં કર્તવ્ય વચ્ચે ફેર એ છે કે બ્રાહ્મણની ફરજ માત્ર જેવું હોય તેવું કહી દેવાની છે, અને સભાસદની ફરજ એ પ્રમાણે કહેવા ઉપરાંત એને અન્યાય કરનાં વારવાની છે.

૫. દેશનું રાજ્યખંડારણ (“constitution”) જનસમાજનું બંધારણ, અને જનતાને અંગે દરેક જનનાં હિતો—એ સર્વને યથોચિત ધડવાનું કામ બ્રાહ્મણોનું હતું. બ્રાહ્મણો એ ઘડતા, એટલે પોતાના જનના તરંગ પ્રમાણે કંઈકી કાઢી એને અમલમાં મૂકાવતા એમ નહિ. પણ જનસમાજની જ આન્તર વૃત્તિઓને સ્મૃતિના નિયમરૂપે મૂર્તિમન્ત કરતા, અને તેમ કરવાની સાથે કેટલીક વાર પોતા તરફથી કેટલુંક બિચરતા તો તે હાલ જેમ ગોખલે વગેરે દેશહિતૈવીઓ લોકના પ્રતિનિધિ હોવાની સાથે જ લોકના નેતા અને સુધારક પણ હોય છે તે જ રીતે. બ્રાહ્મણો કાંઈ જનસમાજની બહાર ન હતા. તેઓ પોતે જનસમાજનું અંગ હતા, અને વધારે બુદ્ધિમાન અને કેળવાએલા મર્મને જનસમાજની જરૂરિયાતો જેટલી વધારે સમજાય તેટલે અંશે જનસમાજના સ્મૃતિકાર બનવાનું એમનામાં સ્વાભાવિક છે—તેમ કરવાનો એમનો અધિકાર છે. હાલ પણ આપણા ધારાસભ્યો આ જ ન્યાયને અનુસરી જનસમાજના કાયદા ધડે છે.

૬. “બ્રાહ્મણોને પ્રજાએ નિર્વાહની ચિન્તાથી મુક્ત કર્યા ત્યારે વિદ્યાનું સેવન પણ મૂકી બ્રાહ્મણો માંગણ અને બિખારી થયા” —એમ કહેવું બરાબર નથી. ખરી વિદ્યાનું સેવન નિર્વાહની ચિન્તા બીજી ગ્રખવાથી થઈ શકતું નથી. ઉલટું, અન્ય કારણોથી બ્યારે વિદ્યાનું

સેવન ઓછું થયું ત્યારે એમનું હૃદય જે અત્યાર સુધી મુદિતર અત ખાઈ પ્રગતતા કમ્યાણ અર્થે વ્યતીત કરવામાં આવતું તે “માંગણ અને બિખારી”ના હૃદય જેવું થઈ ગયું. આ કારણોથી વિદ્યાનું સેવન ઓછું થયું—અંધ થયું એમ તો અમે કહીશું જ નહિ, કારણ કે દિન્દુરયાનના પૂર્ણ અન્ધકારના સમયમાં પણ મન્દ મન્દ અગતો દીવો સંકોરી રાખવાનું માન બ્રાહ્મણોને છે જ—એનાં કારણો તે આખી દિન્દુરયાનની પડતીનાં સામાન્ય કારણોનો જ એક વિશેષ ભાગ છે. સૂત્રિયો લૂટારા અને જટકારા થયા, વૈશ્યો અપ્રામાણિક અને લોભી થયા, અને શૂદ્રો પશુનુલ્ય રહ્યા એમાં કોણુ જવાબદાર છે? જે કારણો એમાં પ્રવર્ત્યાં છે તે જ બ્રાહ્મણોને “માંગણ અને બિખારી” કરવામાં પ્રવર્ત્યાં છે. આમાં કોઈ પણ સંસ્થાનો હોય કહેવો એ વાજબી નથી. અમુક કાણે લાભદાયી સંસ્થા બીજે વખતે હાનિ કારક થાય છે, પણ એ હોય સંસ્થાનો નથી, સંસ્થાને ચક્રાવતાર મનુષ્યોનો છે. જગતની કોઈ પણ સંસ્થા એવી નથી કે જેનો મનુષ્ય દુરુપયોગ ન કરી શકે. એ દુરુપયોગ કરે, ત્યારે જે સંસ્થા હોય તે જ અસંસ્થા કહેવાય જેમકે, અમુક સંસ્થાના અંગમાં રહેલું જ્વાલનુષ્યનું તત્ત્વ તે દુષ્ટ મનુષ્યનો હાથમાં સ્વચ્છન્દનું રૂપ લે. ઉત્તમ સામ્રાજ્યમાં, રથાનિક દેવત્વના અને એકચરી સત્તા—એ વિશેષી તત્ત્વોનો સમન્વય કરે પડે છે, અને તે કરે હમેશાં કાણુ જ જખાંયો છે. વર્તમાન સમયના અંગ્રેજ રાજ્યતન્ત્રીઓ પણ એ મુશ્કેલીને તરી રાખ્યા નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં અવધનોને પોતપોતાનાં કાર્યોમાં સ્વતન્ત્ર સત્તા આપવી અને છતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એકતાને હાનિ ન પહોંચવા દેવી—એ વિકટ કામ અત્યારે હમણાના સિયરમ પડે માથે લીધું છે, પણ “વાયમ્યન્દિવાકર” એની મેજે એ થયાં જ કરે એ માટે કોઈ પણ તરેદનું રાજકીય ચત્ર યોગ્ય રાખતું નથી—જે યોગ્યશે તે પણ મનુષ્યના જ હાથમાં સોંપાશે, અને તે કેટલા દલાશ ચાલશે એ મનુષ્યના જ શુભદોષ ઉપર આધાર રાખશે. વચ્ચે કરતાં મનુષ્ય હમેશાં આધિક જ રહેશે.

તન્ત્રી.

હાંડન દિન્દુસમા.

“વસન્ત” ના અધિપતિ સાહેબ,

નીચેના સમાચાર આપના માસિકમાં જાહેર કરશો તો ઉપકાર થશે:—

મેટ બ્રિટનમાં વસના તેમજ અમુક ગ્રમ્ય માટે આવના દિવંદોએ દિવંદો તરીકે

પોતાની એકતા બહાર લાવવાને હજુમુઠી સફલ પ્રવેશ કર્યો નથી તે શાસ્ત્રીય છે. હિંદુસ્થાનના કિનારો હોવા પછી હિંદુ વાતાવરણ હતું ન હતું થઈ જાય, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુ ભાવનાઓ અને હિંદુઓનું સામાજિક ઔદ્ય-આદિનાં ધુમ્મસ-અને ધુમાડાના રાફડોઓથી ઢંકાઈ જાય, એ આદિ આવતા હિંદુઓને કોઈ રીતે શોભા ભરેલું નથી. આ સ્થિતિમાં કંઈક ઇશ્વરેશ્વર કરવાને લંડનમાં વસતા કેટલાક અમણી હિંદુઓએ ગયા અદવાડિઆમાં એક નવીન માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે બજારીને કેટલાક હિંદુ હૃદયોને આનંદ યશે એમ આશા છે.

તા. ૮-૬-૧૨ ને દિવસે લંડનમાં “યુરેસ માઈલ્સ” રેકોર્ડરમાં “રજપુત હેરલ્ડ” ના એડિટર ડાક્ટરથી નસરાજસિંહજી સિસોદિયાના પ્રમુખપણા નીચે હિંદુભાષાઓની એક જાહેર સભા મળી હતી, અને તે દિવસે “લંડન હિંદુ સભા” નામનું એક આશાપૂર્ણ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. પશ્ચિમમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રકાર પાડવામાં અત્ર ભાગ લેનાર સ્વામી બાબાભારતી પણ તે સમયે હાજર હતા, અને તેમણે આ નવીન પ્રયત્નને સહયોગવાની લીધો હતો.

“લંડન હિંદુ સભા” ના હરેશોનો ભાવાર્થ મંત્રણમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. એક ખ્રિસ્તમાં વસતા હિંદુઓમાં પરસ્પર જાનભાવની લાગણી દઢતર કરવી.
૨. એક ખ્રિસ્તમાં વસતા હિંદુઓને કોઈ પણ સંકટ કે તંગીને પ્રમંથે બનતી મદદ આપવી.
૩. હિંદુઓની સામાજિક તથા ધાર્મિક ભાવનાઓ આ દેશમાં જન્યત રાખવી; તથા હિંદુઓના તહેવારો આદિ ઉજવવા.

૪. હિંદુઓનું સામાન્ય હિત જાળવવાને પ્રયત્ન એવવા.

આશા છે કે હિંદુસ્થાનથી આવતા નવા હિંદુઓ આ સંસ્થામાં જોમ બને તેમ વિશેષ ભાગ લેશે, અને હિંદુસ્થાનમાં જ રહેનારા હિંદુ ભાષાઓ આ સંસ્થાને પોતાની શુભેચ્છાઓ વગરખરે સમુદ્ર પાર મોકલાવશે.

પત્ર વ્યવહાર ની, મુ.

૪ રજપુત હેરલ્ડ

૨૨૭, ૨૨૮ સ્ટેન્ડ. ડબ્લ્યુ સી.

ઓપોઝીટ રોયલ કોર્ટ ઓફ નસ્ટીસ.

લંડન.

હું તું આપનો

વિભાકર. નૃસિંહદાસ લગવાનદાસ.

“લંડન હિંદુસભા” ની કમિટીનો એક સભાસદ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सद्योणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमान्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान् પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાન્ પ્રમદિતવ્યમ્ મૃદ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયત્રયચતુષ્ટયાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૧, અંક ૮.

[માસિક]

શ્રાવણ, સંવત્ ૧૯૬૮.

મારું રાજનામું.

વસન્તના તબી તરીકે યથારક્તિ યથામતિ ૧૦-૧૨ વર્ષ સંવા ગચ્છતી, એ પણ હું
હવે શ. ગ. રમણભાઈ ખરીપતરામ નીલકંઠ—એમને આધીન કરું છું. મારો મંથન્ય છેડનાં
મને જિલકા શોક થયો નથી એમ કહેવાનો હું હાંન નહિ કર. પણ એ પણ જો મેં અરેખર
શુભરાતની સેવા બળવવા માતર જ બેઠું કરું છે, તો મારા કરતાં વધારે ગોચર અને
સખળ હાથમાં એને પ્રમર્ષનાં મને સા માટે જોદ થવા લેકાએ ?—આ વિચાર મારા શોકને
જેવું-બેઠવા સમર્થ થયો છે, અને વસન્તના વાયકાને પણ મારી એટલી જ વિનંતિ છે કે
તેઓએ પણ કૃપા કરી આ દષ્ટિજિ-દયા જ લેવું, અને તેમ કરશે તો મને આ પત્રનું
નબીપણું છોડવા માટે કપકા દેવાનું એમને કારણ નહિ રહે.

આપણું જીવન આપણે ચકાવતા નથી—કોઈક અનિર્વચનીય ચૈતન્યના આવિર્ભાવ-
તિરોભાવના આપણે તો સ્થાન માન છીએ. જે ચૈતન્યશક્તિએ પોતાને પ્રકાશ કરવા માટે
એ પત્રને જન્મ આપ્યો, તે જ એને બનિયમાં પણ ટકાવી રાખશે એમ મને શ્રદ્ધા છે.
આજથી દશ વર્ષ ઉપર આવા પત્રની જે જરૂર હતી તે કરતાં આજ એટલી છે ? હું ધારું
છું કે અધિક છે; અને અધિક છે તો—જેટલી એ અધિક છે તેટલા જ એ પત્રના અસ્તિ-
ત્વના પ્રાપ્ત પણ વધારે મજબૂત છે.

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

કેટલાક મિત્રો મને પૂછે છે: “તમને સર નારાયણ ‘The Heart of Hinduism’ અંદાવરકરના ‘The Heart of Hinduism’ ઉપરના લેખો કેવા લાગ્યા ?”

‘Fry’s Cocoa’ (કોકો) ની પેટે આને માટે એમ તો ન કહી શકાય કે “There is nothing to throw away” — “આમાં કંઈ જ ફેંટી દેવા જેવું નથી.” કપી મનુષ્યકૃતિને માટે એમ કહી શકાય છે? — પણ મારો એવો તો મત ખરો કે સર નારાયણ અંદાવરકરે હિન્દુ ધર્મના હૃદય ઉપર રોથોરોથ ફીક મૂક્યું છે. જેઓ આ લેખોમાં હિન્દુ ધર્મના મગજના ઝખકારો જેવા માગના હશે તેમને તો અસંતોષ થશે. પણ દાકતર તમને હૃદયના ઝખકારો સંભળાવે તે વખતે ‘ના માટે તો મગજ જેવું છે’ એમ આગ્રહ કરવાનો તમારો શ્રો અધિકાર છે? તમારો અધિકાર માત્ર એટલું જ જેવાનો કે દાકતર જેને હૃદય કહે છે તે ખરેખર હૃદય જ છે કે શરીરનો કોઈ અન્ય-અંશ? (પ્લીઝ-પ્રેસીડન્ટ) એવો નકામો ભાગ છે? અને તો શામે છે કે એ હૃદય જ છે, અને એના યોગ્ય ધખકારો સર નારાયણે બરાબર સાંભળ્યા છે, અને આપણને બરાબર સંભળાવ્યા છે. ખીલું આપણામાં હજી જુદા જુદા પ્રમંથને વાસ્તે જુદી જુદી ભાષાઓ અને જુદી જુદી નિરૂપણપદ્ધતિ જેટલો એ વાત સૂઝાત નથી. એવી વિવિધ શૈલી અને વિવિધ નિરૂપણપદ્ધતિ હજી આપણી ભાષામાં ખીલી જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. અને તેથી કેટલીક વાર એક મહાન પુસ્તકનું ગૌરવ એક ન્યૂઝપેપર આર્ટિકલમાં પણ આવે એમ આપણે આદા રાખીએ છીએ. પરંતુ એ ભૂલ છે. અને તેથી આ ગૌરવને અભાવે કોઈને સર નારાયણના લેખો નાપમંદ પડતા હોય તો ભલે—મને તો આ અંશમાં પણ એન્જો ગમ્યા છે. કેટલીક વખત, એક બાળકને કાને રોથોરોથ અડાડ્યું હોય અને એમાં હૃદયના ઝખકારો સાંભળી એ જેમ આશ્ચર્યચકિત થાય, તેમ સર નારાયણશવના મુખ ઉપર નવીન શોધનો વિસ્મય છાઈ રહેલો દેખાય છે. પણ હું ધારું છું કે સર નારાયણશવ આ વિષયમાં બાળક નહિ હોય; વર્ડઝવર્થનાં નેત્ર આગળ સંદિ હમેશાં નૂતનતા ધારી રહેતી હતી, તેમ એમનાં નેત્ર આગળ કદાચ આવા વિષયો હમેશાં મનોહર નૂતનતાથી જ ભરેલા રહેતા હશે—

આ વર્ડઝવર્થનું નામ દેતાં જ, સર નારાયણ વર્ડઝવર્થની કવિતાના સારા અભ્યાસી અને પ્રેમી છે એ વાત સાંભરી આવે છે. અને તેની સાથે જ, સર નારાયણના “The Heart of Hinduism” માં સ્વીકારાએલા દૃષ્ટિબિન્દુના પ્રકારનો મુલાકાત થઈ જાય છે. વર્ડઝવર્થના વાચકોને સારી પેટે જાણીતું છે કે એ મહાન અંગ્રેજ કવિ સામાન્ય મનુષ્યજીવનમાં—બાળકોમાં અને ખેડૂતોમાં—દેવી પ્રભા જેવો, અને મહોટા વયના અને સંસ્કાર પામેલા બનોએ પણ એમને શુરુ કરી બોધ લેવા જેવો છે એમ પ્રતિપાદન કરેલો. આ દૃષ્ટિબિન્દુ ગમે તેટલું અપૂર્ણ હશે, પણ એ વડે મનુષ્ય-હૃદયની એક અદ્ભુત બાજુ—એની મનોહર સાદાઈ—દૃષ્ટિગોચર કરી

સકાય છે એમાં સંશય નથી. વળી એ સાદાર્થ તે વસ્તુનું પહેલું પડ નથી પણ ઊંડું પડ છે, ઉપલી છાલ નથી પણ અંદરનો ગર્ભ છે. અને એનો મહિમા જન્મ અંગેજન કવિ વર્ણવ્યે જોયો છે, તેમ આપણે ત્યાં ભાગવતકારે પણ જોયો છે—અને તે પણ સર નારાયણની પેઠે જ, ધર્મના વિષયમાં. ભાગવતકારે કૃષ્ણની પૂર્ણ મૂર્તિ ક્યાં રમતી જોઈ? ભરવાડજોના રાસમાં; ઋષિઓના યગમાં નહિ. તેમ સર નારાયણ પણ “ હિન્દુ ધર્મનું હાર્દ ” ‘ મહારી ધ મહાર (મહારી-દેડ) ’ અને ‘ હરિ ધ હાઉસહોદર (હરિયા-ગૃહસ્થ) ’ માં શોધે છે અને જુવે છે—એમાં એ આપણા પ્રાચીન ભાગવત ધર્મને જ અનુસરે છે.

સર નારાયણરાવે આ લેખોમાં હિન્દુ ધર્મને લગતી કેટલીક બાબતો બહુ સારી રીતે તારવી બતાવી છે.

(૧) એમનું એક એમ કહેવું છે અને તે યથાર્થ છે કે—હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં વેરાગ્ય અને સંન્યાસનો ઉપદેશ કરનારાં એકેય વ્યક્તો છે, પણ એ સર્વેની પાર શુદ્ધયાશ્રમનો મહિમા પણ ઘોડો ગાયો નથી—અને તે માત્ર સાસ્ત્રનાં વ્યક્તોનાં જ સમાર્થ રહેશે નથી, પણ વાસ્તવિક હિન્દુ હૃદયનાં નજરે પડે છે. આ વાત એમની રસિક કદામથી, હિન્દુ શુદ્ધયાશ્રમીઓનાં સાદાં વર્ણવ્યેજન ઉદાહરણો લખને, વર્ણવી છે, અને એ વર્ણન એવાં દુર્બોધ કર્તૃ છે કે હિન્દુ જનસમાજનાં મહાર અને ખેડૂત વર્ગનાં—અજ્ઞાન પણ જ્ઞાનીઓ કરતાં પ્રજ્ઞુની અધિક સમીપ—એવાં સ્ત્રીપુરુષોનાં જોડાં આપણી નજર આગળ તરે છે. હિન્દુ જનસમાજમાં સ્ત્રી પુરુષથી કચરાઈ ગયેલી કહેવાય છે, અને એમાં કેટલેક અંશે સત્ય પણ છે, પણ તે જ સાથે શુદ્ધવધારમાં સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેવું રાગ્ય છે—એક સાડી ખરીદી આવેશે પતિ કદાચ ધરવાળાંને એ ધ્યાનમાં નહિ આવે એ બપથી કેવો ધરધરે છે! છતાં રમુછ પણ બોધક રીતે બહુ સાફ બતાવ્યું છે. પણ હિન્દુ સ્ત્રીનું જોર આમ સાડીઓ અને ધરેણાં પહેરવાના અધિકારમાં જ રહેલું નથી; ભાવનાના પ્રદેશમાં પણ એનો અધિકાર પહોંચે છે, અને ત્યાં એની પત્ની બહુ ઊંચી છે. “ સ્ત્રી વિના ધર નહિ ”; “ સ્ત્રી વિના સ્વર્ગ નહિ. ” આ વચન માત્ર સાસ્ત્રોનાં નથી, પણ અબણ મહારનાં છે ।—એ હિન્દુ ધર્મની ડાડી અસર બતાવી આવે છે. આ ઉપર કેવળ સાદા મનુષ્યભાવના હોઈ, હિન્દુ ધર્મ સાથે એને કાંઈ લેવા દેવા નથી એમ ધારવું નહિ. યાગવલ્ક્યાદિક અનેક સ્મૃતિકારોના આ ઉપર છે અને તે હિન્દુ જનસમાજમાં મહાર પર્યન્ત જીવ્યાં છે.

(૨) બીજી એક વાત સર નારાયણરાવે એ સારી બતાવી છે કે—હિન્દુ જનસમાજમાં અત્યારે અત્યંત બીખારીઓ જોવામાં આવે છે તેથી હિન્દુ ધર્મના હૃદયમાં આત્મામાનનો વાસ નથી એમ ન સમજવું. પોતે એક ગામડા પાસે ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યાં એમણે રસ્તામાં થોડાંક સ્ત્રી-પુરુષ—અને છોકરાં ગાડામાં ખેસી જતાં જોયાં. ચોમાસું માથે આવ્યું હતું અને ખેતીનો વખત થયો હતો, તેથી શહેરમાં આઠ મહિના મજૂરી કરી, હવે ચોમાને ગામ પોતાનું ખેતર વાવવા તેઓ જતાં હતાં. સૌ ગાડીમાંથી ઊતર્યા અને ગામને માંદે ગડ નીચે વામો કર્યો. ગાડામાંથી આમાન જતારાનો હતો. અને રાંધવાની નૈયાળી થવાની હતી

એટલામાં એક છોકરું-બૂખું યવાથી-સેવા લાવ્યું. એને શેતું જોઈ સર નારાયણરાવને દયા આવી અને એમણે ગામને નાકે એક જાણુ કેરી વેચતો હતો ત્યાંથી કેરી લાવી આપવા એની માને કહ્યું, અને એ ચાર પૈસા આગળ ધર્મ. મા છોકરાના કળકળાટથી ગભરાઈ છોકરાને ધમકાવતી હતી તે એકદમ સર નારાયણરાવને સંબોધીને બોલી: “તું તારા ઘરનો બાહરાવ! અમે બીખારી નથી કે તારા પૈસા લઈએ.” એટલામાં એના ધણીએ આગળ આવી વધારે શાન્ત વાણીમાં કહ્યું: “મહારાજ! આ મારી ધરવાળી કહે છે એ ખરૂં છે. અમે માંગણ જાત નથી કે દાન લઈએ. અમે તો મજૂરી કરી ચાર પૈસા કમાઈએ છીએ અને ગુજરાન ચત્રાવીએ છીએ. દાન લેવું એ નીચું છે.” સર નારાયણ ચક્રિત થઈ ગયા, અને લાખો આળસુ બીખારીથી ભરપૂર આ દેશમાં હજી ગૃહસ્થાશ્રમનું આત્મમાન હુમ ધયું નથી એમ એમને ખાતરી થઈ.

(૩) એક ગીંછ મહારવની વાન સર નારાયણરાવે આ જતાવી છે કે—હિન્દુ ધર્મ-શાસ્ત્રકારો મનુષ્યજીવનને બહુ ગંજીર રીતે વિચારે છે, અને આત્માના ચિન્તનમાં એ દેહને અવગણે છે એમ જો કેટલાકનું ધારણું છે તે ખોટું છે. એ શાસ્ત્રકારોએ ધર્મ-અર્થ-કામ-અને મોક્ષ એમ ચાર ભાગમાં પુરુષાર્થ વહેંચ્યો છે (અર્થાત્ અર્થ અને કામનો પણ એમાં સમાવેશ કર્યો છે.) અને મનુષ્યનું આયુષ્ય ઓછામાં ઓછું શીતરે વર્તવું તો થવું જ જોઈએ એમ દેહસંરક્ષણ પરત્વે આગ્રહ દર્શાવ્યો છે. લોકના આશય અર્થે કરવામાં આવના દાનની પુરાણાદિકમાં પ્રશંસા કરેલી છે. વળી જલતા માટે પણ તેઓને એવું તો માન છે કે અમુક ઉમ્મર ઉપરના શસ્ત્રને બ્રાહ્મણવત્ માન આપવાની આજ્ઞા કરી છે. અને આ સર્વ બાબત ઉપર હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ એટલું બધું લક્ષ આપ્યું છે કે એઓએ જીવનની એક કલા (‘Art of life’) કરી મૂકી છે એમ કહીએ તો ચાલે. દંતધાવનથી માંડી દિવસના સમગ્રા વ્યવહારમાં શારીરિક સ્વચ્છતા જાળવવાના નિયમો મૂક્યા છે. એમાં અતિશય પડતું થઈ જતું હશે, પણ વર્તમાન સમયની “કલ્પ અને જીમખાનાની લાઈફ” માં એટલું સ્મરણમાં રાખવા જેવું છે કે—“Health means holiness”—તન્દુરસ્તી એ એકલી તન્દુરસ્તી જ નથી પણ પવિત્રતા પણ છે. માટે પ્રાચીન “સદાચાર” નું સેવન કરો—એ આચારના બાલ સ્વરૂપને વળગવાની જરૂર નથી, પણ એના આન્તર સ્વરૂપને ખૂબ સમજો અને આચરો.

પણ આ સર્વ વિગતો કરતાં પણ સર નારાયણરાવે પ્રકટ કરેલી એ બાબતો મને ખાસ કરીને ગમે છે:

(૧) એક તો એમણે પહેલા જ આર્ટિકલમાં હિન્દુ ધર્મના લક્ષણ પરત્વે બહુ ઉત્તમ વિચાર પ્રતિપાદન કર્યો છે: જો જીવનું લક્ષણ શામ્ન હોય તો હિન્દુ ધર્મનું લક્ષણ શામ્ન છે. આ વિચાર આ જ આકારે હું પણા વખતથી ધરાવું છું, અને હિન્દુ ધર્મનું લક્ષણ શું એ પ્રશ્ન કોઈ ઠેકાણે પૂછાએતો હું વાંચું છું*. કે તુરત મારા મનમાં પહેલો વિચાર આ આવે

* દાખલા તરીકે, ગયે વર્ષે મેં વસન્ત પત્રમાં કેટલાક ધર્મ સંબંધી લેખો લખ્યા હતા. તે વખતે એમાંના એક લેખનું અવસોકન કરતાં ગુજરાતીમાં કોઈક ગૃહસ્થે આ પ્રશ્ન પછેલો.

છે કે—'આ પ્રશ્ન કરનારને ધર્મ એટલે શું એની અંદર હશે ખરી? શું ધર્મ એ પરમાત્મ-વિષયક નથી? અને પરમાત્મા કદી પણ લક્ષણથી ખાંધી શકાય છે ખરી? અને નથી ખાંધી શકતો તો એના પ્રત્યેની વૃત્તિ પણ લક્ષણથી કેમ ખાંધી શકાય? અને જો ધર્મનું લક્ષણ ન ખાંધી શકાય, તો હિન્દુ ધર્મ—જો એ વાસ્તવિક રીતે ધર્મ હોય તો—એનું લક્ષણ પણ કેમ ખાંધી શકાય? માટે—સર નારાયણરાવનો પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્ત ખરો છે, અને હિન્દુ ધર્મનાં હાર્દનું, બહુ ધર્મનાં હાર્દનું, એમને સાચું જ્ઞાન છે એમ લાગે છે.

(૨) એક બીજી ધ્યાન ખેંચનારી બાબત એમણે એ બતાવી કે હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય જાણવું હોય તો હિન્દુઓના જીવનમાં જુવો—અને એ જીવન પરદેશી વિદ્યાથી રૂપાન્તર પામી ગએલા કે સહેરના એકાચારામથી વિકાર પામેલા હિન્દુ જીવનમાં નહિ જણાય—એ માટે તમારે અબણ અને ગરીબ લોકોનાં ઝૂંપડાંમાં જઈ ત્યાંનું જીવન જોવું જોઈશે—અને તે પણ બહારનાં પડ જાતારીને અંદર દષ્ટિ નાંખવાથી જ જણાશે. જેમને આ દષ્ટિખિન્દુ પૂરે સજ્જનું ન હોય તેમને આરી વિનંતિ છે કે તે ઉપર ઈયર ચિત્તે ચાલુ કરવું, અને તેમ થશે તો મને ખાતરી છે કે ક્રીટસ આગળ ચેપમનના 'હોમર' જેવા—હિન્દુ ધર્મની એક નવી જ પોથી એમની નજર આગળ જાણેલી દેખાશે. અને એ જોઈ એમને મુખેથી,—શાસ્ત્રવ્યસની અને તર્કવ્યસની પંડિતોને મુખેથી—ક્રીટસને મજાતા ઉદાર નીકળ્યા વિના નહિ રહે કે—

" Much have I travelled in the realms of gold,
And many goodly states and kingdoms seen;
Round many western islands have I been
Which bards in fealty to Apollo hold.
Oft of one wide expanse had I been told
That deep-browed Homer ruled as his demesne;
Yet did I never breathe its pure serene;
Till I heard Chapman speak out loud and bold;
Then felt I like some watcher of the skies—
When a new planet swims into his ken ! "

* * * * *

આજકાલનાં લોકો યુગપરિવર્તનો હોય એમ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી તે આજ વર્ષના ઇતિહાસના ગગનમંડળમાંથી કેટલા તારા અસ્ત પામ્યા એ વિચારો. જુવો—મહારાણી વિક્ટોરિયા ગયાં, મહારાજાધિરાજ એડવર્ડ ગયા; એડવર્ડન ગયા, રાનીડે ગયા, દત્ત ગયા; સ્પેન્સર, માર્ટિનો દાદાગયા પગેરે ફિસમોકો ગયા—દલ રહેડ જેવાં પવકારને અમે એ મામ બાએ જ થયા છે એટલામાં

તો વળી એક મહાન પ્રગટકાર—જપાનના મહારાજ મિકાડો ગયા । ઝોગણીસમી સદીનો પહેલો દસકો જગતના મહાન પુરુષોના જન્મ * માટે મહાદૂર છે; તેમ આ વીસમી સદીનો પહેલો દસકો એ મેનનાં મરણ માટે પ્રખ્યાત રહેશે ? અત્યારે કેટલા ઝેલેડન અને હાર્વિન પારણામાં ઝૂલતા હશે એ ખબર નથી; પણ આ દસ વર્ષમાં જગત્ અનેક નરરત્નોના હુમ થવાથી દરિદ્ર ખન્યું છે એ જ્ઞાન અત્યારે તો મથા પિતા રહેતું નથી.

જે મહાન રાજાના મરણ સંબન્ધી અત્રે નોંધ કરવામાં આવે છે તેનું સ્થાન આ પૃથ્વીના અસંખ્ય—પ્રાચીન, અર્વાચીન—રાજાઓમાં પણ વિલક્ષણ છે. જગતમાં રાજ્યકર્તા રાજાઓ ઘણા થઈ ગયા, પણ પ્રગટકર્તા રાજાઓની સંખ્યા જૂઠ્ઠા છે. અર્વાચીન ઇતિહાસમાં, ઇંગ્લંડનાં રાણી ઇલિઝાબેથ, મોગલ પાદશાહ અકબર, અને શિવાજી હવપતિ—વગેરે થોડાંક નામો યાદ આવે છે. પણ એ શ્રી કરતાં સ્વદેશાભિમાન કે લોકકલ્યાણની ખાજતમાં જરા પણ ન્યૂન નહિ, ખરેકે સ્વદેશાભિમાન અને લોકકલ્યાણ એના સમુચ્ચયમાં તો એમના કરતાં પણ ચંટે, એવા પ્રગટકાર રાજા તે જપાનના મિકાડો મહંમ સુત્સુ હિરો હતા.

એ રાજર્ષિ—‘રાજર્ષિ’ શબ્દ વિવક્ષાહીન વાણીવિલાસ રૂપે અત્રે વાપર્યો નથી, પણ યુગધર્મના દ્રષ્ટા અને સ્મૃતિકાર રાજાને એ સર્વથા શાય પડે છે તેટલા માટે વાપર્યો છે—એ રાજર્ષિ ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાના મરણ પછી ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં એ માદીએ આવ્યા તે વખતે જપાનની પ્રગ્મમાં બે પક્ષ પડેલા હતા. કેટલાક પરદેશીઓને જપાનમાં વેપાર કરવા આવવા દેવાની વિરુદ્ધ હતા, અને કેટલાક એની તરફેણમાં હતા. સુત્સુ હિરોએ પહેલું કામ એ કર્યું કે એમણે પોતાની લાગણી આ બીજા પક્ષ તરફ રૂપરૂ રીતે બતાવી. એટલું જ નહિ, પણ ૧૮૬૮ ની ૨૩ મી માએ પરદેશી પ્રતિનિધિઓને પોતાની હજૂર આવવા નિમન્ત્રણ કર્યું. આ તારીખથી જપાનના ભાગ્યો-દયની રાજ્યાત થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો તેમ જ દેશસભ્યનો ભાગ્યોદય એના આત્મબળ ઉપર આધાર રાખે છે, અને આત્મબળનો આધાર સ્વાર્થન્યાય અને ઉચ્ચ સંકલ્પ ઉપર રહે છે. મિકાડોએ ઉદાર દિલે પરદેશીઓનો સત્કાર કર્યો, તે જ સાથે એઓના ઉત્કર્ષનાં કારણોનો પણ વિચાર કર્યો, અને એ વિચાર કરી—૯૬ નિશ્ચય કર્યો કે જે કારણોથી પરદેશીઓને મારી પ્રગટ કરતાં ચઢીઆતા જોઈ હું તે જ કારણો મારા દેશમાં પણ પ્રકટાવીશ અને મારા દેશને જગતમાં માનવતો કરીશ.

માદી ઉપર એસતાં જ એમણે પાંચ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી:—

- (૧) રાજ્યનાં કાર્યો સંબન્ધી વિચાર કરનારાં મંડળો સ્થાપનાં, અને રાજ્યનાં સધનાં પગલાં લોકમતથી નક્કી કરીને જરવાં.

* હાર્વિન ઝેલેડન દિગ્ગજાએલી ન્યૂમન માર્ટિનો વિલ્મ્ફર્ડિસ ટેનિસન વગેરે ઘણા.

(૨) સવળા વર્ગોએ—ઉચ્ચ અને નીચ સર્વેએ—ગોકન ચર્ધિ જુરસાથી રાજ્યની નવી યોજના અમલમાં મૂકવી.

(૩) દિવાની અને લશ્કરી અમલદારોની તેમ જ સામાન્ય લોક સમસ્તની વાળખી ધમ્મજો પૂર્ણ કરવી—જેથી તેઓમાં કોઈ પણ તરફનો અસન્તોષ ન રહે.

(૪) જૂના રિવાજો જંગલી હોય તે તોડી નાંખવા, અને દરેક સંસ્થા કુદરતના ન્યાયી ધોરણ ઉપર રચવી.

(૫) જ્ઞાન આપી પૃથ્વીમાં જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાંથી શોધી લાવવું—જેથી સમસ્ત રાજ્યનું કલ્યાણ થાય.

આ પ્રતિજ્ઞાપત્રકમાં જાપાનના ઉદયનાં સૂચનાં બીજા સમાજોનાં છે એ સદા સમજી રાકશે.

પહેલી પ્રતિજ્ઞામાં દેશનો સમગ્રો રાજકીય મુદ્દારો આવી જાય છે. અને એ મુદ્દારો સદૃશ થવા માટે પ્રજામાં સ્વદેશસેવાનો જુસ્સો જોઈએ તે માટે બીજી પ્રતિજ્ઞા છે. એ જુસ્સો પ્રજા અને પ્રજાના અમલદારો અને અમલદારોની સહાનુભૂતિ વગર અશક્ય છે,—જે પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા છે. રાજકીય મુદ્દારો સામાજિક મુદ્દારો વિના સરવહીન જોવાનું છે—તેથી ચોથી પ્રતિજ્ઞામાં જૂના રિવાજો પૈકી જે જંગલી હોય તેને છૂટથી તોડવા માટે મન સ્વતંત્ર કરી દીધું છે. અને છેવટે, સર્વ શ્રેયનો આધાર કેળવણી ઉપર છે, અને એ કેળવણી કૃષ્ણમૂર્તિની વૃત્તિ તથા સર્વેત્તા સારથાદી જમરની વૃત્તિ સ્વીકારવાથી જ મળી શકે છે એ વાત પાંચમી પ્રતિજ્ઞામાં દર્શાવી મ્હં.

પ્રવાસ અને અનુકરણના આ જમાનામાં પરદેશીઓની ગદારની રીતભાત જોઈ એ ધારણ કરવી અને સુધરેલા લોકમાં ખપવું સહેવું છે. પણ તદ્દન નવીન અને અપરિચિત મુદ્દારાનું ખરેખર અન્તરજાત્ય પકડી લઈ, મૂળ કરતાં નકલને ચઢીઆતી જનાવવી એ બહુ દુર્લભ છે. એ દુર્લભ કાર્ય જાપાનની પ્રજાએ ગયા અડધા સદ્કામાં જે અડધી અને એંગીય-પણે કરી નાંખ્યું, એ અનુધ્યક્ષકલ્પના પ્રભાવનું એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે. પણ એ અદ્ભુતતા વિશેષ ચમત્કારી આથી થાય છે કે એ સંકલ્પ મૂળ પ્રજા સમસ્તનો ન હતો, પણ માત્ર એક વ્યક્તિ—મિકાડો—નો પોતાનો જ હતો. યુરોપની પ્રજાનું શ્રેય જ્યારે બહુ બાજે પ્રજાએ પોતે શ્રમ કરી લદી જધડી રાજ પાસેથી પડાવ્યું છે, ત્યારે એશિયાની આ પ્રજાને રાજાએ પોતે—એશિયા ખંડની પ્રાચીન રાજભાષાને અનુસરી—કેળવી છે, અને જગતમાં આગળ પાડી છે. તેમ કરવામાં રાજાને થોડી મુશ્કેલી નહીં નથી—પણ ખરા હૃદયમાં સામાને સ્વ-સ્વ કરી દેવાની અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે તેને લઈ—આખો દેશ જળે પાનખર જતાં મન્ત્રાનુમાં પ્રવેશ કરતો હોય તેમ તેવા સુમમાં દાખલ થયો ! ' રાજા કાઠસ્ય કારણમ્ '

એ ઉક્તિ આ યુગધુરંધર રાજાએ અક્ષરસઃ સત્ય કરી. અમીર લોકોએ પોતાના વિશેષ અધિકાર છોડી દીધા, પોતાની જગીરો પ્રજાને સમર્પી દીધી અને પોતાના ક્ષાત્રવીર્યનો લશ્કરી સેવામાં વિનિયોગ કર્યો. દેશના કાયદા પણ કરી ગયા, રેલવે બંધાઈ, યુનિવર્સિટિઓ સ્થપાઈ—પશ્ચિમના સુધારાની બહારની ટાપડીય આવી, પણ તે સાથે એની ક્ષતેહનું અન્ત-સ્તત્ત્વ—એની ભૌતિકવિદ્યા અને એનો સાહસિક ઉદ્યોગ એ પણ આવ્યાં.

વર્તમાન જમાનો વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે અને પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે અત્રાન્ત સ્પર્ધાનો છે. એ સ્પર્ધામાં પાછળ પડનાર માટે દાર કે અકીર્તિ જ નથી, પણ દુઃખ અને દારિદ્ર્ય છે. એ સ્પર્ધામાં વિજ્ય એકલી વિદ્યાથી, એકલા બાહુબળથી, કે એકલા ધનથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી—આપણું શાસ્ત્રોની પરિભાષામાં બોલીએ તો, બ્રહ્મ-ક્ષત્ર-અને વૈશ્વવત્તિન્નરોનો સમન્વય કરવાની જરૂર પડે છે. જપાને પરદેશથી નવીન યુગની વિદ્યા મેળવી આવવા અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ મોકલ્યા, અને પરદેશી તથા પોતાના નવા વિદ્વાનોની સહાયતાથી દેશમાં નવી વિદ્યાનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો. શાળાઓ અપાઈ અને દેશમાં કેળવણી ધમધોકાર વધતી ચાલી. તે સાથે જળ અને સ્થળનાં લશ્કરો સ્થાપી, એને જર્મની અને ઇંગ્લંડનાં ઉત્તમ ધોરણોનું અનુકરણ કરીને કેળવ્યાં. વિદ્યાનો દેશના દુનર અને વેપાર વધારવામાં પણ ઉપયોગ કર્યો. અને પોતાનું નવું સત્ત્વ તકસાદી છે કે મજબૂત છે એ ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં ચીન સહામેના મામલામાં કસોટીએ ચઢાવી નેધું, અને છેલ્લા જપાન-રશિઆના યુદ્ધ વખતે જગતને બતાવી આપ્યું. આ યુદ્ધમાં જપાનનું નવું સત્ત્વ કસાયું તે જ સાથે, એના મળ પ્રાચીન સત્ત્વની પણ જગતને ઝાળખાણ થઈ. એ સત્ત્વમાં ધૈર્ય-વીર્ય-ટેક, અદ્વંતાનો ત્યાગ, પરશોકમાં ઐહિક કુટુંબવત્ શ્રદ્ધા—એ ગુણો પ્રત્યક્ષ થયા. અને એશિઆની પ્રજા યોગ્ય કેળવણી વગેરે સાધેનો પ્રાપ્ત કરીને સુરોપની એક મ્હોટી પ્રજાને પણ પરાબલ પમાડી શકી એ દેખાડીને જગતની પ્રજાઓનાં નેત્ર બિંધાયાં.

જપાન એ પૃથ્વીના નકશા ઉપર પૂર્વ દિશાનું ઇંગ્લંડ છે. ઇંગ્લંડ સાથે એને મળથી જ સારો સંબંધ હતો, અને રશિઆ સાથેના છેલા યુદ્ધ પછી ઇંગ્લંડ સાથે એને પરસ્પર દાલકરાર થયા છે, અને તે આ જ વર્ષમાં કરી તાળ કરવામાં આવ્યા છે—જેથી જગતની શાન્તિનું સંરક્ષણ થાય છે, અને હિન્દુસ્થાન પુષ્કળ લશ્કરી ખર્ચમાંથી બચે છે. એ ખર્ચમાં બગત થતી—હિન્દુસ્થાનમાં કેટલાં લોકોપયોગી અને કલાણુકારી કામોમાં હિન્દી સરકાર હાલમાં ખર્ચ કરી રહે છે એ જોશો તો, હિન્દી સરકારની પ્રજાહિતની લાગણી ઉપરાંત, આપણા શ્રેયના કાર્યકારણુભાવની એક સાંકળ મહંમ મિકાડોના સિંહાસન સાથે પણ જોડાયેલી નજરે પડશે.

તે માટે વિદેહ ચએલા એ મહાન નરેશ પરલોકમાં સુખી થાઓ! એમ હિન્દુસ્થાન એમને આશીર્વાદ દે છે.

આનન્દશંકર બાપુસાઈ કૃપ.

અન્યાવલોકન.

“ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય”^૧—આ નામનું એક નવું પુસ્તક વસંતના તન્ત્રી તરીકે હું કામ કરતો હતો તે સમયમાં મને મળ્યું હતું. એનું અવલોકન લખવાની ઇચ્છા થવાથી એ વિષે અત્રે મારા વિચાર જણાવું છું.

આ પુસ્તકને હું ‘નવું’ પુસ્તક કહું છું તે એ પુસ્તક થોડા જ વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ થયું છે, અથવા તો એનાં પૂર્ણ-પાનાં વગેરે તાજાં છે એ અર્થમાં નહિ; પણ આ વિષય ઉપર આ પહેલું જ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં મારા જોવામાં આવ્યું છે તેથી. દસ બાર વર્ષ ઉપર રા. સત્યેન્દ્રરાવ ભીમરાવ દીવડીયાએ એક સભામાં ‘નવલકથા’ ઉપર એક નિબંધ વાંચેલા કાંઈક સાંભરે છે; અને થોડાંક વર્ષ ઉપર—રા. મણીભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર એક લેખ વાંચેલા હતા, તથા એને અંગે એમણે ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્ય પર તે કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું. પણ આ વિષયના આસ પુસ્તક રૂપે તો રા. મણીભાઈ તન્ત્રીનો લેખ પહેલવહેલો જ છે એમ હું ધારું છું. કાંઈ પણ વિષયમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કરનારને—બસે એ પ્રયત્ન અપૂર્ણ સફળતા વાળો નીપજે તો પણ—માન ધરે છે.

પ્રસ્તાવનામાં અન્યકર્તાએ, “(સાહિત્યમાં) નરસાને વખોડી કાઢવું એ સારાને માટે ખર્ચવેળું કર્તવ્ય છે. કારણ કે જે માણસને કંઈ પણ નરસું લાગતું નથી તેને કંઈ પણ સાફ લાગશે નહીં.” એ યોગ્યનિર્ણયરના સખ્તો રાંધીને, આપણને એમના પોતાના પુસ્તક વિષે પણ બે કડના સખ્તો કહેવા પડે તો તે છૂટથી કહેવા માટે દાર જોવાની આખ્યાં છે. પણ હવે પામવા જેવું એ છે કે આપણે ગાયે એ કડવી દુરજ બહુ આવે એમ નથી.

અન્યના ચાર વિભાગ પાડેલા છે. (૧) પ્રથમ ‘પ્રસ્તાવના’માં લેખકે નવલકથાનું લક્ષણ, એના પ્રકાર, તથા એની ઉત્કૃષ્ટતા માટે જોઈતાં વિવિધ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાર પછી (૨) ‘સિંહાવલોકન’ માં ગુજરાતી નવલકથાનો ડુંકામાં ઇતિહાસ આપ્યો છે. (૩) ત્યાર પછી એમાંની થોડીક નવલકથાઓ લઈ એનું વિવેચન કર્યું છે, અને છેવટે (૪) ‘ઉપસંહાર’માં વાચકને કેટલુંક માર્ગદર્શન કરાવી, પરિશિષ્ટ, સખ્ત-કોપ, તથા ‘વાંચવા લાયક નવલકથાઓનાં નામ’ આપી સમાપ્તિ કરી છે.

નવલકથાનું સ્વરૂપ અન્યકર્તાએ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે: “આનંદ અથવા બોધ અથવા એક પ્રેમ થાય એવા પ્રયોજનથી રચેલી, જનસ્વભાવનું વર્ણન કરનારી અને કેવળ કલ્પિત

^૧ કર્તા રા. રા. મણીભાઈ નારણજી. તન્ત્રી. બી. એ. રાજમહેલ રોડ, વડોદરા. કીમ્બત એ રૂપીઆ.

પરંતુ વાસ્તવિકતાના આરોપણવાળી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું, અથવા તો કલ્પિત અને મયાતથ બેઉ પ્રકારના મિશ્રણવાળી અને વાસ્તવિકતાના આરોપણ અથવા દર્શનવાળી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું જે લિખિત ચિત્ર તે નવલકથા કહેવાય. ” આ સ્વરૂપકથન લાંબું છતાં, લક્ષણ તરીકે અસાધારણ ધર્મે દર્શાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. ઉપલા વાક્યમાં “ આનન્દ અથવા બોધ અથવા બેઉ ” એ શબ્દો બરાબર છે ? કોઈ પણ નવલકથાનો ઉદ્દેશ એકસો આનન્દ કે એકસો બોધ આપવાનો હોય છે ખરો ? કદાચ એકસો આનન્દ આપવાનો હોય એમ ક્ષણ વાર માની લઈએ, પણ એકસો બોધ આપવાનો હોય એમ કદી પણ બને ? એમ હોય તો મનુષ્યસ્વભાવનું વર્ણન કરનારો એક ધર્મચુરનો ઉપદેશ (sermon) પણ નવલકથા કહેવાય. પણ કદાચ આના જવાબમાં એમ કહેવામાં આવે કે અને આનન્દ સાધન તરીકે અને બોધ સાધ્ય તરીકે ઉદ્દિષ્ટ છે. પણ એમ હોય તો પણ આ નવલકથાનું વિશેષ લક્ષણ સામાન્ય કાવ્યના લક્ષણથી શી રીતે જુદું પડે છે એ સમજા સકાતું નથી. લક્ષણના ખાકીના ભાગમાં “ જનસ્વભાવનું વર્ણન ” હત્યાદિ જે શબ્દો છે એમાં એવું કોઈ પણ ખતાવાતું નથી કે જે નવલકથામાં જ હોય અને કાવ્યના અન્ય કોઈ પણ પ્રભેદમાં ન હોય. ખીજે એક સ્થળે ‘ કવિતા ’ અને ‘ નવલકથા ’ નો બેઢ બનાવતાં રા. મણીભાઈ (અન્યકર્તા) એ લખ્યું છે કે “ નવલકથા—માટે સ્પષ્ટ કરતાં યોજનાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. ” પણ આ વાક્યમાં જે કોઈ સત્ય હોય તો તે જેટલું નવલકથાને લાગુ પડે છે તેટલું જ નાટકને પણ પડે છે.

ત્યાર પછી “ નવલકથાના વિભાગો ” નું નિરૂપણ છે તે પણ બહુ અદ્ય અને અમૂલ્ય નોંધકારક છે. મને લાગે છે કે અન્યકર્તાએ આરંભથી જ બૂઝ એ કરી છે કે આ વિષયને ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ ચર્ચ્યો નથી. પ્રાચીન—ગ્રીસ—યુરોપ—હિન્દુસ્થાન વગેરે દેશોની કથા—વાર્તા વગેરે વિષે થોડુંક દિશ્વર્ચન કરાવી, —એને આપણે સવિશેષ અર્થમાં ‘ નવલકથા ’ કદીએ છીએ તેનો ઇટાલિ—ઈંગ્લેન્ડ—ફ્રાન્સ વગેરે દેશોમાં કેવા ઉદય થયો અને ધીમે ધીમે એનાં કેવા રૂપ—રૂપાન્તરો થયાં—અંધારાં—અને આગળ વિકાસ પામતાં ગયાં હત્યાદિ ચર્ચા કરી હોત, તો નવલકથાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વાચકથી સહજ રીતે સમજા સકાત, અને એના કેવા કેવા પ્રકારો સંભવે છે એ પણ એના જાણુવામાં આવત. જીવંત પદાર્થો જે હમેશાં જીવનને અંગે વિકાસ અને વૃદ્ધિ પામતા જાય છે, તેને એક દૃઢ લક્ષણથી કાલત્રયમાં બાંધવા જતાં અનેક અન્યાસિ—અતિઆસિ વગેરે દોષો જોવાને છે; એને નિવારવાનો એક સુગમ માર્ગ એ છે કે જીવંત પદાર્થનું લક્ષણ જીવંત પદાર્થને ઉચિત કરવું—અર્થાત્ એના જીવનનો આરંભથી આજ પર્યન્તનો ઇતિહાસ આપવો. એ રીતે કરવાથી એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ યથાર્થ બતાવી શકાય છે, અને એના સ્વરૂપના વિવિધ રંગો હીક દૃષ્ટિગોચર કરાવાય છે—નવલકથાના ગુણોને અંગે “ સાક્ષાત્કારતા ”—(હું ધારું છું કે ‘ vividness ’ ને માટે આ ‘ અર્થસંસ્કૃત શબ્દ યોગ્ય છે.)—એનું નવલકથાની સફળતામાં મહત્ત્વ હીક બતાવ્યું છે. ત્યાર પછી “ નવલકથાના અંશો ” નું પ્રકરણ ચાલે છે. તેમાં અન્યકર્તા કહે છે કે “ નવલકથાની રચના ત્રણ અંશથી બને છે—કલ્પના, જનસ્વભાવચરિત્ર અને બોધક હેતુ. આ ત્રણેનો કથાના કાલુક મપત્ત (Incidentalness) સાથે નિકટ સંબંધ છે. તે એટલે સુધી કે કથાના પ્રમંગો

અન્યાવલોકન.

“ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય”^૧—આ નામનું એક નવું પુસ્તક વસંતના તન્ત્રી તરીકે હું કામ કરતો હતો તે સમયમાં મને મળ્યું હતું. એનું અવલોકન લખવાની ઇચ્છા થવાથી એ વિશે અત્રે મારા વિચાર જણાવું છું.

આ પુસ્તકને હું ‘નવું’ પુસ્તક કહું છું તે એ પુસ્તક થોડા જ વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ થયું છે, અથવા તો એનાં પૂંડાં-પાનાં વગેરે તાજાં છે એ અર્થમાં નહિ; પણ આ વિષય ઉપર આ પહેલું જ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં મારા જોવામાં આવ્યું છે તેથી. દસ બાર વર્ષ ઉપર રા. સત્યેન્દ્રરાવ હીમરાવ દીવડીયાએ એક સભામાં ‘નવલકથા’ ઉપર એક નિર્બંધ વાંચેલો કાંઈક સાંભરે છે; અને થોડાંક વર્ષ ઉપર—રા. રમણભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર એક લેખ વાંચેલો હતો, તથા એને અંગે એમણે ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્ય પરત્વે કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું. પણ આ વિષયના ખાસ પુસ્તક રૂપે તો રા. મણીભાઈ તન્ત્રીનો લેખ પહેલવહેલો જ છે એમ હું ધારું છું. કોઈ પણ વિષયમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કરનારને—ભલે એ પ્રયત્ન અપૂર્ણ સફળતા વાળો નીપજે તો પણ—માન ધરે છે.

પ્રસ્તાવનામાં અન્યકર્તાએ, “(સાહિત્યમાં) નરસાને વખોડી કાઢવું એ મારાને માટે બળવેશું કર્તવ્ય છે. કારણ કે જે માણસને કંઈ પણ નરમું લાગતું નથી તેને કંઈ પણ સાફ લાગશે નહીં.” એ ઘોષનદોષરના રાખ્દો રાંધાને. આપણને એમના પોતાના પુસ્તક વિશે પણ એ કદવા રાખ્દો કહેવા પડે તો તે છટ્થી કહેવા માટે દાર બેઠાડી આપ્યાં છે. પણ હવે પામવા જેવું એ છે કે આપણે માયે એ કડની ફરજ બહુ આવે એમ નથી:

અન્યના ચાર વિભાગ પાડેલા છે. (૧) પ્રથમ ‘પ્રસ્તાવના’માં લેખકે નવલકથાનું લક્ષણ, એના પ્રકાર, તથા એની ઉત્કૃષ્ટતા માટે જોઈતાં વિવિધ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાર પછી (૨) ‘મિહાવલોકન’ માં ગુજરાતી નવલકથાનો ટુંકમાં ઇતિહાસ આપ્યો છે. (૩) ત્યાર પછી એમાંની થોડીક નવલકથાઓ લઈ એનું વિવેચન કર્યું છે, અને છેવટે (૪) ‘ઉપ-સંહાર’માં વાચકને કેટલુંક માર્ગદર્શન કરાવી, પરિશિષ્ટ, રાખ્દ-કોષ, તથા ‘વાંચવા લાયક નવલકથાઓનાં નામ’ આપી સમાપ્તિ કરી છે.

૧ નવલકથાનું સ્વરૂપ અન્યકર્તાએ આ પ્રમાણે જતાવ્યું છે: “આનંદ અથવા બોધ અથવા બેક પ્રેમ યાપ એવા પ્રયોજનથી રચેલી, જનસ્વભાવનું વર્ણન કરનારી અને કેવળ કલ્પિત

^૧ કર્તા રા. રા. મણીભાઈ નારણજી. તન્ત્રી. બી. એ. રાજમહેલ રોડ, વડોદરા. પ્રામખ એ રૂપીઆ.

પરંતુ વાસ્તવિકતાના આરોપણવાળી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું, અથવા તો હૃદયિત અને યથાતથ બેઠક પ્રકારના મિશ્રણવાળી અને વાસ્તવિકતાના આરોપણ અથવા દર્શનવાળી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું જે સિખિત ચિત્ર તે નવસકથા કહેવાય.” આ સ્વરૂપકથન સાંપું છતાં, લક્ષણ તરીકે અસાધારણ ધર્મ દર્શાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. ઉપરના વાક્યમાં “આનન્દ અથવા બોધ અથવા બેઠક” એ શબ્દો બરાબર છે ? કોઈ પણ નવસકથાનો ઉદ્દેશ એકસો આનન્દ કે એકસો બોધ આપવાનો હોય છે ખરો ? કદાચ એકસો આનન્દ આપવાનો હોય એમ કાણ વાર માની લઈએ, પણ એકસો બોધ આપવાનો હોય એમ કદી પણ બને ? એમ હોય તો મનુષ્યરૂપભાવનું વર્ણન કરતાં એક ધર્મગુણનો ઉપદેશ (sermon) પણ નવસકથા કહેવાય. પણ કદાચ આના જવાબમાં એમ કહેવામાં આવે કે અત્રે આનન્દ સાધન તરીકે અને બોધ સાધ્ય તરીકે ઉદ્દિષ્ટ છે. પણ એમ હોય તો પણ આ નવસકથાનું વિશેષ લક્ષણ સામાન્ય કાવ્યના લક્ષણથી શી રીતે જુદું પડે છે એ મમજી સકાતું નથી. લક્ષણના આધીના બાગમાં “જનરૂપભાવનું વર્ણન” કત્યાદિ જે શબ્દો છે એમાં એવું કોઈ પણ બતાવાતું નથી કે જે નવસકથામાં જ હોય અને કાવ્યના અન્ય કોઈ પણ પ્રવેશમાં ન હોય. બીજે એક સ્થળે ‘કવિતા’ અને ‘નવસકથા’ નો બેઠક બતાવતાં રા. મણીભાઈ (અન્યકર્તા) એ લખ્યું છે કે “નવસકથા-ગાદિ સ્ફરણ કરતાં ચોળાનાની વિશેષ આવશ્યકતા છે.” પણ આ વાક્યમાં જો કોઈ સત્ય હોય તો તે જેટલું નવસકથાને લાગુ પડે છે તેટલું જ નાટકને પણ પડે છે.

ત્યાર પછી “નવસકથાના વિભાગો” નું નિરૂપણ છે તે પણ બહુ અલ્પ અને અસંતોષકારક છે. મને લાગે છે કે અન્યકર્તાએ આરંભથી જ જૂઠા એ કરી છે કે આ વિષયને અનિહાસિક પદ્ધતિએ ચર્ચા નથી. પ્રાચીન-ગ્રીક-યુદાઈ-હિન્દુસ્થાન વગેરે દેશોની કથા-વાર્તા વગેરે વિશે થોડુંક વિગતરૂપ કરાવી,—જેને આપણે સવિશેષ અર્થમાં ‘નવસકથા’ કહીએ છીએ તેના ઇટાલિ-ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સ વગેરે દેશોમાં કેવો ઉલ્લેખ અને ધીમે ધીમે એનાં કેવાં રૂપ-રૂપાન્તરો થયાં—બંધાર્યા—અને આગળ વિકાસ પામતાં ગયાં કત્યાદિ ચર્ચા કરી હોત, તો નવસકથાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વાચકથી સહજ રીતે સ્પષ્ટ થાકત, અને એના કેવા કેવા પ્રકારો સંભવે છે એ પણ એના જાણવામાં આવત. ઇવંત પદાર્થો જે હમેશાં ઇવનને અંગે વિકાસ અને વૃદ્ધિ પામતા જાય છે, તેને એક દૃઢ લક્ષણથી કાલજયમાં બાંધવા જતાં અનેક અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો જાપજે છે; અને નિવારવાનો એક સુગમ માર્ગ એ છે કે ઇવન પદાર્થનું લક્ષણ ઇવન પદાર્થને ઉચિત કરવું—અર્થાત્ એના ઇવનને આરંભથી આજ પર્યન્તનો ઇતિહાસ આપવો. એ રીતે કરવાથી એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ યથાર્થ બતાવી શકાય છે, અને એના સ્વરૂપના વિવિધ રંગો ઠીક દૃષ્ટિગોચર કરાવાય છે—નવસકથાના શુભોને અંગે “સાક્ષાત્કારતા”—(હું ધારું છું કે ‘vividness’ ને માટે આ અર્થમેદૂત શબ્દ યોગ્ય છે.)—એનું નવસકથાની સફળતામાં મહત્ત્વ ઠીક બતાવ્યું છે. ત્યાર પછી “નવસકથાના અંશો” નું પ્રકરણ ચાલે છે. તેમાં અન્યકર્તા કહે છે કે “નવસકથાની રચના ત્રણ અંશથી બને છે—કથનના, જનરૂપભાવચરિત્ર અને બોધક હેતુ. આ ત્રણેનો કથાના કૌટુંબિક મયન (Incidentalness) સાથે નિહટ મંબંધ છે. તે એટલે સુધી કે કથાના પ્રમંચો

(Incidents) જે કૌતુકમયત્વનું અંધારણુ રચતા જાય છે તે જો સચિત્ર અને સંબધ હોય તો તેનાં કલ્પના, જનસ્વભાવચિત્ર અને બોધક હેતુ એ સર્વ રસોત્પત્તિ કરી શકે અને જો પ્રસંગો એવા ન હોય, એટલે કે કૌતુકમયત્વ અસચિત્ર અને અસંબાધ્ય લાગે તો કલ્પના, જનસ્વભાવચિત્ર અને બોધક હેતુ એ સર્વ ઉત્કૃષ્ટ છતાં કથાની સમગ્ર ગણના ઘણી ઊતરી જાય છે.” ઇત્યાદિથી શરૂ કરી પૂર્વેક્તિ નવલકથાના અંશો પરત્વે અન્યકર્તાએ વિચારવાળું સાદું વિવેચન કર્યું છે. પોતે અંગ્રેજી પુસ્તકોની મદદથી લખે છે—(અને તેમ કરવામાં કોઈ બાધ નથી, કારણ કે અર્વાચીન નવલકથાનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાંથી આપણે ત્યાં આપ્યું છે) છતાં પોતે જે કાંઈ લખે છે તે સમજીને લખે છે, સ્વતંત્ર વિચાર કરીને લખે છે—એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. માત્ર એક પરિચાદ—જેમાં અન્યકર્તાએ ‘ કલ્પના ’ સંબંધી વિવેચન કર્યું છે—તેને માટે આ પ્રસંગો સખ્તો ઉચ્ચારતાં જરા મોકાઈ રહે છે. “ કલ્પના કવિતાનું મૂળ તો નથી જ ” એમ “ હિન્દના પ્રાચીન અસંકારશાસ્ત્રી ગમ્મટે ” પણ ખતાવ્યું છે એમ અજ્ઞાન માણસને સુજબ બેધકકતાથી અન્યકર્તા લખે છે, પણ ગમ્મટના મહાન અન્યની મંગળાચરણ-કારિકા પણ ધ્યાન દર્શિ વાંચી હોય એમ અંગ્રેજી લાગતું નથી. કલ્પનાના ‘ જ્ઞાનજનિત ’ અને ‘ અનુભવજનિત ’ એમ બે ભેદ સ્વીકાર્યા પછી, ‘ કલ્પના એ સર્વથા નૈસર્ગિક શક્તિ છે ’ એ ગતને અસત્ય કહેતા પહેલાં યોગ્ય પડે છે. યોગ્ય એટલા માટે પડે છે કે ‘ સર્વથા ’ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને એ મત પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો તે બેશક અસત્ય છે. પણ જેટલે અંશે એ ‘ અનુભવ ’ (Experience) વગર માત્ર ‘ જ્ઞાન ’ (Intuition) થકી પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ હોય છે તેટલે અંશે એને ‘ નૈસર્ગિક ’ શક્તિ કહેવામાં ખોટું નથી—અરકે અન્યકર્તા જેને ‘ જ્ઞાનજનિત ’ કલ્પના કહે છે એ નૈસર્ગિક શક્તિનું જ નામાન્તર છે. વળી જેઓ ‘ કલ્પના ’ ને નૈસર્ગિક શક્તિ કહેવાનો આશ્રય ધરાવે છે તેઓ ‘ અનુભવ ’ ના પ્રમાણમાં ‘ જ્ઞાન ’ ની અધિકતા સ્વસ્વવાનું તાત્પર્ય ધરાવે છે; એટલું જ નહિ પણ ‘ જ્ઞાન ’ વિનાનો ‘ અનુભવ ’—ચિત્તન્ય વિનાના જડ પદાર્થ જેવો—આંધળો છે—જ્યારે એમાં ‘ જ્ઞાન ’ નું કિરણ પડે છે ત્યારે જ એ જીવન્ત—દેખતો અને બોલતો થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વળી, “ સત્યદર્શક કલ્પના જ ઉપયોગી ” છે ઇત્યાદિ પ્રતિપાદનમાં પણ મૂળ વિવાદમાં સુધી જાડો જાય છે એ જાણીતરીને જોઈ શકાય નથી. એક પક્ષ સત્ય ઉપર ભાર મૂકે છે અને બીજો પક્ષ એને ગૌણ કરી નાંખે છે તેમાં ખરો વિવાદ સત્ય કોને કહેવું એ સંબંધે છે. અને એ વિવાદ તે ‘ Idealism ’ અને ‘ Realism ’ નો મહાવિવાદ છે. એ મહાવિવાદનો નિર્ણય કરવાની આપણે અન્યકર્તા પાસે અપેક્ષા રાખી શકીએ નહિ, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે ‘ સત્ય અને વાસ્તવિકતા ’ ને નામે સામાન્ય દુનીઆના અનુભવ જ કાવ્યમાં રચાન પામે અને ખરું સત્ય અને ખરી વાસ્તવિકતા વાળી કવિની અપૂર્વ અને અદ્ભુત ભાવનાઓએ પ્રદેશમાંથી બંધિધૃત થઈ જાય એવો જ નથી. આવા બંધિધારનો ભય માત્ર કલ્પિત નથી. આગળ જોઈએ છીએ કે અન્યકાર પોતે આ કારણથી પ્રાચીન વાર્તાઓમાં આનન્દ લેવા અસક્ત થઈ ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ ‘ કરણુચેસા ’ વગેરે નવલકથાનું અવલોકન કરતાં, એના ‘ અમાનુષ્ય બનાવ ’ થી વારંવાર અમના હૃદયમાં રસની કાનિ થાય છે. અન્યત્રે પણ અન્યકર્તા કહે છે:

“ પ્રાચીન વાર્તાઓમાં ઘણું ખરું એમજ કદી લેવામાં આવ્યું હોય છે કે એક કુલીન નાયક પ્રવાસપર નીકળી પડે છે અને ત્યાં એક અસાધિક સૌન્દર્યવાળી કુમારિકા મળે છે અને દષ્ટિમેળાપથી બેઠેલા એતઃકરણમાં પ્રેમ સ્ફુરે છે; પછી તેઓ જરા દુઃખી થાય છે અને પછી પાછાં ઘણાં સુખી થાય છે. આવાં અદ્ભુત અને ખીન્ન અશક્ય લાગતાં ચિત્રો જુના જમાનામાં કદાચ વાસ્તવિક ગણાયાં હોય અને અનુભવી વાચકને કદાચ મનોરંજક લાગ્યાં હોય પરંતુ હાલ એની શક્યતા જોવામાં આવતી નથી અને એવાં ચિત્રમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનાં ઉત્તેજન અને બોધ વાચકના મગજપર અથડાવા પામતાં નથી.”

‘Romance’—એ મૂળ નવલકથાને જ એક પ્રકાર છે એ ધ્યાનમાં રાખીને નવલકથાનું લક્ષણ બંધાવું જોઈએ. ‘Romance’ સારી કે હાલની ‘વાસ્તવિકતા’ વાળી નવલકથા સારી એ જુદો પ્રશ્ન છે; અને એનો નિર્ણય વાચકના પોતાના શોખ ઉપર આધાર રાખે છે એટલું જ નહિ, પણ એક જ વાચકની જુદા જુદા સમયની જુદી જુદી માનસિક સ્થિતિ ઉપર પણ આધાર રાખે છે; એકલેએ એક વખત વાંચેલાં અમુક લેટિન કાવ્યો સાત વર્ષ પછી વાંચતાં આસ્વાદ પરત્વે ઉચ્ચપાયે ધર્ષિ ગયાં—એમ પોતે કહેલી નોંધ સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ બ્યારે અમુક નવલકથા પોતાને કેવી લાગે છે એવો ‘સ્વાનુભવરસિકતા’ નો પ્રશ્ન હોય અને નવલકથા કોને કહેવી એવી ‘સર્વાનુભવરસિકતા’ થી નિર્ણય કરવો પ્રાથમિક ત્યારે તો વિશાળ દૃષ્ટિથી વસ્તુનું અવલોકન થવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ ‘સ્વાનુભવરસિકતા’ પણ એવી કેળવણી જોઈએ કે જેમાં Spenser’s “Faery Queen” ના વસ્તુ જેવા વસ્તુવાળી નવલકથા સાથે Goldsmith’s “Vicar of Wakefield” કે Jane Austen’s “Pride and Prejudice” ને પણ અવકાશ મળે;—અને આ જ માર્ગે ખરી રસશક્તિનો વિકાસ છે.

એમ કહી શકાય ખરું કે—અર્વાચીન નવલકથાનું સ્વરૂપ જે ઇંગ્લંડમાં ઉત્પન્ન થયું છે તે એવું તો વિશેષવશ્કણી છે કે કથાના વિશાળ પ્રદેશમાંથી એનો પ્રદેશ જુદો આંતરે દાઢવાની જરૂર છે; એ સ્વરૂપમાં અસાધિકતાનું તત્ત્વ સર્વથા નિષિદ્ધ છે અને તેથી કેવળ ‘વાસ્તવિકતા’ વાળી, દિનદિનના મનુષ્યજીવનનાં વર્ણનવાળી, અને જનસ્વભાવનાં ચિત્રણી વિશિષ્ટ એવી વાતને જ “નવલકથા” નું નામ આપવું ઉચિત છે. અર્થાત્ ‘અસાધિકતા’ ના તત્ત્વવાળી Romanceને એ શબ્દ ન લગાડવો. આમ આખા પ્રશ્નને એક શબ્દ-પ્રયોગનો જ પ્રશ્ન કરી નાંખવામાં આવે તો તેમાં જલ્દ વાંધો જણાતો નથી. પરંતુ તે સાથે સ્માટલી સમજણ સ્પષ્ટ રહેવી જોઈએ એક તો એ કે નવલકથાનું હાલનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ-જેના ઉપર આ ‘વાસ્તવિકતા’ ના યુગની અને ‘વાસ્તવિકતા’ ના પૂર્વક દેશ (ઇંગ્લંડ) સ્વભાવની સ્પષ્ટ છાપ છે—તે જ એવું સાર્વત્રિક અને સાર્વકાલિક સ્વરૂપ નથી, હોવું સંભવતું પણ નથી; ખીજું,—જો ‘નવલકથા’-શબ્દ અમુક જાતની જ કથાને લાગુ પાડવામાં આવે, પણ તેથી અમુક અંશમાં જુદી પડતી કથા તે હોયવાળી એવી ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવી ન જોઈએ. કારણ કે અસાધિકતા એ જ સમવિધાતર ધર્ષિ પડતું હોય તો હોમર વર્ગિત

છેવટે બે શબ્દો આ કહેવાના: રા. મણીબાઈએ ટાંકેલો સર વૉલ્ટર બેસન્ટનો મત કે “આ જ્ઞાનાત્મા સૌથી વધારે અગત્ય—સારાં અથવા નરસાં પરિણામ માટે—અને સૌથી વધારે પ્રખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટશ્રુતિમાણ શિક્ષક, નવલકથાકાર છે.” એ મત જેમ ઇંગ્લંડ માટે સત્ય છે તેમ આપણા દેશ માટે છે, અને તે દિનપરદિન વધારે સત્ય થતો જાય છે. અને તેથી આપણા લોક આ નવા ગુરુ તરફ જેમ અધિક રુચિથી વળે છે, તેમ એ ગુરુ આપણા વર્તમાનકાળના ધાર્મિક ગુરુઓ અને આચાર્યો જેવા પૈસા કમાનાર દુકાનદાર ન થઈ જાય તે માટે આપણે પૂરતી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. અત્યારે આપણાં નાટકો અને આપણી નવલકથાઓ અને ત્રીજાં આપણાં ન્યૂઝપેપરો—એ ત્રણના કર્તાઓએ પોતાના ધન્ધાની પવિત્રતા અને દેશ પ્રત્યે જવાબદારી સમજવાની આવશ્યકતા છે; પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવ જ્યાં સુધી લોભાદિક વૃત્તિઓને ઉચ્છેદી શકે નથી ત્યાં સુધી ગુરુ પોતાનું કર્તવ્ય યથાર્થ રીતે કરશે જ એમ માનીને ન બેસી રહેતાં એ કર્તવ્ય યથાર્થ રીતે કરવાની એને ફરજ પડે એવો પ્રખળ શિખરમત યાને લોકમત ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. અને તે માટે આ ત્રણે વિષય ઉપર પ્રખળ લોકમત જગાવનાર પુસ્તકોની મને ધણા વખતથી જરૂર લાગી છે. એમાંના આ એક વિષયને લગતું આ પહેલું જ પુસ્તક છે, અને એ કારણથી પણ આ પુસ્તકના કર્તાને ધન્યવાદ આપી આ અવલોકન સમાપ્ત કરું છું. અને ઇચ્છું છું કે આ જ પ્રમાણે બાકી રહેલા બે વિષય ઉપર કોઈ ઉત્સાહી લેખક પુસ્તકો લખી ગુજરાતને ઉપકૃત કરે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ દુવ.

૩૦ ઇ.સ. ૧૯૦૬
૬/૩/૦૬ ડી.કે.સી. અન્ધવિમોચન.

(હુંહુંરામની આત્મકથા યાને તત્ત્વજ્ઞાનના એક સુપ્રસિદ્ધ પ્રદેશમાં પ્રવાસ.)

રા. રા. “વિલુપ્તાત્મા.” (૧૯૦૬).

આપનો પત્ર મળ્યો. આપ જાણીને રાજી થશો કે આપ જેને આત્મા કહો છો એ આત્મા વિલુપ્ત થયો, નથી. “હું”કારમાં બરાધને—કમળના દોડામાં ઝૂંગ બરાય તેમ બરાધને—આપના પત્ર સાથે વસન્તના તન્ત્રીને એ સહીસલામત પહોંચ્યો છે. (આપ નિર્ભય રહેજો કે જ્યાં સુધી ગુજરાતી બાષામાં “હું”કાર છવતો રહેશે ત્યાં સુધી આપનો એ આત્મા વિલુપ્ત થવાનો જ નથી.) અને એમણે એ પત્ર વાંચી તુરત આપનું અન્ધવિમોચન કરવા મને આજ્ઞા કરી છે. તે માટે હું આપને આ પત્ર પાઠવું છું, અને એની આપના

મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થએલી જોવાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટને જણાશે કે તુરત એ આપને સુકત કરશે.

પણ વસ્તુતઃ આપ જેને આત્મા કહો છો એ આત્મા નથી; એ તો નામરૂપધારી ‘અહમ્’ છે—જેનો લોપ કરીને બુદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા, જેના લોપથી હસસ પરમાત્મરૂપ મનાયો, અને જેના લોપથી વામદેવાદિકથી માંડી અસંખ્ય મહાત્માઓ આ જૂઠિમાં તત્ત્વમસિનો સાક્ષાત્કાર કરતા આવ્યા છે. એટલું જ નહિ, પણ જગતમાં એક પણ સાઈ પરોપકારનું કૃત્ય એના લોપ વિના જની શકતું નથી.

“નામ” અને “રૂપ”—એ બેને અમારા અદ્વૈતી બાધઓ માયિક પદાર્થ સમજે છે, અને એના વિનાશથી તત્ત્વની પૂર્ણતામાં કાંઈપણ ખામી આવતી હોય એમ એ માનતા નથી. અદ્વૈતતત્ત્વની પૂર્ણતા એવી અલૌકિક છે કે કાંઈ પણ લૌકિક પૂર્ણતાની એમાંથી બાદ-બાકી કરવાથી એની પૂર્ણતા ઘટતી નથી—બદ્ધે લૌકિક પૂર્ણતા એ અત્રૌલિક પૂર્ણતાના પ્રકારથી પૂર્ણતારૂપે પ્રકાશે છે. અને તેથી જ ઉપનિષદ કહે છે “પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે”

આપને દુઃખી જોઈ માફ હૃદય દ્રવે છે. પણ આપ જેવા બુદ્ધિમાન, “અદ્વૈતભાવના અનુભવગોચર કરવાની ઊંચી આકાંક્ષા” વાળા—જેનો હાથે કરીને જ ચોર અને લૂટારાની સોળતમાં અદ્વૈત શોધી પોતાનો આત્મા ગુમાવે અને દુઃખી થાય તેમાં અમારો અદ્વૈતીઓ નો શો વાંક ?

સંસારમાં અનુભવની અપૂર્ણતા એ અસંખ્ય દુઃખોનું કારણ છે. આપ ધારો છો કે વિશેષ-નામનો મહિમા બરાબર ન સમજવાથી જ આપની વર્તમાન દશા ઉદ્ભવી છે. પણ એ બ્રાન્તિ છે. સામાન્ય નામના દેખીઓની સ્થિતિ વધારે સારી નથી. છેવટે, એકે પક્ષમાં સુખ નથી, તો જલું ક્યાં ?—એમ કહાય આપ પૂછશો. પણ ઉભય પક્ષમાં મુશ્કેલી છે એમ આપને એક વખત ખાતરી થાય, તો પછી એ મુશ્કેલીમાંથી નીકળવાનો જે માર્ગ મને સજ્જો છે તે હું આપને બતાવીશ.—બદ્ધે આપ જેવા બુદ્ધિમાનને એ એની રેળ સજ્જશે. પણ પ્રથમ તો ઉભય પક્ષને બરાબર સમજ લઈ, બંને પક્ષનાં સુખદુઃખ સારી પેઠે અનુભવગોચર અને નિશ્ચયગોચર કરવાં જોઈએ. તે માટે હું હવે આપને વિશેષનામને ઉપાસવાથી કેવાં સંકટો ઉત્પન્ન થાય છે તે બતાવીશ.

“સંસારવ્યવહારમાં વિશેષ નામ વાપર્યાં સિવાય નહોતું એમ નથી. મોહનને મગન અને મગનને મોહન કહેવા જાય તો હેમનાં માખાપો, સ્ત્રીઓ, છોકરાં, માંહોમાંહિ લઢી મરે અને દુનિયામાં ગડબડગોટા થઈ જાય.” એ આપનું કહેવું વાળખી છે. પણ મોહન મગનને કહે, કે “આપણે સર્વ મનુષ્યો છીએ,” અને વિશેષનામનો ઉપાસક મગન શુરસે થઈ જવાળું દે કે—“જોજે, ફરી બોલ્યો તો; હું મગન છું, મનુષ્ય નથી.” તો એ

મગન વિષે આપ શું ધારશો ? સામાન્ય તત્ત્વમાં એકતા સ્વીકાર્યા છતાં, મોહન અને મગનના ‘ગડબડગોરા’ કેમ નિવારાય એનો કાંઈક માર્ગ વેદાન્તસૂત્રકારે “મોક્ષાપત્તે-રક્ષિમાગધ્યેત્ સ્વાલોકવત્” એ સૂત્રમાં બતાવ્યો છે—એ આપ સ્વીકારશો ?

“જીવજ્ઞાનભાઈ” અને “કુન્તલા બહેન”ના આપને તો જે અનુભવ હોય તે ખરો. પણ એમના કુટુંબમાં મારા જોવામાં આવ્યું છે તે કહું છું. એમને એક દિવસ એમના ભાઈ મિ. વિશેષકુમારે “જીવજ્ઞાન” અને “કુન્તલાકુમારી” કહીને બોલાવ્યાં. એ નિસ્સંદેહ સંબોધનથી એ ગુસ્સે યઈ ગયાં અને બોલ્યાં: “શું અમે ‘જીવજ્ઞાન’ અને ‘કુન્તલાકુમારી’ થયાં એટલે તારાં બાઈ-બહેન મટી ગયાં ? કાલે તો તું અમને માણસ પણ નહિ ગણે !”

રસ્તે જતારને સામાન્ય નામથી બોલાવતાં દરેક જણ ડાકું ફરવે, અને દરેક જણને ‘નેતિ’ ‘નેતિ’ કહેતાં છેડો ન આવે, અને એકાદ જણુનું ડાકું રહી જાય અને નુક-સાની માટે દાવો કરે તો શું કરવું ?—એ ચિન્તામાં આપ પડ્યા છો. પણ તે સ્થાને હું આપને એક ખીજ ખખજ કહું તે નોંધવું: હું એક વખત ગાડીમાં જતો હતો તે વારે મારે ગાડીવાન “ચલો, બાબુ ! ચલો, બાબુ !” એમ જૂમ પાડતો હતો, છતાં એક વિશેષનામના ઉપાસકે એની દરકાર ન કરી, અને એને પરિણામે ધોડાએ એને વગાડ્યું. એણે ગુસ્સે યઈ માલો દેવા માંડી. મેં એને કહ્યું: “ભાઈ, તમને આટલી જૂમ પાડી છતાં તમે ધ્યાન ન દીધું એમાં કોનો વાંકે ?” પેલા વિશેષોપાસકે જવાબ દીધો: “શનું દે ? સુનીક્ષાણ ચલો, સુનીક્ષાણ ચલો એમ કહેતાં શું ચતુંતું ?” આપ મંનિસ્ક્રેટ હો તો આ સંબંધી ફરિયાદનો શો મુકાદો આપો ?

આપને ભય રહેતો હોય કે વિશેષનામનો ઉપયોગ નહિ યાય તો કાલક્રમે એ ધસાઈને હુમ યઈ જશે, તો હું પછું છું કે—વિશેષ નામ સાથે “મનુષ્ય” એ સામાન્ય શબ્દ ન જોડવાથી મનુષ્યત્વ હુમ યઈ જવાનો તો ભય નથી ને ?

આપે રસોઈજ્ઞાની વાત હીક યાદ કરી. મેં એક રસોઈજ્ઞો જોયો છે, એ વિશિષ્ટતાનો એવો તો ઉચ્ચ ઉપાસક હતો કે એને દેવતા સજગાવવા જુગળીને ખટ્તે પંખો આપે તો તે લે નહિ—અને તત્ત્વતઃ પંખો નાખવાનાં સાધન માત્ર છે એટલી એને સમજણ ન હતી ! વળી એ આપે જોએલા રસોઈજ્ઞા કરતાં પણ ચઢી જાય એવો હતો. રોધવાનાં વાસણને “કેમ ? હવે તમને ચૂસા ઉપરથી ઉતારું ?—લ્યો, બેસો.” ઇત્યાદિ શબ્દોથી સંબોધીને બોલાવતો એટલું જ નહિ, પણ એણે તો એનાં વિશેષનામ પાડ્યાં હતાં—‘કાસીબાઈ’ અને ‘મથુરાંબાઈ’ વગેરે ! એ નામથી એ એમને બોલાવતો અને રોધવાની વાત જુલો જઈ, એ વિશેષનામમાં જ શુસ્તાન રહેતો. વિશેષ આકૃતિના ઉપાસકે પેલા ભદ્રભદ્ર તો રેડવેમાં પણ બેસતા નહિ; કારણ કે શાસ્ત્રમાં રથમાં બેસવાનો જ વિધિ છે ! અને આપ જણતા તો હશે જ કે એ મહાત્માના જ બાઈ, શુરને ત્યાં બજવા ગયા હતા ત્યાં એમને ગુસ્સે કહ્યું કે “કાકેડ્યો દાંધિ રસ્યતામ્”—“બેજે, કાગડા દહીં ન ખાઈ જાય.” ત્યારે બિલાડીને એમણે નીસાંતે એ દહીં ચાટવા દીધું !

વિશેષના ઉપાસકોની ભક્તિ ક્યાં સુધી જાય છે એના મેં આપને થોડાક દાખલા આપ્યા. હવે, કુમુદસુન્દરીએ પ્રમાદધનના નામનું રટન કર્યું હતું. તેમાં આપને જે વિશેષ નામનો મહિમા પ્રતીત થયો છે એમાં આપે ખરું તત્ત્વ પૂરેપૂરું સમજવામાં જૂલ ખાધી છે એમ કહું તો ખોટું ન લગાડશો. જેમ જેમ વિશેષનામ વિશીર્ણ થતું ગયું તેમ તેમ જ એના હૃદયનો વેગ વધતો ગયો, અને એના ભાનની ઉત્કટતા જામતી ગઈ. તેથી જ “પ્રમાદધન” પછી “પ્ર-મા-દ-ધ-ન”. આખરે શબ્દ પ્રેમચૈતન્યના આકાશમાં વિલય પામી ગયો. ભક્ત જ્યારે ‘ગોવિન્દ! ગોવિન્દ!’ એમ રટન કરે છે ત્યારે હું આવો અને તું તેવો એમ ‘હવ-’ ‘શિવ’નો ભેદ કોરી આપવા માટે નહિ, પણ એના અનુભવમાં ગળી જવા માટે. અને એમ ગળવાની સાથેજ એ નિઃશબ્દ બને છે. શબ્દનો અભાવ એ જ અનુભવનો પ્રકરણ છે.

નાગરાણીયો જ્યારે વર અને છોકરાનું નામ નથી લેતી—ત્યારે એમને કુખે લગ્ન અને પ્રેમના નિઃશબ્દ ઉચ્ચાર થાય છે એ જ એમના આંતર જીર્મિનું ભાન કરાવવા પૂરું સંમર્થ છે.—મને લાગે છે આપે જે નાગરાણી વિષે આપના પત્રમાં લખ્યું છે—જેનું છોકરું ટાંકામાં પડ્યું અને તે છતાં જેણે નિયમવશ રહી એનું નામ ન દીધું—એ બાઈ વિશેષની ઉપાસક હોવી જોઈએ. નહિ તો, પ્રેમનું સ્વાભાવિક સામાન્ય ઇંગિતે કૃત્રિમ નિયમના વિશેષને એ કેમ ઉપાસે? એ એટલું ન સમજે કે વિશેષ સામાન્યમાંથી જ આવે છે, અને સામાન્યમાં લય પામવા યોગ્ય છે?

આપને “મગનની મા” અને “મગનના બાપા” એ સંબોધનમાં મા અને બાપનું આત્મવિશેષન યદ્ય જવાનો ભય દેખાય છે. પણ આ જાતનું આત્મવિશેષન શું ભયંકર છે? ભવશ્રુતિ તો કહે છે કે “જ્ઞાનન્દ્રગ્નિચરેષ્ઠોઽયમવલ્યમિતિ વ્યવ્યક્તે” અને ‘Biology’નું શાસ્ત્ર પણ એ જ સાક્ષી પૂરે છે. આપ કાંઈક આત્મવિશેષનથી રથાને—અરથાને બહુ જ ખીંચી ગયા લાગે છે.

આપ શોભારામના દૈતવાદના દહાન્તથી એ તરફ તાજાઈ ન ગયા, એ સાફ કહ્યું. જિયારા શોભારામને એ દહાન્ત આપતી વખતે એટલું ક્ષણમાં ન રહ્યું કે માત્ર ઇન્દ્રિયાર્થ-સંનિકર્ષમાં જાનિતે અવકાશ જ નથી. ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષથી અમુક ચિત્ર ચંદ્રી થાય અને અમુક ચિત્ર ત્યાં યાય—પણ આ ચિત્ર યથાર્થ છે અને આ ચિત્ર યથાર્થ નથી એ બુદ્ધિનો નિર્ણય છે, અને તે ચિન્તનથી જ યદ્ય શકે છે. હવે જે અર્થચિન્તન કરતાં દૈત વાસ્તવિક લાગે તો તે સ્વીકારવું પડે, અને અર્દૈત વાસ્તવિક લાગે તો તે સ્વીકારવું પડે—ઇન્દ્રિયોને આ નિર્ણયમાં પ્રમાણ બનવાને અધિકાર નથી. અને આટલું સ્વીકારાય તો વેદાન્તના અર્દૈતવાદના માર્ગમાં મુકવામાં આવતી એક મ્હોટી મુસ્કેલી—આ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બ્રહ્માંડ મિથ્યા કેમ હોઈ શકે?—એ દૂર યાય છે. હવે પછી જે ફરીથી શોભારામ અનેકમાં એકતાની જાનિત કેવી રીતે થાય છે એ બતાવવા આપને રેલવેની સડકના પાટાનું દહાન્ત આપે, તો એકમાં અનેકતાની દૃષ્ટિ કેવી રીતે થાય છે એ બતાવવા આપ દ્વિચન્દ્ર (આંખ-ખીંતી આંખ બતાવવાથી એક ચન્દ્ર તે એ દેખાય છે.) એનું દહાન્ત આપવું.

બાઈ, આપને મારી એક આત્મહત્તની કથા હતું એ સાંભળો. જીવાનીમાં મને પરાક્રમ કરવાનું બહુ મન હતું. પણ તે શી રીતે કરવું ? તુરત મને મુઝી આવ્યું કે લોક 'પરાક્રમ' કરવું એને બીજા શબ્દોમાં 'નામ કાઢવું' એમ પણ કહે છે, તેથી પરાક્રમનું રહસ્ય નામમાં રહ્યું હોય એમ લાગે છે. માટે મને તેમ કરીને પણ માફ નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરવું એ જ મ્હોટા થવાનું ખર્ચ સાધન છે. 'સુનીલાલ' હતું રામની આત્મ કથા 'માણેકલાલ' 'હીરાલાલ' 'મણિલાલ' એમાંથી મને તે એક રતનગરિત નામ ધારણ કરીને જગતમાં પ્રસિદ્ધ થવા નીકળી પડવું એમ વિચાર કર્યો. પણ 'હીરા' 'માણેક' વગેરે સામાન્ય નામથી મારો ઉદ્દેશ પાર નહિ પડે એમ સમજી, મેં કોહીનુર કુત્તીનન વગેરે વિશેષ નામોનો ઉપયોગ કરવા ધાર્યો. પણ આ કોહીનુર કુત્તીનન પણ વિશિષ્ટતામાં મારા 'હું'ની તોલ ન આવે એમ સમજી આખરે મેં માફ નામ "હું-હું રામ" રાખ્યું, અને એ આપાધારણ નામનું રતન કરતો કરતો હું જગતમાં પરાક્રમ કરવા નીકળી પડ્યો.

અમેરિકાના રાષ્ટ્રસભાઓ કહે છે કે રાષ્ટ્રના ઉચ્ચારથી રેતી ઉપર ફૂલ વગેરે આકૃતિઓ પડે છે. 'હું' હું'ના રતનથી મધ્યયુગના શીંગડા જોવું મને એકાદ શીંગડું ઊગી જાય તો જગતમાં નામ થઈ જાય; અથવા તો મહાવરાદ જેવી એક ટંપૂ નીકળે તો એ વડે હું આખી પૃથ્વી એના ઉપર કપાડું. પણ એ દિવસ ક્યારે આવે ?

'હું'—નામની કુન મેં મચાવી. હરતા-હરતા-ખાતાં-પીતાં, મને 'હું' 'હું' ને 'હું'નું રતન કરતો સાંભળીને મોકે ધાર્તું કે હું મોડો થઈ ગયો છું. અને તેથી તેઓએ મને પોશ્નિ અને સ્વાધીન કર્યો. પોશ્નિએ મને રેન્ડિટ્રેટ આગળ ઊભો કર્યો. રેન્ડિટ્રેટ માફ નામ પછથું મેં કહ્યું "માફ નામ 'હું' હું' " (પોતાને મોટે પોતાનો માનવાચક ઉત્તરમાં—'રામ' ઉમેર્યો મને ફીક લાગ્યો નહિ.) રેન્ડિટ્રેટ સાહેબ હસ્યા, અને મને કોમળતાથી કહ્યું: " બાઈ, તમારું પોતાનું નામ શું ? 'હું' તો આપણે બધા છીએ: હું પણ 'હું' તમે પણ 'હું' અને આ કોર્ટમાં ખાણસો બેસા છે એ બધા પણ પોતપોતાને 'હું' તરીકે જ જાણે છે. માટે 'હું'—તો સામાન્ય નામ થયું. તમારું વિશેષ નામ શું એ કહેા. " આવા માયાળુ રેન્ડિટ્રેટ મોઝા દેશ છે. એમની શીડી અને એવક પાણી સાંભળીને મારું મેઝ ઉલટયો: કાંઈક નવું અજાણ્યું મારા મગજમાં પડવું હોય એમ-મને યવા માંડ્યું. અને તે જ ક્ષણે 'હું-હું રામ' નામ ત્વજી—સુનીલાલ માણેકલાલ વગેરે પૂર્વોક્ત રતનગરિત નામમાંથી એકાદ વિશેષનામ ધારણ કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. " માફ નામ સુનીલાલ " એમ હું કહેવા જતો હતો એટલામાં મને વિચાર થઈ આવ્યો કે 'માફ' એટલે કોનું ? કણે કણે 'હું' તો બદલાતો સાચો. કેટલીક દુકાનોની બહાર—'દેરકર્ટિંગ સલૂન'—કે એવી જ કોઈ જાહેરખરવાણું ચકરચકર કરતું સિથિંગર (બૂજી) હોય છે: તેથી મારા હુંની દશા જખાઈ બસે એથી પણ વિચિત્ર: કણે કણે 'હું'. બદલાય, અને જાતલજમાં પસાર થઈ ગએલો 'હું' એક વખત ગયો તે ફરીથી ન આવે—પેલો-શીક તરવેલા કહે છે તેમ નહીના એક ને એક પાણીમાં બે વાર થયે બોજાય નહિ.—નેમ મારા હું તો પ્રવાહ પણ સળે સળે

નવતા પામતો ચાલ્યો ! પણ નવતાની સાથે સ્મરણીયતા આવવાને બદલે મને તો યુવવળ પેદા થઈ. ‘હું’ તે કોણુ તેની અને સમજણ પડે નહિ—અને અનેકને એક નામ શી રીતે લગાડાય એ વાંધો નડવા માંડ્યો. આખરે અકબાઈને હું બોલી બોલ્યો: “સુનીલાલ—માણે—કલાલ—હીરાલાલ—મણિલાલ—મોતીલાલ—રતનલાલ: (રત્નોની હાર ખૂટી, તેથી એકદમ નવી હાર શરૂ કરીને) કચરાભાઈ, પૂંખભાઈ, બીકરડાભાઈ.....” હું એકદમ અટક્યો. એક નામ બોલું એટલામાં ચાર ‘હું’ ચાલી જાય ! હું કોતું નામ દઉં ? મૅનિસ્ટ્રેટને નિશ્ચય થયો કે હું ખરેખર ગાંડો થયો છું—તેથી એમણે અને સિવિલ સર્જનને ત્યાં મોકલી દીધો. સિવિલસર્જનને જે વિધિ તમારા ઉપર કર્યા તે જ મારા ઉપર કર્યા—એક ‘સર્ટિફિકેટ’ લાંબી આપી એક પોલિસના તાખામાં મૅનિસ્ટ્રેટ પાસે મોકલ્યો, અને એમણે અને ગાંડાની દરિયા તાકમાં વઢાય કર્યો.

વિરોધનામ અને હું—હુંની ઉપાસનામાંથી હું આટલી વિરંબણા પામ્યો. આટલો ઇતિહાસ મારો અને તમારો લગભગ સમાન છે. હવે આ છેવટની દુર્દશામાંથી મારી શી રીતે મુક્તિ થઈ એ માંબજો.

હું દરિયામાં હતો તેવામાં ત્યાં એક મહાત્મા, જે દુઃખી અને પાપીને ઉદ્ધારવા ચન્દ્રેશ્વરનાં તુરંગ અને ગાંડાની ઇસ્પતાલોમાં ફરતા હતા અને ઉપદેશ કરતા હતા, ને આવી અટક્યા. એમણે મારી સાથે વાત કરી અને એમને મેં મારો સર્વ ઇતિહાસ કહ્યો.

એ દયાળુ મહાત્માએ મારું ચિત્ત સ્થિર કરવા અને મારા આત્માનું કસ્યાણું કંપવા ‘પ્રભુનું સ્થિર ચિત્ત ધ્યાન કર’ એમ ઉપદેશ કર્યો, અને વિરોધમાં મારી કુટુંબ લક્ષમાં ગાળી એ પણ બોલ્યું કે “જોજો દો, પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરતી વખત તારા હૃદયે આગળ ન કરીશ.” એમ કહી એ ચાલ્યા ગયા. મેં પણ એમના ઉપદેશાનુસાર પ્રભુચિન્તન માંડ્યું. પણ આપને ઇમીએ કરતી વખતે જેમ ‘ઊંટ’—ન બોલવાનો શબ્દ—સાંભરી આવતો હતો, તેમ પ્રભુના ધ્યાન વખતે મારા ‘હું’ એ પણ ઊંટની માફક ડોકું કાઢવા માંડ્યું ! હું થાણું એ કડું પણ એ દયાય નહિ. લાંબા કાળની વાસના એકદમ કેમ જાય ?

કેટલાક માસ પછી એ મહાત્મા ફરી ફરતા ફરતા આવ્યા. એમને મેં મારી મુશીબત કહી. એમને થયું કે આ માણસને ન્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં હું—હુંના ભાવથી કેવી સુસ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે એ નહિ સમજવું ત્યાં સુધી એતું ‘હું’નું ઊંટ માથું ઊંચું કરવું બંધ થવાનું નથી. મારા હું હુંનું ઓસડ કરવા એમણે મને પ્રાચીન અદ્વૈતવેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું. મારા હૃદય ઉપર એમના ઉપદેશની અદ્ભુત અસર થઈ મારા નિશ્ચયો બદલાઈ ગયા. આજ સુધી ‘હું’ને લાગે તે સત્ય, ‘હું’ને લાગે તે નીતિ, ‘હું’ને લાગે તે ધર્મ—એમ સર્વત્ર હું—હુંની દીવાલ ફરી વળેલી હતી. પણ હવે સત્ય, નીતિ, ધર્મ વગેરેની ભાવનાઓમાં જે સાર્વત્રિકતા છે તે સર્વવ્યાપક આત્માની ભાવના વિના અસંકળ જણાઈ. હુંની કોટડીમાં પૂરાપ રહેતાં મારો આત્મા ગૂંગળાવા લાગ્યો. અને આખરે હાર તોડી જનમમણિમાં રવાનુબવ કરવા જવાની દમ્બા થઈ.

ઘરિપતાલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે હું મળ્યો. એમને મારી વર્તણૂક ઉપરથી ખાતરી થઇ કે હવે મારો 'હુંહું'નો-સંનિષાત શખો છે. તેથી એમણે રીતસર નોંધ કરી મને બન્ધ-નમાંથી મુક્ત કર્યો. તે દિવસથી હું 'સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા' યર્ધ જગતમાં વિચરું છું, અને જગતના વ્યવહાર કરું છું. જે આત્માનુભવ મને થયો છે તે આપને યાઓ!-એટલું કહી હું મારો પત્ર સમાપ્ત કરું છું.

લિ.

આપનો

“સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા.”

પાશ્ચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

અને

દયારામ.

તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૮૧૨ ના “ગુજરાતી” માં રા. રણજિતરામ ધાવાબાઈએ આ મથાળાથી ચર્ચાપત્ર લખી “પ્રેમાનન્દનાં નાટકો” ના વાદ્યસ્ત્ર પ્રશ્ન ઉપર અપૂર્વ પ્રકાર પાડ્યો છે. (એ ચર્ચાપત્ર આજ મહારાજેવામાં આવ્યું.) રા. રણજિતરામ શાન્ત, મનન-શીલ, અને ગંભીરતાથી વિદ્યા તરફ વ્યસન રાખનાર તરુણ વિદ્વાન છે. તેથી આ હેમના ચર્ચાપત્રમાં નવું જ્ઞાનદર્શન થાય એ આશ્ચર્યકારક નથી, અને તેથી હેમના વિચારો તરફ આદરની દૃષ્ટિ રાખીને પરીક્ષા કરવાનું મન સ્વાભાવિક રીતે થાય છે.

હેમની ચર્ચાનું સારતત્ત્વ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘પાશ્ચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ માં નીચેનું કવિત છે:—

“આ તે લાલિત મુમન મધુકણ સ્વપે રાકે,
વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મોંથી ધણી!
કિંશુક કુમુદ રક્ત પીત વર્ણ વાસ વનું,
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણી!

ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત્ત ભુંગ ભુંગે,
અકલ પરભૂત આ વાણી કો પ્રેમી તણી!

સુરભિયે સહકાર પ્રદુષિત પ્રૂષ્ઠ કીધા,
પ્રમુદિત દ્વિજ ગિરજ સુરભિ સુહામણીજ !

દયારામબાઈના “પશ્ચત્તુ” કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે નવરે પડેછે:—

“જો વયસ્યા ! વદે રાધિકા, ઋતુ આવી વસન્ત,
સંજોગી સુખ સાગરી, વિરહી દુખદા અર્પત.
કુસુમિત વન ઉપવન થયાં યુગે ભુંગ મદમાતા,
મદનરતિ જાણે લમ લહી મમ મંગળ ગાતા.

કિંકુક ફુલ પીત રક્તતા લાગે એ જ પ્રમાણે,
વિનતુ વ્યાધિ વિરહી હદે વિશર્વ નખ જાણે.
ત્રિવિધ સમીર વદાટવી, પરજુત કલ ઓલે;
લલિત સુમન મધુકણ સ્નેહે; હરિવણ ઉર છાણે.

પ્રદુષિત દુમ સહકારનાં; દ્વિજ પ્રમુદિત ઝૂમેજ;
અનુપમ મોરી એકચી; લચી ગોરતની લમે.
હાહા હિતુ રિતરાજમાં ન મળ્યા વજરાજ !
ઋસાજ ઋસુખદ સુરભિ તણો મારે આજ અકાજ.”

આ એ પદોમાં મોટા ટાંધપમાં છાપેલા રાખ્દો તથા રાખ્દસમૂહો સરખા સરખા જ છે તે ઉપરથી એ અનુમાનો વિકસ્ય રૂપે રા. રણુજિતરામે દર્શાવેછે:—

(ક) દયારામે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વાંચ્યાં હશે, અને ઉપરના કવિતમાંથી રાખ્દો લઈને ‘પશ્ચત્તુ’ માં તે ગૂંથ્યા જણાયછે;

અથવા તો—

(લ) પ્રેમાનન્દને નામે નાટકો લખનાર અગ્રાત લેખકે દયારામના ઋતુવર્ણનમાંથી ચોરી કરીને અમુક પંક્તિઓ ગોઠવી. આ કવિત ‘પાંચ્યાલી, પ્રસન્નાખ્યાન’ માં પ્રસિદ્ધ હશે.

* આ નિશાનીવાળા રાખ્દો બંને પદોમાં સમાન નથી, છતાં રા. રણુજિતરામે શા કારણથી મોટાં ટાંધપમાં દર્શાવ્યાછે તે સમજાતું નથી. તેમ જ ‘અકલ’ અને ‘કલ’ એ એ રાખ્દોમાં અર્થનો મૂલગત ભેદ છે, છતાં એ રાખ્દો પણ સમાન ગણવાનું કારણ પણ અકળ જ છે. વળી ‘સુરભિ’ એટલો છૂટક રાખ્દ બંનેમાં સમાન હોવામાં કંઈ પણ અસાધારણપણું કે અમંભવ નથી. તેથી “સાંજ સુખદ સુરભિતણો” એ આખો રાખ્દસમૂહ સમાન અંશમાંથી ખાતલ કરવો પડશે. બાકીના અંશ સમાન અને સ્વયં ગણાશે.

પ્રસ્તુત નાટકોનો પ્રશ્ન “ મહરવનો છે, હેનો નિકાલ વર્ગ એ વર્ગમાં ચાલ હેવો નથી; ” એમ કહી રા. રણજિતરામે મ્હને “ ધીરજથી રાહ જોવા ” નો સહુપદેશ કર્યોછે, અને તે માટે હું હેમનો બહુ આભાર માનુંછું; પરંતુ એ પોતે તો રાહ જોવાને તૈયાર નથી જણાતા. કેમકે હેમણે તો તરત નિકાલ ના થઈ સકે હેવા આ વિષયનો લગભગ તકાળ જ નિકાલ કર્યોછે, અને (ક) પક્ષનું અનુમાન જ સ્વીકાર્યું જણાયછે. કેમકે એણે કહેછે:—

“ દયારામનું પદ સરખાવતાં પ્રેમાનન્દનું પદ પહેલું અને દયારામનું અનુકરણથી રચાયલું જણાયછે. ”

આ માટે સ્પષ્ટ કારણો દર્શાવ્યાં નથી. બંને પદો સરખાવતાં હેલું શું છે કે અમુક જ મૂળ અને અમુક જ અનુકરણ એમ નિર્ણય કરી સકાય ? મહારી અલ્પમતિને તો કાંઈ જણાતું નથી. દયારામે પ્રેમાનન્દના ‘ જોખાહરણ ’ માં ઉમેરા કર્યા કહેવાયછે; તેમ જ ભાલણુના ‘ દશમસ્કન્ધ ’ માંથી એક પદ લઈને થોડા ફેરફાર સાથે પોતાના ‘ નામધી ’ પ્રચારાવ્યું હતું એમ સ્વ. લ. લ. છુવે સાબીત કર્યું હતું;—તેટલા માટે આ સ્થળે પણ તે જ પ્રકાર થયોછે, એ દલીલ સર્વથા ન્યાયયુક્ત નથી. ન્યાયની કોર્ટ આગળ પુરાવામાં અપરાધીએ પૂર્વે કરેલા અપરાધોની સાબીતી અપાયછે તે પ્રસ્તુત અપરાધ કર્યોછે એ સાબીત કરવા માટે નહિ, પણ એ પ્રસ્તુત અપરાધ અન્ય સ્વતન્ત્ર પ્રમાણોથી સાબીત થાય તો અને તે પછી, વધારે શિક્ષા કરવા માટે અપાયછે. આ ધોરણમાં સત્વ તરવ સમાયલુંછે; અને એ જ ધોરણ આ પ્રશ્ને વાપરવાનુંછે; ખાસ એટલા માટે કે ‘ જોખાહરણ ’ અને ભાલણુનો ‘ દશમ ’ એ નિશ્ચિત વસ્તુઓ પ્રથમથી જ છે; અને આ નાટકો તો પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વને સંબન્ધે સંદિગ્ધ વસ્તુની કક્ષામાં મૂકાયલાંછે; માટે એ રીતે તર્ક કરવામાં તો સાધ્ય-સ્વીકારનો દોષ વળી આવી જાય એમછે. અત્રણત, (ક) પક્ષવાળા અનુમાન શિવાય બીજા નિર્વાહ જ ના હોય તો એ દોષનો પ્રશ્ન ટળે. પરંતુ હેવો અનિર્વાહ અહિં નથી; (લ) પક્ષવાળા અનુમાનને સંપૂર્ણ અવકાશ રહેછે. અને એ અનુમાન પણ તેટલું જ, બધકે વિશેષ, બળવાળું છે.

ચર્ચાના મહરવના પ્રશ્નનો જ સ્પર્ધ કરવો ઉચિત છે; તેથી રા. રણજિતરામે મ્હારે વિશે સૌજન્યભંગ ઇત્યાદિના આરોપો ચૂક્યાછે તે વિશે મૌન જ રાખુંછું. પરંતુ હેમણે મ્હને ભવિષ્યમાં વર્તન સુધારવાની સીખામણ દઈને જે વડીલપણાનું અથવા ગુરુ તરીકેનું કર્તવ્ય બળવ્યુંછે તે માટે આભાર માન્યા વિના આ લેખ સમાપ્ત કરું તો અકૃતજ્ઞતા થાય, તેથી તે આભાર દર્શાવી બસ કરુંછું.

વાંદરા

નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

તા. ૧૭ મી. જુલાઈ ૧૯૧૨.

વેપારમાં ફત્તેહ શી રીતે મળે છે.

ઉઘોગી પુરુષો કેવી રીતે કામ કરે છે, અને વેપારમાં શી રીતે ફત્તેહમંદ થાય છે, એ સંબન્ધમાં કેટલાક ધુરંધર વેપારીઓના મત નીચે પ્રમાણે છે:—

મિ. રૉડ ફેલર કહે છે કે નિત્યક્રમ એ એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. અને દરેક આખતમાં જાડા ઉતરી નિપુણતા મેળવવાથી જ વેપારમાં ફત્તેહ મળે છે.

લૉર્ડ સ્ટ્રેથકોનાનો એવો મત છે કે ફત્તેહમંદ થવા માટે કાર્ય સિદ્ધ કરવાની મહાન ફરજ સમજવી જોઈએ; અને તેની સાથે ઉત્સાહ, જાત-મહેનત અને પદ્ધતિ એટલાં વાનાં હોવાં જોઈએ.

સર હર્બર્ટ ફ્રી એમ સૂચવે છે કે પ્રત્યેક કામકાજના બન્ધારણની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી, અને જેમ ખાવા પીવાની ફરજે યોગ્ય સમયે અદા કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે તેનો પણ વખતસર અમલ કરવો જોઈએ.

સર ટૉમસ ફેવાર્ડનો એવો અભિપ્રાય છે કે દરેક ખાતાના ઉપરી—ઉચ્ચક કામ કરનારથી કે મુખ્ય વહિવટદાર સુધી—ને તેના ખાતાના ખાતાને અંગે સચળી સતા આપી, તેને પૂરતો જવાબદાર બનાવવો.

સર એરેમીઆહ ફૉલ્કમેન જણાવે છે કે ફત્તેહ મેળવવામાં રહેલા રહસ્યની ગહતતાને કાર્ડ પહોંચી શકતું નથી. પણ સંકલ્પ, ચિત્તાસક્તિ અને ચોક્કસ હેમરેખની સાથે મળતી દરેક તકનો લાભ લેવાની સજાજતા અને તત્પરતા એ તેનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે.

સર ટૉમસ લિચ્ટનૂ જણાવે છે કે વેપારમાં પડવા ધ્વંષિતા દરેક માણસના મન ઉપર એવી છાપ બેસાડવી જોઈએ કે:—“There's no fun like work”—કામના જેવી બીજી એક પણ મજા નથી.

સર વૉલ્ટર ગિલ્બી: એ અંગ્રેજ કહેવત “Work while you work and play while you play.” ને જ વળગી રહે છે. આ ઉક્તિનો ભાવાર્થ એવો છે કે—કામના વખતે કામ જ કરવું, અને ગમ્મતના વખતમાં જ ગમ્મત કરવી.

મિ. ગૉર્ડન સેલ્ફીશ્ કહે છે કે મુખ્ય માણસે નજીવી ખાખતોમાં જાડા ઉતરવું એ એક મહાન જૂલ છે. કારણકે મુખ્ય વહિવટદાર બહુ જાગ્રતી ના હોય તો તે વેપારમાં બહુ ઉપયોગી ચર્ધ પડે અને અગત્યનાં કામોમાં પૂરતું લક્ષ આપી શકે. પ્રત્યેક આખતમાં જાડા ઉતરવા કરતાં મનોવ્યાપાર ચલાવવો અને ચોંટનાઓ ધડવી એજ મુખ્ય માણસની ફરજ છે. શંકર દ્વારકાદાસ પરીખ.

ભસ્તખંડના વીસ મહાન પુરૂષો.

૧૩.

પાણિનિ.—જગતની સઘળી ભાષાઓના વ્યાકરણોમાં અનુપમ વ્યાકરણના રચનાર.

બુદ્ધ.—પૃથ્વીના વિશેષ ભાગમાં, વ્યાપી રહેલા ધર્મનો પરમ વિરાગવાન સ્થાપક.

શંકરાચાર્ય.—શ્વેતસૂત્ર, ઉપનિષદો અને ગીતા ઉપર તત્ત્વદૃષ્ટિથી અપૂર્વ ભાષ્યકાર.

રામ રામમોહનરાય.—મહાન-વિદ્યાળ-હૃદય-વિભૂષિત અર્વાચીન દૃષ્ટિથી વેદને જોનાર મહાત્મા.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી.—કલ્પેચિત વેદનું રહસ્ય સમજાવનાર દેશોદ્ધારક.

સ્વામી વિવેકાનંદ.—અમેરિકાને આશ્ચર્યચકિત કરનાર, વેદને કર્તવ્યભૂમિ ઉપરથી જોનાર સમર્થ વક્તા.

લીલાવતી.—ભારતીયાર્થની ગણિતવિષયક પ્રિય પુત્રી.

કૃષ્ણકાસ પાલ.—૫૭ ના બજવાથી ખીલએના અંગ્રેજોને પોતાની વાણીથી શાન્ત પાડી દિન્દિસ્યાનને શંકટમાંથી બચાવનાર 'હિંદુ પેટ્રિયટ'ના અધિપતિ.

દાદાભાઈ નવરોજી.—'હિંદના દાદા'—'The G. O. M. of India.'

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.—દેશબક્તા, રાષ્ટ્રીય સમાજના પ્રાણાત્મા, 'ગોખલે' ના પૂજ્ય શુર.

સર દિગ્વિજયભાઈ મહેતા.—હિંદમાં હાલ જે થોડા 'સ્ટેટસ્મેન' છે, તેમાંના એક.

આનંદચંદ્ર કે. જી. ગોખલે, સી. આઈ. ધ.—ધેર ધેર ગવાતા નામની આજખ શી આપવી ?

સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી.—હાલના સમયમાં હિંદના અદિતીય વક્તા અને રાજકીય નેર.

રમેશચંદ્રદત્ત.—હિંદને લગતા અનેક ઉપયોગી વિષયો ઉપર વિચારશીલ લેખક.

સર સૈયદ અહમદ.—મુસલમાન કોમની આંખ ઉઘાડી ખરે રસ્તે દોરનાર પહેલો જ મુસલમાન.

જમ્શેદજી નશરવાનજી ટાટા.—જમ્શેદજીના રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનો અનન્ય સ્થાપનાર.

લોડ મેકોલે.—હિંદમાં અંગ્રેજ કેળવણીનું બી વાવનાર ઉમરાવ હિલનો અમીર.

લોડ રિપન.—હિંદમાં સમાનતા અને સ્વરાજ્યની ભાવના પેદા કરનાર ગવર્નર જનરલ.

પ્રતાપસિંહ.—ચિતોડનો સર્વવંશી, ચરો રાણો, તેણે પોતાનો ટેક પ્રાણાન્ત જાળવ્યો.

શિવાજી.—મરાઠા રાજ્યનો હુદ્દિમન્ત ચરતીર અને સ્થાપનાર.

તા. ૧૮-૭-૧૨ }
સુરત.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

૧૪.

ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો હું નીચે પ્રમાણે ગણાવું છું:—

૧. વાશ્મીકિ.	૧૧. અશોક.
૨. વ્યાસ.	૧૨. અકબર.
૩. કાસિદાસ.	૧૩. શિવાજી.
૪. ભરતમૂર્તિ.	૧૪. પ્રતાપસિંહ.
૫. સંકરાચાર્ય.	૧૫. મહાદેવ ગોવિંદ રાના
૬. મનુ.	૧૬. દાદાભાઈ નવરોજી.
૭. પાણિનિ.	૧૭. શ્રી રામચંદ.
૮. ચરક.	૧૮. શ્રી કૃષ્ણ.
૯. ભાસ્કરાચાર્ય.	૧૯. રાજરામભોહનરાય.
૧૦. યુદ્ધ.	૨૦. રવામી દ્વાપાનંદ સરસ્વતી.

તા. ૩-૬-૧૨ કાશી. }

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

રમ્ય મૂર્તિ !

ને

લેનું અલિદાન !

આવી ગઈ વિદ્યુતથી કેા કન્યકા સામીપ્યમાં,
એકે હતો ન્યાં એકેકે હું એક દિ વિચારમાં;
સૌન્દર્યની મૂર્તિ હતી, જ્યોત્સ્ના સમી શૃંગારતી,
પિયૂષ શાં મીઠા ઝરા ગાલે ઝરે મૃદુ હાસ્યથી.

૨.

ઉઠા સમે જેવી રીતે વિકસે બધુ સુમનો મૃદુ,
જલભિન્દુથી સૌન્દર્ય ને માધુર્યમાં વાયે તનુ;
વિભાકરે નરી ધવલતા જોડે રમે બાનુ ઉગે,
તોયે ધણા હાસિત્યથી એ રશ્મિમાં હરે ઝુમે.

૩.

એવી રીતે એ અકિતનું સૌન્દર્ય મેં પ્રસિદ્ધ છે,
એવી રીતે ગૌરાંગમાં માધુર્ય એ સ્વદ્ધ છે;
બુદ્ધાપ ના કેા યુગમાં એવું વસે ત્યાં રૂપ એ,
જેઈ રચેા હું તો ઘડી એ દિશમાં એજી ટમે.

૪.

ધાર્યે હત્યાં એણે નવાં આજૂવણેા સૌ અંગમાં,
સાડી લીલી ગૌરાંગમાં ફરફર કરે સૌ હર્ષમાં;
ને બાપડી ફારમાતી એ સંક્રાન્તી ધીમે રહી
એ ફરફરો વારે ઘડી; પાંછું જુએ એ વગી વગી.

૫.

જાણું ન હું એ કેાણ છે ; શા કારણે, શા ભાવથી,
એ ચમુઓ પાછી વગી, વારે ઘડી પાછી જતી;
એ કન્યકા નિર્દોષ ને આસિચ્છતાના ભાવથી,
આનન્દમાં રતિઅરો આયુધ્ય મીચે ગાગતી.

એ ચક્ષુમાં પ્રીતિતણું દે બિન્દુમાં નાચ્યાં કરે,
 એ ચક્ષુઓ પ્રીતિતણું તારે સગડ ખેંચ્યાં કરે;
 એ ચક્ષુમાં પ્રીતિનિધિ યો મસ્તીથી કુધાં કરે,
 એ ચક્ષુઓ પ્રેમીતણું સંલગ્નની આશા કરે.

૭.

એ આસ્થમાં નિર્દોષ ને આનન્દ ને પ્રાતિતણું,
 મૃદુ હાસ્ય દે ધીમા ધીમા છાના રહી રમતા મીઠાં;
 મુગધએ પ્રસરાવનાં યોદ્ધિશમાં અતિ વેગથી,
 દેખાય એ ન્હાની ફલી પીડ્યાં સમું અતિ રક્ત શું.

૮.

ન્યારે જુવે પાછી વળી મહારા પ્રતિ જ જ ક્ષણે,
 ત્યારે દમે મુગ્ધ હૃદને દે શોકથી તે તે ક્ષણે;
 તણું નહિ ઉત્પાત એ મુગ્ધ હૃદમાં કાં થાય છે,
 નેયાં નથી કોઈ દીને નોદાનના નોદાન એ.

૯.

કમલો પરે ધીમે રહી છુપાઈને એકાન્તમાં,
 વારિ મહિ રૂપી જરું એ ઘૂલીક ના ગણકારતાં;
 કે પ્રાણને કોઈ દરી લેશે નકા એ નોકતાં,
 બુંગો જુલે આનન્દથી લે ચુંબનો વિલાસમાં.

૧૦.

પ્રેમી પરે ધીમે રહી પ્રીતિ ધરે એકાન્તમાં,
 યોપાસના મંત્રેગને ઘડી બેઘડી ખૂલી જતાં;
 કે સ્વાત્મને ખૂલી જઈ-સા વિશ્વને ખૂલી જતાં,
 પ્રેમી જુલે પ્રીતિઅંકમાં લે ચુંબનો અન્યોન્યમાં.

૧૧.

ચમકી ગઈ આવેગમાં આવેશથી એ કન્યકા,
 હા અતિ રોષી ગઈ આ હૃદમાં નિજસ્નેદના

અંકુર જે ભાવે મ્હને : હાવે મીઠાં અંતર માલિ
યાવે કંઈ જુદા જુદા બાવો ક્ષણ ક્ષણએ અતિ.

૧૨.

હૃદયમંદિરે એ કન્યકા—કૌભારીના દિવ્યાનને,
આલ્હાદં જે યાતાં હતાં ; નવ વેગથી જે ઉછળે
હૃદયું કુળું;— હૃદયું મીઠું : જે બાવ ત્યાં સ્પર્શી કરે,
તે વર્તિઓ પ્રીતિ ઝરે : જોયાં કરૂં હું એ દિલે.

x x x x x

(૨)

૧૩.

ઘડી એ વિતે આવી અને એણી ગર્ધ મુજ પામમાં,
હોભે ખસે-ઘડી આમ તે ઘડી તેમ એ જાણ્યા વના;
મૃદુ હાથથી ધીમે રહી સરમાતી એ નિજ અંગને,
દાંકે બધું : પણ રમ્યતા વળગી રહી તે ના ખસે.

૧૪.

એ રમ્યતા, એ ચારતા, નિરોપના, એ મૃદુતા,
બૃહસ્પતિ નામ્યાં કરે કૌ શક્તિથી આનન્દમાં;
શેષો બની સ્વચ્છન્દથી એ નેત્રમાં : હું જોઈ આ,
પ્રદુષ્ય દે' ગ્રન્થો ધણે નિજ ઉરમાં એઆનર્ગા.

૧૫.

મુખ દેરવે ને દેરવે વારે ઘડી ધીરે રહી,
જાણ્યું પછી જ્યારે ઘડી ઘડી એ પછી પુછવા કંઈ;
એ સાન છે : ત્યારે પછી અગ્રમાં કીધાં મ્હં તે કણે
બ્યવહારની જુડી રીતો - બહેમો જુડાં જે લાં વસે.

x x x x x

૧૬.

“ તું કોણ છે ? બાલા અહો ! તું મર્તિ જે નિરોપની,
“ સ્વાંથી અલિ ? સ્વાં જાણ છે ? શીઃ આમતું એમલિની ?

“અભિન્નત તું દીસે અતિ; પુછવા ચહે કે’ ના કહે,
“ વાંચ્યું ખરે તુજ હૃદમાં વહિ છુપો સંગઘ્યાં કરે.

૧૭.

ધીમે રહી થોકું વંદી, “ સ્ત્રીઓ તણા આ વહિને,
“ કોઈ નાહિ હોલવી શકે ; એ વહિ તો છુપો બળે;
“ મુજ લક્ષ્મીની વાતો કરે માતા પિતા ને સ્નેહિયે,
“ વિચારે હું શાને બધાં આણું કરી મૂખાં બને.

૧૮.

“ જે લક્ષ્મીમાં આનન્દ ના, કે સ્નેહ ના, કે આશ ના,
“ જે દમ્પતી સાથે વસી બારે થડી વિકાપતાં;
“ જેની વિદ્યા કુખો થકી કટુતાભર્યા મુરેા રમે,
“ તેનાં જીવન શી રીતથી ક્યારે સળે ! મોઢાં બને ? !

૧૯.

“ વિદ્યા વિના, સંસ્કારી ના, ગુણુ રાજ ના, જે એ પતિ,
“ નિર્માલ્ય જે, વણુ સત્ત્વ જે, એવા સળે ! મહારા પતિ ?
“ જાણે નહિ જીવન તણી ઉદાત્ત ક્ષેા કે બાવના,
“ વિચાર ક્ષેા એવા ઘણાં મુજ ચિત્તમાં યે પીડતા.”

૨૦.

આણું કહી, રોઈ પડી, બિચારીએ, લાચારીથી,
ધાર્યું ઘણું કેવું બીજું પણ ઉડીને ચાલી ગઈ;
જ્વેતો રહ્યો એ દિશમાં ક્યાં જાય છે ઉડી અને,
એ રમ્યતા, એ ગેયતા, એ ધૃષ્ટરી જે ત્યાં વસે.

(૩.)

૨૧.

કે મુમતો લાલિત્યશાં કુમળાં અતિ આવી રીતે,
મંસારની કુ-વેદિમાં નિષ્કારણે રાત્રિદીને;
દીનમુષ દે સ્ત્રીમળાધને નિજઆત્મને - હેાભાવતાં.
ઔતર બંજે દાવામિથી આ આર્તમુરેા મુળનાં—

૨૨.

આંતુ ખરે ખળખળ પહે ! જોવાય ના આ યદ સૌ,
પ્રગટે બધે સૌ અંમમાં ઉરકેરતો અમિ જાણી;
કંપે અને મૂછ ઉઠે કાયા બધી આ ખૂનથી,
હોમાય ન્યાં બારે, ધડી શૂદરાસીની જીવન કસી.

૨૩.

પુરાણમાં, સ્મૃતિ વિશે, વિહાન સૌ સાથે વહે,
“નારી પૂજે ન્યાં ન્યાં તદ્દમે ત્યાં દેવસૌ કલ્પોલશે;
“નારી બને શૂદલક્ષ્મી ને શૂદરાસી ને એ પૂજ્યછે,
પણ એ બધું, એ રમ્યતા, વેદિ માટે હોમાયછે.

૨૪.

શૂદરાસીને આ જમિમાં ગેવા વિના બીજું નહિ,
કંઈ મળ્યું એના પિતા માના અને સ્નેહિ યકી;
મંદકારતા માતાપિતા નિજ જાગતે કંઈ નહિ,
ફાંસી દીધે વિદ્યા ગણી રશિમમણિ પાપી બની.

મુંબઈ, ૨૦ : ડીસેમ્બર ૧૯૧૧.

—રમણીયરામ—

વડોદરાની સાહિત્યપરિષદે ભજવાવેલું નાટક.

વડોદરામાં એથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સંજન્યે યોજનાઓ અર્થ તે વખતે કેટલાક મહિના અગાઉથી જ તૈયારીની મંડળીએ ર. ૫૦૦) પ્રેમાનન્દના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું એકાદ નાટક કોઈ નાટકકંપની અને ભજવાવવા માટે જુદા કારણ હતા. આ ઉપરથી મ્હે એક સાગતા વળમતા મિત્રને પૂછ્યું કે પરિવહની દ્વારાએ નાટકોને આંમ પરોક્ષ રીતે ટેકો આપાયેલા વાળખી છે ? ઉત્તરમાં મ્હેને એ મિત્રે કહ્યું કે હેમાં પરિવહને સાક્ષાત્ત મંજૂર નથી, વડોદરાવાળું મંદળ પોતે એકી કદેલી રકમમાંથી જેમ પ્રદર્શન કરશે, તેમ આ નાટક માટે રકમ કાઢે તદ્દમ આપણાથી મ્મએ ના પડાય.

આ પછી લાંબી મુદતે પરિપક્વ પ્રોચામ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયું તે સાથે રોપ-
દર્શિકા સત્યભામાખ્યાન નાટક ભજવવાની પણ વાત જાહેર થઈ, તે વખતે એક મિત્રે મ્હને
કહ્યું—જુવો ! પરિપક્વે તો નાટક પ્રેમાનન્દનાં છે એમ સ્વીકાર્યું પણ ખરું ! મ્હં ઉત્તર આપ્યો
કે એટલા ઉપરથી હવે સ્વીકાર થયો એમ અવશ્ય અનુમાન ના કરાય; લૂલો પક્ષ સખળ
કરવાની ઇચ્છાથી હવે આડકતરે માર્ગ પકડવાની ક્ષુદ્ર યુક્તિ કરવાનું; પરિપક્વની જાયામાં
રહીને આમ અયોગ્ય લાભ લેવાનું, પ્રેમાનન્દપક્ષના સજ્જનોના સ્વપ્રામાં પણ ના આવે;-
મ્હારા મિત્રનું સમાધાન થયું નહિ.

પરિપક્વ ભરાર્થ; છેવટને દિવસે નાટક પણ ભજવવાયું. મ્હં જોયું, એ એલથી પ્રેક્ષકોને
સંતોષ થયો નહિ એમ યોગમયી પુકાર થયો. પરંતુ એ પુકારમાં હું શામિલ થતો નથી.
કેમકે હાલની ગુજરાતી રંગભૂમિ તરફથી આશા રખાય તે કરતાં વિશેષ હેમાં કશું હતું જ
નહિ. અને નાટકિયા ગીતો વગેરે ફેરફાર થશે જ એ માટે હું તૈયાર થઈને જ ગયો હતો.
પરંતુ તે પ્રથમ અર્થે અપ્રસ્તુત છે.

અહિં માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે પરિપક્વે પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વની કલ્પનાને આ
પ્રયોગ કરાવીને ગૃહ અનુમોદન આપ્યું એમ માનવાને કશો આધાર છે ? આ પ્રશ્નને અંગે
બે પક્ષ તરફથી પ્રમાણો મળે છે. અસ્તિપક્ષ માટે નીચેની હકીકતો જરૂર છે:—

- (૧) “ સયાશ્વિગત્ય ” ના તા. ૫-૪-૧૨ ના અંકમાં “ સ્વર્ગમાં વિદેહી સાક્ષર-
સભા ” ના મથાળાનો એક રમૂજ લેખ આપ્યો હતો તેમાં નીચેનું વચન
સરસ્વતીના મુખમાં મૂક્યું છે:—

“ મ્હારી ખાતરી છે કે પરિપક્વે તે (અર્થાત્ જોડણી) બાબત મોડું જોડ્યું
કાંઈ પણ કરશે. નાટકની બાબતમાં તો પ્રેમાનન્દને દબસાફ લેખો આપ્યો જ છે.”

આ ઉપરથી માત્ર એટલું જણાય કે પરિપક્વે નાટકનો પ્રયોગ કરાવવાનું હસ્યું તે
કૃતિમાં ‘ સયાશ્વિગત્ય ’ નો લેખક પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વપક્ષ તરફ પરિપક્વની અયવા તો પરિપક્વ-
ના વડોદરાવાસી કાર્યવાહકોની—સંમતિ જુવે છે. આ પરિણામ માટે એ લેખકની શુદ્ધિને
જવાબદાર ગણવી કે એ કાર્યવાહકોની કૃતિને એ પ્રશ્નો ઉત્તર શુદ્ધોને જ સોંપવો એ યજ છે.

- (૨) એક સામાજિક પત્રના ખજરપત્રીએ આ નાટકના પ્રયોગ વિશે નીચે પ્રમાણે
ટીકા કરી જણાવ્યું છે:—

“ વડોદરાના કાર્યવાહકો હાલમાં ચર્ચાનું સ્થાન થઈ પડેલાં ત્રણ નાટકો—સત્યભામા-
રોપદર્શિકા, પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન, અને તપસ્યાખ્યાન તે—પ્રેમાનન્દનાં નાટકો માને છે, અને
તે ભજવવાની લેની ઓર ખૂબીથી ગુજરાતી પ્રજાને આંશ નાંખવાની તહેમતી ધારણા હતી.”

આ વચનમાં કાર્યવાહકોના હૃદયમાં પેદા નીકળવાનો આશ્ચર્યકારક હલ કર્યો જણાય છે. કાર્યવાહકોનો 'મત—સર્વનો—અચુક' ન પ્રકારનો છે એમ કહેવા માટે કરો આધાર નથી, અને પ્રગ્નને આંછ નાખવાની ધારણા કંપવા માટે તો અન્તર્યામિત્વની અદ્ભૂત શક્તિ જ જોઈએ.

(૩) પરિપક્વતા દૈનિક કાર્યક્રમનાં પત્તાઓમાં આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે:—

તા. ૫-૪-૧૨ નં. ૫ નું કાર્ય—'આ તે લલિત સુમન'—

પ્રેમાનન્દ

તે જ પ્રમાણે તા. ૬-૪-૧૨ ના રહેવારના કાર્યક્રમના નં. ૫ કાર્યમાં છે.

પરંતુ આ ઉપરથી નિશ્ચિત અનુમાન બાંધવામાં અન્યાયનો ભય છે; બહુ હાથે કામ ચલાવે લીધે અચુક વ્યક્તિયે પોતાના ખાનગી મતને વશ થઈ આમ આડકતરી રીતે નામ ધુસારી દઈ આનન્દ માન્યો હોય એમ અંબવે છે. કેમકે એ જ કાર્યક્રમની પત્રિકાઓમાં ખીમ પ્રકારની સ્થિતિ પણ જણાય છે:—

તા. ૭-૪-૧૨ ના સાંજના કાર્યક્રમમાં છેવટે "સાંગોપાંગ મુરંગ બધમ (૧) અતિશે"—કલ્યાદિ વાળો શ્લોક મૂકી તે નીચે ઠાઉસમાં 'રોપદર્શિકા સત્ત્વ-ભામાખ્યાન' એટલું જ લખી પ્રેમાનન્દનું નામ ન ઉમેરી, તકરારી બાબતમાં તાટશ્ય સાચર્યું છે. અને તા. ૬-૪-૧૨ ના સાંજના કાર્યક્રમમાં—

"૪. મંગીત—શાફરવત ?—પ્રેમાનન્દ

એમ દેખિયે ઊંચે. અહિં પ્રશ્નનું ચિહ્ન વ્રત કિયું છે તે સંદેહ યતાવચા માટે હશે કે પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વ વિશે સંદેહ બનાવવા તે સમજાતું નથી.

અસ્તિપદ્ધતના તરફમાં જ્ઞાહેરે આમ તર્ક અને અટકોળોની નિર્ભજ સામગ્રી છે, ત્હારે નાસ્તિપદ્ધતની બાજુએ મહારી જાતે મેળવેલી માહિતી, સખ્ત પ્રમાણુના જળવાળી, તૈયાર છે તે પ્રગટ કરવાની જરૂર ઉપર દરાવિષા જમ લોકોમાં યથેશા છે તેથી સવિશેષ જણાય છે. તો તે પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકું છું:—

(૧) છેલ્લે દિવસે નાટકના ખેત્ર વખતે ખીમ અને ત્રીમ્મ આંક વચ્ચેના વિશ્રામના સમયમાં પરિપક્વતા એક તત્ત્વીએ મહને વાતપ્રસંગે કર્યું:—

"આ નાટકનો પ્રયોગ પરિષદે કુચવગ્રવ્યો તે ઉપરથી એમ દરાવવાનું નથી કે પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વ બાબત પરિષદે નિર્ણય કર્યો."

મહં કહ્યું—“હું પણ તે જ દષ્ટિએ જોઉં છું, અને આ પ્રકારની ખાતરી આપવાની જરૂર નથી.” આ વાતચીત સંપૂર્ણ સ્નેહભાવથી થઈ હતી.

(૨) આ બનાવ પછી તા. ૧૪-૪-૧૨ ને રોજ મહં એ તન્ત્રીને ખાનગી પત્ર લખ્યો હતેમાંથી ઉતારો ટાંક્યું.

‘સયાહવિન્યય’ મોના પૂર્વોક્ત લેખ તરફ હેમનું લક્ષ્ય ખેંચી મેહં લખ્યું:—“આ ઉપરથી કંઈ આ મત પરિપક્વનો છે એમ ના જ કહેવાય તે ખરું. પરંતુ નાટક સંબંધે ‘સયાહવિન્યય’ ના આ લેખકને તો ગ્રહબંધાયો સ્પષ્ટ છે, તે જ રીતે, એ લેખથી ખાસ, અન્ય જનોને પણ બ્રમ થવાનો સંભવ છે. આ સ્થિતિમાં જેમ મહને ખાનગીમાં તહમે ખાતરી આપી હતી તેમ પ્રગટ રીતે વર્તમાનપત્રાદિકારા આ પ્રશ્નમાં તટસ્થવૃત્તિની ખાતરી આપવાની ફરજ પડોદરાની પરિપક્વના કાર્યવાહકોની ચું નથી ? અને તે ફરજ સત્વર બજાવવામાં આવશે ? આ પ્રશ્નો હું પૂછું છું તે અનુચિત નહિં ગણો એમ આશા છે.”

આ પત્રનો ઉત્તર તા. ૨૦-૪-૧૨ ના રોજના પત્રમાં એ તન્ત્રી તરફથી મળી, તહેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“વર્તમાનનંદનાં નાટકો બાળતમાં કેટલાકો સાથે વાત કરી જોઈ. એમ કરવામાં જ આપના પત્રનો ઉત્તર આપતાં વિશ્વમ્બ થયો છે. એ પૈકી બહુ જ યોગ આપની સૂચના પ્રમાણે હમારી તટસ્થ વૃત્તિ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા રાજ છે. હેમનું કહેવું હેવું છે કે નાટકના કર્તૃત્વ સંબંધી પરિપક્વના કાર્યવાહકોએ કશું કહ્યું નથી—કશું પ્રસિદ્ધ કર્યું નથી—તો તે સંબંધે કશું લખવાની જરૂર નથી.”

આમ લખી તેઓ હમરે છે કે:—

“મહં આપને જે વાત કરી છે તેનો, ખાનગી કે જાહેર, જે ઉપયોગ મહારે નામે આપ કરી સકો તે શિવાય વધારે બનવું કહિન છે. આપને જાણીને આનંદ થશે કે પરિપક્વના પ્રમુખ સાહેબ, રા. રણછોડભાઈ, પણ એ બાળતમાં કેવળ ઉદાસીન વૃત્તિ રાખે છે એમ હેમણે મહને કહ્યું છે. તેઓ પણ નાટકના કર્તૃત્વ સંબંધે કોઈ પણ અભિપ્રાય બોલી ચૂક્યા નથી એ હું જાણું છું.”

આ તન્ત્રીએ નાટક બજવાતી વખતે મહને ઉપર કહેલી વાત કહી તે સાથે એમ પણ કહ્યું હતું કે—નાટક બજાવવાની યોજના રજૂ થતાં પ્રમુખ સાહેબે વડોદરામાં એક જણ ઉપર પત્ર લખી લખ્યું હતું કે નાટક બજવાશે માટે તેના કર્તૃત્વ માટે મહં અનુમોદન આપું એમ સમજવાનું નથી.

જાણી આ પત્રના મહારા ઉત્તરના ઉત્તરમાં (તા. ૨૨-૪-૧૨ ના રોજના પત્રમાં) એ તન્ત્રી લખે છે:—

“સાહિત્યપરિષદના કાર્યવાહકો પ્રેમાનન્દ નર આ નાટકનો કર્તા છે એમ માનતા નથી એ નિર્ણય છે. નાટકના કર્તા મંજુએ તેઓ તરફ નર રવા છે એ વાતનો ઉપયોગ આપ કરશે ત્હેમાં મ્હને કશો આધ નથી.”

આ રીતે પરિષદની તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવાની મ્હને પરવાનગી મળ્યાથી હું પરિષદના કાર્યવાહકોનો ઉપકાર માનું છું. અને કાંઈ નહિં તો મ્હારા મુખે પણ પોતાની ખરી જ્ઞાતિ પ્રજા સમક્ષ મૂકવાનો પ્રસંગ એઓએ આપ્યો. તેથી બહુ સંતોષ થાય છે. પરિષદના કાર્યવાહકો જાતે આ બાબતમાં પ્રજાની આગળ આવવું અનિષ્ટ ધારે છે તે અનેક દૃષ્ટિએ ઇષ્ટ નર જણાશે. પ્રજાના સામાન્ય વર્ગના જામ દર કરવા એ વિષય વાત છે. એ જામના અનેક વાર હક્કવા જેવા પ્રકાર હોય છે ત્હેનો એક નમૂનો નાટક બજવાનું હતું તે વખત જણાઈ આવ્યો હતો; પ્રેક્ષકમાંથી એક જણ કહેવા લાગ્યો:—

“અરેરે ! આ નાટકમાં પ્રેમાનન્દ નો રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા નર નહિં !” — પ્રેમાનન્દનું નાટક એ રાખ્દોનો અર્થ એ સરત્ર શુદ્ધિના પ્રેક્ષકે જુદો નર કર્યો હતો !

નાટકનો પ્રયોગ કરાવાને અંગે, ઉપર પ્રમાણે જોનાં, પરિષદના કાર્યવાહકો તરફથી મજેક્ષી ખાતરીને નર વિશ્વસનીય ગણવી જોઈએ, અને જ્યાં તકે તે તરફ દેવા જોઈએ, એમ આ મવિસ્તર ખુલાસા ઉપરથી સર્વેના મનમાં જાતરશે તેમાં સંશય નથી.

વાંદરા
ના. ૨૭-૪-૧૨.

નરશિંહરાવ બોળાનાથ.

અનુલેખ:—

ઉપરનો લેખ પૂરો થયો, પછી આજ વડોદરા પરિષદના કાર્યવાહકોમાંના એક મુખ્ય મન્જુનનો પત્ર મ્હારા ઉપર આવ્યો; ત્હેમાંથી નીચેના રાખ્દો તેમજ લાપક છે:—

“The play was allowed to be performed by the Parishad Committee more to give materials to the people to judge about their authorship than to palm them off as Premchand's according to the official view of the Baroda Committee.”

એ મિત્ર ઉમેરે છે:—

“You are at liberty to make any public use of these assurances.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટતા થશે જ. માત્ર શક્તિ ઝોટલી રહેછે કે નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય કરવાને અર્થે ગુર્જર પ્રગળે સામગ્રી પ્રગટ થયેલા અન્યોથી જ અપાય તે કરતાં વિશેષ નાટકના પ્રયોગથી શી ગળવાની હતી તે અગમ્ય રહેછે. જે વર્ગ નાટકઅન્ય વાંચીને નિર્ણય કરવાને અસમર્થ છે તેમનામાં પ્રયોગ જોઈને નવું સામર્થ્ય આવવું અસંભવિત લાગેછે. વળી નાટકમાં ગીતો વગેરે નવાં દાખલ કરી ઉચ્ચપાયાલ કરી નાંખ્યા પછી તો નિર્ણય માટે એ સામગ્રી સર્વથા અયોગ્ય જ થઈ જવાની, તે વાત ઉપર કહેલો ઉદાહરણ કર્તાહર્તાઓના મનમાં પેડી જ નહિ હોય કે કેમ—એ વિશે વૃથા તર્કવિતર્ક કરવામાં કાળ અને મનોબળનો વ્યય શું કામ કરવો ? માત્ર શુદ્ધ હેતુ વિશે જે ખાતરી આપવામાં આવેછે તેને જ દીમતી ગણીને સ્વીકારવાનું કર્તવ્ય વધારે આદરણીય છે.

તા. ૨૮-૪-૧૨ ૩

ન. બો.

હિન્દમાં સ્વાભિમાન નહોતું ?

ઉપરનો પ્રશ્ન કદાચ કોઈને વિચિત્ર લાગશે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જઈ આવેલા અને ત્યાંના રીતરિવાજોનો કડકો વા વાચો હોય તેવા જનોના સંબંધમાં આવેલા માળુસોને તે વિચિત્ર નહિ લાગે. “How can I live here? the stairs are not carpeted!” (દાદરનાં પગથિયાં પર સાદડી સરખી પણ પાથરેલી નથી ! આ દેશમાં મારાથી કેમ રહેવાય ?)—આવી વૃત્તિ અનુભવનારા અહુ તો નહિ હોય. પણ જેમને ‘દરથી કુંગર રળિયામણા’ લાગે છે અને પાસેની નિર્મળ સ્ત્રી જળની નદી ઉપર આસક્તિ ધતી નથી તેમને કદાચ આ લેખમાંથી કંઈકે જાણવાનું મળશે.

સ્વાભિમાન (Self-respect) એ શબ્દમાં ‘અભિમાન’ શબ્દ તેના સંસ્કૃત અર્થમાં વપરાયેલો છે. પોતાની જાત પ્રતિ માનની લાગણી, પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાનું માન તેનું નામ સ્વાભિમાન. પરંતુ આટલું જ નથી. સ્વાભિમાનના જુદાં જુદા પ્રકારો હિરાબર લક્ષમાં આણવા સાર તેના અર્થની વધારે પૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર છે. એક અંગ્રેજ વિદ્વાને કહ્યું છે કે—

“Self-respect does not mean vanity or rashness; but it

means that state of mind which is always prepared not to let go its privileges either for the sake of fear or idleness." (સ્વામિભાન એટલે મગરૂરી અથવા ઉછાંછળાપણું નહિ; પણ સ્વામિભાન એટલે મનનો એવો ગુણ કે જે ગુણ વડે, બીકને લીધે અથવા આજ્ઞાસને લીધે પોતાના હક નહિ જવા દેવાને મન હમેશાં તત્પર રહે છે.) એક બાબુએ ખુશામત અને બીજી બાબુએ ઉદ્ધતાઈ આમ બે છેડા લઈએ તો તેનું મધ્યબિંદુ (golden mean) તે સ્વામિભાન. ખુશામતીઆ માણસના મનની અધોદ્રશા અને ઉદ્ધત માણસના મનની ઉચ્છ્રંખલતા—આ બંનેમાંનો એકે દોષ સ્વામિભાની જનના મનમાં હોતો નથી. કલહું, તે એવું દંડ હોય છે કે ઉપરના બંને અતિમ વિકારો ઉપસત યતાં તર તેમને દબાવી તેમના ઉપર વિજય મેળવવા તે સમર્થ થાય છે. અત્ર એટલું જણાવવું આવશ્યક છે કે સ્વામિભાનને ઉદ્ધતાઈથી સ્પષ્ટ રીતે જુદું પાડી બંનેનો વિવેક કરવો એમાં તીવ્ર વિવેચનશક્તિની જરૂર છે. નેને અભાવે સદ્ગુણ કેળવવા જતાં દુર્ગુણના પાશમાં સપડાઈ જવાય એ સંભવિત છે.

આથી રીને સ્વામિભાનનો અર્થ કાંઈક સમજ્યા પછી ઉપરના પ્રશ્ન તરફ વળીએ. હિન્દમાં સ્વામિભાન નહોતું?—આ પ્રશ્ન કેટલીક રીતે બહુ સ્વાભાવિક લાગે છે. જે સમયે મુધરેલા દેશોમાં સ્વામિભાન વગરના માણસની કાંઈ જ દીમત અંકાતી નથી, જે સમયે હિન્દવાસીઓમાં સ્વામિભાન જેવો ઉચ્ચો સદ્ગુણ વિરલ છે એવી આપણા દેશહિતેચ્છુઓની ખૂબ સંભળાય છે—તેવે સમયે (હાલના સમયે) હિન્દુસ્થાનમાં સ્વામિભાન હતું કે નહિ તેનો વિચાર સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ દેશના પ્રાચીન સાહિત્યમાં શોધવો એ ઇતિહાસદ્રષ્ટિથી ખોટું નથી એમ ધારી પ્રકૃત લેખમાં કેટલાએક ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે. જનસમાજના સદ્ગુણો તેમ જ દુર્ગુણો તથા તેની ઉડી હલખની લાગણીઓ તેના સાહિત્યમાં ધણે અંશે જીતપાં વિના રહેતી નથી એ સત્ય સ્વીકારી, રાગપિં ભર્તૃહરિના અન્યમાંથી કેટલાએક હલખના લખરાઓ નીચે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજશે કે હિન્દમાં—પ્રાચીન હિન્દમાં—સ્વામિભાન એટલું તીવ્ર હતું કે તેનો નિષેધ કરવો તદ્દન અશક્ય છે.

હા ! એ લાગણી અર્વાચીન હિન્દમાં કેટલેક અંશે મન્દ પડી ગઈ છે એ સત્ય સ્વીકારતાં અચકાવું જોઈએ નહિ. ઇ. સ. ૧૦૦૦ પછીના વિચાકળાના અધિકારના યુગમાં પ્રાચીન હિન્દના ઘણા સદ્ગુણોની સાથે સ્વામિભાનનો પણ પ્રવ્લસ થયો હશે એમ લાગે છે, અને પાશ્વત્ય પ્રળના ગાદ સંસર્ગ પછીથી એનો પુનરુદ્ધાર થતો જણાય છે. એ સદ્ગુણની વૃદ્ધિમાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની સાલથી આપણે કાંઈક ઉમેરો કરી શકીએ તો તેનું માન આપણા સદ્ગુણી પૂર્વજોને ધરે છે.

અત્રે ઉતારેલા શ્લોકો ભર્તૃહરિમાંથી લીધેલા છે. અન્ય કવિઓના અન્યોમાંથી પણ ગોમ્ય ઉતારા આપવા ધરિદો છે.

(૧) ફલમલમશનાય સ્વાદુ પાનાય જોયં

શયનમવનિપૃષ્ઠે વલ્કલે વાસસી ચ ।

નવધનમધુપાનધ્રાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-

મવિનયમનુમન્તું નોત્સહે દુર્જનનામ્ ॥

આવાને માટે ફળ બસ છે; પીવાને માટે પાણી સ્વાદિષ્ઠ છે; સવાને માટે જ્વભીન, અને પહેરવાને માટે બે વસ્ત્રલ મળશે તો ચાલશે । પણ નવાસવા પૈસા મળવાથી, મદિરા-પાન કર્યું હોય તેમ, જ્વભની સર્વ ઇન્દ્રિયો અવશ થઈ ગઈ છે એવા દુર્જનોના ધમ્પા આવાનું હું સહન કરનાર નથી !—આવા ઉદ્દગારો શુદ્ધ સ્વાભિમાનની તીવ્ર લાગણી સિવાય કોણ કરી શકે ? અને આવા ઉદ્દગારો કયા હૃદયમાં સ્વાભિમાન જાગૃત ન કરે ? શ્લોકના ઉત્તર-ધર્મમાં દર્શાવેલી સ્થિતિ મોટા મોટા શેરીઆઓને ત્યાં નોકરી કરનાર વર્ગના અનુભવમાં આપતી હશે.

(૨) ત્વં રાજા વ્યમવ્યુપાસિતગુરુપ્રજાધિમાનોત્તમાઃ

ચ્યાતસ્તં વિભેર્યશાંતિ કવચો દિશુ મતન્વાંમિ નઃ ।

इत्थं मानद नानिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यमामु पराङ्मुखोसि व्यमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥

તું રાજા છે, તો હું શુદ્ધની ઉપાસના કરી છે જેણે એવો અને તેથી જ કરીને મહા-શાક્ષી છું; તું તારી દોહતથી લોકોને જાણીતો થએલો છે. તો મારી પ્રીતિ કપિઓએ સર્વ દિશામાં પ્રસારેલી છે; આ પ્રગણે, હું બીજાઓનું માન (ગર્વ) છોડાતરનાર ! આપણા બંનેમાં ખડક ફેર નથી; છતાં જો તું મારી ખિસકુલ દરકાર કરતો નથી, તો હું પણ તારા પ્રતિ તદન નિઃસ્પૃહ છું.

આવી રીતે એક રાજા પ્રતિ પણ પોતાની આવી સ્થિતિ કોઈ વિદ્વાન કરી શકે, તો તેના અંતરમાં સ્વાભિમાનની કેવી ઉચી લાગણી હોવી જોઈએ ? સ્વાભિમાન અને ઉચ્છ્રંખ-લના વચ્ચે બેઠે દર્શાવનારો આ એક ચારો નમ્મો છે. સામે માણસ આપણી જરા પણ દરકાર ન કરતો હોય છતાં તેની સોડમાં વારંવાર પેસ્યાં કરવું એ સ્વાભિમાનનો નિતાન્ત અભાવ સૂચવે છે. આ શ્લોકમાં બતાવેલી મનની સ્થિતિ વિનીત માણસને ન શોભે એવી ખિસકુલ નથી એ સ્પષ્ટ છે.

(૩) नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि

रिपत्वा द्रक्ष्यति कुप्यति ममुरिति ह्योरेषु येषां वचः ।

पेवस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-

निर्दौगिरिकनिर्दयोक्तयरूपं निःसीमशर्ममदम् ॥

સાહેબ હમણાં મળી રાકશે નહિ, હમણાં તો ખાનગી ગાથે છે, શેઠ ડાંધી ગયા છે, જો ભણીને જોશે તો ગુસ્સે થશે—હાથાદિ વચ્ચે ને બરખાંચોને બારણે સાંભળવાં પડે છે તેમને એક બાબુએ મૂકીને, હે મન! તું સકળ વિશ્વના રાજ એવા ને ભગવાન તેમને ખીરણે જ—તેમનું ચિન્તન કર; કેમકે પ્રભુના દ્વાર આગળ કોઈ પટાવાળાની નિર્દય વાણી સાંભળવી નહિ પડે અને તેથી જ તે દ્વાર અપરપ છે, કંટોર નથી; વળી ત્યાં જવાથી અપાર સુખનો લાભ થાય છે તે જુદો.

ધનાક્રોધેને ત્યાં અથવા પોતાના ઉપરીઓને ત્યાં અનેક પ્રકારના સ્વાર્થ સાધવા જોડા ધસતાર મતુષ્યોને ઉપરનો બોધ કેટલો મુમાર્ગદર્શક થવો જોઈએ.

(૪) અમોષાં પ્રાણાનાં તુલ્યિચિત્તિનીપત્રપયસાં

કુતે કિં નાસ્માભિર્વિગ્નલિતવિવર્તૈર્વ્યસિતમ્ ।

યદાત્માનામગ્રે દ્રવિણમદાનિઃસંત્રાગનસાં

કુતે વીતત્રીકેર્નિર્મગુણકયાપાતકમપિ ॥

ક્રમશઃપત્ર ઉપરના જળખિન્દુ જેવા આ ક્ષણિક શ્રવણને માટે આપણે વિવેકનો ત્યાગ નથી કર્યો? ધનની કેફથી અચેતન મન વાળા ધનિકોની આગળ નિર્મળત્વ યદને પોતાના ગુણ માવાતું પાપ કર્યું એ વિવેકનો ત્યાગ નહિ તો બીજું શું?

આત્મપ્રાધ્યા એ સ્વામિભાની પુરુષને વર્ણ છે એમ આ ઉપરથી દ્રશિત થાય છે.

(૫) વદતુ વદતુ માલિર્ગલ્પિન્તો માન્તો

વયમપિ તદભવાદ્ માલિદાનેઽસમર્થાઃ ।

નગ્નિ વિદિતમેતદ્ વીયતે વિચમાનં

ન હિ શક્તકવિપાળં કોપિ કર્મૈ દદાનિ ॥

માલોથી બરપૂર એવા તમે બને માલો દો; પણ મારી પાસે માલોનો અભાવ હોવાથી હું તમને તે આપવાને અશક્ત છું. જગતમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે કે જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય તે જ કોઈને આપી શકાય; સમ્રાટાનું સિંગડું કોઈ કોઈને આપતું નથી.

સામા માણસને હજોશાં માન આપતું, તેનામાં કુદૃત્ય હોય તો તેનો કુદૃત્યથી બદલો ન લાગવો એ સ્વામિભાની જનનું લક્ષણ છે. આજ દેનારને આજ ન દેવી એ કૃત્યની વિશાળતા બતાવે છે.

(૬) ફલં સ્વેચ્છાલમ્પ્યં પ્રતિવનમસેદં કિનિરુહાં
 પયઃ સ્થાને સ્થાને શિશિરમધુરં પુણ્યસરિતામ્ ।
 મૃદુસ્પર્શા શય્યા સુલલિતલતાપહ્રવમયી
 સહન્તે સન્નાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ કૃપણાઃ ॥

વને વન વૃક્ષનાં દ્વિગ્ન્યારે વેદ્યએ ત્યારે વિના અમે મળી શકે છે; પવિત્ર નદી-
 ઓનાં દૃશં અને મીઠાં પાણી ઠેકાણે ઠેકાણે મળે છે; મુકેમળ લતાઓ અને પાંદડાંઓની
 ખૂંચે નહિ એવી પથારી પણ મળી શકે એમ છે;—જતાં નીચ માણસો ગ્રીષ્માઓને ત્યાં
 હજી સહન કરે છે !

સાધારણ રીતે શ્વાભિમાનનો ત્યાગ શ્વાર્થને અંગે લેકાને કરવો પડે છે; તેો તેનો
 પાત્ર રહિયો ભર્તૃહરિ એવો આવે છે કે દ્વંદ્વતની મહેરથી મુલમ્બ વસ્તુઓથી યત્નાથી લેવું;
 એથી અધિક શુભ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો, પણ તેમ કરવામાં આપણા સહયોગીનો ભોગ
 આપવો પડે તો તે શુભ ન જ મેળવવું એ હજારવારું સાફ છે.

આવા આવા શ્વાભિમાની હૃદયના ઊભરા ભર્તૃહરિમાં અનેકાનેક મળી આવે છે.
 તે મુર્ખ અથવા બિનારવાનું ખાસ પ્રયોગન નથી.

અમદાવાદ,

૧૫-૧-૧૨.

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

ભાષા અને ભેડણી.

સાહિત્ય પરિપક્વું શિશુપણું વ્યતિતં થયું છે. એ અવસ્થામાં તેણે જે કંઈ છે તે સમાધાનકારક ગણાય, જે કે તેના પૂજકોએ ધાર્યું હોત તો કેટલુંક વધારે કરી શકત. આંરંભમાં કોઈ પણ સંસ્થા ભાષણો ને વ્યાખ્યાનો કરી લોકોનાં મત પોતા તરફ વાળે છે, અને તેમ કરવાને પરિપક્વ શક્તિમાન યર્ધ છે. છેલ્લી બે બેઠકોમાં રાજ્ય રાણીઓએ સામેલ યર્ધ તેના ગૌરવ અને માન મુરાતખામાં વધારો કર્યો છે, પરંતુ તેનીજ સાથે તેની જોખમ-દારી ને જનાખદારી વધી છે, તેથી હવે પછી તેણે વધારે ને વધારે ઉત્સાહથી પોતાનું કર્તવ્ય કરવું ધટે છે. ત્રીજી બેઠક વખતે જે ભેડણીનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનું બે વર્ષ પછી કંઈ પરિણામ ન આવ્યું, અને ખાસ પેટા-સભાનું જતાંત પરિપક્વ દર્શનરે નિર્ધારિત ગયું. સમા-સંદો એકમત ન થયા, અને તેથી પરિપક્વ કંઈ નિર્ણય ઉપર ન આવી એ શોચનીય છે.

ભાષાની અભિરુચિ કરવાનું કામ પરિપક્વું છે, તે માત્ર બે ત્રણ વર્ષ સેના મળી ભાષણો, વ્યાખ્યાનો કરવાથી યર્ધ ન શકે. અભિરુચિમાં સુધરાવટનો સવાલ યર્ધ શકે કે કેમ? ભાષા ઉપર તે બોલનારા સ્વચ્છ લોકની સામાન્ય માલકી રહેલી છે, તેથી તેને સુધારવાનો હક અમુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓને નથી. માત્ર તેને ખગડતી અટકાવવાના અયત્રા તે જે સ્થિતિમાં છે તે જાળવી રાખવાના યત્ન, વ્યાકરણ કોશ આદિથી કરી શકાય. સુધરાવટ બહુમત શિવાય યર્ધ શકે નહિ. ભેડણીનો પ્રશ્ન સુધરાવટમાં ન લાવીએ તોપણ ચાલે, કેમકે અમુક ચપ્પો અનેક રીતે બોલાતા લખાતા હોય, તેમાંથી એક રીતે બોલવા લખવાનું નક્કી કરવું એ હાલની ભેડણીનો વિષય છે.

ભેડણીના વિષયમાં ઉતરતા અગાઉ કેટલીક સામાન્ય બાબતો ઉપર લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

સુજરાતી ભાષા એ સંસ્કૃતની ધીમી કહેવાય છે, એટલે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતમાંથી તે ઉદ્ભવી છે. પરંતુ બિખાડના જે નિયમો પ્રાકૃતને લાગુ થયા, તે સ્વચ્છ નિયમો પ્રમાણે સુજરાતી આદિ દાસની ભાષાઓ યર્ધ નથી, તેથી તેને પ્રાકૃત ભાષાના સ્વચ્છ નિયમો લાગુ યર્ધ શકે નહિ; એટલે ભેડણી સુધારવામાં એકલા પ્રાકૃત નિયમો ઉપર આધાર રાખવો યોગ્ય થશે નહિ.

સુજર ભાષામાં યાવની રાખેલું મોટું ભરણું દાખલ થયું છે, અને તેમાં હાલ અંગ્રેજી રાખેલો વંધારો થતો જાય છે. સુજરાતીમાં દેશ્ય રાખેલો જ્યો પણ છેક નાનો નથી, એટલે હાલની સુજરાતી ભાષા સુદ્ધ સંસ્કૃત રાખેલો, અપભ્રંશ રાખેલો, યાવની ને અન્ય ભાષાના રાખેલો, તેમાં દેશ્ય રાખેલો વડે થયેલી છે.

આપણી ભાષા મૂળ વ્યવહાર છે; તેની ખૂબી સાદાઈ, મદુપણું અને માધુર્યમાં રહેલી છે, અને તેથીજ તેને હિંદુસ્તાનની ઇશ્વરચિન્મય કહેવામાં આવે છે. અને સંસ્કૃત ભાષાના મુંઝવે ઉચ્ચાર માટે સૌરાષ્ટ્ર નારીના અરાં-પરાં બોલવાની તરાહનું ઉદાહરણ અપાય છે. જોડણી સુધારવામાં કે સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામાં તેના આ શુભો નહ પામી તે અવ્યવહાર, કઠિણ ને કઠોર ન યદ્યંત્ય એ જોવાનું છે.

ગુજરાતી એ એકલા હિંદુઓની માતૃ-ભાષા નથી. તે ઉપર પારસી અને ઘણા મુસલમાન ભાષાઓ એવોજ દાવો રાખે છે. જોડણી અને ભાષા કઠિણ કરવા જતાં એ બંને કામને અણગમેા થાય, અને તે પરિણામે વિખુટા પડે એમ થતું નજ નોંધવું. કેટલાંક વર્ષોથી હાઈસ્કૂલોમાં કઠિણ ગ્રંથો દાખલ થવાથી, અને પ્રવેશક (મેટ્રિક) ની પરીક્ષામાં ઘણા અધરા પ્રશ્નો—જેના, સાઈ ગુજરાતી જાણનાર હિંદુ પણ ભાગ્યે મંતોપકારક જવાબ આપી શકે તેવા પ્રશ્નો—પૂછવાથી પારસી મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી ભાષા છોડી દેને બીજી કોઈ ભાષા લેવા લાગ્યા છે. આ પરિણામ ઇચ્છવા લાયક નથી.

શિષ્ટ લોકોની ભાષા તે શુદ્ધ ગુજરાતી એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ શિષ્ટ તે કયા લોકો તે જોવાનું રહે છે. એકલું સંસ્કૃત જાણનાર પંડિતોને શિષ્ટ કહેવા કે કેમ ? જો એમ કહેવામાં આવે, તો તેઓ અબળના જેવુંજ અશુદ્ધ લખે છે, અને ગુજરાતીમાં શુદ્ધશુદ્ધ હોય એવું સાંજીને જ આશ્ચર્ય પામે છે. ઉચ વર્ણના લોક શિષ્ટ વર્ગમાં આવે કે કેમ ? ગામડામાં રહેનાર તેવાં લોક શિષ્ટમાં ખપે કે કેમ ? નગરોમાં વસનાર ઘણા જનો અશુદ્ધ બોલનાર લખનાર હોય છે. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનાર શિષ્ટ ખરા કે કેમ ? એવા લોકો ઘરમાં અને વાતચિતમાં જો ભાષા વાપરે છે તે વાંધા ભરેલી હોય છે, અને જો તેઓ ગુજરાતીનો સારો અભ્યાસ કરીને સંસ્કૃતના આધાર સદ્ ભાષાનો ઉપયોગ ન કરતા હોય, તો તેઓ પણ શિષ્ટમાં ભાગ્યેજ ખપી શકે. એકલું અંગ્રેજ જાણનાર શિષ્ટ વર્ગમાં લેખાય કે કેમ ? એવા ધોરણ સુધી માત્ર ગુજરાતી શીખીને અંગ્રેજનો અભ્યાસ કરનારને શિષ્ટ વર્ગના ગણી ન શકાય. કોઈ અમુક પ્રદેશના લોકને શિષ્ટ માની લાંબી રથાનિક ભાષાને શુદ્ધ ગણી શકાશે ? તેમ પણ બને એમ નથી, કેમકે દરેક પ્રદેશમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને વપરાય છે. ત્યારે શુદ્ધ ભાષા કોની અને ક્યાંની ગણાય એ પ્રશ્ન ખડો થાય છે, અને તેનો ખુલાસો કરવો મુશ્કેલી ભરેલો છે. ઉપરના સર્વ વર્ગ અને મથાનામાંથી ખરેખર શુદ્ધ બોલી કાઢવું અને સ્વીકારવું એજ માર્ગ પકડી શકાય.

પેશવા સરકારે મરાઠીનો ઉદાર કરવાનું માથે લીધું, ત્યારે પુનાની અને રાજદરબારે વપરાતી ભાષાનું મુખ્ય ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું. અંગ્રેજ ભાષા પહેલાં વિચિત્ર રીતે બોલાતી લખાતી હતી, તે લંડનમાં ને પાર્લામેન્ટમાં વપરાતી ભાષાને આધારે સુધરી હતી. ગુજરાતી ને માટે એવું બની શકે એમ નથી, કેમકે તેમાં કોઈ પારનગર નથી, કે જેનું અનુકરણ બીજા કરી લે. આપણે અર્ધજિતી જૂઠા જૂઠા ભાગમાં વપરાતી ભાષામાં મહત્વનો ફેર પડે

છે, એટલે સુરતી, ચરોતરી, અમલવાદી, પદ્મણી, અને કાઠીઆવાદી એવાં તેના પાંચ કે વધારે ઝોઝા ભાગ પડે છે. પ્રાંતિક બાધામાંની કચી શુદ્ધ ગણાય એ વાત ભારે વિવાદમય છે.

• માઠાં બાળે ગુજરાતની નાતોમાં જેમ ભાગ, વિભાગ ને તડ પડે છે, તેમ અમારા સાક્ષરોમાં પણ બાર પૂરવીઆના તેર ચોક્કા જેવું થયું છે. તકના ઉપરીઓ જેમ નજીવી બાબતમાં હકે પકડી લાવી મરે છે, તેમ સાક્ષરી તકના આગેવાનો પણ પકડેલું પૂછું છોડતા નથી. સાક્ષરો બ્યારે બાપણો કરવા ઉભા થાય છે, ત્યારે દેશમાં સંપ કરવા માટે દક્ષતાથી ને અસરકારક વિવેચન કરે છે, પરંતુ તેમના પોતાના વાડાઓમાં તો કુમંપળ વ્યાપી રહેશે જાણાય છે. સંસ્કૃત પંડિતો જેમ વિવાદને અંતે ગાળાગાળી ઉપર આવી બમ છે, તેમ અમારા અંગ્રેજ સાક્ષરો વીસમી સદીમાં એવાંજ પગલાં ભરે એ શોકજનક છે. જોડણીની બાબત એવી નથી કે જેમાં નમ્યું આપવાથી કોઈને નુકસાન થઈ જાય. જે બાબત તરફ બહુ ગત પડે તે બાબત ઝોઝા ગત વાળાએ સ્વીકારવી જોઈએ. દેશ દર્યાબંદી વાતોમાં જકે છોડી દેવામાંજ ડહાપણ છે. આવી બાબતોમાં ધરજોડથીજ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. એક વખત સુરતી પ્રયોગ શ્રાલ કયો, તો બીજી વખત ચરોતરી, ત્રીજી વખત અમલવાદી, ચોથી વખત પદ્મણી, ને પાંચમી વખત કાઠીઆવાદી પ્રયોગ સ્વીકારવો. એથી કોઈ પ્રાંતવાળાને નારાજ થવાનું ન રહેતાં, જોડણીની મુકરરતા થઈ રાકશે.

જોડણી મુકરર કરવામાં જેમ પ્રાકૃત ઉપર વિશેષ આધાર રાખવાની જરૂર નથી, તેમ સંસ્કૃત ઉપર પણ વિશેષ આધાર રાખવાની જરૂર નથી. જે ઉચ્ચારે હાલ થાય છે, તેમાં જે વધારે શુદ્ધ જણાય તેમને માન્ય કરવા. વધારે શુદ્ધ એટલે સંસ્કૃત પ્રાકૃતથી ઝોઝા વિકૃત પામેલા જણાય તે, અથવા જે ઘણા ભાગમાં, નગરોમાં ને હંથ વર્ગોમાં વપરાતા હોય તે. યાદ રાખવાનું છે કે પ્રથમ ઉચ્ચાર અને પછીથી લેખન ઉત્પલ થયું છે, અને લેખનનો વિશેષ આધાર ઉચ્ચાર પર રહે છે.

જોડણી નક્કી કરવામાં પ્રાચીન સાહિત્ય મોટી મદત કરી શકે એમ છે, છતાં તે ઉપર લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે લલિયાઓએ પ્રમાદથી ગમે તેમ લખ્યું હોય, તે ઉપર આધાર રાખી રાકાય નહિ. આ વાંત ખરી છે, તો પણ સારા લલિયાઓએ અને ખાસ કરીને કવિના મુખ્ય શિષ્યોએ લખેલા ગ્રંથને આધારભૂત માની રાકાય. વળી કવિતામાં પ્રાસાદુપાસ પડે કેટલાક શબ્દોની જોડણી નક્કી થઈ શકે છે. પ્રેમાનંદના વખતની ગુજરાતી હાલની ગુજરાતી સાથે મળતી આવે છે. તેમના વખતના હાથે લખાએલા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે; વળી મહાકવિ દયારામ જેમને પ્રાચીન કરતાં આધુનિક લેખક કહી શકીએ, અને જેમના ઘણાખરા ગ્રંથો તેમની હયાતીમાં, કે તે અરસામાં તેમના, મોટેરા શિષ્યે જ લખેલા છે, તેમનો આધાર જોડણીની બાબતમાં રાખા માટે ન લેવો ?

જોડણી મુદ્દારવામાં એકલું સંસ્કૃત વલણનું પકડવામાં આવે તો ગુજરાતી બાપા

તેની ખાસીઅતજ ખોઈ બેસે. અપખટ શબ્દોનું બરણુ બાપામાં સૌથી વધારે છે; તેમને શુદ્ધ કરવા જતાં પાલવે એમ નથી. કોઈ 'ચુ' ને ઠેકાણે 'સ્મચુ', 'ધઉ' ને ઠેકાણે 'ગોધૂમ' અને 'બહુ' ને ઠેકાણે 'ગચ્છામિ' લખવાનું સચવે, તો પરિણામ શું આવે? વિભક્તિ, કાળ અને સાધિત શબ્દોના પ્રત્યયો વડે મુખ્યત્વે કરીને બાપાઓ જૂદી પડે છે. તે જો સંસ્કૃતજ વપરાય, તો શુજરાતીની હયાતીજ નાણુ ધઈ જાય.

જોડણી મુકરર કરવામાં કેટલીક વાર પ્રાકૃત નિયમો (જે સ્વાભાવિક કહી શકાય) કામ લાગે છે, અને તેવે વખતે શુદ્ધ સંસ્કૃતનો પણ અનાદર થાય છે! સંસ્કૃત શુદ્ધ શબ્દ 'કિમ્' શુજરાતના ઘણા ભાગમાં કોળી બીજ વગેરે વાપરે છે, પરંતુ તે શિષ્ટ લોકોનો ઉચ્ચાર ન હોવાથી ગ્રાહ્ય ગણાતો નથી. 'ઈ' નો 'ય' થાય, 'ઈ' ઉડી જાય (એટલે તેને ઠેકાણે 'અ' રહે), કે 'ઈ' નો 'એ' પ્રાકૃત નિયમે થાય છે, તેથી 'કિમ્' ના 'કયમ્' 'કમ' અને 'કમ' એવાં ત્રણ રૂપ થાય, અને તે ચરિતર (છેક પૂર્વે શુજરાતનાં જાંપા મુઠી), વડોદરા ઉપર તગ્ધ, અને મુરત કાઠીઆવાડ તરફ અનુક્રમે વપરાય છે. ત્રણે રૂપ અપખટના નિયમે ખરાં છે, છતાં તકરાર મટાડના ખાતર 'કમ' શબ્દને પસંદગી આપવામાં કંઈ હરકત નથી. અર્થાત્ 'કયમ્' અને 'કમ' બોલનારાઓએ પોતાનો આમદ છોડી દેવો પડે છે. શુજરાતના મોટા ભાગમાં 'શું' વપરાય છે, અને મુરત તરફ 'મું' નો વાપર વિશેષ છે, નો પણ 'મું' કરતાં 'મું' ને પસંદગી આપવી યોગ્ય થશે, એટલે યાં મુરતીઓએ પોતાની જક છોડી દેવી યોગ્ય છે.

૫૨ પ્રાંતની બાપા ને જોડણી ઉપર અભાવ બતાવવો અને પોતાના જ પ્રાંતને વાંચી રહેવું એ યોગ્ય હોવાય નહિ. પ્રાચીન કવિઓ સર્વદેશી બાપા વાપરતા હતા. નરસિંહ મહેતા જાણે કાઠીઆવાડી જ નહોતા, એવી તેમની બાપા છે, એ જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓએ સર્વદેશી બાપા વાપરી છે. કાઠીઆવાડી 'ઉમે છે', 'ઉભશે' પ્રયોગને પ્રહણ કરવામાં શો બાધ છે? શું કાઠીઆવાડની બાપા શુજરાતી નથી? એ શબ્દને બદલે એક શબ્દથી વિચાર જણાવી શકાય તે ચલાવા લાયક છે. એનો ઉપયોગ પ્રેમાનંદ તેમ બીજા કવિઓએ પૂર્વે કરેલો છે, અને સ્વ. જવેરીલાલે શાકુંતલના બાપાંતરમાં પણ તે શબ્દ વાપર્યો છે. અંગ્રેજીની શરૂઆત ધઈ તે વખત હહેવામાં આવતું, કે અંગ્રેજીના એક શબ્દને બદલે શુજરાતી બંને શબ્દ વાપરવા પડે છે! તે કેરી અપૂર્ણ બાપા છે! 'કાડ' એટલે ખકરીનું બચ્ચું, 'લેખ' એટલે થીડીનું બચ્ચું, 'કાઉહડ' એટલે માપનું ટાણું, ને 'રિમેરી' એટલે નાતરે જવું કે પુનરુદ્ધ કરવું એમ કહેવું પડે છે. આ બાપાંતર કરનારની અજ્ઞાનતા બતાવે છે, કેમકે 'કાડ' એટલે 'લવાડ', 'લેખ' એટલે 'હલવાન', 'કાઉહડ' એટલે 'ગાર' કે 'ધણ', અને 'રિમેરી' એટલે 'જરગનું', એવા શબ્દો વપરાય છે, અને તેમાંના છેલ્લા બે કાઠીઆવાડી પ્રયોગ છે. કાઠીઆવાડમાં 'પેરેપેટ' ને 'દેવારખી', બંસીના ટાળાને 'ખાકું' અને બજારોના ટાળાને 'ખાણું' કહે છે, તે શું અનુકરણ કરવા સરખા નથી? ત્યાં 'દસે છે' ને 'દાસે છે' એમાં જ એક રાખવામાં આવે છે તે પ્રહણ કરવા

ગોચર છે. ‘ખીન્ચો,’ ‘ખીધો,’ ‘ખીન્ચો’ ને ‘ખીન્ચો’ એ ચરોતરી ને સુરતી પ્રયોગ માન્ય રહે, તો ‘જણાણું’ ‘તણાણું’ (જૂત કાળ) તથા ‘આધેલ’ ‘કહેલ’ (અવિચારી જૂત કૂંદત) એ કાઠીઆવાડી પ્રયોગ ‘આધેલું’ ને ‘કહેલું’ ને કામે કેમ ન વાપરવા? મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાતમાં ગાબણી ચંવા લાયક પાડી, વાછડી ને લવારાને અનુક્રમે ‘ઝોટડી,’ ‘વોટડી’ અને ‘મતીરી’ કહે છે, તે બેઢ બતાવવા માટે કીમતી રાખે છે. કાઠીઆવાડમાં “હું” ને જ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે, (ઝેટલે હું ને, હુંથી વગેરે) તે માન્ય કેમ ન કરવા? અરોપરાં, હોરો, પરાં, ઝોલ્યો, વગેરે કાઠીઆવાડી રાખે. અગ્રાણ રા માટે? કાઠીઆવાડમાં સામાન્ય રીતે ડગિરને કમોદ કહે છે અને સુરત તરફ તેને ભાત કહે છે, તેમ લાલ જાડા ચોખાની ડગિરને સુરત તરફ કડો, પૂર્વ ગુજરાતમાં વરી અને મધ્ય ગુજરાતમાં સાડી કહે છે, તે સઘળા રાખે શું દોરામાં દાખલ કરવા નહિ પડે? ખીન્ન પ્રાંતોમાં ન વપરાતા એવા ઘણા રાખે દરેક પ્રાંતમાં હોય છે, અને ગુજરાતી એ ન્યારે સર્વ પ્રાંતોની એક જ ભાષા છે, ત્યારે પ્રાંતિક રાખે, જોડણી વગેરેનો અનાદર કરવો એ કોઈ રીતે ગોચર કહેવાશે નહિ.

ગુજરાતી ભાષાને પ્રાંત અને વિસ્તીર્ણ કરવા માટે સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાના રાખેનો બરણ કરવાની અગત્ય છે, પરંતુ જોવાનું એટલું જ છે, કે માત્ર ભાષાને કઠિણ કરવા સાથે તેવા રાખે વાપરવા, અગર ગુજરાતીના સારા જ્ઞાનને અભાવે ન્યાં ગુજરાતી રાખે મળી શકે એમ હોય, ત્યાં પણ સંસ્કૃત રાખ લેવા, અથવા અન્ય ભાષાના રાખેને અલિખ્યત કરવાની ખાતર તેવા રાખેનો ઉપયોગ કરવો, એ ચઢાવા લાયક નથી. ખાસ કરીને પારિભાષિક રાખે લેવાની જરૂર છે, તેમ ન્યાં ગૂઢ વિચાર દર્શાવવામાં રાખેની તૃટ પડે ત્યાં સંસ્કૃત કે અન્ય ભાષાના રાખે બેલાસક વાપરવા.

યાવની ભાષાના રાખેનો જો આપણી ભાષામાં મોટો છે, અને ઘણા રાખે એવા ધરન્મયુ થઈ ગયા છે, કે તેમને દૂર કરી રાકાય એમ નથી, તથા તેમ કરવાને ખાસ કારણ પણ નથી. ‘અક્ષર’ ‘સવાર’ ‘ગરીબ’ ‘કસર’ ‘ફરીરભાઈ’ ‘ગુલાબ વડુ’ ને શું આપણે કાઠી મૂકીએ એમ છે? દારસી અરબી જાણનાર હિંદુ, પારસી ને મુસલમાનો એવા રાખે સ્વાભાવિક રીતે વાપરે એ દેખીતું છે. અંગ્રેજી રાખે ‘ક્લેટ,’ ‘પેન,’ ‘સ્ટેશન,’ ‘ટીકટ,’ વગેરે સાધારણ થઈ પડ્યા છે, ને ‘વીક્ષ’ ‘રજીસ્ટર,’ ‘રેલ્વે,’ ‘કોર્ટ,’ ‘કોર્ટ’ વગેરે રાખે ધુસતા જ ચાલ્યા છે, તેનો અટકાવ કેમ થઈ શકે?

જે સચના હિંદુઓને આપવાની તે સચના મુસલમાન પારસી ભાષાઓને પણ સવિનય કરવાની છે. તેઓ વિના પ્રયોજન દારસી અરબીનું બરણ કરવાથી અલગ રહેશે, અને માત્ર-ભાષાની શુદ્ધિ શુદ્ધિ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપશે, એવી આશા છે. ગુજરાતી વાપરનાર મુસલમાનો ધર્મના ને અન્ય કારણસર હિંદુનો ઉપયોગ કરવા જાય છે, તે ગુજરાતી-હિંદુ હોય છે, અને હિંદુનું વલણ ગુજરાતીમાં પડે છે. તેથી ગુજરાતી ઉલટી અશુદ્ધ થાય છે,

તેઓ ધણીખરા ગામડામાં રહેનાર હોવાથી આમ્ય પ્રયોગ અહણ કરે છે, તે ગામડામાં રહેનાર હિંદુઓની માફક તેમણે સુધારવા ઘટે છે. સહેજ વધારે લક્ષ આપવાથી તે સુધરી શકે એમ છે. પારસી ભાષાઓએ પ્રથમ ગામડામાં આવી નિવાસ કર્યો, તેથી તેમને અનુકરણ કરવા માટે આમ્ય ભાષા પ્રાપ્ત થઈ; તથા તેમનો સહવાસ તેવા લોકો સાથે વિશેષ હોવાથી તે સુધરી શકી નહિ. તેઓ પણ સહેજ વધારે ધ્યાન આપવાથી પોતાની શુજરાતી સુધરી શકે એમ છે. જંને કોમમાં શુજરાતી શુદ્ધ લખનારા સાક્ષરો આપણે જોઈએ છીએ, તેઓના પત્ન તે અનુકરણ વડે ખીજાઓ ભાષા સુધારવામાં ઓછે પ્રયાસે ફાવી શકે એમ છે. એક કોમનું લખેલું ખીજ કોમોને પસંદ પડે, ને તે હોંસથી વાંચે એમ થવાની જરૂર છે.

અંગ્રેજીમાં પહેલાં લાટિન, ગ્રીક વગેરે શબ્દો લખાણની અંદર પુષ્કળ વપરાતા હતા. જોનસન, મેક્સલે વગેરે અંયકારો લાટિન, ગ્રીક વગેરેના વિદ્યાન હોઈ અંગ્રેજી ભાષા પ્રાપ્ત કરવાને ઇરાદે તેમણે તે ભાષામાંના શબ્દોનું ભરખું ઘણું કર્યું હતું. એવા લેખકો તે કાળમાં તેને લીધે ખ્યાતિ પણ પામ્યા હતા, પરંતુ સાંપ્રત કાળમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? લાટિન, ગ્રીક વગેરે ભાષાના શબ્દો વાપરવાનો પવન ધીમે ધીમે કમી થયો, અને જેમ ખને તેમ દેશ (સેકસન) શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો, અને ભાષા સાદી લખવી એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજી જોડણી વિચિત્ર (જે કે શબ્દનું મૂળ ખતાવવા માટે ઉપયોગી) હોવાથી ખનતા સુધી જેતું બોધાય તેતું લખવાનો અને નકામા સ્વર બંજન કાઢી નાખવાનો ઇચ્છા તે અમેરિકામાં વિચાર થયો. સાદી ને યરગણુ ભાષામાં લખાએલી જોન આસ્ટીનની નવલ કથાઓ શાળા-પુસ્તક (ટેક્સ્ટ બુક) તરીકે માહાપાઠશાળાઓ (કોલેજો) માં આપે છે. 'Colour' (રંગ) અને 'Honour' (જોનર) શબ્દોમાંથી 'ય' (યુ) નિરર્થક હોવાથી તે ધણી માણસો લખવામાં ખાતર કરે છે. સાસ્ત્રીય પ્રાપ્ત વિષયોનાં પુસ્તકો પણ સાદી ભાષામાં લખાય છે. વિપવની કઠિણતામાં શબ્દની કઠિણતાનો ઉમેરો કરવો એ કીક ગણાતું નથી. એમ છતાં, આપણા કેટલાક આધુનિક સાક્ષરો મરાઠી ખંગાળીની નકલ કરવા કે પ્રાપ્તતા શબ્દોમાં જ રહી છે એમ ધારીને અપ્રસિદ્ધ અન્ય ભાષાના શબ્દો ધુમ વાપરવા લાગ્યા છે.

સંસ્કૃત આદિ પરકીય શબ્દો વાપરવાનું એક કારણ એતું જણાવવામાં આવે છે, કે શુજરાતી ભાષા ખજુ નાની છે, અને તેમાં વિચાર દર્શાવવા માટે જોઈએ તેવા ને તેટલા શબ્દો મળી શકતા નથી. એ વાત ખરી છે, કે આણુ યુગમાં જે જે નવી વિદ્યાઓ પશ્ચિમ દેશના શોધકોએ જોળી કાઢી છે, તેમાં વપરાતા પારિભાષિક શબ્દો હિંદુસ્તાનની કોઈ પણ દેશી ભાષામાં અને ધણુખડે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ ન હોય. એવા શબ્દો જેમ ગ્રીક ને લાટિનને આધારે એ લોકો નવા ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આપણે પણ સંસ્કૃતની મહાન ટંકશાળમાંથી તે પાડી શકીએ છીએ; અથવા જરૂર લાગે, તો મૂળ અંગ્રેજીમાં વપરાતા શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરી શકીએ. ઘણી વાર નવા ઉપજાવેલા શબ્દો વડે ખરો અર્થ અહણ થતો નથી, અને વખને શિક્ષકો પણ તે કયા અંગ્રેજી શબ્દને ખદલે છે તે ન જાણ.

વાથી તેનો અર્થ કરવાને અસમર્થ થાય છે. વળી દરેક નવો લેખક જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા શબ્દ યોગ્ય છે, તેથી પણ યોગ્ય થાય છે. દાખલા તરીકે ‘યુનિવર્સિટી’ (University) ને માટે અનેક શબ્દ યોગ્યપદ્ધતિ તે વિષે થોડી મુદત ઉપર જ ચર્ચા ચાલી હતી. ગુર્જર બાપા કેટલાક ધારે છે એવી નાની ને સાંકડી નથી. બ્યારે તેનો સંપૂર્ણ કોરા થશે, ત્યારે ખબર પડશે, કે તે હિંદની બીજી બાપાએને મહત્ત્વમાં નમ્યું આપે તેમ નથી. શૌચનીય એટલું જ છે, કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ તેનો સારો અભ્યાસ કરતા નથી, અને બાપાને માથે દોષ મૂકે છે. જે બાપામાં તત્ત્વજ્ઞાન (ફિલસૂફી) ને વેદાંતના વિષયનાં બાપાંતર થઈ શક્યા છે, જેમાં મહાભારત, રામાયણ ને પુરાણોના વિષયો વર્ણીત ગયા છે, જે બાપામાં શિષ્ય ને વૈદ્યક જેવા વિષયો પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને જે બાપાની કવિતામાં સર્વ રસ ઉત્તમ રીતે ઉતારી શકાયા છે, તે બાપા અણખેડાયલી ને સંકુચિત કહી શકાય નહિ.

નવા શબ્દો હમેશાં પંડીતો જ ઉપજાવે છે એમ નથી. જે એમ હોય, તો “આગ-ખોટ” “મનવાર” જેવા સંકર શબ્દ ગુજરાતી મુશ્કેલીમાં પ્રસરવા ન પામત. સંસ્કૃત સમાસને નિયમે ‘આગગાડી’ શબ્દ યોગ્ય રાક્ષત નહિ. ‘લગ્ગજ’ (Laggajo) ને બદલે લેણાએ ‘તૈયારી’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. રિટર્ન રિટર્ન ટેકાએ કેટલાક જત-વજતની ટિકેટ કહે છે. આવા શબ્દો જતે દહાડે બાપામાં બળી જાય છે. દા. બ્યુઝરે ગુજરાતી બ્યાકરણમાં સમાસનો વિષય જોઈ કહ્યું, કે એ તો સંસ્કૃતનો વિષય છે, માટે તે ગુજરાતી બ્યાકરણમાં આવવો ન જોઈએ. જે સમાસો ગુજરાતીમાં વપરાય છે, તે સર્વ સંસ્કૃત છે. બ્યારે તેમને જણાવવામાં આવ્યું, કે ગુજરાતી સમાસની અમારી બાપામાં ખોટ નથી અને ‘દાળબાત,’ ‘હાયવલોણી,’ ‘હેપારખી,’ ‘ચાદાની,’ ‘ધીંગણણી’ વગેરે ઉદાહરણ આપ્યાં ત્યારે તે ચકિત થઈ ગયા. વળી તેમને કહેવામાં આવ્યું કે સમાસનો વિષય સર્વ બાપાના બ્યાકરણમાં આવી રહે; અને અંગ્રેજીમાં પણ ‘Common wealth’ (કોમન-વેલ્થ,) ‘Woll-to-do’ (વેલ-ટુ-ડુ,) ‘Sky-light’ (સ્કાઈ-લાઈટ,) ‘Summer house’ (સમર હાઉસ) ‘Loop-holo’ (લૂપ હોલ) એવા પુષ્કળ સામાસિક શબ્દો છે ને તેવા જાને છે. તેમણે પોતાનું મત ફેરવ્યું.

હવે આપણે મહા તકરારી એવો શબ્દ-જોડણીનો વિષય લઈએ. જોડણીના નિર્ણય માટે શબ્દોને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી શકાય, એટલે:—

- (૧) શુદ્ધ સંસ્કૃત અને અન્ય બાપાના શબ્દો.
- (૨) અપખટ્ટ થએલા સંસ્કૃત અને અન્ય બાપાના શબ્દો, ને
- (૩) દેસ્ક શબ્દો.

પહેલા વર્ગના શબ્દો જેવી રીતે મૂળ બાપામાં લખાતાં હોય તેવી રીતે લખવા સંબંધે એ મત નથી, માત્ર એમાં થોડીક બાપાનો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સંસ્કૃતમાં ૨૨૨ ૧૬ છે,

તેમાંથી આપણે બહુ બાજે ચાર સ્વર બાદ કરી ચાર સ્વર ઉપયોગમાં લઇએ છીએ, અને તેથી જ વ્યંજન સાથે તેમને મેળવવાની રીતને બારાખડી (બારાક્ષરી) કહીએ છીએ. છોંડી દીધેલા ચાર સ્વરમાંથી ક્, જ્ઞો ઉપયોગ ગુજરાતીમાં છે જ નહિ, માટે તે વગર ચાલી શકે. બાકીના બે ક્ષ, ક્ષમાંથી દીર્ઘ સ્વરનો ઉપયોગ થતો નથી, પ્રંથુ હ્રસ્વ સ્વર ક્વચિત્ જૂદો અને ઘણી વાર વ્યંજન સાથે વપરાય છે. ‘ક્ષતુ’ ‘ક્ષપિ’ કે તેને ઠેકાણે ‘સ્તુ’ ‘સ્પિ’ લખવા એ પ્રશ્ન છે. એનો નિકાલ એટલો જ કે શુદ્ધ સંસ્કૃત વાપરનાર ‘ક્ષ’ અને અપભ્રંશ વાપરનાર ‘સ્’ વાપરે; પરંતુ ‘પૃથ્વી’ ‘પૃષ્ઠ’ આદિમાં રહેલું ‘ક્ષ’ સમજાવવા માટે ‘ક્ષ’ ને સ્વરોની અંદર રાખવો પડે. તેને ‘સ્’ તરીકે વાપરતે ‘પુથ્વી,’ ‘પુષ્ઠ’ એમ લખી શકાય નહિ. સંસ્કૃતમાં ‘જ’ નથી (જે કે વૈદિક ભાષામાં છે), અને હાલની પ્રાકૃત ભાષામાં તે ઘણો વપરાય છે. કોઈ કહેશે, કે ‘નિર્મળ,’ ‘કોમળ,’ ‘મૂળ’ ને ઠેકાણે ‘નિર્મલ,’ ‘કોમલ,’ ‘મલ,’ શબ્દો વાપરે; પરંતુ તેમ કરવાની જરૂર નથી, તેમ વખતે એથી અર્થમાં પણ ગોટાળો થાય છે. ગાળીને ઠેકાણે ગાલી, ‘વાળ’ ને ઠેકાણે ‘વાલ,’ ‘કાળ’ ને ઠેકાણે ‘કાલ’ વાપરવા જતાં અર્થમાં પણ ફેર પડી જાય છે. યાવની ભાષાના કોઈ કોઈ અક્ષર ને ઉચ્ચાર પૂર્ણ રીતે દર્શાવનાર આપણી ભાષામાં અક્ષર ને ઉચ્ચાર નથી. ત્યાં આગળ અમુક ચિન્હ યોજવાની કેટલાક ભક્ષાત્મક કરે છે, પરંતુ તેવા અક્ષરોને માટે જ તેને મળતો આવે તે અક્ષર જ વાપરવો, અને ખરે ઉચ્ચાર જોઈએ, તો શિક્ષકે શીખવવો. ‘ખ,’ ‘ફ,’ ‘ઝ’ વગેરેના જેવા ઉચ્ચાર યાવની ભાષામાં થાય છે, તેવા ગુજરાતીમાં થતા નથી, તથાપિ લખવામાં તો ‘ખ,’ ‘ફ,’ ‘ઝ’ જ વાપરવા. ચિન્હો યોજીને ભાષામાં ગુંચવાડો કરવો હીક નથી. આપણામાં જ એક સ્વરના બે ઉચ્ચાર થાય છે, જેવા કે ‘ખેર’ (જારીક ધુળ ઉડે છે તે), ખેર (ખેર જાતનું લાકડું), ‘કોઠી’ (દાણા ભરવાની), ‘કોડી’ (ઝડ), ‘ખોર’ (પક્ષી), ‘ખોર’ (આંખાનો): તેને માટે ચિન્હ યોજવાની જરૂર નથી. એ ભેદ તો જાણકો ખીજનું સાંભળીને કે વર્ગમાં શિક્ષક પાસેથી જાણી લે છે.

બહુ મારામારી માત્ર ખીજ વર્ગના શબ્દો માટે છે. આપણે ઉપર કહ્યું છે તેમ તેવા શબ્દોને કેવળ મૂળ ભાષા પ્રમાણે શુદ્ધ કરી રાકાય નહિ. એવા શબ્દોને સુધારવા કે ફેમ, અને તે અનેક રીતે બોલાતા લખાતા હોય તેમાંથી કયો પ્રયોગ કાયમ રાખવો એ મોટી ભાંજગડવાળો પ્રશ્ન છે, અને તેમાં જ મતભેદ પડે છે. તેવા શબ્દો સુધારવા કે તેમનું એક રૂપ નક્કી કરવા માટે પ્રાકૃતના નિયમો ઉપર આધાર રાખવો કે કેમ? એક રૂપ તે કયા પ્રાંતનું કે કયા લોકનું સિદ્ધ કરવું? અને લાગે છે, કે શબ્દની અશુદ્ધતા એવડી તેવડી ચર્ચ ગઈ હોય, ત્યાં તેને એકાદ પગથીજ હથેલો ચલાવવો. જેમ ‘રૂકિમણી’ ને ‘રૂકમણી,’ ‘રૂખમણી,’ ‘રૂખમણી’ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં ‘રૂકમણી’ શબ્દ માન્ય કરી રાકાય. ‘સુધાર’ ઉપરથી ‘સુતાર’ ને ‘સુધાર’ શબ્દ જન્મા છે, ‘કુંભાર’ ઉપરથી ‘કુંભાર’ ને ‘કુમાર’ શબ્દ થયા છે, ‘લોહાર’ ઉપરથી ‘લુહાર’ ને ‘લવાર’ શબ્દ ઉપજાયા છે,

તેમાંથી પહેલા રાખ્દ જોણ અશુદ્ધ ગણી ગયા. ‘ સંવત્સરી ’ ઉપરથી ‘ સમતરી ’ ને ‘ સમતરી ’ થયા છે, તેમાંનો પહેલો વધારે પરિચિત હોવાથી તે પસંદ કરવો. પ્રાંતબદ્ધ રૂપ હોય, તેમાંથી જે વધારે શુદ્ધ ને સારા લોકો બોલતા હોય તેનો જાણુ. અને ને ધરજોડની રીતે સ્વીકાર કરવો. જેમને પ્રાકૃત બાપાના નિયમો લાગુ કરી સકાય, તેમને તે નિયમોને આધારે સુધારવા કે પસંદગી આપવી.

ત્રીજા વર્ગના દેસ્ય રાખ્દો છે. જે મૂળ સંસ્કૃત આદિ બાપામાં જણાતાં નથી અને જે દેશના મૂળ વતનીઓના રાખ્દો છે તેમને દેસ્ય કહેવામાં આવે છે. એવા રાખ્દોને માટે જેમ સ્વ. સાક્ષર ગોવર્ધનરામે જણાવ્યું હતું, તેમ દીર્ઘ ‘ ઈ ’ અને હ્રસ્વ ‘ ઉ ’ વાપર્યું. એમનું કહેવું યોગ્ય લાગે છે, અને તે વિષે અમે મતામત ચલાવો પણ નથી. એ ખરું છે, કે હાલ જેમને દેસ્ય રાખ્દો કહેવામાં આવે છે, તેમાંથી કેટલાકના મૂળ સંસ્કૃતમાંથી મળી આવશે. સ્વ. શાસ્ત્રી જ્ઞાનલાલ કાળીદાસે ‘ હિમ ’ કોશમાં ‘ ઈર ’ રાખ્દ છે, તે ઉપરથી ‘ ઠાકરો ’ રાખ્દ ગુજરાતીમાં થયો છે એમ જણાવ્યું હતું. એ જ કોશમાં ‘ ઈર ’ રાખ્દ છે તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘ ઠાકરો ’ રાખ્દ આસે છે એમ તેઓ કહેતા હતા. દેસ્ય રાખ્દો જાણુ કરીને જેવા બોલાતા હોય તેવા લખવા. તેમનાં અનેક રૂપ હોય, તો ધરજોડની રીતે અશુદ્ધ રૂપ ગ્રહણ કરવું.

હવે સાહિત્ય પરિપક્વની પેટા સભાએ જોડણીની પ્રશ્નમાળા કાઢી છે તે ઉપર લક્ષ આપીએ.

વ્યંજન.

૧. પ્રથમ હકારથી તે રાડ ચાલ છે, અને તેમાં છ પેટા ક્ષમો સમાઈ છે. પહેલી જાખત ‘ બહેત ’, ‘ મહેરો ’ વગેરે રાખ્દોમાં (વ્યુત્પત્તિને અનુસાર બોલાતો) હકાર લખવામાં દર્શાવેલો કે કેમ, અને દર્શાવેલો તો કેવી રીતે ? વ્યંજનથી રાડ થતા રાખ્દોમાં તે કેવી રીતે લખવો અને સ્વરથી રાડ થતા રાખ્દોમાં કેવી રીતે લખવો ? ‘ બહેત ’ રાખ્દ સંસ્કૃત ‘ ભગિની ’ રાખ્દ ઉપરથી થયો છે, તેનું મરાઠી રૂપ ‘ બહીણુ ’ અને ઉરદુ રૂપ ‘ બેણુ ’ છે, તેનો વિચાર કરતાં મરાઠીમાં ‘ બ ’ નો ‘ બ ’, ‘ ગ ’ નો ‘ હ ’, ‘ ન ’ નો ‘ છ ’ કરી, છેલ્લી ‘ ઈ ’ ઉડાવી દઈ, ‘ બહીણુ ’ રૂપ ક્યું છે. ઉરદુમાં ‘ બ ’ કાયમ રાખી, ‘ ગ ’ ઉડાવી ‘ ઈ ’ નો ‘ એ ’ કરી, ‘ બ ’ ઉપર લઈ, ‘ ની ’ માંની ‘ ઈ ’ ઉડાવી, ‘ ન ’ નો ‘ છ ’ કરી ‘ બેણુ ’ રૂપ ઉપજાવ્યું છે. ‘ ભગિની ’ માં ‘ બ ’ વ્યંજન નથી, અને તેનો ‘ બ ’ કરવામાં આવે તે પણ વ્યંજન નથી, તેમાં હ બગી ન રહે, એટલે ગુજરાતીમાં ‘ બ ’ નો ‘ બ ’, ‘ ગ ’ નો ‘ હ ’, ‘ ઈ ’ નો ‘ એ ’ કરી ‘ હ ’ ઉપર ચડાવી, ‘ ની ’ માંથી ‘ ઈ ’ ઉડાવી દઈ, ‘ બહેત ’ એવો રાખ્દ ઉપજે, અને ‘ બ ’ માં ‘ હ ’ જોડાય નહિ. ‘ ગ ’ માંની ‘ ઈ ’ ‘ બ ’ માં મેળવી બીન રાખ્દ હજી ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં વપરાય છે. કોઈ કહેશે, કે જો ‘ બ ’ ‘ બ ’ જોડા નથી તો તેમાં ‘ એ ’ ‘ ઈ ’ કેમ બને ? અને બને તો તેના ‘ એ ’, ‘ એ ’ કેમ ન ચાલ ? પણ ગુજરાતીમાં એ પ્રમાણે સ્વર ભગતાં સંધિના નિયમને કેટલીક વાર અનુસર્યું નથી. એમ પ્રમાણે મહત્ત્વ ઉપરથી જે રાખ્દ ચાલ

તે મોહું કે મહોહું યાયઃ મહોહું ન યાય. જો હકારને પ્રથમના અક્ષર સાથે જોડવામાં આવે તો પ્રથમ સ્વર હોય ત્યારે, શું કરવું? 'એને' ને. બદલે 'અહેને' - યદિ શકે? સ્વરને બંનનનો જોડાક્ષર થઈ શકતો નથી, માટે સર્વત્ર એક નિયમ જાળવતાં 'હ' ને છૂટો પાડવો એજ સારો માર્ગ લાગે છે.

૨. ખીછ બાબતમાં જ્યાં વ્યુત્પત્તિમંત્રી 'હ' આવેલો હોય ત્યાં 'હ' અને 'હ'નો વાપર કરવો કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. 'હાહું', 'પહું', 'દાહી' વગેરેમાં 'હ' કાયમ રાખવો એજ વ્યુત્પત્તિને આધારે યોગ્ય છે. તેમ તે આખા દાહીઆવાડમાં પ્રવર્તે છે.

૩. ત્રીજી બાબત 'મોહું', 'દહોહું' કેમ લખવા તે છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'હ' 'હ' જૂદા આવેલા છે એટલે 'મુખ' માંના 'ખ' મહાપ્રાણનો 'હ' રહે, એટલે 'મુહ' યાય (જે ઉરદમાં વપરાય છે). 'હ'નો 'ઓ' થઈ, મોહ યાય, તેમાં 'હું' પ્રત્યય ઉમેરાઈ 'મોહહું' યાય, અને 'હ'માં 'હ' મળતાં તે મહાપ્રાણનું રૂપ લે, એટલે 'મોહું' રાખવું અને એજ પ્રમાણે 'લોહ' + 'હું' મળીને લોહું યાય, માટે 'મોહું', 'લોહું', એજ લખવું રીતસર ને સરળ છે.

૪. 'મહાઈ', 'લહાઈ', 'લહાં', 'લહાં' માંથી 'હ' ને દૂર કરવો અને 'માઈ', 'તાઈ', 'ભાં', 'ભાં' એ પ્રમાણે જોડણી કરવી, આવા રાખડમાં 'હ' જુદા જોડાય છે, એટલા માટે તેને લખવામાં દાખલ કરવાની જરૂર નથી: એથી ભાવાની કંઠજ્વારા વધે છે.

૫. પાંચમી બાબત 'કહે', 'રહે' એવા હકારવાળા ધાતુઓમાં હકાર શી રીતે લખવો તે છે. વ્યુત્પત્તિ જોતાં 'કય' ઉપરથી 'કહ' થયો છે, તેમાં 'ક' એ બંનન નથી, માટે 'ય' નો 'હ' ચએલો નિરાજો રહેવો જોઈએ. 'કયતિ' ઉપરથી 'કહે છે' થયો છે, અને 'તિ' માંની 'ઈ' 'હ' ઉપર ચડીને ચડી છે, તથા 'તિ' નાં મૂળ 'હી', 'હી' એવ રૂપ બની આખરે 'છે' રૂપ થયું છે, એટલે 'કયતિ' નું 'કહે છે' યાય. આજ પણ કોઈ 'કયે છે' એવું જોલે છે, અને તેને બદલે 'ય' નો 'હ' થતાં 'કહે છે' એ રૂપજ યાય: આ રાખડને ઠેકાણે 'કહે છે', 'કહે છે', 'કહે છે', 'કહે છે', એવાં રૂપ વપરાય છે તે અમાન્ય કરવાં જોઈએ.

૬. ચકાર 'આંખ' (સંસ્કૃત 'અક્ષિ' ઉપરથી), અને 'આંખ' 'પાંખ', 'રોંખ' વગેરે ક્રિયાપદના આગાઈ ખીજ પુરપના એક વચનેમાં કેટલેક ઠેકાણે વપરાય છે. એના ધાતુ 'આવ', 'પાંખ' 'રોંખ' છે, તેથી ક્રિયાપદનું રૂપ જૂદું પાડીએ તો આંખ વગેરે લખવું યોગ્ય ગણાય; પરંતુ અકારાંત સિવાયના ખીજ ધાતુ 'ખ', 'પી', 'લે' માં ન્યારે 'ય' દાખલ થતો નથી, 'ય' ચોડાકજ જોડાય છે, અને 'ય' વાળું રૂપ સર્વત્ર પણ નથી, તો તે છોડી દઈ 'આવ', 'પાંખ', 'રોંખ' એમ લખવું છે. 'આંખ' રાખડ 'અક્ષિ' ઉપરથી ચએલે લેવાથી 'ઈ' નો 'ય' યાય અને 'ય' નો 'હ' આંખ છે ખરો, પરંતુ ઉપરના કારણથી 'આંખ' એ રાખડ પ્રમાણ કરવો.

૮. 'સકલું', 'સોધલું', 'સુણલું' એમાં મૂળ સકાર હતો, કેટલાક ભાગમાં સકાર બોલાય છે, અને પ્રાચીન કવિઓએ સકાર વાપર્યો છે, તો તે 'સ' ને ઠેકાણે 'સ' વાપરવો ઇષ્ટ છે, એટલે સકલું, સોધલું, સુણલું એ રૂપ મંદણ કરવાં.

૯. 'સ' પછી 'ઈ' આવે ત્યાં 'સી' લખવું કે 'શી' ? એટલે 'એસીને' લખવું કે 'એશીને', 'ડાસી' લખવું કે 'ડાશી' ? મૂળ : એસ' ધાતુ ઉપરથી એસીને થાય, અને 'ડાસો' ઉપરથી 'ડાસી' કહી શકાય; પરંતુ 'સ' માં બ્યારે તાળવ્ય થાય 'ઈ' બંને, ત્યારે સકાર પણ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ (Enphony) વડે તાળવ્ય થાય. આ નિયમ મરાઠી ને અંગ્રેજી જેવી ભાષામાં પણ પ્રવર્તે છે. મરાઠીમાં 'માવસી' નહિ, પણ 'માવશી' (માશી) બોલવા લખવામાં આવે છે; અંગ્રેજીમાં Apprehension શબ્દનો 'એપ્રીહેન્સન' નહિ, પણ 'એપ્રીહેન્શન' એવો ઉચ્ચાર થાય છે. આ ધોરણે તો એસીને અને ડાસી લખવાનું સકારણ થાય છે.

૧૦. 'ભેસ'—'ભેસ', 'હાસ'—'હાસ' વગેરે જૂઠા ઉચ્ચાર ગુજરાતના જૂઠા જૂઠા ભાગમાં બોલાય છે તેમાંથી કયો લખવો ? 'ભેસ' શબ્દ 'મહિષી' ઉપરથી થયો છે, તે જોતાં 'પ' ની નજીકમાં સકાર આવે છે, તે લખવો વધારે ઠીક. હાસ શબ્દ 'હસ્તિકા' ઉપરથી થયેલો છે, તેથી તાળવ્ય અક્ષરનો અપભ્રંશ તાળવ્ય સકારમાં થાય, એટલે 'હાસ' એમ લખવું વધારે ઉચિત લાગે છે.

૧૦-અ. 'વિશે' કે 'વિરે' લખવું ? મૂળ શુદ્ધ શબ્દ 'વિરે' છે તો તેજ પસંદ કરવો.

૧૧. ફારસી શબ્દોમાં મૂળ 'સ' હોય તે તાળવ્ય 'ઈ' સાથે બળવાથી 'શિ' થાય, અને તેમ જોવાય છે પણ ખરો, માટે 'સિવાય' 'સિપાર્શિ' એમ લખવું.

૧૨. અનુસ્વાર અને અનુનાસિક તત્ત્વો શબ્દોમાં અનુસ્વાર લખવા અડચણ નથી. અને સરળતાની ખાતર તેમ કરવું સાફ છે. બોલવામાં સ્વાભાવિક રીતેજ જે ખરો અનુનાસિક હોય તેજ ઉચ્ચારાય છે. માત્ર જ્યાં શંકા પડે એવું હોય ત્યાં જરૂર લાગે તો અનુનાસિક બેઠી બતાવવો, એટલે 'કાંત' (સુતર) અને 'કાન્ત' (ધણી) નો બેઠ બતાવવા 'ન' બેઠયો હોય, તો અડચણ નહિ. અનુસ્વારના કારણથી જ્યાં છાકરાં ઉચ્ચારમાં જુલ કરે ત્યાં શિક્ષક સુધારી આપે એટલે બસ યરો.

૧૩. જ્યાં અનુસ્વાર પોચો બોલાતો હોય, ત્યાં અનુસ્વાર અર્ધચંદ્રાકાર કરવાની જરૂર નથી. મરાઠીમાં કે હિંદીમાં પણ એવું કંઈ ચિન્હ પોચા અનુસ્વાર માટે ચોળતું નથી.

૧૪. નાન્યતર જાતિ વાચક ઉકારાંતમાં ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં અનુસ્વાર બોલાતો નથી, તે કારણે તે ન વાપરવો એ બરાબર નથી. લાંબુ, સાધુ વગેરેથી જૂઠો પાડવાને તેની જરૂર છે. એટલું જ નહિ પણ તેના બહુ વચનમાં પણ અનુસ્વાર કાયમ રહે

છે, અને તે એક વચનમાં ન વાપરનારને પણ વાપરવો પડે છે, એટલે ‘શું’ ના ‘શાં’, ‘આવું’ ના ‘આવાં’, ને ‘સાદું’ ના ‘સાદાં’ થાય છે. વળી સંસ્કૃતમાં નાન્યતર જનિ એક વચનમાં અનુસ્વાર હોય છે, તે અમઘટ યતાં કાયમ રહ્યું છે, તેનું એથી સ્થાન થાય છે.

૧૪. અ. નહિ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત છે, અને આપણે જોતીએ છીએ પણ હંરવ ‘ઈ’, અને અનુસ્વાર જેવો ભાસ તો થકાકાદને થાય છે, માટે ‘નહિ’ કે ‘નહી’ લખવાની જરૂર નથી.

૧૫. ‘લ’, ‘ળ’.

તત્સમ રૂપ ભોલાતું હોય ત્યાં ‘લ’ ને ઠેકાણે ‘ળ’ લખવો (પાછળ આ વાત જણાવી છે), કેમકે ‘ળ’ એ સાંપ્રત ભાષામાં ‘લ’ ને ઠેકાણે પ્રવર્તે છે, અને પ્રાકૃત નિષ્ક્રમમાં “રક્તયોદ્ધમોશિવ” એવું સ્વર પણ છે. જ્યાં ‘લ’ નો ‘ળ’ થતો નથી, ત્યાં ‘લ’ કાયમ રહે છે, જેમ ‘મશ્ય’ ન ‘મૃજ’.

૧૬. તદ્ભવ શબ્દોમાં લકારને ઠેકાણે જકાર વાપરવો, એટલે ‘ભાક્ષી’ નહિ, પણ ‘માક્ષી’.

૧૭. ‘ર’, ‘ડ’, ‘ળ’, ‘લ’ અને ‘ઈ’

એ ઉચ્ચારને ઠેકાણે શુદ્ધરાતના કેટલાક ભાગમાં ‘ય’ વપરાય છે, કે પાછલા અક્ષરને દુપદ કરાય છે, જેમકે ‘દોરડું’ ના ‘દોયડું’ ‘દોડું’. એ બંને અશુદ્ધ છે, તે અર્થ વાગક નથી થાટે ‘દોરડું’, ‘પરણું’, ‘તરણું’ (ભૂગમાં ‘તયણું’ છે ને ભૂમ્ દશે), ‘ખાંડળી’ ‘દળણું’, ‘પાળણું’, ‘જાણી’ જેમ લખવું નોંધએ. કાઠીઆવાડમાં ‘ડલાં’ ને ‘ચણાં’ ને બદલે ‘કડલાં’ ને ‘ચાંદણાં’ એવાં રૂપ વપરાય છે. નો અર્થ ઉપર આધાર રાખીએ તો તેમનાં રૂપ સ્વાકારવાં જોઈએ: પણ ઉચ્ચારના સ્વાભાવિક નિયમે લકાર બેવડાય છે.

૧૮. મહાપ્રાણનું દિત્વ.

મહાપ્રાણનું દિત્વ શી રીતે દર્શાવવું? આ પ્રશ્ન વિચિત્ર લાગે છે. મહાપ્રાણનું દિત્વ તો એ મહાપ્રાણથી જ થાય. એક અર્થ ને બીજે મહાપ્રાણ મળે તેથી મહાપ્રાણનું દિત્વ બન્યું કહેવાય નહિ. સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણને આધારે તો મહાપ્રાણ જ બેવડાય. સંધિના નિયમ પણ તેને જ અનુસરે છે. ‘તત્+ક’ દિક્ષ’ ના ‘તદિક્ષ’, ‘સત્+ક’ ગિત્+ક’ આનંદ’ ના સમ્મિતાનંદ’ થાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ ‘ઈન’+ ‘પેરિસ્પેક્ટિવ’ ના ‘ઈમ્પેરિસ્પેક્ટિવ’ (Immaterial) ને ‘ઈન’+ ‘રિસ્પેક્ટિવ’ ના ‘ઈરોસ્પેક્ટિવ’ (Irrespective) થાય છે: તે સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણને અનુસરે છે: એટલે ‘મોખો’, ‘ગિફી’, ‘પર્યર’

એ રૂપ બરોબર છે. ફિરવ મહાપ્રાણુમાંથી એક કાદી નાખે, તો ‘ચોખો’, ‘ચીદી’, ‘પથર’ એવાં રૂપ ચાલી શકે, પરંતુ તેથી ઉચ્ચારમાં ફેર પડે છે.

• ૧૯. વ્યંજનાંત શબ્દો.

તત્સમ રૂપે લખે, અગર અક્ષર ભેળવે તો ચાલે; પણ અક્ષર ભેળવવો એ વધારે સાફ છે; કેમકે જ્યારે તેમને પ્રત્યય આદિ લગાડીએ છીએ ત્યારે ખોડા કે અક્ષરવાળાં વ્યંજનમાં ભેદ જોવામાં આવતો નથી. જેમ ‘જગત્’ માં બોલાય છે તેમ જ ‘ભરત’ માં બોલાય છે. ખરૂં જોઈએ, તો એંગ્રેજ પેઠે આપણા અંત્ય વ્યંજન ખોડા જ ઉચ્ચારાય છે, તો પછી તેને ખોડવાની જરૂર પણ શી ?

૨૦. બે પ્રકારના ઉચ્ચાર.

જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કેટલાક ભાગમાં કે મર્યાદા એ રીતે થતા હોય તે દર્શાવવા જૂઠ્ઠા અક્ષર કે ચિન્હની જરૂર નથી.

૨૧. તત્સમ અને તદ્ભવ.

તત્સમ શબ્દોની જોડણીમાં ફેરફાર ન કરવો. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોના નિયમ કારસી, અરબીને કે એંગ્રેજીને બહુ લાગુ કરી ન શકાય. જે ઉદાહરણ આપ્યાં હોત, તો વિવેચન કરવાનું ફીક પડત.

૨૨. તદ્ભવ શબ્દોમાં સંજોગ વિકાર હોય, તો તે બંને રીતે વાપરી શકાય, એટલે ‘કહિન’ ને ‘કહિણુ’; ધણા લોક તો ‘કઠણુ’ ને ‘કઠીન’ એ બે તદ્ભવ રૂપ વાપરે છે.

૨૩. ગુજરાતમાં એક ભાગમાં તત્સમ અને જીવનમાં તદ્ભવ વપરાતો હોય, તો તત્સમને પ્રથમ માન આપવું. (ઉદાહરણ આપવાં હતાં.)

૨૪. તત્સમ અને તદ્ભવ વચ્ચે ધણો ફેર પડી ગયો હોય, તો ચાલતા અપખંડ શબ્દો વાપરવા એટલે ‘માગસાર’, ‘સરજ’, ‘અચરજ’ વગેરે.

૨૫. ગુજરાતના જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ભાગમાં સિદ્ધ જનો એક જ શબ્દના જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ઉચ્ચાર કરતા હોય, તો કયો ઉચ્ચાર સ્વીકારવો ? સિદ્ધતા અને જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ઉચ્ચાર વિષે પૂર્વે કથન કરેલું છે.

૨૬. જે ઉચ્ચાર બ્યુત્પત્તિને વધારે મળતો હોય તે સ્વીકારવો, કે જે ઉચ્ચાર પુસ્તકોમાં ધણોખરો દર્શાવાતો હોય તે સ્વીકારવો ? જે ઉચ્ચાર પુસ્તકોમાં છપાઈ બોધાર્થ ઊઠ થઈ ગયો હોય. તેને પ્રથમ ફરજી માન આપવું.

૨૭. વ્યુત્પત્તિને ઓછા મળતા ઉચ્ચાર કે જોડણી કેળવણી ખાતાના પુસ્તકોમાં વપરાતાં હોય, તો તે કાયમ રાખવાં કે કેમ ? કાયમ રાખવા ન રાખવાની સત્તા આપણને નથી, પરંતુ જે જોડણી સાક્ષરો હેવટ સુકરર કરે તેનો ઉપયોગ કરવા તેઓ સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા માગણી કરી શકે. શાળા પુસ્તકોની ને અન્ય ગ્રંથોની 'જોડણીમાં' ફરક રહે તે ચકાસી લાયક નથી.

૨૮. વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ સ્વીકારવામાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જુની ગુજરાતી, તેમ સંપ્રત, ખીજ બાળાઓનું ધોરણ અનુકૂળતા પ્રમાણે લેવું. એકને જ વળગી રહેવાથી ફીક ન થાય.

૨૯. વિકલ્પ.

* વિકલ્પ રૂપ બનતા સુધી ન રાખવાં. જ્યાં જે રૂપને માટે ભારે મતામત પડે ત્યાં સમાધાનારો બંને સ્વીકારવાં. એક તત્સમ અને ખીજું તદ્ભવ રૂપ વાપરીએ તે વિકલ્પ નથી, પણ એક શુદ્ધ અને ખીજું વિકૃત રૂપ છે.

૨૫૨.

૩૦. 'ઈ', 'ઉ'

તત્સમ શિવાયનાં શબ્દોમાં 'ઈ' 'ઉ' શા ધોરણે ધ્વસ્વ દીર્ઘ લખવા ? તત્સમ શિવાયના શબ્દોના ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે ભાગ પડે: અપભ્રંશ અને દેશ્ય. અપભ્રંશને પ્રાકૃતના નિયમ કે વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ લાગુ કરી શકાય. જ્યારે જોડણીમાંથી એક બંધન જતો રહે છે, ત્યારે તેની પહેલાંની સ્વર ધ્વસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે: જેમ 'નિષ્ઠ' ઉપરથી 'મીઠું', 'ભિક્ષા' ઉપરથી 'ખીખ', 'સિદ્ધાંત' ઉપરથી 'સીખવું', 'ઉષ્ઠ' ઉપરથી 'હાટ', 'પુત્ર' ઉપરથી 'પૂત', 'વર્તિષ્ઠ' ઉપરથી 'વાટ'. દેશ્ય શબ્દોને માટે સ્વ. સાક્ષર ગોવર્ધનરામે જેમ જણાવ્યું હતું, તેમ 'ઈ' દીર્ઘ ને 'ઉ' ધ્વસ્વ રાખવામાં આવે તો અડચણ નથી. ફારસી તત્સમ શબ્દોના સ્વરની જોડણી બદલવાનું કંઈ ફારણ નથી. સંસ્કૃતની પેઠે જે શુદ્ધ હોય તે શુદ્ધ, અને જે અપભ્રંશ હોય તે અપભ્રંશ લખવો. 'જુદા' કે 'જૂદા' માંથી હું 'જૂદા' નો સ્વીકાર કરું છું, પરંતુ 'જુદા' શબ્દ કાયમ કરવામાં આવે તો વાંધો નથી.

૩૧. ઉપરની કલમમાં સમાવેશ યઈ જાય છે. કેદી કોઈ ઠેકાણે ઉચ્ચારતું ધોરણ લેવું પડે તો લેવું.

૩૨. મતભેદ પડે તો વ્યુત્પત્તિનો પ્રાથમ અને માત્રા-ભારનો ખીજો દરજ્જો સ્વીકાર કરવો (દર્શન આપ્યાં હોત. તો ફીક પડત).

૩૩. જોડાક્ષર પહેલાનાં અને અનુસ્વારવાળાં 'ઈ' ને 'ઉ' ધ્વનિ લખવાં.

૩૪. જોડણી એક વાર કાયમ કર્યાં પછી પ્રત્યય વગેરેના કારણે રાખ્ધ મોટા ચાપ માટે ફેરવવાની જરૂર નથી. 'દુગ્ધ' ઉપરથી 'દૂધ' ચાપ, તે 'દૂધાળી'માં ને 'દૂધપાક'માં પણ કાયમ રહે. એ જ રીતે 'રીસ'—'રીસાળ,' 'ઊજળવું,'—'ઊજાળવું,' 'શીવવું,'—'શીવડાવવું,' 'ભૂતવું,'—'ભૂલે છે,' 'દૂધ'—'દૂધભાઈ', 'ચિટ્ટી'—'ચિટ્ટી ચપાટી.'

૩૫. અંત્ય કે ઉપાંત્ય 'ઈ' દીર્ઘ લખવી, એટલે 'ધી,' 'હી,' 'શીખ,' 'કીડી' કાયમ રાખવા.

૩૬. ધ્વનિ ઇકારાંતવાળાં સંસ્કૃતનામ શુદ્ધ જ રાખવાં એટલે 'હરિ,' 'મણિ,' 'શાન્તિ'.

૩૭. વાંચનમાળાનો નિયમ સકારણ જણાતો નથી. અપભ્રંશ રાખ્ધની વ્યુત્પત્તિ જોતાં તેમ સર્વજન કરવું યોગ્ય નથી. 'ખિન્નાડી' એ 'ખિન્નાલ' ઉપરથી થયો છે, માટે 'ઈ' ધ્વનિ કાયમ રહે; 'નાગિએર' 'નાગિકેર' ઉપરથી અને 'ઘડી' 'ઘટિ' ઉપરથી થયો છે માટે 'ઈ' ધ્વનિ રહે. એ નિયમ ખીચડીને લાગે નહીં, માટે તે દીર્ઘ રહે. ખિસકોલીમાં 'ઈ' ધ્વનિ યોગ્ય છે માટે તે ધ્વનિ રહે.

૩૮. બહુ વચન દર્શક પ્રત્યય 'ઓ' તેને ફેરવાને 'યો' કરવાની જરૂર નથી; તેથી કવિઓ, નદીઓ એમ લખવું. ધડિઆળ વિશે ઉપર જણાવ્યું છે. 'પીએ' માં 'એ' કાળદર્શક પ્રત્યય છે તે જ કાયમ રહે, એટલે 'પિયે' કરવાની જરૂર નથી.

૩૯. એક અક્ષરી કે બે અક્ષરી રાખ્ધોમાં 'ઉ' દીર્ઘ યોગ્ય છે, માટે તે દીર્ઘ લખવું.

૪૦. 'જૂઓ' ને ક્રિયાપદ હોય, તો 'જુઓ' લખવું, અતઃ 'જૂ' નું બહુ વચન હોય કે દોરને વળગનાર નંતુના અર્થમાં હોય, તો 'જૂઓ' લખવું. યોકારાંત ધાતુના 'ઓ' નો ધ્વનિ 'ઉ' ચાપ છે, માટે જુઓ, ધુઓ એવા રૂપ અને. 'ફાઈ' ઉપરથી 'પુઓ' રાખ્ધ પણ ધ્વનિ 'ઉ' લે. 'ફાઈ' ને 'પુઈ,' 'ફઈ' કહેવામાં થયે કેકાએ આવે છે.

૪૧. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે શુદ્ધ તો 'ગૂજરાત,' પરંતુ 'ગુજરાત' એ લગભગ સર્વજન પ્રચારમાં હોવાથી 'ગુ' ને ધ્વનિ 'ઉ' લખાડવું.

૪૨. 'ઓ,' 'ઓ.'

સંક્રાંતિ પહેલાના ઉચ્ચાર 'ઓ,' 'ઓ' ને બતાવવા માટે કોઈ ચિન્હ યોગ્યતાની જરૂર નથી.

૪૩. 'ઓ,' 'ઓ.'

‘રાઇતું,’ ‘પાઈ,’ ‘પંસો,’ ‘ઝાંડું,’ ‘સી,’ ‘પાંચા,’ એ ૨૫ લેખવાં.

૪૪. અરૂદ શબ્દો.

૨૬ નહિ થયેલા પર ભાષાના શબ્દોને માટે ઉપરના ૪ નિયમ પાળવા એમ કહી શકાય નહિ. જ્યાં ક્ષરવ દીર્ઘ ઉચ્ચાર મૂળમાં થતા હોય, ત્યાં બંનતા સુધી કાયમ રાખવા, એટલે અંગ્રેજી ‘Kit’ ના ‘ફિટ’ અને ‘Moot’ ના ‘મીટ’ લખવા. અંગ્રેજી ‘i’ નો ઉચ્ચાર જ્યાં ‘ઈ’ કારાંત ન થતો હોય, ત્યાં ‘આઈ’ થી અને ‘oa’ નો ઉચ્ચાર ‘આ’ ઉપી’ બતાવવો.

ઉપરના વિચારો કે નિયમોને આધારે કિંવા અન્ય રીતે જોડણી નક્કી શી રીતે, ને કોણે કરવી એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. બ્યારે સાહિત્ય પરિષદે નીમેલી પેટા સભાનું કામ પડી બાબતું છે, ત્યારે મને સારો માર્ગ એ લાગે છે, કે પરિષદે દરેક પ્રાંતના સાક્ષરોને લખી પાંચ પાંચ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી કઢાવવા. પાટણ તરફના ભાગને કદાચ અમદાવાદમાં લઈ લેવાય તો ચાલી શકે, એટલે ચાર કે પાંચ પ્રાંત માટે ૨૦ કે ૨૫ અક્ષરો નિમાય, અને જે ત્રણ પારસી ને જે ત્રણ મુસલમાન સાક્ષરોને તે તે કામના સાક્ષરો ચૂંટી કાઢે, આ પ્રતિનિધિઓ તથા પરિષદના પ્રમુખની સભા મળે, તેમાં પ્રત્યેક શબ્દ વિશે વાદ વિવાદ થાય, અને તેની જોડણી ધરણી કરીને પણ સર્વાનુમતે કે બહુ મતે મુકરર થાય, તે તેમણે તેમ સાહિત્ય પરિષદે માન્ય રાખવી, એટલું જ નહિ પણ માન્ય રાખનારા સર્વજનોતેવા જોડણી લખવાનો નિયમ રાખવો.

કદિ ઉપર પ્રમાણે થાય તો પણ એક મહત્વનો સચાંસ કાયમ રહે છે. સાક્ષરો મુકરર કરેલી જોડણી લખવા માટે, તેપણ જ્યાં સુધી તે સાળા ખાતાના પુસ્તકોમાં દાખલ ન થાય, ત્યાં સુધી તેનો વિશેષ ઉપયોગ થાય નહિ. છોકરાં શાળામાં કંઈ જોડણી કરે, એને ખીર્ન પુસ્તકોમાં જુદી જાતની જોડણી દેખે, તો તેઓ ગુચવાડામાં પડે. અચપણમાં જે શીખવામાં આવે છે, તે જ ધણખંડ જન્મ પર્યંત કાયમ રહે છે. હું ધારું છું, કે આપણી સાહિત્ય પરિષદ સારી પેઢે શોધ જોળ કરીને તેમ ગંભીર વિચારથી જે પત્રદ કરે, તે પરિષદના લખાણને શાળાખાતું માન્ય રાખવા વગર રહેશે નહિ.

આ લેખ માત્ર માર્ગદર્શક છે. મતજોડનું સમાધાન થાય, અને સરળતાથી જોડણી મુકરર થાય એ તેનો હેતુ છે.

જાહેરાત.

વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી હાલમાં નીચે પ્રમાણેનાં પુસ્તકે
બહાર પડ્યા છે.

લેખક.

૧. નીતિચિંતણું (ગુજરાતીમાં) ૦-૧૨-૦ રા. રા. આનંદસેકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

ભાષાંતરકાર.

૨. શાંકર. ભાષ્ય (મરાઠીમાં) ૫-૧૦-૦ } રા. રા. વાસુદેવ શાંકરી અમ્યંકર.
રા. રા. દિનકર ત્ર્યંબક ચાંદોરકર.

૩. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ ૧-૧૦-૦ રા. રા. વિનાયક તરસિંહલાલ યાગિક
(ગુજરાતીમાં)

૪. તર્કભાષા (ગુજરાતીમાં) ૦-૪-૦ પ્રો. મણીલાલ નચુભાઈ દિવેદી

(કેશવભિષ્મકૃત સંસ્કૃતનું ભાષાંતર.)

૫. વધુવર પરીક્ષા (ગુજરાતીમાં) ૦-૩-૦ } રા. રા. મહનાથ કે. દોશીત અને
પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ

૬. પાટીનાર ગાંધિના રીતરીવાજનું ૦-૪-૬ સાંસારિક પ્રશ્ન કમીટી.

એકીકરણ.

૭. વાણીયા ગાંધિના રીત રીવાજનું ૦-૭-૬ સાંસારિક પ્રશ્ન કમીટી.

એકીકરણ.

સરકારી ભાષાંતર સ્ટોરમાં લખેા.

વિવાધિકારી.

વડોદરા રાજ્ય.

લવાજમ.

(૧) તામ્રમેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુજ્જરાતી કક્ષાના નારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક ફા. ૧૫ મુધીના મર્વ પગારદારોના વર્ષ એકના ફા. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ માથે)

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના ૨ ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફૂટક નકલ એકના દર ફાગમે એક આના ડાચે

મળવાનું ઠેકાણું—વમનત ઓફિસ—અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ માટે

જુઓ પાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એચુમીફાયર બાદુ જેમો ઇલાજ છે. કંઈક પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એચુ પીલમ ૩ ૧)—બાટલીવાળાની અભીરીયલ શકતીની ગોળીઓ ઘરડાના જુવાન બનાવે છે ૨૦ ૧૥—બાટલીવાળા દુધ પાઉડર દાતનો દુખારો નગમ પાડી દાત મોતી જેવા સાફ તાપે છે ઠીમત આના ૪—બાટલીવાળાનો દગબનો મલમ એજ્જ દીવગમા દશજ ખુજલીમા તફાવત કરે છે આના ૪ મન્વે ઠેકાણે મળશે

ડાં ૦ હોં ૦ લીં ૦ બાટલીવાલા જે પી વગલી લેખોરેટની મુંબઈ.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

તવી સમ્તી આવૃત્તિ

(તૈયાર છે)

૦-૧૨-૦

(પ્રેસમા છે)

૦-૧૦-૦

(")

૦-૧૦-૦

૧ ના બીજા સસ્તા અ ધ તૈયાર થાય છે લખો

અમજુ અને કંપની.

૦/૦

મગન હ. કોટવાળા.

૦/૦

વડોદરા.

મૂલજી દુર્લભજી વેદકૃત કવિતાનાં પુસ્તકો.

નિઝાકેજ, (૮૦ કાબો) ૧ કુજલીલા વિદ્યા ૧ (તૈયાર છે)

FIRST FRUITS (English poems—In the press—being are print of the private circulation edition issued in 1903)

દરેકનું મુદ્રક બાર આના

એન. એમ ત્રીપાઠીની, કમ્પની. કાલિયાદેવી—મુંબઈ.

રા રા જીવનશાલ અમરસી ગહેતા, સાવવધસખિતાલ પાસે—અમદાવાદ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૂલ્યં
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૧, અંક ૯.

[માસિક]

ભાદ્રપદ, સંવત્ ૧૯૬૮.

“આપણાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકો.”

વર્તમાનપત્રોના પ્રથમ કૃત્તિ પાશ્વત્ય દેશોમાં થયેલી હતી. ત્યાં બ્યાં મુદ્રી છાપવાની કળાની શોધ થયેલી નહોતી, ત્યાં મુદ્રી પુસ્તકોની આપણા દેશમાં વર્તમાનપત્રોની કૃત્તિ પૂર્વે હતી તે જ પ્રમાણે માત્ર હસ્તલિખિત પ્રતો હતી; અને પુસ્તકોનાં અવતરણા હસનની સાદાપથી કરવામાં અધ્યામ પરિશ્રમ શબ્દન કરવા પડતો હોવાથી, તેમની સંખ્યા પણ બહુ ઓછી માત્રમ પડતી હતી, અને જે પ્રતો હાથ લાગતી હતી તે પણ મૂલ્યેન કારણથી બહુ કપષોગી ગ્રન્થોની જ માત્રમ પડતી હતી. કાલાન્વયે, છાપવાની કળાની શોધ થયા પછી પુસ્તકોની છાપેલી પ્રતો હાથ લાગવા માંડી અને જેમ જેમ એ કળામાં નવા નવા મુદ્રારા થવા લાગ્યા તેમ તેમ દિનપ્રાતઃદિન તેમની સંખ્યામાં પણ અસાધારણ વૃદ્ધિ થાવા લાગી. આ અરસામાં ઈંગ્લાંડમાં કેટાણે કેટાણે ‘કલમ’ અને ‘કોપી હાઉસ’ (આનન્દ સંમેલન સ્થળો) સ્થપાયલાં હતાં, ત્યાં વિવિધ સ્વભાવના પુરુષો પોતાના બધા વગેરેને લીધે લાગેલા શ્રમનું નિવારણ કરવાના હેતુથી, વિનોદાદિ શ્રેયશ્રદ્ધાએ એકલા થતા હતા, ગામ ગણતા કહેતા સાંભળતા હતા, તેવરતે પોતાનો અભિપ્રાય પણ કોઠવાર દર્શાવતા હતા. આવા પ્રકારની જનસ્થિતિમાંથી લાભ લેવાનું આવા સમયમાં કેટલાક વિચારણીય અને શુદ્ધિશાલી પુરુષોએ ધાર્યું, અને છાપવાની કળાના તે અરસામાં શોધ થયેલી હોવાથી, દરરોજ બનતા ગણાતો, તેમના મંહિમ અદેવાજ અને તે ઉપર પોતાના અભિપ્રાય-એ સર્વે કાચગના નાના પનાકડા ઉપર દરરોજ છાપીને એવી કાચોના સમાસદોમાં દરરોજ રહીને વહેંચવા લાગ્યા. આમાં તેમણે તેમની પાંચે ‘ન્યૂસ

લેટર્સ' નો રિવાજ જે પ્રચલિત હતો તેનું અનુકરણ કર્યું હોય તેમ સમજાય છે. આવી જાતનું "ન્યુસલેટર" ને અનુસરતું અને પ્રચલિત જતાં તેનો અહેવાલ આપતું પ્રથમ 'ન્યુસ પેપર'—વર્તમાનપત્ર—ઈંગ્લાંડમાં ઈ. સ. ૧૬૨૧ ના ઓક્ટોબર માસની ૯ મી તારીખે પ્રગટ થયેલું જાણવામાં આવ્યું છે. તેને 'કુરાન્ત' ('Courant' or 'Weekly News from Foreign Parts') કહેતા, તે જ દર અઢવાડિયે નીકળતું હશે તેવું તેના નામ ઉપરથી સમજાય છે.

આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રચારકોમાં એન જોહન્સન, શેક્સપીયર, રેલે, બોમન્ટ અને ફ્લેચર, એડિસન, ક્વિફ્ટ, ડીક્રી, બોર્લિંગમેક વગેરેનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. કાલક્રમે વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા એ દેશમાં બહુ જ વધવા પામી છે. ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં એ દેશમાં વર્તમાનપત્રોની કુલ સંખ્યા ૨૩૦૩૧ અને એકલા લંડન શહેરમાં જ કુલ સંખ્યા ૪૧૪ ની આંકવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ઈંગ્લાંડમાં પસાર થયેલા 'લાઇબલ એન્ડ રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ' માં વર્તમાનપત્રોની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

" It is any paper containing public news, intelligence or occurrences, or any remarks, or observations therein printed for sale, and published periodically or in parts or numbers, at intervals not exceeding 26 days. "

(બાવાર્થ=સાર્વજનિક જ્ઞાનનો જેમાં અમુક મુદતને અંતરે પ્રકટ કરવામાં આવે છે એવું પત્ર તે વર્તમાનપત્ર—કારણ કે વર્તમાન એટલે હાલમાં જનતા જનાય તે કહેતું પત્ર તે.) વળી, ઈંગ્લાંડના પોસ્ટખાતા તરફથી વર્તમાનપત્રોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે જેનો આરાંશ નીચે પ્રમાણે છે:—

" Any publication, printed and published in numbers; at intervals of not more than 7 days, consisting wholly or in part of political or other news, or of articles, relating thereto or to other current topics, with or without advertisements. "

(બાવાર્થ=રાજદારી બનાવોવાળા અગર ચાલુ—વર્તમાન સમાચાર વાળા—અહેવાલ જેમાં આપવામાં આવેલા છે એવું વધારેમાં વધારે ૭ દિવસના અંતરે છપાતું—જાહેર ખબરો વાળું કે વિનાનું પત્ર તે વર્તમાનપત્ર.)

વર્તમાનપત્રોની ઉપર ટાંકેલી વ્યાખ્યાઓ જાણી. હવે આપણે 'માસિકો' કે 'માસિક પત્રો' જેને અંગ્રેજીમાં 'મેગેઝિન્સ,' 'રિવ્યૂઝ' કે 'પીરીઓડિકલ્સ' કહે છે તેની સાથે તેમને સરખાવીશું. 'માસિકો' ની વ્યાખ્યા આપતાં એક લેખકે લખ્યું છે કે:—

“ A periodical is a general term for literary publications, which appear in numbers, or parts at regular intervals of time, as a rule weekly, monthly, or quarterly. They are akin to newspapers in that they come out in numbers at regular intervals, but differ from them in their having not been meant for the circulation of news or information of ephemeral interest; they are a kind of reviews for the supply of miscellaneous reading.”

(ભાવાર્થ—અઠવાડિયે કે મહિને વા ત્રણ ત્રણ મહિને પ્રકટ થતું પત્ર જેમાં સાહિત્ય કે તેના જેવા બીજા ખાસ વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવેલું હોય છે.) ઇંગ્લાંડમાં સૌથી પહેલવહેલું માસિક Mercurius Liberatorius નામનું ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં લંડનમાં પ્રકટ થયું.

આ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રો અને માસિકોની વ્યાખ્યાઓ જાણ્યા પછી તેમનો અરસ પરસ મુકાબલો કરવો હોય અગર તેમનો પુસ્તકો સાથે મુકાબલો કરવો હોય તો કરી શકાશે.

પુસ્તકો, માસિકો, અને વર્તમાનપત્રો—એ ત્રણેમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના મનના વિચાર, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાનો અનુભવ કે પોતાની મનની લાગણીઓ અન્ય મનુષ્યને જણાવે છે. આ કારણથી મનુષ્યની જિજ્ઞાસા મદદ કરવાનો અને જ્ઞાનપ્રસારક ઉદ્દેશ તેમનો ત્રણેનો સરખો જ છે. પરંતુ એ ત્રણે પોતાનો આ સામાન્ય ઉદ્દેશ જુદા જુદા કે વધતા ઓછા પ્રમાણમાં પાર પાડે છે. પૂર્વોક્ત ઉદ્દેશ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં પાર પાડી આપવામાં ‘ પુસ્તક ’ સાહાય્યબૂત યઈ પડે છે. તેનું પ્રથમ કારણ એ કે પુસ્તકોમાં અમુક એક જ માણસના વિચારો—અને તે પણ અમુક એક જ વિષય પર—નિબદ્ધ યદને મુકાયલા હોય છે—જપાયલા હોય છે, તે કારણથી; તેને પ્રગટ કરવામાં ક્યંતો ને જાનનો

પણ વિશેષ ખર્ચ પડતો હોવાથી, તેમ જ તે છાપવામાં કોઈ પણ પુસ્તકો અને વર્તમાન- જાતની ઉત્તાવજન—તે વિચારોને લખી કાઢવામાં પણ કોઈ પણ જાતની પત્રોની તુલના ત્વરાની જરૂર નહિ પડતી હોવાથી પુસ્તક રચાતું હોય તે દરમિયાન

તેમાં વિચારોની શ્રેયતા, પરિપક્વતા અને ચિત્તની સમગ્રતા ને પૂર્ણ અવકાશ મળી શકે છે. એ કારણથી પુસ્તકની જ્ઞાન પ્રસારક સેવા અને સાહિત્ય સેવા સર્વોત્તમ છે—અપૂર્વ જ છે! પુસ્તકમાં લખેલાં બોધ વ્યવસ્થિત વૈચારિકશબ્દોનાં મન ઉપર ધંધેલો અસર કેવી ચિદંરથોયા પ્રકારની છે તે અંગ્રેજી મુપ્રેસિડ કવીથર મિસ્ટનની પુસ્તકો ને ઉદ્દેશીને ઉદ્દેશી નીચેની ઉક્તિ વાંચાથી સહજ પ્રતીત થશે: મિસ્ટને કહ્યું છે કે—

“ A good book is the precious life-blood of a master-spirit, embalmed and treasured up on purpose to a life beyond life. ”

મિસ્ટનનું આ વાક્ય જો કે સારાં પુસ્તકોને ઉદ્દેશીને લખાયેલું છે તદપિ તે પુસ્તક

માત્રને લાગુ પાડી શકાય; દારણ કે સારા અન્ય ૪ ગિરંજીની રહે છે, ખોટા અન્ય તો “ત્યેમ નદીનાં પાણી સાથે મિશ્રિત થયેલા મલ્લ વહનમાર્ગમાં કમસા નીચો ખેસતો જાય છે ને નિર્ભજ ૪૪ આગળ વળું જાય છે, ત્યેમ સમય રૂપી પ્રવાહમાં નદારાં-નળખાં-પુસ્તકો-દલકા દરજ્જાનાં પુસ્તકો—અદૃશ્ય ચાતાં ૪ ૪શે અને માત્ર સારાં એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો ટકી રહેશે.” આ પ્રમાણે આપણે પુસ્તકોનું મૂલ્ય આંકીશું. હવે આપણે તહેમની સાથે દૈનિક કે રોજીંદા અને દર અઠવાડિયે પ્રગટ થતાં વર્તમાનપત્રોની તુલના કરીશું. વર્તમાનપત્રો પ્રગટ કરવામાં જ્ઞાનનો તેમ ૪ દ્રવ્યનો, પુસ્તકોની માફક કંઈક અંશે ખપ પડે છે, તથાપિ તેમાં અમુક એક ૪ મનુષ્યના વિચારોને નહિ પણ એક કરતાં વધારે મનુષ્યોના વિચારોને ઘણી વાર રચાન મળતું હોવાથી, તે વિચારો માત્ર એક ૪ વિાપ પરત્વે નહિ હોવાથી, પરંતુ વિવિધ વિષયો પરત્વે—તેમાં સુખ્યત્વે દરેને દૈનિક પ્રતાપ્તો જેવા તદ્દન સાધારણ પ્રકારના વિષયો પરત્વે નિષ્ણદ થયલા હોવાથી, અને એક દિવસ એટલે માત્ર ૨૪ કલાક અગર ૭ દિવસ જેટલા ગણુ ૪ દૂકા મગધમાં લંબને છાપી નાખવા માટે ગણુ ૪ ત્વરા વેંકવી પડતી હોવાથી, પુસ્તક રચનામાં જે પાંડિત્ય, વિચારની પકિપક્વતા, ચિત્તની એકાગ્રતા, વગેરે ગુણો દૃશ્યમાન થાય છે તે ગુણોની વર્તમાનપત્રોમાં છેક ૪ ઓછી—કેટલીકવાર સમૂજાગી નહિ કહીયે તો પણ સાતે એવી—જાણી થાય છે. આ દારણને લેઈને વર્તમાનપત્રોની અગ્રાન્તા તમ કરવાની શક્તિ, જ્ઞાનપ્રસારક શક્તિ અને સાહિત્ય સેવા ને કે કંઈક છે તોપણ પુસ્તકોની તેવા પ્રકારની શક્તિ કરતાં એકડો ગણી કે હજાર ગણી ઓછી છે. વિદ્વાનોએ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થતાં જળાણને “*Ephemeral kind of Literature*” (અર્થાત્ ‘ક્ષણિક કે ઓકાદિક સાહિત્ય’) કહેલું છે તે યથાર્થ ૪ છે. ઇંગ્લાંડમાં વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ પોતાના લેખોમાં પુષ્કળ ચિંત્તા, વ્યવહારકૃશળતા, દીર્ઘદષ્ટિ, સમયસચ્ચતા, દેશપ્રભુ વગેરે ઉમદા ગુણોનું પ્રદર્શન કરતા હોવાથી ત્યાં વર્તમાનપત્રોની—વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થતાં લખાણોની—કિંમત ગણુ ૪ આંકવામાં આવી છે, અને તે ૪ દારણથી તેમને “*Fourth Estate*” (ચોતું અંગ કે રાજ્યનો ચોથો સ્તંભ) કહેલો છે, તે વાસ્તવિક છે. ગમે તેમ હો પણ પુસ્તકનું સાહિત્ય વર્તમાનપત્રોના સાહિત્ય કરતાં સેંકડો ગણું ઉમદા છે એ વાતની કોઈથી ના કહી શકાય ત્યેમ નથી ૪. ડૉ. જર્લેન્સને ઈ. સ. ૧૭૫૮ માં પ્રગટ થયેલા પોતાના આર્થિક્સર નામના અઠવાડિયા પત્રમાં એક સ્થળે કહેવું છે કે: “વર્તમાનપત્રોની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે પણ તેનાથી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી જતી નથી. સ્વહારના વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સમાચાર સ્હાંજના વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને સ્હાંજના સમાચાર સ્વહારના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે; આમ એકની એક વાત વાંચાથી સમયનો દુરુપયોગ થાય છે, અને સૌથી વધારે ઉત્સાહપૂર્વક વાંચનારો માણસ પણ એવટ મુધી વાંચી રહેતાં પહેલાં તો યાદી જાય છે (!)” વિદ્વાન ડૉક્ટરના આ શબ્દો મનન કરવા યોગ્ય છે. આમ કહેવામાં વર્તમાનપત્રોની કિંમત છેકજ ઉતારી પાડવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ બિલકુલ છેજ નહિ, ઉલટું, પૃથ્વી ઉપર અહર્નિશ જનતા જ્ઞાનાંતોથી વાકેફ રહેવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે,

અને એ જ્ઞાન્તો માત્ર દૈનિક કે અઢવાડિક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થતા હોવાથી એવાં પત્રો વાંચવાં એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય જ છે, એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે જ. વળી મહાન સદ્વર્ત્તાઓનાં આપણોને વર્તમાનપત્રો જાળવી રાખતાં હોવાથી તેમની કિંમત પણ બહુ અંકાયલ છે, તેથી પણ તે ખપનાં છે; પરંતુ હું જે વિષય સામે વધી ઉઠાવું છું તે એજ છે કે ‘વર્તમાનપત્રો’ ના વાચનમાં કેટલાક મનુષ્યને છેક ‘ગાંડા’ થઈ ગયા. જેવામાં આવે છે—આખો દિવસ જાણે તેટલું જ કામ કરવા માટે પોતે સરળતા હોય તેમ આખો દિવસ હિંમતના હાથમાં તેનું તેજ જેવામાં આવે છે—તેજ વાંચ્યા કરે છે તે ઉપરથી તેઓ પોતાના જીવનનો કેટલો બધો અમૂલ્ય વખત ફુર્ચ્ચીત કરે છે તે સામે છે. વર્તમાનપત્રોની કિંમત પુસ્તક કરતાં આટલી બધી ઓછી હોવા છતાં તેમની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વધારા થતો આવે

છે (કારણ કે ઇંગ્લેન્ડમાં ને લંડનમાં એકલામાં કેટલાં બધાં પ્રગટ વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા— સાચ છે ને તથા આપણા દેશમાં—તેમાં સુખ્યત્વે સુબાઈદ્રાક્ષમાં માં થતો વધારો ને તેનાં અને ગુજરાત પ્રાન્તમાં—અંજેશ, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે કેટલાં કારણે બધાં પ્રગટ થાય છે તે બધું આપણે જાણીએ છીએ) તેનાં કારણો અનેક છે, તે પૈકી સૌથી વધારે અગત્યનાં કારણો નીચે ગણાવ્યાં

છે:—પ્રથમ આખી પૃથ્વી ઉપર નવા નવા દેશો જાડ્યા છે ને અઘાપિ જડે છે તેમાં જે અવનવા બનાવો દરરોજ અને છે તે તથા આધુનિક સમયમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જે અવનવી શોધો થતી આવે છે તે જાણવાની દમણ કેટલોક વખત થયાં લોકોની ઇચ્છા સાધારણ રીતે વિશેષ જાગવતી—તીક્ષ્ણ—તીવ્ર—થતી આવે છે—જે ઇચ્છાને આવાં વર્તમાનપત્રો તેમાં એવા બનાવો—જ્ઞાન્તો—પ્રગટ કરીને તૃપ્ત કરે છે. બીજું, અવાંચીન સમયમાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની નવીન શોધો થતી આવે છે જેથી કામજોની બનાવટમાં સરળતાને ઉત્તમપણું આવતું જતું હોવાથી તેમની સદાધર્મમાં થતો આવનો સુધારો અને કિંમતમાં થતો આવતો ઘટાડો એ છે. ત્રીજું, તેજ શાસ્ત્રની શોધોથી જાપવાનાં મુદ્રાલયોની સંખ્યામાં થતો આવતો વધારો, ઈ. સ. ૧૮૧૪ ની સાલથી જાપવાનાં મુદ્રાલયોમાં લેવાતી વરાજજળની સાદામ્ય એવો અડમદો કારવામાં આવ્યો છે કે તે સાદામ્યથી ૧૩લાકમાં ૨૦,૦૦૦ કરતાં પણ વધારે નકશો છપાઈ શકે છે એટલુંજ નહિ પણ તેમની પચીસ પચીસની નકશો વગાઈ જાય છે ને જગ્યાઈ જગ્યાઈને તેટલી નકલોના ચોક નોંખા નોંખા બની રહે છે! ચોથું, આ પૃથ્વી ઉપર દિન પ્રતિદિન જ્યેમ વ્યાપારની વૃદ્ધિ વ્યાપારનો વિકાસ થતો આવે છે ત્યેમ ત્યેમ ખજાર પત્રિકાઓનો—જહેરખજારોનો—Advertisementsનો દિન પ્રતિદિન ખપ પણ બહુ પડતો આવે છે તે: જહેરખજારોને યોગ્ય સ્થાન વર્તમાનપત્રોમાં મળતું હોવાથી તે માટે પણ વર્તમાનપત્રના ધંધામાં આવક બહુ આવતી હોવાથી વર્તમાનપત્રનો ધંધો વધારે લોકો લેવા ઇચ્છે છે, પરિણામે વર્તમાનપત્રકારોની, જહેરખજારો આપનારાની તેમજ વાચકોની—મ્રાહકોની—સંખ્યામાં પણ દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી આવે છે. પાંચમું ને છઠ્ઠું કારણ રહેવે અને તાર એ દેશમાં દાખલ થયાં ત્યારથી વર્તમાનપત્રના ધંધાને નાના પ્રકારની સમવડ કે અનુકૂળતા અને તેથી ઉત્તેજન મળવાં લાગ્યાં. આપણાં પોતાના દેશમાં વર્તમાનપત્રો અસ્તિત્વ-

માં આવ્યાં તેને માટે આપણો દેશ ઈંગ્લેન્ડનેજ આભારી છે. આપણા વર્તમાનપત્રો. કારણ કે ત્યારથી આપણો દેશ એ સભ્યની સત્તા નીચે આવ્યો ત્યારથી આપણા વિવિધ પ્રકારની ઉત્પત્તિ ચર્ચા બેવાને તે રજા કરતાં જોઈએ અનેક પ્રયાસો આરંભ્યાં જમાના એક પ્રયાસ દર્શાવેને વર્તમાનપત્રો પ્રગટ કરવાની આપણી પરવાનગી એ છે. આપણા દેશમાં સૌથી પહેલું વર્તમાનપત્ર “ધી કલેક્ટોર ઈન્ડિયાન” નામનું ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં પ્રગટ થયું હતું. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં સંસ્કૃતમાં મેટ્રિકાલ લૉડ વિલ્કિન્સને ઈંગ્લેન્ડ જઈ ઉર્મી વિચારવાળા ગવર્નરોના અને લૉડ મેટ્રિકાલે જેવો મહાપુરુષોના દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજકારી પુરુષોને ધારાસભ્યોના હાથે વર્તમાનપત્રોને બારે ઉત્તેજન મળ્યું. ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં સુબેઈ ઇન્ડિયામાં “ધી ઇન્ડિયન ડેઇલી મીરર” નામનું વર્તમાનપત્ર પ્રથમ પ્રગટ થયું હતું. ત્યાર પછી “ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”, “બોમ્બે ગેઝેટ”, “એડવોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા”, “સુબાઈસમાચાર” — “સ્કાન્ડિનાવર્તમાન” — “પ્રજગન્ધુ” — “ગુજરાતીપંચ” “શ્રી સયાળ વિજય” — “ધી ઇન્ડિયન સોસાયટી રિપોર્ટર” વગેરે વગેરે અનેક પત્રો — વર્તમાનપત્રો — અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠીપત્રો દૈનિક, અઢવાડિક વગેરે જાતનાં પત્રો — પ્રગટ થવા લાગ્યાં. વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા આ પ્રમાણે દિન પ્રતિદિન વધતી આવે છે ને તેથી તેઓ જનસમાજની ક્રમશઃ વધારે ને વધારે વ્યક્તિઓનાં મન ઉપર પોતાનાં લખાણોની અસર વધારે વધારે કરવા માંડે છે તે કારણથી વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓએ પોતાને શિર શી જવાબદારી રહેલી છે તે વિષે પુખ્ત વિચાર કરવો બહુ જરૂરનો છે. વર્તમાનપત્રોમાં દરરોજના વૃત્તાન્તોનો અહેવાલ આપીને, તેમજ જાહેર ખબરો લખીને વર્તમાનપત્રોના અધિપતિ પોતાનું કૃત્ય પરિસમાપ્ત કરતા નથી. તેઓએ વિદ્યા, કળા, ઉદ્યોગ, વગેરે પરચુરણ વિષય પરત્વે દિનપ્રતિદિન જે અવનવા પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે તે પ્રશ્નો ઉપર સ્વતંત્ર રીતે — એકાગ્ર ચિત્તથી — પુખ્ત વિચાર લેખણ કરવો જોઈએ છે ને તેમ કર્યા પછી તે વિચાર પ્રગટ કરવો જોઈએ છે, કારણ કે લેખણ જાહેર રીતે દર્શાવેલા વિચારો વાચક વર્ગમાંના ઘણા ભાગને અમુક રસ્તે દોરથી લઈ જવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; અને તેજ કારણથી જનસમાજનું કલ્યાણ યાવ એવે સન્માર્ગે લોકોની બુદ્ધિને પ્રેરણી એવું દરેક વિચાર-શીલ વર્તમાનપત્રના અધિપતિનું પરમ કર્તવ્ય છે. આમ ન કરતાં ત્યારે તેઓ પોતાના “લીડર્સ” “એડિટોરિયલ” કે “અધિપતિના પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવતા લેખો” માં પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના ગમે તેવા નિર્મલ્ય — trash — લખાણ લખે ને તેથી પોતાની, પોતાના દેશબંધુનીને આપ્તા દેશની અવનતિ થાય ત્યારે મનને પરમ વિષાદ માનવાનું કારણ રહે.

વર્તમાનપત્રોનો લોગ:

વર્તમાનપત્રોમાં સાધારણ રીતે નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડવામાં આવેલા છે.

(૧) ‘એડિટોરિયલ’ કે અધિપતિના પોતાના અધિપતિના પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવતા લેખો.

(૨) સરકારી ખબરો.

(૩) વાદવિવાદ કે ચર્ચા.

(૪) પરદેશની ખબરો—પરગામની ખબરો.

(૫) દેશની કે ગામની ખબરો.

(૬) ખાસ વિષય સમ્બન્ધી લેખો. (વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, આર્થિકશાસ્ત્ર, સામાજિકશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત વગેરે વિષયો પરત્વે.)

(૭) કાયદા સમ્બન્ધી અને પોલીસ સમ્બન્ધી ખબરો.

(૮) રમતગમતની ખબરો.

(૯) શેર, વીમા, મીલો, વગેરેના બાવતાલ.

(૧૦) ટપાલખાતાની, તારખાતાની અને કેળવણીખાતાની ને ઈંગ્લીશ ખાતાની ખબરો.

(૧૧) હવામાનની ખબરો.

(૧૨) આ સિવાય કેટલીક વાર Literary or Pictorial supplement એટલે સાહિત્યનો ચિત્રોનો ખાસ ઉપચક પણ કેટલાંક વર્તમાનપત્રો કાઢે છે—જેમકે “Illustrated Weekly Edition of the Times of India” “Saturday” Supplement of the Advocate of India ” વગેરે વગેરે.

તા. ૧-૫-૧૯૧૨

અમદાવાદ.

“જાનસાક્ષિ.”

તા. ૬. આ લેખ પ્રેસમાં ગયા પછી, ઈંગ્લેન્ડમાં મી. એડવર્ડ કૂકને નામદાર સરકાર તરફથી ‘સર’નો ઇલકાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો તે માટે તેમને માન તથા મુખ્ય રાંકઆદી આપવા માટે એક સભા ત્યાં બની હતી, તેના પ્રમુખ લૉર્ડ મોર્લી સાહેબ હતા. તેમણે તે પ્રસંગે સર કૂકને અભિનન્દન આપતાં પોતાનાં બાપણમાં સર કૂક પોતે એક વર્તમાનપત્રના અધિપતિ હતા તેથી વર્તમાનપત્રો સંબન્ધી કેટલીક અગત્યની વાતો કહી હતી, જે આ વિષયને અંગે મનન કરવા યોગ્ય હતી. તેઓ (લૉર્ડ મોર્લી) સાહેબે વર્તમાનપત્રોને “ રાજ્યનો ચોથો સ્તંભ ” કહેલો હતો. અને કેટલાક લોકો માત્ર પ્રતિષ્ઠા-આપર-અપાદન

કરવાના હેતુથીજ એ ધંધા પસંદ કરે છે અને તેમાં ધંસાની તંગી વેઠવી પડતી હોય છે ત્યારે પણ કીર્તિના લોભથી તેવી તંગી વેઠી લે છે. વર્તમાનપત્રના ધંધાને વધીસાતના અને છાપખાનાનાં ધંધા સાથે સરખાવીને તે મજામાં જરૂરમાં આવતી બુદ્ધિપર વિશેષ બાર મૂક્યો હતો. અને વિશેષમાં, બુદ્ધિવાળા પુરૂષો તે ધંધામાં ફાવે છે તોપણ ઘણીવાર ‘નસીબ’ની પણ અસર યાય છે એવું કહેલું હતું. અર્થાત્ જોનું નસીબ અને બુદ્ધિ બન્ને સારાં હોય તેજ ફાવે છે. તે ધંધામાં જવાબદારી અને જોખમ રહેલાં છે. તેથી તે ધંધા ચલાવનારા પુરૂષોએ બહુજ વિચાર કરીને અને ધીમાશ કે હરેલપણાથી વર્તવું જોઈએ છે; વગેરે વગેરે બાબતો વિષે તેમણે બહુ અગત્યનું બાપણું કર્યું હતું. જે વાંચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે.

તા. ૮-૯-૧૯૧૨.
અમદાવાદ.

“જ્ઞાનલક્ષિ.”

માણસની અવસ્થાઓ.

(અનુસન્ધાન ૧૪ ૩૪૪ થી.)

૩.

કિશોરાવસ્થા.

શીશુઓની માફક બાલકો દરેક જમાનામાં એક સરખા હોય છે. હંકટરના. હથી-આરમાં સજ્જ થયેલો એરડીયેન્સ ગેલેરીઆ પીટીમાં લીઓપોલ્ડ જેવો લાગતો, અને આપણને સૌને નાનો ઇયુલસ તવાઈ જેવો લાગત નહીં. “ પિતાજી ! કેમ નહીં, આપણે આપણું બોજન જમી ગયા છીએ ? ” ઈતીહાસમાં સૌથી પુરાણમાં મનુષ્યના સ્વભાવનું આ ચિત્ર છે.

પરંતુ કિશોરો રાજ્યાતથી જ તેમની પ્રજાની પેદાયશ હોય છે. આપણે તેમને માટે સામાન્ય બાપામાં લખી શકીએ નહીં. જવણેજ રાજાની દામ પ્રાઉન, નાના જૈન અથવા તો નાના આરખમાં કંઈક મળતાપણું હોય છે. કીયા અધ્યાત્મિક રસાયણ શાસ્ત્રથી તેમના

તકાવતો તારવી કહાડવા તે હું જાણતો નથી. ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે હમણે કિશોર કેવો હતો તે લખું છું, જે કે સવડ પડતી કલ્પિત વાર્તા ઉપરથી હું કિશોરાવસ્થા વિષે લખવાનો દાવો કરું છું.

સ્વતંત્રતાના જુસ્સાની શરૂઆત તેને બાલ્યાવસ્થાથી જાણી પાડે છે. બાલ્યાવસ્થા મોટા ઉપર આધાર રાખવાનું પસંદ કરે છે. કિશોરાવસ્થા પોતાને ધાર્યે માર્ગે જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. કિશોરો પોતાની નાની યુક્તિઓ વ્હાય છે અને તેઓએ મદદને પડતી નાંખી છે એમ ધારવાનું પસંદ કરે છે.

તેમની કલ્પના બાલ્યાવસ્થાથી થોડી ચંચળ હોય છે, તેઓ દુનિયા વિષે વધારે જાણે છે. તેમના આનંદના સાધનો કામને મળતાં હોય છે, અને તેમનું કામ તેમના રાની પૂર્વજ્ઞેના કામ સાથે ઘણી વખત મળતું આવે છે. તે જાત પસંદગીનું કામ છે અને તેથી તે એક રીતે વિનોદ છે. પરંતુ તે સમાજની પ્રવૃત્તિથી અલગ છે. તેથી તે બિન જોખમદાર છે; કિશોરાવસ્થાના કામ અને રમત વચ્ચે આ જ ફેર છે.

બાલ્ય કલ્પનાને સ્થાન આપે છે. દુનિયાને સમજવી અને તેના મુખ્ય પાત્ર તરીકે માંડે જોડાવવાની કિશોરની ધારણા હોય છે. તેનું અજ્ઞાન તેને વારંવાર અવજો માર્ગે દોરવી જાય છે, તો પણ કેટલીક વખત નૈસર્ગિક જુદી જાહેર યર્ષ જાય છે. નેસમીયના ચિત્રમાં બર્નસને સ્કૉટ મળતો, અને મિલીઆસમાં સ્પેનીશ ખત્રાસીને નાનો રેલે સાંભળતો આપણે જોઈએ છીએ. છતી થયેલી કિશોરાવસ્થાની એવી બીજી ઘણીએ વાતો છે. આ આપણા સ્વભાવની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ છે, જે આપણને મનુષ્ય જીવન સાથે મળતા કરે છે. આજેના મ્યુઝીયમ-પ્રદર્શનસ્થાનમાંના માર્સેલસના શાવજા કરતાં વધારે અસરકારક નમૂનો મૂર્તિ-વિદ્યામાં હું જાણતો નથી:—

Here shows the antique Roman mould;
This is the Rome that ruled of old:
That brow serenely calm, but traught
With public care and princely thought;

That eye beneath, whose steady gaze
Is bent to read Time's purposes,
Those lips that speak a spirit sure
Alike to conquer and to endure,

Show us Marcellus, what thou wast
And what the world and Caesar lost.
The sculptor's chisel gave to thee
This marble immortality.

And Virgil laid upon thy hearse
 One Chaplet of immortal verse.
 Yes, not unmoved this latter age,
 Reads still upon the Mantuan's page
 The mother's love, the father's pride
 The nation's hope that with thee died ! *

હોરેસ કે જેણે નિચલી લીલીઓ લખી તેનો તે મિત્ર હોવો જોઈએ એમ ધારણું
 કેવું નવાઈ જણે છે ?

Nec tenerum Lycidam mirabere, quo juvenis
 Vunc calet, et mox virgines tepebent. †

પરંતુ દુન્ય રહિત કિશોરાવસ્થાનો સ્હેરો સાફ રીતે ઘણી વખત સુંદર હોય છે, અને
 હોઠ હજી ગોળ હોય છે, અને આંખોએ “ કોહલીવર ” ના તેજ જેવી અવસ્થાનો રંગ
 હજી ધારણુ કર્યો નથી. તે મોટે ભાગે કદાચ તંદુરસ્તીનો સવાલ છે. તે સ્વર્ગીય આંખોમાં
 આપણી ઉપરની ભૂરી કમાન (આકાશ) ના કરતાં વધારે સ્વર્ગ નથી.

કમભાગે કિશોરો સંપૂર્ણ રીતે સારા હોતા નથી. અવસ્થાના આવેશને દુષ્ટતા તરફ
 ન વળ્યાં હોય તો આની સમ્યાઈ વિશે કોઈને વહેમ પડે. હું ધારું છું કે તેમના ઉપર સંપૂર્ણ
 નજર-દેખરેખની નજર છે; છુપી નહીં પણ વહેમ વગરની ખુલી નજર; નિર્મયતા તરફ
 તેમની વક્ષણ હોય છે, અને રાત્રી ખાસીયત કે જેનાથી પોતાના વર્ગના દુર્બળ વ્યક્તિત્વું
 ખુલ આય છે તેનો કષ્ટક અંશ હોય છે. તેઓ કચરો પસંદ કરે છે, અને તેમને સ્વચ્છ
 ચતાં શિખવવું જોઈએ. તેમની વાતચીત મૂર્ખાઈ ભરેલી હોય છે. બધી બાબતોમાં તેમનો
 શોખ અપકવ હોય છે. તેમને શિક્ષકો ઘણી ઉતાવળથી આગળ પસરે એ હું ઇચ્છતો

* અહિંઆ પૂરાતન રોમની પ્રતિમા છે, આ રોમ છે કે જે પૂરાતન કાળમાં હકુમત
 ચલાવતું હતું ? તે મધુર સાંતિવાળું પણ પ્રગટીય ચિંતા અને બાદશાહી વિચારોથી ભરપુર
 બનું ! તે આંખો કે જેની દૃઢ નજર સમયની ધારણાઓ વાંચવામાં ગુલાયેલી છે, તે ‘ઓહો
 કે છતવા અને વેઠવાનો એક સરખો બુરસો જણાવે છે ! માર્સેલસ, એ મને કહે કે તું
 શું હતો અને તારાથી સીઝર અને હુનિયાએ શું ગુમાવ્યું ? મૂર્તિકારે આ અરસામાં તને
 અમરતા આપી છે, અને વરજીવે તારી શબ વાહીની ઉપર - અમરતાનો હાર નાખ્યો છે.
 હા, તોપણ આ અર્વાચીન જમાનો બદલાયા વિના મોંદુઅનના પાના ઉપર માતાનો પ્રેમ-
 પિતાની મગફળી, અને પ્રાંતનો આશા જે તારી સાથે જતાં રહ્યા, તે હજી વાંચે છે.

† નાનો લીલીકાસ કે જેને મોટે હમણાં સઘળા જુવાનીઓ આતુર છે અને
 કન્યાઓ લગ્નશીલ થાય છે તેના તરફ એકતાન યઈ દટિ તું સ્થિર કરીશ નહીં.

નથી. તેમની હુકરીઆ બુદ્ધિ આમજ હ્રસ્વ કળાના મોતી નાંખવા નિર્ચય છે. તેથી તેઓ દાંભિક થાય છે. પરંતુ જ્યારે હ્રસ્વ વૃત્તિઓ ખીલવા લાગે ત્યારે તેમને ઉછેરની જોઈએ.

જેદોની તેમના તરફની વર્તણૂક ખુશનુમાં અને તેમનો મરતબ્બો જાગ્યે તેવી જોઈએ. જો તમને એકવાર ફરીથી કિશોર યવાની અને કિશોરની માફક વર્તવાની ઈચ્છા થાય તો તમારી મૂર્ખતાનાં સાથીઓ તમારા જેવાં મોટાં મૂર્ખો હોવા દો. તેમની પંક્તિએ ઉતરી પડ્યાથી તમને કિશોરોની પ્રયંસા મઠી શકશે નહીં. તમે તેમની સાથે ગંભીરતાથી વર્તો તે કિશોરોને વધારે પસંદ પડે છે. તમે તેમના આનંદ વિતોદ માટે વખત આપીને તેમની શુભેચ્છા સંપાદન કરી શકશો. પરંતુ તેઓ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે તમારી હાજરીમાં વર્તવાનું પસંદ કરશે. તમારે તેમને આ વલણ જાગવી સમજાવમાં મદદ કરવી જોઈએ, કેમકે, તેઓ સહેજાઈથી તે છોડી શકે. પરંતુ તેઓ તેમની વર્તણૂક માટે પશ્ચાતાપ કરશે અને તેને માટે તમને દોષ દેશે.

પુનઃ માનસો, હું ધાકું છું કે તેમની કિશોરાવસ્થા યાદ કરવામાં ધજો કાગ ગાળતા નથી. કેટલીક વખતે વિસારે પડેલી સુવાસથી તે તાજ થાય છે. જનકાજ પાડો ધમે છે; તે કેટલા કટુથી મગે છે! તુકશાન અને શુભાવેલા વર્ષો માટેની કેવા લાગણીથી!

Forty years on, when afar and asunder
Parted are those that are singing to-day,
When you look back and regretfully wonder
What you were like in your work and play
What will it help you that once you were stray.*

પ્રાચીન ઇંગ્રેજ નિશાળો કાવ્યભૂવનો નહતાં. આ એક સિવાય તેમના પોતાના ગીતો બાગ્યે જ દરો. અને મને લાગતું નથી કે આ રચાયું તે વખતે સમગ્રી કાવ્યદેવીઓ બિરાજમાન હોય. એમ છતાં તેમની જુની દિવાલો ઉપર, દુનિયાના આરે ખુણામાંથી આવીને કિશોરોએ પોતાની ખરી લાગણી મોટે બાજે દર્શાવી છે. આ મહેમાનોની લાગણીએ જગતી પ્રજાની જાણમાં યોડી છે. તેઓ પણ જુવાની યોડી સમજી શકે છે. કિશોરોના આંસુઓથી યાદદાસ્ત છેતરાય છે, અને કિશોરાવસ્થાને ખોટા રૂપમાં ચિતરે છે. આપણે એક ખીજતે ઉધા સમજવા જાન્યા છીએ.

સાહિત્યમાં કિશોરો ધજો યોડે બાગ જાગ્યે છે. દૈનિક સૌંદર્ય પુરાતન કાળનો રસ વિહિન વ્યક્તિ છે. દૈનિક આંતરના પુસ્તકને માટે ખુલાસાની જરૂર છે. મીસ વુડની એટલી બધી અવગણના યવાનું શું કારણ? “Channings” કિશોરો વિષેના અને માટેના પુસ્તક તરીકે એક સરખી રીતે સાફ છે, અને કિશોરો માટેના પુસ્તકો એ આપણા જમાનાની નિમમાં નિગ શોધ છે. મારો હૈન્ડી તરફનો નિરરકાર! તેના મામાન્ય પાત્રો અને

સામાન્ય પાત્રોની નીતિ અને મલિન લાગણીથી એક પહેડીની સાહિત્યની ભાવનાઓ તેણે નષ્ટ કરી નાંખી છે ! * કાવ્યમાં લૌગંદેશોના “ Lost youth ” ની ધરાબર હું ખીલું જાણુતો નથી. તે તેની કુરાળતાનો સંપૂર્ણ નમુનો છે, અને આ કાવ્યથી તે અમરોતનું સ્થાન મેળવે છે. હું એમાંથી એક કડી પસંદ કરતાં શરમાઉં છું, પરંતુ આપણે એક પસંદ કરવાની હોય તો—

I remember the gleams and glooms that dart
Across the school boy's brain;
That in part are prophecies, and in part
Are longings wild and vain.

And the voice of that fitful song
Sings on and is never still,

“ A boy's will is the wind's will

And the thoughts of youth are long long thought. ” †

૮.

યુવાવસ્થા.

આપણી પાસેની દેશનીમાં જ્યારે ભાવનાનો આત્મા પાંખો ફેલાવે છે, ત્યારે યુવાવસ્થા આવી પહોંચે છે. આ પ્રમાણે યુવાવસ્થા કિશોરાવસ્થા કરતાં ખાસાવસ્થાને વધારે મળતી છે. કાશ્વ ક્રે, કિશોરો વિચારો કરતાં ચિન્તેમાં શુંચાય છે. પણ યુવાન, ચીન્તેની ખરી વસ્તુથી અજાણ નહીં હોવા છતાં, નહીં જોયેલી દુનિયાં તરફ એકાએક ખેંચાય છે, તેની આશાઓ અને વિજયના સ્વપ્નાઓ સળગાવે છે. આફતો તે ભાષે છે, પણ તેમને આશિર્વાદ રૂપ લેજે છે અને તેમને આધિન થવાને અસ્તિત્વ ધરાવતી લેજે છે. શરત અપાળને માટે અને લડાઈ બળવાન માટે છે, એમાં તેમને વહેમ નથી—કેમકે, ખરેખર આ નિયમ શરૂઆતથી જ લાગુ પડે છે. શા માટે તે સૌને માટે સાચો ન હોવો જોઈએ.

* આળીશ વર્ષો વહી ગયા, જ્યારે આજે જે કવન કરે છે તે દૂર અને છુટા થઈ પડ્યા છે. તમે તમારા કામ અને રમતમાં કેવીં દતાં, તેને વિષે પાછળ જુવો છો અને દીલગીરીથી અજાણ થાવ છો, ત્યારે એક વખત તમે અવળે માર્ગે દતાં એવો વિચાર શા કામનો છે ?

† વિદ્યાર્થીના મગજમાં જે ચળકારા અને અંધારા ફેલાય છે તે હું સાદ. કર્ક. છું. તે એક ભાગમાં ભવિષ્ય વાણીઓ અને બીજા ભાગમાં જંગલી અને નિરર્થક ઈચ્છાઓ છે; અને તે ચોક્કસ ગીતનો સ્વર ચાલુ રહશે અને કદી બંધ પડશે, નહીં કે, “ કિશોરની ઈચ્છા પવનેચ્છા છે અને જે કે યુવાનોના વિચારો લાંબા લાંબા હોય છે, ”

તેના સ્વપ્નાઓ છતાં, યુવાન વારંવાર પોતાનો વખત અને સંજોગો યુમાવી દે છે. વખત તેને ભવિષ્યનો મહાસાગર અને મુંડી કે જંગમાંથી હરકોઈ દુંડીઓ લખી શકાય એવો દેખાય છે.

Die Jahre die sind alle-liebste Leute
Sie brachten gestern; sie bringen heute.*

અને દુનિયા જવલેજ યુવાનો તરફ અમાયાણુ હોય છે. મીઝેએ હજી તેમને દાખીને ગંભીર કર્યા નથી. તેઓ તેમના આનંદી અને નીપાલસ સહવાસનો ઉપભોગ કરે છે. ગરીબાઈના ફેરફારોમાં પણ આનંદની આણુ હોય છે, અને ઉમ્મત પાલકના વિચારો વેગળા રાખીએ તો યુવાનો ખીજની સંપત્તિ દેખીને ખજતા નથી. એરેન્જરે ૨૦ વર્ષની ઉમરે "ગેરેટ" માંની છંદગીના યુગ વિશે કવન કર્યું ન હતું ?

ખીન નેખમદારી એ અવસ્થાનું ચિન્હ છે. તે શક્તિઓ કે જે બહાનાઓ સાંભળવાને બદલે ફોજો જેવા માણસની હાજરી લે છે, તેની અસરો અનુભવી નથી. તેને પહોંચી વળતી વર્તણૂકની અસરો તેણે અનુભવી નથી. જે અભિપ્રાયો પ્રમાણે માણસોને વર્તવાનું હોય છે, અને જે અભિપ્રાયો તેઓ ખીજ લોકોની વર્તણૂક વિષે અભિપ્રાય બાંધતા આપે છે તેમની વચ્ચે કંઈ પણ તફાવત નેતા નથી. તેની ભાવના પ્રમાણિકતા ઉપર છે, ભાવના કે જે ગંભીર કામનાં દબાણ આગળ એકદમ ખરી પડે છે. આ દબાણની ગેરહાજરીથી યુવાનોનું સ્વચ્છંદીપણું સમજાય છે, એમ જણાય છે. કેટલીક વખત તેઓ દોષ દર્શાવી જતા લે છે, કેટલીક વખતે તેઓ સ્વચ્છંદીપણાને વાસ્તેજ દિલગીર હોય છે. તેથી કેટલીક કેટલીક વખતે તેમણે ધારણ કરેલી માન્યતા અને તેમની ખરી અંગત ઉદારતા વચ્ચે હસવા જેવો તફાવત ઉભો થાય છે. આ સામાન્ય કથુલાતથી, યુવાવસ્થાનું પ્રકાશિત ઉપાંગ છે. ખીજને મદદ અને મિત્રાચારી કરવાની તત્પરતા નહાના તેમ જ મ્હોટા આત્મભોગ પ્રશ્નને આધિન નથી. યુવાવસ્થા એક જાતની સમાજત્મક લાગણી દર્શાવે છે. તે માને છે કે માયાણુ કામોનો અહેસાન કથુલ કરાય છે અને તે નિરર્થક જતાં નથી. મદદ અને સારા અભિપ્રાયોને માટે તે ઉદાર છે. સંજ્ઞકિય પ્રકરણોના સંબંધમાં તેમ નથી. પણ તેનો તિરસ્કાર ઉદાર મતલબો સાથે બજેસો હોય છે. તે ધનવાનને ધીક્કારે છે, (પોતે જો ગરીબ હોય છે તો)— ફક્ત ઇર્ષ્યાથી નહીં પરંતુ તેઓ જુલમગાર અને તિરસ્કારને પાત્ર પ્રાણીઓ હોય છે તેથી. તેના જાતીય સંબંધમાં યુવાવસ્થા વિચારવાની આપણી વલણ હોય છે. નવલકથાનાં પ્રચારને આની સાથે ધણો સંબંધ છે. દરેક નવલકથા પ્રેમનું નવન્યાસ છે. આ રીતે કે વિષયની ખરી ખુખી હોય, તોપણ લેખકના ઉદ્દેશો માટે તે છંદગીનું સત્ય નથી.

* વર્ષો આનંદદાયી જન છે, તેઓ ગયો દિવસ લાખ્યા હતા, તેઓ આજનો દિવસ લાવે છે.

“Man's love is of Man's life a thing apart.” * કર્મવાદી 'મહાન પુરુષોએ પોતાની યુવાવસ્થા વિકાસમાં ગુમાવી નથી. તેમણે આ ક્ષેત્ર કવિઓને સ્વાધિન કર્યું છે. એમ છતાં “semel insanivimus omnes,”

કોઈ પણ હંદગી નથી કે જેમાં વિકારે ભૂમિકા ઝાળંગી ન હોય.

આપણે જાણીએ છીએ કે પાશ્ચિમાત્મ દુનિયામાં, તેણે પોતાની વસ્તુને ભાવનામય કરી છે. શા માટે, તેની આપણને બરાબર ખબર નથી. માણસને લાલસામાંથી બચાવવાની કુદરતની કદાચ આ યુક્તિ હોય ! હવે, યુવાવસ્થા દરેક રીતે ભાવનામય હંદગી છે; અને તે નારી સૌંદર્યને ભાવનામય કરવામાં ધણો આનંદ માને છે. એ એટલે બધે સુધી લઈ જવામાં આવે છે કે સારિરીક ઐક્ય તદ્દન ભૂલી જવામાં આવે છે અને પ્રેમીને લાગે છે, અને કવિ ગાય છે કે:—

A la tres bonne, a la tres-belle,
Qui fait ma joie et ma sante,
A l'ango, al'idole immortelle.
Salut en immortalite :+

આર્વાચિન કાળના એરોડ અને સાદ્યકે તેમના મૂળ સ્વરૂપો કરતાં વધારે વખત આશ્વિંગન લે છે. એકમેકને વધારે કહેવાનું તેમને હોય છે, અને નતિય સુખો તેમને માટે ઓછા છે.

આશ્વિંગનના આનંદો કામવિકારની જગ્યા છે. યુવાનને લગ્ન આકર્ષક નથી. તેથી ભાવનાઓ દુર થાય છે. અભિલાષાઓની હદ અંધાય છે, અને હંદગીનો સર્વોદય દંકાઈ જાય છે.

પ્રુલેલી આંખોની આધેડ ઉમ્મર માટે તાપણીનો આશ્રય, યુવાવસ્થાને માટે હંદગીના સંગ્મેષ, કુદરત જે સૌંદર્યથી આપણી જાતનો વધારો શોધે છે તેણે પોતાની આ લાક્ષણિકી પણ પોતાના લાલમાં વાળવી જોઈએ. તે પ્રેમનું વિજય ચિન્હ વચ્ચે મુકે છે. પિતાની જાહેમતો અને જોખમોની અવગણના કરે છે. નહીંતર કોઈ પણ રક્તમાંસ ફરી અવતરત નહીં. યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થા પરાપૂર્વથી પરસ્પરના વિરોધિ છે:—

* માનુષિ પ્રેમ એ મનુષ્ય જીવનની એક અલગ ઝીજ છે.

+ સૌથી બલી સુંદર, અને જેમને આનંદ અને તંદુરસ્તી બધે છે તેને, તે ફીરસ્તાને, તે અમર મૂર્તિને અમરતામાં આવકાર છે !

Grabbed age and youth
Cannot live to-gether ? *

* પરંતુ તેમની વચ્ચે કશું બાંધણી સંબંધી છે. હું-ધારું હું કે દુસ્મનાવટ યુવાન કરતાં જીવને હાથે વધારે બંધાય છે. તેમના અપકવ વિચારો અને આત્મશ્રદ્ધાથી તેઓ ખિન્ન-વાય છે. કદાચ તેમને ઇર્ષ્યા અને પશ્ચાત્તાપ પણ તપાવે છે. *si jeunesse savait ; si vieillesse pouvait*—પરંતુ યુવાનો કુદરતી રીતે જીવને પૂર્ણભાવથી જુવે છે. તેઓ તેમના અનુભવને કિમતી ગણે છે; અને તેમની સલાહ ધન્ય છે. જો કે તેઓ હમેશાં તે લેતા નથી. તેમની ઐકાંતતા તેઓ અંદર સમજે છે અને દિલસોજીથી પાસે નાંખે છે. તેમના તરફથી બાંધે જ અવગણના હોય છે. જો જીવની પસંદગી હોય તો તેઓ જુવાનોના વિશ્વાસનો ઉપભોગ કરી શકે. પણ તેઓએ “અહંભાવ” અને પોતાનું ઉચાપણ વેગળા સુકવા નેહ્યો. અને જો તેઓ સલાહ આપે તો તેમણે ગંભિર સલાહ આપતી નેહ્યો. જીવ અને યુવાનો વચ્ચેના સુખી સંબંધો જીવનના ક્ષાંધી મુંદર દેખાવે છે, અને કોઈને નહીં માનવા જેથી કાંઈ મોટી મુશ્કેલીઓ તેમાં આડે આવતી નથી.

યુવાસ્થાની લાગણી સ્હેજાકથી* ધર્મને વશ થતી નથી. આનંદની મોસમ હોવાથી તેણે ધર્મ તરફ સુખના મૂળ તરીકે જોવું નેહ્યો, અને તેના તરફથી નેહતી લાગણી કૃતજ્ઞતાની છે. આ લાગણી નબાવવાનું હમેશાં મુશ્કેલ છે. જુવાનો તેમના માતાપિતા કે જીમને જોયા હોય છે તેમના તરફ ઝાંઝા કૃતજ્ઞ હોય છે. ધર્મ કે જીમને તેમણે જોયો નથી તેના તરફ તેઓ કેવી રીતે કૃતજ્ઞ થશે ? અને સામાન્ય રીતે કદાચ માણુસની સ્થિતિમાં યતા ફેરફારને કીધે તે ધર્મને સાત્ત માને છે. આળાદના પરાક્રીઆ માટે હુઝી ધર્મનો ઉપકાર માને છે. પોતાના જીવનથી બાંધણી—

When age, disease or sorrows strike him,
Inclines to think there is a God,
Or something very like him.

પરંતુ તે પ્રસંગોમાં જીવોએ તેને સરખાવતી શોધ્યો છે તેની નજીકમાં તે જણાશે.

“Remember now thy Creator in the days of the youth, ere the evil

* વળી એવેલી અવસ્થા અને યુવાવસ્થા સાથે રહી શકે નહીં.

હું જો યુવાનો ધન્ય છે, જો જીવે કરી શકે.

day come, and the days wherein thou shalt say, "I have no pleasure in them."*

સાહિત્યમાં મોટો ભાગ બજવાનો, યુવાવસ્થાનો હક છે. પ્રેમની કથાનો નાયક યુવાન વિના ખીજે કોઈ હોતો નથી.

પરંતુ યુવાનો ઘણા રસમય નાયકો નિર્વાહતાં નથી. કેમકે તેમના આસ્થિના તડકા અને શીળાના ચિત્રો તેમનામાં બંધારણ પામેલા હોતાં નથી. સ્કૉટના નીગલ જેવો જુવાન માણસ આરાક સિવાય ખીજ રીતે આપણને રસ આપનાર જવલેજ જણાય છે. કર્મવાદી તરીકે યુવાનને નાયકત્વ હોય છે. પરંતુ ઇંગ્લીશમાં જુવાન માણસ દ્રાઈ નથી. Nibolun gonlild માં haogfired પુરાણ કાળનો ઉત્તમોત્તમ નમુનો છે. કેવો બહાદુર, કેવો ઉદાર, અને કેવો માયાળુ તે છે ! કેવા નિખાલસપણે તે તેના કૃતજ્ઞ પ્રારબ્ધને આધિન થાય છે.

જર્મનીએ વર્ધરમાં પ્રીક્સમુદ-જુવાનીયાનું સાફ ચિત્ર આપ્યું છે. આ અજળ સૃષ્ટિ કદી પણ એની શક્તિઃશુભાવશે નહીં. જ્યારે અને જ્યાં પણ, ભવિષ્યના જમાનાઓમાં, પોતાની જાતને સ્ફાટો આત્મા જન્મશે, માણસ જાતની કીર્તિવંત સંભવિતતાઓ જોશે, ત્યારે તેને ત્યાં તે વર્ધરના શોક તરફ વળશે. તેને લાગશે કે અણીના વખતે વર્ધર નિષ્કળ ગયો, તે પોતાના જીવનના નિસ્વાર્થ સિદ્ધાંતોથી દ્રસાયો, પણ માણસની માણસ તરફની ફરજોના ઘણા પાઠો માટે તેનો તે ઉપકાર માનશે. અને તે જીલશે નહીં કે વારંવાર આ પાઠો જુવાનીના ઉત્તમોત્તમ પ્રસંગોમાંથી શિખવાના છે.

(અપૂર્ણ.)

નરહરી કુરુણારામ દેશાઈ.

* જ્યારે અવસ્થા, રોગ અથવા શોક તેને અફળાય છે ત્યારે એમ વિચારવાની તેની ત્રણ ચાલ છે કે કોઈ ઇશ્વર અથવા તો તેના જેવું કોઈ છે.

તારી યુવાવસ્થામાં હુખના દિવસો કે જ્યારે તારે કહેવું પડશે કે "મને તેમાં આનંદ નથી" તે પદેશમાં ઇશ્વરને સંબોધ.

ગામનાં નામ.

• ગામોના નામની વ્યુત્પત્તિ અથવા તે કેવી રીતે પડ્યાં છે તે વાંચનારને કંઈક હાપ-યોગી ને રસુછ લાગશે એમ ધારી દેઢલીક હકીકત નીચે આપી છે. વળી એ ઉપરથી જે નામના ને પ્રસન્ન રૂપક અર્થ થતા નથી, તે ઉપર ખીજા નિદાનોનું લક્ષ દોરાશે.

ગામનાં નામ જાડું કરીને તે વસાવનાર, રાજા, હાકિમ, મોટા માણસ, વધારે વસતી પ્રજા, દેવ દેવી, જનવર, જાડખીડ, કુરો-વાવ-તલાવ આદિના નામથી અને નગાની ખા-સિયત કે ખીજા અર્થને લઈને પડેલાં હોય છે.

ગામ કે નગર વાચક પ્રત્યેક ઘણાં ગામને છેડે લાગેલો હોય છે, અને તે પડે તે ગામ છે તેમ રૂપક થાય છે.

ગામનાં નામ હિંદુ, મુસલમાન અંગ્રેજ કે અન્ય જાતિને લઈને પડેલાં હોય છે. જેમ હિંદુ-રામપુર, બાવનગર, ચાંપાનેર; મુસલમાન-અમદાવાદ, મેમદાવાદ, સાહગરદાનપુર; અંગ્રેજ પોપટપુરા; પોર્તુગીઝ, નોવા ગોવા.

વસાવનારના નામ ઉપરથી પડેલાં નામ.

મેમદાવાદ (મહમદજેગરાજે વસાવેલું,) ચાંપાનેર (ચાંપા દિવાને વસાવેલું.) રામ-પટેલનું મુવાડું, (રામાપટેલના નામ ઉપરથી,) બાવનગર, (બાવસિંહજી રાજાએ વસાવેલું.)

વધારે વસતી ઉપરથી. મારણ ગામ (મારણે વિશેષ વસતી હોવાથી,) અમાર-ગામ, જોસીઓનું મુવાડું, બ્રહ્મપુરી, બામણ ગામ, મદવાનું મુવાડું, બાટપરા, બીલપુર.

જનવરો ઉપરથી.

(૧) મહિધી—જેસ ઉપરથી-મહીયા, મહેસાણા, મહીસર (મહિયાસર રાક્ષસ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ ગણાય છે,) બેસાવાડા.

(૨) ઉંટ ઉપરથી—ઉંટડી, ઉંટખરી.

(૩) ઉંદર ઉપરથી ઉંદરા.

(૪) ખિલાઈ ઉપરથી ખસાડા, બસોડા.

(૫) વાંદરા ઉપરથી વાંદરા.

આડ બીડ ઉપરથી.

- (૧) લીમડા ઉપરથી, લીમડી, લીમડા, નીમ (લીમ) ખેડ.
- (૨) આમલી—આમળી ઉપરથી આમલીઆળા, મોરઆમલી, આમલનેર.
- (૩) બીલી ઉપરથી. બીલ, બીલી (મોસ), બેળમાંવ. (મરાઠી બીલી ને બદલે બેળ.)
- (૪) પીંચળા—પીંચર ઉપરથી પીંચલોદ, પીંચલાતું, પીંચલનેર, પીંચરલગ.
- (૫) બોરડી-બદરી ઉપરથી બોરડી, જળા બોરડી, બોરસદ, બદરી (બોરડી) કેદાર.
- (૬) સમડો-ખીજડો ઉપરથી સમડીઆળા, ખીજડીઆ.
- (૭) ખેર ઉપરથી, ખેરડા, ખેરાળુ.
- (૮) કેળ ઉપરથી કેળ.
- (૯) આંખા ઉપરથી ખોડા આંખા. આંખેમાંવ.
- (૧૦) મહુડા ઉપરથી, મહુડી, પાંચ મહુડી.
- (૧૧) વટ-વટ ઉપરથી વટખામ, વાટોદર, વટોદર (વટોદર, વટ પતન, વટપત એવી વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવે છે.)
- (૧૨) કોડી ઉપરથી કોદ, કોદા, કોદમળા.
- (૧૩) પીલવા ઉપરથી પીલવાઈ, પીલુદરા.
- (૧૪) સીમલા ઉપરથી સીમલીઆ, સીમલોટ. સમળાયા, સીમલા (?)
- (૧૫) વાંસ ઉપરથી વાંસવાડા.
- (૧૬) ખાખરા ઉપરથી ખાખરીઆ.
- (૧૭) દર્ભ-ઠાલ ઉપરથી, દર્ભાવતિ-ડમોઈ, ડભાસા, ડભાલી, ડમોડા, ડામલા.
- (૧૮) વીરણ (જેના મુળને ખસ કહે છે તે ધાસ) ઉપરથી વીરણીઆ.
- (૧૯) ખસલી ઉપરથી, ખસલીઆ.

દેવ-તીર્થ ઉપરથી જગન્નાથપુરી, અંકલેશ્વર, દેવલીઆ, દેવપુરા, દેવડી, દેવગિરિ, શુક્લતીર્થ.

કુવા-વાવ ઉપરથી કુવા, મરઘાકોઇ, દેવકોઈ, કુકાવાવ, વાઘ્યો.

તસાંચ ઉપરથી, સાત તક્કાવ, તેન તક્કાવ.

નોંધ. ૫૩ એ નાના ગામ-ગામડાં (Hamlet) ને અર્થે મધ્ય ગુજરાતમાં આલે છે. એ ૯૨ અર્થ વાચક પૂર્વે ગુજરાતમાં સુવાકું રાખ્દ વપરાય છે; જેમ, મીઠા કાંટવાળું સુવાકું, ગદબીતું સુવાકું, રાધવનું સુવાકું. કોઈ શહેરનો અમુક ભાગ પછી તે તેને જોડાયેલો હોય કે જુદો હોય તેને માટે પણ પર, પરા, વપરાય છે; જેમ ૯૨માલપર (ગમદાવાદમાં) ગોમતીપર (અમદાવાદની નજીક અમ્રમ વસેલું) લહેરીપરા-પુરા (પડોદરામાં) ડૂંગરામપુરા-પરા (ગુરતમાં.)

(૧) પત્તાન-પટ્ટણુ-પાટણુ ઉપરથી. અનહિતપત્તાન-પટ્ટણુ, સોનનાથપાટણ, મહલીપટ્ટન- (પાટણુ,) શ્રી રંગપટ્ટણુ. જાસરાપાટણુ.

(૭) ગામ ઉપરથી; વીરમગામ, ચગારગામ. નવાગામ, માલેગાંવ (મરેડી ગામને બદલે ગાંવ) બેળગાંવ, જળગાંવ, ગામડી.

(૮) ગડ ઉપરથી જુનાગઢ, રાજગઢ, દેવગઢ, પ્રતાપગઢ.

(૯) કોટ ઉપરથી રાજકોટ, સિવાલકોટ, ફરીદકોટ, નાડકોટ, કોટ, કોરા.

(૧૦) ડુંગ (કિલો) ઉપરથી રામડુંગ, ચિત્રકુટ ડુંગ.

(૧૧) પાણિ-વાણિ, વેલ, પાલી, પોલી, પોલીસ ઉપરથી.

(૧) પશ્ચિ-ત્રિચિનાપણિ-પોલી.

(૨) વણિ-તિનેવણિ, વેડવણિ.

(૩) વેલ-લાડવેલ, કામવેલ, વાંદરવેડ (લ, નો, ડ થઈ)

(૪) પાલી-પાલી, પાણેયા.

(૫) પોલી—ત્રિચિનાપોલી, દાપોલી, માલીપોલી (કુરોપી ટકામાં) નીકોપોલી (સદર) ત્રિપોલી (આદિકામાં.)

(૬) પોલીસ-પરસી પોલીસ, સારકાના પોલીસ, દિલિપો પોલીસ, ઇડિયાના પોલીસ (યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં.)

(૧૨) મેર-મેર ઉપરથી; અજમેર, જેસલમેર.

(૧૩) આખાદ—અહમદાબાદ, (અમદાવાદ) હૈદરાબાદ, સિદ્દરાબાદ, અમદાબાદ.

નોંધ. આખાદના આવાદ કરીને લોકો અમદાવાદ મેમદાવાદ, એમ બોલે છે.

જગાની ખાસિયત ઉપરથી—જ્યાં ધૂળ વિશેષ તે સ્થળે ધૂળીઆ, ધૂળેરા; ગોરાકું જમીનને લઈ ગોરાગ, ગોરીઆદ; આપને ચરવા લાયક જમીનવાળું તે ગોધરા, પથ્થરવાળું તે ધરાંગધરા, (ધરાયાનઅર્ધમન્ધરાનો અવયવ, અર્થાત્ પથ્થર એવો અર્થ કરવામાં આવે છે; પરંતુ પાયાળ વાચક ધરાંગ શબ્દ સંસ્કૃતમાં સ્વતંત્ર જણાતો નથી.) કુંગરપુર (સ્પષ્ટ છે.)

ખીખ સ્પર્ધા મુલ્યક-નકર (બૃથ ક્ષેત્ર), વિદ્યાપત્ર (બહુ છાત્રામાં ગામ; મળ-વતનના અર્થમાં,) વડાગામ (મોટું ગામ) નવાગામ (નવું વસેલું ગામ, તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં ન્યુ (નવું) ઉપરથી ન્યુયોર્ક, ન્યુજર્સી વગેરે નામ પડેલાં છે.) જુનાગઢ (જુનો-અસલી,) વનથલી (વામન સ્થલી,) દોહોદ (દોહદ-મેહદ જણાવનાર એટલે માળવા એ ગુજરાતની હદે આવેલું છે.)

ગામને લાગનારા પ્રત્યયો.

(૧) નગર (શહેર;) શ્રીનગર, રાજનગર (અમદાવાદનું હિંદવી નામ), નવાનગર, જાલાનગર, નગરનું નગરી કરીને મથુરાનગરી.

(૨) નગરના નેર યદને ચાંપાનેર, લાંકાનેર, આમલનેર, પાંપલનેર.

(૩) પુર (શહેર) રામપુર, ગોરખપુર, સીતાપુર.

(૪) પુરી. અલકાપુરી, ઇંદ્રપુરી, અલપુરી, પુરી (જમનનાથપુરીનું નામ.)

(૫) પડ-પરા-પર દાગજપડ, રતનપડ (પડ નાન્યતર છે, તે જાતિ દારસી-ઉર-કુમાં ન હોવાથી પડના મુસલમાનોએ પરા કર્યાથી દાગજપરા, રતનપરા એમ વપરાય છે; અને એ જ રીતે વડોદર ધોળકું, ધંધુકું ને વડોદરા, ધોળકા, ધંધુકા કહેવામાં આવે છે.)

વળી પડમાંથી ઉ ઉરાડી દઈ પર અપભ્રંશ રૂપે ચાલે છે, જેમ ગોમતીપર, રામપર.

નોંધ. મુસલમાની નામને પ્રત્યક્ષ દિવંશી લાગે છે, જેમ સાહજહાનપુર, મુલ-
તાનપુર, ખાનપુર, અહમદનગર.

વળી એ જ રીતે અંગ્રેજી નામને પણ એવો પ્રત્યક્ષ લગાડે છે. જેમકે પોપટ-
પુરા (રેવાકાંઠાના એક પોલિટીકલ એજન્ટ, જે રાજા પ્રોપર્ટને નામે ઓળખાતા,
તેમના નામથી પ્રોપર્ટપુરા નામ પાડ્યું, તેનો અપભ્રંશ કરી હાલ પોપટપુરા કહેવાય છે.)

(૧૪) જ પ્રત્યક્ષ (કદાચ ઉપજોલાના અર્થમાં હશે) ઉપરથી ભાળજ, ધોળજ, મલાતજ,
જવારજ, ધનૂતજ-તેજ, માંતજ—તેજ રાળજ, આઝાળજ.

(૧૫) ઓસ-જ પ્રત્યક્ષ ઉપરથી કાસોજ, હાસોજ (દેટલાક કદાચ વસતા તે ઉપરથી કા-
સોજ, ને હલાસખોર વસતા તે ઉપરથી હાસોજ થયાનું અને તે ચાંપાનેરના પુરા
હોવાનું કહે છે) દેસોજ, પીસોજ, મહેસોજ, કસોજ, જસોજ.

(૧૬) દેટલાંકને દર, દ્ર, દર પ્રત્યક્ષ લાગે છે; જેમ વડોદરા, લીંબોદરા વાઠોદર, ધોડા-
દર, પિલુદા, લખુંદા.

(૧૭) દેટલાંકને હોડે સદ્દ હોય છે. જેમ ઉનારસદ, વાસદ, બોરસદ, વીરસદ.

(૧૮) દેટલાંકને સર લાગેલો હોય છે; જેમ, જેતલસર, માલસર, માસર, કાલસર, ધોડા-
સર, અમૃતસર.

જુગુપ્સાસ.

પા. ૨૩-૭-૧૨

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૬)

ફારસી શબ્દો.

સા. નરસિંહરાવ નાટકોમાં ફારસી શબ્દો વપરાયા છે, માટે તે પ્રેમાનંદનાં નથી એમ કહે છે, ને જણાવે છે, કે પ્રેમાનંદનાં બીજા જણીતા “આખ્યાનોમાં ફારસીનું મિશ્રણ હેવું નજરે પડતું નથી. પ્રેમાનંદની પોતાની ભાષામાં ફારસીનું મીશ્રણ અપરિચિત છે”. છેવટે તેઓ નાટકોમાં વપરાએલા ફારસી શબ્દોની યાદી ટાંકે છે, તેમાં બંદો ને ખામુખા શિવાય રોપદર્શિકામાંથી ૧૩ શબ્દો અને પાંચાલીમાંથી પાંચ શબ્દો આપે છે, તેથી કુલ શબ્દો ૨૦ થાય છે; તેની સામે મેં મારા (૨) લેખમાં ૨૬—૧૧ માં પ્રેમાનંદનાં બીજાં પુસ્તકોમાંથી ૧૧ શબ્દો આપ્યા છે. તેટલા કદારા તેમને બસ ન થાય, અથવા તેમાં દ્રાપદી હરણના શબ્દો વાપર્યાં છે પણ તે કાવ્ય પ્રેમાનંદનું નથી એમ તેઓ માની બેઠા છે, માટે પ્રેમાનંદનાં જ કાવ્ય તેમને માન્ય છે (અમાન્ય નથી એમ જણાવ્યું નથી ત્યાં સુધી) તેમાંથી આપણે ફારસી, અરબી (ઉરદુ બાદ કરીને) શબ્દો આપીશું; અને જો દરેક નાના કાવ્યમાંથી ધણા શબ્દો આપી શકાય, તો પછી પ્રેમાનંદને ફારસી શબ્દો અપરિચિત હતા, માટે નાટકોમાં ફારસી શબ્દો હોવાથી તે તેમનાં નથી, એ દલીલ આપોઆપ નષ્ટ થઈ જાય છે. હંબાજી બયચી ક્રમ જો કાવ્ય લેખનું.

મુખ્યશૃંગી આખ્યાનમાંથી.

૧	સુતસુલ	અરબી	(કરવું. ૧)
૨	નિશાન	ફારસી	(કરવું. ૧)
૩	બાકી	અ.	(ક. ૩)
૪	મસ્ત	ફા.	(ક. ૪)
૫	રાજ મહેલ	અ.	(ક. ૪)
૬	જવાહીર	અ.	(ક. ૪)
૭	મહેલ	અ.	(ક. ૪)
૮	મસ્ત	ફા.	(ક. ૫)
૯	મહેનતે	અ.	(ક. ૬)
૧૦	વતન	અ.	(ક. ૬)
૧૧	હિમ્મત	અ.	(ક. ૮)
૧૨	પારશી	ફા.	(ક. ૮)

૧૩ ખખર	અ.	(ક. ૮)
૧૪ દાવો	અ.	(ક. ૯)
૧૫ લસકર	કા.	(ક. ૯)
૧૬ બાગ	કા. અ.	(ક. ૯)
૧૭ બેશુદ્ધ	ફારસી આધપ	(કડકું ૧૦)
૧૮ બહરી	અરબી.	(કડકું ૧૦)
૧૯ બાબુઅંધ	કા.	(ક. ૧૧)
૨૦ લસકર	કા.	(ક. ૧૧)
૨૧ શુક્લાબ	કા.	(ક. ૧૩)
૨૨ ખખરદાર	અ. કા.	(ક. ૧૩)
૨૩ મઠ	અ.	(ક. ૧૪)
૨૪ બેચર	કા.	(ક. ૧૪)
૨૫ મઠા	કા.	(ક. ૧૪)
૨૬ હાલ	અ.	(ક. ૧૫)
૨૭ રમણ	અ.	(ક. ૧૭)
૨૮ બહેર	અ.	(ક. ૧૮)
૨૯ બાગ	કા. અ.	(ક. ૧૮)
૩૦ શુક્લાબ	કા.	(ક. ૧૮)
૩૧ તાબે	અ.	(ક. ૧૯)
૩૨ નોખત	અ.	(ક. ૧૯)
૩૩ આખર	અ.	(ક. ૧૯)
૩૪ ઝાઝ	અ.	(ક. ૧૯)
૩૫ શુક્લાબ	કા.	(ક. ૧૯)
૩૬ મરદ	કા.	(ક. ૨૧)
૩૭ કેદ	અ.	(ક. ૨૨)
૩૮ આખર	અ.	(ક. ૨૩)
૩૯ તૈયાર	અ.	(ક. ૨૪)
૪૦ બાકી	અ.	(ક. ૨૪)

આ ઉપરથી બહારો, કે બંને નાટકોમાંથી વ્યારે ૨૦ રાખ્દોની યાદી આપે છે, ત્યારે એકલા ક્રમ્ય ઝૂંગી આખ્યાનમાંથી ૪૦ રાખ્દો નીકળી આવે છે, અને તેથી પ્રેમાનંદના પુસ્તકોમાં ફારસી રાખ્દો અપરિચિત છે, એ કહેવું સકારણુ નથી.

હવે આપણે બીજું આખ્યાન અભિજ્ઞાનુ લેઈએ. તેમાં નીચેના યાવની રાખ્દો નજરે પડે છે.

૧	પિંજર	ફારસી.	(ક. ૫)
૨	બખતર	ફા.	(ક. ૭)
૩	ફોડ	અ.	(ક. ૭)
૪	સુરત	અ.	(ક. ૧૮)
૫	હુશીઆર	ફા.	(ક. ૨૪)
૬	વાયદો	અ.	(ક. ૩૨)
૭	નોખત	અ.	(")
૮	નિશાન	ફા.	(")
૯	બખતર	ફા.	(")
૧૦	અરબી	અ.	(")
૧૧	ફોજ	અ.	(")
૧૨	અસવાર	અ.	(")
૧૩	ચાલુક	ફા.	(ક. ૩૩)
૧૪	લગામ	ફા.	(")
૧૫	બાકી	ફા.	(ક. ૩૫)
૧૬	બખાપ (બવાબ)	અ.	(ક. ૫૦)
૧૭	નીમક (નમક)	ફા.	(ક. ૫૧)

આ કરતાં વધારે દાખલાની જરૂર છે ? રા. નરસિંહરાવનું લખાણ તપાસતાં અનુમાન થાય છે, કે તેમણે પ્રેમાનંદનાં બધા અંથ વાંચ્યા નથી, અગર વાંચ્યા છે, તો તેમનો પૂરો અભ્યાસ કર્યો નથી, અગર અભ્યાસ કર્યો છે, તો જાણી શુક્રીને પોતાનો કમ્પો ખરો કરવાની ખાતર ખોડું લખે છે.

H / જ.
A.

* ૨૧. ભોજાનાયમાઈ “અસવાર” એ શબ્દ અર્થ ઉપરથી યથો છે એમ કહેતાં; એ વાત જો તેમના શુદ્ધી પુત્ર સિદ્ધ કરી આપશે, તો માવની યાદીમાંથી તેને ખાતલ કરીશું.

અન્યાવલોકન.

“વિક્રમોર્વશંકીય નાટક” — નિયુક્તિકાના ‘ભાણકાનટ’ એક સ્થળે કહે છે: “દેવ-તાઓનાં ઢાંઢાં મનુષ્યે શે ઊધાકાં જાય ?” પણ આપણે જાણીએ છીએ કે એ ‘ઢાંઢાં’ પણ આખરે ઊધાકાં જ. તો મનુષ્યનાં ‘ઢાંઢાં’ મનુષ્યે ‘ઊધાકાં જાય’ એમાં શી નવાઈ? તેમાં પણ સ્વસ્થ પોતે જ જ્યાં સ્વસ્થતા વેળથી ‘આ તૂડું તૂડું કરે’ ત્યાં તો હર્ગ બેઠવાની જરૂર જ શી? દાકાની મજલીનોનો યુરખો મુખને ઢાંકવા માટે નહિ તેટલો મુખને મનોહર રીતે પ્રકટાવવા માટે પહેરવામાં આવે છે. પણ હવે તો એ મુખાવચુંદન પણ કાઢી નાંખવામાં આવ્યું છે, અને આ મનોહર કૃતિ રા. કેશવલાલની ‘બાની’ તરીકે ગુર્જર વાચકને પોતાની અનન્યસાધારણ લટકથી, અને પોતાને ખાસ વદાકાં ધરણું સજી, મોઢ પમાડતી ઊભી છે. નિકટ પરિચય ધરાવનાર વાચકને તો—એ કૃતિ રા. કેશવલાલની ‘બાની’ તરીકે પહેલેથી જ જાણીતી હતી: ઉર્વશીએ પાછળથી આવી રાજનાં નેત્ર દાખ્યાં, ત્યારે રાજને તો શું સ્પર્શમાત્રથી જ એને ઓળખી લીધી ન હતી? પણ એ સદામી આવીને ઊભી રહે ત્યારે જ એને આવકાર આપી ‘અર્ધાસિને બેસાર’ વાનો પ્રગંઘ આવે. આ કારણથી રા. કેશવલાલની વાણીના અતિપ્રેમી વાચકોએ પણ એને સારકાર આપવામાં કંઈ વિરોધ કર્યો હોય તો તે હાનત્ય ગણાશે.

રા. કેશવલાલે પ્રથમાવૃત્તિ વખતે ‘વનમાળી’ નામ કેમ ધારણ કર્યું હતું એ આજ કાલ—એમના બાપાન્તરના શુભદોષ કરતાં પણ વધારે—અર્થાત્ વિષય થયો છે. મને પોતાને તો એમાં અદ્વૈતમાં દૈતની લીલા સિવાય અન્ય હેતુ જણાયો ન હતો. પણ પ્રથમાવૃત્તિ સાથે “સંજનધનો સ્ત્રીકાર” કરતાં આ આવૃત્તિમાં, રા. કેશવલાલ એ ‘બાળક’ ને પાંચ વર્ષ અઠાતથર્થમાં પોતે ગણાવ્યાં તેમાં કંઈક ઉઠા બેઠા છે એમ સૂચના કરે છે, અને “એ બેઠા ખુલ્લે કરસાતો અવધિ હજી આવ્યો નથી” એમ કહે છે. આપણે એ બેઠા પડદા પાછળ અવિનય અને અનાગરિકતાથી ડોકીયાં નહિ કરીએ. ઉર્વશીએ અજ્ઞાનના આશ્રમમાં તાપસીને સોંપી મૂક્યા આયુની પેટે આ ‘અજ્ઞાન પટેલું’ મુન્દર બાળક આખરે એના કુટુંબમાં મળ્યું એટલું જ નેઈ આનન્દ પામીશું.

રા. કેશવલાલભાઈની આ ‘બાળક’ ઉપર અસાધારણ મમતા જણાય છે. આયુએ પોતાના નારાય ઉપર પોતાનું નામ લખ્યું હતું તેમ રા. કેશવલાલભાઈએ આરંભમાં જ આ બાળકના અંગ ઉપર “આશાથી આજ અલકેશ વળી હતી તે” — એમ પોતાના નામનું એક અઠાત છૂંદણું છૂંદી રાખ્યું હતું—જે અત્યારે જરા ઉપસાવીને લોકને દષ્ટિગોચર કરી આવ્યું છે.

રા. કેશવલાલની આ. બાળક ઉપરની મમતા આટલેથી જ અટકી નથી. પેલી વાહુદી આખ્યાયિકામાં, ઉડાઉ દીકરા પરતાપને ઘેર આવ્યો ત્યારે એના પિતાને અન્ય દીકરાઓ કરતાં પણ વધારે વહાલો થઈ પડ્યો હતો, તેમ આ બાળક અચૂતચર્ચા બોગવી ઘેર આવ્યું ત્યારે અન્ય કોઈ બાળકને જેટલા વહાલથી નહિ ભેટલા તેટલા વહાલથી પિતા ભેટ્યા છે. એના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બની પિતા કહે છે:

“ એની બબડી નીકળતી સુંદરતા જ મોહ ઉપગ્નવનારી છે, તેથી હું એને સણુગારે સગ્નવતો નથી. એના પ્રસંગમાં આવનાર બેરો, કે એની વાણી તોતડી મરી એમાં મીઠાસા આવી છે; એના ઉદ્ગારમાં નવાં પ્રતિભાનાં કિરણો ઝળકે છે, એનું અંગ કુદરતની નજર હરે એવું ખીલ્યું છે; અને એની રંગરંગમાં અજબ ચૈતન્ય ભભરાયું છે. એ પહેલ વહેલાં ઉમ્મર ઓળંગતાં પણ ઠોકર ખાઈ અખડાઈ પચાનું બાણુવામાં નથી; અને હવે તો ઠોકરનો સંભવ જ બોલો છે. અથવા તો આટલેથી અટકું. નથી ને કોઈ કહે, કે “તર્વ આમાંયં કાન્તં વચ્ચતિ.”

હું એટલું તો નહિ કહું—પણ પિતાની વહાલધેલી આંખમાં ગૌરવર્ણ બાળક છે તે કરતાં કંઈક વધારે સુંદર લાગ્યું છે એટલું કહેવાની રજા લઉં તો હું આશા રાખું છું કે મુગ્ધ પિતા તે ક્ષમા કરશે, અને તેમ કહેવામાં હું વિદ્વાનોને પણ સહજ એવા મનુષ્યસ્વભાવના નિયમ ઉપરાંત લેણબાર પણ અધિક પક્ષપાત એમને આરોપતો નથી એટલી મારા તરફથી ખાતરી આપું છું એ સ્વીકારશે.

આ બાપાન્તરને “ગૌરવર્ણ બાળક” કહેવામાં જે સામાન્ય ઉન્નતવળતાનો નિર્દેશ થાય છે તેમાં હું ખાસ કરીને નીચેના ગુણોનો સમાવેશ કરું છું: (૧) એક તો શુન્દરતાની ભાષાના શબ્દકોશ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રબુતા—એ દોરાની વિશાળતા અને શબ્દની પસંદગી કરવામાં ઝીણો વિવેક; (૨) અર્થ કરતાં રસ ઝીલવા તરફ વિશેષ લક્ષ, પણ તે મૂળના અર્થને હાનિ પહોંચાડીને ભાષાન્તરની સરળતા કે અર્થની મુગ્ધતા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ—પણ આવા અન્યોમાં રસ એ જ એનો આત્મા હોય છે તેટલા માટે; અને તે ઉપરાંત, (૩) ઊંડું નિરીક્ષણ અને મંત્રોધન કરી મૂળના પાઠનો નિર્ણય—જેથી ભાષાન્તરને ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્થનો લાભ મળે.

આ સામાન્ય ગુણો રા. કેશવલાલના “વિક્રમોર્વશાય” માં પાને પાને ભભરાય છે. એમ એક વખતે હું કહી દઉં, અને સાર પછી આ ગૌરવર્ણ બાળકની સુંદરતામાં મારી દૃષ્ટિએ જે જે ખામીઓ લાગે છે એ ગણાવું, તો હું આશા રાખું છું કે એનો ગૌરવર્ણ મારી નજરબહાર છે અથવા તો એ તરફ હું ઓછી પ્રીતિ ધરાવું છું એમ કોઈ ધારશે નહિ.

હવે આ ગુણોનો વિપરીત ક્રમ—જે એમના મહત્વનો સવળો ક્રમ છે—તે પ્રમાણે ઠરેક ગુણ લઇને, એ ગુણ ક્યે ક્યે રચેલો હોવાળા થાય છે એ જોઈએ.

૧. જ્યાં મૂળની પ્રતોમાં અનેક પાઠ હોય ત્યાં અમુક પાઠ સ્વીકારવાનો સંશોધન-કારનો હક છે. તદનુસાર, ‘વપચ્ચ’ ને બદલે ‘વપનૂય,’ ‘મહોત્પલ્લ’ પ્રત્યુપલીવ પચિની’ ને બદલે ‘નિશાવસાને નંલિનીય પદ્મજય’ ઇત્યાદિ પાઠ સ્વીકારવામાં રા. કેશવલાલભાઈએ યોગ્ય કર્યું છે એમ હું ધારું છું. ઘણી આ હાનોપાદાતની ક્રિયામાં બાપાન્તરકારને સંશોધનકાર કરતાં પણ એક અધિક, છૂટ એ છે કે એ મૂળનો પાઠ કવિનો છે કે નહિ એની દરકાર ન કરતાં રસિક દષ્ટિએ ઉત્તમ પાઠ કયો છે એટલું જ એ જુવે તો તેમાં કોઈ અયોગ્ય નથી. પણ બ્યારે—

“ જે હજાર વરસના અંતરે કવિ થયો હોવાથી વિકાસોર્વણીય જેવા ન્હાના નાટકમાં પણ સો એક સ્થળે પાઠ બ્રહ્મ થયેલા જેવામાં આવે છે. એ પાઠ કાળજી અને શીલવટથી શોધી લેઈ મૂળનું બાપાન્તર આપ્યું છે અને દલિપત રચાન કુદડીની નિશાનીથી બતાવ્યાં છે. ” (“પ્રવાસના જે બોધ.”)

—એમ કહીને બાપાન્તરકાર તે સંશોધનકાર પણ બને, ત્યારે સંશોધનકારના હકોની મર્યાદા શી છે એ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે. મારા મત પ્રમાણે સંશોધનકારનો હક કલ્પિત પાઠ ઊપજાવી કાઢવાનો નથી. કયો પાઠ કલ્પવાથી અર્થ ઉત્તમ બેસે છે, શા દેરકાર કરવાથી પૂર્વાપર વિરોધ ટળે છે, ઇત્યાદિ વિચાર સંશોધનકારના કાર્યની બહાર છે. કવિ પણ મનુષ્ય છે, સરતચૂકથી કોઈ ટેકાણે પૂર્વાપર વિરોધ આવી ગયો હોય તો તે સંબંધિત છે; કવિના તૈયાર કામ ઉપર સહેજદહાજ દેરકાર કરવાથી કદાચ એ કામ વધારે ઉત્કૃષ્ટ પણ થઈ શકે, તથાપિ એ દેરકાર કરવાનો સંશોધનકારનો હક નથી; એની ફરજ તો મૂળ પાઠ જ તારવી આપવાની છે; માત્ર જ્યાં અનેક પાઠ મળે અને એમાં અમુક જ મૂળ પાઠ છે એમ નિર્ણય કરવાનું સાધન ન હોય, ત્યાં કવિની કૃતિને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વરૂપમાં દેખાડી શકે એવો પાઠ સ્વીકારી લેવાની એને છૂટ છે. ઘણી ઉપલબ્ધ પ્રતો પૈકી કોઈ પણ ઉપલબ્ધ પ્રતનો જેને આધાર ન હોય, —જે કે એથી અર્થ વધારે સારો અને સુસ્થિર બનતો હોય—એવો પાઠ કલ્પી લેવાના પાયામાં એક અવધાર્ય કલ્પના એ રહી છે કે કવિનાં તે કોઈ પણ સ્થળે સરતચૂક થાય જ નહિ, અને રસિકમાં રસિક સબ્દ ને અર્થની યોજના તે એ કવિની જ હોવી નેહએ. આવી જ ભૂક્ષ આપણા જૂના દીગ્ગજકારોમાં થતી આપણે કેટલીક વખત જોઈએ છીએ—જેમકે વંશવિક્રમકારે “દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાચાશ્ચ” એમ—પદાર્થ માનના છ વિભાગ કર્યા અને અભાવ ન ગણાવ્યો, ત્યારે દીકાકારે ‘ચકારાંજ્જુત્તમમુચ્ચાર્યઃ’ એમ કહીને ‘અભાવ’ જિમેરી લીધો, અને તે સૂત્રકારને વિવક્ષિત જ હતો એમ કલ્પ્યું. પણ વસ્તુતઃ આ દીકાકારને માટે તો એટલું કહી શકાય કે એનો પદાર્થવિભાગ વધારે યથાર્થ રીતે ઉપદેશવાનો વ્યવહાર ઉદ્દેશ (practical object) હતો, જેને મળતો ઉદ્દેશ હજી બાપાન્તરકારમાં માની શકાય, પણ સંશોધનકારને તો તે હોવો ન જ નેહએ. તાત્રલેખ શિક્ષાલેખ વગેરેમાં નવા પાઠ કલ્પવા વાળાની ગણાય છે તે એ કારણથી કે એ જાતના લેખો કેટલીક વાર ખંડિત થઈ ગયા હોય છે, અને અન્યના લઘીઆ નેટલી કુશળતાથી અસાક્ષી નહલ ઠરે છે તેટલી કુશળતાથી એ લેખ ખોદનારા પોતાનું

કામ કરતા નથી એ સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી ત્યાં પણ જો નવીન પાઠકલ્પના થાય છે તે અર્થહીન બાગને અર્થવાળો કરવા માટે જ, સરતચૂકના દોષ ટાળવા માટે કે વધારે સારો અને મન-પસંદ અર્થ ઊપજાવવા માટે નહિ જ—અને તેમાં પણ ઉત્તમ સંશોધકો મૂળનો લેખ યથાર્થ રિયતિમાં આપી, એમાં ખંડિત બાગ અમુક રીતે પૂરી લેવાથી અર્થ બેસે છે એમ પોતાની કલ્પના જુદી રજુ કરે છે. જિહ્વાપોદ કરી અમુક કલ્પિત પાઠ હોવો જોઈએ, માટે તે જ છે, એમ ‘Opaḥat’ (જોઈએ) ઉપરથી ‘iḥ’ (છે) ઉપર દૂધ પડવાની પદ્ધતિ એ યથાર્થ સંશોધનપદ્ધતિ નથી.*

રા. કેશવલાલબાઇના ભાષાન્તરમાં, પાઠસંશોધનની ક્રિયા બહુ ઉત્કટ હોવાથી, યથાર્થ સંશોધનની શી મર્યાદા છે એ સંજ્ઞા આટલું સામાન્ય રૂપે કહેવું પડ્યું. પણ વસ્તુતઃ રા. કેશવલાલે સ્વીકારેલા સઘળા પાઠ કાંઈ છેક જ કલ્પિત નથી—ધણા ખરા મિ. પંડિતની વિવિધ પ્રતોના પાઠમાંથી પસંદગી કરીને, અથવા તો એના જુદા જુદા દુકલ એકલા મેળ-વીને કલ્પિત પાઠ જોતો કરીને કર્યા છે.

પણ આ દરેક ટેકાએ મૂળના અર્થમાં કાંઈ લાભ થયો છે કે કેમ, એ વિષે મને તો શંકા છે. થોડાંક ઉદાહરણો આપું.

(૧) પ્રથમાંમાં રાજા ઉર્વશીને જોડાવી લાવે છે અને ઉર્વશી ભાગમાં આવતાં પૂછે છે કે “બહેન, સખાઓ ક્યાં છે?” પાસેની ચિત્રલેખા કહે છે: “આ અભયદાથી મહારાજા જો છે.” ત્યારે રાજા જણાવે છે કે “એમનો તમારા ઉપર બહુ સ્નેહ છે અને તમારે માટે એ બહુ ચિન્તામાં પડ્યાં છે—” આ સાંભળી ઉર્વશી કહે છે કે “તેથી જ માફ મન એમને જોવાને તકરો છે.” એટલી વાત થતાં થતાંમાં, હેમકંટ ઉપર સખાઓ નજરે પડે છે, તે લાંબે હાથે ખતાવી રાજા કહે છે:

* બાંગ્લે સંસ્કૃત સીરીઝમાં ‘વિક્રમોર્વશીય’ના પ્રથમ સંપાદક મિ. પંડિત પણ આ દોષમાંથી સર્વથા મુક્ત રહ્યા નથી. એવા અંકના પ્રવેશકના અન્ત ભાગમાં એમણે એકી કરેલી સઘળી પ્રતોમાં તથા મિ. બોલે-સનની પ્રતમાં સહજન્યા અને ચિત્રલેખાના મુખમાં એ પંક્તિઓ છે એને પ્રક્ષિપ્ત ગણી એ છોડી દે છે. મિ. પંડિતના અચાવમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે એ પંક્તિઓ સ્વીકારતાં તુરત જ પહેલાંની પંક્તિ સાથે વિરોધ આવતો એમને લાગ્યો છે અને તેથી એમણે આ હિંમત ધરી છે. રા. કેશવલાલ સુદાં સર્વ દીકાકારો અને ભાષાન્તરકારો એમને અનુસરે છે. પણ મારા પોતાના મત પ્રમાણે એ પંક્તિઓ ટાળવી ન જ જોઈએ—અને જે વિરોધ ખતાવવામાં આવે છે તેનો પરિહાર પણ સર્વથા અશક્ય નથી એમ માફ માનવું છે. પણ રા. કેશવલાલે તો પાઠસંશોધનની ક્રિયામાં મિ. પંડિત કરતાં બહુ આગળ પગલાં અર્થી છે.—આ.

“ જો, જો, સખીઓ! મુખ તથા ઓ શિખરે હેમકૂટના દરખે
અહણુ થકી મુકાઈ ઝળહળતા ચંદ્ર શું નિરખે. ”

રાજાના હસ્તનિર્દેશથી એકદમ જોઈ શકેલી ચિત્રલેખા ઉર્વશીને કહે છે: “ બહેન !
જો, જો. ” ઉર્વશીનું હૃદય આ વખતે ખે પ્રબળ વૃત્તિઓ વચ્ચે ખેંચાતું હતું—સખીઓને મળ-
વાને એ બહુ ઉત્સુક હતી, પણ તે જ સાથે રાજામાં એનું મન લોભાવા માંડ્યું હતું.
અને હેમકૂટ આવતાં જ અદ્ય સમય થયો તેટલી વાર એની આંખ વારંવાર રાજા ઉપર—
સરપૂહ ઠરતી હતી. એવી જ એક સુભગ ક્ષણમાં ઉર્વશીને જાન વિનાની જોઈને (એક
ખીછ પ્રત પ્રમાણે) ચિત્રલેખાને કહેવું પડ્યું હતું કે “ બહેન, નથી જોતી કે ? ” ઉર્વશીએ
આ મિશ્રવૃત્તિની દશામાં ઉત્તર આપ્યો કે “ મારા હૃદયના ભાગી જાણે આંખ બરી મને
જુવે છો ” ચિત્રલેખા, ઉર્વશીની આંખ વખતોવખત રાજ્ય થતી તથા અન્યત્ર—રાજા ઉપર—
વારંવાર જોઈને ઠરતી, તેથી કાંઈક સમજી હતી કે ઉર્વશીનું હૃદય અત્યારે કોઈક ખીછ
જ હનીઆમાં—રાજાના પ્રેમમાં—બમવા માંડ્યું છે. અને તેથી જ મરકરીના બાવથી એણે
વિશેષ પ્રશ્ન કર્યો કે “ કોણ ? ”: તારું મુખ તો રાજા રહાયું છે, અને રાજાનું તારી રહાયું
વારંવાર થશે છે—માટે પૂછું છું કે “ જાણે આંખ બરી મને જુવે છે ” એમ તું કહે છે
તે કોણ ? સખીજન કે રાજા ? આ માર્મિક પ્રશ્નો ઉર્વશી ઉઠાવતો તેમજ લજ્જાભર્યો
શરમાળસ્વીનો ઉત્તર દે છે કે—“ સખીજન ”. આ મનોહર, અને હૃદયના મિશ્ર ભાવનું
મુન્દર, ચિત્ર તીચેનો ચાર વાણોની વાતચિતમાં કવિએ દોર્યું છે:

“ચિત્રં । હલા પેલ્લ ।

ઉર્વં (રાજાનં સરપૂહં પશ્યન્તી) । સમદુલ્લો વિચર્ષ્વ મં જાળેહિં ।

ચિત્રં (સાકૃત્તમ્) । આયિ કો ?

ઉર્વં । સહિજાળો । ”

(મિ. પાંડિતની આશ્રિતિ)

આ ચાર ઉક્તિઓને ઠેકાણે રા. કેશવલાલે—

“ચિત્રં । હલા પેક્સીઅદુ સમદુલ્લસુહો સહીજાળો”

એવી એક ઉક્તિ કર્ણીને બાધાન્તર કર્યું છે.

આ ફેરફાર આટલેથી જ અટકતો નથી: એક ફેરફાર ખીજે ફેરફાર માગી લે છે.
રાજાનો રથ પર્વત ઉપર ઊતરતાં, ખડખડકી જમીનને લીધે હેલો લાગે છે—અને રાજાનું
શરીર ઉર્વશીના શરીર સાથે એકદમ અથડાય છે. રાજા આનન્દથી મનમાં કહે છે:

“ મમ આ રકંધ ફરકતો રામાંકુરરથ રોમ પાંગરતો
મદીમાં રથ અથડાતાં લલનાના રકંધ શું અડક્યો. ”

સરીર અડકતાં ઉર્વશી લજ્જનથી સંકોચાઈ ચિત્રલેખાને કહે છે—“ બહેન! જરા ખસ તો.” ત્યારે ચિત્રલેખા પરિહાસથી “સ્મિતપૂર્વક” ઉત્તર દે છે: “ભાગ નથી, બહેન લાચાર છું.”

રા. કેશવલાલ આં ‘સમિતમ્’ (‘સ્મિતપૂર્વક’—‘મ્હોં મલકાવી’) પદ છોડી દે છે! કારણ એટલું જ કે—એમને—‘બોળી (???)’ અપ્સરા’ ચિત્રલેખાને ઉર્વશીના રાજ સાથેના પ્રેમથી અજાણી જ રાખવી છે!

પણ કોઈ મને એટલું સમજવશે કે આ હેવટની ચિત્રલેખાની ઉક્તિ એ પરિહાસ-ઉક્તિ નથી ત્યારે એ ઉક્તિ ચિત્રલેખાના મુખમાં મૂકવામાં કવિનો શો હેતુ છે? શું કવિ રાજના રચનું માપ કાઢી આપવા બેઠો હતો કે ચિત્રલેખા દ્વારા એ એમ કહેવડાવે કે આ રથમાં ત્રણ જણ પરાણે ભરાઈ બેસતાં હતાં, અને વધારે જગ્યા નહોતી?

આ પુસ્તકના મારી પૂર્વના એક અવલોકનકાર કહે છે તેમ “ચિત્રલેખા બિચારી એ (રાજ અને ઉર્વશીના પ્રેમની) વાતથી અજાણી જ છે” એમ માનવાનું કોઈ પણ કારણ છે કે કેમ એ આપણે આગળ જોઈશું—પણ આ રથને તો હું એટલું કહેવાની દિશામાં ધકેલું કે રા. કેશવલાલ સિવાય અન્ય કોઈ સાધારણ ભાષાન્તરકારે પૂર્વોક્ત “અથિ કઃ? સ્ત્રીજનઃ” વાળો અને આ “સમિતમ્” વાળો પ્રસંગ મૂકી દીધો હોત, અગર તો આ બંને પ્રસંગના ત્યાગનું સમર્થન કરવા છુદ્ધિપ્રકારમાં એક અવલોકનકારે જે સમર્થન યત્ન કર્યો છે તે કોઈ જવા તેવા અવલોકનકારની કક્ષમથી નીકળેલો અને ભાસ્થો હોત, તો—હું બંનેને માટે એટલું જ કહેત કે આ ભાષાન્તરકારને અને આ અવલોકનકારને હજી કાલિદાસનો આત્મા સમજવાને વાર છે; એટલું જ નહિ, પણ ઉર્વશી રાજ અને ચિત્રલેખા આટલો વખત માથે રહ્યાં, એ દરમિયાન રાજના તેમ જ ઉર્વશીના હૃદયમાં વિકાર થયો, અને તે ચિત્રલેખાના સમજવામાં ન આવ્યો—એમ જ માને તેને, એ વિકારમાં કેવી અગોપ્ય ભબક હોય છે, અને એ સમજવાની સ્ત્રીનાં—નાયિકા તેમ જ સખીઓનાં—તેજમાં અને હૃદયમાં કેવું અશિક્ષિત પદત્વ હોય છે, એનું જ્ઞાન નથી. આ સખ રાષ્ટ્રોમાં મારાથી અવલોકનકાર તરીકેની મર્યાદાનો ભંગ થતો હોય તો હું ક્ષમા ચાહું છું. પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિએ, કાલિદાસની રસિક કલાની મૂર્તિ ઉપર બહુ જ કઠંગા ટચકા વાગતા દેખાય છે, અને તેથી જ મારાથી આટલું કહેવાઈ જાય છે.

આ ફેરફાર કરવાનાં કારણો હજી રા. કેશવલાલ તરફથી રજુ થયાં નથી. હવે પછી પ્રસિદ્ધ ધનારી અંગ્રેજ આવૃત્તિમાં એ દર્શાવવામાં આવશે તો તે વખતે આપણે એના ઉપર ઘટતો વિચાર કરીશું. અત્યારે તો આપણી આગળ છુદ્ધિપ્રકારના અવલોકનકારે કરેલું સમર્થન છે તે જ વિચારીએ. એ અવલોકનકાર લખે છે:

“મિ. પંડિતે ઉપયોગમાં લીધેલી પછીખરી પ્રતોમાં આવે ૪૨ કંઈ ચાર ઉક્તિવાળા પાઠ છે. રણછોડભાઈ અને કીલાભાઈનાં ભાષાંતરોમાં પણ ચાર ઉક્તિ આપી છે. એ ચાર ઉક્તિ કબૂલ રાખતાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારિયે. ઉર્વશી ને ચિત્રલેખાના છૂટકારાથી રંભા મેનકા અને સહજન્યાનો આનંદ માતો નથી. સખીઓનો અપાર આનંદ જોઈ ઉભંગમાં આવતી ચિત્રલેખા ઉર્વશીને કહે છે કે, અરે આ જો જો ! અનખત-ચિત્રલેખા સખીઓ વિષે કહે છે. તેને ઉર્વશી ઉત્તર આપે છે કે હા જોઈ છું હુઃખના ભાગી અને નેત્ર ભરી જુએ છે તે. અહિં હુઃખના ભાગી તે સખીજન પણ લેવાય ને રાજા પુર-રવા પણ લેવો હોય તો લેઈ શકાય. ઉર્વશીનું આવું બેઠ બેઠું બોલવું સાંભળી ચિત્રલેખા ચર્મચી પૂછે છે કે અલી કોણ ? ઉર્વશી જણવતી જવાબ દે છે કે સખીજન; ખીજું કોણ ? આ સંભાષણ કબૂલ રાખતાં પ્રથમ એમ માનવું પડે છે કે રાજા તે વખતે ઉર્વશીના મુખ સામું નેહભરી દૃષ્ટિએ જોતો હતો. પરંતુ ઉક્તિ ૪૩ માં હસ્તેન દર્શનનું એવી સ્થિતિ છે ખરી, પણ સ્વર્ણમયસ્રોત્કવન એવો છે નહિ. એ સ્થિતિ વગર પણ કદાચ આપણે ધડીબર માનિયે, કે ઉર્વશી અને પુરરવા એક ખીજના પ્રેમમાં પડ્યાં છે તે ચિત્રલેખાના લલામાં છે ને તેથી જ ઉપર મુજબ પરિહાસમાં પૂછે છે. પણ આ માન્યતાને ખીજ અંકની ચિત્રલેખાની ઉક્તિથી બાધ આવે છે. ઉર્વશી સ્વર્ણચી પુરરવાને મળવા આવવાને નીકળે છે તે વખતે ચિત્રલેખા તેને પૂછે છે, કે ‘જહેન ! તું ક્યાં જાય છે ? કહે તો ખરી.’ જો ઉર્વશી ને પુરરવાના પ્રેમની વાત ચિત્રલેખાના જાણવામાં હોય, તો તે આવે પ્રશ્ન પૂછે નહિ. ખરું જોતાં તે બિચારી એ વાતથી અજાણી જ છે. ઉર્વશીના મનનો વિકાર કળી જવાય એવું સખજ કારણ પણ તેને અદ્યાપિ મળ્યું નથી. એકાવળ કાર વેતની ડાળીમાં બરાતાં ઉર્વશી તે મિત્રે પુરરવા સામું જોતી ચિત્રલેખાની મદદ માગે છે. પ્રસંગે ક્ષણભર ચિત્રલેખાના મનમાં એમ આવે છે કે હાં, ઉર્વશી આ રાજા ઉપર આસક્ત ધર્ષ છે. પણ એ તરફ ખીજે જ ક્ષણે એ જાણી અપ્સરાના મનમાંથી જતો રહે છે. આ રીતે ચિત્રલેખાને નાવકનાધિકાના પ્રેમવિકારથી આરંભમાં અજાણી સમજતાં ઉપર આપેલી પરિહાસભરી ઉક્તિ પ્રત્યક્તિ આસંગત કરે છે; અર્થાત્ ચાર ઉક્તિ અતર્નીકાર્ય છે. U પ્રત આ નિર્ણયને ટેકો આપે છે. એ પ્રતનો પાઠ પણ બ્રહ્મ છે. પરંતુ તેને વનમાળીએ A પ્રતનાં નથા B I પ્રતની મદદથી ઠીક સુધારી લીધો છે.

ઉંમરૂટ આવી પહોંચતાં રાજા સારચિને ૨૫ નીચો વાળવા કહે છે. હવામાંથી ખડ-બચ્ચી પત્થરવાળી ભૂમિ ઉપર ઊતરતાં હેલો લાગે છે, જેથી રાજાનું અંગ ઉર્વશીના અંગ સાથે અથડાય છે. ઉર્વશી ચર્મચી સંકોચાતી ચિત્રલેખાને જરા આધી ખસવાનું કહે છે. અહિં પણ પૂર્વે ચર્ચેલી એક ઉક્તિની ચાર ઉક્તિ કરનાર પરિવત્કની ગેરસમજના પરિણામે પછીખરી પ્રતમાં ચિત્રલેખાને મ્હોં મલકાવી ઉત્તર આપતી કહી છે. વનમાળી K પ્રતને અત્યુસરી ક્ષેપક સસ્મિતમ મૂકી દે છે તે ઠીક કરે છે.” (ભુ. પ્ર. જુન ૧૯૦૭.)

આપણે જોયું કે પૂર્વોક્ત બે ફેરફારમાં એક ફેરફાર ખીજે ફેરફાર માગી લે છે. હવે

હુ પૂછું કે એક ફેરફારને જે પ્રતનો ટેકો છે તે જ પ્રતનો ખીજા ફેરફારને પણ છે ? એમ હોત તો હજી આપણે એમ માની શકત કે કોઈક અસિક લઘીઆને કે વિદ્યાર્થીને અને પ્રસંગો ન જ ગમ્યા, અથવા તો એના તાર્કિક મગજને ઉપરના ઉતારામા ખતાવેથી ખીજા અકની ઉક્તિનો બાધ બહુ નહોતો પણ વસ્તુત એક જ પ્રતનો અને ફેરફારને માટે આધાર નથી વળી આ દલીલ પણ જવા દઈને વસ્તુત આ અને પ્રસંગને ખીજા અકની ચિત્રલેખાની ઉક્તિનો વિરોધ આવે છે કે કેમ એ જ વિચારીએ

ખીજા અકમા આકાશમાર્ગે ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં ચિત્રલેખા ઉર્વશીને પૂછે છે “બહેન ! ક્યા જાય છે કેમ જાય છે એ કલાકાર્યો વગર ક્યા ચાલી ? જરા કહે તો ખરી” ત્યારે ઉર્વશી જવાબ દે છે “હેમકૂટને ચિખરે વેલની ડાળીમા મારી વૈજયન્તી માળા બરાઈ તે હું કાણુબર રોકાઈ તે વખતે, બહેન, તું મારા રહામુ જોઈ દર્શી હતી તે છતાં અત્યારે તુ મને શુ પૂછતી હાશ?” આમાથી કાઈ એમ નીકળતુ નથી કે ચિત્રલેખા ઉર્વશીના રાજ પ્રત્યેના પ્રેમ વિષે અનુભવી જ હતી-હવે, કાઈ નીકળે છે તો એ જ કે અત્યારે પ્રમગ ન હોવાથી કાણુવાર વિખરણુથી, અથવા તો જાણી જોઈને ઉર્વશીને મ્હોંએ કહેવડાવનાના હેતુથી, ચિત્રલેખા પૂછે છે, અને ઉર્વશી જાણે, ન-અણુ જાણાવતી હોય એમ નહિ પણ જાણનાં જ સ્મરણુ આપતી હોય એમ, ઉત્તર દે છે આ રીતે અર્થ લેવાથી જ, વૈજયન્તીમાળા ડાળીમા બરાઈ અને ઉર્વશીએ કહ્યું કે “બહેન છોડાવ તો” ત્યારે ચિત્રલેખાએ મ્હો મન કાવી મસ્કરી કરી કે “દર સલ્લુ લક્ષ્મી દુર્લભનીયેષ પ્રતિમાતિ” “બહેન ! સગડ ગાંઠ પડી છે છટની મુશ્કેલ છે ઇત્યાદિનો પરામર્શ આહા બન જોમે છે

(૨) હવે એક બીજો સ્થળે રા કેશવનાની પાદાન્તર-પના કેની નિરાધાર છે, અને એના સમર્થનમા છુદ્ધિપ્રકારના અવતોકનપરે કહેલી દલીલ ફરી પોતી છે એ ખતાવુ ખીજા અકમા ઉર્વશી ન્યા રાગને પ્રેમનો ઉત્તર દેવા માટે પોતાના પ્રભાવ યક્ષી જુજપત્ર ઉત્પત કરી એ ઉપર પોતાનો ઉત્તર લખી આપવા માગે છે, અને એ વિચાર ચિત્રલેખાને એ જાણાવે છે, અને ચિત્રલેખા એમા અનુમતિ આપે છે, ત્યાં મળમા “ઘર્વશી સસન્નમ શ્લેષવા યયોક્ત ક્ષોતિ” (= “ઉર્વશી ઝડપથી અને કાઈક ગબરાટ સાથે () લઈને, ઉપર કલા પ્રમાણે કરે છે”) એવી અભિનયાર્યે નટને સૂચના છે ત્યાં પ્રથ યાય છે કે શુ લઈને ? પ્રમગ અને મનિધિ જોતા સ્પષ્ટ છે કે—જુજપદાદિ લખવાના સાધન લઈને એ સાધન કોણે જાપગયા ? સનિહિત વાક્ય જોતા એ પણ સ્પષ્ટ છે કે ઉર્વશીએ પોતે જ પણ રા કેશવનાથ એમ માને છે કે ચિત્રલેખાએ વાર, એમ હોય તો પણ એમા બહુ મહત્વનો મતભેદ નથી પણ રા કેશવનાથે એ ફેરફાર બહુ ઝીણો વિચાર કરીને કર્યો છે એમ એમના અવતોકન-કાર કહે છે, અને તેનું એ નીચે મુજબ સમર્થન કરે છે

“રહેજ જોઈએ કે આ નટનિર્દેશના મુદ્દાના રાખ્ધ પ્રમાણનિર્મિતમૂર્જવત્ર શી રીતે પાયા ? ક્યા ગૂંમ થયા ? વેગજે રોપવા જણ પડે એમ નથી, પગેર તરત જ પકડાય છે. જુજી !

એ ઉર્વશીની ઉક્તિના છેવટ ભાગમાં ઘૂસી ગયા છે. એ ભાગ તે વજ્રાવળિમ્મિદેણ મુચ-
પત્તેણ સંપાદિદુત્તરા હોતું ઇચ્છામિ એવા રૂપમાં મળી આવે છે તે છે. આ ભાગ અશુદ્ધ છે.
મૂર્જપત્ર તે માત્ર લખવાનું ઉપકરણ છે. તે સમ્પદાંધારમ્ ઉત્તર બની શકે નહિ. બોળપત્ર
તાડપત્ર કેવળ પદાર્થવાચક સમ્પદો છે. એથી ભલું પત્રસમ્પદ પદાર્થવાચક તેમ જ લેખ-
વાચક છે. ઉર્વશી લેખથી ઉત્તર વાળવા છાંયે છે. અર્થાત્ મૂળ પાઠ તા પત્તેણ સંપાદિદુત્તરા
હોતું ઇચ્છામિ એવો હોવો જોઈએ. એમાંના પત્તેણને ઠેકાણે પાછળથી પદાર્થવાચક મુચપત્તેણ
સમ્પદો દાખલ થયા. આ આપણા નટનિર્દેશમાંથી ચૂમ થયેલા મુદ્દાના સમ્પદો.

કોઈ કહેશે કે ઉર્વશીએ જ બોળપત્રાદિ પ્રભાવથી કેમ ગપગપી લીધું ન હોય ?
ઉત્તર એટલો જ કે જે અન્યમનસ્કતાને લીધે અપરાજિતા વિદ્યાનું જોને ચિત્રલેખાએ બાન
કરાવતું પડ્યું હતું તેને તે જ અન્યમનસ્કતાને લીધે આ પ્રસંગે લખવાના ઉપકરણ પણ
ચિત્રલેખાએ પૂરાં પાડ્યાં પડે છે. વિચારીએ તો તા પત્તેણ સંપાદિદુત્તરા હોતું ઇચ્છામિ એ
વિકળ ઉર્વશીની ચિત્રલેખા પ્રત્યે સાધન પૂરાં પાડ્યા વિનિત પ્રાર્થના જ છે. આ કારણથી
વનમાળીએ સ્થાનકમ્પદ સમ્પદોને સ્વસ્થાને જોડ્યા છે તે અમારા અભિપ્રાયમાં કીક કર્યું છે."

મને લાગે છે બૂર્જપત્ર કરતાં પણ આ નાટકના પાઠ વધારે સહેલાઈથી આગ અવળા
જોડે છે. હવામાંથી અપ્સરાઓ બૂર્જપત્ર જોમાં કરે તે કરતાં પણ વધારે સહેલાઈથી મંશે-
ધનકર્તા પાડે જોવા કરે છે ! બુદ્ધિપ્રકાશના અવસોકનકારની મૃત્યુ દલીલ એ છે કે
"જે અન્યમનસ્કતાને લીધે અપરાજિતા વિદ્યાનું જોને ચિત્રલેખાએ બાન કરાવતું પડ્યું
હતું તેને તે જ અન્યમનસ્કતાને લીધે આ પ્રસંગે લખવાના ઉપકરણ પણ ચિત્રલેખાએ પૂરાં
પાડ્યાં પડે છે." આ દલીલ ખરાબ નથી. ચાર પાનાં અગાઉ, આ અપરાજિતા વિદ્યા
બુદ્ધરપતિ પાસેથી પોતાને મળી છે એ વાત ઉર્વશી 'અન્યમનસ્ક તા' ને લીધે જૂસી ગઈ
હતી એવો નિર્દેશ છે, પણ એનું ચિત્રલેખાએ એકવાર સ્મરણ આપ્યું એટલે ઉર્વશીને એ
બાન આવી ગયું છે, અને તેથી વ્યારે 'કુર્વજ વત્સલા'ના સામાન્ય ઉક્ષેપને ઉર્વશીને
ઉર્વશી ચિત્રલેખાને પૂછે છે કે "રાજની પ્રાર્થનાનું આવું માન માણતી સ્ત્રી કોણ હશે ?"
અને ચિત્રલેખા એના ઉત્તરમાં કહે છે કે "બહેન, પામર મનુષ્યના જેવો—ગણે એ જાણુ-
વાની તારામાં દેવી શક્તિ ન હોય એવો—ડોળ શું કરે છે ?" ત્યારે ઉર્વશી ઉત્તર આપે છે કે
"ચિમેમિ સહસ્રા પ્રમાણાદિ વિજ્ઞાનુમ્"—"બહેન! એકદમ મારી દેવી શક્તિથી એ જાણી લેતાં મને
બહીક લાગે છે." અર્થાત્ પોતામાં જે દેવી શક્તિ છે તે પ્રત્યે તો એની આંખ જાણી ગઈ
છે—અને ત્યારપછી એક જ પાનાને અંતરે પૂર્વોક્ત વિવાદાસ્પદ બૂર્જપત્રનો પ્રસંગ આવે છે.
એટલે ફરીને એને 'પ્રભાવ' (દેવી શક્તિ)નું વિસ્મરણ આરોપવાથી રક્ષામાં ચર્ચિતચર્ચણનો
દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. આટલું સ્મરણમાં રાખ્યા પછી "બૂર્જપત્ર તે માત્ર લખવાનું ઉપકરણ
છે. તે સમ્પદાંધારમ્ ઉત્તર બની શકે નહિ" એ દલીલમાં ખુદ કસ રહેતો નથી. 'મુખે-
પ્રત્યક્ષ—ઉત્તર ન વાળતાં, બૂર્જપત્ર ઉપર લખીને હું ઉત્તર વાળવા છાંયું છું' એમ કહેવાનું એનું
તાત્પર્ય છે એ એ વાંચકમાંથી નીકળવામાં બાધ આવતો નથી.

(૩) હવે એક ખાતે મહાવિવાદી પાઠ લઈએ. જ્યાં ઉર્વશીએ ‘પુરુષોત્તમ’ને બદલે ‘પુરુરવા’ નામ લેવાથી ભરતમુનિએ એને સાપ દીધાનો પહેલો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ‘મિ. પંડિતની આદર્શિતામાં નીચેના અર્થના શબ્દો છે: “તે મારા શિક્ષણનું ઉત્તમ ધન હતું તેથી હવેથી તારું દિવ્યલોકમાં સ્થાન ન હશે—એમ શુરુએ સાપ દીધો. પણ ઉર્વશી જે શરમથી નીચું મ્હોં ઘાલી બેઠી હતી તેને, ખેત પૂરો થતાં, મહેન્દ્રે કહ્યું કે જે રાત્રિમાં તારું ચિત્ત ચોંટ્યું છે અને જે મારા રણના માર્ગી છે. તેનું મારે-પિય હતું છે માટે જન તું કામના પૂરી કર અને પુરુરવાની સેવામાં રહે—જ્યાં સુધી એને તારાથી સન્તાન થાય ત્યાં સુધી.” ત્યાર પછી ચોથા અંકના પ્રવેશકમાં, ઉર્વશી કુમારવનમાં પેસતાં જ વેલ બની ગઈ એ સંબંધી ચિત્રલેખા મહાજન્યા સાથે વાત કરે છે તેમાં ‘ગુહશાપસંમૂદહદયા’ “શુરુના સાપથી જેનું હૃદય મૂક બની ગયું હતું એવી” એવું ઉર્વશીને વિશેષણ લગાડ્યું છે. એ ઉપર પ્રશ્ન ઊઠે છે કે—શુરુના સાપમાં હૃદય મૂક બની જવાની વાત ક્યાં છે? આ કારણથી રા. કેશવજીએ એ વિશેષણ ત્યજી દીધું છે. પણ આગળ ચોથા અંકમાં ઉર્વશી સ્વસ્વરૂપને પામ્યા પાઠ પોતે વેલ કેમ બની ગઈ હતી એનું કારણ રાજાને કહે છે ત્યાં પણ ફરી ‘ગુહશાપસંમૂદહદયા’ એ વિશેષણ વેંવામાં આવે છે. ત્યાં પણ રા. કેશવજીએ ફરી એ વિશેષણ ત્યજ્યું છે. અને છેવટે પાંચમા અંકમાં ઉર્વશી મહેન્દ્ર સાથેના પોતાના ‘સમય’ ની વાત રાજાને કહે છે ત્યાં પણ ‘મિ. પંડિતની’ પ્રતમાં ‘ગુહશાપ(સાપ)સંમૂદ’— એવો પાઠ છે. ત્યાં પણ રા. કેશવજીએ એ પાઠ ત્યજ્યો છે. પણ ‘મિ. પંડિતની આદર્શિતામાં એ એક સ્થળે એ પાઠ સ્વીકાર્યો નથી એટલે એ ત્યાગ માટે એમને માથે ખાસ જવાબદારી નથી. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ સર્વ સ્થળે “ગુહશાપસંમૂદ” —એ પાઠ ખોટો જ પુરો ગયો હશે? બેશક, ઉપર મેં કહ્યું તેમ, પ્રથમ જ્યાં શુરુના સાપનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં હૃદય મૂક બની જવાની વાત નથી જ. પણ આટલી અને આવી જ અસંગતિ ઉપરથી બીજા એ સ્થળે એ વાતનો જ્યાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે ત્યાં એ ઉલ્લેખ પ્રક્ષિપ્ત ગણતાં આંચકો આવે એવું છે. આ અસંગતિ ટાળવા કંટાળાકેમી કલ્પના કરે છે કે શુરુના સાપમાં દિવ્યસ્થાનમાંથી બેઠે થવાનું કહ્યું છે તેમાં ફેંચી શક્તિનો નાશ આવી જાય છે, અને તેથી જ ઉર્વશી કુમારવનમાં પ્રવેશ કરતી વખતે એ વન સ્ત્રીઓને પરિહરવાનું છે એ સ્વર્ગલોકમાં સંબંધિની વાત જુદી ગઈ. પણ આ રીતે એમ બતાવવામાં આવે કે પાંચમા અંકમાં ઉર્વશી પોતાના સાપની વાત કરે છે ત્યાં એને સ્વર્ગલોકની વાત યાદ રહી છે જ, તો આ વાત કેમ યાદ ન રહી? તેથી આ અસંગતિ ટાળવાના બંને માર્ગ જે મિથ્યા પ્રવલ્ન જણાય તો તેમ કરવા કરતાં, અને અનેક પ્રતોમાં એક કરતાં વધારે સ્થળે ઉપલબ્ધ થતા પાઠ વાંચી દેવા કરતાં—વધારે પ્રામાણિક અને વધાર્ય માર્ગ એ છે કે કવિને સાપ સંબંધી પોતાના મૂળ શબ્દોની રહેજ સરતચૂક થવાથી આ અસંગતિ ઊપજી છે એમ માનવું. ગમે તેમ પણ—“ગુહશાપસંમૂદ”—વાળો પાઠ બધે ત્યજી જ દેવો એ અનેક સ્થળે એ ઉપલબ્ધ થતા હોવાના કારણથી ખોટું છે; એટલું જ નહિ, પણ રા. કીશાભાઈ એમની રીકમાં બતાવે છે તેમ મત્સ્યપુરાણમાં એ સાપને અંગે ઉર્વશીનો રાજા ઘડી અમુક વખત સુધી વિયોગ થવાનું કહ્યું છે ‘એથી પણ વિવાદિત પાઠ અસ્ત્ય હશે એ મતને પુષ્ટિ મળે છે. મત્સ્યપુરાણ નેમ્ને પછીથી કાલિદાસે આ નાટક રચ્યું એમ

હું મનાવવા માગતો નથી; પણ કાલિદાસના નાટક ઉપરથી મત્સ્યપુરાણની વાત લખાઈ હોય તો પણ “ગુહ્યાપસંમુદ્—” વાળો પાઠ મત્સ્યપુરાણના કર્તાને બતાવેલો હતો અને તેથી તે જૂનો હોવો જોઈએ એટલું અનુમાન કરવું ગેરવાજબી નથી.

(૪) પ્રથમાંકમાં એક સ્થળે એકલું “સુન્દરિ” વાંચો કે “સુન્દરિ સમાશ્વસિદિ સમાશ્વસિદિ” એમ “સમાશ્વસિદિ” એ વાર વાંચો; બીજે એક સ્થળે ‘કહે’ વાંચો કે ‘કહિ’ વાંચો—કલ્યાદિમાં બહુ મુદ્દો સમાએલો નથી—પણ જ્યાં અક્ષરણ બહુ ફેરફાર કરવામાં આવે, અને તેમ કરવામાં બહુ મહત્ત્વનું કારણ રહેલું છે એમ અન્ય-અવલોકનકાર-તરફથી જાણાવવામાં આવે, ત્યાં એ કારણની તુલના કરવી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમાંકની પ્રસ્તાવનામાં “નેપથ્યે । પરિત્તાબદુ પરિત્તાબદુ જો સુરપક્ષવાદી” કલ્યાદિ શબ્દો છે—ત્યાં એ નેપથ્યોક્તિને બદલે માત્ર “નેપથ્યે કલકલઃ” એવો પાઠ કલ્પવાને કાંઈ આધાર છે ? કે કાંઈ કારણ છે ? યુદ્ધિપ્રકાશના અવલોકનકાર એના સમર્થનમાં શું કહે છે એ સાંભળીએ. એ કહે છે:

“સત્રધારના શબ્દોમાં કહિયે, તો પ્રથમ ટીટાડીઓના જેવા શબ્દ સંભળાય છે. અર્થાત્ એ શુદ્ધિની બાજુ મનુષ્યવાણી નથી, પણ બચની અચક્ત મીગ જ છે. અપ્સરાઓનો એ ભયશબ્દ નેપથ્યગત છે. એમનું આદંદ પણ નેપથ્યગત જ છે, જે સત્રધાર રંગભૂમિ ઉપરથી જતાં જતાં અને પુરવા સૂર્યનારાયણ પાસેથી બળે આવતાં સાંભળે છે. પછી તેઓ બહાર માગતી એક તરફથી પ્રવેશ કરે છે ને અભય આપતો પુરવા ખીચ તરફથી આવે છે. આ રીતે અનર્થ શુભરતાં બચના આવેશની ચીસ, દુઃખનું બાન થતાં આદંદ અને અનર્થનો પ્રતીકાર શોધનાં બહારની યુગ, એવો દંદકે કમ કવિને અભિપ્રેત જાગ્રાપ છે; અને એ જ કમ આભાવિક છે.

વસ્તુસ્થિતિ ઉપર મુજબ હોવાથી અપ્સરાઓની પ્રકાશોક્તિ પરિત્તાબદુ પરિત્તાબદુ જો સુરપક્ષવાદી જસસ્ વા અમ્બરતલે ગઈ અસ્થિ । નેપથ્યોક્તિરૂપે પ્રસ્તાવનામાં ધુસી ગઈ છે, તે બરાબર નથી. નતન અનુવાદક તેને સ્થાને નેપથ્યે કલકલઃ । એવો પાઠ કહે છે, તે વાસ્તવિક જ છે. એ પાઠજ્ઞાના અનિષ્ઠ પરિણામરૂપે સત્રધારના નિર્ગમશ્લોકમાં ક્રન્દત્વતઃ કારણમ્ એવું વિગણણ પાઠાંતર ઉત્પન્ન થયું છે, જે બાકરણની દૃષ્ટિએ ઘટાવવું મુશ્કેલ છે. એ જ પાઠપરિવર્તનને લીધે પાઠક શૈક્ષર પાંડુરંગતી U પ્રત-ભૂમિા શ્લેષક ભાગ પ્રકાશ થવા પામ્યો છે, જે આપાતરમણીય હોઈ પ્રમાણભૂત મનાઈ ધનંજયના દશરૂપ ઉપર ધનિકકૃત ચલલોકમાં ઉદાહૃત બન્યો છે.” (ધ્રુ. પ્ર. મે ૧૯૦૭.)

પૂર્વોક્તિ ઉક્તિ વસ્તુતઃ નેપથ્યોક્તિ નથી પણ માત્ર ‘કલકલ’—ચીસ—જ છે અને પ્રસ્તાવના પછીની અપ્સરાના પ્રવેશની ઉક્તિ તે અન્ને નેપથ્યોક્તિરૂપે દાખલ થઈ ગઈ છે એમ માફ માનવું નથી. નેપથ્યોક્તિ તે પ્રેક્ષક જ્ઞાને પ્રથમથી સ્પષ્ટ આકારે જ સંભળાય એમ કાંઈ નિયમ નથી, પ્રથમ સત્રધારને સંભળાય છે તે દર દરની નેપથ્યોક્તિ છે, જે

ધીમે ધીમે પાસે આવતાં વધારે સ્પષ્ટ થાય છે—પણ જે સ્પષ્ટ થાય છે તે હિમ્ન જ છે, ‘કલકલ’ નથી. ‘કલકલ’ જ હોય તો હું પૂછું છું કે આખરે સ્વધારે કર્યું દબને પણ કેમ જાણે કે હર્વશીને રસ્તામાંથી દેતો હરી જાય છે? કદાચ એમ કલ્પના કરાય કે સ્વધારે અપ્સરાઓનો શબ્દ ઓળખ્યો અને દેવાસુરવિરોધ ચાલતો હતો એ તો એના જાણીયામાં હતું જ, તેથી એ પ્રમાણે અનુમાન કર્યું. પણ એમ હોય તો પણ, બહુમાં બહુ “આમ તો નહિ હોય?” એમ વિતર્ક રહે એ કહે; જે નિશ્ચયપૂર્વક “હાં હાં સમજ્યો.” એમ કહે છે તે વધારે સ્પષ્ટ શ્રુતિ સૂચવે છે વળી ધણીમાં ધણું “સ્થિતેષ્વતત્ સમર્પનમ્” એ ન્યાયે એ અનુમાન કરાય, પણ ત્યાં નેપથ્યોક્તિ પૂર્વોક્ત રીતે બંધ એસતી યઈ શકે છે ત્યાં અન્ય પાઠ કલ્પવાનું કારણ શું?

(૫) આવો જ એક અકારણ ફેરફાર દ્વિતીય અંકને આરંભે વિદ્યપદની વિક્રિતમાં કર્યો છે. ત્યાં “નિમન્તજેકવરો” પ્રત્યાદિ પાઠ છે તે સગવળના સમર્પનમાં છુદ્ધિપ્રકાશના અવલોકનકારે કરી કલ્પનાની પરપરા રા. કેશવચાવમાં બરી દીધી છે એ જુવો. એ કાળે છે:

“પ્રસ્તુત કૃપોદયાનના આરંભના વાક્યનો પાઠ એકેએક પ્રતમાં બદલ છે. એ બદલતા ફર કરવા બન્યાગીએ જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સર્વ પ્રકારે સફળ ગણિયે ઢિયે. શુદ્ધ પાઠ જેવો દૂકો, તેવો સરળ છે; ને જેવો સરળ ને દૂકો છે, તેવો જ અનુચિત છે. કેટલાક મનુષ્યની પ્રકૃતિ એવી હોય છે, કે હઈ નવતરે જાણવામાં આવે તે બીજાને કહે, ત્યારે જ તેમને સંપ વળે. માણુવકનો આવો ભરબરિયો સ્વભાવ હતો. છાની વાત કહી દેવા તેની હબ સળવળ્યા કરતી હતી. એ કારણથી જ ને જ્ઞાન જગવવા એકાંત સ્થળ શોધતો હતો. આ વાત કાલમાં લેનારને બન્યાગીના મન્તજેકવરો પાઠનું પૂરેપૂરું સ્વાસ્થ્ય સમજાશે. એ મુકો ચૂકી માણુવકના ખાઉધરપણા ઉપર દષ્ટિ ફેરવનારને હાથે પ્રકૃત પાઠમાંથી નિમન્તજેકવરો એવો વિદ્યુત પાઠ કાઢ્યો થયો. પરંતુ ખાઉધરપણું અહિં અપ્રસ્તુત હતું, તેથી બેગાબેગો વિચારના પ્રશ્નેષ પણ કરવો પડ્યો. ખાઉધરની વાતનું અહિં સૂચન છે એવો બ્રમ મનમાં વસતાં રાગદસ્તેનને જવાબ આપનારા વરમણેનનો કહિંક ને નિમન્તજેકવરોની પૂર્નિ કરનારા ચમ્દનોનો બહુમાં બળતે બળતો ઉમેરો થયો. કાળાંતરે નિમન્તજેકવરો પાઠની નિમન્તજેકવરવસો અને નિમન્તજેન વરવસો એવી બે વિદ્યુતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. છેલ્લી વિદ્યુતિમાં વરવસો પદ પૂર્વ પદથી નોંખું લેનારના હાથે નિમન્તજેન પદનું ક્ષેપક વરમણેનને મળતા નિમન્તજેવાબળેન પદરૂપે પરિવર્તન થયું, ને નોંખુંનહરું પડેલું વરવસો પદ અન્યથ ખસેડાયું. ત્યાં તેની ખાસ ઉપપત્તિ ન હોવાથી પાછળથી તેનો લોપ પણ થયો. ખાઉધરની જ બ્રાંતિમાંથી કુદમાળેનને સ્થાને કુદમાળો પદ ચોળાયું. ‘નવ્વાલું ત્યાં મો’ એ ન્યાયે કોઈ પરિવર્તકે વચ્ચે વગરનો અર્થ ને અર્થ જ નો પણ કાઢ્યો કર્યો.

આ પાઠખંડ વિચારવા ન રહેતા સંપાદક શંકર પરિતને ને દીકાદાર કાર્યવેમે આપેલું મૂળ જોશે. અથવા નો અનુવાદક દીકાબાદએ આપેલું બાબાંતર જોશે.

અને તેની સાથે વનભાગીએ નિર્ધારિતો પાઠ અને તેનો અનુવાદ જોશે, તો આ સુઘટિત અને પેશાં અઘટિત જાણુઈ આવશે. આર્થકારિક ભાષામાં વાતનો આદરો ચઢ્યો દૃઢિયે છિયે, પણ દાનદક્ષિણાનો આદરો ચઢતો ત્રિક્રમોર્વશીલના બ્રહ્મ પાઠમાં જ જોઈયે છિયે; સ્કોટનું પીંજણ તો કોરે. રહ્યું.” (છુ. પ્ર. આગસ્ટ ૧૯૦૦.)

આ અવલોકનકારને ‘આઉથરપણુ’ નો બધે ફટાળો હોય, પણ વિદ્વપકને એ નિષેધવામાં હાસ્યરસના આસ્વાદ લેવાની ખામી તેમ જ દાક્ષિણ્યના વિદ્વપકની એક આસિયતનું વિસ્મરણ પણ છે. સામાન્ય રીતે પેટમાં વાત ન સમાવી એમાં અનુધ્યસ્વભાવની શી ઝીણી શોધ છે? લાડુભટ્ટ બ્રાહ્મણને નોતરું આવે અને તેથી એનો હરંખ માય નહિ, અને એને પરિણામે જ્યાં ત્યાં એનાથી એ વાત કરી જવાય એમાં જ એ લાડુભટ્ટની વધારે ઝીણી આસિયત કવિ તરફથી તારવી અપાય છે.

૨. રા. કેશવજ્ઞાનના ભાષાન્તરનો મુખ્ય ગુણ જ પાઠસંશોધન એમાં કયે કયે સ્થળે સ્પષ્ટિનો ચએજાં દીશે છે એ વિષે આટલું લખાણથી વિવેચન કર્યા પછી, ખીજા એ ગુણોના અવલોકનમાં આપણે બહુ કાળ નહિ ગાળીએ. ભાષાન્તરકાર તરીકે અર્થ કરતાં રસ ઝીલવા તરફ રા. કેશવજ્ઞાનભાઈ વિશેષ લક્ષ આપે છે અને તે કારણથી એમણે ગુજરાતી ભાષાન્તરકારોમાં અપ્રતિમ સ્થાન મેળવ્યું છે. પણ જો ફનેલ એમણે ગીતગોવિન્દના ભાષાન્તરમાં મેળવી છે તે જાન્ય ભાષાન્તરોમાં મેળવી નથી એમ કહું તો તેમાં એમનાં પોતાનાં ભાષાન્તરોમાં જ ન્યૂતાધિકતાનો કમ બતાવું છું એમ સમજવાનું છે. મૂળનો રસ બહુ ઉત્તમ રીતે ભાષાન્તરમાં જિતાર્યો એક દાખલો તે માણવક અને નિપુણિકાની વાતચિતના હાસ્યરસનો, અને ખીજો દાખલો રાણીની ચન્દ્રપૂજા વખતે માણવક મહારાજના સ્વસ્તિવાચનના હાસ્યરસનો પ્રસંગ છે. તે ઉપરાંત ખીજા દાખલા, હનુમત વેપે પુરુરવા વનમાં ઉર્વશીને શોધતો બટકે છે તે પ્રસંગની અનેક ઉક્તિઓમાં મળી આવશે. પણ જેમ પાઠસંશોધનમાં ઝીણવટ એ જ ફેટલેક પ્રસંગે અતિ ઝીણવટ ચર્ષ દોષરૂપ ચર્ષ છે, તેમ આ અંશમાં પણ અતિરામ ગુણે જ કોઈ કોઈ સ્થળે દોષનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. પણ જે આગ્રહથી જે પાઠસંશોધનમાં ગારા મનબેદ પ્રતિપાદન કર્યા તે આગ્રહ હું આ વિષયમાં ધરાવતો નથી. કારણ કે આ મને, જ્યે અંશે, માણસની પોતાની જ જાતિકી રચિ ઉપર આધાર રાખતો વિષય લાગે છે.

“અમરશતક” જેવી એક એક શ્લોકના શૃંગારરસની ચિત્રાવળિમાં—જ્યે ભાગે કેવળ રસ સિવાય ખીજું કંઈ જિતારવાનું હોવું નથી, કારણ કે એમાં નાયકનાયિકા તે બહુ ભાગે શૃંગાર-રસથી ભરપૂર અનુધ્યસ્વભાવની—કાલત્રયમાં એકની એક—સામાન્ય આકૃતિ જ હોય છે. પણ “વિક્રમોર્વશીય” જેવાં નાટકોમાં, રસ ઉપરાંત તે તે પાત્રોની આસપાસનું વાતાવરણ તથા ભૂતકાળની છાયા પણ જિતારવાની હોય છે; અને તેથી રસને પ્રત્યક્ષ કરી આપવાના લેખકમાં ભાષાન્તરકાર પાત્રોના વાતાવરણને તથા એમની આસપાસની ભૂતકાળની છાયાને છિન્નભિન્ન કરી દાનિ નો પહોંચાડતો નથી એ જોવાનું છે. આવે પ્રસંગે જ્યાં ‘Vagueness’

—અત્યંત હાથા—સુપણ રૂપ હોય છે. ત્યાં 'Vividness'—અત્યંત આકૃતિ—સુપણ બને છે. આ જ કારણથી આપણી હાલની રંગભૂમિ ઉપર વિષ્ણુ અને મહાદેવની આકૃતિઓ હસવા જેવો દેખાવ કરે છે. કેટલાક કવિઓએ દેવદેવીઓને સ્વર્ગમાંથી ઊતારી આપણાં હમેશનાં સહવાસી અને સંગાવહાસાં જેવાં કરી દીધાં છે એ ખરું. પણ આ કાર્ય જે અતિશય ફતેહ-મન્દીથી તેઓ કરી શકે છે તો જ તેઓને આપણે, એ જ ફતેહમંદી ખાતર, યશ આપીએ છીએ, અને એમાં મૂળ કરતાં કાંઈક જુદી જ તરેહનો રસ અનુભવીએ છીએ. પણ આ કામ અપૂર્ણ ફતેહમંદીથી થયું હોય છે તો કવિના પ્રયત્ન સંબંધે એ મત રહે છે: દાખલા તરીકે, પ્રેમાનંદે મહાભારતનાં ભવ્ય પાત્રોને ગુજરાતનાં સામાન્ય જ્ઞાપુરુષો કરી મૂક્યાં છે એમ કાંઈક દોષ દેશે; અને પ્રાચીન સમય અતિ દૂર દૂર થઈ ગયો હતો તેને વર્તમાનવત્ કરી આપ્યો એમ કેટલાક પ્રશંસા કરશે. વળી કેટલાક, મહાભારતનો ભીમ અને માળવબટનો ભીમ એ બે જુદાં પાત્રો ગણી બંનેનો જુદો જુદો જ રસ લેશે. પણ જ્યાં બૂતકાળનાં પાત્રોને વર્તમાનવત્ કરી આપવાનો સ્પષ્ટ હિદ્દા અને સફળ પ્રયત્ન નથી હોતો, ત્યાં તો ચોખ્ખી વિરમતા જ ઊપજે છે.

આટલા સામાન્ય વિષેયન પરંતુ હું કહેવા એ ગાણું છું કે શા. કેશવસાક્ષનો રસ-સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો પ્રયત્ન ગુલ્ય છે, પણ જ્યાં એ યત્ના પછી ચોથી જ પેઢીના પાત્રને મુખે 'અન્નભેક્ષી' અને 'ગેરી' શબ્દો કઢાવે છે ત્યાં તો મને હાલની રંગભૂમિ ઉપર પ્રેક્ષક વર્ગ પાસે 'વન્મૂખેર' કરાવતો 'જમાલ' જ ઉપસ્થિત થાય છે. અન્ય કોઈને આમાં વિરમતા ન લાગતી હોય તો મારો એ મંબળી આશ્ચર્ય નથી. "

પ્રશંસાપાત્ર.

શેક્સ્પિયરના એક દીકરાને જેને "little life in atmospheric" કહે છે તદ્દત-માર, 'મહાકવિ કાલિદાસે આ નાટકમાં પાત્રોનું વાતાવરણ કેવી રીતે ઊપજાવ્યું છે તથા સાચવ્યું છે એ જુવો. ખીજા કોઈ સાધારણ નાટકકાર પુરુરવાને એક પાર્થિવ રાજા તરીકે વાચક આગળ રજુ કરી પછી એનો ઉર્વશી જોડે સંબંધ કરાવ્યો હોત—પણ તેમ ન કરતાં, કાલિદાસે આરંભથી જ પુરુરવાને સૂર્યલોક પર્યન્ત ગતિ અર્પા છે, અને ઉર્વશી આદિ અપ્સરાઓનો મહાય થઈ શકે એવા દિવ્ય મનુષ્ય તરીકે જ વાચક આગળ રજુ કર્યો છે. એટલે આ નાટકની હવા, જેટલી પાર્થિવ છે તેટલી જ દિવ્ય પણ છે. અને તેનું બાન, વખતો વખત મન્દર્વ દેવર્ષિ અપ્સરાઓ આદિ દિવ્ય લોકનાં વાસીને અન્તરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચે જા-આવ કરતાં દેખાડીને કવિએ સાચવ્યું છે. પણ તે જ સાથે આ દિવ્ય અંશ પાર્થિવ અંશને લોપી દે-વિસાસવી દે-એમ નથી કર્યું. કલાવિદ્યાનમાં અકુશલ ખીજા કવિએ કહાય પુરુરવા અને ઉર્વશીના પ્રેમનો વિદાસ સ્વર્ગલોકમાં જ કરાવ્યો હોત—પણ કાલિદાસે તેમ ન કરતાં જમખને પૃથ્વી ઉપર પ્રેમવિદાસનો ઉપબોધ કરાવ્યો છે, અને એ રીતે પાર્થિવ અંશને તરનો રાખી. અતિમાનુષ રસમાં માનુષ રસને વિદ્યુત થવા દીધો નથી. પણ એ પાર્થિવ

પણ આ બાજુ તો એક ખીજે ઉઠેટ દોષ મને પ્રતીત થાય છે એ દૃષ્ટિમાં નોંધવા મારું છે. રા. કેશવજીએ કેટલીક વાર પ્રાકૃત પાત્રોના મુખમાં હાલના અમલુ વર્ગ જેવી ભાષા મૂકી છે એ તદ્દન અનુચિત છે. એમના ભાષાન્તરમાંથી ત્રીજા અંકના વિષ્ણુ-મોર્ચા ભરતમુનિના શિષ્ય ગાંધવ અને પૈંડવો સંવાદ હું નીચે લીધું છું—એમાં પૈંડવના ભાષા ઉપર ધ્યાન આપજો:

“(ગાંધવ) બાઈ પૈંડ ! ઇંદ્રજીને જતાં શરણે તને આસન લેવાનું કહી જોડે લીધો; અને મને અગ્નિ સાયવવાનું સોંપી ઘેર રાખ્યો. તેથી તને પૂછું છું, કે શરણના પ્રયોગથી દિવ્ય સભાજન પ્રસન્ન તો થયાને ?

(પૈંડ) બાઈ ગાંધવ ! પરસત તો હું, એ સારદા દેવી કેવલ લખખીસયંવરના ખેડમાં તે તે રસને પરસંગોમાં, મારા સમજવા પરમાણે, શ્રી એકતાર થઈ રહ્યાતા. પણ

(ગાંધવ) તું એમ કહેવા માગે છે, કે કઈ ચુક પડી ?

(પૈંડ) એમ જ. બેશખીમાં ઓડનુ આઠ વેનશાઈ મળુ !

(ગાંધવ) એટલે ?

(પૈંડ) લખખી વેસધારી ઉદયશીને વાસણી વેસધારી મેનકાએ પૂછ્યું, કે ‘જેન ! આ તરણે લોકના સત્તાધીશ લોક પાળ એકલા મળા છે, તેમાં તારું મન કોનામાં રમે છે ?

(ગાંધવ) પછી પછી !

(પૈંડ) તારે કેવાનુ હશે ‘પરસાતમમાં.’ પણ બોલી જવાયુ ‘પરસામાં.’

અંશ તે સર્વથા પાર્થિવ ન થઈ જાય તે માટે વળી એક સાવચેતી રાખી છે. રાગને ઉર્ધ્વશીશ્રાણે રતિવિલાસ પાર્થિવ મહેલમાં કે ઉપવનમાં કરાવ્યો નથી પણ મન્યમાન પર-તમાં કરાવ્યો છે, અને ત્યાં કુમારવનનો ઉર્ધ્વ દાખલ કરી દેવતાઈ ભૂમિ સાથે મંચન લેડ્યો છે. આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ અંશો—પાર્થિવ અને દિવ્ય અંશો—નો બંદ અદ્ભુત કુશળતાથી આ નાટકમાં સમન્વય થયો છે. અને આ યોજના એના આખા વાતાવરણને સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના અંશોથી એકીવારે બંધેલાં રાખે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં, ‘ગોરી’ ‘અશ્વમેધી’ વગેરે—વર્તમાન સમયમાં માત્ર દલકાં મુંબારી પાત્રોને મુખે જ નીકળતા—સમ્પ્રદાય પુરસ્કાર જેવા ધીર ગંભીર દિવ્ય અને ઉદાત્ત પાત્રના મુખમાં મુકવાથી ઉચ્ચ જાતિના મુંબાર રસને ક્ષતિ થાય છે. આ દોષ બાદ કરતાં, આત્માન્તરકારે સંસ્કારી વાળીથી સ્વપ્ન અંકનો રસ જનગણો છે.

(ગાલવ) ભાવી આગળ આપણી ઇદ્રિયો પણ આપણી થતી નથી! ગુરુજી તો તો એના ઉપર ક્રોધાયમાન થયા હશે ?

(પૈલ) હા રે હા. શરાપ દીધો.

(ગાલવ) હૈં.

(પૈલ)—કે ‘ મારુ શીખવ્યું તે વગોવ્યું, માટે પડીશ પરચંકીમાં ’ પડી ગયોં વધી ર્યો, તારે શરમતી મોરી નીચું બેતી ઉરવશીને મહિદ્રે ઢપુ, કે ‘ જેમાં તારાં કિં લાગી રયુ છે, તે રાજરખી પરરવા મારા રણસહાય છે. હું આંમે એમતુ પ્રિય કરવા કરું છું. માટે, જા, તારાથી એ મંતાનનું સુખ બુએ, તાં સૂધી તું એમની જ સાથે રહે એ મનકામના પૂરણ કર.’

(ગાલવ) જનના મનના બલુનાર ઈંડ ભગવાનને એ જ થટે.

(પૈલ હાથું બેઈ) અરે ! વાતમાં ને વાતમાં આપણે ગુરુજીનો અસનાનો સ્નેહ તો ચૂકી જ ગયા ’ ચાલો, ચાલો, હજી એ બઈ પોચિયે. ”

શું સરતમુનિના—બધે પ્રાકૃત બોલતા—શિષ્યને મુખે આ બોલા સમુચિત છે! સંસ્કૃતની સરખામણીમાં પ્રાકૃત ભાષા તે પ્રાકૃત; પણ તે વર્તમાન સમયના હલકા વસ્તે ભાષા નહિ. એ ભાષાનું, વર્તમાન અબણવર્ગને મુખે જ છાજે એવી ભાષામાં ભાષાનું દરવામાં આવે ત્યારે સ્વર્ગના નાટ્યમાર્ચ સરતમુનિનો આ શિષ્ય છે એ ખાતર કુંડિત થઈને

૩. રસ, શબ્દ અને અર્થદ્વારા જ પ્રકટ થાય છે, તેથી રસવિચારને અંગે જાણ મંગળથી પણ બોલવું પ્રાપ્ત થયું. હવે હું ખાસ, રા. કેશવલાલની ભાષા ઉપર આજું હું એમાં સામાન્ય રીતિ એમની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેવી પ્રભુતા છે એ હું ઉપર કહી શકું છું. એમને વર્તમાન ગુજરાતીનો તેટલો જ પ્રાચીન ગુજરાતીનો, પણ પરિચય છે, હજી ઉપર એમની પ્રીતિ છે પણ પ્રાચીન તરફ જરા વધારે મોહ છે. તેથી કેટલેક કેટલે બદલું કૃત્રિમતા દેખાય છે, અને કેટલીકવાર તો પ્રસાદને પણ હાનિ પહોંચે છે. પણ એકી જ ભાષાની પ્રભુતાને લીધે એમનો શબ્દકોશ વધારે વિશાળ થયો છે, અને શબ્દની પસંદગી પણ પોને બહુ ઝીણવટથી કરી શક્યા છે.

(૨) “ ઉરવરીના મોહથી મહારાજ પણ બાનસાન બૂલ્યા દેખું ”—એમાં ‘દેખું’ સમ્બંધ.

(૩) “ આમ ઊભો ”—‘ ઊભા રહો ’ના અર્થમાં ‘ ઊભો.’

કાલિદાસમાં કવચિત્ કવચિત્ જ દેખાતા ‘ ઝડઝમઝ ’ રા. કેશવલાલના બાપાન્તરમાં એટલા બધા વધી પડ્યા છે કે એ દાખલ કરવાની ક્ષણ એમને બહુ દૂર ખેંચી જાય છે. પણ ગુજરાતી ભાષામાં એ જાતના અલંકારનો વધારે પ્રચાર હોવાથી તથા એમની સમ્બંધ ઉપરની પ્રજ્ઞતાને લીધે એ બહુ સ્વાભાવિક રીતે અને સરળતાથી દાખલ કરી શકે છે તેથી, રસાસ્વાદમાં બહુ ભાગે વિદ્યમાન આવતું નથી. આનાં માત્ર બે બે જ ઉદાહરણ અને પ્રત્યુદાહરણ નીચે ટાંકું છું:—

(૧) “ દયિતા થકી આ અચિત્તબો ને
સહવો સજ્જ વિયોગ ઉદ્ભવ્યો; ને
નવકી વર્ગો વાદળીથી માળા
દિન ઉન્માદક આવિષા રસીલા ! ”

(૨) “ આ વૃદ્ધિએ રસોપચી વનભૂમિમાં જ્યાં,
એ એમના મર્ધ હશે મગ્ધાં દહી, ત્યાં
પ્રેરા નિનખર્યો પૂંડે દગ્ધતાં દુઝેમાં,
રાતાં હશે જ અમને પમગ્ધાં પડેમાં. ”

(૧) “ બૂધરના બૂધરના બૂપતિ હે ! બગતી વનમાંકી,
સંદે જંગે મુંદર રામા ને ખાઈ તે નેઈ ”

(૨) “ રડવાથી રેલા પડિયા રનૂમડા. ”

હવે આ વિષય, અને તે સાથે આ અવલોકન, સમાપ્ત કરતાં પહેલાં, થોડાંક પરસ્પર શબ્દોનાં પ્રયોગ જ માટે બરાબર નથી—તે સંબંધી, તથા મળ સંસ્કૃતનું એમાં થોડા બાપાન્તર થયું છે કે કેમ એ સંબંધી નોંધ કરું છું.

(૧) ‘ સુરપદ્મવાદી ’ નો અર્થ રા. કેશવલાલ “ જોને દેવ વહાલા હોય ” એમ કરે છે. પણ અત્રે ‘ પદ્મવાતી ’ નો અર્થ ‘ વહાલું ’ છે. “ જોને દેવ વહાલા હોય ” એમાંથી તો એમ સંમતિથી કે દેવથી બિલ જાતિના—મનુષ્યાદિ—જોને દેવ ઉપર પ્રીતિ હોય. પણ અપ્સરાઓ તો આ વખતે દેવ અને અસુરો વચ્ચે કલહ ચાલતો હતો તેમાં જોયો દેવના પક્ષમાં—મધ્વવાદિક—હોય તેની સહાયતા માગે છે. પુરુષ આવી ગયો એ તો અપ્સરાઓના ધાવો ગદાગનો

એક આકરિમક, અદ્ભુત બનાવ બન્યો—જેમાંથી આ જાતકનો રસ વાન્યો.
“ વિજયન્તે દ્વિવતો વદસ્ય પદ્યાઃ ” ત્યાં ‘ પદ્ય ’ શબ્દનો અર્થ એનો પદ્ય
ક્રમને સદનારા ચાલ છે. વળી આગળ વર્તાં “ ત્રિદશમતિપદ્યસ્ય મહાજ્ઞનેષે
ક્રમે સ્વઃ ” આવે છે ત્યાં પણ “ દેવોના રદામા પદ્યવાળા. ” એવો અર્થ છે.

(૨) “ મહારાજ અખોવન આખ્યા ” ત્યાં ‘ અપરિક્ષિત ’ને સ્થાને ‘ અખોવન ’
શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર છે ? મૂળ ‘ અખોવાન ’. શબ્દ હોઈ, આ અર્થ નીકળે
ખરો; પણ ચાલુ ભાષામાં તો ‘ અખોવન ’ શબ્દ જે સ્ત્રીનાં સ્વર્ણનાં સ્તનાં
દયાત હોય એની જ પ્રતીતિ કરાવે છે.

(૩) ‘ અષ્ટમૃચ ’—એટલે ઉપેક્ષા કરીને, તરછોડી કાઢીને. એને માટે ‘ ધૂતારી ’
શબ્દ બરાબર છે ? શાણીએ રાગના પ્રણિપાત વખતે પગ ખસેડી લીધો
હશે કે હાથની ચેટાથી તરછોડીને ચાલી ગઈ હશે—પણ રાગને એણે ધૂતારી
કાઢ્યા એમ કહેવામાં નો એને અસાધારણ મામ્યાના આરોપાય છે.

(૪) ‘ પનોતુ તનયે તારા ધયુ આ ધરસ્ય છે ’ : ‘ ધરસ્ય ’ ગૃહિણીના સંબન્ધમાં જે
વપરાય છે. પુત્રથી ધરસ્યને પનોતું થયું કહેવું તેમાં ‘ ધરસ્ય ’નો પ્રયોગ
બરાબર છે? ગુજરાતીમાં ‘ ધરસ્ય ’ તે સંસ્કૃત પ્રજાતન્તુના પદ્યાવગે વાપરી
સાધ્ય ? હું નો ધાર છું કે ગૃહિણીથી ગૃહસ્ય. અને પુત્રથી પ્રજા(વંશ)-
સ્ય ચાલે એમ કહેવું જ ઉચિત છે.

(૫) “ ને ખંચાઈ રહતી બારુ હલ્યે ધીમે કપમે સન્મુખ
શાણી ખેનપણીની આણી ડગાં દેઈ પધારે સુને । ”

એ ગ્યણે સંસ્કૃત ‘ જહ્નુરા ’ ને કેંકણે “ શાણી ” શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર છે ? મારી
સમગ્રણ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં. શાણું શબ્દ ‘ અવિચારી ’ થી ઉતરો હોઈ જે સહસ્રા
કાંઈ પણ કામ ન કરે તેને માટે વપરાય છે. અને પ્રકૃત સ્થળે ‘ જહ્નુર ’ શબ્દનો અર્થ તો
પોતાના કામમાં કસાળ, નિપુણતાથી કામગીરી જનજીનાર એવો ચાલ છે.

(૬) માણવક પાસે ‘ જૂખ્યાં ગંહ છું ’ એમ કહેવડાવતું, અને તે જ પંક્તિમાં ‘ સ્વ-
સ્તિવાપન ’ ‘ સારા ભાગે ’ આદિ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો બોલાવવા, એમાં કૃતિ-
મતા નથી દેખાતી ?

(૭) “ શુકોદરશ્યામમિદં સ્તનાંશુકમ્ ”—આ મધુર પંક્તિમાં મધુર રીતે બળી
રહેતા ‘ સ્તનાંશુક ’ શબ્દ માટે, “ પડેના મછેડો શુક તુલ્ય નીસ આ ” એમ

કર્ણકોર 'પહેડો' શબ્દ વાપરતાં છ હાથની ડાંગવાળા નર રખારીનું સ્મરણ નથી થતું ?

(૮) "પ્રમુતા રમણેવુ યોજિતામ્"—એ સુંદર માધુર્યભરી પંક્તિને ઠેકાળે શ. કેશવલાલ જેવા રસિક બાલાન્તરકાર "ધણિઆણી ધણીની એ ધણી" એવી આમ્ય પંક્તિ જ આપશે ?

(૯) "મયુરિયું મક્કાએ ગૂમ ગોરી થયાથી"—ત્યાં "તિરસ્કાર કથુતાવાચક પ્રત્ય-યથી અને તુચ્છતા ન્યાન્યતર જાતિથી દર્શાવેલ" ભણે હોય; પણ મને તો એમાં પણ રખારી જ બોલતો સંભળાય છે.

(૧૦) "રાજે વીરે ગગન ગરવું ચંદ્રવો હેમનો આ"—એમાં ગગનરૂપી ચંદ્રવા ઉપર પડતી વીરળીની વેલનો બાવ ક્યાં ?

(૧૧) "ધારા મોતીસર સમરપે અખંડ સોદામરો આ"—ત્યાં 'અખંડ' મૂળના "સાતુમન્તઃ" ને ઠેકાળે છે ? "સાતુમન્તઃ" એટલે તો પર્વત; એ જ અર્થમાં આ અંકમાં અન્યથા એ શબ્દ વપરાયો છે. કાલિદાસના એટલે કે સંસ્કૃત ભાષાના કાળમાં તો એ કે એના પર્વાય 'વર્વત' વગેરે શબ્દનો કોઈ પણ વાર 'અખંડ'ના અર્થમાં પ્રયોગ થયો યાદ આવતો નથી.

(૧૨) "જળકણ્વીના અમણા કદલીના દોડલા સ્મરાયે આ આંસુએ જીભરાતાં રામે રાતાં નયન એનાં"—ત્યાં 'મન્ત્રવીણે' નો અર્થ ક્યાં ? મૂળમાં આંસુ જીભરાતાં આવ નથી, ગાન બગાડતો જ છે; અને એ રીતે જ ચંદર જળથી ભરેલાં નવચંદલીનાં કુસુમો સાથે અમતા આવે છે.

(૧૩) "કરી ટોક કીર્તી દહુકે કુલાતી ગયું વિકાસી લોચન, ને મનમુખ પવનથી થન થન ચાતાં પોંછે શુભે પતને."

એમાં ચિત્ર સુંદર છે. અને બાપા પણ, શ. કેશવલાલે ટિપ્પણમાં બતાવ્યું છે નેમ. અર્થને અનુકૂલ છે. પણ એમાં "પ્રવલપુરેશતતાક્તિચિષ્ઠઃ"—સ્વામા વાતા પ્રબળ પવનથી પોંછાં પ્રસરે છે એ વિશિષ્ટ અંશ ક્યાં ?

(૧૪) "સતીત્કામિશાનનમ્"—ત્યાં 'શશમાવદન'ને "ચગલુતું" કહેવું તો શીબતું નથી.

(૧૫) "નીવસ્કન્ધાનિવણદસ્તઃ"—ત્યાં કદબના યડ ઉપર ચંદ્ર ટેકવીને જોએલા હાથીનું ચિત્ર છે, તેને બદલે માત્ર "દહબને અડેલીને" એને જોતો રાખવો એ બમ નથી.

(૧૬) “ સ્ત્રીસ્ત્રેષુ મનોર્થશો પ્રિયતમા યુષે તવેયં મથા ”—એ પંક્તિમાં, જેવી કરિણીના યુષમાં આ તારી કરિણી તેવી સ્ત્રીસ્ત્રીમાં મારી ઉર્વશી છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. તેને બદલે “ યુષે હસ્તિનીમાં તું, ઉરવશીમાં અંતઃપુરે-લુબ્ધ હું ” એમ લુબ્ધતાનો ભાવ આગળ મૂકવો ઉચિત નથી. ‘ પ્રિયતમા ’ કરતાં ‘લુબ્ધ’ એ પદ જુદો જ ભાવ—મોહથી ચોટલાનો ભાવ—દર્શાવે છે એ વાત આથી મૂકીએ તો પણ, અત્રે ‘ પ્રિયતમા ’ શબ્દને ઉદ્દેશ્યના અંગમાં લેવાને બદલે વિધેયના અંગમાં લેવાની રા. કેશવલાલે ભૂલ કરી જણાવ છે. રાજા પોતાનું અને હાથીનું સાધર્મ્ય બતાવે છે: તેમાં બીજા અંશો ઉપરાંત એક અંશ એ બતાવે છે કે જેવી તારે હાથણીઓમાં આ હાથણી છે તેવી જ મારે સ્ત્રીઓમાં ઉર્વશી છે. પોતાનો એના ઉપર કેવો પ્રેમ છે એ બતાવવાનું તાત્પર્ય નથી—અરણ કે એ પ્રેમ રાજાનું ખાસ લક્ષણ નથી—પણ સ્ત્રીઓમાં એ કેવા અનુપમ સૌન્દર્યવાળી છે—રાજાની રાણી જ થવા યોગ્ય ગણાય એવી છે—એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે—અર્થાત્ પ્રેમરૂપી ‘ *subjective fact* ’ કહેવાની નથી, પણ સૌન્દર્યરૂપી ‘ *objective fact* ’ જણાવવાની છે.

(૧૭) “ હસ્ત મર્દાચેદ્દુરિતપરિણામેર્થેન્દ્રિયસિ રતહરાશ્ચયઃ સંવૃત્ત.”—મેથ વીજળી (પ્રિયા) ગહિત થયો તે જાણે રાજાનાં જ કર્મ કરીને—એમ એકનાં કર્મ થકી અન્યને કેટલીક વાર સોસલું પડે છે એવી કથના નિયમને અંગે જે માન્યતા આસે છે તેનો અત્રે ઉલ્લેખ છે. પણ એ વાત રા. કેશવલાલનાં હાથના લક્ષ બહાર ગઈ જણાય છે. પોતે એ પંક્તિનો અર્થ—“ ક્યાં કર્મની વાત? વીજળી પણ કાળકતી અંધ પડી ગઈ. ” એમ ‘મેથ શબ્દ’ મૂકી દબને કરે છે.

(૧૮) “ વિમાર્ગતેકંદ્રેન દેયં પુદ્ગલિયુજ્યતે ”—એનું ભાષાન્તર
“ ઝડાનાં માત્ર. મુદો એ આગેથી આપવો પડે.”

એવું કવું છે. પણ વ્યવહાર (કાવ્ય) શાસ્ત્રના આ નિયમનો ‘મુદો જે’ ઉદ્દેશ ‘ શબ્દમાં ’ શુદ્ધો છે. તે ભાષાન્તરમાં ખિન્નકૃત્ય આવતો નથી, અને એ વિના “ દંસ પ્રયચ્છ મે કાન્તામ ” એમ અમઝ પદાર્થની માગણીનું ઔચિત્ય ઉપપન્ન થતું નથી.

(૧૯) “ વૃષ્ણલોચના સહચરી યયેષ તે । સુમર્ગ તયૈષ સલ્લ સાપિ વીક્ષતે ”—એમાં જોવાની ક્રિયા ઉપમાવડે બતાવી છે, તેને બદલે માત્ર “ અતિ એકનાં નયનિયાં રસાળ છે ” એમ કહેવાથી એ ક્રિયા સમી જઈ ઉપમા નિર્ભળ પડે છે.

[ગાથા]

(૨૦) “ બૂપરના બૂધરના બૂપતિ હે । બમતો બવ વનમાંહી
સવે અંગે મુંદર રામા મે ખોઈ તે જોઈ ? ”

(કાન માંડી હૃદય સાથે) વાહ ! તું પણ અક્ષરે અક્ષર મારા જ બોલોમાં ' જોઈ ' કરે છે ! તો હવે સાંભળ બીજો પ્રશ્ન.

[અનુદ્વેષ.]

એ મારી માનિની ક્યાં છે ?—

(એના એ શબ્દો પડ્યામાં સાંભળી) અરેરે ! આ તો હુંગરની બખોલમાંથી મારા જ બોલનો પડ્યો સંભળાય-છે ! ”

૨૧. કેશવલાલ પ્રમાણે, આ હુંગરની બખોલમાંથી કેટલા શબ્દોનો પ્રતિશબ્દ બોખખો સંભળાઈ શકે તો માનવો એ પ્રશ્ન છે. પ્રથમની ગાથાના તો માત્ર ' જોઈ ' શબ્દ જ હુંગરની બખોલમાંથી ફરી સંભળાતો હતો એમ માનવું પડે છે—કારણ કે એ કર્તા વધારે શબ્દ સંભળાયા હોય તો રાજ્યને ભ્રાન્તિ થવાનું કારણ ન રહે. ' મેં જોઈ તે જોઈ ' એટલા બધા શબ્દો તો શું, પણ માત્ર વધારામાં ' તે ' શબ્દ સંભળાયો હોય, તો પણ, ભ્રાન્તિ સંભવે નહિ—કારણ કે ' રાજ્યમે જોઈ ' એમ એનો અર્થ નીકળે. માત્ર ' જોઈ ' શબ્દનો જ પ્રતિધ્વનિ થયો એમ માનીએ તો બે અક્ષરના એક બોલ માટે “ અક્ષરે અક્ષર મારા જ બોલોમાં ” એ બાધાન્ટરની ઉકિત બંધબેસતી નથી. એટલું જ નહિ પણ, એ પ્રમાણે તો “ એ મારી માનિની ક્યાં છે ? ” એ આખી ઉકિતનો પ્રતિધ્વનિ ન થતાં માત્ર ' છે ' અંગર “ ક્યાં છે ? ” એટલાનો જ થયો જોઈએ. એટલાથી પણ કાર્ય ચરે, પણ એમ હોય તો “ એના એ શબ્દો પડ્યામાં સાંભળી ” એમ ન કરેતાં “ ‘ ક્યાં છે ? ’ શબ્દ પડ્યામાં સાંભળી ” એમ કહેવું જોઈએ. હવે આ બાધાન્ટરના મૂળની ખૂંટી જુઓ. મૂળમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“ સર્વશક્તિમૃતાં નાથ દષ્ટા સર્વોદ્ગમુન્દરી ।

રામા રમ્યે વનોદેશે મયા વિરહિતા ત્વયા ॥

(આકર્ષ્ય । સહર્ષમ્) કથમ્ યથાક્ષરં દૃષ્ટેત્યાહ । ”

અત્રે કાલિદાસની દૃષ્ટતા પ્રમાણે આ હુંગરની બખોલ એવી અદ્ભુત રચનાવાળી છે કે એમાં માત્ર એકાદ શબ્દનો નહિ પણ આ આખા વાક્યનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાઈ શકે છે. અને તેથી બીજાવાર જેમ “ જ તર્હિ મમ પ્રિયતમા ” એ આખું વાક્ય સંભળાયું તેમ પહેલી વાર લગભગ આખો શ્લોક સંભળાયો હતો. હું ‘ લગભગ ’ કહું છું તેમાં કારણ છે. આખો શ્લોક સંભળાએલો માનીએ તો તેમાં કાંઈ બાધ આવતો નથી—પણ હું ધાકું છું કે કાલિદાસ વસ્તુસ્થિતતા સૂક્ષ્મ અવલોકનથી અને તત્ત્વજ્ઞ ચોક્કસાઈથી કહે છે કે “ દષ્ટા ” થી ‘ રમ્યા ’ પર્યન્તના શબ્દો જ સંભળાયા કારણ કે રાજ્ય શ્લોક પૂરો ઉચ્ચારી રહ્યા ત્યાં સુધીમાં “ સર્વશક્તિમૃતાં નાથ ” એટલા શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ થઈ ગયો હતો, અને એણે કાન દીધો

ત્યાં “દટ્ટા” થી શબ્દો સંભળાવા માંડ્યા તે છેક “સ્વપા” મુધી. તેથી રાગ “વધાનકાદ” દટ્ટેલાદ”, એમ કહે છે. એ વાક્યનાં અન્તભાગમાં “વિરેહિતા” શબ્દ છે તેનો અન્વય એક તરફ ‘મયા’ સાથે અગર બીજી તરફ ‘સ્વપા’ સાથે થઈ શકે અને એ એમાંથી જે બાકી રહે તેનો અન્વય ‘દટ્ટા’ સાથે ‘યાય’—એટલે ‘મારાથી છૂટી પડેલી તે જોઈ?’ અને ‘તારાથી છૂટી પડેલી મેં જોઈ.’ એમ બે રીતે અર્થ થઈ શકે, અને એમાંનો એક પ્રશ્નને અંગે અને બીજો ઉત્તરને અંગે લેવાય. આ સર્વ ખૂબી રા. કેશવલાલભાઈના ભાષાન્તરમાં આવતી નથી એટલું જ નહિ પણ આરંભમાં બતાવ્યું તેમ એમાં પૂર્વાપરવિરોધ હોય છે.

આ અવશેષકન ધાર્યા કરતાં વધારે લાંબું થઈ ગયું. એમાં ગુણનું સામાન્ય આકારમાં અને દોષનું વિશેષ વિસ્તારથી દેખન થયેલું છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાનું નથી કે હું ગુણને ઓછું મહત્ત્વ આપું છું. આં વાત હું ઉપર અતેકવાર કહી ગયો છું. છતાં ભ્રાન્તિ ન થાય તે માટે અન્તમાં ફરી બાર મૂકીને કહું છું કે મારા મત પ્રમાણે ગુણ એ જ આ ભાષાન્તરનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે, અને દોષ એ અપવાદરૂપ હોઈ વિશેષાકારે નિર્દેશી શકાય છે. એ નિર્દેશ કરવાનું એક બીજું કારણ એ છે કે સાંભળ્યા પ્રમાણે આ ભાષાન્તર નવી આશ્રિતિ પામવાની તૈયારીમાં છે તે પ્રસંગે ગુણાનુવાદ કરતાં મુધારાની મ્યના વધારે પ્રામંગિક છે. હું જાણું છું કે એમાંના મોટા ભાગ—દ્વિભેદના કારણથી—ગ્રાહ્ય થવા સંભવ નથી. પણ આવે પ્રસંગે વાચકની કર્તા આગળ ગોતાના વિચારો નિખાલસપણે મૂકવાની જોર કરજ છે. એ દરજ્જાને અનુસરી જે મારા નમ્ર વિચારો અને રજી કયાં છે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કૃપ.

ભરતખંડના વીસ મહાપુરૂષો.

૧૫.

૨૧. ૨૧. વસન્તપત્રના અધિપતિ.

મુ. અમદાવાદ.

આપની ખાચશ મુજબ હિંદુસ્તાનના વીસ મહાન પુરૂષોનાં નામ નીચે મુજબ આપવા
હું રમ્મ લેજ છું.

તારવણીની—

ધર્મશિક્ષક }
અને પ્રવર્તક }

કવિ—

સાસ્ત્રિકાર—

બૂપતિ—

દેશબક્ત—

૧ કપિલ

૨ વ્યાસ

૩ મનુ

૪ યુદ્ધ

૫ મહાવીર

૬ શંકર

૭ કબીર

૮ નાનક

૯ દયાનંદ

૧૦ વાલ્મીકિ

૧૧ કાલિદાસ

૧૨—પાણિનિ

૧૩—ચરક

૧૪—ભારતકથાચાર્ય

૧૫—અરીક

૧૬—અકબર

૧૭—અહલ્યાબાઈ

૧૮—રાણા પ્રતાપ

૧૯—સિવાજી

૨૦—દાદાબાઈ નવરોજી

નોટ—મુજરાતના વીસ મહાન પુરૂષોનો નિર્ણય જોટલા બિન્ન મતવાળો થાય તેવો
બિન્ન મત હિંદુસ્તાનના વીસ મહાન પુરૂષો યસંદ કરવામાં થવાનો મંબવ નથી.

શિવાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ.

બરતખંડના વીસ મહાન પુરખોની મારી યાદી નીચે પ્રમાણે યાવ છે:—

રામ.	બરત.
કૃષ્ણ.	અશોક.
બુદ્ધ.	અકબર.
ચંકરાચાર્ય.	
	અર્જુન.
મનુ.	પૃથુરાજ.
હપિય,	પ્રતાપ.
વિદ્યાનેશ્વર.	શિવાજી.
બ્યાસ.	બાધમ.
વાલ્મીકિ.	ટોટરમજ.
કાસિદાસ.	રાનડે.

અમદાવાદ.
તા. ૧-૯-૧૨

}

ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી.

૧૭.

૧. અપભ્રંશ—મોક્ષમાર્ગના પ્રથમ ઉપદેશક.

૨. અવણુ—માબાપ ઉપર અત્યંત ભક્તિ ધરાવનાર.

મહાન બાણાવળી

ઉપર અત્યંત સ્નેહ ધરાવનાર.

૧૪ આ અસંખ્ય તરીકી.

બધા ત્યાગ કરનાર, તથા અસ્વચર્ય અંગીકાર

૫. મહાવીરરાય—હિંસાના ધ્યોનું ઉન્મૂલન કરનારા જૈનોના ૨૪ માં તીર્થંકર.
૬. વીર વિક્રમાચલ—૫૨માર્થે આખી હિંદી ગુજરાત.
૭. ભોજરાજ—વિદ્વાનો અને કવિઓની કદર જુગતાર.
૮. હેમચંદ્રાચાર્ય—કુમારપાલ રાજના ગુરુ અને મર્વે વિદ્યાના પારંગામી જેને વિદ્વાનોએ કળિકાળસર્વજ્ઞની ઉપમા આપી છે.
૯. યશોવિજય ઉપાધ્યાય—ન્યાયશાસ્ત્રના રચનારા અને કાશીના પંડીતોની વચમાં પાતાના વિદ્યાગુરૂની લાલ રાખનારા.
૧૦. હીરવિજયસુરિ—જેને અકબર સહનશાહને પ્રતિબોધી આખા હિંદમાંથી ગોવધ અટકાવ્યો.
૧૧. સમયસુંદર ઉપાધ્યાય—રાજાનો દહતે સૌખ્ય એટલા વાંચના આડ લાખ અર્થ કરનારા જે હાલ પણ “અટલક્ષી” અથ જૈન બહારમાં વિદ્યમાન છે.
૧૨. અકબર ખાદરાહ—હિંદુ મુસલમાનોની ઝાંચના વંદારનાર પ્રગતપાતક.
૧૩. દાદાભાઈ નવરોજી—હિંદનાં માટે સર્વસ્વ અપેક્ષકરનાર.
૧૪. જમશેદજી તાતા—હિંદમાં અર્ધ કલ્યાણના શોધક અને વિદ્યાદુરને ઉત્તેજન આપનાર વીર.
૧૫. વીરચંદ કરમચંદ ગોંધી—ગરેશી અધુઓ માટે આ.મ.મો.મ. આપી ગાનસવાયના શુદ્ધ. મને વાસ્તે કરનાર મહાનવીર.
૧૬. ત્રિભોવનદાસ કલ્યાણદાસ મજનર—હિંદનો દુર્લભાર રસાયનશાસ્ત્રી.
૧૭. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી—સરસ્વતીચંદ્ર અને બીજા અનેક ગ્રંથો બનાવી ગુજરાતી બાયાને રસમય બનાવનાર તથા વિદ્વાન અથ રચનાર.
૧૮. દયાનંદ સરસ્વતી—હિંદુ સમાજનો મહાન ગુપ્તારક અને ગ્રંથ અદ્વામાંથી ખદાર ખેડનાર.
૧૯. મણિલાલ નચુભાઈ—હિંદુઓમાં ચાલતા પ્રાચીન અર્વાચીન પંથોના સિદ્ધાંતનું સ્વચ્છ પ્રગટ કરનાર.
૨૦. ગોખલે—હિંદને ફરજિયાત કેળવણી અપાવવા લડત ચલાવનાર વીરનર કે જેથી હિંદુ સ્તાનને કેળવણીના બારામાં સારો લાભ થયો છે.

પશ્ચુકાસ લાઈન.

કલકત્તા.

સી. જૈન પ્રેસ.

૧. રામચન્દ્ર—સર્વોપરિ રાજન.
૨. વશિષ્ઠ—સર્વોપરિ બ્રહ્મર્ષિ.
૩. નારદ—બક્તશિરોમણિ.
૪. લક્ષ્મણ—આદર્શરૂપ અનુજ.
૫. ભરત— „ „
૬. દત્તાત્રેય—સર્વોપરિ પરમહંસ.
૭. પરશુરામ— „ બ્રહ્મક્ષત્રી.
૮. કૃષ્ણ— „ યોગેશ્વર.
૯. બાલમહિતામહ— „ માની.
૧૦. વ્યાસ—ભારતના મહાકવિ.
૧૧. વાલ્મીકિ—આદિ કવિ.
૧૨. યુધિષ્ઠિર—ધર્માવતાર.
૧૩. બીમ—મહાવીર.
૧૪. અર્જુન—નરશિરોમણિ.
૧૫. વ્રતક—વિદેહી.
૧૬. યાજ્ઞવલ્ક્ય—મહાન ઉપદેશક.
૧૭. કપિલ—મહાન ફિલસૂફ.
૧૮. પતંગલિ—યોગાનુશાસનના મહાન લેખક.
૧૯. સત્યકામ જાળાલ—આદર્શરૂપ બ્રહ્મચારી.
૨૦. સંકરાચાર્ય—ભરતખંડના છેલા મહાપુરુષ.

મણિરાઈર રતનજી લક્ષ્.

સાહિત્યપરિષદને કેળવણીપરિષદનું રૂપ આપવું કે કેમ?

૨. 'કેલ્યુએટ' વસન્તના છેલ્લા અંકમાં કરેલી કેટલીક સચનાઓમાં પ્રથમપદ ઉપરની સચનાએ લીધેલું જણાય છે, તેથી બીજી સચનાઓ બીજા વિચારકો માટે રહેવા હઈ, આ એકજ સચના વિષે જરા કહેવા રજા લઈ છું.

સાહિત્યપરિષદનો મૂળ અને મુખ્ય ઉદ્દેશ, ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી પ્રજાનાં સમગ્ર જીવન અને વિકાસ સંબંધે વિચાર કરનારું એક શિરોમંડલ રચાવું એવો હતો, એ હકીકત ૨. કેલ્યુએટના જણવામાં કદાચ નહિં હોય એમ જણાય છે. તેના મૂળ રચાયકોં જ્યારે વિચારમંથન કરતા હતા ત્યારે મહારી રિયલિટી અમદાવાદમાં હોવાથી તે વંખતે થતી ચર્ચાઓમાં આવો ઉદ્દેશ હોવાનું મને યાદ છે. તે ઉપરાંત પાંચ પરિષદોમાં લખી મોકલ્યા માટે માર્ગદર્શક યાદીએ જે વિનંતિપત્રો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા તેના ઉપર નજર ફેરવતાં પણ કહેજા જાણી શકાય કે સાહિત્યપરિષદની દષ્ટિમર્પણ ધણી વિરૂદ્ધ અને તેના નેતાઓનો ભાવ તેટલો જ અમર્યાદિત છે—અમુકજ જાણતોમાં રમવું એવો આશય હતોજ નહિં. સાહિત્યના શાસ્ત્રોના દેશાભના, પ્રજાજીવનના દરેકે દરેક વિષય ઉપર વિચાર કરવા; તે તે વિષયો માટે યોગ્ય વિચારકો ઉત્પન્ન કરી, પ્રવીણ પુરો તૈયાર કરવા; તે દરેકને માટે સાહિત્ય રચવું—રચાવવું; ગુજરાતના વિકાસને અર્થે જે જે પ્રગતિઓ યોગ્ય ભાગે તે બધાં જનસમાજ અને કાર્યકરો સમક્ષ સ્પષ્ટ કરી જનાની આપવા; અને આણું આણું કરી, મુખ્યમાં 'મગજ' જે કામ કરે છે તેવું કામ સફળ ગુજરાત માટે કરવું, અને ગુજરાતના સમગ્રા પુરોનો અનેક પ્રયત્નો માટે પ્રેરવા એવો ઉચો અને અતિવિશાળ આશય સાહિત્યપરિષદનો હતો એવું મહાદે માનવું છે.

કયે વખતે કયા વિષયને કેટલું વજન અને સ્થાન આપવું એ તો તે તે પરિષદના કાર્યકરો અને સભ્યોનુંજ કર્તવ્ય જણાય. તેવા વિચારોની મુખ્ય જવાબદારી સંસ્થાતંત્રને ધારણ કરનાર મંત્રીઓ ઉપર જ રહે છે. જે જે વિદ્વાનોને મંત્રીપદ આપવામાં આવે છે એ બધાં ઉપરના ઉદ્દેશથી વાકેફ હોય છે, અને સતત અને સંતત પ્રગતિને માટે દેશકાળ પ્રમાણે જોઈતાં યોગ્ય સાધનો તેઓ વિચારપૂર્વક તૈયાર કરે છે. આણું હોવાથી પરિષદના કાર્યકરો અને સભ્યોની ફરજ જ છે કે કેળવણીના વિષય—સામાન્ય વિષયને યોગ્ય મહત્તા આપવી અને તેની ચર્ચા ચક્ષાવધી; તેમાં તેઓની ઉદાસીનતા કે સિધિમતા જણાય તો ગુજરાતનો દરેક પુત્ર તેમને સાવધાન કરવા સમર્થ છે. આટલું સમજાવ તો પછી સ્વીકારી શકાશે કે સાહિત્યપરિષદને તેનાં એક અંગ—કેળવણીપરિષદ—માં ફેરવી નાખવાનો વિચાર સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશને સંકેત કરી દેવા જેવોજ છે.

આપણી પ્રજાને કેળવણીની ધણીજ જરૂર છે એટલું તો બધા વિચારકો હવે સ્વીકારે

છે ખરા. પરંતુ કમલાગ્રે તે બાળતપર પોતાની સર્વ શક્તિ અને પોતાના સર્વ કાળ ગાળ વાતું હઈ સુધી કોઈને યોગ્ય લાગ્યું નથી, અને ન્યાં સુધી તેવા તેવા વિરલાં 'ભેખંધારીયો' ન નીકળે ત્યાં સુધી એકધારી પ્રગતિ ચાલુ રહી શકે નહિ. પ્રાથમિક કેળવણી હઈ પ્રતિની અપાવી જોઈએ અને હાલમાં કેવી અપાય છે એ કેટલા જાણે છે? હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં. વિદ્યાર્થીઓ, કાચી ઉમ્મર, અદીર્ઘ દૃષ્ટિ, મંગદોષ, અને એવાં એવાં અનેક કારણોથી તેમની ઉમ્મરનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાળ કેવાં આજસ, કેવા અનુસાર, અને કેવા બિંધ્યાપ્રસાસોમાં ગાળે છે એની કોણ દરકાર કરે છે? કેળવણીને માટે ખર્ચ કેટલું કરવું જોઈએ અને હાલ કેટલું થાય છે તેના આંકડા કોઈએ તૈયાર કર્યા છે? વિવાહ અને મરણ પ્રસંગે અને એવા એવા બીજા પ્રસંગે અવિચારી ખર્ચમાં ઉતરનારા આપણા ભાઈઓ કેળવણી માટે નાની મુની રકમ પણ ખર્ચતા નથી તેવાને યોગ્ય બોધ આપી ખરી રીતે દેશદાઝ જાણનારા કેટલા નીકળ્યા છે? 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' માં કામ કરનારા આપણા સભાસદોમાંથી કેળવણી માટે પોતાના વખતનો મોટો ભાગ શેકનારા કેટલા છે? દેશી શાળામાં તો સર્વ સત્તા દેશીયોનાજ હાથમાં છે, છતાં કેળવણીમાં દેખીતો સુધારો વધારો કેટલાં શાળાઓમાં માત્રમ પડે છે? આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ નિરાશાજનક છે, અને તેથી જ રા. ઐન્યુએક્ટ જે જરૂર થનારું છે તે શક્ય મજીર છે એમ સવિશેષ ભારથી આપણે કહેવું જોઈએ.

કેળવણી મેળંધે વિચાર અને વિચારની ઘણીજ જરૂર છે એ ખરું. તોપણ સાહિત્ય પરિષદ એ એકજ બાળનમાં પોતાની શક્તિના મોટો ભાગ અર્પા દે તેવું તો ઇચ્છવા જેવું જણાતું નથી. એ ખરું છે કે કેળવણી હઈ વાંચવાને સમર્થ થયેલાં સ્ત્રી પુરુષોજ સાહિત્ય પરિષદનાં ભાવિ જ્ઞો અને પોષકો થવાનાં. તોપણ તે પરિણામ માટે હાલ તૈયાર થયેલાં સ્ત્રીપુરુષોને રક્ષા પડે અને તેમને માર્ગદર્શક ધર્મ પડે તેવી પ્રવૃત્તિને બોગે માત્ર ભાવિ સભ્યો તૈયાર કરનાર કેળવણી પદ્ધતિને પરિષદ બધા કે ઘણો વખત ગાળે, તો તો 'હાઈસ્કૂલ જવાબી પ્રધાન' ની વાતમાં, પેલા નબળાને તૈયાર કરી, સખળાને કમતાકાત ધવા કહેનારા પ્રધાનના જેટલીજ લાયકાત પરિષદની પણ મળાય. સમસ્ત સુજરાતની જુઝ્યાવય સર્વ કોટિની પ્રજાનાં જીવન અને વિકાસનો વિચાર કરનાર સાહિત્યપરિષદ કેળવણીપરિષદનો અવતાર હઈ એ એ સચના તો બાગેજ સાલ્ય મળાશે.

છતાં, એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ એ મોટામાં મોટો આત્મકાતક દોષ છે અને તે દોષ દૂર કરવા સુજરાતના દરેક પુરે તૈયાર થવું જોઈએ. પરિષદના વાવટા હેઠળ કે પરિષદની ચર્ચામાંથી સ્પર્તાઓ અને રસ્તાઓ સ્વીકારી, કે સ્વતંત્રપણે પણ અનેક મંડળો સ્થપાવાં જોઈએ અને કેળવણી વિશે વિચાર કરવા જોઈએ. મરકારી અમલદારો આવાં મંડળમાં ન બળે એવી રા. ઐન્યુએક્ટને ધારતી લાગે છે. કદાચ મંડળના સખાસદ ન થઈ શકે તો વાત જૂદી છે. પણ મંડળના કાર્યમાં તો તેઓ ઘણો ભાગ લઈ શકે એમ મહાફ માનવું છે. આપણી સરકારજ કેળવણી માટે કેટકેટલું કરે છે? તાજેતરમાં જ ખાસ ફંડમાંથી શિક્ષકોના પગાર વધારી આપવાની બતાવેલી કૃપા શું નહાનીમુની છે?

નેતન્નેતામાં કેટલી નિરાશો વધારી આપી છે! દરેક અંગ્રેજ અમલદાર તે વિષય માટે કેટલી કાળજી રાખે છે! કેળવણી જેવા નિર્દોષ વિષયમાં સરકારનાં પગલાંને અનુમોદન આપીએ તેવી રીતિએ, અનુભવી અમલદારોની મદદથી જે તે વિષય યોગ્ય મર્યાદાથી ચર્ચાયે—અને યોગ્ય મર્યાદા તો મંસારમાં જીવન ગાળનાર સૌએ રાખવીજ નેદરએ— તો કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી ભાગ્યેજ નડશે. આજ તે વિચાર સ્વીકારી, પોતાને આજીવિકા આપનાર વિષય પર ખર્ચ હદય બેસાડી, સરકારની દૃષ્ટિએને પરિપૂર્ણ કરવાના રસ્તાઓ શોધી, પ્રગતિને યોગ્ય કેળવણી આપવાની સરળતા કરી આપી, પોતાની ફરજ સાથે જ દેશકાર્ય પણ કરી, આપણાં કેળવણી ખાતાના બાહોશ અમલદારો આવાં મંડળ સ્થાપે અને જનસમાજના વિચારકોને પ્રેરે તોપણ ધણું સત્કાર્ય થઈ શકે એમ છે.

અન્ય ગૃહસ્થો પણ ધણું કરી શકે એવું છે. કેળવણી સંબંધે વિચાર કરવો અને તેની પ્રગતિના કુપાયો ચર્ચવા એ કાર્ય દરેક ગુજરાતીનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણાવું નેદરએ. અને તેવી તકો મેળવવા ખાતર યોગ્ય મંડળો રચવાનાં નેદરએ. યોગ્ય મમત પર મુંબઈમાં એક એવું મંડળ સ્થપાયું છે. હજી તેની કાર્યદક્ષિા નિર્ણીત થઈ હોય એમ જણાતું નથી, પણ, જાણીતા સોસિસિટર મી. દક્તરીના પ્રમુખપણાં હેઠળ ‘ગુર્જર કેળવણી મંડળ’ એવું એક મંડળ તૈયાર થાય છે અને આશા છે કે તે અને તેના જેવાં બીજાં અનેક મંડળો સ્થપાઈ, સાહિત્યપરિષદની સાથે યોગ્ય મંપર્કમાં રહી, કેળવણીના વિચાર અને કેળવણીના પ્રચાર વિશે યોગ્ય પગલાં ભરી ગુજરાતી પ્રગતિ એક ખોટ પૂરી પડશે.

રા. ગ્રેન્થુએટની બાપાંતર અને લોકપ્રિય સાહિત્ય વિષેની શ્રદ્ધતાઓ પણ ખરેખર વિચારવા જેવી છે અને સાહિત્યપરિષદને સફળ દૃષ્ટિનાર દરેક વિચારક એ સંબંધે યોગ્ય બિલાંપોહ કરશે એવી આશા છે.

હિમ્મતઝાલ ગણેશજી અન્નરિયા.

“સુન્નતા.”

ગંગા કેરા રમણીય તટે જે ઝરાઓ બજીકે,
વાકાં ચૂકાં રમજૂમ કરી મંજુલાં નીર મૂકે;
મીઠાં પંખી લલિત લયથી કેક ગીતો ય ફૂંજે,
એ લીલામાં પ્રભુપ્રકૃતિનાં નિર્ગળાં દર્શો સૂજે.

હું ભગવાન પ્રુદ્ધતા જીવનચરિતમાં મ્હોટામાં મ્હોટો બનાવ હોય, તો ત્હેની સુન્નતા સાચની મુસાકાત હતી. પોતાના અમરકારી આત્માને લાખે જુદે સંસારનો ત્યાગ કર્યો:

રમા પુત્ર અભિલાષી સુખતા નામ ત્યાં હતી,
કર્થો દે વત સેવાનાં વિનીત સુખથી સતી.
ઉતરી પ્રભુની માયા, પ્રસન્નું રૂઢું બાહુડું,
દેવપૂજન તરુ કાળે ગઈ એ લઈ બહાહુડું.

દેવતાશુદ્ધને જાણી કંઈ મન પ્રમત્તથી
ધર્મો સુખરે નેવેલ, મુધા મંત્રોથી અનથી.
આવી ત્યાં શુદ્ધને શુદ્ધ, વધા દર્પિત અંતરે
“ શું કરવા ધર્મ અજ, શું કરવા પૂજે મહેને ? ”

મુજ્જતા:—

ચોરસ કોમ ફર નાનકુ એક ન્હાનુ,
નાન્દનંદન મલિ પ્રકનુ એ મજાનુ;
તે નાંદિ છે ધનપતિ પ્રિય જ્ઞાત ન્હારા,
ગમે કૃપા અમ ગમે પ્રભુ દુઃખદાન.
‘ ઉગ્રમાળી સ્નેહ નરસેથી પુત્ર આબો,
“ દેવાદીરથી પ્રભુ બાજ અમે વધાઓ:
“ આવી અર્દા પ્રીતથી અર્ધે દુઃખાપવાને,
“ બીધી લગ તન મપિ અગાધવાને—”

શુદ્ધ:—

નર્દા નિનકની નાગ લગ્ને લગ્નથી આદાબો,
કરતો મલ તે દિલ, ગદ છે જ બીજા લગ્નો:
“ વહે આંખથી જે રેલ, વહે નિઃશ્વાસ દુઃખનાં
“ છે મગબાવી સહિમ, એમાં દે જાતિભેદ ના.

“ નહિ પવિત્રતા પાપ ઉદર મણકારતું,
“ અથે છાયે વિરાટ છાય, મૈયા ! શું કામ બીધી તું ? ”

મુજ્જતાએ તહેને મસાર સેવા શીખવી. Practical asceticismનો મંત્ર આપ્યો. આમ
શુદ્ધને સસ પ્રેરનાર તો મુજ્જતા જ હતી. એકવીન આરનોહની “ લાઈટ ઓફ એશિયા ”
ઉપરથી સચના લઈ ચોજાડે આ વાર્તા પોતાના મન પ્રમાણે ગોઠવી છે. તહેની મુજ્જતા તહેનો
મુજ્જતાની શિક્ષણપદ્ધતિ આકર્ષક લાગશે, તો તે પોતાનો પ્રયત્ન સફળ માનશે.

હા. હી. આ.

સુમતા:—

“ દેવ ! હૃદય છે નહાતું, પૂગન અમ અધૂરડી
“ અમારી અધૂરી તાત ! છે દેવસેવા અઘ ધડી. ”

પુરુષ:—

“ હો મૈયા ! પ્રભુ આશિષ ! પ્રભુતા તૂજ અંતર,
“ પણ જગની છે સેવા તૂજથી ભિન્ન હા ખરે !
“ જોડીને નત્ર હાથો એ દેવોનાં ત્રણ સાધતાં,
“ વિરામવા ય ને દુઃખો વિવિધા વર માગતાં.

“ પણ જગદારે પશુપંખી જોનાં તેઓ જ દેવ હા !
“ દયા દિને દિને મ્મિછે ત્હેને કચરી નાખતાં.
“ મનુષ્ય થઈને દેવ ન બન્યા વાંછયુ આપશે
“ તેઓના દેવના કેમ પછી ય દુઃખ કાપશે ?

“ ધરે દેવ પદે હોમ નિદોષ પશુત્રાહીનો.
“ શું દેવો હચ્છતા લોહી, હચ્છતા વધ કોહનો ?
“ હૃદય શોષી ઈ પાપ લોહી યદી લૂવાય શું ?
“ દોષેથી અન્યને દુઃખ નિર્ગનાં દુઃખ ભાય શું ?

“ નથી નથી નથી મૈયા ! દિવ્ય ઓ' સ્વર્ગદેવ હું,
“ સુદિર્ઘા સસની શોધે બાકતોર મદૈવ હું.
“ જોઈ શય તણાં દુઃખો છે દુઃખી મમ હયન
“ જગતે દુઃખી જોઈને ચીરાય મનનું મન.

“ પણ કહેની અરે મૈયા ! કેવી છે તૂજ હંદગી ?
“ છે એ શું કહું કે મીડી, છે એ વિરોધી કે સગી ? ”

સુમતા:—

“ અરે દેવા ! છે આ હૃદય લલુ, બાણું નહિ કરું,
“ ધખાવે છે ધોધો જરીક નીર મ્હારું દિલ જ શું !
“ નહીં જો જાટેથી ભીજતું જસીયે ક્ષેત્ર અમનું,
“ લલુ મેથો એવા પૂર પ્રમરતા એ મદિ શું શું ! !

“ પ્રભાતે બિહું છું, સ્તવન કરું છું, દાન દઈ છું,
“ સમારું છું ને હું શુદ્ધસી, અતિસે મમ રદું છું,
“ બપોરે પોદાહું પતિ મધુર ગીતો વિરસીને
“ મીડો હોજી વાયુ, વિરત્ર વર ખામી છું ય હું એ.

- " વિનોદે વિલાસી નિસ પડી અને વાળુ પિરસું.
 " પડોશીને સાથે મધુર મધુરી ગોઠડી કરું.
 " મુખે મુઠું છું એ, મુજ મુદ્દ દૃષા છે પ્રભુ તણી,
 " હુઝી કાં હો મદારે જીવન? નકી છું હું મુખી ઘણી.
 " કરી બૂકે મૃત્યુ શરણુ મૂજ સ્વામી ન મધુરા,
 " જરામાં યાઉં હું સતી, અધુર લઢાવા કરે પુરા.
 " લખ્યું છે શાસ્ત્રોમાં તરત સતિને સ્વર્ગ મળતું
 " શિરે વાળો ને તે યકી વરસ કોડ ફળતું.
 " મદને શાસ્ત્રે શ્રદ્ધા, ન અખર મદને શાસ્ત્રથી વધુ,
 " ન ડાલાં શાસ્ત્રીથી, નહિ સમજાએ એટલું બધું;
 " અમોને છે શ્રદ્ધા, અમ ખચિત છે મીઠું જીવન,
 " અમારું નિત્ય છે સરળ. પ્રીતીનું, વિમળું મન.

બુદ્ધ:—

- " અહાહા ! પવિત્ર મૈયા ! અરે શુ ત્હારી ગુફતા !
 " નકી બોધતી તું જેને ને આપું જગ બોધતા.
 " અચાત જ્ઞાનથી ત્હારા, પણ જો જ્ઞાન દેખી રે !
 " બોધે છે શું મહા મલ સહેજે બાળક શાસ્ત્રીને ! !
 " નિર્ભય ખીમજે પુષ્પ ! કહોમ ને તુ પંખીડો !
 " ખીમજે તૂજ અસારે પ્રેમ ફૂલ ફરીકડો.
 " આશીર્વાદ મદને તુ દે ત્હારા વિમળ અંતરે.
 " તુ છે મૈયા ! ખરી જ્ઞાની, તુ છે અધિક રં

x

x

x

- " આશીર્વાદ મુજતાએ મુકને દીધ એ દૃષ્ટા,
 " પ્રગટ્યું દિલડે જ્ઞાન, યથાં જગત્ કિન્નગાં.
 " ગુજર જ્ઞેન મહારી ! જો આશીર્વાદ બન્ધુને.
 " પમરે મૃહની કુન્ને, ફેલે બધે પ્રકાશ એ."

હાસમ હીરજી ચારણીયા.

જાહેરનામું.

વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી હાલમાં નીચે પ્રમાણેનાં પુસ્તકો
બહાર પડ્યા છે.

લેખક.

- ૧ નીનિર્મિતશ્ચ (શુજરાતીમાં) ૧-૧૨-૦૦ ત. ગ. માનકજીર માધુભાઈ નવ.
ભાષાંતરકાર.
- ૨ માકરમાધ્ય (મગદીમાં) ૧-૧૦-૦૦ } ત. ગ. વાણીજી સાંચી અખ્યકર
ગ. મ. નિતકર વ્યમકર ચાંદેરકર
- ૩ યુનાઇટેડ એડમોર્સ ઇનિફામ ૧-૧૦-૦૦ ૨ ન વિનાયક નગમિદનાલ યાચિ-
(શુજરાતીમાં)
- ૪ તોભાના (શુજરાતીમાં) ૦-૧-૦૦ ઓ. ન. ? ૧૧ ન કુમલ દિગ્દેશી
- ૫ (કેશવમિશ્રકૃત સંસ્કૃતકૃત ભાષાતર) ૦-૩-૦૦ } ત. ગ. નવનાથ કે હીમીન અને
પિનાકીરસા- મનાવેવપ્રમાદ દેસાઈ
- ૬ પાટીકાર માનિના રીતરીગજનું ૦-૪-૦૬ સાંસારિક પ્રશ્ન કમીટી.
એકીકરણ.
- ૭ વાણીયા યાત્રિના રીતરીગજનું ૦-૭-૦૬ સાંસારિક પ્રશ્ન કમીટી.
એકીકરણ.

સરકારી ભાષાંતર સ્ટોરમાં લખો.

વિદ્યાવિકારી

વડોદરા રાજ્ય.

.. વિનોદે વિવાસી નિચ પડી અને વાણુ ગિરજું.
 .. પડોશીને સાથે મધુર મધુરી જોડકી કરું:
 .. મુખે મુઠું છું એ, મુજ મુઠું કૃપા છે પ્રભુ તણી,
 .. હુઃખા કાં હો મદારે જીવન? નકી છું હું સુખી ઘણી.

.. કરી જૂકે મૃત્યુ શરણ મુજ સ્વામી ય મધુરા,
 .. બરામાં થાઉં હું સતી, અધુર લદાવા. કરે પૂરા.
 .. લખ્યું છે શાસ્ત્રોમાં તરત સતિને સ્વર્ગ મળતું
 .. શિરે વાજો ને તે યજ્ઞી વરસ કોડ ફળતું.
 .. મહેને શાસ્ત્રે શ્રદ્ધા, ન ખખર મહેને શાસ્ત્રથી વધુ,
 .. ન ડાહ્યાં શાસ્ત્રીથી, નહિ સમજાએ એટલું બધું;
 .. અમોને છે શ્રદ્ધા, અમ ખચિત છે મીઠું જીવન,
 .. અમારું નિત્ય છે સરજા. પ્રીતીકું, વિમળું મન.

ગુણ:-

.. અહાહા ! પવિત્ર મૈયા ! ચારે શુ તારી શુદ્ધતા !
 .. નકી બોધિતી તું જેને ને આખું બધા બોધતા.
 .. અઘાત જ્ઞાનથી તારા, પણ એ જ્ઞાનદેવી દે !
 .. બોધે છે શું મહા સત્ય સહેજે બાગદ શાસ્ત્રીને ! !

.. નિર્ભય ખાવજે પુષ્પ ! દહોત ને તુ પંખીડો !
 .. ખાવજે તજ મંસારે પ્રેમ ફૂલ રસીદગો.
 .. આશીર્વાદ મહેને તુ દે તારા વિમળ અંતરે,
 .. તું છે મૈયા ! ખરી જ્ઞાની. તું છે અધિક સંત દે !

x

x

x

.. આશીર્વાદ સુખતાએ જુદને દીધું એ ફૂલો,
 .. પ્રગટ્યું દિલડે જ્ઞાન, થયાં જગત કિરણો.
 .. શુભર મહેને મદારી ! મો આશીર્વાદ અનુભવે,
 .. પમરે મુદની કુંજે, ફેલે બધે પ્રકાશ એ."

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वानपि भूतानि मधु यक्षा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यक्षायमन्याम सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमारमेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्याग्रं प्रमदितव्यम् । धर्माग्रं प्रमदितव्यम् । पुंशलाग्रं प्रमदितव्यम् भूत्यै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

वर्ष ११, अंक १०.

[भासिक]

आश्विन, १९११

तन्त्री—रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी

भारी भासिक ० नेम

४८६

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी

४८७

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४८८

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४८९

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९०

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९१

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९२

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९३

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९४

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९५

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९६

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९७

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९८

(रा म रमणाथ गरीपनराम नीरं ० जी के जेए जेए जी)

भासिक तीरी भासिक तीरी भासिक तीरी

४९९

લવાજમ.

(૧) તાપ્તેરીઓ, (૨) સમાઓ, (૩) વિદ્યાઓ, (૪) શ્રીઓ, (૫) મુજસતી
માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુખીના સર્વ પગારદારો
યાં એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે).

અન્ય સર્વ માટે વર્ષે એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

છટક નક્કલ એકના દર દરમે એક આના પ્રમાણે.

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત આદિસ—અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક.

લોકો મેલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારની પ્લેગ

જુઓ પાઠ છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એગ્રીમીક્ષચર બાદુ જેવો ઇલાજ છે
કડકું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એગ્રી પીલ્સ રૂ. ૧) —
બાટલીવાળાની અખીરીયલ ચકતીની ગોળીઓ ઘરડોના જુવાન બનાવે છે રૂ.
૧૧—બાટલીવાળા દુધ પાઉડર દાંતનો દુખારો નરમ પાડી દાંત મોતી જે
સાફ રાખે છે કીંમત આના ૪—બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસ
દરાજ યુજલીમાં તફાવત કરે છે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે.

ડા. હો. લી. બાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેબોરેટરી મુંબઈ

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

નવી સસ્તી આવૃત્તિ.

રાવલશિકા સત્યભામાખ્યાન.

(તૈયાર છે.)

૦-૧૨-૧

પાંચાલીપ્રસન્નખ્યાન.

(પ્રેસમાં છે.)

૦-૧૦-૧

તપ્ત્યાખ્યાન.

(")

૦-૧૦-૧

પ્રા. ડા. ના બીજા સસ્તા અંકો તૈયાર થાય છે: લખો.

રેમજી અને કપની.

c/o

મગન હં. કાંઠાવાળા.

વરદિરા.

મૂલજી દુર્લભજી વેદકૃત કવિતાનાં પુસ્તકો.

નિજકૃષ્ણ, (૮૦ કાવ્યો.) કુંજલીલા રિહાર ૧ (તૈયાર છે.)

FIRST FRUITS (English poems—In the press—being
print of the private circulation edition issued in 1903):

દ્વેષકું મુલ્ય બાર આના.

એન. એમ. તીપાલીની, કમ્પની કાલબારદેવી—મુંબઈ.

રા. રા. જીવનલાલ અમરસી મહેતા, સિવસમસપિતાલ પાસે—અમદાવાદ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ । કુરાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ મૃત્યુ
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્રયાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૧, અંક ૧૦.

[માસિક]

આશ્વિન, સંવત્ ૧૯૬૮.

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

અંગ્રેજ પ્રજાની અનુપમ સફળતાવાળી સામ્યપદ્ધતિમાં એક લાક્ષણિક તત્ત્વ એ છે.
વામાં આવે છે કે—સહસ્રા અને કોઈ ફેરફાર કરેલા રંગનો નથી.
એક હરિશીતલ. પ્રથમ તો એ ફેરફારની વિરુદ્ધ જ પડે છે; પણ એ ફેરફાર એના
આન્તર મુદ્દ અને ન્યાયને બળે પોતામાં ચૈતન્ય દાખવે છે એટલે
એ એને માર્કાર આપવા મરિ છે, એને પોતામાં બેળવે છે, એને પોતાનો જ કરી લે
છે; પ્રથમ રહામી પ્રીત, પછી મત્ત-કાર, પછી સહ-કાર, અને પછી સ્ત્રી-કાર, એવા ક્રમ
છે. આવી જ રીતની સંરક્ષણની અને ઉદ્ધારણની શ્વિ હિન્દુસ્થાનના ધાર્મિક દક્ષિણમાં,
બ્રાહ્મણોએ દેખાડી છે. ધર્મકાશના રક્ષક તરીકે પ્રથમ તેઓએ નવા મુધારાની વિરુદ્ધ લાગણી
દર્શાવી છે, તો એ મુધારાએ પોતામાં ધાર્મિક ચૈતન્ય સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે તુરત એને
સહકાર પણ આપ્યો છે, અને એ મુધારાને એના મૂળ પ્રવર્તકે જે સેવા નહિ કરી હોય તે
સેવા એ બ્રાહ્મણોએ કરી છે. એટલું નહિ. પણ જેમ હિન્દુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સામ્યકર્તાઓએ
પોસ્ટ-નાર-રેલવે-રાહરમુધારાઈ અને દેશવાસી વગેરે મુધારા માટે મૂળ લોકમાનસની વાટ
તેઈ નથી, તેમ આ બ્રાહ્મણ સામ્યકારોએ પણ બહુ મુધારા પોતાની ગેરે જ દાખવ
ક્યાં છે—અને એનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ, ધર્મનાં ગ્રંથો સત્યોને લોકગોચર કરવા માટે
કેતરોત્તર એમણે કરેલા પનો છે.

પ્રથમ એમણે વેદને જ પ્રમાણ માન્યા; અને એની શુદ્ધ વ્યવસ્થા ખાતર સદાદિકને

વેદનું શ્રવણ કરવાનો નિષેધ કર્યો. પણ તે જ સાથે, ઇતિહાસ અને પુરાણ રચી, વેદનાં જ હોડાં સભો લોકને, મધુર ઈતિ-સુન્દર વાણીમાં—વેદ કરતાં પણ વધારે મિત્તાકર્ષક રૂપે, આપ્યાં; અને ‘ઇતિહાસપુરુષોત્તમો વેદ સમુપદ્યુત્યેવ’^૧ ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદનું સાફ ઉપબંધણ—વિસ્તાર, પોષણ—કર્યું. એવો વિધિ દાખલ કર્યો. કાળ જતાં, અસંખ્ય વનસ્પતિથી ભરપૂર આ વનમાં, અમૃત-ઓષધિની સાથે નકામાં ઝાંખરાં પણ ઘણાં જાગ્યાં, અને વિપૌષધિ પણ જાગી. આખરે નકામી અને હાનિકારક ઓષધિઓથી અમૃત ઓષધિને ઓળખી કાઢી એની એક નથી વાડી રચવાનો પ્રયત્ન થયો: કહે છે કે વ્યાસજીને મહાભારત અને અષ્ટાદશ પુરાણ રચીને આત્મતુષ્ટિ ન થઈ, તેથી સર્વનાં મધુરસરૂપ શ્રીમદ્ભાગવત રચ્યું. પણ જો વેદ પર્વતની સાતમી ટુંકે હતા, તો આ વાડી પણ પર્વતની કરોડે જ હતી. શિખર જોટલી તો બેરાક એ દુરધિરોહ નહતી તથાપિ સંસ્કૃત ભાષાની વિપ્ર શિક્ષાઓ ઉપર પગ મૂકી મૂકીને ત્યાં ચડતું પડતું. તેથી એ વાડીમાંથી સુન્દર સુન્દર ધૂણે લઈ કેટલાક સાધુ પુરુષોએ એ પર્વતની તળેટીએ વાવ્યાં—જેમાં ગામના મનુષિયાત લોકો હરી-હરી આખા દિવસનો યાક જોતારે, અને આરોગ્ય મેળવે. આ રીતે ભાગવતાદિક—જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યના સંસ્કૃત ગ્રંથો—માંથી કેટલાંક આપ્યાનો લઈ, એના રસિક વિવેચનરૂપે, હરિદાસોએ, સામાન્ય લોક આગળ હરિકીર્તન કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. ભગવાને પણ કહ્યું કે હું જોવો વંકુડમાં નથી વસતો તેવો સાધુ પુરુષના હૃદયમાં વસું છું, અને જ્યાં ચાર ભક્તો મળી માફ કીર્તન કરે છે ત્યાં વસું છું. પાંચર મનુષ્ય ભગવાન પાસે જઈ ન શકે ત્યારે કૃપાળુ ભગવાન પોતે પાંચે ચાલીને મનુષ્ય પાસે આવ્યા. આ આપણા હરિકીર્તનનો પૂર્વ વંશાવતાર.

આ હરિકીર્તનને ધર્મોપદેશના સાધન ઉપરાંત એક મનોહર કળા બનાવવાનું માન મહારાષ્ટ્રને છે. ગુજરાતે જેમ હિન્દુસ્થાનની સંગીતકળાને સ્ત્રીઓનો * ગરબો આપ્યો, તેમ મહારાષ્ટ્રે ઉપદેશકળામાં ‘હર(રિ)દાસની કથા’ શોધી કાઢી. મહારાષ્ટ્રનું અનુકરણ કરીને ગુજરાતે પણ ઘણાંક વર્ષે યયાં હરદાસની કથા દાખલ કરી છે—પણ હજી કેળવાએલા ગુજરાતીઓએ એમાં બહુ ભાગ લીધો નથી. એને રૂપાંતર પમાડીને—જો કે રસિક રૂપાંતર-પમાડીને—રા. અનન્તપ્રસાદ ત્રિકમલાલ વૈષ્ણવ આપણા પ્રાન્તમાં હરિકીર્તન કરે છે. પણ મહારાષ્ટ્રના ટંબની હરદાસકથા તો રા. નરસિંહરાવ, રા. બ. રમણભાઈ આદિ શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્સવ વગેરે પ્રસંગે કરે છે તે જ.

હાલમાં રા. નરસિંહરાવનું એક હરિકીર્તન સાંભળવાનો મને ગઈ તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટને દિને સાંતાક્રૂઝમાં પ્રસંગ મળ્યો હતો. સાંતાક્રૂઝ મુંબઈનું ‘એક પડે છે, અને હાલમાં ત્યાં વિદ્યા-અર્થે મુંબાઈ ગએલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય વિદ્યાવ્યાસંગી યુવકો વસે છે. તેઓના સાહિત્યવિષયક પ્રેમથી આકર્ષાઈ, રા. નરસિંહરાવે ઉપર કહેલી તારીએ સાંજે એક મેળાવટો યોજ્યો હતો—તેમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઉભયે બહુ સારી રીતે ભાગ લીધો હતો.

હરદાસી કીર્તનના સાંપ્રદાયિક રૂપમાં—પૂર્વરંગ અને આખ્યાન એવા બે ભાગ હોય છે. પૂર્વરંગમાં સિદ્ધાન્તની જૂમિકા આપી, એ ઉપર આખ્યાન રચવામાં આવે છે, અને છેવટે મૂળના ઉપદેશ ઉપર શ્રોતાજનને લાવી સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે. તદ્દનુસાર, રા. નરસિંહરાવે પૂર્વરંગમાં—

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છન્તુ વા યથેષ્ટમ્ ।

અથેવ વા મરણમરતુ યુગાન્તેર વા

ન્યામ્યાન્ પથઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

એ પ્રસિદ્ધ ભર્તૃહરિનો શ્લોક લઈ, એનો અર્થ સમજાવી, એનાં બે ઉદાહરણ અને એક પ્રત્યુદાહરણ રૂપે (૧) ઉત્તરરામચરિતનો સીતાત્યાગ, (૨) ગીતામણિનું મહાભિનિષ્ક્રમણ, અને (૩) મુધિશિરનું અશ્વત્થામાના મરણ સંબંધી અવ્યક્ત અસત્યકથન—એ ત્રણ પ્રસંગો લીધા હતા. અને છેવટે, દૃઢતાથી નીતિ આચરવાનો, તે માટે લક્ષ્મીની દરકાર તથા સાદાર્થવગેરે ગુણો કેળવવાનો, તથા પરબ્રુતઃ મરણ એવું કંઈ છે નહિ એ સમજવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

મારે મુધિશિરના એ અસત્યકથનની કથા પરત્વે રા. નરસિંહરાવ જોડે જૂનો મનએ છે—એ સંબંધી હું અન્ય પ્રસંગે લીધા. અત્યારે તો હું માત્ર પહેલાં બે આખ્યાનો સાંભળતાં મારા મનમાં જે જે ભાવ ઉદ્ભવ્યા તે જ હું અત્રે નોંધવા માગુ છું. તેમ કરવામાં—રા. નરસિંહરાવના વિવેચનમાંથી મારી સ્પષ્ટ ઉપસ્થિત થતા કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો ચર્ચવાનો લોકા પછા હું બાબુપર ગૂંથીશ—જેથી તે જ સમયની મારી હૃદયની સ્થિતિ એના સાદા રૂપમાં મારા વાચકો આગળ હું મૂકી શકું.

(૧૦૦) મને રા. નરસિંહરાવના આ કીર્તનમાં સીથી વધારે સીતાત્યાગનો પ્રસંગ ગમ્યો. હું બહુ હું કે વર્તમાન સમયમાં, ત્યારે આપણા લોકને પ્રાચીન રાજબાવના ઝાંખી ધઈ ગઈ છે અને આ પ્રત્યેના આપણા ધર્મો વધારે સારી રીતે સમજવા લાગ્યા છે, ત્યારે રાજધર્મની કલ્પના કરવા કરતાં પતિધર્મની કલ્પના કરવી વધારે સરળ પડે છે, અને તેથી રામે કરેલો સીતાત્યાગ સમયમાં દ્રુપદરૂપે જ ધણુને બાસે છે. પણ આ વિષયમાં પ્રાચીન દલિખિન્દુને વળગી રહી, રા. નરસિંહરાવે ‘રમય’ ઉપર રાજધર્મની બાવના મૂર્તિમન્ત યતી જોઈ, એથી હું બહુ રાજી થયો. રામ પોતે જ પોતાનો ન્યાય હાથમાં સે તો કેવું પરિણામ આવે. છતાં દિલીપનું ચરણ ન લેતાં—રા. નરસિંહરાવે બહુ અંદુલિત કુરાગતાથી—સંગીતથી તેમ જ અમની ‘મનોહર વાણીથી, શ્રોતાઓનાં હૃદય રામના સીતા પ્રત્યેના પ્રેમમાં એવાં એકતાન કર્યા કે ‘વિવાદના આખ્યા પ્રત્નને શુદ્ધિની અંગિકામાંથી ઉપાડી ‘હૃદયની જૂમિકા ઉપર મૂકી દીધો.

“ હૃદય હો ! તેજ પ્રિયા પરહરી !—(ધ્રુવ) .
 બાળપણથી પ્રેમ ધરી મન . . .
 ઉછેરી પોપણ કરી.—હૃદય હો !
 સખ્યયોગથી દૂર વસ્યાની
 મેરા વાત નવ ધરી—હૃદય હો !
 હસાઈ પાળી પોણી કપોતી—
 ઉર નિર્દય દે હરી,
 તેમ કપટથી આજ પ્રિયાને
 મૃત્યુમુખે દઉં, દરિ !—હૃદય હો !

આ અને આવાં બીજાં વગનો સંગીતદ્વારા સાંભળીને જોને એકવાર રામનો સીતા ઉપર કેવો પ્રેમ હતો એનું બાન હૃદયમાં—મગનમાં નહિ પણ હૃદયમાં—જામી ગયું છે. તેને દસ સીતાત્યાગથી પણ એ બાન ગ્રિયિષ્ઠ થવાનું હતું ? ઉત્તરું, એ પ્રેમ તે સીતા અભાગમકાલનું સ્વાર્થ સુખ ન હતું, પણ વિયોગ—નિત્ય વિયોગ—ની હસોડીથી અધિક દીપી નીકળતો અનન્યબાવ હતો એ પ્રતીતિ વધારે તીવ્ર થતી હતી. બેસાડ, એ અનન્ય બાવ હૃદયમાં ઊતાર્યો વિના પૂરેપૂરો દલપનામાં આવવો કેવો મુશ્કેલ છે એ જાણીને જ વાશ્મીકિએ કહ્યું છે કે—

“ હૃદયં ત્વેવ જાનાતિ પ્રીતિયોગં પરસ્પરમ્ ”

રામ અને સીતાનાં હૃદય—બૂદ્ધિ, એમનું હૃદય—એ જ તેઓનો પરસ્પર પ્રાતિયોગ જાણે છે. અને રા. નરસિંહરાવ જેવાની મધુર વાણીથી, અને સંગીતની મદદથી, કે પ્રભાવ દલપનાના પ્રભાવથી, એ હૃદય તે કાણવાર આપણું યાવ ત્યારે જ સીતાત્યાગનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય. બાકી નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ જનો—વધારે લાભ સીતાને ત્યજવાથી થાય કે સીતાને રાખવાથી થાય, રાજધર્મ અધિક કે પતિધર્મ અધિક, હું એને ત્યજશ તો એનું અને એના ઉદરમાં બાળ છે તેનું શું યશે ? કત્યાદિ પરિણામના વિચારને નૈતિક ઉદ્દાપણ કહેવારા જનો—ના દષ્ટિબિન્દુથી રામે જોયું હોત તો એમને જુદું જ કરવું સજાત. પણ રામને તો નીતિશાસ્ત્રીઓની દરકાર નહોતી:—

“ નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ”

—એ એમનું દષ્ટિબિન્દુ હતું. સીતા આં પોતાથી જુદાં હતાં કે એમના પ્રત્યે ધર્મનો સલાહ એમને વિચારવો પડે ? એમને તો વાશ્મીકિ કહે છે તેમ “ પ્રકૃત્યૈવ પ્રિયા સીતા રામસ્યા સંનિ મહારમનઃ । ” સીતા પ્રકૃતિ યકી જ, સ્વાભાવથી જ, નૈસર્ગિક રીતે જ, વડામાં દનાં. એ વડાસનો એમને જગતને દેખાડો કરવાનો નહોતો.

(૨.) મૂલમન્યની ખીચ પંક્તિ—“લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્”—
એના ઉદાહરણમાં રા. નરસિંહરાવે સિદ્ધાર્થ—જૌતમ છુદ્—ના મહાભિનિષ્ક્રમણની કથા
લીધી. આ ક્રમ ત્રોતાનનને ઠીક પડ્યો, કારણ કે મહાભિનિષ્ક્રમણમાં પણ સીતાત્યાગની
માફક ધર્મઅર્થે સ્વસુખના ત્યાગની જ વાત છે—તથાપિ એમાં સીતાત્યાગ જેવો કર્તવ્યનો
વિકટ પ્રસંગ નથી, અને તેથી કલ્પનાશક્તિને પહેલા આખ્યાન કરતાં આમાં ઝોછો શ્રમ
પડે છે. એ માટે રા. નરસિંહરાવે પોતે મૂળ એકવિનઆનોંડના “Light of Asit”
ને આધારે, ગુજરાતીમાં કેટલાક કાવ્યખંડ રચ્યા છે તેમાંના એકનો ઉપયોગ કર્યો.

આ કથા—જે સીતાત્યાગ કરતાં સામાન્ય વાચકને ઝોછી જણીતી છે તે નીચેના
ઊતારાથી જાણવામાં આવશે:—

(દોહરો.)

નાથ સમીપ સૂતી હતી, મુઠ્ઠ રાખ્યામાં જેઠઃ
અર્ધ ઊઠી ત્યાં રાણી એ, તથા પ્રાવરજે દેઠ.
કરતજ એ ભાળે ધર્મો, ઉર ઉછળે અવિરામ,
ગરગર અશ્રુ ઢાળતી, મુન્દરી એ ગુણધામ;
સિદ્ધાર્થતણે કર પછી, મુખ્યો કંઈ મળુવાર,
ત્રીજો મુખને કરુણરવ, ક્રોધો મુઠ્ઠ ઉચ્ચાર.

“ નાથ ! જગો ! નાથ ! જગો !
વાણી દો આશાસની ”
‘ મું છે ? પ્રાણુ ! મું ? બહારો ! મું છે ? ’
પૂછતો ઉપાસથી.

(ગીતિ.)

તદપિ રૂવે અવ્યક્ત જ, કંઠે વાણી રહી કાંઈ અટકી;
ફોમો હૃદય ભરાયો;—અતે રાણી વહી સુદીન બની.

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

સૂતી હું નાથ ! સુમે મુઠ્ઠ નીંદરે;
ચિથ વહુ ઉઠે દુઃખ તે રૂંડરે,

હવેન, મોદ, અને વળી પ્રેમની,
 દિગ્ધર્ષ નાકો વહી હલે રહે;
 મુખે જાને જ તેતણું હું મુણી,
 મધુર નીરમાં રમતી ધણી;
 પણ અહો ! કંઈ સંપત્તિ જ કારમાં
 અનુભવી છૂટી જંગલો હોતો હવો."

પછી રાણીએ પોતાને આવેલાં સ્વપ્નો સિદ્ધાર્થને કહ્યાં ત્યારે—

યદે સિદ્ધાર્થ:—“ એ મહારી મધુરી પદ્મની કળી !
 મર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂપ, દીપ્તિ જે ત્હે ફરી.”
 રાણી કહે:—“ સત્ય એ નાથ ! પણ એક વિરામતા,
 ધોર વાણી મુણી મ્હેતો:—‘ આવી એ વેળ ? ’ એમ ત્હાં.”

સિદ્ધાર્થે ધણું આશ્વાસન દીધું—પણ ‘ આવી એ વેળ ’ એ સપ્નોનો ભેદ રાણીથી
 સમજાયો નહિ, અને એ વધારે ને વધારે મૂંઝાવા લાગી. આખરે—

(અનુબંધ ૫.)

“ શેતી શેતી પડી નિદ્રા મહિં તોય નિસાસથી,
 જીજ્ઞે ઉર, જાજે એ સ્વપ્નવાળી પ્રકાશતી;—
 “ વેળ એ ! આવી વેળ એ ! ”

એ સમયની સિદ્ધાર્થની દિયતિ કવિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

(વિષમ હરિગીત.)

“ એ સમે સિદ્ધાર્થે જોયા જ્યોત્સ્નામાંદિં નિહાજતો,
 ને, ને ! ચરતી તહિં કંઈ રાશિમાં રજોજી વિરાજતો,
 ને મહો ચિરકાળ પૂર્વે ભાખિયા કમમાં જામા,
 વહતા જન:—“ આવી રજનિએ ! ઉદારવા જન જે રૂપ્યા;
 માર્ગ વર્ષેતું શુષ્કતો કે જનમતકેરી વિમૂતિતો,
 આ કષ્ટજ નિર્ણય કહિને કર્યું મુખદુઃખકેરી પ્રસૂતિતો:
 રાજનો અધિરાજ જનને આણું નિજ વર્તાવવા,
 કે મુકટ ગદા વિષ્ણુ અન્ય જગતી જનમને જન્યાવવા. ”

(વડાણ.)

“વિંધ તારવા કાજ આ આવી પણ અણુમૂલ.”

‘મનુષ્યને કર્તવ્ય કરવાની માત્ર એક જ પણ આવે છે—એ પણ એ સાચવે છે તો તરે છે અને ખુલે છે તો ડૂબે છે. “આ અણુમૂલ પણ” સિદ્ધાંતે સાચવી: એ બોલી જાયો:—

(ગરબી.)

“ હુ:ખૂખ્યા એ વગનન ! આ હું આખોરે;
તમ કાજ તજું મુજ રાજ્ય, મુખો બહુ વિધિનારે,
રાજમંદિર મુખમય સાજ, રત્નનિદિન મુખનારે,

(સાખી.)

તજું સર્વ એ આ શણે સહુ યજી દુસ્તગ એક,
શણી મધુરી ! તે તજું દવે તુર શુભવર્તી બહાલી મુરખ.”

પણ આખરે એ “દુસ્તગ એક” ને, અને તેની સાથે, એના “ઉઠે આ વાર શુરે
જે ઉમંગેરે”—એને પણ, વિશ્વના ઉદ્ધાર અર્થે તજવાને એ તૈયાર થઈ ગયો અને—

(ચાપાઈ તણ તાલની.)

કરી યશોધરાને પ્રજ્ઞામ, સ્ત્રી જે ભરનિદ્રામાં આમ,
કાંઈ ભાવ અવર્ણ બરેલાં, નાખ્યાં નેત્રો વદનપર ઘેલાં;
હજી અશ્રુથી બીનું વદન, લેવા છેલ્લી વદાપતું મન,
કાંધી પ્રદક્ષિણા તણવાર, રાખા કરી ધરી ભક્તિભાદ;
જોડી ધકકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી:—
“ કર્તો આ રમ્ય રાખા ગાંધિ, કરું રાખન કદી હું નાહિં.”
તણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ તણ;
હેતું રાણીનું સૈન્યપૂર, હેતો પ્રેમ હેતો ભરપૂર;
અન્તે બળ કરી છૂટ્યો રાખનથી, ધાર્યો શોક ધડી નવ મનથી;
સાક્યો, સ્વામ રજનિમાં ચાલ્યો, માર્ગે જ્યોતિ અનુપનો ચાલ્યો.

આ આખ્યાનમાં અનેક રમણીય ચિત્રો છે. કોઈ એક ચિત્રથી આનન્દ પામું દરો,
તો કોઈ બીજાથી. હું પણ કદાચ જુદે સમયે જુદા ચિત્રથી આનન્દ પામત. પણ આ સમયે
વસ્તુતઃ મારા મન ઉપર સૌથી વધારે અસર કરનાર નીચેની જે લીટીઓ નીચડી:—

“ એ સમે સિદ્ધાર્થે જાયા વ્યોમમાંહિ” નિહાળતો,
આલ્યો, સ્થામ રજનિમાં આલ્યો,.....”

“ એ સમે સિદ્ધાર્થે જાયા વ્યોમ માંહિ નિહાળતો. ” એ સંગીત મુખે સાંભળતાં જ—એક તરફ જાયું વ્યોમ અને બીજી તરફ સિદ્ધાર્થ—એ બે વચ્ચેનો ભેદ ખંદુ ઉત્કટ રીતે મારી દહિ આગળ ઉપરિચત થયો, અને મનમાં પ્રશ્ન જાણ્યો કે—આ બેમાં અધિક કોણ ? કવિ કહે છે સિદ્ધાર્થને તારકટ્ટન્દ્રે પ્રેર્યો. પણ મને લાગે છે પ્રકૃતિ અને જીવલોક ઉભયમાંથી સત્યનું દર્શન કરાવવાના લોભમાં કવિથી સિદ્ધાર્થના જ્ઞાનનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ બૂલાઈ ગયું છે.

“ મ્હને પ્રેરતા તારકટ્ટન્દ્ર ! આ હું આલ્યોરે. ” એ નહિ; પણ—

“ દુઃખડૂખ્યા ઓ જગજન ! આ હું આલ્યોરે. ”

—એ જ સિદ્ધાર્થના અભિનિષ્ક્રમણનો હેતુ છે. અને આ વાત સ્મરણમાં આવતાં એ તારકટ્ટન્દ્ર મને સિદ્ધાર્થના અભિનિષ્ક્રમણના પ્રેરક બળરૂપે ન જણાતાં, મુદ્ર ભૌતિક રજા કણની માફક એ મારી દહિ આગળથી વળાઈ ગયા—અને સિદ્ધાર્થ એકલો જ એની અદ્ભુત ભક્તિમાંથી મારી દહિ આગળ જામેલો રહ્યો. “ દુઃખડૂખ્યા ઓ જગજન ! આ હું આલ્યોરે ! ”—એ ઉદ્ગાર કદી પણ તારકટ્ટન્દ્ર—“ Nature rots in tooth and claw ”—ની શકવાનાં હતાં ? અન્તે એ—

‘ આલ્યો, સ્થામ રજનિમાં આલ્યો ’

એમ કીર્તનકારે ગાયું, અને અંધારી રજની વિસ્તરેલી શ્રોતાજનને, કુશળ વ્યાખ્યાનના બે ચાર શબ્દોથી, પ્રત્યક્ષ દેખાઈ, તે વારે એ સ્થામ રજનીનો અન્ધકાર પણ મારાં નેત્ર આગળ જોતમ છુદ્ધતા જ્ઞાનતેજથી ફેડાતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું—અને

‘ યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ’

એ પંક્તિનો અર્થ બેવડા સત્યથી ભરાએલો મારી નજર આગળ આલ્યો.

(૩૦) ત્રીજું આખ્યાન યુધિષ્ઠિરના અસત્ય કથનનું પ્રત્યુદાહરણ રૂપે હતું.

‘ અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા ’

એવી દૈવતાને અપાવે—યુધિષ્ઠિર જૂઠું બોધ્યા; એ અતારી.

(૪૦) જીવનની વૃષ્ટિ જે અનેક પાપનું મૂળ છે તે દાખવા કીર્તનકારે નીચેની પંક્તિઓ વડે જગતની દક્ષિણતા તરફ શ્રોતાજનનું બહુ અસરગ્રસ્ત રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું:—

“ જાપ છે જગત ચાંદ્યું રે ઓ જીવ-જોને.
જોને તું પાટણ જેવાં, સારાં હતાં શહેર કેવાં;
આજં તો ઉઠડ એવાંરે, ઓ જીવ જોને.
રૂડા રૂડા રાણીજાયા, મેળવી અધાગ માયા;
કાળે તેમી પડી કાપારે, ઓ જીવ જોને.
છત્રે જોને છાયા થતી, રૂડી જોની હતી રતી;
ક્યાં ગયા કરોડપતિરે, ઓ જીવ જોને.
જરી જે આજરી થતા, હાજર હડીત હતા;
તેના તો ન હાથે પતારે, ઓ જીવ જોને.
નેક નામદાર નામે, હયાં જઈ સ્મરણ હામે;
દીકા દલપતશમેરે, ઓ જીવ જોને. ”

આ વેરામનો ઉપદેશ એ રા. નરસિંહરાવના કીર્તનમાં એક મહોટા હોય હતો, એમ એક અવલોકનકારે “The Oriental Review” નામના પત્રમાં જાહેર કર્યું છે. એ અવલોકનકાર પૂછે છે કે શું મરણ કરતાં જન્મ ઓછા મહત્ત્વનો બનાવ છે કે ધર્મેપિદેશનો જન્મનો આનન્દ વીસરી જઈ મરણનાં દુઃખો જ માથાં કરે છે? અને જગતના સઘળા ધર્મોમાં મૃત્યુ વિષે બહુ કહેવામાં આવે છે એ માટે એ ખેડ દર્શાવે છે. પણ હું પૂછું છું કે ધર્મનો ઉદ્દેશ જો બીજી દુનીયા તરફ મનુષ્યનાં નેત્ર ઊઘાડવાનો હોય—આ જીવનને પણ અનન્ત જીવનના એક ભાગ તરીકે જ પવિત્ર દર્શાવવાનો હોય—તો જે જે બનાવથી એ બીજી દુનીયાનું—એ અનન્ત જીવનનું—જ્ઞાન વધારે ઉત્કટ થાય તે તે બનાવ ઉપર ધર્મોપદેશમાં વિશેષ લક્ષ અપાય એ સ્વાભાવિક છે. આવા બનાવો કયા કયા છે એ વિષે Prof. James’ “Varieties of Religious Experience” જોવાથી, અને એમાં મૃત્યુનો બનાવ માણસના મન ઉપર કેવી અસર કરવા સમર્થ છે એ વિષેની વિગત પાંચ-વાર્ધી—એ બનાવનો ધર્મોપદેશમાં આટલો બધો મહિમા કેમ છે એ સમજશે. મૃત્યુ એ આ જીવનમાંથી પરજીવનમાં જવાનું દાર છે; અને એ દાર તરફ નજર જાપ છે ત્યારે પરજીવનનું જ્ઞાન આવે છે. તેથી જ મહોટાએ તત્ત્વજ્ઞાનને મૃત્યુ ઉપરનું નિર્દિધાસન કહ્યું છે; અને આપણાં ઉપનિષદમાં નચિકેતાએ પણ તત્ત્વજ્ઞાન મૃત્યુદેવ—યમ—પાસેથી મેળવ્યાની આખ્યાયિકા છે.

આ પ્રમાણે વેરામનો ઉપદેશ કરવામાં રા. નરસિંહરાવનો ઉદ્દેશ શ્રોતાજન ઉપર શોકની છાંપા પ્રસારવાનો નહોતો. મૃત્યુના જ્ઞાનથી જીવનની ગંભીરતા પ્રેરત કરી, દુરત એમણે—

“ મરવાં મોલકારે, મંતો સુખે જગતથી જારો.”

એમ બતાવી, મરણમાંથી શોકની છાયા ઊઠાવી દીધી—અને મૃત્યુનો ખરો અર્થ સમજાતાં જીવન અનન્ત યદ્ય ગયું, એટલે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તો.

“મૃત્યુ મરી ગયું ને લોક.”

પછી મરણનો શોક ક્યાં રહ્યો?—એમ બહુ ઉત્તમ રીતે છેવટનો ખોધ કર્યો.

હવે આ કીર્તનમાં મને એક જાનતા લાગી તે કહું. નીતિની ઉમ ભાવના—હરિકીર્તનમાં, પ્રભુરસથી જેવી પીગળવી જોઈએ તેવી પીગાળવામાં આવી ન હતી. કર્તવ્યની અસિધારાને પ્રભુપ્રેમની પુષ્પમાળા બનાવવામાં આવી ન હતી. પશ્ચિમના ધાર્મિક ઇતિહાસમાંથી એક સ્પૂર્ણ ભેદ ઉપયોગમાં લઉં તો—આખા કીર્તનમાં ‘Old Testament’ ને ‘New Testament’ કરવામાં આવ્યું ન હતું—‘Law’ ને ‘Love’ કરવામાં આવ્યો ન હતો.

રા. નરસિંહરાવનું કીર્તન સાંભળતાં મારા મનમાં જે ભાવ ઉગેલા તેની આ મારી દૃષ્ટિ નોંધ. અત્યારે એ નોંધનું હું અવલોકન કરું છું તો એમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ચાર મહત્ત્વના વિષયો સમાવેલા મારી નજરે પડે છે:—

(૧) યુદ્ધિ અને હૃદય.

(૨) પ્રકૃતિ અને પુરુષ.

(૩) આ જીવન અને પર જીવન.

(૪) નીતિ અને પ્રેમ.

જેમ રા. નરસિંહરાવ પોતે કીર્તનમાં ચંદ્રેશ કે ઉગ્રેશના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો મેં બાણ પર મક્કા છે, તેમ મારા પોતાના ભાવમાંથી ઉપસ્થિત ચતા આ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો પણ મારે છોડી દેવા પડે છે. એના અલ્પ નિરૂપણ માટે પણ અત્રે સ્થળ નથી. તેમ એને રા. નરસિંહરાવના રસિક કીર્તનને તત્ત્વજ્ઞાનની વિષમ દલીલોમાં ગૂંચવી નાંખવું એ, આવાં કીર્તનના ઉદ્દેશથી તેમ મારી નોંધના ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ હોઈ, મને અનુચિત લાગે છે.

*

*

*

*

મરણ એ આ સંસારમાં મનુષ્યની આંખ ઊપાડી દઈ અનન્ત જીવનને પ્રત્યક્ષ કરી આપનાર—નિત્ય જનતો, છતાં નિત્ય નવો, એવો અદ્ભુત—જનાવ લાક્ષણિક જમીયા- છે. એ વિશે જાણી નોંધમાં જે સમ્પ્રદાય લખીને, અંગ્રેજીમાં કહે છે તેમ રા. નરસિંહરાવે સ્વચ્ચારસ. મારી ‘કલમ જાપરથી ચાલી તો હજી સકાઈ નથી’, એટલામાં, ગૂંચરાતના બદલે આખા મુંબઈ ઇલાકાના એક મહાન પુરુષે આ ડુનીઆમાંથી નીકળી પર ડુનીઆમાં પ્રવેશ કરવા મૃત્યુનું દારૂ ઝોળ્યું!

૩૦. 'લાલચંદર ઉમિયાચંદર યાત્રિક' એ નામ ગૂજરાતમાં સર્વત્ર, ખાણકથી તે જદ્દ પર્વત સર્વ વર્ગના અને સર્વ દેશના જનોમાં, પ્રસિદ્ધ છે. એ મહાપુરુષે એક યાત્રિક પિતાને ત્યાં જન્મી, વેદ અને યાત્રિકી વિદ્યામાં કુશળ થઈ, નવી જ દાખલ થએલી નવી કેળવણીનો, માત્ર પોતાના જ ઉત્સાહ અને ખંતથી, લાભ લેવા માંડ્યો. આર્થિક અને વ્યાવહારિક અક-ચણીને લીધે એ યુનિવર્સિટીની કેળવણી તો ન લઈ શક્યા, તથાપિ અસંખ્ય સુશીલોત્તમોથી માર્ગ કાઢી એમણે જે વિદ્યા સંપાદન કરી, એ એમનો કેળવણી પ્રત્યેના ઉડો શોખ અને સ્વાભાવિક બુદ્ધિનું અસાધારણ ખળ દર્શાવે છે.

એમના સમયના અનંદ નરરતોની માફક રા. લાલશંકરભાઈએ પણ કેળવણી ખાતામાં જોડાઈ, પછી કામદાનો અભ્યાસ કરી, એની પરીક્ષાઓમાંથી પાર જીતરી, ન્યાયખાતામાં પ્રવેશ કર્યો. એ ખાતામાં એમણે રમરણસક્તિ, વ્યવહારજ્ઞાન, સત્યપરીક્ષા, અને ગૂંચ જીકે જવાની અસાધારણ કુશળતાથી સારો યશ મેળવ્યો. પણ એ યશ પણ અત્યારે એમના અન્ય કાર્યપ્રદેશના અતિ કિન્નરવળે યશ આમળાં ખાંખો પડી ગયો છે. રા. લાલશંકરને ગૂંચરાત 'અંકગણિતના કતાં' અને 'ફરફે કલાસ સર્માકિર્તે જગજગ' તરીકે બેગ્રંથ 'પાઠ' રાખેરો, પણ એ કરતાં પણ વધારે પ્રેમથી અને પૂજ્યભાવથી એમણે ઠરેલી લોકસેવા પ્રત્યે જોરો.

વેદનો અભ્યાસ એમણે યોગ્ય વર્ષો જ કર્યો. પણ એ અભ્યાસ જે હાલના સામાન્ય વેદીઆ શાહજોમાં જડતા અને સંકેતિત દષ્ટિ જ બપખવે છે તેણે આ ઉત્તમ પાત્રમાં ઉત્તમ શુભો ઉત્પન્ન કર્યાં. એ અભ્યાસમાં “ નિષ્કામં વેદોઽધ્યેતવ્યઃ ”—એવી જે નિષ્કામપણાની ભાવના રહેલી છે, તથા વેદનો મહાન અક્ષરશાસિ મુખે કરવામાં હતા ખંત અને અચામ અમતા જે શુભો જોઈએ છે—એ જીવનની ભાવના અને એ કાર્યશક્તિના શુભો એમના આખા જીવનમાં પ્રવેશી રહ્યાં હતાં. અને એને પરિણામે એ એટલી બધી લોકસેવા કરી સક્યા છે કે જે કરવા એમના કરતાં વધારે સુદિમાન પુરષો પણ બાગ્યે જ શક્તિમાન થયા છે.

કેળવણી અને સંસારસુધારો—એ એ એમના ઇચ્છના મહાન ઉદ્દેશ હતા. કોયા કોયા પદ્ધતિ નિષ્ફળ અભિપ્રાયો બાંધવા, કે વૃથા વાદવિવાદ અને તર્કવિતર્કથી કાર્યજનને ચૂંચી નાંખવું તે કરતાં, સાદા ઉદ્દેશ લઈ, એને સાદા રૂપમાં સમજી, એમાંથી લોકહિતનાં ખરોં કાંચો જીવનભવનાં એ એમના સ્વભાવને વધારે પસંદ હતું—અને ને પ્રભાસે વર્તન કરીને એમણે ગૂંચરાતને ધણી લોકોપકારી સંસ્થાઓ આપી છે. ગૂંચરાત જ્ઞાનોક્ષુભર સોસાઈટીની નાણાંની રિયલિટી અત્યારે જે સંગીન પાયા ઉપર મુકાઈ ગઈ છે એ સ્વર્ગસ્થ લાલચકરભાષના સતત પ્રયાસનું ફળ છે. એ સોસાઈટીએ સામાન્ય વાચકોને માટે સરળ ભાષામાં આરોગ્યશાસ્ત્ર વગેરેને લગતાં—સ્ત્રીઉપયોગી અને બાલોપયોગી જે ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો રચાવ્યાં છે તે ખાસ એમની સચનાનું પરિણામ છે. સાદા અને નિરભિમાન સ્વભાવને લીધે વિદ્યાના મ્હોટા આડંબર કરતાં સામાન્ય લોકની કેળવણી ઉપર એમનું વિશેષ લક્ષ રહેતું, અને તેથી પ્રાથમિક કેળવણી વિસ્તારવા માટે તથા એ મદત આપવા માટે એ નિરંતર પ્રયત્ન કર્યાં કરતા. સ્ત્રીકેળવણી એ એમનો પ્રિય વિષય હતો—અને એને અંગે પોતે તન મન ઉપરોત્ત ધનથી પણ લોકસેવા કરી છે.

એમના હૃદયમાં ખરી દયાવૃત્તિ પણ પુષ્કળ હતી. દક્ષિણમાં પોતે મુનસફ હતા તે દરમિયાન, વિધવાઓનાં મૂલ્ય અને ખાલની રક્ષા કરવા માટે કેટલેક સ્થળે આશ્રમો અંધાવ્યા છે. અને આપણે ત્યાં છપ્પનીઓ દુકાળ પડ્યો તે વર્ષે ‘મહીપતરામ-અનાયાશ્રમ’માં, અર્થતી જરા પણ ફિકર ન કરતાં પોતાના પગારમાં પુષ્કળ ધનની મદદ આપીને જે જે અરાધ્યાળક આવ્યું તેને પાળ્યું ! અને આજ એમના મરણથી જેટલાં આળક રાખાં છે તેટલાં ગૃહસ્થાતમાં ભાગ્યે જ કોઈના મરણથી આત્મા સુધીમાં રોમાં હરો.

મૃત્યુ મનુષ્યના મન ઉપર અનેક તરેહની અસર કરે છે. જ્યારે લીલા છોડ ઉપરથી ખીલતું શુદ્ધાત્મનું ફૂલ કાળરૂપી માળીને હાથે ચૂંટાઈ જાય છે ત્યારે સંસારની વિષમતાનું ભાન યાય છે. પણ ઉપર મોતી જેવું સોદાતું પ્રાતઃકાળનું જળબિન્દુ જરા પવન વાતાં ખરી પડે છે—ત્યારે જીવનની નશ્વરતા આપણને ઉપસ્થિત થાય છે. પણ આવા કાર્યવીર, યોગ્ય આયુષ્ય મોજની, જ્યારે જગતમાંથી જતા આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે આ સંસાર એ કર્મજામ છે—આપણાં કર્તવ્ય કરવાનું પવિત્ર ક્ષેત્ર છે—એ વાતનો આપણને ઓધ થાય છે. એજ પુરુષોને જિજ્ઞેસીને જ પેલી પંક્તિ છે કે—

“ મરવાં સોલ્લ્યાં રે, સંતો ચુખે જગતથી જાશે.”

પરમાત્મા આ સાદા, પ્રેમાળ, નિરભિમાન, અને સદા કાર્યપરાયણ મહાપુરુષને નિત્ય પોતાના સાંનિધ્યમાં રાખો; પણ તે જ સાથે એમના જેવા પુરુષો આ દેશને હમેશાં આપ્યાં કરો—એટલી એમના પ્રત્યે પ્રાર્થના છે !

આનન્દરાંદર બાપુભાઈ કુપ.

“ ભારતીય તારો. ”

આર્વાવર્તેના વારણ,

તુલ મેથિરા અમકાર;

ચમક્યો ઝાઝાં વર્ષે ને,

પ્રેટલો દિવ્ય પ્રકાર.

દિવ્ય રસ્મિ-પ્રકાશની,

અમકી કારોકાર;

હિંદ અને ઈંગ્લેન્ડમાં,
જેનો વ્યવસ્થાકર.
રાજ પ્રજા હોય તથા,
પ્રિય ઓ મોઘા બાળ;
ભરતભૂમિ સમ જાતનીની,
લીધી છે સંભાળ.
અમ મોઘેશ વીરનો,
અમુલ્ય જીવનપ્રવાહ;
વૃદ્ધિગત યાઓ સદા,
યાચું જગદાધાર.

જેઠકી ખીરડીગસ.
મુંબઈ.
કૃષ્ણચંપતિ.

સીતારામ જે. શર્મા.

સેવાતણા સ્વીકારની આશા ન શોભે રનેહને.

(હરિગીત.)

“ દુનિયાતણાં દુઃખ દારવા કે કે પ્રયાસો આદર્યો,
રે ! બેકર દુનિયા છતાં કરતી જરી દરકાર ના;
સાને અરે ! અમાન જન સેવા ન મુજ સ્વીકારતા ?
સાને હશે વ્યાપી રહી દુનિયામહી અકૃત્યતા ? ”

ફરિયાદ એ બન્ધુ ! કદી અધીરો બની કરતો નહીં,
માને ન શું કૃતકૃત્યતા સેવેમ્બુ જન સેવામહી,
નાદાન બાલક માતના શુભ આશયો સમજે નહીં ?
શું માત માટે બહાલસોયી બાલને તરછેડતી ?

હુઃખાન્ય હર્દાં નિજ હિતૈથી વૈધને તો ગાળ દે,
શું ધર્મપ્રેમી વૈધ તેથી હર્દાંનિ મરવા દિયે ?
નિઝામ સેવા સ્નેહમય બન્યું ! સદૈવ કર્યું જાજે,
સેવાતણા સ્વીકારની આશા ન શોભે સ્નેહને.

સાન્દાકૂળ, }
તા. ૨૫-૯-૧૯૧૨ } ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

ભરતખંડના વીસ મહાન પુરૂષો.

૧૬.

- ૧ વૈવસ્વત મનુ—ધર્મરાત્ર રચનાર.
- ૨ વ્યાસ—મહાભારત રચનાર.
- ૩ શ્રીકૃષ્ણ—આદર્શ મનુષ્ય.
- ૪ શ્રી રામચંદ્ર—આદર્શ રાજવીર.
- ૫ શ્રીકૃષ્ણ—બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક અને મહાનુભૂતિના આદર્શ.
- ૬ શ્રીમહાવીર સ્વામી—જૈનધર્મને તેનું છેવટનું સ્વરૂપ અર્પનાર, ‘અહિંસા પરમે ધર્મ’ એ સૂત્રનો પરમ ઉદ્ઘોષ કરનાર ૨૪ મા જૈન તીર્થંકર.
- ૭ અશોક—બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો ફેલાવનાર ઉદાર ભાવનાવાળો મહાન નરપતિ.
- ૮ વિક્રમ—પરોપકારપરાયણ મહાન નરપતિ.
- ૯ કાલિદાસ—સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વોપરિ કવિ.
- ૧૦ શંકરાચાર્ય—મહાન તત્ત્વવેત્તા અને હિંદુ ધર્મમાં શાનમાર્ગને પ્રાધાન્ય અર્પનાર.
- ૧૧ ગુરૂ નાનક—શિખધર્મના આદ્ય સંરચાપક.
- ૧૨ કબીર—મહાન ધર્મોપદેશક—સંસારસુધારક.
- ૧૩ હેમચંદ્રાચાર્ય—સાડાત્રણ કરોડ શ્લોક લખી દરેક વિષયપર પુસ્તકો લખનાર મહાન જૈન અચાર્ય.

૧૪ અકબર—શ્રેષ્ઠ મુસલમાન નરપતિ.

૧૫ શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનું રાજ્ય સ્થાપન કરનાર.

૧૬ પતંજલિ—મહાભાષ્યકાર અને યોગ સૂત્રના પ્રણેતા.

૧૭ આનંદજનજી—જૈનોમાં અધ્યાત્મમરસ રેડી જ્ઞાનમાર્ગ તરફ દોરનાર પરમયોગી.

૧૮ રાજા પ્રતાપસિંહ—રજપૂતોના હીરોનો અને ધર્મભક્તિનો આદર્શ.

૧૯ બીજમ્ પિતામહ—બ્રહ્મચર્ય, પિતૃભક્તિ અને એકવચનીપણના આદર્શ.

૨૦ મુધિશિર—સાત્ત્વિક શક્તિના ધર્મિષ્ઠ નરપતિ.

રતનપોળ—૨૫ મહાવાદ.

તા. ૧૫-૧૦-૧૨.

મણિલાલ નધુભાઈ દોશી.

પ્રેમાનંદનાં નોટકો.

(૭)

ચરોતર.

નોટકો પ્રેમાનંદનાં નથી તેના પુરાવામાં શ. નરસિંહરાવે એક કારણ એવું આપ્યું છે, કે તેમાં ચરોતરનાં વખાણ છે, ચરોતર રાષ્ટ્ર આધુનિક ને ખોટા પ્રયોગનો હોવા છતાં વપરાયે છે, અને વડોદરે એ ચરોતરમાં નથી. વડોદર ચરોતરમાં નથી તેના વિશેષ પુરાવા તેમણે પૂરવણી એકે કર્યાં આપ્યા છે. આ બાબતમાં થોડોક ખુલાસો એ પાછલા અંકમાં આપ્યો છે, પરંતુ જ્યારે શ. નરસિંહરાવ આ બાબતમાં ઘણું લખીને વિશેષ બાર મૂકે છે, ત્યારે વધુ ખુલાસાની આવશ્યકતા છે.

ચરોતરના રાજકીય વિભાગો જે હાલ “ પ્રચરિત ” છે, તે શિવાય તેના પુરાતન વિભાગો પણ વપરાય છે, અને તે જમીનનાં હક્કો અને અન્ય કારણોથી પડેલા જણાય છે: જેમકે લાંઘ, કાનમ, ચરોતર દરકોશી, ચુંવાળ, વાલીઆર, ભાલ, જાલાવાડ, સોરકે વગેરે. આવા વિભાગોની પરિસીમા અથવા વ્યાખ્યાઓ સ્પષ્ટ હોય છે. નર્મદાની દક્ષિણ તરફનો મુલક તે લાંઘ, નર્મદા અને મહી વચ્ચેનો ભાગ તે કાનમ, મહી અને વાતક વચ્ચે.

તો ભાગ તે ચરોતર, વગેરે. કાનમ (કુબુ) એ કાંળી જેમના પ્રદેશનું નામ મુંજરાતના અમુક ભાગને અપાઈ તેને સાધારણ રીતે નર્મદા અને મહી વચ્ચેનો મુખ્ય કહેવામાં આવે છે, પણ નર્મદાની દક્ષિણે યોડો ભાગ તે પણ કાનમ છે, અને મહીની દક્ષિણે યોડો ભાગ કાનમ નથી. આ છેલ્લા ભાગને 'મુંખ્ય કંરોને વાકળ' (વેકુરે—રેતી ઉપરથી રેતાળ) કહેવામાં આવે છે, અને વીસ સો વાકળ—વીસો વાકળ એમ તેમાં ૧૨૦ ગામ આવેલા હોવાથી ખોલાય છે. વાકળ અને ચરોતરની જમીન એક સરખી એટલે રેતી ને ગોરમટીના મિશ્રણથી થએલી ખેસર છે. ખેસર જમીન—પછી તે કાંળી માટી મળીને થએલી કાંળી ખેસર કે ગોરમટી મળીને થએલી ગોરાડુ ખેસર હોય—તે ઉત્તમ—મદીઆતી ગણાય છે. આવી જમીન નદીઓની કૃતિથી ખડુ કરીને તેના મુખ તરફ ચાલ છે, તેથી નદીની બંને બાજુએ તે હોઈ શકે. ખેસર જમીનમાં સકળ વસ્તુ પોષ્ટી શકે, અને કાંમતી પોષ્ટ નાપેઈ, તેથી તે ચરોતર કે સૌરાષ્ટ્ર જેવાં નામને પાત્ર થાય છે. વાકળની ગણના ચરોતરમાં પણ થાય છે, અને વડોદરાને વાકળનું તેમ ચરોતરનું નાકું ગણવામાં આવે છે. છેક કડી પ્રાંતના લોડા વડોદરા, છાણી, દસરથ, વગેરેને ચરોતરમાં ગણે છે; એટલે શ. દસવલાલે વડોદરાને ચરોતરમાં ગણ્યું છે તે વચ્ચે છે, અને તેનો વતની પ્રેમાનંદ હોવાથી તે ચરોતરી ગણી સકાય.

ગેઝેટીઅરમાં ચરોતરની વ્યાખ્યા અપાઈ છે તે રચ્ય છે, અને રવ. નવલરામની ગરખીને તો પ્રમાણ્યુત માની શકાયજ નહીં, કેમકે એક નાની ગરખીમાં આખા મુંજરાતનું વર્ણન કરવા જતાં તેમાં બારીક વર્ણન આવી શકે નહીં, અને નવલરામ પણ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાને અતુસરે એ દેખીતું છે: વળી તેઓ સુરતના વતની હતા અને ચરોતરના સોડોના સહવાસમાં પ્રેમાનંદ કે રા. દેસવલાલ જેટલા આવ્યા નહોતા. કાન્દહરે પ્રારંભમાં ચિટોતર શબ્દ તે મહીવાળું ચરોતર નહીં, પણ ઉત્તર મુંજરાતમાં હશે એવી કલ્પના રા. દેસવલાલ કરે છે તે ખરી પણ હોય, કેમકે જે મદીઆતી જમીન હોય તે ચિટોતર—ચરોતર કહી શકાય, પરંતુ હાલ તો એ શબ્દ કદ ધઈ મહી ને વાત્રક વચ્ચેના પ્રદેશ માટે વપરાય છે. ગેઝેટીઅરમાં ચરોતરના તાલુકા ખતાવ્યા છે તે વાસ્તવિક નથી; કેમકે તેમાં મહેમદાવા અને માતરનો કેટલોક ભાગ ચરોતરમાં નથી, અને તેમાં ખંભાતનું નામજ નથી, જે કે તેનો કેટલોક ભાગ ચરોતરમાં છે. ચરોતર ઝોનખવાંતી એક ખીણ પરીક્ષા છે. ચરોતરના પોંટીદાર સૌથી વધારે કુળવાન ગણાય છે; જે અમુક ગામોમાં તેઓ રહે છે, તે ગામોમાં ને આવે તેમને માટે કહેવત આમે છે, કે “નહાં મંજુમાં, નહાં તિરમાં, ને નહાં હરિદનના મેળમાં;” એટલે ચરોતરમાંનાં કુલે ૭૨ ગામ કુળવાન ગણાય છે, અને તે જુદે જુદે સ્થળે આવેલાં હોવાથી તેમની હદમતિ ભાગ તે ચરોતર કહેવાય. એ ગામોમાં ખંભાતનું તારાપુર અને વડોદરાનું સાવેલી આવે છે, અર્પાત તે બંને ચરોતરમાં ગણાય. ચરોતરના પોંટીદારથી ઉતરતા પણ બીજા દરજ્જા વાકળના પોંટીદાર ગણાય છે, અને તેમને કાંમતનાં તેમ

અમર્ય નર્મદાની ઉત્તરે કાનમમાં આવ્યું ખનાં તેની ગણના લાઠય દેખાં પાંચ થાય છે.

છેકે નાંદોદના સભ્યના પાટીદાર ને કણુખીઓ ભારે ખહેરામણી આપે છે, એટલે વાકળ પણ ચરોતર જીતું ગણાય છે.

૨. નરસિંહરાવે નવલરામની ગરબીમાંથી ઉતારા આપતાં વિના પ્રયોજન “ બોલી ને પુદ્ધિ બ્યાં નડી રે ” એ પદ દાખલ કરીને ચરોતરના લોકોની લાગણી દુખાય એવો અવિવેક કર્યો છે. નવલરામનું લખેલું તેઓ પ્રમાણ ગણતા હોય, તો ગવેરીલાલ યાચિક, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, હરિલાલ ને કેશવલાલ કુવ, બાળાચંકર ક્યારીઆ, મણિલાલ દિમેદી, રણુછોડેભાઈ ઉદયરામ, મણુભાઈ નરાભાઈ વગેરેમાં એ દોષનું આરોપણ થાય છે. સુરતી લોકો તો અમદાવાદીઓને પણ ચરોતરની આ ગણી તેમને રાંચા—નડી પુદ્ધિ ને બાવાવાળા—કહે છે, પણ જો રા. નરસિંહરાવ પોતાને લાઠવ દેશના વતની ગણાવતા હોય તો તેમને તેમાં લેવા દેવા નથી. આ વિષે બ્યારે નર્મદાચંકર અને દલપતરામ વચ્ચે અથડાયા હોય, ત્યારે દલપતરામે સુરતીઓની ઓછી ઝાટકણી કાઢી નહોતી; પરંતુ આવી જનની મનકે—મરકરીઓ સાક્ષરોને છાજતી નથી. પ્રાંતિક ફેરને માટે હકમત્વ રાખવો ઘટતો નથી. પ્રાચીન કવિઓની માફક બાપાના વાપરમાં સર્વદેશી થયું જોઈએ.

ચરોતર રાખ્ખની શુદ્ધિ “ ચારતર ” ના રૂપમાં કરવાનું પ્રથમ માન રા. નરસિંહરાવ રવ. મનઃસુખરામને, અને બીજું માન રવ. બાલાચંકરને તેમ રવ. ગોવર્ધનરામને આપે છે; ને કહે છે, કે સંવત ૧૯૪૧ અગાઉ મનઃસુખરામે અને તે સાક્ષમાં બાલાચંકરે નામ શુદ્ધિ કરી, તેથી પ્રેમાનંદનાં “કહેવાતાં” નાટકો તે પછી રચાયલાં હોવા જોઈએ; કેમકે જોયો પ્રયોગ મનઃસુખરામે અને બાલાચંકરે કે ગોવર્ધનરામે યોજ્યો, તેવો પ્રેમાનંદે ખસે વર્ષ પૂરું યોજ્યો હોય એમ સંભવતું નથી. જે પ્રયોગ ત્રણ જણને સુઝ્યો તે યોથાને ન સુઝ્યો હોય તેનું કાંઈ પ્રમાણ ? જો યોથાને ન સુઝ્યો હોય, તો એ પ્રયોગ આધુનિક કાળમાં યોજવાનું પ્રથમ માન તો રાસ્ટ્રી જનલાલ કાળીદાસને છે અને તે તેમજે પચાસ વર્ષ પૂરું યોજ્યો હતો, એટલે યોજનાર ચાર થયા. કદાચ તેમનું અનુકરણ પાછળના ત્રણ ગ્રહરયોએ કર્યું હોય, કે તેમણે પણ જનલાલની માફક યોજના કરી હોય. ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે આ ચારે સાક્ષરો ચરોતરના હતા, અને પ્રેમાનંદ પણ ચરોતરનો હતો. કૃત્રિમ બ્યુત્પત્તિ ગ્રાસ-વારની અસ્વાર કે દેરાસરીની દેવાગ્રથી કરવામાં આવે છે, અને હિંદુસ્તાનને ઠેકાણે હિંદુસ્તાન વધરાય છે. ચરોતર એ સૌમાં તર (તરને બીજા અર્થમાં લેઈને) છે, એમ તો સ્થાન વધરાય છે. ચરોતર એ સૌમાં તર (તરને બીજા અર્થમાં લેઈને) છે, એમ તો ચરોતરના ખેડૂતો વડીક હાલ પણ કહે છે, અને ચરોતરના પુરાણીઓ સાસ્ટ્રીઓ તેને ચારતર જામિ કહેતા આવ્યા છે. ચરોતરનો અર્થ ચડીઆતી જમિ થાય છે, (ચરો—ગાયર

૩. અંબાઈદાસ પટેલ “ પ્રેમાનંદના નાટકો ” નામના પોતાના નિબંધમાં ૫૪ ૨૭૫ માં આ વાતને પુછી આપે છે. તેઓ પોતે ચરોતરના પાટીદાર હોવાથી ચરોતર વિષેનું તેમનું કથન માન્ય કરવા યોગ્ય ગણાય. વળી રા. નરસિંહરાવની માફક કલ્પના કરીએ, તો “ ચરોતર ચરવે ઉજો ” એવી કહેવત ચાલે છે, તેથી તે ચરવા પાણીથી ઉજો થઈ જાય, તો ચરુ જેટલા પાણીથી તર થઈ જાય, માટે તે ચારતર કહેવાય.

ઉપરથી રાજ્ય ઉઠાવ્યો નથી એમ તો રા. નરસિંહરાવ પોતે જ કહે છે) તેથી વડોદરા જે ચરોતરને આંટવે અને જેમાં પાન પરવળ થાય છે એમ કહી જેને, રા. નવસારીએ પણ વખાણ્યું છે, તેને પ્રેમાનંદે રાજ્ય પ્રમાણે ચરોતરમાં ગણ્યું હોય, તો તે ખોટું નથી. વળી જે અર્થે રા. કેશવલાલે કાન્હડા પ્રબંધમાંના ચરોતર (ચરોતર) ને ગુજરાતની ઉત્તરમાં ગણ્યો છે, તે અર્થે ગુજરાતનો કોઈ પણ અંતો પ્રદેશ—વડોદરા, નવસારી, ગણદેવી, કોડીનાર, સોરઠ આદિ—ચરોતર કહી શકાય.

ધારો, કે વડોદરા ચરોતરમાં નથી, અને તેથી પ્રેમાનંદ ચરોતર નિવાસી નહોતો, તો પણ શું પ્રેમાનંદ વડોદરામાં જ આવેલા સારા પ્રદેશને ન વખાણે? આપણે જ “સુરતનાં જામણ ને કાશીનાં મરણ” કહી બંનેને વખાણીએ છીએ. પંચરત્નવાળા કૌસાણીની આપણે સ્તુતિ કરીએ છીએ. કવિ કાળીદાસે મેઘદૂતમાં હીમાલયનાં પુષ્કળ વખાણ કર્યા છે, પણ તે માળવાનો વતની હોવાથી મેઘદૂત તેણે રચેલું નહીં પણ કોઈ હીમાલયવાસીએ રચેલું એમ કહી શકારો? નર્મદાશંકરે ધાટને અને દક્ષપતરાએ આપણે પોતાની કવિતામાં વખાણ્યો છે, પરંતુ તેઓ સુરતી અને અમદાવાદી હોવાથી શું તે તેમની કૃતિ નથી એમ કહી શકારો? વળી પ્રેમાનંદે કોઈ પણ ઠેકાણે એવું કહ્યું નથી કે વડોદરા ચરોતરમાં છે, અગર પોતે ચરોતરનો વતની છે. તેણે જે કહ્યું છે, તે ઉપરથી ફક્ત એક જ અનુમાન ન્યાય પુરસ્કાર નીકળી શકે, તે એ કે પોતે ચરોતરને વખાણ્યો હોતો અને તેની બોલીને ખરી ગુજરાતી ગણ્યો હોતો:—

x x x

તે મધ્યે અતિ એક ચરોતર છે, જ્યાં ન જાયે કોણ;
તેવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી, નામે મહા ગુર્જરી,

x x x

તપસ્યાખ્યાન.

આવા અંગત અભિપ્રાય સામે કશો વાંધો લેઈ શકાય નહીં.

રા. નરસિંહરાવ કહે છે, “પ્રેમાનંદ ચરોતરી હશે, જે આ નાટક એમનાં હશે તો; અથવા તો આ નાટક લખનારો શૂદ્ર પુરુષ ચરોતરી હશે;” તેના પ્રમાણમાં પોતે કહે છે, કે “ધર ધરી,” “જહાં,” “રધ,” એ રૂપો. ચરોતરી બોલીના લેખકે વાપર્યા છે. ચરોતરી બોલી એટલે ચરોતરમાં વપરાતી હોય એવો અર્થ રા. નરસિંહરાવ કરતાં હશે, તો તેમને જણાવ્યું હોય છે, કે એવા રાજ્ય ચરોતરમાં જ નહીં, તેમ કેવળ વડોદરામાં જ નહીં, પણ પંચ મહાલમાં ગુજરાતના છેક પૂર્વ છેડે એટલે ડુંગરપુર સુધી, કહી પ્રાંતમાં તે અમદાવાદ ઇલાખા ધણા ભાગમાં વપરાય છે. આકાર નો આકાર ઉતાવળ કે સરળતાને

કારણે લોકો કરી નાંખે છે. “ત” માત્રનું “જલ્દુ” ખોટું મનાયું, ને “જશે” ખટું મનાયું. પાટણ-તરફ “જશે,” એમ બોલે છે, તે શુદ્ધ ગણાય કે “જશે,” એ શુદ્ધ ગણાય ? જેડણીની શુદ્ધશુદ્ધિ ગણવાનું ધોરણ વિચિત્ર છે. કોણી બીલ ને ગામડાના લોકો (માગરો સુધાં) કેટલાક ભાગમાં સંસ્કૃત શુદ્ધ “કિમ” વાપરે છે, તે દશી કાદવામાં આવે છે. એજ ભાગમાં હવે વહેંચના લોક “ક્યમ” વાપરે છે અને તે બાલણ, શામળ, પ્રેમાનંદ આદિના પુસ્તકોમાંથી પણ મળે છે, છતાં તે અશુદ્ધ ગણાય છે. વડોદરા ને કાન-મમાં તેને ઠેકાણે “કમ” શબ્દ વાપરે છે, તે માન્ય થતો નથી, અને “કેમ” ને શુદ્ધ ગણવામાં આવે છે. “કિમ” ઉપરથી અપભ્રંશના નિયમ અનુસાર, “ક્યમ” “કમ” ને “કેમ” રૂપ થઈ શકે. “ઈ”નો “એ” કરીને વાપરેલો “કેમ” શુદ્ધ અને એજ રીતે “ઈ” ને ઠેકાણે “એ” વાપરીને “લીમડાને” ને ઠેકાણે “લેમડા” કહે તે ચરણ-તરીઓ ખોટો પ્રયોગ ! આવા પ્રયોગ મરાઠીમાં પણ આવે છે; જેમકે, મેણખત્તા (મીણખ-ત્તિઓ) બેડે (બીડા), અને ને અશુદ્ધ ગણાતા નથી. “ચતું” ને બદલે “છતું” નો વાપર ચરણતરી કે ગામડીઆ અણો છે, પરંતુ ઉંચાનું છતું કહેવામાં આવે ત્યાં તે અશુદ્ધ કે ગામડીઆ પ્રયોગ છેજ નહીં, કેમકે “ચતું” એટલે છાતી તરફનું એ અર્થ તેમાં રહેલો છે. “ચતું” સુરતી પ્રયોગ છે, અને જે અર્થ “છતું” નાટકમાં વપરાયો છે તે અર્થે તો તે અમદાવાદમાં પણ વપરાય છે, એમ રા. નરસિંહરાવ તપાસ કરશે તો તેમને જણાઈ આવશે. પ્રેમાનંદે આવા શબ્દ વાપર્યા માટે તે ચરણતરી દશે એ કલ્પના પણ ખોટી છે, કેમકે પ્રેમાનંદે તો શુજરાતના સર્વ ભાગના શબ્દો વાપર્યા છે, એ વાત પ્રથમ કહેવામાં આવી છે. ચોતાના અન્વેષણમાંજ રા. નરસિંહરાવે કેટલેક ઠેકાણે સુરતી પ્રયોગ વાપર્યા છે તેથી શું આપણે તેમને સુરતી ગણીશું, કે એ અન્વેષણ એમનું ન હોય એમ કહીશું ?

એથી વિશેષ તો એ છે. કે નાટકોમાં ચરણતરી શબ્દો આવેલા છે, માટે પ્રેમાનંદ ચરણતરી દશે અથવા નાટકો લખનારો ગૃહ પુરૂષ ચરણતરી દશે એમ એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે. બીજે ઠેકાણે લખ્યું છે કે એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારનાર કોઈ અજ્ઞાત કવિની રચના આ નાટકો છે; પ્રેમાનંદની નહીં. ત્રીજે ઠેકાણે રા. નરસિંહરાવ કહે છે, કે તે લખનાર કોઈ હરિ નામનો પુરૂષ તો નહીં હોય; એ પુરૂષ ચરણતરી હોવાનો સંભવ પણ વિશેષ છે જોરે. જે ગૃહ ને અજ્ઞાત હોય તે પ્રેમાનંદ જેવાં નાટકો લખી શકે ખરો, અથવા તેની શક્તિ ધરાવતો પુરૂષ બીજી રીતે જાનો ને અપ્રસિદ્ધ પડી રહે ખરો ? ગૃહ ને અજ્ઞાત શબ્દો હરિને લાગુ કરી શકારો ? તેમણે યોગ્યતા ચરણતરીઓ હરિ તો ગૃહે નહોતો ને અજ્ઞાત પણ નહોતો. તે સાક્ષર તરીકે, ને સારા લેખક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતો. આ પરસ્પર વિરુદ્ધતા શી રીતે બંધ બેસાડેલી ? એમાંની એક કલ્પના ખોટી માનવી પડશે. “શુજરાતી” પત્રમાં પ્રગટ થયેલા એક લેખમાં પાંચાલી પ્રસન્નાપ્યાનમાંથી હરિ શબ્દ લેઈ જણાવ્યું છે, કે હરિ (વાનર—હનુમાન) એ જેવું દ્વીપાંતર ગમન કર્યું હતું, તેવું દ્વીપાંતર ગમન હરિ (નાટકના માનેતા લેખક) એ પણ કર્યું હતું. ફર માત્ર એટલોજ કે એક દ્વીપને ગયો ત્યારે ‘બીજાને’ આગમોતો, આશ્રય લેલો પડ્યો; એકને પૂછું હતું તે બીજાને નહોતું ! કલ્પના

શક્તિનો કેટલો મોટો ટૂંકો ! રા. નરસિંહરાવ પોતાના હરિને ચરોતરીઓ કહે છે. હરિનું મૂળ વતન ચરોતર ખરૂં, પણ તેનો જન્મજન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો, અને તેણે પોતાની આખી જીંદગી અમદાવાદ, 'મુંબાઈ', સુરત, ષડોદરા'ને નવસારીમાં ગાળી હતી. વળી એ ચરોતરીઓના જે લેખ તે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાં કોઈ ટેકાણે “ધરણ” “જહાં” જેવા પ્રયોગ રા. નરસિંહરાવ ખતાવશે ? જો તેવા પ્રયોગ અન્ય ટેકાણે વાપર્યા નહોત્યા તો હરિએ શું તે નાટકોમાં જાણી યુગીને વાપર્યા હશે ? અને તેમ કરવાનો હેતુ પ્રેમાનંદને ચરોતરીઓ ઠરાવવાનો હશે ?

“ ૩ ”

આપણું વર્તમાનપત્રો અને માસિકો.

(૨)

“ માસિકો. ”

જેમ “ન્યુસપેપર્સ” નું પ્રથમ અસ્તિત્વ “ન્યુસલેટર્સ” માંથી આવ્યું તેમ માસિકોનું પ્રથમ અસ્તિત્વ “ન્યુસપેપર્સ” માંથી આવેલું હશે એમ અનુમાન “માસિકો”નું અસ્તિત્વ. થાય છે; અને સંજોગો પણ તેવાજ બદલે તેને અનુસરતા—બહુવા અનુસરતા—હોવા જોઈએ. ઈંગ્લંડમાં સૌથી પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવેલું માસિક “Mercurius librarivus” નામનું હતું. તે ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં લંડનમાં પ્રગટ થયેલું જણાય છે. હાલમાં ઈંગ્લંડમાં માસિકોની એખ્યા બહુ વધી ગયેલી જોવામાં આવે છે, ને તે જનસમાજની વિચારશ્રેણિ પર બહુ કાણુ ધરાવતાં જણાય છે. આતું કારણ ત્યાંના ‘માસિકપત્રોના તન્ત્રીઓનું’ અસાધારણ વિચારબળ, અવસ્થા, વગેરે છે. આપણા દેશમાં સૌથી પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવેલું માસિક “Asiatick Miscellany” (એશિયાટિક મિસેલની) નામનું હતું. તે ઈ. સ. ૧૭૮૫ માં કલકત્તામાં પ્રગટ થયું હતું. ‘મુંબાઈ’માં ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં “ધી ઍમ્મે એગ્રીન” નામનું માસિક પ્રથમ પ્રગટ થયેલું હતું.

આપણાં એટલે આપણા દેશમાં પ્રગટ થતાં માસિકો ઘણી જાતનાં છે. કેટલાંક અંગ્રેજીમાં, કેટલાંક મરાઠીમાં, કેટલાંક હિન્દીમાં, કેટલાંક અંગાળીમાં ને કેટલાંક માસિકોના પ્રકાર શુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં. કેટલાંક દર માસે પ્રગટ થાય છે, તે ‘મંથલી’ કહેવાય છે; ત્યારે કેટલાંક ત્રણ ત્રણ માસે; તે ‘કર્કશી’ કહેવાય છે. કેટલાંકનો ઉદ્દેશ વાંચકવર્ગના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનો, કેટલાંકનો વિજ્ઞાન અને

તત્વજ્ઞાનના વિષયો. પરત્વે અર્થા કરવાનો, કેટલાંકનો સામાજિક (સાતિની) ઉત્પત્તિ સાધવાનો. કેટલાંકનો સાહિત્ય સમ્બન્ધી, વિવેચન કરવાનો, કેટલાંકનો ઔદ્યોગીય વિષય અર્થવાનો—કેટલાંકનો રાજકીય હકીકતની અર્થા કરવાનો, આપારિક હકીકત આપવાનો, અને ધર્મીને કેટલાંકનો રમત ગમત વિષેની, અને એવી બીજી પરચુરણ વાતો અર્થવાનો હોય છે—એ રીતે આપણા દેશમાં પ્રસિદ્ધ થતાં માસિકો જુદા જુદા ઉદ્દેશ ધરાવે છે.

‘ માસિકપત્રો ’ કે ‘ માસિકો ’ ની વ્યાખ્યા મેં પૂર્વે એટલે બાદપદના અંકમાં આપી છે, તે વાંચ્યાથી પુસ્તકોની સાથે તેમજ વર્તમાનપત્રોની સાથે તેમની તુલના સહજ થઈ શકશે. માસિકો પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોની પેઠે મુખ્યત્વે વિચારોને દર્શાવવાનું એક સાધન છે, તેથી મુખ્યત્વે નિવાસા તસ કરવામાં અને જ્ઞાનપ્રસારક શક્તિમાં તેમજ સાહિત્યસેવામાં

‘ માસિકો ’ ની

સાહિત્ય સેવા

તેઓ પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોને અનુરૂપ છે. ફેર માત્ર પ્રમાણનો છે; અને તે એ કે કાંઈ સાધનામાં માસિકો તે પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોની વચ્ચેનું મધ્યન ભોગવે છે. અમુક સમયને અન્તરે પ્રગટ થતાં હોવાથી, તેમજ એક કરતાં અધિક વિષયોની અર્થોના તેમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, માસિકો વર્તમાનપત્રોના વર્ગમાં પડી જાય છે. સારે બીજી પાસે, વર્તમાનપત્રોમાં દૈનિક વૃત્તાન્તોની ગણનાથી તે વર્ણનથી તેમજ તેમના વિષયોમાં રહેલી સાધારણતાથી જે રસની શુદ્ધતા—ક્ષણિકતા—દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવીજ નીરસતા ને ક્ષણિકતા માસિકોમાં, વિષયોની અર્થોમાં અમુક પ્રકારનું ગાંભીર્ય—જોરવ-આવી રહેલું હોવાથી, દૃષ્ટિગોચર થતી નથી; અને એજ કારણથી વર્તમાનપત્રોના કરતાં સાહિત્યના દૃષ્ટિબિન્દુથી તેમની કિંમત વધારે આંકી શકાય છે. વળી, પુસ્તકોની અંદર અર્થોના વિષયમાં જે ખાસ લાભ, શુભ ઉદ્દેશો રહેલા છે તેમને માસિકોમાં અવકાશ કે સ્થાન નહિ મળી શકે તે હોવાથી, માસિકોની કિંમત પુસ્તકોની કિંમત કરતાં ઓછી આંકવામાં આવી છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજશે કે માસિકો એ પુસ્તકોથી ઉતરતી પાપરીનું અને વર્તમાનપત્રોથી ચઢતી પાપરીનું—અર્થાત્ એકની વચ્ચેનું સ્થાન ભોગવે છે. આપણા દેશમાં—તેમાં આપણા મુંબઈ ઇલાકામાં, અને ગુજરાતમાં, માસિકોની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો આવ્યો છે; તેનું કારણ પણ જે સંજોગોમાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોને ઉત્તેજન મળ્યું હતું તેજ સંજોગો હતા એમ કહી શકાય. માત્ર લોકોની નિવાસા તમ કરવાનું સામર્થ્ય માસિકો વર્તમાનપત્રો કરતાં ઓછું ધરાવે છે, તો પણ જ્ઞાનપ્રસારક બળ કાંઈક તેમના જેટલુંજ અને સાહિત્યસેવા તેમનાથી અત્યંત વધારેજ. વળી, વર્તમાનપત્રના લેખક જેટલું ને કોઈકવાર તેથી પણ વધારે માન માસિકપત્રના લેખકને મળે છે, તોપણ અન્યકતોના જેટલું તો નહિ જ. વળી, વર્તમાનપત્રોનાં સખાણ વાંચનારી સંખ્યા, માસિકપત્રમાં પ્રસિદ્ધ અર્થમાં લખાણ વાંચનારી સંખ્યા કરતાં વધારે હોવાથી વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓને શિર જેટલી જનસમાજના કક્ષાણ માટે જવાબદારી રહેલી છે તેટલી કદાચિત્ માસિકપત્રના અધિપતિ ઉપર નહિ હોય, તોપણ અમુક માસિકપત્ર ન્યારે અમુક જ વર્ષ કે વ્યાપારની સાખાની સુધારણાએ ખાસ પ્રગટ થતું હોય. સારે તેનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાને તે માસિકો એટલે તે માસિકના તન્ત્રીએ અથાગ અમ સેવા મળે છે.

માસિકમાં લેખ લખનારાના બે પક્ષ છે. એક માસિકના તન્ત્રી ને બીજી તરફ લેખક મંદિર.

તન્ત્રી દ્રવ્યનો વ્યય, અન્ય પ્રકારની વ્યવસ્થા કરે છે, તેપર દેખરેખ રાખે માસિકપત્રના છે તે 'એડિટોરિયલ' દ્વારા પોતાના પુષ્પ વિચારો દર્શાવીને અન્ય લેખકો- તન્ત્રીનું કર્તવ્ય. એ લખી મોકલેલા લેખોનો તેમની કિંમત પ્રમાણે યોગ્ય સત્કાર કરીને,

તેમને માર્ગદર્શક આદર્શરૂપ યદ્યપે, કૃતકૃત્ર ચથા સમજે છે. તેમણે તે

ઉપરાંત પોતાને અન્ય લેખકોએ લખેલા અન્યો અવલોકનારે મળેલા હોય તેનું અવલોકન કરીને—સ્વતંત્ર રીતે અવલોકન કરીને—પોતાનો વધારે પુષ્પ અને વિદ્વત્તાવાળો અભિપ્રાય તત્પરત્વે જાહેર રીતે—માસિકમાં અવલોકનરૂપે લેખ લખીને—તે અન્યકર્તાને જણાવેલા જોછએ, કે જેથી તેમાં દર્શાવેલા અન્યકર્તાના ગુણથી—પ્રશંસાવચનોથી—તેને એ દિશામાં એનાં જેવાં બીજાં કાર્યો કરવાનું ઉત્તેજન મળે, અને તેમાં દર્શાવેલી ખામીઓ કે દોષથી તેને મુધરવાનો અવકાશ મળે—મુધરવાનું મન થાય. આપણા ગુજરાતમાં જે માસિક પ્રગટ થાય છે તેમાંના ઘણાખરામાં જો કે ઉપર પ્રમાણે થતું જોવામાં આવે છે, તોપણ હજી વધારે અવલોકનો થવાની જરૂર છે કે જેથી નિર્માલ્ય પુસ્તકો કે જેની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી આવે છે તેપર સમ દીકા માસિકપત્રોના વિદ્વાન તન્ત્રીઓ કરતા આવે તો વાચકવર્ગ તે દીકાથી તેવાં પુસ્તકોનો બહિષ્કાર કરી રાહે. માસિકના તન્ત્રીઓનું ઉપર પ્રમાણે કર્તવ્ય સૂચવ્યું. એ કર્તવ્ય આપણા દેશના માસિકપત્રોના તન્ત્રીઓ સર્વે બજાવે છે એ વાત નિઃસંશય છે, તથાપિ હજી તેમાં વધારે મન, વધારે ઉત્સાહ (enthusiasm), વધારે જડાપણું (depth), વધારે મનની શુદ્ધતા (sincerity of heart) આણવાની જરૂર છે. તેઓ પોતાના દ્રવ્યનો, તેમજ સમયનો અને શક્તિનો જે વ્યય કરે છે તે બેશક સુત્ત છે. તેના બદલામાં ગુજરાતનો વાચકવર્ગ તેમને યોગ્ય પ્રત્યુપકાર—આદક ધારે અથવા લેખ વાંચીને આભારની લાગણી દર્શાવીને—વાળનો નથી એકું ત્યારે અને ત્યારે ને શોચનીય છે.

માસિકપત્રોના તન્ત્રીનાં કર્તવ્ય વિશે આપણે ઉપર વિચાર કર્યો. હવે લેખકમંદિરના કર્તવ્યનો વિચાર કરીએ. લેખક વર્ગમાંથી પ્રત્યેકે પ્રથમ તો એમજ સમજવું જોઈએ કે અમુક

માણસે અમુક માસિક સાર્વજનિક લાભને અર્થે પ્રકટ કર્યું ત્યારથી લેખક તેમજ વાચક. સામો પક્ષ બે રીતે તેના ઋણ તજે છે. પ્રથમ તો સામા પક્ષમાં વર્તવું કર્તવ્ય. જે કોઈ વ્યક્તિને લેખ લખવાનો મ્હાવરો ન હોય તેણે તે માસિકના આદક યદ્યપે અગર આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોય તો લેખો વાંચીને

તન્ત્રીના ઉપકારના ઋણ તજેથી સુકત થવું જોઈએ; અને જો કોઈ પણ વ્યક્તિને અર્થ લખવાનો મ્હાવરો—'knack' or 'glibness' હોય તો તેમણે લેખો લખી મોકલીને તન્ત્રીના ઉપકારના ઋણ તજેથી સુકત થવું જોઈએ. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે તેમ છતાં કેટલાક મતુષ્યો કોઈપણ માસિકના આદક યદ્યપે અગર તેમાં પ્રગટ થવા માટે લેખ લખી મોકલીને એમ છાતી ટોટીને કે સગવડ કદે કે અર્થે તો આદક થયા છાએ તેમાં તન્ત્રીને ઉપકાર કર્યો છે અગર અર્થે લેખ લખી મોકલ્યો છે, તેથી તન્ત્રીને ઉપકાર કર્યો

છે—એવું જ્યારે કોઈ કહે તો તેમાં તેઓની મોટી ગેરસમજુતી થયેલી જણાય છે. કારણ કે અમુક માસિકના તત્ત્વોએ અમુક માસિક પ્રગટ કર્યું ને તેના ‘upkeep’ માટે ડબ્બો, અમુક સમયનો—અનુકૂળતાનો—વગેરે પ્રકારનો બધ તોણે કરવાનું આદર્શ અને તેમ કરવામાં પણ સાર્વજનિક લાભ પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રહેલો હોય, ત્યારે તેના તે સાર્વજનિક ફાયદાનાં કામમાં હરકોઈ મનુષ્ય આહક યાદને અર્થાત્ નાણાં બરીને અમર લેખક યદને અર્થાત્ લેખ લખી મોકલીને જે કાંઈ કામ કરે છે તે જનસમાજ પ્રત્યે જે તેનું કર્તવ્ય છે તેજ બળવે છે, નથી કરતો તત્ત્વોને ઉપકાર કે નથી કરતો વાચક વર્ગને ઉપકાર. આમ છતાં પણ મુત્ત વાચકવર્ગ કે વિદ્વાન તત્ત્વો તે લેખકના લેખની ખટ્ટ બારી કિંમત મતી હોય તેથી જે ઉપકાર સ્વીકારે તો તેમાં મુગવાચકનું ને વિદ્વાન તત્ત્વોનું સૌજન્ય પ્રત્યક્ષીભૂત થાય છે. માટે લેખકોના મનમાં જે એવા પ્રકારનો ગર્વ કે પવન હોય તો તે તેઓ નેટલી ત્વરાથી ઓછો કરશે તેટલી ત્વરાથી તેમનો, અને જનસમાજનો ઉત્કર્ષ સધાશે એવું મંદાઈ નમ્ર માનવું છે. વળી કેટલીકવાર એવું પણ બને છે કે કેટલાક ઉદાર મનના તત્ત્વોએ પોતાના માસિકમાં પ્રગટ કરવા માટે લખી મોકલેલા લેખ કેવળ નિર્માણ હોય તથાપિ લેખકનો ઉત્સાહ જોઈને અમર તેના લેખમાં સુખ રહેલાં યશનાં અમર કિતમ-પણાનાં ખીન્નકુરની પ્રતીતિ થવાથી, તેના એ લેખ પોતાના માસિકમાં પ્રગટ કરે છે તો તે તે સ્પષ્ટિપ્રેમી અને ઉત્સાહી લેખકના ઉત્સાહને માત્ર ક્તેજન આપવાના હેતુથી જ નહિ તેના લેખની અસાધારણ કિંમતથી. ત્યારે હવે ઉપકારની વાત સ્માં રહી!

આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લીધાથી: સહજ સમજારો કે એવા વિચાર ધરાવનારા આહકો વા લેખકો એ માટે પોતાને જુનાથ કરે છે ને તત્ત્વો તેમને ઉપકાર કરે છે. લેખકવર્ગનું લક્ષ આ ઉપરાંત એક બીજી વાતપર પણ ખંચવા યોગ્ય છે; અને ને એ કે કેટલાક મનુષ્યો લેખક થવાની બહુજ ઉતાવળ કરે છે. લેખક તરીકે કાર્તિ મેળવવાની અતિરાય ત્વરામાં ને ત્વરામાં તેઓ પોતાના નવા ધંધા માટે ખપની જે લાવકાત છે—જાનની, બાપારાલીની વગેરેની લાવકાત—તેનો વિચાર કર્યા સિવાય એકદમ માસિકપત્રોમાં કે વર્તમાન પત્રોમાં લેખો લખી મોકલવાનું કાર્ય આરંભી લે છે! આમાં તેઓની મોટી ખૂટ છે. આમ કર્યાથી તેઓનું જ્ઞાન વધિ પામતું નથી ને સંકુચિત રહે છે, તેથી તેઓ પોતાને તેમ જ જનસમાજને એક પ્રકારનો અન્યાય કરે છે. લેખકે લેખ એવો લખવો જોઈએ કે જેમાં લેખકનાં પોતાનાં પાંડિત્યનાં—વિદ્વાતાનાં—બધુગાં ન પ્રુકાયાં હોય—જેમાં આત્મસ્તુતિનાં જ્ઞાન ન ગવામાં હોય—જેમાં અર્થહિન રિયતિવાળા વિચારોનું—દૌર્જન્યનું, નિરરકારનું, ઈર્ષ્યાનું કે ગર્વનું દર્શન જરા પણ નહિ થયલું હોય. સંલેખમાં કહીએ તો મન્યકર્તામાં જે શુભ આવચક છે તેજ શરૂાનું આભેદ્ય દર્શન માસિકમાં લેખ લખી મોકલનારનામાં થવું જોઈએ. બાકી ગમે તેવો લેખ લખી દેવો તે કાર્ય તો આ યુગમાં કદિન છેજ નહિ. હોંડ મોર્થો જેવા મહાપુરિહાસી વિદ્વાને અને તત્ત્વચિન્તકે મહાન બર્ડનું હવનચરિત લખતાં એક રથને ટુંકું છે કે “લેખક થવું હોય તો તે માત્ર ખટ્ટ કદિત નથી. કલમ, કાગળ, સાદી અને સમય કે અનુકૂળતા

હોય ને થોડુંકાં માન હોય તો લેખક યદ્યપિ રાક્ષસ ! તેમાં નથી પડતો બહુ દબનો ખપ! કે બુદ્ધિનો!" આ કહેવું ખરાબર છે. હાલમાં જે લેખકોની સંખ્યામાં અસાધારણ વધારો થયેલો આપણે જોઈએ છીએ તે ઉપલી ઉક્તિના સંત્યને સખળ અનુભવેન આપે છે. આ કારણથી લેખકોએ જે ખરેખરી જનસેવા બજાવવી હોય અને તે માટે ખરો યશ સંપાદન કરવો હોય તો પૂર્વોક્ત બધા દોષોથી વિનિર્મુક્ત રહેવા સદા યત્ન કરવો અને માનવો અનુભવનો અને પરિપક્વ ને કહેલુ વિચારબળનો સંયમ કર્યા પછીજ લેખક તરીકે કામ કરવા માટે કલમ હાથમાં પકડવી એ ઉત્તમ આ પ્રમાણે તેઓ કરશે તો મને દૈવ આશા છે કે આપણા ગુજરાતના સાહિત્યનો સર્વોદય—ઉન્નતિ દિવસ—પાસે આવ્યો એમ કહી શકીએ.

તા. ૧-૫-૧૯૧૨

અમદાવાદ.

“જ્ઞાનભક્તિ.”

તા. ૬. ‘જુજરાતી’ પત્રના સિંહાવલોકનમાં મારા લેખના પૂર્વાર્ધ ઉપર કેટલીક ટીકા થઈ છે તે સંબંધમાં ખુલાસો:—

(૧) “transi” લખાણ વિશે જે ઈશારો કરવામાં આવ્યો હતો તે અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને ઈર્ષ્યો નહોતો. અમુક વ્યક્તિ ઉપર ટીકા કરવી એ મને પ્રિય નથી. ધણુએ પત્રોમાં એવું નિર્માલ્ય અને નિરુપયોગી લખાણ મારા વાંચ્યામાં આવતું હતું તેથી એ વિશે ઈશારો કરવાની આવશ્યકતા મને જણાઈ હતી.

(૨) પ્રસ્તુત લેખમાં ઐતિહાસિક વિગતને મેં ઝાણુ સ્થાન આપેલ હતું, અને ‘વર્તમાન પત્રોની સાહિત્યસેવા’ અને ‘વર્તમાન પત્રોના તન્ત્રીનું કર્તવ્ય અને જવાબદારી’ એ વિષયોને પ્રધાન સ્થાન આપેલ હતું. તેથી ઐતિહાસિક હકીકત સંપાદન કરવાને ને બહુ પ્રયાસ નહિ કીધેલો હોવાથી એ વિશે ચર્ચા ઉપરિધત થઈ તે સ્વાભાવિક હતું. કેટલીક તારીખો સંબંધી મારી બૂલ સુધારવા માટે એ લેખકનો હું ઉપકાર માનું છું. મેં પણ કોઈક પુસ્તકને આધારેજ તારીખો આપી હતી. છતાં એ બૂલ કમ યદ્યપિ હું કહી શકતો નથી.

આ શીખામણ માત્ર બાવના તરીકે મેં ઉછરતા લેખકો આગળ મૂકી છે—હું પોને એમાં કહેલાં દોષથી મુક્ત હોવાનો દાવો કરતો નથી. “જ્ઞા.”

નિરાશા પછીની આશા.

(ગઝલ.)

હતી જ્યાં ધોર રાત્રી ત્યાં	હવા કેરો હૃદય ધારો,	
જ્યાંનહ મૌનને રથાને	મધુર સંગીત પણ આરો.	૧
જ્યાં હાંધિતા વિપત વહિ	ત્યાં અર્ધાંશુડાં સરશે,	
સૂતાં નિદ્રેષ્ટ અંધને ને,	ફરી દ્રોણ તે કરશે.	૨
રવિનાં હમ રસ્મિયા	તપેલી જૂ ઉપર યારો	
ફરી વર્ષાતણી ધારા,	મુગ્ધી વાયુ પણ વારો.	૩
ભયંકરે દુઃખતા ભારે	નયન પર અશ્રુઓ છડે,	
ફરીથી તે નયન પાછાં	અનેરા હૃદયી મત્રે.	૪
નિરાશાની પછી આશા,	અસાન્તિની પછી શાન્તિ,	
સદન અંતેજ હૃદયે	ધરે કંઈ અવનવી શાન્તિ.	૫
હૃદય ને અસ્તનાં ચક્રો	સદા ગતિમાન ધરે રહે,	
વિપદ સંપદ તણાં નેડાં	અત્રગ પણ સાથમાં રહે.	૬
વિપતિ વ્યાધિઓ ત્યારે	ભલે આ વિશ્વમાં રહે,	
હમે ને જ હમારાં તે	ભલે દુષ્ટદર્ડે પણ રહે !	૭
પ્રભૂ સામર્થ્ય એ આપો !	સદન કરિયે ત્રિવિધ તાપો !	
નિરાશામાં હુપાર્ધ ને	અમર આશા હરે આપો !	૮

મોહનલાલ પ્રાર્થતીશંકર દવે.

હાસ્યરસ.

(વડોદરામાં મળેલી ચોથી સાહિત્ય પરિષદ આગળ વંચાયેલો નિબંધ.)

પ્રસ્તાવના.

આ અગત્યના વિષય સમ્બન્ધી એક વખતે સહમત સાક્ષર શ્રી નવલરામભાઈ તરફથી ફેટલીક ચર્ચા કરવામાં આવી હતી, અને એજ વિષય ઉપર હાલ શુજરાતના એક જાણીતા સાક્ષર તરફથી વધારે વિસ્તૃત અને વિદ્વાભરી ચર્ચા કરવાનું કામ ઉપાડી લેવામાં આવ્યું છે. જે લેખકને આવા સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે ચર્ચા પામવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેના સમ્બન્ધમાં ફેટલાક ઉપત્તિયા વિચારો દર્શાવવાની હું આ સ્થળ હિંમત કરું છું તેના બચાવમાં જો મહારાથી કંઈ પણ કંઠી શકાય એમ હોય તો તે એટલુંજ છે કે કેટલાક ખાસ મંત્રેગોને લીધે એ વિષય ઉપર કંઈક વિશેષ વિચાર કરવાની મહેને જરૂર પડી હતી.

પ્રયોજન.

આ વિષય સમ્બન્ધી ચર્ચા કરવામાં આવે તેનું ખાસ પ્રયોજન એ છે કે હાસ્યરસનાં લખાણોની આપણા સાહિત્યમાં ધણી ખોટ છે અને એ ખોટ પૂરાવા તરફ આપણું ધ્યાન રહે એ ધણું સ્વાભાવિક છે. એ લક્ષને પરિણામે ખરેખરા હાસ્યરસ વગરનાં અને નિર્માણ લખાણોથી આપણું સાહિત્ય દૂષિત ન થાય પણ ઉત્તમ પ્રકારની રચનાઓ રચાય તેને માટે ખરેખરા હાસ્યરસ કોને કહેવાય તે વિશે શાન્ત અને નિર્વિહાર સુદૃઢી ગમ્મા ચર્ચાવાની ધણી જરૂર છે.

રસ.

પણ ખરેખરા હાસ્યરસ કોને કહેવાય એ પ્રશ્નનો ચોખ્ખો ઉત્તર આપી શકાય તેને માટે રસ એ શું છે અને હાસ્ય તથા હાસ્યરસ એ એને એકબીજાની સાથે કેવી રીતેના સમ્બન્ધ છે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થવો જરૂરનો છે. રસ એટલે શું એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં મમ્મટ વગેરે કાવ્યશાસ્ત્રના મન્યકાસેએ ઘણો ઉઠા વિચાર કરેલો છે, પણ વિસ્તારભયને લીધે એવા પ્રમાણભૂત મનોમોંઘી લાંબા ઉત્તરોએ આપવાનું કામ હું આ સ્થળે હાથમાં લેતો નથી. એ વિદ્વાનોનાં વચનોનું તાત્પર્ય જાણીનેજ મહારે આ સ્થળે સંતોષ માનવો પડે અને એ તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે મનુષ્યના આગમના અનુભવોને પરિણામે રતિ, હાસ, રોષ, ક્રોધ, હત્સાહ, ભય, શુશુષ્કા, વિસ્મય વગેરે સ્થાવી બાવો તેના હૃદયમાં વસના હોય છે, અને અમુક રચના વડે કરીને અમુક સ્થાવી બાવનો ન્યારે તેને સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તેનું હૃદય આંદોળને છે, પીગળે છે અને રસની નિખળિત થયેલી કહેવાય છે.

હાસ્યરસ.

આ પ્રમાણે રસ તે શું છે એ આપણે જોયું. હવે આપણે હાસ્યરસ કોને કહેવાય તેનું વિચાર ચલાવીશું. આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે રસસંભાવના મીમાંસકોએ હાસને પણ સ્થાયી બાવ તરીકે ગણાવ્યો છે. આમ ગણવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે. અમુક માઠો બનાવ અને ત્યારે માણસને જેમ શોક થયા વગર રહેતો નથી તેમ અમુક સારો બનાવ અને ત્યારે તેને હર્ષ પણ થયા વગર રહેતો નથી. હર્ષ કે શોકનો અનુભવ થતાં હસવું કે રડવું આવે એ મનુષ્યમાત્રનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. હાસ્ય કે રુદન કરવાની ટેવ મનુષ્ય સિવાય બીજાં કોઈ પ્રાણીઓમાં હશે કે નહીં કદાચ એ સંકારપદ ગણાય, પણ મનુષ્યના સમ્બન્ધમાં તો એ વિશે મતભેદનો અવકાશજ નથી. રોમમાં એક વખતે કેટલાક ફિલસૂફો (scoiars) એવા નીકળ્યા હતા કે જેઓ હર્ષશોકનો ત્યાગ કરે એવા જિતેન્દ્રિયતાના અકુદરતી ખાસો ધરાવતા હતા. સિનેકાના સમ્બન્ધમાં એવું કહેવાય છે કે નીચા તરફથી એને મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી ત્યાર પછી મૃત્યુનું દુઃખ ભોગવતાં ભોગવતાં પણ એ ફિલસૂફીનાં બાપણ ચલાવ્યો જતો હતો ! પણ એવા પ્રકારના વર્તનને સર્વ કોઈ અસ્વાભાવિકજ ગણે છે, અને સિનેકાના સમ્બન્ધમાં પણ એ વાત ઘણું ખરું એના દંભીપણના ઉદાહરણ તરીકેજ રજૂ કરવામાં આવે છે. જે માણસ હસી શકે નહીં તેનામાં મનુષ્યાવની એટલી અપૂર્ણતા છે એમ આપણે કહી શકીએ. શેક્સપિયરની કૃતિઓનાં જે વખાણ કરવામાં આવે છે તેનું મ્હોટામાં મ્હોટું કારણ એ છે કે મૂર્ખમાં મૂર્ખ, રે ! દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસ તરફ પણ મમતાવની દૃષ્ટિથી જોઈને તેની માથે હસી શકે એવું એનામાં સામર્થ્ય હતું. ટાલ્ટને પેતાના "Shakespeare, His Mind and Art" એ ગ્રન્થમાં શેક્સપિયરના હાસ્યનું લેખિય (many-sidedness) બતાવી આપ્યું છે અને એ વિદ્વાને જણાવ્યું છે કે હકી નગરથી એનારને હમેશાં વિષની રચનામાં હાસ્યનું તત્ત્વ પણ સમાયક્ષ માસમ પડશે. ગંભીર તત્ત્વચિંતકોમાં હામતા સ્થાયીભાવનું પ્રાણત્વ ન હોવાથી એ અગત્યના તત્ત્વનું તેઓ દર્શન કરી શકતા નથી, અને તેને લીધે તેઓના વિશ્વસમ્બન્ધી વિચારોમાં અમુક પ્રકારની અપૂર્ણતા આવી જાય છે. પણ શેક્સપિયરમાં એવી અપૂર્ણતા નહોતી, પ્રાણિમાત્રની સાથે નિખાલસ હૃદયથી એ હસી શકતો હતો. એ કારણથીજ એની કૃતિઓમાં કુદરતનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડેલું આપણા જોવામાં આવે છે.

હાસ્ય અને હાસ્યરસ.

પણ શું હસવું આવે ત્યારેજ હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થયેલો કહેવાય ? હાસ્ય અને હાસ્યરસ એ બેની વચ્ચે શું એવો અનિવાર્ય સમ્બન્ધ છે કે જ્યાં હાસ્ય આવે ત્યાં હાસ્યરસ હોવોજ જોઈએ અથવા જ્યાં હાસ્યરસ હોય ત્યાં હાસ્ય આવવુંજ જોઈએ એમ આપણાથી કહી શકાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે નકારમાંજ આપી શકીશું. જીવનમાં અનેક પ્રસંગો એવા બને છે, અનેક લખાણો એવાં વાંચવામાં આવે છે કે જેનાથી આપણને ઘણું હસવું આવે, જતાં

તે પ્રસંગેને અથવા તે લખાણને હાસ્યરસવાળાં આપણે કહી શકીયું નહિ. લખાણની ખાતિ-
શતા જોઈને આપણને કેટલીક વખતે હસવું આવે છે, તે લખાણ આપણને હસાવે છે, પણ
તેટલા ઉપરથી તે લખાણમાં હાસ્યરસ છે એવું આપણાથી કહી શકાશે નહિ. નાટકોમાં
કારસો ઘણા આવે છે તે કેટલીક વાર આપણને પેટ પકડીને હસાવે છે, છતાં ઘણી વખતે
તે કારસોથી જોઈએ તેવો આનન્દ આપણને મળતો નથી, રે ! બીજાકુલ આનન્દ મળતો નથી
અને ઉલટો દંટાળો આવે છે એમ કહીએ તો તે પણ ખોટું નથી. એવી સ્થિતિમાં હાસ્યનું
તત્ત્વ પુષ્કળ હોવા છતાં હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ યદ્યંત નથી એમજ આપણે કહેવું પડશે. એથી
ઉલટું, જ્યાં હાસ્યરસ હોય ત્યાં આગળ હમેશાં ખડખડ હસવું આવે એમ પણ બનતું નથી.
એડીસનનો “Fans” (પંખાઓ) ઉપરનો નિબંધ, સ્ટીલનો “The Ugly Club”
(બેરોળ માણસોની સભા) એ નામનો નિબંધ, શેક્ષપિયરના “હુંમેટ ” માનો “grave-
digger” (કબર ખોદનાર) નો પ્રવેશ, એ સર્વ રચનાઓ આપણને ખડખડ હસાવે
એવી નથી. એ રચનાઓ હાસ્યને જે રચાણી ભાવ આપણા હૃદયમાં હોય તેનો સાક્ષાત્કાર
કરાવીને ચિત્તને વધારે પ્રગુણ બનાવે છે અને એટલેથીજ અટકે છે; છતાં એમાં હાસ્યરસ
છે અને તે પણ ઘણા ઉચા પ્રકારનો છે એ વાતની કોનાથી ના પાડી શકાશે ?

હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવી કૃતિમાં જો બીજી ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓની પેઠે અલૅક્ટ્રિક આનન્દ
આપવાનું સમર્થ ન હોય તો તેમાં હાસ્યરસ છે એમ આપણાથી કહી શકાય નહીં એ
આપણે જોઈએ. છતાં હાસ્ય અને હાસ્યરસ એ બેની વચ્ચે ઘણાજ ગાદો સમ્બન્ધ
છે એની કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં; અને જે કૃતિમાં હાસ્યરસ હોય
તે કૃતિ આપણને ઘણીખરી વાર તો ખડખડ હસાવેજ છે એવું સાધારણ રીતે
આપણાથી નિર્ભયપણે કહી શકાશે. આ નિયમ સાહિત્યમાં એટલો બધો પ્રચલિત છે
અને એના દાખલાઓ રિચર્સ, માર્ક ટ્વેન, સ્વિફ્ટ, મોલિયર વગેરે સમર્થ લેખકોની
કૃતિઓમાંથી એટલા મળી આવે એમ છે કે તેનાં ઉદાહરણ આપવાની જરૂર સાધારણ રીતે
કોઈને પણ લાગે નહીં. છતાં “ હાસ્ય અને હાસ્યરસ એ બેની વચ્ચે આસ્માન અને જમીન
જેટલો અંતર છે ” એવું અદ્ભુત અને આધાર વગરનું વાક્ય કેટલીક વાર ઉચ્ચારવામાં
આવે છે તેને લીધેજ એ વિષયનાં એક બે સંક્ષિપ્ત ઉદાહરણો ટાંકવાની આ રચને જરૂર
પડે છે. પહેલું ઉદાહરણ મોલિયરના “ Le Mariage Forcé ” (જોરજબમનાં લગ્ન)
એ નામના નાટકમાંથી હું લઉં. એ નાટકના પહેલા અંકનો ગ્રોથો પ્રવેશ વધારે હાસ્યરસ
વાળો છે, પણ વિસ્તારભયને લીધે એ પ્રવેશ ન લેતાં-એજ અંકનો પાંચમો પ્રવેશ આખો
આગળ રજુ કરીને હું સન્તોષ માનીશ. એ પ્રવેશમાં ‘ અમુક સ્ત્રીની સાથે પોતે પરણ્યું કે
નહીં ? ’ તેના સમ્બન્ધમાં માર્ક્રિયસ નામના દ્વિલસુદ્ધની સલાહ લેવાને સ્કોનેરેલ નામના
ગૃહસ્થ તેની પાસે આવે છે. એ બેની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થાય છે:—

દ્વિલસુદ્ધ—કેમ, માર્ક્રિયસ! તમારું આગમન જોને માટે થયું છે ?

ગૃહસ્થ—સાહેબ, એક ન્હાની સરખી બાબતમાં આપની મજાદ લેતાની મહારે જરૂર પડી

છે, અને તેથી હું આપની પાસે આવ્યો છું. (સ્વગત) આ બાઈ કંઈ દીક વખતે
છે ખરા. આપણે વાત કરીએ ત્યારે એ શાન્ત રહીને આપણું કંઈ સાંભળે તો છે.

શિલ્પગુપ્ત—માસ્તર, ત્હમ્હારી બોલવાની રીત ત્હમે લગાર મુધારો તો સાડું. હમારી શિલ્પ-
શીર્ષાં એવું કંઈ છે કે કાંઈ પણ સિદ્ધાન્ત બહુ ચોક્કસ રીતે મૂકવો નહીં; દરેક
આખતમાં સંકોચ રાખીને બોલવું; પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનું હંમેશાં મુત્તવી
રાખવું; અને એ નિયમ પ્રમાણે ‘હું આવ્યો છું’ એમ નહીં, પણ ‘હું ધાડું
છું’ કે ‘હું આવ્યો છું’ એમ ત્હમારે કહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થ—હું ધાડું છું ?

શિલ્પગુપ્ત—હા.

ગૃહસ્થ—પણ ‘હું એમ ધાડું છું’ નેનું કારણ મ’ હું ધાડું છું, કારણ કે હું ખરેખરો
આવ્યો છું.

શિલ્પગુપ્ત—ત્હમે ધારો છો તેટલા કપરથી ત્હમે આવ્યા છો એમ કંઈ દિશિત થતું નથી;
કારણ કે ત્હમે ધારતા હો, છતાં ત્હમે ખરેખરા ન આવ્યા હો એ બનવા જોઈએ.

ગૃહસ્થ—શું ! હું અહીં આવ્યો છું એ વાત ચોક્કસ નથી !

શિલ્પગુપ્ત—ના. એ વાત અનિશ્ચિત છે, અને આપણે દરેક વિષયમાં સંશયપક વસિ રાખવી જોઈએ.

ગૃહસ્થ—શું ! હું અત્યારે અહીં આવેલો નથી ? શું હું ત્હમારી સ્થાને બેઠો રહીને ત્હમારી
સાથે વાત કરતો નથી ?

શિલ્પગુપ્ત—મ્હને એમ લાગે છે કે ત્હમે અહીં આવેલા છો, અને હું ધાડું છું કે હું ત્હમારી
સાથે વાત કરું છું, પણ એમ છેત્ર એવું કંઈ ચોક્કસ કદી શકાય નહીં.

ગૃહસ્થ—રે ! ત્હમે મ્હારી મજાક કરો છો કે શું ? હું આ અહીં ઉભેલો છું અને ત્હમે
મ્હારી સ્થાને ઉભેલા છો એ વાત ઉપાડી છે, અને એમાં કંઈ હું ધાડું છું ને
મ્હને લાગે છે ને એવો કંઈ સત્યાવજ્ઞ નથી. મહેરબાની કરીને આપ એ સપથા
મહન વિચારો છોડી દો, અને મ્હારી વાત સાંભળો. હું ત્હમને એવું કહેવા આવ્યો
છું કે મ્હારે પરણવાની કમ્મ છે.

શિલ્પગુપ્ત—હું કંઈ એ વિષે જાણતો નથી.

ગૃહસ્થ—પણ હું ત્હમને જાણાવું છું.

શિલ્પગુપ્ત—તે કરો.

ગૃહસ્થ—જે કન્યાની સાથે મહારી પરણવાની મંજૂ છે તે પણી જીવાન અને ખુબ સુરત છે.

દિલસુદ—એમાં કંઈ અસંભવિત નથી.

ગૃહસ્થ—ત્યારે હું તેની સાથે પરણું તો સાઈ કે નહાઈ ?

દિલસુદ—એમાંથી એક તો ખરુંજ.

ગૃહસ્થ—(સ્વાગત) રે! અહીં વળી જુદોજ રંગ છે. (દિલસુદ બણી જોઈને) હું ત્હમને પૂછું છું કે જે કન્યા વિશે મ્હં ત્હમારી આગળ વાત કરી તેની સાથે હું પરણું તો સાઈ થાય કે નહીં ?

દિલસુદ—તે તો જરૂર થાય તે ખરું.

ગૃહસ્થ—ત્યારે હું પરણું તે નહાઈ ?

દિલસુદ—હા, કદાચ એમ પણ હોય.

ગૃહસ્થ—હું આપને વિનંતિ કરું છું કે આપ મ્હને ખરાબર જવાબ આપો.

દિલસુદ—મહારી ધારણા એમજ કરવાની છે.

ગૃહસ્થ—એ છોકરી તરફ મહારો ઘણો પ્રેમ છે.

દિલસુદ—સંભવિત છે.

ગૃહસ્થ—એના બાપે પણ કમની કમુસાત આપી છે.

દિલસુદ—આપી હશે.

ગૃહસ્થ—પણ મ્હને ખબર છે કે એને પરણીને હું મૂરખ તો નહીં બનું!

દિલસુદ—સંભવિત છે.

ગૃહસ્થ—ત્હમે એ વિષે શું ધારો છો ?

દિલસુદ—એમાં કંઈ અસંભવિત નથી.

ગૃહસ્થ—પણ ત્હમે જો મહારી જગાએ હો તો ત્હમે શું કરો ?

દિલસુદ—તે હું જાણતો નથી.

ગૃહસ્થ—મ્હને ત્હમે શું કરવાના સલાહ આપો છો ?

દિલસુદ—મહારી ધારણામાં આવે તે

ગૃહસ્થ—તહમે તો મ્હને ગાંઠો ખનાવી મૂક્યો !

ફિલસુફ—મ્હારે કંઈ એમાં લેવા દેવા નથી.

ગૃહસ્થ—હત તહમારું બહું થાય !

ફિલસુફ—તે તો જે થવાનું હશે તેમજ યશે.

ગૃહસ્થ—(સ્વગત) આ માણસ કેવો મૂર્ખ છે ! ખરેખરો વેદિયો ઢોર ! અહ્યા ! હવે ત્હને ખતાવી આપું છું. હરામખોર ! (ફિલસુફને મારે છે.)

ફિલસુફ—ઓ મા ! ઓ રે ! હાય, હાય, હાય !

ગૃહસ્થ—સેતો જા, લેતો જા. હવે, ત્હને ત્હારા હાથણનો જાલો મળ્યો, અને મ્હને સન્તોષ થયો.

ફિલસુફ—જાહ ! આ તે કંઈ રીત ! મ્હાફું આલું અપમાન ! મ્હારા જેવા ફિલસુફને આમ મારતાં ત્હને કંઈ સરમ ન લાગી ?

ગૃહસ્થ—મહેરબાની કરીને ત્હમારી બોલવાની રીત યુધારજો. દરેક વિષયમાં માણસે સંસારાત્મક વૃત્તિ રાખવી જોઈએ ! અને “ મ્હને માર્યો ” એમ નહીં પણ “ હું ઘાફું છું કે મ્હને માર્યો ” એ પ્રમાણે ત્હમારે બોલવું જોઈએ.

ફિલસુફ—રે ! મેથરડ્રોટની પાસે જઈને હું હમણાં ફરિયાદ કરું છું કે ફલાણાએ મ્હને માર માર્યો.

ગૃહસ્થ—એમાં મ્હારે કંઈ લેવાદેવા નથી.

ફિલસુફ—માર પડ્યાની નિશાની દહાડા મ્હારા શરીર પર છે.

ગૃહસ્થ—તે હશે.

ફિલસુફ—મ્હાફું આલું અપમાન કરનારું તુંજ છે.

ગૃહસ્થ—એમાં કંઈ અસંભવિત નથી.

ફિલસુફ—હું ત્હારે માટે સમન્સ કઢાવીશ.

ગૃહસ્થ—હું કંઈ એ વિષે જાણતો નથી.

ફિલસુફ—ત્હને એવું ફળ મળશે.

ગૃહસ્થ—તે તો જે થાય તે ખરું.

ફિલસુફ—હું ત્હને ખતલાવી આપીશ ! મ્હને એક વાર જવા દો ! (એમ કહીને ફિલસુફ આંધો જાય છે.)

ખીજું ઉઠાહરણ આપણે ગોઠડીમયના “ She Stoops to Conquer ” માંથી લઈશું. મિસ હાર્ડકેસલની સાથે મિસ્ટર હેસ્ટિંગ્સ પોતાના શરમાળ મિત્ર મિસ્ટર માર્લોની ઝાળખાણ કરાવે છે:—

હેસ્ટિંગ્સ—મિસ હાર્ડકેસલ, મિસ્ટર માર્લો. પિછાન થતાં ને વાર એકબીજા તરફ માંડતી લાગણીથી જોઈ શકે એવાં બે શુણ્ણાનુ મણુસોને એકબીજાની સાથે ઝાળખાણ કરાવતાં મૂંઢે ઘણા આનન્દ થાય છે.

મિસ હાર્ડકેસલ—(સ્વગત) હવે દાવડાં હુમકાં બની જઈને આપણા શરમાળ સહગૃહસ્થનો ખરાબર એનીજ રીત પ્રમાણે સત્કાર કરવાને તૈયાર થઈ જઈએ. (લણવાર શાન્તિ રહે છે તે દરમ્યાન મિસ્ટર માર્લો ઘણા અસ્વસ્થ અને ગુંચવાયલા જણાય છે) સાહેબ, ત્હમે સહીસલામત આવી પહોંચ્યા તે જોઈને મૂંઢે ઘણાજ આનન્દ થયો છે. મૂંઢે સાંભળ્યું કે રસ્તામાં ત્હમને કેટલીક અડચણ પડી હતી ?

મિસ્ટર માર્લો—નહી, બહુ અડચણ નથી પડી. હા, કેટલીક પડી હતી ખરી. હા, ઘણી પડી હતી. દિશગીરી—નહી—આનન્દ એટલો થાય છે કે એ સઘળી અડચણોનો અન્ત આવો સારો આવ્યો. ઉહું.

હેસ્ટિંગ્સ (માર્લોને)—જિંદગીમાં તું કોઈ દહાડો આણું સાફ નથી બોલ્યો. એજ પ્રમાણે ચક્ષાવ્યો જાજે, એટલે ત્હારું કામ શ્તોડ.

મિસ હાર્ડકેસલ—સાહેબ, ત્હમે તો અમર્યું મૂંઢે સારૂ લગાડવાને કહેતા હો એમ જણાય છે. ત્હમે સારા સારા લોકમાં ફરેલા તેને આ ગામડાના એક ખૂણામાં ને ક્યાંથી આનન્દ મળી શકે ?

માર્લો (હિંમત રાખીને)—હાથ, હું દુનિયામાં યેંઈ છ હુયેં છ ખરો; પણ બહુ માણુસોના પરિચયમાં આવવાની દરકાર મૂંઢે નથી રાખી. ખીજાઓ દુનિયાની મજાદ મેળવતા હોય ત્યારે તેનું આવા રહીને અવલોકન કરવું એવીજ રીત મૂંઢે રાખી છે.

મિસ હાર્ડકેસલ—પણ કહે છેની કે દુનિયાની મજાદ મેળવવાનો ખરેખરો રસ્તો એજ છે?

હેસ્ટિંગ્સ (માર્લોને).—મિસેરો આના કરતાં વધારે સાફ નથી બોલ્યો. એક વાર ફરીથી; એટલે ત્હારો બેડા પાર.

માર્લો (હેસ્ટિંગ્સને) ઉહું ! ત્યારે તું મ્હારી પાસે ઉભો રહે, અને હું ગુંચવાઉં એટલે એક બે રાજ્ઞ વચમાં બોલજે, કે મ્હારૂં ગાંડું અટકી ન પડે.

મિસ હાર્ડકેસલ—મૂંઢે લાગે છે કે આપની પેડે દુનિયાનું જુઓ આધેયીજ અવલોકન કરતાં હોય તેઓને ઘણી વાતનો અસન્તોષ થતો હશે, કારણ કે દુનિયામાં પોતાને પસંદ ન પડે એવું ઘણું તેઓના જીવામાં આવતું હશે.

માલો—નાહ, મ્હારે એમ નથી. હું તો હમેશાં આનન્દ પામવાનેજ ઉત્સુક રહું છું. ઘણાં ખરાં માણસોની મૂર્ખાઈ સન્તાપના કરતાં ઉપહાસને પાત્ર વધારે હોય છે.

હેરિટ્ઝ (માલોને)—શાબાસ, શાબાસ ! ત્હારી આખી જિંદગીમાં તું આવું સરસ કોઈ દિવસ નથી બોલ્યો. વાર, મિસ હાઉસલ, મ્હને લાગે છે કે ત્હમને અને મિસ્ટર માલોને વાતચીતનો આનન્દ ઠીક ગયો. હું ધારું છું કે હમે અહીં હોઈયું તો ત્હમારી વાતચીતમાં નકામાં ગુંચવણ ૩૫ યર્ષ પડીયું.

માલો—નહીં રે, મિસ્ટર હેરિટ્ઝ, જરાએ નહીં. ત્હમારી કંપની તો હમને ઘણીજ ગમે છે. (હેરિટ્ઝને) જર્વોન્ટ, તું સમાવજો હો ! હમને એકલાને મૂકીને ત્હારાથી જવાબજ કેમ ?

હેરિટ્ઝ—હમારી હાજરીમાં વાતચીત કરવી ત્હમને જરાજર નહિ ધાવે, માટે હમે જોડેનાં ૩૫માં જઈયું. (માલોને) જલ્દા માણસ, તું વિચાર નથી કરતો કે હમારે પણ હમારી પોતાની કંઈ પંગાત હોય કે નહીં ? (જવ છે).

મિસ હાઉસલ (ચોડીક વાર રહીને)—પણ હું ધારું છું કે ત્હમારો સપજો વખત ફિનિયાતું દૂરથીજ અવસીકન કરવામાં નહીં ગયો હોય. હું ધારું છું કે સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવામાં પણ ત્હમારો કેટલોક વખત રોકાયો હશે.

માલો (પાછો ગભરાઈ જઈને)—નાહ, અત્યાર સુધી તો મ્હે—મ્હે—મ્હે—તેઓની—પ્રીતિને—અ—પાત્ર યવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો છે.

મિસ હાઉસલ—પણ કેટલાક કહે છે કે એવો પ્રયત્ન કરવો એ તો એ પ્રીતિ મેળવવાનો સૌથી નકારો રસ્તો છે.

માલો—કદાચ એમ હશે. પણ સ્ત્રીજાતિમાં જ્યો વધારે ઠરેલ અને કાવકાં હોય તેઓની સાથેજ વાતચીત કરવાનું મ્હને પસંદ છે. પણ મ્હને લાગે છે કે હું હવે ત્હમને કંટાળો આપનારો યર્ષ પડું છું.

મિસ હાઉસલ—નહીંજ, જરાએ નહીં. કાવકી રીતે વાતચીત કરવાનું મ્હને ઘણુંજ ગમે છે. એવી વાતચીત સાંભળતાં હું કદી કંટાળતીજ નથી. ખરેખર, મ્હને કેટલીક વાર બહુ નવાઈ લાગે છે કે જે હૃદય સુધી પહોંચતી ન હોય એવો ખાલી ગમ્મતોમાં કોઈ પણ વિચારથીજ માણસને કેમ રસ પડતો હશે ?

માલો—એ—એ—એક જાતનો બ્યાધ છે—મનનો. જગતમાં મિત્ર મિત્ર રચિનાં માણસો હોય છે તેમાં કેટલાકને એવું હોય કે—અ—જે—એ—

મિસ હાર્ડકેસલ—હું ત્હમારા કહેવાનો બાવાર્ય સમજી. જગતમાં કેટલાક એવા હોયજ કે જેઓ વધારે હિંચા પ્રકારના. આનન્દનો ઉપભોગ ન કરી શકે, અને તેથી જે આનન્દ પોતાને ન મળી શકે તેના તરફ તેઓ તિરસ્કાર ખતાવે એવું ઘણી વાર બને છે.

માર્શે—હું એજ કહેવા માંગતો હતો. પણ મ્હારા કરતાં ત્હમે તે ઘણી સારી રીતે કહો ખતાવ્યું. અને મ્હારે કહ્યા વગર નથી આવતું કે—જે છે તે—અ—

મિસ હાર્ડકેસલ—(સ્વગત) આ માણસ કોઈ કોઈ વખતે ધૃષ્ટ થતો હશે એ વાત કોણ માની શકે ? (માર્શેને) ત્હમે, સાહેબ! એવું કહેવા જતા હતા કે—

માર્શે—હા, હું એમ કહેવા જતો હતો કે—કે—ખરેખર, હું શું કહેવા જતો હતો તે હવે મ્હને યાદ આવતું નથી.

મિસ હાર્ડકેસલ—(સ્વગત) ને મ્હને પણ ક્યાં યાદ છે ? (માર્શેને) ત્હમે; સાહેબ, કંઈ એવું કહેવા જતા હતા કે આ દંભી દુનિયામાં—કંઈ દંભ વિષે ત્હમે બોલતા હતા.

માર્શે—હા. આ દંભી દુનિયામાં એવા કોઈકજ હોય છે કે જેઓના સમ્બન્ધમાં ચોક્કસ તપાસ કરતાં—છે તે—છે તે—છે તે—

મિસ હાર્ડકેસલ—હું ત્હમારા કહેવાનો બાવાર્ય ખરાબર સમજી છું, સાહેબ.

માર્શે—(સ્વગત) ખરેખર ! મ્હારા કહેવાનો બાવાર્ય તું પોતે તો સમજતો નથી !

મિસ હાર્ડકેસલ—ત્હમારા કહેવાની મતલબ એ છે કે, આ દંભી દુનિયામાં એવા યોદ્ધાજ હોય છે કે જેઓ ખાનગીમાં પોતે જે કર્મ કરતા હોય તેનીજ જાહેરમાં નિન્દા કરતા નથી, અને તેઓ એમ ધારે છે કે નીતિનાં વખાણ કીધાં એટલે પછી નીતિના સમ્બન્ધમાં પોતાને બીજું કંઈ કરવાનું બાકીજ રહેતું નથી અને નીતિની પ્રશંસા કરવા ઉપરાંત પોતાના વર્તનમાં નીતિમાન થવાની બીજીકુલ જરૂરજ નથી.

હાર્ડકેસલ—હા, એમજ છે. જેઓ મહેડિયી નીતિની બહુ વાતો કરતા હોય તેઓના હૃદયમાં નીતિનું તત્ત્વ ઘણું થોડું હોય છે; પણ મ્હારી ખાત્રી છે કે હવે ત્હમને મ્હારાથી કંટાળો આવતો હશે.

મિસ હાર્ડકેસલ—નહીંજ, જરાએ નહીં. આપની બોલવાની રીતમાં કંઈકે એવી મીઠાશ છે, કંઈકે એવું ચેતન છે—મહેરબાની કરીને, સાહેબ, આપની વાત આગળ ચલાવો.

માર્શે—હા. હું એમ કહેતો હતો કે કેટલાક પ્રસંગો ઉપર હિંમતની તદ્દન ખામીને લીધે પેલી સઘળી જે છે તે જતી રહે છે અને આપણને જે છે તે—છે તે—છે તે—

મિસ હાર્ડિસન—હું તમારી સાથે બરાબર મળતી આવું છું. કેટલીક વખતે દિમ્બતની ખામી એ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને જે વખતે આપણું ચરિયાતાપણું જતાવી આવવાનો આપણને ખાસ લાભ હોય છે તે વખતેજ આપણને ફસાવી દે છે. હું વિનંતિ કરું છું કે આપની વાત આગળ ચલાવો.

માર્શે—હાથ: નીતિના દૃષ્ટિબિન્દુથી વાત કરતાં-પણ પાસેના રૂમમાં મિસ નેવિલ આપણી રાહ જોતાં જણાય છે. આપનો વખત વધારે રોકવા હું માંગતો નથી.

મિસ હાર્ડિસન—હું, સાહેબ, ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે આખી જિંદગી ટોર્ટ દિવસ મ્હને આટલો આનન્દ મળ્યો નથી. મહેરજાની દરીને આપની વાત આગળ ચલાવો.

માર્શે—હાથ. હું-પણ એ આપણને નિશાની કરીને જોલાવે છે. હું આપને ત્યાં આગળ તેડી જાઉં?

મિસ હાર્ડિસન—હીક, ત્યારે. તમારી એમજ મરજી છે તો હું આવું છું.

માર્શે—(સ્વગત) આ સાદી વાતનીને તો મ્હને ખરેખર ચકલી નાંખ્યો.

(જાય છે.)

મિસ હાર્ડિસન—(સ્વગત) હા ! હા ! હા ! આવી ગંબીર અને દાવટી વાતચીત ટોર્ટ જે જાણતી વચ્ચે કદી થઈ હશે ખરી ? મહારી ખાતરી છે કે આટલા બધા વખતમાં એજે મહારા મહારા પણ બાએજ જોયું હશે. પણ એના હૃદયદારના રાસ-માળખાણને જાદ કરીએ તો બીજી રીતે માણસ રીક જણાય છે. એનામાં જીદિ મારી છે, પણ ને બધ અને મંકોગને લીધે એવી દટાઈ ગઈ છે કે મૂર્ખતાના કરતાં પણ એ જીદિ વધારે દંટાળો આપનારી થઈ પડે છે. જો એનામાં લગાર દિમ્બત આવે એટલું હું કરી શકું તો અમુક માણસની મ્હં એક ઉપયોગી સેવા બજાવેલી ગણાશે. પણ એ અમુક માણસ તે કોણ ? એ પ્રશ્નનો જવાબ ખરેખર મહારાધોજ આખી રાકામ એમ નથી.

(જાય છે.)

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

માણુસોની અવસ્થાઓ.

૫.

પુખ્તાવસ્થા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૪૮ થી.)

પુખ્તાવસ્થાના નિબંધને ભાવનામય સ્વરૂપ નહીં આપવાનું મુશ્કેલ છે. મનુષ્ય રાખ્દ ન ભાવના સ્વરૂપ છે. અમને લાગે છે કે સર્ગશક્તિવાળા પુરૂષો વિરલ હોય છે. પરંતુ દરેક માણુસની શક્તિઓના ખદારમાં માનુષિજીવન અને સ્વભાવને મહાન કરનારા ગુણો દુર રહેતા નથી.

આ ગુણોની સમાલોચના કરતાં આપણને નળ્યાય છે કે તેમાંની સૌથી પ્રથમ-અગત્યતામાં પહેલો નહીં, પરંતુ પ્રવેશક તરીકે પહેલો-જ્ઞાનનો છે. પુખ્ત માણુસ ચીજો જેવી હોય છે તેવી જીવે છે. હૃદયીને દ્રવ્યતાથી અને આખી જોવી, એ મૃત માનુષિ શક્તિઓના ગળ ઉપરાંતની ભાવના છે. પરંતુ ડાહ્યો માણુસ આસપાસ જીવે છે એ આ ભાવનાનું સત્વ છે. તે પોતાના આંતરમાં પણ શ્રીક મહાત્માની સલાહ પ્રમાણે જીવે છે, કે જેથી તે પોતાની જાતને ઝોળખી શકે. જાતને ઝોળખવી અને દુનિયાને ઝોળખવી, અને હડી ખાસિયતો મ્હાવરાથી કેળવીને, તે વ્યવહારિક શું છે તેનો ન્યાય કરે છે અને તે નિરર્થક સ્વપ્નાઓમાં વખત શુભાવતો નથી.

તેનો સદ્ગુણ એક જલદ લાગણી નહીં પણ ટેવ છે. તેનું શું મૂલ્ય એસે છે તે તે જાણે છે, પરંતુ તેની પસંદગી તેમ ચલાવવાને નહીં ચલેલી છે. તે પોતાની જાતને વિસરતો નથી કે પોતાની જાતનો વિચાર કરતો નથી. તે કર્મની અગત્યતા જાણે છે:—

Alles kann der elder leisten

Der versteht und rasch ergreift. *

અને આનંદ કે કિર્તિનો તિરસ્કાર ન કરતાં તે વિશ્વભરને માથે છોડે છે. તેનો હિસ્સો કર્મ કરવાનો છે. જે તેની જીવે છે તો તે તે પશ્ચાતાપ કે બળતણ વિના શુધારે છે.

જો આ ગુણો મોટાં પ્રમાણમાં વિરલ હોય તો, ઘણા માણુસો છે કે જેઓ તેના ચિન્હ બતાવે છે. અને આ ચિન્હથી આપણે પુખ્તાવસ્થાને સુવાવસ્થાથી જીદી પાડીએ છીએ. અનુભવ તેમને પોષે છે. પરંતુ મનુષ્યે સંપૂર્ણ બનાવવાને કેટલા અધા અનુભવની જરૂર છે ?

* વીર સદ્ગુણ પરીપૂર્ણ કરે છે. જે ચીજો મમજે છે અને કર્મમાં ત્વરીત છે.

તેણે દુનિયાનો કોઈ પણ ખુણો સારી પેઠે જાણ્યો નોંધ્યો. તેણે મુસાફરી પણ કરેલી હોવી નોંધ્યો. હંદગીના તખ્તોમાં એકમેકમાંથી કેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે તે પણ તેણે જોયેલું હોવું નોંધ્યો. સમાજના કુંડળાઓ કેવી રીતે ફરે છે તેણે બધું જાણ્યું અને જાણ્યું હોવો નોંધ્યો, તેણે લાલચ અને શોક પણ જાણ્યા હોવા નોંધ્યો. તે પણ જરૂરનું છે કે તેણે ક્રોધ અને આનંદ પણ જોયા હોવા નોંધ્યો. તેણે વહીવટના સાથે વહીવટ કરેલું હોવું નોંધ્યો, અને જોખમદારીના સજ્જ પાઠો શિખેલા હોવા નોંધ્યો. તેણે આ યીજીને જાતે શીખેલી હોવી નોંધ્યો; કેમકે, યીજી અનુભવીઓ આ પુસ્તકોથી શીખી શકતાં નથી.

આ અનુભવના માર્ગમાં કંઈ ચોરી મુશ્કેલીઓ નથી. આપણી બધી કસોટીઓના ઇતિહાસમાં આપણી પ્રથમ આંખો ખુલવા જોઈતું કંઈ પણ ભવ્યતા નથી. બ્યારે પ્રથમ આપણે આપણી મર્યાદા અને આપણા સહમાત્રીઓની મર્યાદા તેમની કૃતમતા આજ્ઞા મર્યાદા અને મર્યાદા જાણીએ છીએ, ત્યારે આપણે બધા આપણી ભાવના ત્યજ દેવા લગ્યા છીએ. સ્વાર્થ અને દોષદષ્ટિ પોતે બેવડા કુશળતા જેવા જણાય છે. આપણા કે બીજાના દોષો આપણને જણાય છે કે આપણે એક સરખી રીતે શસ્ત્રો નીચે મુકી દઈએ છીએ. આપણે આપણી વિદ્વાતા જાણીનેમાં દેખ કરીએ છીએ.

આવી અંતિમ નિરાશા બહુ સામાન્ય નથી, પરંતુ નીચી ભાવનાઓ ધણી સાધારણ છે. ઘણા માણસો માટે હંદગીના તરફડીયા ઘણા જનરા હોય છે. તેઓ તે મહા કૌત્યમાં નોંધાય છે કે જેમની યુવાવસ્થા એક લુક જેવી, પુજાવસ્થા તરફડીયા જેવી, જ્ઞાવસ્થા શોક જેવી હોય છે. ખાસ કરીને તેઓ યુવાનો સાથે સમુદ્રી શુભાવે છે, તેમને સલાહ આપવાની ના પાડે છે, અતિશયોક્તિ વાળી ભાવનાઓથી તેમને દુર કરે છે અને તેમને સંજોગોની આશુકને દ્વાબિન કરે છે.

બ્યારે પુજાવસ્થા આ માર્ગ લે છે ત્યારે કેવી ગંભીર લુક થાય છે? કારણ કે ઘણી વખત પુજાવસ્થા કે જે હંદગીનો સૌથી ઓછામાં ઓછો આકર્ષક તખ્તો છે તે તેના ખરા ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડી શકાય છે. તેને તેના ખાસ હક્કો ભોગવવા દો! મૂર્ખ યુવાનો “આગળ વધો” એ શબ્દ વાપરે છે તેવી રીતે નહીં પણ દંડતા અને માનના વિશ્વાસથી તેને તેના મુશ્કેલી રાખવા દો! ખરેખર, સઘળા માણસો એવા દુર્બળ નથી કે ભવિષ્યમાં તેમને મોટે કંઈ કરવાને અવકાશ ન હોય! અંધકારમય ઐતિહાસિક તખ્તોમાં કમનસીબ હંદગીઓ છે. પરંતુ સઘળું અસ્તિત્વ એટલું બધું એકલવાયું નથી. પોતાના અમના ફોલા પાકતાં જોડું એ મધ્યમાવસ્થાનું સુખ છે. *Nulla dies sine linea* આ સિદ્ધાંતની સુખમુદા-વાળી યુવાવસ્થાનું સુખ હોને કમ્પ્રીત નથી? અને પુજાવસ્થાને તેની તરફેણમાં લાંબા માર્ગનું ભાવિ છે. એક વખત યુવાવસ્થાનો જ્વર ગયો એટલે પુજાવસ્થાના ચાલીસ ઉપયોગી વર્ષો આપણી સમિપમાં છે.

* કોઈ પણ દિવસ રૂપરૂપા—ચિન્દ વિનાનો નહીં.

Alt morden steht in Gottes Gunst,
Jung bleiben, das ist Leben's Kunst.

હું તો એમ કહીશ કે જદ્દ થયું એ તો જીંદગીની કળા છે; તમારી શક્તિઓ શોધવી અને તેમનો ઉપયોગ કરવો; આલો હાંધી કહાડવા અને સત્યના ખરક ઉપર ઉભાં રહેવું.

માણસો પોતાની યુવાવસ્થા ઉપર વિશ્વાસ મુકે છે, તેમાં આપણે જવા દીધેલા સંનેગો, ચિત્રોના મરણ માટે શોક, અને કમ યતી શક્તિઓ માટે કચવાટ સાંભળીએ છીએ. આપણું ભવિષ્ય બંધાઈ ચુક્યું છે તેને માટે મંદ પડતી લાગણી પણ હોય છે; તુરંગી આશાઓના દિવસ વહી ગયા છે. તેનાથી ઘાટો થતો ફેરફાર અને નાશના વિચારમાંથી ઉત્પન્ન થતો શોક હોય છે. જે દિવસો વહી ગયા તેનું દિવ્ય રહસ્ય ! આપણા આત્માઓમાંથી કોઈ પણ રીતે આપણે આ હાંધી કહાડી શકીએ તેમ નથી કોઈ પણ શ્રીમદ્ગુરુને એમ કરવાની કોશિષની જરૂર નથી. તે મનુષ્યને માટે અયોગ્ય શોક નથી. તે તેના હૃદયમાં ધ્રુવરી સંદેશો છે. અને સધળા માણસોએ યોગ્ય કલાકો પ્રાર્થનાને માટે ફાળવે રાખવા જોઈએ, તેથી આ નિપથ દુષિત નથી. જીવનનું દિવ્ય રહસ્ય ફરી આપણને કમનું આવાહન કરે છે, વ્યય થયેલા કાળની યાદદાસ્ત આપણને વર્તમાનનો ઉપયોગ કરવાનું શરમાવે છે.

પુષ્પાવસ્થા કે યુવાવસ્થા સ્ત્રીઓને વધારે આનંદ આપે છે તે સંદેહ ભર્યું છે. તમે સ્ત્રીને ઓડોનીસ કે હેરમ્યુલીસની પસંદગી ચોંપશો તો તે સરમાશે એમ કહેવાય છે; પરંતુ તે હેરમ્યુલીસ પસંદ કરશે. અને કદાચ માણસ પોતાની જીવનની કરતાં પુષ્પાવસ્થામાં સંપૂર્ણ દેખાય છે. પરંતુ દરેક અવસ્થાના દિમાયતીઓ મળી આવશે. પુષ્પાવસ્થા તરફથી બાળ દુરમન છે; ચાર્લ્સ જેમ્સ યલોપ્સચની આત્મકથા જુઓ. પરંતુ બ્રહ્મચર્યની પસંદગીના વહેગને લીધે માણસ સ્ત્રીઓમાં માન શુભાંવ છે. અને પોતાના પ્રેમ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાનું પ્તાનું પણ તેને બાજે જ ગદ્દ કરશે. તિરસ્કાર પ્રત્યે વળી જતી દયા તે સંપાદન કરશે. હું લાગણીને કપડો દર્શાવ નહીં, કુંવારો માણસ અપૂર્ણ માણસ છે. પરંતુ આ પસંદગી અને લગ્નને માટે ઘણા કારણો છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે માણસને તેની તરફેણ કે વિરુદ્ધમાં નિકાલ કરવા દો, પરંતુ તે તેના કેસલા માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.

સાહિત્યમાં માણસ (પુષ્પાવસ્થા) નું ચિત્ર મેળવવું સહેલ નથી. સામાન્ય રાખેલાં આપણને સુખી યોદ્ધા મળે છે. પરંતુ કલ્પિત કથાના નાયકો કંઈક વહેમ અથવા તો નબળાઈનો ભોગ હોય છે. સંકટમાં પડેલા સારો માણસ ઐરીસ્ટોટલનો પસંદ કરેલા કૃષ્ણારસ નાટકનો નાયક છે. પરંતુ ઘણા યોદ્ધા જ મુખ્ય પાત્રો એ આદર્શને લાગુ પડે છે. ઓએડીપસ તેની લગભગ આવે છે. ઇનીઝ કંઈક જદ્દ છે; પરંતુ તે ચાલશે. સ્કોટની સ્પષ્ટ લીટીઓ માટે ફીટઝ જેમ્સ યાદ રાખવા જોવો છે—

જદ્દાવસ્થા દુખરને લાય છે, જીવન રહેવું એ જીવનની કળા છે.

On his bold visage middle age
Hath slightly pressed its signet sage.

જોશિષિઅર અને જોશિમાં કેન્ટની માફક પુરુષો હવડાં પાત્રો છે. ટોમ જેન્સ સામાન્ય નમુને છે. અને ઠીકનસ કે કેકરે જેમાંથી એકે પણ આપણને માણસ (પુખ્તાવસ્થા) નું ચિત્ર આપ્યું નથી. જીવનચરિત્રોમાં આપણે માણસ માટે જોવું જોઈએ અને સ્કૅટ જાતે પોતાના જીવનવૃત્તાંતમાં તે નામ શોભાવે છે. હેઝા વર્ષો દરમ્યાન ઉત્તમોત્તમ વ્યક્તિ ડૉ. આર્નોલ્ડ છે. આપણે તેનામાં દૃઢ કુદરતી જીવન અને તેના પોપણની બરાબર સામગ્રી જોઈએ છીએ. તે એકી વખતે ગૃહસ્થી અને વનસ્ત્રેવક હતો, સાક્ષર અને કમ્પોઝીટ, વિદ્યાર્થી, મુસાફર, શીશુસુદ્ધ—પતિ, પિતા અને મિત્ર તે એક મહાન ધંધાના શિખરે વિરાજે છે. અને કોઈ પણ રીઝાકાર કે વિરોધી તેનું નામ હલકું પાડી શકે તેમ નથી. વડેજવચંના કુખી ચોદાનો વખાનો—ઈંગ્લાંડનો મહાન વખાનો, કે જે હમે આપણે માટે નથી—તેને ને કળનો છે.

૧.

વૃદ્ધાવસ્થા.

હું વૃદ્ધાવસ્થા વિશે લખું છું ને જોડસભી

Sans teeth, sans taste, sans everything *

એવી બીજી બાબ્યાવસ્થા નથી.

આવી જાતની બાબ્યાવસ્થા ઈંગ્લાંડમાં વિરલ યર્ધ મળે છે,—તે કે જે તેને ચોદા વખત ઉપર લયડીઆ ખાતી, વ્રાતકી અને ખુલ્લે પટેલી જોઈ છે. કદાચ આપણે ઘરડા માણસોની કેવી રીતે સંભાળ લેવી તે વંધારે સારૂ જાણીએ છીએ. કદાચ મધ્યમાવસ્થા તેની ટેવોમાં દરેક હશે, પણ ગમે તે રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાંથી તેની કેટલીક બયાનકતા ઓછી થઈ છે.

ખુરેખર પુરતાં અને ગંભીર સંકટો છે કે જેમાંથી તે જાતકી ચકતી નથી. આપણો માટીનો બાંધો—શરીર—ગમે તેવી વ્હાદુરીથી દુનિયા સાથે બાપ ભીડે છે તો અહિં તહિં તે ભેંગી જાય છે. આપણે આપણી શક્તિઓ ગુમાવીએ છીએ. અનિશ્ચયની ટેવ આપણા ઉપર ફરી વળે છે. આપણે તવા સંજોગોને પ્હોંચી વળતા નથી. હું તવા વિચારો કહેનો નથી. કેમકે તવા વિચારો પુખ્તાવસ્થાની શક્તિઓને પણ હંકારે છે. પણ વૃદ્ધાવસ્થા સાદામાં સાદી નવી ચોજનાઓથી પણ ગભરાય છે. તેનો વિશ્વાસ જતો રહે છે અને પહેલાં પોતાની જાત અને પછી પોતાના મિત્રો અને મલાહકારોને ત્રહેમની નજરે જુએ છે. એકાંતતા અને કડુતા પછી આવે છે અને અપજનીઓ જીવ અહંભાવનો આશય લે છે.

૧. તેના ગંભીર મુદ્દેરા ઉપર મધ્યમાવસ્થાએ હલાવણ જુગજગ અંગીત કર્યું હતું.

એમ કંઈ નથી કે હર્ષતા હમેશાં એ જ માર્ગ લે છે. કેટલીક વખત જુની ખાસી-યતો દલીલૂત કરે છે. કેટલીક વખતે તેમને ખદલી નાંખે છે, દૃઢ નિશ્ચય વાળો ખીજા ઉપર આશ્રય રાખે; તે હૃદમાં અધોગતિ પામે. કહ્યાંખોર સ્વભાવ કેટલીક વખત નરમ થાય છે, કેટલીક વખત તેમાંથી હમ્મેશનો ગુસ્સો જન્મ પામે છે, કે જે એક પળ પણ શાંતિથી રહી શકતો થયો. પરંતુ ગમે તે હોય તો પણ ન્યાયશક્તિ મંદ થાય છે, અંતિમ માનસિક શક્તિઓ રહે છે અને બુદ્ધિ સાથેના કાર્ય કારણની સમજાવટથી શક્તિ જતી રહે છે. ખાસ કરીને ધરડા આશકને માટે કહેવામાં આવે છે કે ધરડા મૂર્ખાના જેવો કોઈ મૂર્ખો નથી.

એમ છતાં પણ હમેશાં સાર અસારનો વિચાર વૃદ્ધાવસ્થામાં જતો રહેતો નથી. કેટલીક વખત ન્યાયશક્તિથી પોતાની શક્તિઓ નક્કી કરે છે. અને દુનિયાનો કેવી રીતે ઉપભોગ કરવો અને તેની સેવા કરવી તે જુલે છે. “ રીપબ્લીક ” માં આવી શરૂઆત છે કે “ વૃદ્ધાવસ્થાનું તમે શું કરો છો ? તે શાંતિ અને સ્વતંત્રતાની ભૂમિદા છે. ” લાલચો અને અભિલાષાથી મુક્ત—જેખમમાંથી પણ મુક્ત—વૃદ્ધાવસ્થા દુનિયાને ચંચળ આંખોથી તપાસે છે અને તેનો અર્થ વાંચે છે. હું મિલ્ટનની માફક કહીશ નહીં કે ભવિષ્ય વાણીનો વાગો તેની ઉપર ઉતરે છે, કેમકે, તે જૂતને બહેલો નથી. પણ તે સ્વર્ગોનું સંગિત સાંભળે છે. તે પોતાની પહેડીની પોતાના અનુભવથી સેવા કરે છે. યુવાનોને નહું ભવિષ્ય રચવા દો. વૃદ્ધો ભૂતકાળ કેવો હતો અને શું જોયું અને કર્યું છે તે તો કહી શકશે. આ ખબરથી કંઈ નવા સવાલોનો નિર્ણય થતો નથી, પણ તેમને સમજાવવાથી આંતરશક્તિઓ કેળવાય છે અને આપણને કેટલીક મુખાંધથી બચાવે છે.

જુવાનીયા જેવા ધરડા માણસો પણ થયા છે. રણક્ષેત્ર ઉપરના વૃદ્ધ ડેન્ટોઓ અને તૈમુર, કવિઓમાં એનકિયોન; આ ભયમયક ચિન્હોનું શું કરવું તે કોઈ ભાગ્યે જ જાણે છે. એનકિયોનના સંબંધમાં મારી થોડીક નિંદા થાય છે. એમ સાથે ફળદાયી વિનોદ કરતી શ્વેત કેશની અવસ્થા હોઈ શકે ? પરંતુ મને એકમ અને ઈવના સંબંધમાં મારા સંશય હતા, અને મિલ્ટન સજ્જ નીતિવેત્તા હતો. કદાચ દરેક અવસ્થા પોતાની જાત માટે નિર્ણય કરે. એ કામને માટે ઘણી શક્તિની જરૂર છે. મરતખ્ખો છોડી દેતી વૃદ્ધાવસ્થા એક ગમગીન દેખાવ છે. મારી વૃદ્ધ મસ્કરા તરફ દિલસોજી નથી અને ધારૂં છું કે ફ્રાન્સિસકોનો કપકો ખરાબર યોગ્ય હતો. પરંતુ દંતકથામાં યુલીસીસને ડેન્ટે અને ટેનિસને ચિતર્યો છે તે પ્રમાણે આપણે દીકા કરીએ નહીં તેવું યાત્ર છે. જો કે આપણે તેના તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિ બતાવી શકીએ નહીં, અથવા તો તેની પુરેપુરી તારીફ કરી શકીએ નહીં, તોપણ આપણે તેને માટે ચકિત થઈ શાંત રહેવું જોઈએ.

વ્યવહારબુદ્ધિ એવું માંગતી નથી કે વૃદ્ધાવસ્થાએ આ દુનિયાનો તપ્તો તપ્ત દેવો

જોઈએ. દુનિયાનું વૃદ્ધ મંત્રીઓ અને રાજ્યકર્તાઓ પાસે કેટલું યશ છે તે તે જાણે છે. તેઓ વારંવાર પોતાના જ્ઞાતાના મંત્રેષ્ઠ કરનારાઓ છે. ગેરસમજીતીઓને ઝાળંગી જવાનું તેઓ શીખ્યા છે. જ્યારે તેઓ અડચણ કર્તા થાય, ત્યારે તેમને ખરી જવાનું છે. પરંતુ તેમનો ત્યાગ કરવાનું કેટલું મુશ્કેલ છે. જો વૃદ્ધને ફક્ત ક્યારે ખરી જવું એ ખબર હોય તો તે હમેશા કરતાં વધારે માન, પ્રેમ, તાબેદારી, અને મિત્રોના સમૂહના આપદનો ઉપભોગ કરે.

એકદરે વૃદ્ધ સાથે દુનિયા ખરાબ રીતે વર્તતી નથી. તેઓએ કળામાં સારો દેખાવ દીધો નથી. સાહિત્ય અને ચિત્ર અને મૂર્તિકળાના ઉત્તમોત્તમ અભ્યાસો વૃદ્ધ માણસોના છે. તેમની યાદી કરવાનું કામ કંટાળા ભરેલું યદ્યપિ પડશે. સેક્રાપીઅરમાં વૃદ્ધ નોકરથી વૃદ્ધ રાજા સુધી લગભગ સધળા નમુનાઓ આપણને મળે છે. તેણે અવસ્થાને તેની પૂર્ણ દૃઢતા અને મૂર્ખતા સાથે બતાવ્યા છે. તેની મૂર્ખતાનો વિચાર કરતાં એવોલોજ સાથે મળતા થાય છે:—

If any grey-beard lives that prays,
To heaven to send him length of days,
Methinks his just reward would be
Ten decades of senility

ગ્રોહકસ્મિથના “વિકાર” નો સ્વભાવ, અને ગ્રાથેની વૃદ્ધાવસ્થા વિશ્વંતર આપણને આપે, અને કોણ દિવસની મર્યાદા સુધી દેવાની ઉતાવળ કરશે? કોને લાગશે નહીં કે સૌથી વધારે અહેસાન કરેલ અને સુખી હિંદુની પુરા થતાં વર્ષોનો છે. હું પિતામહના બોળામાં રમતાં બાળકો વિષે કંઈ પણ કહેતો નથી, કારણ કે, હું તો ખાસ કરીને હિંદુની બાલિનો વિચાર કરું છું. આપણી હિંદુનીના સંધ્યાકાળે આ બાલિ ઘણું ચોખ્ખું અને મધુર હોય છે, અને આપણામાં જે શ્રદ્ધા હોય છે તે આકાશ તરફ વળે છે.

નરહરી કુરણરામ દેશાઈ.

* જો કોઈ હયાત જીવ હોય તો તેણે દિવસો બહુવાને સ્વર્ગની પ્રાર્થના કરે છે તો મને લાગે છે કે તેનો યોગ્ય જલ્દો હાપણ બધાં દસ તમકાઓ યશે.

શ્રી કવિ જેભાઈ.

આ શ્રી કવિની કોઈ પણ કવિતા આજ સુધીમાં કપાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલી જણાતી નથી: તેથી ત્હેમની રચેલી બે આરતીઓ આ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

આ આરતીઓની બાપા જોતાં તે મંત્રકારી બાપા જણાય છે તેમ કવિતાનો બાવાર્થ જોતાં, આ બાઈને ધર્મ વિષયનું સારું જ્ઞાન હોય એમ માલૂમ પડે છે.

આ બાઈની હકીકત ખજી આવતી નથી, તો પણ સહેરા તાલુકે ગોધરામાં મોતિ-રામ કહ્યું નામના એક ચિત્રોદા નાગર કવિ રચી ગયા, ત્હેમના શિષ્યોમાં વેલજી મ્હોટા નામના વણિક કવિ હતા, ત્હેમની આ શિષ્યા હોય, એમ આપેલી કવિતા પંકી, પહેલી આરતીની ખીજ કડીથી માલૂમ પડી આવે છે. વેલજી મ્હોટાને, મોતિરામ કવિએ 'મ્હોટા' શબ્દથીજ ઘણી જગોએ જાળખાવ્યા છે, તેજ આ વેલજી જુ મ્હોટા હોય એમ જણાય છે. આથી આ બાઈ, સહેરાની, અથવા ત્હેની આસપાસના ગામોની વતની હશે એમ અનુમાન કરવાને હરકત નથી.

શ્રી કવિ જેભાઈ કૃત.

આરતી ૧.

છ રે પૂરણ * જ્ઞાને રીસ સમર્પાને, લક્ષિ માનું મહારાજ રે;

છ રે ઉદ્ધાસ આનંદ રૂપ તણે, મને મોટું કરી છે મહેર.

પૂરણ જ્ઞાને આરતી.

આરતી કહે મારા હરિ પૂર્ણ જ્ઞાન,

ટાળ્યાં સર્વ કર્મ.

પૂરણ જ્ઞાને

આરતી કહે મારા જુગલ કીશોર,

પૂર્ણ મનના કોડ.

પૂરણ જ્ઞાને

છ રે હૃદય કમળની આરતી, પ્રેમનાં પૂરું તેલ રે;

છ રે સુખદિની ખતી કહે, થાય રંગ રસની રેલ

પૂરણ જ્ઞાને

જુ આ વેલજી મ્હોટાનું મંદિર, માળવણ તાલુકે સોંધ-રામપુરમાં આવેલું છે.

* પૂર્ણ.

છ રે આરતી કરીને સેહ વારણાં, કરી સ્મરણ + મનમાં ધ્યાન રે;
છ રે શ્રી હરિને શીસ સાંપતાં, માફ ટળીયું દેહાભિમાન.

પૂરણુ જ્ઞાને

છ રે પૂર્ણુ જ્ઞાન ભરપૂર છે, જળ સ્થળમાં એનો વાસ રે,
છ રે સ્થાવર જંગમ બ્યાપી રહ્યા, એ તો અચલ શ્રી અવિનાશ.

પૂરણુ જ્ઞાને

છ રે જ્ઞાન દીપક પ્રકટીને, લાવી નિવૃત્તિ નાર રે;
છ રે લાવી મૂંઝે મહેલમાં, તેહનો કવિ ન પામે પાર.

પૂરણુ જ્ઞાને

છ રે દીપક જ્યોત ત્યાં ઝગમગે, અજવાળું અંતરમાં જળાય રે;
છ રે પ્રેમી જન દોષ જાણશે, જેહેને સહેજે સમાધી યાય.

પૂરણુ જ્ઞાને

છ રે સહેજ સમાધી યાય ત્યારે, પ્રકટે ગગનમાં નાદ રે;
છ રે વાન્ત વાગે બહુ વિધનાં, યાય મુરત નરત એક તાર.

પૂરણુ જ્ઞાને

છ રે જન્મ વીણા ને ઝાંઝરી, યાય ઝાલરનો ઝમકાર રે;
છ રે ધંધા શબ્દ ધનચોર છે, આરતી દિનારે જેબાઈ દાસ.

પૂરણુ જ્ઞાને

આરતી ર.

જય જય પૂરણુ, જય શ્રી પૂરણુ જ્ઞાન;
પૂર્ણાનંદ પુરુષોત્તમ, પૂર્ણાનંદ પુરુષોત્તમ.
હું હું તમારે શણું.

જય જય.

આથ અનાદિ એક છે, અનેક રૂપે પ્રકાશી,
પ્રભુ અનેક રૂપે પ્રકાશી;

તુહી તુહી તુહી છીતો (૨), વિધ રહ્યા બ્યાપી. - જય જય.

અખંડ આનંદ રૂપ, અંતરમાં રાખું,

પ્રભુ રૂઢિયામાં રાખું;

વિદ્યાન રસના મેવા (૨), પ્રેમ કરી ચાખું.

જય જય.

પૂર્વ જન્મની પ્રીત, રીત સંભાળી લીધી,

પ્રભુ પ્રીત સંભાળી લીધી;

સેવક જનની સાલ (૨), બહુ હામે કીધી.

જય જય.

દાસની રાખી લાજ, અનેક ઓધાર્યા;

પ્રભુ અનેક ઓધાર્યા;

ગજ માટે ગોવિંદજી (૨), પગ પાલા ધાયા.

જય જય.

બક્ષ વત્સલ નાથ, યુગ યુગ અવતરીયા,

પ્રભુ યુગ યુગ અવતરીયા;

અંબ થકી મહારાજ (૨), નરહરિ પ્રકટીયા.

જય જય.

કુયોધિન દુશાસન, દુષ્ટે મંદાર્યા,

પ્રભુ દુષ્ટે મંદાર્યા;

ભારત મંથામ મંહિ (૨), પાંડવ ભિમાર્યા.

જય જય.

હવે હરિ કેમ વિશંબ, કરો છે પાર ઉતારો,

પ્રભુ પાર ઉતારો;

દાસને શાની લાજ, (૨) હવણ જરા જશે તારો.

જય જય.

જન્મ મર્ણ્યો તાપ, તનથી નિવારો;

પ્રભુ તનથી નિવારો;

જેખાપ્રને કરો ન્હાલ (૨), ચણું કમલ રાખો.

જય જય.

આ જેખાઈ, સિવાય પાનખાઈ* નામની સ્ત્રી કવિએ કેટલીક કવિતા બનાવી છે, તેમ જૂનાગઢમાં મગળીખાઈ નામની એક નાગરેણુ સ્ત્રી કવિ થઈ ગયેલી જણાય છે.

અધડિયા,

તા. ૨૧-૧-૧૨

છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.

* આ પાનખાઈ તથા મગળીખાઈની હકીકત, ગુજરાત પ્રાચીન સમાનાં જૂનાં હરત લિખિત પુસ્તકોની યાદી ઉપરથી લીધી છે.

પ્રભુજના પીછાન.

(ગંઝલ.)

આવો, આવો, આવો, આવો: વન્દિયે પ્રભુ !
વન્દિયે પ્રભુ: આવો આનન્દિયે સહુ !
આવો સાધુ મંત મંગ વન્દિયે—પ્રભુ !

આનન્દ મંગળને પ્રસંગ,
ઉમંગ અતિશય જગતો—
નયને નયન મળતાં, પ્રભુ. જ્યોતિ—
પ્રકટ પરખાવનો !

એકમાં અનેકમય વધાવિયે પ્રભુ !
વધાવિયે પ્રભુ: આવો, આનન્દિયે સહુ !
યોગ—દોષ—કર દયાહુ ભાવમાં—પ્રભુ !

પ્રભુનાં જનો પગભર યછ—
પગલે પ્રભુને પરવરે !
પગલાં પ્રભુતાનાં ભરે:
ત્યાં જગતજન સહુ મંચરે !

પુણ્યને પ્રદર્શને પીછાનિયે પ્રભુ !
પીછાનિયે પ્રભુ: આવો, આનન્દિયે સહુ !
યજ-દાન-તપ-વ્રત—સહવર્તને: પ્રભુ ! !
આવો, આવો, આવો, આવો: વન્દિયે પ્રભુ !

ગ્રંથાવલોકન.

“ અધ્યાત્મીન શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રીય વિચાર ” § I am one of those who base their belief in the future progress of mankind; in most departments, upon the application of Scientific method to practical life. And, believe me, we are only at the beginning of that movement; we are only at the beginning of this marriage between Science and practice.

(Mr. Balfour on the Doctrine of Survival,)

વિવિધ શક્તિ તેમજ સાધનની સહાયતાથી સમૃદ્ધ થયેલા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સાથે સરખામણી કરતાં આપણું ગુર્જર સાહિત્ય એટલું તો દુર્બળ છે કે કોઈ પણ સાહિત્ય એવકનો સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટેનો લઘુ પ્રયત્ન પણ સત્કારને પાત્ર ગણાશે, અને તેથી હમે વડોદરાનો મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજના અધ્યાપક રા. મનમલાલ વિદ્યાર્થી કૃત ઉપરોક્ત પુસ્તક-ને કે સ્વયંકલ્પિત કૃતિનથી કે કોઈ મહાન પ્રતિભાશાળી કાવ્યનો પ્રસાદ નથી-છતાં આપણા સાહિત્યની વર્તમાન સ્થિતિએ એની ઉપયોગિતા માપતાં આનન્દપૂર્વક આવકાર આપવાનું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ.

આપણી પ્રજાનું જીવન સંસ્કારીને ઉન્નત કરવા માટે, આપણા પુસ્તકોમાં નિસર્ગિકતાનું તત્ત્વ વધવા માટે, તેને ખીલવનારી અને પોપણુ આપનારી અનુકૂલ સામગ્રી પૂરી પાડવા માટે, તેમજ યુગ આંકનારી વર્તમાન શોધોથી દેશને અસંકૃત કરી તેનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે જોઈતી ચોખ્ખતા મંપાદન કરવાને આપણી પ્રજાના સામાન્ય જ્ઞાનની મર્યાદા, જ્ઞાનનું વર્તુલ, વધવાની જરૂર છે. જ્યાં મુઢી સામાન્ય જ્ઞાનની આ મર્યાદા વિશાળ ન થાય, કે શક્તિ ન પામે ત્યાં મુઢી વર્તમાન જગતના પ્રગતિક્રમમાં આપણી સુસંગતિ યદ્ય સકરી મુશ્કેલ છે. આ માટે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી સંશોધનદ્વારા કે પ્રાચીન અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાંથી અવતરણુદ્વારા ધણું પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. આ ઉદ્દેશાનુસાર આ પુસ્તકના પ્રકાશક શ્રી રણછોડદાસ ભવાને જ્ઞાન પ્રસારનો આ પ્રકાર જે નિષ્કામ દત્તિથી સેવ્યો છે તે બેશક અભિનંદનને પાત્ર છે. રા. રા. રણછોડદાસ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં ખડું જિન્ય-પૂર્વક ઉત્સાહ પ્રગટ કરે છે અને જણાવે છે કે “ પણ ખોટ વેઠવા છતાં, જે ગુજરાતી વાચકવર્ગ એનો સહુપયોગ કરશે તો મારો અદ્યપચય સદૃશ થયેલો ગણીશ, અને એવાં ખીર્ન પુસ્તક બહાર પાડી સેવા બજાવતો રહીશ.” એમની કર્તવ્ય બુદ્ધિ તેમજ ઉદાર દત્તિ દાખવનારા આ ઉદ્દેશારે માટે વધુતો શું? ગુર્જર પ્રજા કર્તવ્ય વશજ રહેશે, આભારી બનશે.

§ અંગ્રેજીપરથી ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મનમલાલ રતનજી વિદ્યાર્થી શ્રી. એ. બી. એસ. સી. વડોદરા પ્રકાશક શ્રી રણછોડદાસ ભવાન મુદ્રા. ૦-૮-૦

૩. મગનલાલ વિદ્યાર્થી કૃત એ પુસ્તક Modern Science and Modern Thought નું ભાષાંતર હોઈ મૂલ ઐચ્છિકમાં મી. સેમ્યુઅલ લેંગની કૃતિ છે. અને સ્વતંત્ર કંદાર વિચારના સાહિત્યને ઉત્તેજત આપી ફેલાવો કરવા માટે જાણીતા યયલા “યુદ્ધિવાદ મુદ્રણમંડળ” તરફથી મૂલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. મી. લેંગ પોતે કાંઈ ખાસ વૈજ્ઞાનિક નહોતો. છતાં વિજ્ઞાનના સર્વ પ્રદેશોમાં એનું જમણુ એનાં પુસ્તકમાં જણાય છે. અને વિષયને રૂચિકર બનાવવાની એનામાં સારી શક્તિ હોવાથી, વિજ્ઞાનના સાદા અને પ્રાથમિક સિદ્ધાંતથી માંડીને ક્રેટલાક ગહન તેમજ શુષ્ક શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક વિષયોનું પણ લોકપ્રિય શૈલીમાં નિરૂપણ કર્યું છે. આવા સરળ અને લોકપ્રિય પુસ્તકની પસંદગી કરવા મટેજ ૩. મગનલાલે સારી ન્યાયયુદ્ધિ વાપરી છે.

પુસ્તકને અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્ર અને તેપરથી નિષ્પન્ન થતા શાસ્ત્રીય વિચાર આવા બે મુખ્ય ભાગ પાડી આપ્યાં પુસ્તકને દસ પ્રકરણમાં વહેંચેલું છે. પ્રત્યેક પ્રકરણ સંબંધી વિસ્તારભર્યા બહુ વિવેચન કર્યું જતી શકે એમ નથી, પણ જે પ્રકારનું આલુચી માંડી વિષુ સુધીનું વિશ્વદર્શન ચાલુ છે એ એનું તો મંબીર છતાં સ્પષ્ટભ ભાગે છે કે પ્રકરણોના શિર્ષક આપવાં અસ્થાને નહીં ગણ્યારો. પ્રથમ પ્રકરણમાં—દિક કે અવકાશ, પછી કાળ, પછી પ્રકૃતિ, મછી ચેતનોત્પત્તિ, પછી માનવોત્પત્તિ, પછી મનુષ્ય સૃષ્ટિમાં સ્થાન, જેમાં ઉત્ક્રાંતિના નિયમોનું સ્થાપન કરનારી સર્વ હકીકતો દર્શાવા છે. આ પછી ખીજા ભાગમાં સાયન્સે ધર્મે વિચારમાં કદેશાં પરિવર્તન—જેમાં સ્પેન્સરનો અજેવવાદ, કોમ્ટીનો નિશ્ચયવાદ—હેનુવાદ વિગેરેનું વિવેચન કરી શોપનહોરના નિરાશાવાદ, મેરમેરીઝમ વિગેરે સંબન્ધમાં ઉદાપોહ કરી બહુ બોધક પ્રકાશ પાડ્યો છે. અને છેવટે ચમત્કાર મીમાંસા, ચમત્કાર રહિત ધર્મે અને વ્યાવહારિક જીવન એમાં પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિએ ધર્મનું સ્વરૂપ અવલોકી જનહિતવાદની દૃષ્ટિએ નીતિપોષક સદ્મુલ્યો જેવા કે આત્મમાન, આત્મભાન, આત્મઅંબમ, વિગેરેનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરી તેના વિવેકપૂર્વક વર્તનમાં જીવનસાક્ષ્ય માન્યું છે. બાપાંતરમાં દેશોચિત તેમજ સમયોચિત યોગ્ય ફેરફાર કયો છે. આપરથી સહજાનુમાન થઈ શકશે કે બાપાંતરમાં કેવા મંબીર વિષયોનું સંક્ષિપ્તમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ઇત્રેજીથી અપરિચિત વિદ્યાવિશ્વાસીને આલુચી વિષુ સુધીનું અને જીવવિદ્યાના મૂલ્યતત્વો પ્રોટોપ્લાઝમથી મનુષ્યની ઉત્ક્રાંત ચયત્રી રિચિત સુધીનું પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની મર્યાદામાં આવતું ધણુંખરું જ્ઞાન સારરૂપે જણુવાનું મળે છે. અનંત સર્વમંડળના વિસ્તાર તેમજ અંતર સંબન્ધીનું વર્ણન તેમજ આલુની સદ્મતાનું વર્ણન એટલું તો અદ્ભુત ભાવથી ભરેલું છે કે કલ્પનાના ઘોડા ચાકી જાય છે. નાસ્તિક સાંનંદાશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ થાય છે તો આસ્તિક એમાં મહાનપ્રભુનું દર્શન કરે છે. પણ આવા વિષયોનું તો દિગ્દર્શન કરાવાયું છે. કારણ કે પુસ્તકનો ઉદ્દેશ તો અંચકાર લખે છે તેમ “આવી શોધથી માનવ-નીતિ જ્ઞાન અને ભાવના ઉપર શી અસર થઈ છે તે તપાસવાનું છે.” અને તેથી પાંખલાં પ્રકરણો યોગ્યવર્ણાં છે. અસખત અંધકારના આ પ્રકરણોમાં જણુવેલા કેટલાક વિચારો, જેવા કે જીવનનો અતિમહેતુ, પુનર્જન્મ, તેમજ જીવર સંબન્ધી કલ્પના વિગેરે મંબન્ધમાં મનભેદને અવકાશ જણુયારો. પણ મનભેદ ક્યાં નથી હોતો ? આર્યદર્શનકારને સાંખ્ય ક્યાં અણુગણ્યું

હતું ? પ્રામાણિક મતભેદ તો જ્ઞાન વૃદ્ધિનું સુચિન્દ છે. દેનીસન કહે છે તેમ “ પ્રામાણિક યંત્રાધીલ માણસોમાં મતપંથપર અદ્વા રાખનારા કરતાં વધારે ધાર્મિકતા રહેલી છે. ”

પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો જ નથી કરવું. તે તો જગતના અંતિમ સત્ય સંબંધી અગ્રેય કદી મૂકે રહે છે. “ અને માનવસુખસમૃદ્ધિ સદાચારે, સદ્વિચારે, અને સાંજીય જ્ઞાને કેટલી વધી શકે એવા હેતુથી સંસારમાં શાંતિ પ્રસાદાવવાના પ્રયત્નમાં મગ્ન રહે છે. ” વ્યવહાર માટે પુરુષાર્થમયી જીવન અને આશાવાદ ઉપદેશી પરાંપકારમયી પ્રવૃત્તિ સ્વીકારે છે. માત્ર એક ફકરો ઉતારી મી. લેંગ પોતાના જીવન સંબંધી શું કહે છે તે જોઈએ “ મારા ક્ષીતિર વર્ષનાં લાંબાં જીવનમાં અનેક અનુભવ થયા છે, ઘણા તરફો છાંયડો જોયો છે, ઘણા દેશોમાં ફર્યો છું, ઘણી રાજનીતિ જોઈ છે, રાજકાજમાં પણ અને એટલો ભાગ લીધો છે, પણ છેવટે સંસાર મિથ્યા છે એવા ફકીરી નિર્ણયપર આગ્યો નથી. માનવ જીવનમાં ખોટ ખાંપણ હોવા છતાં એ જીવન નાંખી દેવા જેવું નથી. વિદ્યામી સદી જેવા મુધરેલા યુગમાં જન્મ પામવો એ મહા ભાગ્યનું કામ છે; એટલા માટે જેટલો આભાર મનાય તેટલો એછો છે. કેટલાકને જાતનો દોષ ન હોવા છતાં જીવન કડકું લાગે છે ખરું; પણ ઘણા તો જાતની જ ભૂલથી હંદગીને કડવી એર જેવી કરી મૂકે છે. જો સ્ત્રી પુરુષો નિર્ભય રહી જે આવી મગ્ન હોય તેનો સદુપયોગ કરે તો ઘણે ભાગે મનુષ્ય દેહ, સુખી, પ્રતિષ્ઠાવાન, અને સાર્યક કરી શકે છે. ” આટલી વયે આ ઉત્સાહ અનુપમ હોઈ અનુકરણીય છે.

પણ આ વાતો છોડી દઈ જોઈએ તો જાણીએ કે આપણે ત્યાં વિચાર વ્યવહારમાં જે વહેમ, અંધઅદ્વા, દહિની સંકુચિતતા, અનુદારતા, સત્ય સહન કરવાની અસક્તિ વિગેરે વ્યાપી રહેલાં છે તે દૂર કરવાને આવાં ભૌતિક જ્ઞાન આપનારાં સાંજીય પુસ્તકો બહુ શિશુજીવન નીવડે છે.

પશ્ચિમની પ્રજા અને આપણી પ્રજામાં આવાં પુસ્તકોનાં વાંચન સંબંધી એક વાત લઘામાં લેવા જેવી છે. ત્યાંની પ્રજાની આવા વાંચનની જાણસા સંતોષવાની હોય છે ત્યારે આપણી પ્રજામાં અભિરચી ઉત્પન્ન કરવાની છે, આપણા જનસમૂહની પિયાર કરવાની ટેવમાં સાંજીયતા આણવાની છે. આપણી પ્રજાના વ્યવહારિક જીવનમાં સાંજીયતાનું તત્ત્વ પ્રવેશ કરાવવાનું છે. વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન વચ્ચેનું અંતર દૂર કરી પ્રાચીન આર્યજીવનની સંસ્કૃતિ પ્રકાશમાં આણવાની છે. લેખને મથાગે રાહિયા મી. બાલકરના વચનો ઉચ્ચ વકતૃત્વથી ભરપૂર હોઈ મનન કરવા યોગ્ય છે. આને માટે આવા પુસ્તકો માત્ર પ્રીક બાપામાં લખાઈ પંદિત પ્રિય થાય, અને સામાન્ય લોકને દુર્બલ લાગે તે કરતાં સરસ બાપામાં લખેલાં પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી નીવડે છે. આ બાપાંલકમાં રા. મગનલાલે તેમ કરવા પ્રયત્ન વધુ પ્રમાણમાં કર્યો છે. કદાચ કંઈ ન્યૂનતા જોવામાં આવે જેમકે “ સમ્યાત્મી ” ને ટેકાણે સ્થાનિક સ્ત્રી એવો શબ્દ પ્રયોગ હોત તો કુળપ્રિય વર્ધ શકત, પણ આ તો ક્ષમ્ય કરવા યોગ્ય જ ગણાશે. બાપાની મંદરતા કે પ્રીરતા વર્તમાન ક્ષિપ્રિ જોતાં ઉપયોગી પુસ્તકો કરતાં રસદાથી

પુસ્તકોમાં વધુ ઇચ્છવા લેગ છે. શાળામાં કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય ગાન મેળવવા અને સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિ કેળવી નીતિના ઊંચા આદર્શ તેમની સન્મુખ રજુ કરવા આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે. એકંદરે આવા સફળ પ્રયત્ન માટે રા. મગનલાલ વિદ્યાર્થી તેમજ પ્રકાશક શેઠ રણછોડદાસ ભવાનને તેઓએ દાખવેલી કર્તવ્યપરાયણતા માટે અભિનંદન આપીએ છીએ. પુસ્તક વિધાવિતારથીએ માટે ગૃહના પુસ્તકાલયમાં રાખવા યોગ્ય છે.

વલસાડ—શેઠ ફલીહા
તા. ૨૭-૮-૧૨

}

હી. નેત્રમણિલાલ રાજારામ શ્રેફ.

ગુર્જરાણાં મુખં અષ્ટમ્

ગુર્જરાતું મુખ્ય અષ્ટ કંઠારથી થયું ?

તુલસી તલસી જાતો મુકુન્દોઽપિ મકન્દવઃ ।

ગુર્જરાણાં મુખં અષ્ટ* શિવોઽપિ શવતાં ગતઃ ॥

એ ગુર્જરાના ઉચ્ચારની અટતાનો ઉપહાસ કરનારો શ્લોક કંઠારે રચાયો ? કાવે રચ્યો ? એ શ્લોક કેટલો પ્રાચીન હશે ? આ અગ્રંથ ખાતરી લાપક ખુલાસો કોણ આપી શકશે ?

રા. રમણભાઈ 'કવિતા અને સાહિત્ય' નામના હેમના ગદ્યસંપ્રદમાં ૫. ૭૧૯ મે 'ગુર્જરાતી સાહિત્યનું હાલનું વલણ' એ વિષયની ચર્ચામાં કહે છે કે "કારમોરનો પંડિત બિરહજી ગુર્જરાતમાં આવ્યો ત્યારે તેને ગુર્જરાતી ભાષામાં એટલી બધી આમ્મના જણાઈ કે તેને "ઉપરનું વચન કહ્યું. હેમણે આપેલા શ્લોકમાં કાંઈક રૂપાન્તર છે. એ—તેમ જ 'પાગ્યાલી-પ્રસન્નાખ્યાન' ની ટીકા સખતાર (૫૩ ૫ મે) —નીમે પ્રમાણે આપે છે:—

ગુર્જરાણાં મુખં અષ્ટ શિવોઽપિ શવતાં ગતઃ ।

તુલસી તલસી જાતા મુકુન્દોઽપિ મકન્દવઃ ॥

અર્થે મુકુન્દોઽપિ મકન્દવઃ હોનો અન્વય પૂર્વાધિના ગતઃ લેડે લઈ સકાય એમ નથી, અને જાતઃ એમ શબ્દ તત્વીય ચરણમાંથી કાઢીને લેતાં મકન્દવઃ જાતઃ એ વચન

* અષ્ટને ગદ્યે પ્રાપ્ય એમ ૫૫ પાદાન્તર છે.

અર્થહીન બનેછે. 'એ સાંભળેલા પાઠમાં મકન્દુક: છે તે લેવાથી બધી ઘટના બેસેછે; અને મુખ્ય પ્રાપ્ય એમ પાઠ સ્વીકાર્યાથી તો સર્વથા મુઘટિતતા આવેછે. આ પ્રસંગવચાત વાત યદિ.

પરંતુ બિંદુલુના કર્તૃત્વ વિશે વિચાર કરિયે. આ શ્લોક બિંદુલે રમ્યો એ વિશે કશું પ્રમાણ છે કે કેવળ દન્તકથાનો આધાર છે, તે કોઈ જણાવે તો કાંઈક માર્ગ મૂકે. તે માનને અભાવે સંભવાસંભવની પરીક્ષાનો આશ્રય લેવો પડશે. હવે, બિંદુલુનો સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનો અને મુસાફરીનો સમય દોકદર ખુલ્લે ઈ. સ. ના ૧૧ માં શ્રીકાના ઉત્તરાર્ધમાં મળેછે. જે વિક્રમાદિત્ય (ત્રિભુવનમુખ) ને વિશેનું ' વિક્રમાદિક્કદેવચરિત ' મહાકાવ્ય બિંદુલે રચ્યું છે તે કલ્યાણમાં ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૧૨૭ સુધી રાજ્ય ઉપર હતો. હેલે બિંદુલુ ને આશ્રય આપી વિદ્યાપતિની પદવી આપી હતી. * તો એ કાળમાં ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન ન થઈ નહોતી, તો પછી આ વચ્ચે કી રીતે સંભવે ? જે ભાષા તે સમયમાં ગુજરાતમાં પ્રચરિત હતી તેને ગુજરાતી માનીને ચાલિયે; તોપણ વિચારવાનું એ છે કે—તે સમયમાં આ શ્લોકમાં દર્શાવેલી ' બ્રહ્મા ' નો ઉદ્ભવ યદિ ચૂક્યો હતો કે કેમ ? બિંદુલુની પછી ૩૦૦—૩૫૦ * વર્ષને શુભારે રચાયેલા ગ્રન્થોમાં—' મુખ્યાવબોધ ઐકિતિક ' માં (સં. ૧૪૫૦), કે ' કાન્દાર્દે પ્રગ્ન્ય ' (સં. ૧૫૧૨) માં—જે ભાષા આપણી નજરે પડે, તેમાં નો આ ' બ્રહ્મા ' નજરે પડતી નથી. જે બ્રહ્માનું સ્વરૂપ અનન્ય ધ્રુવ ઇ તથા

§ ' વિક્રમાદિક્કદેવચરિત ' નું ડૉ. ખ્યુલરનું Introduction જુવો.

† "Early History of the Deccan" by Dr. Sir R. G. Bhandarkar Pp. 74, 63, and 67.

* "Early History of the Deccan" by Dr R. G. Bhandarkar P. 63.

* ' વિક્રમાદિક્કદેવચરિત ' શુભારે ઈ. સ. ૧૦૮૫ માં રચ્યું એમ આચાર્ય વલ્લભજી દર્શિત આપેછે. (હેમનું એ કાવ્યનું ભાષાન્તર, પ્રસ્તાવના ૫૪ ૨૨ મું જુવો.) અર્થાત્ સં. ૧૧૪૧ એ મહાકાવ્ય રચાવાનો સમય યશે.

§ ' કાન્દાર્દે પ્રગ્ન્ય ' માં—

નિહાં પાપલ્લલસી પૂનીડ વેદપુરાણ ધર્મે ચૂસીડ

એમ પંક્તિ નજરે પડેછે. અહિં ' તલસી ' શબ્દ (' તુલસી ' ને બદલે) કી રીતે પ્રવેશ પામ્યો ? એ સમયમાં આખરે આ પ્રકારની ' બ્રહ્મા ' દાખલ થયેલી હતી ? કદી દોષ તો પણ બિંદુલુના પછી ૩૦૧ વર્ષે આ નજરે પડેછે; એટલે બિંદુલુના સમય-માં એ ' બ્રહ્મા ' દોષ માટે પ્રમાણ નહિ ગણાય. આ પ્રગ્ન્યમાં ' નિહાં ', ' નિશાં ', ' નિમ ', ' નવિ ' (= નવ, નવરાત્રી), કલ્યાણમાં દાખર દાખલ છે: તેથી સંકેત રહે છે કે ' તલસી ' જેવામાં અગર થયે ભાષે દોષ, અને આવ લેખકની જમ્ય દોષ. પણ—

ઉ નો અકાર બનાવવામાં છે. ખાસ વળી એ બેવાનું છે કે એ સ્વરવિકાર આ સ્થોકમાં ઉદાહરણો બેતાં મનુષ્યના વિશેષ નામને પ્રસંગે જ યતો દેખાડ્યો છે. ‘શિવજી’ બદલે ‘શવજી’ નામ આન્ય રીતે અર્વાચીન કાળમાં ગુજરાતમાં સંભળાય છે. પરંતુ ‘શિવ ! શિવ !’ એ ઉદ્ગાર કરતાં ગામડિયા લોકો પણ ‘શવ ! શવ !’ નહિં કહે; ‘શિવપાર્વતી’ ને પણ ‘શવપારવતી’ નહિં કહે. આ બ્યવહારરિતિની વાત યદિ સ્થોકના અન્તર્ગત શબ્દો બેતાં પણ તુલસી તલસી જાતઃ એ પાઠ પણ શ્રવણગ્રોચર હોવાથી તે બેતાં પણ મનુષ્યના વિશેષ નામનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ જણાય છે. તો એ પ્રકારનાં વિશેષ નામમાં ઇકાર ઉકારને સ્થાને અકારના વિકાર અર્વાચીન ગુજરાતીમાં જ નિયમિત હોવાનું અનુમાન નિરાધાર નથી. સં. ૧૭૩૨ માં લખાયેલા “અધ્યમેધ” નામના આખ્યાનમાં રહેના કર્તાએ પોતાનું નામ ‘તુલસી’ આપ્યું છે, ‘તલસી’ નથી આપ્યું. આ રિતિ આજથી ૨૩૬

પાનરાહની કરી સિયામ

એમ ‘સિયામ’ નું ‘સિત્રામ’ એમ વ્યુત્કમવાદો પ્રયોગ બતાવ્યો છે તેથી તર્ક યાય કે ઇ નો અ યવાનો પ્રચાર ખેડો હશે. ગમે તેમ હોય, પણ ઉપર કહ્યું તેમ, એ પ્રબન્ધની ૩૭૧ વર્ષ પૂર્વે બિન્દુલના વખતમાં આ સ્વરવિકાર હોવાનો સંભવ નથી. પરંતુ આ પ્રકારથી ખાનીધી કહ્યું અનુમાન યાય એમ નથી. જ નો જ પ્રાકૃતમાં જ યવાનો આરંભ થયેલો છે. સિ. હે. ૮—૧—૪૬ (દ્વિસ્વાદો) પ્રમાણે સ્વપ્ન વગેરે શબ્દોના મૂળમાં સિચિળો, સિમિળો, કિચિળો (ક્રુણ) ઇત્યાદિમાં અકારનો ઇકાર યતો જણાય છે. તે ઇનો અ યવાના બુદ્ધિમંત્ર નથી જ. સંવત ૧૫૮૩ નું વેચાણ ખત રા. રમણભાઈ દેખના બિન્ધમાં બતાવ્યું છે ત્હેમાં ગણને બદલે ગિળો છે, ને પણ આ પ્રકારનો જ નમનો હશે. (‘ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ’ ૫૪ દ્વ. ૧૨-૧૩. ‘ત્રીજી સાહિત્યપરિષદનો અહેવાલ.’) શુદ્ધ સંસ્કૃત બનાવવાનો બુદ્ધિમંત્ર જણાતો નથી. એ જ નિબન્ધમાં આગળ ઉપર, ૫૪ દ્વ ૧૫ મે સંવત ૧૮૨૪ માં લખાયેલા ખતમાં ‘નરભેરામ’ ને બદલે ‘નારભેરામ’ છે, એ ધ્યાન ખેંચે એમ છે. આ સર્વ કારણોથી ‘કાન્દડે પ્રબન્ધ’ માં તલસી શબ્દ તરફ સંશય ની દષ્ટિ નાંખવાનું મન યાય છે. ખાસ એટલા માટે કે સંવત ૧૬૪૮ ના હસ્તલેખમાં તલસી છે, અને તે પછી ૧૬ વર્ષને અંતરે જ લખાયેલા સંવત ૧૬૬૪ના હસ્તલેખમાં તુલસી છે. (આમ રા. ઠાલાભાઈ દેરાસરી રહેને કૃપા કરી ખબર આપે છે.) તેથી ખરું અનુમાન કહ્યું ના જ નીકળે. ઉકારો સંભવ એમ યાય કે તલસીમાં ઉકાર બુદ્ધિથી રહી ગયેલો.

ઉકારનો અકાર પાણી ભાષામાં પણ દર્શન દે છે; ઉદાહરણ:—સં. મુઠ પાલી—મઠ; અને આથી પણ આગળ વધીને બેઠકિયું તો મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ મુઠનું Comparative મસીયસ્, અને Superlative મસિષ્ઠ યાય છે; તેમ જ મસિમ્મ એ ભાવવાચક નામ યાય છે; ત્હાં ઉનો અ યાય છે. પરંતુ આ પ્રકારોમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ બેવાને બદલે આ વિકારનું વાઙ્માપારદર્શને નિદાન બેવું જ વાજબી ગણાયો. અને બિન્દુલે તો આ વિકારને ‘શ્વપ્તા’ માની હોય એ સંભવ બાકે જ કંપી સકારો.

વર્ષ પૂર્વની છે. વળી ખિસ્લહુતા સમયમાં ગુજરાતમાં ' શવળ ' ' તળશીદાસ ', અને ' મકનળ ' જેવાં વિશેષ નામો હોવાનો પણ અસંભવ બહુ પ્રબળ છે.

ગુજરાતીમાં અનન્ય હસ્ત ધ તથા ઉને સ્થાને અક્ષર શિષ્ટભાષામાં અનેક શબ્દોમાં થયો જણાય છે:—ઉદાહરણ:—

તિલ—તલ; કઠિન—કંઠ; લિલ્લતિ—લળે(છે); ચિઅં—ચયું; નિપાન:—નિષાળો-
નવાણ; મત્કુળ:—મઠુળો—માંકણ; મુદ્ગ:—મુગ્ગો—મગ; પુર્ડ—પુડં—પડ; હનાતિ-
હુળા—લળે(છે); ધત્વાદિ. *

પરંતુ આ સ્વરવિકૃતિ પણ ઉપર કહેલા વિક્રમ સંવત ૧૫ મા તથા ૧૬ મા સૈકામાં થયેલી જણાતી નથી. તો વિશેષ નામમાં ઉપર કહેલાં રૂપાન્તરનો સંભવ દૂર જ રહે છે. એટલે ખિસ્લહુતું ધ્યાન જોરથી ખેંચી હેના ઉપર તરત અને દૃઢ ધ્યાન પાડે એમ આ ' અદના 'નું અસ્તિત્વ જ હેના કાળમાં તો વળી વિશેષ અસંભવનીય જણાય છે.

આ સ્થિતિમાં મદારા નમ્ર મને તો એક જ કલ્પના સંભવિત લાગે છે, ગુજરાતી ભાષાની નિન્દા કરવાની પ્રયત્નિ તે ભાષા જોડે સ્પર્ધા કરનારી ભાષાના પુત્રોએ જ કરી હોવી જોઈએ. રહેલી સ્પર્ધા કાશ્મીરી ખિસ્લહુને વિશે બંધ બેસતી નથી. એ સ્પર્ધા તો મદારાદ્ર અને ગુજરાત વચ્ચે પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સ્પર્ધાનો આરમ્ભકાળ ગુજરાતમાં ગાયકવાડી અને પેશવાઈના પ્રવેશ પછીનો છે એ પણ વિચારશીલ મનુષ્યે. સ્વીકારે એમ છે. મદારાદ્ર તરફના ઉપદાસના ઉત્તરમાં ગુજરાત તરફથી

જે વરો નવરતાં પ્રાપ્તો રાગો જાનસ્તુક્રોધતામ્ ।
મહારાષ્ટ્રમુલેગત્વા રામો રામાત્વમાગતઃ ॥

Post

એ ઉપદાસવચન—અશુદ્ધિયોવાળું પણ—ફેલાયકુંડે તે વાત ઉપર કહેલી સ્પર્ધાની કલ્પનાને પુષ્ટિ આપે છે.

તો એ સ્પર્ધાના પરિણામ રૂપે ગુર્જરાણાં મુલં સ્પદં વાણે શ્લોક રચાયો હોવો જોઈએ એમ સંભવે છે. તો તે, ઉપર સ્વચ્છં તેમ, ગાયકવાડી પેશવાઈના પ્રવેશ પછી રચા-

* ધ તથા ઉની આ વિકૃતિનું દૂરતમ ખીજ પ્રાકૃતમાં છે. સિ. હે. ૮-૧-૮૮, ૮૯; ૮-૧-૧૦૭, ૮, ૯ જુલો. પરંતુ એ બહુ જ ગણતર શબ્દોમાં નિવચ્ચિત છે.

ફ ' યોગક મરાઠી શબ્દો ' એ મયાળાના લેખમાં ' આર્ય ધર્મપ્રકાશ ' ના સંવત ૧૯૧૫ ના કાલ્પનના અંકમાં રા. નર્મદાચંદર બાળાચંદરે આપેલા શ્લોકને—સ્પષ્ટ બ્રહ્મો સુધારીને સંસ્કાર આપીને—ઉપર મૂક્યો છે. પ્રાપ્ત:નું પ્રાપ્તો કર્યું છે, અને રાગોરાગાત્વમનું રામોરામાત્વમ કર્યું છે.

યાનો સંભવ બળવાન લાગે છે. ખ્રિસ્તજી ૪—અથવા ખીજ કોઈએ પ્રાચીનકાળમાં ૪—એ શ્લોક રચેલો હોય, અને મહારાષ્ટ્રીઓએ તો માત્ર તે શ્લોકનો ઉપયોગ કરી ગુજરાતને બાપાને વગાવી દીધો, —એમ કેમ તા સંભવે ? આમ શક્ક કોઈ કાદે. તેને ઉત્તર ઉધારો ૪ છે. ખ્રિસ્તજીની કૃતિ હોવાની રહામે ઉપર બતાવેલો અસંભવ સ્વતંત્ર પ્રમાણથી સ્થાપિત થાય છે; અને અન્ય કોઈએ પ્રાચીન કાળમાં રચ્યાનું પ્રમાણ હજી સુધી પ્રગટ થયું નથી.

ખ્રિસ્તજી કાશ્મીરથી ૭૫૪ હિન્દુસ્થાનના અનેક ભાગમાં પર્યટન કર્યું તે પ્રસંગે તે ગુજરાતમાં યઈને ગોરકી સોમનાથ ગયેલો, તે બતાવતે ઉદ્દેશીને ‘વિક્રમાદિકેવચરિત’ મહાકાવ્યના છેવટના ભાગમાં ખ્રિસ્તજી નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કક્ષાવન્ધં વિદ્ધતિ ન ચે સર્વદેવાવિશુદ્ધા
સ્તદ્ ભાપન્તે કિમપિ મજને યજ્ઞગુપ્તાસ્પદત્વમ્ ।
તેસાં માર્ગે પરિચયવશાદર્જિનં ગુર્જરાણાં
યઃ સંતાપં શિથિલમકરોત્ સોમનાથં વિલોકય ॥

(અર્થ:—જે લોકો કહોટો વાળતા નથી, જે હમેશાં અવિશુદ્ધ (મદિન) છે, જે હેવી કાંઈક બાપા બોલે છે કે જે ગુપ્તસા (કંડાળો) બપળવે છે, તેવા ગુજરાતો— (પ્રયાણ, મુસાફરીના) માર્ગમાં—પરિચય મેળવ્યાથી ગયેલો મંતાપ જેણે (જે ખ્રિસ્તજી) સોમનાથનું દર્શન કરીને શિથિલ કર્યો.)

આ કેદારે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વચ્ચેનો પડછો કક્ષાવન્ધ બાળતા વચનમાં જોઈ શું તો ભૂલ થશે. કેમકે—યદપિ આ કાવ્ય કલ્યાણમાં રાખ્ય કરનારા મહારાષ્ટ્ર રાજાના આશ્રયમાં રહીને લખ્યું હતું, તેથી મહારાષ્ટ્રના લોકોના પશું વચન ખ્રિસ્તજી કહે એ સંભવ છે ખરો, —તથાપિ મહારાષ્ટ્રમાંની સ્ત્રીઓ કક્ષાવન્ધ કરે છે (કહોટો મારે છે) અને ગુજરાતની સ્ત્રીઓ નથી કરતી એમ વિરોધ છે, અને આ શ્લોકમાં તો પુરુષોને વિશે વાત છે; સ્ત્રીઓ માટે હોત તો ‘જે દેશી સ્ત્રીઓ કક્ષાવન્ધ નથી કરતી’ એમ કહેત, અહિં તો જ ગુજરાત કક્ષાવન્ધ નથી કરતા એમ વચન છે. * માટે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બધા હાથ

* આચાર્ય વલ્લભજી હરિવંશે આ શ્લોકનો અર્થ કરતાં—“જે લંગોટી વાળતા નથી” એમ લખ્યું છે તે પુરુષપરત્વ છે તેટલે અંશે બરોબર છે; પરંતુ ‘લંગોટી’ ને બદલે ‘કહોટો’ એમ અર્થ કરવો વાળખી હતો. લંગોટી ઉદિષ્ટ હોત તો તો કૌર્પીન રાખવાપરત; કૌર્પીન જે પરિવ્રજાઓ એમ કાંઈક કહેત.

તેમ ૪—જે લંગોટી વાળતા નથી, હમેશા અશુદ્ધ, અને જે કાંઈ નિન્દાનું સ્થાન યઈ પડે તેનું બોલે છે હેવાએનો ગુજરાતના માર્ગમાં પરિચય થવાને લીધે—એમ અર્થ આચાર્ય

જેમ કહેતા. વાળીને ધોતિયાં પહેરે છે તેમ તે કાળે. પણ રિવાજ હશે તેથી શુભર દેશના પુરુષો વિશે બિલ્હણું આ વચન સ્પષ્ટ જણાય છે. હેમના એ વેશે હેતું ધ્યાન ખેંચ્યું હશે, અને નામદાની સ્વરૂપ તરીકે હેણે નિન્દા કરી હશે. અર્થાત્ ગુર્જરાણાં મુર્ખં સ્રષ્ટં એ વચન બિલ્હણે મહારાષ્ટ્રની જોડે 'સમભાવવાળો યજ્ઞને રચ્યું હશે તથેના પ્રમાણમાં ઉપરના 'કક્ષાખન્ધ' ની વાત લવાશે નહિં.

બિલ્હણે શુભરના ઉચ્ચારમાં સુગુપ્તાસ્પદત્વ દીકાતું આ શ્લોકના પૂર્વાર્પમાં છે, તે અશુદ્ધિ 'ગુફસી'નું 'તળસી' ઇત્યાદિ વાળી નહિં; પણ સામાન્ય રીતની જ હોવી જોઈએ હેમાં શક નથી. કેમકે, ઉપર ખતાવ્યું તેમ, એ પ્રકારના સ્વરવિકાર તે કાળમાં તો શું પણ તે પછી પણ ચાર સૈકાને અન્તરે પણ થયા હોતા. સંભવ એમ લાગે છે કે આ શ્લોકમાં શુભરની બાપાની અશુદ્ધિ બિલ્હણે કહી છે તે વાતની જોડે મેળવી ઇત્તે ગુર્જરાણાં મુર્ખં સ્રષ્ટં એ શ્લોકનું કર્તૃત્વ પણ હેને નામે ચઢાવી દેવામાં આવ્યું હશે.

ગુર્જરાણાં મુર્ખં સ્રષ્ટં વાળા શ્લોકનાં પાઠાન્તરો છે તે ઉપરથી એ શ્લોકની પ્રાચીનતા સચવાય છે એમ તર્ક અવસ્ય થાય જ એમ નથી. ઉક્તું એમ સ્પષ્ટ સળળ થાય છે કે એ શ્લોક કોઇ પણ ગ્રન્થમાંનો ના હોઈ માત્ર કંઈપરંપરાથી આવેલો અને હેમાં સ્વેચ્છા પ્રમાણે ફેરફાર થયેલા. અને પ્રાચીનતાવિરુદ્ધ ઉપર કહેલી સ્પર્ધાની અને સ્પર્ધાના કાળની કક્ષના આધક યજ્ઞને જીમી રહે છે.

હતાં કોઇ પણ વિદ્વાન આ પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ પ્રકાર પાઠનારાં પ્રમાણ પ્રગટ કરશે તો સર્વને લાભ થાય એમ છે. માટે આ પ્રશ્ન આ પ્રકારે વિદ્વાનોની સગક્ષ જીભો કરીને મૂકીએ.

વાંદરા,
તા. ૧૬-૯-૧૨

નરસિંહરાવ સોળાનાથ.

કર્ણો છે તેથી એમ બાસ થાય કે એ નિન્દાપયન શુભર વિશે નહિં પણ શુભર દેશમાં આવતે માર્ગમાં (શુભરાત પહાર) મળેલા કોઇ લોકો વિશે છે. પરંતુ તેમ નથી. ગુર્જરાણાં માર્ગે એમ અન્વય લેવાનો નથી. માર્ગે (કાશ્મીરથી દક્ષિણ જતે રસ્તામાં) તેવાં ગુર્જરાણાં પરિચયવશાત્ એમ અન્વય છે.

'સર્વદા અશુદ્ધ' તે શરીરની મહિનતા માટે જુદું વિશેષણ લેવાનું છે કે બાપાની અશુદ્ધિ જોડે જ ગણવાનું છે તે ખાતરીથી કહી સકાય એમ નથી. શરીરની મહિનતાનો અર્થ વધારે સુષ્ટિત જણાય છે. પણ કિમપિનો અન્વય માપન્તે જોડે લઈ કિમપિ એટલે તિરસ્કારપાત્ર કંઈક એમ સમજવાનું છે તે સ્થળે મજતે જોડે અન્વય લઈ કંઈ પણ નિન્દાનું સ્થાન ઇત્યાદિ અર્થ આપાયે કરોછે તે તદ્દન નિઃમત્ત યજ્ઞપરોક્ષે, અને ખોટા જણાય છે.

સરળ બાષાશાસ્ત્ર.

તા. ૮ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૨ ના “ગુજરાતી” માં કોષક ‘શુદ્ધ ગાયકવાડી’ નામથી સદી કરનારતા ચર્ચાપત્રમાં ‘શિક્ષક’ ને બદલે ‘શિસક’ એમ સખ્દ લખનારનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો છે. એ લખનારા મિ. મસાણી—વડોદરાના વિદ્યાધિકારી—ની તરફથી ખયાવ કરવાનું મ્હારું કામ આ સ્થળે નથી. હું નથી ધારતો કે ગુજરાતી બાષાના પંડિતપણાનો એઓ કદી દાવો કરતા હોય. અને આ રીતે સખ્દ હેમણે લખ્યો છે કે નહિ તે પણ આપણે નિશ્ચયથી જાણતા નથી.

પરંતુ ગુજરાતી બાષાને સંબંધે દાવો કરનારા વર્ગમાંથી જહારે વિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉદ્ભવ પામે ત્યારે તો કંઈક બોધવાનું કર્તવ્ય પ્રગટ થાય ખરું. આવણું (સં. ૧૯૧૮) ના ‘વસન્ત’ માં “બાપા અને જોડણી” એ મથાળાથી રા. બા. હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કોંદાવાળાનો લેખ પ્રગટ થયો છે તેમાં અનેક રમૂજ નમૂના છે, તે બધાની ગણના આજ કરવી નથી. તેમાંથી માત્ર એક જ વાનગી સાક્ષર વર્ગ આગળ મૂકવાની જરૂર છે. રા. બા. હરગોવિન્દદાસને મતે—

સં. મગિની.

ગુજ. બહેન.

અને મરાઠી ઘઢીળ

એ શબ્દોમાં—

મ નો બ થયો,

ગ નો દ થયો,

(મરાઠીમાં) જ નો જુ થયો;

અને ગુજરાતીમાં મિ માંના ઈ નો એ થયો; અને ગુજરાતી તથા મરાઠીમાં છેવટ નો (ની માંના) ઈ બોડી ગયો. (ઈ નો અ થયો એમ કહેવાની મતલબ હશે; કેમકે બોડી જાય તો તો બહેન ઘઢીળ થાય.)

બાષાશાસ્ત્રમાં થોડો ઘણો પ્રવેશ કરનારા તો આજ સધી એમ માનતા આવ્યા છે કે મગિની માંના ગ નો લોપ, મ માંના બકાર અને હકારનો વિચ્છેદ, ઇત્યાદિને પરિણામે ઘઢીળી એ પ્રાકૃતમાં આદેશ, મરાઠી ઘઢીળ, અને ગુજરાતી ‘બહેન’ શબ્દ થયા છે. પરંતુ આ નવીન પદ્ધતિથી તો બાષાશાસ્ત્રનો માર્ગ શીધી સડક જેવો ચર્ચ જાય છે. બાષાશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયેલાં વાચ્યાપારનાં તરવો—વર્ણની ફીણુતા (Phonetic decay), સામ્યાભાસ (False Analogy), ઇત્યાદિ અને તેનાં રોધક તરવો સંસ્કાર (Education), સુગમ્યતા (Intelligibility) સિદ્ધમત (Cultured opinion), અને સાહિત્યસંપત્તિ (Literature), ઇત્યાદિની પ્રવૃત્તિના પરિણામે શબ્દોના અણરોમાં રૂપાન્તરો થવાના અનેક નિયમો

પ્રવર્તતા મનાયાછે. તે સર્વને એક સમર્થ સ્ટીમનોલર ફેરવીને કચરી સપાટ માર્ગ કરનારો આજ નવીન નિયમ આપણને પ્રાપ્ત થયો જણાયછે. એ નિયમનું નામ બિમ્બપ્રતિબિમ્બ-ભાવ પાડીશું તો આશરો. સંસ્કૃત શબ્દ અને ગુજરાતી શબ્દ સ્થામસ્થામા મૂકવા અને પ્રત્યેક અક્ષર પોતપોતાની સંખ્યાને અનુક્રમે સંસ્કૃત બિમ્બનું ગુજરાતી પ્રતિબિમ્બ દ્વારાવું એકરમે જસ. ભાષાની સ્વયંશ્રુ ઉત્ક્રાન્તિનું ઉપમર્દન આ સ્ટીમનોલરથી સરસ રીતે થઈ જશે. આ બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવના નિયમથી નીચેની વ્યુત્પત્તિયો પણ સુગમ થઈ જશે:—

સંસ્કૃત	ગુજરાતી	વ્યુત્પત્તિ
ગર્દભઃ	ગર્ધડો	ગ નો મ; ર્દ નો ધે; મઃ નો ડે;
દિવસઃ	દહાડો	દિ નો દ; વ નો હા; સઃ નો ડો,
સર્પઃ	સાપ	સ નો સા, પઃ નો પ;
ગૃહં	ઘર	ગૃ નો ધ; હં નો ર,
માતૃગૃહં	મહિયર	મા નો મ, તૃ નો હિ, ગૃ નો ય,
		હં નો ર:

દંત્યાદિ દંત્યાદિ.

આ સરળ ભાષાશાસ્ત્રનો માર્ગ મૂકીને આજ સુધી વાંકાચૂંકા નિયમોના બંધનમાં ભાષાશાસ્ત્રીઓ શું કામ ભમ્યા હશે ?

રા. બા. હૃદયોપિન્દાસના આ નવીન પ્રયાસ માટે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. વપહાસએ અને માટે હેમાં પુરતી સામગ્રી છે. પરંતુ તે માર્ગ ના સેવતાં એઓને એટલી જ વિનંતિ કરું છું કે હેમના આ નવીન સરળ ભાષાશાસ્ત્ર વિશે સ્વતંત્ર યેન્ય એઓ રમે તો હેમનાં ધોરણો ઉપર કાંદેક વિશેષ પ્રકાશ પડે ખરો. હાલ તો હમે પ્રાચીન પદ્ધતિના નિયમોના વનમાંથી પગદંડીઓ સોધી સોધીને ચાલવાનો ક્રમ જ સેવવાનું પસંદ કરીશું.

વાંદરા,
તા. ૧૦-૧૦-૧૨. }

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

જાહેરાત:

વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી હાલમાં નીચે પ્રમાણેનાં પુસ્તકો
બહાર પડ્યા છે.

લેખક.

૧ નીતિશિક્ષણ (ગુજરાતીમાં) ૧-૧૨-૦ રા. રા. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ મુન.
ભાષાંતરકાર.

૨ ગાંધીભાષ્ય (મરાઠીમાં) ૫-૧૦-૦ } રા. રા. વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકર
રા. રા. દિનકર અંબિક ચાંદોરકર

૩ ગુનાપ્રદેશ સ્ટેશનોના પ્રતિદાસ. ૧-૧૦-૦ રા. રા. વિનાયક નરસિંહલાલ પાચિક
(ગુજરાતીમાં)

૪ તર્કભાષા (ગુજરાતીમાં) ૦-૪-૦ પ્રો. મણીલાલ નંજુભાઈ દિવેદી

(કેશવમિશ્રી સંસ્કૃત ભાષાંતર)

૫ વધુવર પરીક્ષા. (ગુજરાતીમાં) ૦-૩-૦ } રા. રા. નંદનાથ કે. દીક્ષીત અને
પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ

૬ પાટીદાર ગાંધીના રીતરીવાજનું ૦-૪-૬ સાંસારિક પ્રથમ કમીટી.
એકીકરણ.

૭ વાણીયા ગાંધીના રીતરીવાજનું ૦-૪-૬ સાંસારિક પ્રથમ કમીટી.
એકીકરણ.

સરકારી ભાષાંતર સ્ટોરમાં લખો.

વિધાયિકારી.

વડોદરા, રાજ્ય.

પ્રવર્તતા મનાયાછે તે સર્વને એક સમર્થ સ્ત્રીમ રોવર ફેરવીને કચરી અપાટ માર્ગ કરનારો આજ નવીન નિયમ આપણને પ્રાપ્ત થયો જણાયછે એ નિયમનું નામ બિમ્બપ્રતિબિમ્બ-ભાવ પાડીશુ તો ચાલશે. સરકૃત શબ્દ અને ગુજરાતી શબ્દ સહામરહામા મૂકવા અને પ્રત્યેક અક્ષર પોતપોતાની સખ્યાને અનુક્રમે અમૃત બિમ્બનું ગુજરાતી પ્રતિબિમ્બ દરાવવું એટલે બમ બાપાની સ્વયંશૂ ઉત્ક્રાન્તિનું ઉપમર્દન આ સ્ત્રીમરોહરથી અરસ રીતે થઈ જશે આ બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવના નિયમથી નીચેની વ્યુત્પત્તિયો પણ સુગમ થઈ જશે—

સરકૃત	ગુજરાતી	વ્યુત્પત્તિ
ગર્દભ	ગધેડો	ગ નો ગ, દે નો ઘે, મઃ નો ડો,
દિવસ	દહાડો	દિ નો દ, વ નો હા, સ નો ડો,
સર્પ	આપ	સ નો સા, પ નો પ
ગૃહ	ગઠ	ગૃ નો ગ, હ નો ર,
માતૃગૃહ	મહિયર	મા નો મ, તૃ નો દિ, ગૃ નો ય,
		હ નો ર,

વત્યાદિ ઇત્યાદિ

આ સરળ બાપાશાસ્ત્રનો માર્ગ મૂકીને આજ સુધી વાકાચૂકા નિયમોના જગતમા બાપાશાસ્ત્રીઓ શુ કામ ભમ્યા હશે ?

રા ખા હંકોગોવિન્દહમના આ નવીન પ્રયાસ માટે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી ઉપહાસનેખને માટે હેમા પુરતી સામગ્રી છે પરંતુ તે માર્ગ ના સેવતા એઓને એટલી જ વિનંતિ કરુછુ કે હેમના આ નવીન મરણ બાપાશાસ્ત્ર વિશે મ્વતન્ત્ર અન્ય એઓ રમે તો હેમના ધોરણો ઉપર કાલંક વિશેષ પ્રધરા પડે ખરો. હાલ તો હમે પ્રાચીન પદ્ધતિના નિયમોના વન્માથી પમઃડીઓ મોઘી સોધીને ચાલવાનો ક્રમ જ સેવવાનું પસંદ કરીશુ

વાંદરા,
તા ૧૦-૧૦-૧૨ }

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

જાહેરાત.

ગ્રંથોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી હાલમાં નીચે પ્રમાણેનાં પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે.

લેખક.

- ૧ નીતિશિક્ષણ (ગુજરાતીમાં) ૦-૧૨-૦ રા. રા. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ મુન. લાખાંતરકાર.
- ૨ શાંકરભાષ્ય (મગદીમાં) ૫-૧૦-૦ } રા. રા. વામુદેવ સાહી અખ્યકર
રા. રા. દિનકર ગ્રંથક ચાંદેરકર
- ૩ મુનાધટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ. ૧-૧૦-૦ રા. રા. વિનાયક નરસિંહલાલ માલિક (ગુજરાતીમાં)
- ૪ તર્કભાષા (ગુજરાતીમાં) ૦-૪-૦ ડો. મણીલાલ તમુભાઈ દિવેદી (કેશવમિશ્રકૃત સંસ્કૃતર્થ ભાષાંતર)
- ૫ વધૂવર પરીક્ષા. (ગુજરાતીમાં) ૦-૩-૦ } રા. રા. નંદનાથ કે દીક્ષીત અને પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ
- ૬ પાટીદાર સાતિના રીતરીવાજનું ૦-૪-૬ સાંસારિક પ્રશ્ન કમીટી. એકીકરણ.
- ૭ વાણીયા સાતિના રીતરીવાજનું ૦-૭-૬ સાંસારિક પ્રશ્ન કમીટી. એકીકરણ.

સરકારી ભાષાંતર સ્ટોરમાં લખો.

વિધાધિકારી.

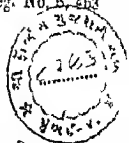
વડોદરા શાળ્ય.

Modern Educational Ideal.

"This expansion belongs to the most beloved of the dogmas of modern political economy. As much knowledge and education as possible; therefore the greatest possible supply and demand—hence as much happiness as possible;—that is the formula. In this case, utility is made the object and goal of education,—utility in the sense of gain—the greatest possible pecuniary gain. In the quarter now under consideration culture would be defined as that point of vantage which enables one to 'keep in the van of one's age,' from which one can see all the easiest and best roads to wealth, and with which one controls all the means of communication between men and nations. The purpose of education, according to this scheme, would be to rear the most 'current' men possible,—'current' being used here in the sense in which it is applied to the coins of the realm: The greater the number of such men, the happier a nation will be; and this precisely is the purpose of our modern educational institutions: to help every one, as far as his nature will allow, to become 'current'; to develop him so that his particular degree of knowledge and science may yield him the greatest possible amount of happiness and pecuniary gain. Every one must be able to form some sort of estimate of himself; he must know how much he may reasonably expect from life. The 'bond between intelligence and property' which this point of view postulates has almost the force of a moral principle. In this quarter all culture is loathed which isolates, which sets goals beyond gold and gain, and which requires time: it is customary to dispose of such eccentric tendencies in education as systems of 'Higher Exotism,' or of 'Immoral Culture—Epicureanism.' According to the morality reigning here, the demands are quite different; what is required above all is 'rapid education,' so that a money-earning creature may be produced with all speed; there is even a desire to make this education so thorough that a creature may be reared that will be able to earn a great deal of money. Men are allowed only the precise amount of culture which is compatible with the interests of gain, but that amount, at least, is expected from them. In short: man kind has a necessary right to happiness on earth—that is why culture is necessary—but on that account alone!"

—Friedrich Nietzsche.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजामयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૂલ્ય
નપ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૧, અંક ૧૧.

[માસિક]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૯.

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીની એમ. એના “ બાપા અને સાહિત્ય ” ની પરીક્ષામાં એક અંગ્રેજી નિબંધ લખવાનો હોય છે. ઘણા જૂના—યુનિવર્સિટીના વગભગ આશરના—કાળમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિબંધને ઠેકાણે એક અંગ્રેજી કવિતા ગ્રાહ્યવાનો માત્ર નહાનપણના સાથી રિવાજ હતો. આમ પરીક્ષા માટે કવિતા ગ્રાહ્યવાથી કાર્થ કવિઓ ઉત્પન્ન કરી રાકાતા નથી, પણ પદ્યગ્યનાના મ્હાવરાથી કાન કેળવાઈ કાળવતો આનન્દ લેવાનું એક મુખ્ય સાધન પ્રાપ્ત થતું હશે એમ તો લાગે છે ન જતે દહાડે કવિતાને ઠેકાણે ગદ્ય નિબંધ દાખલ થયો હાલ આ નિબંધ, પરીક્ષા માટે નીમેક્ષાં પુસ્તકોમાંના, અગર તેને લગતા, કોઈક વિષય ઉપર લખાવવામાં આવે છે. પણ અમારા વખતમાં એમ મનાવું કે—પરીક્ષક અને તે વિષય ઉપર નિબંધ લખાવી શકે દાખલા તરીકે, સાહિત્યના વિદ્યાર્થીને ‘ સાધકલોન ’ વિષે નિબંધ લખવાનું પણ કહે! અંગ્રેજી બાષાના કાબુ ઉપરાંત નિબંધના વસ્તુમાં સત્ત્વ પણ આવવું જોઈએ તે માટે અમારા પ્રેક્ષકર અમને જુદા જુદા શાસ્ત્રોની માર્ગોપદેશિકા (‘ Science Primers ’) વાંચવાની બધામણુ અમને જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત ધર્મ જતા એમ નહિ; પણ જુદા કરી હતી આથી કાર્થ અને તે તે શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત ધર્મ જતા એમ નહિ; પણ જુદા જુદા શાસ્ત્રો પ્રત્યે અમને રુચિ ઉત્પન્ન થતી, તથા સર્વ શાસ્ત્રનું થોડું થોડું જ્ઞાન એકઠું થઈ અમારી કેળવણી વધારે ગંરકારી બનતી. પણ અમારા પ્રેક્ષકરે આ ઉપરાંત અમને એક

ખીજી કિમતી સજ્જાદ આપી હતી તે એ કે અંગ્રેજ પહેલી ચોપડીથી માંડી બી. એ. સુધીના અભ્યાસક્રમમાં જે જે ચોપડીઓ અમારે આવી હોય તે ક્રમવાર ફરી વાંચી જવી. આ જાતનું પુનરાવર્તન કેટલું લાભકારી છે એ કહેવાની જરૂર નથી. એ સજ્જાદ મારા હૃદયમાં એવી જિતરી ગઈ-કે-સાર; પછી—ધણીવાર મારાં જ્ઞાનપણમાં રફૂલ અને કોલેજમાં વાંચેલાં પુસ્તકો હું ફરી વાંચું છું, અને કેટલાંકની તો જૂની એનીએ નકલ હજી મારી પાસે હોવાથી તે વાંચતો “અહો જ્ઞાનામિ તસ્મિન્નેવ સ્થાને તસ્મિન્નેવ કાલે વર્તે” —એવો આહવાદબરો અનુભવ અનુભવું છું.

ખરેખર—જાણે એ જ સ્થાન અને એ જ કાળ ! છતાં પણ કેટલો બધો ભેદ ! પૂર્વે સરળ હૃદય બ્યાં માત્ર કાવ્યના સંસ્કાર જ ઝીલતું, ત્યાં અસારે, વિચારપરાયણ સુદ્ધિ એ સંસ્કારને દુનીઆના અનુભવ અને પુસ્તકોના જ્ઞાન સાથે મેળવે છે, મેળવે છે, એમાંથી સાર ખેંચે છે; કેટલીકવાર સાદા સંસ્કારને સુધારી સમૃદ્ધ કરે છે, તો કેટલીકવાર બગાડી તીરસ પણ ફરી નાંખે છે.

હમણાં જ મેં ગોલ્ડસ્મિથનાં ‘ડિક્ટેડ વિલેજ’ અને ‘વિહુકાર ઓફ વેઇકરીશ્ઝ’ ફરી વાંચ્યાં. એ કવિનાં પુસ્તકો અમારા છેક બાળપણના સાથી હતાં (‘ડિક્ટેડ વિલેજ’ ઓધા ધોરણમાં, ‘વિહુકાર’ છઠ્ઠામાં અને ‘ગુડનિચર્ડ મેન’ અને ‘શી રૂફ્સ ટુ કૉન્કર’ પ્રીવિ-સમાં અમારા વાંચવામાં આવ્યાં હતાં) એ કારણ હો, અથવા તો એ કવિમાં જે મોહક દિપ્તિતા અને સરળતા છે એ કારણ હો—અમે તેમ હો, પણ એના સમાગમમાં ધીકે સીએ છીએ ત્યાં એમ જ યાદ છે કે જમને મિલ્ટન વર્ડસ્વર્થ અને બ્રાઉનિંગ નેહતા ૧૫ તે બંને એ લો, અમને તો અમારો બાળકવિ ગોલ્ડસ્મિથ જ આપો !

આ વાંચી કેટલાકને એમ થશે કે—એક સાર્વજનિક ગૂજરાતી માસિકમાં, આ આત્મ-તાન્તરું અને એક અંગ્રેજી કવિની કૃતિના અવલોકનનું શું પ્રયોજન ? હું અત્રે આત્મ-વૃત્તાન્ત લખવા નથી બેઠો, અને ગોલ્ડસ્મિથના અન્યો ઉપર વિવેચન ચલાવવા પણ નથી માગતો—જે કે મને એમ તો લાગે છે કે આપણા વિદ્વાનો, દિ. બ. અંબાલાલભાઈથી માંડી તાન્નમાં તાજાં શ્રેયુએટ પર્યન્ત, પોતપોતાના સમયની કેળવણીનું વર્ણન આપે તો એમાંથી આપણાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષની કેળવણીનો બહુ રસિક અને બોધકારક ઇતિહાસ જીએ યાય; તેમજ અંગ્રેજી કવિઓ વિશે કોઈ કોઈવાર ગૂજરાતી માસિકોમાં અવલોકન આવે તો તે પણ નિરર્થક નથી—કારણ કે એથી જે વર્ગને અંગ્રેજીનો લાભ મળેશે નથી, તેને એ બાપાના કવિઓના વિચારો સાથે પરિચય થાય અને-તેઓની સાહિત્યવિષયક દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તરે, તથા જેઓ અંગ્રેજી જાણે છે તેમને પણ માતૃભાષામાં એ સંમન્ધી પોતાના વિચારોનો પરસ્પર વિનિમય કરવાથી એ વિચારો પરાયા મટી પોતાના થઈ જાય. પરંતુ અત્યારે આ બેમાંથી એકે હેતુથી પ્રેરાઈ મેં આ નોંધ લખવા માંડી નથી. મારો હેતુ માત્ર—ગોલ્ડ-સ્મિથની પૂર્વોક્ત કૃતિઓ આજ વાંચતાં, આપણા દેશની વર્તમાન જરૂરિયાતો વિષે જે વિચારો સ્પ્રકા છે તે જ ટૂંકામાં નોંધવાનો છે.

‘ડિસ્ટ્રિક્ટ વિલેજમાં’માં, એક મુખી ગામડું કેવું હોય, અને તેની વસ્તી જતી રહેતાં એ કેવું થાય, તેવું બહુ અસરકારક વર્ણન છે. કવિ એના બહાસા ગામને સંબોધી એના સુખના દિવસો સંભારે છે, અને અત્યારે એ જીવડ યદ્યપિ છે તે માટે શોક કરે છે. ગામડાના મેળાવડાઓ—જેમાં આખો દિવસ કામ કરી પરવારીને ગામડાનાં તરણુ અને જલ સ્ત્રી પુરુષો એકઠાં મળે છે, જેમાં બહાદુર જીવાનીઆઓ અંગકસરતની રમતો રમે છે, અને પાતોડીઆ ધરડાઓ પાસે બેસીને વાહવાહ કહી ઉત્તેજન આપે છે, એવું મનોહર વર્ણન કરે છે, અને તે પછી ગામના પાદરી અને મહેતાજીનાં બહુ મગ્નતાં ચિત્રે દોરે છે. આ વાંચી પ્રશ્ન થયા વિના રહેતો નથી કે—હિન્દુસ્થાનની અત્યારે ખરામાં ખરી અને મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂર તે એનાં ગામડાંની સ્થિતિમાં સુધારો કરવો એ જ નથી ? હિન્દુસ્થાનની વસ્તીનો ધણો મ્હોટો ભાગ ગામડાંમાં જ વસે છે અને તેથી આ દેશનું ખરું કલ્યાણ ગામડાંની સ્થિતિ સુધારવા ઉપર આધાર રાખે છે. ગામડાંનાં ખેડૂત અને મજૂર વર્ગનાં માથુસો પાસેના મ્હોટા શહેરનાં કારખાનાંમાં મજૂરી દરવા જાય અને એને પરિણામે ગામડાંની ખેતી પડી જાયે એથી એકંદરે લાભ નથી. કારખાનાનું દ્રવ્ય શહેરના ધનિકવર્ગમાં બહેંચાય છે, અને મજૂર ગામડીઆને એમાંથી મજૂરીના માર પૈસા ગામડા દરતાં વધારે મળે છે તો એને બદલે શહેરનાં દુર્ઘસનો વાળી તનથી અને ધનથી એ વધારે ખરાબ થાય છે. ગામડાં ભાગી વસ્તી શહેર તરફ વળે એ વધતા સુધારાનું સ્વાભાવિક ચિહ્ન છે, અને તે અનિવાર્ય છે એટલું જ નહિ પણ ઘટ છે, એમ મિ. જર્જિસ દાનડેના એક લેખને અનુસરી થણા માને છે. એ લેખ બહુ વર્ષો ઉપર દું ધાઈ હું કે લોકમાં દુબર-કારીગરીનાં નવાં કારખાનાંઓ કાઢવાનો ઉત્સાહ પ્રેરવાના ખાસ ઉદ્દેશથી જ લખાએલો હતો, અને જો ખેતીને પણ જમીન ઉપર હજવતી દસરીસ લીટા ખેંચી એ ઉપર દાખા વેરી આકાશ સ્ક્રામું જોઈને બેસી રહેવા કરતાં વધારે સુધિ અને પુરુષાર્થ વાળો દુબર ખનાવવામાં આવે* તો દું ધાઈ હું કે આજ મિ. જર્જિસ દાનડે એ પ્રયત્નને બહુ ઉગ્રમથી વધાવી લે, એટલું જ નહિ પણ એ તરફ લોકોનો ઉત્સાહ પ્રેરે.

૧. ખેતીને સુધિ અને પુરુષાર્થવાળો દુબર શી રીતે ખનાવવો ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર દૂકામાં દૂકા શબ્દોમાં આપું, તો ગયા એપ્રિલખર માસના “Review of Reviews”ના “Give us this day our daily bread” એ મથાળાના એક સમર્થ લેખમાંની નીચેની પંક્તિઓ જિતાઈ—

“The section of agriculture should be composed of four bureaus. The first should deal with administration, associations and guilds, rearrangements of farms, irrigation, agricultural instruction, and congresses. The second should deal with the improvement of agricultural products, the des-

“The agricultural industry must be industrialized.”—J. Nugent Harris, Secretary Agricultural Organization Society. (સ્ત્રીઓ નવેમ્બર. Review of Reviews.)

struction of harmful insects, breaking up of new ground, and improvement of industries. The third bureau should deal with the improvement in the breeding of domestic animals, the choice and inspection of breeding studs, and veterinary and blacksmith affairs. The fourth should deal with the improvement of horses, the inspection of stallions, and supervision of stud farms and stables. In countries where agriculture is seriously regarded, the Ministry of Agriculture is by far the most efficiently organised Department."

ઉપરની સચનાઓ ઇંગ્લંડની ખેતી સુધારવા માટે ઘડાએલી છે, પણ એમાંની છેલ્લી સચનામાં થોડાને બદલે બળદ મૂખી લખ્યે—તો જાણે હિન્દુસ્થાનની જરૂરિયાતને માટે જ એ ઘડવામાં આવી હોય એમ લાગે. એ સચનાઓ આપણી લેદાકિતના 'ખેડ ખાતર અને પાણી' અને તે માટે જોઈતી નાણાંની સગવડ—એટલા શબ્દોમાં સાદે રૂપે સમાવી શકાય, અને તે આપણા ખેડૂતોને, તથા એમનું કલ્યાણ કરવાનું જોમના હાથમાં છે તેમને, સારી રીતે જાણીતી છે. પણ એને ક્રિયામાં મૂકવા માટે આપણા પ્રાન્તમાં સર્વતોયુષ્ અને સર્વાંશી યતન થતો જણાતો નથી. મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે દમ્પજનના જેવું ગૂજરાતનું પણ એક 'અગ્નિકૃદ્યરણ એસોસિએશન' યાને ખેતીનો ઉત્કર્ષ કરવા ઇચ્છતું મંડળ છે. પણ દિલ્લગીરીની વાત એટલી જ છે કે દમ્પજનનું મંડળ બહુ ઉત્સાહથી, અને પૂનાની ખેતીવાડીની કૌલેજનો અને ખાસ કરીને એના ઉત્સાહી પ્રિન્સિપાલ ડૉ. મેનનો પૂર્ણ લાભ લઈને, કામ કરે છે, જે આપણું ગૂજરાતનું મંડળ અસ્તિત્વમાં છે કે નહિ એ પણ કોઈ બાબે જ જાણે આવાં મંડળનું શું કામ હોવું જોઈએ તે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

- "1. Meetings, congresses, exhibitions, sale of seeds and plants, agricultural museum and handicraft conferences.
2. Reports, lectures and analyses.
3. Distribution and exchange of seeds, of fertilisers, of agricultural machines and breeding animals.
4. Preventive and destructive measures against pests.
5. Drainage and irrigation, and the adjustment of lands.
6. Encouragement and preparatory work.
7. Agricultural and industrial output.
8. Agricultural statistics.
9. Replying to the official questions.
10. The question of improvement and development."

૨. ખેતીનો સુધારો માત્ર બાહ્ય સાધનો ઉપર જ આધાર રાખતો નથી. ગોદસ્ત્રિમય એના પૂર્વોક્ત કાબમાં સુખી ગામડાની સ્થિતિ—

“ Where health and plenty cheered the labouring swain.”

એ-ચબ્દોવડે બહુ સારી રીતે દર્શાવે છે: પહેલી ત-દુરસ્તી (health) અને પછી સમૃદ્ધિ (plenty) એમ કમ છે; અને બીજાં મહેનતુપણું (labour) છે ત્યાં જ એ બે આવે એ પણ ખરું છે. પરંતુ આપણા ખેડૂતોને ભે કે અંગતોડ મહેનત કરવાની તો કેવું છે, તોપણ દારિદ્ર્યને અને અગ્નિને લીધે ત-દુરસ્તીના બીજાં નિયમો પાળવાની તેઓમાં શક્તિ નથી અને આવડ પણ નથી. આ દારણથી આપણાં ગામડાંમાં હવા અને પાણીની સ્વચ્છતા રખાવવાના ચતો હજી બેઠાં છે તેવા સૂચક યથા નથી. છતાં, સરકારના પત્થેને ગામના લોક તરફથી મદદ મળે અને કેળવણીના લોકો આ વિષયમાં અગ્નિને લોકોને જીવ-હાર ઉપદેશ કરે તો કેટલુંક કાર્ય સિદ્ધ થાય.

૩. પણ આ ગાંડે ખરી વરડ કેળવણીની છે. આખા દેશમાં ગામેગામ નિશાળ સ્થાપવાની અને મહત્ત્વ અને ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાની સરકાર પાસે માગણી કરવામાં આવે છે—એ માગણી ગમે ત્યારે સફળ થાઓ, પણ અત્યારે તો ખરા દેશ-બક્તોનું એ કર્તવ્ય છે કે સરકારના ઉપર આધાર ન રાખતાં એ તરફ આપણાં ધર્માંદા દંડવાળાં બેઠાં. ગોલ્ડસ્મિથ પોતાના વ્હાલા ગામડામાં પણ મહેતાજનું મહત્ત્વ નોંધી શક્યા નથી. એમાં દોરેલું મહેતાજનું ચમત્ત્વ કદી પણ ભૂલાય એવું નથી:

“ Beside yon straggling fence that skirts the way,
With blossomed furze unprofitably gay,
There, in his noisy mansion skilled to rule,
The village master taught his little school,
A man severe he was, and stern to view,
I knew him well, and every servant knew.
Well had the boding tremblers learned to trace
The day's disasters in his morning face:
Full well they laughed with counterfeited glee,
At all his jokes, for many a joke had he;
Full well the busy whisper, circling round,
Conveyed the dismal tidings when he frowned;
Yet he was kind, or if severe in aught,
The love he bore to learning was in fault;
The village all declared how much he knew;
'Twas certain he could write and cipher too;
Lands he could measure, terms and tides presage,
And even the story ran that he could gauge;
In arguing too, the parson owned his skill,
For e'en though vanquished, he could argue still;

While words of learned length, and thundering sound,
Amazed the gazing rustics ranged around,
And still they gazed, and still the wonder grow,
That one small head should carry all he knew."

*

1

2

*

આ વાંચી બેસાડ આપણને એ સમયના મહેતાજીના સાદા યાન ઉપર હસવું આવે છે—
પણ જરા વિચાર કરીએ તો, જે છત્ર નાંખીને અને પોતાના ઉમદા ધંધામાં તન્મય બનીને,
એ મહેતાજી કામ કરતા દેખાય છે—તેવું આપણા ટ્રેઇન્ડ કાલેજીયન મહેતાજીઓ કરતા
હશે કે કેમ એ વિષે મને ધણો શક છે.

૪. આ ગામડાની ખીજ મહત્વની વ્યક્તિ તે ત્યાંના સન્તાપી પવિત્ર માયાજી અને
પરોપકારી ધર્મશુર (પાદરી) છે. ગોશ્વસ્થિ એનું ચિત્ર નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

" A man (The village preacher) he was, to all the country dear,
And passing rich with forty pounds a year,
Remote from towns he ran his godly race,
Nor o'er had changed, nor wished to change, his place;
Unskilful he to fawn, or seek for power
By doctrines fashioned to the varying hour;
For other aims his heart had learnt to prize,
More bent to raise the wretched than to rise.

*

*

*

At church with meek and unaffected grace,
His looks adorned the venerable place;
Truth from his lips prevailed with double sway,
And fools, who came to scoff, remained to pray.
The service past, around the pious man,
With steady zeal, each honest rustic ran;
Even children followed, with endearing wile,
And plucked his gown, to share the good man's smile.
His ready smile a parent's warmth expressed;
Their welfare pleased him, and their cares distressed;
To them his heart, his love, his griefs, were given,
But all his serious thoughts had rest in heaven:
As some tall cliff that lifts its awful form,
Swells from the vale, and midway leaves the storm,
Though round its breast the rolling clouds are spread,
Eternal sunshine settles on its head."

એક ચપા વિના રહેતો નથી કે બધાં આવા સાદા પણ ઉત્તમ ધાર્મિક જીવન ગાળના ધાર્મિક નેતાની જરૂર છે, ત્યાં આપણા દેશમાં અભાવે નિરુચ્છી આવનાં કુંડ મામને ગાંઠે અડગ નાખી પેટ ભરવામાં કૃતાર્થતા માને છે ! આપણા દેશમાં ધાર્મિક સાહિત્યની ખેટ નથી, એના પ્રસાર માટે ગામેગામ દેવસ્થાનમાં કથા કરવાનો વિવાજ પ્રાચીન કાળથી જાણીતો છે. પરંતુ એ જૂની સંસ્થા યોગ્ય મનુષ્યને અગાવે નિરર્થક અને અસ્તપ્રાય બની ગઈ છે. ગામના દેવસ્થાનમાં હજી પણ કોઈનાર એકાદ સંત પુરુષ વસતો હોય છે તો તે ગામના લોકને પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી કેવો ઉપકાર કરી શકે છે, એમના જીવનમાં કેવી સાચા, પ્રામાણિકતા, કથા, શાન્તિ, સ્વચ્છતા વગેરે અનેક ગુણો પ્રેરી શકે છે—એ તાત્કાલિક અગાત નથી. વળી ખરા સંત પુરુષનું જીવન ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બની શકે છે, અને તે કેવું હોવું જોઈએ એ ગોસ્વામિએ ‘વિદ્યાર આદિ વેદાદિક’ માં વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વિસ્તારથી બતાવ્યું છે.

ડૉ. પ્રિમરોજ નામનો એક મામનો પાદરી એ તત્ત્વજ્ઞાનો નાયક છે. એના પરનું સાદું પણ ખરા હિસનું અને નિર્ગંજ આતિથ્ય ‘ચાળીસમી પેટી’ નાં સર્ગાવદાલને માટે પણ ખુલ્લું છે. એ પાદરી દેશદેશાવર ફરેલાં માણસ નથી, અને એની સ્ત્રી પણ જામાનાના પ્રમાણમાં જ કેળવાયેલી હતી—ગોસ્વામિએ કહે છે તેમ, ‘રસોઈ આપણાં અને મુઠ્ઠા કરી જાણતી તથા ભાખાટરૂપા એ શબ્દ પાંચી જાણતી’. બંને બહુ કુટુંબવત્સલ હતાં. મોટા છોકરાનાં લગ્ન પાસેના એક પાદરીની છોકરી થવાનાં હતો એટલામાં લંડનનો એક વેપારી બાએ, અને એમાં ડૉ. પ્રિમરોજની બધી પૂંછ ગઈ! સારા પાદરીને એણે પોતાની બહુઆયેલી રિયતિ જણાવી અને એને પરિણામે છોકરાનો વિવાહ બાએ. ડૉ. પ્રિમરોજે પોતાના કુટુંબને પોતાની બહુઆયેલી રિયતિને અનુકૂળ થઈ જતા ઉપદેશ કર્યો અને સંતે હવે ગરીબાઈથી રહેતા લાગ્યાં. મોટા છોકરા બહુ જીન્યોં હોયો અને વિદ્વાન થયો હતો—તેને લંડનમાં કમાવા મોકલ્યો. પ્રસ્થાન વખતે પિતાએ પુત્રને આપેલો ઉપદેશ અને વાત્સલ્યનો ઉદ્દગાર થોડા પણ બહુ અસરકારક રાખેલો ગોસ્વામિએ ખૂબો છે:—

“I have been young, and now am old; yet never saw I the righteous man forsaken, or his seed begging their bread. Let this be your consolation as you travel on. Go, my boy; whatever be thy fortune, let me see thee once a year; still keep a good heart, and farewell.”

સાચુરૂપને પ્રભુ તાવે તો છે, પણ કરી ભગતો નથી. માથે કુંખ આવવાં એ સંસ્કારી જીવની સ્વાભાવિક રિયતિ છે, અને એ જીવની વિશુદ્ધિની અને પરમાત્મપ્રેમની એ કસોટી છે—કુંખ એ પ્રભુતા ત્યાગની નિશાની નથી, એ ત્યાગની ખરી નિશાની સમજામાંથી મુક્ત થવું એ જ છે: સત્ય ધર્મનો આ પરમ આર બિહાર (પાદરી) ના જીવનમાં ગોસ્વામિએ આપણને બતાવ્યો છે.

ડૉ. પ્રિમરોજને હવે જીવનનિવાસ માટે બીજાં ગામનું પાદરીપદનું લેવું પડ્યું. બધું

કુટુમ્બ નવે ગામ ગયું, અને ત્યાં સાદી રીતે દિવસો નિર્ગમવા માંડ્યા. પહેલે જ રવિવારે દેવળમાં જવા મા દીકરીઓ ટાપટીપ કરીને એડીએથી ઊતર્યાં—એ જોઈ ડૉ. પ્રિમરોજને ખેદ થયો કે હજી બિયારાં એ પોતાની ખરી સ્થિતિ સમજ્યાં નથી ! ડૉ. પ્રિમરોજ બોલ્યો “ જીભાં રહો, ભાડે બગી મંગાવીએ ! આ વેષે તમારાથી ચાલતાં જવાશે નહિ—ચાલતાં જશો તો ગામનાં છોકરાં મસ્કરી કરશે ! ” આ અને દીકરીઓ શરમાઈ ગયાં. મા બોલી : “ મેં જાણ્યું—સૌને સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરેલાં જોઈને તમે રાજ થશો. ” ડૉ. પ્રિમરોજે કહ્યું :— “ ખરું; પણ ટાપટીપ અને સ્વચ્છતા તે એક નથી. આ છુગડામાં જે નકામી ચીજો બાંધી છે અને નિરર્થક ઘેર રાખ્યા છે—તે કાઢી નાંખો તો એટલા છુગડામાંથી બિયારાં નવસાં ગરીબ લોકનાં શરીર દંકાય. ” કુટુમ્બ ડૉ. પ્રિમરોજની ઉમદા અસર નીચે જાણ્યું હતું—એટલે આ ઉપદેશ માન્ય કરતાં કોઈને વાર લાગી નહિ.

ગરીબ અવસ્થાના કેટલાક ગુણ છે—સાદાઈ ઉદ્યોગ વગેરે—તેમ એક દોષ પણ છે : પૈસાદારને જોઈ ગરીબનું મન ધણીવાર અંબઈ જાય છે અને વિવશ બની જાય છે. ડૉ. પ્રિમરોજના મહાન આત્માને તો પૈસાનો અળકાટ કદી પણ મોઢ જીપજવે એમ ન હતું, પણ એના ધરમાં પાસેનો ‘ સ્કવાયર ’ (ગામનો ધણી—હાનો હોર્ડ) આવતો જતો થયો એને જમાઈ કરવાની ડૉ. પ્રિમરોજની સ્ત્રીને અને છોકરીઓને લાલસા ઉત્પન્ન થઈ. આ વખતથી ડૉ. પ્રિમરોજને માથે સંકટોની પરંપરા આવવા લાગી. ડૉ. પ્રિમરોજ સુઢાં આખું કુટુમ્બ બોળીયું હતું—એને ધૂતારાઓ ઠગી જતા; અને પેલો સ્કવાયર તો વિહંગારની એક છોકરીને કાઢી નાશી ગયો ! બિયારા વિહંગારનું ઘર બળી ગયું, જે ન્હાની છોકરાંને બચાવવા જતાં એનો હાથ ખળ્યો ! બાકા માટે એને સાધારણ ગુન્હેગારો ભેગો તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો—પણ સુખડને જેમ જેમ ધસો તેમ તેમ એમાંથી સુગન્ધ જ નીકળે છે એ ન્યાયે આ અલગ સંકટની દશામાં પણ એણે પોતાના સહવાસી બંદીવાનોને ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ કરી એમનું કલ્યાણ કરવામાં જ વખત કાઢ્યો. ઉદાર દિલે એ સ્કવાયરની દુહતા ક્ષમા કરે છે—પણ સ્કવાયર એની બીજી દીકરીને પણ કઢાવી જાય છે, અને મ્હોટા છોકરા ઉપર ખૂનનો ખેરો આરોપ લાવી બંદીખાનામાં નંખાવે છે ! બિયારા કોસાનું હૃદય ભાગી જાય છે—એ મરણતોલ યદ્દ પડ્યો છે, પચારીમાં પરાણે બેસી સકે છે, પણ એ અવસ્થામાં પણ છોકરાને અને માને ટેકા દઈ બેઠો યદ્દ—સંસારનાં સુખડઃખના રહસ્ય ઉપર પોતાનાં છોકરાંને અને ખીજ બંદીવાનોને ઉપદેશ દે છે. એ ઉપદેશનો સાર એવો છે કે—નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાન એ રહસ્યનો જ ખુલાસો કરે છે તે યથાર્થ નથી, એનો ખરો ખુલાસો ધર્મથી જ મળે છે : એ તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે આપણે સુખ ભોગવી જાણીએ તો ફનીઆ પુષ્કળ સુખથી ભરેલી છે—ચોડાંક અનિવાર્ય દુઃખ છે ખરાં; પણ હંદગી દુઃખી છે. એટલે એનો જલદી છોડો આવી જાય છે તેથી દુઃખો માટે હરિયાદ કરવાનું કારણ રહેતું નથી. ડૉ. પ્રિમરોજ કહે છે કે હંદગીનાં સુખડઃખના રહસ્યનો આ ખરો ખુલાસો નથી—કારણ કે એમાં બાધાત દોષ આવે છે : જો હંદગી સુખથી ભરેલી છે પણ તે જ સાથે જો તમે કહો છો તેમ એ દુઃખી છે, તો એની દુઃખાઈ એ જ એક મ્હોડું, દુઃખ છે. અને એ લાંબી છે

એમ કહો તો, જે દુઃખો તમે કબૂલ કરો છો એ લાંબો વખત ચાલ્યાં કરીને સુખને દાખી નાંખે છે. ધર્મ—જે પરલોકનું અસ્તિત્વ મનાવે છે—એ જ આ રહસ્યનો ખરો ખુલાસો આપે છે: તે એવી રીતે કે, જો આપણે અહીં સુખી છીએ તો પરલોકમાં પણ એ સુખ અનન્તગણ્ય થઈ ચાલતું રહેશે; અને જો અહીં આપણે દુઃખી છીએ તો એ દુઃખનો અન્ત આવી પરલોકમાં સુખ યશે. પ્રભુ ‘અનાથનો નાથ’, ‘નિર્ધનનું ધન’, ‘દીનનો દર્પણ’ છે—એમ કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે પ્રભુના ધામનું સુખ જેવું આ દુનિઆના દુઃખી જીવને મીઠું લાગે છે તેવું સુખી જીવને લાગી શકતું નથી. ઇત્યાદિ.

આખરે ડૉ. પ્રિમરોઝનો અને આખા કુટુંબનો દિવસ ફરે છે. સ્કવાયર સુદ્ધાંત એના દુશ્મનો પણ પુસ્તાકને ઠેકાણે આવે છે. છોકરા છોકરીઓ ઠેકાણે પડે છે. દેવાળું કાઢી નાશી ગએલો વેપારી બેદજીયમમાં પકડાય છે, એની મિલકતમાંથી ડૉ. પ્રિમરોઝનું ગયું ધન પણ પાછું આવે છે. અને સઘળાં સારાં વાતો થાય છે.

આજ મને આ વાર્તામાં ડૉ. પ્રિમરોઝનું અગમ ધૈર્ય, એની અદ્વિત પ્રસન્ન હતિ, એનું બોણું ક્ષમાળુ હૃદય, અને એનો પ્રભુ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ—એ તત્ત્વો આકર્ષક લાગે છે. અને તેથી એના ગુણોના વર્ણનમાં ધાર્યા કરતાં મારાથી વધારે લંબાણ થઈ ગયું. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે ન્હાનપણમાં મને—અને હું ધારું છું મારી સાથેના સર્વ વિદ્યાર્થીઓને—જે વધારેમાં વધારે ગમતું અને જોનો અત્યારે હું—ઉપર—ઉલ્લેખ કરવો પણ બૂઝી ગયો, તે ડૉ. પ્રિમરોઝનાં બે ટંક—એક કાણું અને બીજું બાકું, અને એ ઉપર દેવળ જણા ચઢેલી કુટુંબની સ્વારી!—પાસેના સહેરના શુક્રવારમાં ટંક વેચવા ગએલો અને એને બદલે પાંચ ૭ આનાનાં ચરમા લઈ પાછો આવેલો મોઝીઝ (વિહારનો ન્હાતો છોકરો), અને વિહારને પણ મન્દી ગએલો પેલો મ્હોટી દારીવાળો રાખદાંબરી શિલગ્રહ વૃત્તરો—પ્રિ. જેન્ડિન્સ.

*

*

*

*

તા. ૫ મી નવેમ્બર ગુરુવારે “ગૂજરાતી” પત્રના અધિપતિ અને માલિક સ. ગા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ ગત થયા—જાણી કોઈ પણ ગૂજરાતી વાચકને શોક થયા વિના નહિ રહે. હું જાણું છું—‘મહાન’ શબ્દ આજકાલ સાધારણ મનુષ્યની ઈ. સૂ. દેસાઈ. આગળ પણ એના મિત્ર અને લાગતાવળગતા તરફથી સંલેખાધારી નેહી દેવામાં આવે છે, અને એટલા જ કારણસર એ શબ્દ કદાચ કોઈને નહિ ગમે એમ ધારી એ હું એમને લગાડતો નથી. પણ શબ્દાન્તરમાં એટલું તો કહું કે અંત જમ હિસાબ પરાક્રમ નિર્ભયતા—આદિ નૈતિક ગુણોના સાધારણ કરતાં સ્થિત આધિક માપવાળા મનુષ્યોમાંના એ એક હતા, અને એમના જવાથી ગૂજરાતને એક ભારે ખોટ પડી છે, જે અત્યારે પૂરાવી શકાય છે. મહૂમતા રાજકીય અને સાંસારિક તથા ધાર્મિક વિચારોમાં, અને એને પ્રકટ કરવાની રીતમાં, જેઓ મળતા નહિ થતા હોય—હું પોતે ધણીવાર નથી થતો—તેઓ પણ એમના પૂર્વોક્ત ગુણો કબૂલ કરશે જ, તથા સમાચલ.

મહાભારતાદિકનાં આપાન્તર અને બૃહત્કાવ્યદોહન વગેરે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે પ્રાચીન ગૂઝરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ગૂઝરાતી વાચકને લાભ આપવા માટે જે અતુલ શ્રમ કર્યો છે તે માટે એમને ધન્યવાદ આપશે. ગુજરંભિ મારી છે, ગૂઝરાતીઓ મારા બન્ધુઓ છે—એવી લાગણી વિના આવી સેવા બનતી નથી, અને એ લાગણી જ્યાં હોય ત્યાં, હજાર મતભેદની વચ્ચે પણ, માનને પાત્ર છે.

મદ્દમ, પ્રજાના ધામમાં, નિત્ય શાન્તિમાં વસો, અને ગૂઝરાતી સાહિત્ય અને ધર્મને “ગુજરાતી” પ્રેસે કરવા મરિલી સેવા દિન પર દિન વધતી જાયો!—એટલું કહી આ દ્રુષ્ટી નોંધ સમાપ્ત કરું છું.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ.

વિસ્મૃતિવશ મન્દિરો.

(હરિગીત.)

મ્હે પ્રશ્ન પૂછ્યો કાલને: “આ મન્દિરો કોનાં હશે ?
તુજ સર્વભક્ષી શક્તિની જે આમ અવગણના કરે ?
જો તુજ સત્તાતન મન્ય, જે ઇતિહાસ સર્વ સમાવતો—”
કરીને ઉપેક્ષા પ્રશ્નની હા! કાલ તો આદ્યો ગયો.

મ્હે પ્રશ્ન પૂછ્યો કીર્તિને: “આ મન્દિરો કોનાં હશે ?
નિજ સ્વામીના મહિમાતણી કે કે કથા જે ગૂચવે ?
દક્ષિણે સ્થાપી કરે તુજ ફૂંકે તો નાદબરી,—
દીધો ન ઉતર; માન ધારી, કીર્તિપણુ ચાલી ગઈ.

ઉભી હતી ત્યાં વિસ્મૃતિ અભિમાનની મર્તિ સમી,
“આ મન્દિરો કોનાં હશે ?”—મ્હે પ્રશ્ન પૂછ્યો વિનયથી;
“પરવા ન છે ત્હેની મ્હેને; બસ, જાણું હું તો એ જ કે!
છે હાલ એ સદુ મન્દિરો મ્હારાં જ, હા! મ્હારાં જ છે.”

સોલાપુર,
તા. ૨૮-૮-૧૨

અન્દશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

* એક વખતે દક્ષિણની અંદર આદિલશાહી વંશની રાજધાની તરીકે જહોનપાલી ભોગવતા બિજાપુરની બધી ઇમારતો જોઈને પાછા ફરતાં એક અંગ્રેજ સહપ્રવાસીના હાથમાં “ગાઇડ ટુ બિજાપુર” નામનું પુસ્તક જોયું. તે પુસ્તકના પ્રારંભમાં એક અંગ્રેજ કાવ્ય હતું ત્હેના ત્વરિત વાચને મન ઉપર પાડેલા સંસ્કાર યુતઃ જાગૃત થતાં આ કાવ્ય રચાયું હતું. મનુષ્યોની આંતર મન્દિરોને પણ વારંવાર હોય છે.

“ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષોના અંગે દેશોદય સૂચક અન્ય ગંભીર પ્રશ્નો.”

ચર્ચાપત્ર.

સત્યનું અહણ અને અસત્યનો ત્યાગ એ મનુષ્ય જન્મનું જોકે દિવ્ય દહાણું છે, પરંતુ સત્યનું અહણ કેવી દ્રષ્ટિએ કરવું કે જેથી જીવનની પ્રત્યેક પળે અહણ કરેલું—સ્વીકારેલું સત્ય સત્યરૂપે જ પ્રતીત થાય. આ એક મહાન ગંભીર પ્રશ્ન છે. એકનું સત્ય બીજા માટે સર્વોંશે સત્ય જૂતકાળમાં ઠર્યું નથી, વર્તમાનકાળમાં ઠરવું નથી અને ભવિષ્યકાળમાં ઠરશે એવા નિશ્ચયપર આવવા માનસશાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી કોઈ પણ પ્રકારના ચોક્કસ સંજ્ઞેગો અઘાપિ પર્યંત ઉપજાવ્યે યથા જાણવા-સમજવામાં મુશ્કેલી. ઠોકર ખાતાં ખાતાં બાળક આવના શિખે છે એ ન્યાયે સત્ય શોધવામાં ઠોકર ખાતાં ખાતાં મનુષ્ય આખર સત્યને પામી શકે એ સર્વોંશે વ્યાજબી છે. પરંતુ ઠોકર કેવી રીતની અને કેટલા પ્રમાણમાં ખાવી એ પ્રશ્નપર અગત્ય કરવું કોઈ પણ દ્રષ્ટિએ ઇષ્ટ તો નથી એ નિર્ભરાય છે. અર્વાચીન વિદ્વાનો સત્યનું સંશોધન કરવા ઉદ્યુક્ત છે, પણ તેઓમાંનો મોટો ભાગ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના આધારે જ જન્મે છે એ ડગલે ડગલે સહજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. સત્યનું અહણ ગમે ભોંધી કરવા શાસ્ત્રો સમન્ત છે એ સાથે આ લેખકને કોઈ પણ વધી નથી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું ખાવાપીવામાં—પહેરવા ઓઢવામાં—વાંચવા લખવામાં હંકારમાં ધણીખરી ખાખતમાં અનુકરણ કરવાથી આપણી ઉન્નતિનો—ભરતખંડની ઉન્નતિનો માર્ગ વધારે સહેલાઈથી ખુલ્લો મૂકી શકીએ તેમ નથી, એ ખામ આધુનિક વિદ્વાન વળે યાદ રાખવા જેવું છે.

યુરોપમાં આખી પૃથ્વીપર ચાર હજાર વર્ષોમાં કેટલા મહાન પુરુષો યથા તેમાંના પચાસતા નામે સુંદરા હેરીસને પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. બીજા વિદ્વાનો તે પ્રશ્નને અનુમોદન આપવા પોતાના તરફથી અમુક મહા પુરુષોના નામની યાદી મોકલતા યથા, એટલે ચર્ચા રસભરી બની. આ પ્રશ્નને અવગમ્યી રા. રા. વિજયલાલ કૃનેલાલા મુવે “ભરતખંડમાં વીસ મહાન નેરા કોણુ થઈ ગયા” —એ રસ ભર્યા મહાન પ્રશ્નને યુર્નરપ્રજા સમક્ષ ધર્ચો. તેની સાથે એ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચક્રવર્તી અનેક વિદ્વાન મિત્રોને ખાસ નિમંત્રણ આપવાની પણ બઝા. મણુ કરી દીધી. જેટલા ઉત્સાહથી રા. રા. મુવે એ પ્રશ્નને પોતાના હૃદય—મનમાં સ્થાન આપ્યું છે તે કરતાં—તેથી પણ વિશેષ ઉત્સાહથી એ પ્રશ્નને આ પત્રમાં સ્થાન આપવા રા. રા. તન્નીશ્રીએ ઉર ઓદાર્ય દર્શાવ્યું એ ઓણું અભિનયણીય નથી.

રા. રા. મુવની “ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો” ની યાદી ધણી વિચાર દ્રષ્ટિ-પૂર્વક અપાયેલી છે, તોપણ તેને કેવી દ્રષ્ટિથી અને કેટલા પ્રમાણમાં સત્ય અંશવાળી માનવી-મનાવદી એ પ્રશ્નને અનુસરી વિવિધ દ્રષ્ટિએ ઘણા મર્મય લેખકોએ પોતપોતાની ઉત્કૃષ્ટ લેખિનીને પ્રેમપૂર્વક વેગ આપ્યો છે—આપે છે—અને હજુ પણ આપ્યા કરશે; પણ કયા

વિદ્વાનની “ ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો ” ની યાદીને સર્વેરા સત્યવાળી સમજાવી—કરાવવી એ પ્રશ્ન માટે કયા પ્રમાણબૂત સાંસોનો આધાર લેવો અને તેના નિર્ણયાર્થે કયા સાક્ષરોને આમંત્રણ આપવું એ પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે અને આ પ્રશ્ન ઉપર રસથી રેલાતી આનંદથી ઉભરાતી ચર્ચા ચલવવાનુંજ વિદ્વાન વર્ગ માટે પાણું અવશ્ય રહે છે એ ખાસ વિચારવા જેવું છે.

રા. રા. કુવની યાદીમાંનો મોટો ભાગ “ એક જૈન યુવક ” ની યાદીને બાદ કરતાં બધી યાદીને લગભગ મળતો આવે છે અને તેમ છતાં આ ચર્ચાને આમને આમ લંબાવી લંબાવી ચુર્જર સાહિત્ય પ્રેમીઓનો કયા રસની—અમૃતની ઉપલબ્ધી કરવા—કરાવવા ચાહે છે એ આટલેથી ગ્રહણ થઈ શકતું નથી.

“ ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો ” ની યાદી આપવાનું પ્રથમ માન જો કે રા. રા. કુવને આપવું ઘટે છે તોપણ ભરતખંડમાંથી વીસ મહાન પુરુષો ચુંટી કાઢવાની પદ્ધતિ તો સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથનીજ ઇચ્છવા લાયક—આદરણીય છે.

ભરતખંડમાંથી વીસ મહાન પુરુષો ચુંટી કાઢવાનો ઉપરોક્ત પ્રશ્ન એટલો બધો મહત્વનો તો નહિજ ગણી શકાય કે જેના માટે સાક્ષર વર્ગે પોતાના અમૂલ્ય વખતનો પાણીના પૂરની માફક બ્ય કરવા પગપર થવું પડે. ભરતખંડ માટે મહત્વના ઘણા પ્રશ્નો છે અને જે પ્રશ્નોમાં આપ્યા ભરતખંડનું બાબોદય ખુલવાની કુંચીઓ આવી રહી છે તેમાંના વીસ કે ત્રીસ પ્રશ્નોનું સંશોધન આ પત્રદ્વારા ચર્ચાના રૂપે કરવું. પ્રશ્નોની યાદી અમુક સત્ય દ્રષ્ટિએ યોગ્ય કયાબાદ એકેક પ્રશ્નોને લગતાં કર્તવ્યો ભારતવાસીઓના જીવન પ્રવાહમાં કેવી રીતે ઝોતપોત થાય થઈ શકે—એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે સત્ય દ્રષ્ટિથી નિષ્પક્ષગાતપણે અનેક વિદ્વાન મિત્રોને નિમંત્રણ આપવું એજ અધિક રસ ભરી ચર્ચા અર્થાત્ રસ—પ્રભુની પ્રાપ્તિના નિર્ણિત પગથીયાનું અંતિમ ઉત્કૃષ્ટ પગથીયું છે. સાક્ષરવર્ગ આ ભારી નજીવી પણ અંતઃકરણ પૂર્વક બહાર આવેલી ફલીફાને યોગ્ય ટેકા આપશે એવી આશા છે.

કરાંચી.

લિ.

તા. ૧૨-૧૦-૧૯૧૨.

માણેકલાલ માહાદેવ વોરા.

* * આ પત્રના પૂર્વે તન્ત્રી રો. આનંદચંદ્ર તરફથી અમને જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ યાદીઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ માત્ર તે તે પુરુષનાં નામ ગણાવવાનોજ નહોતો. નવા વર્ષમાં ભરતખંડના વીસ ઉત્તમ મહાનપુરુષો ઉપર દર માસે જુદા જુદા વિદ્વાનો પાસે એક એક લેખ લખાવવાનો એમનો ઇરાદો હતો. એને અનુસરી, અમે આવતા વર્ષ માટે અમુક અમુક વિદ્વાનોને અમુક અમુક મહાન પુરુષ ઉપર લેખ લખી મોકલવા વિનંતિ કરવી પારીએ છીએ.

તન્ત્રી.

*શ્રી બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શું શિખવે છે ?

ધનામી નિબંધ.

"Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And, departing, leave behind us
Footprints on the sands of time:—
Footprints, that perhaps another,
Sailing o'er life's solemn main,
A forlorn and shipwrecked brother,
Seeing shall take heart again."

બાવાઈ (સુલણા હંદ) :—

હુંગાની ખરી મોટ મોટ તણી, યાદ આપી ખડૂ એમ બોલે,
કોઈ એ માહેના લોકના નોક તો, ક્યાં હતા એક તરણાજ તોલે;
તેજ પ્રખ્યાતિને પાર્શ્વે આ ને વળી, જર્મીઆં જોર જોનાંજ ભારી,
એમ જો આપણે 'ચાહો'એ ચિત્તથી, યાવ સંસારમાં કીર્તિ સારી.
વાસના વેરોને કામ એવાં કરો, નામ નિશાની રહી જાય જીથી,
દાખલો આપણે જોઈને કોઈ જન, મન યકી માનીસે ધીર એથી;
જગત દરોઆ વિષે ખેડતાં જોહનું, વા'ણુ ભાગે ખરાબે ચઢેથી,
આદમી એકલો અરણ્યે આચરે, પાસ પોતા કને ના રહેથી.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

* આ નિબંધ પરીક્ષક કમીટીના સેક્રેટરી રા. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ તરફથી રા. મણીલાલ નયુભાઈ દોશી માર્ગદર્શિત અંગ્રેજી અને પ્રસિદ્ધ કરવા મળેલો છે. વિશેષમાં તેઓ જણાવે છે કે "મહાત્મા બુદ્ધનું ચરિત્ર શું શિખવે છે?" એ વિષય ઉપર રા. દોશી મણીલાલ નયુભાઈ બી. એ. રચિત 'શ્રીબુદ્ધ ચરિત્ર' તથા 'બુદ્ધપદેશ' એ બે પુસ્તકો વાંચી ધનામી નિબંધો જાહેર પ્રજા પાસેથી માંગવામાં આવ્યા હતા. પરીક્ષક કમીટીએ પસાર કરેલા નિબંધોમાંથી પ્રથમ નંબરનો નિબંધ આપને મોકલવામાં આવ્યો છે. તેના લેખક રા. પી. કે મહેતા બી. એ. છે. અને તેમને વીરા શિષ્યાનું ધનામ આપવામાં આવ્યું છે." તન્ત્રી.

મહાત્માઓનાં ચરિત્ર જગતને એક અમુલ્ય અને અમર વારસા સમાન છે. તેમનાં ચરિત્રમાં એક પ્રકારનું દૈવી વશીકરણ હોય છે. તેમનાં ચરિત્રથી જે જે મનુષ્ય પરિચિત થાય છે તે તે મનુષ્ય પારસમણી થઈ જાય છે. તેમનાં ચરિત્રથી અનેક વ્યક્તિ ઉત્તત થઈ સમગ્ર પ્રજા ઉત્તત દશામાં આવી છે. જેમ આત્મા શરીરથી ભિન્ન થતાં શરીર તૃણવત્ થઈ પડે છે તેમ મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રની ગેરહાજરીમાં જગત તૃણવત્ થઈ જાય છે. અખિલ વિશ્વનાં ધર્મ અને નીતિ મહાપુરુષનાં ચરિત્રથીજ ઘડાય છે. સકળ સમાજનો અરખલિત વ્યવહાર પણ તેમનાં ચરિત્રથીજ ચાલ્યો જાય છે. તેમની સર્વોત્કૃષ્ટ અને અદ્ભૂત શક્તિની અસર આખા સમાજ પર થાય છે. તે મનુષ્યનાં મન અને આત્માને શુદ્ધ કરી નાંખે છે. મનુષ્યજાત માત્ર તેમનાં અસૌક્રિક સદૃશ્યોનું અનુકરણ કરવા તત્પર થઈ જાય છે અને પ્રભુપદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં માનવ સમાજ દેવ સમાજ થઈ જાય છે અને આ મર્ત્યભૂમિ અમર્ત્યભૂમિ—સ્વર્ગભૂમિ થઈ જાય છે !

યદ્યપિ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રથી અમત્કારિક પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ મુંઝવિત મનના માણસો મહાપુરુષની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા જોઈ શક્તા નથી તેમ તેની સ્તુતિ કરી શક્તા નથી. માણસનાં જેવાં ભાવ અને ઇત્તિ હોય તેવાંજ ભાવ અને ઇતિવાળી વસ્તુ તેને પ્રિય લાગે છે. જેમ દેડકો દેડકાને પસંદ કરે છે તેમ નીચ માણસ નીચ વસ્તુનેજ પસંદ કરે છે. દાંડીયો દાંડીયા જોડેજ મૈત્રી કરે છે; ચોરને ચોરજ વહાલો લાગે છે; ખાધેા માણસ ભોજન સિવાય અન્ય કશું દેખતોજ નથી; બિભિચારીનાં મનમાં બિભિચારના જ વિચાર ઘોળાયા કરે છે; અદેખાનાં અંતઃકરણમાં વેર અને ચિંતાનાંજ આહાલનો વહાં કરે છે; વહેણીની નજર આગળ ખ્યાલી તરંગો તપાં કરે છે; ડેનિસ નામના એક મારાને માણસની ગરદન સિવાય બીજું દંઈ મુંદરજ લાગતું નહિ; એક દિવસ પ્રાણિ હિંસામાંજ મગ્ન હોય છે; અને જાણના કીડાને જાણનોજ વાસ પસંદ પડે છે; એવીજ રીતે નીચ ઇતિવાળા મનુષ્યને નીચ વસ્તુજ આદર્શરૂપ હોય છે. સાંકડાં મનના માણસો મહાપુરુષના ગુણો જોઈ શક્તા નથી, તેનું અનુકરણ કરી શક્તા નથી, અને ઇર્ષ્યાને ઇર્ષ્યામાંજ તણાઈ છેવટે પોતાની જાતને અત્યંત હાનિ પહોંચાડે છે. આવા અધમ માણસો પર ઉચ્ચ દર્શનોની કિંચિત્ પણ અસર થતી નથી, કારણ કે તમને સર્વેને સુવિદિત છે કે ભેંસ પાસે ભાગવત નિરર્થક છે.

‘એકમન્ડ બર્ડ કહે છે, “ દર્શત એ મનુષ્યોની શાળાશ્રપ છે, અને તેઓ બીજી કોઈ પણ પ્રકારની શાળામાંથી તેટલું શિક્ષણ ગ્રહણ કરશે નહિ. ” આ કથન વાસ્તવિક છે. સર્વ મનુષ્યો કુદરતથીજ અનુકરણ કરનારા છે, અને તેમને ઉચ્ચ આશય અને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રત્યે વાળવા માટે તેમની સમક્ષ સર્વદા ઉચ્ચ દર્શનો રજુ કરવા જોઈએ. ઉચ્ચ દર્શનોથી એક માણસ કેવો થઈ શકે અને શું કરી શકે તે તે જાણે છે. ઉત્તરતામાં ઉત્તરતી પંક્તિનો માણસ પણ ઉચ્ચ ચારિત્ર, વાંચી અને વિચારીને ભવિષ્યમાં પોતાની સુધારણા કાજે આશા અને હિમ્મતવાળો થાય છે. ઉચ્ચ ચારિત્રના સર્વવ્યાપક ને ઉજ્જવલ પ્રકાશની અનુપમ સત્તા

નાચે આવી નઈ અગાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી મનુષ્ય આલોક તેમજ પરલોકમાં પરમ સુખ અનુભવે છે.

બુદ્ધભગવાનના ઉપદેશ સંપૂર્ણ રીતે જાણવા માટે અને તે ઉપદેશની આધુનિક જન-સમૂહને શી અપેક્ષા છે તે જાણવા માટે પ્રથમ તો એ જાણવું આવશ્યકીય છે કે જે સમયમાં એ મહાન અપૂર્વ વ્યક્તિનો અવતાર થયો તે સમય કેવો હતો અને પચ્ચીસ સૈકા પછીનો સાંપ્રત સમય કેવો છે, તેનું ફક્ત દિગ્દર્શન કરવું અહીં ઉચિત લાગે છે. જે સમયમાં મહાત્મા બોધિસત્વનો અવતાર આ પૃથ્વીતટપર થયો તે સમય એક એવો સમય હતો કે જ્યારે અગાનરૂપી અંધકારનાં આવરણથી લોકો આત્મહિત યદ્યપિ ગયા હતા. ધર્મ, બુદ્ધિ, ને જ્ઞાનની દુર્દશા યદ્યપિ હતી. દુરાચારી ક્ષુદ્ર લોકો વધી પડ્યા હતા. રાજાઓ સ્વાર્થી થયા, અને પ્રજામાં અસંતોષ અને નિર્ધનતા ફેલાયાં. દુકામાં હિંદની આવી દુર્દશામય સ્થિતિ યદ્યપિ હતી તે વખતે અંધકારનો નાશ કરવા અને પુનઃ ધર્મપ્રકાશનો પ્રચાર કરવા ભગવાન બુદ્ધનો અવતાર થયો. પશ્ચિમ દેશો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં માહુમ પડે છે કે મહાન રોમનું રાજ્ય સંપૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યા પછી તેની અધોગતિ પણ પરિપૂર્ણ યદ્યપિ ધર્મ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, નીતિ વિગેરે સદૃશ્યો નષ્ટ થયા, અને અજ્ઞાનતા, અધર્મ અને અનીતિનું સામ્રાજ્ય થવા લાગ્યું એવા રાંતેગોમાં ધર્મનો પુનઃ પ્રચાર કરવા મહાત્મા હસસ કાષ્ઠરનો અવતાર થયો. તેવીજ રીતે અરેબિયા તરફ પણ દૃષ્ટિ કરોઃ ત્યાંના અપૂર્વ સંસ્કૃતિનો ક્ષંસ થયો અને તેની અવનત હાલત યદ્યપિ તે સમયે પુનઃ ધર્મપ્રકાશ લાવવા મહાન પેર્ગેબરનો અવતાર થયો. મહાવીર સ્વામિનો અવતાર પણ ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં થયો હતો, અને તેણે પણ જગત્તાં કલ્યાણ અને ઉદાર માટે સતત પ્રયાસ કર્યો હતો. આ જથ્થા બતાવેાથી મીતામાં કહેણાં અને આ લેખના આરંભમાં ટાંકેલાં વચન સિદ્ધ થાય છે.

હવે સાંપ્રત સમયમાં આપણે કેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ તે વિષય હાથ ધરીશું. બહેનો અને બંધુઓ ! જ્યારે પ્રથમ આર્યપ્રજાને આ દેશનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે આ દેશમાં સંપૂર્ણ જાહોજલાલી ને સુખ હતાં. આ દેશમાં સર્વદેશીય ઉત્તતિ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. ધાર્મિક, નૈતિક, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, આર્થિક વિગેરે ઇતર પ્રકારની સર્વદેશીય ઉત્તતિની પ્રતીતિ થતી હતી. પરંતુ સાંપ્રત સમયમાં તેમાંનું કશું પણ જણાતું નથી એ અત્યંત શેાચનીય છે ! ક્યાં છે આપણા પ્રાચીન બુદ્ધભગવાન જેવા મહા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ યોગીઓ—ઋષિ મહર્ષિઓ ? ક્યાં છે આપણા બુદ્ધદેવ, મહાવીરસ્વામિ, બુદ્ધિધર, જાતક, ને હરિશ્ચંદ્ર જેવા ધર્માત્માઓ ? ક્યાં છે આપણા પાણિનિ ને પતંજલિ જેવા અગાધ બુદ્ધિવાળા વૈયાકરણો ? ક્યાં છે આપણા વાગ્બટ, સુસુત, કિંવા જન્મન્તરિ જેવા સમર્થ વૈદો ? ક્યાં છે આપણા બિંબ અને ભીમ જેવા અમાનુષિક શરીરબળવાળા વીરવંશ ! ક્યાં છે આપણા અંગદ જેવા મહાન ઇન્દ્રનેરો ? ક્યાં છે આપણી ગાર્ગી, મૈત્રેયી જેવી વિદુષી બાધઓ ? ક્યાં છે આપણી પૂજ્ય નકુલમાતા (બુદ્ધમાર્ગી), સીતા કે સાવિત્રી જેવી સતીઓ ? આપણી આ સર્વ પ્રાચીન જાહોજલાલીમાંથી અને આપણાં આ સર્વ સુખમાંથી કશુંએ સાંપ્રત સમયમાં

જણાતું નથી ! હાલના કાળને સુધારાને પ્રગતિનો કાળ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ કયા કારણને લીધે હાલના કાળને સુધારાનો કાળ કહેવામાં આવે છે તે આપણને સમજાતું નથી. હાલના કાળમાં તો પુરાતન કંચનને બદલે કઢીરજ રહ્યું છે. હાલના કાળમાં તો અસલને બદલે નકલજ રહી છે. હાલના કાળમાં જગત્ જડવાદમાંજ રસબસ થઈ ગયું છે. હાલના કાળમાં તો માણસ માણસ વચ્ચે નાશકારક લડાઈઓ ને લડાઈઓજ થતી ચોપાસાં જોવામાં આવે છે, અને વળી આપણા લાખો મનુષ્યભાઈઓના સંહાર અર્થે બલિધ્ય માટે પણ મોટી મોટી મનવારો, ફેડનોટો, અસ્ત્રશ્લો વિગેરે લડાઈની અન્ય સામગ્રી ચાલી રહી હોય એમ જણાય છે. જ્યાં ત્યાં મધમાંસતું યથેચ્છ સેવન થતું જણાય છે. જ્યાં ત્યાં વિપયવાસનામાંજ જન-સમાજનું નિમજ્જન થયું છે. જ્યાં ત્યાં ખરાં સુખ ને ખરી શાંતિને બદલે અત્તાન, મિથ્યાવાદને કલહ પ્રવર્તિ રહ્યાં છે. આ સંબંધમાં “જૈનસમાચાર” ના ધર્મ અને દેશને માટે હેડે દાઝ રાખનારા અધિપતિ શ્રીયુત્ત વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ પોતાના “સંસારમાં સુખ ક્યાં છે” એ નામના ગ્રંથમાં કહે છે:—“ખ્રીસ્તીઓ નાસ્તિકને ધિક્કારે છે, નાસ્તિકો ખ્રીસ્તીઓને ધિક્કારે છે, વૈષ્ણવો શિવના ભક્તોને ધિક્કારે છે, અને શિવના ભક્તો વૈષ્ણવો સંપ્રદાયનાને ધિક્કારે છે. જૈનો ખ્રાહ્મણોને ધિક્કારે છે અને ખ્રાહ્મણો જૈનોને ધિક્કારે છે. આ પ્રમાણે ધર્મ કે ત્યાં સંપૂર્ણ પ્રેમ અને શાંતિ હોવી જોઈએ ત્યાં તે કલહ અને કંડાસ જ આપણી નજરે પડે છે.” વિરોધમાં મારે નમ્રપણે જણાવતું જોઈએ કે જૈનમંથુઓ પણ પોતાના જૈનમંથુઓને ધિક્કારે છે ! આવી સર્વે હાનિકારક, નિરસ અને શુષ્ક પ્રતિતિને શું આપણે જનહિતસૂચક ખરા ધર્મ સમજવાનો છે ? નહિજ. આ સર્વે પ્રતિતિને નિરસ અને શુષ્ક કહેવાનું કારણ એ કે એ પ્રતિતિમાં હૃદયવિકાસને અવકાશ નથી, અને એ પ્રતિતિમાં મનુષ્યધર્મનો સમાવેશ નથી. જ્યાં સુધી હૃદયની શક્તિનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો નથી, જ્યાં સુધી તતમતને શાંત અને નિરોગી કરવામાં આવ્યાં નથી, જ્યાં સુધી કપાય—પાપરૂપી રાક્ષસો—શત્રુઓ ઉપર પૂર્ણ છત મેળવી નથી, જ્યાં સુધી ખરા ધર્મનું આચરણ કરવામાં આવ્યું નથી, અને જ્યાંસુધી પરમ સત્ મેળવવા યત્ન થયો નથી, ત્યાંસુધી કોઈપણ બલિન કિંવા સમર્પિતો ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે.

(અપૂર્ણ.)

પી. કે. મહેતા.

ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ.[†]

(રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામના નિબંધથી સચિત અર્થો.)

રા. બ. રમણભાઈનો આ નિબંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે. છેલ્લી સાહિત્યપરિષદમાં જે યોગેએ નિબંધો ખસે ગુણવાળા આવ્યા હતા, તેમાં પણ ઉત્તમ પદવીનો આ નિબંધ છે. હેમાં ઉપોદ્ધાતરૂપે ભાષાના * વિકાસક્રમ—evolution—વિશેની અર્થો ગમ્ભીર ચિન્તનથી ભરેલી અને આપણી ગુર્જર ભાષાની ભવિષ્યમાં ખીલવણી માટે સંત્ય ધોરણો દર્શાવનારી છે. એ ધોરણો લક્ષ્યમાં રાખીશું તો પછી ગુજરાતીને વિભક્તિના પ્રત્યયો શિવાય બાકીના અંશમાં સંસ્કૃતમય કરી નાંખનારી યોજના, તેમ જ વિદેશીય ભાષાના શબ્દોનો પ્રવાહ આપણી ભાષામાં યોગ્ય પ્રકારે પેસતો અટકાવવાના પ્રયાસ, ઇત્યાદિ પ્રકારોની અ-શાસ્ત્રીયતા તરત જણાઈ આવશે.

આ ધોરણોનો અર્થ હેરો કરવાનો નથી કે વિદેશીય ભાષાની રીતે જે આપણી ભાષાના છત્રનરવરૂપ અને રીઠિયી પ્રતિકૂળ હોય તેનો પણ સંમત કરવો. રા. બ. રમણભાઈ એ માટે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું જ છે:—

“ પ્રાચીન નહિં હેવા જે નવા અંશે ભાષા મહણુ કરી સકે તે પણ આ જ પ્રમાણે આ ભાષાના શરીરના બંધારણને અનુકૂળ હોવા જોઈએ. ” (ગા. સુ. ૫૪ ૭૫)

આ તત્વને આધારે—‘ on the one hand ’ ઉપરથી ‘ એક હાથ પર ’ ‘ the other hand ’ ઉપરથી ‘ બીજા હાથ પર ’ ‘ to give countenance ’ ઉપરથી ‘ કોઈ આપવું ’, ‘ how are you ? ’ ઉપરથી ‘ તમે કેમ છો ? ’—ઇત્યાદિ રીતેના;

† ચોથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામે વાંચેલો નિબંધ; ‘ માનસુધા ’, એપ્રિલ ૧૯૧૨, ૫૪ ૭૪-૮૦

* આ વિકાસક્રમ વિશે બોલવાનો આરમ્ભ કરતાં રા. બ. રમણભાઈ એક રૂપક-ગર્ભ શબ્દ વાપરેછે ત્યાં બ્રમનો સંભવ યદ્ય કાંઈક ક્ષતિ થાયછે.

“ ભાષાઓમાં.....એમ વસાવળી બંધાયછે, દરેક નવા વંશજના જન્મકાળમાં એ જ જોતની ખીણ સાખાઓ પશું જન્મેછે. ” (ગા. સુ. ૫. ૭૪ પ્રથમ પેદાશ.) અહિં ‘ સાખા ’ શબ્દનો ‘ કુટુંબના વૃક્ષની સાખા ’ એમ રૂપકગર્ભ પ્રયોગ ઉદિષ્ટ જણાયછે. પણ ‘ જોત ’ શબ્દની જોડાજોડ મૂકવાથી જોત, પ્રવર, વેદ, સાખા,—એ સંસ્થાઓનું જ રમણ થાયછે; અને ત્યાં તો ‘ સાખા ’ શબ્દનો અર્થ તદ્દન જુદો જ છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. ‘ જોત ’ ને બદલે ‘ કુટુંબ ’ એ શબ્દ વાપર્યો હોત તો ઠીક થાત.

પારસીઓએ અંગ્રેજ ઉપરથી માત્ર શબ્દશઃ ભાષાન્તરની પદ્ધતિથી સ્વીકારેલા પ્રયોગોની હસનીયતા તથા અયોગ્યતા જેમ જણાય છે, તેમ જ 'શી ચિન્તા' ને બદલે 'શું ચિન્તા' જેવા ગુજરાતી ભાષાનાં વિશેષણ તથા વિકારી સર્વનામોના અન્તર્ગત બંધારણનો અનાદર કરનારા પ્રયોગોની અશુદ્ધિ તથા અશિષ્ટતા પ્રગટ થાય છે. આ પ્રકારના પ્રયોગો વિશે રા. બ. રમણભાઈએ અન્ય સ્થળે કાંઈક વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. ('કવિતા અને સાહિત્ય', પૃષ્ઠ ૭૩૧-૨, 'ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલનું વલણ' એ નિબંધ.)

આમ રા. બ. રમણભાઈના આ નિબંધમાંનાં પાયારૂપ તત્ત્વો જોડે મળતા આવતાં આનંદ થાય છે; તે જ વખતે જોઈની સાથે સ્વીકારવું પડે છે કે એ સામાન્ય તત્ત્વોમાંથી જિતરીને પ્રાકૃત, ગુજરાતી, ધૃત્યાદિનાં કેટલાંક વિશેષ સ્વરૂપોમાં એઓ પ્રવેશ કરે છે તદ્વાર મતભેદને માટે મ્હોટાં દાર બીધે છે. એ સ્થિતિ થોડાક પ્રસંગોમાં છે તે કાંઈક વિશેષતા અને સ્પષ્ટતાથી દર્શાવવાની જરૂર જણાય છે. તે તે ક્રમ આદરીશું.

(૧) હિન્દી, ગુજરાતી, અને સંસ્કૃતમાં વાચ્યબંધારણનું સરખાપણું જતાવવાં માટે—

इह नष्ट ग्यान सुनिये न कान

એ 'પૃથીરાજ રાસા' માંનું વાક્ય આપીને હેનાં સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી પ્રતિબિમ્બ નીચે પ્રમાણે રા. બ. રમણભાઈએ આપ્યાં છે:—

(સં.) इदं नष्टज्ञानं श्रवणीयं न कर्णे

(ગુજ.) એ નષ્ટ જ્ઞાન શ્રુણિયે ન કાને:

અને કાન ન સુનિયે ન હિન્દીમાં કાનમેં ન સુનિયે એમ રૂપાન્તર પણ આપ્યું છે.

આ કેસણે કાન એ સમજી વિભક્તિનું રૂપ માન્યું છે તે અયોગ્ય લાગે છે. હિન્દી, ગુજરાતી, અને સંસ્કૃત ત્રણે ભાષાની શ્દિ પ્રમાણે એ વૃત્તીયાનું જ સ્થળ છે. 'કર્ણેન શ્રુણોતિ, તે જ ખરું છે; કર્ણે શ્રુણોતિ એ દ્વિપિત સંસ્કૃત છે. કર્ણેન એ વૃત્તીયાનું ગુજરાતીમાં 'કાને' (કાને સાંભળવું) છે તે વૃત્તીયા જ છે, સમજી નથી. તેમ જ હિન્દીમાં પણ કાનમેં સુનના એ દ્વિપિત રૂપ યશે; કાનસેં સુનના તે જ ખરું છે. કાન સુનિયે ત્યાં તે કાનસેં ઉપરથી નહિ પણ કર્ણે (વૃત્તીયા) ઉપરથી આવેલું છે.

§ સિ. હે. ૮-૪-૩૩૩ તથા ૩૪૨ ના પરિણામમાં કર્ણે એમ રૂપ (કર્ણેનતું) થાય છે. પછી અતુસ્વારનો લેખ થઈ કર્ણેતું કર્ણણ, કર્ણિ એ અવાન્તર રૂપોમાંથી 'કાને' એમ આખર રૂપ થયું. અથવા સિ. હે. ૮-૩-૧૩૫ પ્રમાણે વૃત્તીયાને સ્થાને સમજી-કર્ણેનમાંથી પ્રાપ્ત યશે.

(૨) સુનિયે, સુણિયે—એ રૂપો સં. અવર્ણાયમ ઉપરથી રા. બ. રમણુભાઈ કાઢેછે. પરંતુ મહને એ બહુ અસંભવિત અને કટલીક મહત્વની ક્ષતિયો ઉપસ્થિત કરનારી વ્યુત્પત્તિ લાગેછે. એ ક્ષતિયો નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) અવર્ણાયં કૃદન્ત છે, તો, જેમ ક્તાન્ત વગેરે કૃદન્તો ઉપરથી આવેલાં રૂપ વિશેષણ હોઈ ક્ષિબ્ધવચનના વિધાર સ્વીકારેછે (ગત—ગયો, ગયું, ગઈ; ગયા, ગયાં;—કુર્વન્ કરતો—તી—તું—તાં), તેમ આ પણ સ્વીકારે; પરંતુ ‘ કરિયે ’ એમ અવિધારી જ આવતો છે, અને પ્રથમ તો તે વિશેષણ જ નથી. “ સુનિયે, સુણિયે એ રૂપ હિન્દી અને શુન્નરાત્રીમાં કૃદન્ત રહ્યાં નથી, ”—એમ કહેવાથી ખરું સમાધાન થતું નથી.

(સિ) અવર્ણાયં નું (સુનિયે) સુણિયે થયું; તો કરણીયં, લમનીયં ઇત્યાદિનું શું થવાનું? હેમાંથી ‘ કરિયે ’, ‘ લહિયે ’, એમ નથી થતું; ‘ કરિયે ’, ‘ લહિયે ’, ઇત્યાદિ જ થાયછે. તો હેમાં અનીયમાંના નકારનું શું થઈ ગયું? ખરી વાત એ છે કે (સુનિયે) ‘ સુણિયે ’ હેમાંના (નિય) ‘ ણિય ’ એ અવધવના ચાલરૂપથી દોરાઈ જઈને એ અનીય પ્રત્યયાન્તમાંથી ઉપભવવાનું મન રા. બ. રમણુભાઈને થઈ ગયું જણાયછે. પરંતુ એ જુદાર તો શુ ધાતુને પાંચમા ગણના ધાતુઓના વિકરણ યુ (જુ) લાગીને સંસ્કૃતમાં-દૃણોતિ અને પ્રાકૃતમાં સુણદ થાયછે હેમાંથી આવેલો રૂપ છે. એ ‘ સુણુનું ’ ધાતુના આકસ્મિક યોગને વાપરૂપ આપી દેવાથી આ બમ થયોછે હેમાં રાક નથી.

ખરું જોતાં ‘ સુણિયે ’, ‘ કરિયે ’, ઇત્યાદિ રૂપ મૂળ ડું સુણિજ્ઞદ, કરિજ્ઞદ, -સુણી-અદ, સુણિયદ, કરિમદ, કરિયદ, ઇત્યાદિ સહબોદના તૃતીયપુરુષ એકવચનનાં પ્રાકૃત રૂપોમાંજડે એમ છે. સુણિજ્ઞદ ઇત્યાદિ ઉપરથી શુન્નરાત્રી કવિતામાં વપરાતાં ‘ સુણીને ’ ઇત્યાદિ રૂપ આવ્યાંછે; અને સુણિયદ ઇત્યાદિ ઉપરથી ‘ સુણિયે ’ ઇત્યાદિ રૂપ આવ્યાં. આ ‘ સુણિ-યે ’ માં ‘ આપ સુણિયે ’, અને ‘ આપણે સુણિયે ’ એ અર્થમાં ક્રિયાપદોના કાળ, પ્રયોગ, વગેરેને જાળ-મે મૂળ કરતાં અર્થકર થઈ ગયોછે એ ખરું. પરંતુ એ રીતે તો ફરફાર શુન્ન-રાત્રી ક્રિયાપદોનાં રૂપોમાં અનેકવાર થાયછે; ઉદાહરણ:—કરોતુ એ આદ્યાર્થ તૃતીય પુરુષ એક વચનના રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત-કરડ દ્વારા શુન્નરાત્રીમાં ‘ કરો ’ એ આદ્યાર્થ તૃતીય પુરુષ એકવચન તેમ જ દ્વિતીય પુરુષ બહુવચન પણ થયોછે; (અને દ્વિતીય પુરુષ બહુવચન અનિશ્ચિત અને સંકેત વર્તમાન પણ એ જ છે); તેમ જ પ્રાકૃત કરદ એ વર્તમાનકાળના રૂપનું શુન્નરાત્રીમાં ‘ કરે ’ એમ અનિશ્ચિત અને સંકેત વર્તમાનનું રૂપ બન્યું છે. અવર્ણાયમ

ડું સિ. હે. ૮—૩—૧૬૦; ‘ મુખ્યાવબોધ ઔકિતક ’ પૃષ્ઠ ૬—૭ માં કહ્મિયદ, કહ્મિયદ એમ બંને રૂપ નજરે પડેછે.

એ ફક્તનું વિશેષણ રૂપ નહીં. યદા માટે આધાર બીજો નથી, તદ્વારે આ કાળ પ્રયોગ ઇત્યાદિના ફેરફારોના ઉદાહરણ અનેક છે. તે ઉપરાંત અનીચ પ્રત્યયના નકાર સંબન્ધી ક્ષતિ ઉપર બતાવીજ છે તે રા. બ. રમણભાઈ બતાવેલી વ્યુત્પત્તિને અત્યંત બાધક બનેછે.

‘સુશિષ્યે’ ઇત્યાદિમાં પૂર્વે અનુસ્વાર લખાતો હતો તે શ્રવણીયમ ના અન્ય અનુનાસિકનો શેષ છે એમ સમર્થન નહિ થઈ સકે; કેમકે ‘અને’, ‘કર’, ઇત્યાદિ ખંડુ પ્રસંગે પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થાદિકમાં અનુસ્વારનો પ્રયોગ કરવાની પદ્ધતિ હતી, તેની જ અસર ‘સુશિષ્યે’ ઇત્યાદિના અન્ય અનુસ્વારમાં રહેલી એમ ખરું દર્શન બાજીપછે.

(૩) ‘ગાનસુધા’ પૃષ્ઠ ૭૯ મે—ગુજરાતીમાં અકર્મક ક્રિયાપદોના જૂતકાળ ‘આવ્યો’, ‘ગયો’, ‘આવ્યો’ ઇત્યાદિ, તેમ જ કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદોના જૂતકાળ ‘બણ્યો’, ‘પામ્યો’, ‘અડમ્યો’, ઇત્યાદિ કર્તારિ પ્રયોગમાં રૂપો માટે રા. બ. રમણભાઈ કહેછે કે તે રૂપો પ્રાકૃત (અને અપભ્રંશ) ના જૂતકાળના રૂપ ઉપરથી થયાંછે; અને એ પ્રાકૃતરૂપ માટે ફક્ત પ્રત્યય છે, જે ઉપરથી ચઢીઝ, ઘોઢીઝ, મળીઝ, થયાંછે. (આ પ્રાકૃત-જૂતકાળનાં રૂપ તે સં. અચલત્ ઇત્યાદિનાં મતિરૂપ છે; ક્ષાન્ત—ચલિતઃ ઇત્યાદિનાં નથી એ ખાસ યાદ રાખવાનું છે.) આમ કહીને તરત જ રા. બ. રમણભાઈ કહેછે કે ‘આવ્યો’, ‘કાવ્યો’ ઇત્યાદિ સંસ્કૃત આગતઃ, કસ્પિતઃ ઇત્યાદિ ઉપરથી છે, અર્થાત્ ક્ષાન્ત પ્રત્યય ઉપરથી છે, (આગચ્છત્), કસ્પિત કે ચક્ષસ્પે ઉપરથી નથી. આ વચનોની સંગતિ બેસતી નથી. રા. બ. રમણભાઈ એ સંગતિ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરેછે ખરા, ને વચમાં કહેછે:—

“પરંતુ આ ફક્ત પણ ઉપરના જ ક્ષ પ્રત્યયપરથી થયેલું છે.”

આ સમ્બોધન ખરું લાગતું નથી; એ માટે કશું પ્રમાણ નથી, તેમ જ ક્ષ પ્રત્યય ઉપરથી એ રૂપ થઈ હોય તો વિશેષણ જેવાં લિંગવચન હેને લાગે. તેમ તો બિલકુલ નથી થતું. ખરી વાત એ છે કે ‘આવ્યો’, ‘ગયો’ ઇત્યાદિ અકર્મક જૂતરૂપો, તેમજ ‘બણ્યો’, ‘પામ્યો’ ઇત્યાદિ સકર્મક કર્તારિ જૂતરૂપો, એ સર્વે—‘મ્હે કહ્યું’, ‘મ્હે લખ્યું’, ઇત્યાદિ સકર્મક કર્મણિ જૂતરૂપોની ગેઠે જ—સંસ્કૃત ક્ષ પ્રત્યાયન્ત રૂપમાંથી જ વિકાસ પામ્યાંછે. પ્રાકૃત (વ્યંજનાન્ત ધાતુ માટેના) જૂતકાળના રૂપમાં પ્રત્યય ફક્ત મંદ દીર્ઘ ઇકાર છે, અને ક્ષાન્ત રૂપના તને જ લાગી થયેલા ફક્ત ઉપરથી આપેલા ફક્ત પ્રત્યયમાં ફરવ ઇકાર છે એ વાત પણ જૂલવાની નથી. તેમ જ યાદ રાખવાનું છે કે ફક્ત પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં વ્યંજનાન્ત ધાતુ માટે જ છે, અને ગુજરાતીમાં જૂતકાળમાં કર્તારિ રૂપો તો ગમે તે ધાતુનાં હોઈ સકે; ઉદાહરણ:—યા—યયો.

હવે ગુજરાતીભાષાના વિકાસક્રમમાં સ્થાન વિશેષા મહત્ત્વના પ્રશ્ન ઉપર આવિયે. ભાષાઓના ચાર પ્રકારના વિકાસક્રમ રા. બ. રમણભાઈ ઇન્ડિયન પુસ્તકને આધારે ગણાવ્યાછે, તેમાંના પ્રથમના બે—syntactical (અવ્યયાધાર) અને agglutinative

(સંલગ્નાવસ્થાવિશિષ્ટ)—આપણે સાક્ષાત્ ઉપયોગના નથી તે છોડી દઈશું, અને છેવટના બે ક્રમ—synthetical (સમસ્તદશા) અને analytical (વ્યસ્ત દશા) એ તરફ નજર કરીશું. આ બે દશાઓનાં લક્ષણ રા. બ. રમણભાઈએ બહુ અંશે બરાબર દર્શાવ્યાં છે. માત્ર એક બે અંશ વિશે અરુચિ રહે છે. વ્યસ્તદશાનું લક્ષણ આપતાં એઓ કહે છે કે ‘સમ્પ્રદાની’ ‘વિભક્તિ, કાળ વગેરે દર્શાવવા સારું એ સમ્પ્રદાની જોડે ઉપસર્ગ વાપરવા પડે છે.’ અહિં ‘ઉપસર્ગ’ સમ્પ્રદાનો પ્રયોગ ઠીક નથી લાગતો. સંસ્કૃત ધાતુઓમાં અર્થનો ફેરફાર કરનારા, પૂર્વે લાગનારા પ્ર, પરા ઇત્યાદિ બહુતર prefix અર્થાત્ પૂર્વેલગાડવાના અર્થસમ્પ્રદાને જ આજ સુધી આપણે ઉપસર્ગ કહેતા આવ્યા છીએ; તો હાલ બાકરણપરિભાષાનો આ ભાષાચર્યામાં તાગ કરવાથી અનર્થ થાય છે. રા. બ. રમણભાઈએ આમ ફેરવી નાંખેલા અર્થમાં ‘ઉપસર્ગ’ સમ્પ્રદા ઠેર ઠેર વાપર્યો છે; તે એટલે સુધી કે વિભક્તિના પ્રત્યયો,—ને, થી, માં, નું (નો—ની),—એ પ્રત્યયો નથી પણ ઉપસર્ગ છે એમ હેમણે કહ્યું છે, આ કારણથી સમસ્ત દશા અને વ્યસ્ત દશાનાં લક્ષણનું કરીથી દર્શન કરવું પડશે; કેમકે અમુક સમ્પ્રદા પ્રત્યય છે કે કેમ તે એ લક્ષણના બીજામાં છે.

સમસ્ત દશામાં નામ તથા ક્રિયાપદોનાં રૂપાન્તરો દર્શાવવા માટે લાગનારા અન્યથો પ્રત્યયરૂપ બની જાય છે, તે અન્યથ તરીકે શુદ્ધ હોતા નથી, પણ સમ્પ્રદાની એક દાખલ થાય છે અને સમ્પ્રદાના દેવટના અક્ષરો બદલી રૂપાખ્યાન ઉત્પન્ન કરે છે.

વ્યસ્તદશામાં ઉપર કહેલા પ્રત્યયો ઘસાઈ જવાથી રૂપાન્તરો દર્શાવવાને માટે નવા સહાયકારક સમ્પ્રદા દાખલ કરવા પડે છે. (બીમ્સ અહિં particles સમ્પ્રદા નથી વાપરતો પણ auxiliary words એ સમ્પ્રદાનો ઉપયોગ કરે છે. રા. બ. રમણભાઈ એ વાત લક્ષમાં ના રાખીને ‘ઉપસર્ગ’ સમ્પ્રદા વાપરે છે.)

રા. બ. રમણભાઈ બીમ્સને આધારે અંગ્રેજી ભાષાને analytical stage (વ્યસ્ત દશા) માં આવેલી કહે છે. પરંતુ શુભરાત્રીમાં જેમ સમસ્ત તેમ જ વ્યસ્ત દશાનાં સ્વરૂપોનું મિશ્રણ છે તેમ અંગ્રેજીમાં પણ છે. ઉદાહરણ:—

* રા. કેશવલાલ કુને પણ જોને રા. બ. રમણભાઈ ‘ઉપસર્ગ’ કહે છે તેને ‘પ્રત્યય’ નામ જ આપ્યું છે. (‘મુખાવબોધ ઔક્તિક’ ઉપર ચર્ચા, બુદ્ધિચક્રા ઑગસ્ટ ૧૮૯૧.)

રા. બ. રમણભાઈના ‘ઉપસર્ગ’ સમ્પ્રદા માટેના આગ્રહે હેમને છેક લાંબા છેડા સુધી રોચાં જણાય છે. ‘કરીને’, ‘આગળથી’, ‘અંદરથી’ હેવા સ્વતન્ત્ર સમ્પ્રદાને પણ હેમણે ‘ઉપસર્ગ’ નું નામ આપ્યું છે! (રા. સુ. ૫૪ ૮૮). ઉપસર્ગો: ક્રિયાવોગો (પાણિનિ, અષ્ટાધ્યાયી ૧—૪—૫૯) એ સર્વમાં કલા પ્રમાણે પ્ર, પરા ઇત્યાદિ નિપાતસંચક સમ્પ્રદા ક્રિયાપદને જોડાતાં ઉપસર્ગ કહેવાય છે.

Man's—તે synthetic રૂપ;

Of man—તે analytic રૂપ;

Higher—તે synthetic રૂપ;

More high—તે analytic રૂપ;

Loved— તે synthetic રૂપ;

Did love—તે analytic રૂપ;

will be loved—તે analytic રૂપ.

માન એટલું જ કહી સકાય કે અમુક ભાષાના ગંધારુમાં જે અંશ પ્રધાન અથવા વ્યાપક હોય તે અનુસારે સમસ્ત અથવા વ્યસ્તદશા હોતી ગણાય. કદાચ આ ધોરણે અંગ્રેજીને વ્યસ્તદશામાં ગણાવી દશે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

આશિસ.

ઉતારોજી અમ દેશે ક્રિધિર આગીવાદ;

આન્ધવ દેશ થયા નગૃત સી, એક રદી અમ દાદ—

ઉતારો—

શતકો વીત્યાં ભર નિદ્રામાં કીધો પૂર્ણ પ્રમાદ—

પૂર્વજની ઉદ્ધવણ કીર્તિની ન કરી સાચી માદ—

ઉતારો—

જીવનવિગ્રહને નવ સમજ્યા, કરતાં નિષ્ફલવાદ—

આજ કરી કરુણા નવ યુગનો, નવલ શુણાવો નાદ—

ઉતારો—

ચર્ચાપત્ર.

‘શું’ ફિકર.

ગતદ્વિતીય આપાદના વસન્તમાં રા. રા. નરસિંહરાવનો ‘શું’ શબ્દ સંબંધી એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ લેખમાં રા. નરસિંહરાવ ‘શું’ શબ્દને વિકારી સર્વનામ જણાવી, ‘શો’ ‘શી’ ‘શું’ એ એનાં શુદ્ધ રૂપાન્તરો છે; અને ‘શું ફિકર’ ‘શું ફિકર’ વિગેરે તેના અશુદ્ધ મુંબઝગીરી બ્રહ્મ ભાષાના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રયોગો છે એમ કહે છે. તેમના મત પ્રમાણે ‘શું ફિકર’ જેવા પ્રયોગની મુંબઝગીરી બ્રહ્મતાનો સ્પર્શ પ્રેમાનન્દ અને સામળને થયો નહોતો; અને તેવા પ્રયોગો તેમની પ્રસિદ્ધ કવિતામાંથી મળી આવતા નથી. પરંતુ આ રા. નરસિંહરાવનું એક ઉતાવળથી ગ્રાધિતું અતુમાનજ હોય એમ જણાય છે. શો, શી, શું વિગેરે રૂપાન્તરો સાથે ‘શું ફિકર’ જેવા પ્રયોગ પણ પ્રેમાનન્દ અને સામળની પ્રસિદ્ધ કવિતામાંથી મળી આવે છે; અને તે ઉપરથી તેવા પ્રયોગો તેમના સમયમાં પણ પ્રચારમાં હશે એમ જણાય છે.

પ્રેમાનન્દ અને સામળની કવિતામાંથી ઉપર ટપકે તપાસ કરતાં મળી આવેલા ‘શું ફિકર’ જેવા પ્રયોગના તીએ આપેલાં જુદાં ઉદાહરણથી વાચક વર્ગની આ બાબત ખાત્રી થશે.

૧. “તું થી ભક્તિ મારગ વેગજો, શું ગર્વ કરે છે અભણ.”

પ્રેમાનન્દ, સુધન્વા આખ્યાન જૂ. કા. દો. એ. ૩. ૫. ૮૧

૨. “તમે મુદામાને વિપત્તિ પાડી, શું પુલ કાપી પાટ બેસાડી;”

ઉપરનો એ. ૫. ૬૫

૩. “નળ અમરમાં વહેરો શું છે, જોળખાઓ તે વેર.”

પ્રેમાનન્દ-નળાખ્યાન જૂ. કા. દો. ગં. ૧. ૫. ૧૩૨

૪. “જલુવણું બાહુક પછેરે, કાં વહેવાનો વિઝંબ શું છેરે;”

ઉપરનો એ. ૫. ૨૦૨

૫. “હાર કાળે શું વિઝંબ.”

પ્રેમાનન્દ-હારમાળા ૫૬. ૧૦૮

૬. “વડો મૂરખ, તું વાંદરા, વડિવડિ કરે શું વાત;”

સામળ—અંગદવિદિ જૂ. કા. દો. એ. ૧. ૫. ૬૭૪.

૭. “કહાં મળવા તું આવિયો, શું લાવ્યો છે એક;”

૮. “રહ્યત ઉપર કોયે રાય, રાંક માણસ શું કરે ઉપાય;”

સામળ—નંદ જત્રીશી જૂ. કા. દો. એ. ૧. ૫. ૩૫૨

ઉપરનાં ઉદાહરણોથી જણાશે કે “ શું ફિકર ” જેવા પ્રયોગ બ્રહ્મ મુંબઈગીરી ભાષાનાં સંસ્કારથી થયેલા નથી, અને પ્રેમાનન્દ તથા સામળના સમયમાં પણ તે વપરાતા હતા એમ ખતાવવાને તેમના કોઈ શુદ્ધ ગ્રંથો ખોદી કાઢવાની જરૂર નથી. ફક્ત કોઈ પણ વાત, પોતાના મતને અનુકૂળ હોવાથી તે સત્ય-હોવી-જોઈએ એમ માની નહિ લેતાં પૂર્ણ તપાસ કર્યા પછીજ અભિપ્રાય બાંધવાની આવશ્યકતા છે.

વડોદરા.

તા. ૮-૯-૧૨.

અંબાઈદાસ કાલીદાસ પટેલ.

શુર્જરોતું મુખ બ્રહ્મ ક્યારથી થયું ?

‘ વસન્ત ’ ના તંત્રી જોગ,

સાહેબ,

ઉપરના મથાળા નીચે આપના આસો મહીનાના અંકમાં પ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી રા. નરસિંહરાવે કલ્પનાના ધણા ઘોડા ઘોડાવા છે, પણ તેમાંનો સાથી વધારે તુરંગી ને વેગ-વાળો આ રહ્યો.

“ તે કલ્યાણમાં ઈ. સ. ૧૦૭૬ થી ૧૧૨૭ સુધી રાજ્ય ઉપર હતો. x x તો તે કાળમાં. ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન જ થઈ નહોતી x x ”

ઈ. સ. ૧૧૨૭ એટલે બારમા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષા “ ઉત્પન્ન જ ” (જ એટલે બિલકુલ) થઈ ન હોતી એ વાત રા. નરસિંહરાવ ઐતિહાસિક રીતે સાબીત કરે અગર તેમની પાસે જે પુરાવા હોય તે જાહેર કરે એવી હું તેમને આપની મારફત નમ્ર વિનંતિ કરું છું; અને આશા છે, કે તેઓ મને ઉપકૃત કરશે.

સાહેબ, કાન્દકંદે પ્રબંધ અગર મુગ્ધાવબોધ ઐકૃતિકને આગળ ધરી તેમના લગભગ સમકાલિન નરસિંહ મહેતો ને મીરાંબાઈની અવગણના કરી ફેટલાક સાક્ષરો ભાષા સંબંધી ખાલી સિદ્ધાંતો બાંધી બેઠા છે; તેમ જ આઠમા શતકમાં પારસીઓ ગુજરાતમાં ઉતર્યા ત્યારે તેમણે ગુજરાતી માતૃ ભાષા સ્વીકારી હતી તે ઐતિહાસિક સત્યનો તથા ચોદમા સૈકાના પુષ્કળ મળી આવતા ગુજરાતી દસ્તાવેજોનો અનાદર કરી તેઓ ખાલી ‘ કલ્પનાના પ્રવાહમાં તણાય છે. જે ભાષામાં ચોદમા સૈકામાં દસ્તાવેજો લખાયા છે, તે ભાષા બારમા સૈકામાં “ ઉત્પન્ન જ ” થઈ નહોતી એમ કહેવાને કોઈ વિશેષ કારણ હોય તો તે રજુ થવું જોઈએ, નહીં તો નાહક અતુમાન પરંપરાના મનોરાજ્યમાં વિચરવાની જરૂર નથી.

લી. સેવક,

“ જી. ”

શાંકર સિદ્ધાન્ત અને યોગ.

અધ્યાપન.

શ્રીયુત આનન્દચંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

અમદાવાદ.

વિ. કે આ વરે જીજ્ઞવવામાં આવેલી ચંકરજ્ઞાન્તી પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે આપે જે અપૂર્વ મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે, તે આપનાં આજુ માસનાં વર્ષાંતમાં વાંચી તેમાંથી એકાદ વિષય પરત્વે શંકા જીતી છે. આશા છે કે જ્ઞાનગી પત્રદ્વારા અથવા આપના માર્ગિકમાં તેનું સમાધાન આપવા કૃપાવન્ત યશો.

જ્ઞાનનાં સાધનનું નિરૂપણ કરતાં આપ જણાવો છો કે ‘ શંકરાચાર્ય જ્ઞાન યકી મોક્ષ માને છે. પણ એ જ્ઞાન શુદ્ધ તર્ક નહિ, તેમ સાંખ્યનો પ્રકૃતિ-પુરૂષનો વિવેક માત્ર પણ નહિ, પણ સર્વ વ્યાપક ચૈતન્ય સાથે એકતાનો અનુભવ આ એકતાનો અનુભવ પામવા માટે પ્રાણા-યમાદિ અષ્ટાંગ યોગ સાધન નથી.....આ જ્ઞાસ લેવાથી યારીરિક લાભ ગમે તે હો, યોગશાસ્ત્રનો વિષય ભલે રસિક અને જણુવા શોધવા લાયક હો. પણ શાંકર સિદ્ધાન્તમાં તો બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે આ યોગનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે એ હું આપને જણાવું છું.”

આપનાં ઉપરના કથનની નીચે લખ્યાં શ્રીમત્ શંકરમગવાનનાં વાક્યો સાથે એક-વાક્યતા કેમ થઈ શકે છે એ શંકા છે.

અયજ્ઞાપિ પ્રવૃદ્ધાનામજ્ઞાનાં પ્રાણપીડનમ્ ॥

(આપ માત્ર ઉત્તરાર્ધ આપો છો, તેમ તેની અર્થઘટના પણ ફેરવાળી જણાવ્યું છે— પ્રયુક્ત અને અમ્ એમ અધિકારબોદે એ માર્ગનું સ્થાન હોય એમ અને લાગે છે) ‘ અપ-શૌક્ષાનુભૂતિ ’ ના છેવટના શ્લોકે આ પ્રમાણે છે:—

પ્રમિરજ્ઞૈઃ સમાયુક્તો રાગપામે ઉદાહતઃ ।

કિન્ચિત્ત્વકકપાયાણાં હૃથયોગેન સંયુતઃ ॥

પરિપક્વં મનો યેષાં કેવલોડયજ્ઞ સિદ્ધિદઃ ।

“ હૃદિમીદેસ્તોત્ર ” માં આચાર્યશ્રીનું કથન આમ છે:—

પ્રાણનાયમ્યો મિતિ ચિત્તંદ્વદિ રુચ્ચા, નાન્યત્સ્મૃત્વા તત્પુનરૈવ વિલાપ્ય ।
 શીળે ચિત્તે ભાટૃશિરસ્મીતિ વિદુર્યમ્, તં.....
 રાગામુક્તં લોહયુતં હેમ યયામ્નો, યોગાષ્ટાઙ્ગેરુજ્જવલિતજ્ઞાન—
 મયામ્નો । ક્વાત્માનં જ્ઞં પરિશિષ્ટં ચ વિદુર્યં,.....

“સ્પર્શાનુકૃત્વાવહિર્વાહ્યાન્” એ ભંગવદ્વાક્ય પર ભાષ્ય લખતાં આચાર્ય શ્રી લખે છે:—
 સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠાનાં સંન્યાસિનાં સયોમુક્તિરુક્તા, કર્મયોગશ્ચ ઈશ્વરાર્પિતસર્વભાવેતેશ્વરે, બ્રહ્મ-
 ણ્યાધાય ક્રિયમાણઃ સત્ત્વશુદ્ધિજ્ઞાનપ્રાપ્તિસર્વકર્મસંન્યાસક્રમેણ મોક્ષાયેતિ ભગવાન્પદે પદેઽબ્રવી-
 દ્વદ્યતિચ, અથદ્દાર્શો ધ્યાનયોગં સમ્યગ્દર્શનરયાન્તરજ્ઞં વિસ્તેરેણ વક્ષ્યામીતિ તસ્ય સૂત્રપા-
 નીયાન્ શ્લોકાનુપદિશતિ સ્મ ભગવાન્વાસુદેવઃ સ્પર્શાનિતિ ॥

ભગવદ્વાતાનો છૂટો અધ્યાય, તેપરનું ભાષ્ય, તેમજ ભાષ્યટીકા એ સર્વનો ભાવ,
 બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધન તરીકે અષ્ટાંગયોગનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરે છે એમ કેમ માની શકાય ?

ઉપનિષદમાં પણ કેટલાંક વાક્યો નજરે પડે છે:—

યદા પદ્માવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।
 બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટતે તામાહુઃ પરમાંગતિમ્ ॥
 તાં યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિય ધારણામ્ ।
 અપ્રમત્તઃસદા ભવતિ યોગો હિ પ્રમવાપ્યયો ॥
 યચ્છેદ્વાઈમનસિ પ્રાજ્ઞઃ ધ્યાદિ..... કઠોપનિષત્

યદા પદ્માવતિષ્ઠન્તે—એ શ્રુતિનાં ભાષ્ય પર ટીકા લખતાં શ્રી આનન્દગિરિ કહે છે:—

‘શ્રવણમનનાભ્યાં પ્રમાપ્રમેયાસંભાવનાનિરાસેઽપિ ચિત્તસ્યાનેક્રાગતાદોષઃ
 પ્રતિબન્ધકઃ સંભવતિ તદપનયાય યોગોનુષ્ઠાતવ્ય ઉપદિશ્યતે इत्यर्थः ॥
 જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસત્તનસ્તુ તં પશ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ।

..... મુળકોપનિષત્

‘ધ્યાયમાનઃ સત્યાદિસાધનવાનુપસંહતકરણેકાગ્રેણમનસા ધ્યાયનમાનશ્ચિન્તયન્’ ॥

આનન્દગિરિ આદિ સખે છે કે:-ત્યાગમાનો જ્ઞાનપ્રસાદ લખે જ્ઞાનપ્રસાદેનાત્માને ૧૨મી-
તિ કમ્પો દૃષ્ટ્ય:

શ્વેતાશ્વતરોપનિયત્નો બીજો અધ્યાય યોગનું સચિત્તર વર્ણન કરે છે. આઘસંક્રમ્યા-
યનું બાહ્ય તેપર નથી એમ કેટલાકનો મત છે તે તે મૂકી દેતાં, શાંકર સિદ્ધાન્તનાં ૫૨મ
રહસ્યને જાણવામાં જેમણે પોતાનું આખું જીવન સમર્પ્યું હતું. જેમની મુદ્દિ આત્માનાં અને
આવરણોથી રહિત નિર્વિકાર નિશ્ચય અચ્ચય હતી, જેઓ કેવળ નિઃસ્વાર્થા, તત્ત્વનિષ્ઠ હતા
તેમના એ અધ્યાયપરના વિચારો જેતાં શ્રી શંકરે અદ્યંતયોગનો સ્પષ્ટ નિષેધ કીધો છે એવું
નીકળતું નથી. શ્રીશંકરાનન્દ સ્વામી એ અધ્યાયની અવતરશિક્ષા કરતાં જણાવે છે:-

આત્મનો દ્રઢાવિજ્ઞાનાદગમાદવિદ્યાનિવૃત્તેનિરનિશ્ચય પુરુષાર્થોસિદ્ધિરિત્યુક્તમ્ । દ્રઢજ્ઞા-
નેચ કેચનોપાયઃ સ્વદેહમરણિકૃત્વેત્યાદિનાં બહિર્મુખસ્ય મર્થમિદં કુહરશૌન્નવત્યાદનો બહિર્મુ-
ખતાનિવારણાર્થપરિમિત્તખ્યાયે ઉપાયઃ પ્રાયેણ કથ્યતે.....

નાશયજી તે એ અધ્યાયના અંતમાં નીચે પ્રમાણે સખે છે:-

નનુ જ્ઞાનનિર્ઝયેવ કાતાર્થ્યે સિદ્ધે કિમષ્ટાન્નેન યોગન ।

ભેવમ્ । યોગસ્ય મનઆદિનયાર્થત્વાદુજિનેન્દ્રિયાણાં જ્ઞાનાનુદયાન્ નદુક્તમ્

હઠં વિના રાજયોગો રાજયોગં વિના હઠઃ ।

ન સિદ્ધયતિ દૃથં તમ્માદાનિવૃત્તેઃ મમમ્યતેન ॥

વિજ્ઞાનઅભિજ્ઞ એ અધ્યાયના છઠા મન્ત્રમાં કહે છે:-

અનેકજન્માનુઘિનપુણ્યનિવયેઃ પ્રતીષ્ઠાદોષપાપસ્ય શુદ્ધાન્તઃકરણસ્ય વિરક્તસ્ય શમદમા-
દિસાધનકલાપવત ઉત્તમાધિકારિણો મુમુક્ષોર્મૈક્ષણાધનમાત્મેકત્વજ્ઞાનમુપદિશ્ય તસ્મિન્નયોગપર્ય
મૈધ્યમાધિકારિણોઽન્તઃકરણશુદ્ધિદારેણાઽઽત્મજ્ઞાનાધિકારમિદ્વચર્ચ યોગમુપદિશ્યન્તો કે-
ચિન્મન્ત્રાઃ ॥

પંચદશીકાર કહે છે:-

વહુબ્યાકુલચિત્તાનાં વિચારાત્તત્ત્વવીર્નિહિ ।

યોગો મુખ્યસ્તતસ્તેષાં ધીર્ધર્મસેન નશ્યતિ ॥

અવ્યાકુલધિયાં મોહમાત્રેણાચ્છાદિતાત્મનામ્ ।

સાંખ્યનામા વિચારઃ સ્યાન્મુલ્લ્યો ક્ષતિવિ સિદ્ધિઃ ॥

ધ્યાનદીપ ૧૩૧—૧૩૨

આવાં અનેક વાક્યો આપની દક્ષિમર્યાદાથી બહાર નહિજ હોય તેમજ આપનું ‘ શંકર સિદ્ધાન્તમાં અષ્ટાંગનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે ’ એ કથન પણ લાંબા અભ્યાસનાં ફલરૂપે છે એટલે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ જણાતાં એ વાક્યોની એકવાક્યતા તો હોવીજ નોંધએ આ એકવાક્યતા કેમ થાય છે તે સમજાવું નથી.

અભ્યાસકાલે આવી શંકા અભ્યાસીને યવી સ્વાભાવિક ગણી તેનું સમાધાન અવકાશે આપવાની કૃપા કરશે તેમજ તરદી આપી છે તે માટે ક્ષમા કરશે એજ—

વી. આભારી

મુંદરા—૬૨૭.

નંદાનાલાલ વિ. દેવશંકર વૈદ્ય.

તથા માર માસ ઉપર વસન્તના તન્ની તરીકે મારા ઉપર આ ચર્ચાપ્રમ આગ્યું હતું. એમાં એ લખનાર ગૃહસ્થ પ્રસિદ્ધ અગર ખાનગી રીતે મારા શંકરજયન્તીના ભાષણના એક મુદ્દાને ખુલાસો માગે છે. મારા એ ભાષણના અસ્પષ્ટ સમ્બંધથી ખીજા કોઈને પણ આવી જ શંકા થઈ હોય એ સંભવિત છે—તેથી એ પત્રનો ઉત્તર ખાનગી રીતે ન વાળતાં પ્રસિદ્ધ રીતે વાળવા ઇચ્છું છું. આશા છે કે વસન્તના તન્ની એ પ્રસિદ્ધ કરવા કૃપા કરશે.

આ. બા. કુવ.

ખુલાસો.

(૧) શંકર સિદ્ધાન્તમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે આ (પ્રાણાયામાદિ અષ્ટાંગ) યોગને સ્પષ્ટ નિષેધ છે એનું પ્રથમ પ્રમાણ—શ્રીશંકરાચાર્યનો સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ “ અપરોક્ષાનુગતિ.” અષ્ટાંગયોગ એ રીતે આચરી શકાય—રાજયોગની રીતિએ અને હઠયોગની રીતિએ. તેમાં રાજયોગની રીતિએ એને સ્વીકારવામાં શંકરાચાર્યને વાંધા નથી, બલકે એ રાજયોગનું જ પૂર્વોક્ત ગ્રન્થમાં નિરૂપણ છે. મારા ભાષણમાં જે અષ્ટાંગયોગનો શંકરસિદ્ધાન્તમાંથી મેં નિષેધ કર્યો છે, તે હઠયોગની રીતના અષ્ટાંગયોગનો જ—કારણ કે એ અર્થમાં જ આજ-

કાલ યોગના હિમાયતીઓ એ સમજે છે અને આચરે છે. * સંકરાચાર્યે પણ એ જ કારણથી અષ્ટ અંગને બદલે પંચદશ અંગ કહ્યો અષ્ટાંગયોગનાં કેટલાંક અંગોને જુદા જ અર્થમાં—પોતાને અનુકૂલ અર્થમાં—નિરૂપ્યાં છે:

“યમો हि नियमस्त्यागो मोनं देशश्च कालता ।
आसनं मूलबंधश्च देहसाग्यं न दृक्त्विपनिः ॥
प्राणसंयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा ।
आत्मव्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यंगानि वै क्रमात् ॥”

એમ પંદર અંગો ગણાવી દેરેકનું સ્વરૂપ બતાવે છે. તેમાં

“दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद् ब्रह्ममयं जगत् ।
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥
दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।
दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥”

એમ એ વાર જોરથી “નાસાગ્રાવલોકિની” દર્શિતો નિષેધ કરીને ‘પ્રાણાયામ’ નું લક્ષણ કહે છે:

* ભાષણમાં આ વાતનો ઉત્તમ અમુક પ્રસંગમાંથી ઊપજ્યો હતો. અમદાવાદમાં શંકર-જયન્તીને પ્રસંગે હું બોલ્યો તેને પહેલે જ દહાડે અમદાવાદમાં મારે એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ યોગીનો સમાગમ થયો હતો. એ યોગીએ હઠયોગની ઘણી અદ્વૃત ક્રિયાઓ દિ. બ. અંબાકાલભાઈ વગેરે એક મિત્રમંડળ આગળ કરી દેખાડી—આ ક્રિયાઓ જોઈને અમને સૌને ધણું સાનન્દ આશ્ચર્ય થયું. તેમાં મને ખાસ કરીને, એ યોગીનું અનુપમ તન્દુરસ્તીથી સુંદર સોભતું શરીર જોઈ એવો આનન્દ થયો કે જે મને કોઈ કોઈ વાર સુંદર ઉપક્રાંત જોઈને થયો હતો. પણ પછીથી એ મંડળમાં એક ગૃહસ્થે—જાણે એ ક્રિયાઓથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતો હોય એવી માન્યતા દર્શાવી, ત્યારે મારે આ સંજનથી શાંકર સિદ્ધાન્ત શો છે એ વિષે ઘટારો કરવો પડ્યો. અમારા મંડળમાં એક વિદ્વાન દાક્તર હાજર હતા તે પણ આ યોગીની ક્રિયાથી આનન્દ પામ્યા, પણ એમણે અમને સૌને જણાવ્યું કે જે ક્રિયાઓએ યોગીએ પોતાનું શરીર અંદરથી ઘોઈ બતાવ્યું તે જોઈ શ્રમથી કરવા માટે હવે કેટલાંક દાક્તરી જોગ્યર બનાવવામાં આવ્યાં છે. બીજે દહાડે શંકરજયન્તી વખતે મારે શાંકરસિદ્ધાન્ત સંજનથી જોલવું પ્રાપ્ત થયું ત્યારે મેં આ યોગના પ્રયોજન સંજનથી લોકનો જામ દર કરવા માટે કેટલુંક કહ્યું. ‘અષ્ટાંગયોગ’થી મને શું વિવક્ષિત હતું તે આટલા ખુલાસાથી જાણવામાં આવશે.

“નિત્તાદિસર્વભાવેષુ વ્રહ્મત્વેનૈવ ભાવનાત્ ।
 નિરોધઃ સર્વવૃત્તીનાં પ્રાણાયામઃ સ ઉચ્યતે ॥”

આથી શંકરાચાર્યને કેવો ‘પ્રાણાયામ’ ઇષ્ટ છે એ જાણવામાં આવશે. ત્યાર પછીના શ્લોકમાં હઠયોગના ‘પૂરક’ અને ‘કુંભક’ ને બદલે પોતાને મતે ખરો ‘પૂરક’ અને ‘કુંભક’ તે કયો એ ખતાવે છે :

“નિષેધનં પ્રપંચસ્ય રેવકાલ્યઃ સમીરણઃ ।
 વ્રહ્મેવાસમીનિ યા વૃત્તિઃ પૂરકો વાયુરીરિતઃ ॥
 તત્તત્તદ્વૃત્તિર્નૈર્મલ્યં કુંભકઃ પ્રાણસંયમઃ ।
 અયં ત્રાપિ પ્રવુદ્ધાનામજ્ઞાનાં દ્રાણવીડનમ્ ॥”

આમ સર્વાંગ શ્લોકોની સંગતિ જ્ઞેતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે શંકરાચાર્યનો ઉદ્દેશ આ હઠી પંક્તિમાં અજ્ઞેને માટે ‘દ્રાણવીડન’ નાક દબાવવાનો વિધિ કરવાનો નથી, પણ નિન્દામુખે નિષેધ કરવાનો છે: અત્રે “અજ્ઞાતાં દ્રાણવીડનમ્” = “અજ્ઞાંદ્રાણવીડનં કર્તવ્યમ્” એવો વિધિષ્પ શાબ્દબોધ થતો નથી; પણ “અજ્ઞાતાં દ્રાણવીડનમ્” = “યે દ્રાણવીડનં કુર્વન્તિ તે અજ્ઞાઃ તસ્માદ્ દ્રાણવીડનં ન કર્તવ્યમ્” એમ નિષેધકપ્ર શાબ્દબોધ છે.

શું શંકરાચાર્ય આપણને અજ્ઞ જાણી નાક દબાવ્યા કરવાનું કહે છે? એમ હોય તો આપણો અજ્ઞાનમાંથી કદી પણ ઉદ્ધાર ન થાય. એ તો આપણો ઉદ્ધાર ઇચ્છે છે, અને તેથી અજ્ઞો જે ક્રિયાઓ કરતા હોય તે છોડી જાનને અનુકૂળ થાય એવાં સાધનો લેવાનું ઉપદેશ છે. એ સાધનો કયાં તે પોતે “શારીરક બાધ્ય”ના આરંભમાં અને અનેક ખીન્ને રથજે ખતાવ્યાં છે. એ સર્વ સાધનો—નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકાદિક જેવાં છે કે જેમાં જ્ઞાનજ્ઞાનને અનુકૂળ થવાનું સામર્થ્ય છે. એમાં હઠયોગનો કોઈ પણ રથજે વિધિ નથી. એ સાધનના આપણે અધિકારી નથી એમ તમે કહેશો? એ સાધનમાં એવું કંઈ છે કે જે આચરવાનો આપણે થોડો ઘણો પણ આરંભ ન કરી શકીએ? અને એ આરંભ કરવા માટે હઠયોગની શી આવશ્યકતા છે, એ હું જ્ઞેઈ શકતો નથી. ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી વગેરે જાખતો બેસક જરૂરની છે, પણ એનો હઠયોગમાં અન્તર્ભાવ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ‘અસુ’ને અધિકારિવિશેષ તરફ મૂકવામાં આવે છે એ જૂઝ છે. અસુવસ્થા તો હમેશાં ફેડવાની રિયતિ છે, અને તે ફેડવા માટે જે સાધન અનુકૂળ થાય તે અને તે જ આચરવાનો અજ્ઞને અધિકાર છે—તાત્પર્ય કે અજ્ઞને જ્ઞાન તરફ પ્રયાણ કરવાનો અધિકાર છે, અજ્ઞને અજ્ઞાનનો અધિકાર નથી.

આ અજ્ઞાન હઠયોગથી ન ફેડાય? શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં વિવેકાદિકને જ જ્ઞાનનાં સાધન આપ્યાં છે એ જ્ઞેતાં, એમના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો તે ન જ કેડાય.

(૨.) હવે રા. પૈવે—“અમિરક્તઃ” આદિ ઉપદેશના શ્લોકોમાંથી ત્રણ પંક્તિ ટાંકી છે તેમાં ચોથી ટાંકવી મૂકી દીધી છે તે ભેરેરી લઈ આરે પંક્તિનો દુ નીચે અર્થ કરી બતાવું છું:

“અમિરંગે: સમાયુક્તો રામયોગ ઉદાહર: |
કિંચિન્ પક્કપાયાણાં હરયોગેન સંયુત: ||
પરિપક્વં મનો યેષાં કેવલેયં ચ સિદ્ધિદ: |
ગુરુદેવતમક્તાનાં સર્વેષાં સુલભો જવાન્ ||”

એમ બે શ્લોક છે. તેમાં પહેલી પંક્તિમાં આખા પ્રકરણના વિષયની (રામયોગની) સમાપ્તિ કરી, પછીની ત્રણ પંક્તિમાં રામયોગનો ઉપયોગ બતાવે છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) પ્રથમ તો જેઓ અપકંવકપાય (રાગાદિ દોષ જેના યોગને જ પાકેલા-ગમેલા, ક્ષીણ ગમેલા—છે) હોઈ, સામાન્ય પદ્ધતિને અનુસરી હરયોગ આચરે છે તેમને માટે કહે છે કે તેઓએ હરયોગ સાથે આ રામયોગને જોડવો—ધ્યાનમાં રાખવું કે અથવા રામયોગમાં હરયોગને જોડવાનો વિધિ કર્યો નથી, પણ હરયોગમાં—એનો અનુવાદ માત્ર કરીને—રામયોગ જોડવાનો વિધિ કર્યો છે. તાત્પર્ય કે જેઓ અપકંવકપાય હોઈ એમ સમજતા હોય કે હરયોગ આચરવાથી એમના કપાય પકવ થશે તેઓને બોધ કરે છે કે હરયોગમાં પણ રામયોગ જોડાશે તો જ કપાય પકવ થશે—કારણ કે રામયોગમાં જ એને પકવવાનું ખરૂં સામર્થ્ય રહેલું છે. (૨) જેઓના કપાય પાછી ગમેલા છે તેમને તો આ રામયોગ એકલો પણ સિદ્ધિ (બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર) પમાડી શકે છે. (૩) અને એ આચરવો કહણુ હોઈ, પહેલાં હરયોગથી કપાય પકવવા જોઈએ એમ કોણનું કહેવું હોય—તો તેના જવાબમાં કહે છે કે પકંવકપાય અને અપકંવકપાય સર્વ કોઈ, માત્ર મુરુ અને દેવતાની ભક્તિથી, રામયોગ સહેલાઈથી અને ઝડપથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જો અપકંવકપાય માટે હરયોગની આવશ્યકતા હોય તો આમ ‘સર્વેયમ્’=‘સર્વ કોઈને માટે’ એ પદ નિરર્થક થઈ જાય. આમ ત્રણ રીતે રામયોગનો ઉપયોગ છે—અને એના પૂર્વરંગમાં પણ હરયોગની જરૂર નથી, માત્ર મુરુ અને દેવની ભક્તિ જ જોઈએ એમ જાંડું તાત્પર્ય છે.

દરેક મહાન આચાર્ય પોતાની પૂર્વથી ચાલતી આવતી ધાર્મિક રીતો એકદમ ફેરવી શકેતા નથી—પણ જેટલીને એ ટુસત જાણેડીને ફેરી દેતા નથી તેટલી સર્વ એને સંમત હોય છે એમ નહિ. એના અન્યો ઉત્તરોત્તર ગોઠવીને તપાસતાં—અન્યકારનું મુખ કથી દિશામાં છે એ સમજાય છે. મીમાંસાની પરિભાષામાં બોલીએ તો અન્યકારના વિધિઓને અનુવાદ માત્રથી છૂટા પાડીને ઓળખવા જોઈએ—એમ યાપ ત્યારે જ સંસ્કૃત દીકાકારો જોને અન્યકારનો ‘સ્વરસ’ અથવા ‘સ્વારસ્ય’ કહે છે તે પકડાઈ આવે છે. અને જે મતમાં અન્યકારનું સ્વારસ્ય હોય તે જ એનો સિદ્ધાન્ત કરે છે.

તમે પૂછશો કે ત્યારે શંકરાચાર્યે “કિંચિત્ પક્કકપાયાંનાં” એ પંક્તિ લખી જ કેમ ? એ પંક્તિનું તાત્પર્ય શું છે ? એ તો હું સમજાવી ગયો. પણ એ લખી કેમ એમો ખુલાસો આપું છું:—

શંકરાચાર્યે દરેક વસ્તુને એવી સંપૂર્ણ રીતે સમજતા હતા કે કેટલાક હઠયોગ કરતાં કરતાં ચિત્તની એકાગ્રતા પામી જાય છે એ વાત એમની બાબત બહાર નહોતી. પણ હઠયોગ એ ખરો માર્ગ નથી, અને તેથી એવા લોકોને ધિય થઈ પડેલા હઠયોગ સાથે રાજયોગ જોડવાને એમને ઉપદેશ કરે છે—એવી સમજણથી કે જાતે દહાડે રાજયોગ હઠયોગને એની મેજે હઠાવી દેશે. ઉદા. દરેક શિક્ષક સારી પેઠે જાણે છે કે કેટલીકવાર ગોખણપટ્ટીથી પણ કેટલાક વિદ્યાર્થી પોતાનું કામ કરી લે છે, અને એ ૨૫ એમની એવી સુદૃઢ હોય છે કે એમને એકદમ એ છોડી દો કહેવાથી છૂટતી નથી. તેથી પ્રથમ એમને એ વિષય સમજાવે ગોખો એમ ઉપદેશ દેવામાં આવે છે—પણ એકવાર એમને સમજણનો મહિમા સમજાય છે કે તુરત ગોખણપટ્ટી એની મેજે ખસી જાય છે. આથી શું એમ સમજવાનું છે કે ગોખણપટ્ટીને શિક્ષકો લેશબાર પણ અનુમોદન આપે છે ? એમાં ઉપદેશનું તાત્પર્ય ‘સમજી’ પદમાં છે, ‘ગોખો’ પદમાં નથી.

(૩.) શંકરાચાર્યનો રાજયોગમાં જ ‘સ્વરસ’ હતો એ આ ‘અપરોક્ષાનુભૂતિ’ ઉપરાંત ખીજા ઘણા ગ્રન્થોથી જણાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપરના બાખ્યમાં રા. વૈદ્યે ઉલ્લેખેલા “સ્પર્શાન્ કૃત્વા” વાળા શ્લોકની નીચે લખતાં શંકરાચાર્યે “અયેદાંતીં ધ્યાનયોગં સમ્યગ્દર્શનસ્પાન્તરંગં ધિસ્તરેણ ચક્ષ્યામીતિ...” વગેરે કહેલું છે તેમાં ‘અન્તરંગ’ શબ્દ હક્ષમાં રાખવાનો છે—એનું તાત્પર્ય, હઠયોગ કે જ સમ્યગ્દર્શનનું અન્તરંગ સાધન યઈ શકતો જ નથી તેનો આ ધ્યાનયોગથી વ્યવચ્છેદ કરવાનું છે. આગળ જતાં—

“સમં કાયશિરોમીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્રાનવલોકયન્ ॥” મ. ગી.*

એ શ્લોકના બાખ્યમાં પોતે કહે છે:—

“સ્વં નાસિકાગ્રં સંપ્રેક્ષ્ય સમ્યક્પ્રેક્ષણં દર્શનં કૃત્વેવેતીવશદ્રો લુપ્તો દ્રષ્ટવ્યઃ । ન હિ સ્વનાસિકાગ્રસંપ્રેક્ષણમિહ વિધિતિત્તં કિં તર્હિ ચક્ષુષોર્દષ્ટિસંનિપાત્ । સચાન્તઃકરણસમાધાનપેક્ષો વિવક્ષિતઃ । સ્વનાસિકાગ્રસંપ્રેક્ષણમેવ ચેદ્ધિવક્ષિતં મનસ્તન્નૈવ સમાધીયેત નાડડત્માનિ ॥”

* એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં હઠયોગનો વિધિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી; શંકરાચાર્યે હઠયોગને નિષેધીતે રાજયોગનો વિધિ કરે છે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન છે. અને સ્પષ્ટ રીતે હઠયોગના વિધિવાળાં પ્રાચીન વાક્યો પણ રાજયોગમાં જ્યારે એ ઘટાવે, ત્યારે એમનું સ્વારસ્ય હઠયોગની વિરુદ્ધ છે એમ ઝીણી દૃષ્ટિએ જોતાં જણાયા વિના રહેતું નથી.

તાત્પર્ય કે—નાકની ઢાંડીએ આંખ ડેરવાથી કળ નથી; નાકની ઢાંડીએ આંખ ડેરવાથી એટલે કે વિષયમાંથી તેજ ખેંચી લેવાં—

(“દષ્ટિસંનિપાતો દષ્ટેશ્ચલુપો રૂપાદિવિષયવૃત્તિરાહિત્યમ્ ।....
નાહ્યાદિપથવૈમુલ્યેનાન્તરેવ સંનિપત્તનમ્ ”).

તે માટે અન્તકરણના સમાધાનની જરૂર છે. અર્થાત્ ડેળો મીંચવાથી કળ નથી—અન્તકરણનું આત્મામાં સમાધાન—સમ્યક્ આધાન—કરવું જોઈએ. આ અન્તર્ગમ ધ્યાન યોગની અર્થાત્ રાજયોગની પ્રક્રિયા છે. જે જનથી મન એકદમ કબજે ન લઈ શકાય તેને માટે આગળ જતાં ૧ અધ્યાય ૨૬ માં સ્થોત્રના બાબમાં કહે છે કે—

“સ્વભાવદોષાન્મનશ્ચન્નલમત્યર્થ ચલમત્તવારિપરં તતસ્તતસ્તસ્માત્તસ્માચ્છદ્વાદેર્નિમિતાન્નિ-
યમ્ય તત્તન્નિમિત્તં યાયાત્મ્યનિરૂપણેનાઽઽભાસીકૃત્ય ચૈરામ્યભાવનયા ચૈવન્મન આત્મન્યેવ વશં-
નયેદાત્મવશ્યતામાપાદયેત્”

તાત્પર્ય કે—તન વશ કરવા માટે પણ હઠયોગનો પ્રયોગ નહિ પણ રાજયોગનો પ્રયોગ—ચૈરામ્યભાવના કરવાની છે. ૫

(૪.) ૨૧. વૈષે શ્રુતિઓ વજરેના ખીખ જે જે ઊતારા આપ્યા છે તેનો ઉત્તર હું શોક-
સમાર્થના જ શબ્દોમાં (“ ઇતેન યોગઃ પ્રત્યુક્તઃ ” —એ સૂત્રના બાબમાંથી) આપીશ.

“યસુ દર્શનયુક્તં તત્કારણં સાહ્યયોગાભિપજામિતિ વૈદિકમેય તત્ જ્ઞાનં ધ્યાનચ સાહ્ય-
યોગશબ્દામ્યામભિલચેતે પ્રત્યાસત્તેરિત્યવગન્તવ્યં, યેન ત્વંશેન ન વિરુચ્યતે તેનેષ્ટમેવ સાહ્યયોગ-
સ્મૃત્યોઃ સાવકારાત્વં તદ્યયાઽસજ્જો હયં પુરુષ ઇસ્યેવમાદિશ્રુતિપ્રસિદ્ધમેવ પુરુષસ્ય વિશુદ્ધત્વં
નિર્ગુણપુરુષાનિરૂપણેન સાંલ્પૈરમ્યુપગમ્યતે । તથાચ યોગૈરપિ “અય પરિશ્રાદ્ વિકર્ણવાસા મુણ્ડો-
ઽપરિગ્રહઃ” ઇસ્યેવમાદિશ્રુતિપ્રસિદ્ધમેવ નિવૃત્તિનિઠત્વં પ્રવજ્યાદ્યુપદેશેનાનુગમ્યતે”

અત્રે ધ્યાનમાં રાખવું કે આસનાદિક યોગમાર્ગની સમર્થક ખીજ શ્રુતિઓ પૂર્વપક્ષીના
ગુપ્તમાં સંક્રાન્ત્યાર્થે મૂકી હતી—પણ ઉત્તરપક્ષ કરતી વખતે યોગીઓની શ્રુતિમાંથી ગુપ્ત
સંન્યાસસમર્થક શ્રુતિને જ પસંદ કરી લીધી છે—એ એમનું સ્વારસ્ય શેમાં છે એ ખતાવે
છે. અને, જેમાં સ્વારસ્ય તે જ સિદ્ધાન્ત, એથી જ શાંકર સિદ્ધાન્તમાં અમુક છે અને
અમુક નથી એમ ‘સિદ્ધાન્ત’ શબ્દ વાપરીને વાત કરી છે.

આ સર્વ નિરૂપણ ધ્યાનમાં રાખીને જ મહુચક્રનસરસ્વતીએ કહ્યું છે કે “અતઃ પથ
મગવત્પૂજ્યપાદાઃ કુઙ્ગાપિ મહાવિદાં યોગાપેક્ષાં ન વ્યુત્પાદયાંમહુઃ” (જૂઓ ૧. ૫૭૯.)

વળી, શંકરાચાર્યનું આ રવાનસ્ય માત્ર અનુમાનથી જ સમજવાનું રહેતું નથી. ચતુર્થાધ્યાય પ્રથમપાઠના સાતમા સત્ર (‘આસીતઃ સંમવાત્’) માં આસન (બેસવું) અંગનું વિચાર કર્યો છે—ત્યાં શંકરાચાર્ય લખે છે કે—

“ કર્માદ્યસમ્યન્ધિષુ તાવદુપાસનેષુ કર્મતન્ત્ર ત્વાન્ના સમાદિ ચિન્તા નાવિ સમ્યગ્દર્શને વસ્તુતન્ત્રત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય । ”

અર્થાત્, કર્મોગને લગતી જે ઉપાસનાઓ છે તેમાં તો આસનાદિકનો વિચાર કરવાનો નથી કારણ કે એ ઉપાસનાઓ તો કર્મને અધીન હોવાથી કર્મમાં બેસવાનો કે ઉભા રહેવાનો વગેરે જે વિધિ બતાવ્યો હોય તે પ્રમાણે કરવાનું છે. તેમજ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન માટે પણ આસન અંગનું વિચાર પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે જ્ઞાન વસ્તુ (યથાર્થિત સત્ય) ઉપર આધાર રાખે છે. પણ ખીજી ઉપાસનાઓ—જે ઉપાસના હોઈ સમ્યગ્દર્શનરૂપ નથી, તેમજ જે કર્મના અંગની નથી—તેને માટે જ આસન જરૂરનું છે કે કેમ એ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી આસન (બેસવું) જરૂરનું છે એવો જે સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે તે શંકરાચાર્યના મતમાં આ જાતની ઉપાસનાને જ લાગુ પડે છે. રામાનુજાચાર્ય ઉપાસના ધ્યાન જ્ઞાન સર્વે એક અર્થમાં લઈ સર્વને માટે આસનની જરૂર માને છે તે શંકરાચાર્યને અભિમત નથી. પછી અમુક દિગ્દેશકલાદિક જરૂરનાં છે કે કેમ એ વિચાર શરૂ થાય છે તેમાં ઉપર કહી તેવી ઉપાસના માટે જે એકાગ્રતા જોઈએ તે જ્યાં સહેલાઈથી ખની શકે તેવાં દિગ્દેશકલાદિકની ભલામણ કરે છે. “ યત્રૈવાસ્ય દિશિ દેશે કાલે “વાઃ મનસઃ સૌકર્યેણ” કામ્રજ્ઞા મહત્તિ સર્વેષાં પાસીત” —આમ તદ્દન રાજયોગનું જ સમર્થન કર્યું છે. અન્યના આ ભાગમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે—પરંતુ તેમાં કોઈ પણ સ્થળે સૂત્રોમાં કે શાંકરભાષ્યમાં હકયોગનો બિશ્વકુલ ધરાશે નથી. હકયોગને સૂત્રકારને કે શંકરાચાર્યને ઇષ્ટ હોત તો તેનો વિધિ કરવાનું આ જ સ્થાન હતું.

(૫.) શંકાપત્રમાં ટંકેલાં આનન્દગિરિ શંકરાનન્દસ્વામી, વિધારણ્યસુનિ એ સર્વનાં ઠાકરોને હું રાજયોગને લાગુ પડતાં માનું છું, અને આ રીતે શાંકર સિદ્ધાન્ત સાથે એની બેઠવાકથા કરી છું. “શાંકરસિદ્ધાન્તનાં પરમ રહસ્યને જાણવામાં જેમણે પોતાનું આખું જીવન સમર્પ્યું હતું, જેમની પુદ્ધિ આજનાં અનેક આપરણોથી રહિત નિર્વિકાર નિશ્ચલ અચળ હતી જેઓ કેવળ નિરવચારી, તત્ત્વનિષ્ઠ હતા તેમના એ અધ્યાયપરના વિચારો જોતાં શ્રી શંકરે અદ્યાંગયોગનો સ્પષ્ટ નિષેધ કીધો છે એવું નીકળતું નથી.” જે રીકાકારોની આ વાક્યમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેઓને એ સ્તુતિ યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે એ હું કમૂલ કરું છું, અને એમના કરતાં હું અધિક માનને પાત્ર છું એમ સૂચવવાની મારામાં ઈશ્વરકૃપાએ હજી ધૃષ્ટતા આવી નથી. પણ શાંકરવેદાન્તનો ઇતિહાસ લક્ષમાં રાખવાની આપણને જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો લાભ લઈને વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે શાંકર સિદ્ધાન્ત અને શાંકરવેદાન્ત એ સર્વથા એક નથી—સર્વથા એક હોત તો અપ્યયદીક્ષિતના “ સિદ્ધાન્ત

લેશ " માં જે અનેકાનેક શાંકર વેદાન્ત સંજ્ઞાથી મતમતાન્તરે નોંધ્યા છે તે નોંધાયાં ન હોત. દરેક મહાનપુરુષની કૃતિ બહુ અર્થગર્ભ હોય છે — તેમાંથી એના અનુયાયીઓ પોતા-પોતાના સમયની, પોતાના અનુભવની, અને પોતાના માનસિક બંધારણની આસિયત પ્રમાણે જુદાં જુદાં સિદ્ધાન્તસ્વરૂપ લખાવે છે. એમાંનાં કેટલાંક દેશકાળની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને નક્કી કરવામાં આવે છે, કેટલાંકમાં સમયની, અનુભવની, અને માનસિક બંધારણની અણુધારી અસર થએલી હોય છે. ચંકરાચાર્ય પછી એમનો સિદ્ધાન્ત સમજવાના અને સમજાવવાના જે અનેક યત્નો થયા છે, તેમાં આ ઐતિહાસિક પરિણામ થએલો નજરે પડે છે. હું ચંકરાચાર્યના ગ્રન્થોને ધ્યાનમાં લઈ એ પરિણામથી મૂળ સ્વરૂપને જુદું પાડી— અવલોકવા સૌને વિનંતિ કરું છું. આવી રીતે અવલોકન કરતાં જણાશે કે કેટલાક દીકા-કારેએ જેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની દીકામાં ચંકરાચાર્યે નિરૂપેલા ધ્યાનયોગ ઉપર બાર મૂક્યો છે, તેમ બીજા કેટલાકે સાંખ્યયોગ અને તત્ત્વવિચાર ઉપર બાર મૂક્યો છે. પણ કોઈ નિર્ણયિત અને પ્રાચીન દીકાકારે હઠયોગનું પ્રતિપાદન શાંકર ગ્રન્થમાંથી મેળવ્યું નથી. *

તત્ત્વવિચારને પ્રાધાન્ય આપી, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સમર્થ દીકાકાર અને પ્રૌઢ શાંકર-વેદાન્તી મધુસૂદનચરણતી નીચે પ્રમાણે એક સ્થલે લખે છે:

“અત્ર એવાહ વસિષ્ઠઃ “દ્વૌ ક્રમો ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાયવ । યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગ્ વૈક્ષણમ્ । અસાધ્યઃ કસ્ય ચિદ્યોગઃ કસ્યચિત્ તત્ત્વનિશ્ચયઃ । પ્રકારૌ દ્વૌ તત્ત્વૌ દેવો જગાદ્ગજઃ શિવઃ” । इति ।..... । પ્રથમનુપાયે પ્રપન્ન પરમાર્થવાદિનો હૈરણ્યગર્ભાદિયઃ પ્રપેદિરે । શ્રીમદ્ચક્રુરભગવત્પૂજ્યપાદ્મતોપજીવિનસ્ત્વૌપનિપદાઃ પ્રપન્નાનુત્તરવાદિનો દ્વિતીયમેવોપાયઃ—[મુપેયુઃ તેર્ષા હાથેઽગ્નિનાદાયેર્જ્જ્ઞાનિ નસ્ય ચ કલૂપિનસ્ય યોધિતસ્ય ચિત્તસ્ય તદ્દૃશ્યસ્ય ચાદર્શનમનાવાસેનૈરોપપદ્યમે । અત એવ ભગવત્પૂજ્યપાદાઃ કુઞ્ઞાપિ બ્રહ્મવિદાં યોગોપેક્ષાં ન ધ્યુત્પા-દયાંવમૂલુઃ । અત એવ ચૌપનિપદાઃ પરમહંસાઃ શ્રૌતે વેદાન્તવાક્યવિચાર એવ ગુરુમુપમૃત્યુ પ્રવ-

† “Hegel speaks of certain great writers who are like knots in the tree of human development, at once points of concentration for the various elements in the culture of the past and the starting points from which the various tendencies of the new time diverge.”—E. Caird.

* “હઠં વિના રાજયોગો રાજયોગં વિના હઠઃ
ન સિદ્ધયતિ દ્વયં તસ્માદ્વનિષ્પત્તેઃ સમમ્યસેતુ”

આ શાંકર વેદાન્તનું પ્રમાણ નથી અને યથાર્થ શાંકર સિદ્ધાન્ત તરીકે હું એને માન્ય રાખી શકતો નથી. તેનું કારણ હું ઉપર જણાવી ગયો છું.

તેન્ને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારાય ન તુ યોગે । વિચારેઁવ ચિત્તદોષનિરાકરણેન તસ્યાન્યથાસિદ્ધત્વાદિતિ
ક્લતમધિકેન ॥”

ભાવાર્થ—“વસિષ્ઠ કહે છે કે ચિત્તનો નાશ કરવાની એ પદ્ધતિ છે: યોગ, અને જ્ઞાન. યોગ એટલે વૃત્તિનો નિરોધ, અને જ્ઞાન એટલે વસ્તુને સારી પેઠે જોવી—સમજવી. કેટલાકને યોગ અસાધ્ય છે, કેટલાકને તત્ત્વજ્ઞાન અસાધ્ય છે—તેથી શિવજીએ ચિત્તનાશ કરવાની એ રીત બતાવી. એમાંનો પહેલો ઉપાય (સાધન) પ્રપંચને સત્ય માનનારા હૈરણ્યગર્ભ વગેરે (યોગીઓ)એ સ્વીકાર્યો છે. અને શ્રીમત્ સંકરભગવત્પૂજ્યપાદના મતને અવલંબનારા વેદાન્તીઓ પ્રપંચ (જગત્) ને મિથ્યા માને છે, અને તેથી બીજો ઉપાય જે જ્ઞાન એતું તેઓએ ગ્રહણ કર્યું છે. તેઓના મત પ્રમાણે—અધિષ્ઠાન—જે બ્રહ્મ એતું જ્ઞાન દૃઢ થયું, એટલે એમાં કલ્પિત જે ચિત્ત અને એથી દેખાતું જે જગત્, એ સર્વનો બાધ થઈ એ દેખાતાં મટી જાય એ બંધ બેસતું છે. તેથી જ ભગવત્પૂજ્યપાદે કોઈ પણ ઠેકાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને માટે યોગની જરૂર બતાવી નથી. અને તેથી જ વેદાન્તી પરમહંસો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે યોગની દરકાર ન કરતાં શ્રુતિએ કહેલો વેદાન્તવાક્યનો વિચાર કરવા ગુરુ પાસે જાય છે. વિચાર (જ્ઞાન) વડે જ ચિત્તનો દોષ કાઢી શકાય છે, અને તેથી યોગ એ દોષ કાઢવાનું સાધન નથી.”

સાંકર સિદ્ધાન્તનું વિચારપ્રધાન અને યોગવિમુખ સ્વરૂપ બતાવવા માટે આ કરતાં કયા રાખ્ઠો વધારે સ્પષ્ટ હોઈ શકે? * છતાં બીજા સાંકર વેદાન્તીને એમ અનુભવમાં આવે કે ‘બહુ વ્યાકુલચિત્ત’ વાળા જનો વિચાર માત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, તો તેમને ચિત્તનો વેગ શાન્ત કરવા માટે યોગનો—અર્થાત્ રાજયોગનો—જ એ ઉપદેશ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમાંથી એકને હઠયોગ વિવક્ષિત છે એમ ન સમજવું.

દ્વંકામાં સાર કે—

(૧) સાંકરસિદ્ધાન્તમાં અષ્ટાંગયોગનો નિષેધ છે એમ કહેવામાં મને હઠયોગશ્રી અષ્ટાંગ યોગનો નિષેધ જ વિવક્ષિત હતો.

* આમાં કોઈને એમ શંકા થાય કે મધુસૂદનસરસ્વતીએ તો આ માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા માટે જ કહ્યું છે, તો એનો ઉત્તર કે પ્રકરણનો પૂર્વાપર સંબંધ તથા અત્રે ‘મુરુમુપચ્ચલ્ય’ એ રાખ્ઠો આ કલ્પનાને વારે છે. ગીતાના સઘળા ટીકાકારોમાં નીલકંઠને યોગ માટે અધિક આગ્રહ છે અને એણે મધુસૂદનસરસ્વતીના આ વાક્યનું ખંડન કરવા યત્ન કર્યો છે પણ એ માટે ‘અથાત્તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ એ સત્ત્વ ભાવ્યમાં શંકરાચાર્યે જે સાધન ચતુષ્ટય—ચાર બતાવ્યાં છે તેમાં સમાધિ આવે છે એ કરતાં એ આધિક પ્રમાણ બતાવી શક્યો નથી. એ સમાધિ તે તો રાજયોગનું અંગ છે એ આપણે જાણીએ છીએ.

(૨) હઠયોગ શાંકર સિદ્ધાન્તમાં અનભિમત છે—એનું એક પ્રમાણ, હઠયોગની ક્રિયાઓને સ્પષ્ટ નિર્ધેષીતે અને અર્થાન્તર પમાડીને ‘અપરોક્ષાનુભૂતિ’ માં કરેલું પંચદશાંગ રાજયોગનું પ્રતિપાદન. ખીજું પ્રમાણ, ભગવદ્ગીતાના હઠયોગને ટેકા આપતાં વચનો પણ શંકરાચાર્યે રાજયોગમાં ઘટાડ્યાં એ વાતમાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવેલો એમનો હઠયોગમાં અન્વરસ. અને ત્રીજું પ્રમાણ, યોગપ્રત્યાખ્યાનના વેદાન્તસૂત્રના ભાષ્યમાં યોગસ્થિતિના સારા અંશરૂપે એનો પ્રવચ્ચનો ઉપદેશ ખાસ કરીને ગણાવ્યો અને આસનાદિકનાં વિધાન જતાં કર્યા એ વાત.

(૩) શાંકર સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરવા એસણું તેમાં એક તો શંકરાચાર્યનું સ્વાસ્થ્ય શેમાં છે એ જોવું. કારણ કે આચાર્ય સેંકડો વાતો કહે તેમાંથી જેમાં એમનું સ્વાસ્થ્ય જણાય તે જ એમનો સિદ્ધાન્ત સમજવો—અન્યકારનો મૂઢ આચાર્ય સમજવાની આ જ શાસ્ત્રીય રીત આપણા શાસ્ત્રકારોને અભિમત છે. ખીજું—જ્યાં શાંકરસિદ્ધાન્તના સ્વરૂપનો વિચાર આવેલો હોય ત્યાં એ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં માત્ર શંકરાચાર્યના અન્યોનો જ ઉપયોગ કરવો. આપણાં શાસ્ત્રોનાં અન્ય વચનોને, અથવા તો પોતપોતાના સમયની જરૂરિયાત પૂરી પાડનારા શાંકર દીકાકારોનાં વચનોને અલગ રાખીને વિચાર કરવો. કોઈ પણ દીકાકારનું વચન માત્ર એ પ્રતિષ્ઠિત દીકાકારનું છે એટલા ઉપરથી જ એને આ વિષયમાં છેવડનું પ્રમાણ ન માનવું. આપણે ગળે એ અર્થ જીતે છે કે કેમ, મૂળ ભાષ્યકારનાં વચન સાથે એ મળે છે કે કેમ, એ જોવું—એમ કરવામાં કશી ધૂણતા નથી. કારણ કે તમારું માનવું વિચારપૂર્વક હશે તો અત્રે મધુસૂદનસરસ્વતીની માફક કોઈને કોઈ પ્રતિષ્ઠિત દીકાકાર તમને ટેકો આપેલો જોવામાં આવશે. વસ્તુતઃ ચાલતા વિચારને સ્થળે તો વિચારવ્યવહારે દીકાકારનો પણ વિરોધ નથી—તેઓનાં વચનો રાજયોગ પરત્વે હોઈ શાંકર સિદ્ધાન્ત સાથે એમની એકવાક્યતા છે.

આનન્દશંકર આપણાઈ ક્રિય.

દમયન્તીનો વિલાપ.

(અનુષ્ટુબ.)

નળરાજ ગયા સારે ભરનિશ વિષે હતી
સતી તે જળકી જળી, બહાવરી અતિશે થઈ. ૧
ન જોયા નાથને સારે 'શોકદુઃખ' થયું ધણું,
એકલી ગમરાતી તે કરે કદપાન્ત કારણું. ૨

- “ હે નાથ ! હે મહારાજ ! સ્વામી ! શાને તજ્ઞે મ્હને ?
મરું છું હું ! બળું છું હું ! બ્હીજ છું . એકલી વને ! ૩
- સસવાદી મહારાજ ! ધર્મજી આપ છો, છતાં
તજ્ઞને ભરનિકામાં આમ શું ચાલતા થયા ? ૪
- તહમારે વશ રહેનારી બાર્યા જોઈ પતિવ્રતા,
વિસારી તેહને નાથ ! નમેરા છેક શું થયા ? ૫
- દેવોના દેખતાં દીધા કોલ આપે મ્હને ધણા;
અરેરે ! નાથ ! તે સર્વે વચનો આજ ક્યાં ગયાં ? ૬
- પરિહાસ કરો છો શું ? જવા ઘો મરકરી હવે !
ઘણી હું ગભરાઈ છું ! છતાં થાઓ પ્રભૂ ! તહમે. ૭
- દેખાયા ! રાજ ! દેખાયા ! આ : રજા પ્રિય માહરા !
છુપાયા વૃક્ષમાં શાને ? અબોલા આમ શું રજા ? ૮
- વિનાય કરતી એકી અરણ્યે આ અભાગણી,
વળગી તેહને નાથ ! શાન્ત શું કરતા નથી ? ૯
- નિજને કાજ કે કાંઈ અન્યને કાજ ના રહું;
હશે ક્યાં એકલા આપ ? ચિન્તા હું એટલી કેફ. ૧૦
- સંધ્યાકાળે મ્હને ન્યારે વૃક્ષ પાસે ન દેખશે,
હુધા કે શ્રમથી પીડ્યા આપ સાં દુખિયા થશે ! ” ૧૧
- શોકથી બળતી બાળા, ઉદ્વિગ્ન ઉરમાં ચતી,
ન્હાસતી આમ ને તેમ, દુઃખથી રડતી હતી. ૧૨
- ફલંગો મારતી જાયે, વળી બ્રમ્મ ચર્ચ પડે;
બ્હીએ-છપાય-ને પાડે બૂમો-ને કારખું રડે. ૧૩
- અસન્ત શોકના તાપે તપેલી ભીમની સુતા
નિસાસા નાંખતી જતી રાત્રી એલી પતિવ્રતા. ૧૪
- “ જેના શાપ થકી મહારા નાથજી દુઃખ પામતા
દુઃખ તે દુહને હોજ્જે આનાથીયે ધણું ધણું ! ” ૧૫
- કરતી એમ કહ્યાન્ત બાર્યા નૈવધરાજની
ઘોર વેરાનમાં પોતે પતિને શોધતી ફરે. ૧૬
- ભીમની તનયા આજ ગાંડી જવી ચર્ચ હતી,
‘ મહારાજ ! ’ ‘ મહારાજ ! ’ રહેતી ને દોડતી જતી. ૧૭

બાન કાયાતણું નહોતું, શેક માત્ર કર્યા કરે,
થહી અજગરે તેને, તોયં નૈપધને સ્મરે:— ૧૮

“ હે નાથ ! શન્ય આ સ્થાને સર્પ આ મુજને ગળે,
તોય નિર્દોષની, રક્ષાઅર્થે આવો નહીં તહમે ? ૧૯

બાન બ્યાં આપને ધારો, પાપ આ વેગળું જશે,
મહને સંભારશે નાથ ! આપની શી દશા થશે ? ૨૦

ક્રુધા ને શ્રમથી આર્ત આપ બ્યારે થયા હશે,
શ્રમ એ ટાળવા કાળે યત્ન કો કરશે ? કહો ! ” ૨૧

મૃગવ્યાધ જતો'તો કો એ ભયંકર સ્થાનથી
પાસે આવ્યો ત્વરાથી તે કલ્પાન્ત એહતું સુણી. ૨૨

હણ્યો તે સર્પને તેણે, બચાવી કમકાશિને,
પાણી ઇંદ્રયું, કરી શાન્ત, જામડી, ને પછી કહે:— ૨૩

“ કોની છે એ મૃગાક્ષિ ! તું ? કેમ આ વનમાં કરે ?
મહાકુખ પડયું શાથી આવું ? તે મુજને કહે ! ” ૨૪

આ પ્રભાણે મૃગવ્યાધ પ્રશ્રભાળા કરી રહ્યો,
દમયન્તીએ પછી તેને વૃત્તાન્ત વિસ્તરી કહ્યો. ૨૫

અર્ધવસ્ત્ર વિઠાળ્યુંતું, મધુરં બોલતી હતી,
સુકુમારી તણાં અંગે ખોડ ના જરિયે હતી. ૨૬

મુખ પૂર્ણચંદ્રી જેવું, પીન શ્રાણી પયોધરો,
નેન સુન્દર બ્લેયાં તે કામને વરા તે યયો. ૨૭

ચીહડા બોલ બોલીને કામખીડિત વ્યાધ તે
ભામિનીને રિઝાવાને યત્ન કંઈ કંઈ આદરે. ૨૮

જાણી તે સતીએ બ્યારે કુદ્દની મનકામના,
તીન, શેષ ધરી તેણે બોધનાં વચનો કહ્યાં. ૨૯

કોધથી સજગી જાણે તોય કુદ નહીં હકયો,
દીપ્ત અગ્નિશિખા જેવી, સતીને અડવા ગયો. ૩૦

પતિરાગ્યવિહોણી તે કુખણી, દમયન્તીએ
ધર્યો શેષ અને, દીધો. શાપ કુદ શિકારીને:— ૩૧

“ નગથી અન્ય જો કોઈ નર મ્હો સિન્નવ્યો નહીં,
મૃગોને મારનારો આ કુદ્ર વ્યાધ મરો અહીં ! ” ૩૨

વચનો આ વંદાયાં કે છુત પ્રાણુ જતો રહ્યો,
અમિદગ્ધ તરુ પેટે વ્યાધ ભૂમિ પરે પડ્યો. ૩૩
પછી તે કમલાક્ષીએ ઘોર શ્વેત અરણ્યમાં
એકલાં ચાલવા માંડ્યું, ભયદુઃખ પરાં કર્યાં. ૩૪

*

*
*

*

અનેક તમરાંઓના અવાજો આવતા હતા,
સિંહ, વ્યાધ અને ખીબાં પશુઓ ગાજતાં હતાં. ૩૫
પક્ષીઓ રંગબેરંગી કિલિકલાણુ મચાવતાં,
મ્લેચ્છો ને તરકરો તેથે ઘણા ત્યાં આવતા જતાં. ૩૬
છંચુદી, કેસુડાં, બંબુ, આમ્ર ને વડખીપળા,
વાંસનાં વૃન્દનાં વૃન્દો, અબ્જૂરી તરુઓ હતાં. ૩૭
હતા ગિરિવરો મ્હોટા, હતી ધાતુ ઘણી ઘણી,
હતા કુંજો, હતાં પક્ષી, ગુફા અદ્ભુતદર્શની. ૩૮
નદીઓ ને તળાવો ને વાપીઓ ત્યાં હતાં ઘણાં,
ભયંકર પિશાચો ને પત્રગોં બહુ જાતના. ૩૯
રોંછ ને વાંદરાઓનાં, ભેંસા બૂડ શિયાળનાં,
પત્રગોનાં ઘણાં ટોળાં તે વને દૃષ્ટિયે પડ્યાં. ૪૦
સૌન્દર્ય તેજ ને કાન્તિ અને આ નવલી સ્થિતિ,
એજ સાચી હતાં જેનાં, એકલી તે જતી હતી. ૪૧
પતિને શોધતી ચાલી લીમરાજ તણી સુતા,
ભયંકર અરણ્યોમાં ભર્તૃવ્યસનકર્ષિતા. ૪૨
ભર્તૃશોક સતીકિરા અંગેઅંગે ભર્યો હતો,
શિકા ઉપર બેસીને વિલાપ એહણે કર્યો:— ૪૩
“પરાક્રમી ! મહાબાહુ ! નિપધોના નરાધિપ !
એકલી વનમાં મૂકી ક્યાં ગયા આપ હે તપ ? ૪૪
અશ્વમેધ અને એવાં પુણ્યનાં કાર્ય આદરો,
દાન આપો ઘણાં, તોયે અસત્યાચાર શે કરો ? ૪૫
કલ્પુંતું જે નરએક ! પૂર્વકાળે ત્હમે મ્હને,
કરીને તેહ દેખાડો ! આપને એજ શાભશે. ૪૬
ચારે વેદતણો પાઠ એક ખાસ મુકો ત્હમે,
એકલા સભને મૂકો,—એહ એ સરખાં ઘરો. ૪૭
માટે વીર ! કહાં મુને પૂર્વે જે વચનો ત્હમે,
ખરાં તે પાડ્યાં એજ આપનો શુભ ધર્મ છે. ૪૮

- હે વીર ! પુણ્યચાલી હે ! આપને પ્રિય જે ઘણી,
આયડે તે અરણ્યે આ, તોય સં બોલતા નથી ? ૪૯
- સિંહરાજ પહેલે પેલો જૂખ્યો ' ને ધોરઆકૃતિ
ગભરાવે મહેને, નાથ ! બહારે શું આવશે નહીં ? ૫૦
- ' સુજને કોઈ ત્હારાથી વિરોધ પ્રિય છે નહીં—
ખરી કરી બતાવો એ વાણી જે આપની હતી. ૫૧
- ગાંડી જેવી રડે છે આ બાર્યા, જે પ્રિય આપની.
છટમાં છટ છો તેના; બહાલા ! શું વદતા નથી ? ૫૨
- ઢીલી બહીલી અને સુક્રી, અર્ધ વસે વિરાયલી,
રડતી અનાયની પેડે, અંગે મલિન, એકલી, ૫૩
- જૂથથી વિખુટી એવી મૃગલી સરખી મહેને
વિજાપ કરતી રાખી લેખવો શું નહીં તહે ? ૫૪
- મહારાજ ! મહારણ્યે એકલી આયડી રહી,
નિજ સ્ત્રીનાય બોલાવ્યા આપ શું બોલશે નહીં ? ૫૫
- કુળવન્તી, સુશીલા, ને ચારસર્વગ શોભતી,
સતી સંભારતી તોયે નાથ સં બોલતા નથી ? ૫૬
- સિંહ વ્યાધ વસે જમાં એવા ધોર અરણ્યમાં
નથી હું આપને જોતી પાસે;—એ શું, નરોત્તમ ! ૫૭
- બેઠા હો કે ઉભા હો કે સજા હો, નિવિધાધિપ !
કે જાતા હો કંઈ, મહારા ! શોક સર્વ નિવારતા. ૫૮
- ક્યાં છો તે નાથ મહારા ? રે ! સહજે શું જાતા રહ્યા ?
' દીડા છે નળરાજને ? ' પૂછું કોને અરણ્યમાં ? ૫૯
- " રૂપયુક્ત મહાત્મા જે ચતુર્તાં દગ મેંહરે,
પદારાં નેત્ર જેતાં છે, જેને 'તું શોધતી કરે. ૬૦
- આ રહ્યા નળરાજ તે", એકલી મહુરી ગિરા,
કોની શ્રવણમાં મહારા આવશે આ અરણ્યમાં ? ૬૧
- શીમાનુ અરણ્યના રાજા સાઈલ આવતા અહીં
સ્થાભેથી, તેમને પૂછું આજે નિઃશંક હું ચર્ચે;— ૬૨
- " મૃગોના રાજ છો પોતે, વસો છો આપ આ વને,
વિદર્ભરાજની પુત્રી દમયન્તી જણુજે મહેને. ૬૩
- ચતુરે હણુતારાની બાર્યા હું નળરાયની,
પતિને શોધતી આજે એકલી રખડું અહીં. ૬૪

સિંહરંધ્ર મહાબાહુ પદ્મ શાં નેત્ર જેહનાં,
 નળ આપે નિહાળ્યા છે ? હોય તો મુગ્ધને કહો । ૬૫
 નળની બે કયા . કાંઈ આપની જાણમાં નથી,
 તો કરો ભક્ષ મ્હારો કે છૂંદું દારુણ દુઃખથી. ” ૬૬
 સોભળીને કહ્યું મ્હારું જાતે આ મૃગરાજ તે
 શુદ્ધ છે વારિ જેતું તે નદીની પાસ જાય છે. ૬૭
 નળને સ્પર્શતાં, મ્હોટાં, ઉંચાં ને મુખનોહર,
 રંગમેરંગી ગુંગોથી શોભતો આ સિતોચ્ચય. ૬૮
 જ્યાં છે ધાતુ ધણી ને જ્યાં પત્થરો જાત જાતના,
 જે મહારણના કેતુ જેવો ઉજાત શોભતો, ૬૯
 જ્યાં વસે સિંહ, શારૂલ, માતંગ, રાંછ ને મૃગો,
 અને ક્ષોણતા સર્વે સ્થળે જ્યાં પક્ષીનાં ગણો, ૭૦
 કિંશુકશોક જેવાં જ્યાં ટક્ષો વિવિધ જાતનાં,
 કરેણાં ને ખીંગાં પુષ્પો જની શોભા વધારતાં, ૭૧
 સરિતાઓ વહે છે જ્યાં, ચિહંગો જ્યાં અનેક છે,
 પૃથ્વિચૂડામણિ જેવા આરુ આ ગિરિરાજને ૭૨
 પૂહું છું : “ હે ગિરિશ્રેષ્ઠ ! દિવ્યદર્શન ! વિશ્રુત !
 શરણ્ય ! બહુકલાણુ ! નમસ્તે, પૃથિવીધર ! ૭૩
 નમું છું આપને, દેવ ! રાજકન્યા પિઠાનજો !
 રાજરત્નપા, રાજભાગ્યા, દમયન્તી નામ જાણુને ! ૭૪
 ચિદંબે દેશના રાજા પિતા મ્હારા મહારથો,
 રક્ષિતા ચાર વણોના, ભીમ નામે મહીપતિ. ૭૫
 રાજસૂય કર્યો જેણે, અશ્વમેધ કર્યો ધણા,
 દક્ષિણા વિપ્રને આપી, પાર્થિવશ્રેષ્ઠ જે હતા, ૭૬
 સત્યવાદી સદાચારી શુદ્ધ નિર્ભગ આત્મના,
 શીલયુક્ત અને શરા ધર્મને જેહ જાણુતા, ૭૭
 પ્રજાને પાળનારા ને રાત્રુસેન્ય વિદારતા,
 તેની છું તનયા, દેવ ! આવી આપ સમીપમાં. ૭૮
 વીરસેન મહારાજ, નૈપથ દેશના તપ,
 હતા અમર તે મ્હારા સુવિખ્યાત નરોત્તમ. ૭૯
 તેના પરાક્રમી પુત્ર હાથ છે રાજ્યના પતિ
 નળ નામે સુવિખ્યાત, પુણ્ય કર્મ વિષે મતિ. ૮૦

ચતુને હણનારા, ને દાની, ધર્મી, સુપરિહત;
 યજ્ઞ ક્રીધા ધણા જણે, વાઝી, બ્રહ્મણ્ય, સોમય, ૮૧
 થોદા સમર્થ છે, જણે રાજ્ય રૂડી રીતે કર્યું,
 બાર્ણા છું, ઓ ગિરિજા ! તેમની, માનજો કર્યું. ૮૨
 ભર્તૃહીન અનાયા છું, મહાએકટમાં પડી,
 પતિને શોધતી આખા અરણ્યે બહુ આયડી. ૮૩
 નભને સ્પર્શનારાં જે ધણીને મુંઝ આપનાં,
 દીદા છે તે વડે આપે નગને આ અરણ્યમાં ? ૮૪
 દીર્ઘબાહુ અને ચરા કુદિશાળી પરાક્રમી,
 યશસ્વી બળવન્તા તે દીદા નૈયધના પતિ ? ૮૫
 એકલી આ રહે છું હું, બ્રમચિત્ત યર્ષ ધણી,
 પુત્રી જેવી ગણી તેને ધૈર્ય શું આપશે નહીં ? ૮૬
 શરતીર અને સાચા ધર્મજ, હે મહીપતિ !
 વને આ આપ લે દો તો હતા કેમ થતા નથી ? ૮૭
 આતિ સ્નેહાળ, ગંભીર, મેધતા રવરના સમી,
 સુધા શી નાયતી વાણી, શ્રવણે પડશે કદી ? ૮૮
 શોકને હણનારી ને શુભ અર્થવતી ગિરા
 “ વૈદર્ભા ! આવ તું ! ” એવી શ્રવણે પડશે કદા ? ” ૮૯
 વદી ને ગિરિને એવું, વધી આગળ તે યજ્ઞી,
 દિશા ઉત્તરમાં ચાલી, સતી પાર્થિવનન્દિની. ૯૦
 દિનનય સુધી ચાલી અરણ્યે ને અદર્શિય,
 તપોવન દોડું ત્યારે, દિગ્ગજનનરોમિત. ૯૧
 વસિષ્ઠ, બૃહુ, ને અત્રિ જેવા તાપસ ત્યાં હતા,
 અન્નપાનાદિના તીવ્ર નિષયો પાગલા હતા. ૯૨
 જ્ઞાનભક્ષી હતા કેઈ, વાયુભક્ષી કેઈ હતા,
 જિતેન્દ્રિય, મહાભાગ, સ્વર્ગના માર્ગે શોધતા. ૯૩
 વસ્ક્રો મુગ્યર્દને અંગે, જણે ધર્મો હતાં,
 એવા તાપસના રમ્ય આશ્રમે ત્યાં ધણા હતા. ૯૪
 મુગ્યો ને વાનરો કેરાં જુદોનાં જુદાં ત્યાં હતાં,
 પવિત્ર ઋષિઓનાં ત્યાં દર્શને દુર્લભ વામનાં. ૯૫
 આવી તે સ્થાનમાં આખી વીરસેનસુતપ્રિયા,
 યોધિદત્ત, મહાભાગ, દમયન્તી તપસ્વિની. ૯૬
 વિનયાન્વિત તે બાળા તપસ્વીચરણે નમી;
 “ બસે આખ્યાં લભે ! ” એવી વાણી ત્યાં મંવેની ધર્મ. ૯૭

સર્વેએ દમયન્તીનો સત્કાર સ્નેહથી કર્યો,
અને બોલ્યા:—“અહીં બેસો, શી ઇચ્છા છે ? સુખે કહો !” ૯૮

સતીએ તાપસોને ત્યાં કુશલ પ્રશ્ન પૂછ્યા,
તેના ઉત્તર આપીને મછી તે તાપસો વધા:— ૯૯

“સુંદરી ! કોણુ છો આપ ? ઇચ્છા શી આપને ઉરે ?
આપનું રૂપ ને કાન્તિ જોઇ વિસ્મય થાય છે. ૧૦૦

દૈર્ઘ્યને ધરજો આપ ! તથા શોક વિસારજો !
અને છો કોણુ પોતે તે જ્ઞાન્ત હમને કહો ! ૧૦૧

આપ આ ગિરિનાં દેવી છો ? કે છો વનદેવતા ?
કે છો સરિતનાં દેવી ? સાચું કહો આપ સર્વથા !” ૧૦૨

વદી તે:—“નર્થી હું કોઈ દેવતા આ અરણ્યની,
ગિરિની કે નદીની, હે વિપ્રો ! હું દેવતા નથી. ૧૦૩

તપસ્વીઓ ! ત્હમે જાણો—હું છું માનવ જાતની,
વિસ્તારી મુજ જ્ઞાન્ત કહું તે સંભવો ! મુનિ ! ૧૦૪

વિદર્ભ દેશમાં રૂઢે છે ભીમ નામે મહીપતિ,
પિતા તે થાય છે મહારા, જાણજો સર્વ હે ઋષિ ! ૧૦૫

નળ નામે યશસ્વી ને શુદ્ધિશાળી યશસ્ક્રમી,
તપ ધર્મિષ્ઠ ને યાત્રી સત્યવાદી મહાજ્ઞાની. ૧૦૬

દેવરાજ સખી જોની કાન્તિ, ચક્રુ વિશાળ, ને
પૃથ્વીમાયન્દ્રના જેવું મુખ, જે અરિને હણે. ૧૦૭

તેની સાથે અનાયોએ ઘૂતની રમતો રમી,
હરાવ્યા હજારી તેને, રાજ્યલક્ષ્મી લીધાં હરી. ૧૦૮

તે તપશ્રેષ્ઠની ભાર્યા દમયન્તી જાણજો મહને !
જર્તાના દરીનાથે હું તલસું છું ઘણી ખરે ! ૧૦૯

વનોમાં, પર્વતોમાં, ને અનેકાનેક સ્થાનમાં,
શોધતી નજરાજને આથડું આ અરણ્યમાં. ૧૧૦

કદી તે આ સ્થળે આવ્યા હોય નૈવધના 'તપ,
તો મહને તે જાણાવો કે મળે કંઈક સાન્નિધ્ય. ૧૧૧

ચોડા દિવસમાં મહારા નાય જો જડશે નહીં,
સાધીશું આત્મનું શ્રેય કુદ આ દેહને તજ. ૧૧૨

સા અર્થે જીવું મહારે તે નરશ્રેષ્ઠના વિના ?
મૃત્યુ એજ મહને બહાણું, છું સ્વામીશોકપીડિતા.” ૧૧૩

આ પ્રમાણે અરણ્યે તે રેતીતી લીમનન્દિની;
 સત્યવાદી તપસ્વીએ વાણી આ શુભ ઉચ્ચરી:— ૧૧૪
 “ ભવિષ્ય શુભ છે ત્હારું! કલ્યાણી! ધૈર્ય ધારજે!
 થોડા સમયમાં ત્હારા સ્વામીને તું નિહાળશે!” ૧૧૫
 તપસ્વીએ વદ્યા એવું, પછી અદૃશ્ય તે યયા,
 આશ્ચર્ય પામતી જામી ધીરસેનવૃપસ્તુયા. ૧૧૬
 સુંદરી દમયન્તીએ ચિન્તા ચિત વિરે કરી:—
 “ જોયું શું મ્હેં અહીં આજે? ગયું તે સર્વ ક્યાં ઉડી? ૧૧૭
 હવે શું સર્વ એ સ્વપ્ન? યશું શું આ સ્નેહ અહીં?
 ગયા ક્યાં તાપસો સર્વે? ગયા ક્યાં આશ્રમે નદી? ૧૧૮
 પવિત્ર જળવાળી ને સુંદર દિગ્સેવિતા,
 ક્યાં છે તે સરિતા? ક્યાં છે ગિરિ તે રમ્ય શોભિતા?” ૧૧૯
 વિચારે કરતી એની દમયન્તી શુચિસ્મિતા
 ભિચારી દુઃખિતા દારા બ્હીલી જેવી યર્ષ મર્ષ. ૧૨૦
 રેતી કકળતી ચાલી, જામી અન્ય સ્થળે જઈ,
 અશોક તરુને જોતાં ચોધારાં અશ્રુએ રડી. ૧૨૧
 રમ્ય તે વૃક્ષને પગે અને પુષ્પો ધણાં હતાં,
 વિહંગોના અવાજો ત્યાં મધુરા આવતા હતા. ૧૨૨
 પાસે તેની મર્ષ, તેને પૃથ્વી નાથ તણી કયા,
 દાહળ્યો ભાર હંથાનો, જણાવી મનની વ્યથા:— ૧૨૩
 “ દરે શોક ત્હમે મ્હારો? અશોક! પ્રિયદર્શન!
 દહો જો મુખમાં જોયા ત્હમે નૈવધના વૃષ? ૧૨૪
 નજ છે નામ જેનું ને જે બહાલા નાથ માહરા,
 અર્ધ વસ્ત્ર ધર્યું જેણે, જે મુકોમળ ગાનના, ૧૨૫
 શરવીર અને સાચા, અરણ્યે જેલ સંચર્યા,
 નૈવધના આધપતિ આપની નજરે પડ્યા? ૧૨૬
 વિશોક યદને જાઉં, અશોક! એહવું કરો,
 “ અશોક ” નામને સિદ્ધ કરો, ને શોક સંહરો!” ૧૨૭
 કહ્યું તે વૃક્ષને એવું, પાછી તે ચાલતી યર્ષ,
 એથીયે ધોર સ્થાનોમાં લીમની તનયા મર્ષ. ૧૨૮

ગ્રાહનસાસ પાર્વતીશંકર દવે.

હાસ્યરસ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ પર ૩ થી.)

હાસ્યરસ માટે શું શું જરૂરનું છે ?

(૧) નૈસર્ગિક શક્તિ.

ઉપરનાં એ ઉદાહરણોથી હાસ્યરસ અને હાસ્ય એ બેની વચ્ચેનાં કેવો ગાદો સમ્બન્ધ છે તે જણાઈ આવશે, અને “ હાસ્ય તથા હાસ્યરસ એ બેની વચ્ચે આસ્માન ને જમીન જેટલો અન્તર છે ” એ વિચાર કેવો ભૂતભરેલો છે તે પણ સમજાશે. હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ થવાને માટે શું જરૂરનું છે તે હવે આપણે તપાસીશું. સૌથી પહેલી જરૂર નૈસર્ગિક શક્તિની છે. હાસ્યરસની રચના રચવી એટલા વિચાર માત્રથી હાસ્યરસની રચના કદી રચી શકાતી નથી. હાસ્યરસવાળાં લખાણો વારંવાર વાંચવાથી પણ એવી રચનાઓ રચવાનું સામર્થ્ય આપણામાં ન હોય તે કદી આવી શકતું નથી. મોક્ષિયર અને માર્કે રૂવેન જેવા ગ્રન્થકારોમાં હાસ્યરસ જમાવવાની જે શક્તિ જોવામાં આવે છે તે સર્વ કોઈમાં હોય એમ બનતું નથી. ઘણા સમય લેખકો પણ હાસ્યરસ જમાવવામાં અનેક વાર નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. વૉલ્ટર સ્વેન લૅન્ડોર જેવો કુશળ કલાવાન પણ હાસ્યરસવાળા સંવાદો રચવામાં કેટલીક વખત નિષ્ફળ ગયો છે, અને હાસ્યરસને માટે જે ગાંધ્ય અને ચેતન (lightness) ની જરૂર છે તે ન આણી શકાવાથી એનો હાસ્યરસ કેટલીક વખત બારે-ગંભીર-“ eloquentino ” થઈ ગયો છે. વળી અમુક પ્રમંથો બંધ બેસતા ન આવતા હોય, અમુક શબ્દપ્રયોગો અરુચિને હોય છતાં કેવળ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાને ખાતરજ તે છુસાડી દેવામાં આવ્યા હોય એવું પણ કેટલીક રચનાઓમાં જોવામાં આવે છે, અને તે રચનારની નૈસર્ગિક શક્તિની ખામીજ સ્પષ્ટ છે. હાસ્યરસ જમાવવાની હદ બહારની ઉત્સુકતાને લીધે મુશ્કેલો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય એવા દાખલા પણ ઘણા દીકામાં આવે છે, અને તે પણ હાસ્યરસની નૈસર્ગિક શક્તિના અભાવનુંજ પરિણામ છે.

(૨) હૃદયની શુદ્ધતા.

આ નૈસર્ગિક શક્તિની સાથે હૃદયની શુદ્ધતા એ શુભ પણ અતિ આવશ્યક છે. ગમે તેવી અંગત દીકાઓ કરવી, અમુક વ્યક્તિઓ ઉપર હલકા આક્ષેપો કરવા એવા અયોગ્ય હેતુથી જે રચનાઓ રચાઈ હોય તે કુદરતી રીતેજ નિષ્ફળ નીવડે છે અને એવા રચનાઓનો રચનાર અન્યનો ઉપહાસ કરવા જતાં પોતે જાતેજ ઉપહાસને પાત્ર થાય છે. અલબત્ત સાહિત્યનાં કે સમાજનાં જે ગંભીર દુષણો હોય તેના ઉપર દીકા કરવી, એ દુષણોને સમાજના ઉપહાસનો વિષય બનાવવાં, એ દુષણોની ઉપહાસનીયતા ખરેખરા ઉત્કૃષ્ટ

સ્વરૂપમાં જણાઈ આવે અને રસની નિષ્પત્તિ શ્યામ એવી રીતે એ દ્રવ્યોને વાંચકની સમક્ષ રજુ કરવાં એ હાસ્યરસની રચના રચનારનું અગત્યનું કર્તવ્ય છે. શેક્સપિયર, મૅડિસન, સ્કીલ, સ્વિફ્ટ વગેરે અનેક લેખકોએ એ કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. અન્યવિવેચન એ પણ અસહ્ય હાસ્યરસનો વિષય ગણાતો આવ્યો છે. અન્યવિવેચકો અન્યકાર ઉપર સખ પ્રહાર કરવા ચૂકતા નથી તેમ અન્યકારો પણ સ્વાભાવિક રીતે હ્રુદ્ અન્યવિવેચકોની હ્રુદ્તાને પોતાના ઉપહાસનો વિષય બનાવતાં અચકતા નથી. જ્હોન્સનનો "Dick Minin" (ડિક મિનિન) એ નામનો નિબંધ આવા જ ઉદાહરણ લખાયો હતો. એ ઉપરાંત પૅરિંગ્ટન અર્વિંગનું "The Art of Book-Making" (ચોપડી બનાવવાની કળા), લૅન્ડોરનો "વિટારિયા કોલોના અને મિશેચ એન્જેલો" નો સંવાદ એવાં અનેક લખાણો સાહિત્યનાં દ્રવ્યોની ઉપહાસરૂપિણે લીધેજ લખાયાં હતાં. પણ એ સર્વમાં અંગત દીકાઓ કરીને અમુક વ્યક્તિઓને હલકી પાડવી એવો હેતુ જોવામાં આવતો નથી. વળી મૅડિસનની રચનાઓમાં એવી અથોગ્ય દીકાઓ નથી હોતી તેને લીધેજ એના હાસ્યરસને "શરૂદરસને શોભે એવો" (the gentlemanly humour of Addison) એમ કહેવામાં આવે છે.

એથી ઉઘડું સ્વિફ્ટના "The Vindication of Isaac Bickerstaff" એ મુપ્રસિદ્ધ લેખમાં બિકરસ્ટાફને હલકો પાડવાનો ઉદ્દેશ ઉઘાડો છે. છતાં એ લેખ વખણાય છે, અને તેનું કારણ એ છે કે એ લેખમાં બિકરસ્ટાફનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો હતો તે કોઈ ખાનગી દ્રવ્યને લીધે નહિ, પણ એવા અજ્ઞાન જ્યોતિષીઓની ભવિષ્યવાણીથી સમાજને જે હાનિ પતી હતી તે અટકાવવાના નિર્મળ હેતુથીજ કરવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાં પણ બિકરસ્ટાફ ઉપર જે દીકાઓ કરવામાં આવી હતી તે એના સામાન્ય વ્યક્તિત્વને ઉદ્દેશીને નહિ, પણ એની જ્યોતિષી તરફિની પ્રશ્નિને ઉદ્દેશીનેજ કરવામાં આવ્યો હતો. એજ પ્રમાણે સાહિત્યનાં કે સમાજનાં અમુક દ્રવ્યોની વિનોદભરી ચર્ચા કરતી વખતે એ દ્રવ્યોના સુમન્યમાંજ અમુક વ્યક્તિઓને લાગુ પડતાં પણ હોય એવાં વચનો પ્રસંગવશાત્ અમુક રચનામાં દાખલ થવા પામે તો તેમાં કંઈ પણ અથોગ્ય છે એમ કોઈ પ્રસંગવશાત્ અમુક રચનામાં દાખલ થવા પામે તો તેમાં કંઈ પણ અથોગ્ય છે એમ કોઈ પણ સમજુ માણસથી દલીલ ચકાશે નહીં. પણ કેવળ દ્રવ્યને લીધે કરવામાં આવેલા હલકા હુમલાઓ તો સર્વથા તિરસ્કારનેજ પાત્ર છે એ વાત તો સર્વ કોઈ કબુલ કરશે.

(૩) અતુકરણશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ.

હાસ્યરસવાળી રચનામાં અતુકરણશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ એ બેકની જરૂર છે. ફિનિયામાં બનતા હોય તેવા બનાવોનુંજ આજેહુજ ક્ષિત આપવાથી હાસ્યરસ નોદ્ધજી તેવો કવચિતજ જામી શકે છે. કલ્પનાના વ્યાપારથી એ ચિત્રની અંદર અમુક રેખાઓ ઉમેરવામાં આવે ત્યારેજ હાસ્યરસ ખરેખરો જામે છે. પ્રેમાનંદના "સુદામાચરિત્ર" માં થી કૃષ્ણને મળ્યા પછી સુદામો પાછો ફરે છે તે વખતે પોતાની અસહની ઝુંપડી ન જોવામાં આવતાં એને જે નવાઈ લાગે છે તેનું અને એની સ્ત્રી એનો સહાર કરવા આવે છે તેનું વર્ણન

હાસ્યરસથી ભરેલું છે, કારણ કે તેમાં કવિની કલ્પનાનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ વર્ણનમાંની નીચલી પંક્તિઓ અત્રે ઉતારવી આવશ્યક જણાય છે:—

“ સાહેલી એક સહસ્ત લોહને, સતિ જતિ પતિને તોડવા;
જળ ઝારી ભરિને નારી જળ, જાણે હસ્તિની કળશ રેડવા.
હંસગમની હર્ષ પૂરણ, અભિલાષ મનમાં ધમ્મિયા;
ઝાંઝર ઝમકે ધુધરી ધમકે, વાળે અણુવટ વીંછિયા.
મુદામે જાણી આવી રાણી, ઇદ્રાણી કે રકિમણી;
સાવિત્રી કે સરસ્વતી, કે સક્તિ શિવદંડર તણી.
સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પાંધની લાગી પાય;
પૂજા કરીને પાલવ ગ્રહો, તવ ઋષિજી નાકા જળ.
થર થર મૂળે ને કોઈ ન સૂળે, કુટિ જટા ઉઘાડે શીશ,
હસ્ત ગ્રહવા જળ મુન્દરિ, તવ ઋષિજી પાડે ચીશ.
હું તો સેજે જોડું ધર નવાં, મને નથી કષ્ટ વિચાર;
હું તો જુદ ને તમે જોખન નારી, છે કંઠણ લોકાચાર.
ભોગાસક્ત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણુ;
જવા દો મને ક્યાં દમો છો, તમને હજો કલ્યાણ.
આંગણામાં કોઈ નર નથી, આ દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;
તમને પાપણિયો પરમેશ્વર પૂછજો, હુંને કાં આજો છો વાજ્ય. ”

“ અસંભવિતપણું. ”

એજ કવિની નળાખ્યાન, હુંડી, મામેરૂ વગેરે અનેક કવિતાઓમાં કલ્પનાના વ્યાપારને હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ યથાના આવાજ, બદ્ધે એથી વધારે ચરિયાતા દાખલા મળી છે, પણ આ સ્થળે તે દાખલાએક દાખલાની જરૂર નથી. જિન્સલ્સ “ Gulliver's Travels ” (ગુલિવરની મુસાફરી) એ નામના પુસ્તકમાં પણ કવિકલ્પનાના વ્યાપારને લીધેજ હાસ્યરસ જામ્યો છે, અને મોલિયર વગેરે ગ્રન્થકારોની કૃતિઓમાં પણ એમજ છે. એ હાસ્યરસનાં ચિત્રો દુનિયામાં સાધારણ રીતે ન જોવામાં આવે એવાંજ હોય છે, પણ તે છેક અસંભવિત હોતાં નથી. હાસ્યરસની રચનાઓમાં અસંભવિતપણાની ખાસ જરૂર છે એવું જે સદ્ગત સાક્ષરશી નવલકામગ્રાહી ચર્ચાનું તાત્પર્ય છે તેની મધાર્થતા વિશે મને ભય રહે છે કે કદાચ મતભેદનો અવસર રહેશે. “ Gulliver's Travels ” (ગુલિવરની મુસાફરી) માં જે જુદા જુદા દેશોનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે તે દેશો કોઈના જોવામાં આવ્યા હોય એવા નથી. એ દેશોની કલ્પના કવિની મોતાનીજ છે, પણ

“ હંમેટ ”, “ મેકમેથ ”, “ ધી ટેમ્પેસ્ટ ” વગેરે શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં જૂતો, ડાકણો વગેરેની સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે તેમાં અને ગુલિવરની સૃષ્ટિમાં સંભવાસંભવની દૃષ્ટિથી જોતાં કંઈ મેક જણાતો નથી. “ Gulliver's Travels ” (ગુલિવરની યુસાફરી) નું પુસ્તક હાસ્યરસવાળું છે તેથી તેમાં વધારે અસંભવિતપણું જોવામાં આવે છે અને “ હંમેટ ”, “ મેકમેથ ” વગેરે નાટકોમાં કરુણરસ છે તેથી તેમાં ઓછું અસંભવિતપણું જોવામાં આવે છે એવું કંઈ નથી. જગતમાં જૂતો, ડાકણો વગેરેનું જોખરખરું અસ્તિત્વ હોત તો તે શેક્સપિયરનાં જૂતો, ડાકણો વગેરે જેવી રીતે વર્તે છે તેવીજ રીતે વર્તત એટલું સંભવિતપણું કોઈ પણ રચના, પછી તે હાસ્યરસની હોય કે કરુણરસની હોય, તેને માટે બસ યાય છે. એ પ્રકારનું સંભવિતપણું “ Gulliver's Travels ” (ગુલિવરની યુસાફરી) માં પણ છે. એટલે હાસ્યરસની નિષ્પત્તિને માટે અસંભવિતપણું જરૂરનું છે એવા સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં ઉદાહરણ તરીકે એ પુસ્તકનું નામ ગણાવી શકાય એમ નથી. વળી “ The Merchant of Venice ” (વેનિસનો વ્યાપારી) એ નાટકમાં, અમુક કરારની શરતો નક્કી થયા પછી તે શરતો પ્રમાણેનો અમલ કરાવવાને માટે શાષ્ટાંક જેવો માણસ આમ્રદ ધરાવે તેમાં કંઈ અસંભવિતપણું આ લેખકને તો જણાતું નથી.

એક રીતે જોતાં ઈશ્વરની સૃષ્ટિ ઉપરાંત બીજી—કવિની સૃષ્ટિ—રચવામાં આવે તેમાં અસંભવિતપણુંજ હોય છે; કારણ કે એવી સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ કવિની કલ્પનામાંથીજ થયો હોય છે. એવા અસંભવિતપણાને કીધેજ રહેલો જેવા ફિલ્મમે પોતાના “ ધી રિપબ્લિક ” નામના ગ્રંથમાં કવિ માત્ર તરફ પોતાનો અણુખમો બતાવ્યો હતો. પણ રહેલોનો એ વિચાર તદ્દન ખોટો હતો એમ અનેક વિદ્વાનોના સમર્થ વિવેચનને પરિણામે હવે તો ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે, અને જગતના વ્યાપક અને વિશાળ અનુભવથી પણ એ વિદ્વાનોના મતને ધણે મજબૂત ટેકો મળ્યો છે. ત્યારે એવા અસંભવિતપણાને આપણે દોષરૂપ ન ગણીએ તો એ સિવાય બીજી કોઈ રીતનું અસંભવિતપણું તો કોઈ પણ સારી રચના—પછી તે હાસ્યરસની હોય કે કોઈ બીજા રસની હોય—તેમાં બાએજ જોવામાં આવે છે, અને એવું અસંભવિતપણું જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તે દોષ તરીકેજ ગણાય. બીજી રીતે કહીએ તો, અસંભવિતપણું એ જાતનું હોય છે: (૧) કવિની સૃષ્ટિ અપૂર્વ હોય, કવિની સૃષ્ટિ એ તંના અસંભવિતપણું એ જાતનું હોય તે અસંભવિતપણું, અને (૨) એ સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરચિત કલ્પનાઓપારંતર પરિણામ હોય તે અસંભવિતપણું, અને (૩) એ સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરચિત કલ્પનાઓ અનુકરણ કરવામાં ન આવ્યું હોય, ઈશ્વરની સૃષ્ટિ જેવા ચોક્કસ નિયમોથી આવે છે તેવી રીતના ચોક્કસ નિયમોથી એ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ઘટતું. દર્શાવવામાં ન આવ્યું હોય તે અસંભવિતપણું. આમાંનું પહેલું અસંભવિતપણું આપણને કવિકલ્પનાના પ્રભાવની સાબિતી પરી પાડે છે, અને બીજું અસંભવિતપણું સઘળાં પ્રકારની રચનાઓમાં દોષરૂપ ગણાય છે. ‘ હાસ્યરસની રચનામાં અસંભવિતપણું જરૂરનું છે ’ એ વિચારના સમર્થનમાં જે જે દાખલાઓ આપવામાં આવે છે તેમાંના ઘણાખરામાં અસંભવિતપણું હોતું નથી, અને હોય છે તો તે પહેલાં પ્રકારનુંજ હોય છે. હાસ્યરસની રચનામાં કુદરતની નક્ક એટલી બસ થતી નથી, પણ તેમાં કવિકલ્પનાનો આધાર પણ ઉમેરાયો જોઈએ એટલુંજ સત્ય હાસ્યરસમાં

અસંખ્યવિતપણું અસ્થાને નથી' એ વચનમાં સમાવડું છે, અને એ સત્યને લીધેજ હાસ્ય-રસની સંકેત રચના રચવાનું કામ થતું અવકાશ મળાય છે અને એવી રચના રચી શકે એવા સમર્થ લેખકોની સંખ્યા હમેશાં ઘણી ન્હાની હોય છે.

હાસ્યરસને અનુકૂળ વિષયો.

હાસ્યરસને એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે જ્યાં આગળ અમુક ગુણની ન્યૂનતા હોય ત્યાં આગળ હાસ્યરસ પ્રવર્તે છે, અને જ્યાં આગળ અમુક ગુણનો અતિશય હોય ત્યાં આગળ કર્ણરસ પ્રવર્તે છે. હુંએટ એ કર્ણરસનું પાત્ર બને છે, કારણ કે એનામાં વિચાર (speculation) એ ગુણનો અતિશય એવામાં આવે છે; "Gravo-digger" (કબર ખોદનાર) એ હાસ્યરસનું પાત્ર બને છે, કારણ કે એનામાં બુદ્ધિની ખામી એવામાં આવે છે. સમાજની કે સાહિત્યની જે જે ખામીઓ હોય તે દર્શાવવાને માટે હાસ્યરસની રચનાનો ઘણી વાર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અંડિસન અને સ્ટીલે પોતાનાં પત્રોમાં સર રોબર્ટ ડી કૅવર્થ જેવાં અનેક પાત્રો દાખલ કર્યા હતાં તે સમાજસુધારણાના ઉદ્દેશથીજ કર્યાં હતાં. જ્હોન્સને "Dick Minnie" (ડિક મિનિમ) નામનો નિબંધ લખ્યો હતો તે અત્યંત રીકાકારને ઉપહાસપાત્ર બતાવવાના ખાસ ઉદ્દેશથીજ લખ્યો હતો. એ ઉપરાંત, આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સ્વિફ્ટે "The Vindication of Isaac Bickerstaff" એ નામનો લેખ અમુક વ્યક્તિને ઉઘાડી પાડવાના ચોક્કસ હેતુ સાથેજ લખ્યો હતો, પણ બિક્કરસ્ટાફ એ ઉપહાસને પાત્ર હતો અને તેથી તેની ઉપહાસનીયતા દર્શાવી આપવામાં સ્વિફ્ટે પોતાની ઉચ્ચ પ્રકારની બુદ્ધિનો ખોટી રીતનો ઉપયોગ કર્યો નહોતો એમ સર્વ દ્રાઈ કબૂલ કરે છે. ઉલટું, એ રચનાને વિષે કહેવામાં આવે છે કે સ્વિફ્ટે એ રચના વડે હાસ્યરસનો એક ઉત્તમ નમૂનો વાંચક સમક્ષ રજૂ કર્યો છે અને તેથી કરીને બિક્કરસ્ટાફ જેવા ગુચ્છ માણસનું નામ પણ હમેશાં માટે અમર થયું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે હાસ્યરસની રચનામાં અમુક વ્યક્તિઓ ઉપર આક્ષેપો કરવામાં આવે તે જો સાચા હોય તો તે આક્ષેપોને આપણે અનુદાર ગણી શકીએ નહીં અને તેવા આક્ષેપો કરનાર માણસ પોતાના અધિકારની જહાર ગયો છે એમ પણ આપણાથી કહી શકાય નહીં.

હાસ્યરસને પ્રતિકૂળ વિષયો.

તેની સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સમાજનો મોટો ભાગ જે રૂઢિઓ તરફ ઘણા માનની નજરથી જોતો હોય તે રૂઢિઓને અને સમાજમાં અચવા સાહિત્યમાં જે વ્યક્તિઓ પોતાની સંગીત સેવાને લીધે સારી પ્રતિષ્ઠાને પામી હોય તે વ્યક્તિઓને હાસ્યરસની રચના વડે ઉપહાસપાત્ર બતાવવાનો પ્રયત્ન ઘણી વાર નિષ્ફળ ન્યય છે, કારણ કે લોકોનાં મન ઉપર તેની ખીણકાંચ અસર થતી નથી પણ એવી રચના રચનાર તરફ તેઓના હૃદયમાં ઉત્કટી કંટાળાની, લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આનું એક ઉદાહરણ આપણે અંગ્રેજ સાહિત્યમાંથી લઈએ અને બીજું અન્યરાષ્ટ્રી સાહિત્યમાંથી લઈએ. ચોક્કસ રીતે "Bogart"

parto and the President of the Senate " એ નામનો સંવાદ થયો છે તેમાં બોનાપાર્ટને એણે એટલો મૂર્ખ માતર્યો છે કે જે વખતે પોતાને પુત્ર હતોજ નહીં તે વખતે એ પ્રેસિડન્ટને નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

Bonaparte—“ And now you are here, you may lay your heads together and prepare an address to me on the birth of my son, the King of Rome: President! why do you lift up your shoulders ?

President—May it please your imperial Majesty, the glorious prince, whom Franco and the whole world sighs for, is unborn.

Bonaparte—What the devil is that to you? He will be born within a day or two, or at most a week, and I may not have leisure or inclination to send after you again. Write down my words.

અને એ પ્રમાણે પુત્રજન્મ થયા પહેલાં, પુત્રજન્મ પ્રશ્નજે પોતાને જે માનમત્ર મળતું બેઠકએ તેના આરંભના શબ્દો નેપોલિયન બંદે પોતાના પ્રેસિડન્ટને ઉતરાવે છે. આમાં નેપોલિયન જેવા વીર પુરુષને એટલો તો મૂર્ખ માતર્યો છે કે એ ચિત્રથી આનન્દ થવાને બદલે ઉલટો આપણને ત્રાસ છૂટે છે, અને નેપોલિયનની મૂર્ખતા જણાવવાને બદલે લેખકની પોતાનીજ મૂર્ખતા આપણને જણાય છે.

ખીજું ઉદાહરણ “ ઉત્તર ભદ્રબદ્ર ” એ નામના રા. પચિત્રના લખેલા એક આધુનિક લેખમાંથી આપણે લઈએ:—

“ રેલવે લાઇન ઉપરથી બેસતું મટકું ખસેડ્યા પછી ટ્રેન પૂર્વવત્ર ચાલી; થાણાનું સ્ટેશન વટાવી આગળ જતાં પર્વતમાં કોરી કાઢેલી બે ‘ ટનલો ’ (ગુફાઓ) આવે છે તે આવતા પહેલાં વલ્લભરામનો આપ્પયનો ઇરાદો કોક તરફ થયો, તેણે ઇલેક્ટ્રિક—લાઇટની ‘ સ્વિચ ’ (switch)—ચાંપ—ફેરવી દીધી અને તેજ વખતે ટનલના મુખમાં ગાડી પેસવા માંડી અને અંધારું થઈ ગયું; તે સાથેજ નીચેના શબ્દો સંભળાયા:—

“ ગાડી બંદારે બધ ટનલમાં, તે વેળાએ, યોડીવારના, અંધારામાં, નિજ ચુસ્તનને, મહાપુરુષના, જોળ શરીરને, પૂળ અચી, ખૂબ ભાવથી, કરવી કરવી! ”

આ શબ્દો બોલાતા હતા તે સાથેજ ભદ્રબદ્ર એકા હતા તે કેકાણે સ્થૂલ શરીર ઉપર સુષ્ટિપ્રહાર થતા હોય હેવા ધ્વનિ થયા; અને હેમના કંઠમાંથી ગદગદ રવ—જાણે કોઈ ગળગળા દાબતું હોય તેવો—સંભળાયો. ટનલ પાર થઈ અજવાળામાં ટ્રેન આવતાં ભદ્રબદ્રના મુખમાં ‘ કેક ’ (cack) નો કડકા બોલેલો હમારી તંબરે પડ્યો. ”

આ રચને એટલું આપણે ઘણી ખુશીથી કબૂલ કરીશું કે આગાખા ઉદાહરણમાં વોલ્ટર સ્વેલ લેન્ડોરની જેવી મૂર્ખતા દીકરામાં આવે છે તેવી મૂર્ખતા આ ઉદાહરણમાં નથી જોવામાં આવતી. તોપણ એટલું ઉધાડું છે કે કવિ નર્મદાચંકર, જેના કટાવને આ રચને ઉપહાસનો વિષય બનાવવામાં આવ્યો છે, તેના તરફ જોને કંઈ પણ માનની લાગણી હોય અને ધર્મને લીધે અથવા લાંબા વખતની પડી ગયલી ટેવને લીધે ‘કેક’ ખાવામાં બાધ, સમજનારા સવળા મૂર્ખા છે એમ જોને લાગતું ન હોય તેને આ વચનોથી એવો કંઈ આતન્દ મળી શકે નહીં. અને સારે નસીએ કે કમનસીએ એવા માણસોની મુંખ્યા હાલમાં તો ગુજરાતમાં ઘણી મોટી છે. એજ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજને કોઈ પોતાના ઉપહાસનો વિષય બનાવે તો તેની રચનાને બહુ સફળતા મળે નહીં; કારણ કે હજી જનમંડળનો મોટો ભાગ એ રૂઢિ તરફ અત્યંત પ્રેમની લાગણીથી જાય છે.

દોષોના નિરૂપણ માટે હાસ્યરસની યોગ્યતા.

આ ઉપરથી સમજાશે કે જે દોષોની ઉપહસનીયતા જનમંડળના હૃદયમાં ઉતારી શકાય એમ હોય તે દોષોનેજ હાસ્યરસનો વિષય બનાવવામાં આવે એ યોગ્ય છે. એ ઉપરથી એટલું પણ દ્રશિત થાય છે કે દોષોનું નિરૂપણ કરતું એ કામ હાસ્યરસવાળી રચના વડે ઘણી સારી રીતે બની શકે છે. અમુક વિષય લઈને તેની બેઠ બાળુ તપાસવી એ કામ હાસ્યરસની રચનામાં જોઈએ તેવી સારી રીતે થઈ શકતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે “જીવનચરિત્ર” નો વિષય આપણે લઈએ. હવે, એ વિષયના દોષોની ગંભીરતા તરફ જોતું વધારે લક્ષ રહેતું હોય તે એ દોષોને ઉધાડા પાડવાને માટે હાસ્યરસની રચના રચે તો તે સફળ બીવડવાનો પૂરો મેળવ છે. જીવનચરિત્રનું કામ ઘણી વાર ખુશામતિયાઓ તરફથી ઉપાડી શેવામાં આવે છે, તેઓ સત્યકથન કરવાની બહુ દરકાર રાખતા નથી, તેઓ જીવનચરિત્રના નાયકની અણુઘટતી રીતે સ્તુતિ કરે છે, એવા એવા દોષોને ઉપહાસનો વિષય બનાવવાનું કામ એ રચનામાં એનાથી સારી રીતે કરી શકાશે. પણ એ સિવાયના બીજા ગંભીર વિચારો અંદર આણુવા હોય તો તે એમાં આણુવા મુશ્કેલ થઈ પડશે. વિષયની મંપૂર્ણ ચર્ચા કરવાને ખાતર, કેવળ ઉઝેલેલ ચર્ચા (destructive criticism) થી સન્તોષ ન. માનતાં અન્ય વિચારોને પણ રસશક્તિ ન થાય એવી રીતે પોતાની રચનામાં દાખલ કરવાનું એ ધારે તો તે એનાથી નજ દાખલ કરી શકાય એટલે સુધી કહેવું એ તો ખૂબ બરેલું છે, પણ એ વિચારો અન્ય પ્રકારની રચનામાં જેટલો બાર દઈને એનાથી મૂકી શકાત તેટલો બાર દઈને આ હાસ્યરસવાળી રચનામાં એનાથી નહીં મૂકી શકાય એ તો નહીં છે.

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

કાઠિયાવાડી ગુજરાતી.

આ મથાળું વાંચીને આશ્ચર્ય પામવા જેવું કારણ નથી. બાપાના સક્ષમ ભેદ ઉપર ન્યારે વિવેચન કે ચર્ચા થાય છે ત્યારે પ્રાંતવાદ ભેદ ચર્ચામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં હિંદી, બંગાળી, પંજાબી, મરાઠી વગેરે બાપાઓ બોલનાર લખનારની સંખ્યા જે કે ઘણી છે તો પણ ગુજરાતી બાપા બોલનાર લખનારા કાંઈ છેક ઓછા નથી. કરોડ ઉપરાંત મલુઓની બાપા ગુજરાતી ગણાય છે. તેથી સુરત, મુંબઈ અને વડોદરા ભરત સુધીની; તથા અમદાવાદ, નડીયાદ પાટણ અને ચૌરાતરની; તેમજ છેવટ કચ્છ કાઠિયાવાડ તરફની ગુજરાતી બાપામાં ફેરલેલ તફાવત બેવામાં આવે છે.

લેણે જેવી બાપા બોલે કે તેની ધણું ફરીને લખતા નથી. લખવામાં વધારે શુદ્ધિ કે શિષ્ટતા જગાય છે. ગુજરાતી બાપાના પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્યમાં એક જોવા જેવો ભેદ મારૂમ પડે છે. જુના સાહિત્યમાં ગદ્ય વિભાગ નહિ જોવા છે પણ ઘણો ખરો પદ્ય વિભાગ જોવામાં આવે છે. પદ્યમાં જોવો પ્રાંતભેદ હાલ જોવામાં આવે છે તેવો જુના પદ્યમાં વધારે હોવો જોઈએ છતાં થોડો જોવામાં આવે છે. તેથી એમ લાગે છે કે બાપાશુદ્ધિ મટે હાલ જોવો અતભેદ ચાલે છે તેવો જુના કામમાં નહિ હોવો જોઈએ. પ્રેમાર્નદ વડોદરા તરફના કવિ હતા. સામળબટ અમદાવાદી હતા અને નરસિંહ મહેતો કાઠિયાવાડી હતા. પણ ત્રણે કવિઓની બાપામાં બહુ તફાવત લાગતો નથી. કદાચ સહીઆઓ નક્કરો ઉતારવામાં ફેરફાર કરતા ગયા હોય તોય એ સહીયાઓ જૂઠા જૂઠા પ્રાંતના હોઈ તેમની બાપા પણ સરખા હોવા કારણ નથી.

ગુજરાતી બાપા બોલનાર લખનારા મોટા ભાગે હિંદુઓ છે. પણ મુસલમાનોનું સાહિત્ય જોઈ વધારે નથી પણ તેમની સંખ્યા છેક થોડી નથી. પારસી બાઈઓની વસતી લાખ જેટલી હશે. તેઓ સાહસિક વેપારી અને સુધરેલા હોઈ જગતના ઘણાખરા ભાગમાં ફરી વળેલા છે. જેમ ચીન જાપાનમાં પારસીઓ છે તેમ યુરોપ અમેરિકામાં પણ તેઓ છે. પારસી લેખકોનું અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું હોવાથી પારસી ગુજરાતી એવો એક નાપાભેદ કહેવાય છે. હિંદુ ગુજરાતીમાં પ્રાચીન સાહિત્ય ધણું છે. પણ અર્વાચીન સાહિત્ય નાપાભેદ કહેવાય છે. હિંદુ ગુજરાતીમાં પ્રાચીન સાહિત્ય ધણું છે. પણ અર્વાચીન સાહિત્ય વધારે શુદ્ધ કરવાના અમતમાં હિંદુસાક્ષરો પારસી મુસલમાનોને બારે પડે એવી બાપા કરતા ગયા છે એવો પોષાર છે. નડીયાદ અને અમદાવાદ તરફના હાલના હિંદુ સાક્ષરો, જોયે વિદ્વાતમાં અગ્રપદ છે, સાહિત્ય પરિષદ કે સાહિત્ય સમાહાર વધારે પરિચયમાં આવ્યા છે તેઓ નવલકથાઓ કે નિબંધોની બાપા વધારે ઊંચી કરતા ગયા છે. આથી પારસી મુસલમાનો કોલેજ કે હાઈસ્કૂલોમાં સંસ્કૃત નહિ લેતાં પરચયન શીખે છે અને ગુજરાતી બાપાનો શોખ કમી કરતા જાય છે એમ કહેવાય છે.

જો કે હિંદુ પંડિતો એટલા બધા સંખ્યાબંધ વધતા ગયા છે કે ભાષા શૃંગારમાં પારસી મુસલમાનો દૂર યઈ જાય તોય કંઈ ખામી આવે તેમ નથી. એટલા હિંદુ સાક્ષરો ગુજરાતીભાષાને સમૃદ્ધ કરવાને પુરેપુરા શક્તિમાન છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય બધું હિંદુ કવિઓનું જ છે. તેમાં પારસી મુસલમાન કવિઓનું જુનું સાહિત્ય જરા પણ નથી. તેમ છતાં પ્રાચીન હિંદુ ગુજરાતી સાહિત્યને તેથી કંઈ ખમવું પડ્યું હોય એમ લાગતું નથી. આ ઉપરથી પારસીઓ કે મુસલમાનો કદી રીસાઈ જાય, હિંદુસાક્ષરો તેમનો સત્કાર કરતા નથી કે ભાષાસંબંધી સંસ્થાઓમાં તેમની દરકાર ઓછી કરે છે એમ ગણી તેઓ દૂર યઈ જાય તોય અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ અટકી પડે તેમ નથી. પારસી કે મુસલમાનભાષાઓ રાજકીય વિષયમાં એકબીની વધારે જરૂર દર્શાય મનાવી શકે પણ ભાષાની ઉન્નતિમાં તેથી જરૂર મનાવી શકે તેમ નથી. હિંદુસાક્ષરો એ બધી ખોટ પુરી પાડવાને પુરેપુરા સમર્થ છે એમ ધનસાધને ખાતર કલા વગર છૂટકો નથી. પરંતુ ભાષા શુદ્ધિ કે ઉન્નતિના પરોપકારી મહાનકાર્ય ઉપાડી લેવામાં એટલા હિંદુઓ તૈયાર થઈ જાય અને પારસી મુસલમાનો ખમી જાય એ વાત પસંદ કરવા જેવી નથી. એમ કરવાની કોઈ ખામ જરૂર લાગતી નથી.

તેથી વડોદરાની સાહિત્ય પરિષદમાં પારસી મુસલમાન લેખકોને તથા સાક્ષરોને સન્માન દેવામાં આવ્યું હતું. રાજકોટની ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં પણ તેમ ચર્ચ હતું. એ બંને પરિષદનાં વર્ણન રાક્ષતગોષ્ઠતાર તથા ગુજરાતીમાં આ લેખકે લખ્યાં તેમાં આ પ્રકારની ભક્ષામણુ લખવામાં આવી છે. હાલમાં સાક્ષર શીમાનું કાંટાવાળાએ ગુજરાતી ભાષા અને જોડણી ઉપર લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં પણ આવી ભક્ષામણુ કરી છે કે પારસીભાષાઓ તથા મુસલમાન ખીરાદરોના માનને ખાતર ગુજરાતી ભાષા સરસ લખવી જોઈએ. સરસ એટલે અશુદ્ધ ગ્રામ્ય કે કેવળ ધરગણુ નહિ, પણ સંસ્કૃત શબ્દો કે પ્રયોગોના ઉમેરો કરી અધરી ભાષા લખાતી જાય છે તેવી નહિ લખવી જોઈએ. પારસી મુસલમાનો ઉપરાંત સ્ત્રીવર્ગ અને બાલકવર્ગને ખાતર પણ અમે કરીશું કે ગુજરાતીભાષા સરસ લખવી જોઈએ. મી. હરગોવત દારકાદાસ કાંટાવાળા જુના અનુભવી સાક્ષર છે તેથી ભાવિ પરિષદના પ્રમુખ થવાને યોગ્યતાવાળા ગણાય છે. તેમનો આ લેખ કેટલાક માસિક અને વર્તમાનપત્રમાં પણ આવેલ છે. પ્રાંતભેદના શબ્દો તથા જોડણીના વિવાદમાં તેઓ જુના વિચારને વળગી રહ્યા જણાય છે. રાજકોટની ત્રીજી પરિષદમાં પ્રમુખ અંબાલાલભાઈએ જોડણી વિષયમાં બાંધછોડની ભક્ષામણુ કરી હતી. શાસ્ત્રિય વિષયમાં એવી ભક્ષામણુ અસ્થાને છે એવી ચર્ચા તે કાળે થઈ હતી. પણ એથી પરિષદમાં જોડણી કમિટિએ જે રીપોર્ટ વાંચી વિકલ્પ સ્વીકારવા ભક્ષામણુ કરી છે તે ભક્ષામણુ આ બાંધછોડના નિષ્કર્ષને અનુસરતી લાગે છે. મી. દ. ડા. કાંટાવાળા પણ આ લેખમાં એવીજ ભક્ષામણુ કરે છે.

જોડણી કમિટિમાં જે સાક્ષરો હતા તેમાં એકે કાઠિયાવાડી સાક્ષર હતા નહિ. તેથી કેટલાક કાઠિયાવાડી પ્રયોગને ધનસાદ મળ્યો નથી. મી. કાંટાવાળા કાઠિયાવાડમાં રહી ગયા

છે તેથી કાઠિયાવાડી ભાષાની આ લેખમાં તેમણે કદર યુગીને બચામણ કરેલી લાગે છે. જેમકે દોરડું, પરણું, તરણું, કડલો, સાડલો, ચોંદલો આ શબ્દો કાઠિયાવાડમાં આ રીતે બોલાય છે ગુજરાતમાં સાહો, કલો કહે છે. દોચું, પચણું, તચણું એવા ઉચ્ચાર ફીક ગણાતા નથી. પ્રાંતબેદના સંસ્કાર એવા સજ્જર છે કે ભાષા માસિકમાં રા. નસિંહરાવે પચણું શબ્દ લખ્યો તે વાંચીને વિચાર થયો હતો. ધણા ગુજરાતી સાક્ષરો પ્રાંતબેદની શ્રોમ્ભવાને વશ થાય છે. વસંતમાસિકમાં આવણના અંકમાં પ્રે. આ. બા. કુવના લેખમાં ગાંદેરા અને ડંગેર વગેરે લખાયેલ છે. તેમાં ડંગેરને બદલે કાઠિયાવાડમાં ડંગર કહે છે તે જૂઠી વાત પણ ગાંદેરામાંથી ગાંદેરા થયે એટલે માત્રા ઉડી ગઈ તે શ્રામ્યતા લાગે છે. તેજ વસંતમાં સાક્ષર કાંઠાવાળાના લેખમાં નંધાઈ ગયું શબ્દ લખ્યો છે. તે નંધાઈ ગયું શુદ્ધ છે. ગુજરાતીઓ ખાઈ ઉઠ્યા ને ખઈ છુકાય બોલે છે તેના જીવો આ નંધાઈ ગયું અશુદ્ધ પ્રયોગ છે.

બાપડી, આંડણી કે ખારણી, દળણું, પાળણું, ઘી ગળણી આમાં ળકારનો ગુજરાતમાં મુકાર થાય છે તે કરતાં આ રૂપમાં કાઠિયાવાડમાં વપરાતા શબ્દો વધારે ફીક છે એમ મી. કાંટાવાળા લખે છે તે ખરું લાગે છે. હાલમાં કેટલાક લેખમાં ભાષડા અને બાપડી એવા શબ્દો લખાય છે તે દેખાતા અશુદ્ધ લાગે છે કેમકે ભાઈ, ખાઈ ખૂણ શબ્દોમાં ડા ફી વગેરે પ્રત્યયો મળી બાઈડા બાપડી શુદ્ધ લાગે છે. ખાડુ અને ધણુ શબ્દો કાઠિયાવાડમાં ધણા પ્રસિદ્ધ છે. ભેંસના ટોળાને ખાડુ કહે છે. અને ગાય બળદ વાછરડાં વગેરે ટોળાને ધણુ કહે છે. આ શબ્દો નાના છતાં તેમાં ધણો અર્થ સમાય છે. તે લેખમાં ગરમણું અને હેરાં લખ્યા છે તેને બદલે આ બાળુ ધરમણું અને વહોરાં બોલાય છે. સ્ત્રી પુરુષ ઉભાં છે એમ બધે બોલાય છે. ઉભાં રહ્યાં છે એમ વધારેલો પ્રયોગ થતો નથી. તેથી ઉભજો, ઉભેશાં, ઉભો એ બધાં રૂપ વપરાય છે. નાની માપને વોટકી નહિ પણ વોટકી કહે છે. વોટકય પણ કહે છે. ઢકારને બદલે ડકાર વાપરે છે. સિપાઈ અને સિપાઈ બંને બોલાય છે. ઢકાર નાન્યતરમાં અનુસ્વાર બધે લખાય છે પણ ગુજરાતીઓ અનુસ્વાર વગરનો ઉચ્ચાર બ્યારે કરે છે સારે કાઠિયાવાડમાં ચોખ્ખો અનુસ્વાર બોલાય છે.

ચોખ્ખો, ચીકી અને પથ્થર કાઠિયાવાડમાં લખાય બોલાય છે બલકે જુની વાચન-માળામાં એ પ્રયોગ હતો. નવા લેખોમાં ચોખ્ખો, પથ્થર એવા અસરકારક પ્રયોગ થવા લાગ્યા છે તે મી. કાંટાવાળા સ્વીકારતા નથી તે ફીક લાગે છે. લીપીમાં વધારે ચિન્હો ચોખ્ખવાથી અસરકારતા થાય છે. અને પરબાષાવાળાને સીખવામાં જ એવા ચિન્હોની ખાસ જરૂર છે. સ્વભાષાવાળાને એવી લીપીનો ખપ પડતો નથી. સાંકડા પહેળા ઉચ્ચારથી શબ્દના અર્થમાં ફેર પડે છે તોય લીપી એકની એક રહ્યા છતાં સ્વભાષાવાળાને વાંધો નડતો નથી. જાણ અને જાણ, મહાર અને મોર, ચેપડી અને ચેપડી એમાં અર્થનો અનર્થ થાય છે માટે એ માટે ગુજરાતમાં ધણા લેખકોને પૂછાવું હતું પણ તે માટે ધણાએ ના પાડી હતી. તે રીતે કારસી ૬ ખ જ અક્ષરોના જૂઠા ઉચ્ચારો તે ભાષામાં હોવાથી તેનાં ચિન્હ બદલવાનો

એક નિબંધ સાક્ષર પાઠણુલ ગરબેરછ. દેશાધ્ય એ અતપરિપૂર્ણ વાંચ્યો હતો તેને લઈ અક્ષરતણે ટપકાં યોગવાની બલામણુ થઈ હતી. પણ મી. કાંટાવાળા લીપીને સરજ રાખવા નિમિત્તે તે બંને સુધારાની નાં પાડે છે. અને તે વગર ચાલે છે એમ કહે છે તે અમને તો દીક જણાય છે.

કાલું, પઢતું, દાઢી, મોહું, લોહું, કહે છે, રહે છે, મહેતાછ, રાકતું, શોધવું, યુણવું, ભેંસ, છાશ, ડોશી, બેશીને કાઠિયાવાડનો ટેકો દઈ મી. કાંટાવાળા ને વિવેચન લખે છે તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. મકતું, સુણવું, છાસ, બેસી એમ આ તરફ કોઈ બોલતું નથી. મોહું અને લોહુંના ગુજરાતમાં મહોહું કે લોહહું જેવા અસરક ઉચ્ચારે કાઠિયાવાડમાં નથી. કહે છે, રહે છે તેને હાલમાં કોઈ હ બેડીને કોઈ રૂ તથા રૂ મોડાં લખીને ન લખવા માંડ્યું છે તે કરતાં આખા અક્ષરો રાખવાની બલામણુ સરલતાવાળી છે. આંખ, આવ, શેઠ એમ લખાતું નથી પણ સેહેળ યકાર કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે ખરો. માત્ર મુરતીઓ તે ય વગરના ઉચ્ચાર આંખ, આવ, શેઠ કરે છે. આ સેહેળ ય કાર બોલાય છે તેને અદલે પુરો યકાર બોલાતો હોય એવી લીપી રાખવાનું મી. કાંટાવાળા પસંદ કરતા નથી. સાક્ષર નરસિંહરાવનો હકાર કાઠિયાવાડમાં લખાતો બોલાતો નથી એમ ત્રણ બહાદુર રાજાબાઈને વડોદરા પરિપૂર્ણ આ લેખકે કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે મધી બોલાતો તેથી શું થયું ? પણ હ ક્યે સ્થળે મકેવો એમાં મતભેદ રહ્યો છે. જુની વાચનમાળાં હોંપ સીરીઝમાં આ હકાર ઉમેર્યો નથી. હછ બધા સાક્ષરો ઉમેરતા નથી અને લીપીમાં તો એ ઉમેરણુ ઘણું કટ્યું લાગે છે. સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ? એ એક નાની ચોપડીનું નામ છે. ત્યાં કપ્પાં શબ્દ વાંચી ઘણા વાંચનારને ત્રાસ છટે છે. માફ, તોફ, એમાંફ, અમે, તમે, ત્યાં, ત્યાં, ક્યાં એ લીપી એ શબ્દો એટલા બધા પરિચિત થઈ ગયા છે કે તેમાં હકાર ધુસારી સરલતાનો ભંગ કરવાની જરૂર સી પડી તેજ નવાંધ લાગે છે. ખરી વાત છે કે કાઠિયાવાડમાં હકાર નહિ બોલાતો હોય પણ ગુજરાત નડીયાદ અમદાવાદ તરફ સેહેળ બોલાતો હશે. ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખતું એ નિયમ પાળવા જતાં કાઠિયાવાડમાં નથી બોલાતો એ બાધ નડે છે. માત્ર અમદાવાદ નડીયાદ તરફના ઉચ્ચારને અગ્રપદે મૂકતાં અસરકતા આવે છે એ ખીજે દોષ છે. અને માર્ગશીર્ષને બદલે માગસ ચલાવવામાં ને અશુદ્ધિ ન ગણાતી હોય તો જ્યાંને બદલે જ્યાં લખવામાં અશુદ્ધિ શી રીતે ગણાય ? ઉચ્ચારમાં સેહેળ કે છ આની બોલાતો હોય અને તે પણ અમુક બાગમાં બોલાય એટલા માટે સરલતાનું રૂપ શા માટે છોડી દેવું જોઈએ ? અહમે, લહમે, લહમે એ લીપી જેમ વિચિત્ર દેખાય છે, અધરી જણાય છે તેમ હને મહલાવીને બોલતાં અમુક સ્થળે હાંસ્યમાન છટે છે. તેથી કેટલાક સાક્ષરો ને નવીનતા ઉમેરવા આગ્રહ કરે છે અને મતભેદમાં પડી મુકરર કરી રાકતા નથી તે કરતાં મી. કાંટાવાળાની બલામણુ વધારે વ્યવહાર અને સર્વ દેશી શબ્દ લાગે છે. રાખાખાતું અને જુની વાચનમાળા વચ્ચે એના લાભમાં છે.

વજ્રલક્ષાસ ચોપડલાધ શેઠ—રેશુડી વહીવટદાર મહુવામાં લાવનગર.

वासन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां महात्म्यं सत्यस्य सर्वेषां भूतानां मधु यथा
यमन्मिन्सत्यं तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमव्याप्तः सात्यस्य नाम योऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव अ योऽयमात्मदममृतमिदं प्रत्येकं सर्वम् ।

उपनिषद्

मत्स्याय प्रमदितव्यम् । धर्माय प्रमदितव्यम् । कुशलाय प्रमदितव्यम् । मृत्यु
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

બેટનું પુસ્તક અને લવાજમ.

“ હૃદય-ઝરણાં. ”

સ્વ. સૌ. સુમતિ રચિત મનોહર કાવ્ય.

રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથના ઉપોદ્ધાત સાથે.

સ્વ. સૌ. સુમતિના પિતા રા. રા. ઔનરબલ લલ્લુભાઈ સામળદાસે અમારા આદ-
કોને બહેનવા માટે મોકલેલાં આ પુસ્તકો અમારા આદકોને વિના મૂલ્યે ભેટ આપવામાં આવશે.

(આ માટે અમે રા. લલ્લુભાઈનો ઉપકાર માનીએ છીએ.)

જેમના તરફથી લવાજમ મોકલાઈ ગયું છે તેમણે ટપાલ ખર્ચના ૦-૨-૦ જે
આનાની ટીકીટો ખાંડી ભેટનું પુસ્તક મંગાવી લેવું.

જે આદકોનું ચાલુ વર્ષનું લવાજમ બાકી છે તેમને ભેટનું પુસ્તક વી. પી. દ્વારા
મોકલી લવાજમ વસૂલ કરવામાં આવશે માટે તે સ્વીકારવા કૃપા કરવી.

ચાલુ વર્ષ (જે લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે.)

લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ (લાલબેરી વગેરે) અથવા રૂ. ૨-૮-૦ (સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે)

વી. પી. ચાન્ડ ૦-૧-૦

૦-૧-૦

ભેટના પુસ્તકનું

પોષ્ટજ ૦-૨-૦

૦-૨-૦

એટલે રૂ. ૨-૪-૦

અથવા રૂ. ૨-૧૧-૦ માટે વી. પી. કરવામાં

આવશે તે સ્વીકારવા આદકોએ કૃપા કરતાં.

~~ફક્ત~~ ભેટનાં પુસ્તકો જે આદકો તરફથી લવાજમ અવી ગયું છે પણ ટપાલ
ખર્ચની ૦-૨-૦ જે આનાની ટીકીટો મળી નથી તેમનાં પડી રહ્યા છે. તેમ વસંતનું
અગાઉઆરમ્બ વગર પૂરું થાય છે માટે ટપાલ ખર્ચ મોકલી ભેટનું પુસ્તક મંગાવી લેવાને
વિનંતિ છે

કેટલાક પુસ્તકાલયો તથા શાળાઓ જેમના તરફથી લવાજમ તેમજ ટપાલ ખર્ચ
મળેલ નથી તેમનાં ભેટનાં પુસ્તકો પણ પડી રહ્યાં છે. માટે વરસ પૂરું થાય છે જેથી તેમણે
પણ લવાજમ તથા ટપાલ ખર્ચ મળી રૂ. ૨-૨-૦ મ. ઓ. દ્વારા મોકલી તાકીદથી ભેટનું
પુસ્તક મંગાવી લેવું.

વ્યવસ્થાપક

રૂ. ૨૦૦ નું ઈનામ,

વિવાહ પદ્ધતિ ઉપર ગુજરાતીમાં નિબંધ.

ગુજરાત કાવિયાવહના હિંદુઓનાં દ્વાર જે વિધિથી લગ્ન કરવામાં આવે છે તે વિધિ
ઉપર એટલે વાગદાન (સગાઈ-સંબંધ-વેશવાળ) થી આરબી દારી પર્યંત ચની સર્વ
ક્રિયાઓ ઉપર મૂળ મંત્રો અને તેના સ્પષ્ટાન્તર સહિત ગજરાતી ભાષામાં નિબંધ લખવાનો
છે. વધુ ખુલાસા માટે લખો:—

VAJSURWALA,

શ્રી ઔરમિનિસ્ટેટર સં. પોરબંદર

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यद्या-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्यायमध्यात्मं सात्यस्तेजामयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્નં પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્નં પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાન્નં પ્રમદિતવ્યમ્ મૂલ્યં
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૧, અંક ૧૨

[આસિક]

માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૧૬.

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

આશ્વિન માસમાં રા. નરસિંહરાવના હરિશ્ચંદ્રનેનું અવસાન કરતાં એ વખતેનું હું
કે સુધિહિરના અસત્યકથન પરત્વે મારો એમની સાથે જૂનો મનભેદ છે. આ વાંચી
કેટલાકને આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન થયો હશે કે હું હું અસત્યનો અચાવ
સુધિહિરનું અસત્ય. કરતો હશે? આ શંકાના ઉત્તરમાં હું આશ્ચર્ય નહીં જણાવી શકું કે
હું અસત્યનો લેશમાર પણ અચાવ કરતો નથી. એટલું જ નહિ
હયન. પણ, મારે મતે, આનું અસત્ય—અર્થસત્ય દોષી, સત્યમાં બગાડ, અન્યનું

મિથ્યા રૂપ ધારણ કરી—સંપૂર્ણ અને હડહડતા અસત્ય કરતાં પણ વધારે નુકસાનકારક છે.
પણ પ્રકૃત પ્રસંગમાં અસત્યની નિન્દા કરતાં જતાં ઘણાં બાબતોના કારણે સુધિહિરને અને પદા-
ભારતકારને આણુધારીરીતે કેટલોક અન્યાય કરે છે એ પ્રકટ કરવાનું મારું તાત્પર્ય છે. એ શી
રીતે તે બતાવતા પહેલાં—એ અસત્યકથનના પ્રશ્નનો દૂષકામાં અનુવાદ કરી, પ્રસંગ બાબતે છે—

દોષ પાંડવની સેના સ્થાને રહ્યું ચડ્યા છે, અને અમોખ સંનિહાનો નાશ કરે ગય
છે—એ જોઈ પાંડવો કંપવા લાગ્યા. માત્ર અર્જુન દોષની સ્થાને લઈ શકે એવો છે. પણ
અર્જુન 'ધર્મવિત્'—ધર્મજ્ઞ, કાર્યકાર્ય બાણનાર—છે એટલે શું સ્થાને એ દોષ પણ શબ્દ
બિપાડનાર નથી—એમ વિચારી "મતિમાત્ર શેષસે યુદ્ધઃ કેશવોઽર્જુનમપ્રણીત" —
'પાંડવોના શ્રેયમાં તત્પર અને સુહિમાન' એવા કહે અર્જુનને કહ્યું—કે દોષના હાથમાં

* મારે 'મનભેદ' કરતાં 'દૃષ્ટિભેદ' કહે તો તે વધારે મધ્યમ જણાશે.

બધાં સુધી શસ્ત્ર છે ત્યાં સુધી જયની આશા વ્યર્થ છે એટલું જ નહિ, પણ એ સર્વનો નાશ કરી નાંખશે, માટે હવે તો કાંઈક સુક્તિ શોધી કાઢવી જોઈએ. મને લાગે છે કે અશ્વત્થામાને મરાયો જાણે તો એ શસ્ત્ર ફેંટી દે: 'માટે' કાંઈક માણસ 'અશ્વત્થામા મરાયો' એમ એને કહે તો હીક. અર્જુનને આ સલાહ પસંદ ન કરી, બીજે કરી. બીજે માલવરાજના અશ્વત્થામા નામના હાથીને માર્યો, અને દ્રોણ પાસે બઈ "અશ્વત્થામા હત્ત્વતિ શબ્દમુચ્ચેશ્ચકાર હ" - 'અશ્વત્થામા મરાયો' એમ જાણે સ્વરે જાહેર કર્યું. આ સાંભળી દ્રોણને શરીરે કાણવાર પરસેવા છૂટી ગયા, પણ બીમની વાણીમાં એને શ્રદ્ધા નહોતી અને પોતાના પુત્રનું ખળ એ જાણતો હતો એટલે એ વાત માની નહિ, અને બેવડા જુસ્સાથી શત્રુની સેનાનો સંહાર ચાલતો રાખ્યો. આ જોઈ, — ભારતકાર કહે છે કે — વિશ્વામિત્રાદિક ઋષિઓને ચિન્તા પડી કે પૃથ્વી નિઃશત્રિય થઈ જશે; અને તેથી તેઓએ દ્રોણ સમક્ષ આવી બ્રાહ્મણ તરીકે એનો શો ધર્મ છે, અને શો અધર્મ કરવા એ એકો છે, એનું એને ભાન કરાવ્યું. એમાં 'અધર્મતઃ કૃતં યુદ્ધમ્' તં આ યુદ્ધ અધર્મથી આરંભ્યું છે' છતાં કહેવા ઉપરાંત એક વાત એ ખતાવી કે તારા જેવા વેદવેદાંગવિત્ બ્રાહ્મણને આ કૃર કર્મ શોભે નહિ, એટલું જ નહિ પણ 'બ્રહ્માસ્ત્રેણ ત્વયા દગ્ધા અનરત્રજા નરા ભુવિ' — બ્રહ્માસ્ત્ર વડે તં, અસ્ત્રવિધા ન જાણનારા પૃથ્વી ઉપર હનનથી પુરણોને બાળી મૂક્યા એ કામ તં સાકે કર્યું નથી. માટે શસ્ત્ર છોડી દે, અને શાશ્વત બ્રહ્મને માર્ગ ચઢ — મનુષ્યલોકમાં વસવાતો તારો કાળ પણ પૂરો થયો છે. બીમનો પૂર્વોક્ત ઉચ્ચાર અને ઋષિઓનાં આ વચનો સાંભળી દ્રોણના મન ઉપર એટલી અસર થઈ કે પુત્ર મરી ગયો હોય તો હવે મારે શસ્ત્ર છોડી દેવાં; બીમના વચનમાં તો એમને શ્રદ્ધા નહોતી, તેથી દ્રોણયુક્ત — (રા. નરસિંહરાવે આ પછીની બધી હકીકત એમના હરિષ્ચીત્તનમાં લીધી છે તેથી તે એમના સુંદર શબ્દોમાં જ નીચે જોતાં છું.)

હાળ.

યુધિષ્ઠિરને પૂછતો નિજ સુત હણ્યો કે નહિ;

દ્રોણયુક્તની પૂર્ણ શ્રદ્ધા પાર્થનાં વચનો મહિં;

* વિશ્વામિત્રો જમદગ્નિર્મરદ્વાજોડય ગૌતમઃ ॥ વસિષ્ઠઃ કશ્યપોડગ્નિશ્ચ બ્રહ્મલોકં તિર્વિપાતઃ ॥ સિકતાઃ પૃથ્વ્યો ગર્ગા વાલ્કિલ્યા મરીચિપાઃ ॥ મૃગવોડગ્નિરસૈશ્વ મૂલ્માશ્રાન્યે મહર્ષયઃ ॥ તે એનમદ્યુવન્સર્વે દ્રોણમાહવશોભિનમ્ ॥ અધર્મતઃ કૃતં યુદ્ધં સમયો નિયતસ્ય તે ॥ ન્યસ્યાયુધં રણે દ્રોણ સમીક્ષાસ્માનવસિયન્ ॥ નાતઃ ક્રૂરતરં કર્મ પુનઃ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ વેદવેદાંગ-વિદુષઃ સત્યધર્મરતસ્ય તે ॥ બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષણ તૈવૈતન્નોપપચતે ॥ ત્યજાયુધમમેવેયો તિષ્ઠ વર્ત્મનિ શાશ્વતે ॥ પરિપૂર્ણશ્ચ કાલસ્તે વસ્તું લોકેડય માનુષે ॥ બ્રહ્માસ્ત્રેણ ત્વયા દગ્ધા અનરત્રજા નરા ભુવિ ॥ યદેતદીદૃશં વિપ્ર કૃતં કર્મ ન સાધુ તત્ ॥ ન્યસ્યાયુધં રણે વિપ્ર દોણ મા ત્વં તિરં કૃપાઃ ॥ મા પાપિષ્ઠનરં કર્મ કારિષ્યાસિ પુનર્દિન ॥

મળે રાજ્ય નિલોકનું પણ એ વટે ન અસત્ય જો,
બાલ્યકાળથી સત્ય કેરી આશ હેની રાખતો.
ગોવિન્દે જોયું જે પૃથ્વી યાશે પાંડવદીન,
સમરાંગણે જો દ્રોણ ધૂમશે, તેથી વ્યથિત થઈ દીન;
ધર્મરાજને વહેતો વાણી,—અર્ધ દિવસ જો દ્રોણ,
ક્રોધ ધરીને ઝૂઝશે તો, સત્ય કહું રાજન,
સેના ત્હારી જશે ધસડાઈ વિનાશના મુખમધ્ય;
મોટે દ્રોણે ચક્ષુ પું બચાવે, યોદ્ધુ વદીન અસત્ય.
સત્ય યદીન અસત્ય રૂપાણું, જીવન અર્ધે કોઈ;
અનૃત બાપણ કહે ત્હેને પાપનો સ્પર્શ ન હોય.*

આ પ્રમાણે વાત માલતી હતી ત્યાં બીજે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે—“ મહારાજ ! વાત એમ બની છે કે દ્રોણને મારવાનો બીજો ઇલાજ ન જડવાથી, માલવરાજા આપણા કૈત્યમાં પેસતો હતો ત્યાં મેં એના અશ્વત્થામા નામના હાથીને માર્યો, અને ‘ અશ્વત્થામા મરણો ? ’ એમ બૂમ પાડી. પણ આથી પોતાનો પુત્ર મરાયો છે એમ એમને થઈ પડી નહિ. દ્રોણને તમારા શબ્દમાં શંકા છે, મોટે એ તમને પૂછે કે ‘ ખરી વાત શી છે ? ’ ત્યારે તમે કહેજો કે ‘ અશ્વત્થામા (યુરુ પુત્ર) મરાયો. ’ તમારૂં કહ્યું એ માનશે અને યુદ્ધ બંધ કરશે—કારણ કે ત્રણ લોકમાં ‘ સત્યવાન ’ તરીકે તમારી છાતિ છે. ”

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની.)

સુણી હેવાં વચન શ્રોતરનાં,
વર્ગો માનીં વચન બૂમરનાં;
અને બાવિ તથાન પ્રભાવે,
ધર્મરાજ વદે દ્વિધમાવે—
કોઈ બીલિ અસત્યની ધારી,
વણી વિજયનો લોભ વિચારી;
બોલ્યો ધીરે યુધિષ્ઠિર,
પડ્યો અશ્વત્થામા—ફંજર.

*સંદિલ્યમાનો વ્યાધિનઃ કુંતીપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ॥ અહનં વા હતં વેનિ પપ્રચ્છ મુતમાત્મનઃ ॥
શિયરા બુદ્ધિર્હિ દ્રોણસ્ય ન પાર્યો વચ્યતેડનૃતમ્ ॥ ત્રયાણામપિ લોકાનામશ્વર્યાર્થે કર્યવન ॥
તસ્માત્તં પરિપ્રમચ્છ નાન્યં કંચિદ્દિનર્પમઃ ॥ તસ્મિન્સ્ય હિ સત્યાશા બાલ્યાત્મમૂરિ પાંડવ ॥
તત્તો નિષ્પાંડવામુર્વો કરિષ્યન્તં યુધાંપનિમ્ ॥ દ્રોણં જ્ઞાત્વા ધર્મરાજે ગોવિંદે વ્યથિતોડમચિત્ ॥
યદ્યર્ધદિવસં દ્રોણો યુવ્યતે મન્યુમાસ્તિનઃ ॥ સત્યં ઘવોમિ તે સેના વિનાશં સમુત્થયતિ ॥
સ મગંત્વાતુ નો દ્રોણાત્સત્યાગ્ન્યાયોડનૃતં વચઃ ॥ અનૃતં જીવિતસ્થાપ્યં વદન્ત સ્પૃશ્યતેડનૃતં ॥

“અવ્યક્તમવવીદ્રાજન્ દતઃ કુઝર ઇત્યુત.”

—‘અથત્યામા મરાયો’ એમ કહ્યું—પણ તે કહેવાની સાથે જ એના ‘હમ્મય પુરશે’
—અન્તરાત્યાએ—એને કપકો દીધો, તેથી એણે જાહેર્યું કે ‘કુઝર’. આ અસત્યકથનને
પરિણામે, તે જ વારે, યુધિષ્ઠિરનો રથ જે અત્યાર સુધી જમીનથી સાર આંગળ જાઓ
ચાલતો હતો તે પૃથ્વીને અડ્યો!—

“તસ્ય પૂર્વ રથઃ પૃથ્વીશ્ચતુરદુલ્ભમુચ્છિન્નઃ ।”

વમ્ભૈવં ચ તેડનીકે તસ્ય વાહાઃ સ્પૃશન્ મહીમ્ ।”

—આ પ્રમાણે મહાભારતમાં કથા છે.

ધર્મરાજનું આ અસત્યકથન એમના હૃવનમાં દુષ્પરુષ બનાય છે એ યોગ્ય જ છે.
પણ મને ભય રહે છે કે આ વાર્તાના સામાન્ય શ્રોતાઓ માત્ર આટલી વાત સાંભળીને,
અને એ ઉપર ઊંડો વિચાર ન કરીને, ધર્મરાજને અને મહાભારતકારને ઉભયને કાંઈક કાંઈક
અન્યાય કરે છે: ધર્મરાજને તો અન્યાય ખુલ્લો જ છે—કારણ કે આ એક દુષ્ણના બાનમાં
તેઓ ધર્મરાજનું ભવ્ય નીતિથી ભરપૂર ચરિત્ર ભૂલી જાય છે. અને આ અન્યાયમાં રા. નર-
સિંહરાવે અન્ય સંબંધમાં કહેલી એક મિથ્યા જૈનની ઉપહાસવાર્તા, લાશુ, પક્તી દેખાય છે.
જૈનોને આદર્શ નક્ષત્રમાં કેરી ખાવાનો બાધ છે પણ એક મિથ્યા જૈન હતો તેણે હા બાંધીને
પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારે હજારથી વધારે ન ખાવી. પહેલેથી જ મ્હોટી સંખ્યા સખી હતી
એટલે મનમાની ખાવામાં કાંઈ દરકત આવે એમ નહોતું. ખૂબ ખાધી—ગણસો ખાધી;
પણ આ છેડેથી, ખાધી તે ન ગણતાં, ખીજે છેડેથી, સાતસો ન ખાધી એ ગણી ! અને
પોતે અદ્ભુત સંયમ કર્યો એમ માન્યું ! આ જ પ્રમાણે બ્યારે યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનની
વાત સામાન્ય શ્રોતાજન સાંભળે છે ત્યારે આ છેડેથી, એમનાં નવાણું સત્ય ગણવાં જોઈએ
તેને બદલે, ખીજે છેડેથી, સોયું અસત્ય જ ગણે છે, એ ઉપર જ એમની નજર કરે છે !
યુધિષ્ઠિરની આ સમયની દયામણી સ્થિતિ માટે દયા ધરવાને બદલે એનો ઉપહાસ કરવામાં
આનન્દ માને છે ! વળી જેમ એ યુધિષ્ઠિરને અન્યાય કરે છે તેમ મહાભારતકારને પણ કરે
છે. મહાભારતકારને જગત્તાં ઊંડાં સત્યનું વિશાળ જ્ઞાન હતું, અને તેથી ખરા કવિને શોભે
તેમ એ સંત્યને પૂર્ણ સ્વરૂપમાં દર્શાવે એમણે યત્ન કર્યો છે. જગત્તાં સત્યો સાદાં નથી
ઘણાં ગુંથવળુ ભરેલાં છે. એ ગુંથનમાં અર્થ કાઢવું નથી, પણ એના ઉપર પ્રકાશ
નાંખી એનું સ્વરૂપ જણું હોય તેવું નાતઃ ક્રૂર મુઠવાનું કામ તો એનું છે જ. તદનુસાર
આ મહાકવિએ યુધિષ્ઠિરના આ વિકટ પ્રકૃતિય વિરોધ કર્યાં ગૂઢ સત્યો પ્રકટ કર્યાં છે તે જુઓ:—

૧. એક તો એ વાત પ્રકટ કરી છે કે વસ્તુના નિર્ણય સહેલા નથી: કર્તવ્યની પરીદર્શી
હમેશાં સારા અને ખોટા વચ્ચે જ કરવાની હેતી નથી, કેટલીકવાર સદુચ્છ સદુચ્છ વચ્ચે
પણ વિરોધ આવી પડે છે. એક તરફ સત્ય બોલવાની ફરજ છે—જીવાડી ફરજ છે; બીજી

એ ધટનાની પ્રભુના નિર્દોષ સ્વરૂપ સાથે સંગતિ કરવા જતાં જે વિરોધ આવે છે તે પ્રકટ કરી, એ વિરોધવડે આ જગતની ધટનાનું અદ્ભુતપણું દર્શાવવું એ એનું કામ છે. જેઓ આ વિશ્વની બવસ્થામાં ધધિર અને શેતાન એવી સમાન કક્ષાની પરસ્પરવિરુદ્ધ શક્તિઓનું દ્વિત માનતા નથી* તેઓ શેતાનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને પણ છેવટે એની પાર ધધિરને જ મૂકે છે—અર્થાત્ આ જગતના બવહારમાં મનુષ્ય જે લાલચો અનુભવે છે એ ધધિર જ સર્જેલી છે, એ લાલચોના વિષયો ધધિર જ સર્જ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ એ વિષયો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે એવું વિષયનું સ્વરૂપ અને મનુષ્યના મનનું બંધારણ ઘડ્યું છે એ પણ ધધિરની જ કૃતિ છે—માટે જ મહાભારતકાર કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ યુધિષ્ઠિરને જયની લાલચ બતાવી. આમાં શ્રીકૃષ્ણને કાંઈ દોષ લાગતો હોય તો તે આ જગતમાં લાલચો ઉત્પન્ન કરીને તથા એ લાલચો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે એવું એ લાલચોનું અને મનુષ્યના મનનું સ્વરૂપ ધડીને પ્રભુએ પોતાને માથે જે દોષ બ્હેર્યો છે તે જ છે. વસ્તુતઃ સિદ્ધાન્તમાં, આ સદોષ જગત રચીને પણ પરમાત્મા નિર્દોષ જ રહે છે—આ પ્રપંચના ચાલક હોઈને પણ કૃષ્ણ યથાર્થ કહી શકે છે કે “નોક્તપૂર્વ મયા મિથ્યા સ્વૈરેષ્વપિ કદાચન”†

પ. બ્યાસજી, ઉપર પ્રમાણે કર્તવ્યની મુશ્કેલી, લાલચનું સ્વરૂપ, તથા એમાં પરમાત્માની અદ્ભુત રચના બતાવીને અટક્યા નથી. એમ કહ્યું હોત તો આપણે એમને અસત્યને ઉત્તેજન આપનાર તરીકે નિન્દવાનું કારણ રહેત. પણ એમણે તો આ અસત્યના પ્રસંગનાં વિકટતા બતાવવાની સાથે—એ અસત્યનો બિલકુલ બચાવ કર્યો નથી; બલકે એ અસત્ય બોલ્યાનું શું પરિણામ આવ્યું એ એક લીટીમાં પણ બહુ સ્વોટ નાપસંદગીથી જણાવી દીધું છે: તે એ કે યુધિષ્ઠિરનો તે જ ક્ષણે પ્રભાવ નષ્ટ થઈ ગયો—એમનો રથ જે અત્યાર યુધી જમીનથી ચાર આંગળ ઉચ્ચે ચાલતો હતો તે જમીનને આડ્યો! આટલું જ નહિ પણ આ વાત ખાસ સ્મરણમાં રાખી મહાભારતકાર અસત્યની નિન્દાનો એમના અન્યમાં ફરી એક પ્રસંગ રચે છે. સ્વર્ગાશહણ પર્વમાં યુધિષ્ઠિરને કવિ નરકમાં ફેરવે છે—અને નરકમાં બાહ્યોને જોઈને એને દુઃખ થાય છે, સારખાદ એ બધો નરકનો દેખાવ સ્વપ્નવત જોડી જાય છે. એના કારણમાં ઇન્દ્ર યુધિષ્ઠિરને કહે છે—

* કોઈને કોઈ રીતે સર્વ ધર્મમાં આવા દૈત્યો નિષેધ થતો જોઈએ છીએ: અંકુરમજ્જ અને અહિમાનને સહામરહામા ગોઠવનાર ધર્મમાં પણ અહિમાનની પાર અંકુરમજ્જને મૂકવાનો એક યત્ન થયો છે. દેવ અને અસુર પણ પ્રજાપતિ (દેવાધિદેવ) માંથી ઉત્પન્ન થયા હતા એમ ઉપનિષદ કહે છે (‘દેવાસુરા હૈવે યન્ન સંયેતિરે ઝમયે પ્રાજાપત્યા:’). ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ Manichæanism નો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

† ઉત્તરાના બાલકને અશ્વત્થામાએ ઘલાચ્છથી બાળી નાંખ્યો ત્યારે એ બાળકને બોળામાં લઈ ઉત્તરા વિલાપ કરવા લાગી અને એને શવતો કરવા કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી સારે “અબ્રવીચ વિશુદ્ધાત્મા સર્વે વિશ્વાયન જગત્ । નોક્તપૂર્વ મયા મિથ્યા સ્વૈરેષ્વપિ કદાચન” એમ ભારતકાર કહે છે.

“ વ્યાનેન હિ ત્વયા દ્રોણ ઉપવીર્ણઃ મૃતં પ્રતિ
વ્યાનેનૈવ તતો રાઘન્ દરીનો નરકસ્તવ ॥ ”

“હે રાઘવ ! તે અચત્યામાની ખાખતમાં દ્રોણને મિથ્યા બાન કરાવ્યું હતું, તેવું જ મિથ્યાબાન તને આજ—આ નરકદર્શનમાં—થયું.” તાત્પર્ય કે ધર્મરાજ જેવા સત્તવાદી જીવનમાં પણ અસત્યનો એક ન્દાનો સરખો દેખાતો દોષ અને તે એવે વિકટ પ્રસંગે થએલો કે એને દોષ કહેતાં પણ ફાલુવાર ચોભવું પડે,—એ દોષ પણ એનું ફળ હતું. ક્યાં વિના રહેતો નથી. આ મનુષ્યના નૈતિક જીવન (moral life) નો એક દયાલાયક ‘tragedy’ યાને કરુણરસજનક પ્રસંગ છે, અને એ જ મનુષ્યત્વનું બાન કરાવનાર સાધન છે. કહું જેવો અર્જુનની સમાનકોટિનો પીર અસત્યનો પરિણામે—ખરે અણુને વખતે પોતાની અસ્તવિદ્યા બૂલી બેડો એ પ્રસંગમાં કવિએ જે tragedy (કરુણચિત્ર) રચી છે તે કરતાં આ tragedy (કરુણચિત્ર) જુદી જ જાતની છે. પણ જરાએ નૂન નથી. કહું તો પોતાની અસ્તવિદ્યા બૂલી બેડો, પણ યુધિષ્ઠિર તો પોતાનું સ્વરૂપ—સત્તવાદિત—બૂલી બેડો ! પહેલા કરતાં આ બીજું વિસ્મરણ થયું નથી. વળી કહુંના અસત્યનું ફળ તો આ લોકમાં જ ભોગવાઈ ગયું—યુધિષ્ઠિરના અસત્યનું ફળ સ્વર્ગમાં પણ એને નડ્યા વિના રહ્યું નહિ. આમ દંપત્યમાં કવિએ કર્મનાં ફળના નિયમની વિવિધરૂપતા દર્શાવી છે.

૭. વળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર શા માટે કહે છે એનો એક સ્પષ્ટ ખુલાસો મહાભારતકારે એ આપ્યો છે કે—જેને માથે સર્ગાવહાનાં મિત્ર આશ્રિત વગેરે અર્થે સ્વજનોના પ્રાણ રક્ષવાની ફરજ છે તેને કર્તવ્યના અનેક વિકટ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમાંથી એક ‘moral paradox’ યાને નૈતિક વિષયની વિરોધગર્ભ સ્થિતિ એ હતી. થાય છે કે એક તરફથી એને માથે પાપ કરવાનું કર્તવ્ય (સ્વાર્થી સદ્ગુણ વૃત્તિથી કે વિદ્યુદાહના અભિમાનથી ગ્રેષ્ઠ એ બોખ્યો રહેવા માગે તો જુદી વાત) આવી પડે છે અને બીજી તરફથી એ જ પાપરૂપ કર્તવ્ય (આ જ ‘paradox’) કરવા માટે એને શિક્ષા—નરક—ખમતું પડે છે ! આ વિષમ સ્થિતિ રાજધર્મને અંગે યુધિષ્ઠિરને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સ્વર્ગારોહણપૂર્વમાં કવિ કહે છે કે:—“ જીવદયં નરકસ્તાત દ્રષ્ટવ્યઃ સર્વજ્ઞાસિઃ ”—રાજમાત્રને, અર્થાત્ જેમને માથે લોકતન્ત્ર ચલાવવાની મહોટી જવાબદારી છે તેવા સર્વજ્ઞ, નરક જેવા વિના છૂટકો નથી— અર્થાત્ એમને પાપ કરવાનું જરૂર પડ્યા વિના રહેતો નથી, અને પરિણામે પાપનાં ફળ પણ ભોગવવાં પડે છે. યુદ્ધ એ પણ લોકતન્ત્ર ચલાવવાને અંગે દાનિયને માથે આવી પડતું કર્તવ્ય છે, પણ એ કર્તવ્ય અનેક પ્રપંચ જૂદા વગેરે દોષોથી સંકુલ છે*, અને પરલોકમાં એની શિક્ષા ખમવાની—યુદ્ધમાં તરવાર ખમવાની એની જેવી ફરજ છે તેવી જ—ફરજ છે.

* પરશુરામને હું, આઠાણુ હું એમ મનાવી અસ્તવિદ્યા શીખી લાવેલો હતો એ અસત્ય બાણવામાં આવતો શુરુએ શાપ દીધો કે ખરે વખતે તું વિદ્યા બૂલી જાવ.

* આ બાબતે, વિશ્વામિત્રાદિક ઋષિઓ, દ્રોણને ચેતાવીને. અસત્ય રહામે એનો ફરિયાદનો હક અંધ કરે છે એમ કહીએ તો ગાલે. યુદ્ધમાં અર્થે માથે અને સ્નેહવિશ્વસનો

૮. પણ આ ઉપરાંત હજી એક ઊંડું સત્ય મહાભારતકારે આ કથામાં સૂચવ્યું છે—એ મનન કરવા જેવું છે. ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ એમ અસત્ય બોલતાં ભીમને જરા પણ સંકોચ આવતો નથી; યુધિષ્ઠિરને સંકોચ આવ્યો, પણ આખરે એ પણ બોલ્યો: ન બોલ્યો એક અર્જુન. આ બેદનું શું કારણ? આમાં મનુષ્યસ્વભાવનું એક મૂઠ તરવ કવિ તારવી આપે છે. આ પ્રમાણે:—ભીમ, વૃત્તિના વેગને—ઉપનિવહ જેને ‘દ્રોણ’ વિરુદ્ધ ‘પ્રિય’ કહે છે તેમે—જલદી તાબે થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. યુધિષ્ઠર ધર્મ(Law)નો અવતાર છે, પગલે પગલે કાર્યકાર્યનો વિચાર કરીને ચાલનાર છે, પણ એને આ ધર્મસુદ્ધિ સિવાય વંધારે ઊંચું અવલમ્બન નથી; અને તેથી એ આખરે ધર્મમાંથી વ્યુત થાય છે. પણ અર્જુન પરંપરાભાનો સખા છે; ભક્ત છે. એની ભાવના ધર્મ(Law)ની નથી, પ્રેમ(Love)ની છે; અને જેમ રાતદિવસ પોતાનું આરોગ્ય સાચવવાનો યુદ્ધિપૂર્વક યત્ન કરનાર મનુષ્ય ભાગ્યે જ પોતાનું આરોગ્ય સાચવી શકે છે, તેમ રાતદિવસ નીતિ જાળવવાની ચિન્તા રાખનાર મનુષ્ય ભાગ્યે જ નીતિનું ખરાખર સંરક્ષણ કરી શકે છે. અર્જુનને નીતિની દરકાર કરી નથી, પણ વીરત્વ કેળવ્યું છે અને પ્રભુ સાથે પ્રેમ બાંધ્યો છે—એ આ દાણે યુધિષ્ઠિરના ‘અધર્મભીરુત્વ’ કરતાં પણ એને વધારે કામ આવે છે. મનુષ્ય મનુષ્યત્વ કેળવતાં જેવું દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેવું યુદ્ધિપૂર્વક દેવત્વ કેળવવા જતાં તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; બહુ એનો પાત થાય છે.

પ્રભુ! મને મનુષ્ય જ રાખો, પણ તમારો રાખો—એ કરતાં હું અધિક માગતો નથી.

આનન્દશંકર આપુભાઈ મુવ.

કાળિદાસના સમયનું નિરૂપણ.

કાળિદાસ નામના કેટલાએક સંસ્કૃત કવિ થયા છે. મહાન નરેને પગલે ચાલનારા પોતાનું નામ પણ તેવુંજ રાખવા ઇચ્છે છે, તેમ કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે કાળિદાસનું નામ રાખવાનો પ્રથમ પડ્યો હોય અથવા એજ ખરા નામાભિધાનવાળા અનેક મહાન કવિઓ પાક્યા હોય અને તેથી બળતા નામથી ચંદાઓ ઉત્પન્ન થવાને અનેક સાધન મળે છે. હાલમાં આપણે સુંદર કવિરાજેશ્વર પ્રેમાનંદના નામને માટે અથવા તેમના નામે પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો માટે ચર્ચા ઉપસ્થિત થયેલી જોઈએ છીએ. કોઈ કોઈ કવિ કાળિદાસ અગર પ્રેમાનંદના નામના તોરમાં પોતાના નામ સાથે એ નામ જોડતા હશે અને પાછળથી એકલા ઉપનામથી સંબોધાય દર્શાવીને મહાભારતકારે બાહ્યો માટે—અર્થાત્ ઉચ્ચ સંસ્કારી જીવો માટે—યુદ્ધ પ્રતિ નિર્વેદ ઉત્પન્ન કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો જણાય છે.

એમ ઇચ્છતા હશે અથવા કોઈ અભિનવ કાળિદાસ યાતો પ્રેમાર્નવ યતા હશે. ગમે તેમ હો; પરંતુ સાહિત્યમાં તેમના લખાણથી વધારે તો થયેલ છે. રાજશેખર નામના એક કવિએ પોતાની સકિતમુક્તાવલી નામક ગ્રંથમાં ત્રણ કાળિદાસ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

एकोपि जीयन्ते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

गङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥

તેમ સહસ્રાર્થ ચરિતના કર્તા પદ્મશુભે પોતાનું નામ પરિમલ કાળિદાસ રાખ્યું હતું. એઓ પારાધિપ સુગ્ગ રાજનર સભાકવિ હતા. જોગરાજના સમયમાં પણ એક કાળિદાસ ચર્ચા ગયા છે. તેમજ જ્યોતિર્વિદ્યાબરણ અને રતુપરામવ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથોના કર્તા-ઓનાં નામ પણ કાળિદાસ હતાં. રઘુવંશ આદિ કાવ્યોના કર્તા વિશ્વવિશ્રુત કાલિદાસને લોક દીપશિખા-કાળિદાસ કહે છે. રઘુવંશના ૬ ટૂા સર્ગમાં એક શ્લોક છે:—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यनीषाय पर्विवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गद्वि इव प्रपेदे विवर्णभावं स त भूमिपालः ॥

આ મનોહર પદમાં જે દીપશિખા પદ છે, તેનું કારણ પ્રસિદ્ધ કાળિદાસનું નામ દીપશિખા કાળિદાસ પડ્યું હતું. દિરાતાજનું નીચના એક પદમાં 'આતપત', શિશુપાલવધના એક પદમાં 'ધણ' અને હરવિજયના એક પદમાં 'તાલ' આવે છે. તે ઉપરથી એ ત્રણે કાવ્યોના કર્તા, આતપત—ભારતિ, ધણ—માધ અને તાલ—રત્નાદર કહેવાય છે, એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યોમાં જે કોઈ સુંદર શબ્દ આવતા તો તે સુંદર શબ્દોના નામથી તે કાવ્યોના લખનારાને લોકો ઓળખતા.

જે મહાકવિએ રઘુવંશની રચના કરી છે તેણેજ કુમારસંભવ, મેઘદૂત, રાઘવચરિત, વિક્રમોર્વશીય અને માલવિકાગ્નિમિત્રની રચના કરી છે. એ સિવાય ઋણસંહાર અને મૃદ્ધારનિવક વગેરે પૂર્ણ નાનાં નાનાં કાવ્યો પણ એજ કવિએ કર્યાં હોવાં જોઈએ. પરંતુ પાદ્યમાં કાવ્યોની રચના રઘુવંશ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, રાઘવચરિત, વિક્રમોર્વશીય અને માલવિકાગ્નિમિત્ર લખાયાં તે પહેલાંની હોવી જોઈએ.

કાળિદાસના ગ્રંથોમાંથી તેમજ નિમે લખેલી બીજી એવી અનેક વાતો ઉપરથી કાળિદાસના સમયનું નિરૂપણ ચર્ચા શકે તેમ છે.

(૧) કોઈ વિક્રમનામધારી રાજાનો એ મહાકવિ સાથેનો સમ્બન્ધ.

(૨) વાલ્મીકિની ગવાયલી પ્રશંસા. (રઘુવંશ સર્ગ. ૧૪.)

૧૦૧ ગદ્યવંશમાં દ્રષ્ટ. ચર્વન આદિ જાતિઓનો ઉલ્લેખ.

તત્ર હૂળાવૌધાનાં; ચવનીમુલ્લપદ્માનાં-ઈં (રઘુવંશ સર્ગ. ૪)

(૪) રઘુવંશની આકસ્મિક સમાપ્તિ.

(૫) ભાસ, ધાવક, કવિપુત્ર આદિ પોતાના સમકાલીન કવિઓનાં નામનો ઉલ્લેખ.

આજ સુધી કાલિદાસના સમય માટે વિદ્વાનોએ જે કલ્પનાઓનો આશ્રય લીધો છે તેમાંની મુખ્ય કલ્પનાઓનો સમ્બન્ધ નીચે દર્શાવ્યો છે.

(૧) અગ્નિવર્ણના પુત્રનો સમય.

(૨) વિક્રમ સંવતના આરંભનો સમય.

(૩) સ્કન્દચુખ્તનો સમય.

(૪) દ્રોણરત્નના મુદ્દનો સમય.

જો સિવાય ઇ. સ. ૧૧ મા સદ્દમાં ધારાધિપ બોજના સમયમાં કાલિદાસ થયાની કલ્પના પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ કરેલી જણાય છે. એ કલ્પના તદ્દન ગેરબાજી છે. કદાચ બોજરાજાના સમયમાં કોઈ અન્ય કાલિદાસ નામનો કવિ થયો હશે, પરંતુ તેજ રઘુવંશ આદિનો લેખક છે તેમ ધારવું ખોટું છે. દાકતર બાઉ દાંજીએ માતૃચુખ્તને કાલિદાસ સિદ્ધ કરવા યત્ન કરેલો જણાય છે પરંતુ તે યત્ન અને કલ્પના ખોટાં હોવાં જોઈએ.

રઘુવંશના ૧૯ મા સર્ગમાં અગ્નિવર્ણનું જન્મન્ત છે. એ લખ્યા પછી કાલિદાસે રઘુવંશની સમાપ્તિ કરી છે. પરંતુ સમાપ્તિસચક દંઈ વાત લખેલી જણાતી નથી. કોઈ વિદ્વાનો એવો ખ્યાલ કરે છે કે અગ્નિવર્ણના પુત્રના સમયમાં કાલિદાસ થયા છે કારણ કે તેમણે પોતાના આશ્રયદાતાના પિતાનું પણ જ્ઞાત લખ્યું છે. હવે એ રાજા ઇ. સ. પૂર્વ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે, માટે એ કલ્પના પણ બાજી જણાતી નથી. અગ્નિવર્ણના સમયમાં રઘુવંશી રાજાઓનો મહિમા અને પ્રભુતા ક્ષીણ થઈ ગયાં હતાં; તેથી તેમની બહેલાં 'અર્ધ' અથવા રાજાઓ અને રાજ્ય ફેરફારીનું લખવું કાલિદાસને ઠીક નહિ લાગ્યું હોય, અથવા રાજાઓનો જ્ઞાત લખવાથી કાવ્યનો વિસ્તાર વધી જતો હશે. જો કાલિદાસ અગ્નિવર્ણ રાજાના પુત્રના સમયમાં હોય તો તે પોતાના કાવ્યોમાં તે રાજા માટે થોડુંક પણ લખવા ચૂકત નહિ, અને આશ્રયદાતા અથવા સામયિક રાજાનું વર્ણન લખી તેને જાહેર તો કરતજ; માટે એ કલ્પના ગ્રાહ્ય નથી.

કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે કાલિદાસ, વિક્રમ સંવતના આરંભમાં મહારાજા-વિક્રમાદિત્યની સભામાં હતા. પરંતુ કાલિદાસનો સંબંધ વિક્રમ નામના રાજા સાથે હોતો એ બાબતમાં એ કલ્પના ઠીક છે પણ કાલિદાસના સમયની બાબતમાં એ કલ્પના ઠીક લાગતી નથી.

રઘુવંશમાં દણનું વર્ણન જોઈને કોઈ પંડિતોએ કાલિદાસનો સમય સ્કન્દચુખ્તના સમયમાં

એટલે ઈ. સ. ૫ માં સૈકાના અન્તમાં કદ્યો છે. પરંતુ ભારતીય ગ્રંથકારોએ દ્રણ, યવન, શક, આદિ-શબ્દોનો પ્રયોગ બતિવાચક કોઈ ગ્રંથોમાં કર્યો છે. તેથી એ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી નહિ શકાય કે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દ્રણ, જેણે ઈ. સ. ૪૫૮ માં ભારતપર ચડાઈ કરી હતી તેજ દ્રણ બાબત તેમાં લખાણ છે. ભારતવાસીઓને એ શબ્દ ત્યાર પહેલાં જાણમાં હતો, કેમકે ભારતની ઓઢર લટકાઈ કરવા એ લોકો વારંવાર ચી આપતા હતા.

કોઈ કોઈ ઇતિહાસ લેખકોનું લખવું છે કે ઉર્જુનના કોઈ વિક્રમ નામધારી રાજાએ કાશ્મીરની લઠાઈમાં એએઓને હરાવ્યા હતા. એ લગ્ન ઈ. સ. ૬ હા સૈકાની મધ્યમાં થઈ હતી. વિન્સેન્ટ રમીથ સાહેબે ભારતવર્ષીય ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે “ ભારતમાં યશોધર્મા નામનો એક રાજા હતો. મગધનરેશ બાલાદિત્યની સહાયતાથી તેણે મિહિરગુપ્ત નામના એએઓ રાજાને હરાવ્યો હતો.” આ વાત કાશ્મીર સુદતા સમય પહેલાંની છે, છતાં કોઈ લેખ-કોએ યશોધર્મા રાજાનેજ વિદ્યમાદિત્ય સમજી એવી કલ્પના કરી કે માલવ મંડલને પોતાની હતના ઉપસક્તમાં પોતાના નામાનુસાર વિક્રમ મંવલ કર્યો. પરંતુ તેમ નથી. વળી એ લેખ-કોએ એવી પણ કલ્પના કરી કે સંસ્કૃત સાહિત્યનું પુનરુદ્ધવન પણ એજ યશોધર્મા રાજાના સમયમાં થયું અને કાલિદાસ પણ એવીજ સ્થાનો એક સભાસદ હતો. એ કલ્પના કરવાનું કારણ એ છે કે “ ધન્વન્તરિઃ સ્વપ્નકોઽમરસિદ્ધશક્તુઃ ” હત્યાદિ નવરત્ન સમ્બન્ધી શ્લોકમાં કાલિદાસની સાથે વરાહમિહિરનું નામ પણ છે, અને વરાહમિહિરનો સમય ઈ. સ. ૬ હા સૈકાની શરૂઆતમાં માનવામાં આવે છે. તેથી એમ અનુમાન નીકળ્યું કે જ્યારે વિરા-મિહિર યશોધર્મા રાજાના વખતમાં હતા ત્યારે કાલિદાસ પણ જરૂર એ સમયમાં હોવા જોઈએ; કારણ કે એ બંને વિક્રમની નવરત્નમાલિકાના અન્તર્ગતમાં છે. પરંતુ બોજપ્રગલ્ભમાં ભવભૂતિ, ભારવિ, માધ અને કાલિદાસ બધા સમકાલિન માન્યા છે તેથી એ કલ્પના પણ અશાલ્ય છે. ત્યારે હવે એ જોવાનું છે કે કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયા ?

એમાં કંઈ સંદેહનું કારણ નથી કે કાલિદાસ કોઈ વિક્રમ નામધારી રાજાના સભાસદ હતા. એમના રૂપકોનું એકનું નામ વિક્રમોર્વશીય રાખ્યું છે, અને તેની પ્રસ્તાવનામાં પણ લખ્યું છે કે “ અનુત્સેકઃ ચલુ ચિક્રમાલકુન્નર—” એવી પુષ્ટિ મળે છે કે રાજા વિક્રમ સાથે કાલિદાસનો કંઈ સમ્બન્ધ અવસ્ય હતો. જનશ્રુતિ પણ એજ કહે છે. કવિવર અભિ-નન્દકૃત રામચરિતમાંથી પણ એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.

‘હ્યાત્તિ કામપિ કાલિદાસકવયો નીતાઃ શકારાતિના’

હત્યાદિ શ્લોક પણ એની પુષ્ટિ કરે છે. જ્યાં સુધી આ કલ્પના વિશ્દ કંઈ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી એ કલ્પના માનવામાં કંઈ બાધ નથી.

હવે આપણે એ જાણવાનું રહ્યું કે કયા વિક્રમના સમયમાં કાલિદાસ વિદ્યમાન હતા ? કલ્પીસનના ૧ હા સૈકામાં વિક્રમ નામનો કોઈ ઐતિહાસિક રાજા ન હતો. એ નામનો સંવત્ ચાલ્યો તે પહેલાં ‘ માલવગણ સ્થિત્યાબ્દ ’ કહેવાતો. મન્દસારમાં સંવત્ ૫૨૬ નો વિદ્યાર્થ લેખ મળ્યો છે, તેમાં આ સંવત્ દર્શક જુતામાં જુનો લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે

“માલયાનાં ગંગસ્થિત્યા યાતે શતચતુષ્ટયે”—છસાદિ. મહારાજ. યશોધર્માનાં પંછી
ધણા વખતે એ સંવત્તનું નામ વિક્રમ સંવત્ ૫૩૫૬ હતું. ગણુરત્ન. મહોદધના કર્તો વર્ધ-
માન પહેલા અંચકાર છે, જેમણે વિક્રમ સંવતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સત્તનવત્યધિકેષ્વેકાદશસુ શતેષ્વતીતેષુ ।

વર્ષાણાં વિક્રમતો ગણરત્નમહોદધિર્વિહિતઃ ॥

માલવ સંવત્તનું નામ વિક્રમ સંવત્ ૫૩૫૬ કર્યું એનો પત્તો મળતો નથી. એ ફરફારી
ભગથી યર્ધ હોય એમ સંભવ છે. માલવગણુ સ્થિત્યાબ્દ, જેમ એકતો બહુ લાંબું નામ છે,
તેમ કર્યું મધુર પણ નથી, તેથી ટોછ કથાસહજના નાપકે કલ્પિત વિક્રમાદિત્યને માલવે-
શ્વર સંમણ એ નામથી સંવત્ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

તો હવે કાલિદાસના વિક્રમનો પત્તો મેળવવો જોઈએ. કાલિદાસ શુદ્ધ રાગઓથી
પરિચિત હતા, તે દ્વિચિત્તઓતિય તેમજ અલ્પિત જ્યોતિય જાણતા હતા. મેધહતમાં બૃહદ્-
યાની કથાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દણુ આદિ સીમાધાનતની જાતિઓનું પણ તેમને જ્ઞાન
હતું. પોતાના અંચોમાં પાતંજલ અનુસાર વ્યાકરણપ્રયોગનો ખાસ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે.
તેથી અમે કાલિદાસનો સમય ઈ. સ. ના પૂર્વમાં થયેલો માની શકતા નથી. પતંજલિ ઈ.
સ. પૂર્વે ૨ જ સૈકામાં થઈ ગયા છે. તે પછી પાલીની પુત્રી પ્રાકૃત કેટલાંકે ૨૫ ધારણ
કર્યા, અને એટલું જોર બતાવ્યું કે કેટલાક સમય સુધી તેણે સંસ્કૃત બાપાને દબાવી દીધી.
તેથી જ સમયમાં પ્રાકૃતનું આટલું બહુ જોર હતું તે સમયમાં કાલિદાસ જેવા સંસ્કૃત કવિનો
પાડખાવ થઈ શકેલા ન જોઈએ. વળી પૈરાગી બાપામાં લખાયેલી શુણ્ઠાદ્યકૃત બૃહત્કથા-
ઓથી કાલિદાસ પરિચિત હતા, એનું મેધહત ઉપરથી જણાય છે; તો શુણ્ઠાદ્ય પછી થયેલી
પ્રાકૃતબાપાના સમયમાં કાલિદાસ થયેલા ન હોવા જોઈએ. કાલિદાસે પોતાના અંચોમાં જ્યો-
તિય સંબંધી વાતો લખી છે તેથી આર્યભટ્ટ અને વરાહમિહિરના સમકાલિન હોય તેમ જણાય
છે; અથવા તો એ બન્ને અંચકારોના અંચો ઉપરથી જ્યોતિષનું જ્ઞાન મળ્યું હોય અર્થવા તો
તેમનાં પણ પહેલાંના અંચકારોના અંચો ઉપરથી જ્યોતિષ સમજ્યાં હોવા જોવા જોઈએ.
એ અનુમાન ઉપરથી સમજાય છે કે કાલિદાસ ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પહેલાં તો નહિ, થયાં
પરંતુ તે સાથે એટલું પણ માનવું પડે છે કે ઈ. સ. ના પાંચમાં સૈકા પછીથી પણ નહિ
હોવા જોઈએ. કારણ કે ૭ મા સૈકાના કવિ બાણભટ્ટ હર્ષચરિતમાં કાલિદાસના નામનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી પુલકેશિની પ્રશસ્તિમાં રવિકીર્તિએ પણ ભારવિની સાથે કાલિદાસનું
નામ લખ્યું છે. એ પ્રશસ્તિ પણ ૭ માં સૈકાની છે. આ પ્રશસ્તિનો “સમંવે ભારવિ” પછી
ક્રમમાં ક્રમ એક સૈકાનો છે. કેમકે કોઈ પ્રસિદ્ધ રાજાની પ્રશસ્તિમાં તેનો કવિ પ્રસિદ્ધ હોય
તો જ તેનું નામ પણ તેમાં લખી શકાય. વળી બાણ અને કાલિદાસના નામોએ સિવાય
સુબન્ધુની વાસવદત્તનો પણ ઉલ્લેખ છે. સુબન્ધુ પણ બાણ પહેલાં સો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલો
હશે. આ હિસાબે ભારવિ અને સુબન્ધુનું અસ્તિત્વ ઈ. સ. ૬-૮ મા સૈકામાં સિદ્ધ થાય છે.
ભારવિ અને સુબન્ધુની રચનામાં ભંગસ્થેષ આદિ કારણથી કિંમદતા આવી છે. પણ એ

દોષ કાલિદાસની કવિતામાં નથી. તેથી એ ભારવિ અને મુળન્ધુ પહેલાં સો વર્ષ ઉપર દોષા ભેષ્યે. આ રીતે કેટલાંક વિદ્વાનોએ એવો મત છે કે કાલિદાસ ઈ. સ. ના ચોથા સદાય અન્તમાં અથવા પાંચમા શતકના આરંભમાં વિદ્યમાન હતા, એ બાબતની હાથે છે. અમારું માનવું એવું છે કે કાલિદાસ યુગ નરેશ બીજા ચંદ્રગુપ્તનામ વિક્રમાદિત્ય અવધાત્મક વરતી કૌશલ્યસના સમયમાં વિદ્યમાન હતા; અર્થાત્ અનુમાને ઈ. સ. ૩૭૫ થી ૪૫૦ સુધીમાં થઈ ગયાં.

છઠ્ઠા શતકમાં એવો ભારવિ અને મુળન્ધુએ પાણિનીય વ્યાકરણના નિષેધનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. “તં પાતયાં પ્રથમમાસં પપાત પચ્ચાત્;” “વપુઃ પ્રકર્ષાત્” શાક્યમાતિદ્વિતું પચમે;” ઇત્યાદિમાં કાલિદાસે ઉલ્લંઘન કર્યું છે. તેથી પણ એ ભારવિ અને મુળન્ધુની પહેલાં ભરત હોવા ભેષ્યે. ભારવિ અને મુળન્ધુના સમયમાં પાણિનીય વ્યાકરણ વિષયક આગા સર્વમાન્ય હતી. અને કેટલેકે તેનું ઉલ્લંઘન કરેલું જણાતું નથી પરંતુ કાલિદાસના સમયમાં એ વાત નહીં. તેથી કાલિદાસ અને અશ્વધોષના કાવ્યોમાં પાણિનીય આગા વિરૂદ્ધ પ્રયોગ જણાય છે. તે ઉપરથી કાલિદાસ, ભારવિ અને મુળન્ધુ પહેલાં થયા હતા એમ માનવામાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી.

કાલિદાસના પ્રયોગનું અવલોકન કરવાથી જણાય છે કે તેમને જ્યોતિષનું જ્ઞાન ઘણું આદે ન હતું. તે ઉપરથી આર્યભટ્ટ પછી કેવરાહમિહિરના અગ્રકાલિન પણ થઈ શકતા નથી. સમકાલિનતા સ્વયંક માત્ર નવરતનવાણું પદ છે. એ પદ જ્યોતિર્વિદ્યામરણ્યું છે. એ પુસ્તકની રચના કોઈ અર્વાચિન જૈન પંડિતની હોય તેમ જણાય છે. તેમાંનું સંસ્કૃત અશુદ્ધ છે તેથી તે વિષયનીય નથી.

કાલિદાસ ઉજ્જયિની નરેશની સભામાં સભાસદ હતા તથાપિ તેમની જાનમૂલિ દુર્ગ્ગવિની ન હતી. કાલિદાસને ધીરમ ઋગ્ ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો, તેનું એમનાં કાવ્યોમાં ઘણી જગ્યાએ એ ઋગ્ વિશે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે. હિમાલય પ્રદેશનો પણ તેમને પરિચય હતો કેમકે જ્યાં જ્યાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં ત્યાં મળે જ સારી રીતે વર્ણન કરેલું છે. મહાકવિ બાણુની પેઠે તે પણ કાશ્મીરના નિવાસી હતા. વિશ્વલે વિદ્યાદેવચરિતમાં જણ્યું છે કે કવિતા અને કેસર કેવળ કાશ્મીરમાં જ પેદા થાય છે.

“સંહોદરાઃ કુદ્દમકેસરાણાં મવન્તિ નૂનં કવિત્વવિજ્ઞાતાઃ ।

ન શારદદેશમપાસ્ય દષ્ટસ્તેષાં યદન્યત્ર મયા પ્રોહઃ ॥ ”

જો કાલિદાસ કાશ્મીરી ન હોય તો વિશ્વલેને આ ગર્વોક્તિ સમ્પ્રવાત્ સાદસ ન થાય.

અનુમાન થાય છે કે મોટી ઉમરે કાલિદાસે દુર્ગ્ગવિની નરેશનો આશ્રય લીધો હતો. કેમકે કુશલચંદ્ર તેમજ માલવિકાગ્નિમિત્રમાં ‘દુર્ગ્ગવિની સંપ્રેધનો’ કંઈ ‘પક્ષ’ સૂચના નથી. આ અંથો કાલિદાસે યુવાવસ્થામાં સખેલા જણાય છે. જો એ પુસ્તકની રચના વખતે પોતે દુર્ગ્ગવિની માં હોત તો કંઈ પણ દુર્ગ્ગવિની વિશે તે તેમાં અવગમન સમ્પત્ત. દરે એવદન વચેરે પાછળના અંથો જુઓ. તેમાં દુર્ગ્ગવિનીનાં મંદિરો, મહેલો, કુશાન વચેરે ભેષ્યેલા રથચેતો વર્ણન કરેલાં છે. તેથી કાલિદાસે યોદ્ધા વર્ષે દુર્ગ્ગવિની આવી લાંબા તે વખતના રાજાનો આશ્રય લીધો હતો.

હવે એ સમયે ઉર્જિયિનીમાં કોણ રાજ હતું તે તપાસીએ. રધુવંશના ૬ ફૂ. સર્ગમાં ઇંદુ-મતિના સ્વયંવરનું વર્ણન છે. એ વર્ણનમાં સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓના ઉલ્લેખમાં મગધ નરેશને પ્રધાનતા આપી છે, એટલે પહેલું તેનું વર્ણન કર્યું છે. અને ઇન્દુમતીને તેની સામે ઉભી રહેલી ચિત્રી છે. કહો ત્યારે ઉર્જિયિની નરેશને કેમ પ્રધાનતા ન આપી ? જવાબ એજ છે કે કાલિદાસના સમયમાં મગધેશ્વરજ અવન્તીનો અધીશ્વર હતો. આ વાત માન્ય કરવાથી સઘળો ભ્રમ દૂર થશે. જો કાલિદાસ યશોધર્મા અથવા જેના ઉપર મગધેશ્વરની સત્તા નહોતી એવા ખીંજીને ત્યાં હોયતો તે કદાપિ મગધરાજાની એટલી પ્રતિષ્ઠા ન કરત અને એટલો પક્ષપાત પણ ન કરત. રધુવંશના ૬ ફૂ. સર્ગમાં જેટલા રાજાઓનું વર્ણન કરેલું છે તે સઘ-ળાઓમાં અવન્તિ અને મગધના રાજાઓને ધણા બળવાન અને શક્તિવાળા ઠરાયા છે. અવન્તિના રાજાના વિષયમાં લખ્યું છે કે “તેના ઘોડાઓની ખરીઓથી ઉઠેલી ધૂળે અન્ય રાજાઓના મુકુટ મણિઓની પ્રભાને ક્ષીણ કરી છે. મગધપતિ અતિ ધનવાન છે. ખીજ રાજાઓ બહુજ દુર્રથ છે.” એથી જણાય છે કે કાલિદાસના સમયમાં અવન્તિ (જેની રાજધાની ઉજ્જયિની હતી) અને મગધ એ બંને એકજ રાજાને તાબે હશે. જે મગધનો રાજા તેજ અવન્તિનો રાજા હશે. ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે કે મગધના સિંહાસન ઉપર એ સમયમાં ખીજો ચંદ્રગુપ્ત રાજા હતો. તેણે અવન્તીને છતીને પોતાના રાજ્ય સાથે ભેળી દીધું હતું. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કાલિદાસ આજના રાજાના આશ્રય નીચે હતા. એ સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે વળી જરા વધારે વિચાર કરીએ. રધુવંશના ૬ ફૂ. સર્ગમાં “ઇન્દુમતી મગધાધિપ અને અવન્તિનાથના સામે ઉભી રહી પરંતુ તેણે તેમને પશ્ચંદ કર્યા નહિ તથાપિ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી તે પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેણે તેમની સામે ઈર્ષ્યાનાદરશ્યેષ્ઠા અથવા આક્ષેપની વાત કહી નહી, પણ ખીજ રાજાઓનેતો બેઠે ધૂણા અને તિરસ્કારપૂર્વક તે આગળ વધતી આવી.” એમ લખેલું છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કાલિદાસનો મગધ અને અવન્તીના રાજા વિષે સારો ભાવ હતો. રધુવંશનો પૂર્વાર્દ ભાગ લખતી વખતે રુદ્ર-દામાનો વિજેતા મગધાધિપ ખીજો ચંદ્રગુપ્ત વૃદ્ધ થયો હતો. કાલિદાસે સ્વયંવરમાં આવેલા મગધનરેશનું નામ પરન્તપ લખ્યું છે, જેને ઇન્દુમતીએ પરંદ કર્યો નહતો. કાલિદાસના આ લેખની ચંદ્રગુપ્તે વૃદ્ધ હોવાથી પરવા કરેલી જણાતી નથી. પરંતુ પરન્તપ વિષે જો ખીજ અનુચિત વાત લખી હોત તો ચંદ્રગુપ્ત અવરય ગુરૂસે થયો હોત.

રધુવંશના ૬ ફૂ. સર્ગમાં પરન્તપનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસે લખ્યું છે કે—

‘જ્યોતિષ્મતી ચન્દ્રમસૈવ રાત્રિઃ’

, વળી આગળ અવન્તિ નરેશના વર્ણનમાં લખ્યું છે કે—

‘ઇન્દુર્નવોત્પાનમિવોન્દુમત્યૈ’

આ શ્લોકોમાં ‘ચન્દ્રમસ’ અને ‘ઇન્દુ’ શબ્દોમાં ચંદ્રગુપ્તનો અને કાલિદાસનો સંબંધ જણાઈ આવે છે. આવું જ સાંકેતિક વર્ણન વિશાખદત્તે મદ્રારાજસની પ્રતાપનામાં પણ કર્યું છે.

કૂરંગઃ સર્વેભુવન્દ્રમસં પૂર્ણમણ્ડલમિદાનીમ્ ।
અમિમવિનુમિચ્છતિ વલ્લટ્પ્રસત્યેનં તુ જુવયોગઃ ॥

અને પણ 'ચન્દ્રમસં' પદથી સર્વે ચન્દ્રગુણો અર્થ સમજાય છે. કાલિદાસે પણ પૂર્વોક્ત સ્તોકોમાં 'ચન્દ્રમસ' અને 'કન્દુ' શબ્દોમાં દ્વિતીય ચન્દ્રગુણની ધ્વનિ કરી છે.

આ સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં રઘુ અને દિલીપનાં ચરિત્રો છે. કાલિદાસનાં ચિત્રેશ્વર આ ચરિત્રોમાં જે વિવશણુતા છે તે માટે આપણે કાલિદાસનો અને ચંદ્રગુણો સંબંધ માની લેવો પડશે, અને તે માનવાથીજ એ વિવશણુતા જણાઈ આવશે. પ્રાચીન પુરાણ કથાઓમાં દિલીપે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો તેનું લખાણ છે નહિ, તેમ રઘુએ દિગ્વિજય કર્યો હોય તેવો દસારો પણ નથી. તેથી અમે એમ માનીએ છીએ કે કાલિદાસે બીજા ચન્દ્રગુણના ચરિત્રને આદર્શરૂપ માની રઘુનું ચરિત્ર ચિત્તરૂ છે, અને તેથી દિલીપ અને રઘુનાં ચરિત્રમાં જે નવી નવી વાતો જણાવી છે તે ઉપરથી તેમનો આશ્રય સાફ જણાઈ આવે છે. રઘુવંશમાં જે રાજાઓનો દર્શાવ છે તેમાં રઘુ અને રામ શ્રેષ્ઠ છે. રામચંદ્રનું ચરિત્ર તો એટલું વિશ્રુત છે કે તેને આદર્શ રૂપ લઈને પોતાના આશ્રયદાતા બીજા ચંદ્રગુણના ચરિત્રને ચિત્તરવાનું કાલિદાસને હીક નહિ લાગ્યું હોય, તેથી તેમણે રઘુને ચન્દ્રગુણનો પ્રતિનિધિ બતાવ્યો.

કાલિદાસના આશ્રયદાતા દ્વિતીય ચંદ્રગુણના પિતાનું નામ સમુદ્રગુણ હતું. આ સમુદ્રગુણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેથી કાલિદાસે રઘુના પિતા દિલીપે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો એમ વર્ણવ્યું; એમ સમજીને કે પિતા પુત્રનો સંબંધ જળવાય. તેથી ચન્દ્રગુણને રઘુ અને સમુદ્રગુણને દિલીપ બતાવ્યો. વળી ચન્દ્રગુણની મા મગધદેશના કોઈ ખંડિયા રાજાની કન્યા હતી. અને તે ઉપરથી રઘુની મા 'માગધી' બનાવી. ચંદ્રગુણની માનું નામ દત્તાદેવી હતું અને રઘુની માનું નામ 'મુદલિણી' છે. એ 'દત્તા' અને 'દક્ષિણી' શબ્દ સરખા અર્થો છે. ચંદ્રગુણ કલિદાસ પ્રસિદ્ધ રાજા હતો ને તે ઉપરથી રઘુને દિગ્વિજયી બતાવ્યો. કા દિવાન નામના એક ગ્રીના મુસાદરે ગુપ્ત રાજ્યના આરંભમાં બારતમાં મુસાદરી કરી હતી. તેણે લખ્યું છે કે 'આ રાજ્યમાં ચોરોનું નામનિશાન નથી.' કાલિદાસે દિલીપ અને રઘુના સમજ્યાં પણ એજ વાત વર્ણવી છે.

‘વાતોઽપિ નાસ્તંસયદંશુકાનિ

કો લમ્બયેદાહરણાય હસ્તમ્?’

કાલિદાસે રઘુવંશમાં કરેલા રાજાઓનાં વર્ણનમાં ઘણી જગાએ ગોમ શબ્દ લખ્યો છે. આ શબ્દ બીજા કવિઓએ કવચિત્ વાપરેલો જણાય છે. હવે, ગોમ શબ્દ જે ઘાત ઉપરથી થયે છે તેજ ઘાત ઉપરથી ગુપ્ત પણ થયો છે, તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે 'ગોમા, ગોમરિ' વગેરે પ્રયોગ મગધના ગુપ્તનરેસ માટેજ છે. વળી એક જગાએ રઘુવંશમાં 'સ્વર્ગીય ગુપ્તા હિ મત્તોઃ પ્રસૂતિઃ.' લખી ગુપ્ત શબ્દનો રૂપ ઉદ્ભવ કર્યો છે.

એ ઉપરથી સર્વથા સિદ્ધ છે કે વિક્રમાદિત્ય, વિક્રમાદિત્ય વગેરે વિરઠધારી, પશ્ચિમમાં સમુદ્ર સુધી ગુપ્ત રાજ્યનો વિસ્તાર વધારનાર, ગુપ્તરાજના રાક રાગ્યોનો સંહાર કરવાથી રાકારિ પદ્મી પામનાર મંગલાધીશ ખીજે ચંદ્રગુપ્ત રાજ હતો, અને તેનાજ સમયમાં કાલિદાસ વિદ્યામાન હતા. એજ રાજ્ય પૂર્વેના સુલ્ય પ્રદેશ, અને દક્ષિણમાં ચૈલ્ય વગેરેનો પ્રદેશ મુઝી દેતાં બાકી રહેલા આખા ભારતવર્ષ ઉપર ૪૦ વર્ષ સુધી ચક્રવર્તી રાજ્ય હતા. રઘુવંશના ૪ થા સર્ગમાં કાલિદાસે જે જે દેશો રઘુએ જીતેલા જણાવ્યા છે તે તે સર્વ ભાગ ઉપર ચંદ્રગુપ્તનો અધિકાર હતો. પરંતુ રઘુના જીતેલા દેશોનાં નામોમાં મંગલ અને અવન્તીનું નામ નથી. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે રઘુનો માત્ર ખીજા ચંદ્રગુપ્તની છાયા હતી. અવન્તી અને મંગલનો તો એ પોતે રાજ્ય હતો, તેથી કાલિદાસે તેવો ઉલ્લેખ કેમ કરી રાકે ? જ્યાં જોતો પહેલેથી આધિકાર હોય તેને જીતવું શું ? એ ઉપરથી રઘુને ચંદ્રગુપ્તનો પ્રતિનિધિ (personified man) માન્યા સિવાય છુટકો નથી.

કાલિદાસનો સ્વર્ગવાસ વૃદ્ધપણમાં થયેલો હોય એમ સમજાય છે. પોતાના આશ્રય દાતાના સ્વર્ગવાસ પછી કેટલાક સમયસુધી જીવતા હશે. પોતાના અન્તિમ સમયમાં તેમણે રાકુન્તલા અને રઘુવંશ ઉત્તરાર્દ લખ્યો હશે. કાલિદાસનો ઉડ્ડિયિની નગરી ઉપર ધણોભાવ હતો. પરંતુ વૃદ્ધપણમાં એ નગરી અને રાજપ્રાસાદથી દંટોળો આવ્યો હશે. એમ કુશ્યન્તના રાજભવનના વિષયમાં કણ્વકપિના શિષ્યના મુખથી બોલાવેલા 'જનાકીર્ણ મન્યે દુતઃ પહ્લપતિતં ગૃહમિવ ।' ઉપર અનુમાન બાંધવામાં આવે છે. જેટલો ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં તેમનો આદર સત્કાર થતો હશે તેટલો તેના પછીના રાજ્ય કુમારગુપ્તના સમયમાં નહિ હોય, તેથી ખિન્ન થઈને રાકુન્તલા અને રઘુવંશના અંતના કેટલાક સર્ગોમાં પોતાના માનના વિકારને વિવશ થઈને પ્રગટ કર્યા છે. મેઘદૂતમાં ઉડ્ડિયિનીની પ્રથંસા બહુજ કરી છે. ચંદ્રગુપ્તના પછી ઉડ્ડિયિનીની સ્થિતિ ક્ષીણ થતી ગઈ એ લક્ષમાં લઈને કાલિદાસે રઘુવંશના ૧૮ મા સર્ગમાં રઘુવંશિઓના રાજાની હીનાવરથા દેખાડી છે અને અન્તમાં એટલે ૧૯ મા સર્ગમાં રાજ્ય અભિવર્ણની કામુક્તા અને મૃત્યુનું વર્ણન કરી રઘુના વંશની તદ્દન નિષ્પત્તિ કરી નાંખી છે.

તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કાલિદાસ ઈ. સ. ૪ થા સૈકાના અંતમાં અને ૫ મા સૈકાના આરંભમાં વિદ્યામાન હતા. અશોકના સમયમાં ભારતવર્ષના ગોરવની વૃદ્ધિ થઈ મેણે, મુગ્ધ, બાસ આદિ મહાકવિ, દિગ્નાથ, ઉદોત્તર આદિ દર્શનિક અને આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર આદિ વૈજ્ઞાનિક પણ એજ સમયમાં થયા. એ સમયમાં ભારતમાં થયેલા વિદ્યાભિવૃદ્ધિ પાદભાવ લગભગ એક હજાર વર્ષ ટક્યો. ૧૩ મા સૈકામાં રાજ્ય લક્ષ્મણસેનના રાજ્યના અંતમાં તેનો પણ અંત આવ્યો.

સાહિત્યાર્થે પંડિત રામાવતાર શરૂમાં એમ. એ ના એક હસ્ત લિખિત સંસ્કૃત અંગ્રેજી લેખના આધારે આ લેખ લખાયો છે. વિદ્વાનો આ આખત જ્ઞાનમાં લઈ અન્ય પ્રખ્યાત લેખકોના સમયનું નિરૂપણ કરશે.

લલિતભાઈ ગોકળદાસ પટેલ

હાસ્યરસ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૯૬ થી.)

આનન્દ આપવો એજ હાસ્યરસની રચનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

આપણે જોઈએ કે સાહિત્યના તથા સમાજના દોષો એ હાસ્યરસવાળી રચનાનો યોગ્ય વિષય ગણાય છે. પણ આ રચને પ્રશ્ન એ ઉડે છે કે સાહિત્ય અને સમાજમાં જે દોષો અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તેના સમ્બન્ધમાંજ હાસ્યરસવાળી રચના રચાવી જોઈએ કે કેમ ? અમુક દોષો દૂર થાય તેને માટે તેને ઉપહાસનો વિષય બનાવવા એવો ખાસ ઉદ્દેશ દરેક હાસ્યરસની રચના રચનારે પોતાના ચિત્તમાં રાખવો જોઈએ કે કેમ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે નકારમાંજ આપી શકીએ. હી કિન્સિ જેવા સમર્થ લેખકે સાહિત્યના જે જે વિભાગ પાડ્યા છે, જ્ઞાનનું સાહિત્ય (literature of knowledge) અને બળનું સાહિત્ય (literature of power), તેમાં હાસ્યરસની રચનાને આપણે બીજા વિભાગમાંજ મૂકવી જોઈએ. એ બીજા વિભાગના સાહિત્યથી આપણી કોઈ પણ સ્પૃશ્ન જરૂરિયાત પૂરી પડતી નથી. એ સાહિત્યથી આપણને કંઈ નવું જ્ઞાન મળે છે એવું પણ હોતું નથી. એ સાહિત્ય આપણને કેવળ આનન્દજ આપે છે. પણ એ આનન્દ અદૌકિંક હોય છે. એ આનન્દ આપણી હૃદિમાં અમુક જ્ઞાનનો ઉમેરો કરવા કરતાં ઉચ્ચતર પરિણામ આણે છે. એ આનન્દ હેઠે આપણા હૃદયમાંથી પહોંચે છે અને આપણા જીવનને સાર્યક કરે છે. આ વાત ઘણી વાર કેટલાક વિદ્વાનોના લક્ષમાં પણ જોઈએ તેવી નરહેતી હોય એમ જણાય છે. અમુક રચના સારી છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરતી વખતે ઘણી વાર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે “ એ રચના આપણને આનન્દ આપે છે ખરી, પણ એનો કંઈ ઉદ્દેશ જણાતો નથી ”. હૈન્ડોરના “ કાષ્પનિક સંવાદો ”ના સમ્બન્ધમાં પણ ખાતરી વાતચીતના પ્રસંગમાં આવી રીતની દલીલ મ્હારા એક વિદ્વાન મિત્ર તરફથી કરવામાં આવી હતી; પણ એ દલીલ બહુબરેલી છે. અધ્યાત્મવિદ્યાનું અમુક જ્ઞાન આપવાને માટે, શિલ્પશીલાં અમુક સત્યોનું ડયન કરવાને માટે લખાયેલા વિદ્વાનના સંવાદો અને કેવળ સાહિત્યદૃષ્ટિથી લખાયેલા આ સંવાદો એ બેનું સ્વરૂપજ જુદી રીતનું છે. અમુક જ્ઞાન આપવું એ સાહિત્યદૃષ્ટિથી લખાયેલા સંવાદોનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોઈ શકેજ નહીં, અને એ ઉદ્દેશને જો પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો એટલે અંશે સાહિત્યની રચના તરીકેનું એનું સૈનદ્ય નજર યાય. અમુક રમ્ય ચિત્રો તે એટલે અંશે સાહિત્યની રચના તરીકેનું એનું સૈનદ્ય નજર યાય. અમુક રમ્ય ચિત્રો આપણી આગળ રજુ કરવાં, ઉચ્ચ શુભોવાળાં જન્મતાં નરનારીઓનું એ ચિત્રદ્વારા આપણને જ્ઞાન કરાવવું, આપણા હૃદયને હયા પ્રકારનો આનન્દ આપીને તેને ઉચ્ચતર સ્થિતિએ લઈ જવું એ સાહિત્યની રચનાઓનું કર્તવ્ય છે, અને જે સંવાદો વડે હૈન્ડોર એ કર્તવ્ય બરાબર જવું એ સાહિત્યની રચનાઓનું કર્તવ્ય છે, અને જે સંવાદો લેખિક સાહિત્યમાં અમર કાર્તિ એણે સંપાદન કરી છે. બળની શક્તિ છે તે સંવાદોને લેખિક સાહિત્યમાં અમર કાર્તિ એણે સંપાદન કરી છે. શ્રીસ દેશમાં રસિક કળાઓ જે વખતે સંપૂર્ણ ખાલી નીકળી હતી તે વખતે ઝીસના સિત્પ-

કારણે અને ચિત્રકારોએ સૌન્દર્યનેજ પોતાની કળાનો વિષય બનાવ્યો હતો, અને આનન્દ આપવો એજ પોતાની પ્રવૃત્તિનો મ્હોટામાં મ્હોટો ઉદ્દેશગણ્યો હતો. હાસ્યરસની રચનામાં આનન્દ આપવા સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્દેશનું પ્રાધાન્ય હોવુંજ નોંધએ એમ કહેવામાં આવે તો તો પછી “ શ્રી મૂર્ખજન્યન્તી ” જેવા હાસ્યરસથી ભરેલા લેખને માટે શુભરાતી સાહિત્યમાં કંઈ સ્થાનજ રહેશે નહીં ! અને અંગ્રેજ સાહિત્યનાં “ The Ugly Club ” જેવાં ઉત્તમ લખાણોને કચરાપટ્ટીની ટોપલીમાં મૂકવા જેવાં ગણવાં પડશે !

હાસ્યરસના વિષયોની મર્યાદા અત્યન્ત સાંકડી ન હોવી જોઈએ.

જે ભાષામાં હાસ્યરસનાં સારાં લખાણોની ઘણી ખોટ છે તેમાં આપણી અતિમંજીર-તાને લીધે આપણે હાસ્યરસના વિષયોની અત્યન્ત સાંકડી મર્યાદા બાંધી દષ્ટિએ અને અમુક વિષય ઉપર તો હાસ્યરસની રચના રચાવીજ ન જોઈએ એવો આકરે નિયમ સ્થાપિત કરીએ એ તો તદ્દન ભૂશભરેલું અને શોચનીયજ કહેવાય. શેક્સપિયર, મોલિયર વગેરે અનેક સમર્થ લેખકોએ હાસ્યરસ માટેનું ક્ષેત્ર ફેટલું વિશાળ છે તે પોતાની હાસ્યરસવાળી અનેક કૃતિઓથી ખતાવી આપ્યું છે. શેક્સપિયરે તો એમોટોસિક્સ જેવા પાત્રની કલ્પના વડે કરીને સૌર્ય-કળામાં બાધત યનારા મનુષ્યો તરફ પાલુ સમભાવ રાખીને હસી રાકવાનું પોતાનું અદ્ભુત મામરું દાખવ્યું છે, અને અનીતિના પ્રશ્નો ન્યાં અવકાશજ નથી રહેતો એવા ઉચ્ચતર સ્થાનક ઉપર આપણને લઈ જઈને ચોરો અને ખિરસાંકાતરઓ તરફ પણ નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી જોઈને આપણે ફેરી રીતે હસી શકીએ એ સચોટ રીતે બતાવી આપ્યું છે. આ દારણીથી હાસ્યની ઉન્નતતા ઊર્જિઓને કૃત્રિમ નિયમો રચીને આપણે રાખાવી દઈશું નહીં, પણ એ ઊર્જિઓને ઉદ્ધાયા ઉદ્ધગતી જોઈને આપણે આનન્દ પામીશું.

હાસ્યરસની રચનાનું સ્વરૂપ.

ન્યાયચાર કોઈ પણ હાસ્યરસની રચના રચાવવી જોવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તે વર્તમાન સમયઅમુક અમુક સામાજિક અથવા સાહિત્યવિષયક દોષોનો ઉપહાસ કરવાના હેતુથીજ રચાવવાય છે અથવા હોવી જોઈએ એમ માનવું એ ખૂલભરેલું છે. સાધિત સ્થિતિનો આખેદુળગાર આપવો એ તરફજ દરેક હાસ્યરસની રચના રચનારનું ખાસ ધ્યેય રહેવું જોઈએ એટલું, એ રચનામાં જે જે વચનો કહેવામાં આવ્યાં હોય તે સઘળાં સંભાજની અમુક રૂઢિઓ નુકસાનીજ કહેવામાં આવ્યાં છે અથવા અમુક અમુક વ્યક્તિઓની સાહિત્યવિષયક અપમાનિક પ્રવૃત્તિઓને દુષિત દર્શાવવાના ઉદ્દેશ હેતુથીજ એ રચના રચાઈ છે એવો આશય એ નકારવું છે. એ રચનામાં દર્શાવેલા કેટલાક દોષો વર્તમાન સમયના સાહિત્યમાં અપમાનમાં જોવામાં આવતા હોય તેટલા ઉપરથી એમાં દર્શાવાયેલા સઘળાજ દોષો વર્તમાનની સ્થિતિને લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કલ્પનાશક્તિને આડે મારો દોરવા જેવું છે. રચનાને, જે દોષો મનુષ્યની સાહિત્ય-

વિષયક અથવા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય અથવા અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવા હોય તેને રસની નિષ્પત્તિ થાય એવી રીતે વાંચનારની સમક્ષ રજૂ કરવા એ તરફજ રચનારનું લક્ષ હોય તો તેમાં 'કંઈ પણ અયોગ્ય કે અસંભવિત નથી. એથી વધારે ઉડા હેતુની' કલ્પના કરવામાં આવે એથી એ રચના' રચનારને કદાચ વધારે માન મળતું હશે; પણ ઘણી વખત એવું બને છે કે એવા માનનો લોભ એ રચના' રચનારે રાખ્યો નથી હોતો અને એવા માનની લાચકાત એ રચનારની રચેલી રચનામાં હોતી નથી. અસંભવના દોષથી મુક્ત રહીને અતિશયોક્તિ વગરેનાં પણ એવી રચનામાં છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે અસ્થાને નથી. વાંચનારને અમુક પ્રકારનો નિર્દોષ આનન્દ આપવો, સાહિત્ય અથવા સમાજમાં જે દોષો સંભવતા હોય તેનું નિરૂપણ કરવું એટલેજ એ રચના' રચનારનો હેતુ હોય છે, અને એ હેતુ પાર પાડવાને માટે પોતાના દોષને પણ હાસ્યનો વિષય બનાવતાં એ અચકાતો નથી અને પોતાની ખામીઓ તરફ જોઈને પણ એ વગર સંકોચે હસી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, "The Ugly Club" એ નામના હાસ્યરસવાળા નિબંધમાં લેખક જાતે પોતાને વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

"For my own part, I am a little unhappy in the mould of my face, which is not quite so long as it is broad. Whether this might not partly arise from my opening my mouth much seldomer than other people, and by consequence not so much lengthening the fibres of my visage, I am not at leisure to determine."

(કમનસીએ મ્હારું પોતાનું મોં જોટું પ્હોળું છે તેના પ્રમાણમાં લાંબું નથી. આનું કારણ શું હશે, ખીજાં માણસોના કરતાં હું મ્હારું મોં વધારે ઘોડી વખત ઉઘાડું છું અને તેથી મ્હારા મુખની રેખાઓ એટલી બધી લંબાતી નહીં હોય તેને લીધે એમ થયું હશે કે કેમ તેનો નિશ્ચય મ્હારાથી થઈ શકતો નથી).

એવોજ દાખલો મોસિયરના "Le Malade Imaginaire" નામના નાટક-માંથી પણ મળી આવે છે. મોસિયરે પોતાનાં કેટલાંક નાટકોમાં હાકારોને સારી રીતે બનાવ્યા છે તેના સમ્પન્નમાં એક પાત્રને મુખેથી પોતાને વિષે એણે નીચલા રખડો કહેવડાવ્યા છે:—

Now by all that's terrible, if I was a doctor I should be revenged on his impertinence, and if he were ill I would let him die without relief. He should say and do everything in vain. I should not prescribe the slightest bleeding, the smallest clyster, and would say to him, "Perish! Perish! it will teach you another time to make a jest of the faculty."

(જો હું દાકતર હોઉં તો એની એઆઈબીનો બદલો એને આપ્યા વગર ન રહું, અને એ જો માંદો પડે તો એનું દુઃખ ઓછું કરવાના કંઈ પણ ઉપાય કર્યા વગર હું એને મરવા દઉં. એ ગમે તેટલું કહે અને ગમે તેટલું કરે, પણ હું એને લેખવું નહીં. હું એની કોઈ પણ રીતની દવા કરું નહીં, પણ એટલુંજ કહું કે “ મરી જા ! મરી જા ! તું મરીશ એટલેજ, હવે ખબર પડશે કે દાકતર લોકોની મળક કપાંનું કેવું ફળ મળે છે. ”)

એજ લેખકનું “ The Misanthrope ” (જનશત્રુ) નામનું હાસ્યરસનું નાટક છે તેમાં “ જનશત્રુ ” ના પાત્રની કલ્પના એણે પોતાની જાત ઉપરથીજ કરી છે અને એવી રીતે પોતાની જાતનેજ ઉપહાસનો વિષય બનાવતાં એ અચકાચો નથી.

આ પ્રમાણે પોતાની જાતને પણ ઉપહાસને પાત્ર ગણતાં સ્ટીલ અને મોલિયર જેવા લેખકો અચકાયા નથી, તો પોતાની આસપાસની સાહિત્ય અથવા સમાજની સ્થિતિ ઉપરથી કેટલાક દ્રવ્યોને ઉપહાસનો વિષય બનાવતાં કોઈ પણ લેખકને અચકાવાનું શું કારણ ? એટલા ઉપહાસ ઉપરથી, લેખકે પોતાની રચનામાં અંગત આશ્લેષો સિવાય બીજું કંઈજ કીધું નથી, એણે જે કંઈ લખ્યું તે કોઈ કોઈના ઉપર હુમલા કરવાના હેતુથીજ લખ્યું છે, અને એમ કરવામાં એ દ્રવ્યબુદ્ધિની પ્રેરાયો હતો એવું ધારવામાં આવે તેમાં જો કોઈની પણ અનુદારતા હોય તો તે લેખકની તો નથીજ એમ આપણે નિર્ભયપણે કહી શકીશું.

હાસ્ય સ્વાભાવિક, વિશુદ્ધ, અને પરિપૂર્ણ હોવું જોઈએ.

હાસ્યરસની રચનાથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે વખતે વાચકનાં અંગોમાં કેવો ફેરફાર થાય છે અથવા એના ચિત્તમાં કેવા વિચારો આવે છે, એ વખતે એને પોતાના ચરિયાતા-પણાનું બાન થાય છે, પોતે કંઈ વિનય મેળવ્યો હોય એવું લાગે છે, પોતે એવી સ્થિતિમાં મૂકાયો હોત તો એવી જૂલ ન કરત એવા ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે કે કેમ તે વિષે ચર્ચા કરવાની આ સ્થળે જરૂર નથી. આ સ્થળે તો આપણે એટલુંજ કહીશું કે અમુક રચનાદારા અન્યકારના જે હાસ્યની આપણને પ્રતીતિ થતી હોય તે હાસ્ય જો સ્વાભાવિક, વિશુદ્ધ અને પરિપૂર્ણ હોય તોજ વાચકના હૃદયમાં પણ એવાજ હાસ્યની ઊર્મિઓ ઉગા-વવામાં તે રચના સફળ નાવડે છે; નહીંતો હાસ્યરસની રચના તરીકે તે નિષ્ફળ જાય છે. કુદરતી રીતે માણસને હસવાનું વલણ થઈ આવે તે વખતે હસવું એજ તેનો ધર્મ છે. એ હાસ્યમાં જો દ્રવ્ય કે એવો કોઈ અંગ ન આવતો હોય તો એ હાસ્યને કૃત્રિમ રીતે દબાવી દેવાનું એને કોઈ પણ કારણ નથી. એ હાસ્ય કરતી વખતે બીજા કોઈ આડાતેડા વિચારથી કે અમુક મનસ્વી રચનાની હૃદયદારની કાળજીથી એણે પોતાના હાસ્યને ગુંગળાવી નાંખવું ન જોઈએ, પણ એણે ખુલા મનથી હસવું જોઈએ. હાસ્ય કરતાં કરતાં એણે એકાએક ગંભીરતા ધારણ કરવી ન જોઈએ. “ હું હાસ્ય કરું છું ” એવાં વચનો

કહેવાને એણે થોભવું પણ ન જોઈએ, પણ પોતાના ઉજ્જવળ હાસ્યમાં પોતાના વ્યક્તિત્વને એણે વિસારી દેવું જોઈએ.

હાસ્યરસનું વિરોધી તત્વ.

એ ઉપરાંત, હાસ્યરસની રચનામાં હાસ્યરસનું વિરોધી તત્વ ન હોવું જોઈએ. કોઈ હાસ્યરસવાળી રચના હોય તેમાં હાસ્ય આવવાને બદલે શોક થાય અથવા ત્રાસ ઉપજે એવું કંઈ પણ કથન કરવામાં આવે તો તે અસચાને છે. દુષ્કાળનાં કુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે બાળકોને મારી નાખાને તેનું માંસ વાપરવું એવી સ્વિકૃતની સ્થના આ પ્રકારની છે, અને “પંડિત શ્રીયુત નારાયણરાત્રી” ની વાર્તામાં “માર્યા રૂપવતી શત્રુઃ ॥” એ વચનને આધારે શાસ્ત્રીજી પોતાની રૂપવતી ભાર્યાની આંખમાં લોટાની સળી ખોરી દે છે, તે ખુબો પાડે છે અને રોય છે, તેની એક આંખમાંથી લોહી અને બીજી આંખમાંથી પાણી વહે છે, તે જોઈને શાસ્ત્રીજી સન્તોષ પામે છે, અને પછી “વૃકાદી કુલનાશિની ॥” એ સૂત્ર સાંભરી આવ્યાથી બીજી આંખ પણ ફેડી નાખે છે એ વૃત્તાન્તમાં પણ કંઈક આવી રીતનો દોષ થતો હોય એવું આ લેખકને લાગાય છે.

મુરુચિનો ત્યાગ.

હાસ્યરસવાળી રચનામાં મુરુચિનો ત્યાગ પણ ન થવો જોઈએ. આ વાત સર્વ કોઈ સ્વીકારે એવી હોવાથી એ વિષે વધારે વિસ્તાર કરવાની આ રથજે જરૂર લાગતી નથી. મુરુચિનો ત્યાગ થવાના એકાદ બે દાખલા સ્વ. નવકરામભાઈની “ભટ્ટનું લોભાળું” એ નામની ઉત્તમ રચનામાં પણ જોવામાં આવે છે એ લગભગ નવાઈ જોવું છે,

હાસ્ય અને કરુણ.

હાસ્યરસવાળાં નાટકોમાંથી ઉપર આપણે કેટલાક ઉતારાઓ આપી ગયા છીએ; પણ તે ઉપરાંત કરુણરસવાળાં નાટકોમાં પણ હાસ્યરસ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. કરુણરસ અને હાસ્યરસ એ બેઉનાં ચિત્રો ઘણાં પાસે પાસે મૂકાવાથી કેટલીક વખતે કરુણરસમાં ઘણો વધારો થાય છે. “હૅન્ડ્રેટ” ના નાટકનો “grave-digger” (કબર ખોદનાર) નો વધારો થાય છે. “હૅન્ડ્રેટ” ના નાટકનો “grave-digger” (કબર ખોદનાર) નાં વચનોને લીધે કબર-ખોદનાર કબર આગળનાં “grave-digger” (કબર ખોદનાર) નાં વચનોને લીધે કબર-ની બયાનકતામાં વધારો કરે છે અને સાર પછી એપીલિયાનું રમ્ય લાઈને તેનો ભાઈ વગેરે આવે છે તે દેખાવની અસર પણ એ હાસ્યરસના સમિશ્રણથી વધારે મજબૂત થાય છે. “કિંગ લિયર” ના નાટકમાં પણ કુદરતનાં ભયંકર તોફાનોને વખતે કિંગ લિયર અને મસ્કરાનાં પાત્ર-સાથે સાથે મૂકાવાથી એવોજ હેતુ સિદ્ધ થાય છે; અને “એન્ટની અને ક્લેયોપેટ્રા” એ નાટકમાં ઝેરી સર્પ વેચનાર ગામડિયાના “I wish you joy of the worm” એ વચનથી પણ એવોજ અર્થ સરે છે. એ ઉપરાંત, કોઈ વખતે કરુણ-

રસના અતિશયથી હૃદયનું ઘણું તંગ ખેંચાણ થયું હોય તે વખતે હાસ્યરસના પાત્રનો પ્રવેશ માત્ર થવાથી આપણે એકદમ નવી સ્થિતિમાં મૂકાય એ છિએ અને એના એક અદ્દહાસ્યની સાથે આપણા હૃદય ઉપરનો સઘળો ભાર ખસી જાય છે.

ગંભીરતા.

હાસ્યરસની રચનામાં ગંભીરતા એ અરધાને છે. એવી રચનામાં તુચ્છ વિષયોના સમ્બન્ધમાં ગંભીર વચનો ઉચ્ચારવામાં આવે એવું તો ઘણી વાર બને છે, પણ તે ગંભીરતા ખરેખરી નહીં પણ ઉપસદિયાજ હોય છે, અને હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ યા્ય એજ એ ગંભીરતાનો હેતુ હોય છે. આ પ્રમાણે હાસ્યરસની રચના ગંભીરતાહીન હોય એ એ પ્રધારની રચનાનું ફળજ નથી, પણ ભૂપણ છે.

વાચાળતા.

હાસ્યરસની રચનામાં વાચાળતા પણ સાધારણ રીતે હોય છેજ. કેટલાક રમણ દુયકા એ ઘણા દૂંકા હોય છે એ ખરૂં, પણ તે આપણને વાક્યાતુર્થ (Witicism) નાજ દાખલાઓ પૂરા પાડે છે. હાસ્યરસ (Humour) ની નિષ્પત્તિને માટે તો કંઈક વાચાળતાનીજ જરૂર પડે છે. મોલિયરનાં હાસ્યરસવાળાં નાટકોમાં બાએ એ પાનાં એવાં જતાં હશે કે જેમાં એવી વાચાળતા નહીં જોવામાં આવતી હોય. મૂર્ખ માણસની મૂર્ખતાને ઉઘાડી પાડવાને માટે એના મુખમાં અનેક શબ્દો મૂકવાની નાટકકારને ઘણી વખતે જરૂર પડે છે. આજ કારણથી, મોલિયરના એક નાટકમાં, વૃદ્ધ વયે પરણવા ઇચ્છનાર માણસના મુખમાં નીચે પ્રમાણેનાં વચનો મૂકવામાં આવ્યાં છે:—

ડોસો—શું હું મ્હારો ધરાદો છોડી દઉં ? શું, સાહેબ, ત્હમે એમ ધારો છો કે હવે હું પરણવાને લાયક નથી ? મ્હારી ઉમ્મર કેટલી ઘટ્ટ છે તે વાત ત્હમે જવા દો, અને ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેનોજ ત્હમે વિચાર કરોઃ ત્રીસ વરસનો માણસ હશે તે પણ શું મ્હારા કરતાં વધારે મજબૂત અને તંદુરસ્ત હશે ખરો ? મ્હારાં સઘળાં અવયવો જોઈએ તેવાં મજબૂત નથી ? મ્હારે કોઈ દહાડો ગાડીમાં બેસવાની જરૂર પડે છે ? (પોતાનાં દાંત ખતાવીને) હું દિવસમાં ચારે વખત ખાસી મઝેથી જમતો નથી ? અને કોઈની પણ પાચનશક્તિ મ્હારા કરતાં વધારે મજબૂત હશે ખરી ? ઉઠું ! ઉઠું ! કેમ, આ બધાંનું ત્હમે શું કહો છો ?

ગૃહસ્થ—ત્હમો કહેવું ખરૂં છે. મ્હારી જૂલ હતી. ત્હમારે પરણવુંજ જોઈએ.

ડોસો—હું જાતે અમાજ પરણવાની વિરુદ્ધ હતો, પણ હવે મ્હને પરણવાની તરફ

માં મગ્નજૂત કારણો જણાયાં છે. એક સુંદર સ્ત્રી ઉપર અધિકાર ચલાવ્યાનો આનન્દ મ્હને મળશે; એ સ્ત્રી મ્હને લગાવશે, મ્હને રમાડશે, અને હું ચાકી જઈશ ત્યારે મ્હને હાંચકામાં ખુલાવશે એ આનન્દ ઉપરાંત મ્હને વિચાર આવે છે કે હું નહીં મરણું તો હમારો વંશ આખો નાશ પડશે; પણ જે પરણીશ તો અન્યદ્વારા મ્હારું જીવન ટકી રહેશે મ્હારા જોવામાં આવશે. મ્હારા જોવાંજ આળકો મ્હારાથી ઉત્પન્ન થયેલાં જોવાનો સન્તોષ મ્હને મળશે. એ આળકો ધરમાં આખો દહાડો રમ્યાં કરતાં હશે, હું બહારની આવીશ ત્યારે તેઓ 'બાપા' 'મામા' કહીને મ્હને બોલાવશે, અને પોતાની ગાંડી ગાંડી વાતો કરીને ઘણી પ્રિય દાગે તેવી રીતે કરશે. રે ! અત્યારેજ એ આળકોનો પિતા હું અર્ધ ચૂંચો હોઉં એવું મ્હને દાગે છે, અને અડધોએક ડગળ છોકરાંઓને મ્હારી આસપાસ વીંટળાઈ વળેલાં હું જોઉં છું.

હુંએટના ગાંડપણનું કારણ પોતે શોધી દાઢ્યું છે એવા ખોટા અભિમાનથી મગ્નજૂતો મગ્નજૂતો પોક્ષોનિયસ પોતાના રાજ આગળ પોતાના અનુમાનનું કારણ રજુ કરે છે તે વખતે પણ—

“That he his mad, 'tis true; 'tis true 'tis pity,
And pity 'tis 'tis true...”

વગેરે વચનોમાં એવોજ વિસ્તાર કરવામાં આવેલો આપણે જોઈએ છીએ, અને એ સિવાય હાસ્યરસની નિષ્પત્તિને માટે વાચાળતા કેટલી જરૂરની છે તેના બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ આપી શકાય.

પણ આ લખાણ હાસ્યરસની નિષ્પત્તિને માટે લખાયેલું નથી એટલે એમાં વાચાળતાની જરૂર નથી એમ સમજીને આટલેથીજ હું વિરમીશ.

મહાનલાલ ખાંડેલીશંકર દવે.

રાજસાહિત્ય.

ગૂજરાત પ્રાન્તમાં કાઠિયાવાડની અંદર આલાવાડ સ્વસ્થાન છે તેના રાજ્યકર્તાઓ આલા રજપૂત છે, તથા તે રાજસાહેબ કહેવાય છે. એ રજપૂતો માર્કેડેય ઋષિના વંશમાં ઉતરેલાં છે એવું ભાટ-ચારણો આદિનું તથા કેટલાએક ઇતિહાસ કર્તાનું કહેવું છે. કાઠિયાવાડગેઝેટિયર લખાઈ ત્યારે કાઠિયાવાડમાં પોલિટિકલ એન્ટર્નેલ વૉટસન સાહેબ હતા તેણે કેટલાંક સ્વસ્થાનોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાં પણ તેનું એજ કહેવું છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એ રજપૂતો ઉત્તર હિંદમાંથી ગૂજરાતમાં પ્રથમ આવ્યા તે પહેલાં તે સકવાણા રજપૂત હતા. ત્યાર પછી ધ્રાંગધરા પાટડીની ગાદી મળ્યા પછી આલા કહેવાવા લાગ્યા. એ સંબંધની લોકકથા પણ જાણવા યોગ્ય છે.

મકવાણા રજપૂતોનું રાજ્ય સિંધમાં નગર પારકર પાસે આવેલા કાર્તિગદમાં હતું. ઈ. સ. ની અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં ત્યાંનો રાજા લડતાં મરાઠો એટલે તેનો પુત્ર હરપાળ ગૂજરાતમાં ન્દારી આવ્યો. ને તે વખતે ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતા મોલંદી કરણ રાજની નોકરીમાં તથા આશ્રય તલે રહ્યો. હરપાળને પ્રસંગ એવો અનુકૂળ મળ્યો કે કરણ રાજની રાણીને બાબરો ખૂત આવતો હતો તે ખૂત હરપાળે કઢાડ્યું. એથી કરણ રાજ તેના પર પ્રસન્ન થયા, ને તેને ઇનામમાં કાંઈ માગવા કહ્યું. આ ઉપરથી હરપાળે એવી માગણી કરી કે એક રાત્રિમાં જટલાં ગામોને હું તોરણ બાધું તેટલાં ગામ મારાં. કરણે એ માગણી સ્વીકારી. એવી હરપાળે બાબરો ખૂતની તથા રાણી રાક્ષિત દેવીની સહાયતાથી એક રાત્રિમાં ૨૩૦૦ ગામોને તોરણ બાંધ્યાં. કરણે એ બધાં ગામો તેને આપ્યાં, પણ હરપાળે કરણની રાણીને ૫૦૦ ગામો વીરપસલીમાં પાછાં આપ્યાં ને ૧૮૦૦ ગામો લઈ વીરમગામ પાટડીમાં આલાવાડની ગાદી સ્થાપી.

હરપાળની રાણી રાક્ષિતદેવી સાક્ષાત્ રદ્રાણીનો અવતાર ગણાતાં ને આજે પણ તે કૂળદેવી તરીકે પૂજાય છે, તથા તેનાં મંદિરો પાટનગરમાં છે. એક વખતે એવું બન્યું કે રાજાનો મહાન્મત્ત હાથી ફૂટી ગયો, ને દોડતો દોડતો આવતો હતો એવામાં કુંવરો રતતપર રમતાં હતાં એ જોઈ માતાજીએ છોકરાંઓનો હાથ ઝાલી આધાં ખસેડી લીધાં તે ઉપરથી આલવાને લીધે તે દિવસથી મકવાણા રજપૂતો આલા કહેવાવા લાગ્યા.

વીરમગામ પાટડીની મૂળ ગાદી અમદાવાદના મુસલમાન રાજાઓ તથા મોગલ શાહો સાથે થયેલા વિગ્રહોને પરિણામે હળવક થઈ, ને ત્યાંથી ધ્રાંગધરે ફરી છે. ધ્રાંગધરાના રાજસાહેબોએ ઐતિહાસિક જહોજલાલી ભોગવી છે, તથા રજપૂતનું પરાક્રમ બતાવ્યું છે, પરંતુ તે સાથે આપણા આજના વિષયને સંબંધ નહિ હોવાથી તે વિષય અલગ કરી એ વંશમાં થયેલા રાજાઓની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તથા અનન્ય ભક્તિ અને તેને અંગે તેમણે કરેલી કવિતા વિશે બે બોલ બોલીએ.

ઈ. સ. ની ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૦૭-૦૮ માં કાર્યાવાહકના રાજ્ય કર્તાઓની સાથે ઈંગ્લેન્ડ વેાકરના કોલકરારને નામે ઓળખાતા કોલકરાર એજેન્સી સર-કારને યથા, ત્યારથી દેશમાં સાંતિ પ્રસરી, અને રાજ્યો સુખે રાજ્ય કરતા યથા, અને દેશ આખાઈ થતો ગયો. લડાઈ જેવું કંઈ રહ્યું નહિ, તેથી બળવાન મન અન્ય માર્ગે વળ્યું. એ સદીની શરૂઆતમાં ક્રાંતકર્તાની આદીએ રાજ અમરસિદ્ધિ હતા. તેણે ઈ. સ. ૧૮૦૪ થી ૧૮૪૩ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. એમણે કવિતા રચી છે. એમને સાહિત્યનો ધણો શોખ હતો. પોતે પૃથ્વી ભક્ત હતા, અને ચતુર્ભુજને માનતા. ચતુર્ભુજ ઉપર એમની શ્રદ્ધા તથા ગાદ ભક્તિ એવી પ્રબળ હતી કે રાજ્યમાં કોઈ શુન્દો કરે તો તેને બીજી શિક્ષા નહિ કરતાં એમને કહેતા કે એને ચતુર્ભુજ જોશે. એમની બધી કવિતા તો ઉપદ્રવજનક નથી, પરંતુ જે ભગવત હાથ આવ્યું છે તે અત્રે લીધું છે.

ଭଦ୍ରକ.

અરજીના ધરમ હુકમને ધણીને ઓળખો હોય,
અરજીના યાવરે ખીજપતો દીન બસોરે, કંઈ કંઈ મુકરીત કીને,
અરજીના આગ્યારે મંતોના લેજે વારણારે, પગ ઘોઈ યાવક લીજે. અરજીજી ૧

અરજી કેદ પેર કાંઠાનો સંગ કર્યો, કાંઠા ઉઠતે આવે;
એમ મુગશ માણસને યરમોદાનાં પત પોતાની જાણે.

અરજી ૨.

અરજીદાર મુગરા માણસને મુખે ઝેર તો વસે રે, જેસા ઝેરી કંઠારા;
અરજીદાર મુગરા માણસમાં અગ્ની તો વસે રે, જેસા પથના પિયાલા. અરજીદાર ૩

અરજી આતારે કુન્તાને સીતા દ્રોણી રે, યોધી હરમઃ ધર નાર.
એ સતીયુતો ધરમ સોહામણો હોજી, દીઠાં દેવને ઉવર રે. અરજી ૪

અરબજી દેહડીનો અરવ ન કીજીએરે હોજી, કાયા કાલ પડી જાવે;
હડી જાશે હંસા રાજ પડ્યા રહેશે પાંજરાં, કાજ ન કોઈના સરીયા. અરબજી ૫

મેરે રાજ પાટ પધારશે હોય, એ ચાર જુમનો રાજ;
'એ ખરાં જોતાના લેશે પારખા, ધણી મારો કરશે નિવેડો.

અરજી સીધેરે સીધે રસ્તે ચાલજો, હોજી, અરજો મારજો ન જાણું,
રાજા અમરસીંહજી બોલીવારે, શામળાં મધ્યમાં ખાશે.

રાજ્ય અમરસિંહજીના પાઠવી કુમાર રાજ્ય રણમલસિંહજીમાં પિતાની સાહિત્ય પ્રશસ્તિ તથા કાવ્ય શક્તિ ઉતરી હતી. રાજ્યરણમલસિંહે ઈ. સ. ૧૮૪૩ થી ૧૮૬૯ સુધી રાજ્ય ઋણ હતું, ને તે અમરસામાં રાજ્ય વહીવટની જોખમ ભરેલી ઉપાધિ ધણીજ બાહોશીથી ઉઠાવ્યા ઉપરાંત વખત કાઢી સાહિત્યની ઉપાધિ ઉઠાવી લીધી હતી. રાજ્ય રણમલસિંહજી સંસ્કૃત યોડું યોડું જાણતા હતા. હિંદીનો તેમને અરે અભ્યાસ હતો. ગુજરાતી ઉપરનો તેમનો કાવ્ય

ઉપલી એ બાપાના અભ્યાસને લીધે ઘણો સારો હતો. એ બધું એમનાં કાવ્યો તાંબ્યાથી સહેજ સમજી શકાય છે. રાજ રણમલસિંહે ઘણાંખરાં કાવ્યો દિલ્હિસ્તાનીમાં કર્યાં છે. વિષય ઘણામાં ભક્તિનો, કેટલાંકમાં નીતિભક્તિનો, તથા યોગમાં શૃંગારિક ભક્તિનો જણાય છે. રાજ રણમલસિંહજી કવિ હતા એમ કહીએ તોએ ખોટું નથી, પરંતુ તે કવિ કરતાં ભક્તને નામે વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એની ભક્તિ વિશે અનેક કથા પ્રચલિત છે. તે નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈ પેઠે દરરોજ નવી નવી કવિતા કરી મંદિરમાં આરતી વખતે ગાતા. એને વિશે એમ પણ બોલાય છે કે એને રાજ્યની તૃણા ન હતી. એ બાબતમાં શોષકથા એવી છે કે આખર અવસ્થામાં જ્યારે તે યાત્રાએ પધાર્યા હતા ત્યારે ત્યાંથી પાછા નહિં ફરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ પુત્રાદિ કુટુંબીઓના અતિ આગ્રહને લીધે તે પાછા ફર્યા હતા. એ મુંગંધમાં એમની રચેલી કવિતામાંથી એક લીટીમાં ઇશારો જણાય છે. તેણે ગાયું છે કે—

‘ કરજોડી રણમલસિંહ કેવે, જોકો અખસવો ભાગે. ’

રાજ રણમલસિંહે હરિહરની બાબતમાં અબેદ જ્ઞાન લોકને આપ્યું છે, એથી એની ભક્તિ કેટલી ગાઢ હતી તે જોયર થાય છે. તેણે કહ્યું છે કે—

લાવણી.

ગૌ શ્યામકા મુમરન કર લે, ધરૂંલે ધ્યાન હરિહર દો;
આધિવ્યાધિ સજા હિ નિવારે, કટ હિ પાપ જનમ ભરકો. ગૌ

ચાર હિ ચાર ભુજા હે વાકું, ચંપ ચક્ર ગદા પદ્મ ધરે;
ગૃંગી ત્રિશુળ માળા ઠમર, સેવક કો સંકટ હરે. ગૌ

લક્ષ્મી ઉનકે મંગ મુહાવે, ઉન ગૌરી અર્ધાંગ ધરી;
મોરપીંછ કો મુગટ બિરાજે, જટા જુટપર ગંગ જરી. ગૌ

કેશર તીલક પુવસી માળા, લાલાને અંગ ધાર કિયો;
ચીતા ભરમ રૂઢાક્ષ દામકો, સંકરને સિંગાર કિયો. ગૌ

સહશ્ર ફનીકી સજ્જ કરકે, દુધ દુહાં હરિ સેન કિયો;
શેત નાગકી કરી જનોઈ, મૃગચર્મપર ધ્યાન ધર્યો. ગૌ

ગોસોકવાસી ગોકુળ આવે, ગોચારી કર ગીરધાર્યો;
કૈલાસવાસી કૃપા કરી કે, કાશીનિવાસી ઉધાર્યો. ગૌ

મનમેં જ્વાલ બાલ અર ગોખી, ગોધન યાદવ સાથ બજે;
કાશીમેં નદી ગન ગુનપત, બેર ગોગની કરત મજે. ગૌ

अथप्य ओके द्रोहि ३५ धरे ह, वामे भेद नहीं कल्पहु;
वेदपुराण व्यास वास्तिभक्त, सत्य द्विगे जनो सगुह.

गौ०

हरहर शिव शिव शंकर शंख, विश्वनाथ डा ध्यान धरे;
रामकृष्ण रघुनाथक नहुपति, यामे वनपत याद कये.

गौ०

कहे रघुमन सुनो बाध सगदी, प्रेम प्रीत्य सु आवेगे;
जनम भरनको संकट कट हे, अपांड भक्ति पावेगे.

गौ०

कवित.

गाछिनमें गाछिन भवारकी उभंग दरसाछिन,
घटान जेग सकल सरीरको ,,
दाहुर नदंढ श्रुंढ परन प्रभोद हार,
हार हारियार्थ्य यारु करन अंधीर को ,,
रुखि रघुमन मोर जोलत पपीछननि,
पीय पीय रटन छटन तरतीर को ,,
जीन मन भावन मनोअ सरसाछिन,
गो सावन न आयेरी न सावन शरीरको.

कवित.

तीर नमुना के नीर नरत अक्षीर पीर,
परम छाय छाय जीन गिय जे गयो.
मीन भृग पल ईन मेलन सुरंगत ते,
रुखि रघुमन हार गपन चितै गयो.
कटिपट पीत जांध सिर चट्टी लीपाय,
नटपर जेप टैपि छवि छव छै गयो.
घाघ कहा प्ररतय बाध कहे कैंन,
तोसो भैरौ मन माधरी कन्हाई हरि हो गयो.

कवित.

जांसुरी सुरनते निस्तार भर भास जांस;
अनन्य अतोपी लाग ततमन हलगो.
सांठिरो सवोनों रंग अनन्य अपन सप,
तंग कर रुचक रुपा कैंन उसलगो.

ઉપલી બે બાપાના અભ્યાસને લીધે ઘણો સારો હતો. એ બધું એમનાં કાવ્યો ત્રાંચ્યાથી સહજ સમજી શકાય છે. રાજ રણુમલસિંહે ઘણાંખરાં કાવ્યો દિંદુસ્તાનીમાં કર્યાં છે. વિષય ઘણામાં ભક્તિનો, કેટલાંકમાં નીતિભક્તિનો, તથા થોડામાં શૃંગારિક ભક્તિનો જણાય છે. રાજ રણુમલસિંહજી કવિ હતા એમ કહીએ તોએ ખોટું નથી, પરંતુ તે કવિ કરતાં ભક્તને નામે વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એની ભક્તિ વિશે અનેક કથા પ્રચલિત છે. તે નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈ પેઠે દરેક રાજ નવી નવી કવિતા કરી મંદિરમાં આરતી વખતે ગાતા. એને વિષે એમ પણ બોલાય છે કે એને રાજ્યની તૃષ્ણા ન હતી. એ બાબતમાં સોઠકથા એવી છે કે આખર અવસ્થામાં જ્યારે તે યાત્રાએ પધાર્યા હતા ત્યારે ત્યાંથી પાછા નહિં ફરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ પુત્રાદિ કુટુંબીઓના અતિ આગ્રહને લીધે તે પાછા ફર્યા હતા. એ સંબંધમાં એમની રચેલી કવિતામાંથી એક લીટીમાં ધસારો જણાય છે. તેણે ગાયું છે કે—

‘ કરભોડી રણુમલસિંહ કેવે, જોકો અપસવો માગે. ’

રાજ રણુમલસિંહે હરિહરની બાળતમાં અમેદ જ્ઞાન લોકને આપ્યું છે, એથી એની ભક્તિ કેટલી ગાઢ હતી તે ગોચર થાય છે. તેણે કહ્યું છે કે—

સાવણી.

જો સ્યામકો સુમરન કર લે, ધરૂં લે ધ્યાન હરિહર કો;
આધિઆધિ સજ હિ નિવારે, કટ હિ પાપ જનમ ભરકો. જો

ચાર હિ ચાર ભુજ હે વાકું, શંખ ચક્ર ગદા પદા ધરે;
શૃંગી ત્રિશુળ માળા ડમરૂ, સેવક કો સંકટ હરે. જો

લક્ષ્મી ઉનકે મંગ સુહાવે, ઉન જોરી અંધીય ધરી;
મોરપીંછ કો મુગટ બિશલે, જટા જુટપર ગંગ ત્રી. જો

કેશર તીલક પુલસી માળા, લાલાને અંગ ધાર કિયો;
ચીતા ભરમ રદ્રાક્ષ દામકો, શંકરને સિંગાર કિયો. જો

સહજ ફનીકી સજ્જ કરકે, કુધ દુહાં હરિ સેન કિયો;
શેત નાગકી કરી જનોઈ, મૃગચર્મપર ધ્યાન ધર્યો. જો

ગોલોકવાસી ગોકુળ આવે, ગોચારી કર ગીરધાર્યો;
કૈલાસવાસી કૃપા કરી કે, કાશીનિવાસી ઉધાર્યો. જો

પ્રભમેં જ્વાલ બાલ અરૂ જોખી, ગોધન ચાર્દવ સાથ ભજે;
કાશીમેં નંદી ગન ગુનપત, ભેર યોગની કરંત ભજે. જો

અબળ એક દોઢ રૂપ ધરે હે, વામે બેઠ નહીં કબલુ;
વેદપુરાન બ્યાસ વાલ્મિક, સત્ય ક્રિયા જનનો સખલુ. ગૌ.
હરહર શિવ શિવ શંકર ચંબુ, વિષ્ણુનામ શ્રે ધ્યાન ધરે;
રામકૃષ્ણ રઘુનાથક જદુપતિ, ચામે પ્રજાપત યાદ કયે. ગૌ.
કહે રણમગ મુનો બાઈ સખલી, પ્રેમ પ્રીત્ય શું આવોગે;
જનમ મરનકો મુંકટ કટ હે, અખંડ બકિત પ્રાવોગે. ગૌ.

કવિત.

ગાઢિનમે ગાઢિન મતારકી ઉમંગ દરસાઉન,
જટાન બેગ સકલ સમીરકો „
હાદુર નહં જુંદ પરન પ્રમેદ હાર,
હાર હારિયાઈ ચારુ કરન અધીર કો „
રુચિ રણુમગ મોર બોલત પપીહનનિ,
પીય પીય રટન છટન તરતીર કો „
ખીન મન બાવન મનોજ સરસાઉન,
મેં સાવન ન આયોરી ન સાવન શરીરકો.

કવિત.

તીર જમુના દે નીર ભરત અલીર પીર,
પરમ હિસા હાથ ખીજ ગિય બે ગયો.
મીન મૃગ પંજ કંજ મંજન સુરજન તે,
રુચિ રણુમગ હાર ચપન ચિતે ગયો.
કટિપટ પીત બાંધ સિર ચટકી લીલાંચ,
નટખર બેષ દેખિ જળિ જલ હે ગયો.
ધાઈ કહા ખૂરતબ લાઈ કહોં કોન,
તોસોં મેરે મન માધરી કન્હાઈ હરિ હે ગયો.

કવિત.

બાંસુરી સુરનતે બિસાર બેર બાસ આંસ;
અબળ અનોખી લાગ તનમન ફૂલગો-
સાંહરો સડોનો રંગ અબળ અપગ સપ,
તંગ કરે રૂપક રૂપા કુરોં કસલગો.

સુઘ સરસાહ, સરલાહ કે સમેત ચેત,
રુચિ રનમધ રાચ પ્રલપ્રતિ ફૂલગો.
તરબરતરન તરૂળ તદ આણુ આલી,
નટબર એય દેય ઘરંર બૂલગો.

બુદ્ધ બુદ્ધ વિષયોની રાજ રણુમલસિંહજીની વાનગી ચખાડી હવે બીજાં કાવ્યો લખ્યો.

ભેરવ.

બજા મન કૃષ્ણ નામ ચિંતામણી, જો અધઝે સો ફલ પાવે;
ગાદ અધ અચાન નસાવે, સોહી રૂપ દર્શાવે. ભજા
શિવ સન્કાદિક ઔર પ્રહાદિક, નિગમ અગમ નરશ ગાવે;
જેહિપદ પરસત ગૌતમ નારી, અભય પરમ પદ પાવે. ભજા
ભાર્ગવત નિશદિન એ કૃષ્ણપતિ, નારદ પ્રતિપદ ગાવે;
રણુમલસિંહ આશ પરિપૂરણ, નામ રહત સુખ પાવે. ભજા

રાજ રણુમલસિંહ નરસિંહ, મીરાંબાર્ગ આદિ પ્રાચીન કવિઓની માફક શૃંગારવાળાં કાવ્યો પણ કૃપા છે તેમાંથી એકાદ જો નમુના લખ્યો.

મેવાડો.

બંસીવાળો મારા ચોરીરે, કદમ ચડ્યો ચીર,
અલખેલો મારાં ચોરીરે, કદમ ચડ્યો ચીર;
અમે ગયાંતાં જળ નમુનારે. ઝીલણુ આછાં નીર,
છળ ક્યો છોગાળે વહાલે, હળધરજીનો વીર રે. બંસીવાળો.
કરજોડીને વિનતિ : કહું રે, કાંઈ અમારી તકસીર;
મદ છકિયો માને નહોં, આલી ગાળો આહીરરે. બંસીવાળો.
અમે જાત અબજા તણુરે, સોહીએ વસ્ત શરીર;
એવી આળ ન હોય નારની, હું આખર જાત આહીરરે. બંસી.
અંજો ગોરી આહીરનીરે, વેણુ સોહે શીર;
નાહી કેસે જળ નીકસું રે, જોડણુ આછાં નીર રે. બંસી.
નાર માગે હરિ ના કહે, ભાર્ગવ તરુ ત્રદ બીડ,
માહોમાહિ ઝંઘડો મચ્યો, જમુનાજીને તીર રે. બંસી.
કંઠણુ હંયાના ઠાનજીરે, પર તન જાણો પીડ;
સ્વામિ રણુમલસિંહના, સામળીયો રણુધીરરે. બંસીવાળો.

પદ.

બનમેં ધેતુ ચરાવે બાવા નંદરાય કે લાલા—(૨)

ધેન ચરાવે બેન બળવે, ગાવે તાન અનોપી,

પંગે પંગ ગાવે સોરઠા મોરલી બળવે, બાવા નંદરાયકો લાલો. બનમેં.

જમુના તીરે લેકરે જાવે, બોલે મધૂરી વાણી;

ધીરી ધીરી પાવે કપાની, ધીરી ધમરી ધેતુકો. બાવા નંદરાય.

સાંજ સમે જળ કરકુ આવે, મીલ જાઉં મોહન આગે;

કરજોડી રણમલસિંહ કહેવે, વ્રજકો બસવો માગે. બાવા નંદરાય.

પદ.

મારી પીઠે પડી છે મા, એ જ્વાલન મદમાતી,

મુને ચોરી ચડાવે મા, એ જ્વાલન મદમાતી.

જ્વાલ બાલ સખ ધુસ ગયે ઘરમેં, મહીકો મહુકો ફોરી,

અપ અપને સૌ ઘરકુ ભગ ગયે, મોહી કુંપકર શેરી.

વાંકી એસી મતી હે મા એ જ્વાલન મદમાતી.

મારી પીઠે. ૧

કોઈક ઘર કખડુ ન જાવે, હમવે દોડી આવે,

જ્વાલન પૂરી આજ ચડાવે, કનૈયા રાક મચાવે;

કનકી એસી મતી હે મા, એ જ્વાલન મદમાતી.

મારી પીઠે. ૨

છતની બીનતી મુન જળ મૈયા, કનૈયા કંઠ લગાવે,

જ્વાલનકું જુકી કરી ડારી, જોઈ પદ રણમલ ગાવે;

જાકો પ્રેમ રસ આવે મા એ જ્વાલન મદમાતી.

મારી પીઠે. ૩

પદ—કાફી.

ચટક લાગી છે મારા ચિત્તમાં રે, સામળીયાની લટકરે,

જોઈ મુને ચટક લાગી છે મારા ચિત્તમાં;

આભાસી રંગની પાંખ ધ્યારી જે,

છોગાળામાં રહું મન મોહીને રે.

સામળીયાની.

બાકુળ થઈ મુખ જોઉં મનમોહન,

કુળની મરજદા જોઈને રે.

સામળીયાની.

રાતદિવસ મારે સન્મુખ રહેજો;
 શું કરશે લોક વગોષ્ઠને રે.
 કહે રણુમંલ ગંગાજળ સેષને,
 શીરા ચણું પાગ ધોષને રે.

શામળીયાની.

શામળીયાની.

આં કાવ્યો ઉપરાંત રાજ રણુમંલસિંહ રચિત કાવ્યો ઘણાં છે, પરંતુ આ લઘુ લેખમાં
 બધાં આપી શકાય નહિ તેથી યાત્રામાં ગયેલા તે વખતે રચેલું તેમનું કવિત્વ લઈ ભક્તરાજ
 રણુમંલસિંહની કાવ્યશક્તિ વિશે સાહિત્યરસિક પુરુષોને વિચાર કરવા સોંપી તેમની પુત્ર રાજ
 માનસિંહજીની કાવ્યશક્તિ તથા તેમના સાહિત્ય વિશે ખીજે પ્રસંગે બોલીશ.

લાલ તો

ગંગા કે સ્નાન દાન સંપત્તિ પ્રમાન ચરુ,
 બિશ્વનાથ નિરખી પંચકોશી ઉર ધારિયે.
 જમુનાકે પાનદાન ધાટ આદિ બાસલીલા,
 ચોરાસી કોશકી જનજનના દિ બિચારિયે.
 ગયા કે શ્રાદ્ધ દિતે, માતતાત રત્ન છૂટે,
 આ લોકમે જશ દિ પરલોક સુખ સારિયે.
 પુત્ર માન પ્રાપ્ત પ્યારે, સાંગાસુત બખતેરા,
 દોહ જ્યો બિચારી કે હૃદયની મેરી ટારીયે.

(અપૂર્ણ.)

લાનું.

“ઉગતા સૂર્યને આતિથ્ય.”

અંશુમાલી ! રશ્મિ ગ્રેશે નાય.
 ચાર ઘડી રાતનાં ચોંધકીયાં વાગ્યાં,
 દેવને ઘેર હુંફી ડોસ્યાં -
 ભારતની આ બધી બુમિમાં
 ગૃહ ગૃહ રમણી બગી હડી છે.

સંવત્સરતી ઉદય પ્રભાતે
કુંકુમ સાથે અક્ષત ભેળવી
મોતીડાં ને સુવર્ણ પુષ્પે
ઘડાલાં । લ્હમને વધાવીએ; ઘડાલાં ।

દેવનાં દુઃખડાં લધએ;
પુષ્પનાં પાગરણુ દધએ;
કેસર બીનાં દેવ !
પ્રસન્ન ચાઓ ભગવાન !

નવીન વર્ષનાં પ્રારંભે
માનવ બાલો દેવ વંદે;
પ્રસન્ન થઈ શું આપશે । બાતુ !

મત કાળનું નિરીક્ષણ કરતાં
વર્તમાન કાળમાં ઉત્સાહ પ્રગટે;
પાશવ વૃત્તિને દાખી દેતાં
દેવ ચવાની ઈચ્છા કરીએ;
દેવ કરશેા હમને ?

પૂર્વમાં ઉઘ્યા છોને
પશ્ચિમમાં આચમ્યા છો
તેજ-તાપના અંગાર થઇને

સ્થીર થઇને ફૂલાં રહ્યા છો ? કહો ને
દુનિયાને ડહાપણુ ઘો છો । દેવ ।
તિમિર ઢળતાં તે તેજને માટે
દુઃખ રહેવા તે સુખને માટે,

અસ્ત થાય તે ઉદયને માટે,
ઘડાવા-રહેવાનાં અમૂલ્યાં મંત્રો,
આપ ઉદયથી શીખી હમે તો.

ભક્તને ભગવાન ૩૫ છો,
ઉદયગીતા આનન્દ ૩૫ છો,
સહિતા શણગાર ૩૫ છો,
તમ અમિતા જોળા જેવાં
સત્વર પ્રગટે રંગામી.

ગાન-પ્રભાને પ્રગટાવી ઘો
દેશકાળને અનુસરીને
પાશવ વૃત્તિ જીતી લઇને

આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ

સૌની સાથે સ્નેહે-પ્રેમે,
બુદ્ધિ બળને લેતાં-દેતાં,
હું પણાને વિસરી જઇએ.

એક પિતાના સઘળાં પુત્રાઃ
કોણુ બહાણું ને કોણુ દવણું ?
માતિ-જાતિના કૃતિમ બેદો,
અમને બંધન મા કરો.

માતાની મીઠી આંશિકે,
તાતની સ્નેહ દૃષ્ટિએ,
ઉન્નતિમાં આગળ વધીએ.
લઘુમારો તેજમાં તેજ પૂરતાં,
ગાન રશ્મિમાં હમને રમ ઘો.

ઉપાકાન્ત ? ઉર કમલને વિકસાવો !
હૃણુબર સર્વ હૃદયમાં,
પ્રભુની દીન્ય જ્યોતિ પ્રગટાવ !

ગાન, દાનને દેવના આતિથ્ય,
યોગ, શાસ્ત્રને તપનાં તેજ.
પ્રભાતે જ પમાય છે.
અનેક નામી એક દેવ,
સત્યના સાક્ષી ને ગાનના પ્રેરક છે !

ઉપાને વરતાં,
બાલ સર્પનાં આતિથ્ય
પૂર્વના આહુતિએ જ આર્ધ્યાં છે.

ॐ મૂ મૂઃ સ્વઃ

તત્ સર્વિતુર્વરેણ્યં મર્ગોદેવસ્ય ધીમહિ ।
ધियोયોનઃ પ્રચોદયાન્

ગાયત્રીનો ગૂઢ મંત્ર
ખાહો છોનું અહત્વ છે.
જ્ઞાન રૂપી સૂર્યની પ્રભા
અજ્ઞાન તિમિરના નાશ અર્થે
પ્રથમ અહા હૃદયે જ પ્રગટે છે.

ભાવથી-અસ્તિથી
પ્રેમ પુષ્પના અર્ધ વડે
ભાસ્કર ! ખાહો છો એ જ
હમને પૂજ્યાં છે.

“ સરજ ઉગ્યો રે, કેસરીયાનાં સુરખે કે
વાણેલાં ભલે વાયા રે
સરજ ઉગ્યો રે, સોના કેરીસળીયે કે
વાણેલાં ભલે વાયા રે ”—

લોક ગીતે ગાયા;
પૂજ્યાં ને વંદન કીધાં.
તો હવે દેવ !

સુવર્ણમય સહસ્ર કીરણો પ્રગટો !
ને અંતરને અજવાળી નાંખો !
શ્રી હરિતું સ્વરૂપ છે
દેવ દાનવનાઃયુદ્ધ પ્રસંગે

મોહનીતું સ્વરૂપ ધારી
વિષ્ણુ ભગવાને અમૃતનો કુપ
દેવને હાથ આપ્યો હતો
દાનવના પરાજય અર્થે
યુગે યુગે અવતાર લીધાં
દેવને ખચાવ્યાં છે.

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ

એ સત્રને આધારે
કૌરવના કૂળ કાખ્યાં
ભક્તના સારથી થયાં

ધર્મયુદ્ધની વિજયમાલા,
સત્યને કંઠે આરોપી છે.

ચિત્ર વિચિત્ર સૃષ્ટિના,
આદિથી તે અન્ત સુધી,
દેવ દાનવા યુદ્ધ,

સત્ય-અસત્યના ઝઘડો,
નીતિ અનીતિના વૈર
ય્યાં છે યામ છે યશો.

પણ તે સમયે,
સૌના હૃદયે રહેલ ન્યોતિ,
અખૂટ તેજના પૂજ
હસ પોતે પધાર્યા છે.

સત્યમેવ જયતે નાનૃતંતમ્ ।
અખંડ કીર્તિની વિજયમાળા
સત્યને કંઈ જ શોભે છે.

ભારતભૂમિની ભવ્ય વાટિકા
અંગે અંગે ઉજવળ દેવી !
મૂર્તિમતી મહારી હિંદ મૈયા !
અસ્ત ઉદયનાં ચક્રે મહાદીને
આજ દીનપણાને પામ્યા છે.

હામ-દામ ને શાન વિનાનાં
દયા-પ્રેમથી હીન
તહેના દીન બાળકનાં
દયામણાં સુખ જુએ છે ને રુએ છે.
પ્રસન્ન ભગવાન !

પ્રસન્ન યાઓ !
બિગતા આદિત્ય !
ઉજવળ કીર્તિને આપો !
અનેક રંગી સહસ્ર કીરણો
જ્ઞાનની પ્રભા પ્રકટાવો ! પ્રભુ !

ધર્મને ધારતા,
પ્રવૃત્તિમાં ગ્રેરતા
નીતિનાં નેતા,

સત્યને વરતાં, કો,
કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી,
રાજ્યયોગી, દેશયોગી
સાક્ષરો, મુખપદો,
લેખકો ને કવિવરો,
મુવર્ણમયી ભારતમાં
ઘેર ઘેર પ્રગટો, ને
ભારતને ભવ્ય કરો

અન્ય અમંગલ્ય દેશમાં
અમરયાન આપો
એજ, એજ, પ્રબો,
અબળાની આશા પુરો, દેવ !
અસ્તુ, અસ્તુ, અસ્તુ,

ભાવનગર. ૩

સૌ. વિજયાલક્ષ્મી હર્ષદરાય. વિ. ત્રિવેદી.

અસ્ત તથા સૂર્યને સંદેશ.†

પોકાઈં હર બેસી હું, બહાલાં વિરમ ઓ રવિ !
પુનઃ પોકાઈં શબ્દોએઃ ઓ બહાલાં વિરમ રવિ !

હું તો અસ્તામય શિખરે;
જરા અવનિને અવલોક્યે;
તહારાં કારણે સુનેરી શાં;
પ્રસારે ધહ ઓજસ્વતાં.

વિરમ વહાલાં ઓ રવિ ? અદૃશ્ય મા યતો તું
મૂર્ખ મનુ બાલુકાનાં આ આંસુડા કરેના આર્દ્ર શું ?

ગિરિ શૃંગે તે ગૂઢ થયો.
અચેય માર્ગે ચાલી ગયો.

મોતીડાં અમ નેત્રોનાં વ્યર્થ ખરી પડ્યાં
રાતી સુનેરી વાદળીનાં અંકે વહાલા ન મહાલ્યાં.

... ..

આવજો ઓ વહાલા રવિ ! પ્રાતઃકાલે આવજો !
રક્તિ તેજોમય તારાં, આંમણલે શાં વધાવીએ.

ભાવનગર. } ૩

રમણીક વિ. ત્રિવેદી.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૮)

આધુનિક ભાષા.

સાક્ષર નરસિંહરાવ કહે છે, કે નાટકોની ભાષા જ આધુનિક છે, માટે તે પ્રેમાનંદની કૃતિ ન હોય. આધુનિક ભાષાની તેમણે વ્યાખ્યા આપી નથી, પણ જો તે વડે સંસ્કૃત-મય ગુજરાતી, યાવની રાખ્દોથી ભરપૂર ગુજરાતી, યાવની રાખ્દો પર હડતાલ વાગેલી ગુજરાતી, પ્રાંતિક રાખ્દોને બહિષ્કૃત કરેલી ગુજરાતી, કે અંગ્રેજી દબ છબચી ઉભરાતી ને તેના રાખ્દો વાક્યોથી ભૂષિત થયેલી ગુજરાતી કહેવાનો આરામ હોય, તો પ્રેમાનંદની ભાષા તેવી નથી. મહા કવિ દયારામભાઈને પ્રાચીન નહીં પણ અર્વાચીન ગણી શકાય; તેમના વખતની ગુજરાતી સાથે, કે તે પછી અંગ્રેજી શીખીને જે પ્રથમ લેખકો ઉત્પન્ન થયા તેમની ભાષા સાથે, તેમ હાલ પણ શિષ્ટ લોકો ઉપર જણાવેલા કોઈ વિશેષ આડંબર વગર જે ભાષા વાપરે છે, તેની સાથે પ્રેમાનંદના વખતની ભાષાની સરખામણી થઈ શકે.

પ્રકાશકોએ કોઈ ઠેકાણે એવું નથી કહ્યું, કે પ્રેમાનંદના લખાણમાં ભાષા હાલના જેવી જ હતી. તેમણે તો કહ્યું છે, કે “ એથી એમ પણ જણાય છે કે તે વખતની ભાષા હાલ ચાલતી ગુજરાતીને મળતી છે.” ૨૦૦ વર્ષમાં-જે રૂપાંતરો થવાનું સ. નર-

સિંહરાવ કહે છે, તે કોઈ કોઈ ઠેકણે જોડણીનાં છે. ખરી વાત છે, કે અંગ્રેજ ભાષામાં જેવો ખસે વર્ષની અંદર ફેરફાર થયો છે તેવો અજરાતીમાં થયો નથી; તેનાં બે કારણો છે. એક તો એ કે પૂર્વ દેશોના લોક ફેરફાર કરવામાં ધીમા છે, અને બીજું એ કે પાછલાં બે વર્ષમાં વિદ્યા વૃદ્ધિને અભાવે ભાષા ઘણી ખરી સ્તબ્ધ જ રહે.

કેટલાક સાક્ષરો એવું મત ધરાવે છે, કે પ્રાકૃત ઉપરથી જે જુની અજરાતી થઈ તે છેક પ્રેમાનંદના વખત સુધી ચાલુ રહી, પરંતુ આ વાત હજી સાબીત કરવાની બાકી છે; તેથી વિરૂદ્ધ પ્રેમાનંદના વખતની એટલે સંવત અરાધ્ય સંક્રાન્તિ ભાષા હાલની અજરાતીને મળતી છે, એવું સિદ્ધ કરવાને જોઈએ તેટલા પુરાવા છે. નમુના દાખલ અહીં માત્ર બે ત્રણ દર્શાવે આપ્યાં છે. એક પ્રત, જે સંવત ૧૮૦૦ ના અરસામાં લખાએલી છે, તેમાંનું એક ધોળ આ પ્રમાણે છે:—

સાધી મુગળ સામ્રાજા, માદી મોટી ગ્રામજા;
બાધી કીરત ક્યાં લગી, લાધી ભગતને ભાળ. ૨૬.

યોગ જોગેશ્વર જોઈ વળ્યા, પંડિત પાખ્યા નહિ પાર;
કુસુમ કચ્છન દેવને, ઉભા નંદણને દાર. સાધી.

નેતિ નેતિ નિગમ કહે, સમરે સનકાદિક શેષ;
નિરા દિન ધ્યાન તારું ધરે, આદ ઉમથા મહેશ. સાધી.

રવિ ચંદ્ર તેજ તપે, ઈંદ્ર આદે ઝોંકાર;
લાગ્યો માયામાં મોહ ધણો, ભાગ્યો ભમતો ભાર. સાધી.

અલ્યાંડથી ભારે ધણો, રવામી સરજનહાર;
રણજોડ શું જાણે બાપડો, લીલા અપરંપાર. સાધી.

વળી:—

કામળુ ગારો રે દાનજી, કામળુ કામળું છે ક્યાંએ;
કામળુગારી રે આંખડી, કામળુ મોરલી માંએ.

ધરમાં થેલી રે હું ફરું, આખો દન ઉદાસ;
કામ ન આવે રે હાથમાં, પ્રાણ તમારી રે પાસ.

ઈ. ઈ.

બીજી લેખી પ્રત જેમાં ભાલણની કવિતા છે તે સંવત ૧૭૭૦ માં એટલે પ્રેમાનંદની હયાતીમાં સુચિતિત વૃંદાવસ નાગર ચાતીષ દિક્ષિત સિવરામ કુંવરજીની લખેલી છે તેમાંથી ઉતારા:—

રાગ ગોઝા.

નાસીને જાશે હરિ કેટલે રે, હવડાં ઝાલું કહાન;
 હું દાઝે છે મહારૂં રે, ઘણું કીધું છે જાત.
 કરમાં લઈને કામડી રે, કુંવર પૂઠે ધાય;
 મુખકું લોચન રાતડાં રે, યશોદાજી શ્વાસ ભરાય.
 મુખકું માંખણે ખરડીલું રે, ખરડાં છે બેહુ હાથ;
 નાંસે ને નીર નયણે ઝરે રે, જે યૌદ લોકનો નાથ.
 જોવાને આવી સર્વ ગોલણી રે, ઘેર ઘેરથી બહુ નાર;
 ગોળી ફેડી ગોવિંદજી રે, મહિંકું વહે છે અપાર.
 અંતરિક્ષથી અમર તે આવિયા રે, ચઢી ચઢી વિગ
 ફાંતક જોવા શ્રી કૃષ્ણનું રે, જે લક્ષ્મી પતિ ભગ
 આંગણે ફેરવે માતને રે, રહી રહી કહો વચન;
 મુને સાહી કે સહે નહી, અમ કરે મહા મુન્ય.
 શ્વાસે ભરાય યશોમતિ રે, હાથ ન આવે તન;
 હાસ્ય કરે અર્ધે ગોલણી રે, દુખે દાઝે મન.
 માંખણ મહારૂં તે લૂંટીલું રે, પોતાને નવ્ય બાવ્યું;
 વહેથી આપ્યું સર્વ બાલને રે, માંકડાંને ખવરાવ્યું.
 દાદી કહેતી સર્વ ગોલણી રે, માનતી નહી હું તેહ;
 આજ મેં પ્રત્યક્ષ પેખીલું રે, ભાગ્યે મન મેંદેહ.
 નાનડીઓ એક મહારે રે, સોનાં સારે કાળ;
 શીખામણુ દહિં અતિ ઘણી રે, જે કરે આવે જ
 થાકી જાણીને માતને રે, બેઠા મુંદર સ્થામ;
 યશોદાએ આવીને જાલીઆ રે, બાલણુ પ્રભુ શ્રી

વળી:—

રાગ ધરજ્યો.

મુંદર સામજી રે, ઝોને ન કરો
 અમને તો દોહડું લાગે છે, તમને દે છે
 એ હવડાંની, નવી આવી છે, નંદજીને નવિ જા
 રૂપ યોવન ચતુરાઈનો, ગર્વ ઘણો મન
 દુધ ભાવે તો પીઓ મહારૂં, માંખણુ મુંડી
 જવા યો જી એહને, મારા વાહાલા મુખી ર

એ છૂટે મોઢે બોલે છે, તમે રહો છો સાંખી રે;
બાલણ પ્રભુ રઘુનાયણ, તે કહેવાણી સાંખી.

મહાત્મા જગજીવન જમણે સંવત ૧૭૭૨ (પ્રેમાનંદના સમય) માં કવિના રચી છે તેમાંથી નીચેનો ઉતારો આપ્યો છે:—

લગ્નનં છાંડીને નાગા હોડે, અંજે રાખ ચોળી હોય;
ત્યારે ખર એમ શું નથી કરતાં? તેને મુકિત ન હોય.
બ્યાં ત્યાં પડ્યા ને માગી ખાધું, તચ્ચે વર્ણુ વહેવાર;
એમ કર્યે બે મુકિત હોય તો, જ્ઞાનને અધિકાર.
વળી અબક્ષ્ય બક્ષ કરે, સહે કીત તાપ નહિ ધર;
એમ કર્યે બે મુકિત હોય, તો તે ઘટે ગુકર.
વળી વનમાં રહ્યા ને જણુ ખાધાં એમ મુકિત બે ધાય;
અને જન સંગથી સર્વ નામે, નો મૃગને કહેવાય.
મીઠું બોલ્યે બે મુકિત યાય, તો મોર રો નવ બાય;
મીઠના ગુઓ તો એટલી જ સાપ સંપુજો * ખાય.
વળી અમી માંહે અંગ બાળ્યે, બે કદા મુકિત યાય;
તો પતંગ પાવકમાં પરજ્યે, તેને કાં નવ કહેવાય.

ઈ. ઈ. ઈ.

આજ વિપયની કવિતા નરસિંહ મહેતાની (જટા ધર્મે જગનાથ મજે તો વડ્યા વૈકુંઠ જાત્ર રે ઈ.) અને સામળબટની (જટા ધર્મે વડ જશ, પતંગ બાળે નિશ્ચ કાવ ઈ.) કવિતા સાદી અને આધુનિક બાધામાં રચાઈ છે; પણ આ ઉતારા આપ્યા છે, તે પ્રેમાનંદના સમયમાં હાથે ઉતારેલી પ્રતોમાંના છે, તેથી તેમના જૂનાપણા વિશે પૂરી ખાતરી છે.

ઉપરનાં નમુના રૂપ ઉદાહરણો સ્પષ્ટ કહે છે; કે પ્રેમાનંદના વખતની બાપા હાલની શુજરાતીને મળતી છે, તેમ છતાં શ. નરસિંહરાવ પ્રકાશકોને માથે હોય મૂકી જણાવે છે, કે આ વિપરિત અનુમાન પરંપરાનું ખીજ, પ્રેમાનંદની કૃતિ આ નાટકો છે એ આધ સ્વીકારના યાયા ઉપર જ બંધી રહેના કરવામાં સંપેદ રીતે જણાય છે: અંધ શ્રદ્ધા આંધી વધારે આગળ જઈ શકે ખરી? બે પ્રકાશકોની આથી અધ શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે, તો સામાન્ય આંધા બોળવાની કેવળ વડે ઉદ્ભવેલી એવી શ. નરસિંહરાવની અદેખી અપ્રજ્ઞા કહી શકાય. આંખો મીચીને બ્યાં દોષારોપણું જ કરવાની જ્ઞાતિ યંદ હોય ત્યાં ઈલાજ નથી.

* અગ્રાંતરી (!) સંપુચું.

કેટલાક સોરઠી ને સુરતી પ્રયોગો નાટકોમાં જોડે છે, જે પ્રેમાનંદના હોવા સ્પષ્ટ રીતે અસંભવિત છે: પ્રેમાનંદના વખતમાં સોરઠ જોડે સંબંધ નહોતો એમ માનવાને કારણ છે (જે દર્શાવ્યાં નથી,) વગેરે રા. નરસિંહરાવ જણાવી નાટકની બાપા આધુનિક છે એમ સ્થાપન કરે છે. “ ઉભવું સોરઠમાં જ પ્રચરિત છે,” તેનો આધુનિક સમયમાં પ્રથમ વાપર સ્વ. ઝવેરીલાલે શાકુંતલના ભાષાંતરમાં કર્યો, (ઉભે છે, તિથતિને ઠેકાણે) ત્યારે આવી જ ચર્યા ઉઠી હતી. હવે આ પ્રયોગ બે એકલો નાટકોમાં જ વપરાયો હોય, તો રા. નરસિંહરાવની દલીલને એક રીતે માન્ય રખાય, પણ પ્રેમાનંદે તો અન્ય ઠેકાણે વાપર્યો છે.

ગ્રીષ્મમાં તમે તાપે ઉભી (ઋષ્ય શ્રુંગ)

અધર કુચ કરી માગે ઉભેછ („ „)

તાદર્થે રમાપતિ પાસ સામટો ઉભતો (અક્ષાવક)

ઉભવુંની સાથે પ્રેમાનંદે બીજા પણ કાઠીઆવાડી શબ્દો વાપર્યા છે. જુઓ:—

ગાયો ભેંસું (ભેંસો—બહુ વચન) શીકો આપે (અભિમન્યુ)

માયે તે નવરંગ મોળીઆં (અભિમન્યુ)

જવાં મોઠાને ધરે (ઘેર) રે („)

રથ ઝોરે ખર („)

નાસે ગાય નાસે અરીપરી (દશમ સ્કંધ.)

ઝોડી શબ્દ માર્કેડેય પુરાણમાં વાપર્યો તે તથા સુરતી પ્રયોગ “કરતી ના”નું ઉદાહરણ જે અપાઈ ગયું છે. વળી જુઓ,

૧ આપણુ બેઉ બહુતા હુતા, તને સાંભરે રે,

૨ બાળપણાની ટેવ મને કેમ પિસરે રે (સુદામા ચરિત્ર.)

૩. કૃતારથ થાતી અમો રે, તો કરતી હરીની સેવ (દશમ સ્કંધ)

૪. હુતા બગલાવલ શિરના કેસ રે („ „)

૫. આવીશ હું મામાજીને મારી રે („ „)

૬. કાયા કુસમ રૂપે કીંકરીને પેખા બીધો સુદેવ (નળાખ્યાન)

૭. બેરાવરતો પોરો, (છોકરો) (દાણુલીલા)

પ્રેમાનંદ સુરતમાં ધણી વાર રહેતો હતો, તે છતાં સુરતી હજી તેનામાં આવેજ નહીં એવું વિપરીત અનુમાન રા. નરસિંહરાવ કાઢે છે, અને વળી કહે છે કે સોરઠ સાથે શુન્ન-રાતને સંબંધ નહોતો. નરસિંહ મહેતાના દીકરાનો વિવાહ વડનગર થયો હતો એ વાત તો

સુપ્રસિદ્ધ છે. જે ગુજરાતીઓ મહા વાગાએ જાય છે તેમને દારકાં જવું પડે છે. અને છારી જતા દારકાંથી વળી રહે છે એમ માનીને હજારો મનુષ્યો કાઠીઆવાડમાં જતાં ને જાય છે. દારકાંની સાથે સોરઠી પંચતીર્થી કરનારાઓને કાઠીઆવાડના ઘણા જાગમાં જવું પડે છે. પુલીતાણા અને ગિરનારની જગા માટે આવકેલા સંઘ જતા અને જાય છે. કાઠીઆવાડના કાંકોનો વેપાર સુરત ધોલેરા ને ખંભાત સાથે પુષ્કળ ચાલતો એ વાત સુવિદિત છે. રરા-શીનો ને બીજો વહેવાર કાઠીઆવાડ સાથે અમદાવાદનો ધરો ચાલતો હતો. કાઠીઆવાડી બાપા છેક ઘંધુકા, જોધા, ધોલેરા ને વિરમગામ સુધી પહોંચેથી છે, અને ગુજરાત કાઠીઆ-વાડ લગોલગ આવેલા છે, છતાં એ વચ્ચે સંબંધજ નહોતો એ કહેવું કેટલું સકારણ છે તેનો વિચાર વાંચનારજ કરી લેશે. સોરઠી પ્રયોજો જેમ પ્રેમાનંદ વાપર્યા છે, તેમ બીજા કવિઓએ પણ વાપર્યા છે. જુઓ—

“ ઓરો આવતી સલુણા કહું હું સામળા ને ”—ભાગણ. આપણે ઓરો રાજ સામાન્ય રીતે વાપરતા નથી પણ મધ્ય ગુજરાતમાં ઘેરાં મુઠાં કહે છે કે “ પડી ઓલી પેલી વાત કાઠી. ”

. નાટકોમાં ચરોતરી રાખ્દો વપરાયા છે માટે તે લખનાર ગૃહ પુરુષ ચરોતરી હશે એવું અનુમાન રા. નરસિંહરાવ કહે છે. આ ન્યાયે તો નાટકોમાં કાઠીઆવાડી, સુરતી, દારસી, મરાઠી, રાખ્દો વપરાયા છે માટે તેનો લખનાર કોઈ કાઠીઆવાડી, સુરતી, સુમન-માન, પારસી, મરાઠો પણ હોઈ શકે ? કેવું વિચિત્ર અનુમાન !

નીડર રાખ્દના આધુનિકપણા માટે રા. નરસિંહરાવે જે ચંકા કરી છે, ને તેને તેમના પ્રિય ભાઈ રા. કૃષ્ણરાવે* ટેકા આપતાં જે હસવા લાયક દલીલ ઉપજાવી છે, તે સારું નીચેનાં ઉદાહરણથી “ કરડ છુસ ” ચર્ચિત્ર જાય છે:—

૧. કાપી કાપી ભજન લે નિડર રે.

• પ્રા. કા. મા. મા. પુરાણ. ભાગ ૧. કડવું ૩૪. કુંક ૧૮.

૨. બે.મગ બાચિયો નિડર ભડવું,

નરસિંહ મહેનો સુરત સંમામ. પદ. ૮. જ. કા. દો ૪ ૫. ૩.

હવે ‘ નીડર ’ ને જૂનો ગણવે કે આધુનિક તે સુત વાંચક પોતાની મેળે વિચારી લેશે. નર્મદાસંકરે જોડેલો કહેવાતો આ રાખ્દ છેક નરસિંહ મહેતાએ વાપર્યો છે, એ વાત બાપાના આધુનિકપણાની કેટલાક સાક્ષરોની વ્યાખ્યા અને સિદ્ધાંતો ઉપાં વાળી નાખે તો

તેમાં કંઈ નવાઈ લેતું નથી. નાટકોમાં આધુનિક ભાષા તથા કહેવતો વગેરે જોમને દેખાય છે, તેઓ જૂનું સાહિત્ય તપાસશે તો માધ્યમ પડશે, કે આધુનિકપણું એ એક જમ છે. એકલા પ્રા. ડા. મા. માર્ટિન પુરાણ બામ ૧ લામાં નીચે પ્રમાણે આધુનિક પ્રયોગો ઉપર ઉપરથી જોતાંજ લડે છે:—

	પાન
૧. વંત્યાક પોથીનાં પોથીમાં.	૪
૨. રહે જીવનો બદલ દોષ.	૪૩
૩. સાચું કસું વેણુછ.	૪૪
૪. એક (૧) કુલીન.	૫૩
૫. યગમગનું અન્નવાગું.	૭૪
૬. ઉભાથ.	૧૧૨
૭. જે પૂરે ખોરી સાક્ષી.	૫૯
૮. સદસ્થા—સંયુક્ત—પાતના કેરા કટનું મુજુવા માન.	૧૭૯
૯. જૂમ ન જુએ ભાવનું.	૧૮૦
૧૦. દોર વાંક.	૨૧૦
૧૧. દુઃખાગ.	૨૧૪
૧૨. નિષિની ઉમ્મિ (Title-)	૨૩૧
૧૩. સ્ત્રી સંધ્યા નવિ.	૨૩૦
૧૪. વેનદે જોડનું જોડ.	૨૪૭

૧૭ી નેના દશમકથખાંથી નીચેના ઉનાસ કરીએ:—

૧. ધ્રીડી સંચરે ને તેતર ખાથ.
૨. કાણાં કાણાં વચન વદાવાનાં.
૩. આના ઉપર લે દો, પી પી હામપી.
૪. પર આંખે પુટલોએ, દોડે મોટે મોટે ખીજે જાએ ભવ, તરાં રાજ: રોડે.
૫. સંમતી મન માટીયા ઘાથ.
૬. મવવાર્સા (વરેણાં) ન ઊગાળ્યાં રે.
૭. દરે તેમરો રી રતું નામ રે.
૮. અંધર કાનગી આંખા તખી.

૯. પધાર્યા (ગયા) નારદ જતિ.
૧૦. ધડિયાળું (ધડિયાળો) ધણુ ધણાણ.
૧૧. શોધ્યા વિના વર કાંધો મળે.
૧૨. વખણાણા, કહેવાણા.
૧૩. સંસાર કામ અમઘાં નાખીએ.
૧૪. તે ટિપ્પણુ અર્થે કલા કોણુ કોણુ.

બાલણુકૃત દશમં સ્કંધનાં એક લેખી પ્રતમાંથી નીચેનાં અવતરણો ટપકાવ્યાં છે:—

૧. યાપી યાપી બાણા.
૨. નાનડિયા શા દંત.
૩. ધવરાળી લાવશે રે.
૪. આઝી આઝી કહેશે, ટાલું બોલશે.
૫. ઘાસ લેવાનું મસ કરી, અમે મંદીર તેને જાણું રે.
૬. વીહીસો મેલ્યો જાળ.
૭. રલો રે રવાઈઓ મહી ધવરાળા પાખે માતાજી મયવા દઉં નહી.

આ દાખલાઓમાં બે પ્રકાર છે:—કેટલાક વિચાર ને ચમ્દો અંગ્રેજીમાંથી ઉતાર્યા હોય તેવા છે, અને કેટલીક આધુનિક જૂની કહેવનો તથા મર્ચ દેશી પ્રયોગો છે. આનું કારણ એટલું જ કે મોટા કવિઓ—નવા રક્તા પાઠનારા લેખકો બહુધા મર્ચ—દેશી અને બાળા ઉપર અસાધારણ કાણુ ધરાવનારા હોય છે. આ શિવાય વપ્રમનું લખાણ વાંચીશું તો તેમાં આધુનિક લાગતા પ્રયોગો ને વિચારો અગ્રંથ મળી આવશે, જે અનેક રીતે નાટકોના જૂનાપણા તથા ખરાપણા—(authenticity) ઉપર મલું અન્નવાયું પાડી શકશે. પણ આ બધું વાંચવાની તકલીફ લેવી હોય તો ને? અમુક પ્રયોગ કે ચમ્દ આધુનિક છે એટલું કહું, એટલે આપણું કામ ખત્તસ થયું! સામાન્યણ છેને તે જૂનો દરાવવા આખું માદિત્ય શોધી વળે! આવી જતની યુક્તિ રા. નરસિંહરાવે વાપરી છે, પણ ઉપર ચોટીઆ વાંચો શિવાય ખીજઓ તેથી હેતરાઈ જાય તેવો સંભવ થોડો છે.

ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૫૫૮ થી)

હવે રા. આ રમણભાઈએ વિભક્તિના પ્રત્યયોને વ્યસ્ત દશાના ‘ ઉપસર્ગો ’ કહાણે તે પ્રથમ ઉપર આવી સકારો. ઉપસર્ગ શબ્દનો તો ત્યાગ જ કરવો પડશે. ત્હેને બદલે ‘ અનુવંગો ’ કે હેવું નામ આપીશું. હવે ત્હારે ગુજરાતી ભાષા સમસ્ત તેમ જ વ્યસ્તદશા બંનેના મિશ્રણ-વાળી છે તે સ્વીકારવાને બાધ નથી. પરંતુ ક્રિયા અમુક પ્રકારોમાં તે સ્થિતિ છે તે સંબંધે મતભેદને સ્થાન મળે છે. રા. બ. રમણભાઈને મતે નામની વિભક્તિયોમાંથી તૃતીયા તથા § સમગ્રીના ‘ એ ’ પ્રત્યયોને પ્રસંગે જ સમસ્તદશાનું દર્શન છે બાકી બધી વિભક્તિયોમાં વ્યસ્તદશાના અનુવંગો જ મૂકાય છે. ‘ હાથે વણેલું લગકું ’, ‘ પાટલે બેઠો ’;—અહિં ‘ હાથે ’ તે તૃતીયા, અને ‘ પાટલે ’ તે સમગ્રી એ બે ઠેકાણે પ્રત્યયો ‘ એ ’—સમસ્ત દશા દર્શાવે છે; બાકી ‘ મગનને માર્યો ’ (બીજી વિભક્તિ); ‘ ગોવિન્દને આપ્ય ’ (ચોથી વિભક્તિ), ‘ ગામથી આવ્યો ’ (પાંચમી વિભક્તિ); ‘ ઘોડાના પગ ’ (છઠ્ઠી વિભક્તિ); અને ‘ ધરમાં તાપ લાગે છે ’ (સાતમી વિભક્તિ), એ સર્વમાં છટા અનુવંગો વળગ્યા માટે વ્યસ્ત દશાનાં ઉદાહરણો છે;—આમ રા. બ. રમણભાઈનું માનવું છે.

આ જરાક ધ્યાન દઈને તપાસિયે. હું બાણેશું કે બીમ્મ પણ કાંઈક આ પ્રકારે જ અવલોકન કરે છે, અને રા. બ. રમણભાઈ તેથી જ દોરાયા જણાય છે. બીમ્મ પોતાના વ્યાકરણના પ્રથમ ખંડનાં પૃષ્ઠ ૪૮-૪૯ માં કહે છે કે હિન્દીમાં નામને સંબંધે વિભક્તિ-ખંડનાં ચિહ્ન લગભગ બધાં હુમ યયાં છે; જે કાંઈક લીસોટા રહ્યા છે તે આકારાન્ત નામની વિભક્તિયોમાં છે (ઘોડા-ઘોડેલો ઇત્યાદિ) અને બહુવચનમાં છે (ઘોડા-ઘોડે); નામને સંસ્કૃતની પેઠે વિભક્તિયો નથી લાગતી; સંસ્કૃતમાં રાજન્ શબ્દને રાજાન્, રાજ, અને રામ્ હેવાં પૂર્વરૂપ યાય છે, પણ હિન્દીમાં તો રાજા તે જ પૂર્વરૂપ અને ઘો ઇત્યાદિ અનુવંગો લાગે છે. અને ગુજરાતી વિશે (પૃષ્ઠ ૫૦ એ) કહેતાં કહે છે કે હિન્દીના જેવી જ ગુજરાતીમાં (તૃતીયા સિવાય અન્યત્ર) આ સંબંધે સ્થિતિ છે; અર્થાત્ ગુજરાતીમાં (હિન્દીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં) વિભક્તિયો વ્યસ્ત દશાની છે સમસ્ત દશાની નથી.

અહિં અવલોકનમાં ખામી એક યઈ છે, તે પ્રત્યયોના સ્વરૂપની પરીક્ષામાં સમસ્ત દશાના પ્રત્યયોની કસોટી શી ? એ પ્રત્યયોના લક્ષણમાં જ એ કસોટી મળશે. એ પ્રત્યયોમાં મુખ્ય લક્ષણ બે છે:—

§ બીમ્મ ક્રિયા તૃતીયાને જ સમસ્ત વિભક્તિ ગણે છે; સમગ્રીના ‘ એ ’ પ્રત્યય હેલે ગણનામાં લીધો જણાતો નથી. એ સરતચૂક જ હશે. (Beames' Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, Vol. I. P. 50.)

(૧) મૂળના કોઈ શબ્દ અથવા particlo (ગાણુ શબ્દ) નું સ્વતંત્ર અસ્તિ-
ત્વ હોય અથવા હોય; મૂળનાં ૩૫ ઘસાર્ધ જઈને (વ્યસ્તરથા જેવાં અઘસારો
નહિં) પણ બહુ અંશે ઘસાર્ધ જઈને) નામાદિકનાં બગી ગયેલાં હોયછે;

(૨) એ પ્રત્યયોના યોગે નામાદિકના અન્ત્ય સ્વરાદિકમાં ફેરફાર થાયછે.

આ બેમાંથી પ્રથમનું લક્ષણ પ્રત્યયના સ્વરૂપ સ્વરૂપને લગતું છે, અને બીજું લક્ષણ હેની અમુક કાર્ય કરવાની શક્તિને લગતું છે. જે ગુજરાતીમાં વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં આ લક્ષણોનું દર્શન થાય તો તે વ્યસ્ત નહિં પણ સમસ્ત દશાના પ્રત્યયો તરિક્કે જ મળવા વાળા જણાશે. તૃતીયા તથા સપ્તમીના પ્રત્યય 'એ' નું સ્વરૂપ સ. બા. રમણભાઈ (ખીમ્સને, આધારે) સમસ્ત દશાનું ગણેછે, તે નામાદિકમાં સંધિકાર્યથી ભળી જાય છે એ કુવળ બાલ દેખાવના આધારને લીધે જ. સંધિકાર્યથી એકરૂપ થાય એમ અર્થ 'ભળી ગયેલા' (incorporated) એ શબ્દનો લેવાનો નથી. સંસ્કૃતમાં પણ દમેશાં તેમ નથી થતું. મધુ+નિ (સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય)=મધુનિ એમ થાય છે. અદિ પ્રત્યય તે પૂર્વ શબ્દમાં (પ્રકૃતિમાં) વિલીન નથી થતો માટે એ સમસ્તદશાનો નથી એમ નહિં કહેવાય. ગુજરાતીના તૃતીયા તથા સપ્તમીના 'એ' પ્રત્યયને યોગે પણ સંધિકાર્ય દમેશાં થાય છે જ એમ નથી. ખાટલો+એ=ખાટલે, ઘોડો+એ=ઘોડો;—એમ સંધિ થાય છે એ ખરું; પરંતુ 'ઘોડાએ લાત મારી' એમ પણ કહેવાય છે; તેમ જ 'ધણીએ કાપ્યું'—અદિ પ્રત્યય સંધિ નથી થતો; અને 'બાલાની આણીએ ચાળી મૂકીને ફેરવી'—અદિ સપ્તમીમાં પણ સંધિ નથી થયો. માટે 'ભળી જતું' શબ્દોનો અર્થ 'સંધિકાર્યથી વિલીન થતું' એમ તો નહિં જ; હેનો અર્થ એટલો કે પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ખોઈને, જે શબ્દને જોડાય તેના અંગભૂત થઈ જતું.

[illegible]

વ્યસ્ત સમસ્ત સ્વરૂપ માટે મતભેદ આમ ઉઘાડો છે; તેમ જ ડૉક્ટર ઓર્થોગ્રાફી પ્રમાણે છઠ્ઠી તથા ચોથીના પ્રત્યયો સમસ્ત દશાના ગણીયું; બીજાને આધારે તૃતીયા તથા સમ-
 મીના પ્રત્યયો 'એ' તે પણ સમસ્ત ગણીયું; પ્રથમા અને દ્વિતીયાને પ્રત્યય જ નથી, અને
 દ્વિતીયાનો પ્રત્યય જ નથી, અને દ્વિતીયાનો પ્રત્યય 'ને' તે પછીના 'નું' ને અવગમ્યા
 રહેલો છે; તો માત્ર રહ્યા પ્રત્યયો બે—'થી' (પંચમીનો) અને 'માં' (સપ્તમીનો). એ
 બેને વ્યસ્ત ગણ્યા—ડૉક્ટર ઓર્થોગ્રાફી તેમ જ બીજાને આધારે—તો પણ બહુ બાગે તો
 વિભક્તિયો સમસ્ત પ્રત્યયોની જ દક્ષિત થશે. તો મુજરાતીને આ બાબતમાં વ્યસ્ત સ્વરૂપની
 કહેવામાં ડૉ. ઓર્થોગ્રાફી યથાર્થ દર્શન કરતા નથી જણાતા.

પણ ખાસ જોવાનું તો એ છે કે ડૉક્ટર ઓર્થોગ્રાફીને તન ના ત્વ વ્યંજનના ધસારાની
 કસોટી વાપરી છે તે મનન યોગ્ય છે અને પોતાના પુરતી સત્ય પણ છે; પરંતુ હેમણે
 એક પક્ષનું જ દર્શન કર્યું છે. સમસ્ત પ્રત્યય માટેની બીજી મર્યાદા—નામલિંગના અન્ય
 અક્ષર અથવા શ્રુતિમાં વિકાર કરવાનું સામર્થ્ય એ મર્યાદા—તરફ લક્ષ જ નથી આપ્યું.
 શબ્દ અને પ્રત્યય એ બે લાદડાંના કડકા કલ્પીયું; તે બંનેને જોડવા માટે એકનો છેડો
 અને બીજાનો આરમ્ભ એ બેને ધરીને એકઠા કર્યાથી સમસ્ત દશાનું જોડાણ મુશ્કેલ થવાનું;
 પરંતુ આ રૂપક સર્વાશે લાગૂ પાડી સકાશે નહિ. ઘણે પ્રસંગે એક બાજુના છેડાને જ
 ધમાકે કે વિકાર પેદાએ તોપણ સમસ્તતાનો સંયોગ થઈ શકે છે. પરંતુ પ્રત્યયમાં બે લક્ષણો
 સાથે હોવાં જોઈએ જ; મળ શબ્દમાંથી ધસારા રૂપાન્તર થઈ સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ખોલું તે
 એક, અને જે શબ્દને જોડાય તેના અન્તભાગમાં રૂપાન્તર કરવાનું સામર્થ્ય ધારણ કરવું
 તે બીજું. (સામર્થ્ય હોય તેટલું જ બસ; કોઈ પ્રસંગે તે કાર્ય ના થયું હોય તો આધ નહિ
 એ હમણાં તરત જ નીચે બતાવીયું.) ડૉક્ટર ઓર્થોગ્રાફીને જેમ આ બીજા લક્ષણ તરફ નજર
 નથી હતી અને એકપક્ષાવલોકન જ કર્યું છે, તેમ એ એક પક્ષમાંથી પણ અર્ધપક્ષાવલોકન
 જ થયું છે;—પ્રત્યયના આરમ્ભના અક્ષરનો ધસારો તે જ આવશ્યક શરત ગણી છે. પરંતુ
 પ્રત્યયનો કોઈ પણ ભાગ ધસારાને વશ થઈ સ્વતન્ત્ર શબ્દત્વ ખોલાયું હોય, તો તે બસ છે.
 આ રીતે હિન્દી ક્ષા પ્રત્યય પણ છત્તક—ક્ષિત્તક—માંથી ધસારાને આવ્યાથી એ પણ
 સ્વતન્ત્ર શબ્દ મટી જ ગયો ગણવાનો છે. આમ ડૉક્ટર ઓર્થોગ્રાફીને અર્ધ નહિ પણ અર્ધાર્ધ
 પક્ષનું જ દર્શન કર્યાથી ક્ષતિ થઈ લાગે છે.

ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વાત એ છે કે બીજાને આધારે પણ સમસ્ત અને
 વ્યસ્ત દશા એ બંને કલ્પનાઓ વચ્ચે વિચારનું આદાલત થાય છે, અને વ્યસ્તદશા પ્રથમથી
 સ્વીકારી લીધેલી હોવાથી તે તરફનાં વિશેષક વચ્ચે માત્ર ઉમેર્યો છે. ખંડ ૨ પૃષ્ઠ ૧૮૩ મેં
 કહ્યું છે કે ચર્ચાવિષય સાત બાબાઓમાં સમસ્ત પદ્ધતિનું ચિહ્ન હક નામોના અન્ય
 સ્વરમાં, વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા પહેલાં, ફેરફાર કેટલીકવાર થાય છે તે છે.—
 આ સમસ્ત પદ્ધતિનો પ્રકાર નહિ તો શું? પરંતુ આ વચનને આમ 'ફક્ત' શબ્દથી
 ઓછી કીમતનું કરવા ઉપગ્રંથ કહે છે—એ સ્વર ખદલાયલા નામને વિભક્તિના મંત્ર-મ્પર્યંક
 છૂટા અવ્યય શબ્દો (particles) વળગાડાય છે. છૂટા એમ કહેવાનું કયું કારણ નથી;

તે નીચે યોડીવાર પછી દર્શાવાશે. આ વચન તરફ લક્ષ્ય ખેંચવાનો હેતુ એ જ કે સમસ્ત દશાના સ્પષ્ટ ચિહ્નનું મહત્ત્વ ધટાડવાનો જ આ મપત્ત છે. પરંતુ આગળ જતાં એ જ ખંડનાં પૃષ્ઠ ૨૨૨ (૬૪૮) તથા પૃષ્ઠ ૨૨૭ (૬૪૯) તરફ નગર કરિયે છિયે ત્હારે તો પશ્ચિમ ભાગની ભાષાઓ (ગુજરાતી, મરાઠી છત્તાદિ) માટે તો સમસ્ત દશા સ્વીકારવા તરફ જ એ અન્યકારનું વલણ લગભગ થયેલું જણાય છે. પ. ૨૨૨ એ ૪૮ મી ક્રમનો આરંભ કરતી વખતે આ વાક્ય મુક્યું છે:—

“The forms of the oblique cases are not, however, the only traces which still survive of the old Sanskrit inflections.”

આ વચન તો સાતે ભાષા માટે છે; અને સમસ્ત દશાના વ્યાપક સ્વરૂપનો સ્વીકાર એટલા ઉપરથી થયો જણાય એમ નથી. પરંતુ હેમાંની પશ્ચિમ ભાગની ભાષાઓ વિશે પૃષ્ઠ ૨૨૭ એ (કલમ ૪૯ મી આરંભાતે) તો વિશેષ સ્પષ્ટ વચન છે:—

“In striking contrast to the wide range of synthetical forms observable in Marathi and the Western languages, stands out the naked simplicity of the Bengali and Oriya which have scarcely any variations of the stem.”

વાત મુકે એ છે કે કોઇ પણ અમુક ભાષા કેવળ સમસ્ત પદ્ધતિની અથવા કેવળ વ્યક્ત પદ્ધતિની છે એમ કહી સકાશે નહિ. બીજા પણ આ તત્ત્વ સ્વીકારે છે; પોતાના પુસ્તકના ખંડ ૧ લાને પૃષ્ઠ ૪૩ એ કહે છે:—

“Moreover, it will always be found that no language is purely analytical. The most advanced languages, such as English, still retain traces of synthetical phases through which they have formerly passed.”

એમ કહી *goest, goes, goeth, went, gone*, એ સમસ્ત દશાનાં રૂપો ઉદાહરણ તરીકે બતાવે છે.

પરંતુ આ લાંબી ચર્ચામાં આપણે બૂલી જવું ના જોઇએ કે (આગળ દર્શાવાશે તેમ) મહારું કહેલું એટલું જ છે કે ગુજરાતીમાંની નામને લાગતારી વિભક્તિયો વ્યક્ત રૂપની નહિ પણ સમસ્ત રૂપની છે, અને ક્રિયાપદોના રૂપ વધારે અંશે બ્વરત દશાનાં છે. આ સામાન્ય તત્ત્વોના દર્શનમાં કેટલોક જામ અને મતભેદ પેસવાનું કારણ *Encyclopaedia Britannica* (9th Edition) માં ભાષાશાસ્ત્ર (Philology) વિશેના લેખમાં સચોટ બતાવ્યું છે. * એ સ્થળે ભાષાઓના મુખ્ય વર્ગો બે યાડવા છે:—(1) Isolating Languages, અને (2) Agglutinative Languages. પ્રથમનો વર્ગ તે ય. બ. રમથ-ભાઈજીને અનુવાદાર ભાષા કહે છે તે. બીજા વર્ગના બે ઉપવર્ગો આપ્યા છે:—(a) Simply

Agglutinative અને (b) Inflective. હામાંનો (a) તે બીન્ને કહેલી agglutinative તેમ જ analytical બનેલો સંગ્રહ કરશે; અને (b) તે Syntheticalનું નામાન્તર છે. ખરેખરી વિશુદ્ધ inflective ભાષા તો શબ્દોમાં આબ્યન્તર રૂપાન્તરો કરનારી ભાષાને જ કહેવાય; તે એમેટિક ભાષાઓ. આરબી ભાષા એ પ્રકારની છે; હેમાં (દાખલા તરીકે) 'નર' (=પ્રકાશ) નું બહુ વચન જુદો પ્રત્યય લાગીને નહિં પણ અંદરના અવયવમાં ફેરફાર થઈને આવે છે—'અન્વાર;' તેમ જ 'ખબર'—એકવચન, 'અખબાર'—બહુ વચન. પરંતુ આમ સંકુચિત અર્થની વિરુદ્ધ મત એ લેખનો લેખક દર્શાવે છે; તેમ જ આ વિષયમાં વિચારવચનાદિકની શિથિલતા સંબંધે કહે છે:—

“There is no term in linguistic science so uncertain of meaning, so arbitrary of application, so dependent on the idiosyncrasy of its user, as the term ‘inflective’ (i. e. ‘synthetical’).”

આ રીકા syntheticalના પ્રતિસંબન્ધી શબ્દ analyticalને પણ લાગૂ પડે જ છે. એ લેખક ઉમેરે છે:—

“Any language ought to have the right to be called ‘inflective’ that has inflexion; that is, that not merely distinguishes parts of speech and roots and stems formally from one another, but also conjugates its verbs and declines its nouns; and the name is sometimes so used.”

આ સ્વરૂપવર્ણન ગુજરાતીને—નામની વિભક્તિયોને સંબન્ધે—પૂર્ણ રીતે, અને, નીચે જણાવશે તેમ, ક્રિયાપદને કેટલેક અંશે લાગૂ પડે છે.

પરંતુ આ બીજી છે જ નહીં મતને પૂર્ણ રીતે સ્વીકારીશું તો કોઈ પણ ભાષા analytical નહિં યાય. એ ઉદાહરણ પણ એ લેખકનો ભાગ્યે હશે. દર્શાવવાનું મ્હારે એટલું છે કે આ પ્રશ્નને અંગે જુદા જુદા લેખકોના જુદા જુદા મત છે. હું તો બીન્ને બાજુમાં આપેલાં synthetical અને analyticalનાં લક્ષણોનો આશ્રય લઈને જ ગુજરાતી ભક્તિના પ્રત્યયોની સ્વરૂપપરીક્ષા કરવાનું આદરું છું.

તેમ કરતા પહેલાં મ્હારી કલ્પનાની પુષ્ટિમાં ડોક્ટર સર ભાંડારકરનો કીમતી અભિપ્રાય ટાંકવો કર્તવ્યરૂપ છે. હેમાં લુપ્તવસન લેકચરોમાંના આરમ્ભના બાવજુમાં નીચે પ્રમાણે એઓ કહે છે:—

“When a language is in that condition in which grammatical relation is expressed by such compounds consciously formed, and both parts of the compound can be used independently, it is said to be the analytic stage. The change of मध्यम to मां or में, or of कार to खार, or of तस्सि to तस्स तः, is what is called phonetic decay. Though this is usually spoken of in

censure as corruption, it is the means by which a language leaves the analytic stage and develops. The words forming the compound grow together, both being altered in the process and the original sense of the latter is forgotten. It is this circumstance that renders phonetic change possible, for if those who speak the language always used the two words in the compound with a conscious desire to express their joint sense, such a corruption would not take place. Phonetic decay reduces the latter portion to a mere termination, and thus a language arrives at what is called the synthetic stage. All the dead Aryan languages, and most of the living ones also, are in the synthetic condition."

(Journal of the Bom. B. R. A. Soc. Vol. XVI, No. XLIII, P. 225)

આ ઉતારાનું હેતુ વાચ્ય ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓની સમસ્તદશાના પરખે ખાસ પુષ્ટિ આપે છે.

• તે જ પ્રમાણે પૃ. ૨૫૫ મેં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

"The grammatical terminations which are oftener used than any particular words suffer the most by this process of decay and after a time they are confused with each other or dropped away. When a language is reduced to this condition, it has to fall back upon the expedient with which it started, and tack on certain words or particles to its nouns and verbs to express the relations which the old terminations denoted, and thus the analytic state returns. But the old process goes on again, and then words in their turn assume the character of terminations. + + + The modern vernaculars have had to resort to this process of reconstruction in a great measure."

આ વ્યસ્ત દશાનું ઉદાહરણ—કર+છે (કરોતિ+કર્+છ) એ ગુજરાતી વિષા-
પદના વર્તમાનકાળના રૂપમાં વર્તમાનના ત્તિ પ્રત્યય ઉપરાંત, અસ્ ધાતુના વચ્ચે તે પ્રચારના
જ રૂપના ઉમેરણમાં મળે છે. વ્યસ્ત દશામાંથી પાછા સમસ્ત દશામાં જવાનું ઉદાહરણ વિ-
ભક્તિનાં રૂપોમાં જડશે;—લોડો+મ+અ—ઉપરથી 'લોડામાં' સમજાવતા મૂળ પ્રત્યય જતો રૂદેતાં,
'મ+અ' એ નવો શબ્દ વ્યસ્તરૂપે જોડાયો, તે કમે કરીને 'માં' પ્રત્યય બની સમસ્ત રૂપે
ચોટી ગયો.

લક્ષણુ પણ સ્પષ્ટ છે;—ઘોડો; ઘોડાને; ઘોડાને. ઘોડાથી; ઘોડાનું, ઘોડામાં;—એમ અંતના અન્તભાગમાં વિકાર કરવાની શક્તિ એ પ્રત્યયોને વિશે પ્રસંગ આવ્યે પ્રગટ થાય છે ન. સર્વત્ર એમ કાર્ય થાય ન એમ અર્થ નથી લેવાનો. સંસ્કૃતમાં પણ દેવાનામ્ (પછી બહુ-વચન) માં દેવના અન્ત્ય અક્ષરનો આ થાય છે, પરંતુ નદીનામ્માં કશો વિકાર પ્રત્યયને યોગે નથી થતો. માટે શું એક પ્રસંગેજી નામ્ પ્રત્યય સમસ્ત દશાનો અને બીજી પ્રસંગે વ્યસ્ત દશાનો એમ કંઈ કહેવાશે ? તેમ ન રામસ્ય એ રૂપમાં સ્ય પ્રત્યય પણ સમસ્ત દશાનો છે. સ્ય, સ્મિન્ એ હેવા છે તો ‘ માં ’ પ્રત્યય પણ હેવો ન છે. તો—ને, ને, થી, તું, માં—એ પ્રત્યયોમાં આ વિકાર કરવાનું સામર્થ્ય છે એટલું ન બસ છે. અને આમ એ પ્રત્યયોમાં ઉપર કહેલાં બંને લક્ષણો પ્રગટ થાય છે; તો એ પ્રત્યયોને વ્યસ્ત દશાના કહેવાનું કશું કારણ નથી; સમસ્ત સ્વરૂપના ન ગણવા વાળાં છે. *

બીમ્સના અવસોદનમાં બીજી ખામી એ છે કે (ગૂણ સંસ્કૃતમાં ન (પ્રથમા એક-વચનમાં) આકારાન્ત હેવા) રાજા જેવા અપવાદરૂપ આકારાન્ત નામગણને પ્રાધાન્ય આપી, (સંસ્કૃતમાંના આકારાન્તના ઉપરથી થયેલા) ઘોઢા જેવા (હિન્દીમાં) આકારાન્ત નામ-ગણને ગાણુ પદ આપી દીધું છે. રાજાના ગણના રાખ્દોની સંખ્યા કરતાં ઘોઢાના નામગણની (અને વિભક્તિનો પ્રશ્ન છે તો, વિકારી વિશેષગણની પણ) રાખ્દસંખ્યા પુષ્કળ વધારે છે. અને જ્ઞાતે હેમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે (ઘોઢેકા ઇત્યાદિ), ત્હારે બાપાના પ્રધાન લક્ષણુ તરીકે તે ગણુનો ન આશ્રય લેવો વાળાં છે. ફક્ત રાજા—રાજાકા ઇ. અદ્વાંશમાં અવિકારિતા રહી તે ઉપરથી વ્યસ્ત દશાનો સિદ્ધાન્ત બાંધી દેવો વાળાં નથી. હિન્દીને તેમ ન ગુજરાતીને આ દલીલ સરખી રીતે લાગૂ પડે છે. (ગુજરાતી-ને પ્રસંગે ઘોઢાને બદલે ‘ ઘોડો ’ એમ આકારાન્ત પ્રકૃતિરૂપ લેવાનું છે.)

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોજાનાથ.

હું પાણિનિયે આપેલો પ્રત્યય તો જામ્ છે; તે લેતાં તમસામ્ એ તમસ્તું રૂપ લઈ કહીશું કે અહિં કશો વિકાર કરવાનું કાર્ય પ્રત્યય નથી કરતો માટે આ વ્યસ્તરૂપ છે, તો તે જૂલ્ય ન કહેવાય.

* હિન્દી માટે પણ ચયાદર્શન આ ટીકા લાગૂ પડે છે. અને તેટલે અંશે બીમ્સનું અવસોદન દ્રવિત ગણું પડશે.

દેશોદયની ઉપા.

(આશાના લયમાં.)

૧.

દેશજનોના ઉજવણ મુખમય દેહ ધરે જે દેવી—
એતો એકજ દેશોદયની દિલબર ઉપા અનેરીઃ
સરજ અબેદ ભરી અહો ! એ મણિ સમ મનોહરી !

તેજ સુકોમળ, પવન લહરીને પલ્લવ, પહેરે અંગેઃ
તારલિયા વેણીમાં વિરમેઃ સુરેખ સુરખી રંગેઃ
પ્રેરતી પરવરતી ધર્મ સહચારે ઉપા સખી !

ઉદય સમયને દિવ્ય દેહ, દિનદર્શન મંગલ ચાતાં—
ઉમંગઃ યનને, સ્મિતઃવદને, કરઃસુકૃત્ય, મગતેઃ પ્રભુતા—
લીલા લપ તેજ ભરી પૃથ્વીને આ પટ વિસ્તરતી !

૨.

સુગંધવતી પૃથ્વીને પલ્લવ રસસાગર કંઈ મુધવેઃ
કોમળ કમળ દેગે લક્ષ્મીકર વિષ્ણુદેવ કંઈ વિક્ષસેઃ
એવી રસરાસ લીલા વિકસાવે રાજકલા !

જગજ્ઞોતા પંચાયતને એક વાક્યતા શુંજેઃ
લોકારાધક પ્રાણાત્માનાં આજસુ ચેતન આંજેઃ
એવી સ્વર-જ્યોતિ લીલા વિકસાવે પ્રજજનતા !!

વિશેષ ધર્મ તીવ્રન્યાયથી સ્નેહ—સામ્ય વિસ્તરતાં—
સ્વસ્થ કર્મયોગીને સ્વાર્પણ સંયમ શાંતિ વિકસતાંઃ
એવી સંસિદ્ધિ લીલા વિકસાવે પ્રભુજનતા !!

૩.

દેશોદયની ઉપા એ સખી અહો ! ઉપકલે લાગે !
પ્રીત્સાદક અજવાળાં પ્રકટેઃ અજબ ચેતનો જાગે !
વાગે વિજય ધટા ! મંગલ એ સંક્રાંતિ—દશા !

દેવપ્રજ્ઞ સહિ ભક્ત ધેલકાં. દેરા—તપોવન ધૂમેઃ
પ્રભુનો જય લલકારી જાતને સુકર્મયજ્ઞે હોમેઃ
જ્વાલા ઝળહળતી અન્યને આમેત્રણ કરતી !

અભય ભયો સર્જન ન્યાતિર્ભય દેરા—પટે તરવરજ્ઞેઃ
ઉખાને આનન્દ સ્વસ્થતા ઝીલજ્ઞે ને ઝીલવજ્ઞેઃ
કરે કલ્યાણકૃતિ હો પ્રકાશપ્રદ . પ્રગતિ ।।

સાલિત.

અર્ચાપત્ર.

“ વસન્ત ” ના તન્ત્રી સાહેબ,

અમદાવાદ.

વિનિતિ કે, યોગ્ય લાગે તો નીચેની હકીકત આપના પત્રમાં પ્રકટ કરવા કૃપા કરશો.

૧. “ વસન્ત ” ના વૈશાખ (૧૯૬૮) ના અંકમાં રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંદ્ર
‘ સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનાં કાવ્યો ’ વાળા એમના નિબંધમાં શંકા કરે છે કે, ‘ શનિએ કોયલ
ખોલે ખરી ? ’

આશરે છએક વર્ષ ઉપર, હાલોલમાં—મધ્યરાત્રિની લગભગમાં—મુંદે કોયલનો મધુરો
સ્વર સાંભળ્યો હતો; અને તે સમયની પરમ શાન્તિને લીધે ત્હેમાં અદ્ભુત મોહિની અનુ-
ભવાઈ હતી, જેનું હજી પણ મને સ્મરણ છે.

૨. “ વસન્ત ” ના ભાદ્રપદ (૧૯૬૮) ના અંકમાં રા. હરગોવિન્દલાલ કાંરાવાળા
“ ગામનાં નામ ” એ લેખમાં લખે છે કે, ‘ (૧૫)...હાલખોર વસતા તે ઉપરથી હાલોલ
થયાનું...કહે છે. ’

ત્હેમની આ નોંધને અંગે રા. હરગોવિન્દલાલને “ બોમ્બે ગેઝીટિયર—હિસ્ટરીઆન્ડ
ગુજરાત ” નો નામદાર સરકારના હુકમથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ઈ. સ. ૧૮૯૬ ની આદતિનું ૫૪
૨૪૮ નેવા હું સચના કરું છું. ત્હેમાં આપેલી હકીકત “ ગિરાત—ઈ—સિદ્ધરી ” નામની
સુપ્રસિદ્ધ તવારિખ ઉપરથી લીધેલી છે. ત્હેમાં જણાવ્યું છે કે—

સુલતાન મહમુદ બેગડાએ ચાંપાનેરનો કિલો સર કર્યા પછી, એક યુરાસાની માળીએ
અહીં સુન્દર બગીચો શહેર પાસે બનાવ્યો. આ બોધને “હાલુર” નામના એક મૂંઝરાતી
માળીએ તહેના કરતાં પણ વધારે ચનોહર બાગ બનાવ્યો હતો. આ સ્થળ ચાંપાનેરથી
પશ્ચિમે ચાર માઇલ ઉપર આવેલું છે અને હજી સુધી તે માળીના માનમાં હાલોલ કહેવાય છે.

‘સુન્દરીસુખોદ’ મંદિરઃ
અમદાવાદ તા. ૨૨-૧૧-૧૨

જિન્ સેવક,

રામમોહનરાય જસવંતરાય.

હૃદયસંગીત.

“Sunset and Evening Star,
And one clear call for me.”

“ રૂંડા સન્ધ્યાએ, ઉડુ મહિ, વળી બ્યોમકુહરે,
સુણું તેડાં તારાં જગજગનિ એ । પ્રેમજ સુરે. ”

પાછી સિયાળાની અપૂર્વ તેજભર્યા નારંગી રંગની સન્ધ્યાએ આવી ! સન્ધ્યા એક
નહિ પણ અનેક છે; વેદકાળના દ્રષ્ટાઓ નિત્ય નિત્ય નવી ઉંચા બોધને અનેક ઉંચાઓ
જોતા હતા; તેમ સન્ધ્યાએ પણ અનેક છે. હાથી એક સન્ધ્યા પોતાનું અસાધારણ સૌન્દર્ય
પોતાના જ હૃદયમાં ઉદભાવેલા અદૃશ્ય દર્પણમાં જોતી જોતી મક્કાતી હતી; અને—

ચકચકિત સહુ પહેલું રહોડો તારલો નિજભાળમાં,

તે દિવ્ય હીરા, શુક્ર, અને સાચે સાચે આવેલો ગુરુ, જે તારાઓ એ સૌન્દર્યમાં શ્રદ્ધિ
કરતા હતા અને પોતાના સૌન્દર્યમાં વીરાઈ ગયા હતા. નીચે પેલો વિશાળ સિન્ધુ પોતાના
સનાતન ગાનના તાનમાં તણીન હતો. હું, એ સિન્ધુમાં પેલેલા અડકવાળા કિનારા ઉપર
જાઓ હતો; હું જાઓ હતો ?—ના, આ અસાધારણ સૌન્દર્ય, શાન્તિ, ગાન,—સર્વમાં
વ્યાપી રહેલા ગૂઢ સત્ત્વના આશ્લેષમાં પડી સૂતો હતો. સહમા હું જાઓ. આ સત્ત્વના
હું છટો પડ્યો, અને છટા પડેલા મનુષ્ય જોવો બની વિચારના ચક્ર ઉપર ચડ્યો:—

આ શા નિઃશબ્દ શાન્તિ ! સિન્ધુનું ગાન શાન્તિના ગાન જોડે એકસર ચર્ચ ગયું છે.
તારાનાં તેજનું પાન કરતી ખાડીની પેલીમેર વિશાળ મુખાઈનગરીની દૂર, દૂર પડેલી દીપની
માળાઓ; મહાલક્ષ્મી અને વાલકીશ્વરના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર પડેલા જાંખા અન્ધકારને
વખતોવખત અપકાવતું Search-light નું પ્રવાહી તેજ;—સર્વ ચિત્ત, મનુજ્જમિત અને

ધ્વિરરચિત, એકઠાં યદ્ નદિ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપમાં જ
અસાધારણ શાન્તિ ! અને માનવસૃષ્ટિમાં આજ ક્ષણે શાં શાં
અહિંથી હજારો માધુલ ઉપર ધુરૂપમાંથી સુંદરતાને વિદ્યુ
પક્ષના માનવંશક્ષેષો વચ્ચે ઋધિરવર્ષા સંગ્રામની કડકો અંશ
એ બંનેની સંગતિ ધ્વિરના રાજ્યમાં શી રીતે બેસાડની ?

આ કોમળ, પ્રેમ વર્ષતી શાન્તિ ! અને આ જ ક્ષણે
ખૂન, મારામારી, દુઃખ, અશુભ—એ સર્વના બેસરા નાદની નિ
તરવોને એકત્ર રાખનાર પરમ પિતાના અગમ્ય રાજ્યતન્ત્રના

પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય વચ્ચે સંબન્ધ કશો જ નહિ હોય ?
સુવર્ણનો અંકોડો હશે કે નહિ ? હશે તો કિયા બળે તે તોડી
પાછો બેડાય ? એ બે વચ્ચે સંવાદી સ્વરસંયોગ શી રીતે સ
પ્રતીષ્ઠ કલાનિધિ આ સાદુલ મેળની સકશે ? હું હેનો નિરન્તરં

આમ વિચાર આવતાં આવતાં ઊંચા આદારના ઊંડાણ
તરફ તજર ગઈ. નીચે દૃઢ પૃથ્વી બણી બેઠું. અને મન પાછું

આ પૃથ્વી, હેનો સૂર્ય, એ સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરતો ગ્રહ
માળાઓ, અણુગણ બહાપડો, ગૂઢભેદમૂર્તિ ધૂમકેતુઓ, ખગોળ
અગાંત પદાર્થો,—એ સર્વ અસીમ દ્વિસાગરમાં તરનારા પ્રવણ

પ્રકૃતિ ધન અંધારમાં

ચાલી અનન્તપણા બખી !

એ સર્વમાં એક વ્યાપક મહાનિયમનું ખીજ કિયા ખીજમંચિતય
સેન્યનું અગાંત લક્ષ્ય ક્યાં હશે ? અને મનુષ્યને તે સાચે શું લાગે
પ્રકૃતિના ગૂઢ તન્ત્રમાં છુદ્ધ માનવજન્મનું રચાનું શું ? ખીજાં પ્રકૃતિમાં
હશે ? હેમની અને પાર્થિવ માનવમંડળની વચ્ચે શો સંબન્ધ ?

ખરે, ચિત્તને ચકરી આવેછે, અને મન જમી જાયછે !

છતાં આ વિશાળ પ્રકૃતિ અને મર્યાદિત માનવસૃષ્ટિ, સર્વને એકે અ
લેવું સત્ત્વ મહારા આત્મામાં આ ક્ષણે શું રેલાઈ રહેલું અનુભવું ?—શું

“ A sense sublime

Of something far more deeply interfused,

Whose dwelling is the light of setting suns,

And the round earth, and the blue sky.”

કરે જે આવાસો કિરણમણીમાં સાન્ધ્ય રવિતા,
અને પૃથ્વીગોળે, વર્ણી વિમળ આ નીલ નભમાં,
રહ્યું રૈલી જોડું અકલ્પ કંઈ હેવું અવનવું,
અર્તિ જાયા ભાવો ભરતું ઉરમહિ અનુભવું.

આમ આન્તરે અનુભવ મતાં હૃદયનાં જોડાણમાં આ સાન્ધ્યાના અને મુક્તિના પડવા, અને ઉદ્ધાર મર્યાદા—

જેડા સાન્ધ્યારંગે, ઉદુમહિ વર્ણી વ્યોમકુહરે;
સુણું તોડાં તહારાં જગજનનિ ઓ ! પ્રેમજ સુરે.

વાંદરા
તા. ૩૦-૧૧-૧૨

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,

૫૦૫ ૬૦

ચોવીસ અવતાર.

રા. રા. વસન્તપત્રના તન્ત્રીની સેવામાં,—

આપના પત્રમાં 'ભરતમંડના વીસ મહાન પુરુષો' ની યાદીઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે—એવે પ્રસંગે, આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ કરેલી એક યાદી આપના પાત્રકોને રસ અને બોધ જોખમવશે એમ ધારી એ આ સાથે મોકલું છું તે થોડા ભાગે તો પ્રસિદ્ધ કરવા કૃપા કરશે. જગતમાં જેમ મહાનપુરુષોનું મહત્ત્વ છે, તેમ મહાન ભાવનાનું પણ છે; અને તે જેમ આપણી પૃથ્વી ઉપર અવતરીને કાર્ય કરે છે, તેમ વિશ્વમાં પ્રકટીને પણ કરે છે—એ મતગિન્દુથી આ યાદી વિચારવાની છે.

ચોવીસ અવતાર:—

(૧) સનકાદિ કુમાર—અર્ધાંકિત અલ્પવર્ણત પાછી પરમાત્માને પહે ચતુર

(૨) વરાહ—પૃથ્વીનો રસાતળમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર.

(૩) નારદ—મકિત; પંચરાત્રમાં કરેલા ભાગવત ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર.

(૪) નર-નારાયણ—ભારતવર્ષના શ્રેષ્ઠ ઓટ નિત્ય નિરન્તર તપ કરનાર.

(૫) કપિલ—આ સિદ્ધ મુનિએ સાંખ્યનો ઉપદેશ કર્યો; આય તત્ત્વ

(૬) હતાત્રેય—ત્રિમૂર્તિનો પોતામાં સમાવેશ કરીને, અણકે તથા પ્રકટીને અર્થ—

વિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર.

- (૭) યજ્ઞ—મન્વંતરપાલક.
- (૮) ઋષભદેવ—આઘ જૈન તીર્થંકર; પરમહંસમાર્ગના પ્રણેતા.
- (૯) પૃથુરાજ—પૃથ્વી વસવા યોગ્ય કરી.
- (૧૦) મત્સ્યાવતાર—જલપ્રલય વખતે વૈવસ્વત મનુની રક્ષા કરી; અરોનનાં સમુદ્રમાંથી એકાદ ભવ્ય જીવને ઊગારી શાન અને ધર્મનું શબ્દ જગતમાં જાગતું રાખનાર.
- (૧૧) કૂર્માવતાર—સમુદ્રમન્થન વખતે મન્દરાચલ ધારણ કર્યો.
- (૧૨) ધન્વન્તરિ—જગત માટે અમૃતકળશ લઈ પ્રકટ થએલા વૈદ્ય.
- (૧૩) મોહિની—દ્વાનવોને મોહમાં નાખનારૂં ભગવાનનું સ્ત્રીસ્વરૂપ.
- (૧૪) ત્રિસંહાવતાર—પ્રહલાદનું રક્ષણ કર્યું, હિરણ્યકશિપુને માર્યો; ભક્તના રક્ષણ અર્થે ભગવાને ધરેલું વિકરાલ સ્વરૂપ.
- (૧૫) વામનાવતાર—ગણિ પાસે ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માગી; ત્રૈલોક્ય પણ એનાં પગલાં માટે બસ ન થયું.
- (૧૬) પરશુરામ—ઉન્મત ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યો.
- (૧૭) વેદવ્યાસ—વેદના વ્યવસ્થિત વિભાગ કર્યા.
- (૧૮) રામ—પિતાની આરાધના પાળી વનવાસ કર્યો, રાવણને માર્યો, અને સીતાને પાછા લાવ્યા; પિતૃભક્તિ, રાત્નધર્મ અને એકપત્નીવ્રતની મૂર્તિ.
- (૧૯) જલરામ—‘સંકર્ષણ’; મોહમયી મદિરા પીને ઉન્મત બનેલો, પણ દેવી અંશવાળો, જીવ.
- (૨૦) કૃષ્ણ—પરમાત્માનું સંસારના અન્તર્યામી-રૂપ સ્વરૂપ; કર્મયોગના ઉપદેશ.
- (૨૧) બુદ્ધ—‘નિર્વાણપરમા શાન્તિ’ના ઉપદેશ.
- (૨૨) કલ્કિ—કલિનો નાશ કરી, સત્યયુગ પુનઃ પ્રવર્તાવનાર.
- (૨૩) ધર્મ—વિશ્વને ધારણ કરતા પરમાત્માના નૈતિક અને ધાર્મિક નિયમોનું સ્વરૂપ.
- (૨૪) મનુ—એ નિયમોનું વ્યવસ્થાપક અને સંસ્થાપક રાજાનું સ્વરૂપ.

ભેટનું પુસ્તક અને લવાજમ.

“ હૃદય-ઝરણાં.”

સ્વ. સૌ. સુમતિ રચિત મનોહર કાવ્ય

રા. રા. નરસિંહરાવ લોળાનાથના ઉપાધ્યાય સાથે.

સ્વ. સૌ. સુમતિના પિતા રા. રા. ઓનરબલ લલ્લુભાઈ સામળદાસે અમારા આદર-
કાને ઠેકવા માટે મોકલેલા આ પુસ્તકો અમારા આદરકાને વિના મૂલ્યે ભેટ આપવામાં આવે.

(આ માટે અમે રા. લલ્લુભાઈનો ઉપકાર માનીએ છીએ.)

જેમના તરફથી લવાજમ મોકલ્યા મળે છે તેમણે ટપાલ ખર્ચના ૦-૨-૦ ને
આનાની ટીકીટો બીડી ભેટનું પુસ્તક મંગાવી લેવું.

ભેટનાં પુસ્તકો જે આદર તરફથી લવાજમ આવી મળે છે તેમણે ટપાલ
ખર્ચની ૦-૨-૦ ને આનાની ટીકીટો મળી નથી તેમના પડી રહ્યા છે. તેમ જાણીને
અગીઆમું વગસ પૂરું થયું છે માટે ટપાલ ખર્ચ મોકલી ભેટનું પુસ્તક મંગાવી લેવાને
વિનંતિ છે

ભેટનાં પુસ્તકો માટે છેવટની મુદત.

તથા

પોષનો અંક વી. પી.

આજુ વર્ષનો છેલ્લો પોષનો ૧૩મો અંક મેં પાછો છેવટના છેવટ નવા વર્ષનો
પહેલો અંક બહાર પડતાં, સુધીમા જેમના તરફથી ટપાલ ખર્ચ મંગારો નહીં તેમનો તે
પાછો ભેટનાં પુસ્તકો માટે દર રહેશે નહીં.

જે પુસ્તકાલયો તથા આદરેનું આજુ વર્ષનું લવાજમ વસૂલ નથી થયું તેમને પોષનો
અંક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવા નમ્ર વિનંતિ છે

વ્યવસ્થાપક

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तैजामयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્નાષ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

૫૧ ૧૨, અંક ૧૩

[માગિક]

પાપ, સંવત્ ૧૯૬૬.

મારી પ્રાસંગિક નોંધ.

ગયા પાંચ ૭ મહિનામા મારી નોંધ જાણના રમથી પ્રજ્ઞાન છવાઈ ગઈ. મિ. રેડ્ડી,
મહારાજ મિશ્રાડો, શ. લાલચક્ર ઉગિયારકર, શ. મચ્છારામ સૂર્યગમ
શાહ અને હર્ષ —એમ એક પછી એક મરણની નોંધ આપ્યાં જ કરી. એમાંના પહેલા
બેની ખોટ જાતના વિશાળ ક્ષેત્રમા વિચરનાર મહાન પુરુષ સર્વેકે મેદારી
હતી, તે બીજા બેની આપણા દેશહિતના જીવનમાં આપણી સાથે નિકટ રીતે જોડાઈને
કામ કરનાર સ્વદેશખન્ધુ તરીકે યોડી ન હતી. શાકની આ સ્થામ લીટીને સ્થાને આજ આ-
નન્દની વેલ મૂકવાનો પ્રયત્ન આવ્યો છે—સરદાર સર ચીતુભાઈ બેરોનેટ યથા, અને આ
પત્રના વિદ્વાન તન્ત્રી શ. બ. રમણભાઈ મુખાઈની ધારાસભામાં નીમખા, તે ખાતે એ બેને
મૂલસ્થાને ગુજરાતી પ્રજા તરફથી અને વસન્તના વૈયથે તરફથી અભિનન્દન આપવાનું
પ્રાપ્ત થયું છે. તથાપિ એ આનન્દ પણ હુમાંએ શાકની છાપામાથી પસાર થયા વિના
મારાથી લઈ શકાતો નથી ।

ગઈ તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બરને દને દિલ્હીના પાવનખતું વાલુ કરવા જતાં આપણા લોકપ્રિય
જ્ઞાપ્તસંચાય લૉર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર, કોઈક દિવે, અતીવ પાપી, અને કાર્યાકાર્યની વિચારણાથી તાજ
રહિત, મથુતુલ્ય વૃત્તિથી બીખ્તો પ્રહાર કર્યો! મુખ્યએ એ એમના ઉપર સાક્ષાત્ ન પડ્યાં એમની
અમાડીની પીઠે પડ્યો. પણ એના કડક જોશ તે એમની રોક અને ખભાના બાગમાં વાગ્યા.

પેલા, અને અસાધારણ વીરત્વભરી શાન્તિથી એ એમણે દેહમાં સહન કર્યો, પણ આખરે એમને મૂર્છા આવી અને પડ્યા ! લેડિ હાર્ડિંગ ઈશ્વરદયાથી તદ્દન ભ્રમી ગયાં. પણ એમના શરીરને અને મનને યોડો ધકેલે લાગ્યો નહિ. એમનાથી ભાગ્યે જ બે ક્ષણ દૂર આ ધડકા થયો હતો છતાં એ અદ્ભુત ધૈર્ય અને ખુશ્કિની સ્વસ્થતા જાળવી રહ્યાં, અને પોતાના પતિને ટેકાવવામાં અને પાસેથી મદદ મેળવવામાં બહુ ઉપયોગી થયાં. આ સંભળી સંઘળી હકીકત જે સાદી સારા અને નિર્ભય વાણીમાં લેડિ હાર્ડિંગે પોતે જ બતાવ બન્યો તે જ રાત્રિએ, નોંધી છે, એ કરતાં વધારે સારી રીતે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેથી એ નોંધ, જે આપણા નામદાર ગન્ધર્વને લેડિ સીડનહામે મુંબાઈની જાહેરસભા આગળ વાંચી સંભળાવી હતી તે હું આ પત્રના તત્કાલીન આ અંકને પૂઠે છપાવવા વિનંતિ મોકલી દજા છું.

બૌદ્ધ કોણે નોંખ્યો ? શા માટે નોંખ્યો ?—હત્યાદિ બિના બ્યારે એ નોંખનાર કુદ પકડાશે અને ન્યાયસભા આગળ રજુ થશે ત્યારે બાણવામાં આવશે. પણ અત્યારે આટલી વાત તો ખુબી છે: તે એ કે એ બૌદ્ધ નોંખનાર મનુષ્ય નથી, અસુર છે: એ 'રાજદ્રોહી છે, એટલું જ નહિ, પણ દેશદ્રોહી છે: એને દેશનું કિત કંપી દિશામાં રહેલું છે એનો ખ્યાલ નથી, એટલું જ નહિ, પણ પોતે દેશનું કેટલું અહિત કરે છે તે પણ એણે જોયું નથી. ક્ષણવાર, જે અમંગલ, વાણી ઉચ્ચારી પણ સકતી નથી, તે થયું દરેકો—અને હિન્દુસ્થાનની આજ શી દશા હોત એ વિચારો ! દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નિઃશીમ ગમરાટ પ્રસરી રહ્યો હોત, રાજ્યતંત્રીઓનાં સારિવક મગજને પણ કોપના આવેશમાં આવી ગયાં હોત, દેશહિતના સર્વ માર્ગો કૂંધાઈ ગયા હોત, અને એ સ્થિતિ દેશને મૂંઝે મ્હોંએ અને નીચું જોઈને સહન કરવી પડત ! પણ શુભાગ્યે હિન્દુસ્થાનનું ભવિષ્ય જીજ્ઞાસુ નીવડ્યું.

અરે ! એ કુદ બૌદ્ધ ફેંકનારને અંગ્રેજોનું રાજ્ય અનિષ્ટ છે ? અનિષ્ટ હોય તો એણે શા પ્રભુની ફનીઆ છોડી કોઈક બીજી જ ફનીઆમાં—હોય તો !—વાસ કરવો જોઈએ. શા રખેડો હું વગર વિચારે, અત્યુક્તિ કરીને, કે પરદેશી રાજ્યના ગુણ ગાવાના મોહથી, નયું હું એમ ધારણો નહિ. હું ખસા હલવથી માનું છું કે આ ફનીઆમાં પ્રભુનું રાજ્ય છે માટે જ આ હિન્દુસ્થાનમાં અંગ્રેજનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજ, પ્રભુની મંગલ ઇચ્છાના સાધન તરીકે શા કારણથી પસંદ થાય છે એ બાણું હોય તો બૌદ્ધના પ્રહારની તીવ્ર વેદનામાં પડ્યા છતાં—કેવા શાન્ત અને ક્ષમાથી ભરપૂર હૃદયે એ મહાન અંગ્રેજ રાજ્યતંત્રીએ હિન્દુસ્થાન પ્રત્યે પોતાની વર્તમાન અને ભવિષ્યની ઉદાર રાજ્યનીતિ કાયમ રાખવા જાહેર કર્યું એ વિચારો. આ અગાધ શાન્તિ અને નિઃશીમ ક્ષમાના ગુણો પરમાત્માના છે, અને તેથી જ એ ગુણોવાળા મનુષ્યો પરમાત્માના રાજ્યમાં સ્થાન પામે છે.

આટલું કહી—હવે સરદાર સર ચીતુભાઈ અને રા. બ. રમણભાઈને, એમણે પ્રાપ્ત કરેલા માન સાથે અભિનંદન આપું, સર ચીતુભાઈની લક્ષ્મીને જ સરકાર તરફથી માન મળ્યું હોત તો એમને માટે આ પત્રમાં અભિનંદનનો એક રાખ પણ હું લખત નહિ. પણ એમણે મળેલા માનમાં હું એમની લક્ષ્મીની નહિ પણ એમની લક્ષ્મીની સહયોગી.

સરકાર તરફથી પ્રસાદ યજ્ઞેથી જોડા હું, અને લક્ષ્મી જેવી સામાન્ય મનુષ્યને કૃપા દેવી જનનાર રાક્ષિતને પોતાના દેશના કલ્યાણ અર્થે ઉપયોગમાં લેવાતી જોઈ આવનું પામું છું.

રા. બ. રમણભાઈ મુંબાઈ સરકારની ધારાસભામાં નીમયા. એ બીજો હર્ષનો પ્રસંગ છે. માણસને દેશનું કલ્યાણ કરવાનું ક્ષેત્ર જેમ વિશાળ પ્રાપ્ત થાય, તેમ એનું ભાગ્ય વિશાળ એમ હું સમજું છું, અને તે કારણસર રા. બ. રમણભાઈને અભિનંદન પટે છે. પણ તે ઉપરાંત, એમણે પોતાના માનમાં ગુજરાતની સાક્ષરતાને જે માન અપાવ્યું છે તે આપણા હર્ષનું એક વિશેષ કારણ છે.

ઉભય સફળતા પોતાની લક્ષ્મીથી અને શુદ્ધિથી ગુજરાતની દિનપરદિન વધતી જતી સેવા કરો એમ ઇચ્છી આ તોંધ હું સભાને કહું છું.

આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ.

ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો: ચર્ચાનો સાર.

ગયા મારામાં રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ કુવની સૂચના ઉપરથી મેં આ ચર્ચા વસન્તના તન્ની તરીકે ઉપરિચિત કરી હતી, તેથી અત્યારે એનો ઉપગ્રંહાર કરવાનું કર્તવ્ય મારે શિર રહે છે.

ઇંગ્લંડમાં 'રિન્ચુ ચૌધ રિન્ચુ' પત્રકારા "જગતના વીસ મહાન પુરુષો" મંત્રમુગ્ધો જે ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી, તે મારે પ્રથમ એ તન્નીનો વિચાર કરું. મેં જોડીને ચર્ચા કરાવીને કસવી આપેલા "દસ વર્તમાન મહાનપુરુષો" નો જ મન લેવાનો હતો. પણ એ પુરુષો તરફથી ઉત્તર મળી શક્યા નહિ અને આખરે તન્નીને પોતાની મરજીથી પ્રમાણે વિવિધ જનોને મત પૂછવાનું યોગ્ય લાગ્યું. મેં પ્રથમથી જ "ગુજરાતના દસ મહાન પુરુષો" ની યાદી ઠરાવશવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ, કારણ કે મને લાગ્યું કે એ પ્રયત્ન આદરીશ તો એ ચર્ચાની વિકટ જાળમાંથી હું ફરી પણ નીકળી શકીશ નહિ, અને "ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો" ની યાદી આવતા જમાનાને જ કરવાની રહેશે. તેથી મેં આ વિષય ઉપર અભિપ્રાય મેળવવા મારે અચૂક ગૃહસ્થોની યાદી કરી, અને તે ગૃહસ્થોને રા. વિજયલાલનું ચિરંત મોકલી તેઓના સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય માગ્યા. આ ગૃહસ્થોની યાદી મેં વિદ્યારા કે પદવી કે એવા કોઈ ન્યૂનાધિકતાના ધોરણ પ્રમાણે રચી નહતી—માત્ર વિવિધતાનું ધોરણ જ મારી નજર આગળ રાખ્યું હતું: એટલે, જુદી જુદી કેળવણી, જુદી જુદી કિંમત, જુદો જુદો સહવાસ ધ્યાનમાં રાખીને મેં નિમજ્જણ કાઢ્યો હતો. સુમંગલ મને જે બીજા કોમના ગૃહસ્થોને પણ આ ચર્ચામાં ભાગ લેવા વિનંતિ કરવામાં આવી હતી, પણ દુરસને અંભાવે કે બીજા કોઈ કારણથી તેઓના અને કોઈક કોઈક હિન્દુ ગૃહસ્થોના મતનો આપ-

છુને લાભ મળ્યો નથી. કુલ ૯૨ નામ આવ્યાં છે એમાંથી “ ભરતખંડના વીસ મહા-
પુરુષો”નાં વધુ મતે નામ તારવી દાદીએ તો તે નીચે પ્રમાણે આવે છે:

* ૧.	મંદરાચાર્ય.	૧૭
* ૨.	પ્રતાપસિંહ.	૧૭
* ૩.	શિવાજી.	૧૭
* ૪.	દાદિદાસ.	૧૬
* ૫.	ધુદ.	૧૬
* ૬.	મનુ.	૧૫
* ૭.	સ્વામી દયાનંદસરસ્વતી.	૧૫
* ૮.	વ્યાસ.	૧૫
* ૯.	પાણિનિ.	૧૪
* ૧૦.	અનંતર.	૧૪
* ૧૧.	દાદાબાઈ.	૧૨
૧૨.	અશોક.	૧૨
* ૧૩.	રામ સમભોદનરાય.	૧૧
* ૧૪.	કળીર.	૧૧
* ૧૫.	ચરક.	૧૦
* ૧૬.	નાનક.	૯
૧૭.	મહાદેવ ગોવિંદ સનડે.	૮
૧૮.	શ્રી કૃષ્ણ.	૮
૧૯.	શ્રી રામચંદ્ર.	૮
૨૦.	વાલ્મીકિ.	૮
૨૧.	ભાસ્કરાચાર્ય.	૭
* ૨૨.	કપિલ.	૭
* ૨૩.	નાના કુડનવીસ.	૫
* ૨૪.	લોઈ રીપન.	૫
* ૨૫.	વિક્રમ.	૫

આમાં * નિશાનીવાળાં નામ—કુલ ૨૮ વિજ્ઞપ્રાણની મૂળ યાદી પ્રમાણે છે. આમ
યુવામાં કદાચ જે સ્થળે તે સ્ત્રોતે એ માનસિક શાસ્ત્રનો નિયમ પ્રવર્ત્યો હોય, પણ હું ધારૂં

હું કે મત આપનાર જનોની વિચારશીલતા જોતાં છે એમ નહિ હોય. મને તેમ હો, પણ એ વીસ નામો કરતાં, તે તે નામ માટે જે મર્તની સંખ્યા યોગ્ય છે એ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, અને એમાંથી આપણા લોકના આ વિષય પરત્વે શાં શાં દષ્ટિબિન્દુઓ છે એ દીક સમગ્રય છે.

આમાં—(૧) ચાર ધર્મોપદેશ—શંકરાચાર્ય, શુદ્ધ કૃષ્ણીર અને નાનક.

(૨) ચાર તાત્ત્વસમયના સ્વદેશસેવક—દયાનન્દ, રામમોહનરાય, દાદાભાઈ અને રામરો.

(૩) ત્રણ કવિ—વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને કાલિદાસ.

(૪) ચાર રાજા—તેમાં જે સ્વદેશાભિમાની વીર—પ્રતાપસિંહ અને સિવાજી, અને જે કલ્યાણકારી પ્રજાપાલક—અશોક અને અકબર.

(૫) ત્રણ શાસ્ત્રધારો—પાણિનિ વ્યાકરણના, મનુ સ્મૃતિના, અને ચરક વૈદ્યના.

(૬) જે દેવતાઈ પુરુષો—શ્રી કૃષ્ણ અને રામ.

આ પ્રમાણે વર્ગ પડે છે. તેમાં જેવટનાં જે નામ નીચાં આવવાનું કારણ એ હોય કે બહુ પુરાણા કાળનાં નામ આપવા તરફ લોકની અસમિ છે, અગર તો એ દેવરૂપ મનુષ્યથી વીસ પુરુષોની ગણનામાં મૂકવા એ ધણાને દીક લાગતું નથી. ધર્મોપદેશોમાં શુદ્ધ અને શંકરાચાર્ય કૃષ્ણીર અને નાનક કરતાં બહુ ઊંચે આવે એ સ્વાભાવિક છે. રાજાઓમાં દયા-ણકારી પ્રજાપાલક કરતાં સ્વદેશરક્ષક વીર આગળ પડ્યા છે તેનું કારણ હાલનું સ્વદેશાભિમાની અને જીવસાધાર વાતાવરણ હોય, અથવા તો અકબર અને અશોક જેવા ત્રીજા પેઢીના મહાન પુરુષો કરતાં સિવાજી જેવા મૂળ સ્થાપકની મહત્તા વધારે લાગી હોય. એમાંની પહેલી કલ્પના વધારે મંજવિત ધારે છે કારણ કે એ સિવાજી અને પ્રતાપસિંહ બંનેનો જીવ્યા પડેનો ખુલાસો કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ તાત્ત્વ સમયના સ્વદેશસેવકોમાં હમ સ્વદેશભક્ત દયાનન્દસરસ્વતીને અન્ય કરતાં ઊંચું પડે કેમ મળ્યું છે એ ખતાવે છે.

સંસ્કૃત કવિઓમાં કાલિદાસનું નામ સૌને સહેલાઈથી ચૂકે એમાં નવાઈ નહિ. પણ વ્યાસ અને વાલ્મીકિ વચ્ચે બહુ ફેર પડવાનું કારણ એમ જણાય છે કે વ્યાસને નામે ધણા વિશાળ અને ભવ્ય ગ્રન્થો છે, અને તેથી એમનું નામ સજવા પછી એ જ પ્રાચીન-વર્મના ળીજન કવિનું નામ મૂકતું બરાબર ન લાગ્યું હોય. આ ત્રિવાલ કાંઈ અન્ય ધ્યાન ખેંચતાં નથી.

જે ગયા અંકમાં, આ નામાવલિઓ એકી કરીને આખરે એ સંખ્યાથી શું કરવાનો મારો ધરિદો હતો એ જણાવ્યું છે. હું આજ રાખું છું કે તન્ત્રી શ્રી ગૂંજરાતના સાક્ષરેને એ મહાન પુરુષો ઉપર દ્રૌઢ દ્રૌઢ લેખ લખવા નિમન્ત્રણ કરશે.*

આનેદશકર બાપુભાઈ કૃપ.

* નિમન્ત્રણ કરવામાં આવ્યાં છે, અને અમે આજ રાખીએ છીએ કે સાક્ષરો આ મારી ચિત્તિત સ્વીકારી અમને ઉપહૃત કરશે.
તન્ત્રી.

શ્રી બુદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર શું શિખવે છે ?

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૬૦ થી.)

હવે પૂર્વોક્તે પરમ સત્ તરફ ગતિ કરવા માટે કીયો માર્ગ છે ? તે માર્ગ એક જ છે, અને તે એ કે હંમેશા બુદ્ધદેવનું જ જીવન આપણાં માનસિક ચક્ષુ સમક્ષ ખડું રાખવું, એ મહાત્માના જ ચરણની નિરંતર સેવા કરી તેનાં જ પગલે ચાલવું, અને તે જ ચરના સિદ્ધાંતો અને ઉપદેશોનું અનુકરણ કરવું. જે મહાત્માએ મહેલ, રાજ્યપાટ, લક્ષ્મી, સ્ત્રીપુત્રાદિ અનેક વૈભવોને તિલાંજલી આપી, જે મહાત્માએ યજ્ઞયાગાદિમાં થતી પ્રાણીની હિંસાને લંકાધમાં થતી મનુષ્યની હિંસા બંધ કરાવીને જનકલ્યાણને માટે પ્રેમ, દયા, અને અહિંસાના ઉત્તમોત્તમ શુભોનું સેવન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને જે મહાત્માનું પ્રાતઃસ્મરણીય નામ જગતની વસ્તીના લગભગ એ ત્રતીયાંશ ભાગના મનુષ્યોનાં મુખમાંથી અતિ માન અને ભક્તિથી ઉચ્ચારાય છે, એ પરમપૂજ્ય અને પરમવંદનીય મહાત્માના જ ઉપદેશોને આચારમાં મુકવા : એજ માર્ગ નિર્વાણ-કેવલ-મોક્ષ-salvation પ્રાપ્તિ માટે સચોટ છે.

જ્યારે જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન નિસ્તેજ અને અરાક્ત ધરડા માંહુસોને : જોતાં, જ્યારે જ્યારે તે પ્રાણીઓનાં દરદ અને પીડા જોતા, જ્યારે જ્યારે તેં મનુષ્ય જાતિના વિવિધ પ્રકારના આધિ, વ્યાધિ, ને ઉપાધિ જોતા, અને જ્યારે જ્યારે તે હંમેશા માનવીને ક્ષણભંજર દેહ લાજી આંખના પલ્લકારમાં મોતના સપાટામાં સપડાઈ જતા જોતા, સારે સારે તેમને ક્ષણભંજર કે જગત દુઃખથી ભરપૂર છે ! સત્યની શોધ થયા પછી તેને જણાયું કે સર્વ દુઃખનું કારણ કારણ અજ્ઞાન જ છે. કેવા પ્રકારના વિચારથી આપણી માનસિક શક્તિ બગડે છે એ વિષે આપણને અજ્ઞાન હોવાથી જ આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. કેવા પ્રકારના આચાર કે આહાર વિહારથી આપણી શારીરિક શક્તિ બગડે છે એ વિષે અજ્ઞાન હોવાથી જ આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. કેવા પ્રકારના દુર્ગુણો અને દુર્વ્યસનોથી આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિ બગડે છે એ વિષે અજ્ઞાન હોવાથી જ આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. જ્યારે જન્મ દુઃખકર છે, મરણ દુઃખકર છે, અશ્ચિકર વસ્તુનો સંયોગ તથા અશ્ચિકર વસ્તુનો વિયોગ દુઃખકર છે, અને સ્વલ્પમાં કોઈ પણ અતૃપ્ત તૃષ્ણા દુઃખકર છે, ત્યારે મુખકર શું છે ? મુખ ફક્ત અજ્ઞાનને ખસેડી મૂકવામાં જ છે; મુખ ફક્ત તૃષ્ણા-અહંભાવનો પરિત્યાગ કરવામાં જ છે; અને મુખ-માત્ર “ અલ્પવિદિ ઉત્તમ માર્ગ ” સ્વીકારવામાં જ છે. આ ઉત્તમ મધ્યમ માર્ગના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વ પાપ અને દુઃખ, જેનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે, તેમાંથી મનુષ્યો : વિમુક્ત થઈ શકે છે.

હવે આ અજ્ઞાનને નાશકર્તા માર્ગને મધ્યમ માર્ગ કહેવાનું કારણ એ કે ઇદ્રિયોત્તુ કહેવાતું મુખ માત્ર નીચ, અંધમ ને સંસારી જ મનુષ્યો માટે છે; તેમ વળી દેહકષ્ટ કરી આત્માને દુઃખિત કરવો તે પાપ સમાન છે. માટે જ્યોવા અપોજ્ય અને ચિરસ્થાયી લાભ

ચિતાના એકદેશીય માર્ગની ઉપેક્ષા કરી એવા મધ્ય માર્ગની અપેક્ષા કરવી, કે જે મધ્ય માર્ગ આપણી માનસિક, સારીરિક અને આત્મિક શક્તિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરી આપણને અંતે નિર્વાણ બાધી લઈ જાય. એ મધ્ય માર્ગ વાસ્તવિક રીતે “અદ્યવિધ ઉત્તમ માર્ગ” જ છે, અને તે નીચે સુજળ છે:—

(૧) વહેમ અને ભ્રમ વગરના શુદ્ધ વિચારો; (૨) ક્રમ્ય, યોગ્ય, અને ઉત્સાહપૂર્ણ શુદ્ધ આશયો; (૩) નિખાલસપણાવાળી માયાણ અને સાચી વાચા; (૪) શાંતિ, પ્રામાણિકતા, અને પવિત્રતાવાળું શુદ્ધ વલેન; (૫) કોઈ પણ જીવને દુઃખ નહિ દેનારું શુદ્ધ સુજ્ઞાન; (૬) આત્મશિક્ષણ અને આત્મમંથનવાળો શુદ્ધ પ્રયાસ; (૭) શુદ્ધ મગજશક્તિ એટલે કે ચપળ ને પરીક્ષક મન; અને (૮) શુદ્ધ સમાધિ એટલે કે જીવનની મહન બાબતો પર ઉઠું મનન.

ઉપરોક્ત માર્ગદ્વારા મનુષ્યોએ પોતાની પ્રગતિ કરવાની છે. વળી આ માર્ગની અનુ-ક્રમે ચાર પાયરીઓ દર્શાવી છે:—(૧) પહેલી પાયરીમાં માણસ મમત્વભાવનાનો અજ્ઞાન-માંથી મુક્ત થાય છે, શુદ્ધ અને તેના ઉપદેશોમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાન થાય છે, અને માત્ર બાહ્ય-ક્રિયાઓ તે વિધિઓની અસર પરત્વે અગ્રદાનુ જતે છે; (૨) બીજી પાયરીમાં માણસ દુષ્ટ વૃત્તિઓથી મુક્ત રહે છે,—માણસ ન્યારે આ દશ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેને ખોટું કેવલ એટલવાર જગતમાં પુનર્જન્મ લેવાનું રહે છે; (૩) ત્રીજી પાયરીમાં માણસની દરેક પ્રકા-રની વિષય વાંછતા અને હૃદયની સમજાગો નાશ થાય છે,—આવા માણસોના સંબંધમાં પુનર્જન્મ હોતો નથી; અને (૪) ચોથી પાયરીમાં “અર્હત” ની દશ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દશમાં સાધુ સંતો જીવન તૃષ્ણા—પંડ પ્રેમમાંથી મુક્ત થાય છે, અને અભિમાન, સ્વસાધુનું પર્ણ, અને અજ્ઞાનથી પણ વિરક્ત થઈ જાય છે. માણસ ન્યારે આ અવસ્થામાં પહોંચે છે ત્યારે તે કોઈ પણ જાતની ભુલો કરતો નથી; આ જીંદગીમાંની સઘળી વસ્તુઓને તે તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જુઝે છે અને તેની ખરી કિંમત આકે છે; સર્વ તરેહની દુષ્ટ હૃદયો તેનાં મનમાંથી નિર્મૂલ થવાથી તે પોતાની જાત સંબંધી વાસ્તવિક હૃદયોને અને ઈતર પ્રાણી સંબંધી દ્રાવક દયા, સહાનુજીતિ તથા ક્રમ્ય આત્મિક પ્રેમનો અનુભવ કરે છે. આખા વિશ્વ તરફ તેનો નિઃસ્વાર્થ અને નિઃસંઘિ પ્રેમ પ્રવર્તે છે. સંસારને સ્વમંવત ગણી જે પરમ સત છે તેમાં જ પરમાર્થ મને છે. એવા નિર્વાણી દશમાં આવેલા પુરૂષો ખોટું પુનર્જન્મ હોતા નથી, અને તેમનો જીવન સંઘામ પૂરો થઈ તેઓ શાશ્વત સુખમાં નિમગ્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ કે દુઃખ મુક્તિનું શ્રેષ્ઠ કારણ અજ્ઞાન-અવિદ્યા છે, અને તે અજ્ઞાનને દૂર કરવાનો ઉપાય “અદ્યવિધ ઉત્તમ માર્ગ” છે કે જેમાં સર્વ તૃષ્ણાનો લોપ થઈ જાય છે, જન્મમરણના ચક્રમાંથી છૂટી જવાય છે અને પરમાર્થ ભોગવાય છે.

હવે “અદ્યવિધ ઉત્તમ માર્ગ” માં દર્યવેલા ચોક્કસ સુદાઓનું કંઈક સવિસ્તર વર્ણન કરવું વધુ ઉચિત છે. આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કોઈ કાર્ય કરતાં પહેલાં વિચાર ઉદભવે છે. અને વિચાર જ કાર્યનો કર્તા છે. મનુષ્યનું આખું જીવન અને આરિય ધર્મવામાં

વિચાર એ મુખ્ય સાધન છે. ધર્મોત્થાઓ, કવિઓ, અને વળી આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રકારો કષ્ટક કરે છે કે શરીરની સ્થિતિનો આધાર મનની સ્થિતિ ઉપર છે. મન નિરાગી હોય તો જ તન નિરાગી રહે છે. જો તમારાં મનમાં કામ, ક્રોધ, કલેશ, મોહ, મંત્રસ, ચિરસકાર, ચિંતા, ધર્મ્યા, ઉદ્વેગ વિગેરેનો કચરો વસ્યો હોય તો તમારી શરીર સ્થિતિ અવશ્યમેવ બગડવાની અને પછી તેને “ડિસિન્ફેક્ટ” અર્થાત્ સાફ કરવાનો વારો ઉપસ્થિત થશે. પરંતુ જો તમારાં મનમાં દયા, પ્રેમ, આનંદ, વિગેરેના સુવિચારોનો વાસ હોય તો રાગ તમારી સમીપ પણ આવવાની હામ ભીડશે નહિ. સહવિચારોથી જ તમારા વિષે સામા માણસ પર સારી છાપ પડે છે; સહવિચારોથી જ તમારો સમાગમ કરવો અન્ય મનુષ્યોને ગમે છે; અને સહવિચારોથી એક એવો અનુપમ દિવ્ય પ્રકાશ સર્વ પ્રાણીઓ પર વ્યાપે છે કે તમારી અને તેમની વચ્ચેનો બેદભાવ અદશ્ય યર્ષ સાક્ષાત્ એકાકાર યર્ષ બન્ય છે । આ મોહમયી-માયા રૂપી સંસારમાં અસંખ્ય લાલચોમાં આપણે લપટાઈ જઈએ છીએ; આપણી આસપાસનું સ્રવણ વાતાવરણ જ પ્રપંચ, હમકપટ, લાલચ, અને અનીતિથી જ સર્વતઃ પરિવૃત્ત થયેલું છે. એવી વસ્તુસ્થિતિમાં ચિત્ત શુદ્ધિ રાખવી એમાં જ પુરુષાર્થ છે. જેમ સૂત્રનાં કિરણો દ્વિપિત હવામાં પણ પ્રવેશ કરે છે પરંતુ સૂર્ય જ્વલંતે નિર્ગળ અને નિર્લેપ રહે છે, તેમ જ જો કે આપણે આ દુનિઆમાં રહેતા કરતા હોઈએ તો પણ તેમાં નિર્લેપ અને નિર્વિકાર યર્ષ રહેવું. તેમ કરવામાં જ વિનય છે અને તેમ કરવામાં જ પુરુષાર્થ છે. મનવડે કરી આપણી તર્કશક્તિને અને વિવેકશક્તિને સન્માર્ગે વાળવી જોઈએ—આમાં જ મનુષ્યત્વ સમાપ્તું છે. જો આપણે આપણાં મનને સન્માર્ગે વાળીએ નહિ, તો આપણે ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ “મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ” જેવા જ છીએ. આદારવિદારાદિ વ્યાપાર, આપણામાં પશુઓમાં સરખા છે, તો પછી આપણામાં ને તેમનામાં ફેર શો ? ફેર એ જ કે પર-આત્માએ આપણને મનરૂપી એક વિશેષ વસ્તુ આપી છે. એ મનવડે મનુષ્યો દરેક તરેહની દિપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. પ્રાણીઓની સદિ, વનસ્પતિની સદિ, ખનિજ પદાર્થોની સદિ, વગેરે અનેક તરેહની સદિ પર મનુષ્યો પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે. દટાંત તરીકે, મદોન્મત્ત હાથિ જેવા એક કારમા પ્રાણીને પણ મનુષ્ય જ અંકુશમાં રાખી શકે છે તે શાને લીધે ? તેનાં મનોબળ લીધે જ. જ્યારે મનોબળનો આટલો બધો પ્રભાવ છે હારે તે મનોબળને કેળવી એવું સંગીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કે જેથી સારાસાર-સત્યાસત્ય વસ્તુ થું છે તે જણાય અને ખરાં સુખનું ભાન યાય.

શુભ વિચારોથી જ મનુષ્ય મનુષ્ય દેહની સાર્યકતા સાધી શકે છે. મનુષ્યો પોતાના સારા કાં માદા વિચાર થી જ સ્વર્ગનું સુખ કાં નફેનું દુઃખ ભોગવે છે. કંવિવર મિલ્કન કહે છે:

“Mind is its own place, and in itself

Can make a heaven of hell, and a hell of heaven.”

‘દુનિઆમાં જો જો બધા વહેમો અને અનર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય’ છે તે બધા વિચારોનું

જ વિપરીત પરિણામ છે. જે આપણે હંમેશાં ચોરીનો જ વિચાર કરીશું તો ચોર જ થઈશું; જે આપણે હંમેશાં ભૂતપિશાચનો વિચાર કરીશું તો આપણે જ્યાં ત્યાં ભૂતપિશાચ જ બનેશું; જે આપણે પ્રથમથી જ કંઠાર્ક થવાનો નિર્માલ્ય વિચાર રાખીશું તો એક મહોટા કસેકટર થવાના જ નથી; અને જે આપણે હંમેશાં રોગનો જ વિચાર કરીશું તો નહિ ત્યાંથી રોગ આવી આપણને લાગુ પડશે. આવા સ્વભાવ વહેમો અને કુશૃલ્યો વિપરીત-અ-જ્ઞાન વિચારનું જ પરિણામ છે. તરમાત્ અશુભ વિચારોને મનમાંથી બહિષ્કૃત કરવા અને અર્દત પુરુષોને જાન એવી ઉચ્ચ અભિગ્રાયા રાખવી એ જ્ઞાની મનુષ્યનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. શરીર નિરોગ કેમ રાખવું અને સુખ કેમ મેળવવું એ વિશે મહાશય વાડીલાલભાઈ જે કહે છે તે મનન કરો:—“જે સંપૂર્ણ શારીરિક રોગથી બચવાનું હમે ઇચ્છતા હો અને પુરેપુરી તનદુસ્તી મેળવવા માગતા હો તો તદ્દમાસ મનને બરાબર નિયમમાં લાવો અને તદ્દમાસ વિચારોને પરસ્પર સંગત બતાવો; પ્રસન્નતા અથવા પ્રેમના વિચારોને મનમાં લાખ્ય કરો અને તદ્દમાસ રોગરમમાં શુભેચ્છાનો પ્રવાહ વહેવા દો; એટલે પછી તદ્દમને બિશક્રા દવાની જરૂર પડશે નહિ. તદ્દમાસ રૂઝા દૂર કરો, વહેમો ત્યાગ કરો, ચિંતાને દેશવરો દો, ધિક્કારને તિશાંજલી આપો, સ્વાર્થપરાયણતાને મનમાંથી ધક્કેલી કાઢો અને ત્વેની સાથે જ તદ્દમાસ શરીરમાં રહેલી અશુભતા, પિત્તપ્રકૃતિ, કુર્બંજતા, અગબંગાદિ સકળ કુચ્છ જરૂર-થી ચાલ્યાં જશે.”

વિચારનું પ્રાબલ્ય મનુષ્યનાં શરીર, જીવન અને સુખ ઉપર કેટલું છે એ યથારાક્ત દર્શાવ્યા પછી વાણીની આવસ્થકતા દર્શાવવી જોઈએ. વાણી ધણીજ શુદ્ધ હોવી જોઈએ, એટલે તે ધણીજ પ્રેમમય અને સારમય હોવી જોઈએ. અભ્યસત્તા ધા તો વહેવા મોડા પણુ રૂઝાય છે, કિંતુ કદાર જેવી કટુ વાણીના ધા કદાપિ રૂઝાતા નથી. કુવાક્યથી ધણા જોડે કુરમનાઈ થાય છે, કુવાક્યથી જેરઆખર થાય છે, અને કુવાક્યથી અણુધાર્યા અનેક અનિદ્રા અનયેનિ અવિભાવ થાય છે. કુવાક્યથી સન્નઓએ રાત્ર્યપાટ ખોલાં છે; કુવાક્યથી અધિકારીઓએ આધિકાર ખોલ્યો છે; કુવાક્યથી ધનાઢ્યોએ ધન ખોલ્યું છે; કુવાક્યથી જળીયાઓએ બળ ખોલ્યું છે; કુવાક્યથી વિદ્વાસીઓએ વિદ્યાસ ખોલ્યો છે; અને કુવાક્યથી સંખ્યાબંધ મનુષ્યો આખા જગતના તિરસ્કારને પાત્ર થયા છે. જળી કુવાક્યથી પિતાપુત્ર નેમ પતિપત્ની વચ્ચે વેર ઉત્પન્ન થાય છે; કુવાક્યથી રોહી સંબંધી જોડે વૈમનસ્ય થાય છે; કુવાક્યથી અગણિત મનુષ્યોનો બક્ષ કરનારી લગાઇઓ થાય છે. અને કુવાક્યથી શાંતિનો ભંગ થાય છે, સુખનો નાશ થાય છે અને ક્રોધનો પગડો થાય છે.

હવે જુદું બોલવું. એ પણુ વાણીની મલીનતા પ્રતીત કરે છે. જુદું બોલવું એ નીચામાં નીચું પાપ છે, અને આ પાપ મનુષ્યજાતિમાં એટલું સર્વવ્યાપક થઈ ગયું છે કે તે સંસારવ્યવહારમાં એક નિત્ય વસ્તુ થઈ પડી છે ! જુદું બોલવું ધણીવાર આડાઈ અને કુટેવથી પેદા થાય છે, પણ કેટલીવાર તે કેવળ મનના આયલાપ્રણુનું જ પરિણામ હોય છે. સ્વાર્થ માટે જુદું બોલવાનો સાધારણ પ્રચાર છે, તેમ જ અનેક કુટેવો પડવાથી પણ તેવું થાય છે;

રંતુ ઘણીવાર સત્ય ઉપર રૂચિ છતાં કોઈ વ્યર્થ જ્ઞાન, પ્રતિજ્ઞા ઇત્યાદિના વિચારથી ખરી વાત ઢેંચવાની હિમ્મત ચાલતી નથી. કેટલાંક પોતાના ચાકરોને પોતાને નામે જુદું બોલતા 'શીખવે છે, તો તે ચાકરો પછી પોતે જાતે જુદું બોલે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કેટલાંક પોતાની પુત્ર-પુત્રીઓ કને સર્વદા જુદું જોડ્યાં કરે છે તો પછી જાણકા જાતે જુદું બોલે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? વળી જુદું બોલવું તેજ જુદું જોમ ન સમજવું. જે વાત કહેવાની 'હોય તેને દ્વીઅર્થી બોલીથી છુપાવવી એ પણ જુદું જ છે. આનંદાલ આપણામાં જેને " પોલીટી-શીયન " કહેવામાં આવે છે તે બધાંની ચતુરાઈ માત્ર દ્વીઅર્થી અને આડે માર્ગ દોરે એવી વાતો કરી જુદું બોલવામાં જ દેખા દે છે. ખોટાં વચન આપવામાં વચન અપાયું એમ કોઈ સમજે તેવું સંદિગ્ધ બોલવામાં, તેમજ જ્યાં સત્ય બોલવાનો જરૂર હોય ત્યાં પણ જૈન રાખવામાં, અને આવી રીતે અનેક નિર્ણય જેવાં ધારેલાં કામોમાં પણ જુદાણું જોલાય છે. વળી ચાડીચુગલી અને નિંદાનો તો આપણી જોડે સમવાય સંબંધ થયો હોય છે, અને આ દુર્ગુણો પણ વાણીની જ વિદ્યુતિ—બ્રહ્મતા સચવે છે. હુંકામાં આપણો સર્વ જવ-હાર અસત્યમય થયો છે, અને કગલેને પગલે આપણે અસત્યજન વદીએ છીએ. સાક્ષી પેંસાની લાક્ષ્યથી ખોટી જુગાની પુરે છે. વક્રીય પેંસાની લાક્ષ્યથી ખોટું બોલી ખોટા મુકરદમા હાથ ધરે છે. યેવ લાક્ષ્યથી ખોટું બોલી માણસનું ખુન કરી બેસે છે. દુકાનદાર લાક્ષ્યથી ખોટું બોલી શ્રાહકને છેતરે છે. વેપારી લાક્ષ્યથી ખોટું બોલી અનેક કાળાધિજાં કરે છે. લોખંડો લાક્ષ્યથી ખોટી સ્તુતિને પુશામતમાં ઉતરી પડે છે. આ રીતે ત્રાયથી રંક પર્યંત સર્વ કોઈ સ્વાર્થ અને લાક્ષ્યથી ખોટું બોલી અસત્યની પાસમાં પડે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં અસત્ય અસત્ય અને અધર્મ એ પર્વાપન્નાચક શબ્દો છે. અરે બગવન ! આવાં અધોર-પાપભાથી અમને સત્વર મુક્ત કર, અને અમારાથી વાણીથી પણ કોઈ જીવની હિંસા નહિ થાય એવી મતિ આપ !

શુદ્ધ વિચારે અને શુદ્ધ વાણીની મહત્તા જાણ્યા બાદ શુદ્ધ આચારનું ગૌરવ જાણવું વડે છે. જે કોઈ માણસ ચોરી કરે તો તે શિક્ષામાંથી છુટે ખરો ! જે માણસ મારક પદ્મથોના અતિ ઉપયોગ કરે, તો તેનાં મન, તન ને આત્મા બ્રહ્મ થયાં વગર રહે ખરાં ? અને તેની તેને શિક્ષા ભોગવ્યા વગર છુટકો ખરો ? જે માણસ હરકોઈ ચૈતન્યમય પ્રાણીના ઘાત કરી તેના માંસને પોતા માટે ભલી જાતનું ભોજન માની લે, તો શું તેનાથી રોગો દૂર રહી શકે ખરા ? જે માણસ બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરી અહર્નિષ મુક્તિના જ ઉદગારમાં ગરક થાય, તો શું તે ખાડામાંથી તેની મુક્તિ છે ખરી ? અને તેમાં તેને સડી ગયા સિવાય મુક્તિ છે ખરી ? જે માણસ હાથે કરી દિવો લઈ કુવામાં પડે તો તેમાં દોષ કોનો ? જે માણસ કાઢવમાં પથ્થર ફેંકે અને કાઢવના મલીન છાંટા તેનાં કીકપર ઉડે તો તેમાં દોષ કોનો ? જે માણસ બાવળનાં ઝાડમાં અણુવિચારી હાથ ખોસે ને તેથી તેને ઇજા થાય તો તેમાં દોષ કોનો ? જે માણસ જાણી જોઈને પોતાના જ પગપર કુહાડો અશણે ને ઇજા પામે તો તેમાં દોષ કોનો ? જે વાંઝણીને પુત્ર હોય, જે આકાશમાં કદાપિ કુસમ ઉગવા હોય, જે શશલાને શીંગણ હોય, જે રેતીમાંથી તેજ નીકળવું હોય, જે આંખલીનાં

ઝાડને આંખા હોય, અને જો આવી આવી અસંભવિત વાતો સંભવિત થઈ શકે, તોજ તમે ખરાબ આચારોથી-સારાં શ્રેયોની આરાધના રાખી શકો.

આચાર: પ્રથમો ધર્મ: આચાર એ પ્રથમ ધર્મ છે એમ વારંવાર કહેવાય છે. ખાનો ભાવાર્થ હવે નથી કે આપણે પ્રથમ ધર્મ માત્ર આચારજ છે. પૂર્વે કહ્યું છે કે આચાર વિચારથીજ ઉદ્ભવે છે. એક માણસના આચાર તેના વિચારનું બાહ્ય દર્શન છે. સારા માણ આચાર એ સારા માણ વિચારનું પરિણામ છે. બ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે શુદ્ધ આચાર પ્રથમ ધર્મ છે ત્યારે તેથી શુદ્ધ વિચારની કોઈ પણ રીતે અવગણના કરવામાં આવી નથી. 'પ્રથમ' કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું કે દયા, દાન, પ્રીતિ આદિ સદ્-ચરિત્ર શુદ્ધ અને તદ્વત્કૃત વર્તન હોવું જોઈએ. કોઈ પણ માણસ એમ કહે કે હું અમુક રકમ દુષ્કાળરૂંડમાં આપીશ, કોઈ માણસ એમ કહે કે હું અમુક રકમ પાંતરાપોશ માટે આપીશ, કોઈ માણસ એમ કહે કે હું અમુક રકમ દરિયામાં માટે આપીશ, કોઈ માણસ એમ કહે કે હું અમુક રકમ કેળવણીમાં આપીશ, કોઈ માણસ એમ કહે કે આપણે હંમેશા દયા રાખવી જોઈએ અને પરોપકાર કરવો જોઈએ,—આવા આવા સારા અને મહોદય વિચાર કરવા અને વચન કહેવા જો કે અત્યંત સ્તુત્ય છે તોપણ બ્યાંમુખી વિચાર પ્રેમાણે વર્તન થાય નહિ અને જ્યાં પ્રમાણે કૃતિ થાય નહિ ત્યાં મુખી કેવળ સદ્વિચાર નિષ્ફળ નીવડે છે. મોટા મોટા ઉપદેશ કરવા કે આપણે સર્વે જાતનાય રાખવો થટે છે, આપણે સર્વે નીતિમાં જવું થટે છે, અને આપણે સર્વે ધર્મ પાળવો થટે છે; પણ તે પ્રમાણે વર્તવું નહિ એ તો કલ્પના માત્રજ છે. એ તો સર્વે શોખમંત્રાના જ વિચાર છે. આવું કંઈ રહસ્ય આચારને પ્રથમ ધર્મ કહેવામાં છે.

ભાઈઓ ! સ્નાનાદિ ક્રિયાવતી શરીરશુદ્ધી જગજગી એ જરૂરનું છે. જોગ એક શાન-મની માંહે ગમે તેવી તેજસ્વી બત્તી જગતી હોય પણ જો તેનો જહારનો કાચ મેસ વિગેરેથી બિલકુલ મલીન હોય તો માંહેની જ્યોતિષી આંખીજ જલ્લાય છે, તેમજ હૃદયગત આંતરિક પ્રગટનો તેની પૂર્ણ દુશામાં પ્રાદુર્ભાવ કરવા માટે શરીર સ્વચ્છ રાખવું જોઈએ. પરંતુ ધર્મ અને નીતિ ફક્ત બાહ્યોપચાર અને બાહ્યક્રિયામાંજ સમાપ્ત થતાં નથી. માણસ ગમે તેટલાં પાપ કરે તો તે સ્નાન કરવાથી ધોવાઈ જાય છે, કે મંત્રતંત્ર કરવાથી ધોવાઈ જાય છે, કે દેવદેવીઓને વ્રત કરવા પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી ધોવાઈ જાય છે, કે ભગવાં વચન ધારણ કરી માત્ર જંગલમાં રહેવાથી ધોવાઈ જાય છે, એ સર્વ માન્યતા મૂર્ખાઈ જરી છે. શુદ્ધધર્મમાં કહેવું છે કે "દેહકં, કાયજો, સાય, મગર કયાદિ પાણીમાં રહેનારા અને સ્નાન કરનારા સર્વ પ્રાણીઓ કંઈ સ્વર્ગે જવાના નથી. તેમજ બકરાં મારનારા, હુકર મારનારા, માછલાં મારનારા કાળી, ખારી, ચોર, ફક્તીની શિક્ષા થઈ હોય તેવા માણસો, અને બીજા પાપી લોકો સ્નાનવડેજ પાપકર્મથી મુક્ત થશે તથા ! વળી અખાલગત કહે છે તે વિચારો:—

“ તિવ્રદં કરતાં ત્રેપન વહાં; જ્ય માળાનાં નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી યાત્રાં ચલું; તોય ન પોતા હરિને શયું;
કયા સૂણી સૂણી ફૂટયા કન, અખા તોય નાચું ધણગાન. ૧

એક મુરખને એની ટેવ, પત્યંર એટલા પૂજે દેવ;
પાણીને દેખી કરે : સ્નાન, છુણસી દેખી તોડે પાન;
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.” ૨

શુદ્ધ, સરળ, વિનયવાળા ને દંભરહિત જે આચાર તેનેજ ખરા આચાર કહેવાય. આપણા આચાર વિનયમિશ્રિત હોવા નોંધએ તેની કોઈ ના પાડતું નથી, કારણ કે સામાની બુદ્ધિ, સામાની લાગણી, સામાનું મન, એ બધાને માટે દરકાર નહિ રાખવાની ટેવ નંદારી સ્વાર્થ બુદ્ધિમાંથી પેદા થાય છે. વિનય અને નમ્રતાની ખાસ જરૂર છે કેમકે “ લઘુતાસે પ્રયુક્તા મીલે. ” પરંતુ ખરા ચાંતકરણના ભાવપૂર્વક નહિ કરેલા આચાર, અર્થાત્, કૃત્રિમ અને આડંબરવાળા આચાર સર્વથા વળ્યે હોવા નોંધએ. આ દર્શનનાં સમર્થન—પુણિમાં “ શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર ” માં મી. મહિન્દ્રાચાર્ય નયુબાર્ષ દોરી, ખી. એ. શું કહે છે તે તપાસો:—

“ (બુદ્ધદેવતા) વખતના ચાલતા ધર્મના શરૂઆતના દક્ષિણ આપવાનું અને દેવોને બળિદાન આપવાનું શિખવવા ઉપરાંત ઘણો થોડો બોધ આપતા હતા. પણ આ નવા ધર્મશુદ્ધિ ઉપદેશ આપ્યો કે દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો માર્ગ ઉમદા અને પવિત્ર જીવન છે; પશુઓનું બળિદાન આપવાનું નથી, પણ પાશવવૃત્તિઓના ભોગ આપવાની જરૂર છે; અને બાલ ક્રિયાઓ કરતાં જીવનની શુદ્ધતા વધારે સુખપ્રદ છે. ” વળી એ નવા ધર્મશુદ્ધિની મહોદી ખુબી એ કે જેવું પવિત્ર જીવન પોતે શુભરતા હતા. ઉપદેશ મુજબ આચાર ન રાખવા એ તો “ રામનામ જપના પરાયા માલ અપના ” જેવું છે. ભગવાન શ્રી બુદ્ધનાં ચરિત્ર તરફ દૃષ્ટિ કરતા માત્રમ પડે છે કે પોતે ઉપદેશોના પરમ પવિત્ર જીવનનું દર્શન તેનાં આખા વર્તનમાં હતું. પોતાનું ૮૦ વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય તેણે મંપૂર્ણ પવિત્રતામાં વ્યતીત કર્યું હતું. તેના આખા ચરિત્રમાં એક પણ કલંક નથી. બુદ્ધ મહાત્માનું વર્તન નિષ્કલંક હતું એમ એક સુસ્ત ખ્રિસ્તિ મિશનરી રેવન્ડ જે. પી. નેન્સ, ડી. ડી. પણ કબૂલ કરે છે. તે કહે છે,

“ Gautama was a man of deepest sincerity. All sham and hypocrisy, was foreign to his nature; he held insincerity in any one to be the meanest and most deadly sin. To this intense loyalty to the truth he gave emphatic testimony by a long and holy life.”

બાવાર્ય:—ગાતમ મહોદામાં મહોદા પ્રમોણિક પુરુષ હતા. સંઘળો દોષ અને દંભ તેની પ્રકૃતિને પ્રતિક્ષ હતા; કોઈનામાં પણ અપ્રમાણિતાને તે અધમોધમ અને ક્રોધી વિનાશક—પ્રાણુધાતક પાપ સંમજતા—લેખતા. પોતાનાં દીર્ઘ અને પવિત્ર જીવનવડે તેણે આ તીવ્ર સત્યપરાયણતાની સૌથી સર્જક સચોટ સાબિતી આપી.”

જીવનમયુક્તિનું વર્તન જ દર્શક અનિર્વચનીય પ્રેરણાનું અને પ્રેરણાદક હતું. એ મહાત્માના માનસશાસ્ત્રને એક એવો સિદ્ધાંત હતો કે નૈસર્ગિક રીતે તો માણસનું અંતઃકરણ શુદ્ધ આ અને પ્રકાશમય હોય છે, પણ આસપાસના સંજોગ અને સહવાસથી તે દૂષિત થાય છે. એ મહાત્મા પોતાનાં ૩૫ માં વર્ષથી સતત ૪૫ વર્ષો સુધી એક સ્વચેષ્ઠી પીળે સ્વચેષ્ઠી પર્ચેટન કરીને જીવતે પવિત્ર જીવન ગાળવાને બાર દર્શનમયતા અને કહેતા કે પવિત્ર જીવનથી આજ દુનિયામાં પણ નિર્વાણ મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

શુદ્ધ આચાર સત્યપ્રવૃત્તિવાળા જ હોવા નોંધ્યો. એ વાત ખરી કે હાલના પ્રવૃત્તિવાળા જમાનામાં સ્થિરતા અશક્ય છે; પણ તે પ્રવૃત્તિ ધર્મરહિત નહિ હોવી નોંધ્યો. જો એમ જ કહો કે મનુષ્યે ગમે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તો કરવી જ નોંધ્યો તો તે કહેવું અશક્ય છે. શું દૈશ્યાઓની પ્રવૃત્તિ ધર્મવાળી ગણાય? શું ચોરોની પ્રવૃત્તિ ધર્મવાળી ગણાય? શું દસાદઓની પ્રવૃત્તિ ધર્મવાળી ગણાય? શું બાલિયારીઓની પ્રવૃત્તિ ધર્મવાળી ગણાય? શું લાડીવા ને છાટ્ટા પુરોની પ્રવૃત્તિ ધર્મવાળી ગણાય? નહિ જ. જે પ્રવૃત્તિ શુભ ન હોય અને જે પ્રવૃત્તિ ધર્મના પાયા ઉપર રચાયેલી ન હોય તે સર્વ પ્રવૃત્તિ વિપરીત અને દુઃખદાયક જ પરિણામવાળી છે. એ શુભ પ્રવૃત્તિ કિંવા શુદ્ધ ક્રિયા કિંવા સદાચરણને ઉપદેશ હૃદયે ચર્ચા રીતે કર્યો છે. તે પ્રતિપાદન કરે છે કે કોઈ પણ નિર્દોષ મનુષ્ય તથા પ્રાણીની હિંસા કરતી નહિ; અપ્રમાણિકપણે લાભ લેતો નહિ; અજરાસુતી શંક વિશ્વાસક્રિયાને સાત સાત વાર ફરતી જ નગરકાર કરવા; દારૂ વિગેરે માદક પદાર્થોના સંગ સરખો પણ કરતો નહિ; પ્રમાણિક ઉદરનિર્વાહ માટે પવિત્ર ધંધા કરવા; શુભમ વહેંચવાનો કે હિંસા કરે એવાં હથિઆરો વહેંચવાનો કે માંસ વહેંચવાનો કે દારૂ વિગેરે ઝેરી વસ્તુઓ વહેંચવાનો કોઈ પણ નાશકારક ધંધા કરતો નહિ;—આ સવળા પ્રવૃત્તિને જ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ ગણવામાં આવ્યા છે.

હવે ત્યારે આપણે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કે શુદ્ધ આચાર વિશે ઉદાહરણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કર્મ વિશે જણાવેલો શુદ્ધધર્મનો મહાન સિદ્ધાંત સ્મરણમાં રાખવો નોંધ્યો. આપણામાં કહેવત છે કે “કરણી તેવી પાર ઉતરણી” અને “વાવે તેવું લણે.” અંગ્રેજોમાં પણ આવું જ ભાવાર્થની કહેવતો છે કે “As you sow, so shall you reap.” અને, “Man is the architect of his own fortune.” તેમ પર્સિયનોમાં કહેવત છે કે “કાંટાનાં રોપામાંથી કોઈ પણ દિવસે શુભાવ મળે નહિ.” જુદા જુદા ધર્મના સોકોની આ સવળી કહેવતો યાંથી જતાવી કહેવાનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે કર્મનો સિદ્ધાંત પ્રત્યેક ધર્મના સોકો માને છે. આ દુનિયામાં આપણા પર જે જે દુઃખો પડે છે તે આપણાં પૂર્વ કુકર્મના પરિણામરૂપ છે, અને તે કોપાયમાન થયેલા છપર તરફનો દંડ નથી અથવા કોઈ અવિચારી વિધાતાની કસોટી નથી. વળી આપણાં ભવિષ્યનાં મુખનો આધાર કયા અને દિવસોજી, અને કર્તવ્ય ઉપર રહેલો છે. જે દુઃખવથી પુનર્જન્મની શિક્ષા થાય છે તે કર્મનાં મુખ્ય કારણ ત્રણ પ્રતિપાદન કરી શકાય—વૃણા, ઇર્ષ્યા અને અવિદ્યા. વૃણાનો નાશ કરવા માટે ‘તથાગતે’ જણાવેલો ધર્મમાર્ગ લેવો, અને કોઈ પણ પ્રકારની ઇર્ષ્યા

રહે નહિ એવી રીતે તૃષ્ણાનો - જડમૂળથી નાશ કરવો છાયાનો નાશ કરવા માટે સર્વગત પ્રેમભાવ ધારણ કરવાની અપેક્ષા છે, અને આ પ્રેમભાવને ક્રમે ક્રમે વધારવો: પ્રથમ પેના તાની જાત ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરીને તે પોતાના મિત્રો ઉપર, અન્ય લોકો ઉપર તથા આપણા શત્રુઓ ઉપર પણ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ; તેમ જ તે પ્રથમ આપણા અને આપણા ગામના પ્રાણીઓ ઉપર ઉત્પન્ન કરીને હળવે હળવે તેની મર્યાદા વિશ્વમર્યાદા સુધી લઈ જવી જોઈએ; અને એમ કલ્પના કરવી કે “સઘળો પ્રાણી સમૂહ આપણી આખો આગળ ઉભો છે કે શું! આપણે તેના પર અંતઃકરણપૂર્વક સ્નેહ કરીએ છીએ કે શું!” એવી એવી ભાવના કરવી એટલે વાધ, સિંહ વિગેરે હિંસક પ્રાણીઓ પણ આપણા પરમ સ્નેહી મિત્ર થઈ જશે, સર્પો ઈર્ષ્ય કર્યાં શિવાય પ્રેમથી આપણાં શરીર પર આક્રોશવા મંડી જશે, વાધ આપણા ખોળામાં મારું મૂકી સુઈ જશે, બધેકે વાધ અને બકરી એક ઓવારે પાણી પીતા થશે, અને દ્રાઈ તરફનો આપણને ભય રહેશે નહિ, — આ રીતની ઉચ્ચ પ્રેમભાવના ઇર્ષ્યાથી આપણાં અંતઃકરણમાંની તીવ્રતમ દ્વેષભાવના પણ નાશ થઈ જશે; — આ બધું કાંઈ ખોટું સમજવું નહિ, કારણ કે હોર્ડ બેકન જેવો પણ મહાન દ્વિલમુક્ક કહે છે કે જેવો વિચાર (thought) તેવો જ આકાર (image) થઈ રહે છે. હવે આપણે અવિધાનો નાશ કરવાના ઉપાય સંબંધી અલ્પ સ્પષ્ટિકરણ કરીશું. અવિધાને નાશ કરી સુકર્મ તરફ વળવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ ચાર સત્યો જાણવામાં છે. — જેવાં કે (૧) દુઃખ અને શોકનું અસ્તિત્વ; (૨) દુઃખ અને શોકના કારણ વિષયક અજ્ઞાન; (૩) દુઃખ અને શોકના નિવારણાર્થ યોગ્ય પ્રતિકારનું અજ્ઞાન; અને (૪) દુઃખ અને શોકના નાશ માટેના માર્ગનું અજ્ઞાન. આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞેયનું કે આપણાં સુખ દુઃખ આપણાં કર્મનું જ પરિણામ છે; માટે ધર્મ એ જ પ્રત્યક્ષ માર્ગ છે, કે જે માર્ગ ચાલ્યાથી આપણે કસાકે કસાકે, વળે વળે, તથા જીવને જીવે આપણાં કર્મો મુધારીએ છીએ, અને અંતે જીવને અજ્ઞાનમાંથી મોક્ષ પામી નિર્વાણની રમ સુખમય સ્થિતિમાં આવી પહોંચીએ છીએ.

હવે આપણને જેટલી જરૂર શુદ્ધ વિચાર, શુદ્ધ વચન, અને શુદ્ધ વર્તનની છે તેટલી જ જરૂર આત્મસંયમ અને આત્મનિરીક્ષણની છે. ગીતાનું કથન “આત્મેષ હ્યાત્મનો ઇંદુ-પ્રત્મેષ રિપુરાત્મન:!” તદન વાસ્તવિક છે. આત્મા જ માણસનો મિત્ર કે શત્રુ છે. અત્યાર સુધીમાં જે જે મહાત્માઓ, ઋષિમહર્ષિઓ, સાધુસંતો અને પ્રસિદ્ધ પુરોહો થઈ ગયા છે તેમનાં ચારિત્ર અવલોકતાં બાસે છે કે તે સર્વમાં આત્મસંયમ અને આત્મનિરીક્ષણના ઉમદા શુભો વસેલા હતા. જેમ એક કુતરાને ગમે તેવી વસ્તુમાં, કિંબદ્ધના, વિદ્યમાં પણ કંટાળીને મ્હોં નાંખવાની રેવ હોય છે, તેમજે આપણે આપણાં મન અને શરીરને અહો નિરાગમે તેવા દુષ્ટ માર્ગ સ્વચ્છંદપણે દોડાવીએ, તો શું તે આત્મસંયમ કહેવાય? સવારથી સાંજ સુધી બીજાને દસાવીને ધન ઓકાવવું એ શું આત્મસંયમ કહેવાય? લોકો કનેથી જરૂરયાતેસર રીતે લાંચ કે બ્યાજ કઢાવી તે પર તામડધિના કરવા એ શું આત્મસંયમ કહેવાય? ક્ષણે ક્ષણે મિનન ખોવો એ શું આત્મસંયમ કહેવાય? સર્વદા શિકારાદિ નિમિત્તે બટક્યા કરી મુંઝા, નિરપરાધી, ને પવિત્ર પ્રાણીને મરણવશ કરવા એ શું આત્મસંયમ કહે-

વાય ? હંમેશાં વૈર રૂપી અમિધી ખલો કરેલું એ શું આત્મસંયમ કહેવાય ? હંમેશાં બીડી, ઝિગાર, ચીરટ ઇત્યાદિ ધુંધી ધુંધી તનમન બાણો કરવા એ શું આત્મસંયમ કહેવાય ? આઓ દિવસ ચાહા, કોશી, ઇત્યાદિ અન્ય માદક પદાર્થોને મગમગાવીને શરીરમંદિરને મત્તિન કરેલું એ શું આત્મસંયમ કહેવાય ? જો આપણે આવી નજીવી નજીરી બાબતોમાં પણ આપણું મન અને શરીર ઉપર કાબુ રાખી શકતા નથી તો પછી મોટી મોટી બાબતોમાં શું કરવાના ? અને જો કાબુ રાખી શકતા નથી તો તેમાં આપણી નિર્જલતા જ સમજવી અને તેમાં આપણું બાધકાપણું જ સમજવું. આ માનસિક નિર્જલતાને દૂર કરવાનો સહેલો ઉપાય એ છે કે કોઈ પણ ખરાબ વિચાર થતો જ તેને ડાબી દાબી દેવો જોઈએ, અને તત્કાળ મનને કોઈ સતપ્રવૃત્તિમાં પરોવી દેવું જોઈએ. આમ કર્યાથી આપણે દરેક જાતના દુષ્ટસંનમાં પડતા અટકાએ છીએ અને ધીમે ધીમે પરમ તત્ત્વ તરફ ગમન કરીએ છીએ. સંયમ એટલે મુધી રાખવો જોઈએ કે જો કોઈ ભુખ્યો તરસ્યો યા દુઃખી ગ્રાણી મદદ માટે યાચે તો પ્રથમ તેની જરૂરીયાત પૂરી પાડી આપણી પોતાની જરૂરીયાત પૂરી પાડ્યા સિવાય પણ અજ્ઞાની લેવું જોઈએ, અને વખત આવે તો આપણું સર્વસ્વતો—ગ્રાણીતો—પણ ત્યાગ કરી આત્મસંયમનું ગૌરવ દર્શાવી આપણું જોઈએ. ધર્મમાર્ગ જ સત્ય છે, દુઃખીના દુઃખ દૂર કરવાનો માર્ગ જ સત્ય છે, અને પરોપકારનો માર્ગ જ સત્ય છે, એ નિઃશંક છે. ધર્મમાર્ગ, વિચરવામાં અને આત્મસંયમનો મહામંત્ર સાધવામાં પાણી પાની નહિ ઠરવી; પરંતુ કેશરીયાં કરી યાહોમ ઝોકાવવું અને લક્ષમાં રાખું કે “ વેદં પાત્રયામિ યા મતં સાધયામિ. ” જો માણસે કમશઃ સંપૂર્ણ આત્મસંયમ મેળવ્યો છે તે માણસ ખરો વિજયી અને ખરો મુખી છે. વળી બનુંદરિએ પણ કહ્યું છે કે:—

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સુવન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યપેષ્ટમ્ ।

અદ્યૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તે વા

ન્યાપાતુ પપઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

બીજાંર્થ:—નીતિનિપુણ એટલે સંસારબંધનદાર, રાજખટપટ, ઇત્યાદિ અનેક કષ્ટકાયા-

રમાં પ્રતીણ થયેલા લોક, આત્મકર્તવ્યની વા ન્યાયપુરઃસર માર્ગે ચાલનારા વીરપુરુષોની સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે તેની તેમને દરકાર હોતી નથી; તેમને લક્ષ્મી મળે કે ન મળે કે મળી હોય તો જતી રહે તેની પણ તેમને ચિંતા હોતી નથી; વળી મરણ પણ આવે જ આવે કિંવા વૈરા વિત્યા આદિ આવે તો પણ તેનું તેમને બધ હોતો નથી; કેવળ ન્યાય-શુદ્ધિથી પ્રેમભાવે જ આત્મકર્તવ્ય સમગ્રપ તે આચરવું, તે જ વિચારવું, તે જ વહવું, એવા દૃઢ મતવાળા ડાહ્યા પુરુષો સર્વેજ વિજયી છે. ”

આત્મસંયમની વિજય પતાકા ફરકાવનાર અને આત્મકર્તવ્યમાં અચળ એકનિશ રાખ-

નાર જે કોઈ અનુપમ વ્યક્તિ હોય તો તે શાસ્ત્રમુનિની જ છે. સિદ્ધાર્થે તો પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય સર્વ વસ્તુના ઉપભોગનો ત્યાગ કર્યો—રાત્ર્ય, ગૃહ, માળાપ, સ્ત્રી એકનો એક પુત્ર, ભાતભાતના મિષ્ટાન્ન તથા પકવાન, ભાતભાતના વૈભવો, અને પરમપ્રિય સર્વસ્વ. સિદ્ધાર્થે શા માટે ત્યાગ કર્યો? વિશ્વરૂપી પોતાનાં કુટુંબના ઉદ્ધાર માટે, આખા વિશ્વના કલ્યાણ માટે, આખા વિશ્વના સુખ માટે. અહો! કેટલો આત્મભોગ! અહો, કેટલો આત્મમંયમ! આપણે તો દ્રવ્યાદિ વસ્તુ મેળવવા રાતદિવસ ભગીરથ પ્રયત્ન કરીએ છીએ, માયાત્રાડ મહેનત કરીએ છીએ, અનેક કાવચં કરીએ છીએ, અનેક ધાંધલ મચાવીએ છીએ, અતિ ખુશામત કરીએ છીએ, અને ખર્ચ સુખ ખોઈ દુઃખી થઈએ છીએ; તો વળી આપણે દ્રવ્યાદિ વસ્તુના ઘણી હોમએ અને તેનાથી છુટાછેડા કરવા દહે તો તેમ આપણે કરીશું ખરા? નહિ જ. સિદ્ધાર્થનો આત્મમંયમ અને આત્મભોગ તો અનુપમ જ છે. જે પ્રજાને આવા વિરહ અને દિવ્ય ગુરૂનો સહવાસ થયો અને તેના ઉપદેશરૂપી અમૃતપાન કરવાનું મળ્યું, તે પ્રજાનાં મહાભાગ્ય સમજવાં! વળી એ મહાત્માના આત્મમંયમની ખીજ વાત એ યાદ રાખવાની છે કે ગૃહત્યાગ કર્યા પછી તેને અનેકાનેક વિટંબના ભોગવધી પડી હતી અને તેને અગણિત અંતરાયો નડ્યા હતા, પણ એ સઘળી વિપત્તિમાં અણુધર્મે રાખી અને અંખુટ ઉત્સાહ રાખી તેણે પોતાના ધાર્મિક અને શુદ્ધ નિશ્ચયોને ફળીભૂત કર્યા. અંતે સત્ય-શુદ્ધત્વની શોધલાગી. જે સર્વ કાળ દરમ્યાન ઘણી ઘણી વાર તેને અજ જળ વગર રહેવું પડતું, ઘણી ઘણી વાર તે અતિ કનિષ્ઠ અને અનિષ્ઠ જમીને જ પથારી કરવા પડતી, ઘણી ઘણી વાર ઉર્જા રાતમાં જવું પડતું. ઘણી ઘણી વાર મૂર્ચ્છા આવી તે બે જ્ઞાન યર્ષ જતા, અને એવાં અનેક કષ્ટો અનેક પ્રમંથો ભોગવવાં પડતાં. એ જગદુદ્ધારકે તો પોતાના આત્મમંયમથી અને પોતાના સામર્થ્યથી અંતે સત્યશુદ્ધત્વની શોધ કરી.

(અપૂર્ણ.)

પી. કે. મહેતા.

ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૬૫૦ થી.)

આમ સ્વરૂપદર્શન છે તો રા. બ. રમણભાઈ કહે છે કે *ભાષાની ગતિ analogical હોવાનું તરફ હોવાથી તૃતીયાના પ્રત્યય 'એ' ઉપરાંત 'થી' 'ઉપસર્ગ' ઉમેરાય છે અથવા તો 'એ' પ્રત્યય વિના જ એકલા 'થી' લગાડાય છે (ઉદા—લાકડીએથી, લાકડીથી), તે ખરું મનાવું નથી. 'થી' એ પણ પ્રત્યય જ છે અને સમસ્ત દશાનું જ રૂપ આપે છે. 'લાકડી વડે' એ રૂપમાં વ્યસ્ત દશાનું દર્શન કર્યું હોત તો બરોબર થાત. 'લાકડીથી'—એ રૂપમાં 'થી' પ્રત્યય કરણવાચક છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

'માં' એ સંસ્કૃત મધ્ય ઉપરથી 'માંહે', 'માંહ',—દ્વારા આવ્યો છે એ ખરું. પણ તે કારણથી હેનું સમસ્ત દશાના પ્રત્યયનું સ્વરૂપ જાણી રહેવું નથી. કેમકે ઉપર કહેલાં બંને લક્ષણો હેમાં પ્રગટ થાય છે. મધ્ય ઉપરથી આવ્યાની વાતને આધારે લક્ષ્યું તો તો સંસ્કૃતમાં ભવિષ્ય કાળના સ્વ પ્રત્યયને પણ સમસ્તદશાનો ગણતાં વાંધા આવશે. દાસ્યતિ હેમાં સ્વની વ્યુત્પત્તિ અસ્+હોલું+યાન્+નું એ ઉપરથી છે.† 'આપવાને જાય છે'—દા+અસ્+યાન્+તિ—એમ ત્રણ અતિ પ્રાચીનકાળમાં પ્રયોગ હોવાનું જણાવાય છે. પરંતુ તે માટે થું સ્વ એ ફક્ત આકારને synthetic પ્રત્યય નહિ કહેવાય? હમણાં ઉપર ડોક્ટર ભાંડારકરના ભાષણમાંથી ઉતારા આપ્યા હતાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, ભાષાનાં બંધારણ સમસ્તમાંથી વ્યસ્તમાં અને વળી પાછાં સમસ્તમાં એમ વહન અને પ્રતિવહન કરે છે.

ખરી વાત એ છે કે તૃતીયા તથા સમ્પ્રીના 'એ' પ્રત્યયો જેમ સમસ્ત દશાના છે,

* 'અનુસન્ધાન' પૃષ્ઠ ૮૪.

‡ 'માં' પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ રા. કેશવજીવ પણ મધ્ય ઉપરથી કહે છે. ('મુખ્ય-વર્ણોદ્ભવ-બૌદ્ધિક' ઉપર હેમની ચર્ચા, જી. પ્ર. ઓગસ્ટ ૧૮૯૧).

આ વ્યુત્પત્તિ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરે હેમના સુપ્રસન્ન લેક્ચરમાંના પ્રથમ ભાષણમાં દર્શાવી હતી. તે ભાષણ પછીથી ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. (The Journal of the Bom. B. R. A. Soc. No. XLIII, Vol. XVI, p. 251). છતાં, આગળ ઉપર પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ વિશેની ચર્ચામાં 'માં' પ્રત્યયની આ વ્યુત્પત્તિ વિશે કંઈક સંશય. હું દર્શાવીશ, અને સ્મિન્ ઉપરથી હોવાની પાશ્વિક કલ્પના રજૂ કરીશ, તે જુઓ.

† સ્વ. પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રકારે ડોક્ટર સર ભાંડારકરે બતાવી છે. (Journal of the Bom. B. R. A. Soc. No. XLIII Vol. XVI, P. 256):

તેમ જ ને, ને, થી, નું, માં—એ પ્રત્યયો (દ્વિતીયા, ત્રીયા, પંચમી, ષષ્ઠી, સપ્તમીના) પણ સમસ્ત દશાના જ છે; માત્ર પેલા પ્રત્યયો સંધિકાર્યથી કેટલીક વાર મૂળ અંગ જેડે સમસ્ત ભળી જાય છે, ત્યારે આ પ્રત્યયો એ રીતે બળતા નથી, પણ અંગભૂત યદિ બળેલા તો રહે છે જ. પ્રથમનાને સંકીર્ણ પ્રત્યયો કહીશું અને બીજા વર્ગનાને સંસૃષ્ટ પ્રત્યયો કહીશું તો ખરું સ્વરૂપ દર્શાવાશે. §

બીજી એ પણ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે—થી, ને, નું, માં,—એ પ્રત્યયો †

§ ‘ તણું ’ અને ‘ કેરું ’ એ પ્રત્યયોને સમસ્ત દશાના ગણવા કે કેમ ? (કવિતામાં જ એ નિયન્ત્રિત છે). “ ઘોડા તણા પગ ”—એમ ‘ ઘોડા ’ ના અન્ત્યસ્વરમાં વિકાર કરવાનું—લક્ષણ જેતાં સમસ્ત દશાના પ્રત્યય ગણવા જોઈએ; કિંમૂ મૂળ શબ્દમાંથી ધસાઈને એ પ્રત્યયો આવ્યા છે, અથવા તો સ્વતન્ત્ર મૂળ શબ્દો છે, એ પ્રશ્ન કંઈક અને અનિશ્ચિત છે. સં. તત્ત (સાયંતન, પ્રાપ્તન, અધસ્તન) ઉપરથી તળ હશે એમ કલ્પના સંભવે છે. તો તે તો જ તદ્વિત પ્રત્યય છે. તેમ જ ‘ કેરું ’ એ માટે અનેક વ્યુત્પત્તિઓ દર્શાવાઈ છે; પણ એટલું તો છે જ કે તે મૂળરૂપ ધસાઈને પ્રત્યય દશાએ શબ્દ પડેલો છે. રા. બ. રમણભાઈ ફેર અને તળ ને સંબન્ધ દર્શાવનારા આદેશ કહે છે. પરંતુ ‘ સંબન્ધી ’ એ શબ્દના આદેશ એમ હેમચન્દ્રની મતલબ છે. (સંબન્ધિનઃ કેરત્તૈર્જી સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ ના પેટામાં છે). આદેશ તે સાપેક્ષ શબ્દ છે. અનુક્ર. રૂપ વર્ણ, ઇત્યાદિને સ્થાને બીજા આવે તે આદેશ. હેમચન્દ્રની આદેશગણના કેવળ સમગ્ર માટેની બહુવાર હોય છે; તેથી એ આદેશ નામને મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી.

(૨) રા. કેશવલાલ ધ્રુવ પંચમી ષષ્ઠી આદિના પ્રત્યયોને વ્યાકૃત* (analytical) સ્થિતિના કહે છે. (‘ મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક ’ ઉપર હેમજી પ્રગટ કરેલા વિચાર, જુ. પ્ર. ઓગસ્ટ ૧૮૯૧). પરંતુ તે માટે કારણ હેમજી દર્શાવ્યું નથી. બીજાને એઓ અનુસરી હશે. મ્હેં આ ચર્ચામાં કારણો સવિસ્તર દર્શાવ્યાં છે તે ઉપર એઓ મનન કરશે એમ આશા છે. એક વિશેષ ઉદાહરણ ઉમેરીને મ્હારા પક્ષને પુષ્ટિ આપું. મરાઠીમાં સપ્તમીના પ્રત્યય આંત છે; તે સં. અન્તઃ માંથી આવી રૂપાન્તર પામ્યો છે; અને ત્યાંત, જ્યાંત ઇત્યાદિમાં તો, હા, ઇત્યાદિના અન્ત્ય સ્વરોને વિકૃત કરે છે અને સંધિકાર્યથી એકાદી જાય છે. તેમ જ ઘરાંત ઇત્યાદિમાં સંધિદ્વારા સંલગ્ન થાય છે. આ પ્રત્યયને પણ શું વ્યસ્તદશાને ગણુશો ? મૂળ સંસ્કૃતમાંના વિભક્તિ પ્રત્યયોમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યયો જ શું સમસ્ત દશાના થવાને યોગ્ય છે ?

(* રા. કેશવલાલે પાછળથી ‘ સમસ્ત ’ અને ‘ વ્યસ્ત ’ એમ શબ્દો સ્વીકાર્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૦૭ ની સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદનું બાવણું જુઓ.)

† અંગ્રેજીમાં in નું inside, inner; to નું toward; ઇત્યાદિ થાય છે તે એ શબ્દોનું અર્થસ્વતન્ત્ર સ્વરૂપ સ્પષ્ટ છે.

અંગ્રેજી from, to, of, in, એ prepositions ના જેવા નથી; એ અંગ્રેજી શબ્દો તો કાંઈક અલ્પાંશે અર્થસ્વતન્ત્રદશાના છે. અને આપણા પ્રત્યયો તો સ્વતન્ત્રદશાના છે જ નહિં. Termination=પ્રત્યય તે શબ્દ જ સૂચવે છે કે શબ્દને છેડે લાગનારા (terminus=છેડો).

, અંગ્રેજીમાં સ્વતન્ત્ર preposition (જેમકે with, from ઇત્યાદિ) ને પ્રતિરૂપ સહાયકારક શબ્દો તો ગુજરાતીમાં ' સાથે ' ' પાસે ' , ઇત્યાદિ છે. અંગ્રેજીમાં prepositions પૂર્વે આવેછે; ગુજરાતીમાં શબ્દની પછી એ સહાયકારક શબ્દો મૂકાયછે; એ ફરક છે. પરંતુ તે પ્રત્યયો નહિં ગણાય. ' ઘોડા ઉપર બેઠો ' , ' આઠા સાથે લણુ જાય ' , ' ઘોડા પાસે ના જઈશ ' , ઇત્યાદિમાં આ સહાયકારક શબ્દો મૂળ શબ્દના અન્યસ્વરમાં વિકાર કરે-છે. પરંતુ સમસ્તદશાના પ્રત્યય માટેની બીજી શરત અહિં સચવાતી નથી; એ જોડનારા શબ્દો સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વનો લોપ પામેલા કે અન્ય શબ્દો ઘસાઈ જઈને હિત્વન થયેલા નથી. અને શરતો પરિપૂર્ણ થાય ત્યારે જ સમસ્ત પ્રત્યય બને એ વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે. તેમ વળી ' ઉપર ' , ' સાથે ' , ' પાસે ' , એ તો સ્વષ્ટ રીતે જૂઠા શબ્દો જ છે, પ્રત્યયો પણ નથી (જેથી વ્યસ્તદશાના પ્રત્યયો પણ કહેવાય). અને ખરું જોતાં—આ ઉદાહરણોનું સ્વરૂપ—' ઘોડાના ઉપર ' , ' આઠાની સાથે ' , ' ઘોડાની પાસે ' ,—એમ પછી—ના પ્રત્યય ' નું ' ને સમજીને પ્રત્યય ' એ ' (ગ્રાચીન ' ઇ ' પ્રત્યય) લાગીને આ વાક્યો થાયછે તે સ્થિતિ-માં છે. ' સાથે ' તે ' સાથ ' સાર્થની સમજી, ' પાસે ' તે ' પાસું ' પામ્બની સમજી છે. ત્યારે સમાનાધિકરણ થવા પૂર્વના વાક્યવસ્તુ વિશેષણને પણ સમજીને ' ઇ ' લાગ્યોછે. (રા. કેશવલાલે ' મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક ' ની ગયામાં આ પ્રથમ બતાવ્યું હતું.)

ત્યારે ' ઘોડામાં ' એ પણ ' ઘોડાની મધ્યે—માંહે—માંહ—માં '—' ઘોડાનીમાં ' ઉપરથી છે એમ ગણીને ' માં ' ને વ્યસ્ત અનુર્થમ કેમ ના ગણવો ? એ શંકાનો ઉત્તર કપાડો છે. મૂળશબ્દ ઘસાઈને, સ્વતન્ત્ર સ્વરૂપ ખોઈને આ પ્રત્યય બની ગયોછે, અને વિકાર તો કરે જ છે; એટલે અને શરતો પૂર્ણ થઈને સમસ્ત પ્રત્યય બનેછે; વળી ' ની ' જતો રહેછે, અને ' ઘોડો ' શબ્દના અન્ય શ્રોતારનો ' આ ' કરવાનું કાર્ય પ્રત્યય સાક્ષાત્ કરેછે.

વિભક્તિઓના પ્રત્યયની ગણનામાં રા. બ. રમણભાઈએ તૃતીયાના ' એ ' પ્રત્યયને દક્ત કરણવાચક જ કહ્યોછે, પરંતુ કર્મણિ પ્રયોગમાં એ તૃતીયાનો ' એ ' પ્રત્યય કર્તૃવાચક પ્રણુ થાય છે એ ઉમેરવું જોઈએ.

ઉદાહરણ:—

§ મરાઠી ઘોડયા વર, ઘોડયા પાદતી—માને, ઇત્યાદિ પ્રયોગો માટે પણ યથામત ઉપર પ્રમાણે જ ખુલાસો આપી સકાયો.

૧. ‘ઘોડે મારી લાત, બે જાં સાત.’ અહિં ‘ઘોડે’ એ કર્તરિ તૃતીયા છે;— ‘મારી’ એ કર્મણિ ભૂતકાળ છે તેથી.

(ઘોડે બેઠો—અહિં ‘ઘોડે’ તે સમગ્ર છે.)

૨. “સાહેબે ચોપીદારને ચાબૂકે ચાબૂકે માર્યો.”

અહિં ‘સાહેબે’ એ કર્તરિ તૃતીયા છે; અને ‘ચાબૂકે’ એ કરણે તૃતીયા છે. ‘માર્યો’ એ કર્મણિ પ્રયોગ છે—જે કે હેનું કર્મ ‘ચોપીદારને’ એ પ્રથમામાં નથી. ‘ધણીએ સ્થાને મારી’—અહિં સ્ત્રીલિંગ ‘મારી’ યાપછે. તેથી આ ‘માર’ ધાતુનો હાલો કર્મણિ પ્રયોગ રૂઢિબળે વિવક્ષણુ જ છે.

ગુજરાતી વિભક્તિનું એક વિવક્ષણુ સ્વરૂપ રા. બ. રમણભાષ્યે એક વાક્યમાં ધારા રૂપે જ મૂક્યું છે, તે જરાક વીગતથી અર્થવા લાયક છે. “દેડસેક ઠેકાણે બે વિભક્તિયો દર્શાવવાના ‘ઉપસર્ગ’ એક સાથે લગાડવામાં આવે છે.” (જ્ઞાનસુધા—પૃષ્ઠ ૮૧ પેરા ૨ જનું છેલ્લું વાક્ય).

(અહિં ‘ઉપસર્ગ’ ને બદલે ‘પ્રત્યય’ લેખ્યે તે તો હવે કહેવાની જરૂર જ નથી). આ બેવડા પ્રત્યયનાં ઉદાહરણુ:—

(૧) “ધરમાંથી દાણા કાઢી આપો તો શું?”

(૨) “હું ઘેરથી ચાલ્યો આવ્યો છું.”

અહિં પ્રથમના ઉદાહરણુમાં ‘માં’ એ સમગ્રીના પ્રત્યય ઉપરાંત ‘થી’ એ પંચમીનો પ્રત્યય એમ બે પ્રત્યયો લાગ્યા છે. બીજા ઉદાહરણુમાં ‘ઘેર’ ડું એ સમગ્રીના ‘એ’ પ્રત્યયવાળા અપવાદવાળા આકારના રૂપને પંચમીનો ‘થી’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. આ બંને ઉદાહરણુમાંની પંચમી અને ‘ધરથી’ એ શુદ્ધપંચમી વચ્ચે અર્થનો ફરક ધાપ છે જ. ઉદાહરણુ લખ્યે:—“મહારા ધરથી ગોપાળચંદ્રનું ઘર અડધો માઈલ દૂર છે.” આ ફરકનું સ્વરૂપ કાંઈક આમ જણાય છે; ‘ધર’, ‘ધરમાં’, અને ‘ઘેર’—એ ત્રણ સંબંધોમાં પરસ્પરભિન્ન સ્વતન્ત્ર અર્થ છે. ‘ધર’ તે સ્થૂલ પદાર્થ રૂપ જ; ‘ધરમાંથી’—માનો ‘ધરમાં’ એ એક

ડું ધર+એ (સમગ્રીનો પ્રત્યય)=‘ધરે’ યાવ; ગામડિયા બાવામાં તથા કાઠિયાવાડમાં તેમ વપરાય પણ છે. અહિં ‘એ’ વિચિત્ર રીતે ખરી જઈને પ્રથમ શ્રુતિમાં બળી જાય છે અને ‘ઘેર’ એમ સિદ્ધ ગુજરાતીમાં સમગ્રીનું રૂપ ચાપછે. પારસી ગુજરાતીમાં ‘ધર’—ના અર્થમાં જ ‘ઘેર’ (ઉદા. “મહારું ઘેર જોયું છે?” એમ) વપરાય છે તે કાંઈક ભ્રમખલક દોષ. હશે;

સ્વતન્ત્ર indom (અર્થ) — ‘ ધરનો અંદરનો ભાગ ’, કે એ પ્રકારનો અર્થ — છે, અને તેને ‘ થી ’ પ્રત્યય લાગે છે; અને ‘ ઘેર ’ એ રૂપમાં પણ ‘ ધરમાં સ્થિતિ ’ હોવા એક સ્વતન્ત્ર અર્થ-હોઇ તેને ‘ થી ’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. (‘ ધરમાં ’ અને ‘ ઘેર ’ — એ બે રૂપો વચ્ચેના સૂક્ષ્મ અર્થભેદ દર્શાવવા જતાં વિસ્તાર યદિ જશે.).

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં ‘ ધરમાં ’ અને ‘ ઘેરથી ’ એ બેવી વિભક્તિ કાંઈક બાહ્યાભાસથી જ છે; ‘ ધરમાં ’ અને ‘ ઘેર ’ એ સ્વતન્ત્રપણે નામરૂપ જ indom બનીને તેને ‘ થી ’ પ્રત્યય લાગ્યા છે — એમ કાંઈક ખુલાસો મળે. ગમે તે રીતે પણ એ બેવી વિભક્તિ પણ synthetic-સમસ્ત દશાની — જ છે.

કવિતામાં નિયન્ત્રિત રૂપો — ‘ મુજને ’, ‘ તુજને ’ — એ બેવી વિભક્તિનાં ઉદાહરણ ગણવાં કે કેમ ? ‘ મુજ ’, ‘ તુજ ’ — એ (કવિતામાં નિયન્ત્રિત) પદીનાં રૂપો છે. તેને ચતુર્થાંતિ ‘ ને ’; (અથવા દ્વિતીયાંતિ) પ્રત્યય લાગ્યો છે એમ પ્રથમદર્શને જણાય છે. પણ ‘ ને ’ એ જ પદીના ‘ નું ’ પ્રત્યય ઉપરથી છે તો ‘ મુજને ’ એમ બેવી પદી યદિને સમજીને ‘ એ ’ પ્રત્યય લાગ્યો એ કાંઈક વિલક્ષણ લાગે છે; તેમ જ ‘ મહારાને ’ એ અર્થમાં પણ બહુ સારસ્થ જણાતું નથી. પ્રાકૃતમાં મજ્ઞ-તુજ્ઞ અને અપભ્રંશ ભાષામાં મજ્ઞ અને તુજ્ઞ * એમ પદીને ઠેકાણે આવે છે તે ઉપરથી ‘ મુજ ’ અને ‘ તુજ ’ થયાં છે એ નિર્વિવાદ છે.

બીજી પાક્ષિક કલ્પના એમ મૂકાય કે આ ચતુર્થાંતિ (અને દ્વિતીયાંતિ) નાં રૂપોમાં જ એ આગમરૂપે ઉમેરાય છે. મરાઠીમાં મજલા, તુજલા, ટ્યાજલા (=તેને) એમ રૂપો થાય છે, ત્યાં ‘ મુજ-તુજ ’ જેવાં રૂપો મરાઠીમાં પ્રચરિત નથી, એ વાત આ કલ્પનાને પુષ્ટિ આપી સકશે. પરંતુ વળી માજ્જે-તુજ્જે એમ મરાઠીમાં પદી છે જ, તેમાંથી મજલા-તુજલા પ્રાપ્ત થયાં હોય એ સંભવ ઓછો નથી; તેમ જ, ટ્યાજ કહે ટ્યાજપાર્શ્વી જેવા પ્રયોગો ટ્યાજે કહે, ટ્યાજ્યાપાર્શ્વી (સં. તસ્ય પાર્શ્વે) ઉપરથી જ થયેલા લાગે છે, ત્યાં જે-વ્યાતું રૂપાન્તર યદિને (ત્વરાને થોજે) જ થયેલા સ્પષ્ટ લાગે છે. એટલે ટ્યાજલામાંના જ તે ટ્યાજેનાં જેનો બનેલો મનાય.

* આ રૂપો સંસ્કૃત ચતુર્થાંતિ મહો-તુજ્યે ઉપરથી પદી અને ચતુર્થાંતિ બેક ટાળીને થયાં હશે કે કેમ ? (તુજ્યેનાં મ્ નો વાગ્યાપારબળે હ્ યદિ તુજ્યે એમ અવાન્તરરૂપ થયેલું સંભવે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં તુજ્ય છે તેવું તુજ, પદી પ્રા. તુજ્ઞ. સંસ્કૃત મહોતું પણ મજ્ઞ એમ જ્યમ્ પ્રત્યયાન્ત રૂપ કોઈ કાળે હશે એમ કલ્પના થાય છે.) પ્રાકૃતમાં ચતુર્થાંતિ રૂપાને પદી વપરાય છે તેનો વિપરીત ક્રમ અહિં થયો હોય. પંચમીમાં પણ મજ્ઞ-તુજ્ઞ થાય છે તેથી આ કલ્પનાને બાધ મહોત નહિ આવે!

§ ગુજરાતીમાં ત્રીજા પુરુષ માટે ‘ તેને ’ જેવું રૂપ નથી.

આ સર્વ સ્થિતિનું સમગ્ર ચિન્તન કરતાં એમ નિર્ણય કરિયે તો અસંભવિત નહિ લાગે, કે મૂળ પછીના રૂપમાંથી જ આ જકાર આવ્યો છે; અને બેવડી પછીના અર્થનો આધ કાઢી નાંખવાને એ સ્વરૂપ પછીનું હુક્તવત્ થઈ જઈ, જ એ આગમરૂપ બને છે. જેમ શબ્દોની તેમ પ્રત્યયોની આ દશા વ્યસ્તમાંથી સમસ્ત સ્થિતિમાં જતે અવશ્ય થાય છે એ જાણીતી વાત છે. આ રીતે જોતાં ‘મુજને’, ‘તુજને’, ‘મજલા’, ‘તુજલા’, ‘ત્યાજલા’,—એ રૂપો તો દ્વિચ્છુ કારણથી સમસ્ત દશાનાં તરીકે સ્વીકારવાં પડશે.

કેટલીક બેવડી વિભક્તિયો તો તદ્દન આભાસમય જ બેવડી છે; ઉદાહરણ:—“મહારા- માંથી ત્હમે ખાઈ ગયા કે ?” અહિં ‘મહારા ભાગના-અમુક પદાર્થ’—માંથી એમ ઉદ્દેશ હોઈ તે ભાગના પદાર્થનો વાચક શબ્દ અનુક્રમ રહેલો છે.

પરંતુ “મહારાથી હવે ચણાનું નથી”—જેવા પ્રયોગમાં તો પછી સાથે પંચમી એમ બેવડી વિભક્તિ શુદ્ધ રૂપે છે; જો કે હેનું પણ નિદાન ‘મહારા બળથી’ કે એ રીત્યના અનુક્રમ શબ્દમાં કાઢી સકાય, પણ તે બહુ સુશ્લિષ્ટ લાગતું નથી. અહિં ‘થી’ પ્રત્યયનો અર્થ શો કરવો ? કતાં ? વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. એકંદર વિચારતાં કર્તરિ પંચમી ગણવી જ ઠીક લાગે છે. ‘મહારાથી’—નું જૂનું રૂપ, અથવા કાઠિયાવાડી રૂપ, ‘હુંથી’ છે. તેમ જ ‘મગન- નાથી ધી ખવાતું નથી’ની પેઠે જ ‘મગનથી ધી ખવાતું નથી’ એમ પણ પ્રયોગ થાય છે. અને સંસ્કૃત-મયા ન ચલ્યતે (અથવા ચલિતું શક્યતે), મહારજ્ઞેન ઘૃતં ન લાઘતે એ પ્રયોગોમાં ક્રિયાપદો ભાવે અથવા કર્મણિ હોઈ કતાં તૃતીયામાં છે; તેમ ઉપરનાં મુજરાતી વાક્યોમાં કતાં પંચમીમાં છે. આમ સ્વરૂપદર્શન ઠીક બેસે છે.

આ પ્રકારની જ બીજી શુદ્ધ રૂપે રહેલી મિથ્ર વિભક્તિ પણ સાથે સમગ્રી છે; ઉદાહરણ:— “એ કુખ્જનામાં તે શું રૂપ દીઠું”; “હેનામાં કાંઈ પાણી નથી.” અહિં બીજા ઉદાહર-ણમાં ‘હેમાં કાંઈ પાણી નથી’ એમ નહિ કહેવાય. (એ માણસમાં=હેમાં—એમ હોય ત્હારે). ખાદી, ‘પેહું નારિયળ હલાવી જીવો; હેમાં પાણી છે ?’—એ પ્રકારના ઉદાહરણમાં ‘હેમાં’ એ જ પ્રયોગ થશે.

પ્રાકૃતમાં પ્રથમ પુરુષ સર્વનામના સમગ્રી એક વચનનાં બહુ જાત્યનાં રૂપ થાય છે ત્હેમાં મમામ્મિ, મજ્જમ્મિ એમ પણ બે રૂપ છે. તેમ જ પંચમીનાં રૂપોમાં મમત્તો, મજ્જત્તો છે. (સિ. હે. ૮-૩-૧૧૧-૧૧૬). અહિં મમ તે સંસ્કૃત પછી એકવચનવાળું રૂપ હોય, તો મુજરાતી ‘મહારામાં’, ‘મુજમાં’, ‘મહારાથી’, ‘મુજથી’, એ રૂપો સરખાવવા લાયક છે. ‘હું’નાં રૂપ ‘મહારાથી’, ‘મુજથી’, ‘મહારામાં’, ‘મુજમાં’, એમ જ છે; ‘હુંમાં’, ‘હુંમાં’ નથી. અત્રણ કાઠિયાવાડી પ્રયોગો આ છે તે કવિતામાં કદી વપરાય છે એટલું જ. ત્યમનાં તુવમ્મિ, તુજ્જમ્મિ તુવત્તો, તુજ્જત્તો પણ છે; તે પણ આ રીતે જોઈ લેવાં. (સિ. હે. ૮-૩-૮૬, ૧૦૨.)

‘સામયંકરને માટે’, ‘રમણભાઈને કાગે’, ‘આણંદચંકરને સારું’—કંત્યાદિમાં બેવડાવલી વિભક્તિ માનવાને કારણ નથી. અર્થિ ‘કાગે’, ‘માટે’, એ સખ્તો ‘કાગ’, અને હેવા અર્થવાળો કોષક ‘માટે’—હેવો સખ્ત—એ સખ્તોની સમગીનાં ન ૧૫ છે અને હેને પૂર્વના પછીવાળા સખ્તો વિશિષ્ટ કરેછે. ‘સારું’ એ દિવવાચક સખ્ત દોષાઅવ્યયરૂપ ‘બનીને’ “—ને દિવાચ” એમ ઘટાવાયછે. આમ આ રૂપે બેવડી વિભક્તિનાં ઉદાહરણ નથી. (રા. ખા. રમણભાઈએ આ વિશે કંઈ કહ્યું હોઈ મનમેઃ દર્શાવવાને આમ નથી લખ્યું; પૂરવણી રૂપની ન આ સર્વે બેવડી વિભક્તિની વિભવતાર અર્થા કરીછે.). ‘કાગે’, ‘માટે’, ‘સારું’ એ સખ્તોમાં પ્રત્યયનું કશું લક્ષણ નથી. અવ્યય સખ્તો ન એ ગણવાના છે.

સમગીના પ્રત્યય ‘એ’ તથા ‘માં’ એ બેવા બજની તુલના કરતાં રા. ખ. રમણભાઈ કહેછે કે analytical ક્રમે લીધે ‘એ’ એ synthetic પ્રત્યયનું જગ ગુજરાતીમાં નરમ થઈ ગયુંછે અને ‘માં’ વાળાં રૂપ વધારે પ્રચાર પામેછે. આ મિથિ કેટલેક અંશે ખરી છે; પરંતુ હેનું નિદાન analytical ક્રમના પ્રાચલમાં બેવામાં દત્તિ થઈ માન્યું—‘માં’ તે પણ ‘synthetic’ ન છે એ મ્હે દર્શાવ્યું ન છે.

વસ્તુ સ્થિતિ એ છે કે રહિબળે ‘એ’ અને ‘માં’ એ બંને પ્રત્યયોના વ્યાપાર અને પ્રદેશ તેમ ન સામર્થ્ય ભિન્ન ભિન્ન છે. ઉદાહરણથી સ્પષ્ટતા થશે:—

(૧) ઘેરે બેઠો. —અર્થિ ‘માં’ નહિ ન વપરાય; ‘ઉપર’ કંત્યાદિ જેવા અર્થ માટે ‘એ’, અને ‘અંદર’ કંત્યાદિ અર્થ માટે ‘માં’ એમ એક વિરચિ-ભાગ પડેછે;—બૌદ્ધધર્મિ: આધાર માટે ‘એ’ અને ‘વૈશ્વિક આધાર માટે ‘માં’.

(૨) ઘરમાં બેઠો. —અર્થિ ‘ઘેર’ વાળા વાસનો અર્થ ન રહિબળે જુદો થશે.

(૨) ઘેર બેઠો. —કાયમનો ઘર નેડે બેઠો રહો (કામ થપો બોઈને) એ અર્થ છે.

(૩) ક—ભાઈ ઘેર છે કે?	}	૩ કમાં ‘ઘેર’=at home;
(૩) જ—ભાઈ ઘરમાં છે?		૩ સમાં ‘ઘરમાં’=inside the house;
(૩) જ—એ ઘેર ગયો.		૩ જમાં ‘ઘેર’=પર તરફ.

(૪) ‘ખાટલે મ્હોટી બોડય કે મ્હામાં એક વાસ્યો નહિ’—અર્થિ ‘ખાટલે’ને ખાટલે ‘ખાટલામાં’ નહિ કહેવાય.

(૫) ફૂલે પડવું=આપઘાત કરવા માટે ફૂવામાં પડવું.

(૬) ફૂવામાં પડવું=અકસ્માત ફૂવામાં પડવું.

(આ જડ પદાર્થ માટે પણ વપરાય. 'ધડો ફૂવામાં પડ્યો '—
' ફૂલે પડ્યો ' ના જ કહેવાય.)

(૭) ખાટલે પડવું=મંદવાડથી ખાટલાવશ થવું.

(૮) ખાટલામાં પડવું=સહજ આરામ માટે ખાટલામાં સૂવું.

આ બધાં રચનામાં ' એ ' અને ' માં ' ની અદલાબદલી નહિં થઈ શકે. રહિતુ-તેમ
એ બે પ્રત્યયોના મૂળ અર્થતત્ત્વનું—એ સામર્થ્ય છે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૬)

રા. ઇન્દિયારામે ઉપજાવેલા સંશયો

તથા

રંગભૂમિ.

અન્વેષણનો નિબંધ પૂરો કર્યા પછી રા. નરસિંહરાવ તેની પ્રસ્તાવનામાં રા. ઇન્દિયારામે
ઉપજાવેલા સંશય મોત્તાને પ્રતી કરતા માની, કેટલુંક વિવેચન કરે છે.

પ્રથમ તેઓ જણાવે છે કે, સન ૧૮૯૨-૯૩ માં “ ગુજરાતી ” માં રા. ઇન્દિયારામે

“ સંક્રાંત સાથે સંશયના ઇસારા થોડે થોડે ઠેકાણે કર્યા છે. ” ને ઇચ્છારામે સંક્રાંત સાથે સદર સાથોમાં સંશયના ઇસારા કર્યા છે તેજ ઇચ્છારામ રા. નરસિંહરાવે ટાંકેલા તા. ૬ ફૂટી નવેમ્બર ૧૮૯૨ ના અંકમાં જણાવે છે, કે—

“ પ્રાચીન કાવ્યના ગ્રંથોમાં કેટલી વિશેષ અગત્યનો, ગ્રેષ્ઠતર ભાષાનો, ઉત્તમ લલિત-મય બાની યુક્ત, ભાષાનો શૃંગાર, અને વિદ્વાનોને આનંદમાં તક્ષીન કરનારો ગ્રંથ રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન છે. પ્રેમાનંદ એ ગુર્જર ગિરાના બ્યાસ પદને પાત્ર છે, અને ગુર્જર ગિરાનો કાલિદાસ છે, એમ કોણ કહેશે નહિ? અને મી. હરગોવિંદદાસે આ ગ્રંથ ટીકા સહિત પ્રેગટ કરવામાં પુષ્કળ શ્રમ લીધો છે અને ગુર્જર વિદ્વાનો પર તે એક ખોટો ઉપકાર થયો છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ભાષાને એક નવા રંગમાં આણી છે. ”

આ ઉતારો શું બતાવે છે? એમાં કંઈ શક પડતું એક પણ વચન છે? પ્રેમાનંદને બ્યાસ અને કાલિદાસની ઉપમા અપાઈ છે અને ગ્રંથની ભાષા, લાલિય, શૃંગાર વગેરેનાં ઘણાં વખાણુ થયા છે. ઇચ્છારામ પોતે સંકાશીલ હોય તો આતું સ્પષ્ટપણે લખે નહીં અથવા તો તેમનો બેમાંથી એક વિચાર ખોટો કરે છે.

પરંતુ, ખીછ વાત ને રા. નરસિંહરાવને નહોતી જડી તે એક મહત્વની વાત તેમને રા. ઇચ્છારામે બતાવી છે, તે એ કે—

સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરુ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારું વચન કદી ચળે નહિ, એ વાક્ય પ્રેમાનંદના નાટકમાં (રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન ૫૯ ૧૧૩ માં) છે, તે

ચન્દ્ર ચલે, મેરુ ચલે, ચલે જગત વ્યવહાર:

પૈંદ્રઢ શ્રી હરિચન્દ્રકો, ચલે ન ‘સત્ય’ વિચાર.

એ બનારસના પ્રખ્યાત લેખક હરિચન્દ્રના વચનની જોડે અદ્ભુત રીતે મળતું આવે છે. “ હરિચન્દ્રની આધુનિકતા વિચારતાં આ ઉપરથી અનુમાન શું કરવું તે કહેવાની જરૂર નથી. પછી આ બંનેને માટે કોઈ આધારભૂત મૂળ વચન પ્રાચીન-સાહિત્યમાં હોય તો જૂદી વાત. પરંતુ હરિચન્દ્રનું પ્રસ્તુત વચન કેઈ સાક્ષ્ય છે તે ભણ્યા વિના નિશ્ચિત અનુમાન કશું થાય નહિ. ” આ પ્રમાણે રા. નરસિંહરાવ લખે છે. તે વળી ઇચ્છારામની પેટે સંક્રાંત સાથે સંકાશીલ પણ થાય છે; ત્યારે “ આ ઉપરથી અનુમાન શું કરવું તે કહેવાની જરૂર નથી ” એ લખવાનો શો હેતુ? હરિચન્દ્રનું પ્રસ્તુત વચન કેઈ સાક્ષ્ય નો મણુ જાણવામાં નથી તો તેની આધુનિકતા ચી-રીતે, કયા ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબીત કરી?

હવે પ્રેમાનંદના વાક્યને સાધાર કરવા માટે પ્રાચીન સાહિત્યમાં કંઈ વચનો છે કે કેમ તે જોઈએ.

બૂદ્ધે લાડુ જામી રહ્યા પછી જે શ્લોકો લલકારે છે તેમાંનો એક આ છે:—

ચલન્તિ તારા પ્રચલન્તિ મંદિરમ્
ચલન્તિમેરુ, રવિચન્દ્રમણ્ડલમ્ ।
કદાપિ કાલે પૃથિવી ચલન્તિ
સત્પુરુષવાક્યં ન ચલન્તિ ધર્મઃ ॥

આ શ્લોક અશુદ્ધ છે તેનું શુદ્ધ મૂળ શેમાં છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી, તથાપિ તે જૂતા વખતથી આશ્યો આવ્યો છે.

બીજો શ્લોક આશુક્ત્યમાં લેધએ.

યુગાન્તે ચલતે મેરુઃ કલ્પાન્તે સપ્ત સાગરાઃ
સાધવઃ પ્રતિપન્નાર્યાન્ત્ર ચલન્તિ કદાચન ।

ત્રીજો શ્લોક મુખાપિતમાં આ પ્રમાણે છે.

ચલન્તિ ગિરયઃ કામં યુગાન્તપવનાહતાઃ
ઠચ્છેપિ ન ચલત્યેવ ધીરાણાંનિશ્ચલં મનઃ

જળી તપાસ કરતાં બીજા શ્લોક પણ મળી આવશે, એટલે જે ઉપરથી બનારસના કવિએ રચના કરી તે ઉપરથી પ્રેમાનંદે પણ રચના કરી એમ માનવામાં કયો આક્ષેપ આવે છે ? પરંતુ અમુક મત આંધીને તર્ક વિતર્ક કરનારને તે મતને મળતો જ ભાસ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

“ કહે હુંડી નવાખ તો કે નવાખ ” એ કહેવત વિષે રા. નરસિંહરાવની પેઠે રા. ધ્રુવજીરામે પણ સંશય બતાવ્યો છે એટલે બે સંશયને સરવાળે સિદ્ધતા પૂરી થઈ જાય છે. એ કહેવત આધુનિક છે તેનું ઐતિહાસિક કે બીજું પ્રમાણ રજુ કરવામાં આવ્યું નથી. નવાખ શબ્દ સેકડો વર્ષથી હિંદુસ્તાનની ઘણી ખરી પ્રાકૃત ભાષામાં દાખલ થયો છે. શુજરાતમાં નવાખી રાજ્યો પ્રેમાનંદના પહેલાનાં સ્થપાએલાં છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રેમાનંદના વખતમાં તેના વતનમાં જ નવાખનું રાજ્ય હતું, તો ત્યાં એ કહેવત તે વખતે ચાલવાનો વધારે સંભવ છે કે ન ચાલવાનો ? એ કહેવત શુજરાતનાં ગ્રામમાં પણ ચાલે છે અને તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે તો તેનું આધુનિકપણું સળંગ પુરાવાથી સાબીત કર્યા વગર માન્ય થઈ શકે નહીં.

રા. ધ્રુવજીરામ તરફથી તેમને એક માહિતી મળી છે, કે “ એક ઢાંકરે અનેક પક્ષી

પડે.” એ અથવા એ અર્થનું કહેવત ઈ. સ. ૧૮૪૪ ના સુમારમાં મુરતના એક અંગ્રેજ મિશનરીનો કોઈ પુસ્તકમાં (આધાન્તર રૂપે) જોવામાં આવેલું છે. આ વાત આ કહેવત ઉપર મારી ટીકાને ખુબ મદત કરે એવી જણાય છે. ધારોકે ૧૮૪૪ માં કોઈ મિશનરીએ તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેથી શું સાબીત થાય? તે અગાઉ તે વપરાતી જ નહોતી એમ આ ઉપરથી કહી શકાય? એ કહેવતનું ખરૂં રૂપ કયું છે (અંગ્રેજ કેવળ આધાન્તર કે કેમ) તે જણાવ્યું નથી, તેથી પ્રેમાનંદે વાપરેલી કહેવત સાથે મુકાબલો કરી શકાતો નથી. આ કહેવત ઉપર વિસ્તીર્ણ ટીકા ઈ. એ બુદ્ધિપ્રકાશમાં કરેલી છે, તેથી અહીં તે વિષે વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી.

આખ્યાન શબ્દમાં “રા. ઇન્દિરામ તેથી વધારે અર્થ જુએ છે, તે તો સાધાર નથી; પરંતુ “પ્રાકૃત પ્રભાકર” નામના ગ્રંથ વિષે કેટલીક ઝગાસા રહેવાને કારણ છે તે નોંધવું અસ્થાને નથી. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધ થએલી યાદીઓમાં એ નામ જણતું નથી. પરંતુ આ ગ્રંથ કોઈ પણ ગૃહસ્થ પેદા કરી આપે તો કંઈક પ્રમાણ પડે એમ આશા રાખીશું?” આ પ્રમાણે રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે. જે યાદીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે પૂર્ણ છે એમ તો તેઓ માનતા બાગે જ હશે. ઘણા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો નોંધાયા વગર રહેલા છે; પ્રાકૃત પ્રભાકર વધારે તપાસ કરેથી કદાચ મળી આવશે પણ તેથી આખ્યાનના શબ્દાર્થ કરતાં વિશેષ શું અજવાળું પડશે તે સમજતું નથી.

પ્રસ્તાવનામાં નાટક અને રંગશૂચિ સંબંધે કેટલોક ઉમેરો કર્યો છે અને તે વિષે “ગુજરાતી” માં કેટલીક સચ્ચાં થએલી છે, માટે તે વિષે કંઈ આ સ્થળે જ વિશેષ કહેવું ઉચિત લાગે છે.

“અવતરેમાં શિક્ષાલેખમાં કોતરેલાં એ નાટકો—કલિત વિમલદાસ અને હરકેશિ-રાજ નામનાં છે—તે વિ. સં. ૧૨૧૦ માં રચાયેલાં છે. જનકોમાંના શિક્ષાલેખમાં સંવત ૧૨૬૮ માં નવા બંધાયેલા પ્રેક્ષા મંડપ ઉપર સ્થાપી કાચા ચણવાની વાત નોંધાઈ છે. એ નાટકો સંસ્કૃતમાં છે તેમજ પ્રેમાનંદથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વના છે, તેમજ પ્રેક્ષામંડપનો અર્થ આધુનિક પ્રકારની રંગશૂચિ એમ કહેવાને પણ આધાર નથી. પ્રાચીનકાળમાં પૌરાણિક આખ્યાનો વગેરે બજાવાતાં એવા એવનું સ્થાન એ હોવાનો સંભવ વિશેષ છે.” શિક્ષા આખ્યાનો વગેરે બજાવાતાં એવા એવનું સ્થાન એ હોવાનો સંભવ વિશેષ છે.” પૌરાણિક આખ્યાનો ક્યાં ને ક્યાં રીતે બજાવાતાં તેનો ખ્યાલ આપાયો હોત તો તે ઉપરથી કંઈ નિર્ણય ઉપર આવવાનું ઠીક પડત. પ્રેક્ષા મંડપ ઉપર સ્થાપી કાચા ચણવાની વાત નોંધાઈ છે તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય, કે તે મંડપ બંધ અને વિરાળ હશે. આ બંને શિક્ષાલેખ સંવતની તેરમી સદીના છે. આ પૂર્વે એટલે ઈ. સ. ના ૧૧ માં સૈકામાં કાકમીરના ખિસ્લો કવિએ લિખાકક દેવ ચરિત નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, એમ રા. નરસિંહરાવ ગુર્જરાણાં મુખં બ્રહ્મ એ નામના આશ્રિત માસના “વસન્ત”માં પ્રકટ થયેલા લેખમાં જણાવે છે. હવે એજ ખિસ્લો કવિએ આ સમયમાં કલ્પસુંદરી નામક દ્રશ્યકાવ્ય

પાટણમાં બજવી ખતાવવા માટે રચ્યું હતું; તેથી તે સમયે નાટક બજવવા માટે રંગભૂમિ-
હોની જોઈએ એમ ધારી શકાય; - કેમકે પાટણ એ ગુજરાતની રાજધાની હોઈ વિધાયા
વિભુષિત હતી. કવિ કાલિદાસે અનુપમ નાટકો વિકસતા વખતમાં રચ્યાં હતાં એટલે એ
અને બિલહણ કવિ વચ્ચે અંતર સુમારે છ સે વર્ષનો જણાય છે. પરંતુ એ લાંબા અંતરની
વયમાં યશોવર્મા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એટલે ઈ. સ. ની આઠમી સદીમાં જન્મભૂતિએ
બસવાન નાટકો રચ્યાં હતાં, મતલબ કે કાલિદાસ પછી ત્રણ એ વર્ષે બવભૂતિએ અને તે
પછી ત્રણ સે વર્ષે બિલહણે દ્રવ્ય નાટકો સંસ્કૃતમાં રચ્યાં હતા. ૧૧ મી સદી પછી કોઈએ
નાટકો રચ્યાનું જણવામાં આવ્યું નથી, તથાપિ કદાચ પૂર્વે રચેલાં નાટકો બજવવાનું કામ
કેટલીક મુદત તો ચાલુ રહ્યું હશે અને તેને માટે રંગભૂમિનો ખર્ચ પડ્યો હશે એમ સંભવ
છે. પાટણ જેવા શહેરમાં રંગભૂમિ અને નાટક બજવવાનું જ્યાં સુધી ત્યાં દેશી રાજ્ય રહ્યું
ત્યાં સુધી ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. આ કાર્ય ખરેખરે ક્યારે બંધ પડ્યું તે પુરાવાને અભાવે
કહી શકાય નહીં. પણ ઉપરની કલ્પના પ્રમાણે જો ત્રણેક સદી તે ચાલુ રહ્યું હોય તો તે
પછી પ્રેમાનંદે ત્રણ સે વર્ષે નાટકો લખ્યાં એમ હશે.

જે કલ્પના રા. નરસિંહરાવ રંગભૂમિ વિના જ્યકુમારી વગેરે નાટકો રચાયા માટે
કરે છે તે કલ્પના પ્રેમાનંદની કૃતિને યથાર્થિત લાગુ પડી શકે. જ્યકુમારીને માટે અંગ્રેજ
વગેરે રંગભૂમિ નમુના માટે લાજર હતી (ક્યાં ?) તેજ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના નાટકો માટે
સંસ્કૃતમાં દર્શવેલી રંગભૂમિ ક્યાં નહોતી ? પ્રેમાનંદને જેમ પૂર્વેના કવિઓનાં નાટકો અનુ-
વાદ માટે મોજુદ હતાં તેમ ભરત મુનિએ રચેલું નાટ્યશાસ્ત્ર અને તેમાં વર્ણવેલી રંગભૂમિ
તેના અભ્યાસ માટે તૈયાર હતાં. પ્રેમાનંદ પછી દયારામે નાટકો લખ્યાનો પણ પુરાવો છે.

ભરત મુનિએ રંગમંડપ ત્રણ પ્રકારનાં બતાવ્યા છે. એક લાંબો એટલે ૧૦૮ હાથ લંબા-
ઈના દેવાને માટે, બીજો ૬૪x૩૨ તે મધ્યમને માટે, અને ત્રીજો સમબાણુ ત્રિકોણ જેની
દરેક બાજુ બત્રીસ હાથ હોય તેવા કનિષ્ઠ માટે. છેલ્લા એ મનુષ્યો માટે છે. રંગભૂમિને
સમાન કરી ભીતો ચણવી ને ચાંબડા, મૂકના. મંડપના છેલ્લા ભાગમાં ચાંબડા મૂકીને રંગ-
શીર્ષ કરવું. રંગમંડપમાં લાકડાનું કામ કરવાનું, તેમાં કાંબડા, પૂતળીઓ, અનેક જાતવરોનાં
પૂતળાં, છર્મી, અડાળીઓ, ગુફાઓ, જવા આવવાનાં દારૂ, મંત્રો, જાળીઓ, છાત્રીઓ,
પક્ષીઓની હારો, ઓટલા, ઓટલીઓ આદિ કરવાં. પર્વતની ગુફા જેવો અને ભે મજલાનો
મંડપ કરવો, ભીતોને ઘોળી તે ઉપર મનુષ્યો, વૃક્ષવેલી, અને એવાં પ્રાણી મિત્રો કાઢવાં,
નાટ્યચયુદ્ધ ઉપરાંત પ્રેક્ષકો માટે x x x જહાજની બાજુએ ઈંટો કે લાકડાની બેઠકો એવી
રીતે કરવી કે જોનારા રંગ શીર્ષને જોઈ શકે. રંગમંડપની બાજુ પર નેપથ્યચુદ્ધ કરવું. તેનું
એક બારણું રંગમંડપમાં પડવું જોઈએ. ખાત્રને પ્રવેશ કરવાના દારની સામે બીજું દાર પ્રથ
કરવું. રંગમંડપ દીવાઓથી પ્રકાશિત કરવો. વગેરે.

આ પ્રમાણે ભરત મુનિએ કરેલા વર્ણન ઉપરથી પૂર્વે આપણા દેશમાં રંગભૂમિ કેવી

હતી-તે સમજાય છે. નાટ્યસાસ્ત્ર વાંચીને તેમ સંસ્કૃતમાંનાં સુંદર નાટકોનો અભ્યાસ કરીને પ્રેમાનંદ જેવો દ્રશ્યકાવ્યની રચના કરી શકે એ ન બનવા બેગ નથી. નાટ્યસાસ્ત્રને આધારે પ્રેમાનંદની નાટક રચના છે, એ બતાવવાને તેની ટીકામાં ઠેકાણે ઠેકાણે સચવવામાં આવેલું છે. જે સમયે જ્યેષ્ઠમારીના કૃત્તિ અંગ્રેજીમાંથી મળી હતી, તે કરતાં પણ વિશેષ મગવડ પ્રેમાનંદને સંસ્કૃતમાંથી મળી શકે એમ હતું.

રા. નરસિંહરાવ જે રંગભૂમિનો અર્થ કરે છે તે ઉપર બતાવેલી પૂર્વકાળની રંગભૂમિ અથવા અંગ્રેજી દબની હાલ ચાલતી રંગભૂમિને અનુસરે છે, છતાં શુજરાતી પત્રના સિંહાવલોકનમાં જણાવ્યું છે: રા. નરસિંહરાવે રંગભૂમિની વ્યાખ્યા આપી નથી; અને ભવાઈ, નટવાઈ, રામલીલા જે ઠેકાણે ભજવાતાં હતાં તે શું રંગભૂમિ વગર ભજવાતાં હતાં? જે રા. નરસિંહરાવ આ લખાણ સ્વીકારે તો પ્રેમાનંદના વખતમાં ભવાઈ વગેરે યતાં જ હતાં તેથી. રંગભૂમિના અભ્યાસનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી, પરંતુ રા. નરસિંહરાવ તેવો અર્થ કરતા નથી.

રણછોડભાઈના વખતમાં રંગભૂમિ નહોતી એમ મેં જણાવ્યું છે, તેની વિરૂદ્ધમાં શુજરાતીના સિંહાવલોકન કરનાર જણાવે છે, કે ૧૮૫૨ માં સુરતની અંદર લેનમાં નરસિંહાવલોકન નાટક ભજવાયું હતું, વળી સન ૧૮૫૯ માં એનદુસ લાઇબ્રેરીના જૂના મકાન નીચે એક રંગભૂમિ બાંધેલી હતી, અને તેની કંપનીના ખેસામાં રા. ઇચ્છારામ વગેરેએ ભાગ લીધો હતો. સન ૧૮૫૨ અને ૫૯માં જે નાટકો સુરતમાં ભજવાયાં તે જેવા રા. રણછોડભાઈને આમંત્રણ થયું હશે અને અમદાવાદ સુધી રહેતેની સવડ ન છતાં તેઓ ત્યાં જેવા ગયા હશે, તોજ તેમના જેવામાં રંગભૂમિ આવી હોય. આ માટે ઈર્ષ પુરાવો છે કે? મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ સુરતમાં અંગ્રેજોની કોઠી ઘણા કાળની હતી તેથી એવાં એંગ્રેજો નાટકો પ્રેમાનંદ જે સુરતમાં ઘણી પ્રખત રહેતા તેમના જેવામાં કેમ ન આવ્યાં હોય?

મેં એક ઠેકાણે જણાવ્યું હતું, કે ભવાઈ એ નાટકનું બગડેલું—વિકૃતિ પામેલું સ્વરૂપ છે, તેનો ઉપહાસ કરી સિંહાવલોકનમાં જણાવ્યું છે, કે “સમાજના પ્રારંભકાળમાં પરિપૂર્ણ નાટક હતું! બાળક જન્મ્યું ત્યારે તો મોટી ઉમરના મર્દસમાન હતું, પણ પાછળથી ઊંચા ઊંચા કરવાનું તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું તેથી આ માન્યતા છે? પ્રાચીન શૌધકોના Evolution ઉત્ક્રાન્તિનો નિયમથી ઉગરે આ સ્વરૂપ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે” કેવી પંડિતાઈને ચતુરાઈ! લખનાર એમ કહેવા તો નહીં માગતો હોય, કે ભવાઈ એ નાટકનું સુધરેલું સ્વરૂપ છે, અથવા તે નાટકથી સ્વતંત્ર ને ચટતી જાતની કૃતિ છે. ઇતિહાસનાં ઘણાં યોગ્યાં વાંચીને તેણે આ રચના રચી હશે. ઉત્ક્રાન્તિ સર્વે બાળકોમાં યાય છે. એમ નથી. પ્રજાઓમાં સમયે સમયે ઉત્પત્તિ થતી થોભે છે અને અવનતિ પણ યાય છે. ગ્રીસ અને રોમનાં રાજ્યો પડી બાબા પછી જાનની બાબતમાં યુરોપની શી દશા થઈ હતી? જેને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અંધકાર યુગ કે અજ્ઞાન યુગ કહે છે, તેમાં યુરોપના સર્વે દેશોમાં

પાટણમાં ભજની ખતાવવા માટે રચ્યું હતું; તેથી તે સમયે નાટક ભજવવા માટે રંગભૂમિ હોની જોઈએ એમ ધારી શકાય, કેમકે પાટણ એ ગુજરાતની રાજધાની હોઈ વિદ્યાથી વિભૂષિત હતી. કવિ કાલિદાસે અનુપમ નાટકો વિકસના વખતમાં રચ્યાં હતાં એટલે એ અને બિદહણુ કવિ વચ્ચે અંતર સુમારે છ મેં વર્ષનો જણાય છે. પરંતુ એ લાંબા અંતરની વચમાં યશોવર્મા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એટલે ઈ. સ. ની આઠમી-સદીમાં ભવભૂતિએ બલવાન નાટકો રચ્યાં હતાં, મતલબ કે કાલિદાસ પછી ત્રણ મેં વર્ષે ભવભૂતિએ અને તે પછી ત્રણ મેં વર્ષે બિદહણુ દ્રવ્ય નાટકો સંસ્કૃતમાં રચ્યાં હતા. ૧૧ મા સદી પછી કોઈએ નાટકો રચ્યાનું જાણવામાં આવ્યું નથી, તથાપિ કદાચ પૂર્વે રચેલાં નાટકો ભજવવાનું કામ કેટલીક મુદત તો ચાલુ રહ્યું હશે અને તેને માટે રંગભૂમિનો ખપ પડ્યો હશે એમ સંભવે છે. પાટણ જેવા શહેરમાં રંગભૂમિ અને નાટક ભજવવાનું જ્યાં સુધી ત્યાં દેશી રાજ્ય રહ્યું ત્યાં સુધી ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. આ કાર્ય ખરેખર્ ક્યારે બંધ પડ્યું તે પુરાવાને અભાવે કહી શકાય નહીં. પણ ઉપરની કલ્પના પ્રમાણે જો ત્રણેક સદી તે ચાલુ રહ્યું હોય તો તે પછી પ્રેમાનંદ ત્રણ મેં વર્ષે નાટકો લખ્યાં એમ હશે.

જે કલ્પના રા. નરસિંહરાવ રંગભૂમિ વિના જ્યકુમારી વગેરે નાટકો રચાયા માટે કરે છે તે કલ્પના પ્રેમાનંદની કૃતિને યથાશિયત લાગુ પડી શકે. જ્યકુમારીને માટે અંગ્રેજી વગેરે રંગભૂમિ નમુના માટે લાગુ હતી (ક્યાં?) તેજ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના નાટકો માટે સંસ્કૃતમાં દર્શવેલી રંગભૂમિ ક્યાં નહોતી? પ્રેમાનંદને જેમ પૂર્વેના કવિઓનાં નાટકો અનુવાદ માટે મોજુદ હતાં તેમ ભરત મુનિએ રચેલું નાટ્યશાસ્ત્ર અને તેમાં વર્ણવેલી રંગભૂમિ તેના અભ્યાસ માટે તૈયાર હતાં. પ્રેમાનંદ પછી દ્યારામે નાટકો લખ્યાનો પણ પુરાવા છે.

ભરત મુનિએ રંગમંડપ ત્રણ પ્રકારનાં ખતાવ્યાં છે. એક લાંબો એટલે ૧૦૮ હાથ લંબાઈનો દેવોને માટે, બીજો ૬૪x૩૨ તે મધ્યમને માટે, અને ત્રીજો સમબાજુ ત્રિકોણ જેની દરેક બાજુ બત્રીસ હાથ હોય તેવો કનિષ્ઠ માટે. છેલ્લા બે મનુષ્યો માટે છે. રંગભૂમિને સમાન કરી ભીતો ચણવી ને ચાંબડા, મુદના. મંડપના છેલ્લા ભાગમાં ચાંબડા મૂકીને રંગ-શીર્ષ કરવું. રંગમંડપમાં લાકડાનું કામ કરવાનું, તેમાં ચાંબડા, ચૂતળીઓ, સ્પર્શક જાનવડોનાં પૂતળાં, છત્ર, આડાળીઓ, ચુકાઓ, જવા આવવાનાં દાર, મેત્રો, જાળીઓ, જ્યારીઓ, પક્ષીઓની હારો, ઝોટલા, ઝોટલીઓ આદિ કરવાં. પર્વતની ચુકા જેવો અને બે મજલાનો મંડપ કરવો, ભીતોને ઘોળી તે ઉપર મનુષ્યો, વૃક્ષવેલી, અને એવાં બીજાં ચિત્રો શક્યાં, નાટ્યચયદ ઉપરાંત પ્રેક્ષકો માટે x x x જહારની બાજુએ છોટા કે લાકડાની એકઠા એવી રીતે કરવી કે જોનારા રંગ શીર્ષને જોઈ શકે. રંગમંડપની બાજુ પર નેપથ્યચદ કરવું. તેનું એક બારણું રંગમંડપમાં પડવું જોઈએ. પાત્રને પ્રવેશ કરવાના દારની સામે બીજું દાર પણ કરવું. રંગમંડપ દીવાઓથી પ્રકાશિત કરવો. વગેરે.

આ પ્રમાણે ભરત મુનિએ દરેક વર્ણન ઉપરથી પૂર્વે આપણા દેશમાં રંગભૂમિ કેવી

ઉત્કાન્તિથી ઉઘોજ બનાવ બન્યો હતો. જ્યાં ને ત્યાં જૂની મહાન પ્રજાઓની એવી જ સ્થિતિ થએલી જોવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે ઉત્તમ નાટકો રચાતાં ને ભજવાતાં એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે, તે આપણે અહીંના અંધકાર યુગમાં બંધ પડ્યાં. જે યુગમાં વિદ્યાની શોધ જોળ પૂર્વે થઈ અને મહા પંડિતોએ જન્મતરે આશ્ચર્ય પમાડે એવા અંધો રચ્યા, તે યુગ બદલાયા પછી આપણે અહીં શું ઉત્કાન્તિ ચાલુ રહી હતી ? સિંહાવલોકનનો લખનાર આ વાત અજવાળામાં લાવશે તો પ્રજા ઉપર ભારે ઉપકાર થશે.

વળી રંગભૂમિને સંબંધે શુભરાતીનો સિંહ જણાવે છે કે 'વસન્ત'માં નાટક પ્રેમાનંદનાં છે એ સિદ્ધ કરવા કરતાં રા. નરસિંહરાવની દલીલો ખોટી છે તે સિદ્ધ કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન મેં કરેલો છે. આ વાત ખરી છે. નાટકો પ્રેમાનંદના છે તે સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ તેની વિરૂદ્ધ જે દલીલો આપે તે ખંડન કરવાનો મારો મુખ્ય હેતુ છે. તે ખંડન થાય તોપણ એ નાટકો પ્રેમાનંદનાં માનવાની જરા પણ જરૂર નથી એમ આ સિંહ કહે છે. ભરે તે ન માને, અને રા. નરસિંહરાવની પેઠે વિરૂદ્ધના ખીજ પુરાવા આપે. તેનું ખંડન યથામતિ કરવા હું તૈયાર છું.

૨૧.

અગ્નિકુંડમાંની જ્વાળા.

પ્રેમ કે કામ ?

અરે ! હું પ્રેમની ખોટપથી મરી જાઉં છું—ત્હને કોઈ પ્રેમ કરે, ત્હને ચ્હાય હેવી મ્હારી ઇચ્છાએ, હું ત્હેનો અભાવ ખમી સકતો નથી.

અરે ! પણ મ્હારામિત્ર, તું આમ પ્રેમને માટે ગોંડા કેમ થયો છે ? ત્હને બાસે છે તેટલો કાંઈ પ્રેમનો અભાવ જગતમાં નથી, સંસાર પ્રેમથી ભરપૂર છે. તું ત્હેને ચ્હાઈ સકે, અને ત્હને તે ચ્હાઈ સકે ત્હેવાં ઘણાં પ્રાણી આ જગતમાં છે. તો પછી આ ગોંડાઈ શા માટે કરવી ? અહા ! પણ હું સમજ્યો. તું એક પ્રેમાળ પુરુષ છે, અને પ્રેમથી અન્ધ થયો છે, તેથી જ તું આ જગત પ્રેમથી ભરપૂર છે તો પણ તે જોઈ સકતો નથી. તું કેણ છે કે ત્હાઈ અંતઃકરણ પ્રેમથી પરિપૂર્ણ છે, અને તું તારો પ્રેમ દર્શાવી સકે, ત્હારા પ્રેમનો ઉપયોગ કરી સકે હેવા કોઈક પ્રાણીની શોધ તું કરે છે, તો મ્હારા મિત્ર ! મ્હારી પાછા

* Flames from a Furnace એ નામના એક ઇંગ્લેજ લેખ ઉપરથી.

પાછળ આવ્ય, તું તારો પ્રેમ દર્શાવી સકે અને તારા ઉપકારના બદલામાં ત્હને લેખના પરા અતઃકરણથી મ્હાય હેવાં સેંકડો પ્રાણીઓ બંતાવું, માટે હવે તું મનોવ્યથા છોડી દે.

અહા ! આ શું છે ? આ તો એક પક્ષી છે. અહા ! તે કેવું સુંદર છે ? પણ તે હાફિ છે શાથી ? કોઈકે કુદ છોકરાએ ત્હેની પુકે પડીને ત્હેને ધાવણ કર્યું છે. મ્હારા મિત્ર ! તારા ઉભરાઈ જતા પ્રેમમાંથી થોડાક પ્રેમ તું હાંની તરફ દર્શાવે તો શું ? ત્હને તારે ઘેર લઈ જા, ત્હેનાં બરોબર ઔપચોપચાર વગેરે કર્યે. તે જલદી સાજું થશે. અને તારા અને ત્હેના સંજવનાર સમક્ષ ત્હને તે મ્હારો અને આશીર્વાદ દેશે.”

મ્હારામિત્ર ! તારી વાટય જોતું આ બીજું એક ઇશ્વરનું પ્રાણી છે. જો આ બિચારા કુતરાનો પણ દ્રામ નીચે આવવાથી કચરાઈ ગયો છે તે થોડીવાર ઉપર તો દુઃખને લીધે ચીંચીયારીયો પાડતો હતો પણ હવે તો તેટલી ચીંચો પાડવાની પણ શક્તિ ત્હેનામાં રહી નથી. ત્હેને તું જલદી લઈ લે નહિં તો પછી વાત હાથથી જશે.

“પણ મ્હને તે કરડશે ?”

અરે મ્હારામિત્ર ! તે કાંઈ હડકાયું કુતરું નથી. અને હોય તો પણ શું ? તું પ્રેમની શોધ માટે તારો જીવ આપવાને પણ તૈયાર છે ને ? તું ત્હને લઈ લે. ત્હને હાકારને ત્હાં લઈ જા, ત્હેના ધાને મક્કમપટ્ટો કરાવ્ય, ત્હેની સારી રીતે સંભાળ લે અને તારા પ્રેમાળ હાથ વડે તું પોતે જ ત્હેને ખાવાનું આપ્ય. તે થોડા સમયમાં સાફ થઈ જશે. અને તારા અને ત્હેના સંજવનાર સમક્ષ તે ત્હને ત્હેના પરા અતઃકરણથી મ્હારો અને આશીર્વાદ દેશે.”

“અરે ! તું તો એક નિર્દય વૃથા તાર્કિક છે. હું પ્રેમની શોધમાં જીવ આપવાને તૈયાર થયો છું અને તું મ્હારી મરકરી કરે છે ?”

હું વૃથા તાર્કિક ! કોણ હું ? મ્હારામિત્ર ! હું ત્હેવો નથી. તારા જેવો જ હું પણ એક આતુર પ્રેમી પુરુષ છું. પણ મ્હારાં યત્ન ઉઘડ્યાં છે, અને તું જેમ પ્રેમાન્ધ થયે છે ત્હેવો હું નથી.

બસ બસ. હું બધું સમજ્યો પણ મ્હારે આ જાત્યનો પ્રેમ નહિં જોઈયે તેમ જ આ જાત્યનો પ્રેમ હું દર્શાવી સકતો પણ નથી. મ્હારે તો હેવા પ્રેમની જરૂર છે કે.....

હું સમજ્યો તું, મનુષ્ય જાતિમાં એક બીજા તરફ જહેવી જાત્યના પ્રેમની જરૂર હોય છે, જહેવી જાત્યનો પ્રેમ અસ્તિત્વમાં હોય છે તેવા પ્રેમની શોધમાં તું કરે છે. ખરું કે નહિ ? તો મ્હારામિત્ર ! તું ઉતાવળો ન થા. ત્હું મ્હને જમ્હારે વૃથા તાર્કિક કહી તે વખતે હું હાલો પ્રેમ બતાવવાનું પાત્ર ત્હને બતાવવાનો હતો.

જો અહિં જો. આ પાત્ર ત્હેવા પ્રેમને યોગ્ય છે. આ એક બિચારો બહુ સારો અને બસો માણસ છે. તે ઘણો માંદો છે, ત્હેને સગાં બહાલામાં કોઈ નથી. ત્હેની સંભાળ બેનાર

કોઈ જ નથી. મહારામિત્ર ! તારા પ્રેમને લાચક જ આ પાત્ર છે. તેની તું ખરાબર સાર-
વાર કર્યે, તે થોડા સમયમાં રાગ મુક્ત થશે અને તારા અને તેના સંબંધનાર સમક્ષ તે
તેને આશીર્વાદ દેશે. અને જીવન પર્યન્ત તેને મ્હારો.

અરે ! પેલો છોકરો જોયો ? તે પેલી નિઃશ્વર્ગદીમાં નયંજો. તે કોણું હશે ? અરે તે
પાપ કરવાની તૈયારીમાંજે તેની પાછળ પાછળ જ, અને તેને એકે બાળુએ બોલાવીને
તેને પ્રેમના સંબંધ સંબળાવ્યે, તારા ઉભરોઈ જતા પ્રેમમાંથી તેના કાનમાં તું થોડી પ્રેમ-
ધારા રેડ્ય, અને જો તારા પ્રેમ તે સંત્ય પ્રેમ જ હશે તો તું બંદરે તેને બચાવી સ્પર્શ
અને ભયંકર કરાડ ઉપરથી, અગાધ તિમિરથી ભરપૂર ખીણમાં પડતાં પડતાં બચાવી લેવા
માટે શું તે તેને નહિ મ્હાય ? શું તે તારા અને તેના સંબંધનારની સમક્ષ તેને આશી-
ર્વાદ નહિ દે ?

જો ! પેલો એક પચાતાયં કરતો પાપાત્મા છે. તેને પોતાની ખેડાંની પંક્તિએ આવ-
વાની ઘણી મરજી છે પણ બધા તેને ધિક્કારે છે, તરછોડી કહાડે છે, અને જો તેમને તેમ
થયે જશે તો વળતે તે પાછો પાપ માર્ગે જશે. માટે મહારામિત્ર ! જલદી કર્ય. અને તારા
પ્રેમાળ આચારમાં તેને જલદી લઈ લે તેને પોતાનાં બંધાં કશકી થોઈ નાંખવાની તક
આપ્ય. હજરતા પ્રેમને પાત્ર તે સાંધ તેને રસ્તે મ્હડાયવામાં તેને મંદક કર્ય. અને તે તેને
બંદરે મ્હારો, અને આશીર્વાદ દેશે.

"જો, હાવાં પ્રેમની લાગણીથી જ થયેલાં કામંથી, ઉમદા તથા પવિત્ર ખીળ કીયાં
કામ હોઈ સકે ? અહિં આ દુષ્ટ રાગથી પીડાતાં કેટલાં બધાં માણસો છે ? તારા તારા
પ્રેમની લાગણી દર્શાવવાને તથા તેના બદલામાં તેને તેટલા જ ઉભરોઈ પ્રેમ દર્શાવે જેવા
જોઈ એક નહિ પણ અનેક માણસો છે."

"જા જા, તું તો ગાડો જ થયો જણાય છે. આ લોકો દુષ્ટ રાગથી પીડાય છે, અને
મ્હને તે લોકોને મદદ કરવાનું કહી, તે લોકોની સંખ્યામાં ઉમેરા કરવાનું તું કહે છે."

મહારામિત્ર ! તું હજી જરાક અન્ય છે. અત્યાર સુધી મ્હે જ કાંઈ કહ્યું તે ત્વે ધીરજ
રાખી સાંભળું એટલો સુધારો તારામાં થયો જણાય છે. તારા હૃદય સાત્ત્વ, દિવ્ય, અને
નિરવાય પ્રેમથી છલકાઈ જાય એટલું બધું ભરપૂર છે એમ ત્વે મ્હને મ્હોતું કહ્યું ? આ
લોકોમાં શામેલ થઈ, તેઓનાં દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરી, તેમને અને તેટલાં સુખી
કરવામાં જ આત્મસંતોષનાની જરૂર છે તેને હાવા બે—તારામાં છે "તેવા જ. —પ્રેમની
જરૂર છે, તેવો જ પ્રેમ તે કરી સંકલને સમર્થ છે. તેમ કરવાથી તેને, તારા કાંત્યને
દુઃખ પડશે—વળતે તું તેથી મૃત્યુ માર્ગમાં પહોંચે તે પ્રેમને ખાતર કંટલા પ્રેમી જનોએ
આત્મજોગ આપ્યો છે તેનો જરા ખ્યાલ કર્ય. તો તું પણ તે લોકોને પગલે ચાલી તેમની
અમર કિર્તિમાં ભાગીદાર થાય તો શું જોડું ?"

હજી પણ ત્હારા પ્રેમની કદર ખુજે હેવાં, ઘણાંજણ ત્હને હું બતાવીશ. સંસાર, પ્રેમ યા ત્હારા પ્રેમની લાગણીનો ઉપયોગ થઈ સકે, અને ત્હેના બદલામાં ત્હને તેઓ પ્રેમ ધાવી સકે હેવાં મનુષ્યોથી બરપૂર છે.

“આ બધું જ્ઞેને ગળે વાત ઉતરે ત્હેને મન ખડું છે, પણ મ્હારે તેમ નથી. મ્હારા તિહકરણમાં તો એક પુરુષનો—પ્રત્યે જ્ઞેવો પ્રેમ હોય છે ત્હેવો પ્રેમ ઉછાળા મારે છે.”

હા હું જાણું છું કે એક પુરુષનો સ્ત્રી પ્રત્યેનો જ્ઞેવો પ્રેમ હોય છે અને સ્ત્રી તરફથી પુરુષ જ્ઞેવો પ્રેમની આશા રાખે છે ત્હેવો ત્હારામાં છે. મ્હારામિત્ર ! ત્હાં કહેવું ખડું છે, સ્ત્રીના પ્રેમમાં કાંઈક વિચિત્ર જાદુઈ શાન્ત કરવાની—શિષ્ટ કરવાની—અને ઉમદા કરવાની શક્તિ હોય છે. પુરુષના પ્રેમમાં તે સર્વ શક્તિઓનો અભાવ હોય છે.

આલ્મ્ય મ્હારી સાથે, જે પેલી એક નિરાધાર સ્ત્રી હોય તે મૂળ પેશે ટકે સારી સ્થિતિની હતી. તે ઉંચા કુળની છે, પણ હાલ તે નિર્ધન અગ્રાન્ત અને નિરાધાર થઈ પડી છે. ત્હેને ત્હારી મદદ ઘણી ઉપયોગી થશે. તે કેવી ઉમદાપતિ તથા પ્રેમાળ મા હતી ? ત્હેનો પતિ તથા ત્હેનો પુત્ર પદેગથી એક બીજા પછી ચોવીસ કલાકમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. હેમની આવક થોડી હતી. ત્હેમાંથી પણ ત્હેમણે જે કંઈ બન્યું તે બચાવ્યું હતું, પણ તે નહિ જ્ઞેવું જ હતું. અને આ બામ્બદ્ધન સ્ત્રીનું હવે ત્હેની પુત્રી શિવાય કોઈ સર્વ કંઈ જ્ઞેવું નથી. તે પુત્રીને ખાતર જ આ સ્ત્રીને જીવવાની મરજી છે તે પુત્રીના પ્રેમે જ આ સ્ત્રીને જખમાંથી કંટાળીને આત્મધાત કરતાં બચાવી છે. અને ત્હેની પુત્રી—અહા ! તે કેવી પવિત્ર-હૃદયની, હૃદયને માર્ગ આલનારી; તથા નિતીવાન છે. ત્હેનો મ્હેરો સાદો છે પણ ત્હેમાં કાંઈક અતુપમ બ્યોતિ છે. તે ઘણી ઉચોગી, યુક્તિવાળી, કર્તવ્ય પરાયણ, અને પ્રેમાળ છે. અને પ્રેમને લાયક જ છે. તે પોતાનું ઘર છોડીને કંઈ જતી નથી. ત્હેના આડોથી પાડોશી ત્હેમના ઉપર દયા આણી ત્હેનાથી ઘેર બેઠે જ થઈ સકે ત્હેનું કામ આણી આપે છે. પોતાની બ્હાલી માનું અને પોતાનું ગુજરાન આથે તેટલું તે કમાય છે. ત્હેમને મદદ કરનાર, તથા ત્હેમનું રક્ષણ કરનાર માણસનો તે લોહા કેટલો બધો ઉપકાર માનશે ?

મ્હારામિત્ર ! તે છોકરીની મા, મ્હને પોતાની પુત્રી માટે લાયક પતિ સોધી કહાડવાની વિનંતી કરતી હતી. તે કહેતી હતી કે. “મ્હારી બ્હાલી સરોજનીનું ત્હે પસંદ કરેલા પતિની સાથે લગ્ન થયેલું જ્ઞેવેશ ત્હારે જ હું મુખેથી મૃત્યુ પામીશ. તું કાંઈ નહારો પતિ ત્હેને માટે પસંદ નહિ જ કરે.” મ્હારામિત્ર ! હાં ના કરતાં વધારે લાયક પાત્ર ત્હને કંઈથી મળવાનું હતું ? ત્હારા ઉભરાઈ જતા પ્રેમને, સહીસલામત રાખવાને માટે હાંના જીટની સલામતી ભરેલી, પવિત્ર તીજ્જેરી બીજી નહિ મળે. અને વળી ત્હેમને પ્રેમ દર્શાવવાથી ત્હે મ્હારા ઉપર પણ પ્રેમ દર્શાવ્યો હું ગણીશ. તો તે કન્યાકાનો હાથ તું મેંદણ કર્યો. મોતને મોખરે આવેલી ત્હેની માને બચાવ્યું, તે બંનેને ત્હારા પ્રેમાળ સ્વભાવથી મ્હા, અને સુખી કર્યો. અને તે મોકાના અને ત્હારા સરખવનારના પ્રેમને પાત્ર તું થા.

“ના, ના, તે મહારાથી નહિં બની સકે.”

મહારામિત્ર ! ત્યારે મહોએ “ના” સાંભળીને મહેને ખેદ યાચછે. હેનો અર્થ શો ? હાંના કરતાં ઉત્તમ જ્વલ્યનો પ્રેમ—પરમેશ્વરનો મનુષ્યજાતિ પ્રત્યેના પ્રેમ શિવાય બીજી કેઈ જ્વલ્યનો હોઈ સકે ? પણ પરમેશ્વરનાં કરેલાં પ્રાણીઓને મહાયાવગર અને બદલામાં તહેમનો પ્રેમ મેળવ્યા વગર—ધર્મને મહાઈ તહેનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને દ્રાણ સમર્થ થઈ સક્કું છે ? જો તું ધર્મરનાં કરેલાં પ્રાણીઓને મહાધર્મ તો જ તું ધર્મરના પ્રેમને પાત્ર ધરિશ.”

મહારે ધર્મરનો પ્રેમ જોઈએ છીએ એમ કહેવાની મહારી મતલબ હતી જ નહિં. હું આ કન્યકાને તો મહારી પત્નિ તરીકે સ્વીકારી સકતો નથી. તે ઘણી સાદી, ઘણી ગરીબ, અને અપ્રસિદ્ધ છે અને મહારા જહેવા ઉઘા કુળમાં જન્મેલા, તથા મહારી પદવીના પુરૂષને લાયક તે નથી.”

મહારામિત્ર ! તો હવે આપણે છુટા પડવું પડશે. ત્યારે માર્ગ ન્યારો છે, મહારો માર્ગ ન્યારો છે. કવિઓએ જે પ્રેમનાં સ્તુતિ ગાન ગાતાં કહ્યું છે કે:—

“પ્રેમ તે સ્વર્ગ છે અને સ્વર્ગ તે પ્રેમ છે.”

તે પ્રેમના પંથથી ત્યારે પંથ બીજી જ દિશામાં જાયછે, એ હવે મહારાથી સમજાઈ. ત્યારે હૃદયમાં કેઈ જ્વલ્યનો પ્રેમ છે તે મહેને હવે ખબર પડી. તું આ કુમારિકા દયાળુ, ધાર્મિક, ઉદ્યોગી, પવિત્ર હૃદયવાળી, તથા કર્તવ્ય પરાયણ હોવા છતાં તે બિચારી ગરીબ જિજ્ઞાસી છે, તથા સાદી, અને અપ્રસિદ્ધ છે. હેવાં કારણોને લીધે જ તહેને મહાઈ સકતો તે ઉપરથી હું તહેને કહું છું કે ત્યારે હૃદયમાં જે “પ્રેમ” છે એમ તું કહેછે. તે નહિં પણ કામ છે. કામ તે આ કાયાના બહાર સ્વરૂપને જ મોહી પડવું તે. અને તે તો આ કાયામાં રહી તહેને સજીવન રાખનારા દિવ્ય તેજસ્વી પદાર્થને મહાવું તે.

કામ સ્વાર્થી હોયછે. પ્રેમ નિસ્વાર્થી છે. કામથી સંપત્તિનો નાશ યાય છે. પ્રેમથી સંપત્તિ કે. કામ નિસ્તેજ કદરૂપો અને અદેખાઈથી ભરપૂર હોયછે, પ્રેમ તેજસ્વી, સૌન્દર્યવાન, અને ઉદાર હોઈ તહેનાં પાત્રને માટે સર્વસ્વ તજ દેવાને તૈયાર હોયછે. કામ નર્થર છે, અને પ્રેમ તો અનર્થર હોયછે.

ત્યારે હૃદયમાંથી કામ જડ મુજબાંથી કહાડી નાંખ્ય, અને તહેને બદલે પ્રેમનાં બીજ તો જ તું, જેમ હું સમજું છું—તેમ સમજી સકીશ ત્યારે જ ત્યારેથી જેમ હું મહાઈ છું તેમ મહાઈ સકારો, અને જેમ મહેને લાગણી યાંચછે તેમ તહેને પણ લાગણી થશે. ત્યારે જ તું પ્રેમી પુરૂષ કહેવાઈશ. ત્યારે જ તહેને ખબર પડશે કે—

“પ્રેમ તે વર્ગ છે અને સ્વર્ગ તે પ્રેમ છે.”

વાંદરા:—
તા. ૧૧-૧૨-૧૨

નાલનકાન્ત ન. દીવરિયા.

વાણીલાઘવ.

વસન્તના તન્ની સાહેબ !

જીવનની સફળતા સત્કાર્યમાં છે એમ ધર્મનાયકો કહે છે. એ સત્કાર્ય આપણા અદ્ય જીવનકાળમાં જેટલાં વધારેમાં વધારે યાચ તેટલો લાભ—એ પણ નિર્વિવાદ છે. આ દૃષ્ટિય કાળનો સદ્વ્યય ઇષ્ટ છે,—કાળનો જગ્યાવ તે, ધનનું ઉપાજન કરનારાને ઇતર દૃષ્ટિથી, ઇષ્ટ છે,—કાળ તે ધન છે એમ એઓ માને છે—તેમ ધાર્મિક પુરુષને આ પુરુષની ગાંસડ મોટી બનાવવાની દૃષ્ટિથી કાળનો જગ્યાવ ઇષ્ટ લક્ષ્યના સાધનરૂપ છે. આ સાધન માં એક નવો ઉપાય મળે નરહોયે, તે જ્ઞાનવજ્ર-પુષ્પોના હિતાયે, તીવ્ર કર્તવ્ય યુદ્ધિથી, પ્રગટ કરું છું. એ ઉપાયનું નામ—‘વાણીલાઘવ.’ આપણામાં નકામો લગાડ કરનારા લોકોનાં મોખ્યા અત્યન્ત મોટી છે. વ્યર્થ તડાકા, ગપાટા, મારાંને લોકો જે કાળ ગુમાવે છે તે કાળ સત્કાર્ય કરવામાં ગાળતા હોય તો તેટલો લાભ યાચ ! એ સત્કાર્ય જે બહુઓ તરફ પ્રવર્તે તેમને સુખનો લાભ તેમ જ સત્કાર્ય કરનારાને પુરુષરૂપી લાભ. આ કારણથી મિત્ર ભાષિતા એ મોટો સદ્ગુણ મનાવે છે.

આ મિત્રભાષિતાનો એક મુન્દર નમૂનો મેં દોર્યો છે. એક મહારા મિત્રને હેવા જે છે કે સાંભળવું બહુ પણ બેસવું થોડું; દેને આપણે કાંઈ પ્રશ્ન પૂછ્યે એટલે પ્રથમ તે મોઢાંનું ‘સિગારનું’ નું ફૂંકું નીકળે, પછી બે હોક છૂટા પડે, પાછા એકકા યાચ, પણ સમજીને જાન આપણા કાન ઉપર તો ના જ પડે ! આ પ્રકારની મિત્રભાષિતાનું મોન્દર નિર્વિવાદ છે; પરંતુ આજની ચર્ચા માટે તે અપ્રારંભિક છે. વળી એ જાતની મિત્રભાષિતામાં કેટલાક લોક ગ્રમણપણાનો હોય જુવે છે, તેથી પણ એ અનિષ્ટ ગણીશું.

ગણિવરની મુસાફરીના પુસ્તકમાં એક સ્થળે એક જાતના ક્લિસરૂકોનું વર્ણન છે. એ લોકોનો એમ સિદ્ધાન્ત હોતો કે જોડવાથી ઉત્પન્ન થતા ધસારાને પરિણામે અનુબન્ધ આવે છે. તેથી તેઓ અક્ષરોનાં બીજાં વડે વાતો કરતા હતા; એ બીજાના ગાંસડા પોતાના ખબા ઉપર લઈને બધે ફરતા, અને વાત કરતી વખતે બીજાં કાઢીને જોડવાને વાતચીત કરતા હતા. આ તો મિત્રભાષિતાની પરાકાષ્ઠા ચર્મ; અને મિત્રભાષિતાને મૂકતામાં જ પરિવર્તન પમાડવા જવું એ વાજબી નથી. આ પ્રકાર પણ આપણી ચર્ચાની પૂઠાર મકલો પડશે.

લેખકોનાં લેખમાં અનેક વ્યર્થ સમજીને બદલે જરૂરના જ સમજી વર્ષરાય તે વાણીલાઘવ ઇષ્ટ છે; પરંતુ તેટલેથી બસ નથી. મોન્દરોનું ઉપર રહીને લાંબાં લાંબાં અપ્રસંગીત વાતોથી બરેલાં બાપણો કરનારાને પણ હેવા જ વાણીલાઘવની બલામલ કરવી જોઈએ. પરંતુ તે આજનો વિષય નથી. આજની ચર્ચામાં ઉદિષ્ટ વાણીલાઘવ જુદા જ પ્રકારનું છે; આપક સુગન્ધનો અર્ધ તોડું આ વાણીના અર્ધરૂપ લાઘવ મહારે આજ ચર્ચાનું છે. કહેવું

બહુ, પણ બોલવું થોડું—એ પ્રકારનું વાણીલાધવ, ચર્ચવું છે. ‘ફલાણુભાઈ’ આ ફાના દુનિયાનો ભાગ કરીને પોતાનો અમર આત્મા જગત્પિતાને ચરણે સમર્પ્યો—એમ દીર્ઘ-સત્રી વાક્યને બદલે, ‘ફલાણુભાઈ મુવા’—એટલા એ શબ્દોથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરનારું વાણી-લાધવ, ઇષ્ટ છતાં, આજની ચર્ચાની ખ્દાર છે.

હું કહું છું તે મિતભાષિતાં તો જેમ બને તેમ થોડા શબ્દોથી નહિં પણ થોડાં અક્ષરોથી કામ ચલાવવામાં સમાયલી છે. અર્ધમાત્રાલાઘવેન પુત્રોત્સવં મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ એ પરિભાષામાં આ મિતભાષિતાનું ખરું રહસ્યદર્શન છે, અને તે માટે નાગોજીભટ્ટને જેટલો ધન્યવાદ આપિયે એટલો બોલો છે. શબ્દની જ નહિં પણ અક્ષરની, અક્ષરના અંશની, અર્ધમાત્રાની, પણ કર કર કરવી એ મોટા લક્ષ્ય તરફ નજર રાખવાથી ચતા લાભ એ વાકરણપંડિતના જણ્યામાં પૂર્ણ રીતે હતા.

પરંતુ નાગોજીભટ્ટ કરતાં પણ આગળ વધનારા વિદ્વાનો આ ઈસ્ટ ઇન્ડિયન સેક્રેટરી વીસમા સેક્ટમાં પ્રગટ થયા છે; અને યાય જ. રાનની ઉત્તરેશ્વર શક્તિ એ જ મનુષ્યના સાર્વકૌશિક ઉદ્ધાન્ટિકાસનું લક્ષણ છે. આ પ્રકારના એક પંડિતની કૃતિ મહારી નગરે ફેટલોક વખત થયાં પડેલી છે. એક અંગ્રેજ હેડમાસ્ટર Messrs. Pandit and Sorabji ને બદલે Messrs. Pand. and Sor. લખીને જે લાઘવ સાધતો હતો તે કરતાં પણ ચઢિયાતો પ્રકાર એ પંડિતનો છે. પોતાના બંગલાના અંધા ઉપર પોતાના નામનું પાટિયું લટકાવ્યું છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

M. C. H. A. S. N.

અદ્યત્ત જગતે જાણવું જ જોઈએ કે હેનો અર્થ—મદમદ કાસમ હાજ અબદ-સતાર નુરાહી—એમ છે. પણ વળતે જગતની ખ્દારના કોઈ હોય તો તેમને માટે પાદટિથી ગુજરાતીમાં આખું નામ લખેલું છે. જ્યારે લોકોને મોઢાએ એ નામ પૂરેપૂરું ટી જશે ત્યારે ગુજરાતી નામ છેડી નાંખી ગુજરાતીમાં પણ મ. કા. હા. અ. સ. ન. એમ લખાવશે. આ પદ્ધતિ નિરાધાર નથી. સાહેબ લોકો ‘છોટી સહી’ કરે છે તે પોતાના નામના આધાક્ષરની જ હોય છે કની?

આ પ્રકારના વાણીલાધવનો પ્રચાર જેમ જેમ વધશે તેમ તેમ લોકસેવાનાં કાર્યોમાં હિં યશે એ નિઃસંદેહ છે. અને આથી કરીને આ શાસ્ત્રનો વિસ્તાર થતો જોઈને મહેને બહુ આનન્દ થાય છે. તેમાં વળી શિક્ષણવ્યાપારના અગ્રગણ્ય માસિકમાં એ કામ શરૂ થયેલો જોઈને તો અધિક આનન્દ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? “ગુજરાતશાળા પત્ર” જેવા શિક્ષણ-શાસ્ત્રના ધુરંધર પત્રે આ વાણીલાધવનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીને હેનાં તત્ત્વો પ્રયોગમાં મૂક્યાં છે એ અભિનન્દનયોગ્ય છે. એ પત્રના નોવેમ્બર ૧૯૧૨ ના અંકમાં અનુક્રમણિકામાં આ લાઘવપદ્ધતિનો આદર થયો છે. ફેટલાક લેખકોનાં નામ કાલેસમાં મૂકતાં પૂરાં નામને બદલે આધાક્ષરો જ મૂકાય છે, તેમાં કોઈએ દોષ જોવાનો નથી. કેમકે, કાં તો લેખક સુખ

સિદ્ધ છે, અથવા તો અપ્રસિદ્ધ છે;—ઉભયપક્ષે પૂર્ણનામનિર્દેશ અનાવશ્યક છે. સુપ્રસિદ્ધ પક્ષે પૂર્ણનામ લખવાથી વ્યર્થતા, પુનરુક્તિ, આવરો; અપ્રસિદ્ધપક્ષે હેવાને પ્રસિદ્ધિનું માન આપવામાં અતીચ્છિત, માટે પૂર્ણનામનિર્દેશની વ્યર્થતા જણાશે. આથી પણ આગળ વધે વિષયનિર્દેશમાં પણ આઘાતર સ્થાનના રીતિ સ્વીકારાઈ છે તે લાઘવશાસ્ત્રનો વિનય સ્વયમે છે. નીચેનું નિદર્શન આ શાસ્ત્રના પ્રભાવનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે, અને તેં દત્તિહાસમાં નિર-
ન્તર કીર્તિસ્થાનને યોગ્ય છે:—

“ શુ. ભા. વ. કે. અ. કા. સ. (અ. હ.) ”

પામરજન પૂછશે—આ ઉપરથી હમારે સમજવું શું ? એક મિત્રે આ વાંચીને અર્થ કયો:—

“ શુદ્ધાખનો ભાવ વધ્યો, કેટકીનો અડધો કાઢ શક્યો ”—આ નામની વાર્તા હશે. હું હસ્યો, ને બોલ્યો:—“ શાળાપત્રના સક્ષમ અભ્યાસીઓને તો આ ઇન્ડિયન હાઈસ્કૂલ-ગ્રેડિક્શનું રહસ્ય તરત જાણશે:—

“ શુનરાતી ભાષામાં વપરાતા કેટલાક અરબી કારતી શાબ્દો.”

લખનારનું નામ અમીરમિયાં હમદમિયાં છે તે જણી જાણે: યાદ રાખવું હોય તો પણ જેમ તહમારી રચિ.”

આ વાણીવાધવનો હજી પણ વધારે ક્ષેત્રમાં વિસ્તાર થવાની જરૂર છે; લખેલા લેખોનાં વાંચ્યો પણ શબ્દોના આઘાતરથી જ અચ્છાદ્ય તો બહુ લાભ થાય; જેમકે:—

(૧) ‘ અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાની સંસ્થાનું અભિમાન ઘણું હોયછે.’

(૨) ‘ આપણા મુંગાઈ છલાકામાં જૂન અધવાર્યા પછી વરસાદ આવેછે.’

(૩) ‘ બાળકનો મુખ્ય આધાર શિક્ષકપર જ હોયછે.’

ઇત્યાદિ પુણ્યલાભસાધકસકાર્યવિરોધી કાલસેવનાં ઉત્પાદક દીર્ઘસૂત્રી વાંચ્યોને બદલે નીચે પ્રમાણે જ લખવું:—

(૧) અ. વિ. પો. સં. અ. ધ. હો.

(૨) આ. મું. ઇ. જૂ. અ. પ. વ. આ.

(૩) બા. મુ. આ. શિ. પ. જ. હો.

ઇત્યાદિ.

આ પદ્ધતિ સ્થાને કોઈ વાંધો કાઢશે કે આથી તો અર્થબોધ કરી નહિં થાય અને માયાનું પ્રયોજન—અન્યને પોતાના મનનો આરામ દર્શાવવો તે—સિદ્ધ થશે નહિં. પરંતુ

આ શિક્ષક અજ્ઞાનમૂલક અને અધિકારીપણાનો અભાવસૂચક છે. 'છોટી સહી' આધારથી જ કચવામાં આવે છે એ પદ્ધતિનો આધાર તો આપણને છે જ; અને વળી બીજું તત્ત્વ એ છે કે—ભાષામાં અર્થ દર્શાવવા માટે શબ્દની મૂળ ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ? અજ્ઞાત, સંકેતના તત્ત્વમાંથી. ઘોડો, ગાય, ગજ— એ નામ મૂળ ઉત્પન્ન થયાં ત્યારે તો કૃત્રિમ સંસ્કૃતિક અર્થનો આરોપ જ થયેલો હતો? એક દસ વરસની બાળકીને પણ આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ હતું. એક એકવાર બોલી:—“ બાપા! લોકોએ ગાય, ઘોડો, એમ બધાં નામ પાડ્યાં હશે તે પહેલપહેલાં તો ગાયો મારીને જ હતી? ” સારાંશ એ કે ‘ ઘોડો ’ એમ સંકેત રાખ્યાથી થયો; ભાષાનું ઉત્પત્તિવરૂપ જ સાંકેતિક છે તેથી. માત્ર સંકેતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા આવશ્યક છે.

પણ વળી કોઈ અનધિકારીની શિક્ષક બની થશે કે આ અધ્યાપક સંકેતથી તો ભ્રમને પ્રવેશ મળશે, સંકેત સ્વીકાર્યા પછી પણ ગોટાળો ધઈ જશે અને અર્થબોધમાં અન્યકાર જ આપશે. ઉદાહરણ તરીકે:—‘ ઘો ’ એમ સંક્ષેપશબ્દ મૂકીશું તો ‘ ઘોડો ’ પણ સમજાશે અને ‘ ઘો ’ (મં. ગોઘા, પાટલા-ઘો. ચાન્દન-ઘો, તે ઘો) પણ સમજાશે; ‘ ધા ’ સંક્ષેપશબ્દ ‘ ધાંચી ’ તેમ જ ‘ ધાંચને ’ એ માટે આવશે; ઇલાદિ, ઇલાદિ. આમ ભ્રમનું મૂળ, અને ભ્રમનાં કળ—કલક, વિરોધ, ઇલાદિ અનિહતા થશે.

આ શિક્ષકનું સમાધાન લંબાણથી અલ્પિં થઈ શકશે નહિં. માત્ર દિવર્ગન જ કરું છું. આ સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિ—સર્વે જ્ઞાનની બાબતોની પેટે—શુરુ થિના શીખાવ નહિંજ. તે માટે એક ગોઘેલની સ્થાપના કરવાનો મહાશે ઇરાદો છે; એ સંસ્થામાં જેને શિક્ષકની જગ્યા નોંધાયે તે મહેન લાગી જણાવવું; સરકારના કેળવણીખાતાને વિનંતિ કરીને મહારી કોઘેલ માટે તે પણ મેળવવાની કમેડ છે. એ પદ્ધતિનાં ચૂટ તત્ત્વો સાધ્યન્ત હાલ પ્રગટ કરવાં એ નેષ્ટ છે: માત્ર ઉપરની શિક્ષકના ઉત્તર જેટલું દિવર્ગન કરાવું છું.

આ મંક્ષિપ્ત પદ્ધતિનાં એ સ્વરૂપ છે:—

(૧) અપૂર્ણાંશક સંજ્ઞા અને (૨) ધાત (index) સંજ્ઞા. ઉદાહરણથી સમજાશે:—

ધો= ‘ ઘોડો ’ તેમ જ ‘ ઘો ’ (ગોઘા) સમજાય, માટે એ વચ્ચે ભેદ નીચે પ્રકારે દર્શાવેલો:—

$\frac{\text{ધો}}{\text{સો}}$ — ઘોડો = (કેમકે ઘોડો સવારીમાં વપરાય છે.)

$\frac{\text{ધો}}{\text{શિ}}$ — ઘો = (કેમકે ઘોનો વાધરીઓ શિકાર કરે છે.)

આ અપૂર્ણાંશકસંજ્ઞાસંક્ષેપપદ્ધતિ. . .

અથવા—

ધાં^x—ધાંયજ્ઞે; (અહિં^xએ ધાતચિહ્ન હજમની કાતર સૂચવેછે.)

ધાં^o—ધાંચી; (અહિં^o એ ધાતચિહ્ન ધાંચીની ધાણી સૂચવેછે.)

આ ધાતસંજ્ઞાસંક્ષેપપદ્ધતિ.

અપૂર્ણાક્ષરપદ્ધતિ પ્રમાણે ' ધાંયજ્ઞે, અને ' ધાંચી ' નીચે પ્રમાણે દર્શાવાશે:—

ધાં^o
હૃ—ધાંયજ્ઞે=(હૃ=હજમ, માટે);

ધાં^o
તે—ધાંચી=(તે=તેહી, માટે).

આ શિવાય બીજી પણ પદ્ધતિયો છે, અને આ શાસ્ત્રના અન્યેક મુદ્દમ નિયમો છે, તે માટે તો શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. આ પદ્ધતિયાના શુદ્ધદોષનાં તારતમ્ય અહિં જતા-વતાનું જનશે નહિ. મ્હારી દોષેજ રચનારે સર્વ મુગમ થશે.

પણ વળી અનધિકારી અજ્ઞાન જન કહેશે—આ તો ભાષામાં ઉચ્ચપાઘવ (corruption) કરનારી યોજના ! તો ઉત્તર દે—અજ્ઞાન, ઉચ્ચપાઘવ; આ જમાનો જ ઉચ્ચ-પાઘવનો છે; ફ્રાન્સની ઉચ્ચપાઘવમાં દર્શાવપદ્ધતિની હિમાયત શા માટે થઈ હતી ? લાઘવ, સરળતા, એ તરવો માટે જ. આ વાણીલાઘવશાસ્ત્રનો પણ એ જ હેતુ છે. દર્શાવપદ્ધતિની પેઠે આ શાસ્ત્રનો પણ વિનય થશે. પામરજન હેને બન્ને ઉચ્ચપાઘવ કહે. શ્રેયારસુધારો, રાજકીય સુધારો, ધાર્મિક સુધારો, સર્વમાં ઉચ્ચપાઘવનો સમય આવ્યોછે; અજ્ઞાત રુધિર-વર્ષણ વિનાની ઉચ્ચપાઘવનો સમય. તો આ વાણીલાઘવમાં તો રુધિરવર્ષણ તો નથી જ થવાનું; પણ શાહીવર્ષણ પણ ઘટાડી નાંખવાનું ફળ થશે. એરપરેટો, એકમિપિ, વગેરેના હિમાયતીઓની યોજનાઓમાં શું ઉચ્ચપાઘવનું તત્ત્વ નથી ? શ. નરસિંહરાવની ક્લેરણીની પદ્ધતિમાં ભાષાનું સ્વરૂપ બગાડી નાંખનારી ઉચ્ચપાઘવ શું આવતી નથી ? તો પછી આ મ્હારી વાણીલાઘવની યોજના ઉપર એ આરોપ તો અયોગ્ય જ મૂકાજો. બસ, બહુ હવે કહેવાની જરૂર નથી.

આશા છે કે આ પદ્ધતિ લેખક વર્ગમાં ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રચાર પામી વાણીલાઘવ-શાસ્ત્રનો વિનય, અને તે હાથ કાળની કરકસર, અને પરિણામે સત્કાર્યનો વિસ્તાર, જનહિતની સિદ્ધિ, પુણ્યનો સંચય, હૈવાં હેવાં અનેક સુફળ પ્રગટ થશે. આ પદ્ધતિથી લેખકની બળ-શક્તિનું સંરક્ષણ થશે, એટલે તે બળશક્તિ વધારે લેખ લખવાને સમર્થતા આપશે; તેમ જ, હિસાબની ગણતરીથી ભ્રમશું તો, એક સપ્તમાં સરાસરી અક્ષરસંખ્યા ત્રણ ગણતાં, હાલના કરતાં ત્રણગણા લેખ અલ્પ પત્રમાં લખાશે, અને એમ જ્ઞાનનો બંડાર પણ વધશે; તે નહિં તો લેખના અક્ષરો ઉપરની ગણતરીથી કે ભાગ ઓછા થવાને લીધે હાથવાનું ખરથ ઓધું થશે; આમ અગણ્ય લાભ થશે. આપનો

પાઠ લા. શા. પૂ.

(=વાણીલાઘવશાસ્ત્રનો પૂર્વક.)

રાજસાહિત્ય.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૬૩૦ થી)

રાજ રણુમણસિંહજીની ભક્તિ એટલી બધી ગાઢ હતી કે તેની સાથેના માણસો પર તેની અસર થઈ હતી. એમ કહેવાય છે કે તેમની સાથે એક સિપાઈ હતો તે પોતે પ્રદાન ગયા હતા ત્યારે ગયો હતો. ભક્તરાજની ગાઢ નિષ્કામ ભક્તિ અવલોકી તેના પર એટલી બધી અસર થઈ કે તેણે કલ્પના પટવા છોડી દીધા ને કૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ કરવા લાગ્યો એટલું જ નહિ પણ તેણે કૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિની કવિતા કીધી.

રાજ રણુમણસિંહજીના અવસાન પછી પાટવી કુમાર મહારાજ 'રાજસાહેબ શ્રી માનસિંહજી સાહેબ ગાદીએ આવ્યા. તેમનામાં પણ પિતાનો સાહિત્યનો અંશ ઉતરી આવેલો હતો. મહારાજ રાજ સાહેબ શ્રી માનસિંહજી સાહેબની રચેલી કવિતા ઘણી ખરી વિધમાન છે, તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય છે કે એમણે પણ વળભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ. દ્વારની ભાષાના તે વિદ્વાન હતા. તથા સંસ્કૃતનો પણ તેમને અભ્યાસ સારો હતો. આવા વિગ્નતિપ ભાષાજ્ઞાનીએ જે સાહિત્ય રચ્યું તે આપણે જોઈશું કે ઉચ્ચ પદ્ધતિને પાત્ર છે.

રાજ માનસિંહજીની કવિતા ઘણે ભાગે ગૂંગારી છે. તથાપિ ખીજ રસની કવિતા પણ તેમણે રચેલી છે; દષ્ટાંત તરીકે વીરરસ, શાંતરસ, હાસ્યરસ વગેરે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા રસની કવિતા તેમણે કરેલી છે, તો પણ તેમનો પ્રાધાન્ય રસજ્ઞો ગૂંગાર છે એ આપણે જોઈ શકીશું. રાજ માનસિંહજીએ જુદા જુદા અલંકારનાં કાવ્યો પણ કરેલાં છે. એમનું વિત્તાલંકારનું એક દષ્ટાંત લખ્યો પોતે કહે છે કે:—

ધ્યારી પર્યટકે નિઃશંક પરિ સોવતહિ,
હંચુકી ફુકનેક ઉપર તે સરકી,
અંત્ર એક શુભાળ સુશંકરી મહક મમ
દેખ્યો ઉડી આવત કહું તે મધુકરકી.

પેટો કુચ ખીચ ઉડ ન સક્ત ક્યોહી
રહી અભેરખ શેષ હતી હું પરકી;
માન જ્યાં મનોજને બિચાર ભેર શંકરકો,
માથો સર ખેચ ચુપ્પરે ગઈ ચો તરકી.

વિનોક્તિ અલંકાર વિશે રાજ સાહેબ માનસિંહજી લખે છે કે:—

જલધર શું તમ હે ઓરે' ચહું અવની પૈ,
ચાતુક કો ચાહનાંહી જોઈ શ્યાંત પરના;

ખાનપાન મિષ્ટ મોજ સુધાસે અનેક દેત
જીવન વીહીન મીન જીવા ધીર ધરેના;
માન કહી બાન કે હિયોત જોત હોત લગે
ઉડગન અનેક તે અંધ જોર જરેના;
મેહેર ભરે મિત્રકે કીપાકે કટાક્ષ ધીનાં
અંતર ઉદાસ તન બદલો તાપ ટરેના.

ખીજું સ્વેપવાળું કવિત નીચે પ્રમાણે છે.

પૂરન નીરસું તાલ ભયો તોહ
સરોજ બિના ન સોદત સોઈ,
ભાર અદાર બૃથા બન બાગન
જેરી મુખાસ મુઝાબ ન હોઈ.
આંખિન કાજલ નાંહિ દિયો જહાં
રૂપો સિંગાર કહે સખ કોઈ,
છપ્પન ભોગ કહો કેહી કારણ
માસ બિના સખ ધાસ રસોઈ.

હવે રાજ સાહેબ શ્રી માનસિંહજીનું અસંગતિ અદ્વંકાર વિષેનું કવિત લઈ તેણે સાંત,
વીર, હાસ્યરસ ઉપર રચેલી કવિતાના એકાદ બે દર્શાવે લઈશું.

નીતિશું રચ્યો હે બ્રહ્મ, નીતિશું હે આદિ કમ
તીન લોક દાક સર્વે, નીતિશું રહાત હે.
માન મહિ મંડલમે, અડગ દુર્ગ નીતિ હે
જપ તપ જોગ હે તે, નીતિ અગ્ર આત હે.
નેહ નગ પૂર યામે, અનીતિ અનોખ પેખી
અપરાધિ હે ઝીરે, રાસન ઝીરે પાત હે
શુનેહગાર નેનાં જો, લગની લગાવે આદિ
એક પાસ હુંકો બંધ, જીવાકો બંધાત હે.

રાજ સાહેબ શ્રી માનસિંહજી નીતિધર્મે ઉપર કવે છે કે:—

નીતિ ધર્મ જોડખેકો ફલ મુખ મોડખેકો
સ્વર્ગદ્વાર તોડખેકો ધર્મ ન હપાયો હે;
સત્ય ન જડ ટપોનીં યાચક અર્થ સાચોનાં
સુરતહ દાતા હોઈ કીરત કહાયો હે;
તન મુખ તરૂનીકે અલિંગન અબાવું
અધુર પાન આદીશી સંધાં હું ન પાંચો હે;

માતૃકો યુવા જન કાઠન પુહાડ સાય,
બૃથા ગર્ભામ્ભાય બૃથા ઉમર શુભાયો હે.

સંસારનું ચિત્ર આલેખતાં, કવિ કહે છે કે:—

કહિં બેદ આયકોગી મંડિતો લરાઈ લરે,
કહિં દંભી દંભ ગૃહી કરે ખવારી જન હે;
કહિં સુર સંપ વહેકે વિઘા પ્રેમ પાઠ પઢે
કહિં મસ્ત મદિરા કે ભડત ઉપાન હે;
કહિં શોક સાગરગી નિશા અંધિધારી પરિ
કહિં બધાઈ મંગલ હર્ષ ઉદે ભાન હે
કહા જનુ કર્તાને સરખો સંસાર સાર,
અમૃતદો પાન હંકે બિપીયા સમાન હે.

રાજ સાહેબ માનસિંહજી સાહેબે યુવાવસ્થામાં શૃંગારિક કાવ્યો રચેલાં હશે, પણ ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે નીતિ વિષે તથા લોકને શિખામણનાં એવાં સારાં વચનો કહ્યાં છે, કે તે મનન કરવા યોગ્ય છે. તેઓ સાહેબ એક કાવ્યમાં એક વચન કાઢે છે કે:—

એકલી અગત્ય જાત, સખેકું ચેતાય દેહું
માનો યા ન માનો તોઉ, ફર્જ જન કહેઓ;
પ્રીતકો સ્વભાવ યા હે, જીવરગી જન જાણ
બેઠેલી બિદાય દુઃખ, ખરીદીસે લહેઓ;
ઈસ્ક યારી કરએમ, મેરી કછુ આડ નાંહો
જંગલ આ પહાડકો, સખે બ્યથા સહેઓ.
માન કહે સહેલનાં, લગનીકો બંધન થો
પ્રેમપાસહુ તે જન, સદા દર રહેઓ.

રાજ સાહેબ સરિતાના શુણ્ણ વિષે વર્ણન કરતાં ચીરસમાં ઉતરી પડે છે, ને કહે છે કે:—

સરિતા સમાન તેરે ચીર કુંન ઉજવલ હે,
પરસે તે પાવે જન આનંદ ઉઠ્યાહ કો;
પ્રકૃતિ સફળ સ્વસ્થ, અપૂર્વ હે અવનીપે,
શીતલ સ્વભાવ ત્રાડા હરે દેહ દાહકો;
લીલાઈ લહેર જોડ જોરત મહાંડ તોડ,
પૃથી મધ્ય ઝીન આવે તેરે સુત જાહસો;
ચુનહું અનેક યાકો ફનીહું ન મારુ લહે,
ઐશુન અગાધ એક આમી નીચ રાહકો.

આ જગત નાશવંત છે, પ્રાણીમાત્રનો હૃદય અસ્ત છે, આખરે સર્વ કોઈ કાળ આ-
ધીન છે. એવા એવા વિચાર કવિના હૃદયમાં આવ્યા છે, ને તેથી તેમણે ઉત્તાર કહાડ્યા છે કે

જંગલ પતંગ મીન ગજ આ કુરંગ ગતિ,
પ્રત્યેક ગો બંધન તે દયાથી દનાત દે.
જ્ઞાન ચક્તિ હીન જૈયે સંચિત ન છડે પાકો,
સો જ્ઞાન તનધારીકો કેસે બિસરાત દે.
પાન મોહ મદિરાસોં અંધ રહ્યો આઠોં જમ,
કકિન કરોલ કાલ નેહરો હિ આત દે.
આત્મજ્ઞાન દ્રષ્ટ દેહિ આપસોં બિચાર દેખો,
યાહિ પંચ પાસડુ તે પ્રાણ કહા પાત દે.

વળી

જીવન કે ઈશ જાતુ પ્રતિગા પ્રત્યક્ષ માતુ
દેવનકે દેવ તોહ ઉદે અસ્ત જરી હં;
કૂદ્યો કૂલ હાંડુ તેં જીમેદ જરી આત્મ સોં
ખડોરી નહ જાનીજે મુંદનકી આરી દે;
તીન લોકકુમેં જૈસોં નામકુ ધરાયો જાહી
સખે અસ્તુ નાશવંત જો જો તતુ ધારી દે;
કાલકુ સે કાલ હોવે યાહીકોં અદેસ નાંહિ
બિના કાલ કાલ હોવે યાહી ક્ષતકારી દે.

રાજ સાહેબ માનસિંહજી અદ્વૈત જ્ઞાન શીખવતાં કહે છે કે

જહાસેં જૂઝ રહ્યા તું આતમ, જહાસેં જૂઝ રહ્યા;
અચેત ગાફલ અપ્ય તક સોવત, જહાસેં જૂઝ રહ્યા. જહાસેં ૧
નામ અસ્ત સખ અનાશ જનકેં, અપને કંઠ લગાય રહ્યા,
હુવા હોત જો હોવન હાર દે, સખહી જાત દણા. જહાસેં ૨
નેનમેં નિંદ રહીરે સખે નિશિ, પ્રાત હુવે નહ જમ જયા હે,
બિના મોહકા મનુષ્ય તનય યહ, બિન કારન જાત જણા. જહાસેં ૩
અસત્ય યાહિકેં સત્ય સમજ કર, જડકેં નાંધિ રહ્યા શિપટાદેં,
બિન કારન જવાઃ જટકનકી યહ; ચિતસુ અપનેં મલ્યા. જહાસેં ૪
સ્વપ્રકો મોહ સ્વપ્ર તંકે રહહિ, જોહરી જમત આપ જુલાયા,
યાહિ સંસાર સાર નહ પાયા, મુખ દુઃખ મામં લલા. જહાસેં ૫
અદ્વૈત આશ્રય કર તું પૂરન, અલં જહાસ હે આહિ અનાહિ,
માન મુમન મન મોહ રહિ, હિતુબિધિ એસેં કલા. જહાસેં ૬

રાજ સાહેબે માનસિંહજી સાહેબ રચિત જ્ઞાન બાપાનાં કવિતો તથા રાગનાં પદોના નમૂનાં વાંચ્યા પછી કોણ કહેશે કે તેમનું હૃદય કવિનું નહોતું. પોતે પૂર્વના સંચિતથી પોતાની પ્રજાનું હરેક રીતે રક્ષણ કરવા, બહુ કરવા, તથા રાજ્ય પ્રકરણની દરેક વિગતિય જોખમદારી ઉઠાવી પોતાની પ્રજાનું બહેતર કરવા જનમ્યા હતા નહિ કે કવિ કહેવડાવવાને. શું રાજ કવિ ન હોઈ શકે? રાજની જોખમવાળી ફરજો સારી રીતે ઉઠાવવામાં, પોતાના મહાન કૃષ્ણની પ્રતિષ્ઠા દેશ પરદેશ પ્રસરાવવામાં તથા પ્રજાને સુખી કરવાના કામમાં તેમનો કેટલો બધો વખત ગયો હશે તે વિચારતાં તેમને કવિતા રચવાનો અવકાશ કેમ મળ્યો હશે? પરંતુ સર્વ કદિ છાખડે ઢાંચો રહી શકતો નથી તેમ કવિનું હૃદય છૂપું રહી શકતું નથી. તેમણે જે કવિતા રચી છે તે કાંઈ પ્રસિદ્ધિને માટે નથી કરી, પરંતુ પોતાના આત્માને સંતોષવાને માટે જ, એટલે તેમને અવકાશની જરૂર જ નહોતી.

હવે આપણે રાજ સાહેબ થીએ ફારસી કવિઓનો અભ્યાસ સારો કરેલો હોવાથી તેમના જેવી કવિતા રચી ગજલો ગાઈ છે તેનાં એકાદ બે દર્શાવ લઈએ.

મયખાને ધરકે પીર મુંગા,
કોઈ જામ ગુલાબી મિલાહી નહીં;
કીયા સાકીસેં તરેહી હમને કહા,
ખુતે હોસરખાકા મીલાહી નહીં. મયખાને ૦ ટેક૦

યાયે તેગ જુદાઈસેં સીન્હા ફરા,
અળ તાજે જામમ મત ઝોર લગા;
મત માર મુઝે અબી બહેરે ખુદા,
મેરા જામ જીગર તો સીલાહી નહીં. મયખાને.

નહીં બાતી હેં મુજકો ચમનકી શીન્હા,
નતો ખોલું હું મેં કબી બંદ કયા;
નહીં ખુલનેમે ધરકે હેં કુછબી મળેં
મેરા ગુન્યે એ દીલ તો ખીલાહી નહીં. મયખાને.

ગમે ધરકને દીલમેં યે કર દીયા ઘર
સદા રહેતે હેં મેરે યે દીદે અતર
નહીં ખૂબ સતાના યે ધરકે કમર
અબી બાર ફીરાક ટલાહી નહીં. મયખાને.

... ..

વળી એક બીજી ગજલમાં પોતે કવે છે કે

સીતમ ધબકે ફન્દેમેં ગીરફતાર કીયા
હેં યે કીરમતસેં મીલા. સીતમ ૦ ટેક૦

તુંને ખેદાદ કીયા, ઇશ્કને લાવાર કીયા,
બખ્તને બર કીયા, બેવશ પીરે ફકરને છગરે અફગાર કીયા,
સોલેકો ચાર મીલા. સીતમ૦

બે કરારી ના કયુ દીવસેં મેરે જાતી હૈ,
આહ ગબરાતી હૈ, સનમ તુજકોં કબી યાદ મેરી આતી હૈ,
સચ જતાદે બખોદા. સીતમ૦

x x x x x

રાજ સાહેબ માનસિંહજી દેરા વિદેશ ફર્યા હતા, તે વખતે તેમણે ધણું અવલોક્યું હતું એટલે પરિણામે તેમને જે અનુભવ થયેલો તેથી તેમણે જે કાવ્યો બનાવ્યાં છે તે બધાં રસિક અને હૃદયનાં છે. કેટલાક દોહરા તથા સોરઠા તો તેમનો ઉડો અનુભવ પ્રત્યક્ષ કરે છે. તેમાં ફિરિસ સામ્રાજ્યના મુખની ખૂબી જે છગરથી આલેખે છે તે એ છે કે—

ગહારાની કે રાજડી, ખૂબી યાદિ રહાય,
બિન આપરાધ હિ સિંહસેં, અજ ધળ નહપાય.

એક સોરઠામાં કવિ કવે છે કે

બહાની સોળત બજે, કોયલ કાગ કેવાય,
જાતિ માયે જાય, વગત કસોટી આવતાં.

અત્યાર સુધીમાં ગહારાજી કવિનાં બહુ ભાષાનાં તથા ઉર્દૂનાં કાવ્યો લીધેલાં હોય છે. આનું આનંદુ એમ યાચ કે તેણે ગુજરાતીમાં કાવ્યો કરેલાં નહીં હોય. પરંતુ તેમ નથી. અત્યજ્ઞ ગુજરાતી કાવ્યો વ્રજ ભાષાનાં કાવ્યોની સરખામણીમાં ઓછાં છે, પણ ગુજરાતીમાં ખીલકૂલ રચ્યાં નથી એમ તો નથી. ગુજરાતી ભાષામાં જે કવિતા લખી છે તે માત્ર આપણા કવિ રત્ન દયારામભાઈ જેવી રસિક અને મુંગારી ગરબીઓ છે. ઉદાહરણ તરીકે એકાદ લેઈએ.

સહીયર સખીને શિખામણુ આપે છે કે
રોસ બરાણી હો સૈયર તું ચાણી
નગણસું આવી નારીજી
સમજ વિનાની સમજણુ તારી
અલખેલો અતીસ ઉદાસી રે, રોસ ન રાખોજી.

આંસું આંખલડીમાં આવીને રલાં છે,
ચટપટ ચીત જોયાં ચોખાં જી;

કર કપોલ સું દધને બેઠાં છે,
નીસાસા બરે છે, બનોખાં રે. રાસ ન રાખોછ.

x x x x x

કામની તારા નામની કાગળ
શામલે લખ્યો મુજ સાથે છ
માન બરેલી મરડાછ મેલી,
હેત કરી લ્યોને હાથે રે. રાસ ન રાખોછ.

ઉપલા કાગળનો નાવકનો પ્રત્યુત્તર પણ રસિક છે. નાવક કહે છે કે—

છવન જાણ્યા છે કપટીના કાગળ
મંદેસો જાણ્યો મુજ સાથેછ
આમે મુરખડાં શું જોળખીયું,
હીરા પણખર હાથે રે, છવન જાણ્યાછ.

પ્રીતે ઉમેદને પાર ન પોંચ્યાં
ધરમાં હથકાં ગણાણાં છ
કાગળ મારા કરમનો વાંચું
લુણાં બનિયે બરાણાં રે. છવન જાણ્યાછ.

x x x x x

પ્રીત કોની સાથે કરવી, મોહોખત કેવી મુશ્કેલ વસ્તુ છે, એમાં બદનામી કેવી મા
આવે છે તે વિષે શિખામણની એક ગરબી લઈ મારો આજનો લેખ સમાપ્ત કરીશું. કા
કહે છે કે—

કેના સંગથી પ્રીતું નવ દીછએ ને,
દીલ જાણ્યા વિના નવ દીછએ ને. રેક.
જુઠી પ્રીતનો જાંજળ લાગ્યો જોડને ને,
પાછળ જતાં પલાલો છે તેડને ને. કેનાં

દરદ પ્રેમનું તે તો દુઃખ ખાણુ છે ને,
હાસું એકને બીજી મોટી હાણુ છે ને. કેનાં

કેડા પેટનું જાણ્યા વિના જો કરે ને,
બદનામીનો બોલો માથે લઈ કરે ને. કેનાં

x x x x x

એજ ગરબીમાં છેડે કવિરાજ હશે છે કે—

ગાદી આગળે સદેશ ખડું ધારે છે જો,
માન મોહાજત મુરદીય વેદેશર છે જો. —

કાઠિયાવાડના રાજવંશી સાદિત્ય લેખકોમાં અન્યાર મુખી પ્રભુ એમ માનવી હતી કે રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ મહેરામણજી સાહેબપ્રસિદ્ધ પ્રવીણદાસરાજાજી મહે, તથા ભાઈ સ્વરથાનના ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહજી સાહેબ કચાપિના કેશરવ તથા અન્ય સદિત્ય મહે, એ જ સાદિત્ય લેખકો છે. પરંતુ આજના લેખથી પ્રભુ જાણશે કે સદિત્યની સેવા કરનારા અન્ય રાજવંશીઓ છે તેમાં ગાલાવાડના ગાલામુલમણિ રાજ સાહેબો મુખ્ય છે. એ પછી એકે સાદિત્યમાં બાગ લીધેલો છે એ કાંઈ નાની મુની જાન નથી. ભાઈના ઠાકોર સાહેબને તેમનાં કાલ્યો વાંચ્યા પછી પ્રભુ કવિની મળનામાં મોકલે તેમ જણાં કાલ્યો વાંચ્યાથી પ્રભુને પ્રત્યક્ષ થશે કે ગાલામુલમણિ રાજ સાહેબોએ જે કાવ્યનું લખ્યું હતું અથાપિ મુખી અપ્રસિદ્ધ રાખ્યું છે તે અમર છે એટલું જ નહિ પણ તે જન જાણે કવિત્વ યક્તિનો નમૂનો છે. આજના લેખમાં તો માત્ર એ જાણી પ્રમાણી આવી છે. પરંતુ દૈન્ય વડીલોને પગલે ગાલાવાડના ધર્માત્મા નામદાર મહારાજા રાજ સાહેબ કી પત્ન્યાજી સિંહજી સાહેબ બદાશૂર તરફથી પોતાના ધર્મક્રમા વડીલોનું પત્ર સંપ્રદ કરતા દુઃખ રહ્યો છે એટલે તે જ્યારે પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધિને પામશે ત્યારે માફ ઉપરું કવન પ્રભુને રહિયો-ગર થશે. મતિ વિવર.

“બાળ.”

શ્રી કવિ અંબાબાઈ.

આ શ્રી કવિના જન્મ જાનાની ક્ષતી દર્શાવ મળતી નથી પ્રાચીન કવિઓમાંથી કેટલાક મહોર્થ કાળો નરચનાર કવિઓની દર્શાવ પ્રેરણી મળતી નથી, તે પછી એ જ ઉપરથી આ બહેનની દર્શાવ મેળવવા મારે કાંઈ પણ આધાર ન હોય એ સ્પષ્ટ છે. મહેલાં એ પોતાની બાળા અને રમતા જોનાં જાણી કાઠી સારી રીતે જાણેલી અને જાન રાખે જાણનારી હોવા જોઈએ એનું અનુમાન થાય છે. કવિઓને વિષય, મીલ જુલા કવિઓ પો કવિ અને ગોષ્ઠીઓની વીરલ દર્શાવે છે. અનુમાન થાય કે કવિ કવિને જાણ મારે આજને તેજા મોઝા, અને અજાણ તેજાથી લેખની માથે મોઝા બદાશૂર મોઝા મળ્યા મળા તે જાણના ગોષ્ઠીઓના અન્ય જાણે આ કવિઓમાં મોઝા જાણે છે, અને ને એ કવિના માથે મીનરાવેલાં દોષથી કવિ જાણે તેમાં નહીં નહીં.

૫૬.

એ રથ જાયે રે મારા નાથનો રે,
જોને ખેની જીણી જીણી ઉડે ખેસ;^૧
મેં નવ જળપું રે બાઈ આવું ધરો રે,
અખજાને મેહેલાં જાળે વેસ.

એ રથ.

દુમ ચડીને રે જુએ સદુ ગ્રેમદા રે,
વહાલો હાથ તાળી દેખે જાય;
કાષ્ટએ ન વારે રે મારા નાથને રે,
હાલે ખેની પ્રભુ વિના કેમ રહેવાય.

એ રથ.

કાંહાંથી તે આન્યા રે અફર કુડીયોરે,
આવતાં એને આડો ન ઉતર્યો સાય;
તે નાથ તો ગયા રે નજરે દીઠા નહીં રે,
ગ્રેમદા કહે એને લાગો પાપ.

એ રથ.

સ્વખાતે સરખું રે સહીયર સુખ વદી ગયું રે,
પ્રભુ વિના ધરો છે સદુ હાથ;
સ્વામીતે અખજાનારે ખેની આ શું કયું રે,
વાહાલો મારે મુઝી ગયો છે નાથ.

એ રથ.

૫૬.

અફર કુડીયા રે તું તો રથ રાખજો રે,
હરિ જાય હરીને હમારા પ્રાણ;
કૃષ્ણ કરે વહાલ રે આશા કામિની રે,
બેઈ ચાલા સાથે લાગ્યા પ્રાણ.

અફર.

ગદ ગદ કંઠે રે વનીતા વાણી વદેરે,
કેશ છટા ને ઉગાડાં યાય શીસ,
માતુનીને મૂર્છા રે યઈ ધરણી ટંબ્યાં રે,
અથુ બરી નીહાળે શ્રી જગદીશ.

અફર.

મથની તે વાંટી રે અતિ ઘણી મક્ષીકારે,
એમ રથ વીંટયો વજની નાર;

પેહેલી ને પ્રીતે રે શીઃ શીધી પાલના રે,
હાવે મેહેલી નાં જઈએ નંદકુમાર.

અંક૨.

ગોકુળને શીધુરે ગોવિંદે ગાંમડું રે,
આંસુ ભર્યાં નયણાં રાતાં ચોળ;
સ્વામી અંબાનો રેકહે છે હાવે રીઝભારે,
માલુનીને આપે મુખે ત્યાં બોલ.

નાંદોદ. તા. સ્કંદ.

૨૮-૧૨-૧૨.

છ. વિ. રાવળ

આત્માની અવતાર લીલા.

(રામચાલુ વાચ્યાં હોય તે જલેઃ ધનાઢગતતા એ ધનાશીના બજનની ધૂન.)

હો મહારે તો એક પ્રભુ અંતરમાં મ્હાસે !

એની સાને મુજ આત્મ હાસે આસે :

હો ! મહારે તો એક પ્રભુ અંતરમાં મ્હાસે !

ફધિયા દેહને ઉજળે દેવળિયે

એક જ્યોતિનો દિડોળ હાસે !

ભાવ મોતીમર એને સાંધીને

આત્મા અધીન હો મુઝાવે !

હો ! મહારે તો એક પ્રભુ અંતરમાં મ્હાસે !

જે તો ન જોતો હોય અંતર પરાવતો

એક જ્યોતિનો પ્રકાશ જીસે—

એતો એ એક ને અનન્ય અંશ આત્મા

પ્રોજ્વલ કિરણ શો જગે મ્હાસે

હો ! મહારે તો એક પ્રભુ અંતરમાં મ્હાસે !

કુખિયાં ને હાર જઈ પતિતની જાંઠા ધરી

અધમને અહો ! સદા ઉદ્ધારે—

સંતાવતાર એ અંશકિરણ આત્માને

એક પ્રભુ આપ સમ જગાવે !

હો ! મહારે તો એક પ્રભુ અંતરમાં મ્હાસે !

પડોદરાને વડસે. }

૧-૧-૧૨

“ભાગ્યવત્ સંહિતા.”

ચર્યાપત્ર.

સાહેબ,—

માગશીર્ષ માસના 'વસન્ત' માં રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે પોતાના ચર્યા-
પત્રથી આ વિષે ખુલાસો કર્યો છે અને એ સમ્બન્ધમાં પોતાની જાતનો અનુભવ એમણે
લખી જણાવ્યો છે, તે ઉપરથી 'રાત્રિએ કોયલ બોલે ખરી?' એવી
'રાત્રિએ કોયલ બોલે કેટલાકને શંકા ઉદ્ભવે છે તે દૂર થશે એવો સંભવ છે. એ શંકા
ખરી?' મહારી પોતાની નહીં પણ બીજાઓની છે, અને એ શંકાના વ્યાજબી-
પણા વિષે મહત્તે જ શંકા હતી તેજ મહારા "સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનાં
કાવ્યો" એ નામના લેખમાં મહે જણાવી હતી.

મહારા એ લેખ વાંચ્યા પછી એમાંની બે વાતો બાબત ખુલાસો કરવા જેવું જણા-
યાથી રા. નરસિંહરાવે એક પત્ર લખી મહત્તે ઉપકૃત કર્યો હતો. એ પત્રમાં એમણે નીચે
પ્રમાણના ખુલાસાઓ લખી જણાવ્યા હતા:—

"(૧) તદ્મારી ચર્યાથી એમ લાગે છે કે 'મધ્યરાત્રિએ કોયલ' અને 'રાત્રિએ કોયલ'
એ બે કાવ્યોના પાયારૂપ મૂળ બનાવેા જુદા જુદા પ્રસંગે બનેલા હતા એમ તદ્મને માનો
છો. અને એમ ઘણાને માનવા જેવો ભાસ પણ છે. પરન્તુ વસ્તુસ્થિતિ વાત એ છે કે
એકજ પ્રસંગે સાંભળેલી કોયલ ઉપરથી બે જુદે જુદે વેખતે-પૂર્વે અનુભવેલા ભાવનાં સ્ફુરણ
જુદી જુદી રીતે થવાથી—એ જુદાં કાવ્ય રચાયાં છે. તેમાં 'મધ્યરાત્રિએ કોયલ'—એ
કાવ્યની ઉત્પત્તિ તે સમયે અનુભવેલા આનન્દના પુનરનુભવમાંથી થયેલી વધારે પાકી રીતે
છે. 'રાત્રિએ કોયલ' એ કાવ્ય કાંઈક કાલાન્તર પછી, પણ પૂર્વના અનુભવને ઉદ્દયમાં જુદી
રીતે ઘોળીને રચાયું છે. (આ રિયતિ દોષરૂપ નથી એમ હું માનું છું. તદ્મને સ્મરણ કરા-
વવાની જરૂર નથી કે, વર્ણવ્યે એક પ્રસંગે ચર્યામાં જતાવ્યું છે તેમ, કાવ્યજનક" પ્રસં-
ગથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવના ઉભરાનું રામન યથા પછી હેનું પુનઃસ્મરણ થતાં, પુનરનુભવ
થતાં, કાવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.)

"આમ હકીકત છે તેથી કોયલનાં આ બે કાવ્યોમાં એક વખતે હું એકલો સાંભ-
ળનારો હતો અને બીજી વખતે તેમ નહોતું—એ વચનમાં ખરાપણું નથી...

"(૨) એ મધ્યરાત્રે સાંભળેલી કોયલના કાવ્યમાં અસંભવનો દોષ તદ્મને જણાવો
નથી એથી હું સંતોષ પામું છું. એ શંકા કેટલાકે મહારી આગળ કાઢેલી તદ્મને મહારે કહેવું
પડ્યું હતું કે હું સૃષ્ટિના બનાવેા કૃત્રિમ કદખીને તેની અસર મહારા ઉપર થયેલી વર્ણવવાનો
અપ્રમાણિક ધંધો કરતો નથી. વાસ્તવિક રીતે મહે મધ્યરાત્રે કોયલ સાંભળી ન હતી. અને
હેવો અનુભવ લોકોમાં વિરલ હોય તો તેમાં મહારા ઉપાય નથી."

જુનરાત્રી સાહિત્ય તરફ પ્રેમ ધરાવનાર અને એ દર્શિવરની કૃતિઓ તરફ માનની
દૃષ્ટિથી જોનાર દરેક અભ્યાસીને આ ખુલાસાઓ ઉપયોગી અને જાણવા જેવા લાગ્યા વિના
રહેશે નહીં એમ ધારીને મહે તે જાહેરમાં મુકવાની આ રચને છટ લીધી છે.

અપાટિયા ચકલા, સુરત.

તા. ૧૨-૧-૧૯૧૩

લિ. 'સેવક' માં
મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

વસન્ત.

વર્ષ ૧૧ મું.

સંવત ૧૯૬૮-૬૯.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

અંગ્રેજ પ્રજાનું તત્વચિન્તન.	(રા. રા. હરસિંહરાય વજુભાઈ. દીવડીયા. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૧૩૫
‘અસ્ત યતા સૂર્યને સંદેશ’. (કાવ્ય.)	(રા. રા. રમણિક વિ. ત્રિવેદી.)	૧૩૫
આપણા પ્રાચીન આગ્રમો.	(રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે. બી.એ.)	૨૨૨
આપણા રાજરાજેન્દ્રની કાર્ય પદ્ધતિ.	(ખેત જીર્ણિત નરસિંહરાય દીવડીયા.)	૩૦૦
આત્મવિલોપન.	(રા. રા. ‘વિદ્યુત્તાત્મા’ બી. એ.)	૩૨૧
આપણા વર્તમાનપત્રો અને માસિકો.	(રા. રા. ‘દાનભક્તિ’ બી. એ.)	૪૩૩, ૫૦૬
આશિષ (કાવ્ય.)	(રા. રા. ‘કાન્ત’ બી. એ.)	૫૧૬
ઇંગ્લેન્ડનો વિસ્તાર યા વિકાસ.	(રા. રા. શિવાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ. બી. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૨૯
ઇંગ્લાંડનાં વિતોદવિધાનો.	(રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોજાનાથ બેરીસ્ટર એટ્. સો.)	૬૨
ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાન પત્રો.	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર. દવે. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૭૩
ઇંગ્લાંડની કેલવર્ણી.	(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મુરલિરામ. વડીલ. બી.એ.)	૯૧
ઇંગ્લાંડની વિદ્યાન સેવા અને પાંચક પરાક્રમો.	(રા. રા. વિનયલાલ દત્તેયાલાલ મુવ. એલ્. સી. ઇ.)	૧૨૫
ઇંગ્લાંડની ધાર્મિક અને પરાપકારી સંસ્થાઓ.	(તન્દી—પ્રો. આ. બા. મુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૧૪૦
કંગતા સૂર્યને આતિથ્ય. (કાવ્ય.)	(સો. વિભાલદેવી. હર્ષેરાય. ત્રિવેદી.)	૧૮૦
બેક સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ડાયરી.	(રા. રા. નરસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ. બી.એ.)	૩૫૯

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

ઐક્ય કહેણું. (કાવ્ય.)	(રા. રા. વલ્લભદાસ પોપટભાઈ.)	૫૭૭
કાળિદાસના સમયનું નિરૂપણ.	(રા. રા. લલુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ.)	૬૦૮
કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી.	(પ્રો. વીરમિત્ર બીમરાવ દોવટીઆ. એમ.એ.)	૮૬
અન્યાયલોકન.	(પ્રો. આનન્દરાંકર બાપુભાઈ. કુવ. એમ. એ. એલ્. એલ. બી.)	૨૬૫, ૩૮૬, ૪૫૭
ગામનાં નામ.	(રા. રા. નેત્રમણિલાલ રાજરામ શેઠ.)	૫૭૪
શુન્દરાનું મુખ બ્રહ્મ કહારથી થયું ?	(રા. રા. હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.)	૪૪૪
શુન્દરાતી બાપાનું બંધારણ.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૫૩૭
શુન્દરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંથન.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી.એ. સી. એસ.)	૫૬૧, ૬૪૪
ચર્યાપિત્ર.	(રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ બેરીસ્ટર, એટ. લો.)	૪૪૫
"	(રા. રા. 'પૃચ્છક')	૧૬૭
"	(રા. રા. 'R' તથા તન્ત્રી-પ્રો. આ. બા. કુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૩૬૮
"	(રા. રા. અંબાદાસ કાળીદાસ પટેલ)	૬૫૭
"	(રા. રા. 'સ' એમ. એ.)	૫૬૮
"	(રા. રા. રામભોજનરામ યશવંતરાવ.)	૬૫૨
ચોથી શુન્દરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમાણનું બાવણ.	(વસન્ત ઓદિસ.)	૨૦૬
ચોવીસ અવતાર.	(પ્રો. આનન્દરાંકર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ્. એલ. બી.)	૬૫૫
જગતમાં દુઃખ સદાય રહે છે ? (કાવ્ય.)	(રા. રા. 'સદ્વિલાસી').	૧૫૨
જણવાબેગ આંકડા.	(વસન્ત ઓદિસ.)	૧૬૦
જેઠણી કમિટીનો રિપોર્ટ.	(વસન્ત ઓદિસ.)	૨૨૦
મયન્તીનો વિલાપ (કાવ્ય.)	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીરાંકર કવે. એમ.એ. એલ્. એલ. બી.)	૫૮૧
દેશદર્શન.	(તન્ત્રી-પ્રો. આ. બા. કુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૨૧૬, ૨૭૩
શોદયની ઉપા (કાવ્ય.)	(રા. રા. 'લલિત.')	૬૫૧
પર્યવેશનો સ્વીકાર.	(તન્ત્રી રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ. એલ્. એલ. બી.)	૩૭૭

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

નિરાશા પછીની આશા (કાવ્ય.)	(રા. રા. મોદનલાલ પાર્વતીચંદર દવે એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૫૧૩
પ્રભુની પીછાન (કાવ્ય.)	(રા. રા. 'લલિત')	૫૨૩
ખાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૩૮૧
પ્રસ્તાવના.	(તન્ત્રી-પ્રો. આ. બા. મુવ. એમ. એ. એલ.એલ. બી.)	૧
પ્રત્યક્ષ નીતિશિક્ષણ.	(રા. રા. ધંબુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મ્હેતા. બી. એ.)	૩૪૯
પ્રેમાનન્દનાં નાટકો.	(રા. રા. 'ઝ' એમ. એ.)	૨૪૧, ૨૮૧, ૩૬૨, ૪૫૪, ૫૦૪, ૬૩૬.
પ્રેમાનન્દે નાટક લખ્યાં કે નહિ ?	(રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોજાનાથ. બેરીસ્ટર એટ-લો.)	૧૮૯
પુંસીવાસા પ્રતિ (કાવ્ય.)	(રા. રા. રમણિક ત્રિવેદી.)	૩૨૦
જન્મવિભોચન.	(રા. રા. 'સર્વમૂર્તાત્મમૂર્તાત્મા. એમ. એ. એલ.એલ. બી.)	૩૯૧
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ભાવના.	(તન્ત્રી-પ્રો. આ. બા. મુવ. એમ. એ. એલ.એલ. બી.)	૨
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મૂલ્યો.	(રા. રા. લીનહરગ્રામ અચરતલાલ ફેડદ બી. એ.)	૧૪, ૧૯૪
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો આર્થિક અવ્યુદય.	(તન્ત્રી-પ્રો. આ. બા. મુવ. એમ. એ. એલ.એલ. બી.)	૧૮
બ્રિટિશ મહારાજ્યનું રાજ્યઅંધારણ.	(રા. રા. હરિલાલ માધવજી બટ. એમ. એ.)	૩૫
બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ.	(રા. બ. રમણભાઈ મદીપતરામ નીલકંઠ બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૪૧
બ્રિટિશ પ્રજાની મુસ્તમરણીય નારીઓ.	(શ્રી. વિદ્યા. બી. એ.)	૧૧૫
કુદ મહારાજાનું ચરિત્ર શું શીખવે છે?	(રા. રા. પી. કે. મ્હેતા બી. એ.)	૫૫૭
મરતખંડના વીસ મહાન પુરુષો એક	(રા. રા. વિજયલાલ દનેવાલાલ મુવ એલ. સી. ઇ.)	૧૪૯
અખ્યાસોત્તેજક ચર્ચા.	(રા. રા. લાલચંદર ઉમીવાચંદર.)	૨૪૪
"	(રા. રા. હરગોવિંદલાલ હારકાંદાસ દાંડાવાળા.)	૨૪૫
"	(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૨૪૬

વિષય.

ક્રોધક.

"	(રા. રા. રણછોડલાલ વંદ્રાવનદાસ ૫૮૫૨૧૧)	
"	(રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપોથી. બી. એ.)	
"	(રા. રા. જીઠાલાલ ચીમનલાલ રૂપામીનારાયણ એમ. એ.)	૨૧
"	(રા. રા. નરસિંહરાવ લોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૨૨
"	(રા. રા. ચંદ્રચંદ્ર નર્મદાચંદ્ર પંચા બી. એ.)	૨૩
"	(રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૨૪
"	(રા. વિદ્યા રમણભાઈ બી. એ.)	૨૫
"	(રા. શારદા બી. એ.)	૨૬
"	(રા. રા. વિનાયક નંદચંદ્ર મહેતા બી. એ. આઈ. સી. એસ.)	૨૭
"	(રા. રા. મણીપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.)	૨૮
"	(રા. રા. મોહનલાલ માર્વતીચંદ્ર દવે એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૨૯
"	(રા. રા. શીવાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૩૦
"	(રા. રા. ઉત્તમલાલ કેરાવલાલ ત્રિવે બી. એ. એલ. એલ. બી.)	૩૧
"	(રા. રા. ' જૈન યુવક ')	૩૨
"	(રા. રા. મણિચંદ્ર રત્નજી ભટ્ટ બી. એ.)	૩૩
"	(રા. રા. મણીલાલ નયુભાઈ દોશી બી. એ.)	૩૪
ભરતખંડના વીસ મહાન પુરુષોના અંગે.	(રા. રા. માણિકલાલ મહાદેવ વોરા.)	૩૫
દેશોદય સત્તક અન્ય ગંભીર પ્રશ્નો.	(રા. રા. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા.)	૩૬
બાપા અને જોડણી.	(રા. રા. સીતારામ જે સર્મો.)	૩૭
ભારતીય તારો (કાવ્ય.)	(રા. રા. ' બાપુ ')	૩૮
મહા કવિ પ્રેમાનંદ કૃત ઉપાદેશ.	(રા. રા. અમરદેશર ફ. અમરદેશર.)	૩૯
મહારી પહેની (કાવ્ય.)	(રા. રા. નરહરી કુરુણારામ દેસાઈ બી. એ.)	૪૦
માણસની અવસ્થાઓ.		૪૧

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

- મારું રાજનામું. (શ્રી. આનન્દચંદર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ.) ૩૭૭
- મારી પ્રાચીન નોંધ. (શ્રી. આનન્દચંદર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ.) ૪૮૯, ૫૪૫, ૬૦૧
- રમ્યમૂર્તિ (કાવ્ય.) (સ. રા. રમણિયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.) ૪૦૩
- રાજસાહિબ. (સ. રા. બાનુ.) ૬૨૪
- સન્ન હિંદુ સભા. (સ. રા. વિભાકર નૃસિંહદાસ ભવાનદાસ) ૩૭૫
- વરસાદ માટે કશિરપ્રાર્થના. (સ્વ. વસન્તકુમારી.) ૩૧૮
- વૌદારાની સાહિત્યપરિષદે ભજવાવેલું- (સ. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.) ૪૦૭
- નાટક. (સી. એસ.) ૪૦૭
- વિસ્મૃતિવશ મન્દિરો (કાવ્ય.) (સ. રા. ચંદ્રચંદર નર્મદાચંદર પંડ્યા બી. એ.) ૫૫૪
- વેપારમાં ફેલે થી રીતે મળે છે. (સ. રા. ચંદ્રલાલ દારદાદાસ પરીખ.) ૪૦૦
- સંરળ બાપુભાઈ. (સ. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.) ૫૪૩
- સ્થાનિક સ્વયંભૂ. (સ. રા. નર્મદાચંદર દેવચંદર. મહેતા.) ૪૦
- મહિ સૌંદર્યનાં કાવ્યો. (સ. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંદર દેવ.) ૧૫૩, ૨૯૦
- સાહિત્યપરિષદનો કાર્યપ્રદેશ. (સ. રા. ' ઋણુએટ ') ૩૨૯
- સાધુદમ્પતી (કાવ્ય.) (સ. રા. ' લલિત ') ૧૨૨
- સાંકરલાલ અમ્બનલાલ દેવને પ્રગટ પત્ર. (સ. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ) ૨૫૩
- સાહિત્યપરિષદને કેળવણીનું રૂપ આપવું (સ. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરીયા.) ૪૮૩
- કે કેમ ? (સ. રા. હગનલાલ વિદ્યારામ. રાવળ.) ૫૩૦
- ઓ કવી જે બાઈ. (સ. રા. હાસમ હીરજી ચારણીયા.) ૪૮૫
- સુખતા (કાવ્ય.) (સ. રા. ચંદ્રચંદર નર્મદાચંદર પંડ્યા બી. એ.) ૫૫૧
- સેવાતણી સ્ત્રીકરની આશા નરોભે સ્નેહને. (સ. રા. મળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકશી) ૫૫૫
- (કાવ્ય.) (સી. એસ.) ૪૪૫
- સેદેરીસની શિક્ષણ પદ્ધતિ. (શ્રી. આનન્દચંદર બાપુભાઈ મુવ.) ૪૪૫
- સંસ્કૃતપત્રી. (સી. એસ.) ૪૪૫

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

શાંકર સિદ્ધાંત અને યોગ.	(રા. રા. પ્રહલાદજી સેવકરામ) (પ્રો. આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૩૦૭ ૫૬૬
શં.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એમ)	૨૫૨
હાસ્યરસ.	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંદ્ર દવે. એમ. એ. એલ એલ. બી)	૧૧૪, ૫૯૦, ૬૧૭
હિંદુઓના આદર્શ.	(સૌ. શારદા મહેતા. બી. એ.)	૧૨૦
હિંદમાં સ્વાભિમાન નહોતું ?	(રા. રા. આદરલાલ અમૃતલાલ દવે. બી. એ.)	૪૧૩
હૃદયમંગીત.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. બી. એમ.)	૧૫૩

